

પ્રકાશક
જયતકૃષ્ણ હ. દવે
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ-૭

પ્રથમ આવૃત્તિ, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૫

પંદર રૂપિયા

મુદ્રક
જીવણજી ઢાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

પ્રકાશકતા બે બોલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી સ્વ. શ્રી રામનારાયણભાઈ વિરચિત 'નૂત્ત પિંગલ'નો આવર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરતા અમને ઘણો આનંદ થાય છે; પણ સામે દુઃખની વાત એ છે કે આ આલો ગ્રંથ એમની ઇચ્છા પ્રમાણે છપાઈને તૈયાર થયો, એમની પ્રસ્તાવના પણ લખાઈ, અને પ્રસિદ્ધ થવાની તૈયારીમાં હતો તે દરમ્યાન તા. ૨૧ ઑગસ્ટ ૧૯૫૫ને દિવસે એમનું હૃદરોગના હુમલાથી શોષ-જનન અને આકસ્મિક અવસાન થયું, અને વર્ષોની અથાથ મહેનત બાદ તેમનો આ પ્રસિદ્ધ થતો ગ્રંથ જોવાને તેઓ પાંચિય દેહે વિદ્યમાન નથી એમના ગાસ્ત્રીય પરિણીલનના સમૃદ્ધ પરિપાવરુપે લલાપેલો આ ગ્રંથ ચિરજીવી રહેવાને જ સર્જાયો છે અને આ યજ્ઞ-બાયને જરામરણજ કસો ભય નથી.

દલપતરામ, રણછોડલાલભાઈ, વૈદ્યલલ ધ્રુવ વગેરે વિદ્વાનોએ આ વિષય સેઢધો છે પણ જમ કર્તા પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ કોઈએ પોતાની દૃષ્ટિએ સઢગ પિંગલ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી કર્તાએ એમનું પોતાનું સઢગ શ્રુતસાપ્દ નિરૂપણ પ્રવરણોમાં ઉતારેલું છે અને વિસ્તૃત ચર્ચાઓ પરિ-શિષ્ટમાં આપેલી છે કર્તાએ ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ ચર્ચા કરી છે, સાથે વૈદિક છન્દોથી માઢી મરાઢીના ઓઢી અમગોની પણ ચર્ચા કરી છે. પ્રવાહી છદની ચર્ચા માટે એક સ્વતન્ત્ર પરિશિષ્ટ આપ્યું છે.

આ ગ્રન્થ મોટે ભાગે કર્તાએ ભારતીય વિદ્યામંવનમાં તેમની નિપુક્તિ દરમ્યાન લખ્યો છે આ વિષયમાં જેટલા પુસ્તકો ઉપલબ્ધ હતા તે સઘઢા શ્રી રામનારાયણભાઈએ જોયા છે, વિચાર્યા છે, અને અનેક પ્રદનો ઉપર પોતાનો નઢીન દૃષ્ટિનો પ્રકાશ પાઢધો છે હિન્દી અને મરાઢી ગ્રંથકારોના મતની પણ આમાં ચર્ચા છે અન્ય ભાષાના વિદ્વાનો આ ગ્રંથનો પણ ઉચિત વિચાર કરે એ ઉદ્દેશથી આલો ગ્રંથ દેવનાગરીમાં છપાયો છે.

શ્રી રામનારાયણભાઈ ૧૯૪૬ની રાજકોટની સોઢમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હતા આજે સાક્ષરભૂમિ નઢિયાદમાં શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના

શતાબ્દમહોત્સવ પ્રસંગે અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં ૫૦ વર્ષ પૂરા પતાં
હોઈ તેના સુવર્ણમહોત્સવપ્રસંગે આ છન્દ:શાસ્ત્રનો મહાન અને આકાર ગ્રંથ જેમાં
પિંગળની શાસ્ત્રીય અને સર્વાંગીણ સમીક્ષા છે તેને પ્રસિદ્ધ કરી સ્વ૦ શ્રી રામ-
નારાયણભાઈને શ્રદ્ધાજલિ આપતા આનંદ થાય છે.

આશ્વિન શુક્લ ૧૦ સં. ૨૦૧૧

તા. ૨૬-૧૦-૧૯૫૫

ભારતીય વિદ્યાભવન

મુબઈ

જયન્તકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ ઘટે
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

अर्पण

मारां मातापिताने —

પ્રસ્તાવના

૧૯૩૯ માં, સદ્ગત ડૉ॰ આનન્દશંકર ધ્રુવના મીઠા આગ્રહને વશ થઈને મેં 'પ્રાચીન ગુજરાતી છદો' પર પુસ્તક લેખવાનું કામ સ્વીકાર્યું; ત્યારે કામનો પ્રારંભ કરતાં સમજાયું કે આ કામની મોટામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે, પિંગલના ભિન્નભિન્ન છંદોને અંગે અને નવા પ્રયોગાર્થેલા છંદોને અંગે, આપણા વિદ્વાનોએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરેલી છે, પણ એ વધી સૂટક છે; કોઈએ પોતાની દૃષ્ટિએ સઠળ પિંગલ લેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. આથી મારું મન સમગ્ર પિંગલના નિરૂપણ તરફ દોરાયું અને મારા મનમાં પિંગલનિરૂપણના મુખ્યમુખ્ય સિદ્ધાન્તો અને નિયમો નક્કી થયા તે પછી જ હું સ્વીકારેલું કામ કરી શક્યો; જો કે એ માત્ર ઐતિહાસિક સમાલોચના હોવાથી ત્યાં આતા પિંગલના નિરૂપણને અવકાશ ન હતો. એ કામ, એ પુસ્તક પૂરું કરી તરત હાથમાં લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

છતાં આ કામ વહુ મોટું છે, જેમ જેમ હું કરતો ગયો તેમ તેમ મને તેના ભિન્નભિન્ન પ્રદેશોના વિસ્તારો વધતા જતા જ દેખાયા છે. અને શ્રી ક. મા. મુનશીએ આ જ કામને માટે ભારતીય વિદ્યાભવનમાં મારી નિયુક્તિ ન કરી હોત તો તે આજ સુધીમાં પણ હું પૂરું કરી શક્યો ન હોત અત્યારે આ ગ્રંથ બહાર પાડતા હજી, એવા અનેક મુદ્દાઓ અને પ્રશ્નો મને મૂંઝે છે જેના પર મહેનત કરી દૃષ્ટાન્તો એકઠા કરી, વસ્તુની વ્યવસ્થા કરી તેમાં પ્રવર્તતા નિયમો વતાવવા જોઈએ. પણ આવા મોટા વિષયમાં, અને તેના નવી દૃષ્ટિના નિરૂપણમાં સૌ એમ વન્યા જ કરવાનું, અને એવી મપૂર્ણતાનો લોભ કરવા જતા કદાચ આ પુસ્તક જ અધૂરું રહી જાય એવો ભય રહે છે. એટલે એ કામ ભવિષ્યમાં યથાવકાશ કરવાનું રાસી મૂઝ યોજનાનું પુસ્તક પૂરું કરવા તરફ મેં લક્ષ રાખેલું છે.

ભારતીય વિદ્યાભવનની સેવા દરમિયાન આ પુસ્તકના વાર પ્રકરણો લેખાયા. બાકીના પરિશિષ્ટો અને પ્રકરણો તે પછી લેખ્યા છે કેટલાક લેખાઈ ગયેલા પ્રકરણો, ગુજરાત વિદ્યાસભામાં જૂના પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થતાં કરી લેખ્યા છે.

વિષયનિરૂપણમાં મેં મારું સઠળ શૃંગ્લાવદ્ધ નિરૂપણ પ્રકરણોમાં ઉતારેલું છે એ નિરૂપણને અગે ઊભા થતાં પ્રશ્નો ઉપરની, અથવા નિરૂપણ સાથે અનિ-કટ સંબંધ ધરાવતી વાક્યોની ચર્ચા તે તે દરેક પ્રકરણને અંતે આપેલા પરિ-

શિષ્ટોમાં કરેલી છે. આજે એક વિષય અમુક પ્રકરણોમાં ચર્ચાઈ જાય તે પછી એ આજના વિષય વિશે કંઈક વિશેષ કહેવાનું હોય તો તે પણ પરિશિષ્ટમાં કહેલું છે. જેમ કે માત્રામેઢ છંદોનો વિષય પૂરો થતા એ દૃષ્ટિએ જોવાની કેટલીક વિશેષ વિગતો સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટોમાં આપી છે. પુસ્તકને અતે પ્રવાહી છંદની ચર્ચા પણ એક સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટમાં આપેલી છે.

આ પુસ્તકમાં વિષયના નવીન નિરૂપણનું સાહસ કર્યું છે તેથી હિંદી મરાઠી બોલે ભાષાના વિદ્વાનો પણ અને વિચારમાં છે એવા મનોરથથી આજ પુસ્તક દેવનાગરીમાં છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આશા છે કે આ અતિમનોરથ નહીં નીવડે.

પુસ્તકને દેવનાગરીમાં છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો તેથી અવતરણોની જોડણી વાંચત એક ફેરફાર કર્યો છે, તે ગુજરાતી વાંચકો આગળ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. ગુજરાતી વાંચકોમાં પ્રચલિત જોડણીમાં છંદને અનુકૂળ લઘુનો ગુરુ કે ગુરુનો લઘુ કરવાની છૂટ છે. અત્યારનો આપણો ગુજરાતી વાંચકો સુપરિચિત વાંચક આ જાણે છે અને જરા પણ આયાસ વિના પ્રચલિત જોડણીને પણ છંદને અનુકૂળ કરી વાંચી શકે છે. પણ હિંદી મરાઠી વાંચક આમ કરી શકે નહીં. તેથી બની શકે ત્યાં સુધી મેં વાંચકના અવતરણોમાં છંદોનુકૂળ જોડણી કરી છે. ક્યાંક જ એટલાથી ન પડે ત્યાં હ્રસ્વનું આવું અને દીર્ઘનું આવું — ચિહ્ન મારેલું છે. તેમ છતાં સરતચૂકથી ક્યાંક જોડણીના ફેરફારમાં સ્તબ્ધ થયું હશે; ક્યાંક ચિહ્નો ઝડી મયા હશે તે વિદ્વાનો દરગુજર કરશે એવી આશા છે.

આ કામ દરમિયાન મને જે અનેક મિત્રોએ સહાય કરી છે તેમનું સ્મરણ કરતાં એક વિશેષ આનંદ થાય છે. આ પુસ્તકમાં છંદોના મુખ્ય ચાર પ્રકારો પૈકી ત્રણ પ્રકારો — માત્રામેઢ, સહપામેઢ અને પદ કે દેશી — ને સંગીતના સાથે સંબંધ છે. અને છેલ્લો પદ કે દેશી તો છંદ હોવા સાથે ગેય પણ છે, એ રીતે આ વિષયનો ઘણો મોટો પ્રદેશ, સંગીત સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એટલે ઘણા પ્રશ્નોમાં મારે આપણા ગુજરાતના સંગીતજ્ઞો સાથે ચર્ચા કરવી પડી છે. પદિત શ્રી ઓમવારનાથ સાથે મેં ટીક ટીક સમય લઈ ચર્ચાઓ કરી છે. શ્રી મામાશાલા, શ્રી જ્ઞાનીન્દ્ર દવે, અને શ્રી રમણલાલ મહેતાએ મને સાસ્ત્રીના જ્ઞાનથી મારા વિષયને પરિષ્કૃત કરવામાં મદદ કરી છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી, પ્રો. રા. ય. આટવલે અને શ્રી જયસંકર (સુદરી)એ આત્મીયતાથી મેં માગેલી વસ્તુ પૂરી પાડી છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ મારી માદર્ગીમાં હાથપ્રતનો કેટલોક મહત્વનો ભાગ જોઈ આપી મને અત્યંત પડે એવા આયાસથી ચર્ચાઓ કરી છે. શ્રી નગીનદાસ પારેલ્કે, લેખક તરીકેની સેમની ચોંસાઈ મીળવટ અને પિંગલના અભ્યાસનો મને ઘણો જ લાભ થયું નિષ્ઠાપૂર્વક

આપેલો છે પ્રો. ચીમનલાલ ત્રિવેદીએ ધાન્ડમૂઘી વર્ગેરેનું વાગ સર્ફ મારા પરનો વોજો ઓછો કર્યો છે શ્રી જીવનજી દેસાઈએ નવજીવન પ્રેક્ષના આ ગ્રન્થ સારી રીતે છપાય તેને માટે યાઝ્જી લીધી છે તે માટે તેમના પ્રશ્નો છુ, અને આ ગ્રન્થના છાપવામના સ્ત્રાસ વર્મંચારીઓ શ્રી ચાલુમાઈ પારેલ, અને શ્રી ચાલુમુન્દ દવેએ જે મમત્વથી અને ઉત્સાહથી આ વામ કરેલુ છે તેનુ સ્મરણ કરતા સર્તોષ અને' [આનંદ ધાય છે]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આ મોટો ગ્રંથ પોતાના પ્રકાશન તરીકે પ્રસિદ્ધ કરીને ગ્રન્થને ગૌરવ આપ્યુ છે આના અનુસધાનમા એક વાચક તરફ વિદ્વાનોનુ ધ્યાન ઈચ્છવાની જરૂર જણાય છે પુસ્તકના અતના પ્રચરણો અને પરિશિષ્ટોમા દેશી કે પદોનુ નિરૂપણ છે. એ આજો પ્રદેસ પિંગલમા નવો લીધેલો છે એનુ માન નિરૂપણ પિંગલની દૃષ્ટિનુ જ છે, પણ એટલુ વસ નથી. એ દેશીઓનુ સરુ સ્વરૂપ એ ગવાય ત્યારે જ મૂર્ત ધાય એટલે આપણા વિશ્વવિદ્યાલયો અને વિદ્યોપસેવી મહાન મસ્યાઓએ એની રેકર્ડા ઉતારાવી એનુ સ્વરાવન કરાવી લેવુ જોઈએ એ આજુ સાહિત્ય આ રીતે ઉતારાશે તો જ એ જીવશે, અને જીવશે તો જરૂર વિવસશે, પણ એમ નહીં ધાય તો તે કદાચ લેમાગુ સાહસિકોના હાથમા પડી વગડશે, અને એક અમૂલ્ય સજાનો લુપ્ત થવા દેવાનુ લાછન ગુજરાતને શિરે રહેશે

તા. ૨૫-૪-'૫૨'
(જુલાઈ-ઑગસ્ટ, ૧૯૫૫)

મુવઈ

રામનારાયણ વિ. પાઠક

૧ આ વાક્ય હસ્તલેખમા અધૂરુ છે

૨ આ તારીખ, પુસ્તક લખાઈ પૂરુ થયુ કે તુરત લખાયેલી પ્રસ્તાવનાના મૂલ મુસદ્દાની છે એની ઉપર એમણે એવી નાધ લખી રાખી હતી કે આ પ્રસ્તાવના આજુ પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી જ છપાવવી, કારણ, પુસ્તક પૂરુ થતા મુધીમા કદાચ એમા કઈક ફરફાર પણ કરવો પડે પુસ્તક પૂરુ છપાઈ રહ્યા પછી એમણે પ્રસ્તાવનામા કેટલાક ફેરફારો અને ઉમેરા કર્યા પણ સરા અહીં પ્રસ્તાવનાનો એ મુધારેલો પાઠ છાપ્યો છે એટલે એની નીચે ૧૯૫૨ની સાથે ૧૯૫૫ની સાલ પણ મૂકી છે અહીં એ પણ નોંધવુ જોઈએ કે આ ગ્રંથમા ન ચર્ચાયેલા એવા એક બે મુદ્દાનો નિર્દેશ લેખક મુધારેલી પ્રસ્તાવનામા કરવા માગતા હતા, અને એટલા માટે જ એ પ્રેસને મોકલી નહોતી, પણ ડુર્માગ્યે એ પૂરી થઈ શકી નહિ.

— હીરા પાઠક

સંક્ષેપોની સમજ

શા. કા. મ.	આનંદ કાવ્ય મહોદધિ.
ક. કે.	કલાર્પાનો કેકારવ.
કા. દ.	કાવ્યદર્પણ.
કા. મી. ચૌ.	કાવ્યમીમાંસા ચૌલખા સિરીફ.
કા. પ્ર. જ.	કાવ્યપ્રકાશ. ક્ષલ્પકીર સપાદિત.
કા. શા. ર.	કાવ્યાનુશાસન રસિકલાલ પરીણ સપાદિત.
કા. સુ. વૃ.	કાવ્યચંકારસૂત્રવૃત્તિ.
કે. કા.	કેટલાક કાવ્યો.
કે. કુ.	કેશવવૃત્તિ.
ગા. વ. પા.	ગાવન વારન પાટશાસ્ત્ર.
છન્દોનુ.	છન્દોનુશાસન.
છ. પ્ર.	છન્દપ્રભાકર.
છ. મં. ક.	છન્દોનગરી — કલ્પકૃતા સિરીફ.
—રા.	રામધન દત્ત શાસ્ત્રી સપાદિત.
છ. ર.	છન્દોરચના.
છ. શા. નિ.	છન્દશાસ્ત્ર. નિર્ગયસાગર.
છ. સા. ઇ.	છન્દસારસમૃદ્ધ.
દ. ક.	દલ્પત કાવ્ય.
દ. પિ.	દલપત વિંગલ.
દ. ર.	દયારામ રસમુખા.
ન. કા.	નરસિંહ કાવ્ય
પ. ખ. બા.	પદ્યવેનાનાં ઐતિહાસિક ખાલોચના.
પરા. શૃ.	પરાશર સૂત્રિ.
પા. ય.	પાંચનિ સૂત્ર.

પિ. ય.	વિંગલ સૂત્ર.
પ્ર. પુ.	પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ.
પ્રા. પં.	પ્રાટ્ટ પેંગલ. Bibliotheca Indica.
પ્રા. કા. સી.	પ્રાચીન કાવ્યમાળા સિરીફ.
વરુઆ.	A book of prosody with Āgneya—chandaśhār & Vṛttaratnākara by Ana- ndoram Barooa.
વૃ. કા. દો.	સુહૃદ કાવ્યદોહન
મ. ના. કા.	મરત નાટ્યશાસ્ત્ર કાશી.
—ગા	ગાયત્રીવાદ ઓરિયેન્ટલ સિરીફ.
—ચૌ.	ચૌલખા સિરીફ.
—નિ.	નિર્ગયસાગર પ્રેમ.
ર. રૂ. ગી	રઘુનાથ રૂપક ગીતોદરી.
ર. પિ.	રણવિંગલ.
શૃ. ર. નિ.	શૃત્તરત્નાકર. નિર્ગયસાગર;
—ચૌ.	ચૌલખા સિરીફ.
શૃ. વા.	શૃત્તવાર્તિક.
શિ. ય.	શિશુપાલવધ.
સા. દ.	સાહિત્યદર્પણ
—નિ.	નિર્ગયમાગર.
સં. ર.	સર્ગાત રત્નાવર.
સા. વિ.	સાહિત્ય અને વિવેચન.
સુ. તિ	સુવૃત્તતિલક.
H. S. L.	History of Sanskrit Literature.

अनुक्रमणिका

प्रकाशवना ये बोल ३

प्रस्तावना ७

सक्षोपोनी समज १०

१. उपोद्घात ३

परिशिष्ट १ - अक्षर १६

परिशिष्ट २ - लघु-गुरुविवेक : ऐतिहासिक दृष्टि १९

परिशिष्ट ३ - अपवाद : शैथिल्य : छट २७

२. छंदोना प्रकारो ४६

परिशिष्ट १ - वैदिक छंदो ५२

परिशिष्ट २ - छंदोना प्रकार : पूर्वचर्चा ६८

३. अक्षरमेळ वृत्तो : तेमनु परपरागत स्वरूप ७२

परिशिष्ट १ - संस्कृत विंगलोमा यतिचर्चा ९५

परिशिष्ट २ - निरूपणपद्धतिओ १०७

परिशिष्ट ३ - आवृत्तमधि अक्षरमेळ वृत्तो १०९

परिशिष्ट ४ - वृत्तोनु परपरागत पठन ११७

४. मात्रागर्भ वृत्तो अने अनुष्टुप १२७

परिशिष्ट १ - अनुष्टुप १४२

५. वृत्तोना मेळ : यति, यतिभाग १५१

परिशिष्ट १ - यतिपूर्व अक्षरनु गुरुत्व १८८

परिशिष्ट २ - यति सवधी अर्वाचीन विवेचकोनी चर्चा १९१

६. वृत्तोना मेळ : सधि १९९

परिशिष्ट १ - वृत्तोना स्वरूपनिरूपणनी केंदलीक रीतिओ २२५

७. वृत्तोना मेळ : नवा वृत्तो २३०

८. मात्रामेळ के जाति छंदो : परपरागत स्वरूप २९९

९. मात्रामेळ के जाति छंदोना मेळ ३३९

१०. चतुष्कल संधि छंदो — मेळनी दृष्टिए ३६९
परिशिष्ट १ — प्लवंगम विशेषा अन्य मतोनी चर्चा ४४०
११. त्रिकल, पंचकल, सप्तकल जातिओनी मेळ ४४३
परिशिष्ट क — जाति छंदोनु परिशिष्ट : डिगलना छंदो ४७७
परिशिष्ट ख — जाति छंदोनु परिशिष्ट २जु — गझल ५११
१२. संख्यामेळ छंदो अने अनुष्टुप : मेळनी दृष्टिए ५४८
परिशिष्ट १ — मराठीमां घनाक्षरीनु स्वरूप ५६६
परिशिष्ट २ — ओवी अने अमंग ५६८
१३. देशी के पद ५७४
१४. समसंख्यसंधिवद्ध पंक्तिओनी देशीओ ५९७
१५. असमसंख्यसंधिवद्ध पंक्तिओनी देशीओ ६३०
परिशिष्ट ग — देशीओ अने पदोनु परिशिष्ट ६५४
परिशिष्ट घ — 'प्रवाही छंद' के सळंग पद्यरचनाना प्रयत्नो ६६३
वे शब्दो उपसंहाररूपे ६९१
सूचि ६९४

शुद्धि

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२३	१५	संयोगपरम्	संयोगपरम्
६५	९	मन्यते	तन्मते
१२२	११	छंद तथा	छंदस्तथा
१७०	१९	लीलातणी	लीला — तणी
२१६	७	गागागालगा	गागालगा
३७४	१७	प्रमाणे	प्रमाण
५१३	छेली २	अति	अनी

बृहत् पिंगल

यस्य मात्रां समालम्ब्य, जगत्यां जगतीव वै ।
प्रपञ्चितानि छंदांसि, तं कालं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥

४

आलंबी जेनि मात्राने, जगमां जगती सम,
प्रपञ्चित थया छंदो, प्रणमूं तेह कालने.

उपोद्घात

પિંગલ કે છન્દઃશાસ્ત્ર એ છન્દ કે પદ્યરચનાના બંધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. વાઙ્મયના બે સ્વરૂપો છે : ગદ્ય અને પદ્ય. તેમા ગદ્ય સામાન્ય વ્યવહારમા બોલાતી ભાષાનું સ્વરૂપ છે. તેમા ભાષા કેવળ અર્થને અનુકૂલ રીતે, અર્થને અનુસરીને વોલવાની હોય છે. પદ્યની રચના વિશેષ કરીને કાવ્યને માટે યોજાયેલી હોય છે — જોકે કાવ્ય ગદ્યમા પણ હોઈ શકે, હોય છે, જેમ કે કાદવરી. પદ્યનું પઠન પણ અર્થને ધ્યાનમા રાખીને કરવાનું હોય છે, પણ તે ઉપરાંત તે પદ્યની રચનાના બંધને અનુસરીને, તે બપના સસ્કાર પડે એવી રીતે કરવાનું હોય છે વાળી જ્યારે વાવ્યનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા અમુક મેઢવાળું સ્વરૂપ લે છે ત્યારે તે પદ્ય કહેવાય છે. આ મેઢ અમુક માપથી સઘાય છે. વાળી શબ્દોની અને શબ્દો અક્ષરના બનેલા છે. અક્ષર એ વાળીના ઉચ્ચારનો એકમ છે. પદ્યરચનામા પ્રયોજાતા અક્ષરોના ઉચ્ચાર બે સ્વરૂપે થાય છે, જેને લીધે અક્ષરો લઘુ કે ગુરુ અને એક કે બે માત્રાના ગણાય છે. કવિઓ પોતાની કૃત્તિમા વાળીને પ્રયોજતા તેના અક્ષરોના માપથી અનેક જાતની હ્રસ્વ આકૃતિઓ રચે છે. આ આકૃતિ કે આકાર તે છન્દ અને છન્દોવદ્ધ વાળી, તે પદ્ય છન્દો અનેક હોઈ શકે. કવિઓએ આવા અનેક છન્દો આજ સુધીમા રચ્યા છે, અને હજી પોતાની પ્રતિભાના વઢથી નવા નવા રચતા જાય છે. પિંગલ આ છન્દોના વધનો અને તેના મેઢનો અભ્યાસ કરે છે.

બધી ભાષાના અક્ષરો એક જ રીતે ઉચ્ચારાતા નથી, અને બધી ભાષાની પદ્યરચનાઓ અક્ષરોચ્ચારના એક જ તત્ત્વને અવલંબતી હોતી નથી. આપણી ગુજરાતી અને હિંદની બીજી સંસ્કૃતોદ્ભવ ભાષાઓમા અક્ષરોના લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાથી પદ્યના માપો રચાય છે. અંગ્રેજી ભાષામા શબ્દના ઉચ્ચારણમા અમુક અક્ષરમા ઉચ્ચારાતા એક્સન્ટ (accent) એટલે સ્વરભારના તત્ત્વને અવલંબીને જુદી જુદી પદ્યરચનાઓ થાય છે. આપણા ગવેષણનો પ્રદેશ ગુજરાતીમા ઘણી પદ્યરચનાઓ છે અલબત્ત ગુજરાતી જેવી બીજી સંસ્કૃતોદ્ભવ ભાષાની પદ્ય-રચનાઓમા કોઈ તાત્ત્વિક મેદ નથી. અને એ રીતે એવી ભાષાની પદ્ય-રચનાના અભ્યાસથી પણ આપણી પદ્યરચનાઓ ઉપર પ્રકાશ પડે. વઢી આ બધી

માપાજોના સીમાઢા લગોલગ અને સેઢમેઢ છે, અને તેમની વચ્ચે ઘાઢ્મય-
વ્યવહાર પણ છે, જે હવે તો વધતો જાય છે, તેને લીધે એક માપાના પણ ઉપર
અન્ય માપાના પણ અનેકવિધ અસર કરી છે, અને એ અસર વધતી જવાની
છે એ દૃષ્ટિએ પણ સંસ્કૃતોદ્ભવ ધોજી માપાના પિંગલો પણ આપણા ગવેષણને
ઉપકારક થાય.

સમગ્ર વાવ્યમા છદને શુ સ્થાન છે, છન્દ વાવ્યના વ્યા અસને અવ-
જ્ઞે છે તે એક દૃષ્ટાંત લઈ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીએ અમુક પ્રયોજન માટે
મા દૃષ્ટાન્ત ગુજરાતી વવિતામાયી ન હેતા તુલસીદાસના રામાયણમાયી
તર છુ —

વિકસે સરસિજ નાનારજા
મયુર મુલ્લર ગુજત વહુ મૃગા ।
બોલત જલકુવકુટ વલહસા
પ્રમુ વિલોકિ જનુ કરત પ્રસંસા ॥

— અરણ્યવાઢ, પૃ૦ ૬૭૬.

આ પણ સરોવરના વર્ણનની એક ચોપાઈ છે ધારો કે એ ચોપાઈને આપણે
તુલસીદાસની ચોપાઈઓ મવાય છે તે રીતે ગવાતી સામઢી તો એ ચોપાઈ
સામઢી થલતે સગીતના જે સ્વરો આપણે સામઢ્યા તે સ્વરો છદનો વિષય
નથી છન્દ એતો એ રહે અને કોઈ ધીજો સગીતવાર તેને જુદા સ્વરોમા
ગાઈ શકે. એટલુ જ નહિ, આપણે અગ્રેજી વાવ્યના પરિચયથી જે સગીતથી
સ્વત્ર પઢન કરવાના સસ્કાર મેઢ્યા છે તે સસ્કારો પ્રમાણે આપણે આ
ચોપાઈને સગીતના સ્વરોને પ્રયોજ્યા વિના પણ પઠી શકીએ અર્થાત્ છન્દને
સગીતના સ્વરો સાથે સવધ નથી તેમ જ આ ચોપાઈમા જે શબ્દોચ્ચારનુ
માધુર્ય છે તેને અને છદને પણ કશો સવધ નથી આ વાવ્ય ઉચ્ચારાતા જે આ
વાવ્યનો અર્થ નહી સમજતુ હોય તેને પણ આ વાવ્યના અક્ષરોના ઉચ્ચારણમા
એક પ્રકારનુ માધુર્ય જણાયુ હશે કદ્ધુ છે કે

યેઽપિ શબ્દવિદો નૈવ નૈવ ચાર્યવિચક્ષણા ।

તેષામપિ સતા પાઠ સુષ્ઠુ વર્ણરસાયનમ્ ॥

— કા૦ મી૦ ચી૦ ૧-૭, પૃ૦ ૧૦૭-૦૮

જેઓ શબ્દને જાણતા નથી, તેમ જ અર્થ કરવામા વિચક્ષણ નથી તેમને પણ
સારા માણસોએ કરેલો (વાવ્યનો) પાઠ સારી રીતે કર્ણરસાયન વ્તે છે

આ પ્રકારનુ ઉચ્ચારમાધુર્ય ચોપાઈની વીજી પવિત્રતા આવતા 'મધુર મુક્તર' શબ્દોના ઉચ્ચારથી, અને ત્રીજી પંક્તિમા 'લ' અને 'ક'ના ઉચ્ચારથી તેમ જ અનુસ્વારના રણકારથી અનુભવાય છે. પણ આ માધુર્ય (આને કાવ્ય-શાસ્ત્રમા માધુર્ય જ કહેલું છે)ના તત્ત્વ સાથે એટલે અક્ષરોનાં સ્થાન સાથે પણ છન્દને સંબંધ નથી. કાવ્યનો અર્થ ન સમજાયો હોય એવો વિકલ્પ આપણે માધુર્યને અંગે વિચારી લીધો એટલે કાવ્યનો અર્થ એ પણ છન્દના અવલંબનનુ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ નથી. એ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ તે અક્ષરોનુ માપ છે. ઉપરની ચોપાઈનો અક્ષરધિન્યાસ એવો છે કે તેમા દરેક પંક્તિમા ચચ્ચાર માત્રાના અક્ષરગુણોના ચાર ચાર આવર્તનો થાય છે. ગુસ્તી વે માત્રા અને લઘુની એક માત્રાના ધોરણે દરેક અક્ષર ઉપર તેની સંખ્યા મૂકી હું એ નીચે દર્શાવું છું :

૧ ૧ ૨   ૧ ૧ ૧ ૧   ૨ ૨ ૨ ૨
વિકસે   સરસિજ   નાનારંગા
૧ ૧ ૧   ૧ ૧ ૧   ૨ ૧ ૧   ૧ ૧   ૨ ૨
મધુર મુક્તર   ગુજત   વહુ   ભૂગાં ।
૨ ૧ ૧   ૧ ૧ ૨   ૧ ૧   ૧ ૧ ૨ ૨
બોલત   જલકુવકુટ   કલહસા
૧ ૧   ૧ ૨   ૧   ૧ ૧   ૧ ૧ ૧   ૧ ૨ ૨
પ્રભુ   દિલોકિ   જનુ   કરત   પ્રસસા ॥

અહીં 'વિકસે', 'સરસિજ', 'નાના', 'રંગા', એ દરેક શબ્દ ચચ્ચાર માત્રાનો છે, તે પછી 'મધુરમુ' એટલાથી એક ચાર માત્રાનો અક્ષરગુણ રચાય છે, પછી 'સરગુ', 'જત વહુ', 'ભૂગા' એ પ્રમાણે, અને તે પછી 'બોલતા', 'જલકુ', 'વકુટવલ', 'હસા', એ પ્રમાણે ગુણો રચાય છે. પણ પછીની પવિત્રતા અર્થ સુધી એવા ગુણો રચાતા નથી, અર્થે એક બાઠ માત્રાનો ગુણ પૂરો થઈ પછી, પાછા 'કરતપ્ર' અને 'સસા' એવા ચાર માત્રાના વે ગુણો રચાય છે. આ અપવાદનો છુલાસો આગળ એ છન્દની ચર્ચાના પ્રસંગ પર રહેવા દઈ આપણે એટલુ વહી શકીશું કે આમા ચચ્ચાર માત્રાના ચાર અક્ષરગુણોથી એક એક પવિત્ર કે ધરણ થાય છે અને એવી ચાર પવિત્રનો એક છન્દ બને છે અર્થાત્ છન્દ વાળોના માપથી બને છે અને એ માપ તે અક્ષરના ઉચ્ચારણનુ માપ છે. અક્ષરના ઉચ્ચારણને અમુક માપ છે, અને રચિ એ માપનો ઉપયોગ કરીને છન્દ રચે છે. કપિ એવી રીતે અક્ષરોને યોજે છે કે એ અક્ષરોના ઉચ્ચારણના માપથી અમુક છન્દ રચાય. અને અક્ષરના માપથી છન્દો રચવાની પદ્ધતિઓ પણ જુદી જુદી હોય છે. દાખલા તરીકે ઉપરની ચોપાઈમા દરેક અક્ષરગુણની માત્રાસંખ્યા નિયત છે, અને દરેક પવિત્રમા એવા અક્ષરગુણની સંખ્યા પણ નિયત છે. પણ એક ધરણના કુલ

અક્ષરોનો નિયમ નથી પહેલી પક્ષિતમા કુલ ૧૧ અક્ષરો છે, બીજીમા ૧૨ છે, ત્રીજીમા ૧૨ છે, અને ચોથીમા વઝી ૧૩ છે આ જાતની રચનામાં અક્ષરની કુલ સંખ્યા સરસી હોતી નથી, હોઈ સારે પગ નહીં એ આપને આગળ જોઈશું પણ એક બીજા પ્રવારની રચના છે તેમાં એનો પણ નિયમ હોય છે જેમ કે —

શિલરિણી

હવે તો મેદાને ધરતનુ દિતે છે વિચરતી,
વિગ્રેને સામે, ત્વા ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી,
રહ્યા ઘસે યાજૂ તરુવર, નહીં પાડ વવમા,
વસેલૂ આવીને પણ સત્તલ સૌન્દર્ય મચમા ।

— 'દેવવાણી', પૂર્વાલાપ.

આ છન્દમા જોઈશું તો દરેક પક્ષિતમા સત્તર અક્ષરો છે એટલું જ નહીં, પહેલી પક્ષિતમાં પહેલો અક્ષર લઘુ છે, તો વધેય એ સ્થાને લઘુ જ આવવાનો, તે પછી પાંચ ગુણ આવે છે, તે દરેક પક્ષિતમા એમ જ આવવાના આ પ્રમાણે માપોની આકૃતિઓના પ્રવારો જુદા જુદા હોય છે પણ માપ વિના છન્દ નથી થઈ શકતો, અને એ માપ અક્ષરના ઉચ્ચારણતત્ત્વનું માપ છે આ માપથી એવ પ્રકારનો વાણીનો મેલ અનુભવાય છે એ મેલ એ માપવદ્ધ વાણીના ઉચ્ચારણમાયી અનુભવાય છે, — પછી આપને કાવ્ય જાતે પઠતા હોઈએ, કે કોઈને પઠતો સામઝતા હોઈએ, કે કાવ્ય વાચતા વલ્પનાના વાને સામઝતા હોઈએ કાવ્ય શ્રાવ્ય છે, તો એ વાણીનો મેલ પણ શ્રાવ્ય છે પણ એટલે માપથી સિદ્ધ મુમેલવાળી વાણી પચીસ વિશિષ્ટ આકૃતિ કે આકાર તે છન્દ

આપને જોયું કે છન્દોનું અવલમ્બનતત્ત્વ વાણીનો અક્ષર છે, છન્દોનું માપ અક્ષરના લઘુત્વ ગુરુત્વ અને માત્રાથી રચાય છે પણ એનો અર્થ એ નથી કે કાવ્યમા છન્દને અર્થ સાથે લેવાદેવા જ નથી કાવ્યનું સૌન્દર્ય મુખ્યત્વે તેના અર્થથી નિષ્પન્ન થાય છે અને કાવ્યના ઉચ્ચારમાધુર્યની યેઠ જ કાવ્યનો છન્દ પણ અર્થને પોષવા જ, અર્થને સુંદર કરવા જ આવે છે સહ તો એમ કહેવું જોઈએ કે કાવ્યના એ અર્થ માટે વાણીનો છન્દરૂપ આકાર આવશ્યક હતો કોઈ કહે કે માત્ર છન્દમા તે એટલું વધુ એવું શું છે? પણ ઉપરની ચોપાઈ કે શિલરિણીનો પદ્યબ્રથ છોડી નાહી તેન ગદ્યમા મૂકી જોઈશું તો જણાશે કે એ વાણી સુંદર નથી રહેતી કદાચ એમ પણ લાગ કે એ છન્દ વિના એ જ અર્થની વાણી પછી કહેવા જવી પણ નથી રહી । ચોપાઈના લવાર અને કકારના અનુપ્રાસો છન્દમા શોભે છે તે ગદ્યમા નહીં શોભ, અસ્થાને લાગશે માટે જ

કાવ્યસાહિત્યનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી તે છન્દમાં જ વહેતું આવ્યું છે. અને જોકે કાવ્ય ગદ્યમાં હોય છે છતાં હજી પણ છન્દ જ કાવ્યનું સ્વાભાવિક વાહન ગણાય છે. તે એટલે સુધી કે ઘણા તો છન્દમાં આવે તે વધાને કાવ્ય ગણી કાઢે છે. પણ એમ નથી એ પણ સાથે સાથે કહેવું જોઈએ. કાવ્ય મુખ્યત્વે તેના અર્થથી કાવ્ય બને છે, અને છન્દ એ તેનો વાહ્ય આકાર છે, તેના ઉચ્ચારનો આકાર છે. અને કાવ્યને સ્વતંત્ર થવા સિવાય તેને કોઈ સ્વતંત્ર પ્રયોજન નથી. અને માટે જ કુશલ કવિ પોતાની પ્રતિભાથી ઘસ્ટુને અનુકૂળ જ છન્દ યોજે છે.

આપણે જોઈએ કે અક્ષરોના લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને તેની માત્રાથી છન્દો રચાય છે. એટલે પિંગલનો પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે અક્ષરનું સ્વરૂપ શું અને તેના લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાનું સ્વરૂપ શું?

અક્ષર એ બોલાતી વાણીનો એકમ છે. આ એકમ માટે જુદા જુદા શબ્દો યોજાય છે. પણ પ્રાચીન પરંપરા અને શાસ્ત્રવ્યવસ્થાની સગવડ વચ્ચે જોતાં એ એકમ માટે અક્ષર શબ્દ યોજવો ઠીક છે. આપણે બોલાતી વાણીના એકમની વાત કરીએ છીએ એટલે ફલિત થાય છે કે વધા સ્વરો અક્ષરો છે, સ્વર વિનાના વ્યંજનને અક્ષર ગણી શકાય નહીં. કારણ કે સ્વર જ સ્વતંત્ર ઉચ્ચારી શકાય છે, સ્વર વિના વ્યંજન સ્વતંત્ર ઉચ્ચારી શકાતો નથી. પણ એક સ્વર એકલો બોલાય તો અક્ષર છે, તે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે એક સ્વરને આધારે જે વ્યંજનો બોલાય તે પણ એ અક્ષરનું જ અંગ છે. અર્થાત્ દરેક સ્વર, તે વ્યંજન સિવાય બોલાતો હોય ત્યારે તે એકલો સ્વર, અને વ્યંજનો સાથે બોલાતો હોય ત્યારે તે સ્વરને આધારે જે વ્યંજનો બોલાતા હોય તે સાથેનો આલો ઉચ્ચારપિંડ તે અક્ષર છે. અર્થાત્ 'અક્ષર' શબ્દમાં પ્રથમ આવતો એકલો 'અ' સ્વર એ અક્ષર છે, પછી આવતા 'અ' અને તેના આધારે રહેલા બધાં વ્યંજનો 'ક્' સાથેનો આલો ઉચ્ચારપિંડ 'ક્ષ' એ પણ એક અક્ષર છે, અને 'ર' પણ એ પ્રમાણે એક અક્ષર છે. એટલું જ નહીં 'ક્વચિત્' શબ્દમાં 'ક્વ' એ પહેલો અક્ષર છે, અને 'ચિત્' એ પણ એક જ અક્ષર છે, કારણ કે છેલ્લો વ્યંજન 'ત્' આગલા 'ક્વ'ને આધારે જ બોલાય છે.

સ્વરથી જ ઉચ્ચારણ થાય છે એટલે અક્ષરોમાં રહેલા સ્વરને જ લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાનું માપ છે. વ્યાકરણમાં આવતા ઘણાં લઘુ સ્વરો, એ ગુરુ

છે. એટલે આ ઈ ઋ એ ઓ ઓ વધા ગુરુ છે 'અં' અને 'ઋ.' અને પણ આપણે ઘોષ સ્વર ગણીએ છીએ એટલે એ પણ ગુરુ છે. હ્રસ્વ સ્વર લઘુ છે પણ તેમાં એવો અવવાદ છે કે હ્રસ્વ સ્વર પછી સંયુક્ત વ્યંજનો આવે અને તેનો ઘડકારો એ હ્રસ્વ સ્વરને લાગે તો તે ગુરુ થાય છે. તેમ જ લઘુ સ્વર પછી કોઈ વ્યંજન આવે તો પણ તે ગુરુ બને છે. ઘણા તરીકે ઉપર આપેલા 'વચિત્' શબ્દમાં પહેલો આવતો 'વ' લઘુ છે અને 'ચિત'નો 'ઈ' લઘુ હોવા છતાં વ્યંજનતિ હોવાથી ગુરુ છે તે જ પ્રમાણે 'દિક્' શબ્દ પણ એક જ અક્ષરનો છે અને એ પણ ગુરુ છે પ્રો ગાકોર ગુજરાતી અવ્યય 'પણ'ના ઉચ્ચારણમાં 'ણ'નો 'જ' દ્રુત બોલાય છે તેથી તેને 'પણ' જેવો ગુણી તે શબ્દને વે લઘુ અક્ષરનો નહીં પણ એક ગુરુનો ગણે છે તે આ નિયમ પ્રમાણે. આમાં જ નકારાનો છોડા 'જ' જેવો છે કે નહીં તે માપાના ઉચ્ચારણનો પ્રશ્ન છે, પણ જ નકારાને છોડો ગણીએ તો 'પણ' એક ગુરુનો જ ગણાય એ બરાબર છે. આ નિયમ ગુજરાતી પિંગલોમાં સાધારણ રીતે આવતો નથી કારણ કે ગુજરાતીમાં છોડા અક્ષરો લગભગ નહીં જેવા જ વપરાય છે.

પણ અક્ષરો, અંતે આવતો આ છોડો વ્યંજન, તેની પછી કોઈ સ્વર આવે તો તેની સાથે એક થઈ જાય અને ત્યારે પૂર્વનો સ્વર એ વ્યંજનથી અલગ બની જાય, એનો માર એના માયથી ઋતરી જાય, અને ત્યારે એ વ્યંજનને લીધે એનું જે ગુરુત્વ હતું તે વધ પડે; જેમ કે 'ચિત્' શબ્દમાં સ્વર પછી વ્યંજન હોવાથી તે અક્ષર ગુરુ છે પણ તેમાં 'આવાશ' શબ્દ મળી 'વિદા-વાશ' શબ્દ બનેતા 'ચિ' લઘુ બને છે તે જ પ્રમાણે 'દિક્' શબ્દનો અક્ષર પણ વ્યંજનાત હોઈ ગુરુ છે તે પણ 'દિગવર' શબ્દમાં પાછો લઘુ બને છે પણ 'ચિત્તે' કે 'દિક્કાલ' શબ્દોમાં 'ચિ' અને 'દિ' વને પાછા તેમની પછીના સંયુક્ત વ્યંજનના ઘડકારાને લીધે ગુરુ બને છે.

અહીં મુઘી આપણે પરપરાથી ચાલતી આવેલી વર્ણમાલાના સ્વરો સંસ્કૃતમાં જે રીતે ઉચ્ચારાઈ લઘુ કે ગુરુ ગણાય છે તેની વાત કરી પણ ગુજરાતીમાં વધા ઉચ્ચારો સંસ્કૃત પ્રમાણે જ થતા નથી. ઘણા તરીકે ગુજરાતીમાં 'એ' 'ઓ' હ્રસ્વ બોલી શકાય છે પ્રાકૃતમાં 'એ' 'ઓ'ના હ્રસ્વ ઉચ્ચારો હતા અને તે ગુજરાતીમાં ઋતરી આવ્યા છે. બીજા, આપણે જોયું કે લઘુ સ્વરને પછીના સંયુક્ત વ્યંજનોનો ઘડકારો છાપે ત્યારે એ લઘુ ગુરુ થાય છે. પણ ગુજરાતીમાં ઘણી વાર સંયુક્ત વ્યંજનોનો ઘડકારો આગલા સ્વરને લાગતો નથી. એ સંયોગ એવો નિર્બલ રીતે બોલાય છે કે તેનો પ્રયત્ન આગલા સ્વરથી શરૂ થતો નથી અને નિર્બલ સંયોગ કહે છે.

‘નર્નુ’ ‘નમ્યો’ વગેરેમા વ્યજનોનો આવો નિર્વલ સયોગ છે. એવ દાક્ષલાથી આ તરત સ્પષ્ટ થઈ શકશે. સસ્કૃત શબ્દ ‘રહસ્ય’નુ બહુવચન ગુજરાતીમા ‘રહસ્યો’ થાય. આમા સ્પષ્ટ રીતે ‘ર’ની એક માત્રા છે, પળ ‘હ’ની, પછીના સયુક્ત વ્યજનોના થડકારાને લીધે વે માત્રા છે, ‘સ્યો’ની વે માત્રા વિશે પ્રશ્ન નથી. હવે ‘રહસ્યો’ એ તત્સમ શબ્દના ઉચ્ચારણમા ‘હ’નો ઉચ્ચાર અને ગુજરાતી ક્રિયાપદ ‘હસ્યો’ના ઉચ્ચારણમા ‘હ’નો ઉચ્ચાર બન્નેને સરસાવી જોતા તરત જળાશે કે ગુજરાતી ક્રિયાપદના ઉચ્ચારણમા થડકારો નથી ગુજરાતીના ‘લાઘ’ અને ‘લાઘ્ય’ એવા આશાય એકવચન રૂપના બન્ને ઉચ્ચારો છે તે જ પ્રમાણે ‘વર’ અને ‘વર્ય’ (જેમ કે ‘કામ કર્ય’) એવા બન્ને ઉચ્ચારણો સાચા છે આ ‘કર્ય’ના ઉચ્ચારને સસ્કૃત ‘સીકર્ય’માના ‘કર્ય’ના ઉચ્ચાર સામ સરસાવી જોતા જળાશે કે ગુજરાતી ‘કર્ય’ના ઉચ્ચારણમા વ્યજનસયોગ નિર્વલ છે, અને તેથી તે થડકારીને પૂર્વ લઘુને ગુરુ કરતો નથી

આપણે આગલ ‘અ’ અને ‘અ’ને લીધે અને તેથી ગુરુ સ્વીકારી લીધા પળ એ સ્વીકાર પળ પરીક્ષવા જેવો છે સસ્કૃતમા અનુસ્વારને પછી આવતા વ્યજનના અનુનાસિકનુ રૂપ આપી શકાય છે, જેમ કે ‘સપત્તિ’ કે ‘સમ્પત્તિ’. એટલે આ અનુસ્વારનુ ગુરુત્વ એક રીતે સયુક્ત વ્યજનના નિયમનો જ થમલ છે અલબત્ત સસ્કૃત અનુસ્વારો સર્વત્ર અનુનાસિકનુ રૂપ નથી પામી શકતા, જેમ કે ‘અશ’ ‘કમ’ ‘સચરણ’ પળ ત્યા સર્વત્ર અનુસ્વારની તીવ્રતા એકસરસી જ છે ગુજરાતીમા જેમ વ્યજનસયોગ નિર્વલ છે, તેમ વ્યારેક અનુસ્વારનો રળકો પળ મદ હોય છે, અનુસ્વારો કોમલ હોય છે, અને એવા અનુસ્વારો નિર્વલ વ્યજનસયોગની પેઠે લઘુ સ્વરને લીધે કરી શકે નહીં. દાક્ષલા તરીકે ગુજરાતી તદભવ ‘પાચ’ના ઉચ્ચારણમા અનુસ્વાર કોમલ છે. તે, પછીના વ્યજનનો અનુનાસિક થની શકશે નહીં, એટલે કે તેનો ઉચ્ચાર ‘પાચ્ચ’ એવો કરી શકાશ નહીં સસ્કૃત ‘પાચજન્ય’ શબ્દના ‘પાચ’ જેવો તેનો ઉચ્ચાર નથી ‘વાધો’ ‘ગાધી’ એ બવા ‘વાન્યો’ ‘ગાન્યો’ જેવા ઉચ્ચારો નથી આ પ્રમાણે ગુજરાતીમા અનુસ્વાર કોમલ છે છતા વાળોઠનમા આવા અનુસ્વારથી ગુરુત્વ નિવ્વલ નથી થતુ, એવુ ચેતાવવાની વ્યાવહારિક રીતે જરૂર પડતી નથી, વારણ કે આ કોમલ અનુસ્વાર લગભગ નિયમ તરીકે લીધે સ્વર ઉપર જ આવે છે વેશળ જ તેના અપવાદો છે, જેમ કે ‘સુવાળુ’, ‘કુવારો’. હિન્દીમા હ્રસ્વ ઉપર પળ કોમલ અનુસ્વાર આવી શકે છે, જેમ કે ‘રંગ’ હિન્દીમા તે અહીં દર્શાવ્યુ તે પ્રમાણે ધર્મચંદ્રાવારથી દર્શાવાય છે પળ વ્યાવહારિક જરૂરની જુદી યાત છે. સિદ્ધાન્ત તરીકે

આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે ગુજરાતી શબ્દોના ઉચ્ચારણમા, જ્યાં કોમલ અનુસ્વાર આવે ત્યાં, આગળનો સ્વર એ અનુસ્વારને ધારણે, સંસ્કૃતમા યામ છે તેમ, ગુરુ થતો નથી

ગુજરાતીમા તત્સમ શબ્દોના ઉચ્ચારણમા સયોગનો અને અનુસ્વારની તીવ્રતા જળાઈ રહે છે એવો સામાન્ય નિયમ કરી શકાય પણ તેમા પણ એક શબ્દના પ્રારંભમા આવતા સયોગથી આગળા શબ્દનો અત્યંત લઘુ ગુરુ થતો નથી જેમ કે 'તેને એક કૂતરા ઉપર પ્રમ હતો' એ વાક્યમા 'પ્ર' ના સયોગનો થડકારો 'ઉપર'ના અત્યંત 'ર'ને આપી શકાય નહીં એટલું જ નહીં આગળો શબ્દ સંસ્કૃત હોય તોપણ તેને થડકારો અપાતો નથી જેમ કે 'તેણે સાત્ત દ્રવ્ય ધાનમા આપ્યું' એમા 'સકલ'ના છેલ્લા 'લ'ને થડકારો અપાતો નથી તત્સમ સમાસમા થડકારો અપાય છે, જમ કે 'રણશેષ', 'લોકપ્રિય', 'સસ્ત્રક્રિયા' ઇત્યાદિ સમાસના વીજા શબ્દના આદ્યસયોગને લીધે આગળા શબ્દના અત્યંત સ્વરને સામાન્ય રીતે થડકારો અપાય છે પણ 'લોકપ્રિય' શબ્દના ઉચ્ચારણમા થડકારાનો અભાવ ઘણી વાર દેખાશે કેટલાક એના થડકારાને પાંડિત્ય પ્રદર્શન પણ વહેંચ ઘણી વાર આ ફરક સંસ્કૃત શબ્દના શુદ્ધ ઉચ્ચારણના પક્ષપાતને લઈને ધામ છે, અને હતા પ્રાકૃત ભાષાઆનું વલણ થડકારો લુપ્ત કરવા તરફ છે એ સ્વીકારવું જોઈએ 'શબરપ્રસાદ' નામના ઉચ્ચારણમા તો સંસ્કૃત પક્ષપાતી પણ 'ર'ને થડકારા નહીં આપે એમ ગુજરાતી ભાષામા ઘણી જગાએ જેમ હ્રસ્વદીર્ઘનો અનિર્ણય છે તેમ આ થડકારાનો પણ અનિર્ણય પ્રવર્તે છે.

સંસ્કૃત વર્ણમાળામા આવતા 'ઋ' સ્વરનો ઉચ્ચાર ચર્ચા માગે છે ગુજરાતીથી સંસ્કૃત વાચતા પણ 'ઋ'નો ઉચ્ચાર 'રુ' કે 'ર' જેવો કરે છે 'અમૃત'નો ઉચ્ચાર 'અમ્રુત' કે 'અમ્રત' જેવો કરે છે ત્યાં સયોગ નથી અને તેથી આગળનો સ્વર ગુરુ ન ચાલાય એની સમાજ રાક્ષવા આ 'ઋ' કે 'ઋ'નો મયોગ નિર્બલ થીલાય છે પણ ઉચ્ચાર તો સ્વારનો જ ધાય છે અને તેથી ઘણી વાર આગળના સ્વરને તેનો થડકારો પણ લાગે છે સંસ્કૃત સંદર્ભનો ઉચ્ચાર અર્ણવશ રાક્ષનાર વાંતે પણ કયાન સ્વારસયોગનો ઉચ્ચાર કરી થડકારા આપ્યો છે જમ કે

‘ગુપ્ત રાજગૃહની દિગામા’

— ‘અતિજ્ઞાન’, પૂર્વાલાપ

અહીં 'ગૂ'ના થડકારાથી 'જ' ગુરુ બોલાય છે.' બાને અનિયમિતતા ન ગણવી જોઈએ કારણ કે ભાષામા એ ઉચ્ચાર રુઢ થઈ ગયો છે. સરહ તો 'ઋ'ના ઉચ્ચાર વિષે હિન્દની તદ્ભવ પ્રાતીય ભાષાઓમા એકતા નથી, એટલુ જ નહીં ઠેઠ વેદકાલમા પણ જુદા જુદા વેદો તેનો જુદો જુદો ઉચ્ચાર કરતા હતા એમ જણાય છે.

એટલુ જ નહીં, વર્ણમાલામા જેનો ઉલ્લેખ નથી એવા સ્વરો પણ આપણે સ્વીકારવા જોઈએ. અર્વાચીન ભાષાઉચ્ચારણનુ શાસ્ત્ર સ્વરવ્યવસ્થા જુદી રીતે કરે છે. તે વધા સાથે આપણે અહીં સવધ નહીં પણ તેમા જે સયુક્ત સ્વર (ડિપથોંગ dipthong) વહેવાય છે, તેનો થોડો પણ નિર્દેશ કરવાની જરૂર છે. કેમ કે કોઈ કોઈ કવિઓએ એવા પ્રયોગ કર્યા છે જેમ કે :

જોડે તેમા એક પણ, ઓછે નહીં નિભાય;

પાવા ઈંસો ઝપલા, મલી ધાટલો થાય.

—દ૦ કા૦, મા ૨, પ૦ ૪૨.

નહીં મારે જોડે તપફલ, મહે એ સહુ જતુ.

—'વસન્તવિજય', પૂર્વાભાષ.

અહીં વસ્ત્રે જગાએ 'જોડ'ના ઉચ્ચારમા સયુક્ત સ્વર છે, અને પિંગલદૃષ્ટિએ 'જોડ' એવું ગુરુ થાય છે તેવો જ બીજો દાસાલો.

જૂઓ ભાઈ આ મોટા જાહ, તેમા સીધી ઝૂઓ તાહ.

દ૦ કા૦, મા૦ ૨, પ૦ ૨૭૭.

૩. સંસ્કૃતમા પણ આવા દાસાલો મળે છે :

પ્રાપ્તે સનિહિતે મરણે

નહિ નહિ રક્ષતિ હુકુમ્કરણે ।

—ચર્પટપજરિકાસ્તોત્ર, વ૦ સ્તો૦ ૨૦.

અહીં 'હુકુમ્'નો 'હુ', પછી આવતા 'કુ'ને લીધે ગુરુ થયો છે.

આપણા 'કીર્તિકૌમુદી'ના ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિ સંમિશ્વરના 'રામશતક'મા પણ આવુ દૃષ્ટાન્ત મળે છે :

પ્રાપ્ત પ્રીર્ઠિઃ ક્રમેણ દૃઢયતુ નિતરા રાઘવઃ સ ત્રિય વ. ।

—Journal of the Oriental Institute, Vol. 1, No. 1, p. 12. શ્રી મોગીલાલ સાહેમરાનો લેહ, The Rāmas'ataka.

અહીં દૃને લીધે આવલો ણ ગુરુ થાય છે.

મારા વસતમા નિશાઢમા આ કવિતા પઠતા 'જૂ' લીર્ધ જ પઠાતો અને એ પ્રમાણે પઠતા 'માઈ'ને એક ગુરુ અક્ષરવાઢો શબ્દ ગણવો જોઈએ.

ચાર ચાર ગાઢ ચાલતા, ઢાલો પય કપાય*

એ દોહરામા પણ 'ગાઢ'ને એક ગુરુ અક્ષરવાઢો શબ્દ ગણવો જોઈએ કવિઓના પ્રયોગમા આવતા આદા ઉચ્ચારણેને પણ સ્વીકારવા જોઈએ.

આ ઉપરાંત લઘુગુણના નિરૂપણમા એવો નિયમ પણ અપાય છે કે પાદાન્તે લઘુ વિકલ્પે ગુરુ થાય છે અને લઘુગુણના સ્વરૂપના નિયમ ન ગણતા પિંગલનો પારિભાષિક નિયમ ગણવો જોઈએ એના ઉપર પિંગલોમા કેટલીક ચર્ચા થાય છે પણ એ ચર્ચામા ન ડતરતા આપણે એવો નિયમ લરી શકીએ કે છન્દમા પાદાન્તે જ્યા ગુરુ આવશ્યક હોય ત્યા લઘુ પણ મૂકી શકાય 'ગુરુ આવશ્યક હોય ત્યા' એમ જ લહેવુ જોઈએ કારણ કે ચરણને અંતે લઘુ જ આવશ્યક હોય ત્યા લઘુને ગુરુ કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી એવો લઘુ પણ જો ગુરુ થઈ જતો હોય તો પછી એવા છન્દો કોઈ રીતે નિર્દોષ લરી જ ન શકાય એટલે એવો જ નિયમ હોઈ શકે કે ગુરુ આવશ્યક હોય ત્યા લઘુ મૂકી શકાય આ નિયમ સ્વાભાવિક છે કારણ કે ઘણી જગાએ ચરણને અંતે અત્ય સ્વરનુ વિલબન આવે છે, સસ્કૃત લૂતોમા તો આવે જ છે (જોકે સસ્કૃત પિંગલના નિયમ પ્રમાણે અમુક લૂતોમા શ્લોવાર્થે જ આવે, થોડામા જ લેરેક ચરણે આવે) અને એટલા માટે ત્યા લઘુ હોય તો તે પણ વિલબનથી ગુરુ થઈ જાય

ગુજરાતી પિંગલ આ લઘુગુણના ઉચ્ચારણની છૂટને ઘણી વિસ્તારી મૂકે છે! ગુજરાતી પિંગલમા કવિને છન્દ સાચલવા ગમે તે લઘુને ગુરુ અને ગુરુને લઘુ કરવાની છૂટ છે/આ છૂટ લધી તદ્ભવ પ્રાતીય ભાષાઓમા હતી પણ તે લધીમા ધીમે ધીમ એ છૂટ નાલૂદ કરવાનો પ્રયત્ન લધિઓએ કરેલો છે અને આપણા લધિઓ પણ એવો પ્રયત્ન લરતા જાય છે આથી છૂટ લેવી હોય, ત્યા પણ એ છૂટથી શબ્દનુ ઉચ્ચારણ લર્ણવટુ ન થાય એની સમાઢ લેવી જોઈએ, કારણ કે ઉચ્ચારણલટુલ એક લાપ છે આથી છૂટ લયા ડોભે ને લયા ન ડોભે તેના નિયમો થોડાલણા લરી શકાય, જેમ કે અત્ય ડ્વાર કે ઉલારમા આથી છૂટ લર્ણવટુ લનતી નથી સસ્કૃત 'લટુ' શબ્દ ગુજરાતીમા તત્ત્વમરૂપે જ લલ્તાય છે, પણ તેનુ 'લટુ' એલુ ઉચ્ચારણ આપણને આઘાત આપનુ નથી પણ સસ્કૃત 'ગટ' શબ્દનો ઉચ્ચાર 'ગટ' લરવા જતાં તે લર્ણવટુ લાગે છે એનુ

કારણ એવું જણાય છે કે ગુજરાતીમાં શબ્દને અંતે આવતા 'ઈ' 'ઉ' રગભગ લઘુ જેવા ઉચ્ચારાય છે પણ આ વિષયની લાંબી ચર્ચા હું અહીં કરવા ઇચ્છતો નથી આ, પિંગલ કરતાં ભાષાના ઉચ્ચારણનો પ્રશ્ન છે અલબત્ત, પિંગલની ચર્ચામાં ભાષા સાથે જોડાયેલા પ્રશ્નોની ચર્ચા ન આવે એમ મારું કહેવું નથી, એવા પ્રશ્નો આવે છે તે આપણે આગળ જોઈશું પણ પિંગલની દૃષ્ટિએ આ ઘણો નાનો પ્રશ્ન છે સામાન્ય કવિ કે કવિતાવાચક પોતાના સામાન્ય અનુભવથી આનો સહેલાઈથી નિર્ણય કરી શકે છે, અને તેના નિયમો વાઘવા જતાં ઘણી વારીકાઈમાં ઊતરવું પડે, જેને માટે અહીં અવકાશ નથી.

પિંગલમાં સામાન્ય રીતે લઘુની એક માત્રા અને ગુરુની બે માત્રા ગણાય છે સામાન્ય રીતે વ્યાકરણમાં પણ એમ મનાય છે, અને લોકોમાં પણ એમ મનાય છે કે લઘુથી ગુરુની વચ્ચેની માત્રા એ ઉચ્ચારણનું સાચું પ્રમાણ છે પણ એ યથાર્થ નથી અત્યારે પશ્ચિમમાં ઉચ્ચારો માપવાનું યંત્ર (kymograph) શોધાયું છે અને તેના ઉપર પ્રો. ટી. એન. દવે અને અલ્પતરા કરીને તેને પરિણામે લેવાયેલું છે કે આપણા કોઈ સ્વરો ઉપર લેવાયેલા પ્રમાણવાળા કોઈ બે વર્ગમાં પડતા નથી, નેમ જ વધારે લઘુ અને હ્રસ્વો પણ પોતાના વર્ગમાં પણ એકસરખા નથી ('ગુજરાતી ભાષામાં વર્ગવ્યવસ્થા', પૃ. ૩૨-૩૩ ઉપરનો કોઠો) તેમણે એ ઓ અ ઐ ઐયના સ્વરોને વાર પ્રકારમાં વહેંચ્યા છે અને દરેકના ઉચ્ચારણની કાલમાત્રાનો સમય સેકન્ડના હજારમાં ભાગમાં દર્શાવેલ છે અલબત્ત આ પરિણામો અનેક વ્યક્તિઓના અલ્પતરા પછી જ લેવાયેલા આધારભૂત ગણાય, પણ તેમના પ્રયોગો ઉપરથી એટલું તરત કહી શકાય કે ભાષાના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણમાં કોઈ બે સ્વરો એકસરખા નથી

અર્થાત્, આ લઘુગુરુનું નિયત કરેલું પ્રમાણ પિંગલગત છે અને પિંગલના પ્રદેશમાં એ સાચું છે અર્થાત્ માત્રામેલ છન્દોમાં જ્યાં એક ગુરુની જગાએ બે લઘુ અને બે લઘુની જગાએ એક ગુરુ મૂકી શકાય છે ત્યાં છન્દના ઉચ્ચારણમાં સરેરાશ જ ગુરુ લઘુ એ પ્રમાણની કાલમાત્રામાં વાંલાય છે પણ અહીં એક બીજી હકીકત પણ નોંધવી જોઈએ પિંગલપરંપરા સર્વ પ્રવારના છન્દો માટે આ પ્રમાણ માને છે, તે યથાર્થ નથી આપણે જેને અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ વૃત્તો કહીએ છીએ તેમાં એક ગુરુની જગાએ બે લઘુઓ કે બે લઘુઓની જગાએ એક ગુરુ આવવી શકતી નથી જમ કે

રહ્યા વને વાજૂ તરુવર, નહીં વાહ વચમા

— 'દેવયાની', પૂર્વાલાપ

એ પક્તિમા 'તરુવર' ચાર લઘુનો શબ્દ છે તેની જગાએ એ ગુરુનો 'વૃદ્ધો' શબ્દ મૂકી નહીં શકાય :

રહ્યા વન્ને યાનુ વૃદ્ધો નહીં કાદ વચમા

એમ કરવા જતા મૂળ શિલ્પરિણી વૃત્તનો સલાદ જરા પણ રહેતો નથી. અને આ હકીકત એ આતા વૃત્તપ્રકાર માટે સાચી છે. જ્યારે પહેલા આપેલા ચોપાઈના દૃષ્ટાન્તમા

ચિવતો સરતિજ નાનારગા

ચાર માત્રાના 'સરતિજ'ને બદલે 'ચારિજ', 'કુસુમો', 'પદ્યો' એમ ગમે તે ચાર માત્રાનો શબ્દ મૂકી શકાયો અર્થાત્ લઘુગુરુનું પ્રમાણ વહેમુ છે તે માત્રામેળ છદો માટે સાચુ છે અને એ છન્દોના પઠનમા અક્ષરોનું એ પ્રમાણે પઠન થાય પણ છે. પણ અનાવૃત્તગાથિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમા લઘુગુરુને પરસ્પર અગ્રમેય અને ભિન્ન માપવાલા અક્ષરો માનવા જોઈએ અને એના પઠનમાં લઘુગુરુની, કોઈ પણ પ્રમાણને અનુસરી, પરિવૃત્તિ કે બદલાવદલી થઈ શકતી નથી.

પિંગલમા પ્લુતનો સ્વીકાર કરવામા આવતો નથી આનો અર્થ એવો નથી કે છન્દોના પઠનમા પ્લુત આવતો જ નથી પ્લુત આવે છે પણ પિંગલકારોએ તેનો ગુરુમા સમાવેશ કર્યો છે તેમને પ્લુતનો ભિન્ન સ્વીકાર કરવાની જરૂર જણાઈ નહોતી સંસ્કૃત વૃત્તોમા પ્લુતને સ્થાને ગુરુ જ આવી શકતો, એટલે વૃત્તની પરીક્ષા કરવામા લઘુગુરુના સ્થાન તપાસી જોવાથી વૃત્તની પરીક્ષા થઈ શકતી. તેમ જ વૃત્ત રચનાર શિલ્પાકે માટે પણ લઘુગુરુના સ્થાનની ઉપદેશ પર્યાપ્ત હતો, વારણ કે પ્લુતને સ્થાને ગુરુ મૂકવાથી છન્દોરચના નિર્દોષ થઈ જાય છે પછી પ્લુતો પઠન દ્વારા જ ઢગાંધવા રહે છે અને એ જ્ઞાન ગુરુ દ્વારા અથવા પરપરાના પઠનમાથી મળી શકે છે છન્દ વિષે ગમે તેટલું નિરૂપણ થાય તોપણ તેનું સ્વરૂપ તો પઠન દ્વારા જ શીખી શકાય છે એટલે છન્દ શાસ્ત્રને પ્લુતના અસ્વીકારથી પોતાના શાસનકાર્યમા કયાય વિઘ્ન આચનું નહી પણ શાસ્ત્રની પોતાની પૂર્ણતા હાતર પ્લુતના સ્વીકારની જરૂર છે આપણે આગળ જોઈશું કે પ્લુતના સ્વીકાર વિના કેટલાંક માત્રામેળ છન્દોનું સ્વરૂપ જ પૂરું નિરૂપી શકાતું નથી અને શાસ્ત્ર માત્ર છન્દને વક્તી જોતા શીખવે એટલું આપણે બસ માનતા નથી શાસ્ત્રની સમગ્ર વિષય અને તેની સંઘટ્ટી વિગતો, શાસ્ત્રને વ્યવસ્થિત કરવી જોઈએ, તેના નિયમો સોધવા જોઈએ, અને એ વાત પ્લુતના સ્વીકાર વિના થઈ શકતું નથી માટ આ શાસ્ત્રમા લઘુગુરુ સાથે પ્લુત પણ સ્વીકારવો જોઈએ અને તે પણ માત્ર ઘણ માત્રાનો જ નહી, પણ તેથી

વિશેષ માત્રાનો પળ, તે જેટલી માત્રાનો આવતો હોય તેટલી માત્રાનો સ્વીકારવો જોઈએ. અને આપણે ગુરુ જ પ્લુત થઈ શકે એવો સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને પિંગલનો નિયમ પણ સ્વીકારી શકતા નથી, લઘુ પણ પ્લુત થઈ શકે એ સ્વીકારવું જોઈએ. માત્રામેઢ છદોમા વ્યવચિત્ લઘુ, ગુરુ થાય છે એટલું જ નહીં પણ એક જ લઘુ વ્યાક્ર. ત્રણ અને વ્યાક્ર. તો સાત માત્રાનો બને છે. એટલે ગુરુ તેમ જ લઘુ બે માત્રાથી વધારે લઘાય એટલે પ્લુત ગણાવો જોઈએ.

પળ આથી પણ એક વિશેષ તત્ત્વ પિંગલે સ્વીકારવું જોઈએ. તે છે ધ્વનિ-શૂન્ય કાલ. ચિત્રકાર ચિત્રરત્નામા જેમ અનેક રંગોનો ઉપયોગ કરે છે તેમ જ તે ચિત્રની ભૂમિકા — મોયના રંગનો પણ ઉપયોગ કરે છે. એ રીતે ધ્વનિ-શૂન્યતા એ ધ્વનિનો ભાંય છે. છન્દના પઠનમા વચ્ચે આવતો ધ્વનિશૂન્ય અવકાશ એ પણ એ છન્દનો જ ભાગ છે. શ્લોકાર્થે વિરામ આવવો જ જોઈએ. શ્લોકાન્તે વિરામ આવવો જ જોઈએ એ વિરામ એ શ્લોકનું ધ્વનિશૂન્ય અંગ છે માત્રામેઢમા તો જ્યાં વિરામ લેવાનો આવે ત્યાં, છન્દના અક્ષરોની પેઠે જ, એ વિરામનું પણ માપ છે. એટલે છદોનું માપ છન્દોનો બધ, અક્ષરોનું લઘુત્વગુણ્ય, અક્ષરોની માત્રા, તેમ જ છન્દના પઠનમધ્યે આવતા ધ્વનિશૂન્ય અવકાશ, અને તેની માત્રા, એ વધાથી થાય છે.

આથી પાલિત થાય છે કે છન્દમા થતું માપાનું ઉચ્ચારણ કૃત્રિમ છે. આ સરુ છે, પણ એ દોષ નથી માત્ર ઉચ્ચારણ શુ, ગદ્યની અપેક્ષાએ કાવ્યની માપા પણ કૃત્રિમ જ ગણાય. એટલું જ નહીં માપા પોતે પણ મનુષ્યકૃત હોઈ પ્રાણીઓના રવોની અપેક્ષાએ કૃત્રિમ છે. કાવ્યની માપા મળે કૃત્રિમ હોય, છન્દોગત માપાનું ઉચ્ચારણ મળે કૃત્રિમ હાય, એ જે અર્થ કૃત્રિમ બને છે એ અર્થ મિઢ થાય એટલે વસ છન્દ કાવ્યનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા આવે છે અને છન્દથી કાવ્ય સિદ્ધ થાય એટલે ઉચ્ચારણનો કૃત્રિમતા દોષરૂપ રહેતો નથી. કલામાત્ર મનુષ્યકૃત હોઈ કૃત્રિમ છે.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતા પહેલાં લઘુ ગુરુ પ્લુતની સજ્ઞા આપણે નિયત કરી લઈએ. જ્યાં અક્ષરમજ્ઞાની જમ્મર પડે ત્યાં લઘુ માટે સર્વત્ર 'લ' રાખીશું; જે ગુરુને મેં લઘુ પ્રતિ યપ્રત્યય ગણ્યો તેને માટે 'ગા' સજ્ઞા રાખીશું; અને જે ગુરુને આપે લઘુની ચમળી વાલમાત્રાનો ગણ્યો છે તેને માટે અક્ષરમજ્ઞા 'દા' રાખીશું. ઘોઝી રીતે વહીએ તો દા એટલે બે માત્રા જે એક ગુરુથી અથવા બે લઘુથી પૂરી થાય, લ એટલે એક માત્રા રેગાત્મક ચિહ્નો લઘુ માટે ~ આધુ ઘર્ષચન્દ્રાવાર અને ગુરુ માટે — આવી આડી છીટી રાખીશું, જે

આપને લિપિમાં ગુરુ અક્ષરને લઘુ દર્શાવવા અને લઘુને ગુરુ દર્શાવવા અક્ષર
 ઉપર મૂકવાના વિહ્ન તરીકે અત્યાર ગુધી વાપરતા આળા છીએ પ્લુતને
 માટે અક્ષરની પોતાની માત્રા ઉપરાંતની માત્રા આ રેખાચિહ્નોથી જ હુ
 વતાવીશ જેમ કે ગુરુ પ્લુત થયો હોય ત્યારે ગા ૫ એટલે ત્રણ માત્રાનો
 પ્લુત ગુરુ, ગા — એટલે ચાર માત્રાનો પ્લુત ગુરુ, ગા ૫ — અથવા ગા — ૫
 એટલે પાંચ માત્રાનો પ્લુત ગુરુ અને લઘુ પ્લુત થયો હોય ત્યારે લ ૫ ૫ કે
 લ — વગેરે ત્રણ માત્રાનો પ્લુત લઘુ બધારેક લઘુ ગુરુને સ્થાને હોય તેનો
 નિર્દેશ હુ લેયો કરીશ અને અક્ષરની ઉચ્ચારશૂન્ય માત્રા બતાવવા રેખાચિહ્નો
 ઉપર હુ પોલુ માહુ મૂકીશ, જેમ કે ૭ કે ૭ ૧૨ ૫/૮

પરિશિષ્ટ ૧

અક્ષર

આ પ્રકરણમાં ભાષાના ઉચ્ચારણના એકમને માટે અક્ષર શબ્દ વાપરેલો
 છે તે અગ્રેજી સિલેબલ (syllable)ના સમાનાર્થ શબ્દ તરીકે વાપર્યો
 છે આ અર્થમાં પિંગલમાં વર્ણ શબ્દ પણ વપરાયો છે અહીં જેને અક્ષરમેલ
 કહેલો છે તેને ઘણા વર્ણમેલ પણ કહે છે 'વૃત્તરત્નાવર' પણ છંદોને માત્રાછન્દ
 અને વર્ણછન્દ એમ વિભેદે છે પણ વર્ણ એ સ્વરધ્વજન વર્ણનો મામાન્યવાચક
 શબ્દ છે વર્ણમાલામાં સ્વરધ્વજન વર્ણનો સમાવેશ થાય છે એટલે વર્ણ શબ્દ
 ઉચ્ચારણના એકમ માટે કામ આવે એવો નથી 'ઋત્પ્રાતિશાસ્ત્ર' અને માટે અક્ષર
 શબ્દ વાપરે છે અક્ષર શબ્દના અર્થમાં અગ્રજી સિલેબલનો અર્થ આવી જાય
 છે, પણ શબ્દોચ્ચારણમાં એકમો છૂટા પાડવાની પ્રાતિશાસ્ત્રની પદ્ધતિ અગ્રેજી
 સિલેબલો છૂટા પાડવાની પદ્ધતિથી જરા ભિન્ન છે એટલે પ્રાતિશાસ્ત્રનો મત
 તેના સૂત્રો ટાકીને જ નીચે દર્શાવુ છુ પહેલા પટલના ૧૬ સૂત્રોમાં વર્ણ-
 માલા આપ્યા પછી કહે છે "ઓજા હ્રસ્વા સન્તમાન્તા સ્વરાણામ્" ॥૧૭॥
 પહેલા આઠ સમાનાક્ષરો અ આ ઋ ઋ ઇ ઈ ઉ ઊ માયી ઓજ એટલે એકી
 અક્ષરો હ્રસ્વ છે "અન્વે દીર્ઘા" ॥૧૮॥ વાકીના દીર્ઘ છે "ઉમયે સ્વક્ષરાણિ"
 ॥૧૯॥ વન્ને અક્ષરા કહેવાય છે "ગુરુણિ દીર્ઘાણિ" ॥૨૦॥ દીર્ઘ સ્વરો ગુરુ

૧ પિંગલાદિભિરાત્યર્થયંદુક્ત લૌકિક દ્વિધા ।

માત્રાવર્ણવિભેદેન છન્દસ્તદિદ્ધ વચ્યતે ॥

—૫૦ ૨૦, નિ., ૧, ૪.

गणाय छे “तपेत्तरेषा सयोगानुस्वारपराणि यानि” ॥ २१ ॥ दीर्घं सिवायना बीजा एटले ह्रस्वो, जेनी पछी सयोग के अनुस्वार आवतो होय ते पण गुरु कहेवाय छे सयोग एटले व्यजनोनो सयोग : अर्थात् सयुक्त व्यजनो; अने अनुस्वार पहेलानो ह्रस्व पण गुरु गणाय छे “अनुस्वारो व्यजन, चाक्षराङ्गम्” ॥ २२ ॥ अनुस्वार अने व्यजन अक्षरनु अग छे नीचे भाष्यकार उवट कहे छे, अक्षरनु अग एटले स्वरनु अग जे व्यजनो स्वरोनी वच्चे न आवता होय ते अही उदाहरण बने छे जेम के ‘प्र’मा ‘प्’ अने ‘र्’ ‘अ’नु अग छे ‘वर्क्’मा ‘व्’ ‘र्’ अने ‘क्’ ऋण्येय ‘अ’नु अग छे “स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्य” ॥ २३ ॥ बे स्वर वच्चे आवता व्यजनो बेमाथी पाछळ आवता स्वरनु अग गणाय, आगळ आवता स्वरनु नही दृष्टान्त तरीके ‘देव’ शब्दमा ‘व्’ व्यजन ‘ए’ अने ‘अ’ स्वरोनी वच्चे आवे छे, ते ‘व्’ पाछळ आवता ‘अ’नु अग गणाय अर्थात् ‘व’ सव्यजन एक आखी अक्षर थयो २२ मा सूत्रमा ‘वर्क्’ मा ‘अ’ पछी आवता व्यजनो पूर्वना ‘अ’नु अग गणाता हता, माटे अही स्पष्ट क्युं “पूर्वस्या-नुस्वारविसर्जनीयो” ॥ २४ ॥ अनुस्वार अने विसर्ग बन्ने पूर्वस्वरनु अग गणाय अनुस्वार माटे अलग सूत्र मूकवानु कारण ए छे के आ ‘प्रातिशास्य’ अनुस्वारने स्वर अने व्यजन एम बन्ने वर्गमा मूके छे (‘अनुस्वारो व्यजन वा स्वरो वा ।’ आ ज पटलनु पाचमु सूत्र) आथी अनुस्वार अने विसर्ग आगळना स्वरनु अग बने छे आगळ २१मा सूत्रमा आवी गयु के अनुस्वारनी आगळनो ह्रस्व गुरु गणाय अही एटलु उमेयुं के अनुस्वार आगळना स्वरनु अग बने छे अलबत, सूत्रमा कच्चा प्रमाण विसर्गनु पण एम ज थाय छे “सयोगादिर्वा” ॥ २५ ॥ सयोगमा आदिव्यजन विकल्पे आगला स्वरनो गणाय एनी अयं ए थयो के सयुक्त व्यजनोनो पहेलो व्यजन आगला स्वरनो पण गणाय, पाछला स्वरनो पण गणाय अर्थात् ‘अग्ने’ शब्दना अक्षरो बे रीते जुदा पाडी शक्य अ + ग्ने ए रीते, तेम ज, आ सूत्र प्रमाणे, अग् + ने अग्नेजीमा सिलेबलो मात्र आ बीजी रीते ज छूटा पड छे दाखला तरीके **magnate** शब्दना सिलेबलो **mag-nate** मॅग् + नेट् ए प्रमाणे ज पडी शके छ, **ma-gnate** मॅ-ग्नेट ए प्रमाणे पडता नथी, ए नोववा जेबु छ आ उपरथी स्पष्ट थयु हसो के

२ आ ‘वर्क्’ धातु परिचित नथी तो दृष्टान्तनी खातर ‘तक्’ के एवो कोई बीजो लई शक्य अहीं ‘अ’ पहला आवतो ‘त्’ अन ‘अ’ पछी आवतो ‘र्’ अने ‘क्’ ऋण्येय व्यजनो ‘अ’नु अग छे

‘પ્રાતિશાસ્ત્રે’ જેને ‘અક્ષર’ કહ્યો છે તેમાં ‘સિદ્ધેશ્વર’ તો અર્થ સંપૂર્ણપણે આવી જાય છે. હજી ‘પ્રાતિશાસ્ત્ર’ ને સંયુક્ત વ્યંજન સંબંધી થોડું કહેવાનું છે. “અ. પરક્રમે દ્વે” ॥ ૨૬ ॥ અને જ્યાં ક્રમ હોય ત્યાં વસ્ત્રે વ્યંજનો પણ પૂર્વસ્વરના અથવા ‘ઉત્તરસ્વરના’ અંગમૂત થઈ શકે. અહીં ‘ક્રમ’ શબ્દ પારિભાષિક છે. વેદમાં ધળી વાર વ્યંજનો વેવડાતા. જેમ કે ‘અગ્નિ’ ને બદલે ‘અગ્નિ’ એમ બોલાતું. આ વેવડા ધર્મને ‘ક્રમ’ કહેલો છે. આવી ‘ક્રમ’ આવે ત્યારે તે વેવડાણેલો વ્યંજન આગળ અથવા પાછલાનું અંગ વિકલ્પે ધરી શકે. એટલે કે અ + મને એમ અક્ષરો જુદા કરાય અથવા અગ્ + ને એમ પણ કરાય.

અક્ષરો છૂટા પાડવાની આ વે મિત્ર પદ્ધતિથી અક્ષરોના લઘુ-ગુરુ માપમાં કશો ફરક પડતો નથી. ‘અગ્નિ’ ને અ + મને એમ છૂટો પાડીએ કે અગ્ + ને એમ છૂટો પાડીએ તો વસ્ત્રે રીતે ‘અ’ ગુરુ જ રહે છે. પહેલા વિકલ્પમાં ‘મને’ ના સંયુક્ત વ્યંજનના થડકારાને લીધે ‘અ’ ગુરુ થાય છે, બીજા વિકલ્પમાં ‘અગ્’ વ્યંજનાત હોવાથી ગુરુ થાય છે. અહીં એ પણ સ્પષ્ટ થયે કે જો સંયુક્ત વ્યંજનના પહેલાને આગળા સ્વરનું અંગ જ એક નિયમ તરીકે ગણીએ તો સંયુક્ત વ્યંજનથી ગુરુ કરવાના નિયમની જરૂર ન રહે. એક વ્યંજનાતના નિયમથી જ સર્વ ગુરુકરણનો છુલાસો થઈ જાય. પણ આજુ પિંગલ આટલી લાંબી પરંપરાથી સંયોગપરના નિયમ પર જ વિશેષ કરીને ચાલ્યું છે. વ્યંજનાતનો નિયમ તો ધણાને અજાણ્યો છે. અને ગુજરાતીમાં તો એથી મુશ્કેલી વધશે. કારણ કે ‘કર્ણ’ શબ્દમાં ‘યું’ નો સંયોગ મંદ છે. તેથી ‘ક’ થડકાતો નથી અને તેથી ‘ક’ ગુરુ થતો નથી એમ કહેવું સરલ છે, પણ ‘કર્-ન-યું’ એમ કર્યા પછી ‘કર્’ ગુરુ નથી, એને માટે નવો છુલાસો શોધવો પડશે. એનો છુલાસો છે, અહીં ‘કર્’ અને અને ‘યું’ એ રીતે પૃથક્કરણ જ નથી થતું એમ કહેવું જોઈએ. પણ એમ પિંગલના ઘાસનને વધારે જટિલ કરવું યોગ્ય નથી. એટલે વ્યંજનાત અને સંયોગ ધરના નિયમો તત્ત્વતઃ એક હોવા છતાં વસ્ત્રે મિત્ર રહે તે દ્રષ્ટ છે.

4

41

5

પાણિનિ પ્રમાણે ‘સપત્’ ‘દુષ્’ વગેરેમા અનુસ્વાર અને વિસર્ગથી આગળની હ્રસ્વ સ્વર ગુરુ થઈ શકતો નથી

આ વાત આપણા વિદ્વાનો જાણતા પણ હતા પિંગલના ‘છન્દ શાસ્ત્ર’ના પહેલા અધ્યાયમા ‘ગન્તે’ એવું દસમું સૂત્ર છે એનો અર્થ એવો છે કે પાદને અંતે લઘુ આવે તો તેને પણ ગુરુ ગણવો આનો ટીકામા હલાયુધ પૂર્વપક્ષ કરી સમાધાન કરે છે, તેમા પાણિનિના આ નિયમોને સ્પર્શે છે તે કહે છે “અન્યે ત્વાહુ—નનુ પદાન્તે વર્તમાનસ્ય હ્રસ્વસ્ય પાણિનિના ગુરુસજ્ઞા ન કૃતા । તેનોવતમ્ ‘સયોગે ગુરુ’ (પા० સૂ०, ૧-૪-૧૧), ‘દીર્ઘં ચ’ (પા० સૂ०, ૧-૪-૧૨) इति । नायं सयोगादिर्न च दीर्घं । तस्मात् ‘गन्ते’ इति सूत्रमयुक्तम् । अत्रोच्यते—पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसज्ञा कृता । पदान्ते वर्तमानस्य लघोर्गुरुत्वातिदेश पाणिने प्रयोजनमेव नास्ति । विचानुस्वारादिपूर्वस्य, वर्णस्य बल सपदित्यादौ स्थितस्य गुरुसज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावतान्यैरपि न कर्तव्या । तस्मात्सूत्रमिदं ‘गन्ते’ इति ।” “बीजाઓ વાઘો લે છે કે — ચરણને અંતે આવેલા હ્રસ્વની પાણિનિએ ગુરુસજ્ઞા કરી નથી તેને કહ્યું છે ‘સયોગે ગુરુ’, ‘દીર્ઘં ચ’ ચરણને અંતે આવેલો લઘુ સયોગની પહેલાનો નથી, તેમ દીર્ઘ પણ નથી માટે ‘ગન્તે’ એવું સૂત્ર અયુક્ત છે હવે ઉત્તરમા કહીએ છીએ કે પાણિનિએ પોતાના શાસ્ત્ર માટે ગુરુસજ્ઞા કરી છે ચરણને અંતે આવતા લઘુ ઉપર ગુરુત્વનો અતિદેશ કરવા પાણિનિને પ્રયોજન જ નહોતું તેમ જ ‘વલમ્’ ‘સપત્’ વગેરે શબ્દોમા અનુસ્વાર વગેરેના પૂર્વના વર્ણની પાણિનિએ ગુરુસજ્ઞા કરી નથી એટલા માટે વીજાઓ પણ ન કરવી ? માટે ‘ગન્તે’ એવા સૂત્રની જરૂર છે ’ છ શ, નિ, પ ૪

આ અપૂર્ણતા સીધી પહેલી ‘મરતનાટચશાસ્ત્ર’મા સુધરે છે ‘મરત-નાટચશાસ્ત્ર’ જોકે નાટકનો ઘય છે, પણ તેમા છન્દોનું નિરૂપણ પણ આવે છે એ ગ્રન્થનો રચનાવાલ નક્કી નથી, અને વધારે મુશ્કેલી તો એ છે કે તેમા લાવા વાલ સુધી મુધારાવધારા થયા કર્યા છે છતાં એ પ્રાચીન છે તેનો ચોદમો અધ્યય વાગ્મિનય એટલે પાત્રો જે ખાપા વોલે છે તે વિશે છે તેમા મોટો ભાગ છન્દોને પણ વિષય કરે છે તમા ગુરુ વિશે કહે છે “ગુરુ દીર્ઘં પ્લુન ચંદ્ર સયોગપરમેવ ચ । સાનુસ્વારવિહર્ગં ચ તથાન્ત્ય ચ લઘુ નવચિત્ ॥” મં० ના० ના० ૧૪, ૧૦ વાં ૨, પૃ ૨૪૨ અહીં સયોગપરના ઉલ્લેખ નાથે અનુસ્વાર ઓ વિસર્ગનો પણ ઉલ્લેખ છે

પળ હજી આ લક્ષણ પળ અપૂર્ણ છે અનુસ્વાર અને વિસર્ગથી સ્વર ગુરુ થાય છે તો વ્યજનાત સ્વરનુ યુ? અનુસ્વાર અને વિસર્ગને પાણિનિ વ્યજન ગણે છે તે નિષ્કારણ નથી અનુસ્વાર એક દૃષ્ટિએ 'મ્' છે, વિસર્ગ 'સ્' છે. અને જો 'ય' અને 'ય' એટલે કે 'યમ્' અને 'યસ્' વચ્ચે ગુરુ હોય તો 'યત્' કેમ નહીં? અલગત, આપણે આગળ અનુસ્વાર અને વિસર્ગના સવધમા જોયું તેમ આવા વ્યજન પછી સ્વર આવે તો એ 'ત્' એ સ્વરમા ભટ્ટી જાય એટલે વ્યજનાતનો પ્રશ્ન ન રહે, 'ત્' પછી વ્યજન આવે તો એ પ્રસંગ સપુક્ત વ્યજનનો થઈ જાય અને તેથી આગલી હ્રસ્વ સ્વર ગુરુ અને પળ પાષડીનો વલ્લ છેડે આવે તેમ વાક્યને અતે વ્યજન આવે ત્યાં આ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે

પ્રત્યક્ષ તે નિઃશિલ્પમચિરાદ્ ભ્રાતરુક્ત મયા યત્ ।

મેષદૂત, ઝ. મે ૩૧

યહી 'યત્'ને ગુરુ ગણ્યા વિના છૂટકો નથી અને આ અપૂર્ણતાને સૌથી પહેલી હલાયુધની વૃત્તિ, પૂરતી હોય એમ જણાય છે પિંગલના 'છન્દ શાસ્ત્ર'ની ટીકા કરતા પ્રારમ્ભમાં જ મગલ પછી વિષયના ઉપોદ્ધાતમા તે વહે છે

દીર્ઘ સયોગપર તથા પ્લુત વ્યઙ્જનાન્તમૂખ્યાન્તમ્ ।

સાનુસ્વાર ચ ગુરુ ક્વચિદવસાનેઽપિ રઘ્વન્ત્યમ્ ॥૧/

૧ નિર્ણયસાગરની 'છન્દ શાસ્ત્ર'ની આવૃત્તિમા આ શ્લોક હલાયુધની વૃત્તિના પ્રારમ્ભમા આવે છે તેમા મગલના ચાર અનુષ્ટુપો પછી ગણસંજ્ઞાની ત્રણ આર્યા આવે છે અને તે આર્યા પછી આ લઘુગુરુના સ્વરૂપની આર્યા આવે છે, એટલે કે ત્યાં થયેલો આ વિષયનો નિર્દેશ સ્થાને છે પણ 'બિબ્લિયોથેકા ઇન્ડિકા' (Bibliotheca Indica)ની કલકત્તા શાખાથી પ્રસિદ્ધ થયેલ પિંગલના 'છન્દ સૂત્ર'મા માત્ર મગલના ચાર અનુષ્ટુપો જ આપ્યા છે અને નીચેની ટીપમા આ ઉપરાંત ઘોષી આર્યાઓ ઉતારીને જણાવ્યું છે કે આ આર્યાઓ માત્ર એક જ પ્રતિમા મગલના શ્લોકોની પૂર્વે મળે છે પુસ્તકમા આ પાઠ વિષે કશી ચર્ચા નથી પણ એક જ પ્રતિમા આ પાઠ છે એ કઈક શકાજનક તો સ્પષ્ટ વલ્લી ગુરુલઘુના સ્વરૂપ વિશેના પિંગલના સૂત્રો ઉપરની ટીકામા હલાયુધ કયાય વ્યજનાતનો નિર્દેશ કરતો નથી પિંગલનું સયોગપરનું સૂત્ર તે તેનું પહેલા અધ્યાયનું ૧૧ મું સૂત્ર 'ધ્રાદિપર' છે તે ઉપર મુકઈ અને કલકત્તા વચ્ચેના પુસ્તકોમા ટીકા, માત્ર એક સ્થાને શબ્દફેર છે તે સિવાય, એકસરખી છે હું મુકઈ-નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાથી ઉતારું છું, " ધ્રાદિતિ વ્યજનસયોગસ્યોપલક્ષણાર્થમેતત્ । ધ્રાદિર્યેવા તે ધ્રાદય । આદિશબ્દેન વિસર્ગની-

અહીં વીધં, પ્લુત અને સયોગપર ઉપરાત વ્યજનાત સ્વર, ઊપ્માન્ત સ્વર અને સાનુસ્વાર સ્વરની પણ ગુરુમા ગણના કરી છે, ઊપ્માન્ત શબ્દની નીચે સપાદકે ટીપ આપી છે કે 'વિસર્ગ જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીયનો ઊપ્માન્ત શબ્દમા

યાનુસ્વારજિહ્વામૂલીયોપધ્માનીયાના ગ્રહણમ્ । ધ્રાદય. પરે યસ્માત્ સ ધ્રાદિ-પર । તતસ્વાય સૂત્રાયં.—વ્યજનસયોગાત્પૂર્વસ્ય હ્રસ્વસ્યાનુસ્વારવિસર્જનીય જિહ્વામૂલીયોપધ્માનીયેભ્યશ્ચ પૂર્વસ્ય ગુરુસંજ્ઞાતિદિશ્યતે ।” માધ્યમ્ય : ‘ધ્ર’ એ વ્યજનસયોગ વતાવવા વહેંચો છે ધ્ર જેના આદિમા છે તે ધ્રાદિ આદિ શબ્દયો, વિસર્ગ અનુસ્વાર અને જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીયનો સમાવેશ થાય છે. ધ્ર વગેરે જેની પછી આવે છે તે તેથી સૂત્રાયં આ પ્રમાણે થયો. વ્યજન-સયોગની પહેલાના હ્રસ્વની, અને અનુસ્વાર, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય અને ઉપ-ધ્માનીયની પહેલાના હ્રસ્વની ગુરુસંજ્ઞા પણ અતિદેશયી સમજવી. અહીં વ્યજનાતના ઉલ્લેખનો આપણે સ્વાભાવિક રીતે અપેક્ષા રાખીએ, પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી. નારાયણ મટ્ટ ‘વૃત્તરત્નાકર’ની ટીકામા સયોગપરત્વના સદર્ભમા આ જ ચર્ચા કરતા હલાયુધવાઢી આપ્યાં ઉત્તારે છે. ત્યાં નારાયણ આ આપ્યાંને હલાયુધનો ગણતો હોય એમ જણાય છે. હલાયુધ પહેલા આ આપ્યાં વીજે કપાઈ મઠતી નથી. તેમ અત્યાર સુધી એ હલાયુધની ગણાઈ છે, એટલે કોઈ વીજાની સાક્ષિત ન થાય ત્યાં સુધી એને હલાયુધની ગણવામા હુ વાધ જોતો નથી.

૨-૨ જિહ્વામૂલીય એ ‘ક’ પહેલાના વિસર્ગનું અને ઉપધ્માનીય એ ‘પ’ પહેલાના વિસર્ગનું નામ છે સદ્ગત કે ૦ હ૦ ધ્રુવે આ બે, આપણી વર્ણમાલાના અતિગ્રાંથીન સમયથી લુપ્ત થયેલા કોઈ બે વર્ણો છે એવી વલ્પના કરી છે (વાર્થશાપાર, સાહિત્ય અને વિવેચન, ભા ૨, પૃ ૩૭-૩૯). પણ એ અતિતર્ક જણાય છે વિસર્ગ, ‘ચ’ વર્ગ ‘ટ’ વર્ગ અને ‘ત’ વર્ગ પહેલા આવે ત્યારે તો તે તેને વર્ગનો ઊપ્મા ધને છે, એટલે કે ‘ચ’ વર્ગ પહેલા ‘જ્’, ‘ટ’ વર્ગ પહેલા ‘પ્’ અને ‘ત’ વર્ગ પહેલા ‘સ્’ વર્ગ છે માત્ર ‘ક’, ‘સ’ અને ‘પ’, ‘ફ’ પહેલા જ તે સધિ થયા વિના વિસર્ગને રૂપે રહે છે જેમ કે ‘અત્તરણ’, ‘અત્તપુર’. ‘ચ’, ‘ટ’, ‘ત’ પહેલાનો વિસર્ગ, પછી આવતા વ્યજનને અનુસૂત્ર ઊપ્મા ધને છે, તે વતાવે છે કે પછોના વ્યજનને અનુરૂપ થવાનો વિસર્ગનો સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે ‘ક’ અને ‘પ’ પહેલા આવતો વિસર્ગ, ‘ક’ ‘પ’ને અનુરૂપ થવા વદલાનો નથી તોપણ તે, તેને વ્યજનના ઉચ્ચારની નજીક જાય છે, અને તેથી ‘ક’ પહેલાના વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ જિહ્વામૂલ ગુપ્ત, ષટ નજીક જાય છે, અને તેમ જ ‘પ’ પહેલાનો વિસર્ગ

સનાયેશ થાય છે એ રીતે અહીં ગુરુનું પૂર્ણ સ્વરૂપ આપવામા આબ્ધુ છે તે પછીના લગભગ વધા પ્રમાણભૂત પિંગલો આ વધાની ગુરુમા ગણના કરે છે ‘વૃત્તરત્નાકર’ ગુરુની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે —

સાનુસ્વારો વિસર્ગાન્તો દીર્ઘો યુક્તપરસ્ચ ય ।

વા પાદાન્તે ત્વસો ગ્વક્રો જ્ઞેયોઽન્યો માત્રિનો લૂઝુ ॥

— વૃ ૨, ચૌ ૧, ૧, પૃ ૭

અહીં સાનુસ્વાર, વિસર્ગાન્ત, દીર્ઘ અને યુક્તપર એટલાની જ ગણના થઈ છે પણ તેનો સમર્થ ટીકાકાર નારાયણ માપ્યમા અનુવતનું કથન કરે છે એ કહે છે “‘યુક્તપરસ્ચ’ इति व्यजनोपध्मानीयजिह्वामूलीयपराणामुपलक्षणम् । तथा च ‘तनुवाग्बिम्बोऽपि सन्’ (रघु० १-९) ‘मन्द कवियश प्रार्थी’ (रघु० १-३) इत्येवमादिषु सकारस्य, जिह्वामूलीयोपध्मानीयपक्षे च दकार-शकारयोर्गुरुत्व सिद्ध भवति । इतरथा नकारस्य पादान्तत्वात् सकारस्य न प्राप्नोति, जिह्वामूलीयोपध्मानीययोश्च सयोगत्वाभावाद्दकारश्चकारयोर्न प्राप्नोति । तदुक्तम् —

દીર્ઘ સચીગપર તથા પ્લુત વ્યજનાન્તમૂધ્માન્તમ્ ।

સાનુસ્વાર ચ ગુરુ ક્વચિદવસાનેઽપિ લઘ્વન્ત્યમ્ ॥

— વૃ ૨ ચૌ પૃ ૮

ટીકાકાર કહે છે કે ‘યુક્તની આગળનો’ એમ કહેવામા વ્યજનની ઉપધ્માનીયની અને જિહ્વામૂલીયની આગળનો એમ પણ સમજી લેવું એ રીતે ‘તનુવાગ્બિમ્બોઽપિ સન્ ।’ અને ‘મન્દ કવિયશ પ્રાર્થી’ વગરેમા પહેલા દૃષ્ટાન્તમા ‘સન્’ના ‘સ’નું બન વોજા દૃષ્ટાન્તમા ‘મન્દ’ના ‘દ’નું અને ‘યશ’ના ‘શ’નું ગુરુત્વ સિદ્ધ થાય છે નહીં તો પહેલા દૃષ્ટાન્તમા પાદને અંતે ‘ન્’ આવતો હોવાથી ‘પાદાન્તે લઘુ ગુરુ બને છે’ એ નિયમેનું ગુરુત્વ ‘સ’ સુધી ન પહોંચે, અને ‘મન્દ કવિ’ અને ‘યશ પ્રાર્થી’ એ પ્રસંગોમા ‘દ’ પછીના જિહ્વામૂલીય અને ‘શ’ પછીના ઉપધ્માનીયનો પછીના વ્યજન સાથે સયોગ ન થતો હોવાથી સયુક્ત વ્યજનનું ગુરુત્વ ‘દ’ અને ‘શ’ સુધી ન પહોંચે માટે ‘વહ્યુ છે કે’.

પણ હોઠથી ફૂક મારતા હોઈએ તેના જેવો વોલાય છે માટે તેમને અનુક્રમે ‘જિહ્વામૂલીય’ અને ‘ઉપધ્માનીય’ કહેલા છે વિસર્ગના આ સ્વરૂપને પ્રાકૃત માપાના વાગ્વ્યાપારથી પણ સમર્થન મળે છે સસ્કૃત ‘દુક્ષ’ શબ્દ પ્રાકૃતમા ‘દુક્ષ’ બને છે અહીં વિસર્ગ જિહ્વામૂલીયો આગળ જઈ પોતે કઠથ જ યની જાય છે

એમ વહીને નારાયણ પળ હલામુઘની જ આર્ષા ઉતારે છે અર્થાત્ નારાયણના સમયમા હલામુઘની આર્ષા પ્રમાણમૂત પરપરામા પઢી ગઈ હતી

નારાયણે ઉપર 'તતુવાગ્વિમ્બવોઽપિ સન્।' નું દૃષ્ટાન્ત આપી કહ્યું છે કે અહીં અત્ય 'સન્' વ્યજનાત છે માટે ગુરુ છે એ મત યર્થાર્થ છે પણ તેને માટે તેણે મહેલી યુક્તિ મને અયુક્ત જણાય છે એ વહે છે કે 'સન્'ને ગુરુ ન ગણો તો પાદાન્તે ગુરુ કરવાના નિયમથી એને ગુરુ નહીં કરી શકો, કારણ કે 'સ' નહીં પણ 'ન્' પાદાન્તે છે હવે લઘુત્વ કે ગુરુત્વ એ સ્વરને જ હોય છે, વ્યજનને હોતું નથી, અને અક્ષરસહ્યા, વ્યજન સાધે કે વ્યજન વિના આવેલા સ્વરોનો જ ગણવાનો હોય છે અનુષ્ટુપ બાઠ અક્ષરનો હોય છે, તે રીતે ગણતા ઉપરની પક્તિમા બાઠમો અક્ષર 'સન્' છે, 'ન્' નથી 'ન્' એ અક્ષર જ નથી એટલે 'સન્' જ અત્ય છે, અને તે પોતે જ વ્યજનાત હોઈ ગુરુ છે 'ન્'ને અત્ય ગણવો એ અગ્રાસ્ત્રીય છે અને નારાયણની અહીં એક વીજી પણ સરતચૂક થઈ છે મારા મત પ્રમાણે અનુષ્ટુપનો અત્ય અક્ષર ગુરુ જોઈએ, પણ 'વૃત્તસ્તાનન્'મા ક્યાય પણ, તેમ તેના ઉપરની ટોકામા નારાયણે ક્યાય પણ અનુષ્ટુપનો અત્ય અક્ષર ગુરુ જોઈએ એન કહ્યું નથી પરપરાથી એ અક્ષર લઘુ કે ગુરુ મમે તે હોઈ શકે એમ મનાતું આવ્યું છે, અને નારાયણે પણ એમ જ માનેલું છે પણ નારાયણની મૂઠ વાત સાચી છે કે 'સન્' ગુરુ છે અને યુક્તપરના નિયમમા વ્યજનાતનો તે સમાવેશ કરે છે તે પણ તત્વત સ્વર છે

હવે ઉચ્ચારણ સવધી એક પ્રશ્ન અહીં જ વિચારતા જઈએ, અલબત્ત ગુજરાતમા અત્યારે જે રીતે બુચ્ચારણ થાય છે એ રીતે

આપણે જોયું કે ચરણાન્તે લઘુ આવે તો તે પણ જરૂર હોય તો ગુરુ થાય મસ્તૂત વૃત્તોમા ચરણાન્તે આવતો ગુરુ પ્કૃત હોય છે ત્યાં ઉચ્ચારનું વિઠવન થાય છે હવે ચરણાન્તે હ્રસ્વ ઇ કે ઉ આવતો હોય ત્યારે ઉચ્ચારમા તેનું પ્કૃતત્વ સાધવું મરત છે 'ઇ' કે 'ઉ' જ સ્વાયવધાવી રીધં અને ગુરુ બને છે, અને એ જ ઉચ્ચારણ વધારે સ્વાયવધાવી પ્કૃત બને છે પણ વીજા કેટલાક ઉચ્ચારોમા યુ થાય છે તે વિચારવા જેવું છે વાસ્તવ્ય તરીકે છેલ્લે અત્યુચ્ચાર આવે ત્યાં ઉચ્ચાર કેવા પ્રવારનો થાય છે? આપણે નીચેની પક્તિ સર્જી

નો લમ્બવેદાહરણમ હસ્તમ્ ॥

અહીં અન્ત્ય 'અ'નું લઘુ ઉચ્ચારણ થઈને પછી તરત જ શ્વાસ નાસિકામાયી જ નીકળતો લબાવાય છે આપણે 'વદે માતરમ્' નો છેલ્લો અક્ષર 'રમ્' જેમ નાકમાયી જ શ્વાસ કાઢીને લબાવીએ છીએ તેમ જ અહીં 'હસ્તમ્' નો છેલ્લો અક્ષર લબાવાય છે 'હ' હ્રસ્વ પણ એ જ પ્રમાણે લબાવાય છે જમ કે

મૃત્પાત્રશ્યામકરોદ્ વિભૂતિમ્ ॥

— રઘુવશ, ૬, ૭૬

અહીં પણ 'હ' હ્રસ્વ બોલાઈ પછી નાસિકાવિધાનથી પ્રલબ્ધ સ્વર નીકળે છે 'અમ્'નો નાસિકામાયી નીકળતો સ્વર અને 'હમ્'નો નાસિકામાયી નીકળતો સ્વર એ જ છે કારણ કે 'અ' અને 'હ' બોલાઈ રહ્યા પછી જ આ નાસિકાવિધાન ચાલુ થાય છે અને તે ઉચ્ચારણના વત્તમા એક જ છે દીર્ઘ સ્વર પછી આવતું અનુસ્વાર વે રીતે બોલાય છે તેમાનો પહેલો રીત તે ઉપરની જ જેમ કે

નિદ્રા વિહારાર્થનયે ગતાનામ્ ।

— રઘુવશ, ૬, ૭૫

અહીં 'ના'ને દીર્ઘ બોલીને પછી નાસિકામાયી સ્વર કાઢી ઉચ્ચાર લબાવાય છે અને ત્યાં પછી એ નાસિકામાયી ઉચ્ચારાતો ધ્વનિ, 'રમ્'મા થતો હતો તેવો જ થાય છે પણ અહીં બીજી પદ્ધતિએ પણ ઉચ્ચારણ થાય છે 'ના'ને જ પૂરતો લબાવી પ્લુત કરીને પછી અનુસ્વારથી ઉચ્ચારનો ઉપસહાર પણ થાય છે આની ઉપર આપેલા દૃષ્ટાન્તમા 'વિભૂતિમ્'મા પણ 'તિ'ને જ પ્લુત કરીએ તો કરી શકીએ છીએ, અને ત્યારે 'હ' પ્લુત થઈ ઉચ્ચારનો ઉપસહાર અનુસ્વારથી થાય

સવિસર્ગ સ્વર પ્લુત બોલાય ત્યારે શું થાય છે? આપણે નીચેનો ઘાલ્યો જોઈએ

ગઢસ્યલી પ્રોપિતપત્રલેખા ॥

— રઘુવશ, ૬, ૭૨

અહીં 'આ'નો ઉચ્ચાર દીર્ઘ અને પ્લુત થઈ પછી તેને વિસર્ગનો ઘડકારો લાગે છે ઉપર આવી ગમેલા ઘાલ્યામા 'ગતાનામ્'ના અનુસ્વારની ઘેઠે જ 'ઈ'નું પણ એમ જ થાય તેને માટે ઘાલ્યો યોગીને મુકવાની જુ જરૂર જોતો નથી પણ 'અ'મા શું થાય? નીચેનો ઘાલ્યો લઈએ

કુલપ્રદીપો નૃપતિર્દિલીપ ।

— રઘુવશ, ૬, ૭૪

અહીં પેલા 'અ'ને વિસર્ગનો ઘડકારો લાગે છે અને પછી 'અ' આગળ લવાય છે. એ રીતે એ પ્લુત થાય છે 'ઙ' અને 'ઉ'નું પણ એમ જ થાય અને 'ઉ'નો ઘાસલો મુલમ છે તેથી મૂઘુ છુ:

અવળકટુ નૃપાણમેકવાક્ય વિવચ્ચુ ॥

—રઘુવશ, ૬, ૮૫

અહીં 'ઉ'ને વિસર્ગનો ઘડકારો પહેલો લાગે છે, અને પછી 'ઉ' લવાઈને પ્લુતિ સાધે છે

આપણે આ ઉચ્ચારણની ચર્ચા કરતા પ્રારંભમાં વહધુ કે અત્ય 'ઈ' અને 'ઉ' માત્ર પ્રલયનથી પ્લુત વને, પણ ચરણાન્તે 'અ' આવે ત્યાં શું કરવું? જેમ કે

પુરપ્રવેશાભિમુલો અમૂવ ॥

—રઘુવશ, ૭, ૧

અત્ય 'અ'ને જ લગાવીને તેને દીર્ઘ અને પ્લુત કરી શકાય છે, એ દેહીતુ છે પણ કેટલાક વિદ્વાનો અહીં આવતા 'અ'નો ઉચ્ચાર 'આ' કરવો એને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ ગણે છે, ઋગ્વેદના પઠનમાં જ્યાં 'અ'ને પ્લુત કરવાનો આવે છે ત્યાં ઋગ્વેદપાઠીઓ 'આ' ઉચ્ચારીને તેને પ્લુત કરે છે અને ઘણા સંસ્કૃત પદ્ધિતો એ પ્રમાણે સંસ્કૃત છંદોમાં પણ 'અ'નો 'આ' કરી પ્લુત કરે છે. ઉપરની પદ્ધતિમાં 'અમૂવ'ને તેમાં 'અમૂવા' કરી પ્લુત કરે મને પોતાને આ પદ્ધતિ સંસ્કૃત અને તદ્ભવભાષાઓ માટે સાચી નથી લાગતી. વ્યાકરણમાં આવે 'અ'નું દીર્ઘ રૂપ વહધુ છે એ સરુ છે, પણ ઉચ્ચાર કરતાં જણાય છે કે વાગે સ્વતન્ત્ર સ્વરો છે 'ઈ' હ્રસ્વના ચિલ્લનથી જેમ 'ઈ' દીર્ઘ થાય છે તેમ 'અ'ના ચિલ્લનથી 'આ' થતો નથી 'આ' એ 'અ'નું વૃદ્ધિથી સાધેલું રૂપ છે. ઉચ્ચારણ પ્રમાણે 'અ'ને ગમે તેટલી માત્રાનો પ્લુત કરી શકાય છે. માત્રામેલમાં તો કેવળ 'અ'ને જ પ્લુત કરવાની પદ્ધતિ કેટલાક જાતિછન્દોમાં હોય છે અને ગુજરાતીમાં તો 'અ'નો 'આ' શોભતો જ નથી.

• 'ગાઢી નાલે હજાવી, રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાબ જાય'

— 'વસન્તવિજય', પૂર્વાભાષ

અહીં 'જાય'ને બદલે 'જાયા' એવી ઉચ્ચાર જરા પણ શોભતો નથી. એટલે 'અ'ને જ પ્લુત કરવાનું સ્વીકારવું જોઈએ.

હજી એક પ્રશ્ન રહે છે વૃત્તને અંતે વ્યજનાત 'અ' આવે ત્યાં ઉચ્ચારમાં પ્લુતિ કેવી રીતે કરવી?

પ્રત્યક્ષ તે નિખિલમચિરાદ્ ભ્રાતરુક્ત મયા યત્ ।

—મેઘદૂત ૩ મે. ૩૧

અહીં 'યત્'નો પ્લુત ઉચ્ચાર કેવી રીતે કરવો? આગળ આપેલા દૃષ્ટાન્તમાં 'હસ્તમ્'માં 'અ' પછી તરત અનુસ્વાર બોલી પછી નાસિકામાથી જ શ્વાસ કાઢી સ્વર લગાવી મકાતો હતો તેમ અહીં 'ય'ને હ્રસ્વ બોલી તેની પછી તરત 'ત્' બોલી નાખીએ તો તે પછી સ્વરને લગાવી શકાતો નથી માટે 'અ'ને જ પ્લુત કરવો પડે એટલેકે 'ય'ના 'અ'ને પૂરનો લગાવી ઉચ્ચારણનો ઉપસહાર 'ત્'થી કરવો પડે 'ય . ત્' આ પ્રમાણે અર્થાત્ અનુસ્વાર અને વિસર્ગ જ એવા છે જે ઉચ્ચારી લીધા પછી પણ સ્વરને આગળ લગાવી શકાય છે જો વ્યંજનોમાં એમ થઈ શકે નથી ત્યાં સ્થાને 'ય'ના 'અ'ને પ્લુત ન કરવો હોય તોપણ 'યત્' નું ઉચ્ચારણ ગુરુ તો છે જ અને પછીનો વિરામ લગાવી શ્લોકાર્થનો અંત વ્યક્ત કરી શકાય

પરિશિષ્ટ ૩

અપવાદ : શૈથિલ્ય : છૂટ

આપણે આ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે સંસ્કૃતમાં સમીપપરત્યયી અને અનુસ્વારથી સ્વર ગુરુ થતો ગુજરાતીમાં નિર્વલ સમીપગને લીધે આગળનો લઘુ ગુરુ નથી થતો, અને ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર પણ કોમળ હોય ત્યાં અનુસ્વારને લીધે સ્વર ગુરુ નથી બનતા વઝી ગુજરાતીમાં તો છન્દની ક્ષાતર ગમે તે લઘુને ગુરુ અને ગુરુને લઘુ કરવાની છૂટ લેવાય છે આ અપવાદો, શૈથિલ્ય અને છૂટ પિંગલમાં પણ સ્વાનારાધ્યા છે અમાના ધનાલ્ભરા અવાદો તો પ્રાકૃત અને તેમાંથી નીકળેલી ભાષાના ઉચ્ચારણના ક્ષાસિયતના છે પણ ગમે તે લઘુને ગુરુ અને ગુરુને લઘુ કરી શકાય, એ, અને એના ગ્રામી બોલી છૂટો તો સ્પષ્ટ રીતે છૂટ જ છે એ છૂટો પ્રાકૃત અને તજ્જન્ય ભાષાઓમાં હોય એ સમજી શકાય છે પણ એ સર્વ સંસ્કૃતના પણ લઈ પવામાં આવી છે, એ ભાષાના આઘાત-પ્રત્યાઘાત જોવા જવા છે માટે તેને અને તેટલા વ્યવસ્થિત કરી નીચે મુકવાનો પ્રયત્ન કરું છું

પ્રથમ, નિરૂપણની સમગ્ર ક્ષાતર, પાદાન્ત ગુરુનો નિયમ લડ્યું ગયા પરિશિષ્ટમાં આપણે જોયું કે એને માટે પિંગલના 'છન્દ સાસ્ત્ર'માં 'ગન્તે' એવું મૂન છે એનો સ્પષ્ટ અર્થ એવો છે કે પાદને અન્તે આવતો લઘુ ગુરુ થાય

આની સામે એવી દલીલ કરાય કે સમાની (ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ) જેવા છન્દોમા પાદાન્તે લઘુ જ કહેલો છે, ત્યાં આ સૂત્ર લાગુ કરાય તો છન્દનું સ્વરૂપ વગડે તેનો રદિયો એ છે કે 'ગન્તે' સૂત્ર સામાન્ય છે, અને સમાની વગેરેના નિરૂપણના સૂત્રો અપવાદ છે — વિશેષ રૂપના છે અને સામાન્ય સૂત્રને હમેશા વિશેષ સૂત્રનો વાધ લાગે છે એટલે 'ગન્તે।' સૂત્રથી સમાની જેવા છન્દોને વાધ થતો નથી. આપણે આ વિવાદ સાથે સવધ નથી પણ આ સૂત્રના અર્થ વિશે આપણને શકા રહેતી નથી, કે અહીં પાદાન્ત લઘુ ગુરુ થઈ શકે એટલો જ આ સૂત્રનો અર્થ છે પણ પછીના પિગલો આ સૂત્રને વધારે છૂટવાઢુ કરે છે પિગલમા બહુ જ પ્રતિષ્ઠાવાઢો ગ્રન્થ 'વૃત્તરત્નાકર', પાદાન્ત સૂત્રને જુદી રીતે આપે છે આપણે એ સૂત્ર જરા જુદા સદર્ભમા આગઢ જોઈ ગમા છીએ

સાનુસ્વારો વિસર્ગાન્તો દીર્ઘો યુક્તપરસ્ચ ય ।

વા પાદાન્તે ત્વસી ગ્વક્રો જ્ઞેયોઽન્યો માત્રિકો લઙ્ઙુ ॥

વૃ ર, ચૌ, ૧, ૧

અહીં 'વા પાદાન્તે' કહીને વિવલ્પ મૂક્યો છે આનો અર્થ નારાયણ નીચે પ્રમાણે કરે છે "પાદાન્તે શ્લોકચરણાન્તે વર્તમાનો લઘુર્ગુર્ધ્વા ભવતિ । લઘુત્વે-જેક્ષિતે લઘુકાર્યં, ગુરાવપેક્ષિતે ગુરુકાર્યં કરોતીત્યર્થ ।" "પાદાન્તે એટલે શ્લોકના ચરણાન્તે આવતો ઘર્ણ લઘુ અથવા ગુરુ થાય જ્યાં લઘુત્વની અપેક્ષા હોય ત્યાં લઘુનું કાર્ય કરે, ગુરુની અપેક્ષા હોય ત્યાં ગુરુનું કાર્ય કરે" અહીં 'વૃત્તરત્નાકર' હજી 'ગન્તે' સૂત્ર સુધી જ ગયો છે અર્થાત્ આ સૂત્રનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે પાદને અંતે આવેલો લઘુ, જો ત્યાં લઘુની જ જરૂર હોય તો લઘુ જ રહે, લઘુનું જ કામ કરે, પણ જો ત્યાં ગુરુની જરૂર હાય તો ગુરુનું કામ પણ કરી શકે. માધ્યમાર નારાયણ આના દૃષ્ટાન્તમા સમાનીને બદલે ઉદ્ગતાનુ દૃષ્ટાન્ત આપે છે

૧. "નનુ 'ગ્નિતિ સમાની' (પિ મૂ ૫, ૭) ઇત્યાદીના પાદાન્તે વર્તમાનસ્ય હ્રસ્વસ્ય ગુરુચ ન દૃશ્યતે । નૈવ દોષ । સર્વત્ર પાદાન્તે ધર્તમાનસ્ય હ્રસ્વસ્ય ગુરુત્વમુત્સર્ગેસિદ્ધમ્ । તત્ત્વ લકારશ્રુત્યાપવાદેન વાઘ્યતે । યયા — 'ગ્નિતિ સમાની' (પિ મૂ ૫, ૭) 'ગીત્યાનાં લ' (પિ મૂ ૪-૪૮) ઇત્યાદી સામાન્યસ્ય વિશયેણ યાઘ કસ્ય ન સમતઃ, તસ્માન્ યુષ્ઠોઽમેતત્ ।" મારી નિર્ણયસાગરની ૧૧૨૭ ની આવૃત્તિના પૃ ૪ ઉપર 'સામાન્યેન વિશેષસ્ય વાઘ' એમ છાપેલું છે તે દેઢોની રીતે મૂલ હાવાથી અહીં ઉપર પ્રમાણે ગુધારી લીધું છે

અથ વાસવસ્ય વચનેન

રુચિરવદનસ્ત્રિલોચનમ્ ॥

વગેરે.

આ ઉદગતા વૃત્ત છે. તેમા પહેલા પાદને અંતે છન્દમા લઘુ આવશ્યક છે, અને તે પ્રમાણે અહીં લઘુ છે, તે લઘુનું જ કાર્ય કરશે. પાદાન્તે હોવાથી એ ગુરુનું કાર્ય નહીં કરે. પણ

તસ્યા: સુરન્યાસપવિત્રપાસુ-

મપાસુલાના ધુરિકીર્તનીયા ॥

એમા પ્રથમ ચરણને અન્તે 'હસ્ત્ર' છે, ત્યાં ગુરુની અપેક્ષા છે માટે તે ગુરુનું કાર્ય કરશે. આ પ્રમાણે આ વિકલ્પ છે પણ તે વ્યવસ્થિત છે. નારાયણ અને હલાયુધ અહીં એક જ વાત કરે છે. હલાયુધ જે વસ્તુ સામાન્ય વિશેષની દલીલથી કહે છે તે જ વાત નારાયણ વ્યવસ્થિત વિકલ્પથી કહે છે. અને નારાયણ આ પછી હલાયુધનું જ ઉપર અપેક્ષા અવતરણ ઉતારીને તેને પણ પ્રમાણ ગણે છે. મારે મુખ્ય કહેવાનું એ છે કે પાદાન્ત નિયમનો વચ્ચે એટલો જ અર્થ કરે છે કે પાદને અન્તે લઘુ હોય, તો, તે ગુરુની આવશ્યકતા હોમ તો ગુરુનું કામ કરી શકે છે. વેમાયી કોઈનો — ધ્યાન કરીને અહીં ધ્યાન દોરીને એ કહેવાનું છે કે નારાયણનો — અભિપ્રાય ગુરુ પણ લઘુ થઈ શકે એવો નથી. તેને માટે 'વૃત્તરત્નાકર' આ પછી જુદો જ નિયમ મૂકે છે :

પાદાદાવિહ વર્ણસ્ય સયોગ. ક્રમસજ્જવ ।

પુર સ્થિતેન તેન સ્યાલ્લઘુતાઽપિ વ્યવચિદ્ગુરો ॥ ૧૦ ॥

વૃ. ર. ચો. પૃ. ૧૭

'પાદના આદિમા વર્ણોનો ક્રમ નામનો સયોગ હોય, તો તેની પહેલા આવતો ગુરુ કોઈ જગાએ લઘુ થાય'. ક્રમ પારિભાષિક શબ્દ છે, અને તેનો અર્થ અહીં મધુક્ત વ્યજન એવો કરેલો છે નારાયણ ગયા શ્લોકમા આપેલા પાદાન્તનિયમ-થી આને ભિન્ન સમજાવવા કહે છે "વા પાદાન્તે ઇત્યપ પાદાન્તે લઘોર્ગુ-ત્વ વિકલ્પિતમ્ । ઇહ તુ ગુરોર્લઘુત્વમિતિ ન પોનરુચ્યમિતિ ભાવો વક્ષ્યતે ।" આગળ આવી ગયેલા 'વા પાદાન્તે' સૂત્રથી લઘુના ગુરુત્વનો વિકલ્પ કહ્યો, અહીં ગુરુના લઘુત્વની વાત કહી તેથી પુનરુક્તિદોષ નથી" આ ઉપરથી નિશંક જણાશે કે 'વા પાદાન્તે'ના સૂત્રથી માન લઘુ જ ગુરુ થઈ શકતો હતો અને આ ૧૧ માં શ્લોકથી હવે ગુરુ લઘુ થઈ શકે છે આપણે હજી 'રત્નાકર'મા જ આગળ ચાલીએ.

ગુરોર્લઘુતાયામુદાહરણં સપ્રતિગમાહ । इदमस्पोदाहरणम् —

તરુણં ગર્પણગાકં નવોદનં પિચ્છિલ્લાનિ ચ દયોનિ ।

અલ્પવ્યયેન સુદરિ ! ગ્રામ્યજનો મિષ્ટમદ્વનાતિ ॥ ૧૧ ॥

ए ध्यानमां रासवानुं छे के आ उदाहरण भाष्यकार आपतो नयी पण मूळ 'रत्नाकर' ज आपे छे. आ दशोक्त आर्यानी छे. आर्यामां चार मात्राए यति आवे छे. ते प्रमाणे 'अल्पव्ययेन सुन्दरि !' त्यां यति आवे छे. एटलामा चार चतुष्कलो आववा जोईए. ते प्रमाणे 'अल्प', 'व्ययेन', 'सुन्दरि', एम चतुष्कली थाय. पण 'सुन्दरि' शब्द पछी 'ग्राम्य' शब्द आवे छे. तेना आदिमां 'ग्र' संयुक्तव्यंजनो छे. तेने लीघे आगला चतुष्कलनो 'रि' गुरु थाय. 'रि' ने गुरु करीए तो 'सुन्दरि' शब्दनी पाच मात्रा भई जाय, अने छंद खोटो पड़े. माटे अही एवो नियम लगाइधो छे के 'ग्राम्य' शब्दयो नवु पाद शरू थाय छे, अने नवा पादना प्रारंभमां जो क्रम — संयुक्त व्यंजनो आवे तो तेनी आगळना गुरुने पण लघु करी सकाय. आ नियमयी 'सुन्दरि'नो 'रि' लघु थाय — रहे, अने तेयी छन्दमां दोष न आवे. आ रीते पादने अत्ते आवता गुरुनी लघुता करी, पण ते एक ज प्रसंगे, के पछीना पादना प्रारंभमा संयुक्त व्यंजनो होय तो ज. अभिप्राय एवो जणाय छे के जुदा चरणमा आवेला संयोगनो थडकारो आगला चरण सुधी जई न शके अने तेयी ए लघु ते लघु ज रहे. क्रम सिवाय प्रीजा चतुष्कलमां गुरु आवी गयी होय तो ? — तेने माटे अही नियम नयी.

आ बचाव अथवा अपवादमा एक मोटो बांधो आवे छे. आर्यामां चार मात्राए पाद यतुं नयी. एम गणता आर्यानां चार पाद थाय, ज्यारे आर्या वे ज पादनी गणबी ए प्रामाणिक छे. 'रत्नाकर' पोते आर्याने वे पादनी गणे छे (वृ. २., २, १) छतां नारायण भट्ट 'श्रुतबोधे' चार पाद गण्था छे एना प्रमाणयी उपरना नियमनो बचाव करे छे. पण 'वृत्तरत्नाकर'नुं पोतानु लक्षण पोताने बाध करतु होय, अने टीकाकारने बहारातुं प्रमाण लाववु पड़े, ते ज बतावे छे के तंत्रव्यवस्था खोटो छे.

आपणे पादान्ते गुरुनो नियम जोये. 'रत्नाकर'मां एनो अर्थ एटलो ज थाय छे के पादान्ते लघु होय तोपण छन्दनी आवश्यकतायी ते गुरु भई शके छे. 'रत्नाकर'ने पगले जती 'छन्दोमजरी' तेनायी एक डगलु आगळ जईने पादान्त लघुनु गुरुत्व अने गुरुनु लघुत्व वस्त्रेनो एकसाथे विकल्प करे छे. गुरुनी व्याख्या ते नीचे प्रमाणे करे छे : —

સાનુસ્વારદચ દીર્ઘદચ વિસર્ગી ચ ગુરુર્મંવેત્ ।

વર્ણં સયોગપૂર્વદચ તથા પાદાન્તગોર્જપિ વા ॥

— છ. મ., ક, ૧, ૧૧

પાદાન્તગોર્જપિ વા ' ઉપર વૃત્તિ છે : 'અત્ર પાદાન્તગો લઘુર્ગુરુર્મંવેદ્ વા ।

યયા —

તરુણં સર્પપશાક નવીદન પિચ્છિલાનિ ચ દધીનિ ।

અલ્પવ્યયેન સુન્દરિ ! ગ્રામ્યજનો મિષ્ટમદ્વતાતિ ॥

અત્ર ગ્રામ્યશબ્દે પરે સુન્દરીત્યસ્ય વિકલ્પેન લઘુત્વમ્ । તથા મટ્ટિ —

અથ લુલિતપતત્રિમાલ રુગ્નાસનવાળકેસરતમાલમ્ ।

સ વન વિવિક્તમાલ સીતા દ્રષ્ટુ જગામાલમ્ ॥

(૧૦, ૧૪ શ્લો૦)

અત્ર પ્રથમપાદાન્તગુરોર્લઘુત્વમ્ ।

વૃત્તિ આ પ્રમાણે છે 'અહીં ચરણને અંતે આવેલો વર્ણ લઘુ અથવા ગુરુ થાય. જેમ કે તરુણ અહીં ગ્રામ્ય શબ્દ પછી આવે છે માટે સુન્દરિ શબ્દ વિકલ્પના નિયમથી લઘુ થાય છે તેમ જ મટ્ટિનું અર્થ. અહીં પ્રથમ પાદને અંતે આવેલો ગુરુ લઘુ થાય છે'

અહીં 'મજરી'કાર પાદાન્ત ગુરુના વિકલ્પનો વધે રીતે ઝલટોસૂલટો અર્થ કરે છે. પાદાન્તે આવેલો લઘુ તો વિકલ્પે ગુરુ થાય, પણ એ જ રીતે પાદાન્તે આવેલો ગુરુ પણ વિકલ્પે લઘુ થાય અને તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે બે આર્થાં આપે છે, જેમાની પહેલી આપણ 'રત્નાકર'મા પણ દૃષ્ટાન્ત તરીકે જોઈ 'રત્નાવર' અને 'મજરી' વધે પાસે પ્રશ્ન એક જ છે કે 'સુન્દરિ' મા છન્દની દૃષ્ટિએ 'રિ' હ્રસ્વ જ જોઈએ, અને તેની પછી સયોગ હોવાથી એ ગુરુ થઈ જાય છે, તે ગુરુત્વ કઈ રીતે ટાઢવું 'રત્નાવર', આપણે જોઈ ગયા કે, એને માટે એવો નિયમ બતાવે છે કે પાદાન્ત ગુરુ થવામા પછીના પાદના પ્રથમ સંયુક્ત વ્યંજનો જવાબદાર હોય તો ત્યાં ગુરુ વિકલ્પે લઘુ થાય 'મજરી'કાર કહે છે કે પાદાન્તે લઘુ ગુરુ થાય છે તે સાથે એ વિકલ્પના વઢે જ ગુરુ પણ લઘુ થઈ શકે. તે તરુણ વાઢી આર્થાં ઉપરાત મટ્ટિની અર્થ વાઢી આર્થાં આપે છે એમા પહેલા પાદમા વાર માત્રા કરવા છેલ્લો ગુરુ લઘુ કરવો પડે વાર માત્રાના આ ક્ષડના ચતુષ્કલો આ પ્રમાણે પડે છે 'અલ્પ', 'તપત', 'ત્રિમાલ' એટલે 'લ' ને લઘુ કરવો પડે. પણ ઉપર પ્રમાણે 'ત્રિમાલ' ના છેલ્લા અક્ષરને લઘુ કરવા સામે ધના વાધા છે પણ એક વાધો તો તરત જ દેખાય એવો છે આ શ્લોકમા એક

શબ્દાલંકાર બહુ સ્પષ્ટ રીતે તરો આવે છે તે એ છે કે આર્યાના ચારેય યતિલ્લહામા અતે કવિએ ‘માલ’ અક્ષરો મૂકેલા છે પહેલા યતિસહ સિવાયના ત્રણેય યતિલ્લહોમા ‘માલ’ વચ્ચે ગુરુ છે હવે જો પહેલા યતિલ્લહમા ‘માલ’મા વીજો લઘુ કરીએ તો એ આલો શબ્દાલંકાર સ્થિત થાય.

પણ એ સિવાય આર્યાના વધને લગતા પણ મહત્વના વાવા છે તરુણ^૧ આર્યાના સવધમા મેં વહયુ હતુ કે એટલાને આર્યાનુ પદ ગણવુ એ અપ્રામાણિક છે, તે અહીં પણ લાગુ પડે છે ‘મજરી’વાર પણ આર્યાને વે જ દલની ગણે છે, (છ મ ૬૧) અને એમ ગણતા વાર માત્રાના સ્થાને પાદ ન કહી શકાય પણ અહીં એક વીજો વાધો પણ આવે છે ‘લ’ને લઘુ ગણતા એ ચતુષ્કલ લગાલ એટલે જ-ગણ થને છે, જે આર્યામા ત્રીજે સ્થાને નિષિદ્ધ છે (એજન)

આ જગણ સવધો વાધ, ‘છન્દોમજરી’ના વિદ્વાન સપાદક અને વ્યાસ્યાકાર શ્રી રામચન્દ્રદેવ શર્માએ ચર્ચેલો છે હું તે ચર્ચા જ નીચે ઉતારું છું “એતચ્છલોક-વ્યાસ્યાનાવાસરે ભરતોઽપ્યમુમેવાયમંમધિકૃત્ય-યદપિ છન્દશાસ્ત્રે સાનુસ્વારસ્ય-ગુરુત્વમનુશિષ્ટ તથાઽપિ ‘તથા પાદાન્તગોઽપિ વા’ ઇતિ વચનાત્ તસ્ય લઘુત્વાત્ પ્રથમપાદે દ્વાદશમાત્રા ભવન્તિ, વિન્તુ ‘ભવતિ નેહ વિપમે જ’ (છ મ રા, ૬૧) ઇત્યાર્યાયો પ્રાચિક, તૃતીયગણસ્યાત્ર મધ્યગુરુત્વાત્। ‘સત્તગણા દીહતા જો ણલહૂ છટ્ઠ જેહ જો વિસમે’” (પ્રા પં B. માત્રાવૃં સૂં ૫૬) ઇત્યત્ર નન્ પ્રશસાપરત્વમિતિ ટીકાકૃતોક્તમ્, ‘જા પદમ તીઅ પચમ સત્તમ ઠાણ ણ હોદ ગુહમજ્ઞા। ગુઘિરિણિએ ગુણરહિઆ ગાહા દોત પાસેદ’। ‘ઇત્યનેના-પ્રાશસ્યસ્ત્રોક્તત્વાત્, ન તુ વિપમસ્ય જગણે લક્ષણબહિર્મૂતા ગાથા ભવતીતિ। વસ્તુત પત્રિમાલમિતિ પાઠ મધ્યે તવારપાઠો લેખકપ્રમાદાત્ ઇત્યાહ। ઇતિ॥”

માવાયં ‘આ શ્લોકના વ્યાસ્યાનને પ્રસંગે ભરત (મટ્ટિ વાવ્યનો ટીકાકાર) પણ આ જ અર્થને વિષય કરીને લખે છે — “જોકે છન્દશાસ્ત્રમા સાનુસ્વાર સ્વરને ગુરુ ગણેલો છે, તો પણ ‘તથા પાદાન્તગોઽપિ વા’ (‘છન્દોમજરી’નું આગલ આવો ગવેજુ જ અવતરણ અર્થ પાદને અતે આવેલો સ્વર વિકલ્પે ગુરુ થાય) એવા વચનને લીધે તે લઘુ થાય છે, અને તેથી પહેલા પાદમા વાર માત્રા થાય છે પણ ‘ભવતિ નેહ વિપમે જ’ (છન્દોમજરી, ૬, ૧, અર્થ આર્યામા વિષમ(એકી) સ્થાને અગણ આવતો જયી) તે, અગણિયા, ધરે માગે એવુ થતુ

૧ વચ્ચે પ્રાકૃત અવતરણો ‘પ્રાકૃત પિંગલ’ પ્રમાણે સુધારીને મૂક્યા છે વીજુ અવતરણ ‘પ્રાકૃત પિંગલ’નો ૬૫ મો શ્લોક છે મજરીના મૂલ અવતરણમા ઘણા પાઠદોષો આવી ગયેલા છે

નયોં એવા અર્થના લેવું. કારણ કે જહો ત્રીજો ગણ મધ્યગુરુ એટલે જગણ છે. સત્તગણાં વગરે (અર્થ: અતે દોઢવાળા સાત ચતુષ્કલ સંધિઓ, તેમા છટ્ટો જગણ અથવા ચતુર્લંબુ, અને વિપનસ્થાને જગણ નહોં) એમા 'ગહી' નો નકાર પ્રશંસાના અર્થમા સમજવો એમ ટીકાકારે વહેલુ છે, કેમ જે જા પદમ વગરે (અર્થ: જેમા પહેલા ત્રીજા પાંચમા સ્થાને જગણ હોય તે ગુણરહિત ગુણિની [વે અર્થ: (૧) ગર્ભિણી (૨) ગુરુવાળી — જગણના અતરમા ગુરુ છે માટે.]ની પેઠે ગાયાનો દોષ પ્રકાશે છે.) એમ પહીને પ્રશસ્તતા વહેલી છે, નહીં કે વિપનસ્થાને જગણવાળી ગાયા લક્ષણ વહારની થતી જાય છે, એમ. સ્વરી રીતે તો 'પત્રિનાલ' એવો પાઠ છે. લેખકના પ્રમાદથી તવાર થઈ ગયેલો છે, એમ ભરતે કહેલુ છે.

અહો ભરત પણ 'ત્રિમાલ'ના અર્થ 'લં'ને લધુ ગણવાથી વિપનસ્થાને જગણ આવે છે એ વાધો દર્શાવે છે અને એવો યચાવ કરે છે કે જગણનિપેધ એ પ્રશસ્તતા અર્થે સમજવો. વિપનસ્થાને જગણ આવવાથી ગાયા લક્ષણવહાર જતી નથી. પણ વધુ વહી રહ્યા પછી છેવટે તો પાઠદોષ વતાવે છે: 'પત્રિ' ને વદતે 'પત્રિ', વચ્ચેનો એક જ અર્થ થાય છે — પછી પહેલાંને વદતે ત્રીજો લેતા ગુરુને લધુ કરવાની કે જગણનો યચાવ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સદ્ગત કે. હ. દ્રુવે પણ આ પાઠને સ્વીકાર્યો છે. (પ. એ. આ., પૃ. ૫૬) આ પાઠ સ્વીકારતા પાદાન્તે ગુરુના વિકલ્પની જરૂર રહેતી નથી.

પણ આ પાઠ ઠું સ્વીકારી શકતો નથી 'ભટ્ટિકાવ્ય'ના પાના ત્રણલાથી જોતા જણાય છે કે તે વારવાર 'પત્રિ' શબ્દ વાપરે છે. જેમ કે, ૪, ૪૪; ૫, ૮૦; ૫, ૧૦૭; અને જ્યાં ટૂંકો શબ્દ વાપરવો હોય ત્યાં 'પક્ષિ' શબ્દ વાપરે છે. જેમ કે ૨, ૨૫ માં 'પક્ષિગણે.', ૧, ૨૭ માં 'પક્ષિણ', ૫, ૯૬ માં 'પક્ષીન્દ્ર', 'પત્રિ' અને 'પક્ષિ' વચ્ચેનું અક્ષરમાપ એકસરસુ છે તો આ સ્થાને તે અનેક વાર વાપરેલો 'પક્ષિ' શબ્દ ન વાપરતા તેની અવેક્ષાએ વિરલ-પ્રયુક્ત 'પત્રિ' શબ્દ વાપરે એ મને સમ્ભવિત લાગતુ નથી. ભરતે 'પત્રિ' પાઠાન્તર છન્દના દોષમાથી મુક્ત થવા યોજેલુ હોય એવું જણાય છે, અને માટે જ તે છન્દની ચર્ચા કરીને યોજે છે પણ જ્યાં સુધી એવા પાઠવાળી કોઈ પ્રત મળે નહીં ત્યાં સુધી આ પાઠાતર તર્કથી સુધારી શકાય નહીં. ભટ્ટિ ઉપરની પ્રાચીનતમ ટીકા 'જયમંગલા' 'પત્રિ' પાઠ સ્વીકારે છે. અલગત 'જયમંગલા' ક્યાઈ છન્દના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતી નથી. પણ એવી ચર્ચા કરતાર મલ્લિનાથ પણ 'પત્રિ' પાઠ જ આપે છે, જોકે આ

શ્લોકના એ છન્દોદોષની ચર્ચા કરતો નથી (જુઓ K. P. Trivedi સંપાદિત 'મટ્ટિવાલ્ય' ૧૦, ૧૪. સંપાદકે પણ આ પાઠની ચર્ચા કરી નથી.)

હુ માનુ છું કે આને મટ્ટિના પાઠનું સંચિત્ય ગણવું જોઈએ. હુ એમ માનવા લલચાઉં છું તેનું કારણ એ છે કે અન્યથા એવો દોષ મને મટ્ટિમા જણાયો છે. મટ્ટિવાલ્યના સર્ગ ૧૧ નો ૪૨ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

નિવૃત્તમતદ્વિપદુમમાંસં

સન્વત્સમુપનંદંરયોઽપપાદં ।

આનિન્યિરે શ્રેણીકૃતાસ્તયાઙ્યં.

પરસ્પર વાલપિત્તમિચ્છદા ॥

'મટ્ટિવાલ્ય', ૧૧, ૪૨

અહીં શ્રીજી પતિતિમા 'શ્રેણી'નો 'ણી' દીર્ઘ છે, વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ એ ચ્ચિ રૂપ છે. એટલે ત્યાં દીર્ઘ જ જોઈએ પણ છન્દની દૃષ્ટિએ ત્યાં લઘુની જરૂર છે. જયમગત્ત અહીં 'ણી' દીર્ઘ જ આપે છે. દરેક સ્વલ્લે છન્દને ઓઢાણનાર મલ્લિનાય પણ અહીં 'ણી' દીર્ઘ આપે છે, જોવે છન્દોદોષનો ઉલ્લેખ ટીકામાં કરતો નથી. પ્રસિદ્ધ સંપાદક મનમોહનજી જોષી વ્યાકરણશાસ્ત્રી હતા તે પણ દીર્ઘ પાઠ જ આપે છે. નિર્ણયસાગર આવૃત્તિના સંપાદક વિ ના શાસ્ત્રી 'ણી'નો હ્રસ્વ પાઠ આપી નીચે ટીપ લગાવે છે "અથ છન્દોભગપરિહારાર્થ 'શ્રેણીકૃતા' દ્વયેવ યુક્ત પ્રતિભાતિ. '૨૧૨૦। ષ્ચૌ ચ ૭।૪।૨૬' इति शास्त्रापेक्षया 'अपि माप मप कुपञ्चिच्छन्दोभग न वारयेत्' इति छन्दशास्त्रस्य प्रमलत्वात्." અર્થાત્ શબ્દ તો 'શ્રેણીકૃત' જ જોઈએ પણ છન્દની સાતર 'ણિ' હ્રસ્વ કરવો જોઈએ. આમ કહેવું એ તો છન્દોદોષ ઉપર મહોર મારવા જેવું છે. આ કથા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'ણી' દીર્ઘ જ જોઈએ. જોકે તેથી છન્દોભગ થાય છે પણ આ પ્રસંગે પણ મરત 'ણિ' હ્રસ્વ પાઠ આપે છે. વલ્લભતામા ૧૮૭૧ માં યદુનાથ તર્કરત્નસંપાદિત મટ્ટિવાલ્યમાં મરત-મલ્લિક્ષ્મની મુગ્ધવોધિની ટીકામાં 'શ્રણિ' પાઠ આપી ટીકાકાર કહે છે અથ્રગમ શ્રેણય કૃતા અભિધાન નિયામક इति उक्ते चण्यर्थे श्रेण्यादे वृतादिना समास इति बोध्यम् । મરત કહે છે કે અહીં 'શ્રેણિ' અને કૃત શબ્દનો સમાસ ચ્ચિના અર્થમાં થયો છે પણ 'શ્રેણિ' શબ્દ વપરાઈ ગયો તો એને જ નિયામક માનવો એટલે આ મરત ધર્મો વિદ્વાન હોવા છતાં પાઠની વાક્યતામાં મનસ્વી રીતે છૂટ લેનારો જણાય છે, અને તેથી તેને સૂચવેલા પાઠો સ્વીકારી શકાય નહીં. એમ હુ માનુ છું.

મટ્ટિનો એક શ્રીજો પણ શિથિલ પ્રવેશ મારા જોવામા આવ્યો છે તે નીચે ઉતાર છું.

મૂપાઽસિ ત્વ હૃવિર્વાજી રાષય । ઉચ્ચતાપસ ।

અન્યબ્યાસવતયાતિત્વાદ્ બ્રહ્મણા પાપનમિત ॥

ગુજન, ૬-૧૨૬

અહીં ઘોજું ધરણ 'રાષય' શબ્દથી મારું ધાય છે અનુપ્સુપમા વોઈ ધરણનો ઘોજો અને શ્રીજો ઘડે બહારો હૃદય ન હોઈ શકે, તે અહીં છે, એ દોષ છે અલબત્ત અનુપ્સુપના સ્વરૂપ મરખો ધનો ગોટાલો છે, પણ એ છન્દની ચર્ચામા આપણે જાઈશું કે આ નિયમ આવશ્યક છે આ થયા ઉપરથી હું એમ જ માનું છું કે ત્યા 'પતત્રિ' શબ્દ જ હતો અને તે છન્દોદોષ જ છે, અને ઉચ્ચાર શૈથિલ્યને લીધે થયા પામ્યો છે

જા જાણી ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પાદાન્ત ગુરુત્વનો મૂલ નિયમ માત્ર એટલો જ હતો કે પાદાન્તે લઘુ આવતો હોય, પણ જો ત્યા છન્દની દૃષ્ટિએ ગુરુનો અપેક્ષા હોય તો એ લઘુ ગુરુનું પામ કરી શકે આ તદ્દન સ્વામાચિત્ત છે, ધારણ કે મસ્કૃત વૃત્તોના પાદાન્તે વિલબન હોય છે અને તેથી વિલબનથી લઘુ એની મેલ ગુરુ થઈ જાય છે પિંગલના છન્દ સાસ્ત્ર અને તેના ટીકાવારનો આ જ નિયમ હતા 'વૃત્તરત્નાવર' ઉપરનો નિયમ સ્વીકારે છે પણ તેની પાસે તરુણ* એ યાર્યા આવી, અને શ્રીજા ચતુષ્ચલના 'સુન્દરિ'ના અર્થ 'રિ'ન લઘુ રાક્ષયા તેન જરૂર જણાઈ તે તેણે ક્રમના નિયમથી વચું પણ એ નિયમ, યાર્યાને લાગુ કરી ન શકાય તે આપણે જાણુ તા 'મજરી' તેથી પણ આગળ જઈ નિયમ કરે છે કે પાદાન્તે લઘુ કે ગુરુ ગમ તેને ગુરુ કે લઘુ કરી શકાય તે પણ તરુણ*નું જ દૃષ્ટાન્ત આપે છે અલવારવ્યનોની પેઠ પિંગલો પણ એવના એક શ્લોકોને ચલણી દૃષ્ટાન્તો તરીકે વાપરે છે મટ્ટિનાંથી તે ઘોજું દૃષ્ટાન્ત આપે છે, પણ એ દોષ જ છે તેન મુધારવા પાદાન્ત ગુરુન લઘુ કરવો, એ કવિના દોષ સ્વાતર પિંગલમાં દોષ ઉમેરવા વરાવર છે લઘુનું ગુરુધરણ, પાદાન્તવિલબનનું જેવું સ્વામાચિત્ત પરિણામ છે, તેવું, પાદાન્ત ગુરુના લઘુધરણ પક્ષ કશું જ નથી જો પાદાન્તે ગુરુ લઘુ કરી શકાતો હોય તો ગમે ત્યાંય કરી શકાય

'રત્નાવર' 'સુન્દરિ'ના 'રિ'ને લઘુ રાક્ષયા ક્રમનો નિયમ કહે છે, 'મજરી'ના પાદાન્ત વિકલ્પનો નિયમ કહે છે પણ 'રત્નાવર'ના ટીકાવાર નારાયણન અને 'મજરી'કારને આથી સતોષ થતો નથી નારાયણ આ ક્રમના પ્રકરણને બંધે કહે છે "ઇદ ચોપલક્ષણ પ્રશબ્દે હ્રશબ્દે ચ પરતોડપાદાન્તસ્ય-

‘અપિ લઘુતાયા કવિપ્રયોગે દર્શનાત્ । તયા ચ કુમારસમ્ભવે — ‘ગૃહીત-
પ્રત્યુદ્ગમનોયત્ત્યા’ (યુ ૭-૧૧) इति प्रशब्दे परतस्तस्य लघुता दृष्टा ।
आये च — ‘प्राप्यनामिहृदमज्जनमाशु’ (शि व १०-६०) इति । अन्य-
त्रापि — ‘तव ह्रिमापह्नियो मम ह्रीरभूत्’ इति ह्रशब्दे परतो लघुता
दृष्टा । अन्ये तु सयोगमात्रे परभूते लघुत्वमतीवतीव्रप्रयत्नतयेत्याहुः । अत
एव सरस्वतीकण्ठाभरण उक्तम् —

यदा तीव્રप्रयत्नेन सयोगादेरगौरवम् ।

न छन्दोभग इत्याहुस्तदा दोषाय सूर ॥ (सर १-૧૨૨)

તથા ચ કવિપ્રયોગા . . .”

નારાયણ કહે છે કે ઉપર જે ક્રમનો નિયમ આપ્યો તે પાદાન્ત ન
હોય ત્યા પળ લાગુ કરવો, વારણ કે કવિઓના પ્રયોગોમા પ્ર અને હસયુક્તા-
સરોની આગળનો અક્ષર પાદાન્ત ન હોય તોપણ લઘુ રહે એવા સાતલા મળે
છે જેમ કે ‘કુમારસમ્ભવ’મા ગૃહીત’ એ શ્લોકમા ‘પ્ર’ની આગળનો અક્ષર ‘ત’
લઘુ જ રહે છે માધમા તવ’ એ શ્લોકમા ‘હ’ની પહેલાનો ‘મિ’ લઘુ રહે
છે બીજે પળ તવ’ એ શ્લોકમા ‘હ’ પહેલાના ત્રણેય અક્ષરો લઘુ રહે છે
બીજા કેટલાય કહે છે કે અત્યંત તીવ્ર પ્રયત્નને લીધે ઘષાય સયોગોમા આગળ
આવેલો લઘુ લઘુ જ રહે તેથી ‘સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ’ કહે છે કે “જ્યારે
તીવ્ર પ્રયત્નને લીધે સયોગની પહેલાનો અક્ષર ગુરુ ન બને ત્યારે મુજો તનાથી
છદ્દોભગ થતો માનતા નથી”

અહીં સૌથી પહેલી આવશ્યકતા તીવ્ર શબ્દનો અર્થ કરવાની છે તેની ચર્ચા
ન કરતાં એટલું જ કહીશ કે ‘છન્દોમજરી’ પળ આ જ અપવાદમા આ જ દૃષ્ટાન્તો
અને ‘કણ્ઠાભરણ’નો આ જ શ્લોક ઉતારે છે, અને ત્યાં રામધનુદેવ તીવ્રનો અર્થ
દ્રુતતર એવો કરે છે “યદા યદિ તીવ્રપ્રયત્નેન દ્રુતતરપઠનપ્રયાસેન સયોગસ્ય
આદિ સયોગાદિ તસ્ય, નયુક્તપૂર્વવર્તિનો વર્ણસ્ય इत्यर्थं अगौरव लघुत्व मय-
तीति शेष, वस्तुनोऽलघुरपि लघुरिव प्रतीयेत चेद् इति भाव ।” છ મ વ
પૃ ૧૫ અહીં અથ સ્પષ્ટ છે કે તીવ્રનો અર્થ દ્રુતતર છે મુજરાતીમાં તો આપુ
ઘણી જગાએ ઘાય છે અને તેને આપણે નિર્વલ સયોગ કહીએ છીએ તેને જ
અહીં તીવ્ર કહેલો છે

નારાયણનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ છે કે પ્ર અને હ પહેલાનો લઘુ લઘુરૂપે જ
રહી શકે છે ‘છન્દોમજરી’ વઢી આને માટે પિંગલનું નવું ગૂઢ કયે છે “પ્રે
હે વા इति पुन पिंगलमुक्तिवत्पविधायन सूत्रम् ।” અને દૃષ્ટાન્તમા ઉપરની

જ શ્લોક આપે છે પણ સપાદક પોતે જ નીચે ટીપ મૂકે છે કે પિંગલના મુદ્રિત છન્દ શાસ્ત્રના પુસ્તકોમા આ પાઠ મળતો નથી. (છ મ વ પૃ ૧૩)

આ આજ્ઞા પ્રશ્ન પૂરેપૂરો છળવા યોગ્ય છે તે હું આગળ હેમચન્દ્રનો મત ટાક્યા પછી હાયમા લઈશ પણ તે પહેલા આ દૃષ્ટાન્તો જરા પરીક્ષવાની જરૂર છે. 'કવિઓના પ્રયોગોમા' અનેક જગાએ 'કુમારસમવ'નો ૭-૧૧ મુકાય છે આપણે તે જોઈએ.

સા મગજસ્નાનવિશુદ્ધગાત્રી
ગૃહીતપત્યુદ્ગમનીયવસ્ત્રા ।
નિર્વૃત્તપર્જન્યજલાભિપેક્ષા
પ્રફુલ્લવાસા વસુધેવ રેજે ॥

કુમારસમવ, ૭, ૧૧

હવે નિર્ણયમાગરના મલ્લિનાથની ટીકાવાળા 'કુમારસમવ'મા 'ગૃહીતપત્યુદ્ગમ-નીયવસ્ત્રા' એવો પાઠ છે તેમા આ પશ્ચિતનું એક જ પાઠાન્તર આપેલું છે અને તે 'શુદ્ધોદ્ગમનીય' એવું છે પણ ગુજરાતી પ્રેસના 'કુમારસમવ'મા મલ્લિનાથ ઉપરાત ચારિત્રવર્ધનનો ટીકા આપેલો છે તેમાં ઉપરનો એટલે 'પ્ર' વાળો પાઠ છે, જોકે તેમા ટીકાકારે 'પ્ર' પાઠથી આગળનો 'ત' ગુરુ થઈ છન્દોભગ થાય તે સવધી કરી શુલાસો કર્યો નથી હવે મલ્લિનાથ, કૌય પ્રમાણે, ૧૪૦૦ આમપાસ થયા (H.S.L, p. 87) અને ચારિત્રવર્ધને 'કુમાર' ઉપરની ટીકા સ ૧૧૯૨ મા લખી એટલે ચારિત્રવર્ધન મલ્લિનાથ પહેલાનો છે પણ મલ્લિનાથ 'ઉદ્ગમનીય' શબ્દનો અર્થ આપતા 'અમરકોષ'નું પ્રમાણ આપે છે "તત્સ્યાદુદ્ગમનીય યદ્ગૌતધોર્વરત્રયોયુંગમ્ । इत्यमरः । युगग्रहणं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अत एवात्र क्षीरस्वामी—'युग प्रायश्चो मल्लदय तदेव' इति व्याख्याय 'गृहीतपत्यूदगमनीयवस्त्रा' इत्येतदेवोदाहृतवान् ।" અમર પ્રમાણે 'ઉદ્ગમનીય'નો અર્થ ધોધેલા લૂગડાની જોડ પછી મલ્લિનાથ કહે છે કે યુગ (જોડ)નો અર્થ 'ઘણ માંગે જોડ' એવો કરવો તેને માટે 'અમરકોષ'મા ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામીનું પ્રમાણ આપે છે અને કહે છે કે ક્ષીરસ્વામીએ આ અર્થને માટે 'ગૃહીતપત્યુદ્ગમનીયવસ્ત્રા' એ જ ઉદાહરણ આપેલું છે ક્ષીરસ્વામી કૌય પ્રમાણે ૧૧મા સંકાનો હતા (H. S. L. p. 414) એટલે ક્ષીરસ્વામી ચારિત્રવર્ધન પહેલાનો થયો એ રીતે સમ્યદૃષ્ટિએ મલ્લિનાથનો પાઠ પ્રાચીનતર છે

પણ મને કોઈનો પાઠ સતોષકારક જણાતો નથી પ્રથમ ચારિત્રવર્ધન લઈએ એ પહેલા ચરણનો અર્થ આપી કહે છે "તથા ગૃહીત પ્રત્યુદ્ગમનીય 'યદ્ગૌત-

યોગેન્દ્રયોર્બુદ્ગમ્' એતિ હૈમ ।" ચારિત્રવર્ણન પ્રત્યુદ્ગમનીય શબ્દના અર્થ માટે હેમાચાર્યના 'અભિજ્ઞાનવિતામણિ'નું પ્રમાણ આપે છે, જોયે તેના શબ્દો અમરના છે. તેનું પાઠ નથી, કારણ કે હેમાચાર્ય પૂર્ણગામીના શબ્દો દ્વારા વગેરે સ્વીકારે છે પણ નરો વાક્યો એ છે કે ચારિત્રવર્ણન પ્રત્યુદ્ગમનીય શબ્દ માટે પ્રમાણ આપતો હોય એમ દેખાય છે, પણ હેમાચાર્યના 'વિતામણિ'માં 'પ્રત્યુદ્ગમનીય' શબ્દ જ નથી, 'ઉદ્ગમનીય' જ છે, અને કાવેરી ગર્વ 'ઉદ્ગમનીય'નો જ છે એટલે કે 'પ્રતિ'નો ત્યાં કશો અર્થ થતો નથી તેમ મલ્લિનાથના 'પતિ' પાઠથી પણ મને સતોર થતો નથી 'પત્યુ' પતિનું યસ્ત્ર એટલે શું? પતિએ આપેલું? પણ પતિ યસ્ત્ર નોંધતો એવો રિવાજ કોઈ ગૃહધર્મગ્રંથમાં જણાતો નથી વિવાહવિધિ ચલતનું યસ્ત્ર તો પિતાના ધરનું જ હોય પિતા વસ્ત્રાભૂષણથી વિભૂષિત કન્યાને દાનમાં આપે છે એ મૂળ ભાવના છે મલ્લિનાથને આ મુશ્કેલી જાણે જણાતી હોય તેમ તે 'પત્યુ'નો ફરી અર્થ કરે છે "ગૃહીત પતિ પ્રત્યુદ્ગમનીયવસ્ત્ર યમા મા । ધોતયસ્ત્રમાચ્છાદિતર્વનાત્પથં ।" મલ્લિનાથ 'પત્યુ' (છટ્ટી વિભક્તિ)નો અર્થ પતિ પ્રતિ એવો કરે છે કદાચ 'પ્રતિ'વાળો પાઠ તેની પાસે છે અને તેથી 'પ્રતિ'નો અર્થ પણ 'પતિ'ના પાઠમાંથી નીકળે છે એમ કતાવવાનો તેનો અભિપ્રાય હોય. પણ તોપણ શું? પતિ પ્રતિ ધોયેલું યસ્ત્ર પહેર્યું એટલે શું? 'અમરકોષ'ની (૨-૧૧૨) લીલામાં ક્ષીરસ્વામી ઉદ્ગમ્યતે અભિલપ્યતે — ઉદ્ગમનીયમ્ । એટલે ઉદ્ગમનીયનો અર્થ અભિલપનીય — અભિલાપા કરવા યોગ્ય એવો આપે છે, પણ તોપણ 'પતિ તરફ અભિલાપા કરવા યોગ્ય' એ અર્થ પણ વેસતો નથી. હું માનું છું કોઈ જુદો જ પાઠ છે અને તે લુપ્ત થતા કે નહીં સમજાતા આ કે પાઠો ઉપસ્થિત થયા છે કાલિદાસ જેવાની કૃતિઓ પણ આપણા દેશમાં હજી શાસ્ત્રીય રીતે સપાદિત થઈ નથી ! આ દલોજ ઉપર કથારે કાલકોષ કરવાનો મને અવકાશ નથી, પણ હું પ્રતિ પાઠ સ્વીકારતો નથી, અને કાલિદાસના સમયમાં પ્ર વિવલ્પે પણ થક્યારા વિનાનો થયો હતો એમ સ્વીકારી શકતો નથી એક વલ્લભ પ્રાકૃતીમાં હતું પણ કાલિદાસ આવા વલ્લભને સસ્કૃતમાં લઈ ગયા એન કાટલા એન સદિગ્ધ દાસલા પરથી હું માની શકતો નથી.

તે પછે, કીજુ દૃષ્ટાન્ત માધમાયી નીચે પ્રમાણેનું અપાય છે.

પ્રાપ્ય નામિહ્નદંજ્જામાશુ

પ્રન્વિત નિવસનપ્રહણાય ।

ઓપતીવિક્રમરુઘ્ય વિલ સ્ત્રી

વલ્લભસ્ય વરમાત્મકરામ્યામ્ ॥

હવે અહીં પણ મલ્લિનાથ 'નાભિહ્રદને' વદાલે 'નાભિનદ' પાઠ આપે છે પણ નાભિને 'હ્રદ'ને વદાલે 'નદ' સાથે સરસાવધી એ મને અનુચિત લાગે છે તેમ જ પરંપરાનો વિરુદ્ધ છે. નાભિને કવિઓ હ્રદ જ કહેતા આવ્યા છે. માઘે પોતે પાંચમા સર્ગના ૨૧ મા શ્લોકમા "નાભિહ્રદે પરિગૃહીતરયાણિ નિમ્ન." કરીને લખ્યું છે. અને મલ્લિનાથને પણ નદ નો અર્થ હ્રદ જ કરવો પડે છે, અને તેને માટે તે કોઈ કોપનું પ્રમાણ આપી શકતો નથી. એટલે ત્યાં હું 'નાભિહ્રદ' પાઠ સાચો માનું છું. અર્થાત્ સંસ્કૃતમા 'હ્ર' અને 'પ્ર' પહેલાનો લઘુ નહોતો થડકાવાનું બલણ કાલિદાસના સમયમા હોય તોપણ કાલિદાસે તેને સંસ્કૃતમા અપનાવ્યું હોય એમ હું માનતો નથી. માઘમા એ બલણ છે, એ સ્પષ્ટ છે. નારાયણ બીજા પણ દૃષ્ટાન્તો આપે છે તેમાનાં ઘણાંજરા હેમાચાર્યમા આવે છે, જેને હવે હું ઉતારું છું.

હેમાચાર્ય ગગૌત્રી સંજ્ઞા કહ્યા પછી લઘુગુરુની ચર્ચામા પ્રથમ "હ્રસ્વો લઘુઃ" કહે છે. યદા હ્રસ્વો લ સંજ્ઞાવાળા એટલે કે લઘુ છે. તે પછી "વાતે ચ્વઃઃ" મૂળ ઉપર ટીકા કરે છે: "પાદાન્તે વર્તમાની હ્રસ્વો સ્તજ્ઞો ભવતિ।... વેતિ વ્યવસ્થિત વિભાષા, તેન યત્ર 'જૈંગ્લી સમાની' ત્યાદાવપવાદસ્તત્ર સ્તજ્ઞો ન ભવતિ। વશસ્માદૌ ચ પાદાન્તે લઘોર્નુસ્વ ન ભવતિ। યદાહ 'વંશસ્વકાદિ-ચરણાન્ત નિવેશિતસ્ય, ગત્વ લઘોર્નહિ તયા શ્રુતિશર્મદાયિ। શ્રોતુર્વસતતિલકા-દિપદાન્તર્વાતિ લંગત્વમન વિહિત વિવુર્ધર્થયા તત્।'"

મૂળનો અર્થ કરતા કહે છે કે 'પાદાન્તે હ્રસ્વ હોય તે ગુરુસંજ્ઞાનો વ' છે. અહીં 'વા'નો અર્થ વ્યવસ્થિત વિકલ્પ એવો છે. તેથી રગણ જગણ ગ લ (ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ) સમાની છન્દ બગેરેમા અપવાદ હોવાથી ત્યાં ગુરુ ન થાય આટલા ઉપરથી જણાશે કે હેમચન્દ્ર, મૂળના શબ્દોમા જરા ફરક કરતો હોવા છતાં પિંગલના મૂળ મૂળને જ અનુસરે છે, અને પાદાન્તનો લઘુ, ગુરુની આવશ્યકતા હોય ત્યાં, ગુરુ થઈ શકે છે એટલું જ કહે છે. 'છન્દો-મજરો'નો પેઠે પાદાન્તગુરુ લઘુ થઈ શકે એવું કહેતો નથી. તે પછી તે પાદાન્ત લઘુ, ગુરુ કયા થાય તે સંબંધી કહે છે કે 'વશસ્થ બગેરે વૃત્તોમા પાદાન્તે લઘુ ગુરુ ન થાય, અને તેના પ્રમાણમા પ્રાસ્તાવિક શ્લોક ઉતારે છે તેનો અર્થ એવો છે કે 'વસન્તતિલકા બગેરેમા પાદાન્ત લઘુ ગુરુ થાય એ જેવું થોભે છે તેવું વશસ્થ બગેરેમા શીભનું નથી' આ વાક્યત જરા સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે. શ્લોકાન્તે અને શ્લોકાર્ધે, લઘુ ગુરુ થઈ શકે એવો નિયમ સાર્વત્રિક છે. પણ એકી ચરણને અંતે એટલે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણને અંતે થોડા છંદોમા જ એ છૂટ છે. ઉપરના પ્રાસ્તાવિક પ્રમાણમા 'વસન્તતિલકા બગેરે'મા જ થઈ

તાને છે એમ મહેતુ છે. આ 'મનેરે'માં પોનો પોનો સમાધેશ કરવો એ મર્યાદા વિધાન મળી પ્રગિદ્ધ પિંગલોનાં પણ મળી મળ્યું. દ્વિતીય આ સારથી મનુ જ મહેતો નથી. 'વૃત્તરત્નાવર' તેમ જ તેનો ટીકાકાર નાગવળ મહુ પણ અહીં મૂલ રહ્યો છે. 'છન્દોમજરી' પાદાન્ત રમુ મુદ્ધ વગવાનાં કે દુષ્ટાન્તો વગન્તતિલકાનાં જ આપે છે. તેમાં પહેલામાં, 'અત્ર તૃતીયચતુર્થપાદાન્તલપોર્ણમ્' । 'અહીં ત્રીજા અને ચોથા પાદને અંતે લપ્તુ મુદ્ધ થાય છે' અને ચીજામાં 'અત્ર પ્રથમતૃતીય-પાદાન્તત્યાપિ લપ્તોર્ણમ્' । 'અહીં પહેલો અને ત્રીજો પાદાન્તરમ્ પણ મુદ્ધ થાય છે,' એમ મહેતુ છે. (છ મ. ન પુ ૧૨, ૧૩) 'પહેલો અને ત્રીજો પણ' એ શબ્દો ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે સાધારણ રીતે પહેલા ત્રીજામાં તેમ નહીં થાય હોય. પણ થયા થાય, થયાં ન થાય, એ મર્યાદા મનુ મહેતુ નથી. પણ વાચ્યદોષમા છન્દો-દોષ વિશે મહેતુ છે ત્યાંથી થયારે સ્પષ્ટ વિગત મળે છે. મેં જોયા તેટલા ગ્રંથોમાં સૌથી સ્પષ્ટ વિધાન મને 'સાહિત્યકાંડ'માં જણાય છે હત્તવત્તનુ દુષ્ટાન્ત અર્પી તે મહેતુ છે : "યત્પાદાન્તે લપ્તોરપિ મુદ્ધમાય ઉગતસ્તત્ત્વંત્ર દ્વિતીયચતુર્થપાદવિપચમ્ । પ્રથમતૃતીયપાદવિપચ તુ વગન્તતિલકાદેરેય ।" 'પાદાન્તે લપ્તુ પણ મુદ્ધ થાય એમ મહેતુ છે તે ત્રીજા અને ચોથા પાદ વિષે છે પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં વગન્તતિલકા વગેરેમાં જ થાય.' અહીં પણ વગન્ત-તિલકા ઉપરાંત થયા એ નથી મહેતુ, પણ નીચે ટીકા આપી છે : "આવિપદોન્દ્ર-વચ્ચોપેન્દ્રવચ્ચયોઃ સપ્રહ. ।" 'આદિ પદમાં ઇન્દ્રવચ્ચા ઉપેન્દ્રવચ્ચાનો સમાધેશ થાય છે' સા. દ. નિ. પુ. ૪૦૨-૩. પિંગલોમાં 'વૃત્તયાસ્તિ'માં મને આનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જણાયો છે :

પાશાન્તે મુદ્ધગંજાયા વિભાયાત્વ યદીરિતમ્ ।

વ્યવસ્થિતવિભાયાત્વ ત્વસ્ય સ્વાદિષ્ટતિદ્યયે ॥ ૫૮ ॥

૮

વૃ૦ ચા૦, પૃ૦ ૩૧

'પાદાન્તે મુદ્ધગંજાનો જે ચિત્રરૂપ મહેતુ છે, તે વ્યવસ્થિત ચિત્રરૂપ સમજવો.'

મહેતુપેન્દ્રવચ્ચાદેરોજાન્તેષુ ચિત્રલ્પત ।

નિયમેનેતરેપા તુ મુદ્ધત્વમવિચલિતમ્ ॥ ૫૯ ॥

એજન

'એ મુદ્ધગંજા ઉપેન્દ્રવચ્ચા વગેરે છન્દોના વિષય પાદને અંતે ચિત્રલ્પચી થાય ત્રીજા છન્દોનો વાચ્યતમા મુદ્ધત્વનો ચિત્રલ્પ ન થાય તે ઉપર ટીકા : "ઉપેન્દ્ર-વચ્ચાદેરિતિ । અત્ર પરિગણનમ્ — 'ઉપેન્દ્રવચ્ચા, ઇન્દ્રવચ્ચા, ઉપજાતય,

વસન્તતિલકમ્, ઇત્યેતેપામેવ તાયત્ પ્રથમતૃતીયપાદાન્તવર્ણેષુ 'લઘુત્વસ્ય વિકલ્પેન ગુરુત્વ' ન ત્વન્યેપામિતિ ભાષ્યાદી સ્થિતમ્। દ્વિતીયચતુર્થ-પાદાન્તવર્ણેષુ વિકલ્પસ્તુ સર્વે ામપિ વૃત્તાના સર્વસમ્મત એવ।' (એજન) 'ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપજાતિ, વસન્તતિલકા, એ છન્દોમા જ પહેલા અને ત્રીજા પાદના અંતે આવતા વર્ણને લઘુના ગુરુત્વનો વિકલ્પ લાગુ પડે, ઘીજા છન્દોમા નહીં ઘીજા અને ચોથા પાદના અંતવર્ણનો વિકલ્પ તો ઘા વૃત્તોમા થાય એ સર્વથી સર્વસમતિ છે'

અર્થાત્, હેમચન્દ્ર પાદાન્તે લઘુ ગુરુ અને એમ વહે છે, અને ત્યાં પરમ્પરા પ્રમાણે ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઉપજાતિ અને વસન્તતિલકા સિવાયના ઘીજા ઘા વૃત્તોમા એ નિયમ ઘીજા અને ચોથા પાદને અંતે આવતા લઘુ અક્ષર વિશે છે હેમચન્દ્ર આ ઘાવતમા પિંગલ, હલાયુવ નો 'વૃત્તરત્નાકર'ના મતનો જ છે, 'મંજરી'ના મતનો નથી.

આપણે અહીં સંસ્કૃત વૃત્તોનો વાત કરીએ છીએ પ્રાકૃત સર્વથીનો નિયમ ઘધારે છૂટવાળો છે ઉપરના જ સૂત્રને અર્થે એ કહે છે "ધ્રુવાસુ વિવક્ષાવશાદ્-ગુરુત્વ લઘુત્વ ચ।" 'ધ્રુવાઓમા વિવક્ષા પ્રમાણ ગુરુ કે લઘુ થાય'

આ પછી હેમચન્દ્ર સયોગપરત્વ ઘગરેનો નિયમ આપે છે "૫ક ૫ પ વિસર્ગાનુસ્વારવ્યજનાહ્લાદિ સયોગે।" આ સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય, વિસર્ગ અને અનુસ્વાર તેમ જ વ્યજનના સયોગથી આગળનો હ્રસ્વ ગુરુ થાય છે 'વ્યજનસયોગે' એમ કહેતા વચ્ચા 'અહ્લાદિ' હ સિવાયના એવો અપ-વાદ મૂકી દીધો છે હવે તે ઉપરની ટીકા જોઈએ "જિહ્વામૂલીયે, ઉપધ્માનીયે વિસર્જનીયે, અનુસ્વારે, વ્યજને, હ્લાદિર્વાજિને સયોગ ચ પરે, હ્રસ્વોઽપિ ગો ભવતિ।

અહ્લાદોતિ સમસ્તવ્યસ્તસ્યઠાન્ હ્રેસયોગે હ્રસયોગ રસયોગે ચ ન ગુરુ। આદિશબ્દાન્ યથાદર્શનમ્।" અહ્લાદિ મા હ ને સમસ્ત અને વ્યસ્ત વચ્ચે સમજવો, એટલે કે હ ના સયોગે હ ના સયોગે અને ર ના સયોગ ગુરુ ન અને અહ્લાદિમા આદિ શબ્દ નહોતો છે તેનો અર્થ જ્યાં જ્યાં એવું દેખાય ત્યાં એ નિયમ સમજવો' આ પછી તેના દૃષ્ટાન્તો આપેલા છે દૃષ્ટાન્તોમા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઘા મેળા આપ્યા છે પણ હ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત જુદા વિચારી જોવા ઇચ્છુ છું.

સ્પૃષ્ટ ત્વયેત્યપહ્નિય ણ્લુ કીર્ત્યન્તિ (૧)

તવ હિયાપહ્નિયો મમ હોરમ્ (૨)

ઞઙિપ્રહેઽપિ દ્રુત ન ધૃતા તત।

બહુલમ્પ્રામરમેચ્ચતામસ

૩-૩ મૂળમા -- "ગુરુત્વસ્ય વિકલ્પેન લઘુત્વ" એમ છપાયું છે તેને ઘદલે પાઠ ઉપર પ્રમાણે જોઈએ એમ હું માનું છું

મમ પ્રિયે વય સમેષ્યતિ તત્પુન ॥

ધન પ્રદાનેન શ્રુતેન વર્ણો ।

(૩)

લીલાસિતાઙ્ગમુત દર્પણમાતપત્ર

(૪)

વિ દતપત્રમથ વિશુભમીલિરત્ન ।

વિ ચામર સિલનધિદુરપેદુધિવ-

મેતદેવો નિહનુતદીપ્તિ મુદે ન વસ્ય ॥

ઉપર હુ એટલે હુ, રૂ ના સયોગના આ દૃષ્ટાન્તો વહ્યા છે પણ દૃષ્ટાન્તોમા એ જ ક્રમ સચવાયો જગાતો નથી પહેલું દૃષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ રીતે હુ ના સયોગનું છે. બીજા દૃષ્ટાન્તમા પહેલી પવિત્રતા હુ ત્રણ જગાએ આવે છે એટલે એને પણ હુ નું ગણી શકાય પણ ચોઝી, ત્રાઝી, ચોઝી પવિત્રતા ઘ્ર, દ્ર, ઋ, પ્ર આવે છે અને હુ મા પણ રૂ તો છે જ એટલે એ આત્મા દૃષ્ટાન્તને રૂ ના સયોગનું દૃષ્ટાન્ત ગણી શકાય ત્રીજું તો સ્પષ્ટ રૂ ના સયોગનું જ છે ચોથા દૃષ્ટાન્તમા રૂ નો સયોગ ઘણી જગાએ આવે છે પણ ત્યાં વધારા ધડકારનો લોપ થતો નથી એટલે છેલ્લી પવિત્રતા 'નિહનુત' એ જ હુ, સયોગનું માત્ર દૃષ્ટાન્ત છે ત્યાં સયોગ છતાં આગતો લઘુ ગુરુ થતો નથી

અહીં એક વાત તરત ધ્યાનમા આવશે ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા જ્યાં જ્યાં હુ નો સયોગ છે ત્યાં સર્વત્ર, હુ, સયોગનો પહેલો વ્યજન છે અને જ્યાં જ્યાં રૂ સયોગ છે ત્યાં સર્વત્ર રૂ સયોગનો વોઝો વ્યજન છે આને આપણે નિયમ ગણવો જોઈએ જોયે હેમચન્દ્રે આના ઉપર ધ્યાન ઓપ્તુ નથી પ્રાકૃત દૃષ્ટાન્તો હજી અહીં ન લેતા હેમચન્દ્રની ટીકા હુ આગળ ચલાવુ છું "એષ્વતીવ્રપ્રયત્નત્વ સયોગસ્ય ગુરુત્વાભાવહેતુ" । તીવ્રપ્રયત્ને તુ ભવત્યેવ ગુરુ . । યથા 'વર્હભારેપુ કેશાન્' इत्यादि । " આ દૃષ્ટાન્તોમા સયોગ હોવા છતાં લઘુ ગુરુ થતો નથી તેનું કારણ હવે હેમચન્દ્ર વહે છે "અહીં સયોગનો પ્રયત્ન અતીવ્ર છે એ ગુરુ નહીં થવાનું કારણ છે તીવ્ર પ્રયત્ન હોય તો અવશ્ય ગુરુ થને છે જેમ કે 'વર્હભારેપુ કેશાન્' " 'હું' નો સયોગ અહીં તીવ્ર છે તેથી 'વ' ગુરુ થને છે, એવો અભિપ્રાય છે

અહીં પ્રથમ એ વહેવાનું કે હેમાચાર્યનો તીવ્ર પ્રયત્નનો નિયમ સાચો છે આપણે નિર્બલ સયોગને લીધે ધડકારો નથી થતો અને સવલ સયોગને લીધે થાય છે એમ ગુજરાતીમા કહીએ છીએ તે આ સવલ સયોગને માટે જ તીવ્ર શબ્દ વાપરેલો છે આપણે અનુસ્વારને કોમલ અને તીવ્ર કહીએ છીએ, તેમ અહીં સયોગને તીવ્ર કહ્યા છે અનુસ્વાર અને સયોગ યક્ષેને માટે તીવ્ર અને મદ શબ્દ રાહી શકીએ તો કઈં છોટું નથી પણ અહીં એક બીજી જ વાત ધ્યાનમા લેવા જેવી આવે છે 'વઠાભરણ' 'રત્નાવર' અને 'મજરી' એ ત્રણે

તીવ્ર શબ્દ લગભગ આથી ઝલટો રીતે, વાપર્યો છે ત્યા તીવ્રનો અર્થ દ્રુતતર એવો કરેલો છે સયોગના વ્યજનો દ્રુતતર બોલવાથી આગળનો લઘુ ગુરુ ન થાય તો તેને દોષ ન ગણવો એવું 'તરસ્વતીકઠાભરણ'નું વચન 'વૃત્તરત્નાકર' અને 'છન્દોમજરી' વન્ને એ ઉત્તર્યુ છે એ આપણે આગળ (પૃ૦ ૩૬) જોઈ ગયા હેમચન્દ્રથી ઝલટો જ અર્થ ! પરિભાષાનો કેટલો મોટાઠો !

પણ હજી એક વાત કહેવાની રહે છે જા થડકારાનો અભાવ હજી સુધીના દૃષ્ટાન્તોનાં કયાય શબ્દની અદર થયો નથી 'તવ હિયા।' (દૃષ્ટાન્ત ૧ લુ) એમાં તવ શબ્દ સ્વતંત્ર છે અને પછી પ્રારંભમાં સયોગવાળો શબ્દ આવે છે, 'શશિપ્રહ'માં સમાસ છે છતાં શશિ શબ્દ જુદો છે, અને તેની પછી પ્રારંભમાં સયોગવાળો શબ્દ આવે છે 'અર્પહિત્રે (દૃ૦ ૨) અને 'નિહનુત' માં અપ અને નિ વન્ને ઉપસર્ગ છે, અર્થાન્ મૂળ ત્રિશાપદના જગમૂત નથી આ વધા દૃષ્ટાન્તો, અને આપણી ભાષાના શબ્દોચ્ચારના કયા થડકારો નથી જતો એ જોતા, અહીં નિયમ એવો જણાય છે કે શબ્દની અદરનો થડકારો એમ ને એમ રહે છે પણ એક શબ્દના આદિમાં આવતા સયોગનો થડકારો તેની આગળના શબ્દ સુધી નથી પહોંચતો એ રીતે આ અપવાદો થાય છે

ઉપર મેં જુદાં જુદાં કે 'નિહનુત' માં 'હુ' ધાતુના સયોગનો થડકારો તેના ઉપસર્ગ 'નિ' સુધી જતો નથી આનો લાભ 'પતત્રિ' શબ્દને આપી શકાય ? 'પતત્રિ' માં મૂળ 'પતત્ર' શબ્દ છે તેમાં 'પત્' ધાતુ છે, જતો અર્થ 'ઝડવું' એવો થાય છે તેમાંથી 'પતત્ર' શબ્દ થાય છે જેનો અર્થ 'ઝડવાનું સાધન', 'પાલ' એવો થાય છે તો એ 'ત'ના થડકારો મૂળ ધાતુના પિંડ સુધી ઉપરના દૃષ્ટાન્તોની પેઠે ન જ પહોંચે એમ કહી શકાય ? મેં ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમાંથી 'રૂ' સયોગ દિશે જે નિયમ તારવ્યો છે તે પ્રમાણે એ સમર્થન આ 'પતત્ર' શબ્દને મળે નહીં. કારણ કે અહીં પ્રત્યય લાગ્યો છે, અને પ્રત્યયને ઉપસર્ગ જેટલું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, એ શબ્દનો જ ભાગ છે એટલે 'પતત્રિ' શબ્દ એ છદ્મ સંચિત્વ જ છે. તેમ છતાં હું માનું છું કે "અથ લુલિતપતત્રિમાલ" એ યતિશબ્દમાં 'માલ'ના 'લ'ને લઘુ ગણવા કરતાં 'પતત્રિ'ના 'ત'ને લઘુ ગણવો એ વધારે નિર્વાહ છે. સરવૃત્તમાં સાનુસ્વાર અક્ષરને લઘુ ગણવો પડે તે કરતાં સયોગને મદ કે કોમલ કરવો એ પ્રયોગોની વધારે નજીક છે

હવે આપણે હેમચન્દ્રના હ્, ર્ સયોગના પ્રાકૃત દૃષ્ટાન્તો જોઈએ "પ્રાકૃતેષ્વિ યયા" 'પ્રાકૃતમાં જેમ કે '—

જહ પ્હાઝ બોદ્ધણ અન્મુત્તમુલ્હસિ અમસુઅદ્ધ ત ।

જહય ણ પ્હાઆમિ તુમ સચ્છ ગોલાનઈત્તહે ॥ (૧)

“તથા” ‘તેમ જ’ :—

યોદ્રહદ્રહ્મિ પઢિયા (૨)

કુવત્ત્ય સિત્ત દ્રહિ (૩)

પહેલા દુષ્ટાન્તમા ‘હૃ’ના સયોગવાળા ‘ઘ્રાઙ’, ‘સ્થિતિ’, ‘ઘ્નાઙોસિ’ એ શબ્દોની આગળના હ્રસ્વો લઘુ જ રહે છે. અને વીજા થીજા દુષ્ટાન્તમા ‘દ્રહ્મિ’ અને ‘દ્રહિ’ પહેલાના લઘુઓ લઘુઓ જ રહે છે પણ સંસ્કૃત દુષ્ટાન્તમા આવતા સયાગ અને આ સયાગ એ બે ધ્વજ્વેનો એક પરબ નાધવા યોગ્ય છે સંસ્કૃતમા સયોગના ‘દ્’ પહેલો આવતો, પ્રાકૃતના ત્રણેય દુષ્ટાન્તોમાં ‘દ્’ વીજો આવે છે અને પ્રાકૃતમાં એવો નિયમ જ છે

પ્રાકૃતમા આ નિયમ એક વીજી દૃષ્ટિએ જોવો જોઈએ અહીં સરો પ્રસ્ન એ છે કે જાને સયોગ ગણવો કે કેમ? આપણે જાણીએ છીએ કે ‘પ’મા અને ‘વ’મા ‘હ’ મળવાથી અનુક્તને ‘ફ’ અને ‘ભ’ થાય છે તથા આપણે સયોગ ગણતા નથી અહીં આવતા ‘સ્થ’મા અને ગુજરાતીમા ચોળાતા ‘ન્હાવુ’, ‘રહેવુ’, ‘મ્હોવુ’ એ વધામા પણ ‘હૃ’નો અને મળતો સસ્ત્રેપ ગણવો જોઈએ એ વ્યજનસયોગ નથી ઉપર આપેલા પ્રાકૃતના શાલલામા ‘ઘ્રાઙ’ ધગેરે આ દૃષ્ટિએ સયોગ જ નથી

‘દ્’ના સયોગની નિર્બંધતાનું કારણ એ છે કે તેનો સયોગ પૂર્ણ સ્પર્શવ્યજનો જેટલો સબલ કે હેમચન્દ્રનો શબ્દ ઘાપરીએ તો તીવ્ર હોતો નથી તેથી એ સયોગો નિર્બંધ થાય છે તેનો ધટકારો મદ હોમ છે, અને તેથી તેની આગળનો વ્યજન લઘુ હોય તો ગુરુ પડે શકતો નથી ગુજરાતીમા ‘ય’નો સયોગ પણ એવો જ થઈ ગયો છે ‘નમ્મો’, ‘વર્ચુ’, ‘વર્ચ’, ‘આચ્ચ’ એ વધામા ‘ય’નો સયોગ નિર્બંધ છે ‘ય’ અને ‘દ્’ વચ્ચે અર્ધસ્વરો છે, પૂર્ણવ્યજનો નથી

આ સયોગની નિર્બંધતાનો આત્મા ઇતિહાસ જોતા જણાય છે કે એ, વૈદિકથી માંડીને ઉત્તરોત્તર નિર્બંધ જ થતો ગયો છે સંસ્કૃતનો સયોગ, જાકે સમા આગલા લઘુને ગુરુ કરવા જેટલું પ્રાવલ્ય હતું, પણ વૈદિકની અપેક્ષાએ ઓછો વલ્લવાન હતો જ, અને તેથી વૈદિક છન્દોના પઠનમા ક્રમનો દટલે વ્યજનોને વેવડા ઉચ્ચારવાની વિધિ કરવો પડ્યો, — આપણ આગળ જોઈ ગયા તેમ ‘અગ્ને’, ‘અદ્વ’, ‘સર્વ’, ધગેરે

હવે સ્વરોના ઉચ્ચારોમા ફર પડ્યો, — સંસ્કૃતમા ગુરુ ગણાતા લઘુ થયા, તે ભૂંડે અહીં એક વાત એ ધ્યાનમા રાલવા જેવી છે કે હેમાચાર્ય, સયોગની પેઠે, આ ફરકને સંસ્કૃત પ્રાકૃત વચ્ચેનો નથી ગણતા, માત્ર પ્રાકૃતનો ગણે છે આ સવધીનું સૂત્ર પણ ઉપરના સૂત્રોની નજીક જ સત્તાપ્રચરણમા આપે

छे "एदोनी पदान्ते प्राकृते ह्रस्वी वा ।" 'ए' अने 'ओ' पदने अते, प्राकृतमा विनल्ले ह्रस्व थाय छे ' आ स्पष्ट छे एटले एना उपरनी टीवा उतारवानी जरूर नथी पण टीवामा हेमचन्द्र उमेरे छे के "ई हि इत्येतवाह्रस्वत्व शब्दानुशासने निर्णोतमिति नहोव्यते ।" 'ई' अने हि नु ह्रस्वत्व शब्दानुशासनमा एटले व्याकरणमा निर्णोत करेलु छे एटले अहा कहेता नथी ' 'सगीतरत्नाकरे' आ बाबत प्रवन्नाव्यायमा लीधी छे ते ववानो निचोड काढतो होय तेम लखे छे

गुरुर्लंबुरिति द्वेवा वर्णोऽनुस्वारसयुत ॥ ५३ ॥

सवित्तार्थं व्यजनान्तो दीर्घो युक्तपरो गुरु ॥

वा पदान्ते त्वसौ वक्रो द्विमानो मानिको लघु ॥ ५४ ॥

ऋजुलिनी भ्रे ष्के ष्ये च रहोर्षोणे स वा लघु ॥

ए ओ इ हि पदान्ते वा प्राकृते लघवो मता ॥ ५५ ॥

पदमध्येऽप्यपभ्रगे हु हे ए ओ इमित्यमी ॥

स र, ४, ५ २८०-८१

'वर्ण' गुरु अने लघु, एवा व प्रकारनी छे सानुस्वार, सविसर्ग, व्यजनात, दीर्घ अने सयोगनी आगळनी ए गुरु छे चरणने अते आवतो विकल्पे गुरु छ गुरु बाकी रेखाथी दर्शावाय छे तेनी व माना गणाय छे लघु लखवामा सीधी लोटीयी बतावाय छे भ्र ष्क ष्य तथा र अने हुना सयोगमा वर्ण विकल्पे लघु रहे छे प्राकृतमा ए ओ इ हि पदने अते विकल्पे लघु रहे छे अने ए वर्णो अपभ्रशमा पदनी मध्ये होय तोपण विनल्ले लघु रहे छे अने अपभ्रशमा ते उपरात हु हे ए ओ अने इ पण विकल्पे लघु रहे छ ' एक नानी बाबत अही उमेरवारी जरूर छ ष्क अने ष्य कहेल छ तेनी अर्थ जिह्वामूरीय अने उपध्मानीय छे अने तेने पण अही विकल्पे गुरु कहेलो छ आवो मत हेमचन्द्र पण 'कोईक' एम कहीने नोचे छ "केचित्तु ५ व ५ पयो-रपि परत्र स्थितयो पूर्वस्य लघोर्गुरुत्व नेच्छन्ति ॥" 'सगीतरत्नाकरे' 'भ्र' नो खास उल्लेख केम नथी छे ते समजातु नथी आ श्लोकयी स्पष्ट रीते जणाशे के उच्चारोमा शैथिल्य केवी रीते वधतु जाय छ

अहो सुधी नहीं नोंघायली एवी एक छूट 'प्राकृत पैगल' नोचे छे प्राकृतनी खासियतो अने अपवादो नोघ्या पछी 'प्राकृत पैगल' कहे छे

जइ दीहो विअ वण्णो लहु जीहा पढइ होइ सो वि लहू ।

वण्णो वि नुरिअ पढियो दोतिण्णि वि एवव जाण हू ॥ १, ८

प्रा पं B. ५ ११

‘જો દીર્ઘં વર્ણં જિહ્વા વહે લઘુ પઠાય, મો તે પળ લઘુ ધાય વર્ણં પળ ત્વરિત પઠામા હોય તો એ ત્રણને પણ એક જાણવા’

અલગત આ ઘણી સ્થાનિયતો પ્રાચીન અને અપભ્રંશની જ છે, અને એ તરીકે જ નોંધાયેલી છે. પણ ‘પ્રાચીત પિંગલ’નો એક ટીકાકાર પ્રાચીતમા ‘એ’ ‘ઓ’ હ્રસ્વ હોય છે એમ વહી આગળ વહે છે: “क्वचित् सस्त्रुतेऽपि ‘तं प्रणमामि च घालगोपाल’ एव ‘रोद्राय नमो नित्याय’ — इत्यादावोकारस्य लघुत्वम्।” (एजन् पृ ८) અર્થાત્ આ ટીકાકાર સસ્ત્રુતમા પણ કયાક ઓ હ્રસ્વ મઢે છે એમ વહી એ દૃષ્ટાન્તો આપે છે પહેલામા ‘ગોપાલ’મા ‘ગો’ હ્રસ્વ છે, બીજામા ‘નમો’ મા ‘મો’ હ્રસ્વ છે વગ્ને જગાએ મેં હ્રસ્વની નિશાની કરી છે

ગુજરાતીમા કવિને લઘુનો ગુરુ અને ગુરુનો લઘુ કરવાની જે હદ વિનાની છૂટ મનાયેલી છે, તે ગુજરાતીને પ્રાચીત અપભ્રંશના ધારસામા મઢેલી છે નવા ઉચ્ચારસુદ્ધિના આપ્રહયી કવિએ એને અકુશમા લેવાની છે અને વર્ણવટુત્વના દોષથી તેને યચાવવા સદા જાગૃતિ રાસવાની છે

..

૨

છન્દોના પ્રકારો

આ પુસ્તકનો વિષય, પિંગલવારો જેને લૌકિક છન્દો કહે છે તે છે. છન્દશાસ્ત્રની આદ્ય પ્રણેતા પિંગલ છન્દને વૈદિક અને લૌકિક એવા બે મોટા વર્ગોમા વહેંચે છે, અને વગ્નેના અલગ અલગ નિરૂપણ કરે છે પછીના ધણાકારા પિંગલો વૈદિક છન્દોના નિરૂપણ વિના જ લૌકિક છન્દોની ચર્ચા કરે છે આ રીતે વૈદિક છન્દોથી સ્વતન્ત્ર રીતે લૌકિક છન્દોની ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ પર-પરાયી ચાલી આવે છે અને તે સ્વારણ છે વૈદિક ભાષા ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા સ્વરોથી યોગ્યતી જે ધણા કાલથી ભાષામાથી અદૃશ્ય થયા છે, સસ્ત્રુત, પ્રાચીત, અપભ્રંશ કે દેશ્ય ભાષાના સાહિત્યમા ઊતર્યા નથી દેવવાલના છન્દોમાથી કોઈ છન્દ એ ને એ રૂપે પછીના સાહિત્યમા ઊતરી આવ્યો નથી એટલે વૈદિક છન્દોને આપણા નિરૂપણનો મુખ્ય વિષય કર્યા વિના, આપણે લૌકિક છન્દોના આપણા નિરૂપણમા આગળ ચાલીએ અને તેમા પ્રથમ વિષય-વ્યવસ્થા માટે છન્દોના પ્રકારોનો નિર્ણય કરીએ

૧ વૈદિક છન્દો ઉપર એક દ્રુ પરિશિષ્ટ આ પ્રકરણને અંતે આપેલું છે

પિંગલની ધણીલરી ચર્ચામા પ્રથમ દૃષ્ટાત લઈ, તેને દૃષ્ટિ આગલ રાહી ચર્ચા કરવી સુકર પડે છે. તેથી એ પદ્ધતિ હુ વને ત્યા સુધી અલ્પત્યાર કરીશ. છન્દોના બે મુખ્ય પ્રકારોનુ પ્રથમ અલ્પકેક દૃષ્ટાન્ત લઈ છું.

વસન્તતિલકા

આકાશમાધિ હડુમડલ સંચયૂં'તૂ.
આતિથ્યઅર્ચ્યં રવિ એક જ અર્પતો'તો,
તે લેઈ લેઈ નમનૂ ઊર નામનૂ'તૂ,
લીલાવિમુગ્ધ પડતૂ ઢલિ દેવપાદે.

‘ગિરનારને ચરણે’ કે. કા., ભા. ૨, પૃ. ૧૧

આની સાથે સરસાયવા હુ નીચેની દલપતરામની એક ચોપાઈ લઈ છું :

અરજુન પછિ આગરે સિધાવ્યા
મારગ જ્યારે સો ગાડ આવ્યા
કાવાએ કામિનિઓ લૂટી
નહિ અરજુને સ્થગાઈ સૂટી.

દ. કા., ભા. ૨., પૃ. ૬૦

નિરૂપણની સરલતા ક્ષાતર પહેલા ચોપાઈની પવિત્રોને લગાત્મક ન્યાસમાં નીચે ઉતારુ છું

લલલલ લલગા લગાલ ગાગા
ગાલલ ગાગા ગાગા ગાગા
ગાગા ગાગા લલગા ગાગા
લલલલ લગાલ ગાગા ગાગા

મેં આગલા પ્રકરણમા કહ્યુ તેમ ‘ગાડ’ શબ્દના વત્રે સ્વરો મધુક્ત હોવાથી ‘ગાડ’ એક જ ગુરુનો શબ્દ અહી થાય છે. અને અહી એ રીતે ‘સોગાડ’નુ એક ચતુષ્ક ગાગા વને છે આ ચોપાઈ ચાર ચાર માત્રાના ચાર ચતુષ્કોનુ એક ચરણ, એવા ચાર ચરણોનો વનેલી છે આ ચતુષ્કોમા ચાર માત્રા અમુક જ સહ્યાના લઘુ કે ગુરુથી થવી જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી ચાર માત્રાના જે કુલ પાચ પર્યાયો થઈ શકે છે તે વધાય અહી પહેલા પાચ ચતુષ્કોમા આવી જાય છે. અમુક સ્યાને અમુક જ પર્યાય જોઈએ એવો પણ કોઈ નિયમ નથી — સિવાય કે અતે મર્વંત્ર ગાગા ચરણાન્તને વ્યક્ત કરવા આવે છે. આવા ચતુષ્કો જાલવીને પવિત્રમા આપણે ગમે તેવો ફેરફાર પણ કરી શકીએ. જેમ કે

અરજુન પછિ આગરે મિયાવ્યા

ને વદલે

પ્રમાણ બર્મન વડો મિત્રાણ

આનો સમાવેશ થાય તેને પ્રમાણે પાલ :

સમાલ માત્ર સમાલ માત્ર

સામઠી પોસાઈની એ સોઠી પાલિ લઈ :

મિત્રપુર નામ મુદર પાલ

તેનો ન્યામ

સમાલ માત્ર માત્ર માત્ર

અહીં અતે માત્રાને વડે માત્ર અતે છે, છતાં આ પળ પઠન ઉપરના દુષ્ટાન્ત-
ના જેવું જ સાગને અટકા કંઈ છતાં આ વર્તે સોઠી કેમ કહેવાય છે,
તે પ્રશ્ન આપને આ પ્રમાણે સ્વાધી પટનાનો વિચાર કરીશુ ત્યારે જોઈશુ.
પળ એ મિત્રાણ આ પાલિ પળ આગલ જેવી જ છે. આમાં પળ મિત્રપુર (સમાલ)
ને વડે પૂતા (માત્ર) મત્ર (સમાલ) મૂરત (માલ) પટના (સમાલ)
એમ તમે તે મૂલી શકીએ અહીં અત્ય માલને ચાર માત્રાના ચતુષ્વ વરાવર
મળીએ તો એક સરળતા ચતુષ્વોનો ચાર આવર્તનો જણાશે અને એ ચતુષ્વની
અંદર એક ગુહના વે લયુ, તે બે લયુનો એક ગુહ, પરી શકીએ છીએ, એક
ચતુષ્વના ગુહની અંદર લયુગુહના સ્થાનોની અદલાબદલી શરી શકીએ છીએ,
જેમ કે માલકો વડે સમાલ કે સમાલ. અહીં માત્રાનું જે જૂથ આવર્તન
પામે છે, તેને આપને સધિ કહીશુ. અનુષ માત્રાના સધિઓના આવર્તનથી
આનો મેલ મવાય છે તેથી આને અત્યુત્તમધિ માત્રામેલ કે એવો માત્રામેલ
છન્દ કહીશુ. તેનું ટૂંકું નામ જાણિ છે.

આનો સાથે ઉપર આપેલ વસંતતિલવા સરવાવશો તો તેના સ્વરૂપમા
વધુ ફેર જણાશે. તેમા કોઈ એક સધિના આવર્તનો નહીં જણાય. આપને એનો
પ્રથમ સમાવેશ ન્યામ શરીએ

વસંતતિલવા

માત્રાલયા સમાલયા સમાલયા સમાલયા

આથી વધારે સમાલયાની જરૂર નથી, પારણ કે પઠી દરેક પક્ષિમાં આ જ રૂપો
અદલીઅદલ આવવાના. દરેકમા ૧૪ જ અક્ષરી આવવાના અને દરેકમા લયુની
જગાએ લયુ અને ગુહની જગાએ ગુહ જ આવવાનો આમાં, સમાલને જુદા પાડી
વતાવ્યા પ્રમાણે સધિઓ છે, તે કોઈ એકસરખા નથી; અક્ષરસંખ્યામા સરખા
નથી, માત્રાસંખ્યામા પણ સરખા નથી પણ માત્રાસંખ્યામા સરખા છે કે કેમ

એ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, કારણ કે આમાં માત્રાસંખ્યા કાયમ રાખીને એક ગુરુના બે લઘુ કે બે લઘુનો એક ગુરુ કરી શકાતા નથી. અરે, એક જ સંધિમાં લઘુ-ગુરુનો ક્રમ પણ ફેરવી શકાતો નથી. 'આવાશમાં' 'ગાગાલગા' છે તેને બદલે 'વ્યોમમાહો' 'ગાલગાગા' પણ કરી શકાશે નહીં. એમ કરતાં પંક્તિમાં મેઝ રહેશે નહીં અને આપણે અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઝ કે ટૂકમાં દલપતરામે આપેલ અક્ષરમેઝ નામથી ઓછાં છોશું. સંસ્કૃતમાં આને વૃત્ત કહેતું છે, તે નામને આપણે આ અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઝ માટે જ રાખીશું. 'માટે-જ' એટલા માટે કે વિગલશસ્ત્રથી પરિણાવામાં આવૃત્તસંધિનો એક પ્રકાર અક્ષરમેઝમાં ગગાઈ ગયો છે. તેનો સરલ દાખલો તોટક છે :

તોટક

યદુરદનને યદુનદનને

નમુ પ્રાત સમે યદુરદનને

ચાર પંક્તિ પૂરી કરવાની જરૂર નથી. આનો ન્યાસ

તોટક : લલગા લલગા લલગા લલગા

આમાં પણ સંકેત એવો છે કે ગુરુઘુનો અદલાવદલી કે માત્રામેઝી^૧ પરિવૃત્તિ કરી શકાય નહીં પણ આ સ્પષ્ટ રૂપે ચતુર્માત્રિક સંધિના ચાર આવર્તનોનો છદ છે તેનો મેઝ ચોમડી જેવો જ છે, માત્ર તેના સંધિને લગ્યાનું સ્થિર પાસાદાર રૂપ આપેલું છે. એના મેઝનો સિદ્ધાન્ત માત્રામેઝનો છે, એટલે હું આને માત્રામેઝનો લગાત્મક^૨ જાતિ ગમું છું.

અહીં એક વિશેષ ધ્યાન મારે નોંધવાની જરૂર છે. આવા લગાત્મક માત્રામેઝમાં સંધિનું એક જ લગાત્મક રૂપ વપરાય અને તેના ભિન્ન પર્યાયો ન વપરાય એવો કોઈ મર્યાદા હું સ્વીકારતો નથી. દાખલા તરીકે તોટકમાં લલગા ચતુષ્કલનો ચાર આવર્તનો છે. અમરધિલસિતામાં પણ ચતુષ્કલ સંધિના ચાર આવર્તનો છે પણ તે ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયોના.

અમરધિલસિતા. ગાગા ગાગા લલલલ લલગા। (છ. શા, ૬, ૨૧)

અહીં ચતુષ્કલ સંધિના ત્રણ પર્યાયો ગાગા લલલલ અને લલગા વપરાયા છે. કોઈ એક જ લગાત્મક સંધિના આવર્તનો નથી. છતાં આનો મેઝ માત્રામેઝ

૨ માત્રામેઝી એટલે માત્રામેઝ છદમાં યાય છે તેવી, અર્થાત્ કુલ માત્રા એટલો જ રાખીને કરેલી લઘુગુરુની પરિવૃત્તિ.

૩. લઘુ અને ગુરુના સ્થિર ક્રમવાળું એ અર્થમાં મેં આ પારિભાષિક શબ્દ યોગ્ય છે

સધિના આચારોનો બનેલો છે તેથી આ પળ તોટવ જેવી જ માત્રામેલની
ચોવાદની જુરી લગાતમય રચના છે આવી પર્ગા રચનાઓ છે અને તે સપહીનો
માત્રામેલની લગાતમય જાતિમા સમાવેજ થાગ એ માત્રામેલથી વોર્ડ જુદા
ધર્મની ગણવાની હું જરૂર જોતો નથી.

આપણા સાહિત્યમાં ઇતિહાસમાં એક રીતમાં છે કે પ્રથમ અનાવૃત્તગદ્ય
અક્ષરમેલ વૃત્તો વિનાય પામ્યા છે, અને તે પછી અવૃત્તગદ્ય માત્રામેલ છન્દો
એટલે જાતિછંદો વિનાય પામ્યા છે એટલે અહીં છન્દોનું નિરૂપણ એ ક્રમે
કરીનું ઉપર વૃત્ત પદેન જાતિની ઓછાવાળ કરાવી તે માત્ર નિરૂપણની
સમયક માતર વૃત્તો અને જાતિઓ એ કે પ્રકાર પછી આગલ જતા પહેલા
આપણે માત્રાગર્ભ વૃત્તોની નામ કરવી જોઈએ તેમાં ચરણનો અત્તમાગ, અક્ષર-
મેલ વૃત્ત જેવી, સધિના આચારો વિનાય, અને સ્થિર લગાતમય છે, અને ચરણના
પ્રારંભનો ભાગ અમુક સરસારી માત્રાનો, એટલે સ્થિર લગાતમય નહીં પણ
પાછો માત્રામધિવાલો પણ નહીં એવો છે આમાં મુખ્ય વૈતાલીય ધર્મ આવે છે
આ પ્રકાર તો જુરો છે, પણ તેનાં ઘણા ઘોઝા છન્દો આવે છે, અને વહી
એ ધર્મના મુખ્ય છંદો લગાતમય રૂપ ધારી સસ્થન વૃત્તો બની ગયા છે તેથી
તેનું નિરૂપણ સસ્થન વૃત્તો જોડે જ કરવું અનુભૂત પડશે અહીં આવી વધારે
તેની ચર્ચા આવશ્યક નથી અને કે હું છુવે માત્રાગર્ભ કહેલ છે તે નામ
સ્વીકારી આને માત્રાગર્ભ વૃત્ત કહીશું

હવે એક વીંછી પ્રકાર છંદ—સહ્યામેલનો તેનો પ્રસિદ્ધ દાલતો
મનહરનો છે.

મનહર કે કવિત

કડ વહે આ સમામા ધાતા અગલાલા મૂડા,
મૂલકમા પર્શોઓ ને પનુશો અશર છે,
વગલાની ડોક વાફી પોતડની ધાવ ધાવી,
કૂતરાની પૂછડીનો ધાંચો વિતતાર છે,
વારણની શૂઢ ધાકી વાગા છે ગપ ગાકા,
મેશને તો ધોર વામા ગાંગડાનો માર છે,
સાંમિલી ધિયાલ વોત્રો ધાન્ને દલપતરામ,
અગ્યનું તો એક વાકુ આપના અઢાર છે

દ કા, મા ૨, પૃ ૮૯

આમાં સધિઓ છે, સધિઓના આચારોનો પણ છે પણ તેમાં સધિઓનું માપ અમુક
માત્રા-સંખ્યાથી નથી અપાતું પણ અક્ષરસંખ્યાથી અપાય છે ઉપર આપેલા મનહરમાં

ચારચાર અક્ષરોના સંધિઓ છે આ કુલ આઠ પવિત્રઓમા લખાય છે, પણ સરી રીતે તે ૩૧ અક્ષરોના ચાર ચરણોનો છદ છે, અને દરેક ચરણમા ચતુર-ક્ષર સંધિના સાત આવર્તનો પછી એક ત્ર્યક્ષર સંધિ આવે છે આમ હોવાથી તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વૃત્ત અને જાતિ પ્રત્યેયો ભિન્ન દેખાય છે, અને તેથી તેને એક અલગ સંખ્યામેઢ પ્રકારમા આપણે ગણીશું

આ પછી હું જે પ્રકાર લેવા ઇચ્છું છું તેને હું 'પદ કે દેશી' એવું અતિ ગ્રાપક નામ આપું છું તેમા ઢાઢ, ગરવી, પદ વગેરે સર્વં મેય પદ્ય-રચનાનો સમાવેશ કરવા ઇચ્છું છું ગુજરાતી પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન, કહો કે આવા પ્રાગર્વાચીન સાહિત્યમા આ પ્રકાર જ સૌર્યા માત્રવર છે અને અત્યારે પણ એ વચ પડ્યો નથી વદાચ પહેલા જેટલો જ વિપુલ પણ બને આનું એક દૃષ્ટાન્ત પ્રથમ ગરવીનું આપું

ચરણ હરીના રે સામે,
જોઈ જોઈ મુનિમગ મધુવર લોમે,
છત્રી અલૌકિક રે ન્યારી,
સોઢે ચિહ્ન તળી વલિહારી

વૃ કા દો, ખા ૧, પૃ ૮૦૩

'જોઈ' સમુક્ત સ્વર છ તેને એક ગુરુ ગણવો એ રીતે નીચે પ્રમાણ અહીં ચતુષ્ફલો જણાશે. ચરણ હ, રી ના, સામે, જોઈ જોઈ, મુનિમન, મધુવર, લોમે, છત્રી અ, લૌકિક, ન્યારી, સાઢ, ચિહ્ન ત, ળી વલિ, હારી ટૂકમા 'રે' આવે છે તેને વાદ વરતા સંપૂર્ણ ચતુષ્ફલો થઈ રહે છે પઠામા પણ આ આવઢ આવી ગયેલી ચોસાઈ જેવું જ જણાશે માત્ર એમા સંગીતનો અશ વિશેષ જણાશે અને એ સંગીતના તત્ત્વના પ્રતીક રૂપ 'રે' તરફ સ્પષ્ટ ધ્યાન જશ એ 'રે' ની માત્રા કેટલી અને કેવી રીતે ગણવી, એને લીધે પિંગલનું પિંગલત્વ દૂષિત થયું ગણવું કે કેમ એ વધા પ્રશ્નો આ છદપ્રકારના છ ઉપર વરતા જરાક જ વધારે અટપટી રચનાનું એનું લગ્નગીત લઉં છું

એન ઝારા ઝપર ઝારી રે
એ તો વન્ના થઈ અગારી રે

આનું પઠન પણ ચોસાઈ જેવું જણાશે જ આમા પણ પઠન વરતા ચતુષ્ફલો તરત છૂટા પડતા જણાશે ઝારા, ઝપર, ઝારા, વન્ના, થઈ અ, મારી, એ પ્રમાણે પગ બાકી રહેલા 'એવ' અને 'એ તો' અને 'રે'નું શું કરવું, એની માત્રાઓ કેવો રીતે ગણવી, વગેરે પ્રશ્નો આ પ્રકારના છે આ ંહો તો વહુ

સાદો પ્રશ્ન છે, પગ એવી ઘણા ઘઘારે અટપટા પ્રશ્નો આની ચર્ચામાં આવશે. એટલે માત્રામેઢ રચનાની બહુ ગર્જાક હોવા છતા, આ છન્દપ્રવારના પ્રશ્નો જુદા છે, તેનું મહત્ત્વ વિશેષ છે એટલે આપણે એનો જુદો વર્ગ ગણાશું.

આ ઉપરાંત અર્વાચીન પાલમા સઢગ પદ્યરચનાના જે જે પ્રયોગો થયા છે તે પળ આ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં આવે છે અને અર્વાચીન પિંગલે તેની આલોચના કરવી જોઈએ તે આપણે યથાસ્થાને કરીશું.

આ પ્રકરણ પૂરું કરવા પહેલા, પદ કે દેશોને પિંગલનો વિષય કરવા સામેની એક શત્રાનો નિર્દેશ અને તેના સુલાસાનું દિગ્દર્શન અહીં જ કરવું યોગ્ય છે. ઉપર આપેલી દેશોમાં અમુક અમુક ચતુષ્નો સ્પષ્ટ પળાયા, પળ સઢગ ચતુષ્કો ન પળાયા, અને એનું કારણ તેમાં સગીતનો અંશ રહેલો છે એમ મેં કહ્યું પહેલા પ્રકરણમાં મેં બહુયુ હતું કે પિંગલ સગીતને વિષય કરતું નથી અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે તો ત્યારે આ છદોનું સ્વરૂપ સગીતને લીધે નિયત થયું છે તેને પિંગલમાં કેવી રીતે સ્થાન આપી શકાય આનો જવાબ તો પિંગલ અને સગીતનો અહીં શો સંબંધ છે તે સંપૂર્ણ ચર્ચાએ ત્યારે આપી શકાય તે યથાસ્થાને હું કરીશ. પગ અહીં એટલું બહીં શકું કે પિંગલનો વિષય માપને ઠીંધે ઘડેલી મેઢબદ્ધ વાણો છે. જ્યાં સુધી વાણીમાં મેઢસાધન માપ હોય ત્યાં સુધી તે પિંગલનો વિષય છે. પદોમાં સગીત છે અને એ સગીત પિંગલનો વિષય નથી એ પળ સર, પળ માર એમ બંહેવું છે કે ત્યાં સગીત છતાં વાણી મેઢનિષ્પાદક માપવાળી જ છે, એ વાણી પળ સધિના આવનંતોવાળી છે. માત્ર સગીતને લીધે ત્યાં અક્ષરોનું માપ લેવાની પદ્ધતિમાં ફેર પડે છે એટલા માત્રથી એ રચના પિંગલ વહાર જતી રહેતી નથી. એમ તો મેં બહેલું કે અર્થે પગ પિંગલનો વિષય નહોતો, છતાં અર્થની અક્ષર પિંગલ ઉપર છે, તેમ જ સગીતની અક્ષર પળ પિંગલ ઉપર છે. પિંગલની દૃષ્ટિ વાણીના માપ ઉપર જ રહેશે. પળ એ પ્રમાણ નિરૂપણ કરવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ૧

વૈદિક છન્દો

ત્રીવિક છન્દોના નિરૂપણ માટે વૈદિક છન્દો નિરૂપવાની જરૂર નથી તો પળ દેમગા હમગા પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ વિદ્વાનોની અને વર્ધિઓની દૃષ્ટિ જાય છે, અને ગદીન રીતે તેનો અભ્યાસ થાય છે. આપણા સાહિત્યમાં નવા યોજાતાં વૃત્તો કે છન્દો ઉપર વૈદિક છન્દોની યોદીય પળ અક્ષર છે. માટે એ

અસર સમજવાને ઉપયોગી હોય તેટલા પૂરતુ તેનુ નિરૂપણ અહીં ટૂંકમા વરી જવુ હુ જરૂરનુ માનુ છુ

પ્રારમ્ભમા આપણે પિંગલના 'છન્દ શાસ્ત્ર' માંથી જ વંદિક છન્દના મુખ્ય પ્રકાર દર્શાવતા ચાર સૂત્ર લઈએ

“ગાયત્ર્યા વસવ ૧૩૧૩॥

“ . . . ગાયત્ર્યા પાદો વસવાઽષ્ટાક્ષરાણિ ભવન્તિ । યત્ર ગાયત્ર્યા પાદોઽભિધાસ્યતે તત્રાષ્ટાક્ષરો ગ્રાહ્ય ૧ ”

સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે 'ગાયત્રીના પાદના વસુ એટલે આઠ અક્ષરો છે ' હ્રાયાધ ટીકામા એ જ કહે છે 'ગાયત્રીનો પાદ વસુ એટલે આઠ અક્ષરનો ધાય છે જ્યાં ગાયત્રીનો પાદ કહે ત્યાં આઠ અક્ષરનો સમજવો '

“જગત્યા આદિત્યા ૧૩૧૪॥

“ જગત્યા પાદો દ્વાદશાક્ષરો ભવતિ । યત્ર વચ્ચિજ્ઞામત પાદસ્તત્ર દ્વાદશાક્ષરો ગૃહ્યતે । ”

'જગતીનો આદિત્ય એટલે વાર ' 'જગતીનો પાદ વાર અક્ષરનો ધાય છે જ્યાં જાગત પાદ એમ કહેલુ હોય ત્યાં વાર અક્ષરનો સમજવો '

વિરાજો દિશ ૧૩૧૫॥

“ યત્ર વચ્ચિદ્વિરાજ પાદ ઇત્યુચ્યતે, તત્ર દશાક્ષર પ્રત્યેતત્ત્વ્ય ।

'વિરાજનો દિશ એટલે દશ ' જ્યાં વિરાજપાદ એમ કહ્યુ હોય ત્યાં દશ અક્ષરનો સમજવો '

“ત્રિષ્ટુભો રુદ્રા ૧૩૧૬॥

“ત્રિષ્ટુભપાદ ઇત્યુચ્યતે સર્વશ્રેષ્ઠાદશાક્ષરો ગૃહ્યતે । ”

રુદ્ર એટલે અગિયાર 'ત્રિષ્ટુભપાદ એમ કહ્યુ હોય ત્યારે સર્વ અગિયાર અક્ષરનો પાદ એમ સમજવુ '

આ ઉપરથી જણાયુ હસ કે વંદિક છન્દોના માપો માત્ર અક્ષરની સંખ્યાથી થતા તેમા લઘુ ગુરુનો ખેદ નહોતા, તેમ જ માત્રાસંખ્યાનો નિયમ પણ નહોતો અમુક સંસ્કૃતાના અક્ષરોથી અમુક પાદ વરવાનુ તમા અક્ષરો લઘુ કેટલા, ગુરુ કેટલા એનો નિયમ નહોતો

આ અક્ષરસંખ્યા ઉપર જ ચાલતી વંદિક છન્દોની ગણના વધારે વધારે બટપટી થતી જાય છે, અને એ ગણના પછી મૂળ છન્દોના સ્વરૂપ ઉપર પ્રવાસ

પાઢવા કરતાં, પરિભાષાથી જાણે તેને ઢાંઢી દે છે. અને તે મારા વિષયને ઉપયોગી નથી. તદ્ગત્ત વે. હ ધ્રુવે આ ધારા વિષયને પિંગલદૃષ્ટિએ સારી રીતે ચર્ચ્યા છે અને તેનો નિષ્પત્તિ જ અહીં આપણે પ્રસ્તુત છે.

વે. હ. ધ્રુવ વેદિક ઉન્દોનો આલોચનામા વેદનાં વીજમૂલ ચરણો ત્રણ જ મળે છે પાચ અક્ષરનુ, આઠ અક્ષરનુ અને ચત્તિવાર અક્ષરનુ તેના દૃષ્ટાન્તો જોવા પહેલાં વેદિન પિપિત્રોના પઠનની મેટર્લિક છૂટ વે વિસેપતાઓ મમજર્વો જોઈએ એવાદ અક્ષર સ્વરતા પઠનમા વ્યવાર અને વ્યવારનુ સપ્રસારણ પદે સોટ પુરાતી. જોઈ પ્રસંગે અત્ય ધાતી જમાણે અઞા ઉચ્ચારાતી પદાન્ત વિરામના સવેતથી અત્ય હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ ઉચ્ચારાતી. ક્વચિત્ એવાદ વ્યવારે અક્ષર નિભાવી લેવાતો. (૫ એ આ. પૃ. ૭૪)

હવે ધ્રુવનુ જ વિગજનુ દૃષ્ટાન્ત રાઝ છુ.

એમિનોં અર્જે-

મંવા ગો અર્જિ

સ્વર્ગજ્યોતિ

અગ્ને વિદ્યેભિ

સુમના જનીકે ॥ ૫. એ આ, પૃ ૭૫

અહીં પાઠમા ત્રીજી પદિતમા 'સ્વર્ગ' ને વદલે 'સુવર્ગ' ઉચ્ચાર કરી પચાક્ષર પૂરા કરવાના છે છેલ્લી ત્રિતમા એન અક્ષર વધારે છે અપતરણોમા મેં સ્વર-ચિહ્નો રાખ્યા નથી.

અને ધ્રુવ વેવલા વિરાજ એવુ નવુ નાન આપે છે એનુ કારણ એ છે કે અતિ પ્રાચીન વાલ્મીકી આ વીજમૂલ વૈરાજ પદના સ્લગ પાઠથી ધનનારા વે પદનો દ્વિપદા વિરાજ નામે છન્દ અને છે. પિંગલના મૂત્રોમા આપણે જોયુ વે તેમા વૈરાજ પદના દસ અક્ષરો વહ્યા છે અને દૃષ્ટાન્તો પણ એના જ મઠી આવે છે, જે આપણે આ પછી જોઈશુ પણ વીજમૂલ વિરાજ પાચ અક્ષરના પાદનો જ હતો અને તેને દ્વિપદાથી જુદો પાઢવા ધ્રુવ તેને વેવલા વિરાજ કહે છે એ વેવલા વિરાજના દૃષ્ટાન્તો વ્યાક જ ટપી મળેલા છે તેમાથી તેમણે ઉપરનુ દૃષ્ટાન્ત આપેલુ છે છાન્દસો એને પર્વાસ અક્ષરની પદપદિત મળે છે (છ શા નિ ૩, ૪૬) પણ એ વિરાજના મૂલમૂલ સ્વરૂપની સાક્ષી આપતો મત છે

હવે નીચે ધ્રુવે ઉતારેલા દ્વિપદા વિરાજના દૃષ્ટાન્તો ઉતારુ છુ.

વનેમ પૂર્વોચ્ચા મતીપા

અગ્નિ સુશાકો નિદવાન્દવદા । ૧

- આ દેવ્યાનિ વ્રતા ચિકિત્સા—
 ના માનુષસ્ય જનસ્ય જન્મ । ૨
 ગર્ભો યો અપા ગર્ભા વતાના
 ગર્ભશ્ચ સ્થાના ગર્ભશ્ચરથામ્ । ૩
 અદ્રો ચિદસ્મા અન્તર્દુરોણે
 વિદ્યા ન વિશ્વો અનૃત સ્વાધી । ૪
 — સ હિ ક્ષપાવા અગ્નીરયીળા
 — વાશદ્ યો અસ્મા જર સૂક્તૈ । ૫
 એતા ચિકિત્સો ભૂમાનિ પાહિ
 દેવાના જન્મ મર્તાશ્ચ વિદ્વાન્ । ૬
 વર્વાન્ ય પૂર્વા ક્ષપો વિરૂપા ।
 સ્થાતુરશ્ચરથ મનૃતપ્રવૌત્તમ્ । ૭
 અરાવિ હોતા સ્વર્નિષપત
 કૃષ્ણન્ વિશ્વાન્વપાસિ સરના ૮
 ગોપુ પ્રશસ્તિ વનેષુ ધિષે
 ભરન્ત વિશ્વે વર્ણિ સ્વર્ણ ૯
 વિત્વા નર પુરુના મપર્થન્
 પિતુર્ન જિવ્ર વિ વેદો ભરન્ત । ૧૦
 સાધુર્ન ગૃધ્નુરસ્તેવ શૂરો
 પાતેવ ભીમસ્ત્યેષ સમત્સુ । ૧૧

एजन्, पृ ७६

આ દૃષ્ટાન્તો આવી ધ્રુવ લલ છે “જનારેલા દૃષ્ટાન્ત વિચારતા નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે ચંદ્રાજ પદ મૂળ પાંચ વર્ણનૂ હશે, તે ઉપરથી દ્વિપદા વિરાજનૂ દસ વર્ણનૂ પદ ઋક્કાલમા જ ઉદ્ભવ્યૂ હશે, તે મુલપાઠમાં પાછલ્લયી વીસ વર્ણનૂ અકાયૂ હશ ” (પ એ આ ૭૬-૭૭) આગળ જોઈશુ તેમ વેદમાં છન્દોના મિથ્યગો થતા તેવો એક મિથ્ય છન્દ ધ્રુવે ઉતારેલો છે, જે પણ પચાક્ષર કેવલા પિરાજની સાધી પૂરે છે .

वाग्म तमया—

इव न स्तौमं

अतु न भद्रम् ।

हृदिस्पृश ऋद्ध्या मा त ओहं ।

प ऐ आ, पृ ७५

अही ऋण वैराज पदो साथे एन ऋष्टुभन्तु मिथश्छे 'ऋद्घ्या'माना 'य'नु
सप्रसारण करवायी अगियार अक्षरो थई रहेशे 'ऋद्-घिया' ए प्रमाणे
हवे गायत्रीना उदाहरणो लईए

अग्निमीळे पुरोहित
यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतार रत्नधातमम् ॥

एजन, पृ ७९

बीजा केटलाक बरूआए आपेला दृष्टान्तो उतारु छु.

वायवा माहि दर्शत
इमे सोमा अरकृता ।
तेषा पाहि श्रुधी हवम् ॥
सदस्तरपतिमद्भुत
प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
सनि मेघामयास्तिषम् ॥

बीजा ऋचामा 'काम्यम्' ने बदले 'कामियम्' उच्चार करवायी आठ
अक्षरो पूरा थई रहेशे (बरूआ पृ २४, २५) आपणी उपनयनदीक्षानी
प्रसिद्ध गायत्रीमा पण आ प्रमाणे एक पादमा अक्षर उमेरवो पड छे

तत्सवितुर्वरेण्यम्
भर्गो देवस्य धियोहि ।
धियो यो न प्रचोदयात् ॥

'वरेण्यम्'नो उच्चार 'वरेणिवम्' करवानो होय छ ते उपरांत एक गायत्री
नीचे उतारु छु.

परा हि मे विमन्यव
पतन्ति वरुष इष्टये ।
वयो न वसती रुष ॥

हवे अनुष्टुपन्तु दृष्टान्त ध्रुवनु ज उतारु छु
यत् पर्जन्य वनिक्रदत्
स्तनयन् हसि कुप्टन ।
प्रतीद विश्व मादते
यत् निच पृथिव्यामपि ।

प एं आ पृ ७९

વરુઆના થોડા દૃષ્ટાન્તો ઉમેરુ છુ :

વિદ્યા હિ ત્વા વૃષતમ, વાર્જપુ હવન શ્રુતમ્ ।
વૃષતમસ્ય હમહે ઋતિ સદૃશસાતમામ્ ॥
એષુ નહ્ય વૃષાજિનં હરિણસ્યા ભિય કૃધિ ।
પરાહ મિત્ર એપતુ અર્વાચી ગૌરુપેપતુ ॥

વરુઆ પૃ. ૪૧

હવે ત્રિષ્ટુભના દૃષ્ટાન્તો લઈએ :

ચિત્ર દેવાનામુદગાદતીક
ચક્ષુમિત્રસ્ય વરુણસ્યાગ્ને. ।
આપ્રા યાચાપૃથિવી અન્તરિક્ષ
સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુપચ ॥

૫ એ આ., પૃ ૮૦

વરુઆનુ એક દૃષ્ટાન્ત ઉમેરું છુ :

પિતૃશ્ચિદ્રૂઘર્જનુયા વિવેદ
વિ અસ્ય ધારા અમૃજદ્ વિ ધેના. ।
ગુહા ચરન્ત સલ્લિભિ શિવેભિ ।
દિવો યદ્વીચીભિર્નં ગુહા વમૂવ ॥

વરુઆ પૃ. ૫૭

ત્રિષ્ટુભના એક જ અક્ષર ઉમેરવાથી જગતી થાય છે દૃષ્ટાન્ત, કે. હ ધ્રુવનુ જ રુઝ છુ.

યમેરિરે ભૃગવો વિરવવેદસ
નાભા પૃથિવ્યા ભુવનસ્ય મજ્મના ।
અગ્નિ ત ગીમિહિનુહિ સ્વ આ દમે
ય એકો વસ્વો વરુણો ન રાજતિ ॥

૫ એ આ., પૃ ૮૧

વધારે લેવાની હુ જરૂર જોતો નથી

આના સ્વરૂપ વિશેની ધ્રુવની ચર્ચા અને અભિપ્રાયો તથા નિર્ણયો આપણે જોઈ જઈએ તેઓ વહે છે કે પદાન્તે ગદ્ય પૂરો થવો જોઈએ એ વૈદિક છન્દોના સાંવૈદિક નિયમ છે, તેમા માત્ર વિરાજના ત્રણ અપવાદો મળે છે. તે વિશે તેઓ વહે છે કે, “વીજા કોઈ પણ યાજ્ઞિક છન્દમા નહિ ને વિરાજમા આ છૂટ લેવાતી

માનુ છુ એટલે કે જગતીમા છેલ્લા ચાર અક્ષરો સ્થિર બને છે, અન તે લઘુ-ગુરુના દ્વિકના વે આવતંતો રૂને ઉપર આપેલા જગતીના દૃષ્ટાન્તમા છેલ્લા ચાર અક્ષરો રૂપે સ્થિર જણાશે

મૂળ પ્રકૃતિમૂત વિરાજ, ગાયત્રી અને ત્રિષ્ટુભ શબ્દોમા પણ ધ્રુવ અનુવ સ્વયં જુએ છે "વૈરાજ પદમા નળ અક્ષરના મવારાયી ગાયત્ર પદ થયુ તેનો જે મવા છન્દ બન્યો તે સામગાનને અનુવૂલ નીવડ્યો અને, ગાયત્રી એટલે સામના રૂમા મોઠવાય એવી છદોમયી વાળી, એવા અર્થવાહ્ય નામથી ઓઢાયાયો

. અનુષ્ટુભ અને ત્રિષ્ટુમ્ શબ્દની ઘટનામા નજરે પડતો 'સ્તુમ્' શબ્દ છૂટો વપરાયેલો મઠી આવતો નથી પરંતુ તે સ્તુતિવાચક સ્તુમ્ ધાતુ ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ એક વાળે વપરાતૂ સ્ત્રીલિંગ ધાતુનામ હોતૂ જોડાઈ ગાયત્ર ત્રણ પદ પડી(અનુ) જેમા એક પદ(સ્તુમ્) અધિક આવે, તે અનુષ્ટુભ આનાથી સ્હેજ જુદો ત્રિષ્ટુમ્નો વિપ્રત્ છે એ શબ્દના હૂ 'શાન્તપાથિવ'ના જવો મધ્યમ-પદલોરી સમાપ્ત સમજુ છૂ અષ્ટવર્ણ ગાયત્ર પદમા ત્રણ વર્ણ જેમા વર્ધિત હોય તે, અર્થાત્ એકાદશવર્ણ પદનો છદ, તે ત્રિષ્ટુમ્ " (૫ એ આ, પૃ ૧૨)

અહીં ધ્યાન સેંચે તેવી વે વાત છે એવ એ કે ત્રિપદા ગાયત્રીમાથી અનુ-ષ્ટુપ અનુષ્ટુપ થયો સામાન્ય પઠનથી પણ આ વાત તરત સ્ત્રીકારાય એવી ાગે છે પણ અનુષ્ટુપમાયો ત્રિષ્ટુમ થયો એ વાત પઠનસત્કારો જાતા સ્ત્રીકાર્ય જણાતો નથી અનુષ્ટુમ્ અને ત્રિષ્ટુમ શબ્દોનો શબ્દો તરીકે સ્વયં છે, અને શબ્દોના સ્વયં વિશેના એમના તરફ વિદ્વાનો જ વતુઆટુ મૂલ્ય આવે તે સ્વયં પણ પઠનના સત્કારો જોતા મને, ત્રિષ્ટુમને દ્વિપદા વિરાજ સાથે મવારે મ્વયં જણાય છે દ્વિપદા વિરાજ, ત્રિષ્ટુમ, અને અન્દવજ્ઞા-ઉપેન્દ્રવજ્ઞા, એમ મને વિકાસક્રમ જણાય છે મારો અનિપ્રાય દૃષ્ટાન્તોથી સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરુ

વિરાજના પચાક્ષર વીજના આગળ આપેલા દૃષ્ટાન્તો અને વીજા દૃષ્ટાન્તોમા અનેક વાર પાઠ કરના મને એ પચાક્ષરનુ મધ્યલઘુ પચ્ચમા પરિણમવાનુ વલણ વહુ સ્પષ્ટ જણાય છે મધ્યલઘુ પચ્ચ એટલે ગુરુ-ગુરુ-લઘુ-ગુરુ ગુરુ આગળ આવી ગયેલા દૃષ્ટાન્તોમાથી જ હુ વાલ્લભ લઈશ પઠનમા ઘટતા અક્ષરો પૂરીને નીચે પાઠ ઉતાર છુ પચ્ચે પચ્ચે અલ્પવિરામ કરુ છુ

૧	વનેમ પૂર્વી, રયા મનીષા,	૨
૩	અમિ મુશોકો, વિશ્વાનિયદયા, ।	૪
૫	આ દૈવિયાનિ, વ્રતા ચિકિત્વા - ,	૬
૭	ના માનુષસ્ય, જનસ્ય જન્મ ॥	૮

કુલ બાઠ પચ્ચોમાથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૭ એ સસ્યાવાળાં પચ્ચો મધ્યલઘુ છે. યાત્રીના ચેમા એટલો જ ફરક છે કે પચ્ચનો પ્રથમાક્ષર ગુરુને બદલે લઘુ છે, તેમ છતાં પઠનના સસ્યારો સ્પષ્ટ રીતે મધ્યલઘુ પચ્ચના આવર્તનો જેવા પડે. આ રચના ઇન્દ્રવજ્રાની બહુ જ નિવટ છે. ઇન્દ્રવજ્રામા આદિમા તો વિરાજનુ પચ્ચ જ આવે છે, અને તે પછી વિરાજના પચ્ચના પહેલા ગુરુની જગાએ લઘુ આવે છે. વેદમાં કોઈ વાર એકાદ અક્ષર યથારે આવતો, જેમ કે આગલ આવો ગયેલ 'સુમના અનીકૈઃ।' આવુ થે લઘુવાળુ પદ્મ વિરાજના પચ્ચને લગાડો તો યરાવર ઇન્દ્રવજ્રા ધઈ રહે:

"અભિઃ સુનોકો" "સુમના અનીકૈઃ"

અહીં ચોજા પચ્ચના આઘ ગુરુને સ્થાને લે લઘુ આદ્યવાથી પવિત્રનો મેલ પણ યથારે સુંદર બને છે. એક તો તેથી લે અપ્યર્તનોની અપયિષ્તા ટલે છે થીજુ વધે પચ્ચો મેંગા કરતા વચમા ચાર ગુરુથી મેંગા ધઈ જાય; અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલને એ મારે પડે. આપણે આગલ જોઈશુ કે આ વૃત્તોમા ચાર ગુરુઓ મેંગા થતા યતિ આવ્યા વિના રહેતી નથી. એ અપયિષ્થી ઉપરના પદ્મથી વચી જવાય છે વિરાજમા કોઈ કોઈ પચ્ચમા આઘ ગુરુ સ્થાને લઘુ પણ આવતો, જેમ કે ઉપર ઉતારેલ 'વનેમ પૂર્વી', અને એવુ પચ્ચ આદિમા આવતાં ઉપેન્દ્રવજ્રા બને. એ પ્રમાણે ઘણી રીતે વિચાર કરતા ઇન્દ્રવજ્રા વિરાજના પચ્ચમાથી જ ઊતરી આવેલ જણાય છે

આ સર્કને એક થીજી રીતે પણ ટેકો મળે છે. વેદમા જે ત્રિષ્ટુમોમાથી ઇન્દ્રવજ્રાદિ વિકાસ પામ્યા તેમા પાચ અક્ષરે ઘણે ભાગે યતિ આવતી. મેકડોનલ વહે છે: 'Verses of eleven syllables . . . have caesura, which follows either the fourth or the fifth syllable.' ('A Vedic Grammar for Students', by A. A. Macdonell, p. 440) અર્થાત્ અગિયાર અક્ષરના છન્દમા યતિ હોય છે જે ચોથા કે પાચમા અક્ષર પછી આવે છે. આમા ચોથા અક્ષર પછી આવતી યતિવાળા વૈદિક છન્દોમાથી શાલિની વિકાસ પામ્યો, અને પાચમા અક્ષર પછી આવતી યતિવાળા છન્દોમાથી ઇન્દ્રવજ્રા યમરે સસ્કૃત સાહિત્યમા પણ વહુ જ પ્રસન્ન પઠનવાળા છન્દમા આ યતિ જણાય છે, જેમ કે:

વર્ષૂરગીર વરુણાવતાર
સત્તારસાર મુજગેન્દ્રહાર ।
સદા વસન્ત હૃદયારવિન્દે
ભવ મવાનીસહિત નમામિ ॥

પટવર્ધન ઇન્દ્રવજ્રાદિ વૃત્તોમા પાંચમે યતિ જેવું ચિહ્ન મૂકે છે (જુઓ 'છન્દોરચના' પૃ० ૧૧૧), અને યર્વે ઇન્દ્રવજ્રા ઘગેરેમા પાંચમે યતિ કહે છે. (ગાયત્રીવાદન પાઠમાળા, પુ. ૧., વિ. ૩, પૃ० ૯), તેને હું પઠનમા રહી ગયેલ વિરાજનું અવશેષ ગણુ છું.

અલગ્રત મારો જા માત્ર તર્ક છે. પઠનના સંસ્કારોના સામ્ય ઉપરથી ખાલો તર્ક બાધવા હું લાચારો છું. વૈદિક છંદો મારો મુખ્ય વિષય ન હોવાથી માત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરી હું આગળ ચાલુ છું.

કે० હ૦ ધ્રુવ કહે છે કે વૈદિક છન્દો ત્રણ રૂપે મળે છે. શુદ્ધ રૂપે એટલે કે જ્યાં યધો પવિત્ર એક જ છન્દની હોય તે. આગળ આવી ગયેલા એક (અન્નેન્વાલુ) સિવાય યધા દૃષ્ટાન્તો શુદ્ધ રૂપના છે વીજુ રૂપ તે મિશ્રરૂપ જેમા બે જુદા જુદા છન્દોના મિશ્રણો હોય છે. હું એમના જ દૃષ્ટાન્તો લઉં છું :

અગ્ને વાજસ્ય ગોમત -

ઈશાન સહસો યહો ।

અસ્મે ધેહિ જાતવેદો મહી શ્રવ ॥

અહો બે ગાયત્રીના અને એક જગતીનું પદ છે.

અપ્સ્વન્તરમૃતમપ્સુ ભૈષજ -

મપામૃત પ્રશસ્તયે ।

દેવા ભવત વાજિનઃ ॥

પહેલું જગતીનું, અને પછી બે ગાયત્રીના પદો છે.

અથાહીન્દ્ર ગિર્વણ

ઉપ ત્વા કામાન્ મહઃ સસૃજ્યહે ।

ઉદેવ યન્ત ઉદભિ ॥

પહેલું અને ત્રીજું ગાયત્રીનું પદ છે, બચલું જગતીનું.

સ નો નેદિષ્ઠ દદૃશાન આ ભરા -

મ્ને દેવેભિ સચનાઃ સુચેતના

મહો રાય સુચેતુના

મહિ સવિષ્ઠ નસ્કૃધિ

સચક્ષે ભુજો અસ્પે ।

મહિ સ્તોતૃમ્બો મઘવન્તસુવી *

મયીરુગ્રો ન શવમા ॥

અહીં પહેલું વીજુ અને છઠ્ઠું જગતીનું પદ છે વાકીના ગાયત્રીના છે (૫ એ આ, પૃ. ૮૬-૮૮) આ વધા મિશ્ર છદોને વૈદિક પિંગલ જુદા જુદા નામો આપે છે

શુદ્ધ અને મિશ્ર છન્દ પછી વિચારણીય ત્રીજો પ્રકાર પ્રગાયને નામે જાણીતા સમિશ્ર છદનો આવે છે અહીં પણ ધ્રુવના જ દૃષ્ટાન્તો ઉતાર છુ:

આ નો અસ્વાવદશ્વિના
વર્તિર્યાસિષ્ટ મધુપાતમા નરા ।
ગોમદ્ દસ્રા હિરણ્યવત્ ॥
સુપ્રાવર્ગ સુર્વેર્ય સુષ્ટુ વાર્ય —
મનાઘૃષ્ટ રક્ષસ્વિના ॥
અસ્મિન્નાવામાજાને વાજિતીવસૂ
વિશ્વા વામાન્તિ ધીમહિ ॥

આમા એકી પવિત્ર ગાયત્રીની છે, અને બેકી જગતીની છે એવ વીજુ દૃષ્ટાન્ત

દ્યુમ્ની વા સ્તોમો અશ્વિના
ક્રિવિનં સેવ આગતમ્ ।
મધ્વ સુતસ્ય સ શિવિ પ્રિયો નરા
પાત ગૌરાવિવેરિણે ॥
પિબત ધર્મ મધુમન્તમશ્વિના
વર્હિ સીદત નરા ।
તા મન્દમાતા મનુષો દુરોણ આ
નિ પાત વેદના વય ॥

અહીં ૩, ૫, ૭ એ પદો જગતીના છે વાકીના ગાયત્રીના છે (૫ એ આ, પૃ ૮૮-૮૯) ધ્રુવ માને છે કે સામગાનમાં ગાવાને લીધે આનું નામ પ્રગણ પડેલું છે (એજન, પૃ ૧૩)

આ ઉપરથી વૈદિક ઋષિઓ છન્દોના મિશ્રણો કેવી રીતે કરતા તેનો સ્પષ્ટ અવશ્યે આ ઉપરાંત હવે એ જ વિશેષ વાત જણાવવાની રહે છે આપણે જોઈ ગયા કે વૈદિક ઋષિઓને અનુક્રમિત સંખ્યાના તરણોથી યતા રજોલના એકમનો ધરાવર સ્વાલ છે પણ તે સાથે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન છન્દોના એક કે બે પાદનો પણ એકમ સ્વીકારતા આથી સ્વીકાર મિશ્ર છન્દોની રચનામાં જ ગમિત રીતે આવી જાય છે કારણ કે તેમાં જુદા જુદા છન્દોના છૂટા એક કે બે પાદો મળી આવે છે પણ એથી સ્વીકાર પિંગલમાં સ્પષ્ટ રૂપે પણ મળે છે

પિંગલના વૈદિક વિભાગમા એવું સૂત્ર છે “એકદ્વિત્રિચતુષ્પાદુક્તપાદમ્ । ૩। ૭।” તેના ઉપર હલાયુધનો ટીકા “એમિશ્ચતુર્ભિર્લક્ષણૈરુક્ત પાદો મસ્ય તત્ ‘ઉપતપાદમ્’ છદ । યસ્ય ચ્છદમો યાદૃશ પાદ પરિભાષિતસ્ત્ચ્છન્દસસ્તે- નૈય પાદેન વ્યવચિદ્દેકપાત્ વ્યવચિદ્દ્વિપાત્ વ્યવચિત્ત્રિપાત્ વ્યવચિચ્ચતુષ્પાદ મવતિ ।” ‘પરિભાષામા જ છન્દો ગાયત્રી, જગતી, વિરાજ, ત્રિષ્ટુભ વહ્યા તે છન્દના એક પાદ વડે તે છન્દ એકપાદ, બે પાદ વડે તે છન્દ દ્વિપાદ, ત્રણ પાદ વડે તે છન્દ ત્રિપાદ અને ચાર પાદ વડે તે છન્દ ચતુષ્પાદ થાય છે ’ વરુઆ આ સ્વીકારે છે અને દરેકના દાખલા આપે છે એકપદા ગાયત્રીના વે દૃષ્ટાન્તો

(૧) ઉવંન્તરિક્ષમન્વિહિ ॥

(૨) इन्द्रो विश्वस्य राजति ॥

દ્વિપદા ગાયત્રીના વે દૃષ્ટાન્તો

(૧) पवन्व सोग मन्दयन्

इन्द्राय मबुनतम ॥

(૨) देवस्य सधितु सवे

कम वृष्वन्ति देवसे ॥

વરુઆ પૃ ૨૭

વરુઆ એકપદા ત્રિષ્ટુભ અંત દ્વિપદા ત્રિષ્ટુમના દૃષ્ટાન્તો પણ આપે છે (વરુઆ પૃ ૬૦-૬૧)

સદ્ગત એમ કૃષ્ણમાચારિયારના મસૂત સાહિત્યના ઇતિહાસના History of Classical Sanskrit Literature ના પુસ્તકમા ૨૮ મા છન્દોવિચિતિના પ્રવરણમા પૃ ૧૦૦ મ નીચેનું અવતરણ છે “The following passage from Mahabhasya is instructive : ‘તથા છન્દો યન્યોઽપ્યુપરુજ્જવતે છંદોવિત્તાપાગા તત્ર તત્ર વિહિત્તવાત્ । તસ્માત્તત્તચતુષ્તરાણિ છંદાનિ પ્રાતરનુવાજેઽનુચ્યત ઇતિહામ્નાત । ગાયત્ર્યુ- પ્પિપતુષ્ટુન્મૂત્રીપવિત્તત્રિષ્ટુન્મૂત્રીત્યેતાનિ સપ્તછંદાસિ । ચતુર્વિશત્વ- (ત્ય)ક્ષરા ગાયત્રી । તત્તોઽપિ ત્રુર્ભિરઠારૈરધિવાપ્તાવિશત્યધારોષ્ટિક્ । એ- મુત્તરોત્તરાધિકા ંતુષ્ટુદ્વાદવોઽવગતભ્યા । તથાન્યાશ્રાપિ શ્રૂયતે । ગાયત્રીભિ- ર્શાક્ષમસ્યાદધ્યાત્ ત્રિષ્ટુમીરાજન્યસ્ય જગતીભિર્વેશ્યસેતિ । તત્ર મળયગળાદિ- સાધ્યો ગાયત્ર્યાદિવિવેકચ્છેદોપયમતરેણ ન સ્વિગેમ । વિ સ્વ યો હ યા અવિ- દિતાપેયચ્છેદોદેવત બ્રાહ્મણેન મત્રેણ યાજદતિ વાધ્યાપયતિ યા સ્વાતુ યર્ચતિ-

ગતં વા પદ્યદિ પ્રવામીયતે પારીયાન્ ભવતિ । તસ્માદેતાનિ મંત્રે મંત્રે વિદ્યાદિતિ શ્રૂયતે । તસ્માત્તદ્વેદનાય છંદોગ્રન્થ ઉપરુજ્યતે । ”

આ અવતરણ થયા મુદ્દા ઉપર ટાપ્પુ છે, તે સમજાતુ નથી. ગાયત્રી ત્રગેરે વૈદિક છન્દો મગજમગજ થગેરે ગર્ગોના લક્ષણવાઢ્યા છે એથી અભિપ્રાય હોય તો તે અવધાર્ય છે. આને વિશે વિશેષ જન્વેષણ અસાધ્ય છે કારણ કે મને આ પંક્તિઓ મહાભાષ્ય પોતા મઢી નથી. મહાભાષ્યના સાત વિદ્વાન શ્રી ભાગવત શાસ્ત્રી વ્યાકરણાચાર્ય જેનમે મહાભાષ્યનુ મંપાદન કર્યું છે તેઓ જણાવે છે કે આ પંક્તિઓ મહાભાષ્યના છે નહીં. અમદાવાદ, બ્રહ્મચારીની વાઢીના, પંડિત સત્યદેવ મિશ્ર વ્યાકરણાચાર્ય પણ એમ જ જણાવે છે અને વહે છે કે ‘તત્ર તત્ર વિહિતત્વાત્’ એ ધોલી મહાભાષ્યના સમયમા હની નહીં. કૃષ્ણમાચારિયારના પુત્ર શ્રી એમ. શ્રીનિવાસાચારિયારને પુછાવતા તેમમે કસો જવાબ આપ્યો નથી. એટલે આ વાત અહીં જ અટકે છે.

પરિશિષ્ટ ૨

છન્દોના પ્રકાર : પૂર્વચર્ચા

અત્યાર સુધીનાં પિંગલોદ છન્દોના કયા કયા પ્રકારો ગણ્યા છે તે ઢૂકમા જોઈ જવા અસાધ્ય નથી.

પિંગલે રચેલા અને પ્રાચીન ગણાતા ‘છન્દ.શાસ્ત્ર’ના ગ્રન્થમા આપઢ વતાવ્યું તેમ પ્રથમ વૈદિક અને લૌકિક એવા છન્દોના બે પ્રકારો છે. લૌકિકતા પ્રકારોની ચર્ચા ‘છન્દ.શાસ્ત્ર’ની ‘ભૂમિકા’માથી હું ઉતારું છું.

“(૧) તત્ર પદ્યજાતં દ્વેષા — વૃત્ત જાતિસ્ત્વ । યત્ર નિયતવર્ણવ્યવસ્થયા છન્દ.સિદ્ધિસ્તિદ્ વૃત્તં । યત્ર તુ નિયતમાત્રાવ્યવસ્થયા છન્દ.સિદ્ધિઃ સા જાતિઃ । તથા ચાહ નારાયણઃ —

પદ્ય ચતુષ્પદી તન્વ વૃત્તં જાતિરિતિ દ્વિધા ।

વૃત્તમક્ષરસંખ્યાત જાતિર્માત્રાવૃતા ભવેત્ ॥”

‘પદ્ય’બે પ્રકારનું છે. વૃત્ત અને જાતિ. જેમા નિયતવર્ણની વ્યવસ્થાથી છન્દ સિદ્ધ થાય તે વૃત્ત. જેમા નિયતમાત્રાની વ્યવસ્થાથી છન્દ સિદ્ધ થાય તે જાતિ. નારાયણે એમ વહ્ણુ છે : ‘પદ્ય ચાર પદનુ છે, તે વૃત્ત અને જાતિ એમ બે પ્રકારનું છે. અક્ષરની નિયત સંસ્થાવાઢુ તે વૃત્ત, અને જાતિ માત્રાથી થાય.”

“(૨) પરે તુ વૃત્તિર્ગતિરિતિ દ્વવા વિમજ્ય તયોરમયોરેવ વૃત્તશબ્દેન છન્દશબ્દેન ચ સામાન્યતો વ્યવહેરમિચ્છન્તિ । વર્ણવૃત્ત વર્ણચ્છન્દ, માત્રાવૃત્ત માત્રાચ્છન્દ इति । तथा चैषा मते छन्दोवृत्तशब्दयो च पर्यायवाचित्वम् ।”

‘बीजायां वृत्त अने जाति एम वे विभागो करीने वनेने वृत्त अने छन्द शब्दनु नाम आपवु इष्ट गणे छे जेम वे वर्णवृत्त, वर्णछन्द, मात्रावृत्त, मात्राछन्द तेमना मते छन्द अने वृत्त शब्द पर्यायो छ ’

“(૩) છન્દ પરિમલકારસ્તુ તપો પર્યાયાર્થત્વ પ્રત્યાસ્યાય — ‘માત્રા-શરત્સહ્યયા નિયતા વાગ્ છન્દ, ગલસમવેતસ્વરૂપેષ નિમતા વાગ્ વૃત્તમ્ ।’ इत्येव व्यवस्थापयति । तथा च मन्यते —

‘उक्तात्तुक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठिका ।

गान्धर्गुग्निगनुष्टुप् च वृत्तीपठितनिष्ठुम् ॥

जगती चातिजगती शक्वरी चातिशक्वरी ।

अष्टघट्टपट्टी धृति साति ક્રુતિ પ્રટ્ટતિરાટ્ટિ ॥

विवृति सकृतिश्चातिकृतिरुट्टतिदम्भया ।

एतानि वर्णचन्दासि तद्मदाना तु वृत्तता ॥

एवमेव ण्ढादीना માત્રાચ્છન્દસ્ત્વમિપ્યતે ।

तदवान्तरभेदाना जातित्पमिति सिद्धयति ॥”

‘છન્દ પરિમલ’ના કર્તા એ શબ્દો પર્યાય હોવાનો નિર્ણય કરે છે માત્રાશરતો સહાયી નિયત થયેજો વાળો તે છન્દ, અને ગલ (ગુહલઘુ) સમવેત સ્વરૂપથી નિયત થયેલી તે વૃત્ત એમ કહે છે એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરે છે, અને માને છે’ કે વગેરે આ શ્લોકમા ઉક્તાદિ છવ્વોસ વર્ગો ગણાવ્યા છે એવી વચારે અક્ષરોના વૃત્તોને તે દહકો કહે છે એ વધા વર્ણચ્છન્દો છ એ પ્રચારોના મદોને તે વૃત્તો કહે છે અર્થ એવો છે કે ૧૨ અક્ષરનો વર્ણચ્છન્દ તે જગતી પછી તેના પેટાના આવતા ઇન્દ્રવજા, વજાસ્થ, દ્રુતવિલંબિત એ વધા વૃત્તો તે જ પ્રમાણે અનુક્રમ સહવાની માત્રાના છન્દો તે માત્રાચ્છન્દો, અને તેના અવાન્તર ભેદો તે જાતિ વૃત્તનો અને જાતિનો આથી અર્થ પળ છે તે નાથવા જેવું છે

“(૪) અપરે તુ પુનરન્યથા વિમજ્ય બ્રાજ્ઞસને । તથા हि — पञ्चछन्दस्ता वस्त्रेया — वैदिक च लौकिक च उभयसामारण च । तत्र लौकिक पुनस्त्रेया — गणचन्द्र, मात्राचन्द्र, अक्षरचन्द्रश्चेति । तथा चोक्तम् —

‘जादौ तावद्गणचन्द्रा मात्राचन्द्रस्तत परम् ।

वृत्तीयमक्षरचन्द्रश्छन्दस्त्रेया तु त्रैविदम् ॥

આર્યાદ્યુદ્ગીતિપર્યન્ત ગણચ્છન્દ સમીરિતમ્ ।

માત્રાચ્છન્દશ્ચૂલિકાન્તમીપચ્છન્દસિકાદિકમ્ ।

સમાન્યાદ્યુત્કૃતિ યાવદક્ષરચ્છન્દ એવ ચ ॥' इति "

‘વીજાઓ વઢી વીજી રીતે વિભાગો કરે છે આ પ્રમાણે .

પદ્યચ્છન્દના ત્રણ પ્રકારો (૧) વૈદિક, (૨) લોકિક, અને (૩) ઉભય-સાધારણ તેમાં લોકિકના વઢી ત્રણ પ્રકાર (૧) ગણચ્છન્દ, (૨) માત્રાચ્છન્દ, (૩) અક્ષરચ્છન્દ કહ્યું છે કે — પહેલો ગણચ્છન્દ તે પછી માત્રાચ્છન્દ ત્રીજો અક્ષરચ્છન્દ એમ લોકિક ત્રણ પ્રકારનો આર્યાયી ઉદ્ગીતિ સુધીના ગણચ્છન્દો કહેવાય છે ઓપચ્છન્દસિવયો ચૂલિકા સુધીના માત્રાચ્છન્દ સમાનીયી ઉત્કૃતિ સુધીના અક્ષરચ્છન્દ’ અહીં ગણચ્છન્દ વાહ્યો છે તે આપણા આવૃત્તસધિમાપ્રામેઢ છે ગણ શબ્દ સધિના અર્થનો અહીં છે માત્રાચ્છન્દ તે માત્રાગર્ભ છે અને અક્ષરચ્છન્દ તે વૃત્તા છે ઉપર કહ્યું તેમ લગાત્મક જાતિઓ માયેના

"(૫) પરે તુ પદ્યચ્છન્દશ્ચતુર્ધા — અક્ષરચ્છન્દ, માત્રાચ્છન્દ, અક્ષર-ગણચ્છન્દ, માત્રાગણચ્છન્દશ્ચેતિ મેદાત્ । યત્ર માત્રાણા ન્યૂનાતિરેકેઽપ્યક્ષરસંસ્થાન તત્ર તદક્ષરચ્છન્દ । યયા વેદે બહુલ પ્રયુક્ત ગાયત્રીત્રિષ્ટુબ્જગત્યાદિ । યત્રાક્ષરાણા ન્યૂનાતિરેકેઽપિ માત્રાસંસ્થાન તત્ર તન્માત્રાચ્છન્દ — યયોપચ્છન્દસિકર્વંતાલીયા-દિકમ્ । યત્ર પુનરક્ષરગણાના ક્રમસંનિવિષ્ટાતા વ્યવસ્થયા સ્વરૂપસિદ્ધિસ્તત્રા-ક્ષરાણા ગુહ્યલઘુસ્થાનાના ચ નિયતત્વાદક્ષરગણચ્છન્દસ્ત્વેન વ્યવહાર । યથેન્દ્ર-વજ્રાસંઘરાવસન્તતિલગ્નામન્દાક્રાન્તાદિ । અય યત્ર માત્રાગણાના ક્રમસંનિવિ-ષ્ટાના વ્યવસ્થયા ચ્છન્દ સિદ્ધિસ્તત્રાક્ષરનિયમાભાવાન્માત્રાગણચ્છન્દસ્ત્વેન વ્યવહાર' । યયા આર્યાદોહાકુડલિકાદિ — इत्येव पश्यन्ति ।"

છ શા નિ ભૂમિકા પૃ ૪૭-૪૮

‘વીજા વેટલાન પદ્યચ્છન્દને ચાર પ્રકારનો ગણે છે અક્ષરચ્છન્દ, માત્રા-ચ્છન્દ, અક્ષરગણચ્છન્દ, અને માત્રાગણચ્છન્દ જેમાં માત્રા ન્યૂનાધિય ધાય તોપણ અક્ષરમર્યા એવ જ રહે એવું જે છન્દોનું તત્ર છે તે અક્ષરચ્છન્દ જેમ કે વેદમાં અનેક વાર પ્રયોજાતા ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુબ્, જગતી વગેરે જેમાં અક્ષરો ન્યૂનાધિય થતા માત્રામર્યા એવ જ રહે એવું તત્ર છે તે માત્રાચ્છન્દ, જેમ કે ઓપચ્છન્દસિવ, વૈતાલીય વગેરે જે છન્દો, અમુક ત્રમમાં આવતા અક્ષરગણોથી સિદ્ધ થાય છે તે ગુહ્યલઘુસ્થાનના નિયતપણાને તોષે અક્ષરગણચ્છન્દને નામે ચોલાવા જોઈએ જેમ કે હન્દ્રવશ્યા, સ્વગ્ધરા, વસન્તતિલ્પા, મન્દાક્રાન્તા વગેરે જે છન્દો, અમુક ત્રમમાં આવતા માત્રાગણોથી સિદ્ધ થાય છે, તે, તેમાં અક્ષરનિયમ ન હોવાથી માત્રાગણચ્છન્દને નામે ચાલાવા જોઈએ જેમ કે આર્યા, દુહો, ગુટાલિમો વગર એમ કહે છે’ આ વિભાગો ટીક ટીક સ્પષ્ટ જણાય છે આમાં વૈદિક છન્દોનું

સ્વરૂપ ટૂંકમા પળ વહુ સ્પષ્ટ દર્શાવિલુ છે. અને વાકીના વિભાગો પળ કંઈક સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલા છે. જોકે એક વાવત અહીં સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે અહીં કહેલો અક્ષરગણ તે આપણો વૃત્તોનો સધિ નથી. તેમ જ માત્રાગણ તે પળ આપણો માત્રાસધિ નથી. આની ચર્ચા આગલ આવશે. પળ એકદરે આ વિભાગો સારા છે.

પ્રસિદ્ધ પિંગલ કે છન્દ.શાસ્ત્ર છન્દોના વૈદિક અને લૌકિક એવા બે વિભાગો કરે છે. વૈદિક પૂરા થયા પછી લૌકિકમા પ્રથમ આર્યા ગીતિ વગેરે માત્રાછન્દો આપે છે, અને વૈતાલીય જેવા માત્રાગર્ભ છન્દો પળ તેની સાથે જ લઈ લે છે. પછી વૃત્તો લે છે. તેમા સમ, અર્ધસમ, વિષમ વિભાગો કરી પાછલા બે નાના છે તેને પ્રથમ ડકેલી નાલે છે. અને તે પછી સમવૃત્તો ડક્તાદિ ક્રમે લે છે. અને દહકીયો એ પ્રકરણ પૂરું કરે છે. અને છેવટે નહીં આવી ગયેલા (જમા નવા છન્દો પળ આવે) છન્દોનો ગાથા નામ નીચે સપ્રહ કરી વિષય પૂરો કરે છે.

‘વૃત્તરત્નાકર’ અને ‘છન્દોમંજરી’ પળ આ જ પ્રકારો સ્વીકારે છે, જોકે ‘છન્દોમંજરી’ લક્ષણ આપતા પ્રકારોને જુદા ક્રમે લે છે.

‘પ્રાકૃત પિંગલ’ બે જ પ્રકારો સ્વીકારે છે માત્રાછન્દ અને વર્ણછન્દ.

અર્વાચીન કાલમા આવતા દલપતરામ પળ બે જ પ્રકારો સ્વીકારે છે માત્રામેલ અને અક્ષરમેલ. સંસ્ક્રામેલનો તેઓ અક્ષરમેલમાં સમાવેશ કરે છે, અને માત્રાગર્ભવૃત્તોને એ સ્વરૂપે ચર્ચતા નથી

સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવે પિંગલ ઉપર નવી દૃષ્ટિએ પુષ્કલ ચર્ચા કરી છે. પદ્યરચના ઉપર ધ્યાન સેંધે એવો એમનો પહેલો નિવધ ‘પદ્યરચનાના પ્રકારો’ (સા વિ મા. ૨, ૨૬૨-૩૦૮) ૧૯૦૮ મા પ્રસિદ્ધ થયેલો. એ વિષયનુ વધારે લાઘુ અને વિસ્તૃત નિરૂપણ પામેલો નિવધ ‘પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક ડાલીચના’ ૧૯૩૨ મા પ્રસિદ્ધ થયો. એટલે પહેલાની અપેક્ષાએ બીજાને જ પ્રામાણિક ગણવો જોઈએ. તેમા તેઓ પદ્યરચનાના પ્રથમ બે વિભાગો કરે છે : નિવદ્ધ, અને અવદ્ધ. અવદ્ધ એટલે મેં જેને સઠગ પદ્યરચના કહી છે તે. નિવદ્ધ પદ્યરચનાના ચાર પ્રકારો તેઓ બતાવે છે વર્ણાત્મક, રૂપાત્મક, માત્રાત્મક, લયાત્મક. વર્ણાત્મકમા બે વર્ગો પ્રાચીન, તેમા ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુભ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અર્વાચીનમા કવિત, અમગ વગેરેનો, જેને મેં સંસ્ક્રામેલ કહ્યા છે. રૂપાત્મક તે મેં જેને અક્ષરમેલ કહ્યા છે તે. “વર્ણના બે રૂપ છે, લઘુ અને ગુરુ મેલમા મેલવાયેલા એ રૂપના રૂપવધ બને છે રૂપવધમા ચાર જ ચરણ હોય છે.” તે પછી તેઓ

તેના સમ, અર્ધસમ, વિપમ એ વિભાગો દર્શાવે છે. યતિદૃષ્ટિએ છદો અયતિત્વ કે અલ્પ અને ગણિતિત્વ કે સપ્ત છે. જરી સધિની દૃષ્ટિથી તેઓ રૂપમેઢ વૃત્તોમા અનાવૃત્તસધિ અને આવૃત્તસધિ એવા બે વિભાગો કરે છે. આ વિભાગોની ધાસ્ત્રી-યતા મને પિન્ત્ય જણાય છે. એટલે એ વિગેની ચર્ચા અહીં કરવાની તક નહીં છે.

તેઓ કહે છે “સત્ત્વડ તેમ જ અલ્પડ ચરણનો ઘટકાવયવ સધિ છે. ગધિમા એવી વધારે ઋમિત્ર કે મિત્ર રૂપ આવે છે. . . ચરણની ઘટનામા આવતા સધિના ત્રણ પ્રકાર છે. એકલ, અમ્યસ્ત અને આવૃત્ત. જે સધિ ચરણમા જાગલાગટ યતિવૃત્ત વિરામ વગર વેચી વધારે ધાર વપરાયો હોય તે આવૃત્ત; લાગટ કે ચાર વપરાયો હોય તે અમ્યસ્ત; અને અજાગટ વપરાયો હોય, તે એકલ છેલ્લા બે સધિનો અનાવૃત્ત સજામા અતર્માવ ધાય છે” (પ. એ. આ, પૃ. ૨૦) આ પછી તેઓ આવૃત્તસધિ રૂપમેઢના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તોટક આપે છે (એજન, પૃ. ૨૧) અલ્પવત્ તોટકમા લલગા સધિના ચાર આવર્તનો છે અને તેથી તે આવૃત્તસધિ રૂપમેઢ બને છે. પણ અહીં મહત્ત્વની વાત એ છે કે લલગા એ માત્રામેઢી ચતુષ્કલ સધિનું એક લગાત્મક રૂપ છે અને બે માત્રામેઢી હોવાથી તેના આર્વર્તનોથી છદના મેઢ સધાય છે. એને મેઢે રૂપાત્મક કે અક્ષર-મેઢ કહી પણ મેઢનો દૃષ્ટિએ એ આવર્તનોથી સિદ્ધ થતો એક જાતનો માત્રામેઢ છન્દ જ છે. આવૃત્તસધિનો માત્રામેઢ સાધેનો આ મત્રધ તેમણે સ્પષ્ટ રૂપે કહ્યો નથી અને તેથી છન્દના નિરૂપણમા અનેક જગાએ સંદેહ અને વિપમતાઓ ઊભી થાય છે. જે શાસ્ત્રને દૂષિત કરે. શાસ્ત્રાચી એક એવી વિપમતા તરત સમજાસો. આપણે તોટક, દોધક અને ઋમરવિલાસિતાનો ન્યાસ પાસે પાસે મૂકીએ :

તોટક .	લલગા લલગા લલગા લલગા
દોધક	માલલ માલલ માલલ માલલ
ઋમરવિલાસિતા	મામા મામા મામા મામા

આ ત્રણેય છન્દો રૂપમેઢ કે અક્ષરમેઢ તો છે જ, કારણ કે તેના લઘુમુક-સ્થાન નિયત છે. ત્રણેય, માત્રામેઢી ચતુષ્કલ ગધિના મિત્રમિત્ર લગાત્મક પર્યાયોના આવર્તનોથી બનેલા છે. તેમા પહેલા બેમા એક જ લગાત્મક પર્યાયના ત્રણ આવર્તનો છે, ત્રીજામા નથી. ત્યારે હવે બે હ. ધ્રુવ પ્રગણે ત્રણને આવૃત્તસધિ ગણવા કે પહેલા બેને જ ? જો મેઢને જ છન્દમાં પ્રધાન ગણવો હોય તો ત્રણેયને એક જ વર્ગમા — આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢમા મૂકવા જોઈએ અને સધિના આવર્તનનું યચન, આ દૃષ્ટાન્તનો સમાવેશ થાય એ રીતે કરવું જોઈએ. આ જ ચર્ચામા, ઋમરવિલાસિતા જેનો દાખલો આવૃત્તસધિમા આવી શકે એવી

જાતની એક દલીલ પણ તેમને કરી છે. આવૃત્તમંધિ અને અનાવૃત્તમંધિ રૂપ-મેળને મરવાવતા તેઓ કહે છે : “...અનાવૃત્ત સંધિના રૂપબંધ પ્રત્યે પૂર્વકાઢના કવિઓને પક્ષપાત સ્પષ્ટારણ જણાય છે. રૂપરચનાના નમપદ છન્દોના ચરણ અભિન્ન માપનાં છે, ઇટલે કે આવૃત્ત છે. તેને લોધે વૈવિધ્ય તાત્તર મંધિ અનાવૃત્ત હોવાની અપેક્ષા રહે છે. આવૃત્ત સંધિમાં અંતર્ગત રૂપ જ્યાં મિશ્ર હોય છે, ત્યાં સંધિની આતર ઘટનામાં એક પ્રકારની વિવિધતા રહે છે મરી. પણ તે ઉક્ત સંધિના અગત્ય પડતા આવર્તનથી દર્શાવે જાય છે. જ્યાં આવૃત્ત, મંધિમાત્રા રૂપ પણ અભિન્ન હોય છે, ત્યાં તો વૈવિધ્યનો ભાગ મરણો એ રહેતો નથી.” (એજન, પૃ. ૨૧-૨૨) ‘સંધિની આતર ઘટનામાં એક પ્રકારની વિવિધતા રહે છે સરી’ એમ કહે છે તે મ્મરવિલાસિતા જેવા રૂપમેઢાંમાં જ મમવે છે. ‘જ્યાં આવૃત્ત સંધિઓના રૂપ પણ અભિન્ન હોય’ એમ કહે છે તે તોટક જેવા છન્દોને લાગુ પડે છે. અહીં એમના કયનનો પૂરેપૂરો અર્થ કરી તેને વ્યવસ્થિત કરીએ તો મને ઇન્ટ છે એ જ અર્થ નીચે કે મિશ્ર મિશ્ર લગાતમક રૂપોથી પણ એક જ માત્રામેઢી સંધિનાં આવર્તનો યતા હોય તો છન્દ આવૃત્તમંધિ જ ગણાય. પણ દૃષ્ટાન્તોમાં તેમ જ નિરૂપણમાં એવું થયું નથી. ડાહ્યા તરીકે ધ્રુવ ‘મધ્યકાના’ને આવૃત્તમંધિ ગણતા નથી. તેઓ એનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે, અને તેને સસંદ અનાવૃત્તસંધિ ગણે છે; ન્યાસ (વેવડી ઝમી લીટીઓ યતિની છે) :—

| | || | |
ગાગા ગાગા || લલલલલલ   ગાગા ગાગા
(તા વિ. મા. ૨, પૃ. ૨૮૧)

જ્યારે સરી રીતે તે માત્રામેઢી છે, નીચે પ્રમાણે—

ગાગા ગાગા, લલલલ લલગા ગાગા ગા

અને આવી રીતે માત્રામેઢી આવૃત્તસંધિ લગાતમક છન્દો અનાવૃત્તસંધિ ગણાવાથી યવિચર્ચા દૂષિત થાય છે.

ઇટલુ જ નહીં, ઝલટી રીતે જે છન્દો સરી રીતે અનાવૃત્તસંધિ છે તે, તેમના ન્યાસમાં કોઈ જગાએ એક સંધિના ત્રણ આવર્તનો આવતા આવૃત્તસંધિ ગણાઈ જાય છે તેઓ પ્રમદા અથવા કુરરીરતા છન્દને નર્દટનની પ્રવૃત્તિ ગણાવે છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

| | | | |
લલલલ ગાલ ગાલ લલગા લલગા

નર્દટકતા ન્યાસમાં ઉપરના ન્યાસ ઉપરાંત અત્તમા એક લલગા વિશેષ છે. હવે અહીં એક લલગા વિશેષ યવાથી ત્રણ લલગા મેળા થઈ જાય છે.

અને તેથી એ આવૃત્તસધિ વળી જાય છે આ વૃત્ત વિને તેઓ પોંતે વહે છે.
 “વશપત્રપતિતના આરમ્ભના ગુરુ બદલ એ લઘુ અને અગિયારમા તથા બારમા
 રૂપના એ લઘુ બદલ એક ગુરુની યોજનાથી આ છદ ઝગજી આવે છે સ્વત
 રૂપાતરથી એકદર ઝચ્ચારણમા નાઈ ફેર પડતો નથી આવાવૃત્તસધિના વશ-
 પત્રપતિત ઉપરથી નીચજતા નર્દટકનો ઉત્તર ભાગ લલગા રલગા રલગા એમ
 આવૃત્તસધિનો બનેલો છે ‘વૃત્તરત્નાવર’મા આ છદના ચરણના સાતમા અક્ષરે
 મધ્યયતિ વહી છે પરંતુ ‘માલતીમાધવ’માના એ નર્દટક પંચી એવેમા એ મધ્ય-
 યતિ પઢાયેલી જણાતી નથી વઢી ‘સુવૃત્તતિલક’પણ નર્દટકને યતિરહિત
 લેણે છે ‘રઘુવશ’ના નિશા વૃત્તની પેઠે ‘માલતીમાધવ’ના આ છદના ચરણમા
 અનાવૃત્ત અને આવૃત્ત સધિનો મનોહર યાગ છે.” (પ એ આ, પૃ ૨૫૩)
 પ્રથમ વશપત્રપતિત અને નર્દટકનો ન્યાસ જોઈએ હું ન્યાસ મારી રીતે સધિ
 ડુદા પાઠી મુકુ છું

૧ અહીં ધ્રુવની વર્ણ સરતચૂવ થઈ જણાય છે વશપત્રપતિતના
 આરમ્ભના ગુરુની જગાએ નર્દટકમા એ લઘુ છે એ સ્વર પણ વશપત્રપતિતના અગિ-
 યારમા બારમા નહીં પણ તેરમા ચોદમા લઘુઓની જગાએ નર્દટકમા એક ગુરુ
 છે આ માત્ર સરતચૂવ જ છે

૨ આ નિશા વૃત્તને એ હું ધ્રુવ અનાવૃત્તસધિ અને આવૃત્તસધિના મનોહર
 મેલના દાણલા તરીકે ગણાવે છે પણ મેં અન્યથા (‘અર્વાચીન ગુજરાતી વાઙ્મ-
 સાહિત્ય’ પૃ ૩૩, ૩૪, ટીપ) કહ્યું છે તેમ તે દઢકનો એટલે આવૃત્તસધિનો
 જ એક ટૂકો પ્રયોગ છે સંસ્કૃત પિંગલા પ્રમાણે, ૨૬ અક્ષરથી લાઘા વૃત્તો વધા
 દઢકો ગણાય છે દઢકમા હમેશા પહેલા છ અક્ષરો લઘુ આવી પછી — ગાલગા
 કે એવા બીજા કોઈ સધિના આવર્તનો આવે છે આ નિશા એ નારાવ
 (પ એ આ પૃ ૨૦૬) તમા પણ એમ જ પહેલા છ અક્ષરો લઘુ આવી પછી
 ગાલગાના આવર્તનો જ થાય છે માત્ર ૨૬ અક્ષરથી વધારે લાઘો એ છદ વૃત્તો
 નથી માટે જ એને દઢક વહ્યો નથી યાત્રી મેલ અને ચાલ દઢકની જ છે
 ‘રઘુવશ’ની એ પ્રસિદ્ધ શ્લોક

રઘુપતિરપિ જાતવેદો વિશુદ્ધા પ્રમુદ્ય પ્રિયા

રઘુવશ, સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૧૦૪

નિશા રલરલરલરલ ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

એટલે એ દઢક જેવો આવૃત્તસધિ છદ જ છે તેને નર્દટક સાથે જરા પણ
 સરખાવી શકાય નહીં

વશપત્રપતિત : માલલગા રગા લલલગા લલલલલલગા
નંદંટક : લલલલગા લગા લલલગા રલગા લલગા

હવે વશપત્રપતિત અને નંદંટકમા ધોડો ફેર હોવા છતાં વે. હ. ધ્રુવ 'વશ્નેની સ્વચ્ચારણામા થાઈ ફેર પડતો નથા' એમ સ્વીકારે છે અર્થાન્ વશ્નેનો મેઢાં એ જ રહે છે એમ સ્વીકારે છે તો તેમાથી એક એટલે વશપત્રપતિત અનાવૃત્તસધિ ગણાય અને નંદંટક આવૃત્તસધિ ગણાય એમ કેમ વને? ધીજુ. તેઓ પ્રમદા અથવા કુરરીછનાને નંદંટકની મૂઢ પ્રકૃતિ ગણે છે. તો મૂઢ પ્રકૃતિ અનાવૃત્તસધિ રહે અને તેનાથી નિષ્પન્ન થતી કૃતિ કેવલ મિત્ર પ્રચારની બની જાય એમ કેમ વને? વઢી તેઓ વહે છે, નંદંટકમા 'અનાવૃત્ત અને આવૃત્ત સધિનો મનોદ્દર યોગ છે' અસ્તુ પણ આ યોગ પછી આલુ વૃત્ત અનાવૃત્તસધિ ગણાય કે આવૃત્તસધિ ગણાય? છેવટના ત્રણ લલગા એ સમસધિઓ છે, તે પહેલાના વિષમ સધિઓ છે, તો એ સમવિષમ મેંગા થઈ એક મેઢાં સધાતા, પછી વધા ગધિઓ એકદર સમ ગણાય કે વિષમ? મને તો મદેહ નથી કે વિષમમા સમ મેઢે તો સમગ્ર વિષમ જ ગણાય. અને એ છન્દનો મેઢાં અનાવૃત્તસધિનો જ ગણાય. તેમ જ વે સધિઓ એક હોય ત્યાં સુધી અનાવૃત્તસધિ ગણાય અને વેથી વધી ત્રણ થાય એટલે આવૃત્તસધિ બની જાય એ ફેરફારનુ કારણ સમજાતુ નથી.

વધી વિષમતાનુ કારણ એ છે કે તેમણે આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢાં માત્રામેઢાં સધિના આવર્તનોવાઢી માત્રામેઢાં રચના તરીકે સ્વીકાર્યો નથી તેથી મેઢાંદૃષ્ટિએ માત્રામેઢી ઘણી લગાત્મક રચનાઓ અનાવૃત્તસધિ વૃત્તો સાથે સેઢમઢ થઈ ગઈ છે તેથી તેઓ એ જોઈ શકયા નહીં કે યતિ પૂર્વે ગુરુ આવે જ છે. એટલે યતિનુ સ્વરૂપ દૂષિત થયુ. તેથી અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢાંની યતિ અને માત્રામેઢાંની યતિનુ સ્વરૂપ મિત્ર છે એમને જોયુ નહીં એમ એક છિદ્રમાયી અનર્થપરપરા ચાલી છે

આ અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢાં વૃત્તો પછી તેમણે માત્રામેઢી રચનાઓ ચર્ચી છે માત્રામેઢી રચનાઓની તેમણે મિત્રમિત્ર સધિઓ અને તે ઉપરથી નિષ્પન્ન થતી મિત્રમિત્ર રચનાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે અને તે પછી તેઓ લયમેઢાંનો પ્રકાર લે છે લયમેઢમા પદ, ગીત, ગરબો, ગરબી, માસ, તિથિ, વાર, આરતી પ્રભાતિયા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે

ગુજરાતીમા પિંગલ વિશે જે જે અત્યાર સુધી લખાયુ છે તેમા કે હ. ધ્રુવે જ સૌથી પ્રયત્ન પિંગલને શાસ્ત્રીય નિરૂપણમા મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્વર કહીએ તો એમના સુધીની આલી પિંગલપરપરા માત્ર નોધ જેવી હતી, શાસ્ત્રીય નિરૂપણ જેવી નહીં અલબત્ત વધાવ વધાવ યતિની ચર્ચા કે

ગીતિના સ્વરૂપ જેવા નિરૂપણમા એ શાસ્ત્રનો દિગામા જતી અને કઢા રહસ્યો પણ આપતી, પણ તે કિવાય તે નોંધ જેવી જ રહી છે. જેમ લેસાની રીત સાચી હોય છે, તેમાથી જવાબ સ્વરો આવે છે, પણ તે ગણિતશાસ્ત્ર નથી, એમ આજ સુધીનું પિંગલ એ છન્દોની સાચી કૂચીઓ હોવા છતાં એ શાસ્ત્ર નહોતું કે હ ધ્રુવે એની ચર્ચાને શાસ્ત્રીય પાંઠિયા પૂરી પાડી એમ કહી શકાય એ રીતે એમનો પાઠા મહત્ત્વનો છે, પણ એમણે પણ પિંગલનું સઠગ નિરૂપણ કર્યું નથી, અને તેથી તેમની ચર્ચામા ઘણું અધિરાદ અને ઘેટલાત વિતવાદો રહી જવા પામ્યા છે

આજના પિંગલનું વિસ્તૃત શાસ્ત્રીય સઠગ નિરૂપણ સૌથી પ્રથમ આપણને પટવર્ધનના 'છંદોરચના' પુસ્તકમા (પ્રતિદ્ ૧૯૩૭) મળે છે તેમણે 'વૃત્ત', 'જાતિ' અને 'છંદ' એમ ત્રણ પ્રકારોથી વ્યવસ્થા કરી છે તેમણે મેળના કે સ્વરૂપ સ્વીકાર્યાં છે, આવર્તની અને અનાવર્તની, અને વૃત્તોના બે પ્રકારના મેળના થતાવ્યા છે અલગત આ દૃષ્ટિ મરાઠી છંદચર્ચામા નથી જ છે અને મરાઠીમા આ નવીન દૃષ્ટિ સામ પુણ્યજી કઠાપોહ થયો છે, પણ તે પહેલા ઘણા વરસ પહેલા આપણને એ સુરેષ રૂપે કે હ ધ્રુવના લેખોમાં જોવા મળે છે એટલે પટવર્ધનને સઠગ નિરૂપણનું માત્ર ઘટતું હોવા છતાં મૌલિકતા કે. હ ધ્રુવની જ રહે છે

૩

અક્ષરમેલ વૃત્તો : તેમનું પરંપરાગત સ્વરૂપ

પિંગલનો મુખ્ય હેતુશ્ચંદના સ્વરૂપનો અભ્યાસ છે એ અભ્યાસમા પિંગલે છંદના સ્વરૂપનું પૃથક્કરણ કરી તેના મેળનું તત્ત્વ યોધી પાઠવું જોઈએ આપણે આ વિશે ચર્ચા શરૂ કરીએ તે પહેલા છંદોનું પરંપરાગત સ્વરૂપ જોઈ જવું જોઈએ એ આપણી ચર્ચાની ભૂમિવા બનશે

આપણે આગળ જોયું તેમ આ વૃત્તામા માત્ર અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલનો જ સમાવેશ થાય છે, તોટવ જેવા અનાવૃત્તસંધિવૃત્તો જે આજ સુધી અક્ષરમેલ ગણાતા પણ વાસ્તવિક રીતે અનુવ જાતિછંદોના માત્ર ભગાત્મક રૂપા હતા તેન શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વૃત્તોમા ગ્યાત ધારી શકાય નહીં

વૃત્તોનું રક્ષણ એ છે કે વૃત્તો વધા શ્લોકચંદ્ર હોય છે શ્લોક એ વૃત્ત-વદ સાહિત્યનો એકમ છે સાધારણ રીતે શ્લોક ચાર ચરણનો કે પાદનો ગણાય છે (જાકે વેદમા ત્રિપદા ગાયત્રી રીતે) હાલયુગ નો પાદના સંયોગને

છીધે જ પદ યતુ માને છે,^૧ અને નંસ્ટુત માહિત્યમા પાદ જ પદને ગદ્યથી વ્યાવૃત્ત કરતુ લઘન મનાય છે.^૨ આ શ્લોક ચતુષ્પાદ હતો અને શ્લોકાર્થ અને દરેક શ્લોકાર્થના ચારે પાદો એ શ્લોકના સ્વાભાવિક અવયવો હતા. દલપતરામે પણ શ્લોકનું આ સ્વરૂપ સ્વીકારેલું છે, 'ત્રી કે એમણે શ્લોકાર્થનો જુદી ગણના કરી નથી. એ માત્ર શ્લોકના ચાર ચરણો જ સ્વીકારે છે.

દરેક ચરણને અંતે યતિ હોવી જોઈએ એવો પિંગલનો નિયમ છે. યતિનો સામાન્ય અર્થ વિરામ વરાય છે, અર્થાત્ શ્લોકના પઠનમાં ચરણને અંતે વિરામ લેવાય છે. આ વિરામના સ્થાન પહેલા શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ એવો નિયમ છે. એમ ન કરીએ તો વિરામને છીધે એ શબ્દ પઠનમા ભાંગે અને તેથી મહદયના મનને વલેશ થાય. એવી રીતે શબ્દ ભાંગે તેને યતિભગ્નો દોષ કહે છે. અકુદત અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે દલપતરામ ઘગેરે પિંગલનારો શ્લોકાર્થ યતિ, અને એકી ચરણને અંતે આવતી યતિનો ભેદ કરતા નથી. પણ પઠનમા સ્વાભાવિક રીતે જ એકી ચરણને અને આપની યતિ કરતા શ્લોકાર્થ યતિ છાવી હોય છે.

કોઈ કોઈ યુત્તોમા આ ચરણાન્ત યતિ ડગરાત ચરણની અદર પણ યતિ આને છે. તેને મધ્યયતિ કહે છે. આ યતિ ચરણાન્ત યતિથી ટૂંકી હોય એ સ્વાભાવિક છે. ચરણાન્ત યતિ તો યુત્તોમા સાંવંશિક છે,^૩ એટલે શ્લોકના સ્વરૂપના નિરૂપણમા એનો ઉલ્લેખ કરવામા આવતો નથી, માત્ર મધ્યયતિનો ઉલ્લેખ કરવાના આવે છે. આથી ઘણી જગાએ યતિ શબ્દ માત્ર મધ્યયતિનો જ વાચક બને છે. આ મધ્યયતિને અવલગીને શ્લોકના સમયતિક અને અયતિક એવા બે વિભાગો પડે છે. આપણે દરેકનું એક એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ. પ્રથમ એક અયતિક છન્દ લઈએ, ઇન્દ્રવચ્ચા.

ઇન્દ્રવચ્ચા

મીઝા વિકાસી મુજ શા તડે છે !

ચોપાસ શી પંક્તિ તમિસની છે !

તો યે ન કમ્પે સઢકે પનોતી

ના સ્લવાયે શુચિ સ્નેહજ્યોતિ !

'ડિઝેલ્સ લાઈટ', પ્ર૦ પુ૦

૧. પાદેન સયોગત્પદ્યમ્ । છ. શા નિ, પૃ. ૫૨

૨ અપાદ પદાત્તાનો ગદ્યમ્ । આ. ૫, ૧, ૨૩, પા. વિ.ાનુ પદોનુ નવાન તે ગદ્ય.

૩. માત્ર ડગરતા જ્ઞાનો એક અપાદ છે, તેની યોગ્ય સ્થાળે ચર્ચા કરીશુ.

આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય .

ઇન્દ્રવજ્રા ગાગાગાગા લલ્લા લગામા

હવે આપણે એક સમયતિક વૃત્તનુ દૃષ્ટાન્ત લઈએ

મન્દાક્રાન્તા

છૂપો ઊધે ધનપટ મહી તારલા વ્યોમ અવે ,
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદ અને વિશ્વ આશ્રૂય લે છે
ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજઢી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતિ મધુરુ સ્વપ્ન માહી દિસે છે
વિલ્વમગલ કેકારવ

આ છન્દમા ચરણાન્ત યતિ ઉપરાત પ્રથમ ચાર અક્ષર પછી, અને તેની પછી પાચ અક્ષર પછી, એમ બે મધ્યયતિઓ આવે છે આ મધ્યયતિને વૃત્તના ન્યાસમા આપણે દઢયી દર્શાવીશુ એ રીતે આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

મન્દાક્રાન્તા ગાગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

ચરણાન્ત યતિ સર્વત્ર છે એટલે આપણે એમાથી કોઈ ન્યાસમા એને દર્શાવી નથી

આપણા પિંગલોમા છન્દોના નિરૂપણમા આ અયતિક અને સમયતિક વૃત્તની ચર્ચા ભિન્ન ભિન્ન થતી નથી સસ્કૃત પિંગલો વૃત્તોને પ્રથમ સમ, અર્ધસમ અને વિષમ એવા વિભાગોમા વહેંચે છે જેના ચારેય ચરણો સરસા હોય તે સમવૃત્તો, જેના વિષમ એટલે એકી અને સમ એટલે બેકી સરસા હોય, એટલે પહેલુ ત્રીજુ અને બીજુ ચોથુ સરસા હોય, તે અર્ધસમ, અને જેના ચારેય ચરણો અણસરસા હોય તે વિષમ સમવૃત્તોની સંખ્યા જ મોટી છે અને એનું નિરૂપણ જ પિંગલોનો મોટો માગ રોકે છે પિંગલો આ સમવૃત્તોને તેના અક્ષરોની સંખ્યાના નામે વિભાજે છે અને પછી દરેક વિભાગના જુદા જુદા છન્દોના ચરણમા આવતા ળપુ ગુરુના સ્થાનો જુદી જુદી તત્રયુક્તિથી દર્શાવે છે એ રીતે એક અક્ષરથી માઢીને છબ્બીસ અક્ષરો સુધીના વૃત્તાના નીચે પ્રમાણે છબ્બીસ વિભાગો કરવામા આવે છે

અક્ષરસંખ્યા	વૃત્તનુ નામ	અક્ષરસંખ્યા	વૃત્તનુ નામ
૧	ઉષ્પા	૪	પ્રતિષ્ઠા
૨	અત્યુષ્પા	૫	સુપ્રતિષ્ઠા
૩	મૃષ્યા	૬	ગાયત્રી

૭	ઝપ્પિન્ક	૧૭	અત્યપ્પિટ્ટિ
૮	અનુપ્પુપ્	૧૮	ધૃતિ
૯	વૃહની	૧૯	અતિધૃતિ
૧૦	પપ્પિન	૨૦	ઘૃતિ
૧૧	ત્રિપ્પુમ્	૨૧	પ્રઘૃતિ
૧૨	જગતી	૨૨	આઘૃતિ
૧૩	અતિજગતી	૨૩	ધિઘૃતિ
૧૪	શક્વરી	૨૪	સઘૃતિ
૧૫	અતિશક્વરી	૨૫	અતિઘૃતિ
૧૬	અપ્પિ	૨૬	ઝલ્લુતિ

આ વે અને પચોસમા વર્ગના અનુક્રમે ડક્તા, અત્યુવતા, અને અધિઘૃતિ આ નામો પણ મઢે છે વેદમા અક્ષરસંખ્યા ડપરથી જ છન્ડોના પ્રકારો કરેલા છે તે પ્રકારોના નામો જ અહીં કયાક અર્થવિસ્તાર કરી પ્રયોજેલા છે આ છઠ્ઠીસ અક્ષરોથી વધારે લાવા ઘૃત્તોને ઢડકો કહેલા છે અને જે છઢોનો નામથી નિર્દેશ ન કરેલો હોય તેને સસૃત્ત પિંગલો ગાથા કહેતા.

આ ઘૃત્તમા લઘુ ગુરુ અક્ષરોના સ્થાનો ઢર્શાવવાની અનેક તત્ત્રયુક્તિઓ જુઢા જુઢા પિંગલો અક્ષત્ત્યાર કરી છે પણ તેમાની વેનો જ અહીં નિર્દેશ કરીશું. આ પઢ્ધતિ લઘુ કે ગુરુના સ્થાનની સંખ્યા આપવી આ હતી ધણે માગે ગુરુઓ ઓછા હોય છે આટલે ગુરુના જ સ્થાનો અપાતા આ પઢ્ધતિ પ્રાચીન હશે આમ હું માનું છું ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’મા આ પઢ્ધતિ પ્રમાણે છન્ડોના લક્ષણો આપેલા મઢી આવે છે (જોકે કયાક કયાક ગણપઢ્ધતિથી પણ લક્ષણ આપેલું છે જેને હું પછીથી ડમેરાયેલું ગણું છું) ઢાલ્લા તરીકે.

નવમ સપ્તમ પપ્પ ટૂતીય ઇ ભવેલ્લઘુ.

આઢાઢાક્ષરે પાપ ઇન્ઢ્રવજ્ઞેતિ સા ધયા.

મ ના ગા, ૨, પૂ ૨૫૮

નવમે, સાતમે, છઠઠ, નીજ લઘુ આવતા અગિયાર અક્ષરોનો પાઢ તે ઇન્ઢ્રવજ્ઞા. આપણ આગઢ આનો ન્યાસ આપેલો

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૧ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
ગા ગા લ ગા ગા લ લ ગા લ ગા ગા

૪ ઢાકીની મુખ્ય મુખ્ય પઢ્ધતિઓ આ પ્રકરણના પરિશિપ્તમા આપેલી છે

तेनो गणात्मक न्यास जोईए बधा पिंगलोनी पेटे दलपतराम आ प्रमाणे आपे छे:

रयोद्धता

रे नरो लागि घसे अनुद्धता

तो नरोनि धिब छे रयोद्धता

प्रथम आवता रे न रो लागि ए तत्रयुक्ति प्रमाणे रगण नगण रगण लघु गुरु बतावे छे अर्थात् एनु लक्षण र न र लग थयु स्वागतानु

स्वागता

रे नभागि गढनाथ जुओ छो

स्वागता शिद समृद्धि खुओ छो

उपरनी रोते ज अही स्वागतानु लक्षण र न भ ग ग थयु. बध्नेने सरखावता एम जणाय के आमा र अने न समान छे, पछी वशु समान नथी. अने बनेना आखा बघनी समानतानो तो ह्याल ज न आवे हवे अही हु जे सन्धिन्ध्यासनी पद्धति अखत्यार बर छु अने जेनु सपूर्ण निरूपण हु आगळ उपर करवानो छु ते प्रमाणे सन्धिन्ध्यास भूवता ए बे वृत्तौनी समानता अने भेद बने एकदम व्यक्त थई जसो

रयोद्धता गालगा लललगा लगालगा

स्वागता गालगा लललगा ललगागा

पहेला बे सधिओ एवना एव छ, अने छल्ला सधिओ जुदा छे अने तेमा शो भद छे, ते सर्व अहीं मात्र सधिन्ध्यास उपर एव ज नजर नाखता प्रत्यक्ष थाय छे

गणपद्धतिनी अपूणता दशविवा आवो ज एक दाखलो व समयतिक छन्दोनी लउ

शालिनी. गागागागा । गालगा गालगागा

मालिनी. ललललललगागा । गालगा गालगागा

बध्नेने आ सधिन्ध्यासोधी सरखावता तरत ममक्षाशे के बध्नेमा मध्ययति पछीना आखा यतिखडो सरखा छे ए यतिखडोमा बध्ने सधिओ एना एज छे हवे तेना अक्षरगण लक्षणा जोईए.

शालिनी म त त ग ग

मालिनी न न म य य

આ લક્ષણ ઉપરથી વધારે છન્દોમા જણાય પણ મમાન મધિમ્રો હશે એવી શ્રેય
પણ સૂચના મળતી નથી

અને જ્યાં માત્રામેલના લગાતમક રુપોને આ અક્ષરગણોથી ચતાવેલા છે
ત્યાં વ્યાક વ્યાક તો છન્દનુ આસુ સ્વરૂપે ઢંકાઈ જાય છે. આમના છરીકે
'છન્દ શાસ્ત્ર' માં વરસુન્દરી વૃત્ત આપેલું છે તેનો મેલ દાલદાનાં આવર્તનોનો છે.
દાલદાને ત્યાં ગાલલલ એવું લગાતમક રૂપ આપેલું છે. અને એ ગાલલલના
ત્યાં ત્રણ આવર્તનો થઈ અતે ગાગા આવે છે. સમ્યુત પવિત પણ સમજાય
એવી છે.

સ્વાધુ નિશિરોગ્જ્વલમુગન્ધિજલપૂર્ણમ્

માત્રામેલ છન્દ તરીકેના તેના આવર્તનો ધ્યાનમાં રાખીને તેનો મધિમ્રામ
નીચે પ્રમાણે થાય

વરસુન્દરી: ગાલલલ ગાલલલ ગાલલલ ગાગા
આમા તેના આવર્તનો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે 'છન્દ શાસ્ત્ર'માં તેનો અક્ષરગણ-
ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય છે

વરસુન્દરી મ જ મ ન ગ ગ (છ શા, નિ. ૮, ૧)

આ ન્યાસ ઉપરથી જરા પણ નહીં સમજાય કે આમા વ્યાક આવર્તનો છે એવ
પણ અક્ષરગણનું અહીં આવર્તન નથી દેખાતું, જ્યારે વાસ્તવિક રીતે છન્દ આવર્ત-
નાત્મક છે

છન્દોનો મેલ વ્યક્ત થાય, તેના સ્વાભાવિક સધિઓ સ્પષ્ટ દેખાય, અને
છન્દોનો પરસ્પર સંબંધ દેખાય એ રીતે તેના લક્ષણો આપવા જોઈએ. સનિયત્રોત્તી
ગપૂર્ણ ચર્ચા તો આગળ આવશે, પણ વૃત્તનું સ્વરૂપ અને વૃત્તોના સમય, તેના
સમવિપમ અસી પ્રયટ કરવાને આ ગણ-પદ્ધતિ અસમર્થ છે એટલું તો આટલા
દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી સમજાવું હશે

હવે છન્દોના લક્ષણો આપવાનું શરૂ કરવા પહેલાં એક ગૂચવળગાઢા પ્રદત્તની
ચોલવટ કરી લેવી જોઈએ આપણા પિંગલોએ આપેલા છન્દો જોતાં ઘણા છન્દો
કવિઓએ ન વાપર્યાં હોય એવા મઝીં આવે છે આ સ્વચ્છન્દ કે દિસાએ પ્રવર્તેલો
છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ પિંગલવારોએ ઉપતાદિ વર્ગો પાદની અક્ષરસહસ્યા
ઉપરથી નક્કી કર્યા છે હવે કાંઈ એક એક કે વધારે અક્ષરના છન્દો પ્રચલિત
કાવ્યોમા મઝીં આવતા નથી પણ છબ્બીસ સુધી સહ્યા લઈ ગયા તો એક પણ
સહ્યા, વૃત્ત વિનાની શા માટે રહી જાય એવા આગ્રહથી છબ્બીસ સુધીની અધી
સહ્યાના વૃત્તો આપ્યા છે વૃત્ત માટે પિંગલવારોને પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાયી દૃષ્ટાન્તો

આમા ઉપર કહેલ સ્થાને લઘુ આવે છે. વાકીના ગુરુ એમ સમજી લેવાનું. છન્દ ગુરુબ્રહ્મ હોવાથી અહીં લઘુનાં સ્થાનો આપેલા છે. પણ રથોદ્ધતા સ્વાગતામા ગુરુના આપેલા છે.

આયં તૃતીયમન્ત્યં ચ સપ્તમં નવમં તથા ।

ગુરુષ્વેકાદશે પાદે યત્ર સા તુ રથોદ્ધતા ॥

એજન, પૃ. ૨૫૯

અગિયાર અક્ષરના પાદમા પહેલો, ત્રીજો, છેલ્લો, સાતમો, નવમો ગુરુ તે રથોદ્ધતા : જેમ કે

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
માલગા લલલગા લગા લગા

તે જ પ્રમાણે સ્વાગતાનું લક્ષણ

આયં તૃતીયમન્ત્યં ચ સપ્તમં દશમં ગુરુ ।

યસ્યાસ્તુ ત્રૈષ્ટુભે પાદે વિજ્ઞેયા સ્વાગતા હિ સા ॥

એજન

ત્રૈષ્ટુભ એટલે અગિયાર અક્ષરના પાદમા પહેલો, ત્રીજો, છેલ્લો, સાતમો, દશમો, ગુરુ તે સ્વાગતા

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
માલગા લલલગા લલગા ગા

કાલિદાસ કવિને નામે ચડેલા નાના પણ સુષ્ક ‘શ્રુતવ્રોધ’મા આ જ પદ્ધતિથી લક્ષણો આપેલા છે. ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’મા આ પ્રમાણે અનુષ્ટુપમા લક્ષણો આપ્યા પછી તે છન્દનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. અને દરેક દૃષ્ટાન્તમા તે છન્દનું નામ ગૂંધેલું છે એટલે કે દૃષ્ટાન્ત ચાલું સાહિત્યમાથી ન લેતા પિંગલવારે પોતે નામ ગૂંધીને રચેલું છે. ‘શ્રુતવ્રોધ’મા તો લક્ષણ જ નામ સાથે તે છન્દમા જ આપેલું છે. આમા અમ્યાસીને યાદ રાખવાની સગવડ છે, પણ દૃષ્ટાન્ત ચાલું સાહિત્યમાથી ન લેવામા પિંગલનો મુખ્ય વિષય કવિઓએ પ્રયોજેલા છન્દો છે, એ તરફ કઈક દુર્લક્ષ થાય છે. પણ તે વિશે આગળ વિચાર કરીશું.

વીજી પ્રસિદ્ધ અને રગમગ સર્વમાન્ય નીચડેલી પદ્ધતિ તે ગણપદ્ધતિ છે. આમા લઘુ-ગુરુને જુદે જુદે સ્થાને મૂકીને યગ યગ અક્ષરોના આઠ ગણો કરેલા છે, અને દરેકને એક-એક અક્ષરની ટૂંકી સજ્ઞા આપી છે (૧) સર્વ ગુરુ ગાગાગા મગમ, (૨) જાદિલઘુ લગાગા યગમ, (૩) મધ્યલઘુ માલગા રગમ, (૪) અન્તગુરુ લલગા મગમ, (૫) અન્તલઘુ ગામાલ તમમ, (૬) મધ્યગુરુ લગાલ

જાગ, (૭) આદ્યગુરુ ગાલલ ભગન, (૮) સર્વંતમ્ મટલ, નમણ. આ સત્તાઓ યાદ રાખવાની એક વીંછી ટૂંકી અને ચતુર્ગાઈવાઢી મુક્તિ છે તે પણ નોંધવા યોગ્ય છે. યનાતારાજમાનગલર્મ એટલામા ઉપરની વર્ધી મજાઓ આવી જાય છે. જં મળાક્ષરનું સ્વરૂપ જોડુ હોય તે આ મૂલમાંથી જોડે મેવો. ણ અને ણની પછીના વે અક્ષરો એ જ એનું લગાતમ્ સ્વરૂપ. યગળ જાળવો હોય તો યનાતા = લગાતા ણ યગળ. રગળ જાળવો હોય તો રાજના = ગાલના ણ રગળ. જમાન = લગાલ ણ જગળ. સલર્મ = લલના ણ મગળ. છેવટે લ = લપ્ અને ગ = ગુર.

આ મગપદ્ધતિ તે માત્ર સ્મરણની સગવડ સાત્તર જ વરી હોય એમ જણાય છે વે અક્ષરોનો મળ કરવા જતા એક ચરણમા મગની મહ્યા ધળી વધી જાય. એ કરતા તો પ્રાચીન માત્ર લપ્ કે ગુરના સ્વાનોની સત્ત્વા આપવાની પદ્ધતિ વધારે ટૂંકી અને સહેલી પડે. ચાર અક્ષરોનો મળ કરવા જતા મગોની મહ્યા ધળી વધી જાય, સોઢ વર્દ જાય, અને મગો આપના શેષ અક્ષરો ત્રણ વધી જાય ત્વા એ ત્રમનો પાછો નિર્દેશ વરવો પડે. એમ મગવડ કરતા અગવડ વર્ધી જાય. ત્રમના મગો માત્ર આઠ થયા તે યાદ રાખવા મહેલા પડે, અને એક વે વે અક્ષરો શેષ વધે ત્વા લપ્ની લ અને ગુરની ગ સજાધી તેનો સહેલી રીતે નિર્દેશ વરી શકાય. એટલે આ મગપદ્ધતિનો જ વિશેષ ઉપયોગ થયો છે. આ પદ્ધતિનો મુખ્ય કાયદો એ કે તેથી છન્દના લક્ષણો સૂત્રોધી આરી શકાય છે પિંગલના મળાતા છન્દ સાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય તેના પ્રાચીનત્વ કરતા પણ તેના સૂત્રનિરૂપણનું છે એમ હું માનું છું.

આ વધે પદ્ધતિમા અમુક અમુક લાભો રહ્યા છે આમા ધર્ગીકરણ મુરયત્વે છન્દોના ચરણની અક્ષરસંખ્યાને અવલંબે છે એટલે એ ધર્ગીકરણ સહેલું પડે, તે અવશ્ય નિશેષ હોય, અને તેમા નવા છન્દો સમાવવામા વશો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત ન થાય વઢી તેનો એક વીંછો લાભ એ છે કે આ વૃત્તોમા પ્રાચીનતમ અનુષ્ટુભ, ત્રિષ્ટુભ અને જગતી એ વેદમાધી સત્ત્વારાઈ મસ્વારાઈને સસ્થિત સાહિત્યમા ઢતરી આવ્યા છે, અને સમય છે કે ઢીજા ધળા, એ રીતે ઢનરી આવ્યા હશે તેની નિરૂપણપદ્ધતિ સાચે એક નામનો પણ સવધ રહે છે અને મગપદ્ધતિ યાદદાસ્તને માટે સહેલી છે અને તેમા નિશ્ચિતતા પૂરેપૂરી સપાદિત વરી શકાય છે તેથી આજ મુધી આ પદ્ધતિ ચાલુ રહેલી છે. વિશેષ શુ, આ છન્દોને જ કેટલાક અક્ષરમળછન્દનું નામ આપે છે પણ આ પદ્ધતિ સાસ્ત્રીય નથી જ વૃત્તોના ચરણમા ત્રણ ત્રણ અક્ષરોના સ્વાભાવિક અવયવો પડતા તથી જ અને વીંજુ એ કે તેથી વૃત્તોના વધતો જદરજદરનો સવધ સ્પષ્ટ વરી શકાતો નથી સાચલા તરીકે આપમે ઉપર રચોદ્ધતા અને સ્વાગતાના લક્ષણો જોડે મયા

આપવાના નહોતા, પણ જાતે યનાવીને છન્દનુ નામ અદર ગૂંથીને તે મૂલવાના હતા, એટલે આવા કલ્પિત વૃત્તા મૂલવામા તેમને વસ્તુસ્થિતિનો યાદ ન આવ્યો આ રીતે અનુપયુક્ત છન્દો પણ પિંગલમા પેમી ગયા આ અનિષ્ટ વલણને એક વીજી દિસાર્થી અવવાશ અને કદાચ ઉત્તજન મળ્યું

સંસ્કૃત વૃત્તો, ઉપર જોયું તેમ, એક ચરણમા આવતી અક્ષરસંખ્યા ઉપરથી જુદા જુદા વર્ગોમા પડ છે તો તે ઉપરથી પિંગલવારોએ હિસાબ કરવા માઢધો કે અનુવ અક્ષરસંખ્યામા ગુરુલઘુની શય એટલી થધી ચોઠવર્ણીથી કુલ બેટલા વૃત્તો થઈ શકે? દાસલા તરીકે કવતા આકાશરી છન્દ છે, તેમા બે છન્દો થઈ શકે, પહેલો એક લઘુનો, વીજી એક ગુરુનો બે અક્ષરના છન્દો ચાર રીતે થઈ શકે ગાગા, ગાલ, રગા, લલ ત્રણ અક્ષરના છન્દો આઠ થઈ શકે, આપણે એ નિર્ણય કરેલો જ છે—મગળ વગેરે આઠ ગણો છે ચાર અક્ષરોના એવા સોઢ છન્દો થાય છે ‘વૃત્તરત્નાવર’ આનો આલો હિસાબ આપે છે સહેજ પાળયા છલુ છુ કે અગિયાર અક્ષરના ત્રિષ્ટુમગા આ રીતે ૨૦૪૮ વૃત્તો થાય છે ‘રણપિંગલ’ તો આર્ય. પણ આગઢ જઈને અમુક વૃત્ત આ ગણતરીએ ગણતા બેટલામા આવે તેનો પણ આકાશો આપે છે દાસલા તરીકે દન્દ્રવજ્રા ‘રણપિંગલ’ પ્રમાણે ૩૫૭ મુ આવે છે આ ગણતરી નક્કામી છે એટલું જ નહીં આમલ છે નક્કામી એટલા માઢ કે કોઈ વૃત્ત સમજવામા, એટલે કે તેનો મઢ સમજવામા આ ગણતરી ઘસા પણ ઉપયોગની ગયી સગીતના રાગનો મઢ સમજવામા તેના સ્વરોના બાદોજનોની સંખ્યા યગયા બેસીએ તેના જેવી જ આ નક્કામી છે પણ એ આમલ પણ છે એવી જાણે એવી ગેરસમજણ કમી થાય છે કે નવા વૃત્તો આવો કોઈ ગણિતિન પદ્ધતિએ સોધાતા હશે અને આટલી થધી શાય સંખ્યા, અને તેને મુકાવલે ઘપરાયેલાં વૃત્તોની સંખ્યા આટલી થધી ઓછી જોતા, પિંગલ-વારો ચાલી પટેલી સંખ્યા પૂરવા જાણે કે નવા ગાંઠ વૃત્તો કરવા રાજાચાયા પરિણામ એ આવ્યું કે પિંગલમા આવતા છદોમાર્યા કવિઓએ ઘાપરેલા બેટલા અને પિંગલવારોના ઉપજાવેલા બેટલા તે અત્યારે વહેવું નુશ્વેલ છે અલવારોની પેઠે છન્દોની સંખ્યા ઘષ્ટી જ ગઈ છે દટક વાદ કરતા ‘રણપિંગલ’ લગાતમલ (એટલે એમા આવૃત્તિનિ આલો જાય) અક્ષરમેઢની મંસ્યા ૧૪૨૩ આપે છે મરાઠી છન્દોરચના ૮૧૬ આપે છે

આ કેમઢ સ્વચ્છન્દ, પિંગલવારોની મજરમા નથી આવ્યો એમ પણ નથી શેમેન્દ પોતામા ‘મુવૃત્તિલલ’મા તહે છે કે “ન ઘટ્ટપ્તાદારે વૃત્તે વિશ્રામ્યતિ ગમ્સતી” (મુ તિ ૨, ૦) ‘છ કે સાત અક્ષરના વૃત્તોમા ગમ્સતીને પિંગલો મઢતો નથી’ અને ‘વૃત્તરત્નાવર’ન પણ ચાલમાર ‘છદોમગરી’ પ્રમારની યાત્રમા મતમર થાય છે

વ્યવહારોચિત પ્રાપ્તો મયાચ્છન્દોઽત્ર કીર્તિતમ્ ।

પ્રસ્તારાદિ પુનર્નોક્ત કેવલ કૌતુક હિ તત્ ॥

(છ. મ. ક. ૬.૫)

‘મેં વ્યવહારોચિત છન્દ અહીં કહેલો છે. પ્રસ્તાર વગેરે કહ્યો નથી, કારણ કે તે કેવલ કૌતુક છે’

આ ઉપરાત પિંગલોમા એક ધીજો પળ જવરો મોટાઢો છે એક જ છન્દના અનેક નામો મઢી આવે છે અને એક જ નામના અનેક છન્દો છે આપણે આ ઘણી મુલમુલામળી છોડી વને તૈટલા સીધા અને સરલ માર્ગે ચાલીશું.

ત્યારે છન્દોની તલ્લખણચર્ચા કરવામા આપણી પહેલી પ્રતિજ્ઞા એ છે કે આપણે વપરાયેલા વૃત્તો જ લઈશું. આમ કરવામા મને ‘દલપતપિંગલ’ પાયા તરીકે લેવું ઠીક લાગે છે. એમ કરવાથી આપણી ભાષાના પ્રથમ પિંગલ સાથે આપણે અનુસંધાન રહેશે. અને દત્તવૃત્તરામમા જે એક ઠાવકાઈ હતી તે એમના પિંગલમા પણ જણાય છે. તેઓ પણ પ્રાચીન પિંગલપરંપરાને જ અનુસર્યા છે, પણ તેમના અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા, અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢવૃત્ત માત્ર ૨૫ જ છે. છન્દોરચનાના પ્રસિદ્ધ મરાઠી પુસ્તકમા સદ્ગત પટવર્ધને વીમ જ વપરાયેલા ગણાવ્યા છે, તેમાના અઢાર ‘દલપતપિંગલ’મા આવી જાય છે માત્ર ઘે રહી જાય છે પ્રહ્મિણી અને સુવદના, તે ઘણે પણ લઈશું અને તે ઉપરાત નિરૂપણના પ્રયોજન માટે હું નર્દટક લઈશ આટલી સ્પષ્ટતા પછી હવે છદોનું નિરૂપણ હાથમા લઉં છું અને તેમા પ્રથમ અત્યંતિક વૃત્તો લઉં છું.

મેં ‘દલપતપિંગલ’ના વૃત્તો સ્વીકાર્યા છે પણ આગઢ વહી ગયો તેમ હું પદ્ધતિ તો મારી જ રાખીશ હું વૃત્તોને મોત્રવાર લઈશ, તેમના અદર અદરના સંઘો ધ્યાનમા રાખી તેમને મેળા કે પાસે પામે નિરૂપિશ, અને લક્ષણો પણ સંધિન્યાસથી આપીશ, ગણપદ્ધતિએ નહીં એમ કરવામા મહ્યાવલવી ઉક્તાદિ વર્ણવિરણ સંઘવાશે નહીં એ કહેવાની જરૂર નથી, જોકે એક માહિતી તરીકે ન્યાસ સાથે અક્ષરોની સંખ્યાનો આકઢો મૂકીશ

અહીં વેદમાધી ડભરી લાવેલા ત્રિપ્તુમોધી આપણે પ્રારમ્ભ ધરીશું પ્રથમ ન્યાસ આપીશ અને પછી તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે વને ત્યા સુધી પ્રચલિત સાહિત્યમાધી એક એક દૃષ્ટાન્ત આપીશ

ઇન્દ્રવજા મામાલભાગા લલગા લગામા ૧૧

આનુ દૃષ્ટાન્ત આ જ પ્રકરણમા આવી ગયું છે એટલે અહીં જુદું ઉતારતો નથી.

ઉપેન્દ્રવજ્રા . લગા લગાગા લલગા લગાગા
 દૃષ્ટાન્ત . અવાદ છો તોય ગતી કરો છો,
 વરો નથી તોય વરે ગ્રહો છો,
 અવધુ છો તોય તમે જુઓ છો,
 અકર્ણ છો તોય તમે સુણો છો

૧૧

‘ઈશ્વર પ્રાર્થનામાલા’

આ વસ્ત્રેની પક્તિઓના મિશ્રણથી ઉપજાતિ છન્દ વને છે ઉપરના બેની અપેક્ષાએ આ છન્દ જ ઘડારે વ્યાપક રીતે સસ્કૃત તૈમ જ ગુજરાતી સાહિત્યમા વપરાયો છે તે સાથે નોંધવુ જોઈએ કે ગુજરાતીમા ઉપજાતિમા આ બે ઉપરાત બીજા ઘણા છન્દોના મિશ્રણો કરવામા આવે છે, જેની આપણે આગળ વર્ણવરીશુ દૃષ્ટાન્ત —

આયુષ્યના ઊવરમા ઉભેલો
 જુવાન ક્ષણે ક્ષિતિગો વઢોટી,
 ને પેલિ લે પ્રાણ પ્રયાણધલો
 મવિષ્ણની કૂચ તળી રજોટી

‘મોહરે’, ગગોત્રી

આમા ૧ લી અને ૩ જી ઇન્દ્રવજ્રાની છ, ૨ જી અને ૪ થી ઉપેન્દ્રવજ્રાની છ આ એ છન્દની પક્તિઓ અમુક ક્રમમા જ આવવી જોઈએ કે સરસી સરયાની જ આવવી જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી ગમે તેટલી ઓછીવત્તી આવે, ગમે તે ક્રમમાં આવે અને આમા ઈર્ણ પક્તિઓનો અને વકીનો પ્રાસ મેલવ્યો છે તે પણ શોભા અર્થે મેલવ્યો છે, છન્દને એ આવશ્યક નથી વૃત્તોમા કોઈ પ્રવારનો પ્રાસ આવશ્યક હોતો નથી ગુજરાતીમા પ્રારંભમા વવિજો વૃત્તોમા પણ પ્રાસ મેલવતા, પણ થોડા જ સમયમા તેનો ત્યાગ થયો છે, અને અત્યારે કોઈ નિયમ તરીકે પ્રાસ રાસતા નથી, શોભા તરીકે રાખે તે જુદો પ્રશ્ન છે

ઇન્દ્રવજ્રા ગાગાલગાગા લલગા લગાલગા ૧૨

વજ્રસ્ય લગા લગાગા લલગા લગાલગા ૧૨

આ વસ્ત્રમા, ઉપર આવી મયેલા ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રામા ઉપાન્ત્ય સ્થાને એક લઘુ ઘડારે છે પણ તેથી તેના સંધિઓના વિભાગો ફરી ગયા છે આને દૃષ્ટાન્તોની જરૂર માનતો નથી હાલુધુ આના મિશ્રણના ઉપજાતિ સ્વીકારે છે ગુજરાતીમા શ્રેષ્ઠમના ઉપજાતિ સાથે આ જગતીના ઉપજાતિનુ પણ મિશ્રણ થાય છે દૃષ્ટાન્ત —

હતી ગઢી ધારતળી જ ટોંચે
 ચોપાસ નાગા નગ ઝપરે ચળી;
 ગયા હઠી શત્રુ, પઠી જ માસ,
 દિવાલ ઠેલી નિમલણો ગઢીધળી.

‘શેરદોરો’, મળવાર, પૃ. ૨૨૭

અહીં પહેલી અને ત્રીજી ઉપેન્દ્રવગ્દાની છે ત્રીજી શ્લોકગાની અને ચોથી વસતિપની છે.

આ પછી ધમન્તતિલકા લઈએ. તેનો સ્વાત્મન ન્યાસ :—

વસતિલકા : ગાગાલગા લલલગા લલગા સગાગા ૧૪

પહેલા દૃષ્ટાન્ત આવી ગયું છે છતાં એક વાંજુ લઈએ.

છે એ જો! ગધલ નિર્વલનો જ પાતા,
 ‘ઘાલી’ હવે સ્થિર થઈ ધર્મ ચિત્ત શાતા —
 જો! દેણુ આ અસિ વ્રુણે ચમકે અનન્ત,
 ને ચિત્ત આ ચમકિને વન્યુ વેગવન્ત

‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’ હૃદયવીણા, પૃ. ૭૩

આવૃત્તના લક્ષણમા ધનાવરા સસ્ત્રુત ધિગદા યતિનો ઉન્નતેસ કરતા નથી પણ ‘શ્રુતબોધ’ આઠમે અક્ષરે યતિ કહે છે માન કાલિદાસે આ યતિ માની નથી ગુજરાતી કવિઓએ પણ પાઠી નથી ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા જ પ્રથમ ચરણમા આઠમે અક્ષરે શબ્દ પૂરો થતો નથી દલપતરામે પણ આ યતિનો નિર્દેશ કરેલો નથી એટલે સર્વ રીતે આ વૃત્ત અચિત્ત વૃત્તોમા પડે છે

આ પછી હું ચપલા લઉં છું એ ધપરાસમા ભાગ્ય જ આવે છે પણ દલપતરામ આપે છે માટે લઉં છું અને આપણને એક દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ આગળ કામમા આવશે

ચપલા . ગાગાલગા લલલગા લલગા

૧૧

દૃષ્ટાન્ત તેં ભાજિ લાગવિજ હાથ લઈ,
 કા લાધિ લૂચ ચપલા જ થઈ,
 તે ઠામમા ન ધરિ તેં ઠરવા
 પસ્તાવ છોડ પઠિયો કરવા

દ વિ અક્ષરમેલ છંદ ૪૯, પૃ ૪૧

આ પછી હું રચોદતા લઉં છું.

રચોદતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા ૧૧

વાલિદાસે રઘુકુમારના કેટલાક સર્ગોમાં જા છન્દનો વ્યાપક રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. અર્જુનીન યુગમાં કવિઓએ આ બહુ વાપર્યો નથી. જોકે મધ્યકાલીન યુગમાં કવિઓએ એનો પ્રયોગ ઠીકઠીક કર્યો છે (વૃત્તરચના, પૃ. ૫૫) ચાન્તે અપ્રસિદ્ધ રાણેલા પૂર્વે કાવ્યોમાર્થી એવ દૃષ્ટાન્ત નીચે જતારુ છું :

રાજ્જ એ ક્ષટપથી થઈ રહી,
નીકલ્પા સુસદતા મને વહી,
મદ મદ પ્રિય સાથ જાઉં છું,
વાટમાં સરસ થાંદ ગાઉં છું.

‘મૃષ્ટિમૌદર્યથી મન ઉપર થતી અસર’, પૂર્વાભાષ આધુનિક સમયમાં પાછો આ વપરાવા માહધો છે આ પછી આને મળતો સ્વાગતા લઈએ.

સ્વાગતા : ગાલગા લલલગા લલગાગા ૧૧

આ પણ રચોદતાની પેઠે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં વપરાયો છે. (વૃત્તરચના, પૃ. ૫૫) આનું દૃષ્ટાન્ત પણ ચાન્તના પૂર્વે કાવ્યોમાર્થી લઉં છું :

વાર તો વહુ ગઈ ન હતી જ્યાં
એ પ્રદેશ થકિ મુક્ત થયા ત્યાં.
અવકાર ટલતા અજવાળું,
એ મુસોમિત વહુ જ નિહાળું.

એજન

અને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચોદતા-સ્વાગતાનો ઉપજાતિ પણ થયો છે :

દેવિ દ્રૂપદિય રાહિ સામલી,
હાથિ લેહ હથિયાર આવિલી,
ભીમુ ભીર દમ કીચક કૂટહ
તેહ આગલિ ન કોઈ વિહૂટહ

વૃત્તરચના, પૃ. ૧૩

પહેલી બે પંક્તિઓ રચોદતાની છે બીજી બે સ્વાગતાની છે અહીં પ્રાસમાં આવતો ‘ટહ’ સંયુક્તસ્વરનો હોઈ ‘તેને એક ગુરુ ગણવાનો છે

આ પછી હું મંજુભાષિણી લઉં છું તેના દૃષ્ટાન્ત સરીકે ધલપતરામનો સ્તવગદ્ય જ ઉતારુ છું .

મંજુભાપિણી : લલગા લગા લલલગા લગાલગા ૧૩

સજ સાજ ગોલિ ગુણનો ગુવાસિની,
ઘઢિ ધા મલી જ વિષ મંજુભાપિણી;
જશ તો જરૂર જગ મધ્ય જામશે,
પરિપૂર્ણ સૂઝ પળ તો તું પામશે.

દ. પિ., અક્ષરમેલ છંદ ૭૫, પૃ. ૪૯

આ છંદ ગુજરાતીમાં વધુ વપરાયો નથી, જોકે સુંદર છે. માથે 'શિશુપાલવધ'ના તૈરમા સર્ગમાં આનો વ્યાપક તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. હું કે. હ. ધ્રુવના ચિત્રદર્શનના ભાષાન્તરમાંથી એક દૃષ્ટાન્ત નીચે ઉતારું છું:

ઊર જાણુ આજ વરતે મુલગ્ન તે,
જવ ગીતમે ષટિત યુક્ત કંકણે,
તવ પાણિ ઉત્સવ સમાન પામિને,
પ્રમદે! પ્રમોદ પ્રસર્પો રૂંદે રૂંદે.

સા. વિ. ભા. ૧, પૃ. ૩૪

આ પછી કલહંસ. તે પણ ગુજરાતીમાં વપરાયો નથી:—

કલહંસ : લલગા લગા લલલગા લલગાગા ૧૩

સજશે સગાધિ શુભ સ્નેહ રટીને
કલહંસ કંઠ કરિ વાણિ વહીને;
મુસ સાજ આજ ધરિ લાજ વધારે,
શુભ કાજ તે જ જન સર્વ મુધારે.

દ. પિ., અક્ષરમેલ છંદ ૭૭, પૃ. ૪૯

આનું મૂળ નામ કુટજ છે. માથે 'શિશુપાલવધ'માં તે પહેલી વાર વાપર્યો અને તેમાં કુટજ શબ્દ આવે છે તેથી એ નવા છંદનું નામ 'કુટજ' પડ્યું. પટવર્ધન નોંધ કરે છે કે એ શ્લોકમાં 'અમર' શબ્દ પણ આવે છે તેથી એ છંદને કોઈ અમર પણ કહે છે. ('છન્દોરચના' પૃ. ૧૦૧) તેનું મુક્ત સમશ્લોકી ભાષાન્તર નીચે મૂકું છું:

વનમાં પ્રમત્ત અમરો કુટજોમાં
નિરક્ષી, વઢી મગનમાં જલભારે
લલ્લતા ધનો, શિખરિની સદ્ગુણી
ટહુકી રહે મધુર ગીત લહેકે.

આ પછી પ્રમિતાદારા લડે છું.

પ્રમિતાદારા : લલગા લગા લલલગા લલગા ૧૨

ઘઠ શૂ મરે તુ તરણી તરણી,
પરણી વિકાર, મલની મરણી;
મનુષ્યાવતાર પરણી કરણી,
હરિમિત મુક્તિપદની સરણી.

વૃત્તરચના, પૃ. ૫૫

અર્વાચીન સાહિત્યમા ઘટ્ટ વપરાયો નથી પણ છન્દ સુંદર છે, અને માથે આપો નવમો સર્ગ આ છન્દમા લખ્યો છે.

આ પછી ચન્દ્રવર્ત્તમં લઈએ

ચન્દ્રવર્ત્તમં : ગાલગા લલલગા લલલલગા ૧૨

આ છન્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમા પણ વપરાયેલો જોવાનું સ્મરણ નથી. દલપતરામે લીધો છે તેથી, અને આ જ કુટુંબનો હોવાથી અહીં આપું છું. તેનું દૃષ્ટાન્ત દલપતરામમાથી લઉં છું :

રાન ભાત્તવિ મયાનક સરણુ,
ચન્દ્રવર્ત્તમં નજરે નહિ નિરણુ,
શાશ્વદ્ શુભિયા ઘટ્ટ કરણા,
હાથિ વાઘ વઘ ને વઠિ હરણા.

દ. પિ, અક્ષરમેલ છંદ ૬૦, પૃ. ૪૩

અને પ્રિયવદા

પ્રિયવદા : લલલગા લલલગા લગાલગા ૧૨

ન મજરે પ્રમુજિ વેમ તૂ કદા,
પરમ મિત્ર પ્રમુ છે પ્રિયવદા,
સરસ શાન્તિ પ્રમુથી પમાય છે,
પ્રમુ વિના દુઃખ સરા સમાય છે

દ પિ, અક્ષરમેલ છંદ ૬૭ પૃ. ૪૭

આ પણ સંસ્કૃત કે ગુજરાતી સાહિત્યમા ઘટ્ટ વપરાયેલો જોયો નથી. 'રાઈના પવંત' માથી એક દૃષ્ટાન્ત મળી આવે છે

પ્રણયના મધુર રગની પિછી
હૃદયના પટપરે ફરતિ જ્યાં,

સઢગનો પ્રબઢ અગ્નિ કષ્ટનો

નિકટ ં પટ પુઠે અદૃષ્ટ ત્યાં

‘રાઈનો પવંત’ અવ ૭, પ્રવેષ ૧, પૃ. ૧૩૨.

આ પછી દ્રુતવિલચિત લઈએ :

દ્રુતવિલચિત : લલગા લલગા લલગા લગા

૧૨

ચહિ જતા ઢારણાં શ્રમને હરે,

નિરવ્વતાં રચના નયનો ઠરે,

મધુર શબ્દ વિહગ ચણાં કરે,

રસિકનાં હૃદયો રસયી મરે.

‘વતન્તવિજય’, પૂર્વાલાપ

આ સધિઓમા લલગા અકારોના આવર્તનો ધાય છે તેવી કવિઓ યમક-
ચમત્કૃતિ લાવવા આ છન્દનો પુખ્ત ઉપયોગ કરે છે ગુજરાતીમા તેવો ંક
દાણલો પઢિત ગટ્ટુલાલના ઢગોવનો નીચે ઉતાર છુ :

નચિ કરી ચકરી મતિ હાયમા

અમર હેમ રહે નહિ સાયમા

નર રાદા રસદાયક દેવને

નિરલ મૂરખ મૂરતિ સેવને

સુભાષિત રત્નભાટાગાર (ગુજરાતી ભાષાતર સાથે)

પૃ. ૫૧૭

હવે હુ અર્ધસમવૃત્તો રૂઝ છુ, અલગત અહીં લીધેલા આ વૃત્તો લગાત્મક
જ છે, અને તેવી તેમને વિશે ંટલુ કહેવાની જરૂર છે કે તે ચધા મૂઢ માત્રા-
ગર્ભ છન્દો છ અને તેમનો માત્રાલઢ સસ્કૃત સાહિત્યપારોને હાયે સ્થિરલગત્વ
પામવાયી તે સપૂર્ણ લગાત્મક વૃત્તા વન્યા છે, ંટલે ંને હુ અહીં સ્થાન આપુ
છુ દલપતરામે આવા વે છન્દો આપેલ છે તેમા પહેલાને વંતાલીય કહેલ છે
પણ ં નામ ભ્રામક છે, કારણ કે ંક અર્થમા તે માત્રાગર્ભ છન્દોના આજ્ઞા
વર્ગનુ વાચક છે આ વર્ગમા ય અવાન્તર વર્ગો આવે છે (૧) વંતાલીય
(વિશેષ અર્થમા), (૨) ંપચ્છન્દસિક વત્તેના અનુક્રમે દાખલા લઈએ પહેલામા
પ્રથમ વિયોગિની કે સુન્દરી (જને દલપતરામે વંતાલીય કહેલ છે)

વિયોગિની કે સુદરી લલગા લલગા લગાલગા ૧૦

લલગાગા લલગા લગાલગા ૧૧

गगने घुमराइ वादळी
 बिरहीनां हृदया दर्द घळी;
 रहि हा महि रेलि वृष्टिए !
 न पडे पंथि रवीदु दृष्टिए.

‘छायाघटकपंर’, सा. वि. १, पृ. १०

आ छन्दमा द्रुतविलंबितनी पेठे तल्लगानां आवर्तनो छे अने तैषी आ छंद
 पण यमकरचनाने अनुकूल छे. जेग के

वरधा वर याचरी गने,
 मुखियारो मुखिया भजूं तने;
 वणसे वगसेवना थकी
 नरधारी नरधारणा नवी.

‘द. पि.’, पृ. ६६

आ ज पेढावर्गनो बीजो छद अपरवक्त्र :

ललललललगा लगालगा ११

ललललगा ललगा लगालगा १२

मनवि उपरना ज मीठडां

वणरस जे करिये मंगामणां,

न चतुर उर ते हरी राके;

जयम मणि कृत्रिम रागना, राखे !

‘पराक्रमनी प्रसादी’ २-२१ (१९१८)

आ वध्रे वंतालीय पेढावर्गना लगात्मक रूपी यथा. हवे वंतालीयना बीजा
 प्रकार औपच्छन्दसिवना लगात्मक रूपी जोईए :

माल्यभारा अथवा माल्यभारिणी : ललगा ललगा लग लगगा ११

लललगागा ललगा लग लगगा १२

जळ धड्ड आभयी दडूडे,

भरबेगे गिरिगह्वरे हड्डे;

घड्डे घन; बीजळी शबूके,

अहि ते जोइ डरे दरे डबूके.

‘छायाघटकपंर’, सा. वि. १, ११

પુષ્પિતાગ્રા : સલસલસલગા રગા લગાગા ૧૨
 સલસલગા સલગા લગા લગાગા ૧૩
 પ્રમુદિત ષડાં સુગી રહે એ,
 અનુભવો મદ માય એ ગર્વીન;
 અવિદિત ગતિયી મરે ય દેવી
 અલલ વગા નવિએ રહે નિહાઢી.

‘દશાં’, દગૃતિ

આ વાત્રે છન્દો, વૈતાલોપના ઓપચ્છન્દનિવ વિમામગા છે, પળ એ
 ગામે પળ એ ધાંનું એક લગાતમા રૂપ વનેલું છે આપને તે જાંદિએ.

ઓપચ્છન્દસિત્ત • સલસલસલગા લગા લગાગા ૧૨
 સલગાગા સલગા રગા લગાગા ૧૨
 જઢ ધારનર મેહુલો મરતા,
 રસમાં મગ્ન મદન પાગરતા;
 નવલ અવલ ફૂલની વઢી એ
 નિરગતા સટમે કુઢી કુઢી એ

‘છાયાષટકવંડ’, સા વિ ૧, પ. ૧૫

જરા જ પૂષકરણયી જણાને વે અહી મહેલો પવિત પુષ્પિતાગ્રાની છે
 અને ઘીજી માત્યમારાની ઘીજી છે વઢી પુષ્પિતાગ્રાને પળ કોઈ ઓપચ્છન્દસિત્ત
 વહે છે (વૂ ૨, ચી ૪, ૧૧, પૂ ૧૧૨)

મઘ્યયતિ વિનાના લાવા વૃત્તો વહુ ધોડા છે તેમાયી હુ પ્રથમ પૃથ્વી
 લઈશ ન્યાસ —

પૃથ્વી : લગા સલસલગા લગા સલસલગા લગા માલગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત વિહગ, ડડ ! જો લસે અલુટ ઘ્યોમ આશામયી !
 ચહે નયન જે દિશા નમ નવીન તે દાસવે.
 ચહે હૃદય રગ જે મુસ્કમાન તે સ્ત્રીલવે :
 વિહગ ડડ ડડ રે ! ડડળ ધન્ય હો તાહરા

‘ડડ્ડમોન્નુલ નીજુવાનને’, મળવાર પૂ ૧૫૩

પિંગલનું ‘છન્દ શાસ્ત્ર’, ‘વૃત્તરત્નાવર’, ‘છન્દોમજરી’ વગેરે સર્વ સંસ્કૃત પિંગલો
 આ વૃત્તમા આઠમે અક્ષરે યતિ માને છે વે હ ધ્રુવ વહે છે તેમ “પ્રાચીન

સાહિત્યમા મહાકવિ યાલિદાસ, ભવમૂર્તિ આદિએ તે સ્વીકારી નથી.^{૧૫}
(‘સત્યવાદ અને પક્ષવાદ,’ સા. વિ. મા. ૧., પૃ. ૧૧૫-૬) એટલે આનુ
સ્થાન અત્યંતિક વૃત્તોમા જ છે.

આ પછી હું નર્દટક લઉ છું. તેનો ન્યાસ —

નર્દટક : લલલલુગા લુગા લલલુગા લલુગા લલુગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત : અગણિત વર્ષ ને યુગ અનેક વ્યતીત થયા
મરતર મગ્રથી વધિર વેવલ્લ વર્ણ વન્યા;
નહિ બલિદાનનો પલ્લ પલ્લે પળ પાર રહ્યો,
વલુપિત ભસ્મથી અલિલ કુઢ ભરાઈ ગયો
‘નરમેઘ’, સ્રોતસ્વિની

આ વૃત્ત ગુજરાતીમા નહીં જેવું જ વપરાયું છે. ઘોટાદકર સિંધાય કોઈએ
ઘાપર્યાનું મને સ્મરણ નથી. ભાગવતમા આવતી વેદસ્તુતિ આ વૃત્તમા છે અને
તેથી તે પુરાણીઓને પ્રિય છે. આને પિંગલે અવિતથ કહ્યું છે (છ. ધા.
નિ. ૮, ૧૪) અને અત્યંતિક ગણ્યું છે, ત્યારે ‘વૃત્તરત્નાકર’ અવિતથમા દશમે
મધ્યયતિ મૂકે છે (વૃ. ર. ચાં, પૃ. ૧૨૫) અને સાતમે યતિ મૂકી તેને
નર્કુટક કહે છે (એજન, પૃ. ૯૮) આમ અવિતથ સર્વથી પિંગલોમા મતભેદ
હોવાથી હું એ નામ નથી સ્વીકારતો. ઘઢી એ નામ ગુજરાતીમા ધંધી વપરાયું
નથી. ગુજરાતીમા એ નામો કર્દક પરિચિત છે. ઘોટાદકરે ઉપરના વાચ્ય ઉપર
વૃત્તનું નામ નર્દટક અથવા નરકૂટક વહેલું છે. પણ નરકૂટકમા ‘વૃત્તરત્નાકર’
યતિ મૂકે છે, એટલે એ નામ ન સ્વીકારતા હું બીજું નર્દટક સ્વીકારું છું, જેને
‘છન્દોમજરી’ અત્યંતિક ગણે છે (છ. મ. ક. દ્વિતીય સ્તવક. અત્યંતિમા વૃત્ત
૬, પૃ. ૧૨૮). વહુ ઓછું વપરાયેલું હોવા છતાં લેવાનું કારણ એ કે અત્યંતિક
લાવા વૃત્તોનો ચર્ચામા એ ઉપયોગી છે.

હવે હું સમયતિક વૃત્તો લઉ છું તેમા શાલિની મોત્ર સૌથી મોટું છે
તે પ્રથમ લઉ છું. અત્યંતિક વૃત્તોમા પ્રથમ આવતું ઇન્દ્રવજ્રા જેમ ત્રિષ્ટુભ એટલે
અગિયાર અક્ષરનું છે તેમ આ શાલિની પણ અગિયાર અક્ષરનું છે, અને

૫ મનુહરિશતકના પ્રસિદ્ધ નીચેના શ્લોકમા પણ આઠમે અક્ષરે યતિ નથી.

લમેત સિકતાસુ તૈલમપિ યત્નત પીડયન્

પિવેશ્વ મૃગતૃષ્ણિવાસુ સલિલ પિપાસાદિત ।

કદાચિદપિ પર્યટન્ શશચિયાળમાસાદયે-

અ તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્સજનચિત્તમારાધયેત્ ॥

અપનિપદોમા પુષ્પલ ઘપરાવેલુ છે. આગલ ઘઠી ગયા પ્રમાણે મધ્યયતિનુ સ્થાન ચતાવયા હું દંડ મૂકીશ.

શાલિની : ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

૧૧

મૃત્યુ આજે આવ વેસી ઘડીક
કે દુહાડાની ચાત પૂરી કરીએ;
તારેમારે નાહિ સઘથ જૂજ,
જે જાણો તો વેઢબ્યો તેં જ માઈ !

‘મૃત્યુને’, નિશીય

અઠી ચોયે અક્ષરે યતિ આવે છે. અને એ યતિથી વૃત્તના ચે તહો પહે છે, જેને આપણે યતિપટ્ટો ઘઠીશુ. અઠી પહેલો યતિપટ્ટ ધાર અક્ષરનો છે, વીજો સાતનો. આ દૃષ્ટિએ અયતિય વૃત્તને આપણે અલટ અને સમયતિવને સલંડ કહી શકીએ.

શાલિનો પછી આપણે વૈશ્વદેવી લઈએ :

વૈશ્વદેવી : ગાગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

૧૨

દૃષ્ટાન્ત . એ તે સપાતીપુત્ર શૂ નામનો છે ?
કે અદ્યત્યામા કુતિ ને રામનો છે ?
કે શુ રાધાનો રાવળી શૌર્યસેતુ ?
પહે પાડૂનો કે શુ છે સ્વેતકેતુ ?

‘મૃન્મથકટિક’નો અનુવાદ સા વિ ભા ૧, પૃ. ૫૪

અઠી તરત સમજાયુ હશે કે શાલિનીના પહેલા લટમા એક ગુરુ મઢધાધી વૈશ્વદેવી વૃત્ત થયુ છે

એ ગોત્રનુ હવે જરા ળાવુ — સત્તર અક્ષરનુ વીજુ વૃત્ત લટ.

મદાશાન્તા ગાગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત . છૂપી ઝપે ઘનપટ મહી તારલા વ્યોમઝકે
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદિ અને વિશ્વ આશૂમ લે છે,
ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજલી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતિ મધુરુ સ્વપ્ન માહી દિસે છે

‘વિલ્વમગલ’ કેકારવ, પૃ. ૫૫

આમા બે મધ્યયતિઓ છે આને શાલિની સાથે સરસાવવાધી બન્નેના સમાન સધિઓ એક જ પઠનથી છતા થઈ જશે એ ગોત્રનુ વીજુ વૃત્ત સઘરા :

સમ્પત્ : ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા ૨૧

ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ વ્હી ! ગહાગિરિ, ગુફા, પાનને ગાજિ ઝટે !
 પ્હાડોએ ત્રા'દ તોડો ગગન ધુભિ ઝળી, સામના ગાન છૂટે !
 ઝમી છે પિંગળા સી પટપટિત સટા ! પુષ્છ તૂ ચીજ ધીમે ;
 સ્વારી એ કેતરીની ! ત્રિભુવનજયિની શરિષા એવિ રીમે !
 'ચિતરાલ્ય ચીર કેતરી', પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ પૃ. ૪૨

આમાં પણ એ મધ્યમતિથી છે. આ પછી હું માણિની લઉં છું.

માણિની : લલલલલલગાગા । ગાલગા ગાલગાગા ૧૫

દૃષ્ટાન્ત : સરસ સરળ વાક્યે, ચોરગી પિત્ત પ્યારી,
 શરણ મુશરનેથી સંગુણી શાન્તિ ધારી;
 મુગુણપતિ મુરુના, મૂર્તિસાધન ધાળી,
 નવ ત્રિપ ? ગહિ, માઝી કાન્તની શાન્ત ધાળી !
 'સાશરગપ્તક', નયુરામ સુન્દરજી

આની પછી હરિણી લઉં :

હરિણી : લલલલલલગા । ગાગાગાગા । લગા લલગા લગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત : હૃદયવનના મીઠાબોલા મુસાફર હંમલા !
 વિપુલ જલના વાસી ! મોઢા ! ન માનસ હોય આ !
 શ્રમિત દિગતો રહોયે જા જા જહી સુજ સ્થાન છે !
 ઝજઢ ધનમા ધાનો, ઝાપૂ ! ફરસામ વિરામ છે ?
 'નૂતન સસા પ્રતિ', વૈકારવ, પૃ. ૨૧૨

આ પછી હું સુવદના લઉં છું. ગુજરાતીમાં તે ઘણું ચપરાયો નથી. તેનું દૃષ્ટાન્ત કે. હ. ધ્રુવના 'મુદ્રારાસ'ના સમશ્લોકી અનુવાદમાંથી લઉં છું.

સુવદના : ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલલગા । ગાગા લલલગા ૨૦

દૃષ્ટાન્ત : ગર્જતા, મેગાડોને ઘઠ કારિ ઢલતા, વાઢા તન છતા,
 સિદ્ધરે શોળ, પ્રોઢા મુજ ગજ મદનૂં ધારી વહવતા;
 પ્રોઢો જે શોળ નામે નદ, ધન વનથી કાઢી, સટ વઢે,
 મોઢે ને નીર રેલે મરજિ, પિ જ જશે તેનૂં રહુ જઢે.
 'મુદ્રારાસ', ૪, ૧૬ કે. હ. ધ્રુવ

અહીં શાલિની ગોત્ર પૂરું વાચ છે. એ પછી એક નાનું ગોત્ર લઉં છું. પ્રહરિણી અને રચિરાનું. પ્રથમ પ્રહરિણીનો ન્યાસ આપું છું.

પ્રહ્મિણી : ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા ૧૩

દૃષ્ટાન્ત : ક્રોધામ્ની તણિ નિજ ક્ષાઢ મધ્ય જેને
નદોને ક્ષડપિ પ્રજાલ્લિયા નવેને ।
તે ચદ્રગ્રહણિ ગાય હેરિ હાવે
ધેરાવો નરપતિ ચદ્ર કાવિ ઢાવે

‘મુદારાક્ષ’, પ્રસ્તાવતા, ૭ વે. હ. ધ્રુવ

ગુજરાતીમા આ વૃત્ત ઘડુ નયો વપરાયુ, પણ મસ્કૃત મહાવાચ્યોમા એ ધણુ
પ્રચલિત છે અને સુન્દર પણ છે. આ પછી રુચિરા.’

રુચરા : લગાલગા । લલલલગા લગાલગા ૧૩

દૃષ્ટાન્ત : ગજેન્દ્ર ઢા મદમર મગિમુખ્ય વે
મહીતલે વઢ અતુલે વઢી મરે,
તહી બિહલી કરિણિ શિ રાજલલ્હિમ તે
અનિશ્વયે અતિ અટવાય છે રારે!

એજન, ૨, ૪

૬ ‘મરતનાટ્યમાસ્ન’મા આ વૃત્તને પ્રભાવતી કહેલ છે (મ ના. ધો. ૧૬, ૫૮ પૃ. ૧૮૬)

કે હ ધ્રુવે ‘વલપતપિંગલ’ની ૨૨ મી આવૃત્તિ સુધારી ત્યારે વલપતરામના
મૂલ પ્રભાવતી નીચે નીચે પ્રમાણે ટિપ્પણ મૂવયુ “પ્રભાવતીમા ધોયા અક્ષર
પછી યતિ છે સસ્કૃત પ્રયો પ્રમાણે રુચિરા કિંવા પ્રભાવતીનુ લક્ષણ નીચે
મુજબ છે

જિમે સજી ગૃહ જગમા વઢાવતી,
પ્રભાવ તુ, શ્રુતિ રુચિરા પ્રભાવતી,
સદૈવ હુ મજુ તુજને જ, મારતી,
રલે મને વલિજનતી ! વિમારતી”

વ પિ અક્ષરમેઢ છવ ૭૧. પૃ. ૫૦

અહી સ્પષ્ટ રીતે રુચિરા અને પ્રભાવતી એક છે, અને તેનુ લક્ષણ ઉપર આપ્યા
પ્રમાણે છે એવો ધ્રુવનો અભિપ્રાય છે આ આવૃત્તિ ૧૯૨૨ ની છે એટલે આને
જ હુ, તેમનો છેવટનો અભિપ્રાય મળુ છુ તે પહેલાના ૧૯૦૮ના ‘વચરચનાના
પ્રકાર’ના લેખમા તેમણે પ્રભાવતીનુ વલપતરામે આપેલુ સ્વરૂપ સ્વીકાર્યુ હતુ
(સા વિ ૨, ૨૭૫) તે નીચે પ્રમાણે હતુ

તૂ મારિ જ, ગુણ ગણના શિતાવતી,
સ્નેહી સદા, મુજ પણ તુ પ્રભાવતી,

આ પછી હું શિખરિણી લઉં છું, જે સંસ્કૃત ગુજરાતી બંને સાહિત્યમાં પુષ્કળ વપરાયો છે અને વીજા કોઈ પ્રચલિત છન્દો સાથે બુદ્ધવસંવધ જણાતો નથી

શિખરિણી : લગા ગાગાગાગા । લલલલલગાગા રલલગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત :
 ક્વચિદ્ રંગે ઘેરે સરવર લહેરે ઠમકતી,
 ક્વચિત્ જ્યોત્સ્નામાહી સ્વરણમયિ વાન્તી ક્ષમકતી,
 ક્વચિત્ પ્રાચીમાંહી શિરમણિ ધરીને રિશ્તવતી;
 ક્વચિદ્ અધારામાં પ્રણતલય છેલે સિંજવતી.
 'વલાંત કવિ', વ્લાન્ત કવિ

આ પછી પ્રસિદ્ધ શાર્દૂલવિશ્રીઢિત લઈએ

શાર્દૂલવિશ્રીઢિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા ૧૯

દૃષ્ટાન્ત :
 આવે શાન્ત સમે શિંશ્વલ્લ ઘડી, કળોં, નદીઓ, લઢી —
 સંગીત-ધ્વનિ વિસ્તરે ! અનિલની રહેરો વિલાસે ઢઢી !
 તારામઢલ સાથે રાસ રંચિને વાઢા તરગોજ્જ્વલા
 શી આદર્શસમે સરોવર-ગઢે નાચે કળોંની વઢા ! ?

'રાગિવર્ણન અને મધુરાવાસદર્શન', કુજવિહાર

આ વૃત્તોને કેવળ ઉપલક તજરે જોતા પણ કેટલાક સામાન્ય વિચારો આવે છે અયતિક અને સયતિક વર્ત્ત પ્રકારના વૃત્તોમાં પ્રાચીનતમ ત્રિપ્લુભ અગિયાર અક્ષરનો નીચલો છે, અને એ મૂળભૂત વૃત્તના ગોત્રો જ સૌથી વધારે વિસ્તરે છે અયતિક વૃત્તોમાં લાગામાં લાવું પૃથ્વી અને નર્દટક સત્તર અક્ષરનું છે, સયતિકમાં લાગામાં લાવું સગવરા એકવીસ અક્ષરનું છે તેનાથી ટૂંકું સુવદના ૨૦ નું, શાર્દૂલવિશ્રીઢિત ૧૯ નું અને મદાકાન્તા અને શિખરિણી ૧૭ નું છે અયતિકમાં અગિયાર અને ચાર અક્ષરના અને ચૌદ અક્ષરનું વસન્તતિલકા એમના

તારો જ છું, જન ભગવતિ ભારતી,

દેવી રહે, દિલ મુજને વિસારતી

દ પિ, અક્ષરવલ્લ છદ ૭૧

આનો ન્યાસ, ગાનાલગા । લલલલગા લગાલગા (૧૩) આ પ્રમાણે થાયે રુચિરા સાથે સરસાવતા તેના પર માત્ર એટલો જ છે કે રુચિરાના પહેલાં લઘુની જગાએ આમાં પહેલો ગુરુ છે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ છન્દ સારી રીતે વપરાયો હું જાણતો નથી તેથી આપણા મુખ્ય છન્દોમાં તેને સ્થાન આપતો નથી.

વપરાશ સૌથી વધારે છે, પૃથ્વીનો હમણાં જ વધ્યો છે; સપતિકમા સત્તર અક્ષરના મદાક્રાન્તા શિલ્પરિણીનો વપરાશ સૌથી વધારે છે, અને તેથી ઋતરતો ઓગણીસ અક્ષરના શાર્દૂલવિક્રીડિતનો, અને એકવીસ અક્ષરના સ્તમ્ભરાનો. મુવદના વહુ ઓછુ વપરાય છે યતિલ્લહોમા ટૂકામા ટૂકો પૂર્વ યતિલ્લહ પ્રહ્મિણીનો ત્રણ ગુણનો છે, લાવામા લાવો શાર્દૂલવિક્રીડિતનો વાર અક્ષરનો છે પ્રારમ્ભમા જ યતિના વિરામ પહેલાં એટલી લાવી ફાઢ મરવી પડે છે માટે કદાચ તેને શાર્દૂલવિક્રીડિત—સિંહની ફાઢ —વહેલ હશે * માલિનીનો આઠ અક્ષરનો, તે પછી તેથી ટૂકો સ્તમ્ભરાનો સાત અક્ષરનો, તેથી ટૂકો શિલ્પરિણીનો છનો, વૈશ્વદેવીનો પાચનો, મદાક્રાન્તા—શાલિનીનો ચારનો અત્ય યતિલ્લહ શાર્દૂલવિક્રીડિતનો સાતનો, શાલિની કુટુબનો સાતનો પણ સૌથી લાવો શિલ્પરિણીનો અગિયાર અક્ષરનો આ કેટલીક સામાન્ય હકીકત છે, જોકે તે પણ મવાદ સમજવામા કઈક ડપયોગી થાય છે એમ આપણે આગઢ જોઈશુ

પરિશિષ્ટ ૧

સંસ્કૃત પિંગલોમાં યતિચર્ચા

વૃત્તો એટલે અનાવૃત્તસધિવૃત્તો લગભગ વધા જ સસ્ટુત સાહિત્યમા લેઢાયા છે અર્વાચીના યુગમા આપણે નવેસરથી તેનુ લેઢાણ માટ્યુ છે, અને હુ વહુ આશાજનક માનુ છુ પણ એટલા માટ જ આપણે સસ્ટુત સાહિત્ય-કાલમા જ લેઢાણ થમુ તેનો નિર્ચોઢ વાઢો. લેવો જોઈએ

સસ્ટુત વૃત્તોના સ્વરૂપનો લગભગ વધો જ લ્યાલ આપણને તેની યતિ-ચર્ચામા મઢે છે એ યતિચર્ચા આપણ વરાવર સમજી ચકીએ માટ સસ્ટુત માપાની એવ પ્રમિદ્ધ લાસિપત, એ સવવિદિત હોવા છતાં, અહીં જોઈ જવાની જરૂર છે તે લાસિયત તે સસ્ટુતમા નર્જીક આવતા સ્વરવ્યજનની મધિ થાય છે તે છે આ સ્વરવ્યજનનુ નર્જીતવમુ એટલે કે સધિ થવા માટેની તેમની

૭ 'છન્દશાસ્ત્ર' (નિર્ણયસાપર પ્રમ, સને ૧૯૩૮) ની પ્રસ્તાવનામા લેખક પૃ ૭ મ વૃત્તોના નામોની માર્યતા ધિચારતા વહે છે કે વ્યાઘ્રસ્ય પ્લુતિર્દ્વાદશહસ્તેતિ પ્રતિદ્વેર્દ્વાદનાશરેપુ યતિમન્ડાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ । યાધની (સિંહની કહેવી જોઈએ) ફઝગ વાર હાપની હોય છે તેથી વાર અક્ષરે યતિ-લાઢા છઢને શાર્દૂલવિક્રીડિત વલ્લો

સનિધિ, અને માટે પારિભાષિક શબ્દ સહિતા છે સહિતા વ્યા અવશ્ય ધાય, વ્યા ચિવલ્પે થાય, તે સવધી પ્રસિદ્ધ નિયમ નીચે પ્રમાણે છે :

સહિતૈવપદે નિત્યા નિત્યાધાતુપસર્ગયો ।

નિત્યા સમાસે વાક્યે તુ સા ચિવજ્ઞાનપેક્ષતે ॥

અનો ભાવાર્થ એ છે કે એક જ શબ્દનો અંદર પાસે પાસે આવતા વર્ણોની સધિ આવશ્યક છે ધાતુ અને ઉપસર્ગોની સધિ આવશ્યક છે એક જ સમાસમા આવતા શબ્દોની સધિ આવશ્યક છે પણ વાક્યમા પાસે પાસે આવતા શબ્દોની સધિ બોલનારની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે, વૈચ્લિક છે વાક્યમા આવતા શબ્દો એમ વહુપુ એનો અર્થ સાથે સાથે એ થયો કે વાક્યની વહાર, વાક્યો વાક્યો વચ્ચે સધિ હોઈ શકે નહીં સસ્કૃત સાહિત્યલેખનમા અપ્રેજી લેખનપદ્ધતિ જેવા અલ્પચિરામ, અર્ધચિરામ, પૂર્ણચિરામના ચિહ્નો નથી પણ સસ્કૃતલેખનમા વાક્ય પૂરુ થયે દડ મુકાય છે, અને એ દડ વહાર સધિ થઈ શકતી નથી આ નિયમોને વડલે વાવ્યશાસ્ત્ર પોતાનો નવો જ નિયમ મૂકે છે તેમા પ્રથમ નોંધવા જેવું એ છે કે વાક્યમા આવતા શબ્દોની સધિનો ચિવલ્પ વાવ્યશાસ્ત્રને લાગુ પડતો નથી શબ્દમા આપણે કહી શકીએ કે “ ન અસત વિદ્યતે માવ । ન અભાવ વિદ્યતે સત ।” પણ પદ્યમા તો એ સધિ કરીને જ બોલવું પડે છે “ નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સત ।” અહીં એક વાક્યની અંદર આવતા શબ્દોમા તો સધિ થઈ જ છે, પણ વે વાક્યોમા પણ પાસે પાસે આવતા શબ્દોમા સધિ થઈ છે આ નિયમ કવિઓ ચુસ્તપણે પાળે છે, અને તેથી પદ્યપદ્ધતિમા શ્લેષ સધાય છે એમ વાવ્યશાસ્ત્રનારો વહે છે શ્લેષ એટલે પદ્ધતિમા આવતા શબ્દોનો દૂઢ ઘંઘ, ઘન ઘણાટ જેમ કપડામા જુદા જુદા દોરા દેખાય તે ઘણાટના દોષ છ, તેમ પદ્યપદ્ધતિમા શબ્દો છૂટા વેરાયેલા દેખાય તે ઘાપ છ આ નિયમનો આગ્રહ એટલે સુધી જાય છે કે સસ્કૃત સધિનિયમ પ્રમાણ જ અવગે સ્થાને પાસે પાસે આવેલા સ્વરોની સધિ નથી થઈ શકતી, — એટલે કે એ સધિ તો પદ્યમા પણ ન થઈ શકે — એવા પ્રસંગો પણ પદ્યની એક પદ્ધતિમા એમસાથે વે ન આવવા જોઈએ શાલલા તરીકે

માનેર્ષ્યે શ્વ શીર્ષે સ્ત્રીણા હિમશ્ચતો પ્રિયે ।

અનુ રાત્રિર્ધિવતિ પ્રાક્ષરામ્નાત વ્યસ્તર્ગાદ્ભ ॥

શા દ મા ૩, ૧૬૧

અહા ‘માનેર્ષ્યે’ અને ‘શ્વ’ એ વે શબ્દોમા સ્વરા પાને પાને આવ્યા છે છતાં શ્વા સધિ નથી થઈ શકતી, અને તેથી અહીં પણ નથી થઈ એમા દોષ નથી. પણ એવા વે વે ઘણાં સ્થાનો આવે — જેમ કે

પણ એવા વે કે વધારે સ્થાનો આવે — જેમ કે

કમલે ઇવ લોચને ઇમે અનુવધ્નાતિ ધિલાસપદ્ધતિ

વા દ મા ૩, ૧૫૯ ઉપરની ટીકા.

આમા 'કમલે' અને 'ઇવ', 'લોચને' અને 'ઇમે', 'ઇમે' અને 'અનુ' ૦ એમ ત્રણ સ્થાનો સધિ વિનાના આવે છે, તો તેને દોષ ગણે છે પવિત્રમા શ્લેષને માટે સંસ્કૃત વલિઓને કેટલો વધી જાગ્રહ છે તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમા જેમ સધિની આવશ્યકતાનો નિયમ છે તેમ તેમા સધિના નિપેક્ષનો પણ નિયમ છે આ સવધી ચર્ચા યતિને અગે વરવામા આવે છે તે હવે આપણે લઈએ નીચેના શ્લોકો 'છન્દ શાસ્ત્ર'ના માપ્યમા હલાયુધ ઠાકે છે એ જ શ્લોકો 'વૃત્તરત્નાકર'નો ટીકામા નારાયણ ઉતારે છે અને એ જ હેમચન્દ્ર 'છન્દોતુશાસન'મા ઉતારે છે હલાયુધને આપણે છગમગ પ્રથમ ટીકાવાર ગણીએ તો આ શ્લોક એની પણ ઘણા સમય પૂર્વેના ગણવા જોઈએ એ અને 'ઉપદેશોપ-નિષદ્' કહી, પ્રાચીન સનયથી ચાલ્યા આવતા તરીકે ઉતારે છે

યતિ સર્વત્ર પાદાન્તે શ્લોકાર્થે,તુ વિશેષતઃ ।

સમુદ્રાદિપદાન્તે ચ વ્યક્તાવ્યક્તવિભક્તિકે ॥

ચરણને અંતે સર્વત્ર યતિ આવે છે. શ્લોકાર્થ વિશેષ કરીને આવે છે. અને સમુદ્ર વગેરે શબ્દોથી અક્ષરસંખ્યા કહી હોય ત્યા આવે છે અને ત્યા' એ શબ્દ

૧ સૂત્રોમા મવ્યયતિ, સમુદ્ર વગેરે સંખ્યાવાચક શબ્દોથી વતાવવામા આવે છે જેમ કે "શાલિની મ્તૌ ત્ગૌ ગ્ સમુદ્રઋપય ।" (છ શા ૬, ૧૯) અહીં સમુદ્ર એટલે ચાર (સમુદ્રો ચાર મનાય છે માટે) અક્ષરે યતિ અને પછી ઋપિ એટલે સાત અક્ષરે યતિ એવો અર્થ છે આ સંકેતશબ્દો પ્રાચીન કાલથી ચાલ્યા આવે છે એટલે સંસ્કૃત પિંગલો તે આપતા નથી 'વૃત્તરત્નાકર'ના ટીકાકારો થોડા નીચે પ્રમાણે આપે છે વેદ, અઘ્વિ ૪, મૂત ૫, રસ ૬, ઋપિ, સ્વર ૭, વસુ ૮, ગ્રહ ૯, દિશા ૧૦, રુદ્ર ૧૧, આદિત્ય ૧૨, વગેરે. દલપતરામ આ વિશે નીચેના શ્લોકો આપે છે.

અકસજ્ઞા

(શિખરિણી)

શશી ભૂમી એવે, મુજ નયન વે મુગ્ધ જ મળો,
વઢી વહૂની નાહી, મુલન ગુણ તે તો ગણ ગળો,
લહો વેદો મુક્તી, જુગ વરણ તે ચાર સજનો,
શરો મૂતો પાવે, સ્પટ જ ઋતુ ચક્રો દરશનો.

વિભક્તિવાળો હોય કે (સમાસમા આવી જવાથી) વિભક્તિ વિનાનો હોય, પણ તે પૂરો થવો જોઈએ એવો આનો અર્થ છે. એનું ઉદાહરણ

(૧) નમોસ્તુ વર્ધમાનાય, સ્પર્ધમાનાય કર્મણા ।

તુજ્જયાવાપ્તમોક્ષાય, પરોક્ષાય કુતોર્ધિનામ્ ॥

આ અનુષ્ટુપ છે. શ્લોકાર્થે પઢવી વતાવ્યો છે, અને એકી ચરણ અત્યવિરામથી વતાવેલું છે તે ચાર સ્થાને વિભક્તિપ્રત્યય સાથે શબ્દ પૂરો થાય છે. તેથી વિરુદ્ધનો દાખલો :—

(૨) નમસ્તસ્મૈ મહાદેવા,—ય પ્રાસાકાર્દ્ધધારિણે ।

અહીં ‘મહાદેવાય’ એ શબ્દનો વિભક્તિપ્રત્યય ચરણાન્તયતિથી કપાય છે, એટલે યતિભગ થાય છે. અહીં ચરણાન્તયતિ પહેલાના શબ્દો સવિભક્તિક હતા. નીચેના દૃષ્ટાન્તમા

(૩) કેનચિન્નવતમાલકોમલ—

શ્યામલેન પુરુષેણ નીયતે ॥

પહેલા ચરણાન્તે ‘કોમલ’ શબ્દ પૂરો થાય છે, તે સમાસમા આવેલો હોવાથી તેને પ્રત્યય લાગેલો નથી, ‘એટલે’ કે યતિ સચવાય છે

યતિ પાદાન્તે સર્વત્ર હોય છે, શ્લોકાર્થે વિશેષ વરીને હોય છે એમ કહ્યું એનો અર્થ એ થાય છે કે શ્લોકાર્થે આવેલા શબ્દની, તેની પછી આવતા શબ્દ સાથે સંધિ ન થઈ શકે. અને સંધિ ન થાય એટલે શ્લોકાર્થ પછી સમાસ પણ આગળ સઢગ ન ચાલી શકે જેમ કે

(મુજગી છંદ)

મુની સિન્ધુ સાતે, યસૂ મિદ્ધિ આદે,

નવે લઢ મવતી, દશે દીશ પાઠે.

વહો દ્વદ્દ એવાદશે, ભાનુ વારે.

પછી યક્ષ છે, રત્ન ચીદે વિચારે.

તિથી તે પછી, સોઢ શૂગાર જાણો,

પછી અવની તો ગતી વામ આણો.

મુની ભૂમિ તે સત્તરે જેમ માનો,

અઢારે પુરાણો વહ્યાથી વિઠાનો.

૧૧

૧૨

દ. પિ. સજ્ઞાવિચાર

સસ્કૃત પિંગલોમા સમુદ્રનો અર્થ ૪ છે, ગુજરાતી પિંગલોમા ૭ છે તે નોંધવા જેવું છે.

- (૪) નમસ્થામિ સદોદ્ભૂત, મિન્ધનીકૃતમન્મથમ્ ।
- ईश्वरास्य पर ज्योति, रज्ञानतिमिरापहम् ॥

અહીં પૂર્વાર્ધમા 'ઉદ્ભૂતમ્' અને 'મિન્ધની'ની સધિ થઈ છે ઉત્તરાર્ધમા 'જ્યોતિ' અને 'અજ્ઞાન'ની સધિ થઈ છે પણ શ્લોકાર્થે આવતા 'મન્મથમ્'ની તે પછી આવતા 'ઈશ્વર' શબ્દ સાથે સધિ થઈ નથી પણ

- (૫) મન્દાનિલેન ચલતા અગનાગહમહલે

का द भा ३, १६०

અહીં 'ચલતા' અને 'અગના'ની સધિ કરવી જોઈએ, પણ એમ કરવા જતા બીજા ચરણમા એક અક્ષર છૂટે એટલે સધિ થઈ શકતી નથી શ્લોકાર્થે મુધો સધિ આવશ્યક છે પણ અહીં થઈ નથી એ વિસન્ધિ દોષ છે શ્લોકાર્થે પછી સધિ ન જોઈએ તેમ, સમાસ પણ ન ચાલવો જોઈએ નીચે

- (૬) મુરામુરશિરોરત્નસ્ફુરત્કિરણમજરી -
पिजरीकृतपादाब्जद्वद्व वदामहे शिवम् ॥

આ શ્લોકમા શ્લોકાર્થે પછી સમાસ આગળ ચાલે છે તે દોષ છે આ જ નિયમો યથાયોગ્ય મધ્યયતિને પણ લાગુ પડે છે જેમ કે,

- (૭) તસ્મિન્નદ્રો વત્તિચિદવલાવિપ્રયુક્ત સ વામી ।

અહીં પહેલી મધ્યયતિ ચાર અક્ષરે આવે છે તેની પહેલાં 'અદ્રો' શબ્દ પૂરો થાય છે તે વિભક્તિવાળો છે, બીજી મધ્યયતિ પહેલાં 'અવલા' શબ્દ પૂરો થાય છે તે સમાસમા હોવાથી અવિભક્તિવ છે આપણ આગળ ચાલીએ

क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वापरी भागी न स्यातामेकवर्णकी ॥

માવાર્થે એવો છે કે કયાક સમુદ્ર વગરેથી દર્શાવાતી મધ્યયતિ શબ્દની વચ્ચે પણ આવે, જો તેનાથી વહેંચાઈ જતો પૂર્વાપર ભાગ એક વર્ણનો ન થઈ જતો હોય તો આ વાત સામાન્ય રીતે ગુજરાતી પિંગલોમા જાણીતી નથી અને મહત્વની છે આપણ આના દાખલા જોઈએ

- (૮) સ્તમ્બરા પર્યાપ્ત તપ્તવામી, - करकटकटट दिल्पटशीतेतराक्षी ।

- (૯) સ્તમ્બરા કૂજત્કોયષ્ટિકોત્ત - हलमुखरभुव प्रान्तयान्तरदेसा ।

- (૧૦) સ્તમ્બરા હાસો હસ્તાપ્રસવા, - हनमपि तुलिता, द्रीन्द्रसारद्विपोऽसौ ।

- (૧૧) સ્તમ્બરા ચૈરિચાના તયોચ્ચા, - रितरचिरश्च चाननाना चतुर्णाम् ।

(૧૨) સમ્પરા લક્ષ્મ પાનીયમાહ્લા, — વ્યતિ ધ મહિષ પશ્પાતી પૃથ્વક ।
અહીં જ્યાં જ્યાં શબ્દમધ્ય યતિ આવે છે ત્યાં અલ્પવિરામથી તે વતાવી છે, અને
શબ્દ ચાલુ રહ્યા છે એમ યાગવવા — આયુ સમયક ચિહ્ન વરેલું છે આ વધા
દાસલામા યતિથી તૂટેલા શબ્દોના જે ટુકડા થયા છે, તમા એક પણ ટુકડો
માત્ર એકવર્ણનો નથી ચામી-નર, પાલા-હલ, સવા-હન, ઉચ્ચારિત આ વધામા
શબ્દોના વચ્ચે અક્ષરોના ટુકડા પડે છે અને છતાં દૃષ્ટાન્તમાં આહ્લા-વ્યતિ
એમા પહેલો ટુકડો વે અક્ષરનો અને બીજો પણ અક્ષરનો છે આ દૃષ્ટાન્તોમા
યતિમગ્ન દોષરૂપ ગણાતો નથી પણ આ પ્રમાણે યતિથી થતો શબ્દનો કોઈ ટુકડો
એક જ અક્ષરનો થઈ જાય તો તે દોષ ગણાય છે એમ વે

(૧૩) મદાશ્રાન્તા એતસ્યા ગ, — ઇતલમમલ ગાહતે ચન્દ્રવદામ્ ।

(૧૪) મદાશ્રાન્તા એતાસા રા, — જતિ મુમનસા દામકઠાયલલિ ।

(૧૫) પ્રહર્ષિણી સ્વીકુર્વં, — ન્તિ હિ મુધિયં પ્રકુર્વં ચ ।

અહીં યતિથી થતા શબ્દના ટુકડામા ક્યાક પહેલો ક્યાક બીજો એકાક્ષર વને
છે અને તેથી અહીં પદમધ્યયતિ દોષરૂપ છે અને આ પદમધ્યયતિ પણ
માત્ર મધ્યયતિ હોય તો, જ ચાલે, ચરણાન્ત યતિમા શબ્દનો ટુકડો ન જ
થઈ શકે એમ વે

(૧૬) માલિની પ્રણમત મધ્યવન્ધવલેશનાશાય નારા —
યજ્ઞચરણસરોજવન્દમાનન્દહેતુમ્ ॥

અહીં 'નારા-યજ્ઞ' શબ્દનો એકેય ટુકડો એકવર્ણ નથી છતાં આ દોષ છે
કારણ વે ચરણાન્ત યતિમા એમ શબ્દ ભાગી શકાતો નથી

પણ યતિસ્થાનો પર સધિ કરતાં વ અક્ષરોનો સધિથી એક જ અક્ષર
નિષ્પન્ન થતો હોય ત્યાં એ એક અક્ષર યતિની બીજી યાજુ ચાલ્યો જાય, યતિની
આગળ કે પાછળ ચાલ્યો જાય એ દાવ ગણાતો નથી, પણ એમ અક્ષર યતિ
પાર ચાલ્યો ગયા પછી બાકી રહેલો શબ્દનો ટુકડો એકાક્ષર થઈ જવો
જોઈએ નહીં દૃષ્ટાન્તોથી આ સ્પષ્ટ થાય

(૧૭) યનુષ્ટુપ દિવલાલાઘાવચ્છિન્ના, — નન્તચિન્માત્રમૂર્તયે ।

(૧૮) માલિની વિતતઘનતુપારક્ષોદશુભ્રાશુપૂર્વા —
સ્વવિરલપદમાલા શ્યામલામુલ્લિલ્લન્ત ॥

પહેલા દૃષ્ટાન્તમા 'આવચ્છિન્ન' અને 'અનન્ત' એ વે શબ્દોની સધિ થાય
છે તમા વે 'અ'ની જગાએ એક 'આ' આવે છે આ 'આ' પહેલા ચરણમા

સ્થિર થાય છે, અને તેથી 'અનન્ત' શબ્દ સ્થિત થાય છે, પણ તે દોષ નથી, કારણ કે સધિને લીધે એમ થાય છે અને તેથી બાકી રહેલો ટુકડો 'નન્ત' એકાક્ષર બનતો નથી; તેમ જ 'પૂર્વાસુ' અને 'અવિરલ'ની સધિ થતા 'સુ+અ'ની જગાએ 'સ્વ' અક્ષર આવે છે, અને એ યતિની પછી ચાલ્યો જાય છે, પણ એથી 'પૂર્વાસુ' શબ્દનો બાકીનો ટુકડો 'પૂર્વા' એકાક્ષર થઈ જતો નથી, માટે દોષ નથી.^૧ પણ જ્યાં આવી સધિથી ટુકડો એકાક્ષર થઈ જાય ત્યાં એ દોષ ગણાય જ જેમ કે

(૧૯) મદાક્રાન્તા-અસ્પાવક્રા-ઙ્ગમવર્જિતપૂ-ર્ણેન્દુશોભ વિભાતિ ।

અહીં 'વક્ર' અને 'ઙ્ગ'ની સધિ થતા યતિ પછવાડે 'ઙ્ગ' માથી માત્ર 'ઙ્ગ' રહ્યો, તે એકાક્ષર છે, માટે દોષ છે. તે જ પ્રમાણે 'પૂર્ણ' અને 'ઈન્દુ'ની સધિ થતા યતિ પૂર્વે માત્ર 'પૂ' એકાક્ષર રહ્યો એ પણ દોષ છે.

બીજા સંસ્કૃત ભાષાની શાસિયતને જ લગતા નિયમો લેતો નથી પણ એક વાવત હજી વહેવા જેવી છે 'ચ' (= અને) જે બે શબ્દોને જોડતો હોય, તેની સાથે તેનો નિત્યસંવધ છે તેથી યતિથી તેને તે શબ્દોથી છૂટો પડવા દેવો જોઈએ નહીં જેમ કે

(૨૦) મદાક્રાન્તા-સ્વાદુ સ્વચ્છ, ચ હિમસલિલ પ્રીતયે વસ્ય ન સ્યાત્ ।

અર્થ એવો છે કે સ્વાદુ અને સ્વચ્છ હિમસલિલ કોને ન ગમે? સંસ્કૃત વાક્ય-રચના પ્રમાણે 'સ્વાદુ' અને 'સ્વચ્છ' એ બે શબ્દોથી, એ બંનેને જોડનાર 'ચ'ને

૨ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનો ટીકાકાર અભિનવગુપ્ત તો આવી રીતે પ્રત્યક્ષ-સધિને લીધે ચરણાન્તયતિ બહાર ચાલ્યો જાય અને પણ દોષ ગણે છે.

યત્યર્થસ્ય સમાપ્તિ સ્પાત્સ વિરામ ઇતિ સ્મૃત ।

પાદશ્ચ પદ્યતે ધાતોશ્ચતુર્ભગિ પ્રવીર્તિત ॥ ૧૦૪

મ ના ગા વૌ ૨, પૃ ૨૪૪-૪૫

આના ઉપર ટીકા કરતા અભિનવગુપ્ત લખે છે "ચતુર્ભગિ ઇતિ પાદાન્તે છેદ-કર્તવ્ય, ન તુ 'તામ્બૂલવલ્લીપરિણદ્વપૂગાસ્વેલા' । ઇતિ ।" આ પ્રતીક 'રઘુવંશ'ના છઠ્ઠા સર્ગના ૬૪ માં શ્લોકનું છે તે શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે :

તામ્બૂલવલ્લીપરિણદ્વપૂગા-

સ્વેલાલત્પાર્લિગિતચન્દનાસુ ।

અહીં 'પૂગાસુ'ની એની પછીના 'લા' શબ્દ સાથે સધિ થતા તેનો 'સુ' ચરણાન્ત યતિ બહાર ચાલ્યો જાય તેને તે યતિદોષ ગણે છે છુ માનુ છુ કે નાટ્યમાં અર્થ પ્રમાણે પાઠ કરવા જતા આવી સધિ વિઘ્નર નીવડે માટે અભિનવગુપ્ત આટલી સરતાઈ કરે છે વાક્યશાસ્ત્રનારોએ આવી વાધો લીધો નથી.

દૂર કરો શકાય નહીં. એટલે કે આ નિયમ તો યતિ સવધી જે સામાન્ય નિયમ, જે યતિ આગળ શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ, એથી પણ એક હગલુ આગળ ગયો યતિ આગળ 'સ્વચ્છ' શબ્દ પૂરો થાય છે છતાં 'ચ' છૂટો પડી જાય છે એને ઘોષ ગણ્યો છે

આ ચર્ચા અને દૃષ્ટાન્તો મુખ્યત્વે 'છન્દ શાસ્ત્ર' (૬-૧) ઉપરની હલાયુપની ટીકામાયી, 'વૃત્તરત્નાકર' (૧, ૧૨) ઉપરની નારાયણની ટીકામાયી અને 'છન્દોનુશાસન' (અધ્યાય ૧) ઉપરની સ્વોપજ ટીકામાયી લીધા છે

યતિ સવધી મુખ્યત્વે આ ચર્ચા છે તે ઉપરથી ઓછામાં ઓછું એટલું જણાશે કે આપણા પિંગલકારોએ યતિની વાવતમા વહુ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચાર કર્યો છે પદમધ્યે યતિ વ્યારે આવે અને વ્યારે ન આવે એના વિચારમાં શબ્દના ઉચ્ચારણની શીળી સ્પષ્ટ સમજ રહેલી છે પદમધ્યે યતિના દાહલાનુ પઠન કરતાં જણાશે કે ત્યાં શબ્દ તૂટવા છતાં ક્લેશ થતો નથી, અને તેના ઘોષના દાહલા વાચતા, શાસત વરીને દૃષ્ટાન્ત ૧૯ મુ વાચતા, સ્પષ્ટ ક્લેશ થાય છે યતિ સવધી નારાયણ છેવટે તો એ જ કહે છે કે

એવ યથા યયોદ્ધેગ સુપિયા નોપજાયતે ।

તથા તથા મધુરતાનિમિત્ત યતિરિપ્યતે ।

માવાર્થ કે સહૃદયને ઉદ્દેગ ન થાય અને વાચ્યમાં મધુરતા આવે એટલા માટે યતિને ઇષ્ટ ગણી છે

આ ચર્ચા વધ કરતા પહેલાં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે મધ્યયતિને ન સ્વીકારનારા પિંગલવારોનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે નારાયણ મટ્ટ ઉપરના શ્લોકોવચી યતિચર્ચા સમેટી લઈને કહે છે "શુક્લાવરાદયસ્તુ પાદાન્ત એવ મતિમાહુ । મરતાદયસ્તુ યતિમેવ નેચ્છન્તિ ।" શુક્લાવર વગેરે માત્ર પાદાન્તે મતિ વહે છે મરત વગેરેને યતિ ઇષ્ટ જ નથી આ મતના વધારે નામો સ્વયમ્ભૂએ આપેલા છે

જયદેવપિંગલા સવ્યયમિ દુચ્ચિય જડ સમિચ્છન્તિ ।

મહાવ્યમરહવામવમેયવપમુહા ન ઇચ્છન્તિ ॥

"જયદેવ અને પિંગલ એ બે મસ્જૂતમાં યતિ ઇચ્છે છે માહવ્ય મરત વાદ્યપ અને સંતય વગેરે નથી ઇચ્છતા" નારાયણ તો એક હગલુ આગળ જઈને કહે છે કે મરત તો પાદાન્ત યતિ પણ ઇચ્છતો નથી આ વધારી વરીશાને અહીં થવવાનું નથી પણ એવું છે યાત સ્પષ્ટ છે તે નોંધવી જોઈએ પહેલું એ કે માહવ્ય વગેરે

જે ગણાવ્યા તે વધા પ્રાચીન છે. અર્વાચીન કાલ તરફ આવતા જઈએ તેમ તેમ યતિસ્વીકાર જ નજરે પડે છે. પિંગલયી માંડીને નારાયણ અને 'છંદોર્મજરી'કાર ગંગાદાસ તેમ જ આપણી ભાષાના પિંગલો પણ યતિ સ્વીકારે છે. ચીજુ એ, કે કોઈ પિંગલકારે લક્ષણમાં યતિનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય છતાં જો દૃષ્ટાન્તો વધાં યતિવાળા હોય તો ત્યાં પિંગલકારનો સિદ્ધાન્ત અયતિનો છે એમ ન ગણતાં એનું શાસ્ત્રનિરૂપણ અપૂર્ણ ગણવું, અને સિદ્ધાન્તમા તેને યતિવાદી જ ગણવો જોઈએ એમ હું માનું છું. દાખલા તરીકે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં છંદોનાં લક્ષણ આપતા ભરત સયતિક વૃત્તોમા કયાક મધ્યયતિનો ઉલ્લેખ કરે છે, કયાંક નથી કરતો, પણ ત્યાં પણ દૃષ્ટાત તો સયતિક જ આપે છે. તે રુચિરા અથવા પ્રભાવતીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે :

દ્વિતીયં ચ ચતુર્થં ચ નવમેકાદશે ગુણ ।

વિચ્છેદોઽતિજગત્યા ચ ચતુર્ભિઃ સા પ્રમાવતી ॥

મ. ના. કા. ૧૫, ૫૪

અહીં 'ચતુર્ભિઃ વિચ્છેદઃ' એમ કહી ચાર અક્ષરે યતિ વતાવી છે. તે જ પ્રમાણે પ્રહર્ષિણીમા ત્રણ અક્ષરે યતિ વતાવી છે. (એજન ૧૫, ૫૬) પણ શાલિનીના લક્ષણમા યતિનો ઉલ્લેખ નથી :—

પૃથ્ઠં ચ નવમ ચૈવ લઘૂનિ ત્રૈપ્લુભે યદિ ।

ગુરુણ્યન્યાનિ પાદેષુ સા જ્ઞેયા શાલિની યથા ॥

એજન, ૧૫-૩૨

પણ તેના દૃષ્ટાન્તમા યતિ છે.

દુ શીલં સ્યાદલ્પક વા મુશીલં

લોકે ધૈર્યાદપ્રિય ન બ્રવીતિ ।

તસ્માચ્છીલ સાધુહેતો મુવૃત્ત

માધુર્યિં સર્વથા શાલિનીવ ॥

એજન, ૧૫, ૩૩

તેવી જ રીતે શિશ્વરિણીમા પણ યતિ કહેલી નથી પણ દૃષ્ટાન્તમા પાઢી છે. આવા દૃષ્ટાન્તો પ્રાકૃત પિંગલમા પુષ્કળ છે શાલિની શાર્દૂલવિક્રીડિત વગેરે વૃત્તોમા એ પિંગલે યતિ કયાય કહી નથી પણ દૃષ્ટાન્તો તે તે જગાએ યતિવાળાં છે. આને હું માન નિરૂપણની અપૂર્ણતા, આ ગ્રંથમા તો માત્ર જ્ઞાસિયત જ ગણું છું. એટલા ઉપરથી આનો અજ્ઞાત કર્તા અયતિવાદી હતો એમ માનવું મને મુનાસિવ લાગતું નથી.

વસ્ત્રા યતિભગના સરાવ દાસલા તરીવે નીચેના બે શ્લોકો ઉતારે છે :

સતુષ્ટે તિસૃણા પુરામપિરિપી કઢૂલદોમંઢલી—
લીલાલૂનપુન પ્રરઢશિરસો ધીરસ્ય લિપ્તોર્વેરમ્ ।
યાચ્છાદન્યપરાન્નિય યસ્ય વરુહાયન્તે મિયસ્ત્વ વૃણુ,
ત્વ વૃણ્વિયમિતો મુહ્યાનિ સ દશગ્રીવઃ વથ વચ્ચતામ્ ॥

અને

સાધ્વી માધ્વીવ ચિન્તા ન ભવતિ ભવત. શર્વરે વર્વંશસિ,
દ્રાક્ષે દ્રશ્યન્તિ કે ત્યામમૃત મૃતમસિ ક્ષીર નીર રસસ્તે ।
માવન્દ પ્રન્દ કાન્તાધર ધરણિતલ ગચ્છ યચ્છન્તિ યાવત્,
ભાવ શૃંગારસારસ્વતમિહ જયદેવસ્ય વિસ્વગ્ વચાસિ ।

પૃ ૨૧૧-૧૨

પહેલા શ્લોકમા 'કલહાયન્તે'ની વચ્ચે યતિ આવી શબ્દના બે ટુકડા થાય છે પણ પહેલામા ત્રણ અક્ષરો આવે છે અને વીજામા બે અક્ષરો વાકી રહે છે એટલે એને યતિદોષ કહી શકાય નહીં 'દશગ્રીવ'મા તો 'દશ' આગળ યતિ આવે છે એટલે ત્યા સમાસનો એક શબ્દ પૂરો થાય છે એટલે જરા પણ દોષ રહેતો નથી વીજા શ્લોકમા 'જયદેવસ્ય'મા યતિનો સરાવ રીતે મગ થાય છે, એમ કહે છે પણ અહીં પણ એક યાજુ ત્રણ અને વીજી યાજુ બે અક્ષરો રહે છે એટલે એને આગળ કહેલા અપવાદોમા કેમ ન ગણી શકાય તે મને સમજાતું નથી

પણ વીજા દૃષ્ટાન્તમા એવ વીજી દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કરવાનો રહે છે. ત્યા વૃત્ત સ્તમ્ભરા છે કવિએ 'ગીતગોવિન્દ'મા સર્વંત્ર અમુક અમુક સ્થાને પોતાનું નામ છન્દમા વળેલું છે જ અને તેને અહીં એ મૂકવું છે હવે સ્તમ્ભરામા આ સ્થાન સિવાય 'જયદેવસ્ય' શબ્દ વીજે વ્યાંય મૂકી શકાય એમ છે જ નહીં જુઓ

ગાગાગાગા લગાગા લલલલલલગા ગાલગા ગાલગાગા

છલમા ગાલ

જય દે વસ્ય

યતિભગ વિશે વિચાર કરતાં આ પણ ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ

યતિની ચર્ચા કરતાં આપણે એક વીજી કાઢત પણ આની સાથે જ જોઈ લેવી જોઈએ તે એ છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યમા ધણે ભાગે એક શ્લોકમા વાક્ય પૂર થતું પ્રવચ્નોમા પણ ધણે ભાગે એમ જ થતું પ્રવચ્નોમા શ્લોકો જોઈશું તો દરેક શ્લોકમા ધણે ભાગે એક આજુ વાક્ય જણાશે મુક્તવનું તો એ લક્ષણ જ છે કે એવ વાક્ય એવ શ્લોકમા સમાપ્ત થવું જોઈએ "એવેન ચ્છન્દસા વાક્યાર્થઃ

समाप्ती मुक्तकम् ।" (का शा र. १ पृ ४६६) प्रग्रन्धोमा ज्या लावा वर्णतो आवे छे त्या वे श्लोकना के तेथी वघारे श्लोकना लावा वाक्यो आवे छे, पण ते विरल जगाए ज अने त्या पण घणे भागे दरेक श्लोके अर्धविराम के अल्पविराम आवे छे ज अने त्या पण दरेक श्लोकमा एक प्रकारनी एवता देखाया विना नही रहे 'रघुवश'मा पहेला ज सर्गमा कालिदास ५ थी ९ श्लोकोमा रघुओनु सामान्य वर्णन सुन्दर गौरवयुक्त भाषामा करे छे, त्या पाचेय श्लोकमा एक सळग वाक्य छे, पण तेमा दरेक श्लोके अर्धविराम जेवु जणाया विना नही रहे

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानावरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीना यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डाना यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

त्यागाय सभूतार्थाना सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणा प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

शैशवेऽम्यस्तविद्यानां यौवन विपर्ययिणाम् ।

वाढके मुनिवृत्तीना योगनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

रघूणामन्वय वक्ष्ये तनुवान्निभवोऽपि सन् ।

तदुर्ण कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदित ॥ ९ ॥

पाच श्लोकनु एव वाक्य होवा छता दरेक श्लोक पाछो तेना शब्दन्यासथी ज जुदो पडी आवसो आ रीते सस्कृत साहित्य वधु श्लोकबद्ध थयु छे

घणे भागे एव श्लोकमा एव ज वाक्य होय छे पण कोई वार एव ज श्लोकमा वे वाक्यो आवे छे अन त्यारे घणे भागे एक वाक्य श्लोकार्धमा पूर थवु जोईए एवो नियम छे पहेला वाक्यनो एकाद शब्द वधी पडे अने तेने श्लोकार्ध बहार लई जवो पडे तो ते दोष गणाय छे 'वाक्यप्रवासा'कार तेने अर्धान्तरैकत्वान्यक (का प्र झ ७, ७५) ए नाम्नो दोष गणे छे अने दाम्न स्पष्ट कहे छे के 'नार्धे किञ्चित्तमाप्त वाक्य ।' (का सू वृ ५, १, ६) श्लोकार्धे थोडा साह समाप्त न होय एवु वाक्य न प्रयोजवु जेम के नीचेनु वाक्य दोषयुक्त गणाय

इन्दुविभाति कर्पूरगौरर्धवलयन् करे ।

जगन्मा कुरु तन्वगि ! मान पादानते प्रिय ॥

અર્થ : 'ઇન્દુ કર્પૂરગૌર કિરણયી જગતને ધોળનો સોહે છે. હે તન્વગી ! પાયે લાગતા પ્રિય તરફ રીસ ન કર ' 'સોહે છે' મુઘીનુ એક વાક્ય છે, તેમા આવતો એક જ શબ્દ 'જગતને' એ દ્વિતીયાર્ધમા ચાલ્યો જાય છે માટે દોષ છે. એવો જ ઘીજો દાखलो :

जगत्प्रवाशयन्निन्दु वरं शुभ्रंविभाति मा ।
मानमायतनेनान्ते । कुरु पादानते प्रिये ॥

અર્થ 'જગતને શુભ્ર વિરણયી પ્રવાશતો ઇન્દુ સોહે છે હે દીર્ઘનેત્રવાલી પાયે લાગતા પ્રિય તરફ માન મા કર.' અહીં પણ એ વાક્યો છે ઘીજા વાક્યનો 'મા' શબ્દ પહેલા શ્લોકાર્ધમા ચાલ્યો ગયો છે એ દોષ છે.

એટલે શ્લોકાર્ધયી આગળ સધિ નથી લઈ જવાતી, તો ત્યાં વાક્ય પણ પૂરૂ કરવાનો આમ્નાય છે એ યતિ આગળ માત્ર શબ્દ નહીં પણ વાક્ય પણ પૂરૂ થવું જોઈએ પણ ઉપર કહ્યું તેમ વાક્યનો ઘણો ભાગ શેષ રહી જતો હોય તો એને દોષ ગણ્યો નથી વાક્યબોધની ક્ષીણી સમજ ઉપર આ નિયમો થયા છે એ સ્પષ્ટ થશે ઉપરનાનો અર્થ એ છે કે શ્લોકાર્ધે વાક્ય પૂરૂ થવાની અપેક્ષા થતી હોય તો ત્યાં એક શબ્દ વધી જવો એ દોષ છે, એવી અપેક્ષા ન થતી હોય તો એ દોષ નથી

આ રીતે સસ્કૃત છંદશાસ્ત્ર યતિઓનો વિવેક થરે છે વધી યતિને તે એક સરસી ગણતું નથી અને યતિના મહત્ત્વ પ્રમાણે સસ્કૃત ભાષાના સધિ-નિયમો ઉપર અસર થાય છે મધ્યયતિ પદમધ્યે પણ આવી શકે, માત્ર એનાથી શબ્દ એવી રીતે ન તૂટવો જોઈએ કે એકાદ અક્ષર વપાઈને નોંઘો પડી જાય પાદાન્ત યતિએ શબ્દ પૂરો થવો જ જોઈએ પણ સધિને લીધે શબ્દનો છેવટનો ભાગ યતિથી વિચ્છેદાઈ જાય તો થાધો નહીં પણ શ્લોકાર્ધે તો સધિ પણ અટકી જવી જોઈએ વાક્ય પણ એ રીતે ન તૂટવું જોઈએ કે તેનો એકાદ શબ્દ ઘીજા શ્લોકાર્ધમા ચાલ્યો જાય શ્લોકાન્તે વાક્ય પૂરૂ થવું જોઈએ એમ એક શ્લોક વધી રીતે અર્થદૃષ્ટિએ પણ યરાવર બેસી જવો જોઈએ એ જ વાક્ય એકથી વધારે શ્લોકોમા વિસ્તરેલું હોય ત્યાં પણ દરેક શ્લોક એના શબ્દ-વિન્યાસથી તેના વિભવિતપ્રત્યયોથી, જુલો તરી આવે એવો તો હોવો જ જોઈએ, એવો આમ્નાય છે અને આજ્ઞા પાઠમા દૃઢબન્ધ હોવો જોઈએ સસ્કૃતમા સધિ થતી હોવાને લીધે સસ્કૃત પદ્યસાહિત્ય જેવો દૃઢબન્ધ ઘીજી કોઈ પણ ભાષામા માગ્યે જ શક્ય હોય !

પરિશિષ્ટ ૨

નિરૂપણપદ્ધતિઓ

વૃત્તોના સ્વરૂપનિરૂપણમા મેં વે મુખ્ય પદ્ધતિઓ વતાવી છે. પહેલી વૃત્તમાં આવતા લઘુકે ગુરુઓના — મુખ્યત્વે ગુરુઓના કારણકે વૃત્તોમા ગુરુઓની સંખ્યા જ ઓછી હોય છે — સ્થાનો સહ્યાથી વતાવવા. આ પદ્ધતિ ભરતમા છે, અને અર્વાચીનોમા 'શ્રુતવોધ'મા પણ છે. પણ વધારે શાસ્ત્રીય મનાતી પદ્ધતિ મ ય ર સ ત જ મ ન ઇ અક્ષરગણોની છે. પિંગલના 'છન્દ શાસ્ત્રમા' ટૂંકા ટૂંકા સૂત્રોમા આ અક્ષરગણોથી અને લઘુગુરુથી વૃત્તનો અક્ષરવિન્યાસ, અને સમુદ્ર વગેરે સંરચાવાચક પ્રતીકોથી યતિસ્થાન દર્શાવવાની પદ્ધતિ આવે છે. 'વૃત્તરત્નાકરે' પણ અક્ષરગણોથી જ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે પણ ત્યા વિશેષમા દરેક સૂત્ર તે તે છન્દમા આપેલું છે. તે ઉપરાત વીજા દૃષ્ટાન્તો પણ આપેલા છે 'છન્દોમજરી'મા પણ આ જ પદ્ધતિ છે. પણ 'પ્રાકૃતપિંગલ'મા પદ્ધતિ વદલાય છે.

'પ્રાકૃતપિંગલ' મુખ્ય માત્રામેઢવૃત્તો માટે છે. તેનો અર્ધ ઉપરનો ભાગ માત્રાવૃત્તો રોકે છે તે પછી તે વર્ણવૃત્તો આપે છે, જેમા અનાવૃત્તસધિ સાથે આવૃત્તસધિ પણ આપે છે. એમા વૃત્તોની નિરૂપણપદ્ધતિ જુદી છે. પ્રથમ તો તે મધ્યયતિનો વ્યાય ઉલ્લેખ નથી કરતુ, જોકે સયતિક વૃત્તોના લક્ષણ-છન્દોમા અને દૃષ્ટાન્તોમા યતિ આપે છે તેથી તેને હુ અયતિવાદી નથી ગણતો. આ પિંગલ મુખ્યત્વે માત્રામેઢ માટે હોવાથી તેણે માત્રાગણો કર્યા છે. અને ઇ ગણો નીચે પ્રમાણે છે તે ૬ માત્રાના ગણ માટે છ અને ટ એવી વે સજ્ઞાઓ સ્વીકારે છે તે જ પ્રમાણે ૫ માત્રા માટે ૫ અને ઠ, ૪ માત્રા માટે ૪ અને ઢ, ૩ માટે ૩ અને ઢ, ૨ માટે ૨ અને ણ આ પછી પ્રસ્તારથી દરેક ગણમા લઘુ ગુરુ ન્યાસથી થતા જુદા જુદા પર્યાયોને તે પારિભાષિક નામો આપે છે, તે નીચે પ્રમાણે.

છ કે ટ ગણના તેર પર્યાયો.

હર = ગાગાગા, શશી = લલગાગા, સૂર્ય = લગાલગા, શક્ર = ગાલલગા,
શેષ = લલલલગા, અહિ = લગાગાલ, કમલ = ગાલગાલ, બ્રહ્મા = લલલગાલ,
કલિ = ગાગાલલ, ચદ્ર = લલગાલલ, ધ્રુવ = લગાલલલ, ધર્મ = ગાલલલલ,
શાલિકર = લલલલલલ.

પ કે ઠ ઇટલે પાચકલના કુલ આઠ પર્યાયો થાય તે નીચે પ્રમાણે :

ઇન્દ્રાસન = લગાગા, મૂર = ગાલગા, ચાપ = લલલગા, હીર = ગાગાલ,
શેષર = લલગાલ, કુસુમ = લગાલલ, અહિગણ = ગાલલલ, પાપગણ = લલલલલ.

ષ કે ઢ એલે ચતુષ્પાલ ગણના કુલ પાંચ પર્યાયો: —

વર્ણ = ગાગા, વસ્તલ = લલગા, વયોધર = લગાલ, વરણ = ગાલલ, વિપ્ર = લલલલ.

ત કે ઢ એલે ત્રિપાલ ગણના કુલ ત્રણ પર્યાયો થાય. તેમાં પહેલા લગા ને માટે ધ્વજ, ચિહ્ન, ચિર, ચિરાલય, તોમર, તુલુર, પત્ર, ચૂતમાલા, રગ, રાસ, પવન, વલય, એટલા નામો છે. બીજા પર્યાય ગાલ ને માટે ગુરપતિ, પટહ, તાલ, વસ્તાલ, (આ) નદ, છદ, સમુદ્ર, નૂર્યં; અને લલલ માટે નાવ, રસ, તાલ્લુ, નારી, કુલભાવિની.

દ કે ણ એલે દ્વિપાલ ગણના બે પર્યાયો તેમાં આ એલે ગુરનાં નામો: નૂપુર, રસનામરણ, ચામર, ફળી, મુગ્ય, વનર, નુટલ, વત્ર, માનસ, ધલય, હારાવલિ, અને લલ ગણના નામો: નિઝપ્રિય, પરમ, સુપ્રિય.

આ ઉપરાંત આ પિંગલ ચતુર્માત્રક ગણના બીજા અનેક નામો આપે છે તેમાંથી દૃષ્ટાંત તરીકે માત્ર જગણ લગાલ નાં જ જોઈએ; મૂપતિ, અશ્વપતિ, ગજપતિ, વસુધાધિપ, રજ્જુ, ગોપાલ, ઉન્નાયક, ચત્રવર્તી, વયોધર, સ્તન, અને નરેન્દ્ર.

આ જોતા સહેજે જણાશે કે પરિમાપા સગવડ સાતર વધારતા હોય તે વરતા માત્ર આઠવર સાતર વધારે છે. આ નિરર્થક ‘મુલમુલામળીમા આગલ ન જતા આપણે એક લક્ષણ જોઈશું. ટૂંકો શાલિની જ લડે છું:

વળ્ણો દુળ્ણો હાર એવ્ણો વિસજ્જે

સલ્લા કળ્ણા ગધ વળ્ણા મુળિજ્જે।

વીસા રેહા પાઞ પાઞ ગળિજ્જે

સપ્પા રાઞ શાલિની સા મુળિજ્જે ॥ ૧૦૬ ॥

પ્રા. પં. B. પૃ. ૪૧૮.

આનો અર્થ: બે વર્ણ (ગાગા), એક હાર (ગા) મૂકવો. તે પછી કલ્પ (લ) કર્ણ (ગાગા) ગધ (લ), વર્ણ (ગાગા) પાદે પાદે સમઢાય છે. વીસ માત્રા ગણાય છે. તેને સંપંરાજ (પિંગલ) શાલિની માને છે

અહીં અક્ષરસંખ્યા ન આપતા માત્રાની કુલસંખ્યા વીસ આપેલી છે, જે અશાસ્ત્રીય છે. અને ગુરુ લઘુના ગમથી શાલિની સિદ્ધ થાય છે એ રાધ પૂજ વધાવ એક અક્ષરનો વધારો કે અક્ષરનો ગણ ગણેલો છે તે કેવલ મનસ્વી છે શાર્દૂલભિશ્રીઢિતનુ આશુ લક્ષણ ઉતારતો નથી. એના લક્ષણના થે દલોનો આપેલા છે પહેલામાં અક્ષરગણોથી લક્ષણ આપ્યું છે, બીજામાં પોતાની માત્રાગણ સજાથી

આપેલુ છે (એજન, શ્લોક ૧૮૬-૧૮૮ પૃ. ૫૨૫, ૫૨૯) અને પહેલા લક્ષણમા અક્ષરગણો આપી રહ્યા પછી કહ્યુ છે કે તેમા અક્ષર ૧૯ છે, પાદ ચાર છે, કુલ ૭૬ વર્ણ છે, તેમા ૩૨ માનાના સ્વરુઓ છે, અને ૮૮ માનાના, એટલે ૪૪ ગુરુ છે કેવળ ગણતરી કરવા ખાતર ગણતરી કરી છે

આ પ્રકારની કોઈ વીજી પરિમાપાના મન્યોની આગલ નોંધ કરવાની જરૂર જોતો નથી

અર્વાચીન કાલમા 'રણપિંગલ' અક્ષરગણોથી ન્યાસો આપે છે દલપતરામ અક્ષરગણોથી આપે છે વિશેષ એટલુ છે કે તે અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તોમા પણ તાલ દશધિ છે જેની ચર્ચા આપણે આગલ કરીશુ

'છન્દોરચના' વૃત્તોનો ન્યાસ લઘુ માટે ૫ આવી અને ગુરુ માટે — આવી નિશાનીથી આપે છે અને યતિ આશ્ચર્યચિહ્ન 'થી' વતાવે છે તે સંધિઓનો ઉલ્લેખ કરતુ નથી પણ અત્યંતિ છન્દોના ચરણના પણ વિભાગો પાડે છે અને તેને । આવા ચિહ્નથી વતાવે છે જેમ કે

ઇન્દ્રવજ્રા (—૫——। ૫—૫—) (છ ર પૃ ૧૧૧)

શાલિની (———। —૫—૫—) (એજન, પૃ ૧૧૭)

શાલિનીમા । આ ચિહ્નથી યતિ વતાવેલી છે પણ ઇન્દ્રવજ્રામા યતિ નથી છતા પહેલા પાંચ અક્ષરે ચરણનો એક વિભાગ પૂરો થાય છે એમ વતાવવા એક દંડ કરેલો છે આ દંડની જગાએ જરા ટૂંકી એવી યતિ પણ તે માને છે (એજન પૃ ૬૫)

પરિશિષ્ટ ૩

આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો

મેં આગલ કહ્યુ તેમ આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોને પ્રાચીન પિંગલવારો અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ સાથે જ ગણતા જે અશાસ્ત્રીય છે એમનો મેઢ માના-મેઢ જ છે આપણે વૃત્તોના પ્રવરણમા તેમનો સમાવેશ નથી કર્યો છતાં બધા પિંગલો તે આપે છે, 'દલપતપિંગલ' પણ તે આપે છે, એટલે 'દલપત-પિંગલ'ના અને વીજા કેટલાના મહત્ત્વા. રૂપકોનો ન્યાસ અહીં પરિશિષ્ટમા આપુ છુ એથી એનુ આવૃત્તસંધિ સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ થશે આઠ અક્ષરથી નાના બનાવટી છંદો પળાસરા આવૃત્તસંધિ જ છે છંદનો અર્થ 'દલપતપિંગલ'નો

મૂક્યો છે. ને તાલ પણ વતાવ્યો છે. તાલ વને ત્યાં સુધી 'દલ્પતપિંગલ'નો જ રાહ્યો છે, પણ ક્યાક છાપમૂલ જણાઈ ત્યાં સુધારો લીધું છે.

અક્ષરસંખ્યા

૧ શ્રી :	ગા	૧
૨ કામા અથવા સ્ત્રી :	ગાગા	૨
૩ મંદર :	ગાલલ	૩
૪ મધુ :	લલલગા	૪
૫ વાર અથવા વારિ :	ગાલ ગાલ	૪
૬ સમુદ્રી :	ગાલલ ગા	૪
૭ હસા :	ગાલલ ગાગા	૫
૮ વિલાસ :	લગાલ ગાગા	૫
૯ પ્રિય :	લલગા લગા	૫
૧૦ હારી :	ગાગાલ ગાગા	૫
૧૧ સંમોહા :	ગાગા ગાગા ગુ	૫
૧૨ ચતુરશા અથવા		
શશિવદના :	લલલલ ગાગા	૬
૧૩ દોષા :	ગાગાગા ગાગાગા	૬
૧૪ વિમોહા :	ગાલગા ગાલગા	૬
૧૫ સોમરાજી :	લગાગા લગાગા	૬
૧૬ તિલકા :	લલગા લલગા	૬
૧૭ માલતી :	લ ગાલલ ગાલ	૬
૧૮ સમાનિકા :	ગાલ ગાલ ગાલ ગા	૭
૧૯ કલિતા :	ગાલલ ગાલલ ગા	૭
૨૦ કુમાર લલિતા :	લગાલ લલગા ગા	૭

२१ मदलेखाः	गागा गालल गागा	७
२२ क्षीर्पाः	गागा गागा गागा गा	७
२३ चित्रपदाः	गालल गालल गागा	८
२४ केतुमाळः	गागाल गागाल गागा	८
२५ तुंगाः	लल लललल गागा	८
२६ कमळः	ललललल गालगा	८
२७ विद्युन्माळाः	गागा गागा गागा गागा	८
२८ खंजाः	गागा गागा ललगा गा	८
२९ मल्लिकाः	गाल गाल गाल गाल	८
३० नगस्वरूपिणी अथवा प्रमाणिकाः	लगा लगा लगा लगा	८
३१ माणवकाक्रीडः	गालल गागा ललगा	८
३३ रत्नकराः	गागा गालल गालल गा	९
३४ तोमरः	ललगालगा ललगाल	९
३५ सारंगः	लल ललगा गालल गा	९
३६ बिवा अथवा ललिततिलकाः	लललल लगाल गागा	९
३७ मणिबधः	गालल गागा गालल गा	९
३८ महालक्ष्मीः	गालगा गालगा गालगा	९
३९ पवित्राः	गागा गागा लललल गा	९
४० रूपमाळाः	गा गागा गागा गागा गागा	९
४१ पावकः	गालल गागा गागा ललगा	१०
४२ चपकमाळाः	गालल गागा गालल गागा	१०
४३ बिंदुः	गालल गालल गागा गागा	१०

४४ सजुषता अथवा

सगतिका :

ललगातगा ललगातगा

१०

४५ दोषक :

गालल गालल गालल गागा

११

५० सुमुखी :

लललल गालल गालल गा

११

५१ माही

गागात गागाल गागाल गागा

११

५२ अनुपूछा :

गालल गागा लललल गागा

११

५६ सेनिका :

गाल गाल गाल गाल गाल गा

११

५७ ललित :

ललल गाल गा । गाल गाल गा

११

५८ मोदक :

गालल गालल गालल गालल

१२

६१ तोटक :

ललगा ललगा ललगा ललगा

१२

६२ मोतीदाम :

ल गालल गालल गालल गाल

१२

६३ सग्विणी

गालगा गालगा गालगा गालगा

१२

६४ भुजगी :

लगागा लगागा लगागा लगागा

१२

६५ कुसुमविचित्रा :

लललल गागा लललल गागा

१२

६६ तामरस :

लललल गालल गालल गागा

१२

६९ शैल :

लगागा लगागा लगागा लगाल

१२

७० तरलनयन :

लललल लललल लललल

१२

७१ दलछद :

गाललल गाललल गालगा गा

१२

७६ तारक :

लल गालल गालल गालल गागा

१३

७८ मत्तमयूर अथवा

माया .

गागा गागा । गालल गागा ललगा गा

१३

८० कद .

लगागा लगागा लगागा लगागा ल

१३

८२ लीला

गागाल गाल लल । गागाल गालगा ल

१४

८३ पडधमी .

लललगा । लललगा । लललगा । गागा

१४

८४ चामरः	गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒	१५
८५ निशिपाळः	गा॒लल॒ल गा॒लल॒ल गा॒लल॒ल गा॒लगा॒	१५
८७ माळा अथवा सृणिः	ल॒लल॒ल ल॒लल॒ल ल॒लल॒ल ल॒लगा॒	१५
८८ सारंगीः	गा॒गा गा॒गा गा॒गा गा॒गा गा॒गा गा॒गा गा॒गा गा॒	१५
८९ नलिनी अथवा		
ममरावळीः	ल॒लगा॒ ल॒लगा॒ ल॒लगा॒ ल॒लगा॒ ल॒लगा॒	१५
९० हंसः	ल॒लगा॒लगा॒ ल॒लगा॒लगा॒ ल॒लगा॒लगा॒	१५
९१ चंचळाः	गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒ल गा॒ल	१६
९२ विशेष अथवा नीलः	गा॒लल॒ गा॒लल॒ गा॒लल॒ गा॒लल॒ गा॒लल॒ गा॒	१६
९३ नाराचः	ल॒गा ल॒गा ल॒गा ल॒गा ल॒गा ल॒गा ल॒गा ल॒गा	१६
९४ रूपमाळीः	गा॒लगा॒लल॒ गा॒लगा॒लल॒ गा॒लगा॒लल॒ गा॒ल	१७
९९ चर्वरी अथवा		
विबुधप्रियाः	गा॒लगा॒लल॒ गा॒लगा॒लल॒ गा॒लगा॒लल॒ गा॒लगा॒	१८
१०० चंद्रव्रीडाः	ल॒गागा॒ ल॒गागा॒ ल॒गागा॒ ल॒गागा॒ ल॒गागा॒ ल॒गागा॒	१८
१०१ झूलणाः	ल॒ल गा॒लगा॒लल॒ गा॒लगा॒लल॒ गा॒लगा॒लल॒ गा॒ल	१९
१०३ शमुः	ल॒लगा॒ गा॒गा ल॒लगा॒ गा॒गा ल॒लगा॒ गा॒गा गा॒गा गा॒गा	१९
१०४ गीतक अथवा		
मुनिशेखरः	ल॒ल गा॒लगा॒लल॒ गा॒लगा॒लल॒ गा॒लगा॒लल॒ गा॒लगा॒	२०
१०६ मदिराः	गा॒लल॒ गा॒लल॒ गा॒लल॒ गा॒लल॒ गा॒लल॒	
	गा॒लल॒ गा॒लल॒ गा॒	२२
१०७ हंसीः	गा॒गा गा॒गा गा॒गा गा॒गा ल॒लल॒ल ल॒लल॒ल	
	ल॒लल॒ल गा॒गा	२२
१०८ केकिनीशारदाः	गा॒लगा॒ गा॒लगा॒ गा॒लगा॒ गा॒लगा॒ गा॒लगा॒	
	गा॒लगा॒ गा॒लगा॒ गा॒ल	२३

१०९ सर्वगामी अथवा

अग्रछंदः   गा॒गा॒ल गा॒गा॒ल गा॒गा॒ल गा॒गा॒ल गा॒गा॒ल
    गा॒गा॒ल गा॒गा॒ल गा॒गा॒ २३

११० वर्णवागीश्वरीः   ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा
    ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा ल॒गा॒ २३

१११ इन्द्रविजय
 अथवा   गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल
 मत्तगयदः   गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒गा २३

११२ मल्लिकाः   ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल
    गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ २३

११३ किरीटः   गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल
    गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल २४

११४ देवछंदः   ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा
    ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा ल॒गा॒गा २४

११५ धंकुठधामाः   गा॒ल॒गा गा॒ल॒गा गा॒ल॒गा गा॒ल॒गा गा॒ल॒गा
    गा॒ल॒गा गा॒ल॒गा गा॒ल॒गा २४

११६ दुमिलाः   ल॒ल॒गा ल॒ल॒गा ल॒ल॒गा ल॒ल॒गा ल॒ल॒गा
    ल॒ल॒गा ल॒ल॒गा ल॒ल॒गा २४

११७ भुसदा, विष्णु
 अथवा   ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल
 गुरेस्वरः   गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒गा २४

११८ बल्लानुशाल
 अथवा ॥   ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल
 लवगलताः   गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल गा॒ल॒ल २५

૧૧૯ અરવિંદમુત્તી:	લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લ	૨૫
૧૨૦ કિશોર:	લલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ	૨૬

આ પછી હું દલપતર્પિણીમાં ષષ્ઠે ભાગે નહીં આવેલા અને છન્દઃશાસ્ત્રમાં આવતા કેટલાક મહત્વના માત્રામેઢી લગાત્મક છન્દો નીચે આપું છું. દરેક છન્દના નામની સાથે સૂત્ર જણાવતો જઈશ.

સમાની (૫, ૬)	ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ
પ્રમાણી (૫, ૭)	લગા લગા લગા લગા
દ્રુતમધ્યા (૫, ૩૩)	ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા લલલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા અર્ધસમ છે.
વેગવતી (૫, ૩૪)	લલગા લલગા લલગા ગા ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા અર્ધસમ છે.
કેતુમતી (૫, ૩૬):	લલગા લગાલ લલગા ગા ગાલલ ગાલગાલલલ ગાગા અર્ધસમ છે.
યવમતી (૫, ૪૨):	ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ લગા લગા લગા લગા લગા લગા ગા અર્ધસમ છે.
તનુમધ્યા (૬, ૨):	ગાગા લલગા ગા
ભુજગશિશુસૂતા (૬, ૭)	લલલલ લલગા ગાગા
હલમુખી (૬, ૮):	ગાલગાલલ લલલગા

અહીં સપ્તકલ સંધિનાં ચે આવર્તનો છે. વીજા આવર્તનનો છેલ્લો ગુરુ સંહિત થયેલો છે.

પણવ (૬, ૧૦):	ગાગા ગાલલ લલગા ગાગા
રુક્મવતી (૬, ૧૧):	ગાલગાલગા લગાલ ગાગા
મયૂરસારિણી (૬, ૧૨):	ગાલગાલગા લગાલ ગાગા
મત્તા (૬, ૧૩):	ગાગા ગાગા લલલલ ગાગા

उपस्थिता (६, १४):
 अमरविलसिता (६, २१):
 वृन्ता (६, २४):
 श्येनी (६, २५):
 विलासिनी (६, २६):
 तोटक (६, ३१):
 जलोद्धतगति (६, ३३):
 तप्त (६, ३४):
 चञ्चलाशिका (६, ३६):
 कान्तोत्पीडा (६, ४०):
 नवमालिनी (६, ४३):
 मत्तमयूर (७, ३):
 गौरी (७, ४):
 असबाधा (७, ५):
 प्रहरणकलिता (७, ७):
 चन्द्रावर्ती (७, ११):
 माला (७, १२):
 मणिगुणनिकर (७, १३):
 वृत्त (७, २४):
 मत्तानीडा (७, २८):
 तन्वी (७, २९):
 कौचपदा (७, ३०):
 अपवाहक (७, ३२):
 बुद्धमलदन्ती (८, २):
 जलधरमाला (८, ४):
 गौरी (८, ५):
 ललना (८, ६):
 वरमुन्दरी (८, ९):

गागा ललगा ललगा लगा
 गागा गागा लललल ललगा
 लललल लललल गागा गा
 गाल गाल गाल गाल गाल गा
 लगा लगा लगा लगा लगा गा
 ललगा ललगा ललगा ललगा
 ललल ललगा। ललल ललगा
 ललललल लगागा गागाल गा
 लललल ललगा लगागालगा
 गालल गागा गालल गागा गागा
 लललल गालगाललल गागा
 गागा गागा। गालल गागा ललगा गा
 ललललल ललललल लगागा
 गागा गागा गालल लललल गागा गा
 लललल ललगा लललल ललगा
 लललल लललल लललल ललगा
 लललल लललल। लललल ललगा
 गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल
 गाल गाल
 गागा गागा गागा गागा। लललल लललल
 लललल ललगा
 गालल गागा। लललल ललगा। गालल गालल
 लललल गागा
 गालल गागा। गालल गागा। लललल लललल।
 लललल ललगा
 गागा गालल लललल। लललल लललल
 लललल। ललगा गागा
 गालल गागा। लललल गागा
 गागा गागा। लललल गागा गागा
 लललल ललगा लगागालगा
 गालल गागा। लललल ललगा
 गाललल गाललल गाललल गागा

કુટિણ (૮, ૧૦):	ગાગાગાગા । ડલડલ લડાગા ગાગા ગા
વિવુષપ્રિયા (૮, ૧૬):	ગાલગાલલ ગાલગાલડ ગાલગાલલ ગાલગા ।
નારાધક (૮, ૧૭):	લલડલડલ ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

હુ આને ટૂંકાવેલો દટ્ય ગયું છું 'માટે અહીં સીધો છે. સૂત્રમાં મતિ નથી પણ હલામુથ દસમે/મતિ દસામે છે તે આવશ્યક નથી કારણ કે માપના 'શિશુપાલવધ'મા આ છંદ છે તેમા સ્વા મતિ નથી.

શૃતમવલજગદ્વિબોધોઽપૂતાન્વવારોદય:

દામિતનુમુદનારવધ્રીવિયોગ નયન્ કામિન. ।

વહુતરગુણદર્શનાદમ્યુપેતાત્પદોષઃ શૃતી

તવ ઘરદ કરોતુ શુપ્રાતમહ્નામય નાયન ॥

શિશુપાલવધ, ૧૧, ૬૭

શ્રી અચાલપટેલે તેનું માપાન્તર કરેલું છે તે જોડીએ:

અસિલ જગત જાગતા, ભાગતા તામસી તો તમો,

સકલ કુમુદ તારકો રોઢતો, યાઢતો કામિને;

જગ યહુ જ ગુણાઢધમા અલ્પદોષે લહે દોષ ના,

વરદ તવ દિનેશ આજે પ્રમાતે ભરો સાર્થતા

'શિશુપાલવધ'ની ટીકામા આ છંદને મલ્લિકાધે મહામાલિકા કહેલો છે.

પરિશિષ્ટ ૪

વૃત્તોનું પરંપરાગત પઠન

આપણે ગયા પ્રકરણમા વૃત્તોનું પરંપરાસિદ્ધ સ્વરૂપ જોયું પણ એ સ્વરૂપ પિંગલસજ્ઞાનિર્દિષ્ટ જ જોયું કોઈ પણ પદ્યરચનાનું એટલે શ્લોકોનું પણ પૂર્ણ સ્વરૂપ તેના પઠનમા જ વ્યક્ત થાય છે એટલે સરેરાશ પઠનમા એ કેવું હતું તે આપણે વિચારી જોવું જોઈએ

પઠન શબ્દ વાપરતા એક વાત સમજવી જોઈએ પઠન અનેક પ્રકારના હોઈ શકે એક બ્રાહ્મણ શતચઢીમા હોમ કરતા વસતતિલકા વૃત્ત અમુક રીતે લાવા રાગે ગાય, તે જ બ્રાહ્મણ એક સાયે સો વાર ચઢીસઠ કરવા ઘેસાઢધો હોય

ત્યારે, વધુ જ ત્વરાથી જુદી જ રીતે પાઠ કરે અને ઘડી કોઈ વિદ્યાર્થી એ શ્લોકો મોઢે કર્યા ગોઠે ત્યારે જુદી રીતે પાઠ કરે આવા ઉતાવળા અવધિવ પઠનો તે સરા પઠનો નથી. પણ સામો માણસ સામઢો અને ભાષા સમજતો હોય તો સમજે એવા ઉદ્દેશથી, અને તે ગદ્ય નથી પણ પદ્ય છે એવા માનથી વરેલું પઠન તેને જ સર વિધિપૂર્વકનું પઠન કહેવાય, અને એવું પઠન જ પદ્યરચનાનું સર સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકે આપણે એવા પઠનનો વિચાર કરવાનો છે

આવા પઠન સઘથી સીધી પહેલુ એ કહેવાનું આપણા સઘઢા સંસ્કૃત વૃત્તો પરપરાથી સંગીતના સ્વરો સાથે પઠાતા અત્યારે લગ્નસમયના મંગલાષ્ટકો સામઢો, કે ચડીપાઠમા હોમ સમયે બ્રાહ્મણોને લાવે સ્વરે વસતતિલવા વૃત્તો લલકારતા સામઢો, કે બ્રાહ્મણોની નાતોમા શ્લોકો બોલાતા સામઢો કે પુરાણીઓને કયા કહેતા શ્લોકો લલકારતા સામઢો તો સર્વત્ર તેમના પઠનમા સંગીતના સ્વરોનો પ્રયોગ જણાશે અલ્પત્ત તેમા સંગીતનો અમુક રાગ છે એમ નહીં કહી શકાય રાગની સિદ્ધિને માટે જે પાંચ વે વધારે સ્વરો આવશ્યક હોય છે તેટલા આવા પઠનોમા નહીં મળે (જો કે કેટલાક સંગીતશાસ્ત્રીઓ સંગીતના અમુક રાગમા આપણા વૃત્તો ગાઈ વતાવે છે) પણ સંગીતના સ્વરો તો પઠનમા જણાશે જ અને એ જ રુઢ પઠનપદ્ધતિ છે વારણ કે લગ્નસમયના મંગલાષ્ટકો, ચડીપાઠના હોમ સમયના શ્લોકો, કે પુરાણીઓના શ્લોકો એ જ રીતે ગવાતા સમઢાય છે તેનું સ્વરાકન કરી શકાય. પદ્યર્થને 'છન્દોરચના'મા પણ આ પરપરાને હકીકત તરીકે સ્વીકારી છે તે કહે છે. પહેલા અને ત્રીજા ચરણોનો

૧. પુરાણીઓ યોગેની રુઢ પઠનપદ્ધતિને શાસ્ત્રશુદ્ધ ગણવી કે કેમ એ પ્રશ્ન છે હું 'રઘુવંશ' મારી નાતના પરપરા પ્રમાણે અભ્યાસ વરેલા એવ વિદ્વાન પાસે મળ્યો છું તેમા રઘુવંશમા નીચેનો સ્વાગતા છંદ આવે છે.

કુમપૂરણભવ પદુરન્ન

રુચ્ચાર નિનદોમંસિ તસ્યા ।

તત્ત રા દ્વિરદવૃહિતસાવી

શબ્દપાતિનમિપુ વિસતર્જ ॥ ૧, ૭૩

તે તેમણે જે રીતે ગાયો તેમા ત્પુગુરુ નીચે પ્રમાણે ઉચ્ચારાતા હતા

લલલલલલમા . લલમા ગા

ટપાનો કર્યા છે તે વિલ્લવા દશવિ છ આના વિચ્ચનને જ્યાં દર્દી પણ પ્રથમના છ વર્ષો કયા લઘુ થઈ જાય છે તે તા અશાસ્ત્રીય જ ગણવું જોઈએ ઘડી જંબ ગાધુઓ અતુષ્ટોનો પાઠ વરે છે તેમાં કયા અશરણે એ ગરણા ગુરુ વરી ઉચ્ચારે છે તેને પણ અશાસ્ત્રીય ગણવું જોઈએ એમ કે મેં

ન્યાસ ઘણાપરા વૃત્તોમા અપ્રમ સ્વર પર ઘાય છે ત્યારે ઘીજા અને ચોયા ચરણોનો ન્યાસ પદ્મ ઉપર થાય છે. ઉદાહરણાર્થે દ્વન્દ્વવ્યા ચોલ્લા પહેલા ચરણમા સા સા રે ગ મ પ મ ગ રે સા રે એવો સ્વરત્રય હોય છે, ત્યારે ઘીજા ચરણમા ગ ગ રે સા નિ નિ રે ગ રે સા સા એવો સ્વરત્રય હોય છે (છન્દોરચના પૃ ૯. પાદ ટીપ) થવે પળ શ્લોકો ગાવાની સાધારણ પરપરા છે એમ સ્વીકારી તે પરપરા પ્રમાણેનુ સ્વરાવન આપે છે, જો જે ઉપરના પટવર્ધનના સ્વરાવનથી તે જુદુ પડે છે પટવર્ધન વિપમ અને સાગ પક્તિના સ્વરો ભિન્ન થદે છે પણ વિપમના અને સમના અદર અદર સરસા થદે છે, ત્યારે થવે ધારેયના જુદા આપે છે મદેજ સરસાવના દ્વન્દ્વવ્યાના સ્વરો ઉપરની જ રીતે હુ થવેમાથી આપી જાઝ: રી ગ રિ ગરિ ગ રિ ગ મ પ મ ગ એ રીતે પહેલી પક્તિના સ્વરો રેવ અક્ષર માટેનો સ્વર જુદો લખ્યો છે ગરિ અર્ધચંદ્ર સાથે થયું છે તેનો અર્થ એવો છે જે એ સ્થાનના અક્ષરની જે માથાઓ એ જે ભિન્ન સ્વરોથી ચોલ્લાની છે ઘીજી પક્તિ. રિગ રી સ રી ગ મ ગ રી ગ રી સા. ત્રીજી પક્તિ મ પ પ પ પ મ પ પ ધ મ ગ અને ચોથી. રિગ રી સ રી ગ મ ગ રી ગ રી સા થવે પહેલા પાચ અક્ષરો પછી યતિ માને છે એટલે પહેલા પાચ અક્ષરે તે યતિનો દઢ મૂલે છે અહી થવે ભિન્ન સ્વરો દસાવે છે પણ તે પણ આ સ્વરોને પરપરાના જ ગણે છે આ સ્વરાવનનુ શીર્ષક છે “વ્યવહારમા ચોલાતી શ્લોકની સાદી ઢવ” (ગાયન વાદન પાઠમાઢા પુ ૧ વિ ૩ છદો-ગાન વિનોદ સઢ ૧ પૃ ૯)

પ્રાચીન સમયમા પણ પદ્યરચનાઓ ગવાતી એવા પ્રમાણો મઢે છે મત્ર-પુષ્પાજલિમા ચોલાય છે “તદપ્યેષ શ્લોકોઽભિગીત । મરત પરિવેપ્તારો મરુતસ્યાવસન્મુદે । આવિક્ષિતસ્ય કામપ્રેવિશ્વે દેવા સમાસદ ઇતિ ।” અહી અનુપ્તુષ શ્લોક અભિગીત એટલે ગવાયાનો ઝલ્લેલ છે અને આશ્વકવિ વાર્ત્તમી-વિનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક ‘મા નિપાદ ૦’ પણ ‘તન્ત્રીલયસમન્વિત’ તત્રીના લયમા ગાઈ ધકાય એવો, કે હ ધ્રુવના શબ્દોમા-“ઘીજા સાથે મેઢ સાય એવો” હતો અને રામાયણમા વર્ણન છે કે લવકુશે રામાયણનો અમુક ભાગ માર્ગસપદા

સામઢેલા પાઠમા

ધમ્મો મગલ મુક્કિટ્ઠ અહિસા સયમો તવો ।

દેવાયિ ત નમસ્તાન્તિ જસ્ત ધમ્મે સયામણો ॥

આનુ ઉચ્ચારણ નીચે પ્રમાણે હતુ

ગાગા ગાગાગા ગાગાગા ગાગાગા ગાગાગા ગાગા ।

ગાગા ગાગા ગાગાગાગા ગાગા ગાગા ગાગાગાગા ॥

ગાયો માર્ગ શબ્દનો અર્થ કરતા ટીકાવાર કહે છે “ગાન દ્વિવિધ માર્ગો દેશી ચેતિ। તથ પ્રાકૃતાવલબિ ગાન દેશી। સસ્કૃતાવલબિ તુ ગાન માર્ગં।” “ગાન એ પ્રકારનું છે, માર્ગ અને દેશી તેમા પ્રાચૃતને અવલબીને વરેલુ દેશી અને સસ્કૃતને અવલબીને કરેલુ માર્ગ” અહી આપ્તા સર્ગમા (રામાયણ, વાલકાઠ સર્ગ ૪) લવકુશે રામાયણ ગાયાનું જ વર્ણન છે આ સર્ગ પ્રક્ષિપ્ત છે છતા પ્રાચીન છે, કાલિદાસ પહેલાનો છે એટલે અત્યારે જે અનુષ્ટુપને માપને વધારેમા વધારે અગેય માનીએ છીએ તે પણ ગવાનો

સરો રીતે, સમીતસ્વરોના જરા પણ આરોહઅવરોહ વિનાનું સાદુ પઠન એ સ્વાલ આધુનિક છે, અગ્રેજી સાહિત્યના પઠનના પરિચય ઉપરથી આવેલો છે કલાઓનો વિવાસક્રમ જોતા સમીતસ્વરો કાવ્યને આવશ્યક ન ગણવા જોઈએ, જો કે એ વધારે કલાનું સંસ્ય યોગ્ય સ્થાને વધુ જ સુભગ નીવડે છે અને એ આધુનિક દૃષ્ટિ સ્વીકારવા સાથે સ્વીકારવું જોઈએ કે અગ્રજી સાહિત્યના પરિચય પહેલા વધુ પછ સમીતના સ્વરોથી એક રીતે ગવાતું અત્યારે કાવ્યનું ગાન અને પઠન એ ભિન્ન પ્રક્રિયાઓ છે

આ ઉપરથી પ્રાચીન સમયમા વધા પધો એક સરસી રીતે જ ગવાતા કે પઠન ગાન વચ્ચે કઈ ભેદ હતો એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા ગાન અને પઠન વધારેનો ઉલ્લેખ આવે છે એટલે એ પ્રશ્ન વધુ જ જિજ્ઞાસાપ્રેરક બને છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પાઠનો અર્થ કરવો વધુ જ કઠિન છે, એની પરસ્પરા તૂટી ગઈ છે, તેમા કોપવ ભાગો પુષ્કળ છે, હજી એના પરનો અભિનવગુપ્ત પાદની ટીકા આશી છપાઈ નથી, અને એ ટીકા પણ ઘુર્વોંધ છે, એ વધી મુશ્કેલીઓ છતા તે વિશે વિચાર કરતા હું જે કઈ સમજ્યો છું તે વિદ્વાનોની વિચારણા માટે અહી રજૂ કર છું

એક મુશ્કેલી પ્રારમ્ભમા જ આવે છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પ્રારમ્ભના અધ્યાયમા જ નીચેનો શ્લોક આવે છે

જગ્રાહ પાઠ્યમૃગ્વેદાત્ સામમ્પો મીતમેય ચ।

યજુર્વેદાદભિનયન્ રસાનાયર્વણાદપિ ॥ ૧૭ ॥

પિતામહે ઋગ્વેદમાયમ્ શાસ્ત્રમો વેદ કેવી રીતે રચ્યો તેનું આમા વર્ણન છે “ઋગ્વેદમાયી પાઠ્ય લીધું, સામમાયી મીત લીધું યજુર્વેદમાયી અભિનયો લીધા અને અથવામાયી રસા લીધા” અહી પાઠ્ય અને મીત બંને નિત્ર કહ્યાં છે એ ઉપરથી અત્યારે આપણ કાવ્યને માટે દૃષ્ટ માનીએ છીએ તેવું સમીતરહિત કાવ્યપઠન તે સમયે પણ થતું હતું એવો આનો અર્થ પેટલાવ કરે છે પણ એટલો વધો અર્થ

શ્લોકમાં અભિપ્રેત પળાતો નથી અહીં નાટકનો વેદ ગાયેનો સંબંધ વેવઢ તેનું માહાત્મ્ય વતાવવા વલ્પેલો છે નહિતર યજુર્વેદ વર્ડે અભિનય માટે પ્રસિદ્ધ નથી અને મરણાદિ અભિચારપ્રયોગોવાઢો અગર્વેવેદ વર્ડે રંગોનું ઉત્પત્તિસ્થાન ન ધટી રાને છતાં આ શ્લોકનો ગનીર રીતે આ સદર્ભમાં વિચાર કરવો હોય તો વહેવુ જોઈએ કે આમાં વહેલા ચાર તત્વો એવવીજાથી અવસ્થાપૂત નથી રંગ જેમ પાઠય અભિનય રાને ગીત સાયે હોઈ રાકે તેમ ગીત પણ પાઠય સાયે હોઈ રાવે. પણ સર તો અહીં પાઠયનો અર્થ જ ઉપર વલ્પેલો છે તે વરતા જુરો છે. અહીં પાઠયનો અર્થ વાગિનય, નાટકમાં પ્રયોજાતી વાણીસમગ્ર, ગય પય ગીત સર્વે એવો થાય છે વાણીને નાટકમાં મુસ્ય ગણી છે માટે તેનો વહેલો ડન્નેસ વર્ચો છે, અને તેના પ્રમાણમાં અભિનયગુપ્ત નીવેનો શ્લોક ડનારે છે

વાચિ યત્નસ્તુ વર્તેવ્યો નાટકસ્યંતા તનૂ સ્મૃતા ।

અગર્નપસ્યસત્વાનિ વાક્યાર્યં વ્યજયન્તિ હિ ॥ ૧૪, ૨

મ ના ગા વાં ૧ પૂ ૧૪.

‘સગીતરત્નાવર’ના નતંનાધ્યાયમાં પણ નાટક વિશે એ જ અર્થનો શ્લોક છે.

ઋગ્યજુસામવેદેભ્યો વેદાન્ચાચર્વણ વ્રમાત્ ।

પાઠય વાભિનયાન્ગીત રસાન્સગૃહ્ય પદ્યભૂ ॥

‘સગીતરત્નાવર’ ૭, ૯

અહીં પણ નાટકસામગ્રી વેદોમાંથી ઉપર પ્રમાણે લીધાનું જ વહુ છે ઓ તેની ટીકા વરતા કલ્લિનાથ વહે છે “પાઠય નામ વાચિકાભિનેય ।” અર્થાત્ પાઠય એટલે વાચિકાભિનય, નાટકમાં ઉપયુક્ત વાડ્મય સમસ્ત એટલે માત્ર આ શબ્ડ ઉપર આધાર રાખી પાઠયમેયનો આપણા હાલના અર્થમાં મેડ કરી રાકાય નહીં એટલું જ નહીં, આ “જગ્રાહ પાઠય ઋગ્વેદાત્” એમાંથી અભિનયગુપ્ત પોતાની વિલક્ષણ રીતે સ્વરસહિત પઠનનો અર્થ વાઢે છે તે વહે છે, “તદ્ (પાઠય) ઋગ્વેદાત્ ગૃહીતમ્ । તસ્ય ત્રૈસ્વર્યપ્રધાનસ્ય સ્તોત્રદ્વારેણ યાગોપવારિત્વાત્ પાઠયમપિ ચ ત્રૈસ્વર્યોપેતમ્ ।” ઋગ્વેદના પઠનમાં વ્રણ સ્વરો પ્રયોજાતા, અને આ નાટકનું પાઠય પણ ત્રૈસ્વર્યવાઢું છે એમ અભિનયગુપ્ત વહે છે આપણે આગઢ જોઈશુ કે અભિનયગુપ્ત પાઠ સ્વાયિસ્વરોમાં વરવાનું વહે છે પઢ્જ પચમ અને ઉપરનો પઢ્જ એ સ્વાયી સ્વરો વહેવાય છે (મ. ના ગા વાં ૧ પૂ ૧૪)

૨ અર્થ વાણી માટે યત્ન કરવો કારણ કે તે નાટકનું શરીર છે; અગતો અભિનય વસ્ત્રાદિનો અભિનય અને માત્વિક અભિનય વાક્યાર્વને જ વ્યક્ત કરે છે

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા આ વાગમિનયનુ લક્ષણ ચીદમા અધ્યાયમા વિસ્તાર-
પૂર્વક આપેલું છે ત્યા સ્વરવ્યજન અને પદચ્છેદથી માહીને વ્યાકરણના નિયમો
પણ આપેલા છે, જે વતાવે છે કે અહીં આપ્તા વાણીના પ્રયોગનો અર્થ છે
“દ્વિવિધ હિ સ્મૃત પાઠ્ય સસ્કૃત પ્રાકૃત તથા ॥” (એજન વાં ૨ અધ્યાય
૧૪, ૫ પૃ ૨૨૫) સસ્કૃત અને પ્રાકૃત એવા બે પાઠ્યના પ્રકારો છે અહીં
પણ પાઠ્યશબ્દ વાણીમાત્રનો વાચ્ય છે આ અધ્યાયમા સમાયનુ લક્ષણ
આપ્યા પછી કહે છે કે શબ્દોથી બે પ્રકારના પદવન્ધો થાય છે, નિવદ્ધ અને
અનિવદ્ધ*—

વિભક્ત્યન્ત પદ શેષ નિવદ્ધ ચૂર્ણમેવ ચ ।

તત્ર ચૂર્ણપદસ્યેહ સવિદોધત લક્ષણમ્ ॥ ૩૯ ։

અનિવદ્ધપદ છન્દ તથાચાનિયતાક્ષરમ્ ।

અયપિક્ષ્યક્ષરસ્પૂત શેષ ચૂર્ણપદ યુધ્ધ ॥ ૪૦ ॥

નિવદ્ધાક્ષરસયુક્ત યતિચ્છેદસમન્વિતમ્ ।

નિવદ્ધ તુ પદ શેષ પ્રમાણનિયતાત્મકમ્ ॥ ૪૧ ॥

એજન પૃ ૨૩૪

ભાવાર્થ કે પદોના ગ્રંથો બે પ્રકારના નિવદ્ધ અને ચૂર્ણ તેમા ચૂર્ણનાં પદો અનિ-
વદ્ધ હોય છે, તેમા છન્દોને પાદવધ હોતો નથી, તેના અક્ષરો અનિયત હોય છે
અને તેના અક્ષરો અર્થની અપેક્ષાથી ગૂંચાયેલા હોય છે તે ચૂર્ણ નિવદ્ધ અક્ષરો-
વાળું, યતિ અને છેદ વાળું, અને પ્રમાણથી નિયત થયેલું તે નિવદ્ધ આમા ચૂર્ણ
એટલે ગદ્ય, અને નિવદ્ધ એટલે પદ્ય એ જ વાત અભિનવગુપ્ત પણ કહે છે “યતિ
વિરામ ચ્છન્દોક્ષરસંહ્યાનિયમ અક્ષરનિયમો ગુરુલઘુનિવેશનિયમ” એતદ્વિહીન
ચૂર્ણપદમર્થશૂંગારવીરાદ્યપેક્ષક્ષરાણિ પરિમિતાની ભૂયાસિ વા યનેતિ અસમાસ-
સષ્ટટનાત્મકમુક્તકમિતિ ।” હવ તુ કેવલ પઠનકર્મત્વાદ્ગદ્યમિત્યુચ્યતે ।”
(એજન પૃ ૨૩૪-૨૩૫) અહીં ઉપર મૂઝ શ્લોકમા આવેલી વાત જ ફરી કહી
છે (થોડું ગાઠનુ ઝમેરેલું છે તે મારે અપ્રસ્તુત છે) મહત્ત્વનુ એ છે કે આપણે
જેને ગદ્ય બહીએ છીએ તેને અભિનવે પણ ગદ્ય જ કહ્યું છે અને ગદ્યને ‘કેવલ

૨-૨ આતી જગાએ કાશી સસ્કૃત સીરીક્ષનો ‘અનિવદ્ધ પદવૃન્દમ્’
(મ ના ચો અ ૧૫, ૩૫, પૃ ૧૭૨) પાઠ હુ વધારે સારો ગણુ છું

૩ મૂઝમા ‘મુક્તમિતિ’ છે તે મેં સુધારીને ‘મુક્તવમિતિ’ એમ કરેલું છે
અહીં સાદા ગદ્યને માટે જ ચૂર્ણ શબ્દ વાપર્યો છે તેનું પારિભાષિક નામ મુક્તવ
છે જુઓ “વૃત્તગન્ધોજ્જિહ્વત ગદ્ય મુક્તવમ્” સાહિત્યદર્પણ ૬-૩૩૦

પાઠ્ય' વરુ છે અહીં પાઠ્ય શબ્દ આપણને દ્રષ્ટ પાઠ્યના અર્થમાં વાપરેલો છે વાચ્ય પાઠ્ય છે પણ ગય જેવું 'વેઢા પાઠ્ય' નથી એવો જાનો પલ્લિતાર્થ છે

ગદ્ય વિશે આટલું વાણી પછી (અને આ પછી ગદ્ય વિશે વિશેષ આવતું નથી) પણ વિશે વિચરણ આવે છે સૌદામા અધ્યાયના વાણીના ભાગમાં એવી છવ્વોશ અક્ષર સુધીના વૃત્તોના નામો અને તેમની પ્રસ્તારસરવા આપેલી છે અક્ષરગણો અને લઘુગુણના સ્વરૂપો, યતિનું સ્વરૂપ વગેરે વિગતની ચર્ચા કરેલી છે પદરમાં અધ્યાયમાં અક્ષરમેલ વૃત્તો અને આમાંનું સ્વરૂપ આપેલું છે સૌદામા અધ્યાયમાં વાચ્યના અલંકારો આપેલા છે સત્તરમાં અધ્યાયમાં પ્રાકૃત પાઠ્યના લક્ષણો વાણી છે, અને ત્યાં પણ સમૃત્તની પેઠે જ વર્ણની શરૂતરી વ્યાકરણ આપેલું છે, જે વતાવે છે કે પાઠ્ય અહીં પણ માપના અર્થમાં વાપરેલું છે છેવટે રહે છે

“એવ માપાવિધાન તુ જ્ઞાત્વા કર્માપ્યશેષત ॥ ૧૦૨ ॥

તત પાઠ્ય પ્રયુજીત પઢલકારસમુત્ ॥ (એજન પૂ ૩૮૫)

અહીં સુધી વાણીની વાત કરી હવે એ પાઠ્યનો પ્રયોગ કેમ કરવો, નાટકમાં એ વેધી રીતે ઉચ્ચારવું તે કહે છે અહીં એક વાત વહેવી જોઈએ કે પાઠ્યમાં જોડે ગદ્યનો સમાવેશ થાય એવી આપણે અપેક્ષા રાખીએ પણ અહીંથી જે ચર્ચા ચાલે છે તે સર્વ છંદોના પઠનની જ છે ચર્ચામાં જેટલા દૃષ્ટાન્તો આવે છે તે સઘટ્ટા દલોલોના જ છે આલ્લો સદર્ભ જોતા તેની છાતરી થશે

હવે આપણે જોઈએ કે ભરત પાઠ્ય વિશે શું કહે છે ઉપર પઢલકારસમુત પાઠ્ય કહ્યા પછીની ચર્ચા ગદ્યમાં આવે છે “પાઠ્યગુણાનિદાની વક્ષ્યામ । તદયથા સપ્તસ્વરા, ત્રીણિ સ્થાનાનિ, ચત્વારો વર્ણા, દ્વિવિધા વાકુ , પઢલકારા , પઢગાતિતિ । ” ‘પાઠ્યમાં આટલા ગુણો જોઈએ (૧) સપ્ત સ્વરો (૨) ત્રણ સ્થાનો (૩) ચાર વર્ણ (૪) બે પ્રકારના વાકુ (૫) છ અલંકારો (૬) છ અંગો ’ “આમિદાની લક્ષણમભિવ્યાખ્યાસ્યામ તત્ર સપ્ત સ્વરા નામ-પઢ્યર્પ-મગાધારમધ્યમપઞ્ચમધેવતનિપાદા । ત એતે રસોપપાદા । યથા —

હાસ્યનૃગારયો કાર્યો સ્વરો મધ્યમપચમી । ૧૦૩ ॥

પઢ્યર્પમી તથા ચૈવ વીરરોદ્રાદ્ભુતેષ્વથ ।

ગાન્ધારશ્ચ નિપાદશ્ચ કર્તવ્યો વદ્યો રમે ॥

ધેવતશ્ચૈવ કર્તવ્યો વીમલે સમયાનકે ।” એજન પૂ ૩૮૭

‘સાત સ્વરો છે તેમા હાસ્યમા અને શૃંગારમા મધ્યમ અને પચમ, ચીર રોદ્ર અને અદ્ભુતમા પદ્મજ અને ‘હૃપભ, વદનમાં ગાન્ધાર અને નિપાદ’, ધીમત્ત અને મયાનકમા ધૈયત પ્રયોજ્યો.’

અહીં એવ પ્રદન થાય છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા ગેય ઉપર સ્વતંત્ર અધ્યાયો છે. વઢી સસ્યુત નાટ્યોમા અમુક જગાએ પાત્ર ગાય છે એવો નિર્દેશ હોય છે અને સામાન્ય રીતે ઘનારાસ પદ્યો ઉપર એવી મૂચના होती नहीं. એટલે પ્રદન થાય છે કે સામાન્ય પદ્યોના પઠનમા અને નાટ્યમૂચના પ્રમાણે ગવાતા ગીતમા ફરક શો? આ જ પ્રદન ટીવાવાર અભિવ્યગુપ્ત લઈ તેનો છુલાસો કરે છે “સ્વરગત વ્રિત્તય ગેયાધિવારે પ્રાટ્યિપ્પ્યામ । . ઉદાત્તાનુદાત્ત-સ્વરિતકપિતરૂપતયા સ્વરાણા યદ્રવિત્તપ્રધાનત્વમનુરણનમય તત્ત્યાગેન ઉચ્ચ-નીચમધ્યમસ્થાનસ્પર્શિત્વમાળ પાઠયોપયોગીતિ દર્શિતમ્ । યદિ હિ સ્વરગતા રન્ધિત પાઠયે પ્રાધાન્યેન અવલબ્ધેત તદા ગાનક્રિયાસૌ સ્થાત્, ન પાઠ ।” (એજન પૃ ૩૮૫) ભાવાર્થ કે સ્વર સઘધી વિસ્તાર કરીને ગેયના પ્રકરણમા ઘટ્ટુ છે. કહેવાનુ એ છે કે ‘સ્વરો ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વરિત અને કપિત થતા તેનુ રણવાર જેઠુ જે રવિતપ્રધાનત્વ થાય તેનો ત્યાગ કરીને સ્વરો ઉચ્ચ નીચ મધ્યમ સ્થાનનો માત્ર સ્પર્શ કરે. એટલુ જ પાઠ માટે ઉપયોગી છે. જો સ્વરની રન્ધિત — અનુરણન — લાવો. રણવાર પાઠયમા પણ થાય તો તે પછી ગાન થયુ પાઠય ન થયુ’ આગલ્લ જતા એ જ વાત જુદી રીતે કહે છે “પ્રાણભૂત તાવદ્ ધ્રુવાગાન પ્રયોગસ્ય, તત્ર જાત્યશકવિનિયોગો ભવિષ્યતિ તદિદાની પાઠાવસરે વિ સર્વથેવ ત્યક્તવ્યમિત્યાશકાશમનાય તત્સ્થાયિસ્વરાશ્રયણ પ્રમુખીકૃત્ય પાઠ કર્તવ્યમ્ ।” (એજન પૃ ૩૮૬) ભાવાર્થ કે “ધ્રુવાગાન (જેને વિશે આગલ્લ અધ્યાય આવે છે) એ પ્રયોગનો પ્રાણ છે, તેમા જાતિ અને અશકનો વિનિયોગ થશે, તે આ પાઠ કરતી વખતે સર્વથા છોડી દેવા? એવી શકાના સમાધાન માટે ‘સ્થાયી સ્વરોના આશ્રયને મુખ્ય રાક્ષીને પાઠ કરવા’ એમ આ સ્વરોના ઉલ્લેખનુ અહીં પ્રયોજન છે.” અહીં આવતા ઘણા પારિભાષિક શબ્દોનો અર્થ અજ્ઞાત રહેતા પણ એટલુ નિષ્પન્ન થાય છે કે ગાનમા અને આ પાઠમા મુખ્ય ભેદ એ હતો કે ગાનમા લાવુ અનુરણન — રણવાર — કાલજ પ્રધાન હતો રહે. આ પાઠમા સ્થાન નથી, પણ નાટ્ય-શાસ્ત્રને અમિમત્ત પાઠમા છન્દોના પઠનમાં સ્વરોનુ અવલબન થતુ અને આ સમજી શકાય એવુ છે. લાવે સ્વરે-રણવાર સાથે ગાતા શબ્દોનુ ઉચ્ચારણ

૪ તોઢી રાગ કલ્પ રસને અનુકૂલ ગણાય છે અને તેમા ગાન્ધાર પ્રધાન હોય છે

ગીતમા ઢવાઈ જાય, અને તેનો વાપં સ્ફુટ ન થઈ શકે. ત્રણ સ્વરોધી અનુરણન વિના પઠતા અર્થ સ્ફુટ થઈ શકે.

અભિનય મુપ્તની ટીકા ૧૮ મા અધ્યાય મુખીની ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમા ચહાર પઢી છે તે પઢીના અધ્યાય માટે પીતવાની અને નિર્ણયમાગરની ટીકા વિનાની આવૃત્તિઓ ઉપર આધાર રાસવાનો રહે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો પણ ઘુવા વની શકતા અને ત્યારે ઘુવા તરીકે ગવાતા ૩૨મા ઘુવાધ્યાયમા આવે અનેક વિધાનો મઢી રહે છે.

ગાન્યગાનિ વલાદયૈવ ગીતવાન્તર્ગતાનિ તુ ।

તાનિ છન્દોગતૈર્વૃત્તવિભાષ્યન્તે ઘુવાસ્તયા ।

અ ના ચી ૩૨, ૧૧ પૃ ૩૮૪

માવાર્થ કે ગીતની અદરના અગો અને વલા છન્દોગત વૃત્તમા આવે ત્યારે તે છન્દો પણ ઘુવા કહેવાય. આ અધ્યાયમા ઘુવા તરીકે વેટલીક પદ્યરચનાના સ્વરૂપ આપેલા છે તેમા વેટલીક જાતિરચનાઓ આવે છે, અને તે સાથે રચોદ્ધતા વગપદ્યમ્ પ્રમિતાક્ષરા જેવા અક્ષરમેઢવૃત્તો પણ આવે છે (એજન ૩૨, ૩૦૬ પૃ ૪૧૪) તેમ જ પુટ (એજન ૩૨, ૪૧૨ પૃ ૪૨૩) અપરવક્ત્ર (એજન ૩૨, ૪૧૫) જેવા પણ આવે છે અપરવક્ત્રનો પ્રયોગ ગીત તરીકેનો શાબુન્તરમા પણ મઢી આવે છે પાંચમા અવના પ્રારંભમા જ અપરવક્ત્ર આવે છે અને તે ગવાય છે એવુ નાટકસૂચન છે તેની ટીકામા રાધવ મટ્ટ એના ગાનના લક્ષણો રવિત ગ્રામ રાગ આલાપ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે

નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમા એક વીજો મેદ કહ્યો છે તે પણ જાણવા જેવો છે

પ્રાયેણ તુ સ્વભાવાત્ સ્ત્રીણા ગાન નૂના ચ પાઠ્યવિધિ ।

અ ના તિ ૩૩, ૫ પૃ ૬૦૪

આને જ મઢતા અર્થનુ વાક્ય ચોક્ષવાની આવૃત્તિ (૩૨, ૪૬૮ પૃ ૪૨૭) મા આવે છે આ ઉપરથી મને લાગે છે કે ગાન ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓને ભાગે જ આવતુ હશે અને પુરુષો ત્રિસ્વરથી પાઠ કરતા હશે

આ સાથે એક વીજી વાચત પણ નોંધવા જેવી છે 'સગીતરત્નાકર'ના ચોથા પ્રવચ્નાધ્યાયમા ગદ્ય ગાવાની પદ્ધતિ છે તેમા તાલ સાથે તેમ જ તાલ વિના ગાવાનુ આવે છે એટલે ગદ્યપ્રવચ્નો ગવાતા હશે એમ જણાય છે ('સગીત-રત્નાકર,' ૪, ૧૮૪-૧૯૭) તેના ઉપરની કલિનાથની ટીકા જોતા પણ એ

માત્રાગર્ભ વૃત્તો અને અનુષ્ટુપ

સસ્તૃતવૃત્તોના સંધિઓ વિશે અને તેના પાદના સ્વરૂપ વિશે આગળ ચર્ચા કરીએ તે પહેલા માત્રાગર્ભ વૃત્તો અને અનુષ્ટુપને ગયા પ્રકરણની દૃષ્ટિએ જ જોઈ લેવા ઠીક પડશે. માત્રાગર્ભ વૃત્તો આગળ વહુપુ તેમ અર્ધા માત્રામેઢી છે, અર્ધા લગાત્મક છે, પણ એ સસ્કૃત સાહિત્યવારોને હાથે કેઢવાઈ કેઢવાઈ છેવટે જુદા જુદા સ્વરૂપોમાં સઢગ લગાત્મક વનેલા છે. એ રૂપોને આપને વિયોગિની વગેરે અર્ધસમ વૃત્તોમાં ગયા પ્રવરણમાં જોયા. એ રીતે આ માત્રાગર્ભ વૃત્તોને સસ્તૃત વૃત્તો સાથે માત્રિક સવધ છે. વિપમવૃત્તો મપૂર્ણ લગાત્મક ગણાય છે પણ ગયા પ્રવરણમાં તે મેં લીધા નથી. તેને પણ વૃત્તોના મેઢની ચર્ચા પહેલા લઈ લેવા જોઈએ. તેને આ પ્રવરણમાં લઈ આવવાનુ એક કારણ એ છે કે હુ એક દૃષ્ટિએ તેમને માત્રાગર્ભ ગણુ છુ. એટલે આ પ્રવરણમાં એ વિપમવૃત્તો આવી જશે.

અનુષ્ટુપને પણ આ જ પ્રવરણમાં હુ લઈશ. તે લગાત્મક વૃત્ત નથી, તેમ તેમાં માત્રામેઢ જાતિના લક્ષણો પણ સ્પષ્ટ નથી. તેને કયા વર્ગમાં મૂકવો એ પણ ચર્ચાનો વિષય છે. સસ્કૃત સિષ્ટ સાહિત્યમાં વપરાતા વધા વૃત્તોમાં તે સૌથી વધારે વપરામેલો છે. એ જૂનામાં જૂનો છે, અને વેદકાલના વૃત્તો સાથે એ સૌથી વધારે ગાઢ સવધ રાલે છે, એ રીતે એનુ સ્થાન જાતિછન્દોમાં નથી, પણ સસ્કૃત વૃત્તોમાં છે તેથી તેના પરપરાગત સ્વરૂપનુ દર્શન પણ આપને અહીં જ કરીશુ

માત્રાગર્ભ વૃત્તોમાં વેંતાલીયને નામે ઓઢલાતો વર્ગ જ મહત્ત્વનો છે વેંતાલીયનુ લક્ષણ એવુ અપાય છે કે તેના વિપમ પાદમાં ૧૪ માત્રા હોય છે અને સમ પાદમાં ૧૬ માત્રા હોય છે. આ પાદોના અત્ત તરફની ઓઢ માત્રાઓ સ્થિર લઘુ-નુરુ ક્રમવાઢી છે. તેનુ સ્વરૂપ છે ગાલગાલગા અર્થાત્ વેંતાલીયના ચારેય ચરણોમાં અત્તે ગાલગાલગા આવે છે એ લગાત્મક માગ વાદ કરતા વિપમ ચરણમાં છ માત્રા અને સમ ચરણમાં ઓઢ માત્રા લગાત્મક નથી. પણ એટલો નિયમ છે કે વેંકી સ્થાનતી માત્રા તેની પઢીની માત્રા સાથે મઢવા વેંકી નહી. એટલે વેં વઢ્ઢે ચરણોમાં વીજી ત્રીજી માયે, ચોથી પાચમી સાથે ડપરાત સમ ચરણોમાં છઠ્ઠી સાતમી સાથે, મઢવા વેંકી નહી. અર્થાત્ એ વેં

જ વ્યવસ્થા જણાય છે. પણ આ, પ્રવચ્ચોને જ લગતુ હશે, નાટકના ગદ્યમાગને લગતુ નહીં હોય એમ હું માનુ છુ.

અત્યારે પણ ગદ્ય ગવાય છે. લૂટારા સંવધી ગદ્ય પવાડાઓ મેં ગવાતા સામઢ્યા છે. કોઈએઆનો તપ્રહ વરી લેયો જોઈએ. તે સિવાય આપણામા આજ સુધી ગદ્યને આરોહઅવરોહથી ચોલવાની પદ્ધતિ ચાલતી આવેલી છે. કોસિયો વોસ ચલાવતા વૂવા કાઠે ઝમો રહી જાયા રાગે રામંયો બોલે છે તે ગદ્ય છે જૂની ઢવે સ્ત્રીઓ ઓરડામા બેસીને મો વાઢે છે ત્યારે આરોહઅવરોહથી ગદ્ય ચોલતી હોય છે. ટાવલાવાઢા ટાવતા વગાડતા લાવે સ્વરે આરોહઅવરોહથી ગદ્ય બોલે છે ધૂળની સ્ત્રીને ગદ્ય ગાતી એક જમ્યાયે શ્રી પદ્માલાલ પટેલે વર્ણવી છે. હરિકીર્તનવારો ઉપદેશ કરતા ગદ્યને સ્વરોનો આરોહઅવરોહ આપે છે. વાર્તા વરનારો મીર ઘણીવાર ગદ્ય પણ આરોહઅવરોહમા બોલે છે. જૂની પદ્ધતિએ વધા કરતા મહારાજો પણ એ જ આરોહઅવરોહનો ઉપયોગ વરે છે. નવી રીતે નહીં મળેલાઓને આરોહઅવરોહથી વાર્તા વાચતા સામઢ્યા છે. સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ એકબીજીને ગાઢો દેતા કે શાપ આપતા લાવે રાગે સ્વરો વાપરતી ઘણાએ સામઢી હશે. હુ માનુ છુ કે વધુ લાગણીવાઢુ ગદ્ય આજ સુધી આપણે ત્યા સ્વરોના આરોહઅવરોહથી ચોલાતુ. ગદ્ય, વાતચીત વરતા હોઈએ એમ બોલવુ -- વાચવુ, એ પણ આધુનિક પદ્ધતિ જ હું મનુ છુ. જો કે હવે સિક્ષિતોમા એ એટલી વ્યાપક થઈ ગઈ છે કે એથી અન્યથા હશે, અને સમાજના સૂર્ણસાચરે અત્યારે પણ છે એવુ ઘણા જાણતા નથી.

અહીં પ્રારંભની માત્રાઓ વિશે આપેલા નિયમો સ્વાભાવિક છે. કેવી માત્રા, પછીની માત્રા સાથે મઢી ન જવી જોઈએ એ નિયમ તો યાગજ્ઞ માત્રામેઢ રચનામા ચારવાર આવતો જણાશે. છ માત્રા ભેગી ન થવા દેવી એ નિયમ પણ એકવિધતા અને લઘુવાદુલ્ભયી થતી શિથિલતા ટાલના છે એ સ્પષ્ટ છે. પણ એ નિયમો નર્ચા પછીના ઘષા રૂપો પણ મને સુંદર નથી લાગતા. નારાયણે ઘષા શક્ય પર્યાયો આપ્યા છે અને યલ્લવત્ તે પરપરાગત પિંગલ-નિયત છે. પણ એ ઘષા રૂપો વપરાયેલા મઢી આવતા નથી. પદ્યર્થન 'છન્દોરચના'મા (પૃ. ૧૦૭-૦૮) કહે છે કે 'સૂત્રકૃતાંગ'મા આ વૃત્તનો પુખ્ત વપરાટ થયો છે અને તેમા માત્ર ગાગાગાગા રૂપ જ ઘણુલરૂ વપરાયુ છે અને સમમા થયાક જ ગાલગાલગા વપરાયુ છે પણ વૈતાલીયનુ સ્વરૂપ માત્ર 'સૂત્રકૃતાંગ' ઉપરથી નિર્ણીત ન કરી શકાય. એ સૂત્રકાલ તેમ જ પુરાણોનો આલ્યાનકાલ એ વચ્ચેને હુ છન્દોનો પ્રયોગકાલ માનુ છુ, તેમા છન્દોના અંતિમ સ્વરૂપો આવતા નથી, અને તેથી એ સ્વરૂપોને હુ વલાશુદ્ધ ગણતો નથી, — જોને તેમાથી કલાના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપોના સૂચનો મળે એ શક્ય છે. એટલે વૈતાલીયનુ સ્વરૂપ નિર્ણીત કરવા માટે આપણે શિષ્ટ સાહિત્યમાથી દૃષ્ટાન્તો લઈ તેનાં અમ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ શિષ્ટ સાહિત્ય જોતાં જણાય છે કે આ છન્દ વહુ ઓછો વપરાયો છે કાલિદાસે ક્યાય — તેના નાટકોમા પણ — તે વાપર્યો નથી. તેથી ઝલટુ, એના લગાત્મક રૂપોનો શિષ્ટ સાહિત્યમા પુખ્ત પ્રયોગ થયો છે. એ વતાવે છે કે શિષ્ટ સાહિત્યકારોને આ માત્રાગર્ભ સ્વરૂપ સુંદર જણાયુ નથી. એટલે શિષ્ટ સાહિત્યમાથી આપણે જે દૃષ્ટાન્તો લઈશુ તેના અમ્યાસમા એ પણ જોવાનુ કે આ છન્દો ધીમે ધીમે કેવી રીતે લગાત્મક રૂપ લેતા જાય છે.

આપણા નાટકોમા મને માત્ર ભાસના એક નાટકમા, અને 'મૃચ્છકટિક'મા જ માત્રાગર્ભ રૂપો મળ્યા છે. તેમા હુ પિંગલના દૃષ્ટાન્તો ઉમેરીને આ પ્રશ્નની પર્યેષણ કરીશ મૂઝ શ્લોકની સાથે તેનુ લગાત્મક રૂપ પણ સામે આપીશ.

(૧) ણેવચ્છવિસેસમહિસા ।

પીદિ ઉવદેદુ ઉવટિઠ્ઠા ॥

ઢાઅગિહે વિષ્ણુમુઢિઢ આ ।

કાઢવસેષ મુહુત્તદુવ્વઢા ॥

પ્રતિજ્ઞાપીમન્ધરાયણ, અક ૩, ૧

ગાગા લલગા લગાલગા

ગાગાલલ ગાગા લગાલગા

ગાલલ ગાગા લગાલગા

ગાલલગા લલગા લગાલગા

(૨) સુઅણેહુ મિચ્છવાણુવપકે ।

શામિર્ણે ણિઢ્ઢણકે વિ શોહદિ ॥

પિતુણે ઉણ દઘ્વગવિવદે ।

લલલલ ગાગા લગાલગા

ગાલલગા લલગા લગાલગા

લલગા લલગા લગાલગા

માત્રાઓ મઢીને ત્યા ગુરુ થઈ શકે નહીં. આ નિયમ વિષમ ચરણમા દા સજ્ઞાથી વતાવી શકાશે. એ નિયમનો ઉપયોગ કરતા વિષમ ચરણ નીચે પ્રમાણ થાય :—

દાદાદાગા લગાલમા

દા મૂકવાથી કોઈ બેકી માત્રા, પછીની માત્રા સાથે મઢી શકશે નહીં. દા એટલે ગા અથવા લલ. ગા મા બીજી માત્રા વઘાઈ ગઈ છે તે છૂટી પડી શકશે નહીં, અને લલ મા બેકીમાત્રા છૂટી સ્વતંત્ર છે, તે પછીની માત્રા સાથે મઢી શકશે નહીં. આ નિયમ પ્રમાણેના નિષિદ્ધ સ્વરૂપો લગાલગા લગાલદા, દાલગાલ થાય. એ વાદ વરતા ઉપાદેય રૂપોનો પ્રસ્તાર નારાયણ મટ્ટ 'વૃત્તરત્નાકર'ની ટીકામા આ પ્રમાણે આપે છે : ગાગાગા, લલગાગા, ગાલલગા, લલલલગા, ગાગા લલ, લલગાલલ, ગાલલલલ, લલલલલલ. આપણે જોઈ ગયા તે વિયોગિનીમા આમાનુ લલગાલલ રૂપ આવે છે.

ગગને ધુમરાઈ વાદઢી

લલગા લલગા લગાલગા

અને અપરવચનમા સર્વ લઘુ રૂપ લલલલલલ વપરાયુ છે.

મનવિ ઉપરના જ મીઠઢા

લલલલલલગા લગાલગા

વિષમપાદ માટે આપણે દાદાદાગા લગાલગા ન્યાસ સ્વીકાર્યો તેમ સમપાદ માટે આપણે દાદાદાદા નહીં મૂકી શકીએ તેનું એક જ કારણ એ છે કે સમચરણ વિશે એક એવો વિશેષ નિયમ છે કે તેમા કોઈ જગાએ છ માત્રાઓ તિરતર એટલે અબ્યવહિત, સઢગ લઘુઓથી ન ભરી શકોય. દાદાદાદા કરીએ તો છ લઘુઓ વાઢા પર્યાયો અંદર આવી જાય. આ નિષિદ્ધ પર્યાયો વાદ કરતા સમ-ચરણમા નીચેના સ્વરૂપો આવી શકે એમ નારાયણ મળી વતાવે છે. : ગાગા-ગાગા, લલગાગાગા, ગાલલગાગા, લલલલગાગા, ગાગાલલગા, લલગાલલગા, ગાલલલલગા, ગાગાગાલલ, લલગાગાલલ, ગાલલગાલલ, લલલલગાલલ, ગાગા-લલલલ, લલગાલલલલ. (બુ. ૨. ૨, ૧૨ અને તેના પર નારાયણની ટીકા)

આ વૈતાલીયના ચરણોમા અતે એક ગુરુ ઉમેરવાથી ઔપચ્છન્દસિક નામનો વૈતાલીયનો પેટાવિભાગ થાય છે.^૧ (છ. શા. ૪, ૩૩)

૧. છન્દશાસ્ત્ર આને ઔપચ્છન્દસિક વહે છે. બીજા પિંગલો અને કાવ્યોમા ઔપચ્છન્દસિક નામ મઢી આવે છે.

અહીં પ્રારંભની માત્રાઓ વિશે આપેલા નિયમો સ્વાભાવિક છે કેવી માત્રા, પછીની માત્રા સાથે મળી ન જવી જોઈએ એ નિયમ તો આગળ માત્રામેળ રચનામાં વારંવાર આવતો જણાશે છ માત્રા ભેગી ન થવા દેવી એ નિયમ પણ એવવિધતા અને લઘુવાહુત્યથી થતી શિથિલતા ટાળવા છે એ સ્પષ્ટ છે પણ એ નિયમો ક્યાં પછીનાં વધા રૂપો પણ મને સુંદર નથી લાગતા. નારાયણે વધા શક્ય પર્યાયો આપ્યા છે અને અલગત તે પરપરાગત પિંગલ-નિયત છે પણ એ વધા રૂપો વપરાયેલા મળી આવતા નથી પટવર્ધન 'છન્દોરચના'માં (પૃ. ૧૦૭-૦૮) કહે છે કે 'સૂત્રવૃતાંગ'માં આ વૃત્તનો પુષ્કળ વપરાટ થયો છે અને તેમાં માત્ર ગાગાગાગા રૂપ જ ધણુસરૂ વપરાયુ છે અને સમમા વધાવ જ ગાલગાલગા વપરાયુ છે પણ વૈતાલીયનુ સ્વરૂપ માત્ર 'સૂત્રવૃતાંગ' ઉપરથી નિર્ણીત ન કરી શકાય એ સૂત્રકાલ તેમ જ પુરાણોનો આખ્યાનકાલ એ વતેને હું છન્દોનો પ્રયોગકાલ માનું છું, તેમાં છન્દોના અંતિમ સ્વરૂપો આવતા નથી, અને તેથી એ સ્વરૂપોને હું કલાશુદ્ધ ગણતો નથી, — જોકે તેમાંથી કલાના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપોના સૂચનો મળે એ શક્ય છે એટલે વૈતાલીયનુ સ્વરૂપ નિર્ણીત કરવા માટે આપણે શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી દૃષ્ટાન્તો લઈ તેના અમ્યાસ કરવો જોઈએ પણ શિષ્ટ સાહિત્ય જોતા જણાય છે કે આ છન્દ વહુ ઓછો વપરાયો છે કાલિદાસે ક્યાય — તેના નાટકોમાં પણ — તે વાપર્યો નથી. તેથી ઝલટુ, એના લગાત્મક રૂપોનો શિષ્ટ સાહિત્યમાં પુષ્કળ પ્રયોગ થયો છે એ વતાવે છે કે શિષ્ટ સાહિત્યકારોને આ માત્રાગર્ભ સ્વરૂપ સુંદર જણાયુ નથી એટલે શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી આપણે જે દૃષ્ટાન્તો લઈશું તેના અમ્યાસમાં એ પણ જોવાનું કે આ છન્દો ધીમે ધીમે કેવી રીતે લગાત્મક રૂપ લેતા જાય છે

આપણા નાટકોમાં મને માત્ર ભાસના એક નાટકમાં, અને 'મૃચ્છકટિક'માં જ માત્રાગર્ભ રૂપો મળ્યા છે તેમાં હું પિંગલના દૃષ્ટાન્તો ઉમેરીને આ પ્રશ્નની પર્યેષણ કરીશ મૂળ શ્લોકની સાથે તેનું લગાત્મક રૂપ પણ સામે આપીશ.

(૧)	ખેચ્છવિસેસમડિદા ।	ગાગા ઝલગા લગાલગા
	પીદિ ઉવદેદુ ઉવટિટ્ઠા ॥	ગાગાલલ ગાગા લગાલગા
	ઝાઅગિહે દિગ્ગમુઝિઝ આ ।	ગાલલ ગાગા લગાલગા
	કાઝવસેણ મુહુતદુવ્ઝા ॥	ગાલલગા ઝલગા લગાલગા

પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ, અક ૩, ૧

(૨)	મુઝણદુ ભિચ્ચાણુકપકે ।	લલલલ ગાગા લગાલગા
	શામિઈં ગિદ્ધણકે વિ શોહદિ ॥	ગાલગા ઝલગા લગાલગા
	પિશુણે ઝણ દવ્વગન્ઢિદે ।	ઝલગા ઝલગા લગાલગા

દુવકલે ક્ષુ પલિણામદાલુણે ॥
મૃચ્છકટિક, અક ૩, ૧

ગાલગાલ લલગા લગાલગા

(૩) પચજ્જણ જેણ માલિદા ।
ઇત્થિયુ માલિઅ ગામ લલિસદે ॥
અવલે અ ચડાલ માલિદે ।
અવસા શે જલ શમ્મ ગાહદિ ॥
એજન ૮, ૧

ગાગા લલગા લગાલગા
ગાલલગા લલગા લગાલગા
લલલલ ગાગા લગાલગા
લલગાગા લલગા લગાલગા

(૪) શિલ મુઢિદે તુઢ મુઢિદે ।
ચિત્તણ મુઢિદે કીસા મુઢિદે ॥
જાહ ડણ અ ચિત્ત મુઢિદે ।
સાહ શુદ્ધુ શિલ તાહ મુઢિદે ॥
એજન ૮, ૨

લલગા લલગા લગાલગા
ગાલલગા લલગા લગાલગા
ગાલલ લલગા લગાલગા
ગાલગાલ લલગા લગાલગા

(૫) લજ્જાએ ભીલુદાઈ વા ।
ચાલિત્ત અલિએ ણિગૂહિદુમ્ ॥
શઅ માલિઅ અત્થકીલણા ।
દાણિં ગૂહદિ ણ ત હિ ભશ્ટકે ॥
એજન ૯, ૧૭

ગાગા ગાગા લગાલગા
ગાગાગા લલગા લગાલગા
લલગા લલગા લગાલગા
ગાલગાલ લલગા લગાલગા

(૬) સચ્ચેણ મુહ ક્ષુ લબ્ધમ્ ।
સચ્ચાલાલિ ણ હોઈ પાવઅ ॥
સચ્ચ તિ દુવેલિ અવલરા ।
મા સચ્ચ અલિએણ ગૂહિહિ ॥
એજન ૯, ૩૫

ગાગા લલગા લગાલગા
ગાગાગા લલગા લગાલગા
ગાગા લલગા લગાલગા
ગાગાગા લલગા લગાલગા

અહીં (૨), (૩), (૪) અને (૬) શ્લોકો શ્રી ગોઢબોલે સપાદિત 'મૃચ્છકટિક' ની પહેલી આવૃત્તિમાયી ઉતાર્યા છે. (૫) નિર્ણયસાગરની ૭મી આવૃત્તિમાયી છે. (૬) ની યીજી પવિત્રના છેલ્લા શબ્દનો પાઠ સોટો જણાયાથી ટીકામા આપેલા 'પાપકમ્' શબ્દનો આધાર લઈ સુધાર્યો છે.

આ પછી હું પિંગલના 'છન્દ.શાસ્ત્ર'ના દૃષ્ટાન્તો ઉતારુ છું :

(૭) શુરક્ષીણશરીરસચયા
વ્યવત્તીમૂતશિરાસ્તિપજરા ।
થેસી. પરપેસ્તવારમો
યેંતાલીયત્તનુ ચિત્તન્વતે ॥

ગાગા લલગા લગાલગા
ગાગાગા લલગા લગાલગા
ગાગા લલગા લગાલગા
ગાગાગા લલગા લગાલગા

(૮) તથ સન્ધિ ચટાશ્વવીશિતઃ
પ્રગરદ્ભિઃ શ્રવણાન્તગોચરે ।

લલગા લલગા લગાલગા
લલગાગા લલગા લગાલગા

વિશિષ્ટેરિવ તીક્ષ્ણકોટિભિ
પ્રહત પ્રાણિતિ દુષ્કર નર ॥
આ પછી વે દૃષ્ટાન્તો ઔપચ્છન્દસિકના લડ છુ

- (૯) વાક્યમૈમંધુરૈ પ્રતાર્ય પૂર્વ
ય પશ્ચાદતિસદધાતિ મિત્રમ્ ।
ત દ્રુષ્ટમતિ વિશિષ્ટગોષ્ઠયા
મૌપચ્છન્દસક વદન્તિ વાહ્યમ્ ॥
- (૧૦) પરમર્મનિરીક્ષણાનુરક્ત
સ્વયમત્યન્તનિગૂઢચિત્તવૃત્તિમ્ ।
અનવસ્થિતમર્યલુબ્ધમારા
દૌપચ્છન્દસક જહૌહિ મિત્રમ્ ॥

આપણે ચૈતાલીયના રક્ષણમા આગલ જોયુ કે તેની ચારેય પક્તિમા અતે ગાલગાલગા આવે છે આપણા દસેય દૃષ્ટાન્તો જોતા જણાશે કે આમા લગાલગા એ અત્યસધિ છે અને તેની આગલનો ગા એ માત્રાત્મક યજ્ઞના સધિનો અત્ય ગુરુ છે આવતા પ્રકરણમા જોઈયુ તેમ દરેક સધિને અતે ગુરુ હોય છે, અને એ રીતે આ ગુરુ પળ પોતાના સધિનો અત્ય ગુરુ છે હવે આ દસેય દૃષ્ટાન્તો જોતા જણાશે કે આ ગુરુવાલો સધિ ધીમે ધીમે લલગાનુ રૂપ લે છે આ દસ શ્લોકોના ચાલીસ ચરણોમા પાંચ જ સ્થાને માત્ર ગાગા રૂપ મળે છે અને પહેલા જ 'પ્રતિજ્ઞાપીગધરાયણ'ના દૃષ્ટાન્તમા એક જ શ્લોકમા વે વાર ગાગા આવે છે, વાકી પછીના દૃષ્ટાન્તોમા જે ગાગા મળે છે તે આજ્ઞા શ્લોકમા એક જ હોય છે અર્થાત્ આ રૂપ ધીમે ધીમે લલગા રૂપ કરતા ઓછુ સુન્દર જણાયુ અને પિંગલના દૃષ્ટાન્તોમા પણ લલગા જ છે, જો કે ત્યા ગાગા થઈ શકતુ હતુ, એ વતાવે છે કે લલગા વધારે સુન્દર છે, તે જ ધીમે ધીમે સ્થિર થતુ જાય છે અને અતે વિયોગિનીમા તે જ સ્થિર થાય છે

આ ગાગા વે લલગા રૂપની પહેલા હવે વિપમ ચરણમા ચાર માત્રાઓ રહી આજ્ઞા વિપમ ચરણો આ દસ શ્લોકમા વીસ આવે તે વીસમાધી માત્ર વે જ ચરણોમા લલલ રૂપ વપરાયુ છે અર્થાત્ એ રૂપ સુન્દર નથી એ રૂપ એક જ શ્લોકમા વે વાર વ્યાઈ વપરાયુ નથી એ પણ વતાવે છે કે એ મુનિર્વાહ્ય નથી તેમ જ ગાલલ રૂપ પણ વીસ ચરણમા માત્ર વે વાર વપરાયુ છે એ રૂપ ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતુ થતુ ધુવંત્ત લગ્નગાને સ્થાન વાપે છે અને એ રીતે વિયોગિનીના પ્રારમ્ભમા લલગા વે વાર સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તે પછી વિચારયા જેવ રૂપ ગાગા રહે છે વૃત્તામા ગાગા સધિ તરીકે આવી રહે છે

તે ગુપ્ત છે જ. ઇટલે એ રૂપ ધાર્ય છે. એ યોગ ચરણોમા નવ વાર ચપરાયું છે અને એ સ્વરૂપ ઘટ્ટમા પણ સ્વીકારાવું છે. જો કે એ વધારોને પ્રિય થયું નથી. એ ન થયું, એનું કારણ એ છે કે આ ધ્રુવદ્વલ ઘટ્ટનું પડન લલિત-ભાવોને અનુકૂળ છે, તેમા પ્રારંભમા જ એ ગુહ્યો શોભતા નથી. એ એ ગુરવાલો વૈતાલીય છન્દ રણપિંગલ આપે છે. તેનું નામ છે ઘંસારી.

ઘંસારી :

ગાગા લલગા લગાલગા

ગાગાગા લલગા લગાલગા

રણપિંગલ પૃ. ૪૭૨

યોગા કોઈ પિંગલમાથી મને આ છન્દ મલ્લયો નથી. પણ આનું જ ઔપચ્છન્દસિક સ્વરૂપ, ઇટલે અતે એક ગુરુ ઉમેરેલું સ્વરૂપ યોગા પિંગલોના પણ પ્રસિદ્ધ છે તેનું નામ છે ભદ્રવિરાટ.

ભદ્રવિરાટ : ગાગા લલગા લગા લગાગા

ગાગાગા લલગા લગા લગાગા

રણપિંગલ પૃ. ૪૭૩, તેમજ છં. ધા. ૫, ૩૫

આ રીતે વિચાર કરતા માત્રાગર્ભ વૈતાલીયના સ્વરૂપમાં વિષમ ચરણનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

લલગા લલગા લગાલગા

ગાગા ગા

ચલવત્ત આમાં ગુહ્યપક્ષના વધા વિચલ્પો ભેગા કરીએ તો પક્ષિના પ્રારમ્ભમા એક સાથે ચાર ગુહ્યાં આવે છે પણ પ્રયોગમા કોઈ કવિ એવું ભાગ્યે જ કરે. સ્પષ્ટ આપેલા ઘંસારી અને ભદ્રવિરાટ વધે દૃષ્ટાન્તો વતાવે છે કે ગુહ્યોની એવડી લાંબી વતાર ટાલવાની છે.

હવે સમ ચરણનો વિચાર કરીએ. આ પ્રશ્નનો વિચાર જરા જુદી રીતે કરવાની જરૂર છે. વૈતાલીય સમૂહના વિષમ અને સમ ચરણોની માત્રામા જે પાત્ર છે તે માત્ર એ માનવો છે. હવે વૈતાલીયના વધા લગાત્મક રૂપો જોતા જણાશે કે આ વધારાની એ માત્રાનું ન્યાસમા ચોક્કસ સ્થાન છે :

વિયોગિની : લલગા લલગા લગાલગા

લલગાગા લલગા લગાલગા

અપરવધન : લલલલલલગા લગા લગા

લલલલલગા લલગા લગાલગા

યન્ત્રેમા એ વે માત્રા, ગુરુ રૂપ લઈ ચરણના ન્યાસમા પાંચમી છઠ્ઠી માત્રાનું સ્થાન લે છે મેં ઉપરના ન્યાસમા એ ગુરુને દર્શાવવા તેની નીચે રેખા કરી છે. વૈતાલીયના યઘા લગાત્મક રૂપોમા એક સરખી રીતે પ્રતીત થતુ આ લક્ષણ હવે માત્રાગર્ભમા છે કે નહીં તે જોઈએ.

આગળ આપેલા દૃષ્ટાન્તોમા આ પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા શોધવા જતા જણાશે કે દૃષ્ટાન્ત ૨, ૪ અને ૫ નુ ચોધુ ચરણ ગાલગાલ છે આમા ચોધી અને પાંચમી માત્રાનો ગુરુ છે, અર્થાત્ અહીં પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા છૂટી જ નથી હવે આ રૂપ એ રીતે વૈતાલીયના સામાન્ય નિયમોની વિરુદ્ધનું છે વૈતાલીયમા કોઈ વેકી માત્રા તેની પછોની માત્રા સાથે મઢી શકે નહીં અહીં ચોધી માત્રા પાંચમી સાથે મઢી છે પિંગલના સૂત્રો જોતા જણાય છે કે આ એક અપવાદરૂપ વૈતાલીય છે જેને પ્રાચ્યવૃત્તિ વાહ્યો છે તેમા ચોધી માત્રા પાંચમી સાથે જોડાઈ શકે છે. (છ શા ૪, ૩૭) આ અપવાદના ત્રણ દાક્ષલાના ત્રણ ચરણો વાદ કરતા વાકીના દાક્ષલાના સત્તર સમ ચરણોમા માત્ર દૃષ્ટાન્ત ૧ મા જ પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા યન્ત્રે લઘુ છે, એક ગુરુરૂપે યઘાયેલી નથી, વાકી યઘા દૃષ્ટાન્તોમા એ માત્રાઓ ગુરુરૂપે જ ઉપસ્થિત થાય છે એટલે આપણે એવું નિયમ કરી શકીએ કે સમ ચરણોમા પાંચમી છઠ્ઠી માત્રાઓ મઢીને ગુરુ થવો જોઈએ આમ કરીશુ એટલે વૈતાલીયના સમ ચરણનો વીજો નિયમ કે તેમા પ્રારંભમા યઘાય પળ છ લઘુઓ નિરતર — અવ્યવહિત આવવા ન જોઈએ એની મેઢે પઢાઈ જશે સમ ચરણમા માત્રાગર્ભ વિભાગમા કુલ આઠ માત્રાઓ છે, તેમા પાંચમી છઠ્ઠી ગુરુ વનતા એ ગુરુની આગળ કે પાછળ યઘાય પળ છ લઘુ માત્રાને આવવાને અવકાશ રહેશે નહીં એટલે એવો નિયમ કરી શકાય કે સમ ચરણમા પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા ગુરુ તરીકે આવવી જોઈએ એમ કરીશુ એટલે સમ ચરણમા પળ વિપમની પેઢે, પહેલી ચાર માત્રાઓ માત્ર માત્રાગર્ભ રહેશે આપણા દૃષ્ટાન્તોમા ચાર માત્રાઓ કોઈ પળ જગાએ સર્વલઘુ (લલલલ) રૂપે આવતી નથી માત્ર ચાર જ જગાએ ૧, ૨, ૩, ૪ શ્લોકોમા ગાલલ રૂપે આવે છે એટલે એ લઘ્વન્ત રૂપને આપણે સહેલાઈથી સોઠવને માટે અનુચિત ગણી શકીએ યાવી ગાગા રૂપે નવ જેટલા મઢી આવે છે એટલે અહીં પળ આપણે ગુર્વન્ત ગાગા અને લલયાનો જ વિનરપ રાક્ષી શકીએ એ રીતે સમ ચરણનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

લલગા   ગા   લલ   ગા લગાલગા
ગાગા   ગા   ગા

બંને ચરણો ભેગા મૂકતા :

વિપમ . $\frac{\text{લલગા}}{\text{ગાગા}}$ $\frac{\text{લલ}}{\text{ગા}}$ ગા લગાલગા

સમ : $\frac{\text{લલગા}}{\text{ગાગા}}$ ગા $\frac{\text{લલ}}{\text{ગા}}$ ગા લગાલગા

અહીં એટલુ ઝમેરવુ જોઈએ કે ઉપરના ન્યાસમા વિપમ પાદમા ચાર ગુરુઓ અને સમ પાદમા પાંચ ગુરુઓ સહજ આવવાની શક્યતા છે, પણ એટલા વધા ગુરુઓ આવા લલિત વૃત્તમા સુન્દર લાગતા નથી. હલાયુધે આપેલા દૃષ્ટાન્તોમા ક્યાય વિપમમા વેથી અને સમમા ટ્રણથી વધારે ગુરુઓ ભેગા આવતા નથી. ઔપચ્છન્દસિક વિશે કઈ વિશેષ વહેવાની પાછર નથી, કારણ કે તેનો માત્રા-ગર્ભ માગ વૈતાલીયનો જ છે.

માત્રાગર્ભમા આ વૈતાલીય સમૂહ જ મુખ્યત્વે આવે છે ઉપર આપ્યા તે સિવાય વૈતાલીય સમૂહમા પિંગલો થોડા વીજા છન્દો ગણાવે છે પણ તે મહત્વના નથી. સાહિત્યમા તે વપરાયા નથી પણ પિંગલના વૃત્તો જોતા એક વીજો મોટો સમૂહ એક જુદા જ માત્રાગર્ભ છદમાથી ઋતરી આવ્યો જણાય છે. આ સમૂહનુ પ્રકૃતિભૂત માત્રાગર્ભસ્વરૂપ કોઈ પિંગલ આપતુ નથી, પણ અમુક અમુક લગાત્મક વૃત્તો, અને વીજા હેમચંદ્રે આપેલા ટ્રણ માત્રાવૃત્તો ભેગા મૂકી અન્યાસ કરતા, એ વધાના મૂલમા કોઈ માત્રાગર્ભ છદ હોયો જોઈએ એમ જણાય છે. એટલે એ વર્ગનુ નિરૂપણ પણ હુ અહીં કરવા ઇચ્છુ છુ. આ વર્ગને હુ નર્દટક-સમૂહ કહુ. આ નર્દટક તે આગલા પ્રકરણમા આવી ગયેલુ જ નર્દટકવૃત્ત છે. વૈતાલીયનુ સુદર લગાત્મક સ્વરૂપ જેમ વિયોગિની છે, તેમ આ સમૂહનુ સૌથી સુદર સ્વરૂપ નર્દટક છે તેથી વૃત્તોના ન્યાસો આપતા હુ સૌથી પહેલુ નર્દટક હવે મૂકીશ. આને જ હલાયુધ અવિતય કહે છે અને 'વૃત્તરત્નાકર' અવિતયમા યતિ મૂકે છે તે હુ આગલ કહી ગયો હવે ન્યાસો લઈએ.

(૧) નર્દટક :	લલલલગા	લગા	લલલગા	લલગા	લલગા
(૨) કોકિલક :	લલલલગા	લગા	લ । લલગા	લલ । ગા	લલગા
(૩) મણિકલ્પલતા :	લલલલગા	લગા	લગાગા	લલગા	લલગા
(૪) ઝન્માલ્યા :	ગાગાગા	લગા	લલલગા ।	લલગા	લલગા
(૫) શૈલશિખા .	ગાલલગા	લગા	લલલગા	લલગા	લલગા
(૬) વરયુવતી	ગાલલગા	લગા	લગાગા	લલલલ	લલગા
(૭) વગદલ અયવા					
વશપથવતિત	ગાલલગા	લગા	લલલગા ।	લલલલ	લલગા

(૮) ડડુપથ :	લલલલગા	લગા	લલલગા	લલલલ	લલગા
(૯) મ્મરપદ	ગાલલગા	લગા	લલલલલ	લલલલ	લલગા
(૧૦) ધીરલલિતા	ગાલલગા	લગા	લલલગા	લગાલ	લલગા
(૧૧) સમદાવિલાસિની	લલલલગા	લગા	લલલગા	લગાલ	લલગા
(૧૨) ગરુડસ્ત	લલલલગા	લગા	લલલગા	લગાગાલગા	
(૧૩) માગધનકુંડી	૬ +	લ + ૨ +	લ + ૪ +	૨ + ગા +	ગાગા
(૧૪) નકુંટક :	૬ +	લ + ૨ +	લ + ૪ +	૨ + ગા +	લલગા
(૧૫) સમનકુંટક	૬ +	લગા +	લ + લલગા +	લલગા +	લલગા

કોકિલક તો નર્દંત્રમા વે યતિ મૂકીને જ નવું કરેલું વૃત્ત છે, જે યતિ માત્ર શોભાની છે આપણે આ પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ જ યતિ આવશ્યક નથી. જ રીતે ઝન્માલ્યા, વશદલ અને ધીરલલિતાની યતિઓ પણ આવશ્યક નથી. એટલે જ યતિઓ ઉપર ધ્યાન આપ્યા સિવાય આપણે આ સમૂહનો વિચાર કરીશું.

આ વધા છન્દોમાં દેખીતી રીતે છેલ્લા ત્રણ માત્રાગર્ભ છે આમાં આકડાથી લખેલા માત્રાસમૂહો લગત્વહીન સમજવાના છે પણ પૂરું સ્વરૂપ સમજવા માટે ત્રણેયના દૃષ્ટાન્તો જોવાની જરૂર છે

માગધનકુંડી	નવમયરદપાણપાયડમયડત્તાલા મમરા રુણરુણન્તિ કાયલિક્રયસદ્દાલાં । પચમમુગ્ગિરતિ એઆ અવિ દિટ્ઠીઓ ચૂઅકુરુકસાયકઠા વલયઠીઓ ॥
નકુંટક .	પરિમલ્લુદ્ધલોલઅલિગીઅસણક્કુડય જાવ ન જમ્મવેદ્દ વિસમત્થમહામહય । માણ મોત્તુઆણ માણસિણ સપ્પણય પેમ્મભરેણ તાવ અણુસર સહિ વલ્લહય ॥
સમનકુંટક	સયલસુરાસુરિંદપરિવદિઅપાયતલો નિરવમજ્ઞાણનાણવસનાસિઅકમ્મમલો । નિવસડ મે મણમ્મિ ભવય સિરિવીરજિણો વિલય જતિ વામપમુહા જહ તે અરિણો ॥

છદોતુ ૦ પૃ ૩૨ વ

૨ કોકિલક માટે જુઓ છ. શા. ૮ ૧૫. છદો ૩ થી ૧૨ માટે જુઓ છ ૨ પૃ ૧૬૦ ૧૩-૧૫ માટે છદોતુ ૦ પૃ ૩૨ વ

આનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

(૧૩) માગધનકુંટી : લલલલગા લગા લગા લલલલગા ગાગા

લલગા લલલગા લગા લલલલગા ગાગા

ગાલલ ગા લગા લગાગા લલગા ગાગા

ગાગાલલ લગા લગાગા લલગા ગાગા

(૧૪) નર્વુંટક : લલલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

ગાલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

ગાગાગા લગા લગાગા લલગા લલગા

ગાલલગા લગા લલલલલ લલગા લલગા

(૧૫) સમનકુંટક : લલલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

લલલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

લલલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

[લલગાગા લગા લલલગા લલગા લલગા

છેલ્લા ત્રણેય માત્રાગર્ભે વૃત્તોમા હેમચન્દ્રના ન્યાસમા પહેલી છ માત્રા પછી સ્થિર રૂપ માગ એક લઘુનુ જ આવ્યું છે, અને તેની પછી બે માત્રા દશવિલ છે, પણ પદરેય વૃત્તો જોવાથી જણાશે કે પહેલી છ માત્રા પછી લગા સધિ સ્થિર છે પહેલા મૂલેલા બાર લગાત્મક રૂપોમા તો મેં પહેલી છ માત્રા પછી લગા જુદુ લલેલ છે, જેથી તરત જણાઈ આવશે, પણ ત્રણ માત્રાગર્ભમા પણ એ જુદુ તરી આવે માટે મેં તેની નીચે રેલા દોરી છે આ લગા પછી લ+ય આવે છે. બધા વૃત્તો જોતા આ પાંચ માત્રાનો એક ભિન્ન સધિ જ છે જેનું સૌથી સુદર રૂપ લલલલગા જણાશે, જે નર્વુંટક યગેરેમા સ્થિર થયેલું છે. આ પછી ૧૩, ૧૪ માં બે માત્રા અને ગા કહ્યું છે, જેનું સુન્દર રૂપ લલગા જણાશે, અને અત્યંત લલગા તો ૧૪, ૧૫ માં સિદ્ધ રૂપે જ છે. ૬ થી ૧૨ વૃત્તો જોતા અત્યંત ઓઠ માત્રાનો તડ પણ માત્રાગર્ભ જણાશે કારણ કે તેમા એ માત્રાઓ એક જ લગાત્મક સ્વરૂપમા આવતી નથી પણ આમા પણ અત્યંત ગુરુ તો સ્થિર છે, આગળની છ માત્રાઓ પ્રવાહી સ્વરૂપે છે. પણ આ તડ પણ વંતાલીયના પૂર્વ માત્રાગર્ભ સડની પેઠે લલગા લલગા સ્વરૂપ પામે છે, કારણ કે એ જ સુન્દર છે.

ઉપર આપેલા વૃત્તોમા ક્યાક છયે માત્રાઓ લઘુથી પૂરી છે, જેમ કે

(૬) વરયુવતી, (૨) વસાદલ અને (૮) હડુપપમા, પણ ત્યાં લઘુબહુલત્વથી

દેખીતી રીતે જ સૌચિત્ય આવે છે અને અપાન્ત્ય છ અને તેની પહેલાની પાંચ એમ અગિયારેય યાત્રાઓ જ્યાં લઘુથી પુરાય છે, એ (૧) ચમરપદ તો કેવલ ઋતિષ્ઠ છે આ વધા વૃત્તોનું મૂળ માત્રાગર્ભ રૂપ કેવું હશે તેને વિશે તર્ક કરવો હોય તો નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય.

૬ + લગા + ૫ + ૬ + ગા

પણ દરેક સધિ, આપણે આ પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ, ગુર્વન્ત હોય છે એટલે પહેલી છ માત્રાના સધિમાં અતે ગુરુ જોઈએ ઉપરનાં ન્યાસોમાં જોઈશું તો આ છ કલનો સધિ ગુર્વન્ત થવાનું જ વલણ ધરાવે છે ઉપરના વધા ન્યાસોમાં માગધનકુંડીની બીજી પક્તિમાં જ લલગાલલ આવે છે તે લઘ્વન્ત પટક છે, તે સિવાય વધા જ પટકો ગુર્વન્ત છે એટલે એ છ માત્રા પણ ૪ + ગા નું રૂપ પામે છે પછી એ પહેલી ચાર માત્રાઓ જ માત્રામેઢી રહી અને એનું સુદરતમ સધિરૂપ લલલલગા એવું થયું તે પછી આવતા સ્થિર સધિ લગા પછી પચમાત્રક સધિ આવે છે તે પણ મુખ્યત્વે ગુર્વન્ત જ છે માત્ર ચમરપદમાં ત્યાં સર્વલઘુ પચક છે માગધનકુંડીની પહેલી બે પક્તિઓમાં તે લગાલલ છે, અને નકુંડક (૧૪)માં છેલ્લી પક્તિમાં જ તે સર્વલઘુ છે વાકી વધે ગુર્વન્ત છે એ પછી આઠ માત્રાઓ આવે છે જેમાંની છેલ્લી બે ગુરુ હોય છે એટલે છ માત્રા છૂટી છે તે ઉપર કહી ગયો તેમ છલગા લલગા રૂપ લે છે માત્ર ૧૦, ૧૧ માં તે લગાલ લલગા અને ૧૨ માં લગાલગા રૂપ લે છે અને માગધનકુંડીમાં લલગા ગાગા એવું સ્થિર રૂપ લે છે એટલે અહીં પણ વૈતાલીયના પ્રારંભની પેઠે લલગા લલગા રૂપો સ્થિર થાય છે એ રીતે આ નવો સમૂહ પણ મૂળ માત્રાગર્ભ હશે, અને તેના લગાત્મક રૂપો આપણે ઉપર જોયા તેવા થયા, પણ તેમાં સૌથી સુંદર નર્દટક થયું છે

હવે આપણે વિષમ વૃત્તો લઈએ તેમાં સૌથી મહત્ત્વનું ઉદગતા છે તેના ચરણોનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે

લલગા લગા લલલગા લ	૧૦
લલલલલગા લગાલગા	૧૦
ગાલલ લલલલ ગાલલ ગા	૧૧
લલગા લગા લલલગા લગાલગા	૧૩

આ છન્દ ગુજરાતીમાં ઝનયો નથી એટલે એના ઉદાહરણ તરીકે 'છન્દ - શાસ્ત્ર' નું ઉદાહરણ લઈ છું

મૃગલોચના શશિમુખી ચ
રુચિરદશના નિતામ્બિની ।

હસલલિતગમના લલના

પરિણીયતે યદિ ભવેત્પુલોદ્ગતા ॥

આના ત્રીજા પાદમાં ગાલગાલ્લઝ ગાલલ ગા મૂવીએ તો આ છદ સૌરમક
વહેવાય એમ કરવાયી એ પાદમાં એવ અક્ષર પડે છે એટલે કે એ દલોવ
૧૦, ૧૦, ૧૦, ૧૩ અક્ષરોનો થયો આનુ પળ દૃષ્ટાન્ત 'છન્દશાસ્ત્ર'માંથી
જ આપુ છું

વિનિવારિતોઽપિ નયનેન ૧૦

તદપિ તિમિદાગાતો ભવાન્ ૧૦

એતદેવ તવ સૌરમયમ્ ૧૦

યદુદીરિતાયંમપિનાવબુધ્યતે ॥ ૧૩

એના ત્રીજા પાદમાં લલલલ્ લલ્લલ્ ગાલલ ગા ધરીએ તો એનું નામ લલિત
આ પાદ ૧૨ અક્ષરનું થાય દૃષ્ટાન્ત અહીં પણ 'છન્દશાસ્ત્ર'નું જ ઉતારુ છું

સતત પ્રિયવદમનૂન ૧૦

મમઝહદય ગુણોત્તરમ્ ૧૦

સુલલિતમતિવમનીયતનુ ૧૨

પુરુષ ત્યજન્તિ ન તુ જાતુ યોપિત ॥ ૧૩

આ ત્રણ લગાતમક વૃત્તોમાં માત્ર ત્રીજા પાદમાં ફરક છે પણ એ નોંધવા જેવું
છે કે એ ત્રણેયમાં ત્રીજા પાદની માત્રાઓ કુલ ૧૪ થાય છે એટલું જ નહીં
દરેકમાં ત્રણ ચતુષ્વલ સધિઓ અને પછી અતે ગુરુ આવે છે અર્થાત્ આ
વૃત્ત પણ માત્રાગર્ભ છે એમાં દરેક પંક્તિનો અમુક ભાગ માત્રાનો હોવાને
બદલે આલું ત્રીજું પાદ માત્રામેઢી છે એટલે આ વૃત્તને માત્રાગર્ભ ગણવામાં
કશી સિદ્ધાન્તહાનિ થતી નથી

આ ઉદ્ગતા વૃત્ત અનેક રીતે વિચિત્ર છે આ વૃત્તના પહેલા પાદને
અતે લઘુ આવે છે અને ઘઢી 'છન્દશાસ્ત્ર'નું જાસ સૂત્ર છે કે ત્યા યતિ
નથી 'છદશાસ્ત્ર'માં ઉદ્ગતામાં સૂત્રના પ્રારંભમાં જ 'ઉદ્ગતામેષત' એમ
વહુપુ છે તેનો અર્થ વૃત્તિકાર એવો કરે છે કે "એકત્વ ઇતિ પ્રથમ પાદ
દ્વિતીયેન સહાવિલબેન પઠદિત્યર્થ" । સૂત્રમાં 'એકત્વ' કહેલું છે તેનો અર્થ
એવો છે કે પહેલું પાદ ત્રીજા પાદની સાથે વિલય વિના પઠવું અર્થાત્ પાદ પૂરું
થયા છતાં અહીં યતિ એટલે વિરામ કે ચિઝવ કરવાની નથી આ ધમે લક્ષણો

૩ 'વૃત્તરત્નાવર'માં 'ચરણમેષત' પઠેલું (વૂ ૨ ૫, ૬) એમ જ
કહેલું છે અને નારાયણ મટ્ટ તેનો એ જ અર્થ કરે છે

અસાધારણ છે, વીજા કોઈ વૃત્તોમાં નથી. મારી દૃષ્ટિએ યતિના સ્વરૂપ ઉપર એવી પુષ્કળ પ્રકાશ પડે છે. આપણે તે હવે પછીના પ્રકરણમાં વિચારીશું.

આ છન્દ વિલક્ષણ છે તે સાથે મને મુસંવાદવાળો લાગતો નથી. મહા-કાવ્યોમાં વ્યવહારે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. માધે 'શિશુપાલવધ'માં પંદરમા સર્ગમાં આ વૃત્તનો વ્યાપક તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. તેની પહેલા મારવિએ 'કિરાતા-જુનીય'માં અને અશ્વઘોષે 'સૌન્દર્યનન્દ'માં પણ તેનો સર્ગના વ્યાપક તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. પણ કાલિદાસે તેનો નાટકમાં કે પ્રવંધોમાં ક્યાય ઉપયોગ નથી કર્યો. નહિતર કાલિદાસને આ વૃત્ત અજ્ઞાત હોય એ સંભવિત નથી. અશ્વ-ઘોષ અને કાલિદાસના પૌર્વાપર્ય વિશે મતભેદ છે; કૌય અને ઘના હિન્દના પુરાતત્ત્વવિદો અશ્વઘોષને કાલિદાસનો પુરોગામી ગણે છે. એ જ સાચું હોય તો તો કાલિદાસ પહેલા ઉદ્ગતા વૃત્ત પૂરેપૂરું પ્રચલિત હતું એમાં સંદેહ રહેતો નથી. પણ સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવ અને વીજા કોઈ કોઈ વિદ્વાનો કાલિદાસને અશ્વઘોષનો પુરોગામી ગણે છે. પણ તેમાં પણ કે. હ. ધ્રુવ વસ્ત્રે વચ્ચે પોણો સો વરસથી વધારે વ્હાવો ગાઝો ગણતા નથી. એટલે કાલિદાસ પુરોગામી હોય તો પણ, તેના સમયમાં ઉદ્ગતા જાણીતું હોય જ કારણ કે અશ્વઘોષ કોઈ પણ વૃત્તને સર્ગમાં વ્યાપક તરીકે પ્રયોજે તે પહેલા તે એટલા સમયથી તો પ્રસિદ્ધ હોય જ. તથા જ વૃત્તનો કોઈ વ્યાપક તરીકે એકદમ ઉપયોગ ન કરે. અને કાલિદાસને હું વધુ ઊંચી કોટિનો સવાદપરીક્ષક ગણું છું. ઉદ્ગતા જાણીતું હોય છતાં તેણે એનો ઉપયોગ ન કર્યો એ વાતને હું ઉદ્ગતાના હીન સવાદનું પ્રમાણ ગણું છું. વીજુ. ઉદ્ગતા નાટકમાં ક્યાય વપરાયાનું મને સ્મરણ નથી. અલબત્ત ઉદ્ગતા અને લલિતાના લક્ષણો અત્યારના ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં મળે છે, પણ તે અક્ષરગણોમાં આપેલા છે, જેને હું કોપક ગણું છું (મ ના ગા વાં ૨, ૧૫, શ્લો ૧૮૮-૧૧ પૃ. ૨૮૬). એવી વાતમાં નાટકના પ્રયોગને જ પ્રમાણભૂત ગણવો જોઈએ અને નાટકોમાં એનો પ્રયોગ નથી એને પણ હું તેના પઠનસવાદની નિર્વંહતાનું સમર્થન ગણું છું. નાટક તો જાહેરમાં મજાવાનું છે એટલે ત્યાં નિર્વંહ સવાદ ચાલે નહીં. મહાકાવ્ય-કારોએ એને પ્રયોજ્યો એ વૃત્તવૈવિધ્યના પ્રદર્શનના શોભાયી, એમ હું માનું છું.

અને તેમ છતાં આ વૃત્તના સવાદને ઘટાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે જોયું કે એના પ્રથમ પાદને અતે લઘુ આવે છે, અને એ પાદની પાઠ પછીના પાદની સાથે અવિલંબથી કરવાનો છે. એનો અર્થ એ થયો કે પહેલાં બે પાદોનો પાઠ સઘળ કરવાનો છે તો આપણે એ બે પદોને સઘળ માનીને જ તેનો વિચાર કરી જોઈએ પહેલા પાદનો અંત બતાવવા આપણે ત્યાં યતિમૂલક દંઢ.

નહીં કરીએ પણ માત્ર શબ્દાન્ત સૂચવવા એકવદ્ અવતરણ ચિહ્ન કરીશુ અને જ્યારે પહેલાં બે ચરણોને એક માનીએ છીએ ત્યારે વીજા બેને પણ એક માનવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે, કારણ કે નહિતર આ વૃત્તને ત્રણ ચરણનું ગણવું પડે, જેને માટે વૃત્તોમા કોઈ દાખલો નથી. બે ચરણો કે દ્વિદલ છદો પણ થોડા છે, પણ આર્યાનો પ્રસિદ્ધ વર્ગ દ્વિદલ છે એટલે એ એટલું યથુ વિલક્ષણ નથી. ત્યારે હવે આપણે એને દ્વિદલ ગણી તેનો ન્યાસ મૂકીએ:

લલગા લગા લલલગા લલલલલલગા લગાલગા ।

ગાલલ લલલલ ગાલલ ગા' લલગા લગા લલલગા લગાલગા ।

એક લક્ષણ તરત નજરે ચડે છે મૂળનું ચોથું ચરણ લગા લગા લલ-લગા લગાલગા એ અઘડ મજુભાષિણીનું ચરણ છે અને એ એક વાર દૃષ્ટિમા આવ્યા પછી એ પણ દેખાય છે કે પ્રથમ ચરણના પ્રથમ ત્રણ સધિઓ લલગા લગા લલલગા એ પણ મજુભાષિણીના જ છે પણ એ વૃત્ત ત્યાં જ અટકી જાય છે અને પછી આપણે વધા લઘુઓને ભેગાં કરી પ્રથમનાં દલનાં અંત સુધી સઢગ પાઠ કરી જોતાં જણાશે કે એ અપરવચ્ચનનું ચરણ છે લલલલલલગા લગાલગા એ પ્રમાણે વઢી અપરવચ્ચન અને મજુભાષિણી બંનેનો અત્યસધિ એવ' જ લગાલગા છે વીજી રીતે કહીએ તો ઉપાન્ત્ય લલલલલલલગાનો લાવો સધિ કાઢી નાખીએ તો સઢગ મજુભાષિણી બની રહે છે મજુભાષિણીનો પ્રવાહ ત્રણ સધિઓ સુધી ચાલી, પછી અપરવચ્ચનમા મઢીને યત્ને છન્દો સમાન અત્ય સધિ લગાલગામા ઉપ-સહાર પામે છે અને અપરવચ્ચનના લાવા લઘુવહુલ સધિને મજુભાષિણીના પૂર્વગ સધિની સાથે જોડવાને માટે એ લઘુવહુલ સધિમા પહેલાં લઘુએ શબ્દ પૂરો નયો, જેથી અર્થ દૃષ્ટિએ એ આગઢના ભાગ સાથે જોડાઈ રહે પહેલાં દલનું પૃથ-વકરણ કરતાં સવાદને માટે આટલી સામગ્રી મઢે છે

પણ વીજા દલમા મને આવી સવાદની કોઈ સામગ્રી જણાતી નથી મૂળ ઉદ્ગતાનું ચોથું ચરણ મજુભાષિણીનું છે એ આપણે જોયું પણ આગઢ મૂકેલા ૧૪ માત્રાના માત્રામેઢ સાથે જોડાઈને એ વેવી રીતે સવાદી રચના કરી શકે તે મને સમજાતું નથી અનેક વાર પાઠ કર્યા છતાં મને એ વૃત્તના ઉપાગોમા કોઈ સ્વાભાવિક મેઢ દેખાતો નથી પહેલાં દલમા પણ મજુભાષિણી અપર-વચ્ચન સાથે જે રીતે જોડાય છે તે રીત મને સવાદવાઢી જણાતી નથી વિશેષ નહીં તો આપણે આગઢ જોઈશુ તેમ, છદો જોડવાતી આ રીત માટે વીજા દૃષ્ટાન્તા નથી એટલે આટલા પૃથવકરણ પછી આ વૃત્ત મને મુદર જણાતું નથી, એટલું જ વહેવાનું રહે છે એ વૃત્ત ગુજરાતીમા ઋત્યું પણ નથી એટલી નોંધ લઈ એને આપણે અહીં જ વપ કરીએ

આ પછી હુ હવે અનુષ્ટુપ લગુ છુ, અને તેનુ પરપરાપ્રાપ્ત સ્વરૂપ દૂઝમા મારી દૃષ્ટિએ રજૂ કરુ છુ તેના ઉપર પ્રાચીન સન્કૃત પિંગલોએ પુષ્કલ રાજેલ છે તે સર્વ અહીં ૧ લેતા આ પ્રવરણના પરિશિષ્ટમા આપુ છુ અહીં તો, માત્ર મારી પદ્ધતિએ એ રજૂ કરુ છુ

દલપતરામ અનુષ્ટુપ શ્લોકનુ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

“પાચમે લઘુતા તોઢો, ગુરુ છઠ્ઠો લઘ્યો ગમે,
વીજે ચોથે પદે વોલો, શ્લોકમા લઘુ સાનમે”

આનો અર્થ એવો થાય કે અનુષ્ટુપના ચારેય ચરણોમા પાચમો અક્ષર લઘુ આવે અને છઠ્ઠો ગુરુ આવે અને વીજા અને ચોથા પાદમા સાતમો લઘુ આવે સ્ફૂટ' કહ્યુ નથી, પણ વીજા ચોથા પાદમા સાતમો લઘુ કહ્યો એ ઉપરથી પહેલા ત્રીજા પાદમા સાતમો ગુરુ છે એમ સમજી લેવાનુ છે દલપતરામે ઘણાકરા લક્ષણો માટે 'શ્રુતવોધ'નો આધાર લીધો છે અને તેમા વિપમમા સાતમો ગુરુ એમ સ્પષ્ટ કહેલુ છે અને દલપતરામના દૃષ્ટાન્તોમા સર્વત્ર એમ છે એટલે એ પ્રમાણે જ સમજવુ જાઈએ એમ કરતા વિપમ અને સમ ચરણોના આઠ આઠ અક્ષરો પૈકી નીચેના નિયત થયા

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
લ ગા ગા	લ ગા લ

પ્રાચીનાં સ્થાનોમા લઘુગુરુ ગમે તેમ મૂકી શકાય એવો આનો અર્થ થાય પણ 'શ્રુતવોધ'ના વેટલાક લક્ષણો અપૂર્ણ અને સ્થૂલ છે પિંગલના 'છન્દશાસ્ત્ર'મા જે અનુષ્ટુપનુ લક્ષણ આપેલુ છે તેમા ચરણના પ્રારંભના પહ્લા અક્ષર પછી કયા કયા ગણો ન આવી શકે તે જણાવેલુ છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુષ્ટુપના ચરણોમા વીજો અને ત્રીજો વત્ર અક્ષરા લઘુ ન હોઈ શકે અને અનુષ્ટુપનુ એક આવશ્યક લક્ષણ ગણવુ જોઈએ આ લક્ષણ ઠેઠ વેદકાલથી ચાલતુ આવેલુ જણાય છે ૫ એ જ રીતે પિંગલશાસ્ત્ર વીજા પાદમા જે ગણોનો નિષેધ કર્યો છે તે ઉપરથી વહી શકાય કે વીજા પાદમા વીજો અને ત્રીજો અક્ષર ગાલ થઈ ન શકે ગાઠ થઈ ન શકે એનુ કારણ સમજાય એવુ છે ત્યાં ગાલ આવે તો એ ચરણ કોઈ વાર લગાલગા લગાલગા વની જવાનો પ્રસંગ

૪ જુઓ આ પ્રવરણન જોડેલુ અનુષ્ટુપ ઉપરનુ પરિશિષ્ટ

૫, In the opening the first and third syllable are indifferent, while the second and fourth are preferably long When the second is short, the third is almost invariably long — 'Macdonell's Vedic Grammar for Students', p 438.

આવે, અને એમ થાય તો એમા અનુષ્ટુપનો સવાદ ન રહે એ 'છન્દ શાસ્ત્ર'નો પ્રમાણી એટલે દલપતરામનો પ્રમાણિકા બની જાય

'શ્રુતવોધ'ના લક્ષણમા આપણે જોયું કે વિષમ પાદના ૫-૬-૭ અક્ષરો લગાગા જોઈએ આ સાચું છે એને અનુષ્ટુપનું એક પ્રકૃતિભૂત લક્ષણ ગણવું જોઈએ પણ મહાકવિઓમા એ લગાગાની અનેક વિકૃતિઓ મળી આવે છે સ્ત્રી રીતે એવ લગાલ સિવાયના વધા જ ગણો ત્યાં આવી શકે છે આ વિકૃતિઓ વૈવિધ્ય સાતર આવે છે, એમનું માનું છું આ વિકૃતિઓમા લગાલ નથી આવી શકતો તેનું વારણ સ્પષ્ટ છે એ સ્થાનનો લગાલ ગણ સમ પાદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે અનુષ્ટુપમા ગમે તે છૂટ લેવાય તો પણ તેના વિષમ પાદના ૫-૬-૭ અક્ષરો લગાલ ન જ થઈ શકે, અને બીજા ગમે તે ફેરફારો કરો તો પણ સમ પાદના ૫-૬-૭ અક્ષરો લગાલ કાયમ રહેવા જોઈએ આ જ તેના સમવિષમ પાદનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે અનુષ્ટુપમા સમપાદ જ નિયત છે એ દૃષ્ટિએ એને અર્ધસમ કહી શકાય

આ આપણે પ્રાચીન પરપરાથી નિયત થયેલું અનુષ્ટુપનું સ્વરૂપ જોયું પણ તેમા અનુષ્ટુપનો મેઢ છતો પતો નથી પ્રાચીનો જે અક્ષરગણપદ્ધતિને વઢગી રહ્યા હતા તે પદ્ધતિ ધણી વાર સાચું સ્વરૂપ સમજવામા અતરાય રૂપ બને છે આનું સ્વરૂપ અને એનો મેઢ સમજવા માટે આપણે અનુષ્ટુપના લાંબા સઢગ પરિચ્છેદો જોવા જોઈએ અને તેમા આવતા શ્લોકોના સઢગ ન્યાતો ઉપરથી તેના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવી જોઈએ તે આપણે હવે આવતા પ્રવરણોમા કરીશું આ અને આગલું પ્રકરણ તો માત્ર પરપરાપ્રાપ્ત સ્વરૂપનું મારી રીતે નિરૂપણ કરવા જ છે

પરિશિષ્ટ ૧

અનુષ્ટુપ

આ પરિશિષ્ટમા અનુષ્ટુપના સ્વરૂપનું મોટા પ્રમાણભૂત પિંગલો કેવી રીતે નિરૂપણ કરે છે તે તથા તે વિશે છૂટા મતો અહીં તહીં મળી આવે છે તે એકત્ર કરી આપવાનો ઉદ્દેશ છે

પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત મોટા પિંગલો અનુષ્ટુપનું સ્વતંત્ર લક્ષણ ન આપતા તેનું વ્યવના એવ પ્રકાર તરીકે નિરૂપણ કરે છે એટલે એ પદ્ધતિએ પહેલાં વ્યવનું લક્ષણ 'છન્દ શાસ્ત્ર' પ્રમાણે જોઈએ

"ન પ્રયમાત્ સ્ત્રો।" ૫-૧૦

૬ જુઓ આ પ્રવરણનું અનુષ્ટુપ ઉપરનું પરિશિષ્ટ.

पहेला अक्षर पछी सगण नगण न आवी शके, अर्थात् पहेलो अक्षर लघु के गुरु गमे ते होई शके, अने तेनी पछी ललगा अने ललल ए अक्षरगणो न आवी शके आनो कर्थ ए थयो के बीजो अने त्रीजो अक्षर वने लघु न होई शके. आनो अर्थ ऐ थयो के बीजो अने त्रीजो अक्षर वने लघु न होई शके

“द्वितीयचतुर्यथो रश्च ।” ५-११

बीजा अने चौथा पादमा पहेला अक्षर पछी रगण (गालगा) न आवी शके.

“वाच्यत् ।” ५-१२

उपरना गणो सिद्धाय गमे ते गणो आवी शके.

“य चतुर्थात् ।” ५-१३

पादना पहेला चार अक्षरो पछी यगण (लगागा) मूकवो.

आ उपरयी वधा वित्त्यो भेगा करता नीचे प्रमाणे वक्त्रनु स्वरूप थाय.

विपम पाद

सम पाद

गागा गागागा		गागा गागागा	
गा	लगागा	गा	लगागा
ल	गालगा	ल	लगागा
	लगागा		लगागा
	गालल		गालल

मूळमायी मात्र एक ज दृष्टान्त आपु छु

नवधाराबुससिक्त

वसुधागन्धिनिश्वासम् ।

किंचिदुन्नतधोणाग्र

मही कामयते वक्त्रम् ॥

लल गागा लगा गाल

ललगागा लगागागा ।

गाल गा लल गागागा

लगा गाललगा गागा ॥

आ वक्त्रनो पाठ करता जणाशे के आना चारे पादो अनुष्टुपना विपमपादो छे. अही ए विपम पादना ज चार आवर्तनो थया छे.

“पथ्या युजो ज् ।” ५-१४

वक्त्रना सम एटले बीजा चौथा पादमा चार अक्षर पछी जगण (लगागा) मूकवायी पथ्या नामनु वक्त्र वने छे.

म-विपुला :- इय सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी ।

म = गालल इन्दीवराक्षी हृदय दन्दहीति तथापि मे ॥

बटे बटे वैश्रवण चतवरे चतवरे शिव ।

पवंते पवंते राम सर्वत्र मधुमूदन ॥

र-विपुला - लक्ष्मीपति लोकनाथ रथागधरमच्युतम् ।

र = गालगा यज्ञेश्वर शागंपाणि प्रणमामि त्रयीतनुम् ॥

महाकवि कालिदास वन्दे वाग्देवता गुरुम् ।

यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥

न-विपुला - मुयुत्सुनेव कवच विमामुक्तमिदं त्वया ।

न = ललल तपस्विनो हि वसने केवलाजिनवलले ॥

किरातार्जुनीय ११-१५

अनावृष्टस्य विषयैर्विद्याना पारदृश्वन ।

तस्य धर्मरत्नेरासीद् वृद्धत्व जरसा विना ॥

रघुवश १-२३

तव मन्त्रवृत्तो मन्त्रैर्दूरात्सशमितारिभि ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टमलक्ष्यमिदं शरा ॥

एजुन १-६१

त-विपुला - वन्दे देव सोमेश्वर जटामुकुटमण्डितम् ।

त = गालल खट्वागधर चन्द्रम शिखामणिविभूषितम् ॥

लोकवत्प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थ परीक्षक ।

लोकव्यवहार प्रति सदृशो बालपण्डितः ॥

सूत्रमा च (=अने) छे तेनो घणे भागे वृत्तिकारो 'वगेरे' एवो अर्थ व बीजा एवा विक्ल्पो उमेरे छे अही हलामुघ ए रीते म-विपुला उमेरे

म-विपुला - सर्वातिरिक्त लावण्य बिम्बती चाहविभ्रमा ।

म = गालगा स्त्रीलोकसृष्टिस्त्वन्यैव नि सामान्यस्य वेधस ॥

मनोभिरामा शुण्वन्ती रयनेमिस्वनोन्मुखे ।

पद्मसवादिनी केका द्विधा भिन्ना शिखडिभि ॥

रघुवश १-३९

कोई स-विपुलानो दायलो पण मळे छे एम वही हलामुघ 'पराशरस्मृति'मा एव रलोक टाके छे

સ-વિપુલા:- જિતો તુ લભતે ત્થમી મૃતેતાપિ મુરાગતા.।

સ=લલગા ઘણવિધ્યમિતિ વાદે વા ચિન્તા મરણે રણે ॥

પરા. સ્મૃ. ૩-૩૮

આ વધા પ્રવારોના મિથ્ર દાક્ષિણ તરીકે મારકિનુ એવ દૃષ્ટાન્ત આપે છે

વચચિત્વાલે પ્રમરતા વચચિદાપત્ય વિષ્ણતા ।

ધુનેવ સારગબુલ સ્વયા મિથ્ર દિપાં વત્તમ્ ॥

આમા પહેલુ પાદ ન-વિપુલાનુ છે, અને ત્રીજુ મ-વિપુલાનુ છે

વિપુલા અનુષ્ટુપમા પહેલા ચાર અક્ષર પછીના ત્રણ એટલે ૫-૬-૭મા સ્થાનના અક્ષરોના ચિત્તો કુલ સાત નીચે પ્રમાણે થયા તેમાંય (લગાગા) - ને હુ પ્રવૃત્તિમૂત ગણુ છુ તે શિવાયના સૂત્રમા નીચેના આવી ગયા ગાલલ, ગાલગા, લલલ, ગાગાલ, અને ધૃતિતારે તેમાં ગાગાગા અને લગાગા ઉમેર્યા અર્થાત્ જગણ (લગાલ) શિવાયના વધા જ ગણો આવી ગયા આ ત્રણ ગણ ન આવી શક્યો તેનુ કારણ સ્પષ્ટ છે કે અનુષ્ટુપમા લગાલનુ સ્થાન સમ પાદોમા નિયત છે, પરી શયે એવુ નથી, અને તે જગણને વિષમમા મૂલતા વિષમ સમનો ભેદ ન રહે આ ઉપરથી એટલુ સિદ્ધ થાય છે કે સમપાદમા જગણ એ અનુ-ષ્ટુપનુ અફર લક્ષણ છે

અહીં અનુષ્ટુપનુ પ્રકરણ પૂરુ થાય છે એના ઉપરની ધૃતિ પૂરી કરતા હલાયુધ કહે છે “સર્વાસા વિપુલાના ચતુર્યો વર્ણ પ્રાયેણ ગુરુમંવતીત્વા-મ્નાય ।” સર્વ વિપુલાઓનો ચોથો વર્ણ ધણોસરો ગુરુ હોય છે એવો આમ્નાય છે

મારી દૃષ્ટિએ આ વધાનો સમન્વય હું આ પ્રમાણે કરુ છુ વક્ત્રને હુ કાલગ્રસ્ત છદ ગણુ છુ પચ્યાને હુ પ્રવૃત્તિમૂત અનુષ્ટુપ ગણુ છુ અને તેમા વિરલ અપવાદો જુદી જુદી વિપુલાઓમા સપ્રાહ્યા છે એમ હુ માનુ છુ

ઉપરના વધા દૃષ્ટાન્તો મેં પિંગલ સૂત્ર અને તેના પરની હલાયુધની વૃત્તિમાથી લીધા છે ‘વૃત્તરત્નાવર’ અને તેના ટીકાવાર નારાયણ તેમ જ હેમચન્દ્ર ઉપરનાને જ અનુસરે છે પછીના પિંગલો આ ક્ષીણવટમા ઊતરતા નથી ‘છન્દોમજરી’(છ મ વ)નુ વક્ત્ર પ્રકરણ નાનુ જ છે, અને તેમા અનુષ્ટુપને તે ટૂકમા પતાવે છે

મવત્પર્થસમ વક્ત્ર વિષમ વ વદાચન ।

તેયોદ્વંયોરુપાન્તેઽગ્ર ષ્ઠન્દસ્તદધુનોચ્યતે ॥ ૫-૧

મે આગળ વહુ પે અનુષ્ટુપનુ મિમ પાદ પવનમાં આવે છે, હવે એનું ગમ પાદ લતામે છે. વતનમાં ગમ પાદમાં પહેલાં પાર અક્ષર પડી લગાવા છે તેને ચલે પધ્યામાં લગાવ આવે. શા પધ્યા એ જ અનુષ્ટુપ છે. હવે આપને છેલ્લા મૂળ પ્રમાણે અનુષ્ટુપનો ન્યાસ કરીએ. *

	<u>ગાગા</u>		<u>ગાગા</u>		<u>ગાગા</u>
	<u>ગાગા</u>		<u>ગાગા</u>		<u>ગાગા</u>
<u>ગા</u>	<u>લગા</u>		<u>ગા</u>	<u>લગા</u>	<u>ગા</u>
<u>લ</u>	<u>ગાલ</u>	<u>લગા</u>	<u>લ</u>	<u>લગા</u>	<u>લ</u>
	<u>લગા</u>		<u>લગા</u>		<u>લગા</u>
	<u>ગાલ</u>		<u>ગાલ</u>		<u>ગાલ</u>

ગુજરાતીનાથી અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી પાસો:

ધોમયી જલની પારા જોરમાં પડતી હતી;

ઠઠી પરંગને પાથે ગુદરી રહતી હતી.

‘રમા,’ પૂર્વાભાષ પૃ ૮

ન્યાસ ગાલમાં લલગા ગાગા, ગાલમાં લલગા લગા
લગા લગાલ ગાગાગા, ગાલમાં લલગા લગા
નહી નાથ! નહી નાથ! ન જાણાં કે સવાર છે!
આ વધુ પોર અઘારૂં હજી તો વધુ વાર છે.

‘ચસતવિજય’, પૂર્વાભાષ, પૃ. ૨૦

ન્યાસ લગા ગાલ લગા ગાલ લગાગાગા લગાલ ગા
ગાલગા ગાલ ગાગાગા લગાગા લલગા લગા

બીજા અનેક દાસલા આપી શકાય. યથાક ગુજરાતી અનુષ્ટુપોમાં ભૂલ પણ જણાશે, પણ એ પ્રદન અહીં પ્રસ્તુત નથી. અહીં તો આપને પિંગલગત સ્વરૂપનો જ વિચાર કરીએ છીએ આવતા પ્રવરણમાં વૃત્તોના સવાદની ચર્ચા કરીશું ત્યાર પછી અનુષ્ટુપના વિકારમાં વિસવાદ ચલાવે ગણાય તેનો વિચાર કરો શકીશું હવે આગળ ચાલીએ.

આ પછી “વિપરીતવીચમ્.” ૫-૧૫. એવું સૂત્ર છે. તેનો અર્થ એ છે કે ઉપરના લક્ષણથી વિપરીત એટલે કલટા જમના પાલોવાળી હોય તે પધ્યા કહેવાય એવો એક મત છે. આની સાથે આપને સંઘ નથી. શિષ્ટ સાહિત્યમાં આ પ્રકાર આવતો નથી એટલે આપને એને છોડી દઈશું આની પછીનું સૂત્ર:

“ચપલા મુજો ન્.” ૫. ૧૬

વિષમ એટલે પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં પ્રથમ ચાર અક્ષરો પછી નવમ એટલે છઠ્ઠા આવે તો જે ચપલા અનુષ્ટુપ ગણાય. આ જ આગળ આવડી ન-વિપુલા છે.

“વિપુલા યુગ્મઃ સર્વમ્. ૧” ૫-૧૭

સમ ચરણમાં સાતમો અક્ષર લઘુ હોય તો તેને વિપુલા અનુષ્ટુપ જાણવો. ચારી રીતે પચ્ચામાં આ પ્રમાણે સાતમો લઘુ છે જ એટલે દૃષ્ટાન્ત આપવાની જરૂર નથી. સૂત્રની સમવડ સાતર આ મૂત્ર મૂકેલું છે એમ હું અર્થ કરું છું.

“સંવંતઃ સંતવસ્ય ૧” ૫-૧૮

ચારે પાદમાં સાતમો અક્ષર લઘુ જોઈએ એવો સંતવનો મત છે. દૃષ્ટાન્ત :

સંતવેન પથાણેવં તીર્થો દસરપાત્મજઃ ।

રક્ષઃ કમ્પરી પુનઃ પ્રતિજ્ઞાં સ્વેન વાહુજા ॥

માલમાલ લગાડ્યા માળા લલલયા લગા

મામાલલ લગાલગા લગાનાગા લગાડ્યા

આગળ ૫-૧૩માં સૂત્રથી સિદ્ધ થતા વચના દૃષ્ટાન્ત સમઘી મેં કહેલું કે એમાં ચારેય ચરણોમાં અનુષ્ટુપનો વિષમ પાદ ચાર વાર આવે છે અહીં સંતવની વિપુલામાં અનુષ્ટુપના સમ ચરણોં ચારેય વાર આવે છે ત્રિગ્ગણ એ પણ વહેવું જોઈએ કે આ અનુષ્ટુપ વેદિક અનુષ્ટુપની અને ગામત્રીના પાદોની વચારે નજીક છે. અને સંતવ વપારે પ્રાચીન પણ છે જાણે એ ઉપસાંગી નથી. પણ આ પછીના મૂત્રો પાછા અનુષ્ટુપના સ્વરૂપ સમઘી છે.

“મ્રો ત્ત્રી ચ ૧” ૫-૧૯

વચના અને પચ્ચાના વિષમ પાદમાં એટલે પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં પહેલા ચાર અક્ષરો પછી ચમણ એટલે લગાડ્યા આવે છે. તેનો જગાએ કેટલાક વીજા મળો વિકલ્પે આવી શકે છે તે બતાવે છે. તેમાં મળણ (માલ) રમણ (માલગા) નમણ (લલલ) તમણ (મામાલ) આ મૂત્રમાં ગણાવે છે. આ ગણ પ્રમાણે એ અનુષ્ટુપ મ-વિપુલા ર-વિપુલા ન-વિપુલા ત-વિપુલા ગણાય છે. જાગળના જે મૂત્રમાં ધીજા ત્રીજા ચોથા અક્ષરોના મળોના વિરલ્પો ગણાવ્યા તેનો સાથે જ આ વિકલ્પો ન ગણાવ્યા તેનો અર્થ હું એવો સમજું છું કે આ વિકલ્પોનો ઉપયોગ વિરલ હોય છે. હવે હલાયુધે આપેલા દૃષ્ટાન્તો જોઈએ. વધા દૃષ્ટાન્તનો આલો ન્યાસ આપવાને વધેલે પ્રસ્તુત મળની નીચે રેતા કરી હું તે તે ગણ બતાવીશ.

વક્ત્ર કોઈ વાર અર્ધસમ અને કોઈ વાર વિપમ હોય છે. તે યત્નેના ઉપાત્ત્ય
 ઇટલે સાતમા અક્ષરના લઘુગુરુ નિયમથી જે છન્દ થાય છે તે હવે કહેવાય છે.

“વક્ત્રં યુગ્મ્યાં મયો સ્યાતામઘ્વેર્દોઞ્નુપ્તુભિ હ્યાતમ્।” ૫-૨

વક્ત્રમાં સમ પાદોમાં મગણ (ગાગાગા) અને ગુરુ આવે. અને વક્ત્રમાં ચાર
 અક્ષર પછી યગણ (લગાગા) આવે. છેલ્લા આઠમા અક્ષર વિશે કશું ન
 કહ્યું એનો અર્થ એ કે લઘુ કે ગુરુ ગમે તે ચાલે. દૃષ્ટાન્ત :

વક્ત્રાંભોજં સદાસ્મેરં ચક્ષુર્નીલોત્પલં ફુલ્લમ્।
 ચલ્લવીના મુરારાતેદ્વેતોભુંગં જહારોચ્ચૈઃ॥

ન્યાસ : ગાગાગાગા લગાગાગા ગાગાગાગા લગાગાગા
 ગાલગાગા લગાગાગા ગાગાગાગા લગાગાગા

ચાર ગુરુનો નિયમ સમ પાદો માટે જ છે, વિપમ માટે નથી. ચાર ગુરુ અને
 યગણના નિયમોથી સમ પાદોના સાત અક્ષરો નિયત થઈ જાય છે. વિપમ
 પાદોના પહેલા ચાર અનિયત રહે છે. છતાં દૃષ્ટાન્તમા વિપમ પાદમાં મુખ્યત્વે
 ગુરુઓ જ આવ્યા છે તે ધ્યાન સેંચે તેવું છે.

“યુજોદ્વચતુર્થંતો જેન ‘પથ્યાવક્ત્રં’ પ્રકીર્તિતમ્।” ૫-૩

સમ પાદમા ચાર અક્ષર પછી યગણ (લગાલ) લાવવાથી પથ્યાવક્ત્ર થાય છે.
 વક્ત્રમાં ચાર અક્ષર પછી યગણ આવતો હતો, તેમાંથી સમપાદમાં યગણને
 વદલે યગણ, લગાગાને વદલે લગાલ, એવો અર્થ થયો. વિપમ પાદ વિષે કશું
 કહ્યું નથી ઇટલે વિપમ પાદનો યગણ વાયમ રહ્યો. પણ એ રીતે વક્ત્રમા
 સમ પાદમા પહેલા ચાર અક્ષરો ગુરુ કહ્યા હતા તે પણ આ લક્ષણ પ્રમાણે
 કાયમ રહેવા જોઈએ, પણ દૃષ્ટાન્ત જોતાં એવો અભિપ્રાય જણાતો નથી.
 એને હું લક્ષણની અપૂર્ણતા અથવા અવેશછ અથવા તન્નયુક્તિની શિથિલતા
 સમજું છું. દૃષ્ટાન્ત :

રાસકેલિસતૃષ્ણસ્ય કૃષ્ણસ્ય મધુવાસરે।
 ગાસીદ્ ગોપન્નુગાક્ષીણા પથ્યાવક્ત્રમધુસ્રુતિઃ॥

ન્યાસ : ગાલગાલ લગાગાલ ગાગાગાલ લગાગાલ
 ગાગાગાલ લગાગાગા ગાગાગાલ લગાલગા

અહીં સમ પાદમા પહેલા ચાર અક્ષરો ગુરુ નથી. આપણે જાગઝ ચાલિએ.

પંચમ લઘુ. સર્વત્ર સપ્તમ દ્વિચતુર્થયોઃ।

ગુરુ પઠં ચ જાનીમાત્ શોધેષ્વનિયમો મતઃ॥ ૫-૪

સર્વંત્ર એટલે સર્વે પાદોમા પાંચમો લઘુ, યીજા ચોથા પાદોમા સાતમો લઘુ, અર્થાત્ પહેલા ત્રીજા પાદોમા માતમો ગુરુ, અને છઠ્ઠો ગુરુ જાણવો, અર્થાત્ સર્વે પાદોમા છઠ્ઠો ગુરુ; અને યાવીનામા અનિયમ એટલે લઘુ કે ગુરુ ગમે તે ચાલે આ ઉપરથી નિયત થયેલા અક્ષરો હુ નીચે નોંધુ છું:

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
લ ગા ગા								લ ગા લ							

આને દૂવમા વહેયુ હોય તો એમ વહેવાય કે ૫-૬-૭ વિષમ પાદમા ત્રણામા આવે અને સમ પાદોમા ત્રણાલ આવે. અને સમ વિષમ પાદનો ફરક એ કે વિષમમા સાતમો ગુરુ આવે અને સમમા માતમો લઘુ આવે. પણ જામ વહી રહ્યા પછી 'છન્દોમજરી' ઉમેરે છે:

પ્રયોગે પ્રાચિન પ્રાઠુ કેષ્ણે તદ્વગત્તદાણમ્ ।

લોભેન્નુષ્ટુભિતિ ર્યાત તસ્યાપ્તાદારતા મતા ॥

આ વગલશણને કેટલાય પ્રાચિન એટલે પ્રયોગવહુત વહે છે અર્થાત્ પ્રયોગમા આ લક્ષણમા ધનો ફેરફાર કરવામા આવે છે લોભમા ધાને અનુષ્ટુપ વહે છે અને એને થાઠ અક્ષર હોય છે છન્દ મૂત્રમા હતાયુધે કેટલીય મહેનત કરીને જે વિવલ્પો અને અપવાદો વતાવ્યા તે વધાનો સાર પાછળના એ રૂપે રહ્યો આ જ લક્ષણ 'શ્રુતગોષ્ઠ' વહેલુ છે

શ્લોકે પચ્છ ગુરુ જ્ઞેય સર્વંત્ર લઘુ પચમમ્ ।

દ્વિચતુષ્પાદયોર્હસ્પ સપ્તમ દીર્ઘાન્ત્યયો ॥

શ્રુતગોષ્ઠ ૧૦

શ્લોકમા ચારેય પાદમા છઠ્ઠો ગુરુ અને પાંચમો લઘુ જાણવો યીજા અને ચોથા પાદમા સાતમો હ્રસ્વ, અને પહેલા ત્રીજામા સાતમો દીર્ઘ અનુષ્ટુપને જ સામાન્ય રીતે શ્લોક વહે છે તે અહીં જોઈ નવાય છે આ વાત એટલી વધી ધોરણરૂપ થઈ ગઈ છે કે લહિયાઓ અક્ષરગણતરીમા સોઠ અક્ષરનો શ્લોક ગણે છે—પછી પુસ્તક મળે ત્યારમા લખ્યુ હોય હવે આ સાચે હુ માત્ર 'વૃત્તવાર્તિક'નું અનુષ્ટુપનું લક્ષણ લઈશ મને એ લેખક વહુ જ વિચક્ષણ અને સમવૃદ્ધિનો જણાયો છે તેનું લક્ષણ,

ઓજે મો રો ગુરુદ્વન્દ્વ યુગ્મે મો રો ત્રણાવપિ ।

પથ્યાવ્યત્ર તિવદ વૃત્ત મેદો મૂયાનનુષ્ટુભિ ॥

વૃત્તવાર્તિક ૧

વિપમ પાદમાં મગળ (માગાગા) રાગ (ગાલગા) અને ઘેં ગુરુઓ, અને સમ પાદમાં મગળ રાગ અને લઘુગુરુ તે પથ્યાવવત્ર. અનુષ્ટુપનાં ભેદો ઘણા છે.

અત્યાર મુધીનાં લક્ષણોમાં આ એક જ લક્ષણ આટેય અક્ષરોનો વિષમ આપે છે. તેનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

માગામાગા લગામાગા માગામાગા લગાલગા
માગામાગા લગામાગા માગામાગા લગાલગા

ઉપરનો લક્ષણશ્લોક આ જ ન્યાસનો છે. છતાં વૃત્તિકારે નીચેનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે જોઈએ.

વેદા વાચ: પ્રસધાના દૃષ્ટેર્દનિ ત્વનુગ્રહ: ।

યેપા વાસ: પદં મુક્તેરીઢે તાનેવ મૂસુરાન્ ॥

આ રૂપ પથ્યામાં અશક્ય નથી. પણ પથ્યાએ આ ઉપરાત ઘણા વિકલ્પો સ્વીકાર્યા છે ત્યારે આને તેમાના એકને જ પ્રકૃતિભૂત ગણ્યો છે. અને જેને પ્રવૃત્તિભૂત ગણ્યો છે તે આકાર પથ્યાનો વહુઘતમ ગુરુઓનો છે. પથ્યામાં આથી વધારે ગુરુઓ મૂકી ન શકાય અને ઓછામાં ઓછા આટલા લઘુઓ જોઈએ જ. એટલે કે વિપમમાં એક લઘુ અને સમમાં ઘે લઘુ ઓછામાં ઓછા જોઈએ જ.

અલબત્ત આ ઉપરાત અનુષ્ટુપના સ્વરૂપ વિશે એક છુટ્ટો વિચાર નારાયણે નોંધેલો છે તે પણ અહીં લઈએ નારાયણે વ્યજનાન્ત સ્વરને ગુરુ ગણવા માટે દૃષ્ટાન્ત આપેલો છે કે વ્યજનાન્તને ગુરુ ન ગણીએ તો 'તનુવાગ્વિભવો-ઽપિસન્ ।' એમાં 'સન્' ગુરુ ન થઈ શકે (વૃ. ર. ૧, ૧ ઉપર નારાયણની ટીકા. જુઓ ગત પૃ. ૨૩). અર્થાત્ ઓછામાં ઓછું એટલું કહી શકાય કે નારાયણ સમ પાદને અતે તો ગુરુ આવશ્યક ગણે છે.

વૃત્તોનો મેઢ : યતિ, યતિભંગ

આ અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો જેને હુ વૃત્તો' વહુ છુ, તેના સવાદ કે મેઢનો કોઈ સિદ્ધાન્ત, તેનુ કોઈ ધોરણ છે સર? આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ છન્દો જેમ વે તોટક તેનો મેઢ સમજવો સહુલો છે તોટકનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.

લલગા લલગા લલગા લલગા

આપણે ન્યાસ ઝોડેને તરત કહી શકીએ કે જાનો મેઢ લલગાના ચાર આવર્ત-નોથી સઘાયો છે આગઢ આવતા જાતિછદોના મેઢના સિદ્ધાન્તનો ઉપયોગ અહીં કરીએ તો એમ પણ કહી શકીએ કે આ મેઢ લાવળી તાલની વાલમાત્રા સાથે છન્દની અક્ષરમાના ઝોડવાયી નિષ્પન્ન થાય છે પણ વૃત્તો તો સ્વરૂપે જ આવર્તન વિનાના છે તેમના મેઢનુ ધોરણ શુ? તેમા આવર્તન નથી એટલે તેને કોઈ સગીતના તાલ સાથે સ્વભાવથી સવધ ન હોઈ શકે ત્યારે એના મેઢનો શો સુલાસો?

એટલુ તો આપણા પઠનના સસ્કારો ઉપરથી તરત કહી શકીએ કે વૃત્તોનો મેઢ પવિત્રમા અમુક અમુક નિયત સ્થાને આવતા લઘુ અને ગુરુથી થાય છે એ લઘુઓ ગુરુઓ એવી રીતે ઝોડવાયા છે કે તેના શુદ્ધ ઉચ્ચારણથી જ મેઢ સઘાઈ જાય છે એના ઉચ્ચારણથી જ પવિત્રનો ઉદ્ગમ વિસ્તાર અને ઉપસહાર વરાવર થઈ જાય છે એ લઘુગુરુના નિશ્ચિત સ્થાન ઉપર આધાર રાખે છે માટે જ તેમા એક ગુરુને વદલે વે લઘુ વે વે લઘુને વદલે એક ગુરુ કે લઘુગુરુની પરસ્પર પરિવૃત્તિ કે ફેરફાર વરી શકાતો નથી વૃત્તોમા આવતા લઘુગુરુઓને તેના સ્થાનેથી જરા પણ ખ્યુત કરતા એનો એ છન્દ રહેતો નથી. એ છન્દ. ભાગ, છે, અને કરેલા ફેરફાર પછી પણ જો મેઢ અનુભવાતો હોય તો એ એનો એ મેઢ નથી રહેતો, નવો મેઢ થાય છે — નવો છદ થાય છે ઇન્દ્રવજ્યાના પ્રથમ ગુરુને સ્થાને લઘુ મૂકવાથી છન્દ વદલાય છે, એ ઉપેન્દ્રવજ્યા વને છે વતેનો મેઢ સરસા જેવો દેખાય છે એ સર, પણ છન્દ તો વદલાય જ છે, અને મેઢ સરસા જેવો દેખાય એવા દાઢલા વિરલ છે રયોદ્ધતાનો નવમો દસમો અક્ષર લગા છે, તેનો ત્રમ ફેરવીને ગાલ વરતા સ્વાગતા થાય છે, અને એનો મેઢ વદલાયેલો સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે જોકે ત્યાં પણ છન્દોના મેઢ વચ્ચે થોડી સમાનતા

રહે છે. એટલે એમ જ કહેવું પ્રાજ્ઞ થાય છે કે વૃત્તોનો મેઢ પધિમા નિયત સ્થાને આવતા ળધુગુચ્છમથી સઘાય છે. આ ગન કલાની કોઈ ગૂંઢ આવ-
સ્યવતાથી નિયત થાય છે. એ આવસ્યવતાથી અન્યથા કરેલા ફેરફારોથી છન્દનો
મેઢ ભાગે છે. જેમ કે ધ્યાગઢ આપેલો ઘાસલો ફરી લેતાં :

રહ્યા વદ્ને વાજૂ સરાર નહીં ચાંદ્ર વનમા

આ શિસરિણીની પધિત છે. તેમા 'તરુવર'ની જગાએ 'વૃશો' મૂતા શિસ-
રિણીનાં મેઢ રહેતો નથી, અને ધીજો કોઈ મેઢ આવતો નથી. અનેક છન્દોના
સંસ્કારથી સિદ્ધ થયેલી આપણી છન્દોબુદ્ધિ યહી આપે છે કે ફેરફાર કરેલી
પવિત્રમા કોઈ જાતનાં મેઢ છે નહીં, એટલે એ ળધુગુચ્છમમા જ કોઈ કલાની
આવસ્યવતા રહેલી છે. એ આવસ્યવતાની આપણે વ્યાખ્યા ન કરી શકીએ તો
પણ એને સ્વીકારવી જોઈએ.

આ આવસ્યાતાને સ્વીકારીને મેઢનો પ્રશ્ન છોડી દઈએ તો તેમા યશી
હાનિ નથી. પણ 'સરી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ એ કે ચર્ચાથી જ્યાં સુધી જઈ શકાય
ત્યાં સુધી જવું જોઈએ. ચર્ચા પછી પણ છેવટે કોઈ આધી જ આવસ્યવતા આવે
છે કે આવવાની છે એમ જરી શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચા ધ્યાગઢ જતી હોય તો
તેને અટકાવવી ન જોઈએ, અને તેથી આ પ્રકરણમા હું એ પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છું છું.

શાસ્ત્રીય અન્વેષણનું એક મહાન સાધન પૃથક્કરણ છે. હું પણ વૃત્તોનો
મેઢ શોધવા એનો જ ઉપયોગ કરીશ. સરી રીતે એ પૃથક્કરણનો ધોડો ઉપયોગ
તો થઈ ગયો છે. પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે છન્દનું એકમ શ્લોક છે. શ્લોકનું
પૃથક્કરણ કરી આપણે સૌથી પ્રથમ શ્લોકાર્થ પર ધ્યાન સંસ્કૃત પિંગલો
પ્રમાણે શ્લોકાર્થ સંબધો એવો નિયમ કરે છે કે એ અર્ધની સીમાની પાર
સધિના નિયમો વ્યાપાર કરી શકતા નથી. શ્લોકાર્થ શબ્દ પૂરો થવો
જોઈએ, અને સધિ પણ અટકવી જોઈએ' એમી ધ્યાગઢ જઈ પૃથક્કરણ કરતા
દરેક શ્લોકાર્થના વચ્ચે ચરણો આવે છે. દરેક ચરણને અંતે શબ્દ પૂરો થવો
જોઈએ પણ પહેલા અને ધીજા ચરણના. શબ્દો વચ્ચે, અને ધીજા અને ધીજા
ચરણના શબ્દો વચ્ચે સધિ અવસ્ય થવી જોઈએ એક રીતે આ પૃથક્કરણ
અહીં અટકે છે, એનાથી જે એક ચરણ પ્રાપ્ત થાય છે, એને જ પ્રાચીન
છન્દ શાસ્ત્રીઓએ મેઢનું ધીજ ગણ્યું. અને એના ચાર આવર્તનોથી શ્લોક થાય
છે એમ કહી સતોષ માન્યો, અને શ્લોકને છન્દનું એકમ ગણ્યો. પણ અત્યારની
પિંગલની ચર્ચામા આવી ધ્યાગઢ પૃથક્કરણ થયેલું છે, અને આપણે એ માર્ગે
જવાનું છે

અત્યારની પિંગલચર્ચા ઉપરના સિદ્ધાન્તોમાથી જ જરા આગળ જઈ નવો સિદ્ધાન્ત ફલિત કરે છે શ્લોકમા સાધારણ રીતે એક જ ચરણતા ચાર આવર્તનો આવે છે આમા આવર્તનનિયા પોતે છન્દના સવાદનુ તત્ત્વ ન હોઈ શકે. ગમે તે લઘુગુરુનમવાળા સ્લોકને આવર્તિત કરવાયી છન્દ યતનો નથી એ આવર્તન તો એ ચરણના, સંસ્કાર વૃદ્ધ કરવા આવે છે, તેમ જ શ્લોકો ગવાતા હતા તે ગાવાની અનુકૂલતા માટે, તેતા ગાનના સંસ્કારો પણ વૃદ્ધ કરવા આવે છે એટલે અર્વાચીન પિંગલ ચાર પદ્ધતિના શ્લોકને શ્લોક ગણવા ઉપરાંત શ્લોકની એક પદ્ધતિને જ સવાદનુ એકમ ગણે છે શ્લોકની એક પદ્ધતિમા એવો સવાદ રહેલો છે કે તે એકલી સ્વતંત્ર આવી શકે આ માન્યતા પ્રાચીન પિંગલને પણ તદ્દન નવી નથી વૈદિક છંદોમા શ્લોક ઉપરાંત પાદનો પણ સ્વીકાર છે એક અષ્ટાક્ષર પાદ ગાયત્રી પાદ વહનાય એ ખેરમા એકપદા તેમ જ દ્વિપદા ગાયત્રી મળી આવે છે (ગત પૃ. ૬૨-૬૩) અત્યારે આપણે પણ એ રીતે વૃત્તના પાદનો સ્વીકાર કર્યો છે આપણા દિગ્ગો વૃત્તોના મિશ્રણોમા એક વૃત્તની એક જ પદ્ધતિનો પણ ઉપયોગ કરે છે, તેમ જ એક જ પાદનો પણ એક મુક્તક તરીકે ઉપયોગ કરે છે જેમકે

શાર્દૂલચિત્રીકિત. સૃષ્ટીનો પરિતાપ એ જ વહસો, જેને જુવાની વરી
જન્મેષ પૃ ૧૮૩

વસન્તતિલવા અવલન્ત જેહ સહપાન્ય લલાપ્રવાણો.
પારના જખ્યા

શિષારિણી રનો હૈયે મારે સતત તવ મીઝન્યમુરશિ
અર્પણપક્તિ, 'આરાધના'

શાર્દૂલચિત્રીકિત હૈયાનેય કહૂ શુ? એવ રટણા એને ઘરો તાહરી
'જમિસાર'ના મુલપૃષ્ઠ પર

સગ્ધરાઃ વેળીમા મૂલવાતા કુમુદ તર્હિ રહ્યા અર્પવા અજાણીયી.
અપણ, 'શેષના વાક્યો'

વસસ્વઃ કયા વહી જાય શિ રીત સ્નેહની?
'ધૂમ્રસેર'ની અર્પણપક્તિ

એક પદ્ધતિને સવાદી ગણતા હવે શ્લોક પણ જાર જ પદ્ધતિનો ધવો જોઈએ એવો મત રહ્યો નથી અગ્રવત ચાર પદ્ધતિના શ્લોકો લખાય છે અને લખાણે પણ તે સાથે બે પદ્ધતિના, ત્રણ પદ્ધતિના, પાંચ પદ્ધતિના, છ પદ્ધતિના પણ લખાય છે અને લખાણે 'પ્રાચીના'ના મુલપૃષ્ઠ પરનો શ્લોક તેમ જ તેનો

અર્પણશ્લોક વચ્ચે પવિત્રોના છે 'આરાધના'નું "સંજી દર્શિ?" કાવ્ય ત્રણ પવિત્રના એક જ શ્લોકનું છે પણ એવા છૂટા મુક્તકો જ થયા છે એમ નથી, પતીલે ત્રણ ત્રણ પવિત્રના શ્લોકોવાળા કાવ્યો લખ્યા છે. આ પ્રકાર બોલો પરિચિત છે તેથી દૃષ્ટાન્તો આપુ છું:

‘ ‘ ‘

(પૃથ્વી)

પ્રથા જગતકેરી સાય મુજને ન સંવધ હો
મ્હને વલ્લત ધોભવા જગતમાહિ આ વેટલો ?
પતંગવત જિદગી, નિકટ મૃત્યુ દીવો સડો !

હુ જાણુ નહિ હાલ કાલ મુજ શા થશે; કો કહે,
કદાચ સરિતા વિશાળ મુજ આ વહેતી રહે,
અને હૃદય વધ થાય, જડતા સદાની પ્રહે !

અને

(હરિણી)

કબુલ તુ શકે મ્હારી પ્રીતિ નિશ્ચાલસ જો કરી
સહન કરવા લાસો લાવા કલક વિજા ફરી
સજ સમર્જિ છે સાચે મૂને વિશોર કુશોદરી !

મુજ કવરમા ત્હારા સ્વપ્નો અહોનિશ આપજે
મુજ શવ પરે ત્હારૂ હૈયૂ અગેપ વહાવજે
મુજ નિધનમા હમેશા તૂ મુલાવડ સ્થાપજે.

પાંચ પવિત્રના મુક્તકો મળે છે 'પારાડી'મા 'મહાજનોનો મોહ' (પાલ્લી પૃ. ૨૧) 'ઝંઝાર્ડોને ગર્વ' (એજન પૃ. ૫૨) એ બંને વસતતિલ્ગમની પાંચ પવિત્રના મુક્તકો છે, અને 'ઘણુ મોડુ' (એજન પૃ. ૭૧) શિશ્વરિણીની પાંચ પવિત્રનો શ્લોક છે શ્લોક એકથી સાત પવિત્રનો થઈ શકે છે. અને આને પિંગલનો નવીન વિકાસ ગણવો જોઈએ વારણ કે પ્રાચીન પિંગલ પ્રમાણે છ ચરણનો અનુષ્ટુપ તે અનુષ્ટુપ નહીં પણ ગાયા ગણાય છે. પિંગલનું 'છન્દ સાસ્ત્ર' અને તેને અનુસરનારા વધા જ પિંગલો ચાર ચરણોના વૃત્તો વહી રહ્યા પછી સૂત્રોમાં નહીં આવી ગયેલ વૃત્તોને માટે મૂત્ર મૂકે છે. "અપ્રાનુક્ત ગાયા." (છ સા. ૮, સૂ. ૧) "અહીં નહીં વટેલુ તે ગાયા ગણાય." વધા પિંગલો લગભગ આ અર્થના મૂત્રો આપે છે અને તેના દૃષ્ટાન્તમા લગભગ દરેક જગાએ મહા-ભારતનો નીચેનો શ્લોક ગાયાના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપે છે.

દશ ધર્મ ન જાનન્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર નિવોધ તાન્ ।

મત્ત પ્રમત્ત ઝન્મત્ત શ્રાન્ત ક્રુદ્ધો વુમુક્ષિત ॥

ત્વરમાણસ્વ મીરુસ્વ લુપ્ત વામી ચ તે દશ ॥

આ અનુષ્ટુપના ચરણોમા સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ વંશુ જ નવું નયી, ફેરમાત્ર ચારને બદલે છ ચરણો છે એટલો જ છે પણ એ, શાસ્ત્રના નિયમોની બહાર જાય છે, શાસ્ત્રમા અનુક્ત છે, અને તેથી એ અનુષ્ટુપ નયી સ્વરૂ તો મેં આગળ વહેધું તેમ આસ્થાનવાલમા વેટલાવ છંદોનુ તેમ જ શ્લોકનુ સ્વરૂપ નિયત થયું નહોતું અને તેથી આવા પ્રયોગો મળે છે પછીના સંસ્કૃત કાલમા સાહિત્ય ચતુષ્પાદ શ્લોકવધમા જ વહે છે અને પિંગલ એને જ શાસ્ત્રીય માને છે અર્વાચીન વાલમા આપણે એક તરફથી નવા શ્લોકવધો રચ્યા, જેના થોડા દાસલા ઉપર લખ્યા અને વીજા હવે આવશે, અને વીજી તરફથી શ્લોકવધ તોડી યથેચ્છ અનિયત સર્યાની પવિત્રોના પરિચ્છેદોમા કાવ્યને વહેવડાવ્યું એમા કવિ કેવળ અર્થને અનુસરીને યથેચ્છ રીતે ગમે તેટલી પવિત્ર, એકી સર્યાની પવિત્ર પણ, પરિચ્છેદ પાડે છે આને પ્રો ઠાકોર શ્લોકભગ કહે છે

આ શ્લોકભગ મુસ્યત્વે શક્ય બને છે, — કાવ્યમાત્રી ગેયતાનુ વિશ્લેષણ કરવાથી આગળ (ગત પૃ ૧૧૯-૨૦) કહી ગયો તેમ આપણી પરપરા વધા જ વૃત્તો ગાવાની છે અનુષ્ટુપ પણ ગદાતો ગાવાને માટે ચાર ચરણો આવશ્યક હતા અગ્રેજી કાવ્યના પરિચયથી આપણને સમજાયું કે કાવ્યને ગાવાની જરૂર નથી અગ્રેજી કાવ્યનુ ગીતરહિત પઠન^૧ થાય છે, તેથી આપણે પણ તેવા પઠનનો ઉપયોગ કર્યો અને સંસ્કૃત વૃત્તોમા એ એકદમ શક્ય વળ્યું કારણ કે સંસ્કૃત વૃત્તો, સંગીતના તાલ સાથે સ્વધ ધરાવતા સંધિઓના આવર્તનોના બનલા નથી એટલે અગેય કાવ્યની ભાવનાના ઉદય સાથે જ એને માટે ઉપયોગી વૃત્તોના આલો એક મહાર કવિઓને જડી ગયો ! ગુજરાતી કાવ્યમા એથી એકદમ અગેય કાવ્યનો ફાઝ આવ્યો આ રીતે પિંગલમા એક નવી વિચારદૃષ્ટિ પ્રવેશ પામી, અન પિંગલે નવી દિશાએ વિકાસ સાધવા માંડ્યો

કાવ્યમાથી ગેયતા નીવડી જાય એટલે પછી કાવ્યો માત્ર અર્થને અનુસરીને પઠાના રહે^૨ છંદના વિરામ ઉપરાત અહીં અર્થવિરામની દૃષ્ટિ સામેલ થાય છે એ દૃષ્ટિને લીધે છંદની યતિઆ વિશે પણ આપણે ફરી

૨. recitation

૩ આ પ્રમાણનુ પઠન સંસ્કૃત નાટકોમા પરિચિત હનું એનું કઈક સૂચન મને ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાથી મળે છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર વાગમિનયને અગે, છંદથી સ્વતંત્ર રીતે, છંદના પઠનમા અર્થ પ્રમાણે પઠન કરવાનું વહે છે ભરત-

વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. અને હવે જાણે આપણા પૃથક્કરણવ્યાપારમા ચરણ પછી યતિ આગળ જ આધીને ઝુના રહીએ છીએ.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે વૃત્તોના દરેક ચરણે યતિ હોય છે (એક ઉદગતા સિવાય). તે ઉપરાત બેટલાક વૃત્તોમા એક અને બેટલાક વૃત્તોમા બે મધ્યયતિ હોય છે. આ યતિઓમા નર્સ મેન્ડ છે કે નહીં એ સવધી પ્રાસ્તાવિક શ્લોકોમા થોડુ ચર્ચેલુ મઠી આવે છે,* પણ એ સિવાય આ યતિઓ સવધી એક બીજી વધુ મહત્વની વાત પિંગલોમાથી જ મઠી આવે છે તે એ કે શ્લોક પૂર્ણ થયા પછી તેમ જ શ્લોકાર્થ પછી સધિવ્યાપાર ચાલતો નથી પણ શ્લોકાર્થની નાટકશાસ્ત્રના સત્તરમા અધ્યાયમા નીચે પ્રમાણે છે :

“અથ વિરામ. અર્થમમાપ્તો કાર્યવશાત્ છન્દોવશાત્ । કસ્માત્, દૃશ્યન્તે
હોકદ્વિનિચતુરાશ્ચરા વિરામા । યથા

કિં, ગચ્છ, મા વિશ, સુદુર્જન ! વારિતોઽસ્તિ,
કાર્યં ત્વયા ન મમ, સર્વંજનોપભુક્તમ્ ॥”

અ. ના. મા. વાં ૨, પૃ. ૩૯૯

અહીં સ્પષ્ટ જણાવેલુ છે કે છન્દને લીધે નહીં પણ અર્થમનાપ્તિને લીધે વિરામ કરવાનો છે. અને તેનુ દૃષ્ટાન્ત વસન્તતિલ્પાની બે પક્તિઓમા આપેલુ છે, તેમા એક, બે, ત્રણ, ચાર એમ અઢારોએ વિરામો આવે છે, જ્યાં મેં વિરામચિન્હ મૂકેલા છે તેના ઉપરની ટીકામા અભિનવગુપ્ત ધાજ દૃષ્ટિચિન્હુ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે : “તથેતિ વિચ્છેદે, અર્થસમાપ્તિનિમિત્ત વિરામો વાસ્ય કાર્ય । અર્થોઽજ્ઞાનાસ્વાક્યાર્થ । ન છન્દોવશાદિત્યનેન ચ વિના પ્રયોગપરતન્ત્રેણ તદા સ તદવસરોચિત-વિરામવતિ વૃત્તે ગ્રહણપ્રથમ કાર્ય । પ્રયોક્ત્રાપિ કવિપરતન્ત્રેણ ન ભાવ્ય-મિત્યપ્રાપિ તેનાર્થવશાદિવિરામ કાર્યં ઇત્યાપ્યાતમ્ ।” એ વહે છે કે અર્થસમાપ્તિને કારણે વિરામ કરવો અર્થ એટલે વાચ્યનો અવાન્તર અર્થ (મુખ્ય અર્થ તો આજ્ઞા શ્લોકમા કે વાચ્યમા પૂરો થાય. તેની અહીં વાત નથી) અભિનવગુપ્ત એટલા માટે આગળ જઈને કહે છે કે કવિએ પણ જર્થ પ્રમાણે વિરામ મૂવી શકાય એવુ વૃત્ત પસંદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અને પ્રયોજકે (અનવનારાએ) પણ કવિને વશ ન થતી જતા વૃત્તમા ન હોય ત્યાં પણ અર્થ પ્રમાણે વિરામ કરવો

૪. નિર્ણય સાગરની ‘છન્દ શાસ્ત્ર’નો મૂળિકામા આવી ચર્ચા છે. ત્યાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક મળે છે :

શ્લોકેઽર્થમાત્રા તુ યતો વિરતો માત્રવાન્તરમ્ ।

વિચ્છેદે ત્વય માત્રે દ્વે અવસાયે તતોઽધિકમ્ ॥

છ. મા. મૂળિકા પૃ ૬૨

અદરની એકી અને વેકી પક્તિ વચ્ચે સધિ આવશ્યક છે, જો કે ત્યાં શબ્દ વિશક્તિ-પ્રત્યય સાથે પૂરો થવો જોઈએ, (—સધિને લીધે યતા થોડા અપવાદો બાદ કરતાં). મધ્ય યતિએ પણ સધિ આવશ્યક છે પણ ત્યાં શબ્દોના પણ વિભાગ થઈ શકે છે, માત્ર એટલું કે એમ યતિથી થતો વોઈ પણ એક વિભાગ વે અક્ષરથી નાનો ન હોવો જોઈએ.^૫ (જુઓ ગત પૃ ૧૧)

પ્રાચીન પિગલો આ વધી યતિઓનો અર્થ વિરામ એવો વરે છે પણ મને એ અર્થ ચિન્ત્ય જણાય છે મધ્ય યતિ અને વિપમ સમ પક્તિઓ વચ્ચે જો વિરામ જ આવશ્યક હોય તો સધિ થઈ શકે? સસ્તુત સધિનિયમો પ્રમાણે વાક્ય પછી સધિ થતી જ નથી. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે વાક્ય પૂરું થયે વિરામ આવે, અને તેથી વાક્યાન્તે આવતા શબ્દોનો, પછી આવતા વાક્યના આદ્ય શબ્દ સાથે સપર્ક જ જરાનય બને સપર્ક વિના સધિ અશક્ય છે સધિ-યોગ્ય સ્થિતિને સહિતા-નિકટપણુ જ કહેલ છે તેવી જ રીતે વાક્યની અદરના શબ્દોની સધિ વોલનારની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે વોલનાર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શબ્દો છૂટા પાડીને બોલે, તો શબ્દોનો પરસ્પર સપર્ક ન રહે એટલે સધિની જરૂર ન રહે વાક્યમા તો છન્દ પ્રમાણે શબ્દો મેળા વોલવાના છે જ તેથી પક્તિની અદર, વાક્ય એક હોય કે અનેક હોય તો પણ, સધિ આવશ્યક ગણી છે શ્લોકાર્થે વિરામ આવે છે માટે સપર્ક અશક્ય બનતા સધિ નિષિદ્ધ કરી છે એથી ઝલટી રીતે દલીલ કરતાં, એમ જ માનવું પડે, કે જ્યાં જ્યાં સધિ આવશ્યક માની છે ત્યાં ત્યાં વચમા વિરામ ન હોઈ શકે માટે હું માનું છું કે મધ્યયતિ આગલ અને વિપમ-સમ પક્તિઓ વચ્ચે, જે યતિ છે તે વિરામાત્મક નથી, પણ માત્ર વિલબનાત્મક છે. ચત્યારની પરપરાપ્રાપ્ત શ્લોકચટન પદ્ધતિમા પણ શ્લોકાન્તે અને શ્લોકાર્થે વિરામ પહેલાં વિલબન આવે જ છે હું માનું છું કે એ સિવાયની વિપમ-સમ ચરણ વચ્ચેની યતિ અને મધ્યયતિ માત્ર વિલબનાત્મક જ છે મધ્યયતિ આગલ તો શબ્દ પણ તોડી શકાય છે, તો ત્યાં પાઠવિચ્છેદાત્મક વિરામ આવી જ ન શકે પદમધ્યયતિના દૃષ્ટાન્ત તરીકે નીચેની પક્તિ અપાય છે

પર્યાપ્ત તપ્તચામી — વરવટકતટે શિષ્ટશીતેતરાશી ।

અહીં 'ચામીકર' (=સોનું) એક શબ્દ છે તેના ઉચ્ચારણમા 'ચામી' — પછી અટકી જઈને 'કર' એમ વોલવાનું હોઈ શકે જ નહીં એટલે હું માનું છું કે મધ્યયતિમા માત્ર વિલબન જ રૂપ છે વિરામ ઉપરાંત પાઠવિચ્છેદ

૫ પિગલની ચર્ચામા આમ શબ્દમગ્નો તદ્દન નિષેધ નથી થયો પણ કોઈ પણ શિષ્ટ વચિના કાવ્યમા એવો શબ્દમગ મળતો નથી.

નહી અને વિષમસમ પત્તિનુ પળ હુ એમ જ સમજુ છુ સધિ થયેલા પાન્દોની વચ્ચે વિરામ અત્યત વહેસાર થાય. જેમો

તાબૂલપલ્લીપરિણદૂગા-
સ્વેચ્છાલતાલિગિતચન્દાનામુ ॥

રધુવશ ૬, ૬૪.

અર્થ સમજીને પાઠ કરનાર અટ્ટી 'પૂગા' આગળ વિરામ નહી શકેને જ નહી કારણકે તેનો વિભક્તિ પ્રત્યય 'સુ', આગળ આવતા 'સ્વે' મા સધિ પામેલો છે એટલે હુ માનુ છુ કે શ્લોકોવાર્થ અને શ્લોકોનાં સિવાયની યતિઓ માત્ર વિલંબ-નાત્મક છે એટલે ત્રિવધાએ કોઈ ત્યા વિરામ કરે તો તેને હુ દોષ કહેતો નથી પણ ત્યા આવશ્યક છે તે માત્ર વિલંબ, વિરામ નહી.^૧

૬. વિરામનો શબ્દાર્થ અટવી જવુ એવો થાય છે, છતાં વિરામ શબ્દ વિલંબના અર્થમા વપરાતો હોય એવુ સૂચન મને ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના અમુક શ્લોકો ઉપરથી મળે છે

વિપાદે ચ વિતર્કે ચ પ્રસ્નેડ્યામર્થે એવ ચ ।

વલાવાલપ્રમાણેન પાઠ્ય વાર્ય પ્રયોક્તુમિ ॥ ૧૪૧

દોષાનામર્થયોગેન વિરામે વિરમેદિહ ।

એવદ્વિચિતુ પચપટ્વલ ચ વિલવિતમ્ ॥ ૧૪૨

વિલવિતે વિરામે હિ સદા ગુર્યંધર ભવેત્ ।

વળ્ણા કલાના પરતો વિલવો ન વિધીયતે ॥ ૧૪૩

એનો અર્થ હુ એમ સમજુ છુ કે વિપાદ વિતર્ક વગેરે ભાવોના નાટ્યનિરૂપણમા પ્રયોક્તાએ પાઠમા વિરામ કરવો આવો વિરામ એવી છ માત્રા સુધીનો હોઈ શકે વિલંબિત વિરામમા હમેશા ગુરુ અક્ષર જોઈએ આના ઉપરની ટીકામા અભિનવ-ગુપ્ત કહે છે. "વલલક્ષણો ય વાલ તત્પ્રમાણેન વિલવિતેન વાર્યમિતિ વિચ્છેદ-સ્પર્શ પ્રમાણ દર્શિતમ્ । અર્થયોગેનેતિ યથા સ્ફુટા પ્રતીતિર્ભવતિ તથા વિચ્છેદ વાર્યો ન ત્વતિવિલવિત પઠેદિત્યર્થ । (ભ ના ગા વૉ ૨ પૃ ૪૦૨) અહીં ૧૪૨ મા શ્લોકમા આવતા 'અર્થયોગેન વિરમેત્' એ શબ્દો ઉપર ટીકા કરતા અર્થપ્રતીતિ અસ્ફુટ થઈ જાય એટલો વધો વિલવિત પાઠ ન કરવો એમ કહેલુ છે એટલે વિરામ, વિચ્છેદ, વિલંબ એ વધા શબ્દો આ સદર્ભમા ભગભગ એ જ અર્થમા વાપરેલા હોય એમ જણાય છે છતાં ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની દુદ્ધ પ્રતો ઘાણી મળતી નથી, વધારે ટીકાઓ મળતી નથી, એટલે પૂરી ક્ષાતરીથી આ અર્થ ઉપર હુ આધાર રાખી શકતો નથી

पण आटला विलबनने आवश्यक गणवु ज जोईए एने न स्वीकारीए तो श्लोकमा पछी एक चरणने बीजायी भिन्न करवा बीजु वशु तत्त्व रहेतु नथी अलवत्त आ वधा ज अक्षरमेळ वृत्तोमा अक्षरनी सख्या नियत छे पण छन्दोवद्ध काव्यना श्रवणमा श्रोता कई अक्षरो गणीने पक्तिनु आकलन करतो नथी श्रवणमा तो पक्तिना उपसहारनो सस्वार चरणने अते आवता विलबन के विलबनपूर्वक यता विरामयी ज थाय छे ए विलबनने माटे ज वधा वृत्तोमा (एक उदगताना दृष्टान्त सिवाय) चरणने अते गुरु आवे छे सस्कृतमा गुरुने ज लबावी शवाय छे, अने तेयी चरणान्ते हमेशा गुरु आवे छे ए विलबनने लीधे ज चरणान्त लघुने पण पिंगल गुरु गणे छे — गुरु करे छे अलवत्त आनो अर्थ एवो नथी ज के चरणान्ते गुरु मूकी विलबन बरीए एटलायी ज चरणनो मेळ सघाई जाय छे मेळनी दृष्टिए एम कहेवु जोईए के सस्कृत वृत्तोमा आवता चरणनो मेळ तेमा आवता लघुगुरुना न्यासमा अने अते आवता गुरु अने तेना विलबनमा रहेलो छे वृत्तना चरणमा लघुगुरुन्यास एवी रीते करेलो होय छे के ए चरण पोते ज अते गुरु अने तेनु विलबन मागी ले आ प्रमाणे विलबन ए मेळनो भाग होवार्थी सस्कृत वृत्तोमा चरणात यताववा प्राप्त के एवी बीजी वशी छन्दोमगीनी जरूर पडती नथी तेयी सस्कृत पिंगले प्राप्त के यमकने हमेशा आगन्तुक गणेल छे, वदी तेने छदनु आवश्यक अग गणेलु नथी, तेनी कदी चर्चा करी नथी सस्कृत पिंगल हमेशा प्राप्तयी मुक्त रहेलु छे आ मर्व उपरयी जणाय छे के चरणान्त विलबन के विलबनपूर्वक यता विरामने छन्दनु ज अग गणवु जोईए

आ विरामने बदले विलबनने आवश्यक गणवायी अर्थानुसारी गीतरहित पठनने बहु लाभ थई जाय छे अर्थप्रवाह जाळववा माटे बे पक्ति वच्चे आवती यति मान टूका विलबनथी ओळगी शकाय छे अने मध्ययति तो ए करता पण टूका विलबनथी ओळगी शकाय श्लोकभंग थाय त्या तो श्लोकार्थ के श्लोकान्तनो पण प्रश्न रहे नही एटले अमुक पक्तिए श्लोकार्थ थई त्या विलबनपूर्वक विच्छेद आवश्यक बने नही अर्थात् कवि, अर्थविवसाए कोई पण एक चरणनो अत मान विलबनवाळो अथवा विलबन अने विच्छेदवाळो करी शकशे पण साये साये हु एम पण मानु छु बे, श्लोकमा वधारेमा वधारे बे ज चरणो विच्छेद बिना विलबनात्मक यतिथी सघाई शकता हता, वधारे नही, ए अही श्लोकभा थमा पछी पण याद राखवु जोईए अर्थात् पद्यप्रवाहमा, भले कोई चरणे विच्छेदवाळी अने काई चरणे मात्र विलबनवाळी यति आवे, पण बेथी वधारे पक्तिओ विच्छेद बिनाना

સંક્રમા ન આવે એ દ્રષ્ટ ગણવું જોઈએ અતરે અતરે એ વિચ્છેદ આવે એ વૃત્તરચનાના વચારણનું અગ છે, અને માટે તે ત્રાયા અતર સુધી લું ન થવા વેયું જોઈએ નહીં.

ચરણાન્ત યતિને આપણે છન્દનું આવશ્યક અગ ગણી, આ પછી મારે એ કહેવાનું છે કે મધ્યયતિ પણ છન્દનું આવશ્યક અગ છે. અલબત્ત વૃત્તને માટે ચરણ, અને ચરણને માટે ચરણાન્તવ્યંજક વિકલ્પન આવશ્યક છે એ દૃષ્ટિ મધ્ય-યતિના અસ્તિત્વને સમર્થિત કરી શકે નહીં. પણ સમયતિક છન્દોનો એક સાથે અભ્યાસ કરી જોતા જણાય છે કે એ પણ એક છન્દનું જ અગ છે.

હવે હું એ વિષય લડ છું અને એના પ્રારંભમા હું આગળ આવી ગયેલ વધા સમયતિક વૃત્તોના લગાત્મક ન્યાસ એક સાથે મૂકું છું જેથી વધા વૃત્તો એક નજરે જોઈ શકાય.

શાલિની ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

વૈશ્વદેવી : ગાગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

મદાક્રાન્તા : ગાગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

સમ્વધરા : ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

માલિની . લલલલલલગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

હરિણી : લલલલલગા । ગાગાગાગા । લગા લલગા લગા

સુવદના : ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાગા લલલગા

પ્રહૃષિણી . ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા

રુચિરા : લગાલગા । લલલલગા લગાલગા

શિશ્વરિણી : લગા ગાગાગાગા । લલલલલગાગા લલલગા

શાર્દૂલવિક્રીડિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

હવે આપણે આ સમયતિક છદોનો વધારે મૂલ્યમત્તાથી અભ્યાસ કરીએ આપણે આ છદોનું પૃથક્કરણ કરતા જઈએ અને વર્ગ પરિસ્થિતિ યતિને આવશ્યક બનાવે છે તે જોઈએ

આ છદોનો મોટો ભાગ એવો છે જેના પહેલો યતિલઢ ગુરુબહુ છે એ જોતાં વહી શકાય તે ચાર કે વધારે ગુરુઓ ભેગા થતા તે પછી યતિ આવશ્યક બને છે જાણે એક સાથે આવતા ગુરુઓનો પારોહ એટલો વિકટ બને છે કે ત્યાં પહોંચ્યા પછી વિકલ્પનથી સ્થિતિ વચ્ચે પડે છે એ આરોહ પછી અવરોહ આવે છે અને તેનો ઢોઢાવ ઓછો વિકટ હોય છે ચઢાવ કે ઢોઢાવ ગુરુઓથી વિકટ બને છે તો લઘુઓથી તે વધારે સહનવાળો બને છે શાલિનીનો

પહેલો યતિલઢ ચાર ગુરુ પૂરો થાય છે, પળ પછી અવરોહમા લઘુઓનુ મિશ્રણ થવાથી અવરોહ સાત અક્ષરો સુધી લવાય છે શિશ્વરિણીનો આરોહ એક લઘુ ઉપરાત પાચ ગુરુઓથી થાય છે તો તેનો અવરોહ વધારે લઘુમિશ્રણથી અગિયાર અક્ષર સુધી જાય છે ૧૫ જ ગુરુઓ પછી યતિ આવતી હોય એવો એક જ દાહલો પ્રહર્ષિણીનો છે તેના ગુરુઓ ઉચ્ચારણમા વધારે જોરદાર છે તેથી યતિ શક્ય બને છે તેનો અવરોહ પળ લઘુમિશ્ર હોઈ દસ અક્ષર સુધી લગાય છે એથી ઝલટો દાહલો શાર્દૂલવિક્રોડિતનો છે, જેમા પહેલા યતિલઢ લઘુમિશ્ર હોઈ વાર અક્ષર સુધી લવાય છે અને બીજો યતિલઢ ગુરુવહુલ હોઈ સાત અક્ષરમા પૂરો થાય છે વઢી કેટલાક આવા દાહલામા એમ પળ જણાય છે કે જાણે ગુરુઓના ભરાવાની સામે સમતુલા જાઢવવા યતિ પછી તરત એક લઘુવહુલ લઢ આવે છે મદાકાન્તામા પહેલા ચાર ગુરુઓના યતિલઢ પછી પાચ લઘુ અને એક ગુરુનો મધ્યયતિલઢ આવે છે શિશ્વરિણીમા પળ યતિ પછી પાચ લઘુ આવે છે સ્વર્ગધરાના પહેલા યતિલઢમા છ ગુરુઓ આવે છે, તો તે પછીના યતિલઢમા છ લઘુ અને એક ગુરુનો યતિલઢ આવે છે પ્રહર્ષિણીના પહેલા યતિલઢમા ત્રણ ગુરુ છે તો તેની પછી ચાર લઘુ આવે છે વઢી એમ પળ જણાય છે કે ચારથી વધારે ગુરુઓ લઘુની મદદ વિના મેળા થઈ શકતા નથી શિશ્વરિણીમા પાચ ગુરુ મેળા કરવા છે તો આદિમા એક લઘુ આવે છે સ્વર્ગધરામા છ ગુરુ મેળા કરવા છે, તો વચમા પાચમો લઘુ આવે છે આ રીતે જાણે વૃત્તરચના એક સાથે આવતા વહુ ગુરુઓને સહન કરી શકતી નથી તેથી યતિ આવશ્યક બને છે

એવી જ રીતે અમુકથી વધારે લઘુઓ મેળા થવાથી યતિ આવશ્યક બને છે પળ ત્યા પળ લઘુઓને અતે ગુરુ આવે જ છે યતિમાં વિલગન આવશ્યક છે અને તે ગુરુ વિના શક્ય નથી, તેથી યતિ પૂર્વે હમેશા ગુરુ આવે છે* એટલે લઘુપરપરાને અતે પળ ગુરુ આવ્યા પછી જ યતિ આવી શકે જેમ ગુરુઓ માટે કહ્યુ છે કે ચાર ગુરુઓ પછી યતિ આવશ્યક બને છે તેમ વહી શકીએ કે પાચ કે વધારે લઘુ પછી ગુરુ આવી યતિ આવશ્યક બને છે આનો પ્રસિદ્ધ દાહલો હરિણી છે તેના પહેલા બે યતિલઢ તે મદાકાન્તાના ઝલટાવેલા પહેલા બે યતિલઢો વરાવર છે, એટલે એનો પહેલો યતિલઢ લઘુવહુલ છે તેમા પાચ લઘુઓ પછી ગુરુ આવી યતિ આવે છે આ સાથે સ્વર્ગધરાના મધ્યયતિ-લઢ પળ ગણાવી શકાય વારણ કે તેમા પળ છ લઘુ પછી ગુરુ આવી યતિ આવે છે કદાચ સૌથી પ્રબલ દાહલો માલિનીનો છે તેમા છ લઘુ પછી બે

૭ પિંગલના કેટલાક વૃત્તોમા લઘુ પછી યતિ જણાય છે તેનુ નિરાકરણ આ પ્રકરણને અતે આપેલ પરિશિષ્ટમા કરેલુ છે

ગુણ આવીને પછી યતિ આવે છે. શાલિની અને માલિની વન્નેના ઉત્તર યતિ-સહો એક જ છે. શાલિનીમાં ચાર ગુરુઓથી યતિયોગ્ય આરોહ થાય છે. માલિનીમાં છ લઘુ અને ચાર ગુરુઓથી યતિયોગ્ય આરોહ થાય છે. આ ઉપરથી જણાશે કે યતિયોગ્ય આરોહ માટે ગુરુઓ ઘોડા જોડીએ છે, લઘુઓ વઘારે જોડીએ છે, જો કે વગેરે વચ્ચે કોઈ જાતનું ગણિતપ્રમાણ નથી.

આથી ઝલટી રીતે જે વૃત્તોમાં ઉપર વતાવ્યા પ્રમાણે ચાર કે વઘારે ગુરુઓ, કે, અતે એક કે ચાર ગુરુઓવાળા પાંચ કે વઘારે લઘુઓ આવતા નથી, તે વૃત્તો સમયતિક નથી. આગળ આવી ગયેલા કોઈ પણ અયતિક વૃત્તમાં ચાર જેટલું ગુરુસપતન કે પાંચ જેટલું લઘુસપતન આવતું નથી. આ કસોટીથી આપણે કહી શકીએ કે પૃથ્વી અયતિક વૃત્ત છે, પૃથ્વીને ઘણા પિંગલો સમયતિક માને છે ('રંગિપલ' પૃ. ૩૬૩) અને આપણે જેને નર્દટક કહ્યું તેને પણ કેટલાક પિંગલો સમયતિક માને છે (એજન પૃ. ૩૬૫) પણ આમાની એક પણ યતિ આવશ્યક નથી. વસન્તતિલકામાં પણ કેટલાક પિંગલો ભિન્ન ભિન્ન સ્થાને યતિ માને છે (એજન પૃ. ૩૩૬) પણ એમાં યતિ આવશ્યક નથી. આપણે એ ત્રણેય વૃત્તોનો ન્યાસ ફરી જોડીએ.

વસન્તતિલકા • ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

પૃથ્વી • લગા લલલગા લગા લલલગા લગા લાલગા

નર્દટક : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

અહીં કોઈ પણ જગાએ વેધી વઘારે ગુરુ ભેગા થતા નથી, ઘણી જગાએ તો ગુરુ એકલો જ આવે છે, તેમ જ કોઈ પણ જગાએ ચારથી વઘારે લઘુઓ ભેગા થતા નથી, ઘણીજગાએ તો બે કે ત્રણ જ લઘુઓ ભેગા થાય છે એટલે આમાં યતિ આવશ્યક નથી. કે હ ધ્રુવે આ સ્થાનોની યતિને શોભાની કહી છે તે યથાર્થ છે (સા વિ. ભા. ૧, ૧૧૫) આ જ રીતે આપણે જોયું કે શાર્દૂલ-વિત્રીક્ષિતમાં ચાર જેટલા ગુરુઓ કે પાંચ જેટલા લઘુઓ ક્યાય સળગ આવતા નથી તેથી વાર અક્ષર સુધીના લઘુમાં યતિ આવતી નથી વાર અક્ષરે યતિ આવે છે તે પશ્ચિતના લઘુના કે વિસ્તારની યતિ છે, જેને આપણે યતિની આવશ્યકતાનું યોગ્ય કારણ માનવું જોઈએ. આવી લઘુનાથી આવશ્યક થયેલી આ 'અ' જ યતિ છે. પણ ઉપર જણાવેલા વસન્તતિલકા, પૃથ્વી, નર્દટકમાં જે શોભાની યતિ આવે છે ત્યાં પણ કારણ આ લઘુનાનું છે સામાન્ય રીતે સસ્ત્રુતમાં ટૂંકામાં ટૂંકો 'દલો' અનુષ્ટુપ છે, એટલે કોઈને આઠ અક્ષરે યતિની અપેક્ષા ઝમી પાડ, અને ઉપરના વૃત્તોમાં વસન્તતિલકા અને પૃથ્વીમાં આઠમે જ યતિ છે એ સૂચક છે નર્દટકમાં સાતમે યતિ છે, તેનું કારણ એ છે કે યતિને માટે ગુરુ

આવશ્યક છે, અને આઠમા સ્થાનની નજીવમા નજીવ ગુરુ સાતમે સ્થાને છે પણ આ લઘાણ અનિર્વાહ્ય નથી એટલે ત્યાં યતિને આપણે આવશ્યક ગણતા નથી. અનુષ્ટુપના સ્લોનાર્થને એકમ લઈ આપણે સતત પઠી શકીએ છીએ એ જોતાં મોઢ અક્ષર સુધી અયતિક છદો જઈ શકે એમ બહી શકીએ, અને આપણે જોઈએ છીએ કે અયતિક છદો વ્યવરેમા વ્યવરે સત્તર અક્ષરો સુધી જાય છે સાધારણ પઠવાની પદ્ધતિમા આ લઘાણ પલેશકર લાગતુ નથી, સુભગ લાગે છે, એટલે વસતતિલકા વૃથ્વી નર્દટકમા યતિ નથી એ અભિપ્રાય જ શાસ્ત્રીય ગણવો જોઈએ

આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે અનાવૃત્તનધિ વૃત્તોમા જ્યાં યતિ હોય છે ત્યાં તે વૃત્તના સવાદનુ અવિશ્લેષ્ય અગ છે અને તેનુ સ્થાન સ્થિર હોય છે વૃત્તોમા લઘુગુરુના જે કનથી અને ચરણાન્તે આવતા ગુરુ અને પછીની યતિથી નવાદ સિદ્ધ થાય છે, તે જ લઘુ કે ગુરુના અમુક સહ્યાના સપતનથી એ સવાદના એક અગ તરીકે ગધ્યયતિ આવશ્યક બને છે એ જ્યાં હોય ત્યાં સ્થિર હોય છે એટલે કેટલાક છાન્દસિવો જે એમ માને છે કે વૃત્તમા જુદે જુદે સ્થાને યતિ મૂકવાથી નવા નવા છન્દો થાય છે તે છન્દના સવાદના સ્વરૂપ સાથે અસંગત છે આપણે આગઢ જોઈ ગયા કે નર્દટકમાં જુદે જુદે સ્થાને યતિઓ મૂકીને પિંગલ્યારો તેના અવિતથ કોવિલક વગેરે નવા છન્દો વનાવવાનો કે નિરૂપવાનો દાવો (જુઓ છ ર પૃ ૬૪) કરે છે તે અનાધાર છે

આપણે ઉપર જે ચર્ચા કરી અને યતિને આવશ્યક વનાવનારી જે પરિસ્થિતિ નક્કી કરી તેમા પ્રથમ દૃષ્ટિએ કેટલાક અપવાદો જેવુ દેસાય છે તે હવે જોઈએ આપણે જોયુ કે પાંચ કે છ લઘુ સઢગ આવતા પછી ગુરુ આવી યતિ આવશ્યક બને છે અહીં અપરવચ્ચ વૃત્ત એક દૃષ્ટિએ અપવાદ જેવુ જણાશે તેની વિષમ પદ્ધતિમા એક માયે છ લઘુ આવે છે, છતાં એના ચરણમા યતિ આવતી નથી પણ આ વૃત્ત અર્થસમ વૃત્ત છે, અને એના મૂઢ સ્વરૂપમા તેનો આદ્યભાગ માત્રામેઢી હતો તેમાથી આ પરિણામ આશ્ચુ છે એટલે આ દૃષ્ટાન્ત આપણા સિદ્ધાન્તોને હાનિકારક નથી આનાથી ઝલ્લડા પ્રચારના અપવાદ જેવુ રુચિરા વૃત્ત જણાય છે તેમા પ્રથમ લગાલગા આવે છે, તેમા ગુરુ તો વે જ છે છતાં ત્યાં યતિ આવે છે પણ એ યતિ ચારી તો પ્રહર્ષિણીમાથી ડતરી આવેલી યતિ છે રુચિરા એ પ્રહર્ષિણીની જ વિવૃતિ છે

પ્રહર્ષિણી . ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા

રુચિરા લગાલગા । લલલલગા લગાલગા

પ્રહર્ષિણીમા ત્રણ ગુરુઓ હતા તેની માત્રા સચવાઈ લગાલગા એવુ સ્થાન્તર થયુ છે અને તેથી મૂઢની યતિ પણ ત્યાં ડતરી ગાવી છે નહિતર

રુચિરામા સ્વત્ત્ર રીતે મને યતિની આવશ્યક્તા જણાતી નથી રુચિરામા
ઝગાલગાયી પ્રારંભ થાય છે, ઉપેન્દ્રવજ્રામા ઝગાલગાયા થી પ્રારંભ થાય છે અને
છતા ત્યા યતિ નથી તો રુચિરામા પણ યતિ આવશ્યક ન હોઈ શકે પઠનમા
પણ મને એમ જ જણાયું છે, અને તેના દૃષ્ટાન્ત માટે હું નીચેની પક્તિઓ
રજૂ કરું છું

નદી પ્રવાહ મલિન મેષયી થયે,
વિગાર વારિ મહિ ન થાય સિન્ધુના

શિશુપાલ વધનો ૧૭ મો સર્ગ રુચિરામા છે તેના ૧૮ મા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ

ધનાધુભિરંહુલિતનિમ્નગાજલં
જલં ન હિ વ્રજતિ વિકારમધુધે ॥૬

શિશુપાલવધ ૧૭, ૧૮

પ્રમાણે છે તેના અર્થને અવલંબીને ઉપરની પક્તિઓ લખી છે અહીં અર્થ-
દૃષ્ટિએ ભાવાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન નથી, પણ ઉપરની પક્તિઓમા ચાર અક્ષર
પછી યતિ આવતી નથી તેને લીધે પઠનમા વિક્ષેપ કે ક્ષતિ જણાય છે કે
નહી તે પરીક્ષવા આ પક્તિઓ લખી છે પહેલી પક્તિમા યતિસ્થાનથી પ્રવાહ
એવા અને બીજી પક્તિમા વારિ એવા વિભાગો તે તે શબ્દના પડે છે મારો
નમ્ર મત છે કે યતિ વિના છન્દપ્રવાહ યથાયોગ્ય ચાલે છે

રુચિરાયી જરા જુદી રીતે શિશ્વરિણી પણ અપવાદનુ દૃષ્ટાન્ત છે આપણે
આગળ જોયું કે પાંચ કે છ લઘુઓ પછી ગુરુ આવે છે ત્યારે યતિ આવશ્યક
બને છે શિશ્વરિણી તેમા એ રીતે અપવાદ છે કે તેમા મધ્ય યતિ પછી પાંચ
લઘુઓ અને પછી બે ગુરુઓ આવવા છતાં ત્યાં બીજી મધ્ય યતિ આવતી નથી
શિશ્વરિણી લગા માગામામા । લલલલલમામા લલલમા

અલબત્ત શિશ્વરિણીના પહેલા છ અક્ષરો પછીના ભાગમા કોઈ પિંગલ
મધ્ય યતિ આપતું નથી પણ ગુજરાતમા જે રીતે શિશ્વરિણીનું ગાન સાથે પઠન
થાય છે તેમા યતિ જવું બિલબન સ્પષ્ટ હોય છે આ બિલબન એક કે બે રીતે
આવે છે કેટલાક મધ્ય યતિ પછી આવતા પાંચ લઘુ પછીના બે ગુરુઓ પછી
એ બિલબન વરે છે કેટલાક એ લઘુપરપરા પછીના પહેલા ગુરુ પછી વરે
છે, કેટલાક વિપમ ચરણમા પહેલા ગુરુ પછી, અને સમ ચરણમા બીજા ગુરુ

૮ અર્થ નદીના જલોને વાળ્યા વર્યા છે એવા મેષના જલો વડે જલધિનું
જલ વિકાર પામતું નથી

પછી કરે છે, ઘેટલાક દરેક ગુરુ પછી વરે છે. પણ આ વેમાયી એક ગુરુ પછી પઠનમા અવશ્ય યતિ જેવું વિલગન આવે છે એમા શંકા નથી. અને અમુક અમુક સયતિક વૃત્તોના વધારણ તરફ નજર કરતા, પહેલા કે વીજા ગુરુ પછી યતિ આવવાને કારણ છે એમ સ્વીકારવું પડે એમ છે. મદાક્રાન્તામા પ્રયમ, યતિ પછી પાંચ લઘુ અને એક ગુરુના મધિ પછી યતિ આવે છે. એ ઉપમાને 'લઈએ' તો શિશ્વરિણીમા લલલલલગા પછી યતિ આવી શકે. માલિનીમા લઘુપરપરા પછી વે ગુરુ આવી યતિ આવે છે, તો એ ઉપમાને ઉપરથી શિશ્વરિણીમા પાંચ લઘુ પછીના વે ગુરુ પછી એટલે કે લલલલલગા પછી યતિ આવી શકે.

હવે આ યતિ સંભવિત હોય તો શિશ્વરિણીના પ્રયોગમા પહેલા ગુરુ કે વીજા ગુરુ શબ્દાત આવે છે કે કેમ એ ગવેષણની એક પ્રસ્તુત દિશા ગણાય. આ દૃષ્ટિએ હું કાલિદાસનું 'વિક્રમોર્વશીય' અને 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ' એ બે નાટકો તથા મન્નભૂતિના 'ઉત્તરરામચરિત' તથા 'માલતીમાધવ', તથા જેમા લાભે પ્રવાહે શિશ્વરિણી વહે છે એવા બે સ્તોત્રો, જગન્નાયની 'ગગાલહરી', તથા 'મહિમ્ન સ્તવ' જોઈ ગયો. તેમ જ વીજા પ્રાસ્તાવિક મુક્તઓમા શિશ્વરિણીના પ્રયોગો આ દૃષ્ટિવિદુએ જોઈ ગયો. કાલિદાસ શિશ્વરિણી વધુ વાપરતો નથી 'વિક્રમોર્વશીય'મા માત્ર વે જ શિશ્વરિણી છે અને 'શાકુન્તલ'મા આઠ છે શિશ્વરિણી માટે મન્નભૂતિ પ્રસિદ્ધ છે કેમેન્દ્ર મુવૃત્તિલક્ષ્મીમા "મન્નભૂતે શિશ્વરિણી નિરંગલતરગિણી" અનંગલ તરગવાળી મન્નભૂતિની શિશ્વરિણીનો ઉલ્લેખ કરે છે (સુ. તિ. ૩, ૩૩) અને કાલિદાસની મદાક્રાન્તા વચ્ચાણે છે મન્નભૂતિ 'માલતીમાધવ'મા ૨૨ અને 'ઉત્તરરામચરિત'મા ૨૧ શિશ્વરિણી પ્રયોગે છે 'માલતીમાધવ'મા ૨૨ શિશ્વરિણીઓમા થઈને કુલ ૧૮ ચરણો એવા નીચલે છે જેમા વેમાયી એકેય ગુરુ પછી શબ્દાન્ત આવતો નથી ૩૧ ચરણોમા પહેલા ગુરુ શબ્દાન્ત આવે છે, અને ૪૭ ચરણોમા વીજા ગુરુ આવે છે એટલે કે વીજા ગુરુ શબ્દાન્ત આવવાનું વલણ પ્રબલ છે 'ઉત્તરરામચરિત'મા ૨૧ શ્લોકમાયે ૧૭ ચરણોમા વેમાયી એકેય ગુરુ શબ્દાન્ત આવતો નથી, ૩૬ ચરણોમા પહેલા ગુરુ આવે છે, અને ૬૪ ચરણોમા વીજા ગુરુ આવે છે અહીં વીજા ગુરુ શબ્દાન્ત આવવાનું વલણ પ્રબલ છે પણ એ કરતા વધારે મહત્વની વસ્તુ એ છે કે 'ઉત્તરરામચરિત'મા એવા આઠા ને આઠા શ્લોકો છે જેમા સઘ્ન ચારેય ચરણોમા વીજા ગુરુ પછી શબ્દાન્ત આવે છે ૪, ૧૨; ૫, ૧૬; ૫, ૨૬ ('ઉત્તરરામચરિત', નિર્ણયસાગર) એ એવા શ્લોકો છે, ત્યારે વીજા તરફ ચારેય ચરણોમા પહેલા ગુરુ શબ્દાન્ત આવતો હોય એવા શ્લોકો

નથી ચઢી જેમા છદોરચના અને અર્થ રસે પ્રસન્ન હોય એવા ઘણાંસરા
ચરણોમા મને ઘીજા ગુરુએ શબ્દાન્ત જણાવો છે

ગુણા પૂજાસ્વાત ગુણિયુ ન ચ લિંગ ન ચ યમ ।

એજન ૪, ૧૧

પુરધીણા તિત્ત યુસુમનુમાર હિ ભવતિ ।

એજા ૪, ૧૨

વિમત્સ્યા ન પ્રેયો યદિ પરમસહ્યત્તુ ચિરત્ ।

એજન ૧, ૩૮

‘શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર’મા પણ

ન હિ સ્વાત્મારામ વિવયમૃગતૃષ્ણા ભ્રમયતિ ।

શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર ૮

એવી પવિત્ર મઠ્ઠે છે જેમા ઘીજા ગુરુએ શબ્દ પૂરો થાય છે ‘મંગાલહરી’મા પણ
પહેલા ગુરુએ અને ઘીજા ગુરુએ શબ્દ પૂરો થયાના દારાલા છે પણ પઢિત
જગતનાથનો સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક

દિગન્તે શ્રૂયન્તે મદમલિનગઢા વરટિન
વરિણ્ય વારુણ્યાસ્પદમસમશીલા ચલુ મૃગા ॥
દયાની લોભેઽસ્મિન્નપમશિલાના પુનરય
તત્તાના પાઙ્કિત્ય પ્રવટ્યતુ કસ્મિન્ મૃગપતિ ॥

ભામિનીવિલાસ ૧

આશોય શ્લોક વે ગુરુએ આવતા શબ્દાન્તનો છે પ્રાસ્તાવિક શ્લોકોમા

જટા નેય વેણીકૃતવચ્ચકલાપો ન ગરલ
ગલે વસ્તૂરીય ચિરસિ શશિલેખા ન કુસુમમ્ ।
દય ભૂતિર્નગિ પ્રિયવિરહજન્મા ઘબલિમા
પુરોરાતિભ્રાન્ત્યા કુસુમશર વિ ન પ્રહરસિ ॥

શ્લોક પણ એવા જ શબ્દાન્તનો દાખલો છે પણ હું વધારે દાખલા મેળા કરવા
ઇચ્છતો નથી ગુજરાતીમા પણ આવા દાખલા છે ગયા પ્રવરણમા શિવચરિણીના
દૃષ્ટાન્તનો વ્યાન્ત વલિનો શ્લોક આપો ઉપરના જ વધારણવાળો છે (ગત
પૃ ૧૪) પ્રો ઠાકોર સાધારણ રીતે યતિમગની છૂટના હિમાયતી છે પણ તેમના
શિવચરિણીઓમા પણ મને ઉપરના વચ્ચે સ્થાને શબ્દાન્ત આવતો મળ્યો છે
‘અર્ધાન્તિ’ વાવ્યમા પહેલી ચાર પક્તિઓમા ઘીજા ગુરુએ શબ્દ પૂરો થાય છે,

અને તે પછીની ચાર પક્તિઓમા પહેલા ગુરુ શબ્દ પૂરો ધાય છે આમાની આઠમી પક્તિમા તો પિંગલમાન્ય છઠ્ઠા અક્ષર પછીની યતિ પાઢી નથી, પણ લલલલલગા-એ શબ્દાન્ત આવે છે (ભજાકાર (૧૧૧૭) પૃ. ૧૦). શ્રી ઉમાશકરના શિલ્પરિણીઓમા પણ મને આ જ દેસાય છે તેમની 'ગગોત્રી'ના પહેલા વાક્ય 'વાઘા'મા પ્રથમ ચાર પક્તિઓમા પહેલા ગુરુ, અને પછીની ચાર પક્તિઓમા વીજા ગુરુ શબ્દાન્ત આવે છે, જો કે એકદરે એમના જે શિલ્પરિણીઓ મેં જોયા તેમા પહેલા ગુરુ શબ્દાન્ત આવવાનું વલણ મને પ્રવર્ત્તર જણાયું છે.

પણ આથી વધારે હું દાખલા લેવા ઇચ્છતો નથી તેનું એક કારણ એ છે કે આ દિશા પ્રસ્તુત હોવા છતાં ગણિતથી વધુ પ્રવર્ત્ત નિગમન નીવડી શકે તેમ નથી. ઉપરના ગણિતની વિરુદ્ધ એક એવી દલીલ વરાય કે એમ તો પક્તિમા અનેક જગાએ શબ્દાન્ત આવે છે તેમ અહીં પણ પહેલા કે વીજા ગુરુ પછી આવે, તેટલા ઉપરથી યતિને સમર્થન મળ્યું ન ગણાય આ દલીલ સાચી છે અને એને સ્વીકારતા એનું ગણિત એટલું વધુ અટપટું થઈ જાય કે કોઈ ગણિતશાસ્ત્રી જ તેને પહોંચી શકે. પ્રશ્નના મહત્ત્વના પ્રમાણમા એ મેહનત હું વધારે પડતી ગણું છું. પણ આટલે આવ્યા પછી આજો પ્રશ્ન વિચારી જોતાં એટલે સુધી જવાની મને જરૂર પણ લાગતી નથી.

આપણો પ્રશ્ન એ છે કે અમુક સંખ્યાના ગુરુના યૂથો યતિને આવશ્યક કરે છે તેમ જ અમુક સંખ્યાના લઘુના ગુરુન્ત યૂથો યતિને આવશ્યક કરે છે. મન્દાક્રાન્તામા પહેલી મધ્ય યતિ પછી આવતું લલલલલગા યૂથ પછી યતિ આવે છે એવું જ ગુરુન્ત લઘુન્ યૂથ શિલ્પરિણીમા આવે છે, છતાં યતિ કેમ નથી? આના સુલાસામા ઉપરની ત્રાવી ચર્ચા કરી છે. માત્ર વક્તવ્ય એ છે કે શિલ્પરિણીના પિંગલમાન્ય મધ્ય યતિ પછી લલલલલગાગાલલલગા એવડો યતિલ્લહ રહે છે આ લલલગા જો મન્દાક્રાન્તાના ધોરણે ચાલીએ, તો લલલલલગા પછી યતિ અપેક્ષિત થાય, જો માલિનીના ધોરણે ચાલીએ તો લલલલલગા પછી યતિ અપેક્ષિત થાય. વગેરે અપેક્ષાઓ વલ્લવાન છે, એ ગુજરાતીઓ જે રીતે પઠનગાન કરે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. મારો સુલાસો એ છે કે યતિ માટેની આ વે ગુરુઓની સ્પર્ધામા ઠામુકી યતિ જ ધાવી ન શકી. અલગત ગુજરાતી જિવિતામા પણ ધર્મી પક્તિઓમા આ વેમાર્થ એક પણ સ્થાને શબ્દાન્ત આવતો નથી પણ એ પ્રસ્તુત નથી એક વાર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ યતિ અશક્ય ગણાયા પછી એ જ પરિણામ આવે પણ યતિની અપેક્ષા છતાં યતિ ન આવી શકે તેના કારણ તરીકે, ગુજરાતી પઠનગાન અને વગેરે ગુરુ પછી શબ્દાન્ત આવવાના સંખ્યાવધ દાખલાથી આપણે એ ગુરુ સ્પર્ધાને યતિના અભાવના સુલાસા તરીકે

સ્વીકારી શકીએ કે નહીં એટલો જ પ્રશ્ન છે એ દૃષ્ટિએ જોતા હું માનું છું આ છુલાસો પૂરો નહીં તો અપૂર્ણ પણ પ્રતીતિવર થશે અલગત મહારાષ્ટ્રીઓ શિશ્વરિણીઓનું એ રીતે પઠા નથી કરતા, પણ છુલાસાનું સૂચન તો ગ્યા મઠે ત્યાથી રેંચુ જાડીએ, એ રીતે ગુજરાતના પઠનને યતિના અભાવના છુલાસા તરીકે સ્વીકારી શકીએ

એક ધીજી આવત પણ યતિના અભાવની વિચારણામાં પ્રસ્તુત છે શિશ્વરિણીમાં યતિ પછીની લઘુપરપરા પછી પહેલે ગુરુએ યતિ મૂકીએ તો ઘાકીનો યતિલઘુ પાંચ અક્ષરનો રહે, ધીજે ગુરુએ મૂકીએ તો ચાર જ અક્ષરનો રહે સ્વતંત્ર યતિલઘુ બનવાને આ વધુ ટૂંકી અક્ષરાવલી છે અત્યાર સુધી જોયેલા સયતિવ વૃત્તોમાં અત્ય યતિલઘુ ટૂંકામાં ટૂંકો સાત અક્ષરનો છે યતિ ન આવવામાં આ વાત પણ કારણભૂત હોય

આ પ્રમાણે યતિને આવશ્યક બનાવતા જે કારણો વહ્યા તેનું મપૂર્ણ સમર્થન જુદા જુદા વૃત્તોના દૃષ્ટાન્તોમાં મળ્યો રહે છે પણ એ કારણોને, ક્યાં છે તેથી વધારે ચોક્કસ કરી શકતા નથી દાખલા તરીકે ચાર જ ગુરુએ યતિ સા માટે આવે છે, અથવા ગુર્વન્ત પચ્છલઘુગુચ્છ પછી જ યતિ સા માટે આવે છે, તેનો છુલાસો કરી શકતા નથી તેમ જ ગુરુ લઘુ વચ્ચે કોઈ ગાણિતિક પ્રમાણ આપી શકતા નથી તેમ જ મદાન્તામાં મધ્ય યતિલઘુમાં પાંચ લઘુ પછી એક જ ગુરુએ યતિ આવે છે, અને માત્રિણીમાં છ લઘુ પછી, બે ગુરુએ સા માટે યતિ આવે છે, તેનો છુલાસો કરી શકતા નથી તેમ જ શારૂલ-વિક્રીડિત ઓગણીશ અક્ષરનો કેમ છે અને શાલિની અગિયાર અક્ષરનો કેમ તેનો છુલાસો પણ કરી શકતા નથી તેમ જ મદાક્રાન્તાના યતિલઘુ ઝાઝાસૂલટ થઈ હરિણી વૃત્ત બન્યું તેમ ધીજા કોઈ વૃત્તમાં કેમ ન થઈ શક્યું તેનો પણ છુલાસો કરી શકતા નથી ટૂંકમાં આપણો છુલાસો વહધુ છે તેથી જરા પણ આગળ જઈ શકતો નથી એ છુલાસાની આગળ જવા જે જે પ્રશ્નો આપણે કરીએ તેનો એ જ જવાબ છે કે, એ છે તે રીતે જ સવાદ થઈ શકે છે, — અન્યથા નહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે, કે તો થાવા અધૂરે અટકી પડતા છુલાસાથી શો લાભ ? તો કહેવાનું કે ચાર ગુરુ અથવા પાંચ કે વધારે લઘુનું ગુર્વન્ત ગુચ્છ યતિને આવશ્યક કરે છે, તેટલાથી પણ, યતિ એ છન્દાનું અંગ છે, અને તે હોય ત્યાં સ્થાયી હોય અને તેથી યતિવચ્ચે વૃત્તનું એક ઉપાગ ગણવું જોઈએ એટલું ચોક્કસ થઈ શકે છે, અને ઉપર ગણાવ્યાં તે અપતિવ વૃત્તોમાં મધ્ય યતિ આવશ્યક નથી એટલું સમજાય છે દરેક શાસ્ત્રમાં મવાન પણ અટકવું તો પડે જ છે, તેમ આ પ્રશ્નમાં મારે અહીં અટકવું પડે છે

અર્વાચીન સમયમા, કાવ્ય, લલકારને અને ગાનને છોડી, અર્થાનુસારી પઠન તરફ વઢે છે અને તેથી તેને આ યતિનુ વધન સૂચે છે ઘણા કવિઓએ આ યતિને અમાન્ય કરી કાવ્યો લખ્યા છે આ નવા પ્રયોગને હુ સ્વચ્છન્દ નથી ગણતો અને તેથી મેં કહેલા યતિના સ્વરૂપનો સાથે એ પ્રયોગોને ઘટાવવા રહે છે

અહીં સૌથી પ્રથમ એ કહેવાનુ કે ચરણાન્ત યતિ તો પઢાય એ જ દ્રષ્ટ છે ચરણાન્ત યતિસ્થાન આગઢ શબ્દનો કોઈ ભાગ, શબ્દનો પ્રત્યય પણ કપાય એ શોભતુ નથી છતાં ચરણાન્ત યતિથી પણ પ્રત્યયો કપાયાનાં દાસલા છે આપને એ દાસલા જોઈએ સ્વાભાવિક રીતે જ તેમા સૌથી પ્રથમ યતિભગના પ્રથમ શાસ્ત્રીય હિમાયતી" ગણાતા પ્રો ઠાકોરના જ દાસલા આપે

જરઠ તિપ્પતા હિંદની

ફરી નવજુવાન થાય, મુજ દેગની આર્યા

તણૂ સ્વપન એ અમોલ

‘રાજ્યાભિષેકની રાતનુ રેલાવિત્ર’, મળકાર પૃ ૧૯૭

એ જ કાવ્યમા પૃ ૨૦૩ અને ૨૦૧ ઉપર ‘તર્ણી’ અને ‘તર્ણા’ મૂઢ શબ્દથી- કપાઈ પછોની પક્તિમા પ્રારમ્ભમા આવે છે અલ્પત્ત ‘તણૂ’ ‘નેરૂ’ એ પ્રત્યયો છૂટા શબ્દો જેવા છે, એટલે એ કપાતાં અથને એટલો વધો બાવાત ન ાગે છતાં આને હુ દ્રષ્ટ ગણતો નથી. ‘આર્યાતા’ આગઢ ચરણાન્તે, ગમે તેટલા ટૂંકાં વિલગ્રનથી પણ, ત્યાં શબ્દ પૂરો થવાની પ્રતિતિ યાય છે, અને પછી પ્રત્યય

૧૦ પ્રો ઠાકોર યતિભગના પ્રથમ શાસ્ત્રીય હિમાયતી ગણાય છે, પણ તેમના જ સમકાલીન મટ્ટ રાજારામ રામશરૂ શ્રી હર્ષદેવપ્રણીત ‘નાગાનન્દ’ નાટકનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું છે તેમા યતિભગના હાકનો દાવો નીચેના શબ્દોમા કર્યો છે “પદ્યભાગમા બહુશ અનુપ્રાસનો નિયમ રાખ્યો જ નથી તેમ જ નથી ગણ્યો યતિભગ કે પ્રાક્રમગનો પણ લેશ યાદ અર્થનો અપહાર કરી એવી મિથ્યા વસ્તુનો આગ્રહ ધરવો એ કેવલ વિવેકશન્યનુ કામ ‘કવિ’ અથવા ઇથી પણ ઉચ્ચ ઉપનામથી સજ્ઞાત પુરુષોએ અનુપ્રાસ અને વીર્જા એવી જ વ્યર્થ શોભાના લોભથી નવા અર્થશૂન્ય શબ્દો ઉત્પન્ન કરવા — સમસ્ત અર્થને દૂષિત કરવો — એ સપઢુ જોઈને નિયા ભાષામસ્ત ગુજરાતી ગૃહસ્થ સિત થયા વિના રહેને? વઢી એક પ્રસિદ્ધ પ્રચનાર લેલે છે કે ‘યતિપ્રદમભગાદ્ય તાલ્યે ન ગણયેતકવિ.’ રાદેર, માધ શુદ્ધ ૧૫ સવત ૧૯૪૬ ” (ઉપરના મસ્તુત શ્લોકનુ મૂઢ મને હજી મઢ્યુ નથી) પુસ્તક દુર્લભ હોવાથી લાભુ અવતરણ મૂક્યુ છે

આવતા અન્વયધ્યાપાર ઉપર અનવેશિત રાખ આવે છે, છતાં આ યતિભગને કામ્ય ગણી કાઢાય આવા કામલા સ્નેહરસિગના 'પનપટ' રાગ્રહમા મળે છે ('વરદાન,' પનપટ પૃ. ૧૨૩), ત્યાં પણ વૃત્ત પૃથ્વી છે અને વપાયેલો પ્રત્યય 'તણો' છે. 'કેર' પ્રત્યય પૃથ્વીમા એ સ્થાને આવકો કામ્ય ગણી, તે તેમના 'પૂર્ણમા' વાચ્યમા મદાગ્રાન્તામા આવે છે (એજન પૃ. ૫૧) સુન્દરમ્મા પણ આવા પ્રયોગો જણાય છે (વાચ્યમગ્ન્યા પૃ. ૨૫, ૨૬). પણ શ્રી હમાશવરમા આ પ્રમારનો યતિભગ મને મઢ્યો નથી અને એ પણ માયે વહેલુ જાઈએ કે આના યતિભગો વૃત્તાના પ્રવાહો પ્રયોગ કરતા શ્લોકવદ્ધ રચનામા આછા કામ્ય થાય

આવા યતિભગોના અનુષ્ટુપમાં થતા પ્રયોગો વિશે મારે એટલું વિશેષ વહેવાનું કે એ શ્લોકાર્થની અંદર કામ્ય ગણાય પણ શ્લોકાર્થ વહાર કામ્ય ન ગણી કાઢાય હું આઠ (ગત પૃ. ૧૪૨) વહી ગયો તેમ અનુષ્ટુપ વિલક્ષણ હોવા છતાં એક રીતે એ અર્થસમ વૃત્તને રાસ મઢ્યો છે એની અર્થની યતિ વધારે દૃઢ છે, અને ત્યાં આ પ્રનાથે પ્રત્યય વગાય એ નિર્વાહ્ય નથી શ્લોકાર્થની અંદર થયેલા યતિભગનું દૃષ્ટાન્ત પ્રો ઠાકોરનું —

પ્રથમે ઋતુર્વચિત્થ — તપ્ત વિતાન છે સુલુ,

'દુપ્પાઠ', મળકાર પૃ. ૧૩.

એવું જ દૃષ્ટાન્ત પ્રો ઢોલરરાય માવડનું —

પરતુ વાત એ લીલાતણી ના કે'વી કોઈને

મળવાનની લીલા પૃ. ૧૧

પણ એમનો જ શ્લોકાર્થ વહાર જતા પ્રત્યયનો કાલ્પલો —

સસારે નહીં વપાયે મળવાન તણો લિલા

તણા જ્ઞાન સમુ જ્ઞાન" તો એ લીલા હવે લિયાં

જોઈને મેં સરેસરી ?

એજન પૃ. ૫૧

પઠનમા 'લિલા' અને 'તણા'નું અનુસધાન દુષ્કર થને છે આથી પણ વધારે સરાવ દૃષ્ટાન્ત હું પ્રો ઠાકોરના નીચેના કાલ્પલાને ગણુ છું

થાય તે ચરિ લેજે તૂ દેવ, ત્હારી મજા કજા

— પૌ અસ્પર્શ્ય જનેતાની સુધાસર્ગક્ષમા દૂગ

'શ્રી પૂજાલાલને કવિમાતાના દૂગ, મળકાર પૃ. ૩૧૨

આને વધારે સ્વરાવ ગણુ છુ, કારણ કે હજીયે 'કેહં' 'તણુ', પ્રત્યયો હોવા છતા, શબ્દથી છૂટા રહે છે, હિંદીમાં તો છઠ્ઠીનો પ્રત્યય જુદો લખાય પળ છે, પળ 'થી' જેવો પ્રત્યય તો શબ્દથી આટલો દૂર છૂટો ન જ પડી શકે, એમા જુદા શબ્દનો આભાસ પળ નથી, અને વઢી અહી તો છૂટો પડીને જુદા શ્લોકાર્થમા ચાલ્યો જાય છે. આને હુ અનિર્વાહ્ય યતિભંગ ગણુ છુ, જો કે સમેરવુ જોડીએ કે પઠનવેગ વધતાં, વિશેષ પઠનવેગની ટેવ પડતા, આવા પ્રયોગો પળ નિર્વાહ્ય બનતા જાય.

હવે હુ મધ્ય યતિના સ્થાને થતા યતિભંગનો વિષય લઉં છુ. યતિની ષણીસરી ચર્ચા મધ્ય યતિ વિશેની જ હોય છે આ ચર્ચાને અંગે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. તેમા પ્રથમ હુ એટલો જ પ્રશ્ન લઉ કે યતિથી, એટલે મધ્યયતિથી, શબ્દનો પ્રત્યય જુદો પડી જાય તો એ દોષ ગણાય? સરી રીતે આ પ્રશ્નની લાઘી ચર્ચા કરવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે ચરણાન્ત યતિથી છૂટા શબ્દો જેવા પ્રત્યયો કપાય તેને આપણે દામ્ય ગણુ છે, અનુષ્ટુપના એક જ અર્થમા ચરણાન્ત યતિથી સ્વતન્ત્ર શબ્દ ન હોય એવો પ્રત્યય કપાય તે પળ હુ પોતે નિર્વાહ્ય ગણવા તૈયાર છુ, તો આ મધ્યયતિ તો ચરણાન્ત કરતા ટૂંકી અને નિર્બલ છે. અને આનો એક દાખલો દલપતરામમાયી મઢે છે, જેમણે યતિચર્ચા કરી નથી, પળ જેમની છન્દશુદ્ધિની યુદ્ધિ આપણે સારી ગણી શકીએ. દૃષ્ટાન્ત.

તરુણ જુગતિ જોડે, ડોશિ વિસ્તારવાઢી,
પરમ હરલ પામે, પુનપૌત્રાદિ માઢી
તરુણ સુનટ ટોઢી — મા મઢી એક ઠામે
રણવિજયિ શુરો તે," કેમ સકોચ પામે ?

દ૦ કા૦ માં૦ ૨, પ૦ ૧૩૫

અર્વાચીન યુગમા આ પ્રત્યયવિશ્લેષનુ આટલુ જૂનુ દૃષ્ટાન્ત મઢવાથી આથી વધારે ચર્ચા કરતો નથી અને છતા હજો આ નિયમને અજમાયશી જ ગણવો યતિ-ભંગના વધા દાખલા જોડી ગયા પછી આપણે છેવટના નિયમો કરી શકીએ.

વીજો પ્રશ્ન એ છે કે આ મધ્યયતિઓના ચલમા કઈ તારતમ્ય છે કે કેમ? પ્રો ઠાકોર, યતિઓમા કેટલીક વધારે દૃઢ અને કેટલીક અછડતી જ માને છે. (ભગકાર આ. ૧ પૃ. ૨૨) અહી હુ સ્વીકારેલી યતિઓની જ

૧૧. છદનો દૃષ્ટિએ અહી એક ગુરુ છૂટતો હતો તેથી પાઠમા મેં 'તે' ઉમેર્યો છે. છાપની ભૂલ હશે એમ માનુ છુ

વાત કરુ છુ કેટલાક અહી સ્વીકારેલી યતિઓ સિવાય ઘોઝી યતિઓ માને છે, જેમાની પૃથ્વી, નર્દટક, વસતતિલક્ષ્મી યતિઓ વિશે હમણા જ હુ વહી ગયો, પટવર્ધન ચન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રા યન્ત્રેમા પાંચમે અક્ષરે યતિ જેવુ માને છે (છ ર પૂ ૧૧૧) એ યતિઓની વાત અહી નયો અહી તો સર્વમાન્ય ગણાયેલી મેં સયતિરુ વૃત્તોમા ગણાવેલી યતિઓની જ વાત છે આ યતિઓમા પ્રથમ દર્શને એટલુ તો લાગે છે કે વેટલોવ યતિઓમા યતિભગ આઘાતકારક નયો લાગતો, નિર્વાહ્ય લાગે છે જેમ કે સ્નેહરશ્મિએ 'પૂર્ણિમા' કાવ્યના મદા-ક્રાન્તા વૃત્તમા માન એક જ અગાએ પ્રથમ યતિનો ભગ કરેલો છે

મદાક્રાન્તા આછુ કે અ-ન્તર પટ ચિરા-ઈ જતા દ્વૈત વેરુ

'પૂર્ણિમા', પનઘટ પૂ ૬૩

પણ એ ૨૨૧ પક્તિના વાચ્યમા ઘોઝા યતિસ્થાને ૧૮ યતિભગો કરેલા છે, જેમાનો એક ઉપરની પવિનમા પણ છે એટલે યતિઓમા કાંઈ તારતમ્ય તો માનવુ પડે એમ છે પણ આ ઉપરનો એનો સુલાસો શો કરવો? કે પહેલી કરતા ઘોઝી યતિ વધારે ઘિલ છે, કે ગુરુ અક્ષરો પછીની યતિ, લઘુઅક્ષરો પછીની યતિ કરતા વધારે ઢઢ છે, કે કઈ ઘોઝુ? કે યતિવાળા વૃત્તો વિશે એમ કહી તો પછી એક જ યતિવાળા વૃત્તો વિશે શુ કહેવુ? એટલે આ સવધી પણ વિશેષ ચર્ચાની જરૂર છે

હજો એ ઘોઝી દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે સસ્કૃત યતિચર્ચામા કહેલુ છે કે મધ્યયતિ આગળ શબ્દને તોડી રાનાય પણ તે એવી રીતે કે શબ્દનો યતિભગ થયેલો કાંઈ પણ ટુકડો કે અક્ષરનો ટૂકો ન હોયો જોઈએ સસ્કૃત દૃષ્ટાન્તમા આ રીતે 'ચામૌવર' શબ્દ વચ્ચેમાથી તૂટતો હતો આ યતિભગ અનિર્વાહ્ય નયો થતો એ સાચુ પણ ગુજરાતીમા યતિભગથી એક જ અક્ષર વપાયો હોય એવા અનેક દૃષ્ટાન્તો છે, અને ત્યા ત્યા સર્વત્ર યતિભગ દોષરૂપ નયો લાગતો એટલે યતિભગને નિર્દોષ કરતારા વારણો હજી શોધવા રહે છે તેને માટે યતિ-ભગના વિવિધ દૃષ્ટાન્તો ભેગા કરી તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને ઉપરનો ચર્ચામા યતિભગના જે જે અજમાયશો નિયમો આપણે જોયા અને દૃષ્ટિમા રાખીને દૃષ્ટાન્તો પસંદ કરવા જોઈએ આ નીચે હુ જેને લાક્ષણિક ગણી શકાય એવા અનેક દૃષ્ટાન્તો ભેગા કરુ છુ દાસલામા દરેક સ્થળે છંદનુ નામ આપુ છુ અમગ યતિ, પૂર્વ પેટે દઢથી દર્શાવુ છુ અને યતિભગ, શબ્દમા ટૂકી આઢી લીટીથી વર્તાવુ છુ

(૧) શાર્દૂલ • નાદો ઘોર ચડે નમે, મઢમઢા-ટે, વિશ્વ મૂર્છા લહે,
'સત્ય શિવ સુન્દરમ્', કુલ્યમગલા પૂ ૨૯

- (२) मन्दाक्रान्ता धीमा मीठा । करयीं सढ प-पाळनारा समीरे
'हु तो वादा, ' आलवेल पृ ९५
- (३) स्रग्धरा योणाना गान यमे । निजनिज व्यवहा-रो तर्जा विश्व देखे
'साफल्यदाणु', वाव्यमगला, पृ० २७
- (४) स्रग्धरा कूदी अद्री अहीयी । तर्हि जति वणज्ञा-रो दिठी, ने कतारो
'वणज्ञार', निशीथ पृ० १३०
- (५) स्रग्धरा आत्माने एक मारा । जिवन भर वफा-दार नित्ये रहीने,
'माणु', अभिसार पृ० ३
- (६) स्रग्धरा जाते ओछी ज ? ए तो । प्रतिजा उर अ-कायलू वावलू छे ।
'प्राणवता पूर्वजन', वसुधा पृ० ११०
- (७) मन्दाक्रान्ता हाक्ये राखू । वदन पर ग-भीरता धारी गाणु
'केदी अने कवन', आलवेल पृ० ८३
- (८) शार्दूल० पाये छे मदिरा मने कइ अटक-चाळी भली गोरियो
'सौंदर्य', कलान्त कवि पृ० ८२
- (९) मन्दाक्रान्ता आभासोथी । यतु युगल उन् मत्त ए स्नेहवाल
'चक्रवाक मिथुन', पूर्वालाप, पृ० ३३
- (१०) मन्दाक्रान्ता खोवावानू । नव जननि उत्-सगमा वयाय स्थान ।
'हु तो वादा, ' आलवेल पृ० ९५
- (११) मन्दाक्रान्ता आदर्शमा । अपरिचित सौ-दर्यना सर्धसोने
'क्षमायाचना-खमासणु', एजन पृ० ७७
- (१२) मन्दाक्रान्ता क्यार्थी ये को । जिवतर वटो-री लईने पधारी
'आरजू', निशीथ पृ० ३६
- (१३) शिखरिणी अने आप्यू त्या अ-जलि जलमहीषी न उचकी
'एक तरतु फूल' एजन पृ० १६२
- (१४) शिखरिणी कलेजा भूल्या दा-नवतणि क्षुधाने शमववा
'लडे', वसुधा पृ० ७४
- (१५) स्रग्धरा ओ त्या बेटू लपी च-डुल गुल पर जो । वाणि मीठी लवन्तु,
'वनमा एक प्रभात, व' के पृ० २
- (१६) मन्दाक्रान्ता जोता आजे । कइ कइ प्रस-गो परीने रसाळा

लेशे मोटा । तदपि नव है-ये वसे लेश भीती
'प्रीतिना स्वातन्त्र्यहेला ।' भणवार पृ २९९

- (१७) स्रग्धराः गद्यात्मा गुर्जरीनो । प्रथम प्रस्तर रू-पे ज आविष्कृत्यो तें,
'प्राणवता पूर्वजने' वसुधा पृ० ११०
- (१८) शार्दूलः ते श्यामा अलनावली सघन कु-जे रम्य गुजारवे
'सौंदर्य', बलान्त कवि, पृ० ८१
- (१९) मदाक्रान्ताः त्या सूतेलो । लवु नवल अ-र्धा बनायास छद
'भणकारा', भणकार (१९१७) पृ० २
- (२०) मदाक्रान्ताः पुष्पे पाने । विमलहिममो-त्ती सरे तेम छानी
एजन
- (२१) स्रग्धरा आळोटी आयखू आ-खु रुदनपडधा । साभळी म्हालवानु
'जलसी जोया पछी', धरिनी, पृ० ५७
- (२२) हरिणीः प्रहर पण आ-जे वीते ते । ज एक ज अतनो
'रतिने प्रार्थना', पूर्वालाप, पृ० ४९
- (२३) शिखरिणी . शको प्हांची क्यारे । य नहि, तम साची जरूर त्या-
'शाने ?' आराधना पृ० ४१
- (२४) मदाक्रान्ताः जे बुद्धीनी । सकळदरशी-तानि राखी खुमारी
'समर्पण' आलवेल पृ० ८५
- (२५) मदाक्रान्ताः व्याधोमा आ-श्रमहरिणि शी । एक त्यारे बळाचे
'एक पळ', आलवेल पृ० ७९
- (२६) शालिनीः पी जाणे हा-लाहलो होठयी जे
हंये तेणे । अन्नतो छे पिवाता
उमाशकर. 'संस्कृति' नवेम्बर १९४८ पृ० ४११
- (२७) शालिनीः वाणीना मा-हात्म्ययी ना अजाण
... ..
ने तो ये हं-या तणी एक वग्ध
सुंदरजी गो. वेटाई 'संस्कृति.' नवेंबर १९४८ पृ० ४३२
- (२८) हरिणीः शशिमणिशिला । भासे आ, ते । ज जे पर वेंसिने,
मुलपवल नि.-श्वातोयी वा-म हस्त विपे मुकी,
कुपित यइने । रीसावी, में । विलव कर्पा धक्की,
रडति रिता छा-डोने, में जो-इ स्वप्न विपे प्रिया.
नागानन्द नाटकनु गुजराती भाषातर पृ० २९

(૨૯) હરિણી : દિનકરકર । સ્પર્શ જેની । ઘુતી પરિપાટલા,
દશનકિરણો । શોમે જાણે । મુવાસિત કેશર,
વદન તવ મા-સે કાન્તે, પ-ચ જેવુ વર્ધી રિતે,
અલિ ન રત દે-રૂ એકે કે-મ તદ્રત્તપાનમા ?

એજન પૃ૦ ૪૬

(૩૦) મદાક્રાન્તા : ધેરું આકા-શ સકલ વિમા-નો તળા વૃદયી આ,
વર્ષાકાલે । જ્યમ દિન દિસે, । શ્યામ છે સૂર્ય તેમ.
યુદ્ધાર્યે સિ-દ્ધ સકલ જુએ । વાટ આજ્ઞા તળી આ,
માનો નક્કી । ક્ષય રિપુતળો । ક્ષેમના સ્વીય રાજ્યે.

એજન પૃ૦ ૪૭

ચર્ચા શરૂ કરતા પહેલા જરા પુનરુક્તિનો દોષ વહોરીને પણ એટલું કહું
કે યતિભંગ દોષ ક્યારે ન ગણાય કે જ્યારે યતિભંગ શબ્દના ટુકડાનું સમપ્રતાપ
આકલન કરવામાં યતિ વિઘ્નરૂપ ન થાય ત્યારે વધા યતિભંગોમાં આપણે એ
જોવાનું કે યતિ ક્યારે વિઘ્નરૂપ થાય છે અને ક્યારે નથી થતી.

પ્રાચીન છાન્દસિકો કહે છે કે તૂટેલા શબ્દનો દરેક ટુકડો બે અક્ષરથી
નાનો ન હોય ત્યારે યતિભંગ ક્લેશકર લાગતો નથી, અને એ સ્વરૂ છે. પણ
ઉપરના યતિભંગના દૃષ્ટાન્તોમાં દરેક જગાએ યતિભંગ ટુકડા બે કે વધારે અક્ષરના
નથી સ્તરી રીતે જોતા વચ્ચે કે વધારે અક્ષરોના ટુકડા વધુ વિરલ છે (૫) મા
'વફા-દાર', (૮) મા 'અટ્ક-ચાલી' અને (૨૪) મા 'સવલ્લદરશી-તાનિ'
એટલા જ છે વાકી ઘણા દૃષ્ટાન્તોમાં ચાર કે વધારે અક્ષરોના શબ્દો યતિ-
ભંગ થયા છે ત્યાં પણ એક જ અક્ષર કપાવાના દૃષ્ટાન્તો છે (૧) મા
'ગઢગઢા-ટે', (૨) મા 'પ-પાઠનારા' (૩) મા 'વ્યવહારો', (૪)
મા 'વળજા-રો' (૬) મા 'અ-કાયલૂ' વગેરે અને આમાં કોઈ દૃષ્ટાન્ત
દોષવાળું નથી આ ઉપરથી વધારા એમ લાગે કે યતિ ઉપરનો શબ્દ જેમ લાવો
તેમ યતિભંગ બીજો ક્લેશકર નીવડે, પણ એમ પણ નથી (૯) (૧૨) (૧૩)
(૧૫) (૧૬) વગેરેમાં યતિભંગ શબ્દ ત્રણ અક્ષરનો છે, અને (૧૬) (૧૭)
(૧૮) (૧૯) વગેરે દૃષ્ટાન્તો તો બે જ અક્ષરના શબ્દભંગના છે, એટલે યતિ-
ભંગના ક્લેશકરત્વને યતિ ઉપરના શબ્દના અક્ષરોની સંખ્યા સાથે સંબંધ નથી.
ત્યારે હવે આપણે ક્લેશકર યતિભંગનું કોઈ દૃષ્ટાન્ત આ દૃષ્ટિથી પરીક્ષા
કરવા માટે લઈ જોઈએ (૨૧) મા દૃષ્ટાન્ત એવું છે

સગ્ધરા : આઢોટી આયઘૂ આ-ઘૂ રુદન પઢધા । સામઢી મ્હાલવાનુ.

અહીં 'આસુ' શબ્દનો 'સુ' યતિથી કપાઈ વીજા યતિસંઘમાં ચાલ્યો જાય છે અને ત્યાં 'આસુ' શબ્દના આખલનમા યતિ વિઘ્નરૂપ થાય છે. આનુ વારણ વારવાર પઠન કરી જોતા જણાશે કે યતિ પછી વાકી રહેલો લઘુ અક્ષર 'સુ' વીજા યતિસંઘના પ્રવાહમા એટલા વેગથી તળાઈ જાય છે કે પૂર્વના અક્ષર સાથે તેનું અનુસંધાન નથી થઈ પાવતું, 'સુ રુદન પદમા' એમ એક અક્ષરપિંડ સમઝાય છે; અલબત્ત એ અક્ષરપિંડમાં 'સુ રુદન'થી કોઈ શબ્દ ઘનતો નથી એટલે આપણે પછી 'સુ'નું અનુસંધાન આગલા અક્ષર સાથે કરી જોઈ, 'આસુ' શબ્દ ઘટાવો લઈએ છીએ, પણ એ વ્યાપાર સરલ રહેતો નથી, આખલનવ્યાપાર આગલ જઈ વિઘ્ન સાથે અચઢાઈને પ્રતિષ્ઠાત પામેલો હોઈ કોશકાર નોંધવો છે. આ કોશ 'આસુ' શબ્દ વે જ અક્ષરનો છે માટે થાય છે એમ નથી. હું નોંધે એક દૃષ્ટાન્ત વનાવી મૂકું છું:

મદાક્રાન્તા : ઊમો પ્રાના — ર ઉપર પછી । રાજવી શસ્ત્રહાન

અહીં 'પ્રાના-ર' શબ્દ ત્રણ અક્ષરનો છે, છતાં આગળના દૃષ્ટાન્તની પેઠે જ યતિથી કપાયેલો લઘુ અક્ષર 'ર' છન્દના ઉત્તરવેગમા તળાઈ, પૂર્વાક્ષરો સાથે અનુસંધાન પામી ધવત્તો નથી. હજુ એક વધારે દૃષ્ટાન્ત વધારે અક્ષરોના શબ્દનું લઈ જોઈએ:

મદાક્રાન્તા : સાહિત્યાકા-શ મહિ ન લક્ષે । આવું નક્ષત્ર વીજૂ.

અહીં પણ કપાઈને જુદો પડેલો એવલો લઘુ અક્ષર 'શ' પૂર્વાક્ષરો સાથે સરલ અને અનાયાસ અનુસંધાન પામી શકતો નથી.

અહીં એમ લાગે કે મદાક્રાન્તામા વીજા યતિસંઘના પ્રારંભમા લાવી લઘુ-ધારા છે તેથી પ્રવાહનો વેગ વધારે ત્વરિત હોવાથી છૂટો પડેલો લઘુ તેમા તળાઈ જાય છે. પણ એટલી લાંબી લઘુપરમ્પરા ન હોય ત્યાં પણ એકલો લઘુ ટકી શકતો નથી. આપણે તોષેલા દૃષ્ટાન્તોમા (૨૮) ની વીજી ચોથી પક્તિ અહીં લઈ છું:

હરિણી ; મુલ્લયવલ નિ. — સ્વાસોધી ધા — મ હસ્ત વિપે મુકી

રહતિ રિસ છા — ઢોને મેં જો — ઇ સ્વપ્ન વિશે પ્રિયા.

દરેક લીટીમા વન્ને યતિસ્થાનોમા યતિભગ કરેલો છે. તેમા પહેલે યતિસ્થાને થયેલા યતિભગો સુનિર્વાહ છે, પણ આપણે અહીં તેની સાથે સંઘ નથી. પછીના યતિસ્થાને યતિ પરના શબ્દનો અત્યંત લઘુ યતિથી કપાઈ છૂટો પડ્યો છે. અને એ પણ અનાયાસ અનુસંધાન મેઢરી શકતો નથી, જો કે હરિણીના એ યતિ-સંઘમા લઘુપરપરા નથી. એ યતિસંઘનો ન્યાસ છે લગા લલગા લગા. કયાય

લઘુની લાઘી પરપરા નથી. એવેક વચ્ચે અક્ષરે ગુરુ આવે છે, અને છતાં લઘુ અક્ષર યતિ પૂર્વના અક્ષર સાથે સહેલાઈથી અનુસધાન મેઢવી શકતો નથી. એટલે અહીં એક જ વાત દેખાય છે કે યતિથી કપાયેલા લઘુ અક્ષરમા પૂર્વાક્ષર સાથે અનુસધાન મેઢવવાની શક્તિ રહેતી નથી પણ 'ચામી-કર' વાઙુ દૃષ્ટાન્ત જોતા આપણે કહેવું જોડીએ કે જે સામર્થ્ય એક લઘુમા નથી, તે વેમા છે અને ઉપર લાંબેલા દૃષ્ટાન્તોમા જ્યાં જ્યાં યતિ પછી લઘુનું સ્થાન આવે છે ત્યાં ત્યાં વે લઘુઓ જ નજરે પડે છે (૧૫) સમ્બરા છે તેમા 'ચ-હુલ' પહેલા યતિસ્થાને ભગ્ન યાય છે, અને યતિ પછી શબ્દના વે લઘુઓ આવવાથી અક્ષરોનું અનુસધાન અનાયાસ થાય છે મદાક્રાન્તા અને સમ્બરાની પેઠે જ શિલ્પરિણીમા પણ યતિ પછી લઘુપરપરા આવે છે, ત્યાં પણ દૃષ્ટાન્ત (૧૩) (૧૪) માં 'અ-ર્જલિ' અને 'દા-નવ' વચ્ચેમા યતિ પછી વે લઘુ આવવાથી યતિભંગ નિર્વાહ્ય બને છે અને તેથી ઝલ્લટી રીતે દૃષ્ટાન્ત (૨૮)ના હરિણોમા અને (૩૦)ના મદાક્રાન્તામા અનેક જગાએ યતિથી એકલો એક લઘુ અક્ષર કપાય છે અને ત્યાં યતિભંગ ક્લેશકર બને છે

હવે યતિભંગના વીજા સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ યતિ પછી ગુરુ અક્ષરનું સ્થાન આવતું હોય ત્યાં શું? જવાબ સહેલો છે, કે યતિ પછી ગુરુ આવે તો યતિભંગ કદી ક્લેશકર બનતો નથી મદાક્રાન્તા અને સમ્બરામા વીજા યતિલ્પટના આદિમા પ્રથમ સ્થાન ગુરુનું છે એટલે એ સ્થાને યતિભંગ કદી ક્લેશકર થતો નથી. આપણે યતિભંગની પ્રાથમિક ચર્ચામા જોયું હતું કે મદાક્રાન્તામા ઘણે ભાગે વીજા યતિસ્થાને જ યતિભંગો થાય છે, (૨) (૩) (૪) (૫) (૬) (૭) એ વધા એના જ દૃષ્ટાન્તો છે, અને હવે તેનું કારણ આપણે આપી શકીએ કે એ સ્થાને ઉત્તર યતિલ્પટમા પ્રથમ ગુરુ છે એટલે યતિભંગ નિર્વાહ્ય બને છે વે જ અક્ષરનો શબ્દ પણ ત્યાં યતિભંગ થતા ક્લેશકર થતો નથી (૧૬)મા 'હૈ-યે' (૧૭)મા 'હુ-પે' વચ્ચે જ અક્ષરોના શબ્દો છે, પ્રાચીન પિંગલકારોના વચ્ચે અક્ષરોના ટુકડાની આવશ્યકતાને અહીં જરા પણ સમર્થન મળતું નથી અને છતાં યતિભંગ ક્લેશકર થતો નથી આ રીતે આપણે વહી શકીએ કે શાલિની માલિની અને શાર્દૂલવિક્રીડિતમા યતિભંગ થાય જ નહીં, કારણ કે એ છદોનો યતિ પછી તરત ગુરુ આવે છે (૧૮) એ શાર્દૂલવિક્રીડિતનું અને (૨૭) શાલિનીનું દૃષ્ટાન્ત છે આપણે આગળ જોયું વે સમ્બરા 'આઝોટી આયલૂ આ-લૂ રુદન પડ્યા' । સામઝી મ્હાલવાનું । આમા 'આ-લૂ'નો 'લૂ' લઘુ કપાતા યતિભંગ સદોષ પ્રતીત થાય છે, એ જ 'લૂ'ને ગુરુ કરી યતિભંગ કરતા યતિભંગ ક્લેશકર જગાશે નહીં શાલિની. 'સેવામા આ-લૂ

સમર્પ્યું જ 'આયુ.' એહી યતિભગ નમી શકે છે આ ઉપરથી પ્રાચીન પિંગલકારોના નિયમમા ફેરફાર કરી આપને કહી શકીએ કે યતિ પછી શબ્દનો ઓછામા ઓછી વે માત્રા—વે લઘુરુપે કે એક ગુરુરુપે—આવે તો યતિભગ કલેશકર થતો નથી.

હજી એક પ્રશ્ન રહે છે 'પ્રાચીન પિંગલકારોએ કહ્યું છે કે યતિની પૂર્વનો અને પછીનો એમ વચ્ચે ટુકડા-ઓછામા ઓછા વે અક્ષરના જોડીએ આપને અત્યાર સુધી પૂર્વના ટુકડા વિશે કશું કહ્યું નથી; અને એને વિશે જ્ઞાન કહેવાની જરૂર પડે નથી. કારણ કે એવા અનેક દૃષ્ટાન્તો આપને યતિભગનિર્વાહનાં જોયા જેમા યતિ પૂર્વે એક જ અક્ષર હતો તો બીજો પ્રશ્ન થાય છે: યતિ પૂર્વનો એ એક જ અક્ષર ગુરુ જોડીએ કે લઘુ ચાલે? જવાબ એ છે કે વૃત્તોમા એટલે અનાવૃત્ત સધિવૃત્તોમા યતિ હમેશા ગુરુ અક્ષર પછી જ આવે છે એટલે લઘુનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, ઉપરનો નિયમ કાયમ રહે છે યતિભગની પ્રાસ્તાવિક ચર્ચામા મેં એક અજમાયશી નિયમ તરીકે કહ્યું છે કે ગુજરાતીમા શબ્દનો વિમક્તિ પ્રત્યય યતિથી વપાય તો દુષ્ટ પ્રયોગ થતો નથી, અને તે માટે દરૂપતરામના શ્લોકનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું પણ આ પ્રત્યય સઘળી નિયમ પણ મેં ઉપર આપ્યો તે વે માત્રાના નિયમની મર્યાદામા જ સાચો છે ગુજરાતી નામને લાગતા પ્રત્યય—એ, ને, થી, નુ,^{૧૧} મા વધા જ ગુરુ છે એટલે એના કપાવાથી યતિભગ કલેશકર થાય નહીં. પણ આનામા જ 'નુ' 'ને' 'થી' વાવ્યની છૂટથી લઘુ પણ થઈ શકે અને ત્યારે યતિભગ કલેશકર થાય જ. એવા દૃષ્ટાન્તો મારા ધ્યાનમા નથી, પણ આપને એવું એક દૃષ્ટાન્ત રચવા પ્રયત્ન કરીએ. કાળાપીની એક પદ્યિત નીચે પ્રમાણે છે:

શિલ્પરિણી • જુલન્ટા વૃક્ષોર્વા । અમર રંગના વિન્દુ શરસો
આપને 'થી' ને યતિની વેળે પાર લઈ જઈએ.

જુલન્ટા આ વૃક્ષો—યિ મધુ રાના વિદુ શરસે
યતિ પાર ગમેલો લઘુ પ્રત્યય શોભતો નથી કાન ઉપર 'યિમધુ' એક પિંડ સમજાય છે અને 'યિ' નુ અનુગધાન નિવિધન થનું નથી. એટલે પ્રત્યયો યતિ પાર જવાનો નિયમ પણ જુદો કરવાની જરૂર રહેતો નથી.

મસ્તુતમા યતિ પૂર્વે સપ્રત્યય શબ્દ પૂરો થતો જોડીએ એવો નિયમ હતો, એટલે કે (મધિની અમુક આવડવતા સિવાય) પ્રત્યય કપાવાથી પણ યતિ-ભગનો પ્રસંગ ઊભો થતો હતો, તેનો જ અન્ય શબ્દ સાથે નિત્ય સંવધધી

૧૨. 'નુ' લગાય છે હ્રસ્વ પણ ઉચ્ચારમા એ ગુરુ જ છે

જોઢાયેલો વીજો શબ્દ પણ યતિયો પડો પાછો રાખતો નહીં, જેઓ કે 'વ'. (જુઓ મત પ. ૧૦૧) મુનરાતોમા 'વ' ના અર્થનો ધોઈ શબ્દ એવી રીતે વીજો શબ્દને ઘટ્ટમેલો હોનો નયો પણ 'ય' અને 'જ' અન્ય શબ્દને ઘટ્ટમેલા હોય છે, અને તે લઘુ હોઈ યતિયો જુદા પડે ત્યારે યતિમગ ધાય છે. ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમા (૨૩) અને (૨૨) એ પ્રકારના છે.

મિત્તરિણી : શકો પ્હોંચી ધાતને । યે નહિ, તન સાચી જદર ત્યા

અર્થ એવો છે કે 'તમારી, મારી' જદર હોય ત્યા તમે ધારેય પ્હોંચી શકતા નયો'. 'ધારે' સ્વતંત્ર શબ્દ છે એ મરુ, પણ અહીં 'ય' તેની સાથે ઘટ્ટમેલો છે. અને 'ય' પોતાના મગધી શબ્દ સાથે દટલી વધી દૂઢમદ ધાય છે કે અમુક ત્રમુક પ્રમગે તો શબ્દનો પ્રત્યય પણ આ 'ય' પછો તાગે છે, જેમ કે "ધગાધને આમ તાગતુ હશે" તેમા 'ધગાધને'. દૃષ્ટાન્ત (૨૨)માં એ જ રીતે 'જ' ધધાય છે, અને યતિમગ ધાય છે

હરિણી : પ્રહર પણ આ—જે થીતે તે । જ એ જ અતનો

અર્થ એવો છે કે 'આજે અતનો પ્રહર થીતે તે જ ઘટ્ટવન્તના જન્મનો પણ છે' 'તે જ' મા 'જ' 'તે' સાથે અવિદ્યેન્નમવધ રાખનારો છે અને એ 'જ', 'તે'થી ધપાતા, યતિમગનો દોષ ધાય છે—અઢન ઝમુ છે માટે આ પતિ કાન્તનો છે અને કાન્તનો છન્દોઝુડિ વટુ ૭ સૂદમ અને અવાચ છે, છતાં ગહી એમને ઝાવો વિલ્લટ પક્તિ લગી છે તા પક્તિમા પહેલ્લ યતિમગને કાદતો 'આ—જે' શબ્દ પણ યતિમગ છે પણ ઉપર પહેલાં નિયમ પ્રમાણે, ધપાયેલો 'જે' મુદ છે દટલે એ રીતે એ મગ ધાકપાત્ર નવા છતાં દટલુ ઝટેવુ જોઈએ કે ગહી યતિયો છૂટા પડતા અથરા 'જા' અને 'જે' ધધ્રે સ્વતંત્ર શબ્દોનો ધ્રાન્તિ કરાવે છે, અને એ પણ યતિમગના ધ્યાનમા રાખતાં જેવું છે આમને પ્હોંચી શકીએ કે શબ્દ યતિમગ ધાત એના દુષ્ટાઓથી અન્ય શબ્દ કે શબ્દોની ધ્રાન્તિ ન ધાય એ દષ્ટ છે દૃષ્ટાન્ત (૨૦)મા "વિગત હિમમો—તો સરે તેન છાર્ના" એ લડોમા થીજા યતિમગમા 'તોસરે' જેવું ઉચ્ચારણ કાનને અઘઢાય છે અને એ વિલ્લખ લાગે છે સદ્ગત ઠાઠોરે એમના નવા સસ્પરણોમા આ પક્તિ બદલી છે, જો કે ઉપરના કારણે જ કે કોઈ વીજા, એ દુ જાણતો નયો અને ધાની જ સાથે કહેવા જેવું વીજુ એ છે કે યતિમગધી વર્ણકઠોર ઉચ્ચારણ ન થવું જોઈએ

દૃષ્ટાન્ત (૩૦) 'યુદ્ધાર્થે સિ—ઢ મહત્ત જુએ । વાટ આજ્ઞાતળી આ' ઉપરની પક્તિમા 'ઢસકલ' સાથે વોલાય છે તે વર્ણકટુ લાગે છે એવા

પ્રારંભમા (ગત પૃ ૧૩) આપણે જોયું કે દોષે ગણાતા વધા સ્વરો એક સરતા દોષે યોગતા નથી. દાસલા તરીકે 'આ' ધનો દોષ છે. એવા જ સમુક્ત સ્વરો 'એ' અને 'ઓ' પણ ધના દોષ છે. યતિ પૂર્વે 'આ' 'એ' 'ઓ' આવે તે દૃષ્ટ છે. તોત્ર ઋઋસ્વારનુ પમ એવુ જ છે કારણ કે ઋઋસ્વાર લંબાતા તેનો રણનો મવુર લાગે છે. ઉપર આપેલા દૃષ્ટાન્તોમા ધનો જગાએ યતિ પૂર્વે એવા જ સ્વરો આવેલા જનાને. દૃષ્ટાન્તો (૧) (૨) (૪) (૫) (૧૪) (૨૧) (૨૨) (૨૫) (૨૬) (૨૭) (૨૮) (૨૯) (૩૦)મા યતિભંગ પૂર્વે 'આ' છે, (૨) (૬) (૭) (૧૩) (૧૫) (૧૬) (૧૮)મા ત્રીજા ઋઋસ્વાર છે, (૧૧). (૧૬) (૨૭)મા આવતા 'સી-ન્દ્ય' અને 'હૈ-પા'મા મંયુક્ત સ્વરો છે. 'હૈનુ' શબ્દના મિત્ર મિત્ર રૂપોમાં તો મેં અનેક જગાએ યતિભંગ જોયેલો છે. પણ હવે વધારે દાસલા આપતો નથી.

અને છેવટે તો વાચ્યમા જે હમેશ માગાન્ય રૂપે કહેવાનુ હોય છે કે મહદયને વકેશ ન થયો જોડે એ જ યતિમય વિશે પણ કહેવાનુ રહે છે.

एवं यथा ययोद्वेगः मुधियामोएजायते।

तथा तथा मधुरतानिमित्तं यतिरिप्यते॥^{૧૪}

મુઘોઓને ઉદ્વેગ ન થાય એ રીતે મધુરતાનિમિત્તે યતિ મૂકવી

આ પ્રમાણે યતિમયો મધ્યયતિને સ્થાને નિર્વાહ વને છે, છતાં ઉપર કહ્યું તેમ મધ્યયતિ વૃત્તના ધનો સ્વાભાવિક અગ છે. તેમાથી એ ફળિત થાય છે કે જેમ ચરણ શ્લોકોનુ અગ છે, તેમ યનિલક ચરણનુ ઉપાગ છે. એક ઉપાગ તરીકે એ યનિલક વ્યાપારમય વનતો જોડે ધકાય છે. સારી રીતે વ્યાપારમયતા એ જ કોઈ પણ અગનો એકતાનુ નિર્ણાયક પ્રમાણ છે આ વ્યાપારમયતા આપણે નવા છદોની રચનાની પ્રક્રિયામા જોડે શકીએ છીએ, પણ તે વાચત આ પછોના પ્રકરણનો વિષય છે પણ નવા શ્લોકધર્મી રચનામા પણ એ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને હુ હવે એ વિષય લઈશ

નવો શ્લોકધર્મ હુ કોને કહુ છુ તેની ચર્ચા, દૃષ્ટાન્તો આપી વધારે સારી અને ટૂંકી રીતે શર્ધે શકશે વૃત્તચર્ચામા એ જ પદ્ધતિ વધારે ચોકસા અને ફલદાયી જણાઈ છે એનુ પહેલુ દૃષ્ટાન્ત વાન્તમાથી મળે છે, તેમના 'ઉદ્ગાર' વાચ્યમાથી

૧૪. 'છન્દોમજરી' ઉપરની શ્રી રામધન મટ્ટાચાર્યની સરદૃત ટીકામાથી

શ્લોક શિસરિણી

વસ્યો હૈયે તારે ।	
રહ્યો એ આધારે ।	
પ્રિયે તેમા મારે ।	પ્રણય દુનિયાર્થી નવ થયો
નવા સવધોનો ।	સમય રસામીનો પણ ગયો ૧
	નહિ તદપિ ઉદ્વેગ મુજને
	નયન નિરસે માત્ર તુજને
હરે દૃષ્ટિ, વ્હાલી ।	સદય મૂઢુ તારી જ રુજને ૨
સદા રહેને એવી ।	
મુઘાવર્પા જેવી ।	
કૃતી માનુ, દેવી ।	ક્ષણ સર્વલને જીવન તળી
પ્રગત્તાવસ્યામા ।	નશ્વર પણ નાહુ જગ ભળી ૩

‘ઉદ્ગાર’ પૂર્વાભાષ પૃ. ૪૨

મારુ વ્યંગ્ય વધારે સહેલાઈથી સ્ફુટ થાય માટે, સાધારણ રીતે છપાય છે તે વરતા જરા જુદી રીતે મ’ અહીં પદ્ધિઓ મૂકી છે અને શ્લોકમત્યા આપી છે

અહીં પહેલી બે પદ્ધિઓ તે શિસરિણીની આવી પદ્ધિઓ નથી, પણ માત્ર તેના પહેલાં યતિસહી છે તે પછી બે શિસરિણીની અલગ પદ્ધિઓ આવે છે પણ ત્યાં વિશેષ ઇટલુ જ છે કે પહેલાં બે સ્વત્ર આવતા યતિસહીને કવિએ પછીની પદ્ધિના પહેલાં યતિસહી સાથે પ્રાસથી સાધ્યા છે એ બે અલગ પદ્ધિઓએ એક શ્લોક હુ પૂરો થયો ગણુ છુ. પછી જે વીજો શ્લોક આવે છે, તેમા ઉપરની રચનાનુ પુનરાવર્તન નથી પણ યતિસહીની જરા જુદી જ રચના છે ત્યાં પહેલી બે પદ્ધિઓ શિસરિણીના ઉત્તર યતિસહીની છે અને તેની પછી વઢી શિસરિણીની. એક આવી અલગ પદ્ધિ આવી વીજો શ્લોક પૂરો થાય છે આ ત્રણેય પદ્ધિઓમા ત્રણેય ઉત્તરસહી પાછા પ્રાસથી સાધેલા છે આ પછી ત્રીજો શ્લોક આવે છે, જે પહેલાં શ્લોકની રચનાનુ પુનરાવર્તન છે એવી રીતે આ કાવ્ય પૂરુ થાય છે.

અહીં એક એક યતિસહીની એક એક સ્વત્ર શ્લોકપદ્ધિ બને છે હવે, આપણે આગળ શ્લોકની ચર્ચામા વહુ ટુ બે અર્વાચીન કવિતામા એક ચરણ પણ વૃત્તમવાદનો સ્વત્ર એકમ વચ્ચે છે તો પ્રશ્ન થાય છે કે ઉપરની રચનામા માત્ર યતિસહી પદ્ધિ બને છે તે ઉપરથી યતિસહીને પણ સવાદનો સ્વત્ર એકમ ગણવા ? હુ માનુ છુ કે ઉપરની રચનામા આવી પદ્ધિમા આવતો એક

જ યતિસહ સવાદમા સ્વતંત્ર એકમ ધનતો નથી અલ્પ પક્તિમા એ યતિસહનો સવાદ સાપેશ હતો, તેને તેની પછી આવતા યતિસહની અપેશા હતી, તે સ્થિતિ વાયમ રહે છે વીજા યતિસહની અપેશા વાયમ રાસીને જ તે-ઘઠી નેવડાય છે અલ્પ પક્તિમા પહેલો યતિસહ જે રીતે પઠાય છે, તે જ રીતે ઘઠી પહેલી વે પક્તિઓના યતિસહો પઠાય છે આપણે સામાન્ય રીતે શિલ્પરિણીના પઠનમા ઘારો વે પહેલો યતિસહ પઠી, ત્યા અટકી જઈને, પછી એ જ પહેલા યતિસહથી આગી પશ્ચિન સ્થળ પઠન કરીએ, ત્યા પહેલા યતિસહનું જેવું પઠન થાય તેવું જ પઠા આ સહશિલ્પરિણીમા થાય છે આ ઘને આવી રચનામા શિલ્પરિણીના જ યતિસહોથી નથી રચના થાય છે ઘરેલ યતિસહનું પઠન મૂઢ જેવું જ રહે છે, સવાદ જરા ચિત્રમય ધનવા છતાં એનો એ જ રહે છે, તેથી ઘાને હું નવો છન્દ ન ગણતા શિલ્પરિણીનો નવો ઇલોચય ગણુ છું આ રચના માટે સહશિલ્પરિણી નામ પાલ્યુ આવ્યું છે તે મને ચાલે, પણ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ સહશિલ્પરિણી કોઈ નવો છન્દ નથી, છન્દનો વિહાર નથી, પણ શિલ્પરિણીનો નવો ઇલોચય છે "

આના સહશિલ્પરિણી નામ સર્વો પળ થોડી ચર્ચા થઈ છે સદ્ગત નરસિંહરાવ અમ્મસ્ત શિલ્પરિણી અને સહશિલ્પરિણી એવો મેદ વરવા ઇચ્છે છે. તેમને મતે ઉપરના વાચ્યમા જેને હું પહેલો ઇલોચ વહુ છું તે અમ્મસ્તશિલ્પરિણી છે, અને જેને હું વીજો ઇલોચ વહુ છું તે સહશિલ્પરિણી છે (Gujarati Language and Literature Vol. II, pp. 288-9) તેમનો

૧૫ અલ્પવત, ઘઠી મારે વહેવું જાઈએ વ જૂની પિંગલ પ્રણાલિકા જાને નવો છદ ગણી છન્દનું નવું નામ આપે શાલિનીની આવી એક ચિત્ર રચનાને હેમચન્દ્ર વિશ્વા નામ આપે છે "મિયો ચિત્રા ॥ મિરિનિ મગનપ્રય યગનદ્વય ચ જૈરિતિ વર્તતે। મયા —

મયો મિત્રે હર્ષેડરણ્યે મમદે વા ગદે વા
રાજ્યે મંશે રત્ને લોષ્ટે વાગ્ને વા તૂળે વા।
સ્રોતસ્વિન્યા વામિન્યા વા વિદને વા સ્તુતી વા
ચિત્રા ચિત્તાવસ્થા હિત્તા મથયેયા સમ્પાધિ॥

છન્દોનું પૃ ૧૦૫

ઉપર ટીકામા જે વર્ણને આઠમે યતિ કહેલી છે પણ ઉપરનો લક્ષણશ્લોક જોતા જણાશે કે શાલિનીના રાઢે કહ્યે યતિ છે, પહેલા ચારે પછી ફરી વીજા ચારે એટલે આ વધી રીતે અમ્મસ્ત શાલિની જ છે અને એ નવો જ છન્દ હોય એમ એને નવું નામ આપેલું છે

મઢશિસરિણીનો દાખલો નાનાગલના 'મણિમય મેંધી' નામ્યનો નીચેનો શ્લોક છે.'

જગ મગાજે ધોર ગિાડા,

પટિ નાવજે ગાન ચિતટા,

• મધેરી છાયાનો ઝિન્ટ સુજ પેરો પટ થને

ચઢાતી જ્યોત્સ્નાનો મણિમય પ્રિયે પવ દિપશે

'મણિમય મેંધી', કેટગ્રાવ નાલ્કો ભા ૧, પૃ ૬૨-૩

દુષ્ટાન્તો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમા શિલ્પરિતીનો મૂળસદ્દ વેવડાયો હોય તેને તેઓ અમ્યસ્ત કહેવા ઇચ્છે છે 'અમ્યસ્ત'ના અહીં પ્રસ્તુત અર્થ આપ્ટે reduplicated આપે છે તે છે વ્યાકરણમા ધાતુના વેદલાક રૂપોમા ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે, તેમા ધાતુનો આગલો અક્ષર વેવડાય છે, જેમ કે 'નમ્'નુ રૂપ 'નનામ' થાય છે એ ધોરણે અહીં પણ પદ્ધતિનો આદ્ય ભાગ વેવડાય છે તેને અમ્યસ્ત કહેલ છે પ્રો ઠારોરે પણ આ અમ્યસ્ત શબ્દ પાંત્રાની રચનામા સ્વીકાર્યો છે (મળપાર પૃ ૬૪) પણ આવી રીતે વૃત્તની પૂર્વે સદ્દ વેવડાય, કે બુત્તર સદ્દ વેવડાય એમા નામનો ભેદ કરવા જેવું વશુ મહત્ત્વ મને નથી લાગતુ વશ્વે સદ્દો છે, વશ્વે યોગ્યીજાના ગાપેશ છે એ દુષ્ટિએ અમ્યસ્ત-શિલ્પરિણી પણ મઢશિસરિણીનો એક પ્રકાર જ છે જેને પ્રિય કરવાની જરૂર નથી સદ્દશિસરિણી એટલે જેમા અલ્પચરણને વદલે તેનો યતિસદ્દ જ એક કે વધારે પદ્ધતિમા આવતો હોય એનો છદ્દ તરસિહરાવનો નેદ તેમની પછી કોઈ કવિએ કે વિવેચકે સ્વીકાર્યો જણાતો નથી, એટલે આની દુ વિશેષ ચર્ચા કરતો નથી ગા. વક્તવ્ય એ છે કે આ રચનાને નવો શ્લોકવધ્ય ગણવી જોઈએ. એક ને એક વૃત્તના આવા નવા શ્લોકવધ્યો અનેક થઈ શકે જેમ કે સુદરમ્નો

સદ્દ શિલ્પરિણી

યહા ! મારી આશા,

હવે છેલ્લી આશા

સુધિત જનનિદ્રા શુ સરસે ?

ઢુબેલા જહાજો પે જલસમ નિરાશા શુ તરસે ?

ઉદધિ અલ્પાધોયો ગરજસે ?

મરોને મોક્ષારુ ધનિવ જા શુ પેટ હમસે ?

'છલ્લી આશા', કાવ્યમયલા પૃ ૧૦

આ પછીના કાવ્યમા જ (એજન, પૃ ૧૨) સુન્દરને યતિલક્ષ્મીની રચનામા થોડો ફેરફાર કરી વઢી એક નવો શ્લોકવધ્ય આપેલો છે આવા શ્લોકવધ્યો અનેક

वृत्तोमा थई शवे, अलबत, सयतिव वृत्तोमा नागालाले मदानान्तानो एव
नवो श्लोकवध आपेलो छे

धीरा धीरा, ऊडा घेरा,
सुख सुहृवता परंपरा दुख बीत्या
ना को आव्यू, ना को बहाव्यू
गतप्रियजने, आर्द्रता शू नपी त्या ?

बेटाक बाव्यो भा १, पृ ११

प्रो ठावोरनो अम्यस्त मन्दाक्रान्ता आवो ज छे.

झूलो पोपट्, झूटे सृष्टी

जेननि झुलवे चंद्रिकापारणामा, कोरे

‘पोटो पोपट’, भणवार पृ ६४

हमजा ‘सस्कृति’मा श्री उमाशकरे एव नवी ज रचना आ ज वृत्तनी आपी छे.

लाठी स्टेशन पर

दैवे शापी

तें आलापी

द्वय हृदयनी स्नेहगीता, आशी !

दूरेदूरे

हंथा दूरे

क्षितिज हसती नव्य को आत्मनूरे

ते आ भूमि

स्नेहे धूमी

सदय दृगधी आज म घन्य चूमी

‘सस्कृति’ नवेम्बर, ’४८, पृ ४३१

व्यानमा आव्यू हशे वे आवा श्लोकवधोमा कवि अनेक रीते पत्तिगोने
प्राप्तधी साधे छे—अने शणगारे छे

आ श्लोकभगी जुदी जुदी रीते वापरी शकाय जेम के

पादपूर्तिने दुखें एक प्रशस्ति

जीत्यो स्मट्स ध्रुजावियो मकहुनाल्दा’धो ज ज्यू ठेलियो,

नाझीनेय अहिंसको बनववा हामी मणी विश्वने,

હ્યા ન્દેહુદ્વય દાસ વલ્લભ કર્યા ચેલાય રાજાજિ શા,
અસારી, દ્વય અલ્લિ, લા, વશ કર્યા, તામીલ મ્હારો'દ્યર્થા,
જીત્યુ કેલ્લવ્યુ ફેવિ શાસન વિધૂ, એ સર્વેને જ્ઞાણે
ધાવી શુ એવૂ હવે ?

મળકાર પૃ ૨૮૧

‘ધાવી શુ એવૂ હવે ?’ એવી પાદપૂર્તિને નિમિત્તે ઉપરનો શ્લોક રચેલો છે સામાન્ય રીતે પાદપૂર્તિમા આપેલી પંક્તિ કે સ્તંભ અત્ય પંક્તિમા વળી છેવાની હોય છે, તેને વદલે અહીં એક આશો શ્લોક સ્વતંત્ર રચ્યો છે, પાદપૂર્તિનો ઉત્તરપતિસ્તંભ અતે લટકતો મૂક્યો છે જા પણ એક નવો શ્લોકવચ્ચ જ થયો આવી જ રીતે અનુષ્ટુપમા એકાદ ચરણ વધારાનુ મૂકી દેવાય છે

દક્ષિણકુલસમૂત મદધ્યાપિત સત્ત્વવાન્
તુ તો છો, તેધિ હે વત્સ, આટલો સૂચના તને
મેઘાવીને ધણી યાશે

સામ્રાજ્યસર્જનો, તાત, સયમે સિદ્ધ થાય ને
વિલાસોચી હુણાય છે
સતાપે સયમે ધર્મે રહીને રત સર્વંદા
પામજે પદ શાસ્વત

મળવાતની લીલા પૃ ૪૦

અહીં ચાલુ અનુષ્ટુપમા પ્રવાહમા ‘મેઘાવીને ધણી યાશે’, ‘વિલાસોચી હુણાય છે’ અને ‘પામજે પદ શાસ્વત’ એવા ત્રણ પાદો હમરી દીધા છે આમાના છેલ્લા બે પાદો ઉત્તર પાદો છે, અને પહેલું પૂર્વ પાદ છે અનુષ્ટુપમા સમવિયમ પાદોને પણ યતિસ્તંભો જેવી પરસ્પર અપેક્ષા હોય છે એટલે આ પણ સયતિક વૃત્તના નવા શ્લોકવચ્ચ જેવા જ દાખલા થાય છે

આવી વંચિશ્ચનય શ્લોકરચના મેં આગળ કહ્યું તેમ સયતિક વૃત્તોમા જ શક્ય છે પણ હું આ પ્રશ્નરચના આગળ કહી ગયો તેમ કેટલાક વૃત્તોમા યતિના જેવું બિલકન વચ્ચમા આવે છે, જેને કેટલાક પિંગલનારોએ યતિ તરીકે સ્વીકારી પણ છે, એવા સ્થાને થતા સડો પણ યતિસ્તંભો હોય એ રીતે તેની નવી રચનાઓ ચર્ચા શક્યતા તરીકે પૃથ્વીમા મધ્યયતિ નવી એમ માનનાર પ્રો ઠાકોરે જ, એ મધ્યયતિ હોય એ રીતે આ સડોની રચના કરી છે

अभ्यस्त पृथ्वी

पडपू श्रवण नाम, गर्व भरि डोक ऊची करे,
त्यहा झट पई सवार हसि फेरवी घोडली
करी तिलक भाल, घर माल बठ आरोपि ते,
स्विकारि जरि नाचती,
सखीनयन राचती,
विमोग न बळावती थइ अलोप ए घोडली

‘एक तोडेली टाळ’, भगनार पृ. ११६

अही चोथी पाचमी पक्तिओ मात्र पृथ्वीना पूर्व यतिखडो ज छे आवो ज प्रयोग उपजातिमा धाय छे ज्या हु आगळ वही गयो तेम पहेला पाच अक्षर पछी हळवी यति जेवु छे

पहेला लिपेली

ते, में दिघेली

चन्ने डबीना नयी दाम आपवा,

नवी डबीना बळी कोड सारावा

‘मोची’, गगोत्री पृ. १३९

में आगळ बहपु के आपणे समवृत्तना एक चरणने सवादनु एकम स्वीकार्युं छे अने तेथी एक ज पक्तिनु मुक्तक पण धाय छे अने तेना दृष्टान्तो पण आ प्रवरणमा आवी गया ह्ये विसोप ए वहेवानु के यतिखड पण सवादनी सापेक्षता वायम राखीने स्वतंत्र पक्ति बनी, अखड पक्तिओ जोडे आवे छे त्यारे, कोई पण वृत्तना एक चरणने बदले चरण उपरांत एक बधाराना यतिखड सायेना मुक्तको पण बने छे जेम के

तने में जखी छे

युगोथी धीरोला प्रसार सह्रानी तरसथी

बसुधा पृ. ५६

आवा श्लोकबधोमा ज्या यतिखडोनी स्वतंत्र पक्तिओ धाय त्या ए नोबदा जेवु छे के पूर्व यतिखडो स्वतंत्र अध्धर रही शक्ता नथी, तेमनी पाछळ उत्तर यतिखडो आवे ज छे कारण के पूर्व यतिखडमा उपसहारनु सामर्थ्य नथी, तेथी ऊलटु उत्तर यतिखड स्वतंत्र पक्ति तरीके ऊमो रूखा समर्थ छे आगळ जे प्री ठाकौरनी पादपूर्ति उतारी छे तेमा शार्दूलविक्रीडितनो उत्तरखड स्वतंत्र रीते त्या ऊभेली छे तेने आखी पक्तिनी के पूर्वखडनी

અપેક્ષા રહી નથી એવી ઝલટી રીતે શ્લોકને અતે પૂર્વંજડ એમ અધ્ધર રહી શકે નહીં છેવટે, મેં અગેક દૃષ્ટાન્તોમા એવુ કપાઈ જોયુ નથી

આ પ્રમાણે પ્રાચીન પિંગલનારોએ શ્લોકને સવાદનુ એવમ માનેલો તેથી આગળ જઈ આપણે જોયુ કે શ્લોકનુ એક ચરણ પળ સ્વતંત્ર એકમ થઈ શકે છે, વઢી જોયુ કે યતિ એ શ્લોકના વધનો સ્વાભાવિક ભાગ છે, વઢી એ પળ જોયુ કે મધ્ય યતિ પળ ચરણનુ અગ છે, એનુ સ્થાન એ પળ શ્લોકના વધનો અડા છે, અને તેનાથી થતા યતિહીનો પળ ચરણના ઉપાગો છે તેમને સાપેક્ષ પળ એક પ્રવારની સમગ્રતા છે, અને એ એક આસા ઉપાગ તરીકે વ્યાપારમય થઈ અનેક પ્રવારના શ્લોકવ્રધો રચી શકે છે યતિહીનો વ્યાપારમયતા આપણે હુજી નવા છદોના પ્રવરણમા આગળ જોઈશુ

પરિશિષ્ટ ૧

યતિપૂર્વ અક્ષરનું ગુરુત્વ

વૃત્તોમા યતિ પૂર્વનો અક્ષર હમેશા ગુરુ હોય છે, અને તેનુ વારણ એ કે યતિના ઉચ્ચારણમા આગળ સ્વરનુ વિલંબન થાય છે અને સસ્કૃતમા વિલંબન હમેશા ગુરુ જ થઈ શકે છે એમ મેં આ પ્રવરણમા વહ્યુ પળ પિંગલોમા આવતા કેટલાક વૃત્તોમા યતિપૂર્વનો અક્ષર લખ્યુ હોય છે તેનો ખુલાસો કરવાનુ રહે છે તે અહીં કરુ છુ

હુ પિંગલના 'છન્દશાસ્ત્ર'મા જ્યાજ્યા લખુ પછી યતિનો ઉલ્લેખ છે તે દરેક છદને અહીં એના જ ક્રમમા લઈતા ન્યાસ મારી રીતે આપીશ

કુમારલલિતા લગાલ લલગા ગા

છ શા ૬-૩

સૂત્રમા યતિ કહી નથી હલાયુધ પ્રથમ ત્રણે અને પછી ચારે એમ યતિ વતાયે છે પળ આગળ જતા કહે છે કે કોઈ બેએ અને પાંચે યતિ વતાયે છે આ વિવલ્પ જ આપણે આગળ જોયુ તેમ યતિની અનાદયવત્તાનુ ચિહ્ન છે અને છન્દ અનાવૃત્તસધિનો નથી પળ ચતુષ્પલ આવૃત્ત સધિનો છે અર્થાત્ સરા અર્થમા એ વૃત્ત નથી

પથવ ગાગા ગાલલ લલગા ગાગા ૬-૧૦

સૂત્રમા યતિ કહી નથી પળ હલાયુધ પાંચમે પાંચમે યતિ હોવાનો આમ્નાય નહે છે છદ સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્પલ સધિના આવૃત્તનોવાલો માપામેલ છે

વૃત્તા : લલલલ લલલલ ગાગા ગા ૬-૨૩

સૂત્રમા યતિનો ઉલ્લેખ નથી, પણ હ્રાયાયુધ આગળના ૧૧-૨૦ સૂત્રોના શબ્દોને મઙ્ગુકપ્લુતિન્યાયથી અહીં લગાડી ચારે અને સાતે યતિ કહે છે. પણ છન્દ સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્કલના આવર્તનોનો છે.

નવમાલિની : લલલલ ગાલગાલલલ ગાગા ૬-૪૩

સૂત્રમા યતિનો નિર્દેશ નથી. હ્રાયાયુધ આમ્નાયથી આઠમે અને ચોથે યતિ કહે છે પણ છદ ચતુષ્કલ સધિના આવર્તનોવાળો છે. પહેલો અને છેલ્લો સંધિ ચતુષ્કલ છે જ, અને વચમા બે ચતુષ્કલ સધિઓના પર્યાય દાલગાલદાનુ લગાત્મક રૂપ છે.

ચન્દ્રાવર્તા : લલલલ લલલલ લલલલ લલગા ૭-૧૧

સૂત્રમા યતિનો ઉલ્લેખ નથી. હ્રાયાયુધ સાતમે અને આઠમે યતિ કહે છે. અને તે પછીના સૂત્રમા ઉપરના જ ન્યાસમા છઠ્ઠે અને નવમે યતિ આવે તો વૃત્તનુ નામ મારા કહે છે. અને તેની પછીના સૂત્રમા આઠમે અને સાતમે યતિ હોય તો નામ મણિગુણનિકર કહે છે. આ યતિનુ ફરવુ એ જ એ યતિ આવશ્યક નથી એમ બતાવે છે. સરી રીતે આ ચતુષ્કલ સધિના આવર્તનોવાળાં માત્રામેઝ છન્દ છે

ઋષભગજવિલસિત ગાલલ ગાલગાલલલ લલલલ લલગા ૭-૧૫

આમા સૂત્રમા જ સાતમે અને નવમે યતિ કહેલી છે. પણ ઉપર આવી ગયેલ નવમાલિનીની પેઠે આમા ચતુષ્કલ સધિના આવર્તનો છે

કૌંચપદા । ગાલલ ગાગા ગાલલ ગાગા લલલલ લલલલ લલલલ લલગા

૭-૨૯

આમા સૂત્રમા પાંચ પછી પાંચ પછી આઠ પછી સાત એમ યતિ કહી છે. પહેલી બે યતિઓ ગુરુ પછી આવે છે તે પછી આઠ અક્ષરે આવતી યતિ લઘુ પછી આવે છે પણ આ છદ સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્કલના આવર્તનોનો છે — માત્રામેઝ છે.

અપવાહક : ગાગા ગાલલ લલલલ લલલલ લલલલ લલલલ લલગા
ગાગા ૭-૩૧

આમા નવમે પછી છઠ્ઠે પછી છઠ્ઠે પછી પાંચમે એમ ચાર યતિ કહી છે. પહેલી ત્રણેય લઘુ પછી આવે છે છદ ચતુષ્કલ માત્રામેઝી છે.

વરતનુ : લલલલ ગાલલ ગાલગાલગા ૮-૩

આમા છઠ્ઠે છઠ્ઠે અક્ષરે યતિ કહી છે તેમાંની પહેલી યતિ લઘુ પછી આવે છે. પણ દૃષ્ટાન્તના ચોથા ચરણમાં જ એ યતિ પઢાઈ નથી. ચોથું ચરણ :—

અરુણકરોદ્ગમ એવ વર્તે

અહીં 'દ્ગ' એ છઠ્ઠો અક્ષર છે, અને ત્યાં 'ઉદ્ગમ' શબ્દ પૂરો થતો નથી. એ જ બતાવે છે કે આ યતિ આવશ્યક નથી. પણ એવી વિશેષ મહેવાનું તો એ છે કે આ છન્દ અપરવચ્ચના વીજા પાદનો બતાવેલો છે

અપરવચ્ચ : લલલલલલગા લગાલગા

લલલલગા લલગા લગાલગા

અપરવચ્ચના વીજા પાદમાં જો યતિ નથી, તો અહીં મૂકેલી યતિ આગત્કર છે, વૃત્તના ધ્વનિ નથી.

કુટિલા : ગાગા ગાગા લલલલ લલગા ગાગા ગા ૮-૧૦

આના સૂત્રમાં જ ચોથે છઠ્ઠે અને પછી ચોથે યતિ કહી છે. વચલી યતિ લઘુ પછી આવે પણ આ ચતુષ્કલ સંધિના દ્વાદશનોનો સ્નેહ માંગેલ છે.

શૈલશિલા : ગાલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા ૮-૧૧

આમાં સૂત્રમાં પાંચમે છઠ્ઠે અને પાંચમે યતિ કહી છે. પણ આ નર્દટકનો જ વિચાર છે (જુઓ ગત પૃ. ૧૩૪). સરસાવો :

નર્દટક : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

શૈલશિલા : ગાલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

નર્દટકમાં યતિ નથી (જુઓ ગત પૃ ૧૬૩) તો આમાં પણ તે આવશ્યક નથી કોફિકલ (સૂત્ર ૮-૧૫) એ તો નર્દટકમાં જ આઠમે પાંચમે અને ચોથે યતિ મૂકવાથી થયો છે એટલે એની યતિ આવશ્યક હોઈ શકે નહીં.

એટલે પિંગલના સૂત્રોમાં જે જે દૃત્તમાં લઘુ પછી યતિ મૂકેલી છે, તે વધા વૃત્તો ધ્વનિમાને કોઈ કોઈ માત્રામેઢી છદોના લગાદમક રૂપો છે, અને વસ્તુ શૈલશિલા કોનિલ જોડા દાસલમાં એ યતિ આવશ્યક નથી.

વીજા પિંગલોમાં આ સિદ્ધાન્તમાં લઘુ પછી યતિવાઢા દાસલા જોડાની હુ જરૂર જોતો નથી. હુ આતી 'છન્દોરચના' જોઈ થયો છું અને તેમાં ચાર્દ અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તમાં યતિ પૂર્વે લઘુ આવતો મેં જોયો નથી.

આ વચામાં એક અપવાદ છે, અને તે તરફ અહીં સુધી પ્રસંગે પ્રસંગે હું ધ્યાન દોરતો આવ્યો છું. ઉદ્ગમતા વિષમ વૃત્ત છે, અને તેના પહેલાં ચરણને અંતે લઘુ આવે છે.

ડદગતા : લલગા લગા લલલગા લ
 લલલલલગા લગાલગા
 ગાલલ લલલલ ગાલલ ગા
 લલગા લગા લલલગા લગાલગા

પણ આ દૃષ્ટાન્ત તો ઝલટુ મારા દશમિપ્રાયને સમર્પિત કરે છે. આગઢ (ગત પૃ. ૧૩૮) જોઈ ગયા તેમ દરેક વિગલનાર પહેલા ચરણને યીજાની સાથે પઢયાનુ વહે છે. ઇટલે આ તો મારા મતનો વ્યતિરેકી દાસલો થયો. અનાવૃતસંધિ અધારમેઢનાં ચરણાન્ત યતિ તેમ જ મધ્ય યતિ ગુણ પછી જ આવે છે, પણ જે ઇક જ દાસલામા ચરણાન્તો લપુ આવે છે ત્યાં પઢનમા યતિ આપતી જ નથી. ઇટલે આ પ્રકરણમાં મેં જે ઇક વસ્તુને મૂલમૂત માની છે, કે યતિ ગુણ પછી જ આવે છે, તેને વૃત્તોનું પ્રકૃતિમૂત તત્ત્વ ગણવુ જોઈએ.

પરિતિષ્ટ ૨

.યતિ સંબંધી ઠવાંચીન વિવેચકોની ચર્ચા

હજી સુધી ઠવાંચીન યુગમા યતિસ્વરૂપની કઈક પૂર્ણ શાસ્ત્રીય ચર્ચા વે જ વિઢાનોઈ કરી છે. પહેલી સદગત કેસવ હૃપંદ ધ્રુવે, ઇમનો 'પદ્ય-રચનાના પ્રકાર' નામના લેખમા. આ લેખ ઇમણે ૧૯૦૮ મા સાહિત્ય પરિષદ માટે લલેલો, અને અત્યારે 'સાહિત્ય અને વિવેચન' મા. ૨ પૃ ૨૬૨-૩૦૮ મા તે ફરી છપાયેલો મઢી આવે છે. અને લીજી પ્રો. ડ. ક. ઠાકોરની, તેમના 'શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય' ના ગિવડમા, જે વિવધ તેમણે 'મપકાર'ની પહેલી આવૃત્તિ (સને ૧૯૧૭)મા, પોતાના ધાવ્યમગ્રહમા છન્દના પોંતે જે નવા પ્રયોગો કર્યા હતા તેના સમર્પન તરીકે લખ્યો હતો

કે. હ. ધ્રુવનો લેલ યતિના વ્યાપક વિપયને ધ્યાનમા રાઝી લસાયો છે. ઇમ વહી સનાય, પણ તેમા મુખ્યત્તી ઇ છે કે ઇ મઢી ઇમણે 'પદ્ય-રચનાની ઇતિહાસિક આલોચના'ના વ્યારથાનો (પ્રસિદ્ધ ૧૯૩૨) આપ્યા, ઇમા ફરી વ્યાપક રૂપે તે ચર્ચાઓ નથી. ઇથી ૧૯૦૮ મા નિરૂપેલા દધા ગિઢાન્તો અને અમિપ્રાયો તેમને ૧૯૩૨મા માન્ય રહ્યા છે કે કેમ ઇવો મગય ઝઢે છે. 'આલોચના'મા તેમણે પોતાના આગલા વિચારો ધળી જગાઈ જૂના લેલનો ડલેલ કર્યા વિના ફેરવ્યા છે. પણ આ વિપયમા — ઇટલે કે યતિની ચર્ચામા તેમણે ઇવો ફેરફાર કર્યો હોય ઇવુ જણાતુ નથી. માન ઇટલુ

કે પહેલાના લેખના વધા અભિપ્રાયો વીજા લેખમા ઉતાર્યા જણાતા નથી પણ એ ગમે તેમ હોય સ્વલસર્વોચને લીધે, તેમણે એમ કયું હોય, કે જૂના અભિ-પ્રાયો તેમને પાતાને ચિન્ત્ય જણાયાથી એમ કયું હોય, પણ હું વનેતા અભિ-પ્રાયોની ચર્ચા આમા કરીશ, અને તેથી તેમના અગત અભિપ્રાયનો ફરક કરી હોય તો પણ મારા નિરૂપણને અસર વરસે નહી

‘પદ્યરચનાના પ્રકારો’મા અયતિક્રમે કે અણક વૃત્તોનું નિરૂપણ પૂરું કરી તેઓ સમયિય વૃત્તો હાથમા લેતા-પ્રથમ યતિને આવશ્યક બનાવનારા કારણો આપે છે હું આનો ફરાર નીચે શબ્દશઃ ઉતારુ છું, માત્ર તેમા ગણાવેલા કારણો આગળ, મારી ચર્ચાની સરલતા ક્ષાતર સંખ્યાક ઉમેરુ છું —

“અલ્પ રૂપગ્રંથ મૂકી હવે સ્વલ્પ રૂપગ્રંથ તરફ વળિયે આ પદ્યરચનામા ચરણના વે કે ત્રણ સ્વલ્પ પડેલા જોવામા આવે છે જ્યાં એક સ્વલ્પ પૂરો થઈ વીજો શરૂ થાય છે, ત્યાં યતિ મૂકાય છે ચરણને અંતે તો યતિ સર્વ પ્રકારમા છદમા હોય જ, તેને અર્થ લેવામા નથી લીધી આ યતિ મૂકવી અનેક કારણથી આવશ્યક વને છે (૧) કોઈ વસ્તુ સડ લાવી થઈ જવાથી યતિની જરૂર પડે છે (૨) કોઈ પ્રસંગે સમાન સંધિને નાસ્ત્રા પાડવા યતિ ઇષ્ટ છે (૩) કાંઈ સમયે ભિન્ન રચનાના સ્વલ્પને જોડવાને યતિની અપેક્ષા રહે છે (૪) ક્યારેક ઉત્તર સ્વલ્પ પૂર્વ સ્વલ્પ સાથે સ્વલ્પ વાચતા પાઠ વિમવાદી થાય છે, ત્યાં સ્વલ્પ જોડવાને યતિ પ્રાપ્ત થાય છે છદ્મના ઉદાહરણો ઉપરથી યતિના સ્થાન સ્પષ્ટ સમજાશે” (તા વિ ૨, પૃ ૨૭૧)

અન્વય આ સિદ્ધાન્તોના વાલ્લભ જોવાથી એનું સ્વરૂપ ક્યારે સ્પષ્ટ થાય પણ કેટલીક ચર્ચા તો આ સિદ્ધાન્તો જાતા પ્રાયમિક દૃષ્ટિએ જ ઉપસ્થિત થાય છે તેઓ મહ છે “જ્યાં એક સ્વલ્પ પૂરો થઈ વીજો શરૂ થાય છે, ત્યાં યતિ મૂકાય છે” હું પૂછું છું સડને લીધે યતિ આવી, કે યતિને લીધે સ્વલ્પ પડ્યા? યતિની આવશ્યકતા જો સ્વલ્પથી થતી હાય તો સડને ધન્યાર તત્ત્વ કયું? સ્વલ્પ ચરણમા અમુક જગાએ સડ શાથી પડ્યો? અને જ્યાં મડો પડ્યા નથી ત્યાં કેમ નથી પડ્યા? આના જવાબ આપ્યા વિના સ્વલ્પને સ્વીકારી નહીં મડો જુદા પાડવા યતિ આવે છે એમ કહેવું, એ તો યતિ અને સડને વચ્ચે સ્વીકારી લેવા વચાવર છે એથી વેમાથી એકેયના સુગતો મળ્યા નથી યદ્ધી સમાન સ્વલ્પને જુદા કરવા પણ યતિ આવશ્યક વને, અને અસમાન સ્વલ્પને જુદા કરવા પણ યતિ આવશ્યક વને એ વિષા તો મધુ જ નવું મહાું નથી યતિથી જે મડો જુદા પડે તે વાં તો સમાન હોય તો અસમાન હાય એટલે એમા કસો માહિતી મળતી નથી જા સમાન તેમ જ

અસમાન વન્ને પ્રવારના સડોને યતિથી જુદા પાડવા પડતા હોય, તો યતિની આવશ્યકતાનું તત્ત્વ કયાક યીજે જ રહ્યું છે એમ સમજવું જોઈએ. વઢી જ્યાં જ્યાં સમાન સડો હોય ત્યાં સર્વંશ યતિ જણાની નથી. આપને પૂછી શકીએ કે પૃથ્વીમા, તેમના જ વહેવા પ્રમાણે (સા. વિ. ૨, ૨૭૮) લગા લલલગા એવા વે સડો કરી શકાય છે, છતાં ત્યાં યતિ કેમ નથી? દ્રુત-વિલંબિતમાં રલલગા લલગા લલગા તમા માં વે લલગા છે, તેની વચ્ચે યતિ કેમ નથી? અને ભિન્ન સડો તો વૃત્તોમા પાર વિનાના મઢે છે, ઢગલે ને પગલે મઢે છે ત્યાં સર્વંશ યતિ કેમ નથી? એટલે આ સુલાસો પ્રથમ દૃષ્ટિએ મને અગ્રાહ્ય જણાય છે. ચોખા કારણ તરીકે એમણે જણાવ્યું છે કે ક્યારેક ઉત્તરસડ પૂર્વસડ સાથે સઢગ વાચતાં પાઠ વિસ્વાદી થાય છે, ત્યાં સવાદ જાઢવવાને યતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ તો યતિના સ્વરૂપનું માત્ર વ્યતિરેકી કથન છે! સ્વરં તો એમ કહેવું જોઈએ કે ચરણમા જ્યાં યતિ હોય છે ત્યાં તે ચરણના સવાદમા આવશ્યક હોય છે. તેમણે ચરણાન્ત યતિ માટે કહ્યું છે કે “ચરણને અંતે તો યતિ સર્વં પ્રવારના છદમા હોય જ”. મારં કહેવું કે જેમ ચરણાન્ત યતિ એ ચરણના સવાદનો અવિશ્લેષ્ય અંશ છે એમ મધ્ય યતિ પણ જે જે વૃત્તના ચરણમા છે તે તે વૃત્તના ચરણના સવાદનો અવિશ્લેષ્ય અંશ છે. એ યતિને લીધે ચરણના સડો પડે છે એમ વહેવું જોઈએ.

સયતિક વૃત્તોમા કે હ ધ્રુવ સીધી પ્રથમ શાલિની આપે છે. અને યતિનું કારણ એવું યતાવે છે કે “પૂર્વસડ અને ઉત્તરસડ સઢગ વાચી શકાતા નથી, માટે વચ્ચે યતિનો ગાઢો મેલવો પડ્યો છે” આગઢ કહ્યું તેમ આનો એટલો જ અર્થ કે યતિ એ ચરણના મેઢનો આવશ્યક અંશ છે. મૂઢ પ્રકરણમા મેં કહ્યું તેમ મારો અભિપ્રાય એ છે કે એ ચાર ગુહઓથી આવશ્યક બની છે.

વીજો છદ તેમણે જલોદ્વતગતિ લીધો છે તેના ચરણનો ન્યાસ —

જલોદ્વતગતિ : લગાલ લલગા । લગાલ રલગા

અહીં વન્ને સડો સમાન હોવાથી વચ્ચે યતિ આવશ્યક બની છે એમ એમનું કહેવું છે મારી દૃષ્ટિએ આ રચના આવૃત્તસધિની અને માત્રામેઢી છે. તેમા ચતુષ્કલ સધિના ચાર આવર્તનો છે ઢુ આગઢ કહીશ તેમ વૃત્તોની યતિ અને માત્રામેઢી જાતિની યતિ એ વે, સ્વરૂપથી તદ્દન ભિન્ન છે, અને તેથી વૃત્તોની યતિની ચર્ચામા આને સ્થાન જ ન હોવું જોઈએ. મેં આગઢ વહ્યું તેમ (ગત પૃ. ૬૮, ૬૯) ધ્રુવ, એક જ માત્રામેઢી સધિના જુદા જુદા પર્યાયોના આવર્તનોથી થયેલા છદોને આવૃત્તસધિ ગણતા નથી, તેથી આને અનાવૃત્તસધિ

વૃત્ત ગણવું પડ્યું છે, અને તેની યતિ સવધી આવો છુલાસો યોજવો પડ્યો છે, પણ આ રચનાને અહીં સ્થાન નથી

આ પછી ધ્રુવે ક્ષમાનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે

ક્ષમા • લલલલ લલગા । ગાલગા ગાલગા

અલ્પવત, આ છન્દ ચિરાતાર્જુનીય (૫-૧૮)મા મળે છે, પણ તે માત્ર કોઈ નવો છન્દ કરવાના વૌતુકથી જ રચાયો જણાય છે એ આલો પાંચમો સર્ગ નવા નવા છન્દોના પ્રયોગોનો બનેલો છે મને આ રચના સવાદી જણાતી નથી આ છન્દ કવિઓએ અપનાવી તેનો વહોલો પ્રયોગ ક્યોં હોય એવું જણાતું નથી—ન્યાસ જોતા એ સ્તંધરાના છેલ્લા બે યતિવડોને વધુ જ મળતો આવે છે છેવટનો ગુરુ એક કાઢી નાખ્યો છે એટલો જ ફરક છે આ દૃષ્ટાન્તને સ્તંધરા કે માલિનીથી ભિન્ન ગણવું ન જોઈએ

આ પછી પ્રહર્ષિણી લીધું છે

પ્રહર્ષિણી ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા

આમા યતિનું કારણ એવું બતાવ્યું છે કે પ્રથમ સ્તંધને છેડે અને વીજા સ્તંધને આરંભે પણ જોરદાર રૂપ છે જોરદાર રૂપ મળગ બોલવાની અગવડ દૂર કરવાને યતિ વિવક્ષિત છે આમા જોરનું નવું તત્ત્વ પ્રવેશ પામે છે જેની ચર્ચા હું આગળ કરવાનો છું પણ એ ભારવાળા રૂપો શા માટે ભેગા ન બોલાય એ જ પ્રશ્ન છે અર્થાત્ સુભાગો વલ્પિત છે

આ પછી મધ્યક્ષામા આવે છે એમના પ્રમાણે

મધ્યક્ષામા ગાગા ગાગા । લલલલલલ ગાગા ગાગા

અહીં યતિનું કારણ એ જણાવ્યું છે કે કેવળ ગુરુથી બનેલા પૂર્વસ્તંધને પછીના કેવળ લઘુમય સધિથી નીચો પાઢવાની જરૂર છે મારી દૃષ્ટિએ, આ છંદ પણ આગળ આવી ગયેલ જલોદત્તગતિની પેઠે ચતુષ્વલ સધિના આવર્તનોનો બનેલો માત્રામેલ છન્દ છે એટલે વૃત્તની યતિચર્ચામા તેને સ્થાન નથી મારી દૃષ્ટિએ તેનો ચતુષ્વલ ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

ગાગા ગાગા લલલલ લલગા ગાગા ગા

દરેક સધિ ધતુષ્વલ છે

આ પછી મદાપ્રાન્તા શિલ્પરિણી અને હરિણી આવે છે અલ્પવત એમાં ભિન્ન પ્રકારના યતિ સહો છે, પણ યમિના એ સુભાગો બનતો નથી મેં ચર્ચાની

પ્રસ્તાવનામા સામાન્ય રૂપે વહધુ તેમ યતિ મેઢનો બરા છે તો તેનો સુઝાસો મેઢનિષ્પાદક ન્યાસથી વરવો જોડીએ આઠ સુવદના અને સમ્બરા (એજન પૃ. ૨૮૪-૮૫) આવે છે તે દૃષ્ટાન્ત પણ ઉપરના જેવા જ છે માત્ર શાર્દૂલ-વિક્રીડિતમા પ્રથમ સ્વઢ મોટા થઈ ગયો છે તેથી યતિ અપેક્ષિત થાય છે એમ વહધુ છે એ સરો સુલાસો છે આ ઉપરાંત એક ધૃતશ્રી કે પચાવલી કે સરસી લીધો છે તે જોવો રહે છે

ધૃતશ્રી   લલલલ ગાલ ગાલ લલગા । લલગા લલગા લગા લગા
અહીં અગિયારમે અક્ષરે જે યતિ છે, તે, તેઓ વહે છે, કે આવૃત્ત યતા સધિ-ઓને છૂટા પાઢવા આવે છે આ સધિઓને છૂટા પાઢવાની જરૂર વેમ ઝમી થાય છે તેનું વારણ ધ્રુવની આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢની તેમણે આપેલી વ્યાખ્યા છે તેઓ “જે સધિ ચરણમા લાગલાગઢ યતિવૃત્ત વિરામ વગર વેથી વધારે વાર વપરાયો હોય”, તેને આવૃત્ત વહે છે એવા સધિવાઢા વૃત્તને આવૃત્તસધિ કહે છે (પ ં આ પૃ ૨૦) તેમણે યતાવેલા સધિઓ પ્રમાણે ઉપરના વૃત્તમા જો યતિ ન આવે તો ત્રણ લલગા સધિઓ એકઠા થઈ જાય, અને વૃત્ત આવૃત્તસધિ બની જાય મેં આગઢ વહધુ તેમ મારે મતે જેમા માત્રામેઢી સધિના સઢગ આવર્તનો હોય તે જ આવૃત્તસધિ છે ઉપરના વૃત્તમા એવું નથી એટલે ત્રણ આવર્તન માનથી તે આવૃત્તસધિ બની ન જાય મારે મતે તો આ વૃત્ત જ મુન્દર સવાદવાઢું નથી નવા નવા છન્દોના પ્રયોગો કરવાના શોહીન માધે ‘શિશુપાલવધ’ના ત્રીજા સર્ગના અત્ય સ્થોરમા તેને પ્રયોજ્યો છે, અને તેમા આવતા ધૃતશ્રી શબ્દ ઉપરથી જ તેનું એ નામ પઢધુ છે આ વૃત્તના સધિઓ મારી દૃષ્ટિએ જુદી રીતે પઢે છે

ધૃતશ્રી   લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા લવાલગા

આ રીતે ત્રણ લલગા એકઠા થવાનો પ્રસંગ જ અહીં નથી અલબત્ત ઉપરના સધિવિન્યાસનું પ્રામાણ્ય હું આગઢ જતા મેઢના છેલ્લા (છઢા) પ્રકરણમા યતાવીશ અહીં તો એટલું જ વહી શક્તીશ કે અહીં યતિ શાર્દૂલવિક્રીડિતની પેઢે લગાણને લીધે આવશ્યક બની છે શાર્દૂલવિક્રીડિત ઓગળીમ અક્ષરનો છે અને તેમા વારમે યતિ છે, આ એકવીસ અક્ષરનો છે, અને તેમા અગિયારમે યતિ છે

આ રીતે કે૦ હ૦ ધ્રુવની યતિચર્ચા વે વારણોથી દૂષિત થઈ છે પહેલું મે વહધુ તેમ જરા આવૃત્તસધિ વૃત્તોને તેમણે મેઢની દૃષ્ટિએ માત્રામેઢી ગણ્યા નથી, તેથી કેટલાક માત્રામેઢી છંદો, અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો સાથે સેઢમેઢ થઈ ગયા અને તેથી માત્રામેઢી વૃત્તોની યતિઓને તેમણે વૃત્તોની

યતિ જેવી ગણી કાઢી આપી સધિના વે કે ત્રણ આવર્તનો અશાસ્ત્રીય મહત્વ પામ્યા આનુ એક વીજુ પરિણામ એ આવ્યું વે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા યતિ પહેલા હમેશા ગુણ આવે છે તે તરફ તેમનું ધ્યાન જ ન ગયું અને યતિ પૂર્વે લઘુ આવે એવી યતિઓને તેમણે શુદ્ધ વૃત્તોમા સ્થાન આપ્યું આ નિયમોનો અતિદેશ થઈ માત્રામેઢી રચનામા તેમણે કયો ત્યારે માત્રામેઢી રચનાની યતિ પણ વિશેષ ખાન્ટિકારક થઈ એ જાણ કરીને કાવ્ય કે રોઢા અને પ્લવગમની ચર્ચામા દેખાવ છે તેઓ આ વગેરે છન્દોને માત્રામેઢી રચના તરીકે સ્વીકારે છે પણ તે વગેરેમા અગિયારમી માત્રાએ યતિ આવે ત્યારે તેને તેઓ ભિન્ન પ્રવારના છન્દો ગણે છે, અને ભેદ દેખાડવા તેમને ઉપકાવ્ય ઉપ-પ્લવગમ કહી તેમની યતિની ચર્ચા કરે છે અને વૃત્તોની યતિની પેઠે યતિની ઉપપત્તિ ભિન્ન સધિઓથી વતાવે છે. —

ઉપપ્લવગમ   વાવા   વાવા   વાહ ।   હવાવા   વાહવા
ઉપકાવ્ય :   "   "   "   "   વાવા   વાવા

તેઓ કહે છે “પહેલા છદમા પાંચ અને વીજામા છ માત્રાસધિ છે તે પૈકી ચોથો જે હવાવા સધિ, તેમા વીજી માત્રા ઉપર ભાર પડે છે, અને વીજા વધામા પહેલી માત્રા ભારયુક્ત છે એમા પૂર્વાપર વાહ અને હવાવાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ટકાવી રાખવાને માટે મધ્ય યતિ એકાન્તિક ઉપપત્તિ ધરાવે છે, અર્થાત્ તે આવશ્યક છે મધ્ય યતિ દૂર થતા સધિનું અનાવૃત્તત્વ નાશ પામી ગૂજરાતી ભાષામા ઉપપ્લવગમ તથા ઉપકાવ્ય અપૂર્ણગણા અનુક્રમે પ્લવગમ અને કાવ્ય બની જાય છે ” (એજન પૃ ૩૭)

અહીં કરેલું દરેક વિધાન મારી દૃષ્ટિએ ચિન્ત્ય છે આ માત્રામેઢ રચનાની યતિને અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તની યતિ સાથે સરખાવીને ઉપપત્તિ કરી છે એને જ હું અશાસ્ત્રીય ગણુ છું પણ આની ચર્ચા હું માત્રામેઢના પ્રકરણમા જ કરી શકુ હાલ તો મતભેદની મારી આટલી નોંધ વસ થશે

પ્રો ઠાકોરની યતિ વિશેની ચર્ચા કઈક આનુષંગિક છે, અને તે સાથે વહુ મયાદિત છે તેમનો વિષય ‘શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય’ છ તેમના વક્તવ્યના મુદ્દાઓ ટૂંકમા આમ મુકાય કાવ્યને માટે સંગીત આવશ્યક નથી પણ પદ્ય આવશ્યક છે ગાન માટે તાલ, તાલ માટે પુનરાવર્તન આવશ્યક છે માટે અગેય રચના માટે પુનરાવર્તની રચના કામ ન આવે પુનરાવર્તન વિનાની રચનાઓ તે અક્ષરમેઢ રચનાઓ છે પણ એમાની પણ કેટલીકને તેઓ શુદ્ધ પદ્ય માટે નાલાયક ગણે છે તેઓ કહે છે

“ત્યારે રહી માત્ર અક્ષરમેલ રચનાઓ આ રચનાઓમાની હાલ આપ-
નામા વધારે ઘપરાય છે તે પૈકી પળ કેટલોકનુ વધારણ એવુ છે કે તેમને
ગેય રચનાઓ જ ગણવી પડે શાલિની, માલિની, મન્દાક્રાન્તા, હરિણી, શિશિરિણી
અને સમ્બરાના રૂપ (વધારણ) વિચારો એવા વૃત્તોમા ગુરુ સ્વરો કે લઘુ
સ્વરો કે વને, ઇટલી સહ્યામા સાથે સાથે ઘડવાયેલા છે, કે તેમનામા
યતિઓ (વિરામો)ના સ્થાનો નિશ્ચિત હોવા લગભગ આવશ્યક વને છે,
અને નિશ્ચિત લઘુગુરુ અનુક્રમ અને નિશ્ચિત યતિસ્થાનો સાથે મળતા, એ
વૃત્તો તાલગ્રથ-પળ કુદરતી રીતે બની જાય છે આવા વૃત્તો ગેય તો શુ પળ
સુગેય છે, ઇટલે એ પળ ‘પદો’ જ છે સંગીતમાધુર્યથી ભિન્ન એવા પદ-
લાલિત્ય કે સ્વરમાધુર્યની લાલસાવાળો કોઈ એવા વૃત્તને અગેય રીતે વાવવા
જશે તો તે પળ વારંવાર ગેયતામા લપસી પડશે

“હવે પૃથ્વી વૃત્તનુ માપ તપાસો એ પક્તિ સુગેય નથી, ગેય છે,
તથાપિ અવશ્યમેવ ગાવી પડે એવી નથી, સંગીતમા ચાલુતા તાલો જોતા, કહે
છે કે,^૧ એ કોઈ પળ જાણીતો તાલગ્રથ ગણી શકાય એવી એ નથી એમા
ગુરુ સ્વરો લઘુ સ્વરોના સાથેલાગાં ઘડકલા નથી આવી એમા આવશ્યક
ગળવુ પડે એવુ યતિસ્થાન પળ નથી વેશક સત્તર શ્રુતિ કે રૂપ કે ઉચ્ચાર-
ણના એકમ (syllable)ની વનેલી પક્તિનુ ઉચ્ચારણ દૃઢ કે શિથિલ
વિરામ વગર સરલ નથી, અને એના લક્ષણમા આઠમી શ્રુતિએ યતિસ્થાન
નહ્યુ છે —

‘ જસી જસલયા વસુ । ગ્રહયતિશ્ચ પૃથ્વી ગુરુ ”

મળકાર (આવૃત્તિ ૧લી) પૃ. ૧૨-૧૪

૧ જુઓ રા રા ગળપતરાવ ગોપાલરાવ વર્વે કૃત ગાયન વાદન પાઠ-
માઢા — છદોગીત વિનોદ વિમાગ્ પૃ ૩૪ — “આ (પૃથ્વી) વૃત્ત પળ
ગાયનને વરાવર અનુકૂલ નથી આજ્ઞા વૃત્તમા ૮-૮ માત્રાના ૩ વિમાગ
પડે છે, પરતુ તે ૩+૫ મઢીને પડે છે દીપચંદી ચાલમા ૭ માત્રાનો દરેક
ઘડક હોય છે, તે ૩+૪ ના હોય છે, અને જ્ઞપતાલમા ૫ માત્રાનો દરેક
વિમાગ હોય છે, તે ૨+૩ નો હોય છે, તેમ પૃથ્વી વૃત્તમા નિયમિત વિમાગ
જોતા એ એક નવીન તાલ ગળીને તેનો વ્યવહારમા યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય
તેવો છે ” આ વાત સરી હોય તો તેથી મ્હારી દલીલને સારા ટેકો મઢે
છે, પળ મ્હારી દલીલ આ એક જ વાત પર અવલવિત નથી

પૃથ્વીમા દૃઢ યતિ નથી એ વાત રા રા કેશવલાલ હર્ષંદરાય ધ્રુવ
એ વૃત્તને અઘડ રૂપવન્ધમા ગળીને સ્વીકારે છે

અહીં એમણે શાલિની વગેરે વૃત્તોમા ગુરુ અને લઘુના સઢકલાને સ્ત્રીધે યતિ આવશ્યક બને છે એમ વહ્યુ, તે મારા સિદ્ધાન્તને મઢ્ઠનુ છે પણ તે પછી એ “નિશ્ચિત લઘુગુરુ અનુષ્ટુપ અને નિશ્ચિત યતિસ્થાનો સાથે મઢ્ઠતા, એ વૃત્તો તાલગ્રન્થ પળ કુદરતી રીતે બની જાય છે” એમ વહ્યુ તે અપ્રામાણિક છે ઉપર એમણે પૃથ્વી વિશેની પાદટીપમા સદ્ગત વર્વેનો મત દર્શાવ્યો કે પૃથ્વીમા આઠ આઠ માત્રાના ત્રણ સઢકો પડે છે, પણ તે એકસરસા ન હોવાથી આ વૃત્ત “ગાયનને વરાવર અનુકૂળ નથી” પણ શાલિની માલિની, મદ્દાક્રાન્તા, હૃરિણી, શિશ્વરિણી અને સ્તમ્ભરામાં તો એવા એકસરસી સંસ્થાની માત્રાના સઢકો પણ નથી એટલે એ વૃત્તોને તાલગ્રન્થમા પડતા ગણાવ્યા છે તે અશાસ્ત્રીય છે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ્ઠ વૃત્ત પણ ગવાતા એ સાચુ પણ એ તાલગ્રન્થ ગવાતા નહીં, અત્યારે પણ ગવાય છે ત્યારે તાલગ્રન્થ ગવાતા નથી, અને સ્વચ્છન્દે, માત્રાઓ ઉમેર્યા વિના તાલગ્રન્થ ગાઈ શકાય પણ નહીં આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ્ઠ કે માત્રામેઢ્ઠ અને અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ્ઠનુ એ એક મહત્ત્વા વ્યવર્તેક લક્ષણ છે, તે હુ આગઢ્ઠ વહીં ગયો છુ (જુઓ ગત પૃ ૧૫૧) એટલે સયતિવ છદ્દોમા યતિ આવશ્યક છે એ સાચુ, હુ આ પ્રવરણમા વહીં ગયો તેમ તે એક સાથે આવતા ગુરુ અને લઘુથી આવશ્યક બને છે એ સાચુ, પણ એ આવશ્યકતાને સમીત સાથે કશો સંબંધ નથી

આ આશો નિવંધ મુખ્ય એક જ વાત વહે છે કે પૃથ્વીમા મધ્ય યતિ આવશ્યક નથી એ વક્ષતે એ વસ્તુ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર હતી એટલે વિસ્તાર કર્યો છે તે મહે, પણ એમ વરતા યીજા આવશ્યક યતિવાઢ્ઠા જે વૃત્તો વતાવ્યા તેની ચર્ચાને સ્થાન જ મઢ્ઠયુ નથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ વૃત્તોમા જો યતિ અવશ્યક છે તો તેમણે પોતે એ વૃત્તોમા યતિભગ કયા સિદ્ધાન્તથી કર્યો કે વહીં દૃષ્ટિએ કર્યો? એ વૃત્તો સઢ્ઠગ કાવ્યને માટે તેઓ નાલાયક ગણે છે છતાં તેમનુ એક ‘તોડેલી’ ઢાઢ્ઠ ‘શિશ્વરિણી’મા ચાલે છે, અને શિશ્વરિણીની આશરે ૪૦ પક્તિઓમા ચાર જગાએ યતિભગ છે આ જ યતિભગો ધરો સુલાસો માગે છે, અને તે એમના લેખમા મઢ્ઠતો નથી એમણે યતિભગવાઢ્ઠા કાવ્યો રચ્યા એ આનુષંગિક રીતે પિંગલને નવીં દિશામા વિસ્તારકર છે, પણ લેખકો પોતાનો પિંગલ વિષયકો એ લેખ યતિભગ ઉપર પૂરતો પ્રકાશ નાખતો નથી

વૃત્તોનો મેલ : સંધિ

ગયા પ્રકરણમાં વૃત્તનુ પૃથક્કરણ કરતા કરતા યતિખંડ સુધી આવ્યા. એ યતિખંડોનું કંઈ આગળ પૃથક્કરણ કરી શકાય છે સહં? વળી યતિખંડો તો સયતિક વૃત્તોમાં જ હોય, તો અયતિક વૃત્તોનું પૃથક્કરણ થાય છે કે નહીં? આનો જવાબ એ છે કે અર્વાચીન પિંગલ ચર્ચાએ આ પૃથક્કરણના અસ્તરારા કંઈયાં છે, અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા વિભાગોનું સંધિ નામ આપ્યું છે.

આ સંધિ સંબંધી પહેલો ઉલ્લેખ કરનાર, 'સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવ' છે. ૧૯૦૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'પદ્યરચનાના પ્રતારો'ના લેખમાં વૃત્તોના સંખડ એટલે સયતિક અને અંકડ એટલે અયતિક એવા બે વિભાગો કરીને તેઓ અયતિક વૃત્તો, આપવા શરૂ કરે છે ત્યાં સીધી પ્રથમ ઉપેન્દ્રવજ્રાના સ્વરૂપની ચર્ચામાં તેઓ એ વૃત્તના સંધિઓ પાડે છે, અને પછી જે બીજા વૃત્તોના સ્વરૂપની ચર્ચા કરે છે ત્યાં ઘણીજીરી જગાએ તેઓ વૃત્તનો ન્યાસ સંધિઓમાં આપે છે. (સા. વિ. ૨, ૨૬૨-૩૦૮) તે પછી તેમના ૧૯૧૯ ના 'સત્યવાદ અને પક્ષવાદ'ના નિબંધમાં આવૃત્તી ચર્ચામાં પણ તેઓ સંધિનું અવલંબન લે છે. (સા. વિ. ૧, ૧૧૩-૧૨૧) છેવટ ૧૯૩૨ માં આપેલા યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનો ('પદ્ય-રચનાની ઐતિહાસિક આલોચના')માં તેઓ સંધિની ઉલ્લેખ પણ કરે છે અને તેના સ્વરૂપની ચર્ચા પણ કરે છે.

તેમની આ સંધિની પદ્ધતિને સદ્ગત નરસિંહરાવે આવકારી છે તેઓ કહે છે કે છન્દોના મવારાદિ ગણોથી માત્ર આપવાની પદ્ધતિ સગવડવાળી હોવા છતાં, તે તે છન્દના મેલનું નિરૂપણ કરતી નથી, જે મેલનો આધાર તેના ઘટકો ઉપર રહ્યો છે આ ઘટકોને કે. હ. ધ્રુવે સંધિ કહ્યા છે તે બરાબર છે. આ વાત તેઓ દાક્ષિણી દર્શાવે છે :

ત્વા કામિનો મદનદૂતિમુદાહરન્તિ ।

ઓ વસન્તતિલકાની પવિત્રને મવારાદિ ગણોમાં બતાવવા તેના નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરવા પડે છે :

ત્વા કામિ । નોમદ । નદૂતિ । મુદાહ । ર । ન્તિ ।

ત   મ   જ   જ   ગ   ગ

અને એમ કરીને તેના સ્વરૂપના ગણો ઉપરની રીતે ચતાવી શકાય. પણ તેના મેઢની દૃષ્ટિએ તેના નીચે પ્રમાણેના સધિઓ ચતાવવા જોઈએ

ત્વા કામિનો । મદનદૂ । તિમુદા । હરન્તિ ।^૧

પણ આ સધિઓ વિશે તેમને કયાઈ વિશેષ ચર્ચા કરી નથી

આ જ રીતે શ્રી ચૂનીલાલ વર્ધમાન શાહે આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે તેઓ પિંગલની ચર્ચામાં સધિઓનો ઉલ્લેખ વધે છે પણ તેમણે પણ સધિના સ્વરૂપ વિશે શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી નથી આ સિવાય સદગૂત બવેં પોતાની 'ગાયન વાદન પાઠમાઢા'માં ઘણી જગાએ સધિઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેઓ ઘણી જગાએ કે હ ધ્રુવના મતોને જ અનુસર્યા છે એ સઘઢુ જોતા કે હ ધ્રુવના નિરૂપણને જ પીઠિકા તરીકે લઈ ચર્ચા કરવી એ યોગ્ય તેમ જ ફલદાયી જણાય છે

'પદ્યરચનાના પ્રકારો'નો લેખમાં તેમ જ 'સત્યવાદ અને પદ્યવાદ'ના લેખમાં કે હ ધ્રુવે સધિની ચર્ચા કરી છે પણ તેની વ્યાખ્યા કરી નથી તેની વ્યાખ્યા પહેલવહેલી તેમના યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનોમાં મઢે છે તેમાંથી પ્રસ્તુત ફકરા ઢુ નીચે ડતાડુ છુ રૂપવધ છડોના સમ, અધેસમ અને વિપમ એવા વિભાગો કરી તેઓ વહે છે

“પ્રત્યેક ચરણની સમાપ્તિ યતિવૃત્ત વિરામથી જણાવાય છે ચરણની અદર યતિ આવીને તેના જે ભાગ પડે છે, તેને મેં ડડ નામ આપ્યુ છે સઢડ તેમ જ અસઢ ચરણનો ઘટકાવયવ સધિ છે સધિમાં ઁકથી વધારે અભિન્ન કે ભિન્ન રૂપ આવે છે આ રીતે આઢો ઁ છડ મેઢવર્ધ રૂપોનો વને છે તે ચારણથી મેં તેનુ રૂપવધ નામ વલ્પ્યુ છે ચરણની ઘટનામાં આવતા સધિના ત્રણ પ્રકાર છે ઁવલ અમ્પસ્ત અને આવૃત્ત જે સધિ ચરણમાં લાગલાગટ યતિ-વૃત્ત વિરામ વગર વેથી વધારે ચાર વપરાયો હોય, તે આવૃત્ત, લાગટ વે ચાર વપરાયો હોય, તે અમ્પસ્ત; અને અળલાગટ વપરાયો હોય, તે ઁવલ છેલ્લા વે સધિનો અનાવૃત્ત સજ્ઞામાં અતર્માવ થાય છે ડડ યતિવૃત્ત વિરામ ભાગી છે છે, જ્યારે સધિને તેવા વિરામની જરૂર નથી રહેતી” (પુ ઁ આ પુ ૨૦)

1 This system being only one of convenience is not true to rhythmic formation of metres concerned, which depends on the components happily termed sandhis by Keshavlal H. Dhruva thus -etc

આ પછી તેઓ એક મદાશ્રાન્તા વૃત્તનો દાસનો આપે છે અને તેના છંદો અને સધિઓ દર્શાવે છે સરજતા સાતર, પહેલી પક્તિમા યતિને મારી રીતે દઢધી દર્શાવી, અને દરેક સધિ અલ્પવિરામયી દર્શાવી હુ તેને નીચે ઉતારુ છુ :

જ્યા જો,૩ ત્યા, । દિસા વિ,દિનમા, । વ્યોમ,મા ભોમ,મા તે,
જ્યા હો૩ ત્યા ધર નગરમા ઘાટમા ઘાટમા તે
મીચૂ નેની પલન भर वे आ रही भीतरे ते
ते ते ते, ते वषण प्रगटछू आज अद्वैत ए ते

વધારે સ્પષ્ટતાની સાતર નીચે તેનો લગાતમા ન્યાસ આપી તેમા યતિ અને સધિ ઉપરનો જ રીતે ફરી વતાવુ છુ :

મદાશ્રાન્તા ગાગા, ગામા, । છલલ, લલગા । ગણ, ગાગાલ, ગાગા
વધારે સ્પષ્ટતા સાતર તેમનુ જ વચન ઉતારુ છુ -

"પહેલાં છંદમા વે વે રૂપના, યીજામા ધ્રણ ધ્રણના અને ધ્રીજામા વે ધ્રણ ત્યા વે રૂપના સધિ છે, તે પંચી પહેલાં છંદના મધિ અમ્યસ્ત અને ધ્રીજા ધ્રીજામા એવલ છે અર્થાન્ એ દૃષ્ટાન્ત અનાવૃત્ત સધિનો છે "

(એજન પૃ. ૨૦-૨૧)

તે પછી આવૃત્ત સધિના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેઓ એક તોટક ઉતારે છે

આગલ જતા તેઓ કહે છે વે આ સધિઓમા અમુક અક્ષર ઉપર માર હોય છે વાચ્યવાલના વ્યાખ્યાનમા ફરી વાર રૂપવધો વિશે બોલવાની પ્રસંગ આવતા તેઓ ઉપરના જ મતો ફરી ઉચ્ચારી સધિમા આવતા મારનો ઉલ્લેખ કરે છે તેઓ કહે છે

"ચરણ અલ્પ હોય તો ચરણના અને સસહ હોય તો છંદના ઘટવા-વ્યવ તે સધિ કહેવાય છે સધિ વે કરતા વધારે વાર લાગલાગટ વપરાયો હોય, તો તે આવૃત્ત લેખાય, વાકી અનાવૃત્ત પ્રત્યેક સધિના અક્ષરોમા અમુક એક જ અક્ષર માર્યુક્ત અને ધ્રીજા વધા મારમુક્ત હોય છે "

(એજન પૃ. ૨૦૪)

અને આ પદ્યમાર તે ગદ્યમા આવતા મારથી નિમ્ન છે

"ગદ્યાત્મક રચનામા અન્વયને અનુસરીને વાક્યના વિવિધ ભાગ પડે છે. પ્રત્યેક ભાગમા આઠ અક્ષર માર મૂકીને બોલાય છે એ મારને આપણે ગદ્ય-માર સજ્ઞા આપીશુ અને લીધે વાક્યના ભાગ જુદા જુદા પરણાય છે આ

ગદ્યમારવાળા ભાગ વહુવા વર્ણ, રૂપ, માત્રા કે લયની ચોક્કસ વ્યવસ્થા બગરના હોય છે પદ્યાત્મક રચનામાં ચોક્કસ ઉચ્ચારણના જૂથનો એક એક ભાગ ધને છે તેની ઘડના વર્ણ રૂપ માત્રા કે લયની ચોક્કસ વ્યવસ્થાસર હોય છે, અને ઘણૂં કરીને તેના આધ અધાર ઉપર માર પડે છે, જેને પદ્ય-માર નામથી ઓળખાવીશૂ ” (એજન પૃ ૭)

જ્યાં એક જ પવિત્ર થે છદોમાં વેસી શકતી હોય ત્યાં એ ઘણે છદોને ભિન્ન કરી આપનાર પણ પદ્યમાર જ છે તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેઓ નીચેની પૌક્તિ ઉતારે છે :

જે નિરાશ ન થઈ મચ્યો રહે
તે જ દ્રષ્ટ મુલની ધડી જુએ

આ પૌક્તિ રચોદ્ધતામાં વેસે છે, પણ તે સાથે તે અગિયાર અક્ષરના કવિત્વમાં પણ ગોઠવી શકાય છે પણ એ ઘણે છદો મારને લીધે ભિન્ન પડી રહે છે “રૂપવધ તરીકે પદ્યમાર પહેલા પાંચમાં તથા આઠમાં અક્ષર ઉપર અને વર્ણવધ તરીકે પહેલા, પાંચમાં તથા નવમાં ઉપર પડે છે ” એમનો મત ઘધારે સ્પષ્ટ કરવા હું ઘણેના ભિન્ન ન્યાસો, પદ્યમાર બતાવવા અક્ષર પર ઝમી લીટી કરી બતાવું છું

રચોદ્ધતા   જે નિરાશ ન થઈ મચ્યો રહે
કવિત   જે નિરાશ ન થઈ મચ્યો રહે

“એ રીતે પદ્યમારની ઘેંચણી ભિન્ન હોવાથી, સ્થૂલ દૃષ્ટિએ એક જેવા જણાતા પદ્યવધ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ ભિન્ન ઠરે છે ” એવી ઝલ્લટી રીતે યે જુદા નામના છદોમાં પણ પદ્યમાર એક જ હોય તો તે છદોને સ્વરૂપત એવું જ ગણવા જોઈએ (એજન પૃ ૫૨)

આ પ્રમાણે સધિના સ્વરૂપની ચર્ચા સામાન્ય રૂપે પૂરેપૂરી કરેલી હોવા છતાં, વ્યાખ્યાતાએ, પિંગલના વધા છદોના સધિઓ અને પદ્યમારો દર્શાવ્યા નથી અલબત્ત માનારુઘો વિશે લેખતા તેઓ માનામેઢ છદોના વધા સધિઓનો નિર્દેશ કરે છે, અને તે તે સધિના આવર્તનો ઉપરથી કયા કયા માત્રામેઢ છદો થયા તે બતાવે છે, એટલે તેમના મત પ્રમાણે માત્રામેઢ છદોના સધિઓ કયા કયા તે તરત મઢી આવે છે (એજન પૃ ૨૧-૩૦) પણ માત્રામેઢ છદોના સધિ તેના આવર્તનોમાથી શોધી શકાયો હમેશા સહેલો છે પારસી ગજલોનું પિંગલ આ સધિઓના આવર્તનોથી બતાવાય છે, અને તે

પ્રમાણે ગુજરાતી માયામેઢ સંધિઓ પણ મહેન્દ્રદેવી વતાવી ધરાય. સરી મુરોઢી અનાવૃત્તમધિ અક્ષરમેઢની જ છે. તેના સંધિઓ, આગઢ જોયુ તેમ, અક્ષરમગ્ધામા કે અક્ષરના લઘુગુરુ સ્વરપમા એક સરળા નથી, તેમ જ એક પતિમા વેટલા મધિઓ છે એનો પણ નિયમ નથી. સરી રીતે કે. હ. ધ્રુવની નવીનતા આ વૃત્તોને અગે મધિઓ દર્શાવવામા જ રહેલી છે. અને તે તેમણે આ ધ્યાસ્યાનોમા સઢગ કે આદુઅરઢુ પણ વરેઢુ નથી અલગત ૧૯૦૮ના 'પદ્યરચનાના પ્રારો'ના નિવધમા તેમણે વેટઅક મુલ્ય વૃત્તોમા ન્યાસો આપ્યા છે, પણ તે વિષેનો મત તેમણે ચદલાવ્યો છે કે નહીં તે જાણવાનુ વનુ સાધન નથી. એાદ જગાએ જ્યા કંઈ ફેરફાર વર્ચો છે ત્યા પણ તે તરફ ધ્યાન દોરી વર્ચો નથી પણ વાવો-મૂઢન રીતે વધ્રે વ્યાસ્યાનોને સર-સાવીને ધોધી વાઢવાનો રહે છે. દામલા તરીકે આગલા પદ્યરચનાના લેખમા સ્વાગતા રચોદ્ધતાના નિમ્પણમા તેઓ પ્રયમ સ્વાગતાનુ દૃષ્ટાન્ત આપે છે, અને પછી વધ્રેના ફરવની વર્ચા વરે છે વર્ચા સમજવી મહેલી પડે માટે હુ પ્રયમ વધ્રેના ન્યાસો આપુ છુ. અલગત અહીં મંધિઓ મારી રીતે પાઢીને આપુ છુ. વારણ કે એ નિરધમા સંધિઓ દર્શાવ્યા નથી.

સ્વાગતા : ગાલમા લલલમા લલગામા

રચોદ્ધતા : ગાલમા લલલમા લગાલમા

તેઓ ંતે છે. "વધ્રેમા પહેલા આઠ રૂપ અને અગિયારમુ એક જ છે માત્ર નવમૂ અને દતમૂ રૂપ એકમા લગા છે તે વીજામા ગાલ છે." મુદ્રણમા લગા ઉપરનુ મારચિહ્ન વધ્રે અક્ષરો વચ્ચે છપાયેલુ છે પણ હુ માનુ છુ કે તે ગા ઉપર જ હસે એ ગમે તે હોય ગાલ ઉપરનુ મારચિહ્ન ચરાવર ગા ઉપર જ છે અને તે જ મારે પ્રમ્તુત છે, — મહત્વનુ છે એ રીતે રચોદ્ધતાના નવમા અક્ષર ઉપર માર આવ્યો ત્યારે આપણે હમણા જ જોઈ ગયા કે 'પદ્યરચનાની ંતિહાસિક આલોચના'મા ધ્યારપાત્રમા તેમણે રચોદ્ધતામા જાઠમા અક્ષર ઉપર માર દર્શાવ્યો અને એ મારને જ કવિતના પદ્યમારનુ મેદક લક્ષણ ગણ્યુ

૨-૨ મૂઢના વાક્યમા ફેરફાર વરીને આ વાક્ય મેં લલ્યુ છે મૂઢમા "માત્ર નવમૂ રૂપ એકમા લગા ગાલ છે" આ પ્રમાણે છે. ત્યા વિવક્ષિતાર્ય મારા વાક્ય પ્રમાણેનો જ હોઈ શકે એમા શકા નથી, અને એ અર્થ તેઓ આવા અધૂરા અને સદિગ્ધાર્ય વાક્યથી ન દર્શાવે હુ માનુ છુ કે અહીં કંઈક છાપવાની મૂલ છે, અથવા નકલમા સ્તલન છે.

બીજી મુશ્કેલી એ છે કે સધિ અને પદ્યભારનો સંબંધ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યો નથી. આપણે આગળ જોયું કે તેમના મત પ્રમાણે ઘણા પ્રવારોમાં સધિઓ હોય છે, પણ તેમાં ભાર વડે જગાઈ હોય છે તે સંબંધી તેમાં કશું જ વહેતા નથી. “પદ્યાત્મક રચનામાં ચોક્કસ ઉચ્ચારણના જૂથનો એક એક ભાગ અને છે તેની ઘટના વર્ણ રૂપ માત્રા કે લયની ચોક્કસ વ્યવસ્થાસર હોય છે, અને ધનુ કરીને તેમાં આઠ અક્ષર પર ભાર પડે છે, જેને પદ્યભાર નામથી, ઓઢીલીશૂ” (એજન પૃ ૭) અહીં કદાચ કોઈને એમ લાગે કે દાદાલદા જેવા માનામેઢ સધિઓમાં પદ્યભાર પ્રથમ અક્ષર કે માત્રા ઉપર આવતો નથી તો અપવાદ કરવા ‘ધનુ કરીને આઠ અક્ષર ઉપર ભાર પડે છે’ એમ કહ્યું છે પણ એમણે પોતે આ જ વિધાન પાછું માત્ર અનાવૃત્ત સધિઓના વિવેચનમાં પણ કર્યું છે. “ચરણ અસડ હોય તો ચરણના અને સસડ હોય તો સસડના ઘટવાવયવ તે સધિ કહેવાય છે. સધિ એક કરતાં વધારે વાર લાગલાગટ વપરાયા હોય, તો તે આવૃત્ત લેવાય, વાકી અનાવૃત્ત પ્રત્યેક સધિના અક્ષરોમાં અમુક એક જ અક્ષર ભારયુક્ત અને બીજા ઘણા ભારમુક્ત હોય છે” (એજન પૃ ૨૦૪) અહીં તો અક્ષરમેઢની જ વાત કરે છે અને છતાં ‘સધિના અક્ષરોમાં અમુક એક અક્ષર ભારયુક્ત’ હોવાનું કહે છે—નહીં કે સધિનો પહેલો અક્ષર જ અને ‘પદ્યરચનાના પ્રવારો’ના લેખમાં આપેલા ન્યાસોમાં એવા સધિઓ છે જેમાં આઠ અક્ષર ઉપર નહીં પણ અનાદિ અક્ષર ઉપર ભાર દર્શાવેલો છે જેમકે

જલોદ્ધતગતિ | | || | |
                           લગાલ   લલગા   લગાલ   લલગા
 કામા | || | |
                           લલલલ   લલગા   ગાલગા   ગાલગા

(સા વિ ૨, પૃ ૨૮૦)

અને આમ કરવાથી મુશ્કેલી એ ઊભી થાય છે કે જો સધિના પહેલા અક્ષર ઉપર જ કે અમુક સ્થાનના અક્ષર ઉપર જ પદ્યભાર આવે એવી વ્યવસ્થા ન હોય, તો પછી એક સધિને બીજાથી જુદો પાડનાર તત્ત્વ કયું? અલગત માનામેઢ છદોના મેટલાક સધિઓમાં પહેલી માત્રા ઉપર ભાર આવતો નથી પણ ત્યાં તો સધિના આવર્તનો હોય છે અને આવર્તનોમાંથી સધિ તરત પોથી શકાય છે પણ જ્યાં આવર્તનો નથી જ, ત્યાં જો ભારથી સધિઓ છૂટા ન પાડવા હોય તો બીજા રોનાથી પાડવા તે દર્શાવ્યું જાણે એ ન દર્શાવે તો સધિઓ પાડવામાં વેવઢ મનસ્વિતા જ પ્રવર્તે.

મેં ઉપર જણાવ્યું કે સદગત ચર્ચા પણ સધિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અલગત તેઓ મુસ્પત્તે કે હ ધ્રુવને અનુગમ્યા છે, પણ સધિઓની ચાચત્ત્વા

તેઓ કહે છે કે દરેક નધિ આ ભારથી શરૂ થાય છે કવે, અનાવૃત્તસધિ વૃત્તોમા ઘપરાતા મિત્ર મિત્ર સ્વરૂપના ઓ અક્ષરનવાના સધિઓ અને તેની ટૂપી સનાની રીત આપી પછી કહે છે

“આવા લક્ષણોમા જે જે સધિ આવે તે સધિના આરંભે જે લઘુ કે ગુરુ હોય તેના ઉપર જ તાઝા આવકો જોઈએ એટલે કે, આ સ્પર્શધિઓ તે, વૃત્તોના ઘળં બોલતી વચ્ચે તેમા પડતા સ્વાભાવિક જયા સૂચવે છે, તાલની જગાઓ સૂચવે છે, ઓ તે પ્રમાણે વૃત્તની યોગ્યાની ધાલ (રાટ) કેવી હોય છે તે પણ સૂચવે છે ” (‘ગાયન વાદન પાઠમાઝા’ પુસ્તક ૧૬, વિભાગ ૩ જો, પૃ ૧૦૧)

અને દરેક સધિ ભારથી શરૂ થાય છે એમ કહેવાયી એવ પ્રવારની ઉપપત્તિ તો આવે છે શાસ્ત્રનો એ વિભાગ સુસગત બને છે અને જાણે આ શાસ્ત્રીય આવસ્યકતા ધ્રુવના મન પર અજાત અસર કરતી હાય તેમ

૩ કવે અહી તાલ શબ્દ વાપરે છે પણ તે ઉપરથી પદ્યમાર સમજવાનો છે કવે સગીતનો તાલ, માત્રામેઢ આવૃત્તસધિ છન્દોનો પિંગલગત તાલ, અને મનાવૃત્તસધિ વૃત્તોમા કે હ ધ્રુવ જેને પદ્યમાર કહે છે તેનો ભેદ સમજે છે તેણે પોતે ઉપરના જ સદર્ભમા આગઢ જતા કહ્યું છે

“આ સધિઓ જણાવ્યા, તેમાયી કોઈ પણ એક જ સધિની કે અથવા તે કરતા ઘણી આવૃત્તિઓયી જા વૃત્ત બનાવવામા આવે તો તે વૃત્ત ગેય એટલે ગાયનને અનુકૂળ થશે પણ જો જુદા જુદા અનુવાદી સધિઓ લઈ તેનું વૃત્ત બનાવીએ તો તે પાઠ્ય, એટલે કે શ્રોકની માફક બોલાતું વૃત્ત થશે, કેમકે એક જ સધિ પુન પુન અનવ વાર આવે તો ગાયન પક્ષે તાલના સરસી માત્રાના સમૂહો થતા હોવાયી કોઈ પણ ચોક્કસ તાઝમા ગાઈ શકવાની અનુકૂળતા થશે પરતુ પાઠ્ય વૃત્તમા એક જ સધિ, કે કરતા વધારે વાર આવતન પામતો નહી હોવાયી ગાયન પક્ષે કોઈ એક મુકરર તાલ થતો ન હોવાયી પાઠ્ય વૃત્ત તે માત્ર પાઠ(પઠન) કરવાની રીત પ્રમાણે બોલાશે ” વગેરે (એજન પૃ ૧૧૦)

(અહી અનુવાદ શબ્દ સવાદના અર્થમા વાપર્યો જણાય છે)

શરૂ તો કે હ ધ્રુવે ‘પદ્યરચનાની ઇતિહાસિક આલાચના’મા જ સીધી પહેલો પદ્યમાર શબ્દ વાપર્યો અને કવેનું પુસ્તક તે પહેલા ચહાર પહેલું છે કવે કે હ ધ્રુવના ‘પદ્યરચનાના પ્રકારો’ના લેખને અનુસર્યા છે, અને તેમા પદ્યમાર માટે કોઈ ખાસ પારિભાષિક શબ્દ વપરાયો નથી, એટલે કવે એને માટે તાલ શબ્દ વાપર્યો છે

તેઓ એક જગાએ વર્વેનો જ મત ઉચ્ચારે છે આસ્થાનવાલાના વૃત્તો ઉપરના વ્યાખ્યાનમા ઉપેન્દ્રવજ્રા અને ઇન્દ્રવજ્રાની ચર્ચા કરતા વતેના સધિઓ જણાવી તેઓ વહે છે "ચરણના આ નાના મોટા જૂથને હું સધિ સજાથી ઓઢાવા છૂ પ્રત્યેક સધિનો આઠ અક્ષર ભારયુક્ત હોય છે અને તે પછીના અક્ષર ભારમુક્ત રહે છે" (પ એ આ પૃ ૧૨૦-૨૧) અલગત શ્રાગઢનો ઉલ્લેખ ઉપેન્દ્ર-વજ્રાનો છે પણ એના ઉપરથી સર્વસગ્રાહક નિરપવાદ વ્યાપ્તિ આપવાનો જ અહીં સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે

આમ જ્યારે સધિ વિશ પ્રથમ ઉલ્લેખ કરનારના તે વિશેના વચનોમા એકરૂપતા નથી, અને તેમને જ અનુસરીને પિંગલ લક્ષનાર વર્વેનું કથન બીજું કઈ નહીં તો સુસંગત તો લાગે છે, અને તેને પણ કે હ ધ્રુવના એક વચનનો ટેકો તો છે, ત્યારે સધિના સ્વરૂપનું એ જ લક્ષણ, ઇટલે કે દરેક રૂપસધિના આઠ અક્ષર ઉપર તાલ કે પદ્યમાર હોય છે, સ્વીકારી લઈએ તો શું યોગ્ય? પણ એમ કદાચ જતા બીજી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે અને એ મુશ્કેલી સધિના સ્વરૂપને લગતી જ છે એ મુશ્કેલી એ છે કે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા પદ્યમાર ક્યા ક્યા છે એ સઘળી તેના લેખકોમા જ મતભેદ છે

પદ્યમારના સઘળામા પણ ભિન્નભિન્ન છન્દશાસ્ત્રીઓના મતો સરસાવધા જોઈએ તેમાના બેનો ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે—કે હ ધ્રુવ અને વર્વેનો વર્વે તો કે હ ધ્રુવના અનુયાયી છે છતાં વતેમા ભેદ છે ત્રીજા પિંગલ-શાસ્ત્રી તે આપણા આઠ પિંગલવાર દલપરામ છે માત્રામેઢ છદોમા તાલ હોય છે એમ વહનાર એ આઠ પિંગલકાર છે તેમણે તેમના પિંગલમા વધા અક્ષરમેઢ છન્દોમા અમુક અમુક અક્ષર ઉપર તાલચિહ્ન મૂકેલું છે આ તાલચિહ્ન સૌથી પહેલું ચોથી આવૃત્તિમા દેખા દે છે અને ત્યાં પ્રકરણ ૩ જુ અક્ષરમેઢ છન્દો ઉપર એકઠો કરી નીચે ટીપ છે કે 'અક્ષરમેઢ છદોમા પહેલા ચરણમા તાલ મતાવવાને આવી નિશાની મૂકી છે તે પ્રમાણે બીજા ચરણમા સમજવું" જો વર્વેના તાલને આપણે ધ્યાનમા લઈએ તો આને પણ ધ્યાનમા લેવો જોઈએ

આ ત્રણ પિંગલવારોની પદ્યમારયોજનાની હું સરસામણી કરુ તે પહેલા મારે એ વહેનારું છે કે આમાના દરેકમા પોતાના લેખમા જ પદ્યમારમા વિસવાદ આવે છે અને તે હું પહેલાં દર્શાવવા ઇચ્છુ છું આ જ પ્રકરણમા રચો-ક્ષતાના ન્યાસમા કે० હ૦ ધ્રુવે 'પદ્યરચનાના પ્રવારો'મા બંને તે પછી પ્રસિદ્ધ થયેલ 'પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આગ્રેચના'મા ભિન્નભિન્ન જગાએ પદ્યમાર મૂક્યો છે તે હું વહી ગયો એ વિસવાદ માટે તો એમ વહી રાવાય કે એમણે વિશેષ વિચાર પછી આગલો અભિપ્રાય સુધાર્યો પણ તેમના 'પદ્યરચ-

નાના પ્રકારો ના લેખમા પણ એક જ છંદમા ભિન્ન ભિન્ન પદ્યમારો જોશમા આવે છે. ત્યાં એવો સુલાસો રાખ્ય નથી. એ નિર્બંધમા વૈતાલીયનું લક્ષણ તેમણે નીચે પ્રમાણે આપેલું છે.

દદદા પછિ ગાલગા લગા
દદદાદા પછિ ગાલ ગાલગા

સા. વિ. ૨. પૃ. ૨૮૮

આ માત્રગર્ભ વૈતાલીયનું સામાન્ય લક્ષણ છે. અને એ લક્ષણ તેમણે વિયોગિની અથવા સુન્દરી છંદમા આપેલું છે. એ રીતે વિયોગિની કે સુન્દરી છંદનો પદ્ય-માર નીચે પ્રમાણે થયો :

લલગા લલ ગાલગા લગા
લલગામા લલ ગાલ ગાલગા

આગળ જતા વૈતાલીય અને તેને અંતે એક ગુરુ વધારવાયી યનતા ઓચ્છ-ન્દસિકમા સલંગ લગાત્મક રૂપો વિશે લખતા કહે છે : “વઢી એના એ વે છદોના માત્રાત્મક ભાગમા વિષમ ચરણમા લલગા લલ ને સમમાં લલગાગા લલ એવો ચિત્રવધ યોજવાયી અનુક્રમે સુન્દરી ને માલ્યમારા સિદ્ધ થાય છે.” આ રીતે, સુન્દરીના માત્રાગર્ભ માગો વિષમ સમ પક્તિઓમા, નીચે પ્રમાણે પદ્યમારવાળા થાય.

લલગા લલ
લલગામા લલ

સમ પક્તિમા લલગાગામા પદ્યમારની ઊંચી લાંબી વધે ગા વચ્ચે વચાય છે. તેને ઉપરના ન્યાસની સાથે સંવાદમા લાવવા લલગાગા વાંચીએ, પણ ઉપરના ન્યાસમા સમ પક્તિમા ઠલ તદ્દન માર દિનાનો સંધિ છે, અને નીચે લલમા માર આવે છે તેનો શરો શુભાસો? મારના મોતના મનમા સંદેહ છે, કે નકલની મૂલ છે કે છાપની મૂલ છે, શું સમજવું ?

વર્વેના પુસ્તકમા તાલચિહ્નો લેસી ગયાનો અને તૂટી ગયાનો સંદેહ આવે છે. એટલે એવા વિસવાદો ધ્યાનમા ન લઈએ. પણ તેમનામા પણ એક જગાએ સ્પષ્ટ વિસવાદ દેસાય છે. અક્ષરછદગાન વિભાગમા તેમણે શિલ્પરિણીના પદ્ય-

ભારો નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે. (તેમણે અક્ષર નીચે આઠી લીટી કરી બતાવ્યા છે, હું અહીં સ્વીકારેલી ઝમી લીટીથી બતાવીશ.)

છ એ રૂદ્રે છંદો । યમનસમલાગે' શિખરિણી

(ગાયન વાદન પાઠમાઝા પુ. ૧ વિ. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૭)

પણ આગળ જતા રૂપસધિ સમજાવતા તેઓ તેના સધિઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

૨. શિખરિણીનું ચરણ — કુપુત્રો તો યાશે તદપિ ન કુમાતા કદિ યશે

(અ) ગણમેઢથી વર્ણ વિભાગ : કુપુત્રો, તો યાશે, તદપિ, ન કુમા, તા કદિ, યશે.

(વ) બોલવામા પઢતા { કુપુ, ત્રો તો યાશે, તદપિ ન કુમા, તા, કદિ યશે
સ્વાભાવિક વિભાગ }

(एजन. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૦૮)

વચ્ચેની સરલામણી સહેલી ધાય માટે વચ્ચેને લગાત્મક રૂપમા એમના જ સધિઓમા મૂકી બતાવું છું :

પહેલો ન્યાસ : લગા, ગાગા, ગાગા । લલલલલ ગાગા, લલલગા

બીજો ન્યાસ : લગા, ગાગાગાગા । લલલલલગા, ગા, લલલગા

બર્વે દરેક સધિના આઠાક્ષર પર તાલ ગણે છે તે પ્રમાણે બીજા ન્યાસના સધિમા પણ મેં તાલ બતાવેલ છે. ફરક તરત નજરે ચડશે.

આવો જ ફરક એ જ સ્થાને આપેલા વસન્તતિલકાના નિરૂપણમા પણ મઝી આવે છે. પૃ. ૨૭ ઉપર બર્વે વસન્તતિલકામા નીચે પ્રમાણે તાલત્યાગી દર્શાવે છે.

ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

પણ પૃ. ૧૦૭ ઉપર એ છન્દના બોલતી વખતે પઢતા સ્વાભાવિક વર્ણવિભાગ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

સગીતનો, પરમઞ્જ, મુત્તુ શો પ્ર, તાપ

દરેક સધિ અલ્પવિરામથી દર્શાવ્યો છે, અને સધિના આઠાક્ષર ઉપર તાલ મૂકતા તેનો લગાત્મક તાલન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

ગાગાલગા લલલગા લલગા ગાગા

આ સદર્મમા જે તાલ આપેલા છે તેને હું આગળ સરપામણી માટે મૂકેલા ન્યાસોમા ગ સન્નાયી જણાવીશ-

દલપતરામના પિંગલમા એક વીજી જ જાતનો વિસ્તવાદ જણાય છે એમના પિંગલની ઘણી આવૃત્તિઓ થઈ છે તેમા વીજી આવૃત્તિ મુધી અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા તાલચિહ્ન નથી ચોથીમા સીચી પ્રથમ તાલચિહ્ન છે તે હું આગળ વહી ગયો તેની છ આવૃત્તિઓમા પ્રસ્તાવના નથી સાતમી આવૃત્તિની જે નવલ હું વાપર છું તેમા મુલપૃષ્ઠ નથી પણ પ્રસ્તાવના ઉપર પેનસિલથી ૧૮૧૦ લખેલ છે તે હું પ્રવાસન સાર માનું છું તેમા દલપતરામ પોને જણાવે છે કે આગ મુધી તેમણે જે રક્ષણો આપણાં તેમા ગણો તોડી નાલેલા હતા “પરતુ અમ્યાસીને અઢચળ પડવાયી રા રા વેશવળાલ હૃપંદરાય ધ્રુવ, વી એ ની સલાહયી આ આવૃત્તિમા વેટલોન ફેરફાર કર્યો છે . ” આ આવૃત્તિને પુરાશાધિત આવૃત્તિ ગણવી ગોઈએ આમા ઉપર વહ્યા પ્રમાણે માત્ર ગણોમા જ સુધારો કર્યો એમ નથી પણ અક્ષરમેઢના રક્ષણોમા તાલસ્યાનામા પણ ફેરફાર થયા છે આ ફેરફારો પણ વે હ ધ્રુવની સૂચના વેં સમિતિયી થયા વે કેમ તે જાણવા સાધન નથી પણ તાલચિહ્ના વદનામા છે એ આપણા પર્યેપણ માટે પ્રસ્તુત છે આ પછી હું ૧૨મી આવૃત્તિને મહત્વ આપું છું એ સુધારાવેલી આવૃત્તિ નથી પણ દલપતરામના જીવન દરમિયાનની એ છેલ્લી આવૃત્તિ ગણાય એ તરીકે એ જોવા જેવી ગણાય તે પછી પિંગલની સાધિત આવૃત્તિ ૨૨મી છે ત્યા તો સ્પષ્ટપણે સુધારા વે હ ધ્રુવે જ કરેલો છે તેની પ્રસ્તાવનામા ગુ વ સાસાયટી (હાલ ગુજરાત વિદ્યાસભા)ના આતિ તેકેટરી લખે છે “ચાલુ સાલમા પિંગલની નવી આવૃત્તિ છપાવતી વખતે સમયાનુસાર યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું વાસ્તવિક જણાયાયી રા વ વેશવળાલ ધ્રુવને ત્રિનિતિ કરતા તેઓએ આલું પિંગલ નવેસરથી તપાસી જઈ ઘટતા ફેરફાર અને સુધારા કરી આપ્યા છે ” આના ઉપરની પાઠટીપમા લખેલું છે વે “એમણે સાત કરીને પ્રવરણ ૩ મા પ્રભાવતી તથા પૃથ્વી છદ ઉપર પૃ ૫૦ ને પૃ ૫૬ મા ઉપયોગી ટિપ્પણી લખેરી છે ” આ આવૃત્તિયી પુસ્તકનું નામ ‘ગુજરાતી પિંગલ ને વદલે ‘દલપત પિંગલ’ રાક્ષનામા આવ્યું જે અત્યારે ચાલુ છે અત્યારે આની ૩૦મી આવૃત્તિ વેચાય છે તે ઉપર જણાવી તે ૨૨મીનું પુનર્મુદ્રણ છે આ ૨૨મી આવૃત્તિમા પણ અક્ષરમેઢ છદોના તાલોના સ્યાનોમા થોડા ફેરફારો થયા છ આ ફેરફારનું કર્તૃત્વ કે હ ધ્રુવનું ગણવું કે નહીં તે પણ નિર્ણયપૂર્વક વહી શકાતું તથી એ બનવા ગોળ છે કે એમણે ફેરફારો કર્યા હોય અને એ વાક્યત ગોળ ગણાવાયી પ્રસ્તાવનામા ન નોંધાઈ હોય છરુ તો અક્ષરમેઢ વૃત્તોના તાલો પર વદો કોઈનું ધ્યાન જ ગયું નથી.

વશસ્થમા પળ ઉપર પ્રમાણે જ ભારસ્થાનો આવે છે. પછી ઉપજાતિ વિશે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.

આ પછી વસતતિલકા લઈએ :

					ગ		ગ
					વ		વ
ગ		કે			કે		કે
વ		૨૨		વ	૨૨		૨૨
૧૨		૧૨		કે	૧૨		૧૨
૭	કે	૭		૨૨	૭		૭
૪	૨૨	વ	૪	ગ	૪		૪ ૪
ગા	ગા	લ	ગા	લ	લ	લ	ગા

ચપઢા :

૨૨	૨૨		૨૨		
૭	૭		૭		૨૨
૪	૪		૪		૭ ૪
ગા	ગા	લ	ગા	લ	લ

૧૨મી આવૃત્તિમા દલપતરામના તાલ ૭મી પ્રમાણે છે. કે. અને વ.એ આ વૃત્ત આપેલું નથી.

રયોદ્ધતા :

આ					
૨૨	૨૨	આ		૨૨	
૧૨	૧૨	૧૨	આ	કે	૧૨
૭	૭	૭	૨૨	૧૨	૭
૪	૪	૪	૭	૪	૪
ગા	લ	ગા	લ	લ	ગા

આ. અને કેના તફાવત વિશે આ પ્રકરણમા હું આગઢ કહી ગયો છું. વર્વે આ વૃત્ત આપતા નથી.

સ્વાગતા :

૨૨	૨૨		૨૨		૨૨
૭	૧૨		૧૨		૭
૪	૪		૪		૪ ૪
ગા	લ	ગા	લ	લ	ગા

કે.ગો મત નિશ્ચિત થઈ શકતો નથી. વ.મા આ વૃત્ત આપેલું નથી.

મંજુભાષિણી :

કે	કે			કે	કે
૨૨	૨૨		કે	૨૨	૨૨
૭	૭	૭	૨૨	૭	૭
લ લ ગા	લ ગા	લ લ લ ગા		લ ગા	લ ગા

૧૨, ૭ પ્રમાણે છે. ૪ માં આપેલું નથી.

કલહંસ :

કે	કે	કે	
દ	દ	દ	દ
લલગા	લગા	લલલગા	લલગાગા

ઘર્વે આ છંદ આપતા નથી.

પ્રમિતાક્ષરા :

કે	કે	કે	કે
દ	દ	દ	દ
લલગા	લગા	લલલગા	લલગા

ઘર્વે આ વૃત્ત આપતા નથી.

ચન્દ્રવર્ત્ત :

દ	દ	દ	દ
ગાલગા	લલલગા	લલલલગા	

કે. અને વ.એ આ વૃત્ત આપ્યું નથી. એટલે કે આમાં સરસામણી શક્ય નથી.

પ્રિયંવદા :

વ				વ	
૨૨				૨૨	૨૨
૪	૪	૨૨	૪	૨૨	૪
૪	૪	૨૨	૪	૨૨	૪
લ લ લ ગા			લ લ લ ગા		લ ગા લ ગા

૭ અને ૧૨માના તાલસ્થાનો છાપવામા ઝડી ગયા જણાય છે જે થોડા છે તે ઉપર પ્રમાણે છે. ૨૨મી મા પુષ્કલ ફરક છે કે મા આ વૃત્ત આપેલુ નથી વમા વે જ તાલસ્થાનો છપાયા છે પણ વધારે હશે ને ઝડી ગયા હશે એમ લાગે છે.

વૃત્તવિલંબિત :

કે		વ		કે
૨૨		કે		૨૨
૧૨	૧૨	૨૨		વ
૭	૭	૭	કે	૭
૪	૪	૪	૧૨	૨૨
૪	૪	૪	૪	૪
લ લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા	લ ગા

વમા વે જ તાલસ્થાનો વચાય છે વધારે હશે ને ઝડી ગયા હશે એમ લાગે છે.

વિયોગિની કે સુન્દરી : સગવડ છાતર પહેલા વે ચરણોનો ન્યાસ એક સઢગ પવિત્રમા લલ્લુ છુ

કે	કે	કે	કે	કે	કે	કે	
૨૨	૨૨	કે	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૪	૪	૨૨	૪	૪	૪	ધ્રુ	૪
લલગા	લલગા	લ ગા	લ ગા	લ લ ગા	લ ગા	લલગા	લ ગા

૪, ૭, ૧૨ સરસા જ છે ૨૨મા થોડો ફેર છે કે મા થોડો ફેર છે વેવે આ વૃત્ત આપ્યુ છે પણ તેમા તાલ દર્શાવ્યા નથી ધ્રુ વિશે આગલ વહી ગયો છુ

પુષ્પિતામ્રા :

૨૨	૨૨		૨૨		૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૧૨	૧૨		૧૨	૧૨	૧૨	૧૨	૧૨	૧૨
૭	૭		૭	૭	૭	૨૨	૭	૭
૪	૪	૪	૨૨	૪	૪	૪	૪	૪
લલલલલલ	લ ગા	લ ગા	લ ગા	લ લલલ	લલલ	લ ગા	લ ગા	લ ગા

કે એ ભારસ્થાનો દર્શાવ્યા નથી વ એ આ વૃત્ત આપેલુ નથી પૃથ્વી હુ લેતો નથી વારણ વે દ મા તેનુ સ્વરૂપ દોષવાલુ છે, અને કે એ તેમા ભાર-

સ્થાનો આપ્યા નથી. એટલે સરખામણી માટે અવકાશ નથી. નર્દટક પણ કોઈએ આપેલું નથી.

શાલિની :

૨૨	૨૨	૨૨	૨૨		
૭	૭	૭	૭	૭	૭
૪	૪	૪	૪	૪	૪ ૪
ગા ગા ગા ગા ।		ગા લ ગા		ગા લ ગા ગા	

૭ પ્રમાણે ૧૨ છે ૨૨મીમા દેવટના તાલો છપાયા નથી એમ લાગે છે કે એ આ છદ્ધનુ નિરૂપણ કરેલું છે પણ મારસ્થાન બતાવ્યા નથી. બ એ છદ લીધો નથી

વૈશ્વદેવીમા દલપતરામના મારસ્થાનો ચારેય આવૃત્તિમા એક જ છે, પણ કે મા તેના મારસ્થાન દર્શાવ્યા નથી, અને બ એ આપેલ નથી એટલે એને અહીં સ્થાન આપતો નથી

મદાક્રાન્તા :

વ		વ		વ	
૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૪	૪	૪	૪	૪	૪ ૪
મા ગા ગા ગા ।		લ લ લ લ લ લ ગા ।		ગા લ ગા ગા લ ગા ગા	

૭ અને ૧૨, ૪ પ્રમાણે છે ૨૨મા થોડો ફેર છે કે છદ્ધનુ સ્વરૂપ આપે છે પણ કે મા કે આ મા મારસ્થાન દર્શાવ્યા નથી વ મા કેટલાક તાલ-સ્થાનો ઝડી ગયા હોવાનો સંભવ છે

સાધરા :

વ	વ		વ		વ
૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૭	૭	૭ ૭	૭ ૭	૨૨	૭ ૭
૪	૪	૪ ૪	૪ ૪	૭	૪ ૪
ગા ગા ગા ગા		લ ગા ગા ।		લ લ લ લ લ લ લ ગા ।	
				ગા લ ગા ગા લ ગા ગા	

૧૨ના સ્થાનો ૭ પ્રમાણે છે કે મા મારસ્થાનો બતાવ્યા નથી વ ના કોઈ સ્થાનો ઝડી ગયા હશે પણ સ્વીકારીતા નો પણ સ્થાનોમા ફરક મળે છે

માલિની :

વ	વ	વ	વ
૧૨ ૧૨	૧૨	૧૨ ૧૨	૧૨
૪ ૪	૪ ૪	૪ ૪	વ ૪ ૪
લ લ લ લ લ લ	ગા ગા	ગા લ ગા	ગા લ ગા ગા

૭ના સ્થાનો માત્ર એક જ જગાએ ૧૨થી જુદા પડે છે, તેને છાપની મૂલ
હુ ગણુ છુ ૨૨, ૧૨ પ્રમાણે જ છે કે મા ભારસ્થાનો દર્શાવ્યા નથી.

હરિણી :

વ	વ	વ	
૨૨ ૧૨	૨૨	૨૨	૨૨
૨૨ ૭	૭	૭	વ ૨૨ ૭
લ લ લ લ લ લ	ગા ગા ગા ગા	લ ગા	લ લ ગા લ ગા

૭ પ્રમાણે ૧૨ના ભારસ્થાનો છે ૨૨ના જરા જુદા છે કે મા ભારસ્થાન
આપેલા નથી

સુવદના દલપતરામે અને વર્વે આપેલુ નથી એટલે લેતો નથી તેમ જ
પ્રહરિણી પણ દલપરામે અને વર્વે આપેલુ નથી એટલે લેતો નથી પ્રભાવતી
દલપતરામે આપેલુ છે પણ તેનુ સ્વરૂપ પ્રચલિત પ્રભાવતી કે રુચિરાયી ભિન્ન
છે, તેમ એ વર્વે લીધેલુ નથી માટે અહીં લેતો નથી

૭ શિલ્પરિણી

ગ	ગ	ગ
વ વ	વ	વ
૨૨ ૨૨	૨૨	૨૨ ૨૨
૨૨ ૪ ૪ ૪ ૪	૪ ૨૨	૪ ગ ૪ ૪
લ ગા ગા ગા ગા	લ લ લ લ લ ગા	લ લ લ ગા

૭ અને ૧૨ના ભારસ્થાનો ૪ પ્રમાણે છે ૨૨ના ભિન્ન છે તે આપ્યા છે.
ઉપર વતાવેલા વના સ્થાનો અક્ષરછદગાન પૃ ૩૭મેથી લીધેલા છે
પૃ ૧૦૮ ઉપર એ ભિન્ન સ્થાનો વતાવે છે તે આગળ વહી ગયો છુ ગ મજાયા
એ સ્થાનો અહીં ફરી વતાવુ છુ વીજા યતિલ્હડનો સાતમો ગુરુ વર્વે
એ સ્વત્ર સધિ હોય તેમ છૂટો લખેલો છે તે સત્તાલ છે કે નહીં એવો
પ્રશ્ન થાય પણ વર્વે એકલા ગુરુને પણ સધિ ગણે છે અને દરેક સધિના

આદ્યાક્ષર પર તાલ ગણે છે, એ દૃષ્ટિએ ત્યા તાલ ગણવો જોઈએ કે મા સ્થાનો આપ્યા નથી

શાર્દૂલચિકીઢિત.

વ	વ	વ	વ	વ	વ	વ
૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭
૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪

ગાગાના લલગા લગા લલલગા । ગાગાગાલગા ગાલગા

૧૨ અને ૨૨ના મારસ્થાનો ૭ પ્રમાણે જ છે કે મા સ્થાનો દર્શાવેલા નથી

આટલું વૃત્તોની સરલામણી માટે ત્રણેય લેખકોના પુસ્તકોમાંથી સામગ્રી મળી શકે છે કે હ ધ્રુવમાંથી મળતી સામગ્રી જોતા એક પ્રકારનો અસતોપ રહે છે સધિના અસ્તિત્વ વિશે બોલનાર એ જ પહેલા છે તેમણે 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'નો લાભો નિવંધ લખ્યો છે અને 'ઐતિહાસિક આલોચના'નું મોટું પુસ્તક લખ્યું છે છતાં તેમણે વધા વૃત્તોના સધિઓ આપ્યા નથી 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'ના લેખ પછી તેમણે ક્યાઈ અભિપ્રાય બદલાવ્યો કે નહીં તે સ્પષ્ટ થયું નથી રથોદ્ધતાના ન્યાસમા પૂર્વે અને અપર વચનમા ફેર પડે છે તે મેં શામી ચતાવ્યું છે તે ઉપરાંત એ કે તેમણે જેટલા છદો વિશે લખ્યું છે તે વધાના સધિઓ અને પદ્યમાર પણ તેમણે ચતાવ્યા નથી 'પદ્ય-રચનાના પ્રકારો'ના લેખમા ક્યાક સધિ અને માર આપે છે ક્યાક નથી આપતા ક્યાક આપશે એવી અપેક્ષા ઠમી કરી પાછા નથી આપતા । જેમ કે ઉપેન્દ્રવજ્યાનુ અને ઇન્દ્રવજ્યાનુ દૃષ્ટાન્ત આપી પછી લખે છે "ઉપેન્દ્રવજ્યામા પહેલા ને છેલ્લા પાંચ રૂપ એના એ છે એ વે સધિ એવ લખ્યું મધ્યમા જાહાય છે સધિ આકારમા મળતા છે, પણ ઉચ્ચારણમા મિત્ર છે પૂર્વસધિમા પહેલું અને ચોથું રૂપ જોરવાર છે" (સા વિ ૨, પૃ ૨૭૨) બહી પહેલા પાંચ રૂપોમા પદ્યમાર દર્શાવ્યો નથી સાથે સાથે વહધુ છે કે છેલ્લા પાંચ રૂપ એના એ હોવા છતાં, તેનું ઉચ્ચારણ જુદું છે, અર્થાત્ એમા પદ્યમાર જુદો આવ એવું સૂચના થયું પણ એ ઉચ્ચારણ કઈ રીતે જુદું છે, અને એમા પદ્યમાર ક્યા આવે એ વશુ વહધુ નહીં સ્વઙ છદોમા પ્રસિદ્ધ શાલિની, પ્રહર્ણી, માલિની, મદામાન્તા, સિયારિણી, હરિણી, શાર્દૂલચિકીઢિત, મુવદાતા, સમ્પરા એમા ક્યાઈ સધિ ન ચતાવ્યા તમ પદ્યમાર ન દર્શાવ્યો અને તેમાંથી ઘણા આછા પ્રસિદ્ધ પમ્યા, પ્રમદા, રમણીયક, જલોદ્ધતપતિ, કામા, મધ્યમામાગો ઘણે ચતાવ્યા ત્યારે પ્રસિદ્ધ વૃત્તા વિશે એમના મનમાં સધિના સ્વરૂપ વિશે મદેદ છે ઇમ ૧૧૫? સદુ સા આ જ સધિ-પદ્યમારો આપવા જાઈએ મારણ કે પ્રસિદ્ધ

અને પરિચિત્ત હોવાથી વાચનાર એ તરત સમજી શકે અને ચવાસી જુએ પ્રહર્ષિણીનું દૃષ્ટાન્ત આપી શકે છે “આમા પ્રયમ પઢને છેડે ને વીજા લઢને આરમે પળ જોરદાર રૂપ છે જારદાર રૂપ સઢળ વોલવાની અગવડ દૂર કરવાને યતિ વિવક્ષિત છે” પણ યતિની વત્તે વાજુના એ વે સ્થાનો ઉપરાત પદ્યમાર વીજે વધા છે તે ન વહધુ

અને વે હ ધ્રુવે જલોદ્વતગતિ અને મપ્યસામા જેવા છદોને અનાવૃત્તસધિ ગણી તેમના સધિઓની અને અતર્ગત પદ્યમારની ચર્ચા કરી છે, ત્યાં મારે તેમની સાથે સિદ્ધાન્તનો ભેદ છે, એમ અહીં દૂકામા પણ નોંધવું આવશ્યક છે એ છદોનો મેઝ માત્રાસધિઓના છે અને તેમા અનાવૃત્તસધિ આરાપવા એ ભ્રામક છે અન્યત્ર આ સબધી મ પહેલુ છે એટલે અહીં વિશેષ નહેતો નથી (ગત પૃ ૧૯૩-૯૪) .

અને સામગ્રી જેવી મઢી છે તેવી ઉપરથી પણ એટલું સમજાશે કે વૃત્તોમા પદ્યમાર વે તાલ આવે છે એમ માનનારા આ ત્રણેય છદોવિદોના પદ્યમાર વધુ થાઢાં વૃત્તોમા સરસા ઝતરે છે ઇન્દ્રવજ્રા ઉપેન્દ્રવજ્રા ઇન્દ્રવશા વશસ્યમા માની લઈએ વે ત્રણેયમા એકવાક્યતા છે પણ પ્રસિદ્ધ વસતતિલકામા દલપત પિંગલની જુદી જુદી આવૃત્તિઓમા ફરક છે અને ધ્રુવ અને સર્વેના સ્થાનોમા પણ ફરક છે વૃત્તોમા વે ત્રણ સ્થાન ઉપર ત્રણેયના તાલો એક જ સ્થાને આવતા હોય તેથી આ તાલ કે પદ્યમારના મતને સમર્થન મઢી જતુ નથી, કારણ કે પક્તિમા એક કે વે જગાએ જરા પણ ભેદ હોય તો આછી પક્તિના સધિઓમા મઢતાપણુ ન આવી શકે અર્થાત્ એ સ્થાનો સધિ ઓઢ-લવાને ઉપયોગી ન વધી શકે દાસલા તરીકે, પદ્યમારથી સધિઓ છૂટા પડે છે એમ માની આપણે વસતતિલકાના પહેલા આઠ અક્ષરોના જ સધિ પાઢવા જઈએ તો

દલપતરામ પ્રમાણે	ગાગાલ ગાલ લલગા
સર્વે પ્રમાણે	ગાગા લગાલ લલગા
ગ પ્રમાણે	ગાગાલગા લલલગા
કે હ ધ્રુવ પ્રમાણે	ગા ગાલ ગાલ લલગા

એમ ભિન્ન ભિન્ન પડે આ રીતે જોતા જણાશે કે એકવાક્યતાની મઢનશક્તિ કરતા ભેદની લઢનશક્તિ ઘણી વધારે છે અને અહીં તો વૃત્તોમા એકવાક્યતા કરતા ભેદના જ દાસલા વધારે છે એટલે સ્પષ્ટ થશે કે પદ્યમાર વે તાલથી સધિઓ જુદા પડે છે એવા તર્ક પર સધિઓ રચી શકાય એમ નથી અને કે હ ધ્રુવે સધિઓમા તાલ પ્રયમાક્ષર પર આવે વે ગમે તે અક્ષર પર

આવે એ સવધી સદિગ્ધ વિદ્યાનો કરેલા હોવાથી સધિનો પદ્યભાર સાથે કોઈ પ્રકારનો સવધ નિશ્ચિત કરી શકાતો નથી, અને પછી સધિના સ્વરૂપનિર્ણય માટે વીજુ કોઈ અવલંબન તેમના તરફથી મળતુ નથી.

એટલે ભારતત્ત્વના અવલંબન વિના મધિઓ નિર્ણીત કરવાને કોઈ પદ્ધતિ છે કે નહીં તે જોવું રહ્યું અને એવું યોઈ તત્ત્વ મળી આવે તો તેનો પ્રયોગ ભારતત્ત્વ તરફ દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના કરવો જોઈએ એ દેખીતું છે.

આવું તત્ત્વ છે એમ હું માનું છું આપણે જોયું કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પદ્યરચનાનો એકમ શ્લોક છે શ્લોકને અંતે લાઘવી વિલંબનાત્મક તેમ જ વિરામાત્મક યતિ છે શ્લોકાર્ધનો અંત પણ એવો જ છે, જો કે ત્યાં વિલંબ તથા વિરામ શ્લોકાન્ત કરતાં જરા ટૂંકો હોય એકી ચરણને અંતે વિરામ નથી માત્ર વિલંબ છે એમ હું માનું છું અને મધ્યયતિને સ્થાને સૈથી પણ ટૂંકું વિલંબ છે એમ હું માનું છું તે હું આગળ કહી ગયો આ રીતે અહીં સુધી શ્લોકના પૃથક્કરણનું તત્ત્વ પઠનમાં ભિન્નભિન્ન સ્થાને આવતું વિલંબ ઠરે છે તો એથી આગળ પૃથક્કરણ કરવામાં પણ એ જ તત્ત્વનું અવલંબન કરી શકાય અર્થાત્ પઠનમાં સ્વાભાવિક રીતે વિલંબ આવવાથી જે અક્ષર-જૂથો છૂટા પડે છે તે જ સધિઓ હવે આ વિલંબન ગુદના ઉચ્ચારણથી જ ઘસાય વને છે અત્યાર ગુધીના શ્લોકના પૃથક્કરણમાં દરેક અંગ કે ઉપાગને અંતે આપણે ગુરુ જ આવતો જોયો છે તો આ મધિઓમાં પણ અંતે ગુરુ આવે એમ સ્વાભાવિક રીતે જ નિષ્પન્ન થાય છે અર્થાત્ સધિને અંતે ગુરુ જ હોય પઠનમાં અક્ષરજૂથો સ્વાભાવિક રીતે થોડા વિલંબનથી જુદા પડે છે અને તેને અંતે ગુરુ હોય એટલા ઓછાંભાગથી આપણે હવે સધિઓના સ્વરૂપ નિર્ણયનો પ્રયત્ન કરી જોઈએ એમ કરવાથી મળી આવતા સધિઓથી વૃત્તોના મેઢા ઉપર ફરફ પણ પ્રવાસ પડે તો આ સધિઓને વૃત્તોના સાચા અવયવો ગણવા જોઈએ.

ઉપરના નિયમથી આપણે મધિઓનું અન્વેષણ શરૂ કરીએ આ નિયમ પ્રમાણે વેચાળ લઘુનો યોઈ સધિ હોઈ શકે નહીં, અને દરેક સધિને અંતે ગુરુ હોય જ આટલાથી જ વેટલાન વૃત્તોના સધિઓ વધુ સહેલાઈથી પઢી શકશે સગવડની યાત્રા હું મીઠી પહેલો દ્રુતવિલંબિત સ્ફીટ તેના ન્યાગમાંથી સધિઓ છૂટા પાડવા સહેલા છે આપણા નિયમને અનુમરતા તેમાં ત્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં એવા ઘણા સધિઓ તરત જખાય છે પ્રમિતાક્ષરાના એ જ સધિઓ જરા જુદા ત્રમે જખાયે, અર્થાત્ મધિઓ એ જ છે આ ઉપરથી મધિઓમાંથી વૃત્તો કેમ રચાય છે તેનો ફરફ સ્પષ્ટ આવશે આગી પામે

હરિણીનો ઉત્તર ઘડ મૂકી જોઈશુ તો જણાશે, કે તે ઉપરના જ સધિઓમાથી બનેલો છે : લગા લલગા લગા આ સધિઓ સાથે નર્દટકનો ન્યાસ સરલાવી જોઈશુ તો જણાશે કે પ્રથમ સધિ લલલલગા સિવાય તેમા ઉપરના જ સધિઓ આવે છે એ જ સધિ ચન્દ્રવર્ત્તમા અતે આવે છે, જો કે એ વૃત્તનો મેઢ હુ સુદર નથી ગણતો આગઢ જઈ જોઈશુ તો પ્રહર્ષિણીના ઉત્તર ઘડમા પણ એ છે લલલલગા લગા લગાગા અહીં ઉપસહાર લગા લગાગાથી થાય છે. ઉપર આવી ગયેલ લગા ક્વચિત્ત જ અતે વપરાય છે—માન દુતવિલક્ષિત હરિણી એ બેમા જ વપરાયો છે યાકી તો એ ઘણી જગાએ મધ્યમા કે આદિમા આવે છે અને વિશેષ એ કે તે ઘણી જગાએ પાચ કે વધારે માના-વાઢા સધિનો અગ્રસર વને છે હરિણીમા લગા પછી લલગા ચાર માનાનો આવે છે પણ મજુભાષિણી કલહમ, પ્રમિતાક્ષરા શાર્દૂલવિન્નીહિત પૃથ્વી નર્દટક વધામા તે લલલગાનો અગ્રસર વને છે અને માલ્યભારા પુષ્પિતાગ્રા ઔપચ્છન્દસિક પ્રહર્ષિણી એમા એ લગાગાનો અગ્રસર વને છે. લગા આગઢ કહ્યુ તેમ ઉપસહારમા ઓછો જ વપરાય છે પણ તેનુ અમ્યસ્ત રૂપ લગાલગા ઉપસહારમા સારી રીતે આવે છે ઇન્દ્રવજા, વજસ્થ, રથોદ્ધતા, પ્રિયવદા, વિયોગિની, અપરવક્ત્ર, રુચિરા અને ગળીએ તો અનપ્દુપનો સમપાદ એમા લગાલગા અતે આવે છે લગાની પેઠે જ લલગા પણ અતે ઓછુ જ વપરાય છે ચપલામા તે અતે આવે છે પણ ચપલાનો મેઢ સુન્દર જણાતો નથી, તેને વસતતિલકાનો અત્ય સધિ લગાગા કાપીને વનાવ્યો લાગે છે, અને એને જાણે સારા ઉપસહારની ધામી રહી જાય છે તે સિવાય તે પ્રમિતા-ક્ષરામા અને નર્દટકમા આવે છે પણ નર્દટકમા લલગાનુ અમ્યસ્ત રૂપ આવે છે એમ કહી શકાય ત્યાં લલગા બે વાર આવે છે ઉપર આવી ગયો તે લગાગા સધિ ઉપસહારમા સારો વપરાય છે ઇન્દ્રવજા, ઉપેન્દ્રવજા, વસતતિલકા, માલ્ય-ભારા, પુષ્પિતાગ્રા, ઔપચ્છન્દસિક, પ્રહર્ષિણી એ વધામા અતે લગાગા છે આ પછી રથોદ્ધતા લઈએ તેમા આગઢ આવી ગયેલા લલલગા અને લગાલગા આવે છે તે વાદ કરતા યાકી રહેતો ગાલગા સ્વીકારવાનો રહે છે હવે પૃથ્વી લઈએ તેમા લગા લલલગા લગા લલલગા આટલા સધિઓ પડતા સુધી તક્ષી મુશ્કેલી ગઢતી નથી પછી લગાલગા આવે છે તેમા સધિ કઈ રીતે પાઢવા ? લગા ગાલગા એમ કે લગાગા ત્વા એમ ? એક સાથે બે ગુરુ આવવાથી આ મુશ્કેલી ઝંખી થઈ હુ પઠન ઉપરથી તેમ જ અત્યાર સુધીના સધિઓના વ્યાપારો જોઈ લગા ગાલગા એમ સધિ છૂટા પાઢુ ત્વાગા લગા એમ વરવા જતા પડતો લગાગા પણ અલગત સ્વીકારેલો સધિ છે પણ પછી રહેતો લગા ઉપસહારાઈં વહુ વપરાતો નથી અને લગા ગાલગા એમ વ્યવસ્થા

ચરતા તમા એ પગમાત્ર મધિનો અપ્રતર થને છે અને ગાઝા જાને આપને
 એ જગાએ જોયું છે અને અન્યથા પણ જોઈનું અને તે અહીં પણ જણાય છે.
 વઢી પૃથ્વીની સમગ્ર રચના જોતાં તેમાં ૩+૫ માત્રના મધિઓના આકર્ષનો
 દેખાય છે : તમા લગભગ તમા લલગા; તો આ પણ તમા જુદા સ્વરૂપનું
 ૩+૫ માત્રનું એ આકર્ષન થઈ રહે છે : — તમા ગાલગા એટલે પૃથ્વીના
 મધિઓ એ પ્રમાણે જ સમગ્ર યોજનામાં ચેતતા જણાય છે. વઢી ગાઝા અન્યથા
 પણ એ જગાએ અતે ચરતો છે, — કામામા — જોકે એ વધુ ચરતો છે
 વૃત્ત નથી. (મત પૃ. ૧૯૪) ત્યાં પણ ઉત્તર દક્ષિણ ગાઝામાલગા એ છે.
 અને જો ગાલગાનું અમ્યસ્ત નથી ન ગણીએ તો ગાલગામા લગા એમ મધિઓ
 ચરતા પડે છે, અને લગા ઉપનહારકામ મધિ નથી. એ વીજી રીતે પણ
 ગાલગા સ્વીકારવાની આવશ્યકતા છે ભરતનાટકશાસ્ત્રમાં પુટ અને શરમા
 મામતા એ વૃત્તો છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે :

પુટ : લલલલલલગામા । ગાલગામા

શરમા : ગાગાગામા । લલલલલગા । ગાલગામા

મ ના. ગા ચો ૨, ૧૫, ૭૮-૭૯ તથા ૯૧-૯૨.

આ વધે વૃત્તોમાં અત્યસદમાં માત્ર ગાલગામા આવે છે એટલે એને જ
 સધિ તરીકે સ્વીકારી લેવો રહે છે એમાના ગાલગાને સધિ ગણી તે પછી
 ગાને છૂટો રાતવો અથવા તે એક જ અક્ષરનો સધિ ગણવો એ ઉપપન્ન નથી.
 વારણ કે જો એક જ અક્ષરનો સધિ ગણવા આપને તમાર હોઈએ તો પછી લ
 અને ગા એ વેને જ સધિ ગણી લઈ પછી ચડુ ચરવાનું રહેવું નથી અર્થાત્
 સધિઓ ઠીક ઠીક મોટા હોય તો જ તેને સ્વીકારવાનો અર્થ છે નહિતર
 અક્ષર ગણ તો પિંગલના સમયથી મંજૂદ હતો જ ! અને વઢી વીજા સધિઓ
 સાથે એક જ અક્ષરનો સધિ ગણવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા મને ક્યાઈ
 જણાતી નથી એટલે હું ગાલગામાને અહીં સધિ ગણું છું અને એક વાર એ
 સ્વીકૃત સધિ ચેતતા ધાર્મિનીગોષ્ઠમાં અત્યસદમાં આ ગાલગામાનો પુરો-
 ગામી ગાલગા સ્વીકારવો જ પડે છે એ રીતે ગાલગાની અનેક રીતે ઉપપત્તિ
 થઈ શકે છે એટલે પૃથ્વીમાં તમા લલલગા લગા લલલગા લગા ગાલગા એમ
 સધિઓ પડ્યા ગાલગા પૃથ્વીમાં અતે આવે છે તેમ શાર્દૂલચિત્રીકૃતમાં

૪. આ છન્દનો પ્રયોગ 'સોન્દરનદ'માં છે તે નોંધીને તેનું નામ પિંગલોમાં ઉપ-
 લમ્ય નથી એમ કહી કે હ ધ્રુવ એ ક્લોરમાનો 'અપ્રમત્ત' શબ્દ પવડો છન્દનું
 નામ 'અપ્રમત્ત' પાડે છે (જુઓ પ. એ. આ. પૃ ૨૧૧) ભરતનાટકશાસ્ત્રમાં
 તે શરમા નામથી છે તે તરફ સૈમનું ધ્યાન નહીં ગયું હોય એમ જણાય છે

પણ અતે આવે છે. તેનો ઉત્તરખંડ ગાગાલગાગા છે અને ઉપર વતાવ્યા પ્રમાણે ન વછોડીએ તો ગાગા લગાગા લગા એમ સધિઓ વરવા પડે છે અને લગા અતને માટે યોગ્ય નથી એટલે ગાગાલગા ગાલગા એમ સ્વીકારવું યોગ્ય છે અને વોલવામા પણ એ જ સધિઓ વરતાય છે અહીં જેમ ગાગાલગા ઉત્તરખંડનો આદ્ય સધિ છે તેમ જ તે વસતતિલકામા પણ આદ્ય સધિ છે ગાલગાને પૃથ્વીમા આપણે ચરણાન્તે આવનો જોયો, તેમ તેને મધ્યમા આવતો પણ જોયો, શાલિનીગોત્રના ઉત્તરખંડમા, તેમ જ તેને આદિમા આવતો પણ જોયો, રયોદ્ધતા-સ્વાગતાની જોડીમા આ જોડકામા ગાલગા લલલગા એ બે સધિઓ સમાન છે પહેલામા અત્યસધિ લગાલગા આપણે જોઈ ગયા છીએ, તેની જગાએ બીજામા આવતો લલગાગા સ્વીકારવો વાકી રહે છે કલહસમા પણ તે અત્યસધિ બને છે વિયોગિની માલ્યામારા અને ઓપચ્છન્દસિકની સમ પવિત્રમા પણ તે આવે છે—જો કે માનાવિભાગમા. હવે અત્યંત વૃત્તોમા માત્ર ઇન્દ્રવજ્રા કુટુબ જોવું રહ્યું ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રાના અત્ય બે સધિઓ લગા લગાગા તો તરત પરજાઈ આવે છે. વસતતિલકામા પણ વતે એ બે સધિઓ જ આવે છે તેમ જ ઇન્દ્રવજ્રા વશસ્થમા અતે લલગા લગાલગા આવે છે પ્રશ્ન આ પહેલાના સધિઓનો રહ્યો તેમા ઇન્દ્રવજ્રા અને ઇન્દ્રવજ્રાના આદિના ગાગાલગાગાને કેમ છોડવો એ જ પ્રશ્ન છે અલ્યત ગાગા અને લગાગા કરી શકાય એમ છે પણ હું ગાગાલગાગાને એક જ સધિ ગણવો વધારે અનુકૂળ ગણું છું એક તો હું એને જ પ્રાચીન, પંચાક્ષરે યતિવાળા, નૈપ્ટુમનું બીજ ગણું છું (ગત પૃ ૬૦) પણ બીજી રીતે જોતા આ સધિમાથી અત્યાક્ષર સ્પષ્ટિ થતા તેને વસતતિલકાનો આદ્ય સધિ ગાગાલગા વતાવી શકાય અને એ ગાગાલગાનો આદ્ય અક્ષર સ્પષ્ટિ થતા નિપ્પત્ર થતા ગાલગાને રયોદ્ધતા-સ્વાગતાનો આદ્ય સધિ વતાવી શકાય, માટે હું એને એ જ રૂપમા રાખવા ઇચ્છું છું ગાગાલગાગા સ્વીકાર્યા પછી ઉપેન્દ્રવજ્રા અને વશસ્થના સધિઓ લગા લગાગા થશે, જ્યાં વઢી લગા-પચમાનક સધિનો અગ્રસર બને છે વસતતિલકાના સધિઓ અને પરિણામે ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા થશે

હવે સવિત્ર વૃત્તો જોઈ જઈએ તેમા આપણે જોવું કે શાલિની કુટુબનો અત્ય યતિખંડ ગાલગા લાલગાગાનો બનેલો છે શાલિનીના પૂર્વખંડ ગાગાગાગાને એક સધિ ગણવો કે ગાગા ગાગા એમ બે ગણવા? અલ્યત બે ગણવા હોય તો ગણી શકાય, દલપતરામ અને વર્ષે તેને બે ગણતા જણાય છે, પણ ગાગાને એ રીતે સ્વતંત્ર ગણના છતાં, હું તેના અમ્યસ્ત રૂપ ગાગાગાગાને એક સધિ તરીકે સ્વીકાર — લગાલગાનો પેટે એમ વરવાનું કારણ એ કે તે આજ્ઞા શાલિની

ગોત્રમા આદિમા એ જ રૂપે આવે છે. સ્વઘરામા પહેલા સાત વક્ષર પછી યતિ આવે છે ત્યા સ્પષ્ટ રૂપે ગાગાગાગા અને લગાગા બે સંધિઓ મેળા થયા દેખાય છે. શિસરિણીમા પણ પૂર્વલ્પમા લગા અને ગાગાગાગા એમ સંધિઓ કરવા હુ યોગ્ય ગણુ છુ. લગા એવી રીતે મોટા સંધિનો અગ્રસર બનવા યોગ્ય છે. એ પછી ગુરુઓમા આપણે કયાઈ ચાર ગુરુથી મોટો સંધિ ગણવાની જરૂર પડતી નથી. લઘુઓમા અયતિક છદોમા આપણે હજી મુધો સૌથી લાઘો લલલ-લગા નંદંટકમા જોયો. એથી વધારે લઘુવાળા અયતિકમા આવતા નથી, જો કે આ અયતિક પ્રહ્લિષીમા પણ આવે છે આથી વધારે લઘુની સંખ્યાના અય-તિવમા જ આવે છે, — મદાક્રાન્તા અને હરિણીમા લલલલલગા, સ્વઘરામા લલલલલલગા, માલિનીમા લલલલલલગાગા શિસરિણીમા યતિ પછીના લંડના સંધિઓ હુ લલલલલગાગા અને લલલગા એમ કરુ. હુ આગળે કહી ગયો તેમ પઠનમા જેમ ઉપર પ્રમાણે અલ્પ વિલંબન બે ગુરુ પછી થાય છે તેમ પહેલા ગુરુ પછી પણ કોઈ કરે છે, એ પઠનને અનુસરતા સંધિઓ લલલલલગા ગાલલલગા કરવા પડે પણ ગાલલલગા બીજે કયાઈ વપરાયેલ નથી, ત્યારે લલલગા આપણને અનેક જગાએ મળે છે. સ્વ તો ગાલગામા બે ગુરુ વચ્ચે એક લઘુ આવે છે, તે વરતા વધારે લઘુઓ વચમા આવી કોઈ લઘુગુરુનો સંધિ બનતો નથી ગાલલગા કયાઈ વપરાતો નથી, — હા, વંશપત્રપતિતમા છે, પણ એને હુ સુન્દર છદ નથી ગણતો, એને હુ નંદંટકની ઓછી સુન્દર વિકૃતિ ગણુ છુ અને એ ગોત્રના છદોની આઘ ચાર માત્રાને હુ માત્રાગર્ભ ગણુ છુ એટલે ગાલલગા સ્વીકારતો નથી આ જ રીતે ગાલલગા વૈતાલીયના માત્રા-વિભાગમા પણ આવે છે (જુઓ ગત પૃ. ૧૨૧-૩૦). ચાર ગુરુથી ટૂંકો સંધિ ત્રણ ગુરુનો, તે પ્રહ્લિષીના પૂર્વલ્પમા યતિ પૂર્વે એકલો જ આવે છે, અને શાર્દૂલવિશ્રીકિતના આદિમા પણ આવે છે, જોકે ત્યા તેની પછી યતિ નથી પડતી. આ પછી હુ સુવદના લઙ : તેના પહેલા બે યતિ-

૫. આવે નરોગિહરામનુ સમર્થન છે. શિસરિણીના ઉત્તરલ્પમા તેઓ નીચે પ્રમાણે તાલ નાહી ચતાવે છે ('નૂપુરસ્તકાર', આ. ૨, પૃ. ૧૬૩ ધ્રુવક વાવ્ય ઉપરની ટીકામા)

ધનસિમિરમા તારક તરે
અર્પાત્   લલલલલગામા   લલલગા

અહીં સ્પષ્ટ રીતે તાલથી સંધિઓ છૂટા થયા છે. — વર્ષેની પેટે. વર્ષે પણ અહીં છેલ્લો સંધિ લલલગા ગણે છે.

ઘડો સ્વઘરાના જ છે અત્ય ઘડમા ગાગાલલગા આવે છે અને ગાગા લલગા એમ હુ વિભજવાનું પસંદ કરું, વચ્ચે આપણને પરિચિત છે છાં અક્ષરનો એક સંધિ ન સ્વીકારું કારણ કે તે ગ્રીએ ક્યારે દેખાતો નથી એને સ્વીકારવો, એ તર્વની પરિમાપામા વહુ તો, ગૌરવદોષ છે. વાકીમા વૈશ્વદેવી રહ્યો જેનો ઉત્તરઘડ શાલિનીનો છે, અને પૂર્વઘડમા પાંચ ગુરુઓ છે તે શાલિની જેવો સવાદી નથી, છતાં વપરાય છે, અને તેના સંધિઓ ગાગાગા ગાગા એમ કરવા યોગ્ય જણાય છે જોકે એક જ વૃત્ત આવું હોવાથી વીજા વૃત્તોની સરલામણી કરી સંધિ નક્કી કરી શકાય એમ નથી, ગાગા ગાગાગા એમ પણ કરી શકાય

આ રીતે નિષ્પાત્ર થયેલા સંધિઓને એકત્ર કરી જોતાં અત્યંત વૃત્તોમા નીચેના સંધિઓ મળે છે લગા, (દ્વિર્ભાવિચી) લગાલગા, લલગા, લલલગા, લલલલગા, લાગા, ગાલગા, લલગામા, ગાગા, ગાગાલગાગા, ગાગાલગા આમાના ઘણા સંયતિકમા પણ વપરાય છે પણ આ સિવાયના નીચે દર્શાવેલા માત્ર સંયતિકમા જ વપરાય છે ગાગાગા, ગાગાગાગા, લલ-લલલગા, લલલલલગા, લલલલલગાગા, લલલલલલગાગા એટલે સંયતિક છદોનો વધ સંધિની દૃષ્ટિએ પણ અત્યંતકથી જુદો પડે છે

આ સંધિઓ છદના ઘટક હાવાથી સામાન્ય રીતે એન કહી શકાય કે જો વૃત્તની પવિત્ર અધૂરી મૂકવી હોય, તો તે કોઈ પણ એક સંધિ પૂરો થયે જ શામે તેવી રીતે અધૂરી મૂકવી જોઈએ ઘણા દાસલામા મેં એમ જ થયેલું જોયું છે

આ પ્રમાણે સ્વામાવિદ પઠનમા આવતાં વિલંબાથી તત્ત્વશુદ્ધ સંધિઓ પાડી શકીએ છીએ એ સંધિઓ અનેક વૃત્તોમા વપરાયેલા મળી આવે છે અને તેથી વૃત્તોના વધારણમા રહેલા સમાન અસમાન અશા વધારે સ્પષ્ટ થાય છે હજી આ સંધિઓની વિશેષ ઉપપત્તિ આપણે આ પછી આવતા નવાં છંદોના પ્રકરણમા જોઈશું

હવે હું અર્વાર્ચાન છંદ શાસ્ત્રીઓએ ચર્ચેલ પદ્યમાર કે તાલનો પ્રશ્ન હાથમા લઉં છું આ સંધિ મારે પ્રથમ એ વહેવાનું કે ઉપરના સંધિઓ સ્વી-કારી લીધા પછી તાલના કોઈ વિશેષ તત્ત્વને સ્વીકારવાની જરૂર રહેતી નથી અમુક જાતનો માર કે જોર આ સંધિમાને એવંચીજાથી ભિન્ન કરી બોલવામા આવશ્યક થતું છે દાસલા તરીકે એ સંધિ પછી વીજો સંધિ શરૂ થાય ત્યારે એ નવો સંધિ શરૂ કરવાને માટે વાગ્યન્ત્રને નવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને તે જ પદ્યમાર કે તાલ જેવો સમજાય છે તેમ જ સંધિને અતે જે વિલંબન આવે છે એ વિલંબનનો પ્રયત્ન વ્યવસ્થિત તાલ કે પદ્યમાર-

રૂપે પ્રતીત થાય છે. ઘર્વે વહે છે કે દરેક સધિના આદિમા તાલ આવે છે, તે મેં ઉપર વદ્યુ તેમ નવા સધિના ઉચ્ચારણના પ્રારંભનો વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે નરસિંહરાવે પણ જીહ્વશિખરિણીની ચર્ચામાં જે તાલ કે ભાર મૂકી વતાવ્યો છે તે સધિના પ્રારંભના ઉચ્ચારણનો જ પ્રયત્ન છે ઘર્વે જે પૃથ્વીના સધિઓ ઉપર તાલ મૂકી વતાવ્યા છે તે વધા મેં વતાવેલા સધિઓના આદ્યાક્ષર ઉપર જ પડે છે:

દિશા નવપરે જસા । જસયલા ગ પૃથ્વી ઘરો

તેથી ઝગટી રીતે મજુભાષિણી અને પ્રમિતાક્ષરમા લલપતરામે અને કે હ. ધ્રુવે જે તાલ કે પદ્યભાર વતાવ્યો છે તે દરેક સધિને અતે આવતા ગુરુના વિલંબના ઉચ્ચારણના પ્રયત્નનો છે એ વગેરે પિંગલકારોએ દ્રુતવિલંબિતમા જે તાલો વતાવ્યા છે તે ઉપરની વધે પદ્ધતિના મિથળના છે. પણ આ ઉપરાંત તાલસ્થાન ઘણી વાર ગાવાની પદ્ધતિમા આવતા મારથી આભામિત થાય છે. વસતતિલકામા આ જ વે પિંગલકારોએ આપેલા તાલો ગાવાની પદ્ધતિને આભારી છે મેં પણ પુરાણીઓને આ રીતે ભાર મૂકી વસતતિલકા ગાતા સામઝગા છે હજી ચઢોપાઠ એ જ રીતે ગવાય છે પણ આ પરપરાથી ચાલી આવતી ગાવાની પદ્ધતિ મેં આગળ કહ્યું તેમ શાસ્ત્રીય ગણી શવાય એવી નથી (ગત પૃ ૧૧૮-૧૯) ઘણા તાલસ્થાનો, મિશ્રમિશ્ર ગાવાની પદ્ધતિને જ આભારી છે એવી જગાએ કેવળ લગાતમક પડેન, વૃત્તોની સરસામણી, નવા વૃત્તોના વધો એ વધા ઉપરથી જ સધિઓ નક્કી કરવા વધારે યોગ્ય છે. વઢી વધાક સધિ લાંબો હોય તો બોલવાની સગવડ સ્વાતર અમુક અમુક સંસ્થાના અક્ષરોએ નવા નવા પ્રયત્નથી બોલવાથી પણ પદ્યભાર જણાય જેમ કે હરિણીમા અને અદાકાન્તામા વનેમા લઘુવદ્યુલ સધિ ત્રણ ત્રણ અક્ષરને ડગલે બોલાય છે, અને તેથી ત્યા ત્યા ભાર જણાય છે લલલ લલગા આવી રીતે. સમ્બરમા એવો જ લઘુવદ્યુલ સધિ લલ લલ લલગા એમ બોલાય છે. શિખરિણીનો યતિ પછીનો લઘુવદ્યુલ સધિ લલ લલલ ગાગા એમ બોલાય છે. પણ આમા અગત દેવ કામ કરતી હોય છે સમ્બરનો એ સધિ કોઈ લલલ લલલગા એમ પણ બોલે વઢી વધાવ હું માનું છું કે અમુક છન્દના નમૂના તરીકે અમુક શ્લોકના સસ્વારો મનમા કોતરાઈ ગયા હોય તો એ શ્લોકના શબ્દો અને અર્થમારો વધે, છન્દના સધિઓનું સ્વરૂપ અને પદ્યમારો ઘડી વાઢે અને પછી એ જ એ વ્યક્તિ માટે છન્દનું સ્વરૂપ બની રહે અલબત્ત આ સાબીત

કરવું મુશ્કેલ છે પણ આવા અનેક કારણો પદ્યમાર ઘડવામા પ્રવૃત્ત થતાં હોવાનો સમ્ભવ છે, અને તેથી અગત કારણો કે અમુક શ્લોકના સસ્કારોથી અલગ થઈ આ સધિઓના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ.

અહીં સધિઓથી આપણે જેને મુખ્ય વૃત્તો તરીકે સ્વીકાર્યા છે તેના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પડે છે એ સ્વરૂપો એ સધિની દૃષ્ટિએ જોતા વધારે સ્ફુટ થાય છે, વધારે ચોક્કસાઈથી કહીએ તો સધિઓથી વૃત્તોનું સ્વરૂપ અને સધિઓ એક સાથે સ્ફુટ થાય છે. પણ એથી પણ વધારે સ્ફુટતા નવા છન્દ ક્રેમ ઘડાય છે એ જોતા પ્રગટ થશે અને આપણે આ પછીના પ્રકરણમા એ જ વિષય લઈએ છીએ.

પરિશિષ્ટ ૧

વૃત્તોના સ્વરૂપનિરૂપણની કેટલીક રીતિઓ

‘છન્દ સારસગ્રહ’મા પિંગલની પરપરા પ્રમાણે પ્રથમ છન્દોના સ્વરૂપો સમજાવ્યા છે એ પૂરું થતા ‘ચતુર્થોઽશ.’ શરૂ થાય છે તેમા વર્તા ચન્દ્રમોહન ઘોષ જુદી રીતે છન્દોના સ્વરૂપો દર્શાવે છે (અર્થ તાવચ્છન્દાસિ પુનરન્યયા શ્રેણી-વિભાગેન સમાસતો વ્યાખ્યાયન્તે ।). આમા, હું જેને આવૃત્તસધિ અક્ષરમેલ્લ રચનાઓ કહું છું તેનું નિરૂપણ શાસ્ત્રીય થયું છે પણ વર્તા ગ્યા અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલ્લને સ્પર્શે છે ત્યા ઘણી વાર અશાસ્ત્રીય યુક્તિઓમા સરી પડે છે જેમ કે “સ્વાગતૈવાદશાક્ષરા, દોધવસ્ય તૃતીયચતુર્યવર્ણયોરન્યોન્યવિનિમયેન યથા” — અર્થાત્ દોધકના ત્રીજા ચોથા વર્ણોનો વિનિમય કરવાથી સ્વાગતા થાય હું ન્યાસથી વતાવું —

૩ ૪
દોધક • ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા

૩ ૪
સ્વાગતા ગાલગા લલલગા લલ ગાગા

આ હકીકત તરીકે સાચું છે, વદાચ શીલવવાની યુક્તિ તરીકે થોડે સુધી સફળ થાય, પણ મેલ્લની દૃષ્ટિએ આ યુક્તિ મ્તમ કરનારી છે દોધક અને સ્વાગતા વચ્ચે વશો જ સવધ નથી તે જ પ્રમાણે એ લેખક સ્વાગતા અને રચોદ્ધતાનો ભેદ નવમા દસમા વર્ણના વિનિયમથી વતાવે છે ત્યા એ પદ્ધતિ ઓછી ગ્રામક છે જોકે સરી રીતે તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે વધેના પહેલા બે સધિઓ એક જ છે છેલ્લા સધિઓમા સ્વાગતાનો લલગાગા છે, રચોદ્ધતાનો લગાલગા છે. (છ. સા. સ. પૃ ૧૧૭)

તેથી જ રીતે મોટાના આસ અને વન્ય વર્ણના વિનિમયથી દુગવિલંબિત થાય છે એમ કહે છે (એજન).

મોટક : માલત માલત માલત માલત છ. મ. વ. ૨,૯૩

દુગવિલંબિત : મુલતમા મલતમા મલતમા મલતમા

અહીં પણ વર્ણે છન્દોના મેઝ વચ્ચે વર્ણો મંચન નથી, જોતે એક કૃષી તરીકે કે કૃષી તરીકે વાવ માગી છે. એથી જ રીતે આગળ કહે છે કે તોટકના પાંચમા છટ્ટા વર્ણના વિનિમયથી પ્રમિતાધારા અને (એજન પૃ. ૧૨૦).

તોટક : છલ્લા છલ્લા છલ્લા છલ્લા

પ્રમિતાધાર : છલ્લા છલ્લા છલ્લા છલ્લા

અહીં પણ ઉપરનો જ વાવો છે. વર્ણે વર્ણે મંચન નથી. તે વર્ણો માગા તમ-વોમા તે વે લખુ સ્થાને મુલ અને એવી કાઠી પરિવૃત્તિ થતાં છે તે વચ્ચે છે, વાવના કે તે માગામેઝ મૂતો છે. આ માગામેઝની વધાર આ પદ્ધતિ અસાસ્ત્રીય છે.

રચિરા વિશે કહે છે કે વાર અક્ષરના વચનામરના છટ્ટા સ્થાનના મુલને બદલે વે લખુ મૂલવાથી રચિરા વર્ણ છે (એજન પૃ ૧૨૧).

વચનામર : લગા લગા લગા લગા લગા લગા

રચિરા : લગાલગા લલલલમા લગાલગા

તે જ પ્રમાણે રચિરાના વીજા સાથે વીજાની અને ચોથા સાથે પાંચમાની અદલાવદલીથી મજુમાવિણી (એજન પૃ. ૧૨૨).

રચિરા : લગાલગા લલલલમા લગાલગા

મજુમાવિણી : લલગા લગા લલલગા લગાલગા

અહીં પણ મેઝની દૃષ્ટિએ વર્ણે મિત્ર છે. વર્ણેના રચિઓ પણ છેલ્લા તિવાય મિત્ર છે. એટલે સરસામણી માત્ર વાવિક છે, મુદ્દા વિનાની છે.

સદગત કે. હ. ધ્રુવે પણ વર્ણને મેઝની પદ્ધતિ અતત્યાર વરી છે. 'વચરચનાના પ્રવાર'ના લેખમાં તેઓ પ્રથમ અગિયાર અક્ષરના છદો લે છે. "અગિયાર રૂપના છદોમાં પ્રસિદ્ધ જોડકુ દ્વન્દ્વવચ્ચા અને ઉપેન્દ્રવચ્ચાનું છે રચના ઉપર દૃષ્ટિ રાખતા ઉપેન્દ્રવચ્ચા તેની પ્રકૃતિ છે. ઉદાહરણ વર્ણના નીચે આપિયે છીએ. (આ પછી વર્ણેના ઉદાહરણો આપે છે. પછી લખે છે:) ઉપેન્દ્રવચ્ચામાં પહેલા અને છેલ્લા પાંચ રૂપ એના એ છે એ વે સધિ એક લખુથી જોડાય છે.

સધિ આકારમા મઢતા છે, પણ ઉચ્ચારણમા ભિન્ન છે પૂર્વસધિમા પહેલુ અને ચોથુ રૂપ જોરદાર છે" (સા વિ ૨ પૃ ૨૭૧-૨) હવે ઉપેન્દ્રવજ્રા વિશે તેમણે કહ્યું તે સાચું છે હું ન્યાસથી દર્શાવું

૧ ૨ ૩ ૪ ૫   ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
ઉપેન્દ્રવજ્રા   લગાલગાગા   લ   લગાલગાગા

અહીં પહેલા પાંચ રૂપો, પછી એક ટથુ આવી, એના એ ક્રમે ફરી આવે છે એ સાચું છે પણ એને મેઢા સાથે કશો સંબંધ નથી પ્રથમ તો જાણી રીતે જોતા ઇન્દ્રવજ્રા એ પ્રકૃતિ છે અને ઉપેન્દ્રવજ્રા એ એની વિકૃતિ છે નામ પણ એ જ સૂચવે છે પછીથી એમણે એ વાત એમના વ્યાખ્યાનોમા સુધારી પણ છે તેઓ કહે છે "ત્રિપ્તુન સાક્ષાત્મા પહેલો પ્રવટે ઇન્દ્રવજ્રા, પછી ઉપેન્દ્રવજ્રા અને તે પછી તૈમના ચરણોના મિથુનથી બનેલા ઉપજાતિ છદ" (પ એ આ પૃ ૧૩૧) એટલે પ્રકૃતિ ઇન્દ્રવજ્રા ઠરી અને એને પ્રકૃતિ લઈએ તો પછી પહેલા પાંચ રૂપો અને છેલ્લા પાંચ રૂપો સરસા છે એ દૃષ્ટિ જ અશક્ય બને છે પણ એથી પણ આગળ જઈ મારે એ કહેવાનું કે આ રીતે સરસાપણુ શોધવું એ છન્દોનો મેઢા શોધવાની સાચી દિશા નથી એમ કહીને પણ એમને છેવટે તો એમ જ કહેવું પડ્યું છે કે 'સધિ આકારમા સરસા છે પણ ઉચ્ચારણમા ભિન્ન છે' જો ઉચ્ચારણમા ભિન્ન હોય તો પછી એ આકારમા સરસા જણાતા જૂથને મરસા સધિ શા માટે માનવા? એટલું જ નહીં, એ કેવળ વાહ્ય આકારનું સરસાપણુ નોંધવું એ પણ અપ્રસ્તુત નથી? આ પદ્ધતિ તેમના નિરૂપણમા કોઈ અકસ્માત નથી વસન્તતિલકાના નિરૂપણમા પાછી એ જ પદ્ધતિ આવે છે એનું દૃષ્ટાંત આપી તેઓ કહે છે 'એની વિલક્ષણતા એની રચનામા રહેલી છે આરમ્ભમા જે છ રૂપ છ તે જ ઝૂઝા નમે અતમા છે આરમ્ભમા સમૂહમા બીજું અને ચાચું ન છટ્ટું રૂપ જોરદાર છે અતમા સમૂહમા છેડેથી વિલામ ગણતા બીજું ને છટ્ટું રૂપ જોરદાર છે" (એજન પૃ ૭૭) હું એમનું વક્તવ્ય સમજાય એ રીતે નીચે ન્યાસ આપું

૧   ૨   ૩   ૪   ૫   ૧   ૨   ૩   ૪   ૫   ૧   ૨   ૩   ૪   ૫
ગા   ગા   લ   ગા   લ   લ   લગા   લ   લ   ગા   લ   ગા   ગા

હવે આ વાત સાચી છે એથી કાર્દિન વાચ્યમા યમકોની કે લામ વિલોમ વાચ્યની રમતો રમવી હોય તો રમી શકાય પણ તે તો માત્ર અકસ્માત છે વાચ્યના મેઢાની સાથે એ વાતો સંબંધ નથી આ તો ૧૭ અને ૭૧ના ફરક આકાશના વ્યત્યાસથી સમાપાદવા બરાબર થયું આમ કહેવાથી સધિ કયા કયા છે, તેમા કયા કયા પદ્યમાર આવ્યો અને સધિઓને પદ્યમાર સાથે કઈ સંબંધ છે તે નહીં એ વાત ઝાટી ઢકાઈ જાય છે

पटवर्धन छन्दोनु स्वरूप आपता आवर्तनीने भिन्न गणे छे त्या, में बहेल आवृत्तसधि ज तेने अभिप्रेत छे अनावृत्तसधि अक्षरमेळने ते अनावर्तनी बहे छे “ज्या वृत्तातील आन्दोलन अक्षररचने करून सहज प्रतीत होत नाही, ज्यांना तालात बसवायला थोडे फार परिश्रम पडतात, परंतु ज्यांपैकी अनेक वृत्तांच्या चाली परम्परया चालत आल्याकारणाने सुकर वाटतात अशा वृत्तांना अनावर्तनी म्हटले आहे” अर्थात् जे वृत्तोमा आंदोलन अक्षररचनामायी राहिलाईथी प्रतीत थतु नथी, जेने तालमा बेसाडवामा थोडो घणो परिश्रम पडे छे, परंतु जेमाना अनेक वृत्तोनी चाल परंपरायी आवती होवाने वारणे सुजर जणाय छे ते वृत्तो अनावर्तनी बह्या छे पण आ पछी ते बहे छे: “कितीक वृत्तं अशी आहेत वी ती सहज (वचिच् एखादें दुसरे अक्षर प्लुत उच्चारून) आवर्तनी होऊ शकतात; परंतु त्याचा परंपराप्राप्त चाली पहाता ती अनावर्तनी वाटतात त्याचें विवेचन आधी अनावर्तनी वृत्तांच्या वर्गांत केलें असून पुढे आवर्तनी वृत्तांच्या वर्गांत त्याचा पुन्हा उल्लेख केला आहे उदाहरणार्थ, रथोद्धता नि स्वागता याची रुढ मोडणी अनुक्रमें (—७—७७—।७—७—) आणि (—७—७७—।७—) अशी आहे, म्हणून त्याचें विवेचन अनावर्तनी वृत्तांत केले आहे परंतु त्याची मोडणी अनुक्रमें (—७—७७।—७—७—) आणि (—७—७७।—७—) अशी घेतल्यास ती पद्यावर्तनी होतात म्हणून त्याचा उल्लेख विद्युन्माला वर्गांतहि पुन्हा केला आहे” अर्थात् फेटलाव वृत्तो एजा छे के ते सहेजे (क्याय एक के वीजो अक्षर प्लुत उच्चारवायी) आदतनी थई शके छे, परंतु तेनी परंपराप्राप्त चाल जोता ते अनावर्तनी जणाय छे तेनु विवेचन आगळ अनावर्तनी वृत्तोमा वरेलु होई पछी आवर्तनी वृत्तोना वर्गमा तेनो फरी उल्लेख करेलो छे उदाहरणार्थ, रथाद्धता अने स्वागता जेनी रुढ मोडणी के न्यास [गालगा ललगा । लगालगा] अने [गालगालगा । ललगागा] एम छे एटले तेनु विवेचन आवर्तनी वृत्तमा कर्यु छे परंतु तेनी मोडणी अनुक्रमे [गालगालगा ललगागा] अने [गालगालगा । गालगागा] एवी छेता ते पद्यावर्तनी (अष्टमात्रक) घाय छे तेथी तेनो उल्लेख विद्युन्माला वर्गमा फरी कर्यो छे (‘छंदोरचना’ पृ ९५-९६). अलग्न तेओ अही ज आगळ जता स्वीकारे छे वे मोडणी भिन्न थडे एटले छन्द भिन्न थया समजो लेवो जोईए अने तेथी एवी रीते अनावर्तनी वृत्तने आवर्तनीमा गणता तेमणे मळी आव्यु त्या वीजु नाम आपेलु छे जेम के अनावर्तनी पृथ्वीने तेमणे आवर्तनी विलवितगति बहेलो छे (एजन) आम करती वसते तेमणे आवर्तनी वृत्तमा ताल मक्वो जोईतो हनो एम हु मानु छु पण तेनो आप्रह हु न वरी शकु, वारण वे तेमणे जाति

છદોમા તાલ ક્યાય દર્શાવ્યો નથી પણ આમ કરવા પહેલાં એક પ્રશ્ન વિચારી લેવો જોઈએ કે એ વૃત્તની આવર્તની અને અનાવર્તની મોડળીમાથી કઈ વધારે સુંદર છે, અને જો અનાવર્તની વધારે સુંદર હોય તો પછી તેનું આવર્તની રૂપ આપી નિરર્થક દ્વિધા ન કરવો જોઈએ. રચોદ્ધતાના અનાવર્તની ઉચ્ચારણ કે પઠન કરતાં તેનું આવર્તની ઉચ્ચારણ (ગાલગાલલલ ગાલગાલગા) કોઈ કહેશે નહીં કે વધારે સુંદર છે. પૃથ્વીનું પણ તેમ જ છે આ તો ઠીક પણ ક્યાક ક્યાક તો અનાવર્તની વૃત્તમા પ્લુતિની માત્રા ઝમેરીને તેને હઠથી આવર્તની કરેલું છે. આનો પ્રસિદ્ધ દાખલો અવિતય છે આ વૃત્તને તેમણે વૃત્તવિસ્તારમા ૫૦૨ મહ્યામા લીધું છે (છ ર. પૃ. ૧૬૦). તેની મોડળી ૫૦૨ અવિતય [~~~~-SS।~--~~~~-।~~-~~-] એ પ્રમાણે આપી છે. એને મારી સજ્ઞામા મૂકતાં લલલલગા ~। લગા લલલગા। લલગા લલગા એમ થાય. પ્રથમ સધિ પછી S આ ચિહ્ન આવે છે તે પ્લુતિની એક માત્રાનું છે. અર્થાત્ પહેલાં સધિના ગુરુને તેઓ ચાર માત્રાનો પ્લુત કરે છે. શા માટે? એમ કરવાથી એમણે આપેલ દરેક સ્વર આઠ આઠ માત્રાનો થઈ રહે છે, --આવર્તની બને છે, માટે! પણ અવિતયના પઠનમા ત્યાં ગુરુ ચાર માત્રાનો ઉચ્ચારાય છે સરો? પૃષ્ઠ ૨૭૦ ઉપર તેઓ બતાવે છે કે અવિતય ભાગવત દશમ સ્કંધમા વપરાયો છે ત્યાંથી એક શ્લોક લઈ તેમણે દાખલો પણ આપ્યો છે જેમા અવિતય શબ્દ આવે છે, જેનાથી આ વૃત્તનું નામકરણ થયું છે મેં ભાગવતનો આ ભાગ જે વેદસ્તુતિ કહેવાય છે તે અનેક વાર સાંભળ્યો છે. પરંપરા પ્રમાણે ગવાતો સાંભળ્યો છે ત્યાં વદી પણ એ ગુરુ પ્લુત ઉચ્ચારાનો નથી તો પછી તેને માત્ર આવર્તની કરવા ક્ષાતર જ તેમા પ્લુત માત્રાઓ શા માટે ઝમેરવી? અને ઝમેરી તે તો ઠીક, પણ તેનું અનાવર્તની રૂપ આપ્યું જ નહીં! આ તો મૂળ સ્વરૂપને વિકૃત કરી મૂકવા બરાબર છે પટવર્ધનના સમર્થ નિરૂપણમા આ સ્વરૂપ એક મોટી ક્ષામી છે વૃત્તને અનાવર્તની ગણ્યા પછી તેને શા માટે આવર્તનમા નાંખવું એ હું તો સમજી જ શકતો નથી! અને આમ માત્રા વધારીને તો ગમે તેવા અનાવર્તની વૃત્તને આવર્તની બનાવી શકાય પટવર્ધને વીજા વૃત્તોમા પણ આ રીતે માનાઓ વધારી છે પણ તેમાનું કોઈ વૃત્ત પ્રસિદ્ધ અને સુંદર નથી એટલે એ વિશે કશું કહેતો નથી.

વૃત્તોનો મેલ : નવાં વૃત્તો

હવે, જત્યાર મુખી વૃત્તોના મેલ વિશે મેં જે પાંદે વટધુ, વૃત્તોનો મેલ સાધનારા જે જે ઘટક અગીર ઉપાગી અવયવો વતાધ્યાં, તે મયા વૃત્તો રચવામા કેવા રીતે પ્રયુક્ત થાય છે અથવા વ્યાપારગમ થને છે તે જોઈએ. સરી રીતે કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વનો પુરાવો તેનો વ્યાપાર છે. અને કોઈ પણ વસ્તુ સમગ્રરૂપે એક છે તેનો પુરાવો તેનો સમગ્રરૂપે થતો વ્યાપાર છે.

નવા છન્દોના નિરૂપણમા પણ જહી મુખીમા જે પૂર્વપરચરણમ આવી ગયો તે પ્રમે જ હું ચાલીશ. સ્લોતના મુખ્ય અગોપાગી તે સ્લોતપં અને ચરણ છે. મેં આગલ વટધુ કે નવુ પિગલ આગા સ્લોતમા તેમ જ તેના એક ચરણમા પણ મેલનુ સમગ્રપણુ સ્વીકારે-છે. એ ચરણનું પૂર્વપરચરણ કરતાં સમયતિક વૃત્તોમા પ્રથમ ચતિમ્હો મળે છે, અને એ ચતિસડાંનુ તેમ જ અચતિત વૃત્તોનુ પૂર્વપરચરણ કરતા સધિઓ મળે છે જેને વૃત્તના અવયવો જહી ધરાય.

આ પ્રમને અનુસરતા મારે પ્રથમ એ દર્શાવવાનુ કે નવા વૃત્તો, મિશ્ર વૃત્તોના ચરણોના મિશ્રાસથી થાય છે. વીજી રીતે પહીંણ તો વૃત્તોના મિશ્રણથી થાય છે. આ મિશ્રણપ્રયોગ ઠેઠ વેદનાલયી કવિઓને ગુવિદિત હતો. અનુષ્ટુપ ત્રિષ્ટુપ ચગેરે છન્દોના પાસોના મિશ્રણથી લાવા છન્દો યનતા તથા પ્રભાય યનતા (ગત પૃ. ૬૧-૨). આપણે આવા મિશ્રછન્દોની પિગલે સ્વીકારેલી ઉપજાતિ જોઈ, — રૂદ્રવચ્ચા અને ઉપેન્દ્રવચ્ચાના મિશ્રણથી થતી. આ યુગ્મના છન્દો એકરીજા સાથે વહુ જ મજતા છે, માત્ર એમમા પહેલો અક્ષર ગુણ છે તે સ્થાને વીજામા લધુ છે એટલો જ ફેર છે. આ ઉપજાતિ ઉપર ટીકા કરતા પ્રસિદ્ધ ટીકાનાર હજાયુધ આ મિશ્રણવ્યાપારને વિસ્તારવા પ્રયત્ન કરે છે. તે જ તેને રૂદ્રવચ્ચા અને વંશસ્થના મિશ્રણને પણ લાગુ પાડે છે. તેમ જ શાલિની અને ચાતોર્મી જેવા સ્વરૂપભેદવાળા વૃત્તોના ઉપજાતિઓ થઈ ચકે એમ કહે છે ચાતોર્મી મેં મારા નિરૂપણમા લીધો નથી કારણ કે વહુ ઘપરાતો નથી. તે શાલિનીને મળતો છે.

ચાતોર્મી : મામાગામા । લલગા શાલગામા છ શા ૬, ૨૦

ચતિ પછીનો સધિ શાલિનીના શાલગાને વડલે અહીં લલગા છે, એટલો જ ભેદ છે એટલે સરસી સહ્યાના અક્ષરોવાળા વૃત્તોનુ મિશ્રણ અહીં સ્વીકારાયુ

છે પણ આના ઉપર સપાદક પાદટીપમા વીજા કોઈ પુસ્તાના પાઠાતરમા મળી આવતા વીજા વૃત્તોના મિથળોના ઉદાહરણો વતાવે છે.

રામ લક્ષ્મણપૂર્વજ રઘુવર સીતાર્પતિ સુન્દરમ્
કાકુત્સ્થ કરુણામય ગુણનિધિ વિપ્રપ્રિય ધામિવમ્ ।
રાજેન્દ્ર સત્પ્રસન્ધ દશરથતનય શ્યામલ શાન્તમૂર્તિ
વન્દે લોકાભિરામ રઘુનુલતિત્વ રાઘવ રાવણારિમ્ ॥

અહીં પહેલી બે પંક્તિઓ શાર્દૂલધિક્રીડિતની છે અને વીજા બે સમ્બરાની છે.
વીજુ ઉદાહરણ

યો વિશ્વાત્મા વિધિજવિપયાન્ પ્રાપ્ય ભોગાન્ સ્થવિષ્ટાન્
પદ્મચ્ચાન્વાન્યાન્ સ્વમિતિ વિભવાઙ્ગ્યાતિપા સ્વેન સૂક્ષ્માન્ ।
સર્વાનિતાન્ પુનરપિ જ્ઞાનં સ્વાત્મનિ સ્થાપયિત્વા
હિત્વા સર્વાન્ વિશેપાન્ વિગતગુણગણ પાત્નસો નસ્તુરીય ॥

અહીં પ્રથમની ત્રણ પંક્તિઓ મદાત્માતાની છે, અને છેલ્લી સમ્બરાની છે — સપાદક કહે છે કે નવ્યો આ ઉપજાતિર્થોને પણ સ્વીકારે છે (છ શા ૩ જી આવૃત્તિ અ ૬ સૂ ૧૭)ની હલાયુધની ટીકા ઉપરની પાદટીપ) પછી એ આગલ કહે છે કે સરસી સસ્યાના વૃત્તોના જ મિથળો થઈ શકે એવો આમ્નાય છે અને તેથી આ મિથળોને ‘અત્રાનુક્ત ગાથા’ (છ શા અ ૮ સૂ ૧)^૧ એ સૂત્ર પ્રમાણે ગાથા ગણતી અને પિંગલના તત્ર પ્રમાણે તેને ગાથા જ ગણવી પડે આ શાસ્ત્રનિરૂપણની પદ્ધતિથી એ આવશ્યક બને છે વારણ કે છદોની જાતિઓ ચરણની અક્ષરસંખ્યા ઉપરથી થઈ, પછી જો ભિન્નભિન્ન સંખ્યાના અક્ષરોના ચરણોના સકરને સ્વીકારે તો તેનો કઈ જાતિમા સમાવેશ કરાય ? તેને અર્ધ-સમમા પણ ન નાખી શકાય કારણકે તે તો નિયમિત થઈ ગયા છે અને ઉપજાતિમા એની પદો સરસા હોતા પણ નથી આ પદ્ધતિમા વિપમની આ રીતે જ વ્યવસ્થા કરી શકાય તેથી હલાયુધને અનુસરનાર વેદાર મટ્ટ અને તેનો વિદ્વાન ટીકાવાર નારાયણ મટ્ટ પણ આ જાતની જ ઉપજાતિઓ સ્વીકારે છે હેમચન્દ્રના આ સંબધી ઉલ્લેખો વાંચી વધારે ઉદાર જણાય છે એ, “એતયો, પરયોશ્ચ સર્વર ઉપજાતિ” એમ સૂત્રમા જ કહે છે અર્થાત્ “આ (એટલે દ્વિવચ્ચા અને ઉપેન્દ્રવચ્ચા)નો તેમ જ વીજા છદોનો સકર તે ઉપજાતિ” એમ વહી વીજા છદોના સકરને આ વર્ગમા અવકાશ આપે છે પછી સૂત્ર મૂકે છે “સર્વજાતીતમપીતિ વૃદ્ધા ।” અર્થાત્, સર્વ-જાતિના સકરને ઉપજાતિ કહી જાણાય એવો વૃદ્ધોનો મત છે પછી એના ઉપર પોતાની

૧ અર્થ અહીં નહીં કહેવાયેલા છદોને ગાથા કહેવા ।

ટીકા આપે છે: “સર્વજાતીનામુવતાદીના, પ્રાયો ગાયત્ર્યાદીનામ્, इत परासा जगत्यादीना वृत्तनामावृत्तनामविसदृशप्रस्ताररूपस्वरवपादाना स्वल्पभेदाना सवर उपजातिरिति बहुश्रुता प्राहुः ।” અર્થાન્ જુદી જુદી સહ્યાના અક્ષરોચી થતા છન્દોની ઉક્તા વગેરે જે જાતિઓ થાય તેમનો સવર, જાણ કરીને ગાયત્રીનો સવર અને તેથી આગળ જતા જગતી વગેરે વીજી જાતિઓનો સવર, ઉપજાતિ કહેવાય આનો અર્થ ભિન્ન જાતિના એટલે ભિન્ન સહ્યાના અક્ષરોના છદોનું મિશ્રણ એવો થઈ શકે પણ આગળ જતા સ્વલ્પ ભેદવાળા છદોનો સવર એમ કહ્યું છે એટલે અક્ષરસહ્યામા વધુ ફરકવાળાનો સવર ન થઈ શકે એવા અથ સમજવાનો છે પણ અહીં વિશેષતા એ છે કે નામવાળા પ્રસિદ્ધ છદો સાથે નામ વિનાના ભિન્નભિન્ન પ્રસ્તારચી થતા છદોને પણ એ સવરમા સ્થાન આપે છે; ત્રિપ્લુભના ભિન્નભિન્ન પ્રસ્તારચી થયેલા નામ વિનાના છદોના મિશ્રણના દૃષ્ટાન્તો આપે છે “यथा त्रैप्लुभ स्वप्रस्तारेण ।” જેમ કે ત્રિપ્લુભના પોતાના પ્રસ્તારચી થતા છદોનું મિશ્રણ.

વામે કમાહિ વમિયં શુ દુઃસ્વ

‘ હિદાહિ દોસ વિગળ્જ્જ રાગ । ૧

આમા વીજી પક્તિ ઇન્દ્રવજ્ઞાની છે, પ્રથમ પક્તિમા એટલી વિકૃતિ છે કે પાંચમા ગુરુને બદલે લઘુ છે,

ગાગાલગાલ લલગા લગાગા

એમ છે જો કે હું માનું છું કે પ્રાકૃત ભાષા છે એટલે એ પાંચમો ‘હિ’ ત્યાં ગુરુ જ બોલાતો હશે પણ હેમચન્દ્ર એને લઘુ ગણી એને નામ વિનાનો છદ ગણેલો છે વીજી દૃષ્ટાન્ત

સવકારણ સિરસા પજલીઓ

કાવમિરા મા મળસા ય િચ્ચ । ૨

વીજી પક્તિ ઇન્દ્રવજ્ઞાની છે, પણ પદ્મલી કોઈ પિંગલમાન્ય વૃત્તમા વેસતી નથી એ નામ વિનાનો છદ છે

ગાગાલગા લલગા ગાલગાગા

પછી ‘પરજાતિ પ્રસ્તારેણ’ અર્થાત્ વીજી જાતિના પ્રસ્તારચી થતા છદનો સવર

યુધિષ્ઠિરો ધમમયા મહાદ્રુમ ૧૨

સ્વધોઽર્જુનો ભીમસનોઽસ્ય ધાસ્યા । ૧૧

માદ્રીમુતી પુષ્પપત્રે સમૃદ્ધે ૧૧

મૂલ કૃષ્ણા શ્રદ્ધા ચ બ્રાહ્મણાશ્ચ ॥ ૧૧

અહીં ૧૨ અક્ષરના જગતી સાથે ૧૧ અક્ષરોના ત્રૈપ્લુભોના સવર છે જગતી તે

વશસ્ય છે પણ ત્રપ્તુભોમા ત્રણેયમા વૃત્તો જુદા જુદા છે ત્રીજી પક્તિ ઇન્દ્ર-
વજ્રાની છે, ચોથી શાલિનીની છે, પણ યોજી યાહી કે વિધ્વકમાલાની છે
ગ્રાહી કે વિધ્વકમાલા ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા ૧૧

અહીં શ્લોકોમા જણાતી અનિયમિતતા વાઙ્મી પક્તિઓને હેમચંદ્ર એ જ
જાતિના ભિન્ન પ્રસ્તારની વહે છે પિંગલની પરિભાષામા એ એમ જ વહી શકે
પણ આ શ્લોકોની અનિયમિતતા ગાઢિતિવ પ્રસ્તારપ્રયોગમાથી ઉદ્ભવતી નથી
આ શ્લોકો આપે છે, આશ્વાનકાલના છે, જે કાલમા હજી છદોને અત્યારના પિંગ-
લોમા મળે છે તેવા નિયત સ્વરૂપો મળ્યા નહોતા અને તેથી તેમા અનિય-
મિતતા છે છતાં એ આશ્વાનોના વસ્તુની ઉદાત્તતાને લીધે, તેમ જ એ શ્લોકોના
ભાવપૂર્વક થતા પ્રલલિત પઠનમાથી નિષ્પન્ન થતા એક પ્રકારના ઘોષને લીધે,
એ છદોની સાથે એક ભવ્યતાનો ભાવ સાહચર્ય પામ્યો છે અને તેથી એ ભાવના
અત્યારના આપણા કાવ્યો પણ છદામા એ અનિયમિતતા કોશઠ્યી આગે છે,
એ આપણે આગળ જોઈશું, અહીં તો ઉપજાતિના પારિભાષિક નામ નીચે ભિન્ન-
ભિન્ન પિંગલો કેટલે સુધી મિશ્રણો સ્વીકારવા તૈયાર હતા, એટલું જ જોવું
પ્રસ્તુત છે

સૂત્રપદ્ધતિ પ્રમાણે વિશેષ ભેદવાળા સકરો ગાયા જ ગણાય પણ
પિંગલે જા મેઝના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા કરવી હોય તો આ મિશ્રણને એક મેઝનો
વ્યાપાર ગણવો જોઈએ

આવા મિશ્રણો સંસ્કૃત સાહિત્યમા પણ થયા છે તે સુવિદિત નહોતું ત્યારે
નરસિંહરાવે સૌથી પ્રથમ ઉપજાતિ અને વસન્તતિલકાનું મિશ્રણ પોતાના એક
કાવ્યમા વર્ણવ્યું—

પ્રચંડ એ જ્યોતિ અત્તંદ બ્રેતો
વિશાલ આ વિશ્વ વિલોપિ દેતો,
ના જ્યોતિયો ભિન્ન દિસે જ કાર્દ
આ પેર જો ! પ્રકૃતિ ઢૂવિ પુરૂષમાહી

‘દિવ્ય ગાયકગણ,’ હૃદયવીણા, પૃ ૧૦૧

આ મિશ્રણ ત્રિશે નરસિંહરાવ લખે છે

The author of this work believed he had created this
original combination, till years afterwards he heard the follow-
ing lines quoted from the *Bhagavata* :

ત સવવાદપ્રતિરૂપશીઝ

વન્દે મહાપુરુષમાત્મનિગદ્ગોચમ ॥

(Probably from the XIIth Skandha)

Gujarati Language and Literature Vol II p. 288

નરસિંહરાવ કહે છે કે શા મિશ્રણ મેં નથી જ મર્યું છે એમ માનતો હતો પણ મેં નીચેની ભાગવતની પવિત્રતા બેટલાક વરસા પછી સામઝી જેમાં એ જ મિશ્રણ નજરે પડે છે નરસિંહરાવ રાખે છે કે આ પતિત્વા ધને માગે કારણ સ્વધર્મા આવે છે અગત્ય નરસિંહરાવે ભાગવતમાં આ પવિત્રતા ધાર્મિક મેલની જોયું નથી પણ એની સોધ કરતા એ પવિત્ર પણ યગતતિલ્લાની જ નીચે છે એ આલો રૂઝોન નીચે પ્રમાણ છે

મદ્યનં પિંગમ આત્મરહ પ્રવાસ

મુહ્યન્તિ યત્ર યચ્ચયોઽજપરા યતત ।

ત સર્વભ્રાદયિપયપ્રતિભાશીલ

ચંદે મહાપુત્ર માત્મપિંગલચોધમ્ ॥

ભાગવત, ૧૨, ૮, ૪૯

એટલે ઉપજાતિ-ચમતતિલ્લાનું મિશ્રણ નરસિંહરાવનું જ નવીન રહે છે પણ એ રાત્રી છે કે ભાગવતમાં છદોના ધના તથા પ્રયોગો થયા છે, અને છદોના પિંગલનિવ્રત સ્વરૂપમાં ધની છૂટ પણ નેદાર્દ છે

આ મિશ્રણના છદો ઉપજાતિ અને યગતતિલ્લા વૃત્તોની સહ્યા ભિન્ન-ભિન્ન છે, એવની અગિયાર ઓ યોજાની ચોદ, અને તેથી પિંગલની પરપરામાં વસ્ત્રે નિરભિન્ન વર્ગના ગણાય, પણ મેલની દૃષ્ટિએ વસ્ત્રે એક જ વર્ગના છદો છે એ પઠન કરતા જણાઈ આવે છે, અને પૃથક્કરણ કરી આપણે આગળ જોઈશું સાહિત્યમાં કાઈ એક નવું પગલું એક વાર ભરાય પછી એ દિશામાં પ્રગતિ થતા વાર લાગતી નથી ઉપજાતિ-ચમતતિલ્લાની પેઠે જ શાલિની કૃદુલના છદોની પવિત્રતાના પણ મિશ્રણો થાય છે નીચે નાનાલાલનું એક ઉદાહરણ ઉતારુ છું:

આછા પેલા શ્યામ અઘ્વી તરંગે

ઘૂહાલી ! ત્યારો મૂર્તિ જો ! મેઘરંગે,

વિદવાન્તર્મા, ગીત શા ધોર ગાજે !

ઘૂહાલી ત્યારે પ્રણયરસિલુ આત્મવિન્દુ વિરાજે

‘મણિમય મેંચો’ — કે શા મા ૧

અહીં શાલિની અને મદાક્રાન્તાનું મિશ્રણ છે નીચેનું દૃષ્ટાન્ત શાલિની-સમ્પરના મિશ્રણનું છે

નિરાત્યોમા ઓ મહાસત્ય એક !

સત્કર્મોમા જે સરે છે સદાય—

ધારી સત્તા માનુષોથી વિશેષ,

રેવા ! ગીતો શા તું હમેશ ગાય

જેના સાચા રહસ્યો વઢળ સમજવા લોકને સર્વથાય

૧

‘રેવા,’ પતીલ

શાલિની કુટુબના વધારે લાયા વૃત્તોના મિશ્રણુ એક દૃષ્ટાન્ત નીચે
ઉતાર છું

આવ્યા વેગે વરસ ધસતા સાહસોત્પાહ વેરા,

હૈયૂં ક્ષણે અમિત અતઢા ઝડવા વૂડવા જ્યા

વર્ષામીની ધસતિ વડતી જેમ રેવા તુ રેલે,

કાઠા મેદે, ઉપવનવનો યેતરો ગામ વેડે,

તોયે વેતી રસવસ નવા જીવનો હાય વ્હોઢે —

છે ના સૂપ્ટી વિગે કે ક્ષણિક તદપિ તાજી જુવાનીની તોલે.

‘રેવા’ મળકાર, પૃ ૪૫

અહી મદાક્રાન્તાનો પાવ પવિત પછી સમ્બરાથી ઉપસહાર થઈ એક શ્લોક
વને છે એથી પળ એ જ કુટુબના વધારે છદોનુ મિશ્રણ

વ્હાલી વિવદ વોડ શા જીવવાના ?

જિવતર વલ્લહોના કટકોને વિછાને ?

અગે અગે રુધિરજ્વરતી માનવીજાત વચ્ચે ?

અથૂ છાના અછાના અવિરત ડુસકાની વલકાવલી જ્યા ?

‘સાન્તવના’, નિશીથ, પૃ ૩૩

આ વધાં દૃષ્ટાન્તોમા વધારે લાવી પવિત શ્લોકને અતે આવે છે તે અગ્રેજી
સ્પેન્સેરિયન સ્ટાન્ડાના અનુકરણમા હોવાના સમ્ભવ છે તેમા પવિતઓ ઈયે-
વિવ પેન્ટામીટરમા આવી અતે લાવી એલેક્ઝાન્ડ્રાડાઇન પવિત આવે છે, તે
ઉપસહારમા સુન્દર દેસાવ છે તેમ અહીં પળ થયું છે એ જ પ્રમાણે સાનેટમા
પળ ઉપસહાર માટે અતની એક કે વે પવિત વધારે લાવા વૃત્તની વપરાય છે

એથી ઝલટી રીતે લાવી પવિત પહેલા આવે અને ટૂંકી પછી આવે એમ
પળ વને છે અન એ પળ સુન્દર હોઈ શકે છે જેમ વે

આજ મારું જિવનસહરા આગાત ફાગ ક્ષેલે

છો ને ક્ષેલે —

કા કે વર્ષા ગ્રીષ્મ પૂઠ તપાતી

આવે જાણે સાસુ પૂઠે નવોડા !

‘અમર આશા’, ચક્રમાક, પૃ ૯૪

આ વક્તવ્ય એવું છે કે આ પ્રમાણે ગોઠવાતા વરાવર યથોચિત વેતી જાય છે.

આ મિથળોમા છદો એક જ કુટુબના અને મેલના છે પણ મિથળ મેલના છદોના પણ મિથળ થાય છે :

સૂવયો અધીર વિધુ મુગ્ધ વમુન્ધરા પે,
જેવો લહે રસિક કો નિરખી પ્રિયાને;
ને ગૌર તે પ્રિયતમો મુખને સુહાવી,
હૂલી લટો અલવની જ્યમ રમ્ય રે'તી,

છાયાઓ શો રમ્ય રહિ લક્ષી પૃથ્વિ-માલે-પપોલે

‘ચંદ્ર અને ઓઢા’, પનઘટ પૃ. ૬૭

અહીં વસતતિલકા અને મદાક્રાન્તાનુ મિથળ છે તેવું જ વસતતિલકા સાથે સમ્બંધરૂપ મિથળનું નીચે ઉદાહરણ આપું છું :

“હે કોવિલા ! ઉભયનો તન રંગ એક,
ને ચાચ પિચ્છ પણ આમ સમાન છેક;’
છીંપે સગા, પણ જરા સ્વર ભેદ”; કાગ

બોલે એવું. કહે ત્યાં શટ પરમૃતિકા. “એ જરી ભેદ ભાંગ.”

‘જરી ભેદ’, પાસઢી, પૃ. ૧૦૬

આ વધા કરતા વૃત્તોનું અનુષ્ટુપ સાથેનું મિથળ કંઈક જુદા પ્રકારનું ગણવું જોઈએ. કારણ કે આપણે જે વૃત્તો જોયા તે કરતા અનુષ્ટુપ વિલક્ષણ છે. કવિ નાનાલાલનાં આનાં ઉદાહરણો જોઈએ.

ઠાકેથી જેટલે આવે
પાણી પ્રજામક્તિ તળા નૃપાલના
ફુવારા તેટલા ઠાકા
ઉઠે પ્રજાની નૃપરાજ ભક્તિના.

અને
દહાડે દહાડે સૂર્ય જો તેજ ઢોળે,
રાત્રે રાત્રે ચંદ્રિકા ચંદ્ર ચોળે,

અનન્તા યુગના આવે અનન્તા તેજ છાય જે,

એ જ સસ્તાર સર્વસ્વ પ્રજાની મસ્તૃતિ હલે.

પહેલાં ઉદાહરણમાં પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિ અનુષ્ટુપના વિપમ ચરણની છે, અને બીજી તથા ચોથી શ્લોકવશાત્ તથા ચરણની છે બીજા ઉદાહરણમાં પહેલી થે પંક્તિ શાલ્મીનીની છે, અને તેને અનુષ્ટુપના શ્લોક સાથે જોડી એક શ્લોક કરેલો છે. અમાસચરણો આને મળતો દાસલો :

‘કરી વદી લે નહિ હાથ ટાકણું
પ્રતિના એવિ જો વરે,

આપુ તને મેટ ધરા સુવર્ણનુ,
સઘરા જેસગ ઉચ્ચરે

‘કલાનો સહીદ’, ગગોત્રી, પૃ ૭૪

નાનાલાલના દૃષ્ટાન્તમા પહેલી પક્તિ અનુષ્ટુપની હતી, તો ત્યાં એ અનુષ્ટુપનુ વિપમ એટલે પ્રારંભન ચરણ હતુ, ડમાસકેરમા વીજી અનુષ્ટુપની છે, એટલે એ અનુષ્ટુપની સમ એટલે ઉપસહારક પક્તિ છે એ રીતે જીણી વિગતોમા પણ મેઢ સચવાય છે આ અનુષ્ટુપ કે ગાયત્રીના પાદો સાથે અન્ય વૃત્તોના મિશ્રણો ટેઠા વેદકાલથી મઢી આવે છે (જુઓ ગત પૃ ૬૧-૨)

અહીં સુધી આપણે એક જ શ્લોકમા ભિન્નભિન્ન વૃત્તો એટલે અનાવૃત્ત-સધિ અક્ષરમેઢ છંદોના ચરણોનુ મિશ્રણ જોયુ પણ ત્રૈષ્ટુભ કુટુબની ઉપ-જાતિઓમા અને વિશેષ કરીને સો એના છન્દ પ્રવાહમા પ્રવાહ સાથે મઢી શકે એવા આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ છંદની પક્તિઓ પણ આવે છે આનુ એક સુન્દર શ્લોકવદ્ધ દૃષ્ટાન્ત પ્રો ઠાકોરનુ મઢે છે તે જોઈએ

‘ કોનૂ આજૂ કોનુ હૈયૂ ગઢેલુ,
કોની સાચી કોનિ લોટી પરીક્ષા,
એ પ્રશ્નોને તેં જ જાણે ડકેલી
ઝૂકેલતો સાર નિ સારનો જે,
નિ સાર ગાઢિ શકતો વઢિ સારમાથી

‘પૂછુ મને કટેવ , અળકાર, પૃ ૩૨૮

પાંચ પક્તિનો આ આલો એક શ્લોક છે તેમા પહેલી ત્રણ પક્તિઓ સયતિક શાલિનીની છ છેલ્લી પાંચમી વસતતિલકાની છે ચોથી ગ્રાહી કે વિધ્વક-માલાની છે

ગ્રાહી ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા

આ પચમાનક ગાગાલના આવર્તનો છે છે લુ આવર્તન લઢિત છે એ રીતે પક્તિ આવૃત્તસધિ હોવા છતાં તે ઇન્દ્રવજ્રાની વહુ નજીકની છે સધિઓન વાજુએ રાણી કહવુ હોય તો એમ કહેવાય કે ગ્રાહીના સાતમા ગુરુની જગાએ લઘુ મૂકો એટલે ઇન્દ્રવજ્રા થઈ જાય છે પણ જરા જુદી રીતે જોતાં એ શાલિનીને પણ વહુ જ મઢની છે ગ્રાહીના ત્રીજા લઘુને સ્થાને મુક મૂકા એટલે શાલિનીની પક્તિ થાય — અલબત્ત તેમા યતિ આવે પણ આથી પણ વધારે વિલક્ષણ છંદની પક્તિઓ છન્દ પ્રવાહમા આવે છે, તે આપણે છન્દ પ્રવાહ વિશ વિચાર કરતાં જોઈશુ.

આ પછી આપણા પૃથક્કરણને ક્રમે ભિન્ન વૃત્તોના યતિલઢોના મિશ્રણથી થતા છંદો આવે આવા પ્રયોગો ગુજરાતીમા વહુ થયા નથી, અને સસ્થિત પિંગલોમા

આવા પ્રયોગોના છદો છે તે પણ કવિપ્રિય થયા જણાતા નથી જાણે કઈક કૌતુક સાતર કરેલા જણાય છે આના ગુજરાતીમા મઝી આવતા દાસતા પહેલા આપુ

વપેં વપેં, કડવં સુમથી, આમ તૂ તો પધારે,

તોમે શાને પુનરપિ ધાન્યાર ધેરાય હુંયે ?

- ૧૦

તૂ હો ત્યારે સરલ સરતૂ તેજના સાગરીમા

તે વિદ્યે વા પુનરપિ રહે ધોર વાધી તમિસા ?

મને પ્રદનો એવા કદિ નદિ સ્ફુરતા,, ધન્ય કા વે ગણૂ હ

અમાસે અધારી, ક્ષણિત તદપિ એ દર્શં તારી પ્રમાતૂ

‘દર્શં તારી પ્રમાતૂ —’, અભિસાર, પૃ ૧૧

આ વાવ્ય સૉનેટ છે તેમા મુશ્વ પ્રવાહ મદાન્તાનો છે અને તેમા અતે ઉપ-સહારોયેં લાવી વે પક્ષિત્રા મૂવી છે તે શિષરિણી અને સ્વધરાના યતિસહોનુ મિથળ છે પહેલા છ અક્ષરાથી શિષરિણીનો આદ્ય યતિસહ ધાય છે, અને તેની પછી સ્વધરાના મધ્ય અને અત્ય યતિસહો આવે છે મિથળનો આ સુભગ દાસલો છે હેમચન્દ્રે આતે શોમા બ્રહેલ છે.

શોમા લગા ગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા, ગોલગા

છદોનુ૦ પૃ ૧૫જુ

આની નજીવનો એક દાસલો મઝે છે તે, લડ

પ્રિયે, લે રીંસાઈ પથ મનગમ્યો, જા જ્યહી ચાણુ ફાવ્યુ,

ન આપ્તે અશ્રૂ નયન વંદસે, દીનતા ના, ન હૈયુ

તમારા પથે થં વિવશ પદ આલોટશે, એ અછાનુ

સદા તારે પથે ગુરવનુસમૂ પાથરી રહે વિછાનુ

‘પ્રિયે જા ના આવે’, ‘ઉર્વશી અને યાત્રી, પૃ ૭૨

અહી પહેલો યતિસહ શિષરિણીનો છ અક્ષરો છે, અને તે પછીનાં ચત્રે સહો મદાન્તાના છે આ પણ સસ્કૃત પિંગલા નોધેલો છદ છે હેમચન્દ્રે તેને વિસ્મિતા અથવા મેઘવિસ્ફૂર્જિતા કહે છે

વિસ્મિતા

અથવા લગા ગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગા

મેઘવિસ્ફૂર્જિતા

છદોનુ૦ પૃ ૧૪અ

શોમામા અન આમા ફેર ઇટલા જ છે કે શોમામા મધ્યસહ કરતા આના મધ્ય-સહમા એક લઘુ ઓછો છે

અહી આપણે શિષરિણીના પહેલા યતિસહ સાથે સ્વધરાના અને મદા-ન્તાના ઉત્તરસહોનુ મિથળ જોયુ એથી ઉત્પટ્ટો દાસલો એક બાવી ગયો છે

તે જોઈએ આપણે છદોમા સુવદના જોઈ ગયા (ગત પૃ ૧૨) સગવડ સાતર તેનો ગ્યાસ કરી મૂકુ

સુવદના ગાગાગા લગાગા । રલલરલ્લગા' । ગાગા રલ્લગા

અહીં પહેલાં બે યતિલ્લહો સ્વઘરાના છે. હવે સિસરિણીનો આપો અગિયાર અક્ષરોનો ઉત્તરલ્લહ અહીં લાવો પડે, એનો પહેલો સધિ રલ્લરલ્લગાના બાદ કરતા રહેનો લલ્લગા સધિ એવલા અત્યસરમા ટૂંકો પડે. એટલે આગલા સધિમાયી બે ગુરુયા પળ ઉતારી લીધા આ પ્રમાણે લ્લહોનું સમતોલપણ જાણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં મને અહીં અંતિમ લ્લહ આગલા લ્લહ સાથે સફાઈથી રહેનારને સધાઈ જતો ભાગતો નથી જરાક એ બે સધિઓની વચ્ચે વઢવાપણ લાગે છે, જાણે વોલતા સાચો પડે છે

હવે જુદો જાતના મિશ્રણનો દાસલો ર્લ્લે, સ્વઘરા અને મદાશ્રાન્તાના યતિલ્લહોના મિશ્રણોનો મૂલવણ ન થાય માટે યતિ ચતાવવા એકલુ અવતરણ ચિન્હ કર છુ :

પૃથ્વીની આઢળીમા' ક્ષિણિ ક્ષિણિ પડિ ગે' ભાત સૂવર્ણરંગી ૫

તારા મીચે સરીને' કુસુમ બનિ ગયા' છોડવે છોડવે જ

મુદ્રાઓ, અગમગો' મહિ અજય જાંઘુ મૂર્યા જિંદગીના

એને રંગો તળી કે ચિરણગુચળીની નતી સેવના કે

સકારે દિલ નુપુરના', ચરણપદ્મ દે મૂલગે ચઢીને

એ પેલા પત્નીઓ' હૃદય તળી કેતી વચ્ચા કાલ છાની ૧૦

પાછુ જોતી હસીને' ઠગક ઠમકતી' પાનિઓ રમમીની

નાચી રેતી જવાની' જિવનભ્રમવધી - ગર્વધેતી વલામી

ચારે કોરે વસતા' કુસુમઉપવનો, કેક રંગી વમાનો

પૃથ્વીના અગમાઓ' પિ રહિ હવિ એ' પ્રેક્ષીતીની સુમારી ૧૪

'ઉપાનુ નૃત્ય', ગોરસી, પૃ ૩૫

આ ચોદ પક્તિનો સૉનટ છે આની પહેલી છ પક્તિઓ શુદ્ધ સ્વઘરાની છે, જેમાની ૫-૬ પક્તિઓ મેં ઉપર આપી છે તે પછી આવતા પટકમા પળ ૧૧-૧૨-૧૩ પક્તિઓ શુદ્ધ સ્વઘરાની છે. વાકીની એટલે ૭-૮-૯-૧૦ અને ૧૪ એટલી પાંચ પ્રક્તિઓમા પડેલો લ્લહ સ્વઘરાનો છે, અને ઘીજો મદાશ્રાન્તાનો છે આ મિત્ર યતિલ્લહો મારી દૃષ્ટિએ મેઢ લાગતા નથી સ્વઘરાના લાવા પ્રથમ યતિલ્લહની સાથે સમતોલ થવાને સ્વઘરાનો જ લાવો યતિલ્લહ જોઈએ છ, મદાશ્રાન્તાનો તેો ટૂંકો પડે પણ અહીં તેો શુદ્ધ અને મિશ્ર પક્તિઓ સેઢમેઢ થવાથી પઠન વધારે વિઘ્નવાળું બને છે એ પણ કહેવાનું છે આ

પગિઓ છાગેલી છે તે ઉપરથી પણ છન્દકેર ધવાની વધી મૂળના મઠાની વધી
 એ પણ મૂસોલીનું આ વીજુ પારણ છે. આ મિશ્ર છન્દ પણ પિંગલમા મુઠે છે :—

ચિત્રમાલા : ગાગાગાગા લગાગા । સલસલલગા । ગાલગા ગાલગાગા
 છન્દોનું પૃ. ૧૫અ

પરપરાપ્રાપ્ત પિંગલોમા આવા યતિસહોનાં મિશ્રણોથી ધનાં છંદો આપ્યા
 છે તે જોઈ જરૂર.

કુસુમિતલનાયેલિપ્ત : ગાગા ગાગાગા । સલસલલગા । ગાલગા ગાલગાગા,
 છ. પા ૭-૨૦

અહીં વૈશ્વદેવીના પહેલા યતિસહને મદાક્રાન્તાનો વીજો અને પીઓ સદભાગેલો
 છે. વૈશ્વદેવી પોતે વધુ સુંદર છંદ નથી, અને આ પ્રયોગથી પણ તે વાઈ
 સુખસ્તી નથી.

પદ્ય : સલસલલગા । ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા
 છંદોનું પૃ ૧૨બ

અહીં મદાક્રાન્તાના પહેલાં વે યતિસહો હરિણીની પેઠે સલસલલગા છે,
 અને અત્ય યતિસહ મદાક્રાન્તાનો જ પાંચમ રાસ્યો છે રચના હરિણી જેટલી
 સુંદર લાગતી નથી.

મારાક્રાન્તા : ગાગાગાગા । સલસલલગા । લગા સલગા લગા
 એજન, પૃ. ૧૨બ

અહીં પહેલા વે યતિસહો મદાક્રાન્તાના છે, અને અત્ય સહ હરિણીનો
 અત્ય સહ છે પ્રયોગ વરી જોવા જેવો છે.

ચલ : ગાગાગાગા । સલસલલગા । લગા સલગા લગા
 એજન, પૃ. ૧૩અ

પહેલો યતિસહ તે મદાક્રાન્તાનો પહેલો યતિસહ, વીજો તે સમ્બરાનો
 વીજો યતિસહ અને છેલ્લો તે હરિણીનો છેલ્લો
 મકરન્દિવા લગા ગાગાગાગા । સલસલલગા । લગા સલગા લગા

છન્દોનું પૃ ૧૪અ

પહેલો યતિસહ તે શિશરિણીનો પૂર્વ યતિસહ, વીજો તે મદાક્રાન્તાનો
 વીજો, અને છેલ્લો તે હરિણીનો છેલ્લો

ઉપમાલિની સલસલલલગાગા । લગા સલગા લગા

છન્દોનું પૃ. ૧૦બ

પહેલો ટહ તે માલિનીનો પહેલો, અને બીજો તે હરિણીનો છેલ્લો

ચઢોઢોત લલલલલલગાગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું ૧૦૪

અહીં માલિનીના પહેલા ટહ સાથે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો છેલ્લો ટહ જોડેલો છે

લલિત લલલલલલગા । ગાગાગાગા । લગા લલગા લગા

અજન, પૃ ૧૩૩

પહેલો યતિઘડ તે સ્વધરાનો બીજો, બીજો તે મદાક્રાન્તાનો પહેલો, અને છેલ્લો તે હરિણીનો છેલ્લો અર્થાત્ છેલ્લા વન્ને હરિણીના

હારિણી ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

અજન, પૃ ૧૨૪

પહેલા બે ટહો તે મદાક્રાન્તાના પહેલા બે, અને અત્ય તે શાર્દૂલવિક્રી-
ડિતનો અત્ય ટહ

છાયા લગા ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

અજન, પૃ ૧૪૪

પહેલો ટહ તે શિખરિણીનો પહેલો, બીજો તે મદાક્રાન્તાનો બીજો અને છેલ્લો તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો છેલ્લો

મેઘવિસ્ફૂજિતા લગા ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

અજન, પૃ ૧૪૪

પહેલો શિખરિણીનો પહેલો યતિઘડ અને પછીના વન્ને મદાક્રાન્તાના છેલ્લા બે.

કેસર ગાગાગાગા । લલલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું ૧૫ ૧૩૪

પહેલો ટહ તે મદાક્રાન્તાનો પહેલો, મધ્યમ તે સ્વધરાનો મધ્યમ, અને અત્ય તે શાર્દૂલવિક્રીડિતના અત્ય

રોહિણી લલલલલલગા । ગાગાગાગા । ગાગાલગા ગાલગા

અજન, પૃ ૧૨૪

પહેલા બે યતિઘડો હરિણીના અને અત્ય તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો અત્ય

મદનલલિતા ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાગા લલલગા

અજન, પૃ ૧૨૪

પહેલા વે યતિસહો તે મદાધ્રાન્તાના અને અત્ય તે સુવદનાના અત્ય

ક્રીડા : લગા ગાગાગાગા । લલલલલગા । ગાગા લલલગા

એજન, પૃ ૧૪૩

પહેલો સહ શિશ્વરિણીનો પહેલો, મધ્ય સહ તે મદાધ્રાન્તાનો મધ્ય સહ, અને અત્ય સહ તે સુવદનાનો અત્ય સહ

શાર્દૂલલલિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગા લલલગા

એજન, પૃ. ૧૩૫

પ્રથમ યતિસહ તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો પ્રથમ યતિસહ, અને અત્ય યતિસહ તે સુવદનાનો અત્ય યતિસહ

છન્દોના યતિસહોમાથી નવા છન્દો વનાવવાની એક વીજી પદ્ધતિ તે યતિસહોમાથી એકનો લોપ કરીને છદ ટૂંકો કરવાની આના વેક દૃષ્ટાન્તો ગુજરાતી કાવ્યોમાથી મળે છે તે પ્રથમ લઈએ, જો કે વસ્તુ સંસ્કૃત પિંગલશાસ્ત્રોની ગણનામા આવી ગયા છે

આત્માની યજ્ઞવેદી, ઇન્ધણા ઋમિત્રોના

પ્રરબ્ધાગ્નીશિલાઓ, કાઠવાયૂ નિસાસા,

હૈયાની આહુતિ ને, અશ્રુના આજ્ય માધા,

આજે સહારસત્રે નવજિવનતણી પામુ દીર્ઘાગ્નિદીપ્તા ।

‘પધારો પ્રલયાનલ’, આલબેલ, પૃ ૩૧

અહીં છેલ્લી પક્તિ સ્વઘરાની છે અને તેની ઉપરની ત્રણમા સ્વઘરાનો પહેલો અને છેલ્લો યતિસહ છે, વચ્ચેનો લુપ્ત કરી પક્તિઓ ટૂંકી કરેલી છે આગળ સહશિશ્વરિણીને નવો શ્લોકવધ કહ્યો તેમ- આ આજ્ઞા શ્લોકને સ્વઘરાનો નવો શ્લોકવધ વહેવો હોય તો વહેવામ પણ આપણે એક એક પુક્તિમા પણ સમગ્ર મેઢ ગણીએ છીએ એટલે વહેવાનુ એ કે એવ યતિસહ લોપીને નવો છદ કરવાની આ પદ્ધતિ છે તે પણ સાથે સાથે ધ્યાન રાખવું જોઈએ આ છદને પિંગલમા લક્ષી વહેલી છે

લક્ષ્મી . ગાગાગાગા લગાગા । ગાગાગા ગાલગાગા

છદોનુ. પૃ ૧૫

આવી જ રીતે સ્વઘરાના છેલ્લા વે સહોની એક પક્તિ ગુજરાતીમા મળે છે :

પ્રિયજન સહજો અર્ચના આટલી શી !

અપણ, ‘શ્રાવણી’ મેઢો

આને હેમચન્દ્ર વસન્ત કહે છે તેનું વીજુ નામ નન્દીમુખી છે

વસન્ત કે નન્દીમુખી લલલલલલલગા । ગાલગા ગાલગા

છન્દોનું પૃ ૯૫

આવી રીતે એકાદ સડ ઓછો રાખી ટૂંકી પક્તિનો નવો છન્દ કર્યાના બીજા દાસલા જોડે

અપરાજિતા લલલલલલલગા । લગા લગા લગા

છન્દોનું પૃ ૯૫

અહીં પહેલો યતિસડ તે સમ્બરાનો મધ્ય યતિસડ છે, અને અત્ય યતિસડ તે હરિણીનો અત્ય યતિસડ છે

કરિમકરમુજા લલલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું પૃ ૯૫

અહીં પણ પહેલો યતિસડ તે સમ્બરાનો મધ્ય યતિસડ છે અને અત્ય યતિસડ શાર્દૂલવિક્રીડિતનો અત્ય યતિસડ છે

આ વધા દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી જણાશે કે નવા છન્દના પ્રયોગોમાં અત્ય સડને સ્થાને કોઈ પણ છદનો અત્યસડ જ આવે છે જ્યાં કોઈ યતિસડનો લોપ થયો હોય ત્યાં પણ અત્યસડને સ્થાને કોઈ પણ છદનો અત્યસડ જ આવે છે અને એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે નવા છન્દમાં પણ મેઢનો ઉપસહાર તો જોડે જ, અને એ ઉપસહાર કરવાનું સામર્થ્ય અત્ય સડમાં જ છે એથી વિરુદ્ધ રીતે જ્યાં જ્યાં નવા છન્દના પ્રયાગમાં અત્ય અત્ય યતિસડ નથી ત્યાં ત્યાં મેઢ સ્પષ્ટ રીતે અઘરો જણાય છે નવા છદની લતવાળા પિંગલ્કારો એવા પ્રયોગો પણ કર્યા છે જેમ કે

શિલ્પિની લગા ગાગાગાગા

છદોનું પૃ ૪૪

હસી ગાગાગાગા । લલલલલગા

છ મ ક ૨, ૬૦

આમાં પહેલો છદ તે શિલ્પરિણીનો પ્રથમ યતિસડ માત્ર છે ઘોજામાં મદાક્રાન્તાના પ્રથમ બે યતિસડો છે, અર્થાત્ મદાક્રાન્તાનો મધ્ય યતિસડ અહીં પક્તિને અત્ય આવે છે વક્ત્રમાં ઉપસહારની અપેક્ષા રહી જાય છે — જાણે પક્તિનો મેઢ ઘૂઠી રહી જાય છે.

આના જ અનુમધાનમાં અર્ધસમ વૃત્તોની એક પક્તિના આવર્તનોથી વનતા નવા છન્દો જોડે જેમ સમવૃત્તમાં એક પક્તિમાં એક અક્ષર મેઢ છે, અને

તેના પૂર્વ યતિસંહોનો મેલ સાપેશ છે, તેમ જ અર્ધમમ વૃત્તમા પણ વે પક્તિમાં થઈને એક અસદ મેલ થાય છે, તેની હરકોઈ પ્રથમ પક્તિનો મેલ, પૂર્વ યતિ-સહની પેટે જ સાપેશ છે. અર્ધસમની એક પક્તિનો વ્યાપાર તે સમયે વૃત્તની પક્તિના યતિસંહોના અલગ વ્યાપાર જેવો છે. આપણે ગુજરાતીમાં મઢી આવતાં દૃષ્ટાન્તોથી શરૂ કરીએ :

(સમ-પુષ્પિતામા)

રુધિરમયી મુસ ભાસતાં દિશાના,
વિઘ્ન, ભયપ્રદ રાદાસી મુસો શા;
અવનિ ઝમીં ઝર દેવતાદને શુ !
ગગન તળા ઉઝુનેત્ર શૂં મિચાતા !

‘શસ્ત્રસંન્યાસ’, ઝ્યોતિરેશા, પૃ. ૨૧

કર્નાઈ પોતે કહ્યું છે તેમ આ શ્લોકની પાંચે પક્તિઓ પુષ્પિતાગ્રાના સમપાદની છે. હેમચન્દ્રે આને સુવક્ત્રા અથવા અચલા કહેલ છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

સુવક્ત્રા કે અચલા : લલલલગા લલગા લગા લમાગા

છન્દોનુ૦ પૃ. ૮૬

આવી જ રીતે સંસ્કૃત પિંગલમાં વરતનુ છન્દ આવે છે તે અપરવક્ત્રના વીજા ચરણનો બનેલો છે.

વરતનુ : લલલલગા લલગા લગાલગા

છ શા. નિ. ૮, ૩

આના લક્ષણસૂત્રમાં પિંગલે છઠ્ઠે અક્ષરે યતિ કહી છે પણ તે શોભાની છે. અને તેના દૃષ્ટાન્તમાં જ એક જગાઈ યતિભગ થાય છે એ હું આગળ બતાવી ગયો છું (જુઓ ગત પૃ. ૧૮૧-૧૦)

એક વીજો દલોક થી રમાશકરનો લડીએ.

આવો વાલ ! રસપિ સોમ્ય દ્રષ્ટા,
સ્નેહાલાપ સુહૃતિ સૃષ્ટિ સપ્ટા,
સ્વર્ગના શુભ માઠ કઠમા છે,
માશો આ મનની મઢૂલિમાં કે ?

‘સ્વાગત’, કલાન્ત “કવિ.

વધિએ પોતે રણપિંગલમાથી શોધી આનુ નામ 'વિશ્વવિરાટ' વહેલુ છે પણ ચાલુ સદર્શમા મારે એ વહેવાનુ કે મે આગઢ અર્ધસમના વિપરણમા અર્ધસમનો એક પ્રવાર જે મદ્રવિરાટ વહ્યા (જુઓ ગત પૃ. ૧૩૨) તેના સમ ચરણના આવર્તનથી આ છદ વનેલો છે. વિશ્વવિરાટ નામ પણ મદ્રવિરાટને મઢનુ છે, એ એમના સમઘ વતાવે છે ત્યાં જ આગઢ આપેલ વૈસારીના સમચરણના આવર્તનોથી થતા છદનુ નામ વિરાટ કે શુદ્ધવિરાટ છે, એ પણ આના અર્ધસમ સાથેના સવધને વિશેષ સમર્થિત કરે છે હેમચદ્ર વિશ્વવિરાટને એકરૂપ કહે છે

એકરૂપ કે વિશ્વવિરાટ : ગાગાગા લલગા લગા લગાગા

છન્દોનુ૦ પૃ. ૬૫

અને

વિરાટ કે શુદ્ધવિરાટ : ગાગાગા લલગા લગાલગા

રણપિંગલ, પૃ ૨૭૩

હજી સુધી જોયેલા સુવક્ત્રા, ચરતનુ, વિશ્વવિરાટ અને શુદ્ધવિરાટ ત્રણેયમા આવર્તનો તે તે. અર્ધસમના સમપાદના થયા છે એ જ સ્વાભાવિક છે કારણ કે સમમા જ મેઢ ઉપસહાર પામે છે તેમ છતાં વિપમ પવિત્રતા આવર્તનોથી થતી એક છદ નોઘુ છુ. મદ્રિકા

મદ્રિકા લલલલલલગા લગા લગા

છન્દોનુ૦ પૃ ૬૫

ગુજરાતીમા દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી હેમચદ્રનુ જ ઉતારુ છુ

પરિહર નિતરા પરાપદ^૧

કુરુ જિનવચનેનુરાગિતામ્ ।

ઇતિ તવ ચરત પરે ભવે

નવતુ સપદિ મદ્રિકાગતિ ॥

આ સ્પષ્ટ રીતે ધુપ્પિતાગ્રાના વિપમ ચરણના આવર્તનો છે આનુ વીજુ નામ હેમચદ્ર અપરવક્ત્ર નોંધે છે એ પણ એનો અર્ધસમનો સાથેનો સવધ જણાવે છે આ વિપમ ચરણના આવર્તનો સમચરણના જેટલા મેઢવાલા જણાતા નથી, સુન્દર લાગતા નથી, એપઠન ઉપરથી તરત જણાઈ આવશે તેનુ કારણ પ્રથમ ચરણનો

૨ મૂઢમા 'પરાપવાદ' એમ છે પણ એમ ચરતા વાર અક્ષરો થઈ જાય છે જે દોષ છે એટલે મેં ઉપર પ્રમાણે પાઠ સુધાર્યો છે

મેઢ અધૂરો છે, એ છે આના જેવું વિયોગિની કે સુન્દરીના વિપમ ચરણના આવર્તનોનું વૃત્ત સહજા માત્ર રણપિંગલ નોધે છે.

સહજા : લલગા લલગા લગાલગા

રણપિંગલ, પૃ. ૨૭૪

મદ્રિકા અને સહજા વચ્ચે વિપમ ચરણના હોવાથી મેઢ સાપેક્ષ — જરા અધ્ધર રહી જાય છે તેમ છતાં કઈક પળ ઉપસહારનો સસ્કાર આ વૃત્તો આપી શકે છે, તેનું કારણ એ છે કે પક્તિને અતે લગાલગા આવે છે, જેમા ઉપસહારનું સામર્થ્ય છે.

આમ નવા છન્દો યતાર્પણ ઉપસહારની જગાએ ઉપસહારશ્મ યતિલ્હ કે ચરણ આવે છે.

અહીં એક પ્રશ્ન થશે. અહીં નવા છન્દો તરીકે અમુક અમુક છન્દોને નવા કહ્યા, અને તે અમુક અમુક ભિન્નભિન્ન છન્દોના યતિલ્હડોના નવીન વિન્યાસોથી થયા છે એમ વહધુ. તેથી જ રીતે મેં અમુક અમુક અર્થસંગ વૃત્તોના અગરૂપ સમવિપમ ચરણોના અલગ વ્યાપારથી નવા છન્દો થાય છે એમ વહધુ. એમા પ્રશ્ન એ થાય કે અહીં નવા વહેલા છન્દોને જ નવા ધા માટે માનવા? દાક્ષલા તરીકે શિલ્પરિણી અને મદાન્ત્રાન્તાના યતિલ્હડોથી મેષવિસ્ફૂજિતા થાય છે એમ વહધુ તેને ઘડલે મેષવિસ્ફૂજિતા અને કોઈ એવા બીજા છન્દના યતિલ્હડોથી શિલ્પરિણી અને મદાન્ત્રાન્તા વન્યા એમ કેમ ન માનવું?

આનો જવાબ આપતા પદ્યસાહિત્યમા પ્રયોજેલા છન્દોનું પૌર્વાર્પણ નિર્ણીત કરીને આપી શકાય આપણે યતાવી શકીએ કે અમુક અમુક છન્દો અમુક વધિએ જ સૌથી પ્રથમ વાપર્યા. અથવા ઉપલબ્ધ પિંગલોના ઐતિહાસિક અભ્યાસથી પણ કેટલાક વૃત્તો વિશે નિર્ણય કરી શકાય જેમકે ઉપર આપેલ મેષવિસ્ફૂજિતા વિશે વહી શકાય કે પિંગલના પ્રાચીન છન્દ સૂત્રોમા એ છદ નથી, પણ ‘અન્નાનુક્ત ગાથા’ સૂત્ર નીચે હલાયુધે તે વિસ્મિતાના નામે આપેલ છે તેથી પ્રસ્તુત છદ પૂરતું શિલ્પરિણી અને મદાન્ત્રાન્તાની પ્રાચીનતાનું વિધાન સાચું ઠરે છે પણ અહીં મારા ચત્તવ્યને માટે એટલું ઘડું નિર્ણીત કરવાની જરૂર નથી મારા વિષયનિષ્પન્નમા છન્દોને મેઢ એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે સુન્દર મેઢ-વાઝા જ છન્દો વધારે વ્યાપક રીતે વપરાયેલા હોય, અને તેથી મારે વહુ વજરાયેલા છન્દો ઉપર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ એમ કરતા પક્તિના અમુક અમુક ઉપાગો, યતિલ્હડો જણાયા હવે આ યતિલ્હડો ભિન્નભિન્ન છન્દો ઉત્પન્ન કરવામા વ્યાપારમય વનતા હોય તો તે એ યતિલ્હડોની સમગ્રતા વિશે અને ચરણના ઘટકરત્ર વિશે વહુ પ્રવલ પુરાવો છે; એટલે મારે જે દર્શાવવાનું છે

તે માત્ર યતિવડોનો વ્યાપારમયતા છે. એને માટે જરૂરી છે તે વૃત્તોની સરસામણી છે, પૂર્વાપરતા નથી. સરસામણીથી આપણે જોઈ શકીએ કે ભિન્ન કવિઓએ, અથવા અહીં તો વિશેષતઃ પિંગલાત્રોએ, નવા નવા છંદો રચ્યા એ ચતિસડોનો ભિન્નભિન્ન રીતે વિન્યાસ કરેલો છે અને એટલું આપણે જોઈ શક્યા છીએ તેમ છતાં સસ્ત્રુત પદ્યસાહિત્યનો મારો જે થાઈ પરિચય છે તે ડપરથી તુ એટલું વહી શકું કે અહીં મૂળ તરીકે ગણાવેલા છંદો, લગભગ બધાએ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ મેં જણાવેલા નવા છંદોની અપેક્ષાએ પ્રાચીનતર છે.

યતિવડો પછી તેનાથી નાના ધટા તે સધિ છે સપતિવ વૃત્તોના યતિવડો, તેમ જ અચનિત વૃત્તોના અન્યદ ચંરણો પણ સધિઓના બનેલા છે. નવા છંદો બનવામાં આ મધિઓ કેવી રીતે નિમિત્તભૂત કે સાધનભૂત થાય છે તે હવે આપણે ધોઈએ

અહીં સૌથી મહત્ત્વની પદ્ધતિને હું સગમ એવું પારિભાષિક નામ આપીશ. એક છંદ પોતાને સ્વયં બહેનો વહેતા એવા સધિએ આવે કે એ સધિ કોઈ ધોજા છંદમાં પણ વ્યાપ્ત આવતો હોય, અને પછી એ મધિમાં જાણે તેની સાથે સગમ પામી એ નવા છંદમાં જ એ વહે એ પદ્ધતિને હું સગમ નામ આપવા ઇચ્છું છું. દૃષ્ટાન્તથી આ તરત સ્ફુટ ધસે કે હું ધ્રુવ 'શિશુપાલવધ'માં નવા પ્રયોજેલા વૃત્તોનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યાં સૌથી પહેલું તેઓ પથ્યા અથવા મજરી નોધે છે એ એ વાચ્યના યથા સર્ગનો ૨૪મો શ્લોક છે

સ્યગયન્ત્યમૂ ધમિત્તચાતવાત્તસ્વરા
જલદાસ્ત્તિલ્લિતવાત્તવાત્તસ્વરા ।
જગનીરિહ સ્ફુરિત્ત્વાઠ્ઠામીવરા
સચિત્તુ વચ્ચિત્તુ વપિસચન્તિ ચામી વરા ॥

શિશુપાલવધ ૪, ૨૪

આનો ન્યાસ કે હ ધ્રુવ નીચે પ્રમાણે આપે છે

લલગા । લગાલ લલગા । લગાગા લગા ।

મા વિ ૨, પૃ ૨૭૭

આનો હું નીચે પ્રમાણે ન્યાસ કરું

પથ્યા કે મજરી લલગા લગા લલલગા લગા ગાલગા

આનો ઉદ્ભવ પ્રમિતાક્ષરા અને પૃથ્વીના સગમથી થયો છે એવો મારો અભિપ્રાય છે એનો પ્રારંભ પ્રમિતાક્ષરાથી થાય છે અને થોડે જતાં જ્યાં પ્રમિતા-

હારા અને પૃથ્વીના સમાન સધિઓ આને છે ત્યાંથી એ વૃક્ષ પૃથ્વીમાં સરી પડે છે યસોતા ન્યાના નર્જાય નર્જીત મૃતપાથી આ સરળ પ્રવક્તા થયે.

પ્રમિતાક્ષરો : જલ્પતા સમા જલ્પતા સમા

પૃથ્વી : સમા જલ્પતા સમા જલ્પતા સમા માલ્યા

પ્રમિતાક્ષરાનાં યીજો અને પ્રીજા ગધિ અને પૃથ્વીના પ્રીજો અને ધોષો સધિ એક જ છે, વળે સમા જલ્પતા છે અને ત્યાંથી એ વૃક્ષપ્રવાહ પૃથ્વીમાં સરી ગયો રચતા પ્રમિતાક્ષરોથી ઝડપના પામી, જગા જલ્પતાના મમાન સધિએ પૃથ્વી માથે સગમ પામી અને પછી પૃથ્વીમાં જ ઘડી તેના જ ઝાતહારે પૂર્ણ થઈ

આવો એક યીજો છન્દ ધ્રુવ રમણીયા બનાવે છે સે 'શિનુપાલવધ'ના ૧૩મા સાંગનો ૬૧મા સ્તોત્ર છે 'એ જ તેજા પ. એ આ (પૃ ૨૨૨) માં નૂતન મહે છે :

ના મલ્લે અવનિર્મા રતદાર પુરા મને
સ્નેહમાં કનુપદે નવધા મધ નૂતને
યાતામા અમૃત મોજા-તૃપ્તિ ધર્તી મને
શ્રીપતી અવનિર્મા પરસ્પર વેડને.

મૂલ નીચે પ્રમાણે છે

મહેલોવધુરયાપમવાપ્તરમારય
નૂતનત્વગતિરિશ્વતતયાનુપદ દયત્ ।
શ્રીપતિ પતિરસાયવનેશ્વ પરસ્પર
મધ્યામામૃતમનેશ્વમસિ સ્વદતામુમો ॥

શિનુપાલવધ, ૧૩, ૬૧

ઉપરનો અનુવાદ મેં શ્રી અવાલાલ પટેલના અપ્રતિદ્ધ માયાતરમાથી લીધો છે. ધ્રુવ એનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે ગાયે છે

રે નમે ભર વહે રમણીયય ધાય છે

ના વિ ૨ પૃ ૨૭૭

આના સધિઓ એમણે ગમે તેમ વલ્પ્યા હોય પણ હું નીચે પ્રમાણે ગણુ છું

રમણીયય જે નૂતન માલ્યા જલ્પતા જલ્પતા જલ્પતા જલ્પતા

આને હું ઉપરાંત જ પેટે રયોદ્ધતા અને દ્રુતવિલંબિતના સગમથી થયો માનુ છું

રયોદ્ધતા : માલગા તલલગા તમાલગા

દ્રુતવિલંબિત : લલતમા તલમા લલમા લમા

રયોદ્ધતાનો વીજાં સંધિ લલતમા છે અને એ જ દ્રુતવિલંબિતનો પહેલો સંધિ છે. એ સમાન સંધિથી પચ્ચરના દ્રુતવિલંબિતમા જ વહી, અને આસી દ્રુતવિલંબિતની પતિત એનો માગ વની ગઈ. અને એમ કહેવું હોય તો કહેવાય કે દ્રુતવિલંબિતના પ્રારંભમા માલગા મૂકવાની આ વૃત્ત યમુ છે. પણ અહીં વ્યાપાર ઉમેરણનો નથી, પણ સમાન સંધિથી વીજા વૃત્તમાં સરી પડ્યાનો છે. અને એ મહત્ત્વનું છે.

આ પછી ધ્રુવ વાણિની ગણાવે છે. એને વિદો તેઓ કહે છે : “ગોઠ રૂપનો વાણિની છદ છે. એનો મધ્ય પિંડ રયોદ્ધતાના ચરણ જેવો જ છે. તેના આરંભમા ચાર લઘુનો અને અંતે એક ગુહનો વધારો જોવામા આવે છે. આરંભના ચાર લઘુ રૂપના સંધિને લીધે રયોદ્ધતાથી વાણિનીની ચાલ નોંઘી પડે છે.” હવે હું વાણિનીનું લક્ષણ હેમચન્દ્રમાયી નીચે ઉતારું છું. સગવડની સાતર સૂત્રને વડલે વૃત્તિમાયી જલક્ષણ લઉં છું : “નજમજન્યે પરીગો વેદાણિનીસંજાં ।” (છન્દોનું પૃ. ૧૨૪) ઉદાહરણ માટે શ્લોક હેમચન્દ્રનો જ લઉં છું :

પરમૃતકૂજિતાગિ જરઠેશુરનો નવેદુ-

મંલયગમીરણો મલયજ મધુસગમસ્વ ।

અપિ ન તથા હરન્તિ મિલિતાનિ મનો યપેદ

મદમસ્તલભાપિતમહો સત્તુ વાણિનીનામ્ ॥

એજન

કે. હ. ધ્રુવે ન્યાસ આપ્યો નથી એટલે હું મારી રીતે આપુ છું :

વાણિની : લલલલગા તમા તલલલગા લલમા તમામા

આનો મધ્યપિંડ મને કોઈ રીતે રયોદ્ધતા જેવો જણાતો નથી. કે. હ. ધ્રુવ તેના આરંભમા ચાર લઘુ જણાવે છે, તે ચાર લઘુ છોડીને ન્યાસ જોડીએ તો

માલગા લલલગા તલમા તમામા

પાય. અત્યનો એક ગુહ વધારાનો ગણીને કાઢી નાસીએ તો પણ આ મધ્યપિંડ રયોદ્ધતા પ્રમાણે ઘડી રહેતો નથી ત્યાં એક લઘુ વધારે છે જે ઉપરના ન્યાસમા આઠમો આવે છે. સરી રીતે આટલા ફેરફાર પછી, અને આસી ચાર રયોદ્ધતાની નથી એમ કહ્યા પછી તેને ‘રયોદ્ધતા જેવો જ’ કહેવાનો વસો અર્થ રહેતો નથી મારી દૃષ્ટિએ એ નર્દંતક અને વસતતિલકાનું મિશ્રણ છે, અને મિશ્રણ વગેરેના સમાન સંધિઓથી શરૂ થાય છે.

નર્દટકઃ લલલલગા રગા લલલગા રલગા લલગા

યસંતતિલવાઃ માગાલગા રગ્ગલગા લલગા લગાગા

નર્દટકના ત્રીજા અને ચોથા સધિ લલલગા લલગા એ યસંતતિલવાના ત્રીજા અને ત્રીજા સંધિ સાથે અભિન્ન છે, અને નર્દટકથી શરૂ થયેલી રચના એ સમાન સંધિ સુધી આવી પછી યસંતતિલવામાં મરી જાય છે. યસંતતિલવાનો પ્રથમ સધિ માગાલગા છે તેમાંનો લગા પણ નર્દટકનો ત્રીજો સધિ છે; એ રીતે સમાન સધિ લગા લલલગા રલગા એટલા ઘણા ગણી શકાય. યાગિનીનું વધારણ હું એ રીતે નિષ્પન્ન થયું ગણું છું.

તે પછી દ્વ ધૃતથી લઈ છું. માપે આ નવું પ્રયોજેલું વૃત્ત છે એમ કે. હ. ધ્રુવ નોંધે છે (પ. એ. આ. પૂ. ૨૨૨). 'દિશુપાલવધ'ના ત્રીજા સર્ગનો એ છેલ્લો ૮૨મો શ્લોક છે.

તુરગગતામુલસ્ય પરિતઃ પરમેષતુરગજન્મનઃ

પ્રમથિતમૂમૂતઃ પ્રતિપય મથિતસ્ય મૃગ મહીમૃતા ।

પરિચલતો યજ્ઞાનુજયલસ્ય પુરઃ સતતર્થ ધૃતશ્રિય-

શ્ચિરવિગતશ્રિયો જલનિધેશ્ચ તદાભયદન્તર મહત્ ॥

દિશુપાલવધ, ૩, ૮૨

આનો ન્યાય કે. હ. ધ્રુવ આ પ્રમાણે જાપે છે :

લલલલ ગાલ ગાલ લલગા લલગા લલગા લગા લગા

સા. વિ. ૨, પૂ. ૨૮૪

અને એમણે છે કે તેમાં "અગિયારમાં રૂપ પછી યતિ છે તે આવૃત્ત થતા સધિને નોંખા પાડ્યા માટે મૂકવી પડી છે." (સા. વિ. ૨, ૨૮૫)

હું ધૃતથીનો પિંડ નર્દટક અને વિયોગિનીના વિપમ પાદથી વધાયેલો માનું છું મારા પ્રમાણે એ ન્યાય આમ થાય :

ધૃતથીઃ લલલલગા રગા લલલગા । રલગા લલગા લગાલગા

અહીં નર્દટકના પાંચેય સધિ પ્રારંભથી શરૂ થઈ ઉપાન્ત્ય લલગા સુધીમાં આવી જાય છે નર્દટકના અંત્ય બે સધિઓ રલગા લલગા એ વિયોગિનીના વિપમ પાદના પ્રથમ બે સધિઓ સાથે અભિન્ન છે, ત્યાંથી પછી રચના વિયોગિનીમાં જ આગળ ચાલી તેના અંત્ય લગાલગા સધિએ ઉપસહાર પામે છે. ત્રીજી રીતે થઈએ તો પ્રારંભથી વાચતા ઉપાન્ત્ય લલગા સુધીમાં નર્દટક આવી જાય છે, અને અતના ત્રણ સધિઓ પછી વરાવર વિયોગિનીનું વિપમ પાદ થઈ

રહે છે અગિયારમે અક્ષરે જ્યાં યતિ મળી છે ત્યાંથી ચરાવર વિયોગિનીનું પાદ સારુ થાય છે એટલે આ યતિ મને નવા છન્દના ગિલનસ્થાનની યતિ જણાય છે. નહિતર પણ આટલો લાંબા એકવીસ અક્ષરના ચરણમાં યતિ વ્યાવ મધ્યમાં આવે જ, અને મધ્યને નજીવમાં નજીવનાં ગુરુ તે અગિયારમો ગુરુ છે એટલે ત્યાં જ યતિ નિર્ણય થાય.

આવો જ દાસલો પ્રમદ્રવનો મેઢ છે.

પ્રમદ્રવ : લલલલગા લગા લલલગા લગાલગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૧૩

દષ્ટાન્ત હેમચદ્રનું જ રૂઝ છું :

જયતિ જગત્પ્રયોગવૃત્તિકારણોદયો
ત્રિનપતિમાનુમાન્પરમધામ તેજસા ।
મધિવસરોરુહા ગલિતમોહનિદ્રક
મવતિ મદીપપાદલુઠનાત્ પ્રમદ્રવ ॥

એજન

અહીં છન્દ ન્હ નર્દટવમાં સારુ થઈ, લલલગા મધિએ આવી રથોદ્ધતામાં સરી પડે છે.

નર્દટવ : લલલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

રથોદ્ધતા ગાલગા લલલગા લગાલગા

નર્દટવનો યોગો મધિ તે રથોદ્ધતાના યોગ સાથે અભિન્ન છે અને એ સગમ છન્દ-સ્રોતને રથોદ્ધતામાં વહેવાનું નિમિત્ત બને છે

નવા છન્દોનો રચનામાં આ પદ્ધતિને ધણી ચાતુર્યવાળી અને છન્દના વધારણના ઝૂકા વિગાળ પાયા પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલી સમજુ છું તેના પરિણામો સુદર ગણાય એવા મને જણાયા છે આ પદ્ધતિથી આપણે સધિનું અસ્તિત્વ માત્ર નહીં, તેનો વ્યાપાર પણ જોઈ શકીએ છીએ અગત્ય એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે આ પદ્ધતિના પ્રયોગ વરવામાં પણ મેઢની સૂક્ષ્મ કલાત્મક વૃદ્ધિ તો જરૂરની છે જ આ પદ્ધતિનો ગમે તેમ ઉપયોગ કરીએ તો પણ તેનું પરિણામ સારું જ આવે એમ ન કહી શકાય અને તેથી એમની મુન્દરતાનો અંતિમ પ્રશ્ન તો હજી પહેલાં જેટલો જ ગૂઢ રહે છે માત્ર એટલું જ કે સધિ સુધીનું આપણું પૃથક્કરણ કાલ્પનિક નહીં, પણ વૃત્તોના મધોના સાચા સ્વાલ ઉપર મડાયેલું છે એટલું પ્રતીત થાય છે

આગઠ (પ્રવરણ ૪, પૃ. ૧૪૦) માં ઉદ્ગતાના મેઢની ચર્ચા પરતા ઉદ્ગતાને
 મેં દ્વિદલ છદ તરીકે ન્યાસી વતાવ્યો હતો અને ત્યાં વહધુ હતુ કે તેના
 પ્રથમાર્ધમાં મજુભાવિણી અને અપરવક્ત્રના વિપમ પાદનો એક પ્રકારનો મયોગ
 છે તે હવે અહીં જોડીએ હુ ફરીથી એ પ્રથમાર્ધનો ન્યાસ અહીં વતાવુ છુ

ઉદ્ગતા }
 પ્રથમાર્ધ } તલગા લગા લલલગા તલલલલલગા તલગા

અહીં પહેલા ત્રણ સધિ અને છેલ્લા સધિથી મજુભાવિણી વને છે, અને છેલ્લા
 વે સધિથી અપરવક્ત્રનુ વિપમ પાદ વને છે વત્તેમા અત્યસધિ સમાન
 છે અને આખી પવિત્રતા એ એક જ સધિમાં વત્તે વૃત્તોનો અભિન્ન સધિ સિદ્ધ
 થાય છે એટલે અસે એ સગમ પદ્ધતિને મઢનુ આવે છે પણ સગમમા સમાન
 સધિથી એવ વૃત્ત બીજામા મઢી, પછી એ બીજાના ન્યાસે આગઠ ચાલે છે
 અહીં એમ વનતુ નથી સમાન સધિ વત્તેમા અત્ય છે એટલે એમ વનવુ પણ અશક્ય
 છે અહીં સગમથી તદ્દન નોંતો જ વ્યાપાર એ થાય છે કે એક વૃત્ત બીજા
 વૃત્તનો અસમાન સધિ પોતામા લઈ લઈને અતના સમાન સધિએ વિરામ પામે
 છે આ વ્યાપાર વિરક્ષણ છે આવો વ્યાપાર બીજા કોઈ દૃષ્ટાન્તમા મેં જોયો
 નથી મને આ સુમેઢ કરનારો વ્યાપાર જણાયો નથી આજ્ઞા ઉદ્ગતા વૃત્ત માટે
 મેં વિશેષ ત્યાના પ્રવરણમા જ કહેલુ છે એટલે અહીં આટલુ વસ થયો

હવે હુ એવા નવા વૃત્તોના દાખલા લઉ છુ, જેમા સયોગ પામેલા વત્તે
 વૃત્તોમા સમાન એવ વે થે સધિઓ હોય છે, પણ એ સમાન સધિએ પહેલુ
 વૃત્ત બીજા સાથે સગમ પામતુ નથી પણ સમાન સધિઓ મિશ્ર રહી એક
 પછી બીજા આવી સવઢાય છે આને શૂલલા પદ્ધતિ કહી શકાય આનુ
 પહેલુ દૃષ્ટાન્ત અશ્વલલિત છે મટ્ટિએ તેનો પ્રયોગ કર્યો છે

વિલુલિતપુષ્પરેણુકપિશ પ્રશાન્તકલિકાપલાશકુસુમ
 કુસુમનિપાતચિશ્વસુધ સશબ્દનિપતદ્રુમોલ્કશ્વનમ્ ।
 શકુનનિનાદનાદિતકુવ્વિલોલવિપલાયમાહરિણ
 હરિણવિજોચનાધિવર્સતિ વનજ પવનાઽમજો રિપુવનમ્ ॥^૧

મટ્ટિકાવ્ય ૮, ૧૩૧

આમા નદંટક અને જલોદ્ધતમતિનુ મિશ્રણ છે પણ મિશ્રણનો પ્રકાર
 ઉપરના મિશ્રણ કરતા મિશ્ર છે, થને પરિણામ સુમેઢવાલુ આવ્યુ નથી જલો-
 દ્ધતમતિને મેં મુખ્ય વૃત્તોમા સ્થાન આપ્યુ નથી, કારણ વે મારી દૃષ્ટિએ એ સુદર
 નથી, અને ધવિઓએ વહુ ઘાપરેલુ પણ નથી તે વિશે કે હુ ઘૂવ કહે છે.

૧ છદાદોષ પરિહરવા બીજી અને ત્રીજી પવિત્રનો પાઠ મેં મુધાર્યો છે

“વાર રૂપનો એવ અસદ છદ જલોદ્ધતગતિ છે ભારવિ ને માથે એ છદ વાપર્યો છે એના ચરણનો ન્યાસ.—

લગાલ લલગા । લગાલ લલગા

એવો છે ‘આ છઠ્ઠા રૂપ પછી યતિ છે એ સદ સમાન હોવાથી યતિથી નોસા પાડ્યા જણાય છે.” (સા વિંભા ૨, પૃ ૨૮૦)

ઉપર વતાવેલ પદ્યભારચિહ્નો બદાચ અભિપ્રેત સ્થાનોથી સ્તરી ગયા હશે કદાચ પહેલા યતિસદમા નથી જણાતા ત્યા વર્તાએ મૂવયા હશે, પણ મારે એની સાથે સવધ નથી કે હ ધ્રુવે જે રીતે સધિઓ છૂટા પાડ્યા છે એ રીતે પઠતા રચના શુદ્ધ વૃત્તની રહેતી નથી એ આવૃત્તસધિ ચતુષ્વલ રચના બની જાય છે અને એ રીતે એ નર્દટક જેવા શુદ્ધ વૃત્ત સાથે જોડાઈ ન શકે પણ તેનું વીજી રીતે પઠન થઈ શકે એમ છે એને પૃથ્વીના સધિઓ ગણી શકાય

પૃથ્વી લગા લલલગા લગા લલલગા લગા લાલગા

આમાથી છેલ્લા એ સધિઓ વાપી નાહીએ તો વાવી ઉપર આપેલ જલોદ્ધત-ગતિ થઈ રહે પણ એ પૃથ્વીનું અપગ સ્વરૂપ છે એને કોઈ યોગ્ય ઉપસદાર મળતો નથી અને નર્દટક સાથે જાડાતા પણ એની પગુતા કાયમ રહે છે

હવે હું અશ્વલલિતનો ન્યાસ રજૂ કર છું

અશ્વલલિત લલલલગા લગા લલલગા । લગા લલલગા લગા લલલગા

પહેલા ત્રણ સધિ સુધી નર્દટક ચાલે છે ધૃતશ્રીની પેઠે એ ત્રણ સધિઓ પછી એટલે આગ્યારમે અક્ષરે યતિ આવે છે નર્દટકનો વીજી વીજી એ એ સધિઓ

૪ દૃષ્ટાન્ત અતીવ સુખિયા શિરે નિવસતા

સમીર લહરે લહે શિતલતા

વિના પય પયોષરેય ધવલા

ધરે જવનિકા મને મનવતા

શ્રી અબાલાલ પટેલના અનુવાદમાથી

મૂલ

સમીરશિશિર શિરસુ યસતા

સતા જવનિકાનિકામસુખિનામ્ ।

વિભતિ જનયતય મુદમપા—

મપાયધવલા બલાહતતી ॥

શિશુપાલવચ ૪, ૫૪

લગા લલલગા ધતાં, જાણે મમાન સંધિઓના સવધે જલોદ્ધતગતિ ત્યા જોડાઈ જાય છે. એથી લગા લલલગાના શુભ ત્રણ આવર્તનો થાય છે, તે વાઈ મુરુપ દેતાતાં નથી. અને વૃત્તને લાયક ઉપસહાર એને મળતો નથી. વૃત્ત જાણે લગા લલલગાનાં આવર્તનોમા ચડી જઈ એનું અનાવૃત્તસધિ મોદયં તોઈ બેસે છે. અહીં સમાન સંધિઓ આવે છે પણ સમાન સંધિએ વૃત્તો સગમ પામતા નથી પણ વૃત્તોના મમાન સંધિઓ એક પછી એક આવી જોડાઈ જાય છે, સાવઢની પેઠે.

આના જેવું જ મુદ્રય છે :

મુદ્રય : ગાલલગા લગા લલલગા । લગા લલલગા લગા લલલગા

છ ધા. ૭, ૨૫

અહીં યતિ સુધીનો ભાગ નર્દંટચને ચડાવે વચપત્રપતિતનો છે, એટલો ફેર છે. વચપત્રપતિત નર્દંટચની એક વિકૃતિ છે એ હું આગળ જાણી ગયો છું (ગત પૃ. ૧૩૪) અને આ રચના અશ્વલલિતથી કોઈ રીતે વધારે સારી નથી.

આને વાઈક મળતું મિથુન, હેમચન્દ્ર દીપાંચિ નામનું ચાવીસ અક્ષરનું વૃત્ત આપે છે, તેમા મળી આવે છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે :

દીપાંચિ : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । લગા લલલગા લગાલગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૬૩

આનો પહેલો લાઘો યતિવડ તે શાર્દૂલવિત્રીઢિતનો છે. તે પછીનો સ્વઢ તે મજુભાષિણીના છેલ્લા ત્રણ સંધિઓ છે. ઘન્ટે પામે પાસે મૂલયાથી મિથુન વાઈ રીતે થયું છે તે સમજાશે

શાર્દૂલવિત્રીઢિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

મજુભાષિણી લલગા લગા લલલગા ગાગાલગા

હવે અહીં મજુભાષિણીના પહેલા ત્રણ સંધિઓ તે શાર્દૂલમા વીજો ત્રીજો ચોથો સંધિ છે. જેને હું સગમ પદ્ધતિ કહું છું તે પ્રમાણે તો મજુભાષિણીનો છેલ્લો લગાલગા માત્ર બાકી લગાલગાનો રહે. અહીં એમ કયું નથી. પણ શાર્દૂલના લગા લલલગા પછી મજુભાષિણીના લગા લલલગા ફરી મૂકીને પછી મજુભાષિણીને અત સુધી ચલાવેલો છે અશ્વલલિતમા એ જોડાતા છન્દોમા સગમ જેવો કોઈ સામાન્ય સંધિ નથી. અહીં લલગાને સામાન્ય સંધિ ગણી કાઢાય, છતાં લલગા સંધિમા ઘન્ટે છન્દોનો સગમ થતો નથી, પણ અશ્વલલિતની પેઠે જ ઘન્ટેના સામાન્ય સંધિઓ એક પછી એક આવે છે અવસ્માત્, આ પાસે પાસે આવતા સંધિઓ પણ અશ્વલલિતના જ છે, — લગા લલલગા, પણ એની પછી મજુભાષિણીના લગાલગાથી અહીં ઉપસહાર થાય છે એટલું વિશેષ છે

હવે હું નવા છંદો બનાવવાની એક વીજી પદ્ધતિનું વિવરણ કરીશ. આ પદ્ધતિ તે અનુક વૃત્તમા 'એક' કે 'બે' મંધિઓ ઉમેરવાની. આના પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત તરીકે હું અતિશાયિની લઉં છું. તેનો ઉલ્લેખ કે. હ. ધ્રુવે કરેલો છે (પ. એ. આ. પૃ. ૨૨૨). એ પણ માધે જ 'શિશુપાલવધ'મા પ્રયોજેલો છે :

इति धीतपुरन्धिर्मत्सरान् सरसि मज्जनेन
श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलागभासः ।
अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः
शिशिरेतररोचिपाप्मपान्ततिपु मंक्नुमीपे ॥

શિશુપાલવધ, ૮, ૭૧

આ શ્લોકમા આવતા અતિશાયિની શબ્દ ઉપરથી જ વૃત્તનું એ નામ પડેલું છે. તેનો ન્યાસ :

અતિશાયિની : લલગા લલગા લગાલગા । લલલગા લગાગા

આ વૃત્તના પ્રથમ ત્રણ મંધિઓ સ્પષ્ટ રીતે વિયોગિનીના વિપ્રમપાદ સાથે સમાન છે. અને એ પાદ પૂરુ થતા ત્યાં યતિ આવે છે એ પણ એ પાદનું સમપ્રત્ય વતાવે છે. તે પછી આવતા બે સધિમાનો એકેય વિયોગિનીમા આવતો નથી. વિયોગિનીના સધિઓ સાથે કશા પણ સંબંધ વિના વિયોગિનીની પક્તિ સાથે તેમને જોડી દીધા છે. અલવત્ત તેમાનો છેલ્લો લગાગા છે તે, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, ધળા વૃત્તોમા ઉપસહારાયે આવે છે, તેની પહેલાંનો લલલગા પણ ધળા વૃત્તોમાં આપણે જોયો છે, પણ તે કોઈ રીતે વૃત્તના આગળા ભાગ સાથે સંધાતો નથી. કોઈ જ છન્દમા અતે લલલગા લગાગા આવતું નથી. આ નવો સયોગ સુભગ જણાતો નથી અહીં ઉમેરણ એક વૃત્તની પક્તિને અતે વઢ-ગાડેલું છે, પણ કોઈ વૃત્તમા તે વચ્ચમા પણ આવે છે. એવું એક દૃષ્ટાન્ત સદ્ગત નાનાલાલ કવિમાધી મઢે છે :

वीत्या कईक दिवसो प्रभु ! तहारि कुजे,
वीती अनेक घडि तहारि स्मृती विहोणी,
तहारे पदे रविनी मडलि रास खेले

તે જન્મયોગ ગિત ગુજતિ આજ સ્મૃતી જગાવે.

પ્રથમ ત્રણ પક્તિઓ વસંતતિલવાની છે. અને છેલ્લી પક્તિમા એ જ છંદને એક લલગા સધિ ઉમેરીને વિસ્તારેલો છે છેલ્લી પક્તિનો ન્યાસ જોવાથી આ સમજાશે.

ગાગાગા લલલગા લલગા લલગા લગાગા

વસતતિલકામા એક લલગા સધિ હતા જ ત્યાં વીજો વવારીને મૂક્યો છે આ નવો પ્રયોગ કદી સુંદર નથી લાગતો, અને એનું વહુ અનુકરણ પણ નથી થયું નવા સધિ ઉમેરવાના સૌથી ઉત્તમ દાખલા શાલિનીમા મધ્યસ્થ ઉમેરાઈને મદાન્તાના વન્યો એ અને શાલિનીના પહેલા યતિલક્ષ્મીમા લગાગા ઉમેરાઈ સ્વઘરાનો પ્રથમ યતિલક્ષ્મી વન્યો એ છે આ સિવાય બાના મહત્ત્વના દાખલા નથી એટલે વધારે શોધીને મૂકતો નથી

આધુનિક કવિનો એક વીજો પ્રયોગ નોંધુ પ્રથમ એનું અવતરણ જ લઉ છું

મ્હોટા મ્હોટા પત્થરોના કઠણ તલની હાર સૂતી કિનારે
ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ ધોર ગાજી પ્રવલ દિલ્હી વારિધી ગ્યા વિસારે,
લાવા સીધા સપ્તવર્ણી કિરણ સરતા સૂર્યના વીચિ સગે
જાળે ગૂંચે પૃથ્વીકાજે વિવિધ વરણુ વસ્ત્ર માર્તંડ રંગે !

‘મહાલક્ષ્મીના સમુદ્ર કિનારે’, નલિનીપરાગ, પૃ ૪૦

આ સગ્રહમા આ ન્યાસના વીજા પણ વાન્યો છે તે સર્વના પઠન ઉપરથી ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય છે

ગાગાગાગા । ગાલગાગા । લલલલલગા । ગાલગા માલગાગા

પહેલો, વીજો અને ચોથો એ યતિલક્ષ્મી મઝી મદાન્તાના ચરણ થાય છે વચ્ચેમા ગાલગાગાનો એક યતિલક્ષ્મી ઉમેર્યો છે એટલો ફેર છે એ ઉમેરેલા યતિલક્ષ્મીમા સર્વ ગુરુ નથી, એટલો એ લક્ષ્મી સ્વતંત્ર યતિલક્ષ્મી થવાને માટે જરા હલ્કો પડે છે વીજો વાજુ ત્યાં પ્રથમ લક્ષ્મીને જ શ્રેયશીને ફરી મૂક્યો હોત તો એકવિધતાને લીધે એ શોભત નહીં ઘઘી બાના વિરુદ્ધ એ પણ વહેવાનું છે કે કવિઓએ પુલ્કલ વાપરેલા છંદોમા ક્યાઈ ધ્રુવ યતિઓ એટલે કે ચાર યતિલક્ષ્મી હોતા નથી એટલા માટે પહેલી યતિ લુપ્ત થઈ હોય તો તે કાય છે, અને એમ થઈ હોય તો, સ્વઘરામા આ ગુરુઓને લગાગા લગાડેલું છે તેને બદલે અહીં પાંચ ગુરુઓને લગાગા લગાડ્યું એમ કહી શકાય પણ તો પાંચ ગુરુ ટૂંકા વૈશ્વદેવીમા પણ રચનાને આરે અને સિધ્ધિ કરે છે, તો અહીં તો એમ વિશેષ થાય, અને એમ થઈ પણ, વચ્ચે યતિલક્ષ્મી જો અહીં મદાન્તાના છે તે મેઝમા ટકો પડે

આમ આ નવા ઉમેદવારના જમા પાસા થઈ જતા ઉદાહરણ મોટું છે એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો જણાય છે — વધારે પ્રયોગો પછી કદી જુદું જણાય તો કોણ જાણે ?

આ પછી નવા છન્દો બનાવવાની એક પ્રક્રિયા હું એ ગણાવીશ જેમાં એક વૃત્તમાથી એક કે ઘે સધિ કાઢી તેની જગાએ એક કે વધારે સધિઓ મુકાય છે. આનો સરલ અને સુદર દાણલો શાલિની અને વાતોર્મિનો છે;

શાલિની : ગાગાગાગા' । ગાગાગા ગાલગાગા

વાતોર્મિ : ગાગાગાગા । લલગા ગાલગાગા

એક આયુ વીજું દૃષ્ટાન્ત પદ્યરચનામાં નવું કરવાના શોહીન રાજારામ રામ-શંકર મટ્ટના 'નાગાનન્દ' નાટકના ભાષાન્તરમાંથી મળે છે. એ છન્દનું નામ ચર્તાએ અહિમણિ આપેલું છે. એ નામ માટે મને કોઈ પ્રમાણ મળ્યું નથી. આને હેમચન્દ્ર મૃદગ કહે છે (છન્દોનુ. ૦ પૃ. ૧૧અ). 'રણપિંગલ'માં પણ એ જ નામ છે, વીજું કોઈ નથી :

અહિમણિ

હુ એકલો જ અતિ સત્વર દોડતો જઈ,
વાડી કૃપાળ અરિમસ્તક ધાતકી થઈ,
થામે પડી દિરદને જ્યમ કેશરી હુણે,
મુઢે મનગ-રિપુને ક્ષણમાં હણુ ત્યમ.

નાગાનન્દનુ ભાષાન્તર પૃ. ૪૭

આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

મૃદગ અથવા અહિમણિ . ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાલગા

વસન્તતિલકાનો અત્યસધિ લગાગા હતો તેની જગાએ અહીં લગાલગા મૂકી દીધો છે આ ફેરફારનું વર્ણન કોઈ એવી રીતે કરે કે અહીં વસન્તતિલકામાં ઉપાન્ત્ય સ્થાને એક લઘુ ઝમેરી દીધો છે પણ આપણે જો સમજીએ કે વૃત્તોનું વંધારણ સધિની ગોઠવણીથી થયું છે તો અહીં આપણે એક સધિની જગાએ વીજો સધિ મુકાયો છે એમ જ કહેવું જોઈએ. એનું આકલન એક આજ્ઞા સધિ તરીકે જ થવાનું છે. એ નવો આવેલો સધિ એ સ્થાન ઉપર આવવાને યોગ્ય હોવો જોઈએ, જેમકે અહીં લગાલગા ઉપસાદારને માટે સમર્થ છે. ઇન્દ્રવજ્રા ઉપેન્દ્રવજ્રાનો છેલ્લો સધિ એ જ લગાગા છે તે ઇન્દ્રવજ્રા વશસ્થમાં લગાલગા બને છે. અદલોઅદલ તેવો જ આ પ્રયોગ છે.

પ્રો. ઠાકોરે આ મૃદગને છન્દની તર્જા કર્યા વિના કાવ્યોમાં વળેલો છે.

જેમકે :

મૃત્યુ માટે વ્યાય કો ઠામ છે ના,
તર્ણ્યે ના નંદ ણે હણાય;
તૂ પ્રાણ, તૂં અમરજીવન, તૂં હિ છો ગતિ,
તૂ તત્ત્વ, તૂ સત, વિકારતણી તુ વિપ્રતિ !

‘ઈમિલિ ઘાંટીની અદ્વૈત ભાવના,’ મળકાર, પૃ. ૧૬૭

પહેલી વે પંક્તિ શાલિનીની છે, અને તેની સાથે મૃદંગની વે પંક્તિ મૂકી શ્લોક રચેલો છે. આહુ કાવ્ય આ શ્લોકવંધનુ છે.

આવી જ રીતે શ્રી ઝમાસંકરે રચોદ્ધતાને અતે એક ગુરુ ઝમેરી શ્લોકો લખ્યા છે ત્યાં પણ મૂઢ એક સંધિની જગાએ નવા વે સધિઓ આવે છે :—

થે ગદાભિમુજ, નાય હે સુતેલા,
સગિની વિસરિ કે શુ યુદ્ધધેલા ?
નિત્ય હુ પરિષવાહુમા સમાતી,
અન્ય ત્યા દયિત આજ રંગરાતી.

‘શાધારી,’ પ્રાચીના, પૃ. ૩૩

આનો ન્યાસ : ગાલગા લલલગા લગા લગાગા

રચોદ્ધતાનો અત્ય ત્રીજો સધિ લગાલગા હતો તે એકને બદલે હવે લગા લગાગા એમ વે સધિ થયા.

આ જ વિલાપમા આગઢ એક શ્લોક આવે છે તે જોઈએ :

દ્યુતને દિન મઠેલુ દ્રીપદીને
દાસ્ય, આજ મુજનેય યુદ્ધદ્યુતે.
ધર્મ, તેંય અમને વિશે વિસાર્યા !
ઠરુઘાત દદ યુદ્ધનિપિદ્ધ ! હ્યાર્યા !

એજન, પૃ. ૩૪

પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ આગઢ જોયેલી અત્યુદ્ધતાને રચોદ્ધતાની છે પણ ચોથી નીચે પ્રમાણે છે :

ગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

આને ઊપરની પંક્તિઓ સાથે સરસાવતા એમ બહોશુ કે ઉપાન્ત્ય લગાને બદલે અહીં લલગા છે. અને એ રીતે રચોદ્ધતામા ફરી વધારો થયો છે. પણ ઘીઝી રીતે એમ પણ કહેવાય કે આ વસતતિલકાનો આજ ગુરુ તોડીને અર્ધાત્ પહેલો સધિ માગાલગાની જગાએ ગાલગા મૂકીને કરેલી પંક્તિ છે આ પંક્તિ આવી રીતે

વન્ને વૃત્તો સાથે સંવંધ ધરાવતી દેસામ છે તેનું પારણ એ છે કે રચોદ્ધતા એ આગલ્લ જોઈનું તેમ, વસતતિલકાનાં જ ઠતર્યો છે. એક વીજો પણ જરા જુદા પ્રવારનો પ્રયોગ છે જ્યાં વધિત સ્વાગતા વસંતતિલકાની પાસે જાય છે.

છે આસુ જીવન નરી ઠગવાજી
છે ધૂત તાર સિંચતો જમ પાજી !
ધૂં ના લહો ? મતિ ઝરે તમ લાજે;
શોધો ગુરુ મૃગવિહંગ સમાજે !

‘જ. પિ. ત્રિ. નુ અવસાન’, મળકાર, પૃ. ૧૧૦

આનો ન્યાસ : ગાગાલગા લલલગા લલગાગા

પહેલા વન્ને વસતતિલકાના અલંકાર સધિઓ છે. છેલ્લો સધિ સ્વાગતાનો છેલ્લો છે. આને ‘રણવિગલ’માં નીરાતિક કહેલો છે.

નીરાતિક : ગાગાલગા લલલગા લલગાગા

૨. પિ. ૩૦૪

આની જોડીનો વિર્ધિત રચોદ્ધતા છન્દ ‘મરતનાટથશાસ્ત્ર’માં એક જગાએ જોડી આવે છે :

આયે પતુર્થદશમાપ્તગાન્તગા
યસ્યા ગુરુણિ ચ મ્ભવન્તિ પાદત ।
જેયા વતોઽનુકરણોદ્ભવા હિ સા
વિસ્લોકજાતિ જગતી સમાશ્રિતા ॥

મ ના ચો ૩૨, ૧૪૮, પૃ. ૩૯૬

ન્યાસ : ગાગાલગા લલલગા લગાલગા

‘મરતનાટથશાસ્ત્ર’માં આ જગતીવૃત્તને લલિતા કહેલ છે એમ હું માનું છું. ‘રણ-વિગલ’માં આને લલિતા અથવા સુલલિત નહો છે. (પૃ. ૩૧૦). હેમચન્દ્ર પણ આને લલિતા નામ આપે છે (છન્દોનું પૃ ૮અ).

૩ ઉપર આપેલા ન્યાસવાળો શ્લોક તે લક્ષણછંદ છે. અને તેમાં આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે એ છંદ બેસી રહે છે એટલે એ છંદ સાચો છે એટલું નક્કી થાય છે. આમાં એનું નામ આપેલું નથી. હું માનું છું એનું નામ એવી પછી આવતા ૧૪૯માં શ્લોકમાં છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

આયે ચતુર્થનિયમ નૈવને હ્રાપ્તમે તથા ।

અથ દીર્ઘાણિ પાદે સ્યુજંગતી લલિતા તથા । એજન, શ્લો. ૧૪૯

આ જ સંદર્ભમા એક વીગુ દૃષ્ટાન્ત પળ ઉમાશકરનુ જ લઈએ :

ચરણરેણુ ઉરઆગળે પ્રિયાની
નયનઅંજન સમાન તે પ્રમાણી,
અલકની લટ સુગંધ ફોરતી જે,
સવ મુકાબ્ય વિળ મયા મઢે જ વીજે ?

‘સ્વાગત કાવ્ય’, વગાન્ત કવિ

આનો ન્યામ : લલલગા લલલગા લગા લગાગા

અહીં પણ આગલ આવી ગયેલ પ્રિયવદાને અતે એક ગુરુ મૂક્યો છે. મૂલ પ્રિયવદા. લલલગા લલલગા લગાલગા છે તેનો શ્રીજો છેલ્લો સધિ લગાલગા છે તેમા અતે ગુરુ મઢવાથી સધિઓ લગા લગાગા થઈ ગયા — પહેલા શ્રી ઉમાશકરના વર્ધિત રચોદ્ધતાની પેઠે જ

પળ આમા એ યાદ રાખવુ જોઈએ કે જે કઈ મઢે તેથી ત્યા સધિ ચનવો જોઈએ અને એ સધિ સમગ્ર પક્તિના મેઢમા વેસવો જોઈએ માત્ર પ્રશ્ન વસ નથી, ઝલટો એ મેઢમા વિક્ષેપરૂપ થાય. આનો એક દાણલો મને મટ્ટિના ‘રાવણવચ’મા મઢે છે એ કાવ્યને અતે એ આવે છે :

આની પછી એનુ દૃષ્ટાન્તે આવે છે :

એમો વનસમહુઆસિઆશ્નો
સેલો વ્વ પુવ્વપણવસ્મ છાલિઓ !

. . . . .

એજન, શ્લો ૧૫૦

આની વાતોની વે પક્તિઓ ઉપરના ન્યાસથી ભિન્ન ન્યાસવાઢી છે એટલે એને ધ્રુષ્ટ ગણી ઉતારતો નથી. આ વે પક્તિઓ ૧૪૮મા શ્લોકમા આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે મઢી રહે છે એટલે વચમા જે ૧૪૯મા શ્લોકમા રલિતા નામ આપ્યુ તે આનુ જ. પણ આ શ્લોકમા આપેલુ લક્ષણ ૧૪૮ અથવા તેના દૃષ્ટાન્તરૂપ ૧૫૦મા શ્લોકના ન્યાસને મઢનુ નથી તેમ જ તેમા નિયમ શબ્દનો અર્થ વેસતો નથી. પણ આ લક્ષણનો શુદ્ધ પાઠ મને નિર્ણયતાગરની આવૃત્તિમાથી મઢે છે :

આયે ચતુર્થ દશમ નંધન હ્રુષ્ટમ તપા !

યત્ર દીપરેણિ પાદે સ્પુસ્તદુક્ત લલિત સ્મૃતમ્ ॥

મ ના નિ. ૩૨, ૧૫૧ પૃ. ૫૫૩

વત્રે અનુષ્ટુપો સરસ્વાવતા નિર્ણયતાગરનો પાઠ માયો લાગે છે. પણ આ જ આવૃત્તિના આ અનુષ્ટુપ ઉપર આવતા વત્રે શ્લોકો ધ્રુષ્ટ છે તે ધીલવા સામે સરસ્વાવતા તરત જણાઈ આવશે મને એ આવવાની જરૂર લાગતી નથી.

વાવ્યમિદ્ર વિહિત મયાવલમ્યા
શ્રીધરમેન નરેન્દ્ર પાલિતાપામ્ ।
કીર્તિરતો ભવતાન્ નૃપસ્ય તસ્ય
પ્રેમવર. ક્ષિતિપો યત પ્રજાનામ્ ॥

મટ્ટિકાવ્ય, (નિર્ણયસાગર પ્રેસ) ૨૨, ૩૫

આનો ન્યાત નીચે પ્રમાણે થાય :

ગા લલગા લલગા લગા લગાગા

આ નવી રચના તે માલ્યભારિણીની વિપમ પક્તિમા પ્રથમ ગુરૂ મૂલ્યાધી થયેલી છે

માલ્યભારિણી લલગા લલગા લગા લગાગા

લલગાગા લલગા લગા લગાગા

મટ્ટિનુ નવુ વૃત્ત સમવૃત્ત છે તેના પઠનમા જોઈશુ તો પ્રક્ષિપ્ત થયેલો ગુરૂ અલગ જ રહે છે તેનો કોઈ નવો સધિ વનતો નથી. તેની નિર્વાહતા એક જ રીતે ગણી શકાય કે તે માત્રાગમ્ અર્ધસમવૃત્તના માત્રાવિભાગમા આવે છે. આ વિભાગમા આપણે ગાલગા સધિ અર્ધસમવૃત્તમા તેમ જ એની સાથે સરસાવી શકાય તેવા વશપત્રપતિતમા પણ જોયો છે

આ વૃત્તને કોઈ વિગળે માન્ય વર્ચુ જનાતુ નથી મટ્ટિએ નવા વાપરેલા અશ્વલલિત જેવા છદો વિગળમા મળે છે, તેમ આ મળતો નથી. મટ્ટિ વાવ્યની જયમગલ ટીકામા આ શ્લોકના વૃત્ત વિશે કઈ લખ્યુ નથી મટ્ટિ ઉપર મલ્લિનાયની ટીકા છે, અને મલ્લિનાય હમેશા શ્લોકનુ વૃત્ત પણ કહે છે, પણ આ શ્લોક એને ટીકા કરેલ મટ્ટિકાવ્યામા મળતો નથી તેથી આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માનવો કે નહીં એ પ્રશ્નને હુ સ્પર્શવા માગતો નથી પણ આ ઉપરથી એટલુ તો જાણી શકાય કે આ શ્લોકના વૃત્તને વિગળના સ્થાન મળ્યુ નથી. અને મારી દૃષ્ટિએ એ કોઈ સારા મેઢવાઢ્યુ વૃત્ત નથી મટ્ટિ મોટો સમર્થ વિદ્વાન હતો એ જાણ પણ તેના છન્દોના પ્રયોગોમા મને ઘણી જગાએ ક્ષતિઓ જણાઈ છે

આ પછી આપણે એક નવો છદ વૃધ્વોત્તિલ્લ જે પ્રો ઠાવોરે રૂંધેલો છે તે જોઈએ આ છન્દ વિશેષ કરીને તેમણે પોતાના સોનેટોમા વાપર્યો છે અને ત્યાં પણ કોઈ આજુ સોનેટ એ વૃત્તમા લખ્યુ નથી એની પક્તિઓ વૃધ્વી છદના સોનેટમા ચિત્રાચેલી મઢી આવે છે સાધારણ રીતે ત્રણ ચાર સઢગ પક્તિઓ પણ મળતી નથી માત્ર એક જ સોનેટમા એક સાથે આઠ પક્તિઓ એ છદમા છે એ સોનેટ હુ દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉતારુ છુ.

एक हाय

ગયૂ તુજ જુવાનિ જોમ, પ્રિય હૃદય ગાદલીયે ગઈ,
 ગયા પ્રિય સુતાસુતો, તડ તડ તુડિ“ગે” ઝમેદો વધી
 પ્રભા ન, ન હિ મિષ્ટતા, સુખસમય સળા ન તે સાથિઓ,
 ન તે ગરબુ કામકાજ, મહિં મઢત તે વિનોદોય ના;
 રહ્યૂ ફક્ત આયલૂ, રતિગતિસુરહીન નેરાશ્યનૂં,
 રહી ફક્ત ડાકળી હરતિ રુધિરધાતુઓને જરા,
 રહી દિનદિને સુતીક્ષ્ણ કરકસરની ભુડી કાતરે,
 અને અવયવો વિહીન પળ રહ્યૂ સ્વમાન તો યાગલૂ.
 અરે અરર ભાઈ રે! તુજ દશા ન જોઈ જતી!
 કચૂમર કરી જમાડુ મુજ ડર ત્હને, ત્હને એમ જો,
 લગીર પળ થાય નિર્વૃત્તિ,—અરે વકૂ હૂય શૂ!
 પ્રભો! યમ! કરાલકર્મ પળ સદયચિત્ત જે થો મહા
 વસે વલ કિહાક વિશ્વમહિં! — હાય મ્હારી શ્રુણો!
 લિપો ડચકિ સઘ દુસદરિયાથિ આ વન્ધુને!

મ્હારા સોનેટ, પૃ. ૩૩

આ સોનેટના આઠ, ત્રણ, ત્રણ, પક્તિના એમ ત્રણ વિભાગો પડે છે તેમાનો આઠ પક્તિનો પહેલો આજ્ઞો વિભાગ પૃથ્વીતિલકનો છે. પછીની ત્રણ પક્તિઓમા પહેલી ત્રીજી પૃથ્વીની છે, વચલી પૃથ્વીતિલકની છે, અને છેલ્લી ત્રણમા પહેલી પૃથ્વીતિલકની છે, છેલ્લી બે પૃથ્વીની છે

આ નવા પ્રયોગની પક્તિ આ સંગ્રહમા સૌથી પ્રથમ ૪ થા કાવ્યમા આવે છે, અને ત્યા સ્વોપજ વિવરણમા પ્રો ઠાકોર એ વિશે કહે છે. “પક્તિ વચ્ચેના ત્રણ લઘુના ઠેકાણે છ એ રૂપનો; પળ—અર્થ મવાવી લય જાલ્લવીને— પૃથ્વીની પક્તિમા ગમે ત્યા ત્રણ માત્રા ડમેરવામા આવે (||| લલલ, 51 ગાલ, 1 5 લગા, એમ ગમે તે રૂપનો) અને એમ જે જે અતિપૃથ્વી પક્તિ યાય તે તે સર્વને પૃથ્વીતિલક નામ આપુ છું ” (‘મ્હારા સોનેટ’ પૃ ૫૬) પૃથ્વીનું મળ નજર સામે રાક્ષસા નીચે ડઠાઈ છે

પૃથ્વી: લગા લલલગા લગા લલલગા લગા ગાલગા

આમા વચ્ચેના ત્રણ લઘુ એટલે ડપર દસવિંક સધિઓમાં થોયો સધિ લલલગા. એમા ત્રણ માત્રાઓ લલલ, લગા કે ગાલ એમ ત્રણેય રીતે ડમેરવાનુ ડપર કયન છે. વીજી રીતે કહીએ તો પૃથ્વીમા પ્રાચીન પરપરા પ્રમાણે આઠમે આવતી

યતિ પછી ત્રણ માત્રા ઝમેરવાની. હવે ઉપરની પૃથ્વીતિલકની એક પંક્તિનો ન્યાસ નીચે ઉતારું છું :

પૃથ્વીતિલક : લગા લલલગા લગા લલલ લલલગા લગા ગાલગા
 ઉચ્ચારણમાં આ પ્રત્યક્ષ કરવા સાતર એમ વઠું કે પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિમાં 'હૃદય' અને 'સમય' પૃથ્વીતિલકના ઝમેરણની ત્રણ માત્રાઓ છે. અર્થાત્ અહીં લલલગા સધિને વડલે લલલલલલગા સધિ મુકાય છે.

આ પ્રકારની વધી પંક્તિઓમા વધારાની માત્રાઓ તેમણે વહેલા નિયમ પ્રમાણે એ જ સ્થાને ઝમેરાઈ છે. પણ આવા સંગ્રહની પંક્તિઓ જોતાં મને કોઈ જગાએ લગા કે ગાલ રૂપે એ માત્રાઓ ઝમેરાયેલી મઢતી નથી. એ રૂપના લગાત્મક ન્યાસો નીચે પ્રમાણે થાય :

લગા લલલગા લગા ગાલ લલલગા લગા ગાલગા

લગા લલલગા લગા લગા લલલગા લગા ગાલગા

આ વધારાના ગાલ કે લગા, લલલગામા વચ્ચે પણ ગમે ત્યાં આવી શકે કે નહીં એ પ્રશ્ન હજી રહી જાય છે. પણ કવિએ પોતે એકેયનો પ્રયોગ કર્યો નથી એટલે એ પ્રશ્નગા હું ઝનરતો નથી. ત્રણેય લઘુ ઝમેરાય છે એ સ્થાને (અને ઘાસલા તો વધાવના જ છે) એ છ જેટલા લઘુઓની ચતાર સંધિલ્ય આળે છે, અને પઠનમા ચ્યાંક ગોટાઢો પણ થાય છે. પૃથ્વી છંદની નવી વક્તિ માટેની સાસ લાયકાત કે 'એમા ગુહ સ્વરો લઘુ સ્વરોના સડકલા નથી' એ એમને હાથે જ સહિત થાય છે અયતિક સમવૃત્તોમા વચાચ છ લઘુ એક સાથે મઢતા નથી. એવા સધિ પછી તો યતિ આવડ્યક બને છે. ગાલ રૂપે એ ત્રણ માત્રાઓનું ઉચ્ચારણ પણ મેઢવઢ યતુ નથી આગળા લગાની સાથે તે ચરાવર સંધાતુ નથી. અને લગા રૂપના ઉચ્ચારણમા બે લગા પાસે પાસે આવે છે તે કાર્ણકટુ લાગે છે. વઢી કોઈ અયતિક વૃત્ત સત્તર અક્ષરોથી વધારે સહ્યાનું હજી આપણે જોયું નથી. યતિ ઝિના આટલું વીસ અક્ષર જેટલું લવાળ પંક્તિ લખી શકે કે કેમ તે જાંવાનું રહે છે આ રીતે મને આમા સુમેઢ જણાતો નથી. એટલું ઝમેરીય કે આટલા લઘુઓ એક સાથે આવતા આવીની પેઢે જો પહેલા લઘુ પછી શબ્દાન્ત આવે તો કદાચ આનાં ઢુમેઢ હઢવો થાય ઉપરના ઢ્પ્ટાન્તોમા એવી થોઢી પંક્તિઓ છે, તે વીજી સાથે સરલાવતા આ સ્પષ્ટ થશે. આ વિકૃત્તિનું અનુ-વરણ થયું નથી અનેકને હાથે પ્રયોગો થતા કઈક નવો મેઢ લેલાય તો વહી શકાય નહીં. પણ એ સધઢું છતાં, ઉદ્વેગની ઉત્કટતા ઢર્શાવવા આવી પંક્તિઓ વચાક વચાક આવે તો તે ઢોપરૂપ ન થાય, વચાક ભૂષણરૂપ પણ થાય.

જેમ એકાદ અક્ષર વધવાથી સધિફેર પડે એવી જગાએ વીજો સંધિ કે સધિઓ આવે છે તેમ એકાદ અક્ષર વધવાથી પણ નવો સધિ બની નવો છન્દ બને છે. તેનો પ્રસિદ્ધ દાગલો પ્રહર્ષિણી-રચિરાનો છે.

પ્રહર્ષિણી: ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા

રચિરા: લગાલગા । લલલલગા લગાલગા

અહીં પ્રહર્ષિણીના અત્યસધિનો ગુણ જતા, તેના છેલ્લા વે સધિની જગાએ રચિરાનો લગાલગા એક સધિ આવે છે. આ ફેરફાર આપને આગળ સ્પષ્ટતામા ગુણ મળના જે ફેરફાર જોયો તેથી કુચ્છા પ્રવારનો યયો વીજો અર્થાચીન સાહિત્યમાથી આપુ છું. તે કે. હ. ધ્રુવનો છે:

શુદ્ધ શુદ્ધતર શુદ્ધતમે
બુદ્ધિ લુબ્ધ મમ મુગ્ધ ભમે !
રમ્ય રમ્યતર રમ્યતમે
વલ્પના રમતિયાલ રમે.

સા. વિ ૨ પ. ૩૨૫

આમા સ્વાગતાના છેલ્લા લલગાગા સધિની જગાએ તેના છેલ્લા ગુણના સ્થાનથી થતો લલગા સધિ આવે છે. રલગા જોકે વધુ ઘોંટી જગાએ ઉપસહારમા આવે છે પણ અહીં શોમે છે.

આનો વિશેષ દાલલો પ્રો. ઠાકોરે જેને ગજ છદ વહ્યો છે તે છે. 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'મા સદ્ગત ગજેન્દ્ર વૃંચના 'ગિરનારની યાત્રા'ના કાવ્યમા એક નવા છદનો પવિત્ર જોતા તેનું તેમણે 'ગજછન્દ' એવું નામ આપ્યું છે તેમણે અવતારેલ ભાગમાથી જ હુ એ દૃષ્ટાન્ત ટાકું છું

અઘવચે શિર ઊપર આ ડમો
સહય ભંરવનો ભય પ્રેરતો;
તર્હિ ચઢી પડનૂ મુકતા મલે
નૃપતિનૂ પદ ભાવના ફલે ૧૪

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (આ ૧લી) પૃ ૧૩

કાવ્યમા દ્રુતવિલલિત વિસ્તારથી વપરાયેલો છે, અને તેમા કયાક કયાક ગજછન્દની પવિત્રો વેરાયેલી મળી આવે છે ઉપરના શ્લોકમા પહેલી ત્રણ પવિત્રો દ્રુતવિલલિતની જ છે, અને ચોથી આ નવા ગજછન્દની છે

ગજછન્દ. લલલગા લલગા લગાલગા

અહીં સ્પષ્ટ રીતે દ્રુતવિલંબિતના છેલ્લા બે સધિઓ એટલે ત્રીજા અને ચોથા સ્લગા લગા હતા તેમાંના સ્લગાનો પહેલો લ ષપાઈ જાય છે એટલું જ બને છે. એ ષપાતા પાછઠ્ઠ સ્લગાલગા એકો સધિ રહે છે જેમા ઉપમહારત્નુ સામર્થ્ય છે. હન્દ્રવશા ષગરશમા એ ઉપસહારમા આવે છે, અને વિયોગિનીમા તો અત્યંત બે સધિઓ સ્લગા સ્લગાલગા એ પ્રમાણે જ છે. એટલે પવિત્ર શોભે છે.”

૫. આ સમઘી પ્રો. ઠાકોર પાશ્વના ટિપ્પણમા નોંધ કરે છે. “વઢી ત્રિષ્ટુપજાતિનો નમરસલગ માપનો એક છદ અહીં દેસાય છે. . . જે ‘રણવિગઢ’ જેવા મોટા ગ્રથમા પણ નોંધાયો નથી, એટલે એને માટે કવિના નામ ઉપરથી ગજછન્દ નામ સૂચવુ છું અને દ્રુતવિગઢિના અને ગજછન્દના મિશ્રણથી થતા ઉપજાતિની અહીં ચાર વઢી છે.” (એજન પૃ ૧૦૩) પછી દ્રુતવિલંબિત અને આ ગજછન્દ ધમ્નેનુ લક્ષણ આવે છે.

“(૧) દ્રુતવિલંબિત ૧૨ વર્ણો જગતી જાતિના આ છન્દની પત્તિમા ન
ભ ભ ર ગણ : એની વ્યાખ્યા — ન(સલ) ભા(નમ) ભા(નમ) રા(જમા)

(૨) ૧૧ વર્ણો ત્રિષ્ટુભ જાતિનો નમરસલગ માપનો છન્દ ‘ગિરનારની યાત્રા’ મા આવે છે એ જાતિમા ૨૦૪૮ છન્દ થાય એમાથી ૧૨૯ રણછોટભાઈએ નોંધ્યા છે, દરેકના નામ આપ્યા છે, કેટલાકના અનેક તેમા આ છન્દ ન હોવાથી એને એના કર્તા ઉપરથી ગજછન્દ નામ આપીશુ, અને એની વ્યાખ્યા—
ન(સલ)ભા(નમ)રા(જમા)લગા લલિતછન્દ (ધરણ રાજ તૂ વયાહ રે ગયો)
મા છઠ્ઠો વર્ણ ગુરુ તે યામા લઘુ, એટલો જ બે ઘચ્ચે ફેર આટલા જ ફેરથી
યે વઢેના ઢાઢમા કેટલો તો ફેર પડી જાય છે તે અભ્યાસીએ ધ્યાનમા
લેવુ અને ‘ગિરનારની યાત્રા’ મા આ ગજછન્દ અને દ્રુતવિલંબિતના મિશ્રણવાળો
નવો ઉપજાતિ પણ આવે છે (૮૮ ૧૦, ૧૪, ૧૭ અને ૩૦)” (એજન,
પૃ ૧૧૨)

અહીં પ્રો ઠાકોરે ગજછન્દને લલિતછન્દ સાથે સરસાવ્યો છે, તે છન્દોના મુખ્ય પ્રવારો અને તેના ભેદક તત્ત્વા નહીં સમજવાનું પરિણામ છે દ્રુત-વિલંબિત એ અનાવૃત્ત અક્ષરસધિમેઢ વૃત્ત એટલે શુદ્ધ વૃત્ત છે અને લલિતછદ એ તો આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્ત છે એનો મેઢ એ માત્રામેઢનો તાલબદ્ધ મેઢ છે અને એ બાવત પ્રો ઠાકોરે, એમના સમયમા તો અત્યંત પ્રચલિત આ લલિત-છદના ગાન ઉપરથી ન જાણ્યું હોય તો, તેમના પ્રિય પુસ્તક વર્ગમાથી તેઓ જાણી શક્યા હોત તે સ્પષ્ટ કહે છે “આમા વૃત્તની સોઢ માત્રા થાય છે સરી, પણ તેના ચાર ચાર માત્રાના પૃથક્ પૃથક્ લઢકો નહીં પડવાથી છઠ્ઠો અને ૧૧મો અક્ષર ત્રણ માત્રા સુધી લવાવી ત્રણ ત્રણ માત્રાના છુટા છુટા લઢકો પાડી જલદ દાદરા તાલમા ગાઈ શકાય અથવા તો (વિલવ) દાદરામા ગાઈ શકાય

આવા ફેરફારો જો કે છન્દના આદ્ય કે અત્ય સધિ પૂરતા થયેલા અહીં આપણે જોયા, પણ એ વાવત મુલાવી ન જોઈએ કે એ ફેરફાર પછી પણ મેઢ તો આસી પક્તિનો જ સમગ્ર અને સુરેક્ષ વનવો જોઈએ. આપણે કહી દાકીએ કે શાલિનીના પ્રથમ ઘડ ગાગાગાગાની જગાએ લલલલલલગાગાનો ઘડ મૂવવાથી માલિની થાય છે પણ ત્યાં માલિનીની આસી પક્તિ પાછી સુમેઢ વનવો જોઈએ. આ ફેરફારોનો સીધી સારો દાસલો ઇન્દ્રવજ્યા ગોત્રમાથી મઢે છે અને હવે એક ગોત્ર તરીકે આપણે એને જોઈએ ઇન્દ્રવજ્યાનો પહેલો સધિ ગાગાલગાગા હતો, તેના પહેલા ગુરુની જગાએ લઘુ મૂવવાથી ઉપેન્દ્રવજ્યા વને છે. વઘેમા મેઢ વહુ નજીકનો છે, છતાં ત્યાં એક સધિને વદલે વે સધિઓ થાય છે લગા લગાગા એ મૂલવુ ન જોઈએ, પછી આ વઘે વૃત્તોના અતે ઉપાત્ય સ્થાને એક લઘુ ઉમેરવાથી ઇદ્રવજ્યા અને વદાસ્થ વને છે પણ ત્યાં પણ પછી અત્યસધિ લગાગાને વદલે લગાલગા એવો નવો અમ્યસ્ત સધિ આવે છે. આવી જ ક્રિયા વસતતિલવા અને અહિમણિ કે મુદગમા થતી આપણે હમણા જોઈ. આ મૂઢ ઇન્દ્રવજ્યાનો સુન્દર વિસ્તાર વસતતિલકામા આપણે જોઈએ છીએ. વઘેને પાસે પાસે મૂકી જોઈએ :

ઇન્દ્રવજ્યા . ગાગાલગાગા લલગા લગાગા

વસતતિલવા : ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

વઘેની સમાનતા વતાવતા નરસિંહરાવે વહુ કે વઘે વચ્ચે વહુ ઓછો કરવા છે. ઇન્દ્રવજ્યાના ચોથા અક્ષર પછી લલલ ઉમેરવા છે 'ઉપલક દૃષ્ટિએ આ સ્પષ્ટ છે, પણ જે વને છે તે એથી મોટા પાયા પર વને છે ગાગાલગાગા એ લાવો સધિ તે માટે ૬૪૦ અને ૧૧મો અક્ષર છ માત્રા સુધી લવાવી ગાવામા આવે છે" (ગાયન વાદન પાઠમાઢા પુ ૧ વિ ૩ છદોગીતવિનોદ પ્રકરણ ૧, પૃ ૧૩) અને લલિતછદ અને આ ગજછદની વચ્ચે જે પઠનફેર પ્રો. ઠાકોર નોંધે છે તે ગુરુલધુના ફેરફારનો નથી, પણ લલિતછદ અને દ્રુત-વિલંબિતની મૂલગત નિધ પ્રકૃતિનો છે. અલવત લલિતછદની પક્તિ સાથે ગજ-પક્તિની વાદવાવી કરતાં તેઓ વતાવે છે એવો મેંદ નીવઢે, પણ એ પદ્ધતિ તો પ્રો ઠાકોર પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમા ધિક્કારે છે તે ગણિતિકની ચર્ચ, છન્દોવિદી ન ચર્ચ. એમને એ મૂલગત છદોમેંદનો વિચાર ન આવ્યો તો મળે, પણ તેમને એટલો પણ વિચાર ન આવ્યો કે દ્રુતવિલંબિત સાથે ગજની ઉપ-જાતિ છે, તો પહેલા તો દ્રુતવિલંબિત સાથે એને સરસાવી જોઈએ ! ઉપજાતિઓમા કઈક સમાન હોય છે એ તો એમણે અનેક વાર વહુ છે

સહિત થઈ નવું ગાગાલગા રૂપ લે છે, અને એ પાટનને લીધે લલલગા એવા એક બાના નવા સધિને ત્યા સ્થાન મળે છે. યપા વૃત્તોમા આ કુટુબ સૌથી વપારે વિસ્તરેલું છે. એ વસતતિલગા પાછો નવા છદો યનવાનો મૂમિના બને છે. તેમાયી જ રયોદ્ધતા બને છે.

વસતતિલગા : ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

રયોદ્ધતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા

ગાગાલગાનો આય ગુરુ છેદાઈ ગાલગાનો નવો સધિ વગ્યો લલલગાનું સ્થાન કાયમ રહ્યું અને પછી ત્યા જ ઉપમહાર લગાલગાથી કરી નાસ્યો. આ અસ્પસ્ત મધિ દ્વિવશાન્વિતસ્યમા મોજૂદ હતો. રયોદ્ધતાના છેલ્લા સધિને બદલે લલગાગા આવતા સ્વાગતા થયો અને પછી પાછું આ રયોદ્ધતા વૃત્ત ઘોજા છદોની મૂમિનારૂપ વગ્યું. રયોદ્ધતાના પ્રારમ્ભના ગુરુને તોડી બે લઘુ કરતા ગાલગાને બદલે લલલગા સધિ મળે. એ સધિ ત્યા મૂક્તા આપણે જોઈ ગયેલ પ્રિયવદા થાય.

રયોદ્ધતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા

પ્રિયવદા : લલલગા લલલગા લગાલગા

અને રયોદ્ધતાના છેલ્લા સધિનો પહેલો ગુરુ એ રીતે જ તોડતા ચન્દ્રવર્ત્ત થાય.

ચન્દ્રવર્ત્ત : ગાલગા લલલગા લલલલગા

અત્યુત્ત આ વધે રચનાઓ મળે રયોદ્ધતા જેટલી સુંદર નથી આપણે ફરી વસતતિલગા પામે જઈએ. તેના ન્યાસમાયી અત્ય લગાગા વાપી નાસતા ચપલા થાય છે.

ચપલા : ગાગાલગા લલલગા લલગા

ચપલા પોતે સુંદર નથી પણ તે ઉપરથી ઝીજા સુંદર છદો બને છે. પ્રમિતાક્ષરા પ્રથમમધિના ગુરુના બે લઘુ કરી નવો લલગા સધિ આવતા બને છે.

પ્રમિતાક્ષરા : લલગા લગા લલલગા લલગા

બાના જ અત્ય લલગાને બદલે રયોદ્ધતાના અત્ય લગાલગા મૂક્તા મજુભાષિણી થાય છે.

મજુભાષિણી : લલગા લગા લલલગા લગાલગા

અને મજુભાષિણીના અત્ય લગાલગાની જગાએ રયોદ્ધતા-સ્વાગતાની પેઠે લલગાગા મૂક્તા વલહસ થાય.

વલહસ : લલગા લગા લલલગા લલગાગા

રયોદ્વતાસ્વાગતા જેવી કલહસ-મજુભાપિણીની ઉપજાતિ વરી શકાય

મજુભાપિણી લલગા લગા લલલગા લગાલગા .

લલહસ લલગા લગા લલલગા લલગાગા

આ કુટુબ વિશે છેલ્લુ એ કહેવું જોઈએ કે દ્રુતવિલંબિત જો કે આ વર્ગમાં મુકાય છે છતાં તે બીજા વૃત્તોની પેઠે વરાવર કોઈ એક વૃત્તમાથી નિષ્પન્ન કરી શકાતો નથી એના સધિઓ એ વર્ગના સધિઓ જ છે અને એનું પઠન પ્રમિતા-ક્ષરા વગેરે જેવા સસ્કારો ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ એને વિશે વહી શકાય

અર્ધસમ વૃત્તોમાં બહુ નવા પ્રયોગો થયા નથી 'રણપિંગલ' જોતાં તેમાં અનેક અર્ધસમવૃત્તો મળી આવે છે, પણ ઘણાક્ષરા બનાવટી લાગે છે ચૈતાલીય વર્ગ જેવા કોઈ સુંદર નથી, અને કવિઓએ એને અપનાવ્યા નથી અર્વાચીન વાલમાં તેનો એવ જ નવો પ્રયોગ જણાય છે અને તે શ્રી ઉમાશ્વકરનો છે હું પ્રયત્ન એ છે એ પ્રમાણે જ ઉતારું છું

કવિકુલોની અતીમ કલ્પના,

પ્રણયીની પણ એવિ જલ્પના

• કહ કસૂર ન જોડ કોઈનો,

સહુથી મોટી કસૂર પ્રીતઢી

'હૃદયની રજવાળ , નિશીથ પૃ ૪૪

ગુજરાતીમાં હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ લેવાય છે એ પવિત્રોનું અભિપ્રેત માપ શીઘ્રતા ઘણી વાર અઢચ્છરૂપ થાય છે એટલા માટે પ્રયત્ન આણું વાવ્ય વાંચી જોઈએ ઘણી વાર કવિ છદ્દમાં ફેર વરે તો પણ તેના મુખ્ય છદ્દ જવું સાથે તે મેલ જાય એવો જ વરે છે એ દષ્ટિએ જોતા તરત જણાશે કે વાવ્યના કેટલાક શ્લોકો વિયોગિનીમાં છે, કેટલાક દ્રુતવિલંબિતમાં છે, અને વચમાં ઉપરનો શ્લોક આવે છે હવે આપણે આ શ્લોક તપાસી જોઈએ આની સમપવિત્ર તો વિયોગિનીની જ સમપવિત્ર છે વાઈ વિચારવાનું રહે છે તે વિષય વિશે રહે છે તેમાં પહેલી 'કવિકુલોની' એ પવિત્રને વિયોગિનીની સમ પવિત્ર તરીકે પઠી શકાય છે 'કવિકુલોની અતીમ કલ્પના', જો કે એમ કરતાં 'કુલ' ને 'કૂલ' બોલવો પડે છે તે અત્યંત વર્ણવટું લાગે છે તો હાલ એને ત્યાં છોડી શ્રીજી જોઈએ એને વિયોગિનીની સમપવિત્ર તરીકે વાંચી શકાય એમ નથી પઠન કરતાં તેનો મ્યાસ આ પ્રમાણે થશે

લલલગા લલગા લગાલગા

અને હવે પ્રથમ પદ્ધતિ પણ એ પ્રમાણે વેગી રહે છે : 'પવિત્રુલોગિ અતીમ
મલના', — ઉચ્ચારણના વચ્ચા પણ અચ્ચાર વિના. એટલે વિપમનુ માળ
તો આ જ થયું. અને એ જોતાં યાદ આવશે કે આ, આગળ આવી ગયેલ
ગજછન્દની પદ્ધતિ છે પણ અત્યારના અન્યેપણ માટે એટલું વગ નથી.
પ્રશ્ન એ છે કે એ વિયોગિનીની સમ માથે શી રીતે આવી ગવી? સરત
જવાબ મળશે કે વિયોગિનીની વિપમ પદ્ધતિમાં પહેલો લલગા આવે છે તેની
આગળ અહીં એક વધારે લઘુ આવે છે એટલો જ ફેર છે. આવી ચારેય
પદ્ધતિઓ અગિયાર અક્ષરની થઈ રહે છે, અને છતાં તેમાં અર્ધસમ જેવો
વિપમસમનો ભેદ છે :

લલલગા લલગા લગાલગા

લલગાગા લલગા લગાલગા

આ પ્રમાણે વિયોગિનીની સમપદ્ધતિ પ્રથમ રહેવાથી તેમાં ત્રીજો ગુરુ અને એ
સ્થાને જ રહે છે, અને વિપમ પદ્ધતિના તે સ્થાનના લઘુની પદ્ધતિ, લગભગ
પૂર્વ પેઠે અસરકારક પણ રહે છે, અને તેથી નવા પ્રવારનું એ અર્ધસમ
વૃત્ત વની રહે છે અને આગા વાચ્યમા વિયોગિની અને દ્રુતવિલંબિતના શ્લોકો
આવે છે, તે ભૂમિકામાં આ વિયોગિની અને સ્થિત દ્રુતવિલંબિતનો નવો અર્ધસમ-
શ્લોક પણ મળી જાય છે તે સાથે એ વ્યસ્ત થાય છે કે દ્રુતવિલંબિતને વિયો-
ગિની માથે આટલો વધો નિષ્ટના સમય છે આ સમય પ્રાચીનોને પણ વધારા
અજાણ્યો નહોતો અર્ધસમવૃત્તોમાં એ હરિણીપ્લુતા આવે છે. તેનું સમવાદ
દ્રુતવિલંબિતનું જ હોય છે અને પહેલું પાદ, દ્રુતવિલંબિતનો આઠ લઘુ સ્થિત
કરીને નિષ્પજાવેલું હોય છે.

અયુજિ પ્રયમેન નિર્વર્જિત"

દ્રુતવિલંબિતક હરિણીપ્લુતા ।

છન્દોમ ૦ ૩, ૩

હરિણીપ્લુતા લલગા લલગા લલગા લગા ૧૧

લલલગા લલગા લલગા લગા ૧૨

અહીં સુધી આપણે શ્લોકવદ્ધ છન્દોમાં ભિન્નભિન્ન છન્દોના ચરણોના મિશ્ર-
ણથી થતા નવા છન્દો, ભિન્નભિન્ન છન્દોના સધિઓના સમમથી થતા નવા છન્દો
તેમ જ સધિઓમાં ઉમેરણ કે છેદનથી થતા નવા સધિઓના નવા છન્દોના શ્લોકો

૭ વિપમે પ્રથમાક્ષર વર્જતા -

દ્રુતવિલંબિતની હરિણીપ્લુતા

જોયા. પણ વર્તમાન સાહિત્ય શ્લોકવદ્ધ પ્રવર્તે છે તેમ છન્દપ્રવાહમા પણ વહે છે અને છદપ્રવાહ જુદો જોવાની જરૂર એટલા માટે રહે છે કે સામાન્ય રીતે શ્લોક-વદ્ધ સાહિત્યમા શુદ્ધવૃત્ત સાથે આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ છન્દોનુ મિશ્રણ થતુ નથી, પણ છન્દપ્રવાહમા એમ થાય છે, એટલુ જ નહીં, તેમા કેટલાક ચરણો એવા આવે છે જેને કોઈ પિંગલે વિશેષ નામ આપેલુ હોતુ નથી, અને કેટલાક એવા આવે છે જેને એ જ કવિ સ્વતંત્ર રીતે એક શ્લોક જેટલે પણ સઘન વાપરતો હોતો નથી આ વાવત વીજા કોઈ છદના પ્રવાહ કરતા ઐષ્ટુમ જાગતના મુખ્ય પ્રવાહમા વિશેષ વને છે એટલે અહીં હુ પ્રવાહમા મઢી આવતા નવા છદો જુદા વિચારી જોઈશ આમાનો એક ગ્રાહી કે વિધ્વનમાલા આપને એક જગાએ જોધો (ગત પૃ ૨૩૭) તે ઐષ્ટુમ-જાગત પ્રવાહમા જ વિશેષ વપરાય છે. ૮૬ પક્તિના 'નિશીથ' (નિશીથ પૃ ૧) કાવ્યમા ૮૩ મી ગ્રાહીની છે

ને માનવોની મનોમૃત્તિકામા

તેવી જ રીતે 'વસુધા' (પૃ ૭૮)મા 'જેલના ફૂલો'ના કાવ્યમા

તેને ફરી ધૂલમેલૂ કરીને

પ ૩૭

વૃત્તોના ન્યાસોની જે નિવટતા ઉપર વતાવી તે કાવ્યપક્તિથી વતાવવા એ બે દૃષ્ટાન્તો આપુ

વર્ષાવી શસ્ત્રાસ્ત્રધાતોની ધારા પ ૫૦

'૧૯ મા દિવસનુ પ્રમાત', પ્રાચીના, પૃ ૧૮

આને વર્ષાવી શસ્ત્રાસ્ત્રધાતોની ધારા

એમ પઠીએ તો તે ગ્રાહી થાય પણ 'વી'ને લીધે જ રાખીએ તો

વર્ષાવી શસ્ત્રાસ્ત્રધાતોની ધારા

યતિભગ્ન શાલિની થાય તેવી જ રીતે

છેદે મહાવૃક્ષની ઢાલઢાલ,

પ ૭૫

એજન, પૃ ૧૯

એને 'છેદે મહાવૃક્ષની ઢાલઢાલ'

એમ વાંચીએ તો તે દ્વિવચ્ચ થાય, 'ની' લીધે જ રાખીએ તો વાંચીએ આમ આ છદોમા જરાય જ સ્વચ્ચારમગીનો મેદ છે

તેવી જ રીતે કવચિત્ ભુજગીની પક્તિ પણ આવે છે જેમ કે 'પનઘટ'મા (પૃ ૨૦) 'જનતા' ના લાવા કાવ્યમા વચ્ચે વચ્ચે ઉપજાતિ આવે છે ત્યા

વદી રાષ્ટ્ર નામે, વદી ધમ નામે પ ૬૧

એ ભુજગી છે. એ પણ આવૃત્તમધિ અક્ષરમેઢ છે પણ તે ઉપેન્દ્રવજ્યાની વહુ નર્તકીનો છે

ભુજગી : લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા

ભુજગીનો વીજો ગુરુ રાઢી નાસીએ અને આઠમા ગુરુને રથાને લઘુ મૂચીએ તો ઉપેન્દ્રવજ્યા થઈ રહે છે. પ્રાહી તથા ભુજગી વચ્ચેની પવિત્રોનો રૂપાડ અનુક્રમે ગાગાલ અને લગા, અને વચ્ચેનો અત્ત લગાગા, એ ઇન્દ્રવજ્યા ઉપેન્દ્રવજ્યાને વહુ જ મઢતા છે. એટલે આ આવૃત્તમધિ અક્ષરમેઢ છન્દો પણ યુત્તો ગામે મઢી રહે છે. આ જ રીતે પ્રહર્ષિણી અને રુચિરા પણ મઢી શકે, જો કે તેના દાસલા વહુ મઢવા નથી. પ્રહર્ષિણીમાં આદ્ય ગાગાગા એ શાલિની સાથે મઢી શકે અને અત્ય લગાગા પણ મઢે. રુચિરામા પણ આદિમાં લગાલગા આવે છે તે ઉપેન્દ્રવજ્યાની સાથે મઢી જાય છે અને અતે લગાલગા આવે છે તે ઇન્દ્રવજ્યા-વજ્યા સાથે મઢી રહે છે. પણ આપણે હજી મુખ્ય છદના નિયત રૂપથી વાંધી પાછી જતી નવી નવી રચનાઓ જોઈએ. 'પ્રાચીના'ના લાવા કાવ્યો ધનાલરા ત્ર્યંબુમ-જાગત રૂપજાતિમા છે અને યસ્તુ મહાભારતનુ હોવાથી તેમા અનિયમિત આવે છન્દોનુ અનુકરણ કરવામા ઓચિત્ય રહેનુ છે, તેમાથી આપણે દાસલા લઈએ.

અધન્ય એવા પદ્ય-ને-પીયનાસા પ. ૪

'વર્ણવૃષ્ણ', પ્રાચીના

ન્યામ : લગાલગાગા ગાલગા ગાલગાગા

પહેલા પાંચ અક્ષરો સુધી ઉપેન્દ્રવજ્યા છે તે પછી તેની સાથે શાલિનીનો ઉત્તર યતિચઢ જોહેલો છે એવી જ વીજી પવિત્ર

મહ્યો ન જાતા સ્નેહ ઔધાર માતા પ. ૧૧

નવી પવિત્ર ધર્મધ્વજાઢા શિવિરે પાઢવોના પ. ૨૨

ગાગાલગાગા લલગા ગાલગાગા

અહીં ઇન્દ્રવજ્યાના પાંચ અક્ષરો પછી વાતોમિતો અત્ય યતિચઢ આવે છે એવી જ જેવો અરણ્યે કઠિયારો કરાઢ

'આગમીસમા દિવસનુ પ્રભાત' પ. ૭૪ એજન

મુકે ઘઢી ગણિની તેનિ સાઢ

પ. ૪૩ એજન

ગાગાલગા લલગા ગાલગાગા

અહીં વસતતિલવાનો પ્રથમ સધિ આવે છે, પછી તરત વાતોમિતો જ યતિચઢ આવે છે.

આગળ મેં મુજગીની એક પક્તિ મૂવેલી :

કદી રાષ્ટ્ર નામે, કદી ધર્મ નામે

આમા વન્ને જગાએ 'કદી' નો 'દિ' હ્રસ્વ બોલીએ, અને એ પઠનનો પૂરો સમ્ભવ છે, તો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય હેમચન્દ્ર અને કેકીરવ કહે છે : (છન્દોનુ. પૃ. ૮૯)

કેકીરવ : લલગા લગાગા લલગા લગાગા

અર્થાત્ દ્વિવજ્રા-ઉપેન્દ્રવજ્રાના છેલ્લા બે સધિઓ વેવડાઈને આંખી પક્તિ વને છે. કોઈ કવિ આવી તદ્દન નવા પ્રકારની પક્તિઓ ઉપજાતિ-જાગત પ્રવાહમાં મેળવે એ તદ્દન સંભવિત છે. આગળ નવી રચનાની પક્તિઓ નોંધીએ :

ક્રમા અહીં તે વૃત્તવર્મા અને કૃપ ૨૮. પ્રાચીના પૃ. ૧૭

ગાગાગાગા લલગાગા લગાલગા

આંખી પક્તિ લગભગ દ્વિવજ્રા જેવી દેખાય છે, માત્ર ત્રીજા સધિમાં એક ગુરુ વધારે છે. પણ એટલો ફેરફાર થતાં મને શકા છે કે એટલો ભાગ પછી દ્વિવજ્રાના મેળમાં રહી શકતો નથી. આવા બીજા દાસલા હજી ઉતાર.

કૈં વર્ષોથી શીર્યંડનાદવ્યાકુલા ૧૨

સગ્રામાર્થે જે મુજાં જાજવાંઠતા ૧૨

પહેલા ચાર અક્ષરોથી શાલિનીનો પૂર્વ યતિલઢ વને છે. આંખી પક્તિઓનો ન્યાસ :

ગાગાગાગા । ગાગાગાગા લગાલગા

ગાગાગાગા । ગાલગાગા લગાલગા

બઢી એવી જ પક્તિઓ :

જાઓ લાગો । કૃષ્ણ, શ્વેતાશ્વશોભિતે ૧૮૨

પ્રાચીના, પૃ. ૯

પાંચોલાના । સ્વામી આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે ૪૫

પ્રાચીના, પૃ. ૧૭

તેને અતે । છોટ તે ઘસ્ટપાતની ૫૩

પ્રાચીના, પૃ. ૧૮

યે વર્ષસ્વી । વીસર્યો તે ઘટોત્વચ ? ૨૬૩

પ્રાચીના, પૃ. ૨૭

આ વધીવમા પ્રારંભમા શાલિનીનો પૂર્વ યતિસહ છે તે પછીના ચાર અક્ષરો ગાગાગા અથવા ગાલગાગા આવે છે 'પણ અતે સર્વંત્ર લગાલગા આવે છે જે અનુષ્ટુપનો સમપદિતનો અત્ય ચતુરશ્વર સધિ છે એટલે આ અષ્ટાક્ષરસહો શાલિનીને ગમે તેટલા મઢતા હોય છતાં સધિઓ ચારચાર અક્ષરોના પઢી અનુષ્ટુપનો સવાદ ઉત્પન્ન કરે છે, યાસ કરીને તેનો અત્ય ચતુરશ્વર સધિ. અને આ પરિણામ પણ કહે વમેલલાલુ બનતુ નથી શાલિની મુદ્ધપ્રાપ્ત છે, તેનો પહેલો યતિસહ ચતુરશ્વર છે, અને આ વીજા વે ચતુરશ્વર સધિઓ તેની સાથે મળી રહે છે એટલે એનો મેલ હુ આ જ ગણુ છુ

આ પ્રમાણે અનુષ્ટુપનુ ચરણ વીજા છદ સાથે જોડાઈ ગયાનુ એક વીજુ દૃષ્ટાન્ત મળે છે

સાન્નિધ્ય તારે તપિ, આ ધરિથી

ડગે ડગે રૂપ યત્નતનૂ ધરે,

મુહાગ તારો મુદુ સોમ્ય નોતરે,

ને આ કગાલ હૈયે, વિપુલ મુદતના, વંમવોને મરે મરે ૨૦

'સાન્નિધ્ય તારે', વસુધા, પૃ ૨૧

'મુહાગ' પદ્ધિ મુખીનુ વાચ્ય નૈષ્ઠુમ, અને જાગત ઉપજાતિનુ છે અને તે પછી ઉપસહાર વચ્ચે કવિ લાવો છદ વાપરે છે એ લાવા છદ સમ્પ્રદાના વે યતિસહ મુખી જાય છે, અને ઉપસહાર ગાલગાગા લગાલગા એવા અનુષ્ટુપના સમપાદયી પાપ છે આ સમપાદ, ઉપર આવતા સમ્પ્રદાના અત્યસહને વહુ જ મઢનો છે

સમ્પ્રદા અત્યસહ ગાલગા ગાલગાગા

ઉપરનુ અનુષ્ટુપ પાદ ગાલગાગા લગાલગા

એટલે અનુષ્ટુપ ત્યા સમ્પ્રદાના ઉપસહાર તરોકે સારી રીતે કામ આપે છે.

આ જાતના હજી વીજા પ્રયોગો વધારા મળે પણ આટલાથી વસ્તુનુ સ્વરૂપ સમજાઈ જશે

આ જગાએ એક પ્રશ્ન પુછાય છે કવિ આવા મિશ્રણો શા માટે કરે છે? એક જવાબ એ છે કે આવા પ્રયોગો કવિ કોઈ વાર માત્ર વૈવિધ્ય ક્ષાતર કરે, પણ ધણી વાર તો ભાવ અને અર્થને માટે નવીન છદોમગીની જરૂર લાગવાથી કરે છે. કાન્તે સહ કાવ્યોમા છદોવૈવિધ્યની ઉપયોગ કર્યો, તેને સદ્ગત રમજમાઈએ ભાવ પ્રમાણે છદ બદલાવવાની રીતિ કહી. (કવિતા અને સાહિત્ય.

વાં ૧. પૃ ૧૧) આ સવધી એવો પ્રશ્ન પુછામો છે કે એવ કે વે શ્લોકો જેટલુ વાચ્ય આગલ ચાત્યુ એટલામા વાંચ્યનો ભાવ એવો તે શો વદલાઈ ગયો ? આનો એ જવાબ એ છે કે ભાવ વાચ્યસાત્યમા ગણાયેલા છે એટલા જ નથી, પણ માનવજાતિની મનોવૃત્તિ જેટલા અસહ્ય છે પણ વીજી રીતે એને માટે હુ એમ કહુ કે કવિ વાક્યભગીની ચાતર પણ છદ વદલાયે એ વાક્યભગી પણ ભાવનુ જ પરિણામ છે, પણ એને ભાવ ન ગંધવા હાય તો, વાક્યભગી એ પણ છદની પસંદગી માટે નિર્ણાયક બનવા પૂરતી મહત્ત્વની અને વલ્લવાન છે જેમકે

ગાધારી રે આયુષ્મન્ ! ઝઠ સમાઠ માર,
રહ્યુ સહ્યુ ધર્મ વડે ઝગાર

પ્રાચીના, પૃ ૨૭

અહીં એવ જ ઝક્તિમા છદ વદલાવ્યો છે સવોષનને તીવ્ર કરવા માટે શાલિનીનો યતિ લેઈ એને આપ્યો અને પછી લઘુગુણના અત્યંત છીસા છદવલ્લાવમા ભાવનુ ગૌરવ સ્વચાલ્ય એ રીતે વાંચીનુ વાક્ય શાલિનીના ઉત્તરલેખમા બન તેની પછીના ઉપેન્દ્રવજ્રાના ચરણમા પૂરુ થયુ નવો છદ જેમ લાગણીથી થતો છદોભગીને શીલવા આવે, તેમ વિચારના વલ્લકને શીલવા પણ આવે આગલ આપેલુ પ્રો ઠાકોરનુ દૃષ્ટાન્ત ફરી મૂકુ

કોનૂ આણુ, કોનૂ હૈયુ ગલ્લુ
કોની સાચી કાનિ લોટી પરીક્ષા,
એ પ્રશ્નોને તે જ જાણ ઝકેલી
ઝલેલતો સાર નિ સારનો જે
નિ સાર ગાલિ શવતો વલિ સારમાયી

મળકાર, પૃ ૩૨૮

અહીં કવિને અમુક પ્રશ્નો વિશે અમુક કહેવાનુ છે એ પ્રશ્નો એમણે સીધી સાદી શાલિનીમા મૂક્યા, પ્રશ્ને પ્રશ્ને યતિ આવે એવી રીતે એ પ્રશ્નો કથ્યા, અને એ પ્રશ્નો વિશે જે કહેવાનુ છે તેને માટે છંદફેર વર્ષો, અને આત્મચ્છદના ચલ્લથી જાણે એક જ સ્વાસથી ચોલતા હોય તેમ એકએકથી લાવી પવિત્રમા પણ એક જ ગોત્રના છદમા એ કહી નામ્યુ અહીં અલ્પવત વિચાર પ્રધાન છે પણ અહીં પણ ભાવ નથી, ભાવની તીવ્રતા કે વેગ અને લલ નથી એમ નહીં કહી શકાય પણ આ વત્તે દૃષ્ટાન્તોથી એટલુ જણાશે કે છંદ વક્તવ્યની ભગીને શીલવા વદલાય છે જેમ વચ્ચનૂત્તમા તવલાના બોલ નર્તનના અગવિયાસથી વ્યક્ત થાય છે, નૃત્યમા જેમ ગીતના ભાવો તેના તાલબદ્ધ અભિનયથી વ્યક્ત થાય

છે, તેમ વાવ્યના વાગ્યનો ભાવ, વલિનો વાવ્યમગી અને છદોમગીથી વ્યક્ત થાય છે છન્દ અને છન્દોમગી એ વાવ્યભાવના શબ્દશરીરો નંતંતં છે એટલે સાચા વલિને હાથે યતી આ છદોમગી એ સ્વચ્છન્દ નથી પણ વ્યગ્નન-ગ્નની સૂક્ષ્મ રીતિ છે.

આપને ડપરના નિરૂપણમા એવ છન્દ પ્રવાહમા અનેવ છન્દોનુ મિશ્રણ— મિશ્રમિત્ર છદોની પવિત્રોનુ, તેમ જ મિશ્ર છદોના સધિત્રોનુ—જોયુ પણ તે સાથે એ પણ સ્વીકારવુ જોઈએ કે છન્દ પ્રવાહમા એવી પણ પવિત્રો બાવે જેને કોઈ પણ એવ છન્દના નિયત રૂપમા ઘેસાડી ન શકાય એ રચના માત્ર છદનો એવ અનિયમિતતા જ હોય આપને છન્દ શાસ્ત્રમા એ સ્વીકારવુ જોઈએ કે વલિને એ પ્રમાણે કોઈક જ વાર, વલિચિત જ, નિયત સ્વરૂપની વહાર જવાની પણ છૂટ રહેલી છે વલિને વ્યાકરણ વહારના પ્રયોગ કરવાની છૂટ હોય છે તેથી જ આ છૂટ છે કે વાઠામા વહેતી નદી પણ પૂરમા જેમ વાઠાને મેદે છે, તેમ કોઈ પણ ભાવનો ડરેવ થતા છદનુ નિયત સ્વરૂપ ત્યા મેદાય છે પણ આ છૂટ કે અપમાદ છે, અને કુશલ વલિ જ આ છૂટનો સુન્દર ઉપયોગ કરી શકે છે જેને છદનુ પૂર સ્વામાલિલ પ્રભુત્વ છે, અને જે ભાવ ભાષા અને છન્દનો માત્રિક સંઘ જાણે છે તે જ આ છૂટ લઈ શકે છૂટના દુષ્ટાન્ત તરીકે, એવ પવિત્ર 'સુતિવળી'માથી ઉતાર છુ આયુ વાવ્ય પૃથ્વીમા છે સોનેટની ૧૩ પવિત્રો સાદા પૃથ્વીમા છે અને છેલ્લી પવિત્ર

વનો વિમલ વિમલ વિમલ નવન થોત્ર ડર પડ આ

મળતાર (૧૯૩૭), પૃ ૧૦૦

પૃથ્વીના પહેલા સધિ લગા પછી લલલગા લગા આવે છે તેની જગાએ યહો એક સામટા નવ લઘુ છે, અને તે પણ એવ 'વિમલ' શબ્દના ત્રણ આવર્તનથી થયા છે આ આવર્તનો અદમ્ય મનોવેગ દર્શાવે છે, અને એ વેગ બહી પૃથ્વીના ઘે સધિત્રોને મેદે છે આ પ્રક્રિયાને આપને સ્વીકારવી જોઈએ એ પવિત્ર અનિયમિત જ છે, અને ભાવની આવશ્યકતાથી એ રૂપે પૃથ્વીમા આવે છે છતાં એ પૃથ્વીના પ્રવાહની છે, અને એને બહાન્સ ગળવી ન જોઈએ અલગત આનો અર્થ એવો નથી જ કે નિયમિત છન્દમા ભાવનો ડરેવ ન જ આવો શકે તેમ એવો પણ નથી જ કે છન્દને મેદો એટલે ભાવનો ડરેક સંઘાઈ ગયો એ તો જ્યારે સાચા વાવ્યમા આ પ્રમાણે યને ત્યારે જ ત્યા છન્દોમગને નિર્દોષ ગણી સ્વીકારવો જોઈએ એટલુ જ વ્યવચ્ચ છે

આપના પરપરાગત પિગલો, નિરૂપણમાથી રહી ગયેલા છદોને માટે ગાયા શબ્દ યોજે છે, પણ આ વ્યવસ્થા શાસ્ત્રીય નથી એ રહી ગયેલા છદોને પેહીએ

પેઢીએ યોગ્ય જગાએ સ્થાન આપવું જોઈએ, અને ઉપર ઘાવી એવી જે અનિયમિત પક્તિઓ હોય, તેને માટે જ અપવાદસૂત્ર કે અપવાદવિભાગ રાખવો જોઈએ એમ હું માનું છું અને ત્યાં પળ ઉપરની પક્તિને પૃથ્વીગાયા વહીએ તો સારું.

અત્યાર સુધી નહીં સ્પર્શીલી એવી એક છન્દોવિકૃતિની પદ્ધતિ હવે લડે છે. આને હું વિકૃતિ જ ગણું છું, નવછન્દોવિદવાન ગણતો નથી, છતાં તેને ચર્ચવાનું આ જ યોગ્ય સ્થાન છે. 'છન્દસારસંગ્રહ'ના વર્તા ચન્દ્રમોહન ધોષ તેને સમમાત્રકાદેશ વહે છે. ધોષ તેનું સ્વરૂપ નીચેના શબ્દોમા દર્શાવે છે. "અથ કોઽથ સમમાત્રકાદેશ इत्यश्रौच्यते — गुरोरेकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, लघुद्वयस्य स्थाने गुरोरेकस्य वा, एवचतुष्पल्लगणस्य स्थानेऽपरचतुष्पल्लगणस्य च सन्निवेशः सममात्रकादेशः । (छन्दःसारसंग्रह पृ ૧૧૪) અર્થાત્ એક ગુરુની જગાએ બે લઘુ અથવા બે લઘુની જગાએ એક ગુરુ, અથવા એક ચતુષ્પલ ગણની જગાએ કોઈ બીજો ચતુષ્પલગણ મૂકવો તેને સમમાત્રકાદેશ વહે છે. ધોષ આ પ્રક્રિયાથી નવા છન્દો બને છે એમ વહે છે. નરસિંહરાવ પળ આ શબ્દનો અર્થ આ જ કરે છે, પળ એ વ્યાપારનું સ્થાન પ્રાવૃત્ત પિંગલમા છે, વૃત્તોમા નથી એમ કહે છે. પહેલા આપણે આનું સ્વરૂપ સમજવા ધોષે આપેલું દૃષ્ટાન્ત જોઈએ. ધોષ અહીં 'ભાગવત' દશમ સ્કંધના ૩૫ માં અધ્યાયમાથી કેટલાક શ્લોકો ઉતારે છે. આ શ્લોકોનો મુખ્ય પ્રવાહ સ્વાગતાનો છે, અને તેમા વચ્ચે વચ્ચે સમમાત્રકાદેશની વિકૃતિઓ થાય છે. યથા શ્લોકો ન ઉતારતા હું વેત્રણ જ ઉતારીશ.

હન્ત ચિત્રમવલા શૃણુતેદ
હારહાસ ઉરસિ સ્થિરવિચ્છુત્ ।
નન્દમૂનુરયમાર્તજનાના
નર્મદો યહિ કૂજિતવેણુ ॥

ભાગવત ૧૦-૩૫-૪

અહીં પહેલી ત્રણ પક્તિઓ શુદ્ધ સ્વાગતાની છે. ચોથીનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

ગાલગા ગાલગા લલગાગા

બીજો સંધિ લલલગા ને બદલે ગાલગા થાય છે. અર્થાત્ સંધિના પહેલા બે લઘુની જગાએ એક ગુરુ આવે છે. એ પ્રમાણે અહીં સમમાત્રકાદેશ 'થાય છે. એ સ્વર પળ સાથે માયે પ્રદન થાય છે. એ અહીં 'યહિ'નો ઉચ્ચાર 'યરહિ' જેવો

તહી પનો હોય ? આ જાતનો વિચાર એ અધ્યાયમા આગલ ૧૦મા અને ૧૨મા શ્લોકમા થાય છે ત્યા પળ વિકારનો શબ્દ આ જ ‘યહિ’ છે આગલ ૨૧મામાં થાય છે ત્યા ચરણ આ પ્રમાણે છે : “માનયન્ મલયજસ્પતેન ।” અહીં અત્ય સધિ લલગાગાને સ્થાને ગાગાગા થાય છે પળ અહીં પળ ‘સ્પરશેન’ એવો ઉચ્ચાર વચ્ચાથી છદ વેસી રહે છે પ્રાકૃત માપાઓમા તો આવા ૨ સયોગમા સ્વર-ભક્તિ થઈ ‘ર’ આત્રી વને છે જેમ કે ‘ધમં’નું ‘ધરમ’ એટલે આને છન્દની વિકૃતિ વહેવી કે માપાનું પ્રાકૃતીકરણ વટેવું એ પ્રશ્ન હમેશા રહેશે. બત્યારનો આત્રણો ગુજરાતી વધિ તા આ જગાએ સ્પષ્ટ રીતે ‘ધમં’નું ‘ધરમ’ જ વરે પળ આપણે આગલ ચાલીએ. સમમાપ્રવાદેશના ચીજા ઝલટા પ્રવારના દૃષ્ટાન્તો પળ એ જ અધ્યાયમાયી મઝી રહે છે હુ એક ઉતાર છું :

તહિ મમ્મગત્ય. સરિતો વં
તતાદામ્નુજરજોઽનિલનીતમ્ ।
સ્તુહ્યનીર્વમિવાવહુપુણ્યા
પ્રેમવેપિતમુજા સ્તિમિતાપ. ॥

એજન, શ્લોક ૭

અહીં ૧, ૨, ૪ પક્તિઓ શુદ્ધ સ્વાગતાની છે, ત્રીજી પક્તિના પહેલા સધિ માલગાની જગાએ અહીં ઝલલગા થાય છે એટલો મેદ છે આને હેમચન્દ્ર પોતાના પિંગલમા વલહસા અયવા દ્રુતપદા વહે છે (છદોનું ૦ પૃ ૭૩) અને વૃત્તોમા તો લઘુગુરુના જરા પળ ફેરથી વૃત્ત વદલાય જ એ જ ધરો સિદ્ધાન્ત છે પળ વધિનો અભિપ્રાય અને ઉદ્દેશ અહીં જોઈશુ તો જણાશે કે પોતે તો આને સ્વાગતાનો શ્લોકપ્રવાહ જ માને છે અલબત્ત માગવતવારના જાવો અભિપ્રાય એ માર અનેક છદના અનુભવ ઉપરથી સારવેલું અનુમાન છે પળ આધુનિક ગુજરાતીમા તો એ અનુમાનનો વિષય રહેતો નથી મદ્ગત ન્હાનાલાલ અને પ્રો ઠાકોર વગેરે આ પ્રવારના વિચારને છન્દોના સ્વરૂપન અનુવૂલ માને છે એટલે આ પ્રશ્નનું મહત્ત્વ વધે છે, અને તેને છન્દના સ્વરૂપના સિદ્ધાન્તની વસોટીએ કસી જોવો જોઈએ વસ્તુની ચર્ચા વધારે સ્પષ્ટ થાય માટે વેટલાક દૃષ્ટાન્તો પ્રથમ લઢ :

પ્રથમ કવિ ન્હાનાલાલના ‘મેઘદૂત’ના માપાન્તરમાયી વગેરે પક્તિઓ
લઢ છું

ને પૃથ્વીને । ફલવતિ કરે છત્રિ પુષ્પો ચિલી, તે
કાને ગમતુ । ગરજન સુણી ત્હાર, માને ડહન્તા

લાવા વિરહે । જનમિ ઊરની ક્હાડિ ઝઠ્ઠી વરાઢો

ઋતુ ઋતુએ જે । પ્રિત પ્રગટતો તૂજ સંયોગ પામ્યે. ૧૨

આમા પ્રથમ પક્તિમા જ માત્ર પહેલો યતિસ્તંભ પિંગલ પ્રમાણે ચાર ગુરનો વનેલો છે. 'ને પૃથ્વી ને'. એ જ. એની પછીની ઘે પક્તિમા સામાન્ય રીતે લઘુ ગુરુ ગણીએ તો ગાગાલલા ધાય છતાં એમ વહો શાય કે આ યતિસ્તંભના કસ્ટુ નિયમ બહાર નથી થયું, વારાગકે 'ગમતુ'નો ઉચ્ચાર 'ગમ્તુ' જેવો ધાય છે અને 'વિરહે'નો ઉચ્ચાર 'વિહે' જેવો ધાય છે, અને એ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ કરીએ તો યતિસ્તંભ ગાગાગા થઈ રહે. પ્રો. ઠાકોર 'મળનાર'ની ખૂની આવૃત્તિના પદ્યરચનાના નિવેશમા શ્રુતિમગ ઉપર લખે છે. " 'કવચિત્' શબ્દનુ માપ એક લઘુ અને એ જ ગુરુનુ ગણાય. પણ 'કેવલ' શબ્દનુ માપ એક ગુરુ અને બે લઘુનુ ગણાય અથવા બે ગુરુનુ પણ ગણાય. 'પણ' શબ્દનુ માપ એક લઘુનુ કે એક ગુરુનુ જ્યાં જેવું ગણવું હોય તેવું ગણાય. આપણુ ગુજરાતી ભાષાનુ ઉચ્ચારણ જ એવું છે. . . . સસ્વર ભાષા અને તેના નિયમોની દૃષ્ટિએ વેદ્ય જામ ન કરાય; પણ આપણે તો ગુજરાતી ભાષાની વાત છે. . . . ભાષાની વિલક્ષણતાનુ પ્રતિવિદ્ય પદ્યના ઉચ્ચારણમા પડે એ કુદરતી છે " (સઘન (અગેય) પદ્ય. પૃ. ૨૫-૨૬. મળનાર ૧ લી આવૃત્તિ) ભાષાના ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ શબ્દનો અર્થ એ અછડતો-દ્રુત બોલાય છે એ રાઠ, પણ એ વાતમા હું નરસિંહરાવનો મત સાચો માનુ છું કે એ માત્ર દ્રુત ન બોલાય છે, ત્યાં 'અ' લુપ્ત થતો નથી, 'કેવલ'ના ગુજરાતી ઉચ્ચારણમા 'લ' એ 'લ્' ઓડો બોલાતો નથી તેને સામ્ય હોય તો સસ્વર લ સાથે વધારે સામ્ય છે, અને કવિતામા ઉચ્ચારણ ગદ્યના વરતા વધારે ધીમું હોય છે એ જોતા ત્યાં સસ્વર વ્યંજન વધારે સાચો ગણાય છતાં પ્રો. ઠાકોર એને છૂટ ગણે છે તે છૂટ તરીકે એને સ્થાન છે, એમ હું સ્વીકાર છું તેઓ પોતે આના અનુસંધાનમા વહે છે " છૂટનો અતિયોગ કે દુરુપયોગ ઇષ્ટ નથી એ સૌ સ્વીકારે છે જ " (એજન પૃ. ૨૭) અને એટલું હું અહીં ઝમેરીશ કે પ્રો. ઠાકોરના કહેવાનો મારો દૃષ્ટિએ એ ફલિતાર્થ છે કે આ છૂટ સસ્વર તત્સમ શબ્દોમા માયે જ ક્ષમ્ય ગણાય, જો કે તેમણે એવી છૂટ પુલ્લ લીધી છે જેમ કે 'હું નરસિંહરાવના જ દૃષ્ટાન્ત લઉં છું)

અરે શીલી મુન્દર મુખદ દયિતા, આવ નિકટ

એજન, પૃ. ૬૫

અરે ત્હારા શીતલ કમલ યુગલે મીડ મુજને

એજન, પૃ. ૬૫

આ વધે દૃષ્ટાન્તોમા 'મુન્દર' 'શીતલ' એમ ઉચ્ચાર કરવો પડે છે તે તેના શુદ્ધ ઉચ્ચારણની વિરૂતિ છે

આપણે ચર્ચાના મૂલ્ય વિષય ઉપર આવીએ. ધર્મિ ન્હાનાલાલના દૃષ્ટાન્તોમા આવતા 'ગમતુ' અને 'વિરહે' શબ્દને આપણે ઉપરની ચર્ચાની દૃષ્ટિએ ચર્ચે ગુરના ગણીને ચલાવી લઈએ તો ત્યા પછી છન્દોદોષ રહેતો નથી. પણ એવો એવ પણ વચાવ છેલ્લી પત્તિ માટે થઈ શકે તેમ નથી 'શ્રુતુ-શ્રુતુએ જે' એ તો સ્પષ્ટ લલલગાગા છે, અને મદાગ્રાન્તાના પહેલા યતિ સઢમા એને સ્થાન આપી શકાય નહીં એ સ્પષ્ટ છન્દોભંગ છે એ વોઈ રીતે ક્ષમ્ય નથી.

પ્રો ઠાકારે છન્દોમા માપાના ઉચ્ચારણને વારણે જે છૂટ લીધી છે તે સવધી હવે વસુ વહેવાનુ રહેનુ નથી. એ છૂટ છન્દના પચની નથી, પણ માપાના અમુક ઉચ્ચારણને વે લઘુને વદલે એ ગુર ગણવાના રૂપની છે. પણ છન્દોમા તેમણે જે છૂટી લીધી છે, તે વધીનો આમા સમાવેશ થઈ જતો નથી એ છૂટો આપણે અહીં જે સમમાત્રવાદેશ વહ્યો તે પ્રવારની છે નરમિહરાવ એ છૂટાનો નિષેધ કરતા જે દૃષ્ટાન્તો આવે છે, તેમાગા વે મેં ઉપર ઉતાર્યા, વીજા વે હવે નીચે ઉતારુ છુ

તજી ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષિને

મળનાર, આવૃત્તિ ૧લી, પૃ ૫૧

લપટિ જતનેધિ સ્ત્રીણ, લોભાવતી લોચન

એજન, પૃ ૫૨

વધેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

લગા લલલગા લગા લગાગા લગા માલગા

ઉપરના ન્યાસો જોતા જણાશે વે પહેલા ત્રણ તથા અત્ય વે સધિજો પૃથ્વીના જ શુદ્ધ રૂપમા છે પચમા લલલગાને વદલે લગાગા આવે છે અર્થાત્ સધિના વચલા વે લઘુઆતી જગાએ એ ગુર આવે છે વીજી રીતે કહીએ તો લલલગા એવા પચમાત્રક સધિની જગાએ લગાગા એવો વીજો પચમાત્રક સધિ અહીં આવ્યો છે આ સમમાત્રવાદેશનો જ વિવાર થયો આને માપાના કોઈ ઉચ્ચારણને કારણે સન્નિધિત કરી શકાય એમ નથી આપણી પાસે શુદ્ધ રૂપે પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે કે આ વ્યાપાર શુદ્ધવૃત્તોમા આવી શકે ?

આની ચર્ચા આગલ ચલાવીએ તે પહેલા હજી આ જ વ્યાપારના વીજા કેટલાક દૃષ્ટાન્તો પ્રો ઠાકોરના સંનિદોમાથી મળે છે તે લઈએ

પ્રયાગ ન ન અત્યવાર ; નહિ અમ્મ, અતિલે નહીં;

‘નારા દસંત’, મ્હારાં ગાંનેડ, પૃ. ૫

નિહાલુ વલિ મિલ્લની મદમરી સ્મરપ્રહરણી

‘મુન્દરીઓ’, મ્હારા સાંનેડ, પૃ. ૮

વધેના કમવાર ન્યાસો :

લગા લલલગા લગા લલલગા લલલગા લગા

લગા લલલગા લગા લલલગા લગા લલલગા

વધા જ દાલલાઓ આ વે પ્રકારોમા આવી જાય છે. અહીં પહેલા ચાર સંધિઓ સુધી નિયમિત પૃથ્વી ચાલે છે. તે પછી લગા ગાલગા એ વે સંધિઓને વદલે એવા લલલગા લગા એવા સંધિઓ આવે છે, અને વીજામા અત્ય ગાલગાને વદલે લલલગા એવો સંધિ આવે છે. વધેમા વ્યાપાર સમમાત્રવાદેશનાં છે. પ્રો. ઠાકોરે પૃથ્વી વિશે જે કાંઈ લલ્યુ છે, પદરચનામાં જે કાંઈ છૂટો વિશે લલ્યુ છે તેમા આ પ્રસંગોનો સમાવેશ થઈ શરતો નથી. આપણે આ સ્વતંત્ર રીતે જોવાના રહે છે.

૧. પ્રો. ઠાકોરે, એમણે પૃથ્વીના પ્રયોગોમા કરેલા ફેરફારો સવધી થયાં આગળી ધીધીને વશુ કહેલુ નથી. દૂર દૂરની સૂચનાથી કાંઈ વહુ હોમ તે ઉપર આપી તે ચર્ચામા આગલ જતા કહે છે તે જ. ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચાર-ણની ધિલક્ષણતા વિશે આગલ અવતરણ આપેલ છે (પૃ. ૨૭૮) તે પછી તેઓ કહે છે : “વઢી આવા પ્રયોગોના લાભમા ઉમેરવુ જોઈએ કે એવી વાણી-પ્રવાહની ભારવ્યવસ્થા અથવા તો સ્વરવ્યવજનની મુરાવટ કે શબ્દાર્થનુ ઓચિત્ય કાંઈ કોઈ વાર સુધરી આવે છે. છેવટે, ગેય રચનાને તાલગ્નધની સફાઈ આવશ્યક છે, તેમા તાલ્લી (આઘાત કે સમ)ના જે જે સ્થાન તેમા એ માત્રાનો કે લેગ પળ આમ કે આમ ફેર પડવો ન જોઈએ. પણ સંગીતથી સ્વતંત્ર કવિતામાધુર્ય જેનુ લક્ષ્ય, તે રચનામા આ પ્રકારની છૂટ શા માટે નહીં ? છૂટનો અતિયોગ કે દુરુપયોગ ઇષ્ટ નથી એ સી સ્વીકારે છે જ ; આ સમગ્રમા જે કોઈ અતિ છૂટના દાલલા હસે તેનો ધંધાવ કરવા આગ્રહ પણ નથી. વાચનાર આ નવી સ્વતંત્ર અતિવાઢી પદરચનાનુ રૂપ સમગ્ર રીતે જાણવા આવર્પાય તોયે ધનુ છે.” (મળકાર ૧લી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૬-૨૭) વક્તવ્ય એવુ જણાય છે કે ‘માત્રામેઢી રચનાઓમા તાલની માત્રાના સ્થાનો નિયત છે, ત્યાં વે તાલ વચ્ચેની માત્રાસંખ્યામા વધારો ઘટાડો થઈ શકે નહીં ; પણ આ વૃત્તરચનાઓ તો સંગીતથી વિરિલ્લટ થઈ છે તો તેમા શા માટે ફેરફાર ન થાય ?’

સિદ્ધાન્તનો દૃષ્ટિએ જાવા એક પણ ફેરફારથી મૂઢ છદ્દ એનો એ રહેનો નથી એ જ સાચુ છે. અને જૂનો છદ્દ જતા નવો છદ્દ મુનેઢવાઢો છે કે નહીં એ પ્રશ્ન જ રહે છે. એ રીતે મદેસુ હોય તો વહીં શકાય કે ઢા નવા પ્રયોગો થાઢીં પક્ષિઓ પૂષ્પોની નથી, અને નવો છદ્દ પૂષ્પી જેટલો મુન્દર નથી. પણ છન્દની દૃષ્ટિએ આપણો પાસે એટલો જ પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન એ છે કે પૂષ્પીના પ્રવાહમાં આ પક્ષિઓ આવી શકે કે નહીં? તો એ મવધી મારો અભિપ્રાય એ છે

હવે માત્રામેઢ રચનાઓમા વે તાલ વચ્ચેનુ અતર નિયત છે એ સાર પણ એ અતર પાલમાનાનુ છે, તેમા આવતો અસરમાત્રાઓ સામાન્ય ગણતરીો રીતે વધતી કે ઘટતી હોય તો તે લાચી ટૂંકી કરો મનમનાત્રા સાથે વધ વેસાઢી શકાય છે, એ તો પ્રસિદ્ધ છે. એટલે એ એટલું વિધાન માત્રામેઢના સોઢા સ્થાન ઉપર વધાેલુ છે અને તેથી વિરદ્ધ પદ્ય તરીકે ના પછીના વિધાનને નો ઢેકો મઢી શકતો નથી. પણ મારો રીતે તો શદ્દ વૃત્તનો પ્રશ્ન સ્વાત્ર રીતે જ ચર્ચવો ઝોરે. પ્રશ્ન એ છે કે જો શુદ્ધ વૃત્તો, એટલે અનાવૃત્તમધિ અસરમેઢ વૃત્તો સંગોતથી સ્વતંત્ર હોય, તો એનો મેઢ વધાય છે શાયી? અન્વયત લઘુગુહ્નો અમુક ક્રમની રચનાથી અને એમ હોય તો ઝલદુ એ લઘુગુહ્નો ક્રમ ન વદલાયી શકાય એની સ્થિતિ જ એમાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને આના વચનને અંતે એમણે જે યતિસ્વાતથ્યનો ઉલ્લેખ વર્ણો છે એને આ સમમાત્રવાદેશ સાથે શો મવધ છે એ જરા પણ સ્પષ્ટ થનુ નથી અર્થાન્ પ્રો. ઢાકોર પોને પૂષ્પી છદ્દમા વરેલા ફેરફારોને સ્પર્શે છે પણ તે વિશે થનુ વહી શકતા નથી.

આ વચનમા પ્રો. ઢાકોર એ સાથે ધના પ્રશ્નોને સ્પર્શે છે અને છતા તેના અદરતા મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરી શકતા નથી જેમ કે ગુજરાતી માપાના વિલ્લાસ ઉચ્ચારણથી શવ્શર્થનુ ઝાંખિત્ય કોરે વાર મુધરે એમ વહધુ છે તે સ્પષ્ટ છે, એથી સ્વરવ્વજનનો મુરાવટ કોરે વાર મુધરે એમ વહધુ છે એ પણ સમજાય એવુ છે જો કે એના સમયંનમા દૃષ્ટાન્ત આપ્પુ હોય તો વધારે સાર. પણ એથી વાતોપ્રવાહની મારવ્યવસ્થા મુધરે એમ વહધુ છે એનો અર્થ શો? આ મારવ્યવસ્થા તે અર્થનિળાઢ મારવ્યવસ્થા કે પથનિળાઢ મારવ્યવસ્થા? અર્થનિળાઢ મારવ્યવસ્થા એવો અર્થ હોય તો તે કેવી રીતે ગુજરાતી ઉચ્ચારણથી મુધરે એ સમજાતુ નથી. એ તો જે શવ્દ મૂકીએ તેના અર્થથી નિયત થવાની છે, તેમા મુધરવાન્વગઢવાપનુ રહેનુ નથી પદ્યમારવ્યવસ્થા અભિપ્રેત હોય, તો પ્રશ્ન થાય છે કે તેઓ પદ્યમાર સ્વોવારે છે? પદ્યમારવ્યવસ્થા તો પદ્યરચનાથી નિયત થાય છે, તે અમુક ઉચ્ચારણથી શો રીતે મુધરી શકે?

વે જેમ ત્રૈપ્તુષ જાગત છંદ પ્રવાહમા અનેક પ્રકારના છંદોની પવિત્ર આવી શક્તી હતી — આવૃત્ત અક્ષરમેલ છંદનો પણ આવી શક્તી હતી, તેમ આ પણ આવી શકે. એનાથી પૃથ્વીનો આલો પ્રવાહ બગડી પત્તો નથી. કારણકે તેથી પૃથ્વીના સધિઓ વધુ વદલાતા નથી 'તજી૦' પક્તિમા ચાષા સધિ લગ્નમાની જગાએ લગાગા થાય છે ત્યાં એ એ જ સધિ વદલાય છે, યાકીના યષા એમ ને એમ રહે છે 'પ્રકાશ૦'વાળી પવિત્રમા માત્ર છેલ્લા વે દૂવા સધિયા લગા ગાલગા વદલાય છે, અને 'નિહાલુ૦' પક્તિમા માત્ર છેલ્લા સધિ જરા વદલાય છે પણ એથી પઠનમા વધુ મોટો ફરક પડતો નથી અને તેથી પૃથ્વીના પ્રવાહમા આવી પક્તિઓનો નિષેધ વરવાની જરૂર નથી. કયાંક એનાથી વૈવિધ્ય પોપાર્શ્વને સમગ્ર છંદ પ્રવાહને લાભ પણ થાય એવી ઋત્વી રીતે 'ઋતુ ઋતુએ જે૦' પક્તિને મેં નિષિદ્ધ ગણી તેનું કારણ એ છે કે સયતિક વૃત્તોના વધારણમા મેં આગલ વહુ તેમ યતિને માટે તેના પૂર્વે આવતા સ્થાનમા ચાર ગુણ આવશ્યક છે, એ ગુરનો જગાએ લઘુ મૂકી શકાતા નથી. એટલે ત્યાં સમમાત્ર-વાદેશથી મદાક્રાન્તાનું આલું સ્વરૂપ ભાગી જાય છે. ઉપરના પૃથ્વીના દાહલામા આલું સ્વરૂપ ભાગી જતું નથી, થોડો ફેરફાર થાય છે જ્યાં યતિની આવી આવશ્યકતા નથી ત્યાં એકાદ ગુરનો સમમાત્રવાદેશ વૃત્તના મેલને વધુ નુકસાન કરતો નથી — જાણ કરીને જાણ વૃત્તમા આ વાદતને આવા ફેરફારવાળા વીજા વૃત્તો જોવાથી ટેવો મળે છે. 'ભાગવત'માથી જ એક દૃષ્ટાન્ત તો 'ભાગવત'ના ૧મા સ્કંધના ૨૪મા અધ્યાયમા વ્યાપક તરીકે અનુષ્ટુપ આવે છે અને અતના વે શ્લોકો વસતતિલ્કામા છે તેમાનો છલ્લો નીચે મુજબ છે

પૃથ્વ્યા સ વૈ ગુરમર ક્ષતયન્ કુરુણા
મન્ત સમુત્પલ્લિના યુધિ ભૂપચમ્વ ।
દૃષ્ટ્યા વિઘૂય વિજયે જયમુદ્વિષોપ્ય
પ્રોષ્પોદ્ધવાય ચ પર સમગાત્સ્વધામ ॥

ભાગવત, (નિર્ણયસાગર, આવૃત્તિ ૮મી) ૧ ૨૪, ૬૭

આવી જ ધિકૃતિવાળો એ શ્લોક 'લલિતવિસ્તર'માથી મળે છે

પ્રત્યેવં બુદ્ધમિ ચ અર્હમિ પૂર્ણલોકો
નિર્વાયમાણુ ન ચલ મમ દુર્બલ સ્યાત્ ।
સો ભૂપુ એકુ જિનુ મેખ્યતિ ધર્મરાયા
ગણનાતિવૃત્તુ જિનવશુ ન જાતુ છિયત્ ॥

લલિતવિસ્તર, પૃ૦ ૩૦૩

યન્ને શ્લોઝમા ત્રણ પક્તિઓ યસતતિલગાગી છે. 'માગવત'ના શ્લોઝમા પહેલી પક્તિનો અને 'લલિતવિસ્તર'ના શ્લોઝમા છેલ્લી પક્તિનો પ્રથમ ગુરુ ચિરાઈને બે લઘુ યન્મા છે. ('માગવત'મા 'પૂચ્ચ્યા.' ઘરમા ઘ્યા સપ્રોગ નિર્મલ ગણવો જોઈએ.) છતાં પઠનમા નહીં જેવો ફેર પડે છે. આ લઘુદ્વયના પ્રારંભનાટુ વૃત્ત પિંગલમા સ્વીકારાયુ પણ છે તેનુ નામ હેમચન્દ્ર ઋષભ આપે છે.

ઋષભ : લલગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

છન્દોનુ. પૃ. ૧૦ચ

શાર્દૂલવિક્રીડિતના પણ પહેલા ગુરુને સ્થાને બે લઘુ આવતા તેનો મત્તેભવિક્રી-
ડિત થાય છે.

મત્તેભવિક્રીડિત : લલગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનુ. પૃ. ૧૫અ

અને 'પ્રાકૃત પેંગલ' શાર્દૂલની સાથે આ મત્તેભની પક્તિઓ, એ શાર્દૂલ હોય એ પ્રમાણે મિશ્ર કરે છે (પ્રા. પં. પૃ. ૫૩૩).

આપુ જ હેમચન્દ્ર મહાસ્રગ્ધરા પણ આપે છે, જો કે યતિને લીધે અને હું ઓછું નિર્વાહિ ગણુ છું

મહાસ્રગ્ધરા લલગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

છન્દોનુ. પૃ. ૧૬અ

આ વધા દૃષ્ટાન્તો જોતા એમ જણાય છે કે આ પ્રચારના ફેરફારોમા જો ગુરુને વદલે બે લઘુ મૂકવા હોય તો બે ગુરુ ભેગા આવતા હોય તેમાથી એક લઈ એ ફેરફાર કરવાથી ચરણના મેઢમા ઓછામા ઓછો વિક્ષેપ થાય છે પ્રો ઠાકોરે 'મ્હારા સાંનેટ'ના પૃથ્વીમા કરેલા સર્વ ગુરુપાટનો" આ જ સ્થાનના એટલે લગા ગાલગામા જ્યાં બે ગુરુઓ ભેગા થાય છે તે સ્થાનના જ છે આનુ વારણ સ્પષ્ટ છે બે ગુરુમાથી પહેલો ભાગતા ત્યાં તરત બીજો ગુરુ એ ભાગેલા સધિને ચાંધી લેવાને હાજર હોય છે અલબત્ત બીજો ગુરુ આ પ્રમાણે આગલા સધિમા ચાલ્યો જાય છે, પણ તેથી પછીનો સધિ આધારહીન નથી થઈ જતો, તેનો અત્ય ગુરુ તો સ્થિર જ છે પાટન દુષ્ટ ત્યાં ગણાય જ્યાં ગુરુના તૂટવાથી તેની આગળના લઘુઓ નિરાધાર થાય અને તેમને પછીના લઘુઓ સાથે મઢી જવું પડે આથી લઘુઓની સહ્યા એકદમ ધની વધી જાય અને રચના

૧૦. ગુરુપાટન, એટલે ગુરુને ચીરીને તેના બે લઘુ કરવા તે.

શિથિલ થઈ જાય અને ઘીજુ એ કે આઘો ફેરફાર લાવા વૃત્તના મેઢને વિક્ષિપ્ત કરે તે કરતા ટૂંકાને વધારે વિક્ષિપ્ત કરે. દાખલા તરીકે વસતતિલકાના આઘ વે ગુરુમાથી પહેલો તૂટતા મેઢને વહુ વિશેષ યતો નથી પણ એ વસતતિલકામા એ જ જાતના ફેરફારથી શરૂ થઈ પ્રમિતાક્ષરા વને છે ત્યાં મેઢ તદ્દન વદલાઈ જાય છે અને તે સાથે એ પણ સ્મરણમા રાખવું જોઈએ કે જ્યાં ગુરુસતતિથી યતિ આવશ્યક વનતી હોય ત્યાં કોઈ પણ ગુરુનું પાટન મેઢને મોટી હાનિરૂપ છે, જેનું દૃષ્ટાન્ત આપણે 'ઋતુ ઋતુએ જે૦' પક્ષિતમા જોઈએ અને આ પાટનમા પણ, વસતતિલકા અને શાર્દૂલવિક્રીડિત વન્નેમા, આઘ ગુરુનું જ પાટન થાય છે વઢી આ જ દૃષ્ટાન્તોં ઉપરથી કહી શકીએ કે એક ગુરુનું પાટન વદાચ નમે પણ એક જ પક્ષિતમા વે ગુરુના પાટન વદી નમે નહીં.

સામાન્ય રીતે સમમાત્રવાદેશમા ગુરુના પાટનમા જ વધારે પ્રસંગો હોય છે વે ત્ષુના ગુરુ વનવાના પ્રસંગો ઓછા જ હોય છે આ વિકૃતિયો વદી આસપાસના સધિઓ વદલાવાનો સમ્ભવ નથી એ વિકૃતિ એ સધિમા જ ઉત્પન્ન થઈ એમા જ સમાય છે છતાં અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તમા ગુરુનું એવું મોટું મહત્ત્વ છે, કે એ ક્યાક પણ અસ્થાને આઘો પડતા તેનાથી મેઢનું સમ-તોલપણ તરત વિક્ષિપ્ત થાય અને એ જાતનો ફેરફાર પણ લાવા કરતા ટૂંકા વૃત્તના મેઢને વધારે વિક્ષિપ્ત કરે. અને એ વધુ કહી રહ્યા પછી એ તો વહેવાનું રહે છે જ વે આવા ફેરફારો પારખવાને છદ્મનોષ્ઠવની દૃષ્ટિ તો જોઈએ જ જેને માટે કોઈ નિયમો આપો શકાતા નથી.

આ સમમાત્રવાદેશથી થતી વિકૃતિઓ એક જ છદ્મને લદા કરી જોઈએ થી 'સાહેસરાએ શાલિસૂરિના વિરાટપર્વમાથી લાવા ઉતારા આપ્યા છે તેમા ઘણા બ્લાનો રચોદ્ધતા સ્વાગતામા છે તેમા ઘણી જગાએ આ જાતની વિકૃતિ થઈ છે તરનાલોન ભાષાની ઘાસિયતોને લીધે દેલાની વિકૃતિઓ વાદ કરીને શુદ્ધ સમમાત્રવાદેશની વિકૃતિઓ જ જોઈશું.

૧ દેત્રિ જા પરમવો બુદ્ધાધિ,
દ્રૂપદી સા ગઈ પ્રિય સાધિ,

* * *

૨ પાવ પાટવ રહ્યા હિવ નાની,
દ્રૂપદી રહી યાદ્ય દામી,

* * *

૩ ઢૂંબનદ પરિ જલ વહિઉં હરિચંદદ,
માનડો મરણ સાધુ મુકુન્દ;

* * *

૪ પુત્ર ગામલિ મહારિણિ કેરા,
દેવ વાવન જઇદ ઘટુ તેરા.

વૃત્તરચના પૃ. ૧૪-૧૫

અહીં દરેક વડોમા અઠીક પંક્તિ મુદ્દ છે. ૧-૨-૪ વડોની પહેલી પંક્તિ મુદ્દ સ્વાગતાની છે, તે દરેકની બીજી પંક્તિ વિટૃતિવાળી છે. ત્રીજી વડોમા ૧લી વિકૃતિવાળી છે, બીજી મુદ્દ છે, અને તેને જ હુ સોચી પહેલાં લઈ છું: ત્રીજી વડોમા એ છે તે પ્રમાણે વાંચીએ તો પઠન અને ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

ઢૂંબનિ પરિ જલ વહિઉં હરિચંદદ
લલલ લલ લલ લલલ લલ ગાલલ

ઉપાન્ત્ય સ્થાનનો માત્ર એક જ ગુરુ અહીં ટકી રહે છે. સમમાત્રકાદેનચી લઘૂ-કરણ વ્યાપાર આગળ હઈ જઈએ તો મેઢ કેવી રીતે ગાતા પામે તે વતાવવાનો આ મુન્દર દાખલો છે. પણ થાત્ય 'દદ' તે 'દે' જેવું જ ઉચ્ચારાતું હશે, એમા ઘણા રહેતી નથી. એવો ઉચ્ચાર વરીએ તો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

લલલ લલ લલ લલલ લલગાગા

સંધિના સ્વરૂપને સ્થિર રાખવાનું બામ ગુરુ જ વરે છે તે આથી ધ્યાનમા આવશે. આપો પ્રવાહ સ્વાગતાનો છે, એટલે કોઈ કુદાલ છડોવિદ અને સ્વાગતામા પઠી શકે, નહિતર આ એકલી પંક્તિને સ્વાગતામા પઠવી એ લગભગ અસાધ્ય છે. એક સાથે આવતા લઘુઓ બોલવામા પણ ફાવતા નથી. "જલ વહૂ" એમ ઉચ્ચારીએ તો મેઢનો કંઈક ઉદ્ધાર થાય છે. પણ એ મેઢ મુન્દર તો બનતો જ નથી. અહીં ગુરુ મૂલતા પણ તેની આગળ આઠ જેટલા લઘુઓ આવે છે, જે વૃત્તોમા ક્યાઈ આવતા નથી. એટલે લઘૂકરણવ્યાપાર વિશે આપણે કહી શકીએ કે તેથી એક સાથે બે સંધિઓના વધા લઘુઓ મેઢા થઈ જવા જોઈએ નહીં. ૪ થી વડોની પંક્તિમા પણ લઘૂકરણવ્યાપાર જ છે તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

ગાલગા લલલ લલ લલગાગા

અહીં પણ બીજા સંધિને વાચનારો ગુરુ તૂટતા બીજા અને ત્રીજા સંધિના લઘુઓ મેગા થઈ જાય છે. છતાં પાઠ, ઉપરની પંક્તિ જેટલો વિનષ્ટ ન લાગતો હોય તો કારણ એટલું જ છે કે આઠ ગાલગાથી સ્વાગતાનો પ્રારંભ

યર્ષ જાય છે એટલે પઠન, ઉપર જંટલુ મુશ્કિલ નથી થાતુ, યાવી સમમાત્ર-
પાદેરાના આ દાસલા સો નિપિટ્ટ જ ગણવા જોઈએ. હવે યાત્રીના બે દાસલા
લઈએ અને ગુરૂચરણના દાસલા છે.

૧ ગાલગા ગાલગા લલગાગા

૨ ગાલગા લગાગા લલગાગા

વપ્રેમા વીજા સપિના બે લઘુઓની જગાએ ગુરુ આવે છે. પહેલાના આટલી
ટૂકી પક્તિમાં ગાલગાની દ્વિચિત્તિ ઉદ્વેગનર જણાય છે. સાથે સાથે એ પણ
કહી શકીએ કે આ ફેરફાર રચોદ્ધતામાં પણ નથી શોભે. વદાચ વધારે સ્થરાય
દેશારો રચોદ્ધતાની પક્તિ આ ફેરફારથી ગાલગા ગાલગા લગાલગા થતા
ગાલગાની વીપ્સા ઉપરાંત લગાના અનેક આવર્તનો. તેમાં કાને અચ્છાદ્ય
છે, જે અમુન્દર દેસાઈ છે. તેના કરતાં વીજી પક્તિ સારી છે. વીજીનો
ફેરફાર પણ રચોદ્ધતામાં સ્થરાય જ દેશારો ગાલગા લગાગા લગાલગા થતાં
પણ લગા એટલો જ પ્રધાન રહે છે. આ ફેરફાર સ્વાગતામાં એટલો સ્થરાય
લાગતો નથી. આપણે કહી શકીએ કે સ્વાગતાના પ્રવાહમાં આ પક્તિ ચાલી
શવે. કારણ કે તેમાં સધિઓ વિવિધ જણાય છે અને વશાની પુનરાવૃત્તિ થતી
જણાતી નથી. ગુરુના લઘુચરણવ્યાપાર સવધી મેં વહુધુ બે બે સધિઓના
લઘુઓ મેળા યર્ષ જાય એ રીતે એ લઘુચરણવ્યાપાર ન થવો જોઈએ, કારણ
કે એમ થવાથી મેળના ઘટસ્વરૂપ સધિઓ નાશ પામે છે, અને પછા લઘુઓનું
ઉચ્ચારણ હમેશાં ક્લેશકર બને છે. ગુરુચરણ વિશે એવું કહી શકાય તેમ
નથી. ગુરુચરણવ્યાપાર સધિ બહાર જઈ જ શકે નહીં, એટલે એમાં સધિ
તદ્દન ભુપ્ત થવાના પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. તેમ તેમાં ઉચ્ચાર વધારે
મુશ્કેલ બનતો નથી. પણ આ વ્યાપાર પણ મેળને તો વિક્ષેપકારક થાય છે. જ
વૃત્તોમાં ગુરુ એટલો વધો ભારે અને ઉત્કટ છે, તેથી તરત મેળનું સમતોલપણ
વિક્ષિપ્ત થાય છે, તેનો સ્તિગ્ધતા એકદમ બગડે છે, અને છન્દ બેઢોળ લાગે છે.
‘એટલે આ વ્યાપારને પણ ધણો બોધો અવકાશ છે, વહુ જ વિરલ પ્રસંગ છે.
આવા દરેક પ્રસંગે કવિએ સમજવું જોઈએ કે તે મેળ બહાર જાય છે, અને એમ
જવાને માટે કાવ્યમાં કોઈ સ્વાસ હેતુ હોય તો જ તે ન્યાય અથવા કાવ્ય
ગણાય.

પ્રાચીન પિપ્પલોએ ‘જાવી વિકૃતિઓને મિત્ર છન્દનું નામ આપ્યું છે. તેને
હું અસાસ્ત્રીય ગણું છું. દાસલા સરીકે હેમચન્દ્રે અને વિરહાકે વપ્રેએ
રચોદ્ધતાની વિકૃતિઓને મિત્રમિત્ર નામો આપેલા છે. હેમચન્દ્રે તેને મૂપણા
નામનું ગણિતક વહે છે, વિરહાકે વિલાસિની વહે છે. વપ્રે એનો ન્યાસ માયા

છન્દો તરીકે આપે છે, જે અગાસ્ત્રીય છે, અને સમજવામાં મુશ્કેલી ઝમી કરે છે." ન્યાત આપ્યા પછી પણ છન્દુ સ્વરૂપ તો પઠનથી જ સમજવાનું રહે છે એટલે હું વર્ત્તોનાં લક્ષણદૃષ્ટાન્તો નીચે આપુ છું:—

પિચ્છ પીવરમહાપઓહરા

વસ્મ વસ્મ ન વયંસ મળહરા ।

વિષ્ફુરન્તગુરવાવગઠિઆ

મૂસળા નરમિરી ડવઢિઆ ॥

છન્દોનું પૃ. ૩૧અ

અહીં પહેલી ત્રીજી અને ચોથી પક્તિ ધ્રુવ રચોદ્ધતાની છે. ત્રીજીમાં વિકૃતિ એટલી છે કે તેના અંત્ય સંધિ તમાલગાને વડલે અહીં લલલલગા છે, અર્થાત્

૧૧. મૂરળાનુ લક્ષણ હેમચન્દ્ર "પી તી મૂપળા ।" એમ આપે છે. તેના ઉપર ટીકા: "દ્વી પંચમાત્રી દ્વો ત્રિમાત્રી યમિતેઽધ્વો મૂપળા નામ ગલિતવમ્ ।" એ પંચમાત્રકો એ ત્રિમાત્રકો, ચરણોમા યમક, એ મૂપળા નામનું ગલિતક. (છન્દોનું પૃ. ૩૧અ) આ રીતે એની ઉત્થાપનિવા નીચે પ્રમાણે અપામ:

મૂપળા : ૫ + ૫ + ૩ + ૩

આ પદ્ધતિને હું અગાસ્ત્રીય એટલા માટે કહું છું કે આ છન્દ યસ્તુતાએ રચોદ્ધતાની વિકૃતિ છે, પણ એનું માપ એવી રીતે આપ્યું છે કે સેથી રચોદ્ધતાનું સ્વરૂપ મચવાઈ શકે નહીં. ઉપરના માપમા જે માત્રા સરવા મૂકી છે તે રચોદ્ધતાના સંધિઓની છે એ રીતે મારી સંધિપદ્ધતિને આ ઉત્થાપનિવાનું હું સમર્થન પણ ગણું.—

રચોદ્ધતા. ગાલગા લલલગા લગા તગા

પણ એ પંચમાત્રક કહેવાથી તો લગાગા ગાગાલ ગાલલલ એમ અનેક યમિને પહેલા એ સ્થાને પ્રસંગ મળે, અને એ સંધિઓથી રચોદ્ધતાના મેઢને જરા પણ અવકાશ મળતો નથી. દાખલા તરીકે

લગાગા ગાગાલ ગાલ લગા

કરીએ તો રચોદ્ધતાનો તો શું પણ કોઈ પણ જાતનો મેઢ રહેતો નથી. આ કરતા વિરહાકે આપેલું લક્ષણ રચોદ્ધતાના મેઢને વધારે સ્પષ્ટ છે.

એ ગુર્વન્ત પંચમાત્રકો + લગાલ + ગા

પંચમાત્રકોને ગુર્વન્ત કહ્યા અને અત્યંત ચાર અક્ષરોનું લગાત્મક રૂપ આપ્યું એટલે રચોદ્ધતાના સંધિઓ વધાઈ ગયા. એ એમ પણ વતાવે છે કે ગુર્વજો જ સંધિઓનું રૂપ વાધનારા છે. પણ એકદર આ માત્રાસંસ્થા આપવાની પદ્ધતિ વૃત્તો માટે અપર્યાપ્ત તેમ જ ખામવ છે.

વીજા સ્થાનના ગુરુની જગાએ બે લઘુ મૂક્યા છે એમ વરદાથી રથોદ્ધતાનો મેઢ શિથિલ થાય છે એટલું જ નહીં, પણ ધ્યાનમા આવ્યું હશે કે એ વિકૃત સધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે એને સ્વાગતાનો પણ કહી શકાય અહીં એ પક્તિ રથોદ્ધતામા આવે છે એટલે એને યાપણે રથોદ્ધતાની વિકૃતિ ગણીએ, પણ જો એ સ્વાગતામા આવી હોત તો એને સ્વાગતાની વિકૃતિ ગણત આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે છદોનું સ્વરૂપ તેના સધિઓ ઉપર આધાર રાખે છે અને લઘૂ-કરણવ્યાપાર સધિઓની વિશિષ્ટતાનો નાશ કરે છે અલવત્ત ગુરૂકરણવ્યાપાર પણ મેઢમા વિક્ષેપ આણે છે પણ એની પ્રક્રિયા સધિઓ સોસરી ચાલી શકતી નથી, એનો વ્યાપાર મધિઓની અંદર જ પુરાઈ રહે છે, પણ લઘૂકરણવ્યાપાર અનેક સધિઓ સોસરી પડે આસા છદના મેઢનો નાશ કરે છે વૃત્તવિવાસમા આપણે ધણી જગાએ લઘૂકરણને જ પ્રવૃત્ત થતો જોયો પણ એ જ વ્યાપાર અતે વૃત્તના વધનો નાશ કરે છે હવે વિરહાનના વિલાસિની છદનો દાઢલો લઈએ

મણિવિરામગણાણ મજ્જઓ

ધિતુઆણ દો દે શિલીમુઢે ।

પતિયવ ચ તદ્વિલાસિણી —

પાઅઅમ્મિ ફુડ્ડણેઊરિલિલ્લે ॥

વૃત્તજાતિસમુચ્ચય ૪, ૧૫

આ શ્લોકમા ઉત્તરાય આજુ શુદ્ધ રથોદ્ધતાનું છે પૂર્વાર્ધમા પણ અત્યસધિ લગાલગા શુદ્ધ રૂપે રહેલા છે પહેલી પક્તિમા પહેલો સધિ ગાલગા જાઈએ તેને વદલે લલલગા છે, એટલું જ પહેલા ગુરૂનું લઘૂકરણ થયું છે એ જ રથોદ્ધતાના વીજો સધિ છે, પણ તે ત્યાં વેઢલાનો નથી વારણ કે વીજા મધિમા ગુરૂકરણ પડે એ લગાગા બન્યા છે વીજો પક્તિમા પણ એ વીજા સધિ લગાગા જ છે, જો કે ત્યાં પહેલો સધિ પોતાના મેઢ રૂપ ગાલગામા જ રહ્યો છે રથોદ્ધતામાં આટલો જ ફેર થયો છે વિકૃતિ છતાં ક્યાઈ સધિ ભાગતો નથી એ સ્પષ્ટ છે વિકૃતિ એવી નથી કે રથોદ્ધતાના મુરય મેઢનો નાશ કરે, અને તેથી આ વિકૃતિને પણ જુદું નામ આપવાની જરૂર ઊભી થતી નથી

પરપરાથી મેઢેલા પિંગલોમા અણવપરાયા છદોનું અને અત્ય મહત્વની વિકૃતિઓનું એટલું વધુ મારણ થયું છે કે એ નવામા નામાની સાફમૂકી વરવાની જરૂર છે અને તેમ છતાં જ્યાં નવા અને સ્વતન્ત્ર મેઢ જણાતો હોય ત્યાં નવું નામ આવશ્યક છે એ ધ્યાનમા રાખવું જાઈએ આ રીતે જ પ્રિયવદાને સ્વતન્ત્ર છદ ન ગણું પણ રથોદ્ધતા અને સ્વાગતા સ્વતન્ત્ર છદા છે જ તેમ જ પ્રમિતાસરા, મનુમાવિણી, થલહસ એ વધાને સ્વતન્ત્ર છદો ગણું વારણકે

जो के ए वधाना मगधो वसततिल्ला साथे बतावी सकाय छे छता तेमाना दरेकनो मेळ स्वतंत्र छे. पण जे छदो सममात्रवादेसव्यापारणी थता होय, अथवा एवाद मात्राना विवर्धन के सदनयी थोडा बदलाता होय, पण कोई नवो मेळ व्यवत न बरता होय, मात्रमूळ मेळनी विवृति ज बतावता होय, जे मूळनी साथे उपजाति के मिश्रण तरीके ज आवी सकता होय पण जेमनामां स्वतंत्र ऊभा रहेवा जेटलु जीवनमामर्घ्य न होय, एवाने जुदा जुदा नामो आपवानी जरूर नयी. अने तीथी में आ ग्रन्थमा बहु ओछा नामो वापर्या छे

अही सुधी जे कई मेळ विशे बहुषु ते उपरणी जणारो के अनुष्टुपने एक ज वृत्त के छद गणता तेनो आ रीते खुलासो कई सकतो नयी. तेमा अमुक् अमुक् अक्षरोनु छधु गुरु स्वरूप नियत न होवाणी उपरनी रीते तेना सधियो पाडी सकाता नयी. पण बीजी एक् रीते सधियो पाडी सकाय. अनुष्टुपना जेटला विवल्पो होय ते दरेकना सधियो जुदा जुदा नियत बरी बतावी सकाय. मारु वक्तव्य स्पष्ट करवा श्री उमासकरना 'रति-मदन' वाक्यमाथी थोडा अनुष्टुपो नीचे उताव छु :

जोती'ती: सिधु उल्लासे ऊछळी ऊछळी जतो,

वेळुमा जळनी रेखा मृदुतामयि आवतो १

परतु पूछ तो एने, खडको काळमीढ त्या

ऊभा ते किंचिते भीज्या, झीकी शिर मध्यो छता ! २

लीलोतरी-लचताने बहे मित्र वसतने

के कैलास तणे भाले विशाळे एक, जो बने, ३ १७०

स्फुरावी तो जुए मजु म्होरती वेल भाषवी,

शिवने हृदये लीला तारीये एवि छे थवी ४

स्वर्गगा शीकरे इन्द्रचाप दीठु जगे बहे,

के शुचि शिवहैये तु रमणा रागनी चहे ? ५

प्राचीना, पृ ६७-६८

आ श्लोकोने आपणे स्वीकारेला सधियोमा न्यासवा होय तो नीचे प्रमाणे न्यास थाप .

गागागागा लगागागा

गालगागा लगालगा

गालगा ललगा गागा

ललगा ललगा लगा

વીજા સ્થાનના ગુહની જગાએ બે લઘુ મૂળ્યા છે એમ વરવાથી રચોદ્ધતાનો મેઢ સિધિલ થાય છે. એટલું જ નહીં, પણ ધ્યાનમા આવ્યું હશે કે એ વિદ્યુત સધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે એને સ્વાગતાનો પણ વહી શકાય અહીં એ પક્તિ રચોદ્ધતામા આવે છે એટલે એને આપણે રચોદ્ધતાની વિદ્યુતિ ગણીએ, પણ જો એ સ્વાગતામા આવી હોત તો એને સ્વાગતાની વિદ્યુતિ-ગણત આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે છન્દોનું સ્વરૂપ તેના સધિઓ ઉપર આધાર રાખે છે અને લઘુ-કરણવ્યાપાર સધિઓની વિસિષ્ટતાનો નાશ કરે છે અલબત્ત ગુરુકરણવ્યાપાર પણ મેઢમા વિક્ષેપ આપે છે પણ એની પ્રક્રિયા સધિઓ સોસરી ચાલી શકતી નથી, એનો વ્યાપાર મધિઓની અંદર જ પુરાઈ રહે છે, પણ લઘુકરણવ્યાપાર અનેક સધિઓ સોસરો અર્થે આજ્ઞા છદના મેઢનો નાશ કરે છે વૃત્તવિકાસમા આપણે ઘણો જગાએ લઘુકરણને જ પ્રવૃત્ત થતો જોયો પણ એ જ વ્યાપાર અતે વૃત્તના વધનો નાશ કરે છે હવે વિરહાવના વિલાસિની છદનો યાજ્ઞલો લઈએ :

મણિવિરામયાણા મજ્જાઓ
ધિત્તુઆણ દો દે શિલીમુલે ।
પતિથ વ ચ તદ્વિલાસિણી -
પાઅઅમ્મિં ફુડ્ડનેઝરિલ્લિએ ॥

વૃત્તજાતિસમુચ્ચય ૪, ૧૫

આ શ્લોકમા ઉત્તરાર્ય આજ્ઞા શુદ્ધ રચોદ્ધતાનું છે પૂર્વાર્ધમા પણ અત્યસધિ લગાલગા શુદ્ધ રૂપે રહેલો છે પહેલી પક્તિમા પહેલો સધિ મારાલગા જોઈએ તેને બદલે લલલગા છે, એટલું જ પહેલા ગુહનું લઘુકરણ થયું છે એ જ રચોદ્ધતાનો વીજો સધિ છે, પણ તે ત્યાં વેવડાતો નથી કારણ કે વીજા સધિમા ગુરુકરણ થઈ એ લગાગા બન્યો છે વીજો પક્તિમા પણ એ વીજો સધિ લગાગા જ છે, જો કે ત્યાં પહેલો સધિ પોતાના મેઢ રૂપ મારાલગામા જ રહ્યો છે રચોદ્ધતામા આટલો જ ફેર થયો છે વિદ્યુતિ છતાં કયાઈ સધિ ભાગતો નથી એ સ્પષ્ટ છે વિદ્યુતિ એવી નથી કે રચોદ્ધતાના મુખ્ય મેઢનો નાશ કરે, અને તેથી આ વિદ્યુતિને પણ જુદું નામ આપવાની જરૂર ઊભી થતી નથી

પરપરાથી મેઢેલા પિંગલોમા અણવપરાયા છદોનું અને અત્પ મહત્ત્વની વિદ્યુતિઓનું એટલું વધુ ભારણ થયું છે કે એ નવામા નામોની સાફમૂર્તી કરવાની જરૂર છે અને તેમ છતાં જ્યાં નવો અને સ્વતંત્ર મેઢ જણાતો હોય ત્યાં નવું નામ આવશ્યક છે એ ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ. આ રીતે જ પ્રિયવદાને સ્વતંત્ર છદ ન ગણું પણ રચોદ્ધતા અને સ્વાગતા સ્વતંત્ર છદો છે જ તેમ જ પ્રમિતાશરા, મજુમાયિણી, વલહસ એ વધાને સ્વતંત્ર છદો ગણું. કારણકે

जो के ए वधाना मबधो वसततिलया साये बतावी शक्याय छे छतां तेमाना दरेकनो मेळ स्वतंत्र छे. पण जे छदो सममात्रवादशाब्दापारपी थता होय, अथवा एकाद मात्राना विवर्धन के राइनपी थोडा बदलाता होय, पण कोई नवो मेळ व्यवत न करता होय, मात्रमूळ मेळनी विवृति ज बतावता होय, जे मूळनी साये उपजाति के मिश्रण तरीवे ज आवी शकता होय पण जेमनामा स्वतंत्र ऊभा रहेवा जेटलु जीवनसामर्थ्य न होय, एवाने जुदा जुदा नामो आपवानी जरूर नथी. अनें तेथी में आ ग्रन्थमा बहु ओछा नामो वापर्या छे.

अहो सुधी जे कई मेळ विशे बहुषु ते उपरपी जणासे के अनुष्टुपनें एक ज वृत्त के छद गणता तेनो आ रीते खुलासो थई शकतो नथी. तेमा अमुक अमुक अक्षरोनु लघु गुरु स्वरूप नियत न होवारी उपरनी रीते तेना सधियो पाडी शकता नथी. पण बीजी एक रीते सधियो पाडी शक्याय. अनुष्टुपना जेटला विवल्पो होम ते दरेकना सधियो जुदा जुदा नियत करी बतावी शक्याय. मादु वक्तव्य स्पष्ट करवा श्री उमाशबरना 'रति-भदन' काव्यमांथी थोडा अनुष्टुपो नीचे उताह छु:

जोती'ती: सिंधु उल्लासे ऊछळी ऊछळी जतो,

वेळुमा जळनी रेखा मृदुतामयि आवतो १

परतु पूछ तो एने, खडको बालमीड त्या

ऊभा ते विंचिते भीज्या, झीकी शिर मध्यो छता ! २

लीलोतरी-लचताने वहे मित्र वसतने

के कैलास तणे भाले विशाले एक, जो वने, ३ १७०

स्फुरावी तो जुए मजु म्होरती बेल माधवी,

शिवने हृदये लीला तारीये एवि छे थवी ४

स्वर्गंगा शीवरे इन्द्रचाप दीठु जगे वहे,

के शुचि शिवहंये तु रमणा रागनी चहे ? ५

प्राचीना, पृ ६७-६८

आ इलोकोने आपणे स्वीकारेला सधियोमा न्यासबा होय तो नीचे प्रमाणे न्यास थाच

गागागागा लगागागा

गालगागा लगालगा

गालगा ललगा गागा

ललगा ललगा लगा

१

લગાલગા લગાગાગા	લલગાગા લગાલગા	
ગાગાગાગા લગાગાગા	ગાગા લલગા લગા	૨
ગાગાલગા લગાગાગા	લગાગા લલગા લગા	
ગાગાગા લલગા ગાગા	લગાગા લગાલગા	૩
લગાગાગા લગાગાગા	ગાલગાગા લગાલગા	
લલગા લલગા ગાગા	ગાગાગાગા લગાલગા	૪
ગાગાગાગા લગાગાગા	ગાલગાગા લગાલગા	
ગાલગા લલગા ગાગા	લલગાગા લગાલગા	૫

અહીં ન્યાસ મૂલતા પાદાન્ત હ્રસ્વને ગુરુ વરી મૂલ્યો છે, અને છેલ્લી પવિત્રતા 'શુચિ'નો 'ચિ' ગુરુ ગણ્યો છે કારણ કે અનુષ્ટુપમા ધીજો અને ત્રીજો વધે અક્ષરો લઘુ આવી શકતા નથી, એટલું ન્યાસપદ્ધતિ વિશે વહેવાનું. હવે ન્યાસમા જે જે સધિ પ્રતીત થાય છે તે સર્વ પૂર્વે આવી ગયેલા જણાશે" પણ આટલા વધા ભિન્ન છદોને એક નામ આપી શકાય ? અનુષ્ટુપનું બહુલતમ ગુરુવાલું રૂપ

ગાગાગાગા લગાગાગા , ગાગાગાગા લગાલગા

અને બહુલતમ લઘુવાલું રૂપ

લલગા લલગા ગાગા   લલગા લલગા લગા

૧૨ આમ કહુ છું પણ તે માટે જરા સાશવ તો છું :

તદન્વયે શુદ્ધિમતિ પ્રનૂત શુદ્ધિમત્તર ।

દિલીપ ઇતિ રાજેન્દુરિન્દુ ક્ષીરનિધાવિવ ॥

રઘુવંશ, ૧ ૧૨

તેનો ન્યાસ

લગા લગા ગાલલગા	લગાગા ગાલગા લગા
લગા લલલગા ગાગા	ગાગાગા લલગા લગા

પ્રથમ ચરણમા ગાલલગા આવે છે તેને આપણે કયાય સ્વીકાર્યો નથી અલબત્ત એને પરિહરવા લગા લગાગા લલગા એમ સધિઓ છૂટા કરી શકાય, પણ સધિઓના સંસ્કારો પહેલા જણાવ્યા તેવા જણાય છે તેની સામે એમ વહી શકાય કે એ પ્રતીતિનું કારણ પવિત્રતા કે ચતુરક્ષર શબ્દો છે એ છે એ સર્વ, છતાં સધિઓના આ પૂર્વવકરણ અને ન્યાસથી સતોષ થતો નથી એટલું નોંધવું જોઈએ.

એ વે ઘણે જાનેક સધિઓ આવે છે — આવી શકે, એ વધાને એક જ અનુ-
ષ્ટુપ નામ આપી શકાય? મિત્રોપજાતિનું દુષ્ટાન્ત અહીં કામ આવી શકે? મિત્રોપજાતિ પ્રવાહમા વેટલાવેટલા વૃત્તો આવી જાય છે! એ વધાને આપણે
એક જ ઉપજાતિ કે મિત્રોપજાતિનું નામ આપીએ છીએ નામ યોદાસતાવા વિરો
પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન એ છે કે એ છન્દપ્રવાહને આપણે સ્વીકારીએ છીએ, એને
સ્વચ્છન્દ ગણતા નથી, તો આને પણ એક પ્રવાહ તરીકે સ્વીકારી ન શકીએ? આ
એવો પ્રવાહ છે કે જેમા વ્યક્તિના જુદા જુદા નામો પિંગલે પાડ્યા નહીં. માત્ર
મિત્ર પ્રવાહને જ એજ નામ આપ્યું, અને એ રીતે અનુષ્ટુપને શુદ્ધ સંસ્કૃત વૃત્તપ્રવાહમા
સ્થાન આપી ન શકીએ? જલવત્ત સ્યારે પણ એને અર્થતમ વૃત્ત તો ગણવું જ
પડે કારણ કે એનો ઉપસહાર લગાલગા એવા સ્થિર સધિથી સમચરણમા જ થાય
છે. પણ આ સ્થિતિ સનોપકારક લાગતી નથી. મિત્રોપજાતિમા આપણે સ્વીકારીએ
છીએ કે તેમા છદો વદલાય છે, અર્થાત્ તેમા આવતા ભિન્ન ભિન્ન છન્દોને આપણે
સ્વતંત્ર છદ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. માત્ર એટલું વિશેષ કે એના કુદાલ મિત્રણથી
એક પ્રવાહ ચાલી શકે છે એમ આપણે કહીએ છીએ. પ્રવાહને એજ નામ આપવાથી
દરેક પક્તિનો છદ એક જ છે એવું નિષ્પન્ન થતું નથી. અને મિત્રણમા ત્રિષ્ટુપની
માઢીને પૃથ્વી મુધીના પ્રયોગો થયા છે અર્થાત્ આ મિત્રણમા જુદા વૃત્તને
જુદું વૃત્ત જ આપણે ગણીએ છીએ અનુષ્ટુપમા આપણે એમ ગણતા નથી તેનો
પઠનસંસ્વાર એવો નથી એમા દરેક પક્તિ અનુષ્ટુપની જ વિષમ કે સમ પક્તિ
છે. તો એક જ સ્થાને આવતા ભિન્નભિન્ન અનુગુણુચ્છો ક્યા સિદ્ધાન્તથી આવી
શકે છે, અને કેવી રીતે એ પ્રશ્ન રહે છે જ, આ વધા કારણોને લીધે આ
અનુષ્ટુપને આપણે જલ્યાર મુધી સ્વીકારેલા વૃત્તોમા સ્થાન આપી શકીએ નહીં.

આપણે મેઢ સપ્તમી સામાન્ય રૂપે કઈક કહી વૃત્તોના આ વિમાગનો
ઉપસહાર કરીએ તે પહેલા એક વાત તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ મેં અહીં વાલ્યુ
કે સંસ્કૃત વૃત્તોમા વે મોટા કુટુંબો છે, એક ઇન્દ્રવજ્રાનું અને ઘીજી શાલિનીનું.
વજ્રે વેદકાલના ત્રિષ્ટુપો છે વજ્રેમાયી અનેક પ્રકારના નવા વૃત્તો વિસ્તર્યા છે
એ વધા મેં જે ક્રમમા તેમનો વિસ્તાર વસાવ્યો એ જ ક્રમે વિવસ્થા છે એમ
કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. મારી દૃષ્ટિ અહીં પૌર્વાપર્યતી નથી, પણ વૃત્તોની મેઢની
દૃષ્ટિએ સરસામણી કરતા તેમના વધોમા જે સબધ દેખાય છે તે ચતાવવાની
છે. તે ઉપરાંત અહીં મારે એ કહેવું છે કે આ વધો વિષાસ વૃત્તોને લઘુવાહુલ્ય
તરફ લઈ જનારો છે ઇન્દ્રવજ્રા અને શાલિની વજ્રે ગુરુપ્રધાન વૃત્તો છે તેમના
કુટુંબના ઘીજા વૃત્તોને આ દૃષ્ટિથી જોતા વધા ધીમે ધીમે વધારે વધારે લઘુ-
વાહુલ્ય તરફ જતા જણાશે અહીં એ વધા તેના કુલ અક્ષરો અને લઘુગુરુની
સંખ્યા મુકી વતાવું છું :

વૃત્ત	કુલ અક્ષરમંથ્યા	ગુરુસંખ્યા	લઘુસંખ્યા
ઇન્દ્રવજ્રા	૧૧	૭	૪
ઉપેન્દ્રવજ્રા	૧૧	૬	૫
દ્વિવજ્રા	૧૨	૭	૫
વિશસ્થ	૧૨	૬	૬
વસતતિલકા	૧૪	૭	૭
રયોદ્ધતા	૧૧	૫	૬
સ્વાગતા	૧૧	૫	૬
પ્રિયવદા	૧૨	૪	૮
ચન્દ્રવર્ત્ત	૧૨	૪	૮
ચપલા	૧૧	૫	૬
પ્રમિતાક્ષરા	૧૨	૪	૮
મજુભાષિણી	૧૩	૫	૮
દ્રુતવિલિખિત	૧૨	૪	૮

શાલિની	૧૧	૯	૨
વૈશ્વદેવી	૧૨	૧૦	૨
વાતોમિ	૧૧	૮	૩
મદાક્રાન્તા	૧૭	૧૦	૭
સમ્બરા	૧૨	૧૨	૯
માલિની	૧૫	૭	૮
હરિણી	૧૭	૮	૯
સુવદના	૨૦	૧૦	૧૦

વાકી ષોઢા જ રહ્યા તે જોઈ રહ્યા

પૃથ્વી	૧૭	૭	૧૦
નર્દટન	૧૭	૫	૧૨
શિલરિણી	૧૭	૮	૯
પાર્શ્વવિક્રીડિત	૧૯	૧૧	૮
પ્રહરિણી	૧૩	૭	૬
રુચિરા	૧૩	૫	૮

અર્થસમવૃત્તો પણ આમા અપનાદરૂપ નથી એ છદોના પ્રાચીન સ્વરૂપના માત્રાત્મક માગમા એવસાપે ગુરુઓ આવી શકતા પણ છેવટે એમનાં જે લગાતમક રૂપો

સસ્કૃત સાહિત્યમા નિયત થયા તે વધા લઘુપ્રધાન જ થયા વંતાલીયનુ ગુરુવહુલતમ રૂપ વંસારી છે તેમા સમ વિપમ પાદોના ગુરુલઘુની સહ્યા નીચે પ્રમાણે છે

		કુલ	ગુરુ	લઘુ
વંસારી {	વિપમ	૯	૫	૪
	સમ	૧૦	૬	૪

તેનુ એક રૂપ વિયોગિની છે

વિયોગિની {	વિપમ	૧૦	૪	૬
	સમ	૧૧	૫	૬

તેનુ લઘુવહુલતમ રૂપ અપરવક્ત્ર છે

અપરવક્ત્ર {	વિપમ	૧૧	૩	૮
	સમ	૧૨	૪	૮

હવે ઔપચંદસિત્તનો જુદો વિચાર કરતો નથી પણ આટલા સમીક્ષણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વૃત્તોનો વિકાસ ગુરુવહુલતામાથી લઘુવહુલતા તરફ થયો છે ગુરુવહુલ વૃત્તા પ્રીઢિ અને ગૌરવને વ્યક્ત કરવા સમર્થ છે, લઘુવહુલ વૃત્તો માદવ અને લાલિત્યને માટે યુક્ત છે આ દૃષ્ટિએ વહી શકીએ કે વૃત્તવિકાસમા માદવ અને લાલિત્યની છન્દસામગ્રી વધી છે વહી એ પણ કહી શકીએ કે જેમા વધે શક્તિશા સરસી હોય એવા અયતિવ વૃત્તો પ્રૅપ્ટુમ ઉપ-જાતિ અને વસતતિત્તવા છે, અને તેની નજીવમા જ પૃથ્વીને મૂકી શકીએ માટે જ લાવા વૃત્તાન્તવચનને માટ આ વૃત્તો વધારે સગવડવાળા નીવડે સયતિવ વૃત્તોને માત્ર આ દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય ત્રીજી કારણ કે તેમા લઘુઓ અને ગુરુઓ સઢગ સતત આવે છે, અને પક્તિની લવાઈનુ એક નવુ તત્ત્વ અદર ડમેરાય છે એ રીતે એ વધારે અટપટા છે આ લઘુગુરુસતતિ શાર્દૂલવિક્રીડિતમા ટૂકામા ટૂકી આવે છ એટલુ જ વિશેષ નોધવા જેયુ છે

આ પ્રકરણોમા આપેલા ચરણના આ લાવા પૃથક્કરણથી સ્પષ્ટ થયુ હશે કે ચરણોના આ અતિમ ઘટકો તે સધિઓ છે આ સધિઓ, વધા, પઠનમા મેલના મિત્ર અવયવો હોવાનો સસ્કાર યાડે છે તે, વધા જ ગુર્વન્ત હોય છે અને મિત્રમિત્ર સહ્યાના ગુરુઓ, કે લઘુઓના વનેલા હોય છે આ લઘુઓ અને ગુરુઓ તે વૃત્તપિંગલના મૂલમૂલ તત્ત્વો છે તે પરસ્પર અપ્રમેય છે છન્દોગપત્તની રચનામા સૌથી પહેલા આ લઘુઓ ગુરુઓના સધિઓ વને છે પછી એ સધિઓથી જ, એ સધિઓના મિત્રમિત્ર વિન્યાસથી મિત્રમિત્ર છદો વને છે અના-વૃત્તસધિ અક્ષરમેલ વૃત્તોનો મેલ લઘુગુરુઓના નિયતક્રમવિન્યાસથી થાય છે

એ તરફ છે, પણ વિન્યાસમાં એ લઘુગુરુઓ અલગ અલગ ઘટકો નથી હોતા પણ તે પ્રથમ સંધિઓમાં નિવદ્ધ થયેલા હોય છે, અને છન્દોની સર્વ રચના આ સંધિઓના પ્રપચની છે. નવા છદો રચાતા પણ આ સંધિઓ જ ગતિમાન થઈ નવરચના સર્જે છે. નૈયાયિકોના મતે જેમ પરમાણુઓમાંથી સીધે-સીધા પદાર્થો વનતા નથી, પણ તેના પ્રથમ દ્વચણુઓ ત્રિસરેણુઓ બને છે, અને પછી તેના સંયોગથી પદાર્થો વને છે, તેમ અહીં પ્રથમ લઘુગુરુઓના સંધિઓ બને છે અને પછી તેમના મયોગથી ભિન્નભિન્ન છદોરચના બને છે. ક્યવા અર્વાચીન રૂસાયનગાસ્ત્ર પ્રમાણે જેમ પરમાણુ, પ્રોટોન અને ભિન્નભિન્ન સંસ્થાના ફેલેક્ટ્રોનેનું વેનેલુ હોય છે, અને પછી એ પરમાણુઓના રાસાયનિક સંયોગોથી ભિન્નભિન્ન પદાર્થો વને છે તેમ અહીં પ્રથમ ઓછામાં ઓછા એક ગુરુ અને યોગ ગુરુઓ કે લઘુગુરુઓ અમુક રીતે ગાંઠવાઈ તેના સંધિઓ વને છે. પરમાણુની રચનામાં એકાદ ફેલેક્ટ્રોન વધતાં કે ઘટતાં જેમ પરમાણુનું આકૃતિ સ્વરૂપ વદલાઈ જાય છે, તેમ આ સંધિઓમાંથી એકાદ લઘુ કે ગુરુ ઘટતાં છંદનું સ્વરૂપ વદલાઈ જાય છે. સંધિઓની ગોઠવણીનો ક્રમ વદલાતાં પણ છંદનું સ્વરૂપ વદલાઈ જાય છે. આ સંધિઓ આટલા જ લઘુગુરુના આવા ક્રમથી જ કેમ વધાયા, અને તેના અમુક રીતનાં વિન્યાસથી છન્દોનો મેલ કેમ બન્યો અન્યથા કેમ નથી વનતો તેનો ખુલામો હું કરી શકતો નથી. એ સંબંધી મારે ઘટલુ જ કહેવાનું છે કે આટલા સંધિઓના આટલા ન્યાસથી જ મેલ વની શકે છે, એવી છન્દ-સીઠવની કોઈ અજ્ઞાત આવશ્યકતા છે.

અગ્રેજી ફારસી અને માત્રામેલો છદોનો મેલ, જેની સાથે આપણે સાધારણ રીતે પરિચિત છીએ, તેના કરતાં આ મેલ વધુ વિલક્ષણ છે. ઉપર કહ્યા તે વધા મેલો અમુક સંધિના આવર્તનોથી નિષ્પન્ન થાય છે. અગ્રેજીનો મેલ ઇમાન્વિક ટ્રોફિક કે એવા સંધિના અમુક અવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે. ફારસી ગણલોનો મેલ મફાઈલુનું કે એવા એક કે વધારે સંધિઓના આવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે. આરબી માત્રામેલ રચનાનું પણ એમ જ છે. પણ ઉપર કહ્યાં તે વૃત્તોનો મેલ એવા કોઈ આવર્તનથી સિદ્ધ થતો નથી, પણ લઘુગુરુના સંધિઓની ગોઠવણથી સિદ્ધ થાય છે. એ રીતે એ, જગતના આપણને પરિચિત મોટાભાગની પદ્યરચનાથી ભિન્ન પ્રકારનો છે, અને આવર્તનો ઉપર આધાર નહીં રાખતો હોઈ વિલક્ષણ છે, ગૂઢ છે, સંવાદના કોઈ ગૂઢ નિયમને વશ વર્તે છે, અને હું જાણું છું ત્યાં સુધી યોગ કોઈ સાહિત્યની પદ્યરચનાની સંધિઓ કરતાં આની સંધિસામગ્રી ઘણી મોટી અને ઘણા મોટા વૈવિધ્યવાળી છે. સંસ્કૃત વૃત્તોની અસર એ રીતે અનન્ય છે. સંસ્કૃત વૃત્તોનું ભાષાંતર માત્રામેલો છદોમાં ઉતારતાં જે અમતોષ, જે ઠણપ રહી જાય છે તેનું એક વિશેષ કારણ આ છંદની અનન્યતા છે.

આ છદો આજ સુધી ગવાતા, એ સર પળ તે તાલથી ગવાતા નહીં. માત્રામેઢ છદોમા આપણે આગળ જોઈશું તેમ, સધિના સ્વરૂપને સંગીતના તાલ સાથે સંબંધ છે. એવો તાલ રાજેનો સમઘ આ વૃત્તોને નથી. 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર'મા આ વૃત્તોના પઠન અને ગાન સમઘી વર્ણન મળી આવે છે. અને 'તેમા તાલનો ઉલ્લેખ નથી.' અને અર્વાચીન છન્દવિવેચકો પળ આ વાવતમા ગમત છે

૧૩. 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર'મા પાઠ્યગુણો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે : "પાઠ્યગુણા નિદાની વક્ષ્યામ. । તથ્યા સપ્તસ્વરા, ત્રીણિ સ્થાનાનિ, ચત્તારો વર્ણા, દ્વિવિધા કાકુ, પઢલકારા, પઢગાનીતિ ।" (મ. ના. ગા. વાં. ૨, પૃ. ૩૮૫) સપ્ત સ્વરો, ત્રણ સ્થાન, ચાર વર્ણ, બે પ્રચારની કાકુ, છ અલેકારો, છ અગો. તેમા સપ્ત સ્વરો તે રાગીતના પ્રસિદ્ધ સા રે ગ મ ઢગેરે સપ્ત સ્વરો છે (એજન પૃ. ૩૮૬). ત્રણ સ્થાનો તે ઉર, કઠ અને શિર છે. (એજન. પૃ. ૩૮૭) ચાર વર્ણો તે ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વરિત અને કપિત છે (એજન પૃ. ૩૯૦). બે પ્રચારની કાકુ તે સાપાશ અને નિરાપાશ એમ બે પ્રકારની છે (એજન પૃ. ૩૯૧) છ ઝલમારો તે ઉચ્ચ, દીપ્ત, મન્દ્ર, નીચ, દ્રુત અને વિલંબિત છે (એજન પૃ. ૩૯૨). છ અગો તે વિષ્ણુદ, અર્પણ, વિસર્ગ, અનુસંધ દીપન અને પ્રગમન (એજન પૃ. ૩૯૬). આ વધા શબ્દોના અર્થો વિવરણ અને પ્રયોગ વિના પૂરા સંમજાવ એવા નથી પણ તેનો ગમે તે અર્થ હોય તે છતાં આમાં તાલ આવતો નથી એટલું અવશ્ય કહી શકાય ચૌલમ્બાની આવૃત્તિમા (અધ્યાય ૧૯મો પૃ. ૨૨૧થી પૃ. ૨૨૪) તથા નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમા (અધ્યાય ૧૭મો પૃ. ૨૮૦થી ૨૮૪) પાઠ્યના આ જ ગુણો કહેલા છે તેમ છતાં આ બે આવૃત્તિઓમા અધ્યાયને અંતે આવતા "એવમેતત્સ્વરકૃત કલાતાલલયાન્વિતમ્ । દશરૂપવિધાને તુ પાઠ્ય યોજ્ય પ્રયોક્તૃભિ ।" આ શ્લોકમા તાલનો ઉલ્લેખ આવે છે પણ તે પાઠદોષ છે એ સ્થાનના ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીક્ષના પુસ્તકમા (પૃ. ૪૦૪) 'કલાકાલલયાન્વિતમ્' પાઠ છે તે સ્વરો સમજવો જોઈએ. અને એ જ અધ્યાયમા આ જ સંબંધમા આગળ કલાકાલનો ઉલ્લેખ ત્રણેય પુસ્તકોમા આવે છે "વિપાદે ચ વિતર્કે ચ પ્રશ્નેઽવામર્ષે એવ ચ । કલાકાલ પ્રમાણેન પાઠ્ય કાર્યે પ્રયોક્તૃમિ. ।" (શ્લોક ૧૪૧, પૃ. ૪૦૨) અને આ જ શ્લોક થોડા પાઠાન્તર સાથે ચૌલમ્બા આવૃત્તિમા (શ્લોક ૬૯, પૃ. ૨૨૫) અને કશા પણ પાઠભેદ વિના નિર્ણયસાગરમા (શ્લોક ૧૨૮, પૃ. ૨૮૫) મળી આવે છે અહીં જે કઈ કહેલું છે તે છન્દના પઠન વિશે નથી, પણ ભાવપ્રદર્શન વિશે છે એ સ્પષ્ટ છે, એટલે સદર્મ જોતા તાલ શબ્દને સ્થાન નથી એટલું અવશ્ય કહી શકીએ.

કે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલ્યવૃત્તો તાલ સાથે ગવાનાં નથી નરસિંહરાવ ગુજરાતીમા વપરાતા છદો વિશે ચોલતા માત્ર હરિગોત જેમા છદોને જ તાલબદ્ધ થદે છે. માલિની મદાશ્રાન્તા જેવાને નહીં. (Gujarati Language and Literature vol II, p. 245) કે. હ. ધ્રુવ પદ્યરચનાના ભિન્નભિન્ન પ્રકારો વિશે ચોલતાં થદે છે: "પૃથ્વી, નિસરિણી, સમ્યરા આદિ વૃત્ત લઘુગુણ રૂપની મવાદી યોજના દ્વારા ઊપજતી નાદલહરીને લીધે ગેય છે તોટવ, મુજગપ્રયાત, પચનામર આદિ આવૃત્ત સધિના રૂપમય વિશેષમા તાલ-વદ્ધ હોઈ ગેય જ છે. . . ." (સા વિ. ૧, ૧૧૭) અર્થાત્ વૃત્તો તાલ સાથે ગવાતા નથી. કે. હ. ધ્રુવના જ માધ્યમર જેમા ધર્વે આ ચાલત વિસ્તારથી અને દાસલાદલીલથી સ્પષ્ટ થદે છે "ઢલવત્ત આ વૃત્તોને પણ તાલવદ્ધ થરી થતાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને એ પ્રયત્ન મીલાવશ પોતેસા જેવા સંગીતકોવિદને હાથે યડોદરાના મહારાજા મયાજોરાવના આશ્રયે પુસ્તક-રૂપ પામેલ હોવાથી એને પ્રતિષ્ઠા પણ મળી છે. પણ એ માસ્ત્રીય પદ્ધતિ નથી. દાસલા તરોકે એ પ્રયત્નમા આવૃત્તસધિ અને યનાવૃત્તસધિ છન્દોનો ભેદ ગળ્યો નથી અને તેમા યતિ વિરામ કે વિલમ્બન રૂપે આવી રાજતી નથી."

૧૪. . . . "આ સધિઓ જણાવ્યા, તેમાથી કોઈ પણ એક જ સધિની થે અથવા તે કરતા ધણી આવૃત્તિઓથી જો વૃત્ત બનાવવામા આવે તો તે વૃત્ત ગેય એટલે ગાયનને અનુકૂલ થશે પણ જો જુદા જુદા અનુવાદી [=અવાદી] સધિઓ લઈ તેનું વૃત્ત બનાવીએ તો તે પાઠમ એટલે કે શ્લોકની માફક ચોલાતું વૃત્ત થશે, થેમકે એક જ સધિ પુન પુન અનેક વાર જાયે, તો, ગાયન પશે તાલના સરસી માત્રાના સમૂહો થતા હોવાથી કોઈ પણ ચોલાસ તાલમા ગાઈ થવાવાનો અનુકૂલતા થશે પરતુ પાઠમવૃત્તમા એક જ સધિ, થે થરતા થધારે વાર આવર્તન પામતો નહીં હોવાથી ગાયન પશે કોઈ એક મુકરર તાલ થતો નહિ હોવાથી પાઠમ વૃત્ત તે માત્ર પાઠ (પઠન) થરવાની રીત પ્રમાણે ચોલાશે " . . . . (ગાયનવાદન પાઠમાળા પુ ૧. વિ ૩. છદોગીતવિનોદ પૃ. ૧૧૦)

૧૫. આનો સચોટ દાખલો પ્રહરિણી છે પ્રહરિણીની માત્રા ગણતા થીસ થાય છે તેને મીલાવશે ૧૦ માત્રાનાં તાલમા મૂકી થતાવી છે, નીચે પ્રમાણે:

રાગ શહના, તાલ ચતુશ્રજાતી પ્રતિમઠતાલ વિલવકાલ માત્રા ૧૦

રી રી રી રિ ગ । મ પ મા ગ રી રિ । ગા સા

૨ ૨ ૨ . ૨ ૨ ૨ ૨

પ્રહરિણીની જ પક્તિ તેમણે સંગીતના સ્વરોમા મૂકી છે, અને જે સ્વર થે માત્રાનો કરવાનો છે તેની નીચે મેં ૨નો અક લખેલો છે. આ રીતે પ્રથમ તાલમા

અન એ પ્રયત્ન, વૃત્ત સર્વથી ઓછા ક્ષ્યાત્યથી ઉપસ્થિત થયો જણાય છે. વૃત્ત સંપૂર્ણ રીતે સંગીતની રીતે તાલવદ્ધ ન ગવાય એમાં જાણે કઈવા આપણા છંદોની અપૂર્ણતા હોય, નામોશી હોય એવી સમજણથી થયો જણાય છે. એ સર્વથમાં તો બર્વે કહે છે તે યોગ્ય જણાય છે કે “પાઠ્ય અને ગેય એ બેનો” માર્ગ પ્રાચીન કાલથી જ ભિન્નભિન્નપણે પ્રવર્તતો આવેલો જણાય છે. આ ઉપર ત્વક ન આપતા ઘણા સંગીતજ્ઞોનો એવો મત છે કે, ગમે તેવા વૃત્તને ગમે તે રાગતાલથી ગાઈ શકાય છે, તો પછી પાઠ્ય શ્લોકને માટે આવો નિર્બંધ શો? આં અભિ-પ્રાય ધરાવનારામાં કાવ્ય, પિંગલ, શબ્દનૃત્યનો સંવાદ અને એ બધાનો સંગીત સાથે કેવા યોગથી સંયોગ કરવામાં આવે તો કર્ણસંવાદના રસમાં ક્ષતિ થશે કે નહીં, એ વિશેનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન ન હોવું જોઈએ, એટલું જ ટૂંકામાં કહી શકાશે.” (ગાયનવાદન પાઠમાળા પૃ. ૧૧૦)

પણ તાલવદ્ધ ન ગાઈ શકાય એમ કહેવા સાથે આ વૃત્તો પણ ગાવાના છે એવો અભિપ્રાય તો પ્રવર્તે જ છે. ઘર્વે પણ એમના આ પુસ્તકમાં દરેક છંદ પરંપરા પ્રમાણે કેવી રીતે ગવાય છે તેનું સ્વરાકન આપે છે. અને ઉપર પ્રમાણે કહેતા છેલ્લે ઉપસંહારમાં કહે છે: “મમરાઓનો ગુજારવ બે કે ત્રણ સ્વરમાં થાય છે તેમ પાઠ્યવૃત્તોનું ગુજન બે ત્રણ ચાર કે પાંચ સ્વર સુધી પણ કરી શકાશે.” (એજન)

અલગત અત્યાર સુધીની પરંપરા ગાવાની છે અને શ્લોકવદ્ધ પદો પ્રાચીન રીતે કે તેમાં થોડો ફેરફાર કરીને ગાઈ શકાય તેની ના નથી. પણ અર્વાચીન પિંગલને આ સર્વથમાં નવું કહેવાનું એ છે કે આ વૃત્તોનો સંગીતના સ્વરો વિના પણ પાઠ કરી શકાય છે વૃત્તોની આ પઠન-ક્ષમતા એ છંદોવિકાસમાં આવતી અદ્યતન દૃષ્ટિ છે. કલાઓનો ઇતિહાસ જોતા કલાઓ પ્રયમાવસ્થામાં સર્વોર્ણ રૂપમાં જ ‘મઢી’ આવે છે અને ધીમે ધીમે વિકસતી વિકસતી જ ભિન્ન થઈ ભિન્નભિન્ન પ્રસ્થાન કરે છે તેમ કાવ્ય આજ સુધી સંગીત સાથે સંદિગ્ધ હતું, તે આ યુગમાં સ્વતંત્ર થાય છે, એ માત્ર શબ્દ અને અર્થની જ કલા રહે છે, અને આ વૃત્તોમાં સંગીતથી સ્વતંત્ર પોતાનો મેલ પ્રગટ કરે છે તેને બે ત્રણ સંગીતના સ્વરોની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી, આવશ્યકતા રહે છે માત્ર અર્થાનુસારી છંદોવદ્ધ પઠનની કાવ્ય જેમ નાટ્યકલા સાથે સંબંધિત રાખે છે, અને તેથી જેમ અદ્ભુત કલાકૃતિઓને પ્રગટ કરે છે તેમ તે સંગીત સાથે

અહીં પ્રહર્ષિણીના પહેલા પાંચ અક્ષરો આવે છે. અને ત્યાં ત્રણ અક્ષરો પછી યતિને અવકાશ નથી, યતિ ને જ હોય એ રીતે પહેલા પાંચ અક્ષરો ત્યાં ગાવાના આવે છે. (સંગીતાનુસાર. છંદોમંજરી, પૃ. ૩૬).

પણ સારીમાય રાસતું આવ્યું છે અને રાગનો પણ એ રૂઝામૂલક સાહચર્ય
હોતો, વાલ્યના પોતાના અસ્તિત્વ માટે એ આવશ્યક અગતીનો નહોતો.

અને આ સ્વાતંત્ર્યથી વાલ્યે નવી જ પ્રગતિ કરી છે તે મર્મ વાલ્યરસજો
સમજી શકો અર્વાચીન યુગમાં સ્વ વાલ્યે એક જ છન્દનો નવો શ્લોકવધ
(મંડશિષારિણી) આપ્યો અને એ જ વાલ્યમા માયને અનુકૂલ રીતે છદો
વદલવાની શૈલી આપણને આપી સદ્ગત નરસિંહરાવે સયાદી પણ ભિન્નભિન્ન
છદોના ચરણોનો નવો શ્લોકવધ આપ્યો, અને તેમાંથી અનેક છદોના
ચરણોના ચાર કે વધારે પંતિઓના શ્લોકવધો થયા. પ્રો. વ. ક. ડાકોરે
આપણને અનેક છન્દોની પંક્તિઓની થતા છન્દ પ્રવાહોનો પ્રયોગ કરી વતાવ્યો
અને તેથી વાલ્યને યલ્લી નથી મુક્તિ મળી, અને વાલ્યે અનેક છન્દોના નવા
પ્રયોગ કરી વતાવ્યા એમાં કવિને જૂના નવા છન્દોનું એક મોટું ક્ષેત્ર
મળે છે, તે દરેક વાલ્યમગીને અનુકૂળ છન્દ પસંદ કરી શકે છે કે નવો
યોજી શકે છે, અને તેથી વાલ્યમાયને શબ્દદેહે લાવા ફલજ ઉપર અર્ચાનુસારી
નર્તન કરવાને અપૂર્વ અવકાશ અને પ્રસંગ મળે છે. છન્દના આ વિકાસમાં
ગુજરાતી વાલ્યે સાત્ત્વિક અભિમાન લેવા જેવો ફાલો આપ્યો છે, એમ કહેવામાં
સ્વમાયાસાહિત્યના અભિમાનજન્ય કોઈ અત્યુક્તિ નથી થઈ જતી એમ માનું છું.

માત્રામેલ કે જાતિછંદો : પરંપરાગત સ્વરૂપ

વીજા પ્રકરણમા છંદોના પ્રકારોની ચર્ચા કરતા માત્રામેલ કે જાતિ-છંદોના સ્વરૂપની સામાન્ય રૂપરેખા દૃષ્ટાન્ત સાથે બતાવી હતી. આનું સ્વરૂપ સમજવું એક રીતે વધારે સહેલું છે. વારણ કે છંદમા આવર્તન તરત જોઈ શકાય છે. આનો મેલ આવર્તનાત્મક છે અને છતાં આના મેલ વિશે પણ મારે કેટલુંક કહેવાનું છે, જેના વિના છંદોના મેલની મીમાસા હું અધૂરી માનું છું. આ મીમાસા કરવા માટે તેની પૂર્વભૂમિકા તરીકે, મેં વૃત્તમા કર્યું હતું તેમ, પ્રથમ જાતિછંદોનું પરંપરાગત સ્વરૂપ આપી જાઉં છું. એમ કરવામા પણ હું છંદોનો નમ માની રીતે જ લઈશ અને નિરૂપણ પણ મારી સજ્ઞામા કરીશ.

માત્રામેલ છંદોનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે ગણોચી નિરૂપાય છે. આ ગણો તે અક્ષરમેલ વૃત્તો નિરૂપવાના અક્ષરગણો નહીં, પણ ભિન્નભિન્ન સંખ્યાના માત્રા-ગણો છે. પ્રાચીનત્તમ પિંગલના ‘છંદ-સૂત્ર’મા માત્ર ચાર માત્રાના ગણનો ઉલ્લેખ છે. પણ પછી પિંગલોમા જુદી જુદી માત્રામેલ રચનાઓ આવી અને નિરૂપણ પદ્ધતિ ક્ષીણપટવાળી થતાં જરૂરિયાતો વધી તેથી પિંગલોએ જુદી જુદી સંખ્યાના માત્રાગણો સ્વીકાર્યાં, હેમચંદ્ર કે ત્રણ ચાર પાંચ અને છ માત્રાના ગણો સ્વીકારે છે, અને તેના વડે છંદોના સ્વરૂપો નિરૂપે છે. ‘પ્રાકૃતપેંગલ’કાર અને હિંદીમા પ્રતિષ્ઠિત ‘છંદ-પ્રમાકર’ પણ આ જ ગણો સ્વીકારે છે, જો કે વને હેમચંદ્ર કરતાં જુદી સજ્ઞાઓ વાપરે છે. જેની સાથે આપણે સમઘ નથી પણ આ સાધનોવાળી પદ્ધતિ પણ વૃત્તોની અક્ષરગણપદ્ધતિ જેવી જ અશાસ્ત્રીય છે. પહેલું તો એ કે આ માત્રામેલના પિંગલવારો પણ એક ચરણમા આવતી માત્રાની કુલ સંખ્યા પ્રમાણે જ છંદોના વિભાગો પાડે છે. ટૂંકાને પહેલાં લે છે અને પછી વધતા વધતા આગળ ૩૨ માત્રાના છંદ સુધી જાય છે. તેથી વધારે માત્રાના છંદો માત્રાદઢકો ગણાય છે અને છેવટે અર્ધસમ વિષમ અને મિશ્ર છંદો આવે છે. પણ છંદોના મેલ પાસેથી એમને અનુકૂળ કોઈ પદ્ધતિથી એનું નિરૂપણ કરતા નથી. ઝૂલટું એમની પદ્ધતિથી એમનું સ્વરૂપ શોધવું વધારે મુશ્કેલ બને છે. દાખલા તરીકે ‘છંદ-પ્રમાકર’ ૨૮ માત્રાના છંદોનું સામાન્ય નામ યોગિવ વહી, તેના મેદો ૫, ૧૪, ૨૨૯ જણાવી પછી સાર છંદ આપે છે.

सार (१६ + १२ अन्तमें वर्णाः ५५)

सोरह रविकल अते वर्णा, सार छद अति नीको ।

चरित बहिय कछु बालवृष्ण अरु, सुधर राधिकाजीको ॥

बीजी वे पवित्ताओ उतारतो नयी वही स्वरूप ए प्रमाणे कह्यु छे के सार छद सोळ अने बार मळी कुल अठ्ठावीस मात्रानो छे, जेने अते कर्ण एटले वे गुरु आवे छे आ पद्धति खोटी छे मात्रामेळ छदोनो मेळ चरणनी के अर्धचरणनी कुल मात्रासख्या आपवाधी मळी रहेतो नयी, तेमा सधियो होय छे अने ए सधियोना आवर्तनोयी कुल मात्रा मळी रहेवी जोईए खरु तो एम कहेवु जोईए के मात्रामेळ छदोमा अमुक मात्रानो सधि होय छे, अने ए सधिना अमुक आवर्तनोयी तेनु चरण थाय छे उपर आपेला छदमा पण चतुष्कल सधिना, पहेला यतिखडमा चार अने बीजामा त्रण आवर्तनो छे पहेला यतिखडमा 'सोरह, रविकल, अते, वर्णा' एम चतुष्कलना चार आवर्तनो स्पष्ट रीते देखाई आवे छे बीजा यतिखडमा 'सार छद अति' एमा चच्चार मात्राना आवर्तनो छूटा देसाता नयी, आठ मात्रानो एव सधि आवे छे, ए अपवाद छे जेनो खुलासो मात्रा-मेळना पिंगले करवो जोईए आ ज रीते पछीना चरणोमा पण 'बालवृष्ण अरु', अने 'सुधर राधिका' एटलामा चतुष्कलो पडी शक्ता नयी, ए पण 'सार छद अति' जेवो ज प्रसंग छे पण छदोनो मेळ चतुष्कलोना आवर्तननो छे ए ज पिंगलनु मुख्य वक्तव्य हांवु जोईए तेने बदले कुल मात्राओ सोळ अने बार आपी छे ते खोटी मार्ग छे

आनी पछी २८ मात्रानो बीजो छद हरिगीत आवे छे —

हरिगीतिका (१६ + १२ अतमें १५)

शृंगार भूषण अत एव जन, गाइये हरि गीतिका ।

हरि शरण प्राणी जे भये बहु है तिनैं भव भीतिका ॥

आ पछी आवती वे पवित्ताओ छोडी दठ छु आना उपर टीका नीचे मुजब छे

शृंगार = १६   भूषण = १२

इसका रचनाक्रम यो है — २, ३, ४, ३, ४, ३, ४, ५ = २८

अहा जहा चौकल है उनमें 'जन' जगण १५। अतिनिर्दिष्ट है, अन्तमें रगण ५१५ वर्णमधुर होता है ।

અહીં યતિહુડોની કુલમાત્રા આપવા ઉપરાત માત્રાગણો દર્શાવવા પડ્યા છે, એટલે કે કુલમાત્રાથી છદ નથી વનતો એટલું સ્પષ્ટ થાય છે પણ આ આટલી માત્રાના ગણો જ શા માટે તેનો ખુલાસો અહીં મઢનો નથી ચાર માત્રાના ગણમા જગણ ટગાલ ન આવી શકે તેનું કારણ પણ જણાવ્યું નથી. જો તો આ છદ સપ્તકલ સધિના આવર્તનોથી વનેલો છે, એ આવર્તનો પણ આ નિરૂપણમા સ્ફુટ દેખાતા નથી, ૪, ૩ ૪, ૩ વે વાર આવે છે તેથી આવર્તન જાણનાર સમજી શકે, પણ નહીં જાણનારની આંખે તો આવર્તિત સંધિ ચઢશે જ નહીં. અને ચતુષ્કલના મેઢવાઢો સાર અને સપ્તકલના મેઢવાઢો હરિગીત એક જ સાથે મુકાય છે એ પણ પ્રધોન વિમજનની અશાસ્ત્રીયતા વતાવે છે

અને સીધી મોટો પ્રશ્ન કે આ માત્રાઓને અમુક જ ગણમા શા માટે મૂકવી તેનો પણ ખુલાસો આ પ્રાચીન પરંપરાના કોઈ પિંગલો આપતા નથી તેનો પહેલવહેલો ખુલાસો આપવાનું માન ગુજરાતને ફાઢે જાય છે કવિ દલપતરામે સીધી પહેલા માત્રામેઢ પિંગલમા તાલવ્યવસ્થા યોજી, અને તાલની આવશ્યકતાથી ગણો પાડવા પડે છે, અમુક જગાએ અક્ષર પૂરો કરવો પડે છે તે સમજાવ્યું અને માત્રામેઢના નિરૂપણમા તેમણે તાલસ્થાનો અને તાલસંખ્યા દર્શાવી અને કહ્યું કે તાલની માત્રા તાલ પહેલાની માત્રા સાથે જોડાઈ જાય તો તાલ તૂટે, પાછઢની માત્રા સાથે જોડાય તો તાલ તૂટે નહીં તેઓ કહે છે —

વરણમેઢ તો વરણ ગણિ, રચતા રહે ન વ્રેમ,

મન ધરિ માત્રામેઢમા, તાલ ધરો કહુ તેમ

૧૬

૨ પિંગલમા દલપતરામે દાખલ કરેલી તાલવ્યવસ્થાની અપૂર્વતા અને મહત્વ ઘીજા પિંગલકારોએ પણ નોંધ્યું છે ૧૮૯૩મા પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘ભગવત-પિંગલ’ની પ્રસ્તાવનામા તેના કર્તા જીવરામ અજરામર ગોર લખે છે “પિંગલનો વિષય ગુજરાતી ભાષામા પહેલો જાહેર કરનાર કવીશ્વર દલપતરામ ઢાહ્યાભાઈ સી આઈ ઈ છે, અને તેમણે જ તાઢની અગત્યની વાવતનો મોટો શોધ કર્યો છે કે જે તાઢની વાવત હિંદુસ્તાની કવિતા કરનારા અઢ્યાપિ સમજતા નથી ” વર્વે પણ એ જ કહે છે “માત્રાવૃત્તિના તાલ ગુજરાતી પિંગલો સિવાય ઘીજા કોઈ પિંગલોમા આપેલા નથી, ને તે સુધારણા પ્રથમ લોકપ્રિય સ્વર્ગસ્ય દલપતરામે પોતાના પિંગલમા કરી ” (ગાયન-વાદન પાઢમાઢા પુસ્તક ૧ વિ ભાગ ૩ જઢ ૧ છદોમાનવિનોદ પ્ર ૨. માત્રાજાતિ ગાન પૃ ૫૨)

ઝહી તાલની પહેલી માત્રા તેની પછીની ઇટલે વીજી સાથે મઢી ગઈ છે, તે દોષ નથી પણ તાલની પાંચમી માત્રા તેની આગઢની ઇટલે ચોથી સાથે મઢી ગઈ છે તે દોષ છે ઉપર માત્રાની સંખ્યા જે રીતે લખી છે તે ઉપરથી એ પણ જણાશે કે આમ થાય ત્યારે તાલભગ શાથી થાય છે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તાલની માત્રા આવી રીતે આગલી માત્રા સાથે જોડાઈ ગુરુ બને છે ત્યારે તે ગુરુની વીજી માત્રા બને છે, તાલની માત્રા આગઢની માત્રાથી ઢકાઈ ગઈ હોય છે, એ તાલ મેઢવવાને સુલ્લી નથી હોતી, અને તેથી તાલ તૂટે છે એ તાલની માત્રા જ્યારે પછીની માત્રા સાથે જોડાય છે ત્યારે એ રીતે એ ઢકાઈ જતી નથી, એ તાલ મેઢવવાને માટે સુલ્લી હોય છે અલબત્ત પ્રસ્તુત દાખલામા પાંચમી માત્રા ઉપરનો તાલ તૂટે છે પણ તે દલપતરામે આપેલા ‘તાલ લગારફ તૂટતા ગણે ન ગુણિજન દોષ’ એ અપવાદમા આવે છે આ અપવાદનો સિદ્ધાન્ત શો એ દલપતરામે ચર્ચ્યું નથી આપણે એ પ્રશ્ન યથાસ્થાને ચર્ચવાનો રહેશે પણ આપણે આગઢ ચાલીએ

દલપતરામના છદમા જ તાલની જગાએ તાલનું ચિહ્ન કરી જોઈશું તો તરત સમજાશે કે તાલની માત્રા સુલ્લી રાખવાથી સધિઓ છૂટા પડે છે જેમ કે

| | | |
ચરણ ચરણમા સોઢે માત્રા

અહીં દરેક સધિ તાલથી છૂટો પડે છે અને તાલને લીધે સધિના આવર્તનો તરત સ્પષ્ટ દેખાય છે | ચરણ ચ, | રણમા, | સોઢે, | માત્રા એમ દરેક સધિ અને તેના આવર્તનો સ્પષ્ટ દેખાય છે

દલપતરામે આપણને સમજાવ્યું કે તાલની માત્રા ઉપર તાલ બરાબર પડી શકે માટે તે માત્રા, આગઢની માત્રા સાથે મઢી જવી ન જોઈએ, સુલ્લી રહેવી જોઈએ એનો જ અર્થ એ કે તાલની માત્રા પહેલાની માત્રા આગઢ અક્ષર પૂરો થવો જોઈએ કે હ ઘુવે આપણને આ વસ્તુ વધારે સ્ફુટ કરીને સમજાવી કે ત્યાં અક્ષર પૂરો કરવાનું કારણ એ કે છન્દના માત્રાસધિઓ છૂટા પડી શકે એ પ્રમાણે સધિઓ છૂટા ન દેખાય તો પછી સધિઓના આવર્તનો છે એમ કહેવાનો વશો અર્થ રહેતો નથી નીચે એવ ગદ્ય પદ્ધતિ ઉતાર છું

“આ સાતે પ્રસંગકાવ્યો છે, તેમ સવાદકાવ્યો પણ છે ”

આમા ગણી જોશો તો દરેક સઢ સોઢ માત્રાનો જણાશે પણ તેમા કોઈ પ્રકારના સધિઓ પ્રતીત થતા નથી, ઇટલે એ માત્રામેઢની પદ્ધતિ નથી સોઢ

માત્રાથી જ જો ચરણાકુલ થતો હોત તો આ ચરણાકુલ વન્યો હોત. પણ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરી જોતા પણ આ ચરણાકુલ પેઠે પઠી શકાશે નહીં. અને તેનું કારણ એ છે કે આમા ચતુષ્કલ સધિઓ છૂટા પડતા નથી. અને તેથી તેમા એ સધિઓનું આવર્તન પણ નથી આવર્તન નથી એટલે મેલ પણ નથી.

ते ज प्रमाणे हरिगीत पण ताल आपीने सधिओ छूटा पाडीने बतावी शकासे. दलपतराम हरिगीतमा ताल नीचे प्रमाणे कहे छे:

ત્રીજી ઉપર પછિ ત્રણ ચતુર પર એમ આઠે તાલ છે
તે તાલમા જો જગણ સો, ન વહીશ છદ રસાલ છે

અર્થાત્ પહેલો તાલ ત્રીજી માત્રા ઉપર આવે અને પછી તેમા ત્રણ અને ચાર માત્રાઓ અનુક્રમે વધારતા જવી અને એના પર તાલ નાલ્લવો. એટલે પહેલો તાલ ત્રીજી માત્રા ઉપર, તે પછીનો છઠ્ઠી ઉપર, તે પછી ચાર ઝમેરતાં દસમી ઉપર, પછી ત્રણ ઝમેરતા ત્રેરમી ઉપર, પછી ચાર ઝમેરતા સત્તરમી ઉપર એ પ્રમાણે વીસમી ઉપર, ત્રીસમી ઉપર અને છેલ્લે સત્તા-વીસમી ઉપર. ૩, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૪, ૨૭ એ પ્રમાણે એ પ્રમાણે તાલ મકી જોડીએ.

શ્રુ ગાર^{૧૧} ભૂષણ^{૧૨} અત^{૧૩} લગ^{૧૪} જન,^{૧૫} ગા^{૧૬} દયે^{૧૭} હરિ^{૧૮} ગી^{૧૯} તિકા^{૨૦}
 તાલની જગાએ મેં માત્રાસંખ્યા મૂકી છે જેથી તાલ અને તાલની માત્રા વચ્ચે
 એક સાથે સમજાય. આ તાલ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે સંધિઓ પડતા જણાશે.

भृगार भ, पणअतलग, जनगाइये, हरिगीतिवा

ગણી જોતા દરેક સધિ સાત માત્રાની થશે અને એવા સપ્તકલ સધિના ચાર આવર્તનોથી હરિગીત થયેલો જણાશે આ સપ્તકલ સધિની વિલક્ષણતા એ છે કે તેમા એક નહીં પણ બે તાલ છે, અને એ બન્ને તાલ માટે માત્રા ચુલ્લી રાખવી પડે છે 'છન્દ પ્રમાણે' જે ગણો પાઠી વતાવ્યા તે આ તાલ માત્રાઓ ચલ્લી રાખવા માટે

હવે પ્રશ્ન રહ્યો આ જાતિછંદોને માટે સજ્જાઓ નક્કી કરવાનો આપણે આગલ જોઈ ગયા કે આ સંધિઓમા ગુરુની જગાએ જે લઘુ મૂકી શકાય છે એમ ન થઈ જાયે એવા ગુરુને માટે આપણે શા સજ્જા રાખી હતી, અને આવો ફેરફાર કરી શકાય તેવા ગુરુ માટે આપણે શા સજ્જા રાખી હતી એટલે દા=૨ માપા એ પ્રમાણે આપણી સજ્જાનો અર્થ છે એ સમીકરણ પ્રમાણે આપણે ચતુષ્કલ

માટે દાદા સજ્ઞા રાખી શકીએ. આ સજ્ઞા કે. હ. ઘ્રુવે સૌથી પહેલા પસંદ કરી છે અને તેમા તાલ વતાવવા તાલચિહ્ન મૂકવાની વ્યવસ્થા રાખી છે, દાદા એ પ્રમાણે. આમ કર્યા પછી સધિના આવર્તનો આ સજ્ઞાના આવર્તનોથી જ વતાવવાના રહે. જેમ કે દાદા દાદા દાદા વગેરે. આની પછી તાલ માટે માત્રાની સંખ્યા આપવાની રહે જ નહીં ઉપર પ્રમાણે દર્શાવ્યા પછી પહેલી પાંચમી નવમી માત્રાએ તાલ છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. સધિઓ છૂટા છે, એટલે સધિઘટક અક્ષરોના ગુચ્છો છૂટા પડી જ જશે, અને તેમા તાલનું સ્થાન જળાઈ જ જશે. જેમ કે

ચરણ ચ, રણમા, સોલે, માત્રા,

અહીં દરેક ચતુષ્કલ સધિમા પહેલી માત્રાએ તાલ આવે એ સ્પષ્ટ છે 'ચરણ ચ,' પછી, 'રણમા', એમ તાલ એની મેલે નિર્દેશાઈ જશે. અને તાલની માત્રા આગળની માત્રામા મેલવવી નહીં એમ કહેવાની પણ જરૂર નહીં રહે, કારણ કે સધિઓ છૂટા જ છે, માત્રા મળી હશે તો સધિ જ છૂટા નહીં પડે. અને બીજો લાભ એ થશે કે, વૃત્તોમા આપણે ગા અને લના ન્યાસથી છદની પવિત્રનું લગાત્મક પઠન કરી શક્તા હતા તેમ અહીં પણ સધિદર્શક અક્ષરોથી છદનું પઠન કરી શકીશું.

ગાને બદલે આપણે જેમ દા સજ્ઞા નક્કી કરી તેમ લને બદલે અહીં કોઈ બીજી સજ્ઞાની જરૂર પડશે નહીં. કારણ કે લ અહીં પણ પોતાને રૂપે જ સ્થિર રહેશે દાને બદલે બે લલ મૂકી શકાય છે પણ લને બદલે કશું મૂકી શકાતું નથી. અલબત્ત બે લલની જગાએ એક ગા મૂકી શકાય છે પણ ત્યાં તો આપણે દા જ મૂકીશું જેમા ગા અને લલ વચ્ચે વિકલ્પો આવી જાય છે. અને બીજું એ કે સધિઓમા જ્યાં દાની સાથે લ આવે છે ત્યાં તેનું સ્થાન સ્થિર હોય છે એમ જ હોય કારણ કે આસપાસના દા ની જગાએ ગા કે લલ આવતા તેના સ્થાનને કશી અસર થતી નથી એટલે આપણે વધા સધિઓ દા અને લથી વતાવી શકીશું.

ઉપરના ચરણાક્રુલ છદની ઉત્પાપનિકા જ આપણે આ સજ્ઞાથી કરી જોઈએ :

દાદા દાદા દાદા ગાગા

છદના-લક્ષગમા અતે બે ગુરુ કહેલા છે તેથી ત્યાં ગાગા સજ્ઞાથી ચતુષ્કલ દર્શાવ્યું. આમ જરૂર પડે ત્યાં આપણે ગાનો પણ ઉપયોગ કરવો પડશે.

પણ હજી એક પ્રશ્ન રહે છે. ચરણાતુલ્ય સ્વરૂપ એક છે કે તેમા ચાર-
 ચતુષ્કલો આવે. હવે ઉપરની સજ્ઞા ચતુષ્કલના મધ્યમ પર્યાયો દર્શાવવા સમર્થ
 છે? દા=મા અથવા લલ મૂલતાં દાદામાયી નીચેના પર્યાયો નિષ્પન્ન થાય છે:
 ગાગા, માલલ, લલમા લલલલ. પણ હજી એક પર્યાય બાકી રહ્યો લગાલ.
 દાની જગાએ મા કે લલ મૂલતા લગાલ નહીં સાધી શકાય. એટલે કે દાદા
 સજ્ઞા આ એક પર્યાય યતાવદા વસમર્થ છે એક રીતે તેમા આકસ્મિક
 લાભ રહેલો છે તે એ કે ઘણી જગાએ ચતુષ્કલ રચનાઓમા અમુક અમુક
 સ્થાને આ લગાલ નિષિદ્ધ કરવો પડે છે ત્યાં દાદા સજ્ઞા વરાંચર દ્રષ્ટ
 પર્યાયો ઉપર જ વ્યાપ્ત થઈ રહેશે. પણ ઘણી જગાએ પાંચેય પર્યાયોનો સમાવેશ
 કરવાનો આવે છે. એને માટે થવું 'ચાઆ' એવી સજ્ઞા કરે છે, પણ એ પઠનમા
 થઠોર લાગે છે, અને 'આ' તો ચાર માત્રા પૂરી કરવા માટે જ ઉમેરવો પડે
 છે. અન્યથા મેં આને માટે દા-દા એવી સજ્ઞા વાપરેલી, એટલે કે વે દા વચ્ચે
 સમાસદર્શક આડી લીટી કરેલો પણ તે છાપમા વાદવાવાંતા ચિહ્નવાળી
 જેવી દેખાય છે, અને પઠનમા દાદાથી ભિન્ન આંધ્રવી થકાય નહીં એ એની
 શક્તિ છે. એટલે ઉચ્ચારમા દાદાને જ મઝની અને છતાં તેનાથી જુદી પરચાય
 એવી નવી સજ્ઞા 'દદા' યોજુ છું અને આને માત્ર સજ્ઞા તરીકે યોજુ છું એટલે
 એને વિશેષ સમર્થન કે સુલાસાની જરૂર રહેતી નથી ઘણાંસરા ચતુષ્કલ-
 સધિ છદોમા જગણ રહિત સધિ જ વપરાય છે, માત્ર અપવાદરૂપે જગણ
 થવાક થવાક આવે છે એટલે એવી રચનાઓમા ઉત્પાપનિકા દાદાથી જ
 આપીશ. આપણા માત્રામેલ રચનાના પિંગલો આ વાચકમા ક્ષીણવટવાળા નથી
 એટલે ઘણી જગાએ જગણના સ્થાનની ચર્ચા કરતા નથી પણ એ સ્વરૂ છે કે
 જગણ થુ ઓછો વપરાય છે એટલે જગણના સ્થાનનો સ્પષ્ટ નિષેધ ન હોય,
 તો પણ દાદાથી ચતુષ્કલ રચનાઓ સામાન્ય રીતે નિર્દેશુ ત્યાં જગણ સદૃશ
 નિષિદ્ધ ન માનવો, પણ અપવાદરૂપે આવી શકે એમ માનવું. સ્વ તો જગણ-
 ના નિષેધનું કારણ જાણવું એ જ મહત્ત્વનું છે અને એમ થયા પછી માત્રામેલની
 ઉત્પાપનિકાઓ દરેક વિગતમા પૂર્ણ આપવી અશક્ય જણાય તો પણ નહીં
 , અનિષ્ટ થઈ જવાનું નથી

હવે હું માત્રામેલ છદો એક પછી એક મારા નિરૂપણને અનુકૂળ ક્રમે
 કરીશ અને તેમ કરતાં કહેલાં એક વાત મારે સામાન્ય રૂપે કહેવાની છે એ કે
 આપણા પ્રાકૃત અપભ્રંશ ગુજરાતી પિંગલો જો કે સામાન્ય રીતે છદોમા પ્રાસ
 આવશ્યક છે એ વાચક ઉલ્લેક્ષતા કે ચર્ચતા નથી પણ અપભ્રંશ સાહિત્યથી
 મગીને છદોમા પ્રાસ સાર્વત્રિક થયો છે, અને ગુજરાતીએ પણ અપભ્રંશનો
 એ વારસો અપનાવી લીધો છે પિંગલો પ્રાસની વાત નહીં કરતા પણ સર્વથ

દલપતરામે આપેલો આનો લક્ષણછદ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમા અતે બે ગુરુ આળવાનુ કહ્યું છે પણ ત્યા જ નીચે ટીપ છે કે “અતે એક ગુરુ હોય તો પણ નમે” (દ પિ પૃ ૧૩)

અલક અથવા અરિલ્લ · | | | |
 યર્થાત્ ચરણાકુલમા જેમ અતે ઢાગા કે ગાગા આવતુ હતુ તેમ અહીં ઢાલલ આવે છે તે પછી જેકરી લઈએ

જેકરી | | | |
 ઢાલલ   ઢાલલ   ઢાલલ   લગા
 અહીં અત્ય ચતુષ્કલ લગા એવુ એક લઙ્કિત માત્રાનુ રૂપ લે છે તે પછી ચોપાઈ

ચોપાઈ | | | |
 ઢાલલ   ઢાલલ   ઢાલલ   ગાલ
 અહીં પણ છેલ્લુ ચતુષ્કલ એક માત્રા જેટલુ લઙ્કિત ગાલ એવુ રૂપ લે છે આ પ્રમાણે પહેલાં બે છદો પૂરી સોઢ માત્રાના છે, બીજા બે પદર પદર માત્રાના છે છતાં એના તાલ સરખા હોવાથી અને તફાવત જૂજ હોવાથી, અને તેમનુ પઠન એક સરખુ હોવાથી એ ચારે છદો ચોપાઈ ગણાય છે અને ચોપાઈના પ્રવાહમા વપરાય છે

જેકરિ ચોપાઈ ચરણાકુલ, અલક વઢી એ ચારેને મુઢ,
 ચોપાઈ કહિયે સાધારણ, તાઢ બરાબર છે તે કારણ

૮૪

દ પિ પૃ ૧૩

અહીં દલપતરામે અરિલ્લને પણ ચોપાઈમા ગણાવેલ છે પણ ગુજરાતીમા એ છદ બહુ વિરલ વપરાયો છે અપભ્રંશ સાહિત્યમા તેનો પુષ્કળ વપરાશ હતો તે પછી પદ્ધતી કે પદ્ધતિ લઈએ

પદ્ધતિ કે પદ્ધતી | | | |
 ઢાલલ   ઢાલલ   ઢાલલ   લઢાલ

આ છદ પણ અપભ્રંશમા જ વિશેષે કરીને વપરાયો છે ગુજરાતીમા માગ્યે જ પ્રયોજાયો હશે છદનુ ઉપરનુ લક્ષણ મેં હેમચંદ્રના ‘છન્દોનુશાસન’માથી લીધું છે “ચીનો’જે જો લીર્વાન્તેઽનુપ્રાસે પદ્ધતિ ।” તેના ઉપર ટીકા છે “ચગણ ચતુષ્ટય । પાદાન્તેઽનુપ્રાસે સ્થિતિ પદ્ધતિ પદ્ધતિવેત્યન્યે । અસ્થાપવાદ નામ વિપમે જગણ , પાદાન્તે ચ જગણો લઘુચતુષ્ટય વા ।” (છન્દોનુ. પૃ ૨૬૪) યર્થાત્ ચાર ચતુષ્કલ સધિઓ અને ચરણને અતે પ્રાસ હોય ત્યારે પદ્ધતિ કે પદ્ધતિકા છદ પાય તેમા અપવાદ કે વિપમ ચતુષ્કલ જગણ (લગાલ) ન પાય, અને અત્ય ચતુષ્કલ જગણ હોય અથવા ચાર લઘુનુ હોય અપભ્રંશ

સાહિત્યમા આ છદ આ સ્વરૂપે જ મઢે છે, અને છતાં દલપતરામ તેનું લક્ષણ જુદું આપે છે. —

પ્રતિચરણ સોઢ માત્રા પ્રમાણ, તે ચરણ અત જો જ ગણ આણ; ૧૧ ૧૪
 ત્રણ ચક્ર રુદ્ર રત્ને જ તાઢ, પદ્મરી છદનો એજ ઢાઢ ૮૭ ૧૪
૮૭
 દ પિ પૂ ૧૪

અહીં કુલમાના તો સોઢ જ છે, ઉપરની જ રીતે અતે જગણ વાહ્યો છે (જો કે સર્વલઘુનો વિકલ્પ જણાવ્યો નથી) પણ તાલની માત્રા જુદી જ વહી છે: હેમચંદ્રની રીતે ચાર ચતુષ્જલો આપીએ એટલે તાલ ૧, ૫, ૯, ૧૩ માત્રાએ જ પડે. પણ દલપતરામ ૩, ચક્ર એટલે ૬, ૧૧ અને ૧૪ માત્રાએ તાલ મૂકે છે. એમની રીતે એ પ્રમાણે તાલ માટે સુલ્લી માત્રાઓ મઢી રહે છે, અને એ સ્પષ્ટ કરવા મેં તાલસ્થાનની માત્રાસંખ્યા વતાવી છે પણ હેમચંદ્રે જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તેમા તાલ માટે એ વધી માત્રાઓ સુલ્લી મઢી આવતી નથી હું હેમચંદ્રનું દૃષ્ટાન્ત નીચે ઉતારું છું

૧	૩	૫	૬	૮	૧૦	૧૧	૧૩	૧૪	૧૬
છ	પ્રા	ય	મા	ણ	ધ	ર	ણો	ર	ગોં
૨	૪		૭				૧૨		૧૫
૧	૩	૪	૫	૭	૮	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
પા	શ્વે	જિ	ને	ન્દ્ર	સ્મ	ર	મૃ	ગ	મૃ
૨			૬	૮					૧૫
૧	૩	૪	૫	૭	૮	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
દ	ર્શ	ય	દો	ર્ણ	દુ	રિ	ત	તિ	મિ
૨		૧							
૧	૩	૫	૬	૭	૮	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
સ	ત્વ	દ્વ	તિ	મા	સ્વ	જિ	ત	ર	જ
૨	૪			૮					

અહીં વીજી પક્તિમા છઠ્ઠી માત્રા તાલ માટે ઉપલબ્ધ નથી કેમ જે એ આગઢની માત્રા સાથે જોડાઈ ગઈ છે તેમ જ ‘છન્દ પ્રમાણર’મા જે પદ્ધતિનો લક્ષણછદ આપેલો છે તેમા પણ વીજી ત્રીજી અને ચોથી પક્તિઓમા છઠ્ઠી માત્રા તાલ માટે સુલ્લી મઢતી નથી —

વસુ વસુ કલ પદ્ધરિ લેહુ સા જ,
 ૧ ૩ ૪ ૫ ૭ ૮ ૩ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૬
 સેવહુ સતત સત ન સ મા જ।
 ૨ ૧ ૧૦ ૧૫
 મજિયે રાધા સહ નદ લાલ,
 ૪ ૧

૧ ૨ ૩ ૪
ક ટિ જે હે સ ઘ મ ધ સિ ન્યુ જા લ ॥
૪ ૬

છન્દ પ્ર૦ પૃ. ૪૯

ઘટલે આપણે આ વાંચતમા દલપતરામનું લક્ષણ નહીં સ્વીકારતા હેમચન્દ્રનું જ સ્વીકારીનું ચતુષ્કલના પર્યાયોનું પુષ્કલવર્ણ કરતા અજ્ઞાનોને પદ્ધતિમા ત્રીજી માત્રા હમેશા સુલ્લી જ રહે વારણ કે ત્યા જગણ આવે તો જ ત્રીજી માત્રા ઢકાય, અને જગણ તો ત્યા નિપિદ્ધ છે, પણ વીજુ ચતુષ્કલ ગાગા કે ગાલલ રૂપ લે તો છઠ્ઠી માત્રા અવશ્ય ઢકાય, અને એ રૂપો એ જગાએ નિપિદ્ધ થયા નથી. એ સ્થાને લગાલ અને લલલલ તેમ જ લલગા રૂપો આવે તો છઠ્ઠી માત્રા સુલ્લી રહે, અને અકસ્માત્ એ રૂપો પદ્ધતિમા આવી શકે છે, પણ એ એનું લક્ષણ નથી દલપતરામે આવું સ્વરૂપ શાથી સ્વીકાર્યું, અને એમણે સ્વીકારેલા તાલો કયા પ્રવારના છે તે આપણે આગળ ય્યાસ્થાને જોઈશું હમણા તો ઘટલું જ કહેવું વસ યશ કે દલપતરામે આપેલી તાલવ્યવસ્થા પદ્ધતિના સ્વરૂપની નથી, અને એનું સ્વરૂપ આપણે હેમચન્દ્રે આપ્યા પ્રમાણેનું સ્વીકારવું જોઈએ.

પદ્ધતિની ચર્ચા પૂરી કરતા પહેલા તેના અર્થનો બનેલો મધુભાર છદ પણ લઈએ. અપમ્ન શમા એ કયાય કયાજ વપરાયો છે

મધુભાર: | |
દાદા   લદાલ

પદ્ધતિમા કુલ ચાર ચતુષ્કલોમાંથી અહીં આપણે છેલ્લા બે લઈએ છીએ આના તાલ પણ પદ્ધતિ પ્રમાણે જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ દલપતરામે આના તાલ પણ પદ્ધતિની પોતાની રીતે આપ્યા છે:

વઢ | | | |
આઠ   આળ, મધુભાર   જાળ
ગુલ | | | |
અત   હોય   સરાય   ન   કોય   ૨૬
ત્રીજી છઠી જ માત્રા કહી જ
ત્યા તાઢ ઢીજ, લઘુ પચમી જ   ૨૭

દ. વિ. પૃ. ૮

પાંચમી લઘુ અને અતે ગ અને લ ઘટલે લગાલ જગણ જ ધ ૧. અને તાલ ત્રીજી અને છઠ્ઠીએ ઉપર વસાવ્યા પ્રમાણે. આને વિશે જુઁ કઈ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આની પછી હું વાચ્ય કે રોઢા લડ છુ:

રોઢા. | | | | | |
દાદા   દાદા   દાલ'લ   દાદા   દાદા   દાદા

૧) આ છદ ચતુષ્કલ સંખિતા કુલ છ આવર્તનોનો બનેલો છે. ઘટલે કુલ ૨૪

માત્રાનો છે એમા વિશેષ એ છે કે ૧૧ મી માત્રાએ યતિ છે આ યતિએ શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ વૃત્તોમા હુ યતિ દર્શાવવા દઢ કરતો હતો તેને વદલે માત્રા-મેઢમા હુ ઉપરના ભાગમા એવવડુ અવતરણ ચિન્હ વરુ છુ દલપતરામના લક્ષણ ઉપરથી જ આ સ્વરૂપ સ્ફુટ થશે

વાઘ્ય અથવા રોલા છદ — માત્રા ૨૪, તાઢ ૬

અર્ધં ચરણ અગિયાર, તયા પછિ તેર વઢાનુ,
પ્રયમ પછી પ્રતિ ચાર, વઢા પર તાઢ મલાનુ,
જગણ ન હોય જરુર, તમામ તપાસો તાઢો
વાઘ્યછદ વરિ ડર, તિમિર અણસમજણ ટાઢો ૧૦૩
જન્મ મરણ દુઃખ હરણ, ચરણ શ્રીહરિના સેવો,
એ પ્રભુ અમરામરણ, તરણ તારણ છે તેવો;

દ પિ પૂ ૧૬

આગઢ ઉતારતો નથી યતિની જગાએ લક્ષણછદમા અલ્પવિરામ છે તેથી તેનુ સ્થાન જગાઈ આવશે ઉપર આપેલી પ્રયમ ચાર પક્તિઓમા ત્રીજુ ચતુષ્વલ ચાલ'લ આવે છે પછીની વેમા લલલ'લ આવે છે તે પછી હુ પ્લવગમ રુઢ છુ

પ્લવગમ | | | | |
દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાલગા

અહી સ્પષ્ટ થશે કે રોઢાની પેઠ જ આમા ૧૧ મી માત્રાએ યતિ છે આ છદના પહેલા ચાર ચતુષ્કલો વરાવર રોઢાના જેવા છે પછી ફેર પડે છે દલપતરામ જૂનો પ્રણાલિકાને અનુસરીને પ્લવગમમા આદિ અને અતમા ગુરુ આવશ્યક ગણે છે

૧૬ પ્લવગમ છદ — માત્રા ૨૧, તાઢ ૫

માત્રા પ્રતિપદ એક, અને વિસ આણિયે,
એકાદશ દશ ઉપર જરુર જતિ જાણિયે,
એક ઉપર પછિ ચતુર, ચતુર પર તાઢ છે,
આદિ ગુરુ, ગુરુ અત, પ્લવગમ ચાલ છે ૧૦

દ પિ પૂ ૧૪

આ લક્ષણ નીચે ટીપ' છે કે “તાઢનો અને આદિ ગુરુ તયા અત ગુરુનો

૩ આ ટીપ સદગત કે હ ધ્રુવે ‘દલપત પિંગલ’નુ સસ્કરણ કરતા ઉમેરી છે જુઓ પ્રસ્તાવના પૂ ૪

નિયમ 'હૃન્નરસ્થાનની ચઢાઈ' મા પઢાયો નથી " (એજન) તે તે પક્તિઓ હુ નીચે ઉતાર છું

વય છો,ટીમા, વસ્યો' છું, હિંદુ, સ્તાનમા

અહીં પક્તિનો પટેલો અક્ષર ગુરુ નથી અને યતિવાલુ ચતુષ્કલ લગા'લ છે તે કર્ણકટુ લાગે છે તે જોઈ શકાશે

ધાતુ ઓપધી શોધ, રાજની નીતિયો

અહીં પ્રથમ વે ચતુષ્કલોને વંદતે દાલગાલદા અપ્ટમાત્રક સધિ આવેલો છે મેં આગલ બહુ તેમ ચતુષ્કલ રચનામા એ ક્યાવ આવે તો તેથી દોષ થતો નથી એ ઝાઝ માત્રા પછી 'શોધ' શબ્દ આવો અગિયાર માત્રાએ યતિ આવે છે પણ તે પછી લ આવે એ ત્રીજુ ચતુષ્કલ પૂરુ થતું નથી સ્વરી રીતે ત્યા પળ, પક્તિના પ્રારમમા થયું છે તેમ, 'શોધ રાજની' એવો દાલગાલદા સધિ ફરી આવે છે રોઢામા અને પ્લવગમમા આમ ધણી વાર વને છે, તેને દોષ ગણવો ન જોઈએ હવે અતે પણ ગુરુ ન હોય એવો દાસલો જોઈએ

હિંદુ મને હું હાલ, યયા છું ગુરોપિયન,
કોઈ ન જાણે મને, હતો આ હિંદુજન

દલપતકાવ્ય ભાગ ૨, પૃ ૨૭

પ્રારમમા ગુરુ છે, અતમા ગુરુ નથી આ અનિયમિતતા છે, એનુ સ્વરૂપ આપણે મેઢતી ચર્ચામા જોઈ શકીશુ હાલ તા એટલુ જ નોધીશુ વે માત્રા-મેઢમા નિયમો માત્ર સામાન્ય રીતે પ્રવર્તે છે, તે વધા નિરપવાદ અને અવ્ય-ભિચારી નથી

આની પછી હું સર્વયા લઉ છું સર્વયાના વે પ્રનારો છે, સર્વયો યત્રીસો અને સર્વયો એકત્રીસો

સર્વયો યત્રીસો   દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   ગામા
સર્વયા એકત્રીસો   દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   ગાલ
આ લાવામા લાવી ચતુષ્કલ રચના છે વધેના દૃષ્ટાન્તા 'દલપતપિંગલ'માથી જ મૂકુ છું

સર્વયા છદ — માત્રા ૩૧-૩૨, તાઢ ૮

ગજ્જન સવિ જો બરો સર્વયા, હૈમામા પરિ હેત અનત,
માત્રા એકત્રીસ ચરણમા, સોઢે તો વિશ્રામ ધમત,

વત્રીસા પળ વીજિ તરેના, રુચિરા ગુલ્યે તાઢ રહત,
 એકત્રીસે ઘતે ગુરુલધુ, વત્રીસામા વે ગુરુઅંત. ૧૧૪

*

*

*

જો સસાર ગુલ્યે સુધરે તો, જોંગિ વની જાણે કુળ વાવૂ,
 તોયં પિતા માતા તજિ કોળ ચડે ગિરનાર સિધાચઢ વાવૂ;

*

*

*

દ. વિ. પૂ. ૧૮-૧૯

સોઢ માત્રાએ યતિ, ત્યા લક્ષણછંદના અન્ન વિરામ મૂકેલુ છે, અને એ યતિ 'તોયં૦'વાઢી પક્તિમા પઢાઈ નથી એ પણ ધ્યાનમા રાસવા જેવુ છે. અર્થાત્ આ યતિને પિંગઢનાર પોતે એટલી સ્થિર અચઢ વે આવસ્યક માનતો નથી.

આ પછી રુચિરા લઈએ :

રુચિરા : દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા

દલપતરામ પ્રમાણે ડપરનુ લક્ષણ આપેલુ છે દલપતરામ આઠ આઠ માત્રાએ એમ વે મધ્ય યતિઓ આપે છે

૨૩ રુચિરા છંદ-માત્રા ૩૦, તાઢ ૮

ચરણ ચરણમા ત્રીસે માત્રા, અતે તો ગુરુ એક કરો,
 આઠે આઠે પઢતા પાઠે, વઢિ ઘોઢો વિશ્રામ ઘરો,
 એક ડપર પછિ ચારે ચારે, તાઢ સરસ લાવો તેમા,
 રુચિરા નામે છંદ રૂપાઢો, અલ્પ નથી સંશય એમા ૧૧૨

દ વિ. પૂ. ૧૮

વીજી પક્તિમા 'આઠે આઠે પઢતા પાઠે' એટલા ભાગમા શોભાનો વાતર પ્રાસ છે તે ધ્યાનમા આવ્યુ હશે આ લાવી પક્તિઓમા આ પ્રમાણે યતિઓ મૂકી તેના સ્ઢોને પ્રાસથી જોડવાને વધિઓ સ્વાભાવિક રીતે લલચાય છે. આ પછી ઓપાયો લડ છુ

ઓપાયો. દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા

દલપતરામનુ લક્ષણ જોઈએ :

૨૧. ચોપાયા છદ—માત્રા ૨૮, તાલ ૭

પ્રથમ અરધમા સોઢ વઢા કરિ, ઊપર વારે આળો,
તાલ પ્રથમ પછિ શ્રુતિશ્રુતિ ઊપર, જો ચોપાયા જાળો;
અતે તો ગુરુ અક્ષર આળી, ચરેણ રચો શુભ ચારે,
વે ચરણે પણ કોઈ કહે છે, હસે સુણેલ હજારે

૧૦૮

દ. પિ. પૃ. ૧૭

આમા ધ્રુવ નોધવા જેવુ એ છે કે આની ચારને વડલે વે પક્ષિએ કડી ગણ-
વાની પણ પરપરા છે આની પછી સામાન્ય પરપરાને નહીં અનુસરતા, અર્ધસમ
ગણાતી ઢૂહાની રચના હુ લલ છુ :

ઢૂહો : ઢાઢા ઢાઢા ઢાલઢા' ઢાઢા ઢાઢા ગાલ

દલપતરામ તેનુ નીચે પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે :

૩૧. ઢોહરા છદ—માત્રા ૪૮, તાલ ૧૨

પહેલે ત્રીજે તેર વઢ, અવર પડે અગિયાર;

નૂ, મૂતે ને મક્ષિત, તાલ ઢોહરે ધાર

૧૩૭

વર લઘુ વઢ અગિયારમી, જગણ ન તાલ હરેક;

તાલ પ્રથમ કે વીજિમા, નિમે જગણ કદિ એક.

૧૩૮

દ પિ પૃ. ૨૪

આમા તાલમા જગણ ન આવવા દેવો એમ વહણુ છે, તે મેં ચતુષ્વલ રચનાઓ
વિશે પ્રારંભમા સામાન્ય રીતે વહણુ છે તેમા આવી જાય છે. ઢાલલા તરીકે
આની પછી દૃષ્ટાન્ત માટે વીજા ઢોહરા મૂક્યા છે તેમાથી પહેલો સૂઈએ :

માન જ્ઞાનને પાનનુ, ગાનતાન ગુલતાન;

જ્ઞાન વિના વિદવાનનુ, માન ધરે નાદાન.

૧૩૯

અહીં 'મા ને જ્ઞા ને ને' એ અદારોમા 'નજ્ઞાન' એ જગણ છે, અને એને સીધે તાલની

પાંચમી માત્રા દટાર્દ જાય છે. વીજા તાલમાં જગણ આવવાનું અર પરિણામ
છે. પણ મેં આગઢ વહણુ તેમ આ રચના ઢાલગાલઢા છે અને તે વે ચતુ-
ષ્વલોની જગાએ આવી રાવે છે જગણને સર્વપા નિષિદ્ધ વહણું છે છતાં પહેલા
ચતુષ્વલમા આવી રાવે એમ વહણુ છે તેનાં ઢાસલી અહીં આપેલા ઢોહરામાં
નથી. પણ તાલ સવધી આગઢ ઉતારેલા ઢોહરામાં જગણના દૃષ્ટાન્તો છે :

ताळनि बळ ने पाछली, मळ्ये न तूटे ताळ,
आवि मळे जो आगली, ताळ तुटे ततकाळ
ताळ लगारव तूटता, गणे न गुणिजन दोष;
लागे वविता लगडी, तो सुणि नहि सतोष

१७

१८

द पि पृ ६

अही 'मळ्ये न' अने 'गणे न' ए सम पक्तिना प्रथम तालमा आवता जगणो छे आ जगणनो निषेध के अनिष्टतानो ख्याल पिंगलना अम्यासीओमा ओछो छे एटले में तेना दाखला उपर आप्या छे 'छन्दप्रभाकर' पण जगणनो निषेध करे छे दोहा विशे ते वहे छे

ल० — जान विषम तेरा बला, सम शिव दोहा मूल ।

अने टीका आपे छ "विषम चरणोंमें १३ और सम चरणोंमें (शिव) ११ मात्राएँ होती हैं। 'जान विषम' पहिले और तीसरे अर्थात् विषम चरणोंके आदिमें जगण नहीं होना चाहिये। अन्तमें लघु होता है।" (छन्दप्रभाकर पृ ८४) अर्थात् 'प्रभाकर' तो विषम चरणना आदिमा जगणने निषिद्ध गणे छे दलपतरामे एम कहणु नथी पण तेमना पण जगणना प्रसंगो विषम पादमा नथी आवता, सम पादमा ज आवे छे एटले 'प्रभाकर' प्रमाणे पण एमा दोष नथी 'प्रभाकर' आ स्थाने विचक्षण रीते दृष्टान्तो आपी चर्चा करे छे तेमा जगण उपरात शब्द क्या तोडवो ए प्रश्न पण आवे छे, जेनी चर्चा हु आगळ करवानो छु अही तो एटलु नाधवु बस थसो के दोहरामा जगण अनिष्ट छे दोहरा पछी 'सोरठो लईए 'सोरठियो दूहो' एनु टूकु नाम सोरठो यई गयु छे

सोरठो दादा दादा गाल' दादा दादा दालदा
दूहाना विषम सम पदो उलटाववाधी आ नवो छद थयो छे दलपतरामे स्पष्ट लख्यु नथी पण ए नाधवु जोईए के पदो उलटावता पण तेनु मूळ प्रासस्थान कायम रहे छे, एटले के सोरठाना विषम चरणोमा आवता गाल गणमा प्रास आवे छे जम के

व्हाला तारा वेण, स्वपनामा पण सामरे,
नेह भरेला नेण, फरी न दीठा फारबस

१५२

द पि पृ २५

विषम चरणो 'वेण' अने 'नेण'ना प्रासथी सघायेला छे 'फरी न' एम सम चरणमा प्रथम स्थाने जगण आवे छे, ए ध्यान खेंचे छे दलपतरामे दोहरा

સોરઠાને ચાર ચરણના ગણ્યા છે, પણ એને દ્વિદલ ગણવાની પ્રાચીન પરપરા છે અને તે શાસ્ત્રીય છે, એટલી નોંધ અહીં જરૂરની છે

આની સાથે દલપતરામે નહીં આપેલો ઉલ્લાલ છદ લઈએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉલ્લાલ સ્વતંત્ર છદ તરીકે વપરાતો નથી, છપ્પાની છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં આવે છે પણ અહીં ટૂંકા સોરઠાની સાથે તેનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે.

ઉલ્લાલ : દા દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા દાલદા

અહીં પહેલાં એક દા મૂકી પછી દોહરાનું વિષમ ચરણ બેવડમ્મુ છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે આ ચતુષ્પત્તી શરૂ થયા પહેલાં આવતો દા નિસ્તાલ છે ઉલ્લાલ દ્વિદલ હોય છે; ઉપર આપી તે એની એક પંક્તિ છે તેનું લક્ષણ દલપતરામ છપ્પાના લક્ષણ છદનો છેલ્લી પંક્તિમાં આ પ્રમાણે આપે છે

પછિમા બે કલ્લ ને બેવડુ, ટુહા પ્રથમ પદ જાણજો ૧૭૯

દ પિ પ ૨૮

આ પછી હું લીલાવતી છદ લઉં છું.

લીલાવતી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાગા ગા
દૂષ્ટાન્ત માટે દલપતરામનો લક્ષણછદ ઉતારું છું :

૨૫ લીલાવતી છદ — માત્રા ૩૨, તાલ ૮

માત્રા વનીસે ચરણ ચરણમાં, અતે તો ગુરુ બે આળો,
લીલાવતિ નામે છદ વનાવો, જતિ દસ આઠ ઉપર જાળો,
ત્રિજિ કલ્લ પર તાલ પછી શ્રુતિ શ્રુતિ પર, તેજ રિતે સ્વરગતિ તાળો,
આ લોલ વિપે પરલોલ વિપે, પમ્બુવદ મજિ પૂરણ મુલ માળો ૧૧૭

દ પિ પ ૧૯

આને રુચિરા સાથે સરતાવી જોતા જણાશે કે આમાં રુચિરાની પૂર્વે એક નિસ્તાલ દા મૂકેલો છે, બાકી વધી રીતે એ રુચિરા પ્રમાણે જ છે — મધ્ય યતિમાં, અને તાલમાં પણ ઉપર ઉલ્લાલમાં જેમ પહેલો એક નિસ્તાલ દા આવે છે એવો જ અહીં આવે છે અહીં ત્રીજી પંક્તિમાં આવતા 'પછી' શબ્દ ઉપર ટીપ છે કે “આવા પ્રસંગે જ્યાં અર્થયતિ હોય, ત્યાં તે પૂરેપૂરી ન સચવાય તેપણ યતિમય ગણાવો નથી” જે આગળ જોયું તેમ જાતિઓમાં યતિનું સામાન્ય સૈમિલ્ય દર્શાવે છે આ પછી પદાવતી છદ લઉં છું

પદાવતી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા

આ છદ લગમગ લીલાવતી પ્રમાણે જ છે તેમા વિશેષ એ છે કે અહી મધ્ય-
યતિથી પડતા બે યતિલડોને પ્રાસથી જોડવાના છે, જે વતાવવા મેં નીચે
લહરીયુક્ત લીટી કરી છે વીજો ભેદ એ છે કે લીલાવતીમા અતે બે ગુરુ
આવે છે, આમા એક આવે છે, જો કે દલપતરામે એ વિશે કશો નિર્દેશ કર્યો
નથી પણ આપણે જાણીએ છીએ કે અત્ય વે ગુરુ વાહ્યા હોય ત્યા એકથી
પણ ચાલે છે, જેમ કે ચરણાકુઢમા . દલપતરામનુ લક્ષણ જોઈએ :

૨૭ પદ્માવતી છદ — માત્રા ૩૨, તાઢ ૮

દરા આઠે સાસા, ધરિ અનુપ્રાસા, ઉપર કઢા ચીદે આવે,
પદ્માવતિ નામે, છદ સુકામે, ગુણવતા વવિજન ગાવે;
લીલાવતિ જેવા, તાઢ જ લેવા, વીમઢ પદ રચશે કવિતા,
ઉજઢો જશ જામે, સઘઢે ઠામે, તે શોભે જેવો સવિતા

૧૨૯

દ પિ પુ. ૨૧

દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી આતરપ્રાસ સમજાશે અતે એક ગુરુ કે બે ગુરુ વશાનો
ઉલ્લેખ નથી, પણ એક ગુરુ ઓછામા ઓછો આવશ્યક છે એમ પઠન ઉપરથી
પણ જણાશે

આ પછી હુ મરહટ્ટા લઢ છુ દલપતરામે તેનો લક્ષણછદ નીચે પ્રમાણે
આપેલો છે :

૨૨ મરહટ્ટા છદ — માત્રા ૨૯, તાઢ ૭

માત્રા દશ આઠે, ધર જતિ પાઠે, ઉપર વઢા અગિયાર,
મરહટ્ટા નામે, કવિતા વામે, છદ બનાવો સાર,
છે ગુરુ લઘુ છેલ્લો, એમ જ મેલો, છેલો લાવી સાત,
તજિ બે ચન્ચારે, તાઢ જ ધારે, ત્યારે થાય નિરાત

૧૧૦

આની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય .

દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલ

આ છદ પદ્માવતીને બહુ જ મઢતો છે ફરક એટલો જ છે કે પદ્માવતીની
અત્ય લઢ દાદા દાદા દાદા ગા છે તેની જગાએ અહી દાદા દાદા ગાલ
છે આ પછી ત્રિમગી લઈએ એ પણ પદ્માવતીને મઢતો જ છે

ત્રિમગી દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા ગા

આમા પદ્માવતીથી આગઢ જઈ આઠ માત્રાએ એક યતિ વધારે છે અને એથી
થયેલા ત્રણેય યતિલડો એક જ પ્રાસથી સાથેલા છે લક્ષણછદ જોઈએ.

૨૬ ત્રિભંગી છદ — માત્રા ૩૨, તાલ ૮

માત્રા દશ આળો, આઠ પ્રમાળો, વઢિ વગુ જાળો, રસ દીજે,
મતે ગુરુ આવે, સરસ સુહાવે, મળતા માવે, ત્યમ કીજે;
લીલાવતિ જેવા, સાલ જ દેવા, ત્રિભંગી તેવા, છદ કરો,
જતિપર અનુપ્રાસા, ધરિયે લાસા, સરસ તમાસા, શીધિ ધરો. ૧૧૯

દ. પિ પૃ. ૧૯

અહી મધ્યયતિઓ અને અતર પ્રાસો વધારેમા વધારે આવે છે આ જાતની આગતુક શોમા જ્યા ઓછામા ઓછી છે એવો હવે ડુમિલા લઈએ:

ડુમિલા : દા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગા

એનુ પઠન જોવા લક્ષણછદ જોઈએ:

૨૮ ડુમિલા છદ — માત્રા ૩૨, તાલ ૮

વધિયે મઢિ માત્રા વત્રિસ છે, પળ એક ગુરુ અતે ધરિયે,
વિધામ કરી વઢ સોલ વને, ડુમિલા એ વિધિયે આદરિયે;
ડુમિલા ગળ મેલ થકો મળનો, વઢ તો તે તુલ્ય ગળી વરિયે,
તજિ બે પછિ તાલ તમામ તમે, ગળિ આઠ ધરો શ્રુતિ આતરિયે ૧૨૧

દ પિ પૃ ૨૨

અહી પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ છે પછી સાત ચતુષ્કલો અને છેલ્લે ગુરુ આવો બન્નોસ માત્રાઓ થાય છે એ રીતે જોતાં એમ કહી શકાય કે રુચિરાત્રી આગલ અહીં એ નિસ્તાલ દા મૂક્યો છે પણ એક બીજો ફરક પણ છે રુચિરામા આઠ આઠ માત્રાએ યતિ આવે છે તેવી યતિ આમા નથી આમા જે યતિ છે, તે પહેલો નિસ્તાલ દા તે પછી ત્રણ ચતુષ્કલો પૂરા થાય, અને પછી જે ચોથુ ચતુષ્કલ આવે તેની વચમા યતિ આવે છે બીજી રીતે જોઈએ તો આમા સર્વમા જંટલી જ ૩૨ માત્રા છે, તાલ આઠ છે, સોલ માત્રાએ યતિ છે, છતાં પહેલી બે માત્રાઓ નિસ્તાલ હોવાથી આનુ પઠન સર્વમા કરતા તદ્દન જુદુ છે સર્વ તો લીલાવતીથી શરુ કરી અહીં સુધી જે છદો લીધા તે વધાની જ એ લાસિયત છે કે તેમા પ્રારંભમા એક નિસ્તાલ દા આવે છે પણ આ છદ સર્વમા જેવો જ સાદો હોવાથી તેનો સર્વમા સાચેનો ભેદ લાસ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર રહે છે

હવે ચતુષ્કલસધિ રચનાઓમા છેલ્લે હુ આર્યાવર્ગ લઈશ આર્યા છદ તો પ્રાચીન છે, ષણ્ણુક પ્રાકૃત સાહિત્ય આર્યામા લખાયુ છે, એને સંસ્કૃત સાહિત્યે પણ અપનાવેલ છે, પણ એનુ વધારણ ઉપર આપી તે સર્વ

ચતુષ્વલ રચનાથી મિશ્ર પ્રવારનુ છે તેથી તેને હુ છેલ્લે લઉ છુ. અત્યાર સુધીના છંદો કરતા તેનુ વધારણ પળ વધારે અટપટુ છે, અને તેના વધારણની ચર્ચામા પિંગલે ઘણી ક્ષીણવટ વાપરી છે, જે ચતુષ્વલ રચના ઉપર વહુ પ્રવાશ પાઢે છે હવે આપણે તેનુ દલપતરામે આપેલુ વધારણ જોઈએ, એમ કરતા ગ્યા કઈ નવુ ઉમેરવુ પડશે ત્યા ઉમેરીશુ.

૩૩ ગાથા અથવા આર્યા છંદ — માત્રા ૫૭, તાઢ ૧૫

સાત ચતુષ્કલ ને ગુરુ, વિપમ ચતુષ્વલ વિપે ન જગણ ધરો;
છઠ્ઠે જગણ, ન લઘુ વા, વાર ઢઢાએ વિરામ કરો. ૧૬૪

એ આર્યા પૂર્વારધ, અવર અરધમા વિશેષ શૂ વહિયે;
છેક ચતુષ્વલ છઠ્ઠુ, ત્યા કેવલ એવ લઘુ લઈયે. ૧૬૫

પ્રયમ પછી ચચ્ચારે, તાઢ મલા પ્રયમ અર્ધમા દીસે,
પછિ શશિ શરુ નવ તૈરે, સત્તર વાવીશ છઞ્વીશે ૧૬૭

દ. પિં પુ. ૨૬

આર્યા દ્વિદલ છે તેના પૂર્વાર્ધમા કુલ સાત ચતુષ્કલ આવે પળ તેમા વિપમ સ્થાને કોઈ પળ જગણ ન આવે. પળ તેમા છઠ્ઠે સ્થાને જગણ અથવા ન લઘુ ઇટલે નગણ ઉપરાત એક લઘુ અર્થાત્ સર્વલઘુ ચતુષ્વલ આવે દરેક દલમા વાર માત્રાએ યતિ આવે અને ઉત્તરાર્ધમા છઠ્ઠા ચતુષ્કલની જગાએ માત્ર એક લઘુ આવે પૂર્વદલમા પહેલી માત્રાથી તાલ શરુ થઈ પછી ચચ્ચાર માત્રાએ તાલ આવે અને વીજા દલમા ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૨, ૨૬ મી માત્રાએ તાલ આવે જાપણી સજ્ઞામા આ નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય.

આર્યા { $\begin{array}{cccccccc} | & | & | & | & | & | & | & | \\ \text{દાદા} & \text{દદ્દા} & \text{દાદા} & \text{દદ્દા} & \text{દાદા} & \text{લદાલ} & \text{દાદા} & \text{ગા} \\ | & | & | & | & | & | & | & | \\ \text{દાદા} & \text{દદ્દા} & \text{દાદા} & \text{દદ્દા} & \text{દાદા} & \text{લ} & \text{દાદા} & \text{ગા} \end{array}$ ॥

એકી સ્થાને દાદા મૂકવાથી ત્યા જગણ નિરવકાશ થઈ જ જાય છે વેકી સ્થાને દદ્દા મૂકવાથી જગણ સહિત સર્વ ચતુષ્વલોને અવકાશ મળે છે છઠ્ઠે સ્થાને લદાલ મૂકવાથી જગણ અથવા સર્વલઘુ એની મેળે આવશ્યક વને છે કારણ કે લદાલના એ વે જ પર્યાયો છે ઇટલે દલપતરામનુ લક્ષણ આટલામા આવી જાય છે તે ઉપરાત જણાશે કે મેં દરેક દલને અતે ગુરુ મૂક્યો છે, તેને આર્યાનુ લક્ષણ ગણવુ જોઈએ આ ઉપરાત ઘાસ વહેવાનુ એ કે લદાલને સ્થાને લગાલ ન હોય અને સર્વલઘુ ઇટલે લલલલ હોય ત્યારે પહેલા રુએ શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ, એવુ સર્વ સસ્કૃત પિંગલોનુ વિધાન છે (‘છ શા ૪, ૧૮ વગેરે) એનુ એક દૃષ્ટાન્ત ગુજરાતીમા નીચે મુકુ છુ:

રસો લક્ષણવન્તો, દેવોએ મુકુટમણિયિ પૂજેલો,
દરામુખ અગૂઠાએ, ચાપ્યો તે રુદ્રનો પાદ॥

‘મગવદજ્જુકીય’ના મગલનો અનુવાદ

પ્રથમાર્ધનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થશે

ગાગા ગાલલ ગાગા ગાગા ગાલલ લલલલ ગાગા ગા

અહીં છઠ્ઠો ગણ સર્વલઘુ લલલલ છે, અને તેના પહેલા લઘુએ ‘મુકુટ’ શબ્દ પૂરો થાય છે થઠ્ઠી એક વિશેષ નિયમ એ છે કે છઠ્ઠી ગણ જગણ અથવા સર્વલઘુ આવી ગયા પછી જો સાતમો ગણ સર્વલઘુ આવે તો તેના આદિયો જ શબ્દ શરૂ થવો જોઈએ તેનું દૃષ્ટાન્ત દલપતગમની લક્ષણની પહેલી આર્યામાથી

૪ આ સ્થાને હ્રાયાધ અને વીજો વાજુ ‘વૃત્તરત્નાકર’-‘છન્દોમજરી’ મિશ્ર-મિશ્ર અભિપ્રાયો આપે છે ઉપર। આપેલો અભિપ્રાય હ્રાયાધનો છે તે સ્પષ્ટ કહે છે, “પઠ્ઠે ગણે મધ્યગુરો સર્વલઘો વા જાતે સપ્તમો ગણ સર્વલઘુસ્વેન્ન-વતિ, તદા પ્રથમાક્ષરાદારમ્ય પદ પ્રવર્તતે।” (છ શા ૪, ૧૧ ઉપરની ટીકા) અને દૃષ્ટાન્તો પણ બંને પ્રકારના આપે છે એકમા છઠ્ઠા જગણ પછી સર્વલઘુ આવે છે, વીજામા છઠ્ઠુ ચતુષ્કલ સર્વલઘુ છે, અને સાતમુ પણ સર્વલઘુ છે ‘વૃત્તરત્નાકર’ અને ‘છન્દોમજરી’ પણ આ વાક્યતમા સ્પષ્ટ છે ‘છન્દોમજરી’નો ટીકાકાર શ્રીરામધન મટ્ટાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે, “પઠ્ઠે જગણે તુ નાસ્તિ કાઙિ વ્યવસ્થા ઇતિ પર્યવસિતમ્।” (છ મ ક પૃ ૨૦૨) પણ મૂળ ‘છદશાસ્ત્ર’ જોતા મને હ્રાયાધનો અર્થ સાચો લાગે છે “પઠ્ઠો જ્” (૪, ૧૬) છઠ્ઠો ગણ જગણ હોય “ન્લો વા” (૪, ૧૭) અથવા ન-લ ચતુર્લઘુ હોય “ન્લો ચેત્ પદ દ્વિતીયાદિ।” (૪, ૧૮) છઠ્ઠો ગણ જો ચતુર્લઘુ હોય તો પદ વીજા લઘુથી શરૂ થાય “સપ્તમ પ્રથમાદિ” (૪, ૧૯) આજ્ઞા વાક્યો વેસા-હતા નીચે પ્રમાણે અન્વય થાય છે “પઠ્ઠો ન્લો ચેત્ પદ દ્વિતીયાદિ” અને “સપ્તમ ન્લો ચેત્ પદ પ્રથમાદિ” અર્થાત્ છઠ્ઠો ચતુર્લઘુ હોય તો પદ વીજા લઘુથી શરૂ થાય, સાતમો ચતુર્લઘુ હોય તો પદ પ્રથમ લઘુથી શરૂ થાય આ જ અન્વય આ પછીના સૂત્રમા ચાલે છે “અન્ત્યે પઞ્ચમ” (૪, ૨૦) “અન્ત્યાર્ધે પચમ ન્લો ચેત્ પદ પ્રથમાદિ” અર્થાત્ દ્વિતીયાર્ધમા પાંચમો ગણ ચતુર્લઘુ હોય તો પદ પહેલા લઘુથી શરૂ થાય હેમચંદ્ર પણ આ જ અભિપ્રાયને અનુસરે છે એમ માનુ છું તેનું સૂત્ર છે “પઠ્ઠે લે લાદ્વિતીયાત્ સપ્તમે ચાઘાત્પદમન્યાર્દ્ધે ચ પઞ્ચમે।” છઠ્ઠી ન લ હોય ત્યારે વીજા લઘુથી પદ શરૂ થાય, સાતમો ન-લ હોય ત્યારે આય લઘુથી પદ શરૂ થાય અને વીજા અર્ધમા પાંચમો ન-લ હોય ત્યારે પણ આય લઘુથી શરૂ થાય (છન્દોનુ ૨૭અ) પણ હ્રાયાધનો મત સ્વીકાર-વાનું નારુ કારણ તો મેઢનું છે જે આગઢ સ્ફુટ થશે

મઢી રહે છે. તેના પૂર્વાર્ધમાં 'વિષે ન' એવો જગણ છે. તે પછી સર્વંલપ્તુ 'જગણ ઘ' આવે છે તેમાં પહેલી માત્રાથી જ નવો શબ્દ શરૂ થાય છે આવો જ દ્વિતીયાર્ધ વિશે એવો નિયમ છે કે તેનો પાંચમો સર્વંલપ્તુ હોય તો તેમાં પણ આઘ લપ્તુથી જ શબ્દ શરૂ કરવો. દૃષ્ટાન્ત માટે, હલાયુધે મુજના અનેક શ્લોકો આપ્યા છે, તેમાંથી એવનુ ગુજરાતી મૂકુ છું :

જય હો મુજ નૃપતિનો, સહુ અર્ધિજનો તળો જ વત્પતર ।

સામન્તચક્રમેરુ, દાતા અનવરત દાનોનો ॥

દ્વિતીયાર્ધમાં પાંચમો ગણ (અનવર [ત]) સર્વંલપ્તુ છે અને ત્યાંથી જ નવો શબ્દ શરૂ થાય છે.

વિગળોએ આર્યાના અનેક વિભાગો દર્શાવેલા છે, જેમકે, બીજે ચોથે સ્થાને જગણ અવશ્ય હોય તેને ચપલા કહેલી છે, અને ઘઢી ચપલાના પણ તરેહવાર નામોવાઢા વિભાગો આપેલા છે, પણ હુ તેને મહત્ત્વ આપતો નથી. માત્ર એક વિભાગ તરફ ધ્યાન દોરુ છું, જેમ જે એ આર્યાના સ્વરૂપ ઉપર અમુક દૃષ્ટિએ પ્રવાશ પાડે છે. આપણે ઉપર જોયું કે આર્યામાં ત્રણ ચતુષ્પલે એટલે વાર માત્રાએ યતિ આવે છે જે આર્યામાં એમ યતિ ન આવે તેને વિપુલા કહેલી છે આ યતિનો અભાવ વને પાદમાં હોય અથવા હરકોઈ એવમાં જ હોય. વિપુલાથી ભિન્ન એટલે વધ્ધે સયતિય દલવાઢી આર્યાને પધ્યા આર્યા કહેલી છે આપણે અહીં સુધી જેના લક્ષણની ચર્ચા કરી તે પધ્યા આર્યા છે

વિપુલા પ્રવાર યતિના અભાવથી જ થાય છે, પણ 'રણવિગલ' તેનું નિરૂપણ જુદી રીતે કરે છે ત્રીજા ગણનો શબ્દ વાર માત્રા ઉલ્લંઘીને જ્યાં સુધી જાય ત્યાં યતિ આવે તેને એ વિપુલા કહે છે

ત્રીજા ગણવેરો શબ્દ, જ્યાં પુરો થાય ત્યાં વિરતિ આપો,

(વિપુલા આર્યા ત્રણ જાતિની, વને છે સ્વરૂ જાણો ૬૫

રણવિગલ પૃ ૧૦૬

અને 'રણવિગલે', ઉપરની વિપુલામાં વારસી માત્રા પછી જ્યાં શબ્દ પૂરો થાય છે ત્યાં યતિદર્શક અલ્પવિરામ પણ વરેલુ છે 'છન્દ સૂત્ર'નો જે હલાયુધનો કે હેમાચાર્યનો મત આવો જણાતો નથી તેઓ વન્ને યતિના અભાવને જ વિપુલાનું લક્ષણ ગણે છે પણ 'વૃત્તરત્નાકર' કહે છે કે વિપુલાનો પાદ આઘ ગણ-ત્રયને ઓઢીનીને જાય છે, અને ટીકામાં નારાયણ મટ્ટુ એનો એવો અર્થ કરે છે કે પાદની યતિ ત્રણ ગણને ઓઢીનીને જાય તે વિપુલા તે ઉપરથી 'રણવિગલે'

આવા મતનો ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે પણ જ્યાં શબ્દ પૂરો થાય ત્યાં યતિ માનવી એ અનવસ્થા છે છતાં આ મત પરોક્ષ રીતે યતિશૈલિત્વ ઉપર પ્રવાશ નાખે છે એ રીતે મહત્વનો છે ‘રણપિંગલ’ વિશેષ કહે છે કે “જેનો કોઈ ભાગ વિપુલ એટલે વિસ્તારવામા આવે તે વિપુલ કહેવાય” એ નોંધવા જેવું છે

આર્યાના જ દલોના મિઘમિઘ વિન્યાસોથી નવાનવા છદો કર્યા છે તે જોઈએ આર્યાના પ્રથમાર્ધને જ વેવડીને દ્વિદલ કરવાથી ગીતિ થાય છે

૩૪ ગીતિ છદ — માત્રા ૬૦, તાલ ૧૬

ગાયા પૂર્વારધ સમ, એ જ મુજબ ઉત્તરાર્ધ પણ આળો,
ગુણિજન ગણજો ગીતી, જરૂર તફાવત જરા નહીં જાળો ૧૭૦

દ પિ પૂ ૨૬

આર્યાના ઉત્તરાર્ધને જ વેવડવાથી ઉપગીતિ થાય છે

૩૫ ઉપગીતિ છદ — માત્રા ૫૪, તાલ ૧૪

આર્યા ઉત્તરારધ સમ, પૂર્વારધ પ્રેમથી કરિયે,
એ કવિતા ઉપગીતિ, અદ્ભુત જુક્તીયિ આદરિયે ૧૭૩

દ પિ પૂ ૨૭

આર્યાના વત્તે દલો ઝલટાવવાથી ઉદ્ગીતિ થાય

૩૬ ઉદ્ગીતિ છદ — માત્રા ૫૭, તાલ ૧૫

ઉત્તરારધ આર્યાનું, પૂર્વારધ જો ગણો પ્રીતે,
પૂર્વારધ સમ પછિનું, તે ઉદ્ગીતી રચો રસિક રીતે ૧૭૪

દ પિ પૂ ૨૭

દલપતરામે નહીં આપેલ એક જ પ્રકાર આમા ઉમેરુ છું, તે સ્વધ્વનની ગીતિને બંધે એવુ ગુરુ ઉમેરી બુલ ૩૨ માંથી કરવાથી સ્વધ્વન થાય છે માત્ર દષ્ટાન્ત્ર લાતર આગળ આપેલી એવુ આર્યામા જરા ફેરફાર કરી મૂકુ

અથ હો મુજ નૃપતિનો, સદુ પ્રધિજલો તણો જ જે પલ્લવરુ,
સામન્તચનમેરુ, દાતા આવરત દાનના વળં સમો

અહીં હું ચતુષ્પલ રચનાઓ પૂરી કરી ત્રિષ્પલ રચનાઓ લઉં છું ત્રિષ્પલ સપ્તિ માટે હું દાલ મના રાખીશ આમા ત્રિષ્પલ ગાલ અને છાન્ડ એ વસ્ત્રે પર્યાયો આવી જાય છે પણ, પ્રીતો પર્યાય લગા નહીં આવી શકે પણ ચતુ-

પ્વલોમા દાદામા નહીં આવતો ગગન — લગાડ, વીંગા ચતુષ્વલોચી મિશ્ર રાસવાની જરૂર હતો તેવી કોઈ જરૂર લગા વિશે નથી, એટલે દાલને આપણે ત્રિવલના ત્રણેય પર્વાઓની ગણા ગણીશું.

દલપતરામે ત્રિવલના જ ગણાય એવા જે જ છંદો આપેલા છે તેમાંનો એક તો છ જ માત્રાનો યામ છંદ છે તે મને સ્વીનારયોગ્ય લાગતો નથી. માત્ર એક કૌતુક છે અને એ જતા પછી માત્ર હીર છંદ રહે છે. તેનું લક્ષણ જોઈએ :

૧૮ હીર છંદ — માત્રા ૨૩, તાલ ૮

ત્રેવિંશ વલ્લ, છાવિ મવલ્લ, મિત્ર પ્રવલ્લ, પ્રેમથી,
આદિ ઉપર ત્રણ ત્રણ પર, તાલ તુ ધર નેમથી;
શાસ્ત્ર અત, શાસ્ત્ર અત, વિરતિવત, તોય તે,
આદિ દીર્ઘ, અત રગન, હીર છંદ, હોય તે. ૧૯

૬ પિ. પૂ ૧૬

કુલ ત્રેવીંશ માત્રાઓ, તેમાં પહેલી માત્રા પર અને પછી ત્રણ ત્રણ માત્રા ઉમેરતા જતા તાલ નાલવા. છ છ માત્રાએ યતિ રાલવી. ચરણના પ્રારંભમાં ગુહ આવે અને અતે રગન ગાલગા આવે તેની આપણી સજ્ઞામાં ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે થાય

હીર · ગાલ દાલ' દાલ દાલ' દાલ દાલ' ગાલ ગા
આ પછી ઠૂ આ વર્ગમાં મહીદીપ મૂકુ છું, જોવે દલપતરામે તેના તાલની વ્યવસ્થા ત્રિવલની નહીં પણ પદાલની કરી છે આપણે પ્રથમ તેમનું લક્ષણ જોઈએ :

૧૭ મહીદીપ છંદ — માત્રા ૨૨, તાલ ૪

ચાવિંશ વલ્લ સવલ્લ અત, જુગલ દીર્ઘ દીજે,
વાર વલ્લ ઉપર વિરામ, મહીદીપ કીજે,
પ્રથમ ઉપર લટ લટ પર, તાલ સરસ તેમાં,
સુનતા પદ સરસ દિમે જુક્તિ સરસ જેમાં ૧૫

૬ પિ પૂ ૧૫

અર્થાત્ કુલ ૨૨ માત્રા, અતે બે દીર્ઘ, વાર વાર માત્રાએ યતિ, તાલ પહેલી માત્રાથી શરૂ થઈ પછી છ છ માત્રાએ આવે

હવે દલપતરામે આમાં છ છ માત્રાએ તાલ લાલ્યો છે, પણ પઠન કરતા તરત જણાશે કે આમાં ત્રિવલો જુદા પડે છે, અને હીર છંદની પેઠે જ ત્રણ ત્રણ માત્રાએ તાલ નાલવી શકાય છે

। । । । । । ।
 દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાગા

એમ કરી શકાશે માત્ર એક જ જગાએ એ નહીં બની શકે — છેલ્લી પક્તિમાં છેલ્લી પક્તિની લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થશે

લલગાલલ લલલ લગા ગાલ લલલ ગાગા

પહેલી છ માત્રાના બે ત્રિકલો નથી પડી શકતા પણ એમ તાલ ક્યાક 'લગોરક' તૂટતા આપણે રચના સદોષ કહેતા નથી, એટલે હું આને પણ ત્રિકલ રચના જ ગણીશ.

આ રચનામાં એક વીજી વાવત પણ નજરે પડશે હીર છદમાં આઠી પક્તિમાં ત્રિકલના બે જ પર્યાયો ગાલ અને લલલ જ આવતા હતા આમાં તે બે ઉપરાત લગા પણ જણાય છે વીજી પક્તિમાં 'મહીદીપ' શબ્દ આવે છે તે લગાગાલ છે પણ લગાનો પણ આપણે દાલમાં સમાવેશ કર્યો છે એટલે ઉપર આપેલી ઉત્પાપનિકા વરાવર છે

પણ આ સ્થાને આપણે પટ્કલને ત્રિકલ માત્રામેઠ રચનામાં સ્થાન તો આપવું જોઈએ જેમ ચતુષ્કલ રચનામાં દાલગાલદા અને લદાગાલદાને આપણે બે ચતુષ્કલની જગાએ સ્વીકારતા હતા તેમ અહીં પટ્કલને બે ત્રિકલની જગાએ સ્વીકારવું જોઈએ એનો સત્તા દાદાદા કરીશું

હવે ત્રિકલ રચનાઓમાં હું દિંદી લઈશ 'દલપત્તપિંગલ' માં બે નમંદાશવરના પિંગલમાં બે 'રણપિંગલમાં' આનો નિર્દેશ નથી તેનું વારણ સ્પષ્ટ એ છે કે આ મરાઠી સાહિત્યમાંથી નવો અપનાવેલો છદ છે તેની પિંગલચર્ચા સૌથી પહેલી કે હ ધ્રુવે 'પદ્યરચનાના પ્રનારો'ના નિવંધમાં કરેલી છે તેઓ કહે છે.

“માત્રાત્રયમાં અને અક્ષરવધમાં પ્લુતતત્ત્વને સ્વઠ્ઠ આપવાનું માન આપણા દક્ષિણો વધુઓને છે દિંદી એ એમ માત્રાવધ રચના છે એનું ઉદાહરણ —

દિંદી

મોહકદ નાલિ જાય વા ઉડો તૂ —
 તરુડાલ? પલિ! વાઠ છા હજો તૂ,
 મધુર વિન્નવિન્નટ ગાન સાજ વ્હાળે
 વિવિધવરણ મેષશરણ વા ન માણે?

।
 આમાં વાઠ મધિની પાંચ આવૃત્તિ પછી 'વ' સધિ આવે છે એ 'વ' સધિનું પ્રથમ ટુકલ પ્લુત બોલવાનું છે, માટે ત્યાં લઘુ સ્વરનો ઉપયોગ અધાપન

છે. 'વ' સધિનુ ધીજૂ ટુલ ચરણને અતે હોનાથી પૂર્વના ધીર્ધનો પ્રતિધ્વનિ
વની ધીર્ધ બિંધા ગુરુ જ હોવો ઇષ્ટ છે આ રીતે દિંડોના ચરણમા દાલ સધિની
પાંચ આવૃત્તિ પછો વે ગુરુ સિદ્ધ થાય છે એમાનો ઉપાન્ત્ય ગુ પ્લુત છે "
(સા વિ ૨, ૩૦૫)

અહીં એ સાથે ધના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે પ્રથમ તો એ કે દિંડી
સિવાય ગુજરાતીમા જે જે માત્રામેલ રચનાઓ પ્રસિદ્ધ છે, તેમા ક્યાઈ પ્લુત
આવતો જ નથી? ધીજો એ કે જો પ્લુત વહેવો હોય તો સાથે સાથે કેટલી
માત્રાનો પ્લુત એ પણ વહેવું જાડે અને ઉપાન્ત્ય ગુરુ પછો જે ધીજો ગુરુ આવે
છે તે માત્ર પ્રતિધ્વનિ માટે જ છે, અને પોને પણ પ્લુત નથી? અને સૌથી
મહત્વનો પ્રશ્નો તો એ છે કે મરાઠીમાથી જે દિંડો છદ ગુજરાતીમા લીધો
છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ દાલના જ આવર્તનો છે કે કઈ જુદું? આ વધા પ્રશ્નો
જાતિ છદોના મેલમા ઠુ હાય ર્ડસ હમણા તો વે હ ઘુવે જે કઈ વહપુ
તે રજૂ કરવું એટલો જ ઉદ્દેશ છે તેમના પ્રમાણે દિંડોની ઉત્પાપનિવા નીચે
પ્રમાણ થાય .

દિંડી | | | | |
દાલ   દાલ   દાલ   દાલ   દાલ   ગાગા

જેમા ઉપાન્ત્ય ગુરુ પ્લુત છે તેના પર તાલ કે હ ઘુવે નથી વહ્યો પણ
તાલ સ્પષ્ટ છે એટલે મૂક્યો છે આ સંઘી વર્ણે અને સદગત નરસિંહરાવે
ચર્ચા કરી છે પણ તેનું સ્થાન મેલની ચર્ચામા છે, અહીં નથી અહીં તો માત્ર
એક ત્રિવલ રચના તરીકે આ છદ સ્વીકારાયો છે તે તરફ ધ્યાન લેવવાનો
જ ઉદ્દેશ છે અહીં ત્રિવલ રચનાઓ પૂરી કરુ છું, અને પચ્ચલ રચનાઓ
હાયમા લડ છું .

પચ્ચલ રચનાઓમા સૌથી પહેલી ગુજરાતી પિંગલોએ નહીં આપેલી મદ-
નાવતાર નામની રચના લડ છું 'કવિદર્પણ' (ઉલ્લાસ, ૧, ૨૨, ઉદા. ૩૭)
અને 'છદોનુસાસન' વગેરે એ આપે છે એની ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે
થાય

મદનાવતાર | | | |
દાલદા   દાલદા   દાલદા   દાલદા

અર્થાત્ પચ્ચલ દાલદાના ચાર આવર્તનોની એક પક્તિ આ વિશે વિશેષ
વહેવા પહેલા ઠુ વગેરે પ્રયોગથી તેના ઉદાહરણો આપુ છું

રોસગુહગિરિસવિસમચ્છિમુચ્છતણ
પલયજલણમિ ગયણમિ ગચ્છતણ ।

તમિતમ્મતરદ્વયનનલિને રાગે
કો રામો હુગ્ગ મયનાવવારવળે ॥ ૩૭ ॥

પરિદર્શન, ૮૫

ગિજ્જતિ ગોઈઓં પિજ્જતિ મદરાઓં
નચ્ચતિ વેગાઓં પરિહસિલ્લેસાઓં ।
એવમ્મોગ્ગપરિરમણાસારણ
કોલતિ રામાઓં મયનાવવારણ ॥

છન્દોનુ ૦ પૃ ૩૩૩

ચરાવર પાઠ કરના જણાસેવે 'પરિદર્શન'ના દૃષ્ટાન્તાના સર્વંત્ર દાલદા સધિ વેસી
જસે આવી રીતે 'પ્રલયજલ', 'પમિગય', 'પમિગ', 'હટતણ' વગેરે પણ 'છન્દોનુશા-
સન'નું પઠન કરતાં દાલદા સિવાયના પચમાત્રવ સધિઓ તેમા ભલેલા જણાશે
સ્પષ્ટ પચાલો દર્શાવવા હું સધિઓને લગાતમા રૂપમા મૂકું છું

ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ લલગાલ
ગાગાલ ગાગાલ લલલલલ ગાગાલ ।
ગાલગા ગાલલલ ગાલગા ગાલગા
ગાગાલ ગાગાલ લલગાલ ગાલગા ॥

અહીં દાદાલ અને દાલદા વચ્ચે સધિઓનું મિશ્રણ જણાશે આવા મિશ્રણો યદ્ય
દાવે વે વેમ એ ચર્ચા મેલના અગતી છે, તે આપણે આગળ કરીશું

આની પછી હું ગમક લડ છું વપરાટની દૃષ્ટિએ આ મહત્વનો નથી,
અને મહુ જ ટૂંકો છે, છતાં એના સધિના સ્વરૂપની સાતર તેને લડ છું
તેની ઉત્પાપનિવા

ગમક દાદાલ

ઘટલી જ પાવ દલપતરામ તેનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપે છે

૧ ગમક છદ — માત્રા ૫, તાલ ૧

વઠ વાળ, પદ જાળ, તે ગમક, પદ સમક ૧

ત્રીજી જ, કઠ કોજ, ત્યા તાલ સમાલ ૨

અર્થાત્ પાવ માત્રાનું ચરણ, તેમા ત્રીજી માત્રા ઉપર એક તાલ હવે હું પ્રસિદ્ધ
મૂળના લડ છું તેની ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે પાવ

મૂળના દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા
દાલદા દાલદા યા

દસ દસ માત્રાએ યતિ અને દાલદાના સાત આવર્તનો પછી એક ગુરુ એમ એક ચરણ થાય છે તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે નરસિંહનો પદી લઈ છે,

નિરવને ગગનમા કોણ ધૂમી રહ્યો,
તે જ હુ તે જ હુ શબ્દ બોલે;
શ્યામના ચરણમા ઇચ્છુ છું મરણ રે
અહીંયા મોડ નથિ કૃષ્ણ તોડે

ન કા સ પૂ. ૪૮૪

આમા સ્પષ્ટ રીતે દાલદાના આવર્તનો છે પણ 'અહીંયા' શબ્દના લદાદા અને છે, એ નોંધવા જોવું છે

પચ્ચલના કુલ ત્રણ પર્યાયો થાય. દાલદા, લદાદા, ઘાદાલ તેમા મમવમા આપણે ઘાદાલ સધિ જોયો પણ તે વધુ ટૂંકો છે, અને તેમા ઘાદાલનું એક જ આવર્તન થાય છે, તો હવે બે આવર્તનવાળો દીપક લઈએ :

દીપક છંદ—માત્રા ૧૦, તાલ ૨^૧

દસ માત્રિવા દેખ,
ગુરુ અત ગણિ લેજી,
દીપક નક્કી નામ,
છે છંદ સુતઘામ ૩૦

ત્રીજો અને આઠ,
ત્યા તાલનો ઠાઠ,
પણ પાંચમી માત્ર
તે લઘુ તળુ પાત્ર ૩૧

દ પિ પૂ ૯

મહી તાલ વધુ અટપટી રીતે વતાવેલો છે ત્રીજો પછી આઠમી ઉપર તાલ ફર્યો છે એટલે પાંચ માત્રાને અતરે તાલ ઠર્યો અને સધિ પચ્ચલ ચો. પઠનથી તરત સમજાશે કે ઉત્થાપનિકા

દીપક   ઘાદાલ   ઘાગાલ
૯ પ્રમાણે છે

૫ મૂલમા ૩ તાલ છપાયા છે તે દેખીતો પાઠધોષ છે

પચવલ્લના અહીં આવતા ત્રણ સધિયા દાલદા લદાદા અને દાદાલ એક જ પવિનમા આવી રહે કે નહીં એ પ્રશ્ન મેલતો છે, જે આપણે પચવલ્લ છદોના મેલતો ચર્ચામાં હાથ ધરીશું.

એ પછી આપણે સપ્તવલ્લ સધિયા છન્દો લઈએ તેમાં પ્રથમ હરિગીત લઉં છું.

હરિગીત દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા દાદાલગા
આ સધિયા એ તાલ છે એ એની વિશેષતા છે તેમાં યતિ ચોરમી કે સોલમી માત્રાએ આવે છે આપણે સપ્તવલ્લના લક્ષણ લઈએ

૨૦ હરિગીત છદ — માત્રા ૨૮, તાલ ૮

વલ્લ સવલ્લ અઠ્ઠાવીસ મા, ગુરુ અતમા એ રીત છે,
દાળગાર કે રત્ને જતો, મનહરણ તે હરિગીત છે
ત્રોજો ઉપર પછિ ત્રણ ચતુર પર, એમ આઠે તાલ છે,
તે તાલમાં જો જમણ તો, ન જહીરા છદ રમાલ છે ૧૦૫

દ વિ પુ ૧૭

પહેલો તાલ ત્રીજો માત્રા ઉપર આવે, અને પછી ત્રણ અને ચાર એમ એક પછી, એક ઝમેરતા જે માત્રાઓ આવે તે ઉપર તાલ પડે એટલે કે ૩ ૬ ૧૦ ૧૩ ૧૭ ૨૦ ૨૪ અને ૨૭ એ માત્રાઓ ઉપર તાલ પડે, અત્રે ગુરુ આવે, સોલ કે પીદ માત્રાએ યતિ આવે ઉપરના છદમાં ૧, ૨, ૪ પક્તિઓમાં ચોદમી માત્રાએ યતિ છે, અને ત્રીજી પક્તિમાં સોલમી માત્રાએ યતિ છે, જે મધી અલ્પવિરામયો દશવિલી છે આની પહેલી કે માત્રા છાઢી નમંદાસવરે નવી હરિગીત રચ્યો છે.

વિપમહરિગીત દાલ દા દા દાલ દા દા દાલ દા દાલ ગા
અહીં સધિ દાદાલદા ને બદલે દાલદાદા થાય છે, જે સપ્તવલ્લનો એક મિશ્ર પર્યાય જ છે વધે પ્રકારોના મિશ્રણ થાય છે આ છદને નરસિંહરાવે વિપમ-હરિગીત નામ આપ્યું. નરસિંહરાવે એક સદ્દહરિગીત નામની નવી રચના પ્રયોજી છે તે જોઈએ

ઝઝઝી ઝલ્લાસથી

સિન્ધુ તર પર રાજતા

હસે ઝજ્જલ હાસથી

અળગણ તરંગો આજ આ; ૧

સ્મરણસહિતા પુ ૧

તેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય .

દાલદાદા	દાલગા
દાલદાદા	દાલગા
દાલદાદા	દાલગા
દા દાલદાદા	દાલગા

બીજી એક વૈચિત્ર્યમય રચના જોઈએ જેને શ્રી સ્વરદારે મિશ્રહરિગીત કહેલી છે

ઓ મેઘ વૃષ્ટી તાવજે
તુજ રેલ અહિં રેલાવજે !

ગડગડ કરી,
મઢમઢ મરી,

રણવાદ્ય તુજ વગડાવજે ! —

ઘરણી વિશે કઈ તાપના સતાપ છે,
પૂઠે પડ્યા મનહરમુલ્લી કઈ પાપ છે,

એ સર્વને તુજ રેલમા ધસડી જઈ હોમાવજે,

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! દુર દુર સર્વ એ વ્હેવડાવજે

, 'મેઘને,' વિલાસિકા

સ્પષ્ટ રીતે આમા સપ્તકલ સધિના ભિન્નભિન્ન સહ્યાના આચરતનો છે એમ આ રચનાનું પૃથક્કરણ સરલ છે

આનાયી અર્થ સહ્યાની માત્રાની પક્તિનો ઉઘોર છદ છે, પણ તેનો સધિ હરિગીત કરતા જરા ભિન્ન છે એ સધિ છે દાદાદાલ આપણે દલપત-રામનું લક્ષણ પહેલું લઈએ

૧૦ ઉઘોર છદ — માત્રા ૧૪, તાલ ૬

માત્રા ચૌદનું પદ માન, ગુલ અતે ઉઘોર પ્રમાણ,

તાલો એક ત્રણ દાર આઠ, દશ ને બાર પર પણ પાઠ ૫૬

દ પિ પૂ ૧૧

એક પક્તિમા ચૌદ માત્રા, અતે ગુલ લઘુ આવે, અને તાલો ૧, ૩, ૫, ૮, ૧૦ ને ૧૨ માત્રાઓ પર પડે આ રીતે એની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

દા દા દા લ દા દા ગા લ

સ્પષ્ટ રીતે આ સપ્તકલ છે, પણ હરિગીતના સપ્તકલમા બે જ તાલ હતા, મામા દલતપરામે ત્રણ તાલ નાહ્યા છે તે હું માનું છું કે વધી સપ્તકલ

રસાનો ગમપ્ર રૂપે વિચાર નહીં કરવાનું પરિણામ છે જો હરિગીતની પેટે
 આ ઉપર તાજ નાખના હોય તો ^{દા} ^{દા} ^{દા} ^{દા} એમ તાજો પડે આનાથી પણ
 ટૂંકો, આના અર્ધ જેટલો પતા છેદ દલપતરામે આપેલો છે, તેમા આ જ સુધિ
 છે, પણ તાજ મેં અહીં સૂઝાવા પ્રમાણે (એટલે ને ^{દા} ^{દા} ^{દા} ^{દા}) છે છેદ મેં
 ધણાય વપરાયો જોમો નથી પણ માત્ર સરસામણી માટે લગ્ન છું

૩ વતા છદ—માત્રા ૭, તાલ ૨

મુનિ વલ્લભત, મુદ્દલપુ અંત, વતા છદ, છે મુમ્મદ ૨૦
 પૃથ્વી પાંચ, જ્યાં વલ્લ વાંચ, ત્યાં ધર તાલ, મળિ નમાઝ ૨૧
 દ પિ પુ ૮

તાલ પૃથ્વી એટલે પહેઠી અને પછી પાંચમી માત્રાએ છે

સપ્તવલ્લ સધિના પુનઃ ચાર પદાંયો પામ્ય તેમા દાદાલ્લા હરિગીતમા
 આવે છે દાન્દાદા સદ્દહરિગીતમા આવે છે દાદાદાલ્લ સ્પોરમા આવે છે
 અને વાકી રહેલ લદાદાદા તે હરિગીતમા અને સદ્દહરિગીતમા મિશ્રણ તરીકે
 આવે છે

માત્રાસધિઓમા આટલા જ સધિઓ આવે છે તેમા સૌથી સાદો ત્રિવલ્લ
 છે, અને સૌથી અટપટો સપ્તવલ્લ છે

આ ઉપરાંત અહીં આવી ગયેલા છદોના મિશ્રણાંથી નવા છદો બને
 છે તે હવે જોઈએ

મિશ્રણોમા સૌથી પહેઠી કુઢલિયો દલપતરામ લે છે

૩૭ કુઢલિયા છદ—માત્રા ૧૪૪

કુઢલિયો કરતા તરી આદિ દોહરો આ,
 વલ્લની ચોથા ચરણને, ઝલટાવો ધરિ ટેક,
 ઝલટાવો ધરિ ટેક, વાચ્યના ચાર ચરણ સમ,
 ચરણ રચો શુભ ચાર, છ પદ ચાલે સપ્તમા સ્થાન,
 પ્રથમ ચરણનો પ્રથમ, શબ્દ છેવટ જો મલિયો,
 છે તે રૂઢો છદ, કહે કવિવલ્લ કુઢલિયો ૧૭૫

દ પિ પુ ૨૭

આમા દોહરાનું અને રોઝાનું મિશ્રણ છે તેમા દોહરાના બે દલ આવે છે અને
 રોઝાની ચાર પક્ષિઓ આવે છે દોહરાના ઉત્તરાધનો છેલ્લો યતિલગ્ન દાદા
 દાદા મોલ એટલો મોલ રોઝા શરૂ થતા તેમા ફરી આવે છે એમ કરવાને

પૂરી સગવડ છે ચારણ કે રોઝાનો પહેલો યતિગઢ ચરાવર એ જ પ્રમાણે છે. છેલ્લે વઢ્યુ છે કે એ રોઝાના અનગા દોહરાના પ્રથમ ચરણનો પ્રથમ શબ્દ મૂકવો. એને માટે દલપતરામે આપેલુ દૃષ્ટાન્ત અહીં ઉતારુ છું :

નહિ ઢોલે જો નાગ તો, નહિ વર્ષાનો નાદ,
જગમ જન ધિર થાય નહિ, સુણિ કવિતાનો સાદ;
સુણિ કવિતાનો સાદ, મરદ માદા નરિ ઢોલે,
નહિ કવિતા તે ઠામ, ચરાવર ચારો વોલે;
વહે વવિ દલપતરામ, નામ ધિવ રોટુ ચોલે,
ધિક વસી વાનાર, નાગ મુણિ જો નહિ ઢોલે. ૧૭૬

એજન પૃ ૨૭-૨૮

સરી રીતે રોઝાને અતે દોહરાના પ્રારમ્ભના બે ચતુષ્પાલો આવે છે અને તેમા અર્થને અનુકૂલ રીતે શબ્દોનો ક્રમ પળ બદલાય છે તે આ દૃષ્ટાન્તમા જણાશે. અહીં બે રચનાઓ જુદીજુદી રહેતી નથી પણ રહેનારને એક થઈ જાય છે, તે ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે. દોહરાનો છેલ્લો યતિગઢ રોઝામા ફરી આવવાથી રચનાઓ મિશ્ર છતાં એક થઈ જાય છે, અને પ્રારમ્ભના અને છેવટના શબ્દો એક થવાથી આમા છદને એવત્વ મળે છે. ચારણી રીતે પઠન કરવાને આ છદ બહુ જ અનુકૂલ છે.

ગુજરાતી પિંગલોમા કુઢલિયાનો આ એક જ પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે પણ આવા મિશ્રણો બીજા છદોના પણ થાય છે અને જ મળતી મિશ્ર રચના કુઢલિની છે તેમા આર્યા અને રોઝાનું મિશ્રણ આવે છે. હુ માનું છું દલપતરામે આપેલી રચનામા દોહરો પુલિંગ છે માટે એ રચનાને કુઢલિયો વહ્યો છે, અને આ રચનામા પ્રથમ આર્યા સ્ત્રીલિંગ છે એટલે આને કુઢલિની કહી છે. સરી રીતે પહેલીને દોહરા-કુઢલિયો, અને બીજીને આર્યા-કુઢલિની કહેવી જોઈએ. પહેલીમા દોહરાની જગાએ મોરઠા જેવી દોહરાની બીજી રચના આવી શકે છે, અને એ જ રીતે આર્યા-કુઢલિનીમા આર્યા જેવી ગીતિ ઉપગીતિ વગેરે રચનાઓ પણ આવે છે. કુઢલિનીનું લક્ષણ 'રણપિંગલ'મા નીચે પ્રમાણે છે.

૨૨ કુઢલિની, કુઢલિણી (આર્યા-કુઢલિની) માત્રા ૧૫૩

ધરિને પ્રથમ જ આર્યા અત પદનિ કુઢલી ફરી કરજો,
તેમ યતા રોલા પદ, સરખુ આવે ત્યમ જ ધરજો,
સરખુ આવે ત્યમ જ, તમે પછિ રોલા રચજો;
તેમા કલ ચોવીશ, નિયમસર રચવા મચજો;

આદિ રચેલા ઘોલ, ઉચારો અતે ફરિને;

રચજો કુઢલિની જ, પ્રથમમા આર્થો ધરિને ૨૦૦

રણપિંગલ ૧, પૃ. ૧૮૨-૩

આ ઉપરથી જણાયુ હશે કે આમા રચનાની મુખ્ય ભૂમી એ છે કે જે સ્વતંત્ર છદો, પહેલાના અત્ય પદના ધીજાના આદિમા યતા આવર્તનથી જોડાઈ જાય છે, અને ધીજાના અતમા પહેલાના આઘ ચરણના શબ્દો ફરી આવી એવું આત્મો સુવદ્ધ છદ ધને છે

દલપતરામે પિંગલમા તો એવું જ કુઢલિયાનો પ્રકાર આપેલો છે પણ તેમના શાબ્દોમા એક ધીજો પ્રતાર મઢી આવે છે તેને કુઢલિયા-તોટક કહીશુ. પ્રથમ તેનું લક્ષણ 'રણપિંગલ' માંથી લઝ છુ :

૧૩. કુઢલિયા-તોટક, માત્રા ૧૧૨

તેર અને અગિયારના, ચરણ રચીને ચાર;

એમ કરીને દોહરો, તે પર તોટક ધાર

પર તોટક તે પર પ્રેમ ધરી, ઝલ્લડી તુલુ ચોધિ ડુહાની કરી;

રચ તોટક કુઢલિયા સરજા, કવિતા કરિ એમ પછિ હરજા.

૨ પિ ૧, ૧૪૧

આનો દલપતરામે કરેલો પ્રયોગ

ઘાવ ટલે તરવારનો, તીર તળો પણ તેમ,

કદી ન રૂઝે ક્યનનો, જીવ કપાયો જેમ;

જ્યમ જીવ કપાય હક્ષાય નહી, ક્યનોનિ પિડા પણ તેમ કહી;

ઘટમાહિ કરે જ કલેશ ઘણો, કદિ ઘાવ ટલે તરવાર તળો ૧૨

'વિજયવિનોદ' દલપતશાસ્ત્ર-૨, પૃ. ૧૮૦

આવી એક ધીજી મિશ્ર રચના 'રણપિંગલ' આપે છે, જેનું સામાન્ય નામ ચૂડાળા છે તેમા પચા નામના જાતિછદ સાથે આર્યાકુલના છદને જોડવામા આવે છે પચા આ સિવાય અન્યત્ર નોંધાયો નથી એનું લક્ષણ 'રણપિંગલ' નીચે પ્રમાણે આપે છે :

પચા

પૂર્વાર્ધ ૬+૪+૨, ૬+૨+ગુ+લ = ૨૩

ઉત્તરાર્ધ ૬+૪+૨; ૬+૨+ગુ+લ = ૨૩

મારી રીતે તેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે ધાય.

પંચા : દાદા દાદા દાદા, દાદા દાદા ગાલ

સરી રીતે આ રોઝા જ છે, માત્ર તેમા અતે દાગાને બદલે ગાલ મૂકેલો છે. એટલે કે ચૂડાણા રચનામા પણ રોઝાનો જ પ્રકાર આવે છે હવે આપણે આ મિશ્ર રચનાઓ જોઈએ

૨૬ ચૂડાણાપચાગાહા (આર્યા) કુડલિની માત્રા ૧૦૩

પચા એક જ આળી, તે પર ગાહા ધાર,

ચૂડાણાકુડલિની, એવી છે સુલ્કાર,

એવી છે સુલ્કારી, પચાગાહા તળે ભલે નામે;

કવિજન કવિતા કરવા, જોડે છે આપને કામે ૨૦૪

૨ પિ પૃ ૧૯૪

આ વિશે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી પચાની જગાએ દોહરો કે તેનું કોઈ રૂપાન્તર આવી શકે છે તેમ જ આર્યાની જગાએ તેનું કોઈ રૂપાન્તર આવી શકે છે. જેમ કે

૨૭ ચૂડાણા ઉપદોહા વિગાહા (સદ્ગીતિ) કુડલિની માત્રા ૧૦૫

ઉપદોહો રચ એક, જેને કે'છે સોરઠો,

તે પર રાખી ટેક, રાખ વિગાહા શોભતી,

રાખ વિગાહા રૂડો, જે ઉદગીતી તળે નામે,

ઉપદોહા વીગાહા, ચૂડાણાકુડલિની વને આમે ૨૫૦

૨ પિ ૧, પૃ ૧૯૫

અહીં સુધીની વધી કુડલિયા રચનાઓ એક જ પ્રકારના છંદોના મિશ્રણની છે, કેમ જે દોહરા આર્યા રોઝા વધી ચતુષ્વલ રચનાઓ છે પણ મિશ્ર પ્રકારના છંદોના કુડલિયા પણ મળે છે 'છંદ કોપ' એના વે છંદો આપે છે ચંદાયણો અને ચંદાયણો પહેલો દોહરો અને કામિનીમોહન^૬ જેને આપણે અહીં મદનાવતાર

૬ 'છંદ કોપ' કામિનીમોહનના લક્ષણમા તેને રગણ એટલે ગાલગાના આવર્તનોથી વનેલો વહે છે મત્ત અસસૌડ રગણ સજુત્તય, (છ કાં શ્લો ૧૦) અર્થાત્ રગણ સમ્યક્ત એસો માત્રાનો કહે છે એટલે 'છંદ કોપ' ને મતે આ આવૃત્તમધિ અક્ષરમેલ થાય પણ આગલ ચંદાયણમા અને ચંદાયણીમા જે કામિનીમોહન આવેલો છે, જેને મેં આલો જ ઉતારેલો છે, તે પાછો રગણાત્મય નથી, તેમા દાલદા માત્રામેલો સધિ આવે છે, એટલે મેં એને મદનાવતાર ગણી શકીએ એમ પહેલું છે

માત્રાનુ ચરણ પળ નમે " ચરણાકુળનુ ઘાટલુ લક્ષણ લઈ લઈએ એટલે ત્યા પાછલ ચતુષ્વલોના ચાર આવતંતો માત્ર રહે છે સરી રીતે ત્યા ચરણાકુલ છે જ નહીં એ છદ સરો તો છેલ્લી માત્રા સ્થિતિ થયેલો ચોપાયો છે —

દાદા દાદા દાદા દાદા । દાદા દાદા દાદા ગાલ

એટલે આ ચદ્રાવલા છદ ચોપાયા અને ચરણાકુળનુ મિશ્રણ છે એમ કહેવું જોઈએ

આમા કુડલી કરવાની વહી છે અને આ છદોમા વધે આવશ્યક સ્થલે કુડલી છે પણ 'રણપિંગલ' કહે છે કે કુડલી આવશ્યક નથી પ્રથમ તો 'રણ-પિંગલ' આ નામ સામે પણ વાધો લે છે તે વહે છે "ગુજરાતીમા હાલ જે ચદ્રાવલા નામ કહેવાય છે તે અશુદ્ધ છે 'છદ+કામદુધાવત્સ'મા એનુ નામ ચદ્રાવલી લક્ષ્યુ છે ચદ્ર+આલી અથવા આવલી એટલે ચદ્રાલી અથવા ચદ્રા-વલી નામ આપ્યુ છે તેમા કુડલી વાલવાનુ અથવા પ્રથમ ચરણ જેવુ જ છેલ્લુ એટલે આઠમુ ચરણ લાવવુ એવો નિયમ વર્ણો નથી " (રણપિંગલ ૧, પૃ ૧૪૨) અને એવા કુડલી વિનાના ચદ્રાવલા પળ મળે છે, જેનો પ્રસિદ્ધ દાસલો વાલીદાસના ધ્રુવાસ્થાનના ચદ્રાવલાનો છે

શ્રી ગુરુ ગોવિન્દને વરણવુ, પ્રેમસુ લાગુ પાય,
આરાધૂ અવિનાશી એવા આદિ નિરજન રાય,
આદિ નિરજન અકલ સ્વરૂપ, રામે લીધા રમવા રૂપ,
સૃષ્ટિ નિપાવા થઈ મનસાય, સુમટ થઈ પોઢયા જલમાય

જે જે વૈકુઠરાય ૧

બુ કા દો ૧, પૃ ૬૦૫

અહીં પહેલી પક્તિ દોહરાની, બીજી ચોપાયની, અને પછીની ચોપાઈની છે ચોપાયના અત્ય લાંબા શબ્દો પાછલ આવતી ચોપાઈમા ફરી આવે છે, પણ અંતે કુડલી નથી, એટલે આને કુડલિયા રચના કહી શકાય નહીં અને ઉપરનો દાસલો વતાવે છે તેમ આ રચનાના પૂર્ણ મિશ્રમિશ્ર પ્રવારો છે

અહીં સુધી આપણે જે જુદા જુદા વડોવદ્ધ છદોના મિશ્રણો કે જોડાણો જોયા પણ આલી વડોઓના નહીં પણ તેના દલોના મિશ્રણોના જે દાસલા મળે છે તે લઈએ અને 'છદ+કોપ'મા મળે છે પહેલો દાસલો ટુ વડામણિનો લડ છુ તેમા પ્રથમાધમા દોહરો આવે છે, એ ઉત્તરાધમા આવાનો ઉત્તરાર્ધ આવે છે

પુવ્વદ્ધ પડિ દોહદડ । પચ્ચદ્ધ ગાહાણ ।

ચૂદામણિ જાણિજ્જડ મજ્જે સયલાણ છેદાણ ॥ ૪૮ ॥

છદ+કોપ

આનો ઉત્થાપનિકા (જગગવ લુ વેકી સ્યાન સાસ જગાવતો નથો.) આમ થાય :

ચૂડામણિ : { દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા ગાલ
દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા લ દાદા ગા

તે પછી વેરાલુ લડ. તેમા ત્રણ પાદો દોહરાનાં અને છેલ્લુ તે આર્યાનું ચોવું પાદ આવે :—

દોહા છંદહ તિન્નિ પય । પઠમઈ સુઢ પઢેહુ ॥

પુણવિ ચઠત્થુવિ ગાહપડ । વેરાલુવિ તં વિયાળેહુ ॥ ૩૩

ઉત્થાપનિકા : { દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા ગાલ
દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા લ દાદા ગા

વધ્ને દૃષ્ટાન્તોમા પ્રાસ છે. છતાં પ્રાસની મુશ્કેલી પણ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમાદમાં દોહરો છે એટલે અંતે ગાલ આવે. તેની સાથે પ્રાસ મેલવવાને આર્યાનો અંત્ય યતિસંઢ છે એટલે અંતે દાગા આવે. એટલે પ્રથમાદમાં અંતે હ્રસ્વ જોડે, અને ઉત્તરાર્ધમાં અંતે એની સાથે પ્રાસ મેલવવા હ્રસ્વ મૂકી પછી લઘ્વ ઉચ્ચારણ કરવું પડે. એકદર પ્રાસની જરા મુશ્કેલી રહેવાની એમ હું માનું છું. બાકી આ મિશ્રણ પઠનમા સુંદર તો જણાય છે. રચના દોહરાથી વધુ દૂર નથી જતી.

આ પછી પ્રાચીન અપભ્રંશ સાહિત્યમા પુખ્ત વપરાયેલો પણ જૂનો ગુજરાતીમા જ લુપ્ત થયેલો વસ્તુ કે રહ્યા છદ લડ છે. તેના લક્ષણ વિશે જુદાજુદા પિંગલોમા જુદાજુદા ગણો આપેલા છે, જે ગણપદ્ધતિની અપૂર્ણતા દર્શાવવાનું મારું સાધન થાય, પણ તેમા નહીં ઝનરતા હું તેનું સ્વરૂપ મારી યોજના પ્રમાણેનું આપું છું :

વસ્તુ અથવા રહ્યા

દાલદાદા દાલદાદા લ ।

દાદા દાદા દાલ । દાલદાલદા દાલદાલલ ।

દાદા દાદા દાલ । દાલદાલદા દાલદાલલ ॥

દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા ગાલ ।

દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા ગાલ ॥

પહેલું દૃષ્ટાન્ત હરમાન : માગેવી સંપાદિત 'સનત્કુમારચરિત' માયી લડ છે. એના કર્તા હરિમદ્ર સૂરિ ૧૨મા સંકાના છે.

ગણી શકોએ તેનો, અને યોજો આર્યા અને કામિનીમોહનનો વનેલો છે. પહેલા જોઈ ગયા તે પ્રમાણે છદની જાતિ દોહરા અને આર્યા ઉપરથી નિર્ણય થઈ છે હુ દૃષ્ટાન્તો મૂલપ્રાચી જ લઠ છુ

ચદાયણો

સો ચદાયણુ છદુ ઘુડુ। ગહિ ઘુરિ દોહા હોઈ।
અહ કોમલુ જળમણુહરણુ। બુહિયણસસિત્ત સોઈ॥

બુહિયણહ મસિયત્ત સોઈ સલહિજ્જણ
કામિણીમોહણો પુરત્ત પાઠિજ્જણ।
મત્ત અડવોસસત્ત જેણ વિરહજ્જણ
સોવિ ચદાયણો છદુ જાણિજ્જણ॥ ૩૨॥

છદ કોપ પૃ ૫૮

ચદાયણી

સો ચદાયણિછદો જેણ પઠિજ્જતિ પઠમ ગાહાઓ।
મામિણિમોહણ પુરત્તો મત્તા અસ્સીય સજુત્તો॥

મત્ત અસ્સીઈ (જુય) હોઈ નીરુત્તમ
પચ્ચલ સન્ન સસિવલ્લ ય સજ્જુત્તમ।
મામિણીમોહણો પુરત્ત પાઠિજ્જણ
સોવિ ચદાયણી છદુ સત્તહિજ્જણ॥ ૩૧॥

એજન, પૃ 59

કુઢલિયા રચનાના વખે રક્ષણો અહી જલ્લખાયેલા છે પચ્ચલોનુ સ્વરૂપ જોતા જણાશે કે આ આગલ આવી ચલેલો મદનાવતાર જ છે

આ સિવાય કુઢલિયા અનેક પ્રકારના થાય છે પણ અહી આપો તે જ રચનાઓ સૌથી સુંદર છે છતા યોગી રચનાઓ કેવી હોય છે તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે દયારામનો એક કુઢલિમો ઉત્તાર છુ

શ્રી ગુરુ ગોવિન્દ સમરતા સવલ્લ મનોરથ સિદ્ધ,
સવલ્લ મનોરથ સિદ્ધ થાય વુદ્ધિ શુભ પ્રકાશે,
મહા મગલ આનંદ હોય દુઃખ દુઃકૃત નાશે,
જગત્ત ઉલાળે જટિત, રચિત આ મનપ્રવોધિની,
રાધાવર રતિકરણ પ્રીત પરપચ નિરોધિની,

નિરોધ કરવા ચિત્તને, દયે વચન આ કીધ,
શ્રી ગુ ગોવિન્દ સમરતા મનલ મનોરથ સિદ્ધ

વૃ કા ૦ ૧, પૃ ૬૧૪

અહીં પ્રથમ આજ્ઞા દોહરાને વદલે દોહરાર્થ જ આવે છે પછી પૂર્વોક્ત કુઢલિયાની પેઠે જ ચાર પક્તિનો રોઝા આવે છે પળ ઉપસહાર ત્યા નથી થતો રોઝા પછી ફરી આજ્ઞા દોહરો આવે છે, જેમા દોહરાનુ આઘ દલ આજ્ઞા ઉત્તરાર્થ તરીકે આવે છે આ રચના પૂર્વોક્ત કુઢલિયા જેવી સુન્દર નથી

પછી છપ્પો અથવા છપ્પય છદ લઈએ

૩૮ છપ્પ છદ — માગા ૧૫૨

છપ્પ છદ કરનાર, પ્રથમના ચાર ચરણમા,
કઢા કરો અગિયાર, અને કઢિ તેર વરણમા,
પચમ પદ પળ તેર, આદિ કઢ ઉભય વધારો,
તે ઊપર પળ તેર, છઠુ પળ એમ સુધારો,

કઢ પ્રથમ ઉપર ચત્તાર પર તાઢ ચાર પદ આળજો,
પછિમા વે કઢને વેવડુ દુહા પ્રથમ પદ આળજો ૧૭૯

દ. પિ. પૃ ૨૮

આમા પળ રોઝા આવે છે, જો કે દલપતરામે એ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી ચાર રોઝાના પદ પછી, આપણે આગઢ જોઈ ગયા તે ઉત્તરાર્થો આવે છે એ છપ્પાનુ સ્વરૂપ છે આ પળ સુન્દર મિશ્રણ છ રોઝાની પછી લાવી ઉલ્લા-
હાની પક્તિઓ ઉપસહાર કરવામા વહુ સારી રીતે ઉપયુક્ત થાય છે

આ પછી દલપતરામ ચદ્રાવઢા આપે છ

૩૯ ચદ્રાવઢા છદ — માગા ૧૧૮

ચરણાકુઢનુ ચરણ રચીને દુહા ઉત્તરપદ દેઢ,
વે ચરણો તો એમ વનાવી, પછિ કુઢલિ પળ પેઢ,
પછિ કુઢલિ પળ પેલિ વિચારો, ચાર ચરણ ચરણાકુઢ ધારો,
મન રચ ચદ્રાવઢા મચીને, ચરણાકુઢનુ ચરણ રચીને ૧૮૧

દ પિ પૃ ૨૯

લક્ષણમા આવતા પ્રથમ ચરણાકુલ શબ્દ આગઢ નિશાની કરી નીચે ટીપ આપી છે કે “ચરણાકુલના ચરણને અતે એક ગુરુવાઢુ વે વે લઘુવાઢુ સોઢ

તુગપણમિદ વિવસુ શુકુલીણુ ।

સુસમત્યજ સ્તિપદ સીલવતુ મોહમ્મદિદ ।

અહિગમ્મજ દુદ્ધરિસુ ઘણસમિદ્ધુ દાણમ્બુસદિદ ॥

જયજનનયણસુદાવણજ ગ યતેય પન્નાદ ।

આસતેણ અમિદ્ધાણુનિવુ આસિ વસુધરસાદ ॥

૪૫૯

સનત્કુમારચરિત, પૃ ૨૬

આ રચના ગુજરાતીમા કતરતા તેના પહેલા સપ્તકલ સધિની વીંપ્તા થઈ,
તે સિવાય તેમા ધીજો વશો ફેરફાર થયો નથી

ચલોંય ગયવર ચલોંય ગયવર ગુડોંય ગજ્જન્ત,

હ પત્તજ રોસભરિ, હિણહિણત હય થટ્ટ હલ્લીંય ।

રહ મય મરિ ટલ્ટલોંય મેદ, સેસુમણિ મઝડ લિલ્લીંય ।

સિજ મરુદેવિહિ સચરીંય, વુજરીં ચડિડ નરિદ ।

સમોસરણિ મુરવરિ સહિય, વદિય પઢમ જિણદ ॥

૧૬

મરુતેશ્વરવાદ્યવલિરાસ, પૃ ૨

આ રચનાનો અપભ્રંશ સાહિત્યમા પુખ્ત બપગટ હતો તે ગુજરાતીમા શુદ્ધ
રૂપે, અને પ્રથમ સપ્તકલની વીંપ્તાના વિશિષ્ટ લક્ષણ સાથે કતરી આવી, પણ
પછી તેનું સ્વરૂપ ધીમે ધીમે ઓલસાતું બધ થયું, અને તેનું એક એક અગ
લુપ્ત થતા થતા છેવટે એ આખી લુપ્ત થઈ ગઈ એક રચના પિંગલમાથી
કેમ લુપ્ત થાય છે, એ વ્યાપાર આ ગ્રંથના અધિકારનો નથી, એટલે હું એ
નિરૂપતો નથી પણ રસિક વિષય તો છે જ એ આજ્ઞા, મેં મારા 'પ્રાચીન
ગુજરાતી છદો'મા ચર્ચેલો છે (૧૭૭ થી ૧૮૨) આ રચના અત્યારે
લુપ્ત થઈ છે પણ મારા સમજવા પ્રમાણ તે પુનરુજ્જીવિત કરવા
યોગ્ય છે

અહીં હું જાતિછદોનું નિરૂપણ પૂરું કરું છું અને હવે એના મેઢનો
વિષય હાથમાં લઈશ

માત્રામેઢ કે જાતિછંદોનો મેઢ

આપને ગયા પ્રવરણમા જોઈ ગયા કે માત્રામેઢ કે જાતિછંદોમા અમુક અમુક નિયત સંખ્યાની માત્રાના સધિઓ હોય છે, અને એમાના કોઈ એક સધિના અમુક સંખ્યાના આવર્તનોથી જાતિછંદનું ચરણ બને છે આ સધિઓ અમુક ચાર જ છે ચતુષ્કલ, ત્રિકલ, પચકલ, સપ્તકલ બલવત્, કોઈ કોઈ જાતિ-છંદોમા આજુ ચરણ એક જ સધિના આવર્તનોનું બનેલું ન હોય એવું ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિએ જણાય છે, જેમ કે ચોપાઈમા દાદાના ત્રણ આવર્તનો આવી છેલ્લે શાલ આવે છે, જે દેસીતી રીતે ચતુષ્કલ નથી, પણ પવિત્ર મુખ્યત્વે કોઈ એક જ સધિના આવર્તનોની છે એટલું તો આપને વહી શકીએ છીએ આ નિયત-સંખ્યા માત્રાના સધિના નિયત સંખ્યાના આવર્તનો એ જ આ પ્રકારને વૃત્તોથી વ્યાવૃત્ત કરે છે, જે વૃત્તો અનાવૃત્તસધિ છે જાતિછંદોના મેઢ પકડવામા આ સામાન્ય લક્ષણ બહુ સૂચક છે

આ સધિઓ વિશેં બીજો એવો નિયમ એ છે કે આ સધિઓ પવિત્રમા છૂટા પડતા હોવા જોઈએ એટલે કે દરેક સધિ સ્વતંત્ર અક્ષરથી શરૂ થતો હોવો જોઈએ, તેવી પહેલી માત્રા આગલા સધિના અલ્પાક્ષરમા મળેલી ન હોવી જોઈએ આ નિયમ ઘણો મહત્ત્વનો છે, અને એને પ્રધાન લક્ષણોમાં ગણવો જોઈએ સહુ તો એમ ન થાય તો સધિઓ છૂટા ન જ પડી શકે, છૂટા ન પડે એટલે સધિના આવર્તનો જ પ્રતીત ન થાય સધિઓ આદ્યાક્ષરથી શરૂ થવાનો નિયમ આવશ્યક ન હોય તો હર કોઈ મજકુરમા આપને ગમે તે સધિઓ આરોપ કરી શકીએ દાખલા તરીકે પદર માત્રાના કોઈ વાકયને આપને ત્રણ ચતુષ્કલો અને શાલનું બનેલું, કે પાંચ ત્રિકલોનું કે ત્રણ પચકલોનું બનેલું કે બે સપ્તકલો અને એક લઘુનું બનેલું એમ ગમે તે રીતે ઘટાવી શકીએ આ નિયમ પણ ઘણું જ સૂચક લક્ષણ છે

પણ આ બન્ને લક્ષણો જે મેઢનું સૂચન કરે છે તેના સ્વરૂપનું સૂચન, એક રીતે દલપતરામે તાલની વ્યવસ્થા કરી, કરી આપેલું છે આ દરેક સધિમા મુક અમુક સ્થાને તાલ છે, અને એ તાલ સધિની નિયત માત્રા ઉપર જ પડવો જોઈએ સધિઓ અલગ રાખવાનું કારણ તાલની માત્રા તાલ માટે ઉપ-લબ્ધ — પુલ્લી રાખવી એ છે અર્થાત્ જાતિછંદોના નિયમો તાલના રક્ષણ માટે છે અર્થાત્ જાતિછંદોનો મેઢ તાલમા હોવાનું આપણને પ્રવચ્છ સૂચન મળે છે

અને આ સંધિઓ અમુક અમુક માત્રાના જ વેમ છે? — ચાર, ત્રણ, પાંચ, સાત માત્રાના જ વેમ છે? એ સંધિઓની માત્રા અમુક સંખ્યાની છે, એવા કેવળ સંખ્યામાનના કોઈ ગવાદની શક્યતા હોઈ શકે નહીં માત્ર સંખ્યાના આકલનમા જ પદ્યની હૃદયતા રહેલી હોત તો આ ચાર જ સંખ્યાથી ભિન્ન અનેક સંખ્યાના સંધિઓ વળ્યા હોતે પણ એમ નથી વેળા સંખ્યામાત્ર એ તો પદ્યના આવલનમા અમસ્તુત છે અને તેથી વિશેષજ પણ થઈ શકે આપણો કવિતાપઠનનો અનુભવ તો એવો છે કે તેના પદ્યપઠનમા કોઈ સંખ્યાનું આકલન થતું હોતું નથી ઘસત્તિલ્લાના પઠનમા પવિત્રમા ચૌદ અક્ષર આવે છે એવું પઠનમા પ્રતીત થતું નથી, એ સંખ્યા તો આપણે પછીથી પઠનસવારોના પૃથક્કરણવ્યાપારથી શોધી કાઢીએ છીએ તેવું જ જાતિપઠનનું છે એટલે આ સંખ્યાઓનો પદ્ય સાધેનો સમય કોઈ સંખ્યા તરીકેનો નથી પણ કોઈ હિતર તત્ત્વનો છે

આ તત્ત્વનું સૂચન આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે તાલમાથી મળે છે આપણે જોયું કે સંધિનો વધ તાલને માટે માત્રા સુલ્લી રહે તેવી રીતે યોજાયેલો હોય છે આ તાલ શબ્દ સહેજે આપણને સર્ગીતના તાલનું સૂચન કરે છે વઢી આપણા જાતિરચનાના ચારેય સંધિઓની માત્રાનસ્યા પણ સર્ગીતના તાલનું સૂચન કરે છે જાતિરચનાના સંધિઓ ચાર માત્રાના, ત્રણ માત્રાના, પાંચ માત્રાના અને સાત માત્રાના છે તો આ માત્રાસંખ્યાની બરાબર વર્ણના માત્રાના તાલો સર્ગીતના મળી રહે છે સર્ગીતમા આ માત્રાનાં લાક્ષણીક તાલ છે, છ માત્રાનો દાદરો તાલ છે; દસ માત્રાનો જપ્ તાલ છે, અને ચૌદ માત્રાનો દીપવદી તાલ છે અર્થાત્ સર્ગીતના અપર બહેલુ દરેક તાલમાત્રામાં પદ્યરચનાના વચ્ચે સંધિઓ માર્દ રહે છે લાક્ષણિકમા વ ચતુષ્કલ સંધિઓ, દાદરામા વ ત્રિકલો, જપમા વે પચકલો, અને દીપવદામા વે સપ્તકલ સંધિઓ પદ્યરચનાનો તાલ સામાન્ય રીતે તાલોના રૂપનો વે કોઈ વે વસ્તુના આધારથી થતા થક્યારાના રૂપનો કે છેવટે અવાજના થક્યારાના રૂપનો છે હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે તો જાતિરચનાનો પા અમે હાથથી તાલો દર્દને વરતા અત્યારે પણ કદાપ કોઈ વિશાળમા એ પ્રયા ચાલુ હતો પિંગલમા માત્રામેલ રચનાના તાલો તાલો દર્દને જ યતાવાતા અને જાતિઓના પઠન ઉપર ધ્યાન આપતા જણાશે કે તેમા તાલ અવાજમા થક્યારાઓ કે ભારથી યતાવાય છે તેથી પદ્યના તાલને પદ્યમાત્ર પણ કહે છે તા સર્ગીતના તાલનું પણ યાજ્ઞ સ્વરૂપ આવું જ છે વર્ણ કહે છે "તાલ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તા એવો છે કે, તા હાથે તાલો આપણે એ જ અર્થ માયનવિદ્યામા સ્વીકારવામા આવેલો છે તાલ

શબ્દની ગાયનવિદ્યાને લગતી વ્યાખ્યા કરીએ તો એવી રીતે થઈ શકે કે, મુકરર કરેલા કાલને અંતરે બંને હાથથી તાઠી આપવી, અથવા બીજી કોઈ રીતે ટકોરો કે આઘાત કરવો તે." (ગા. વા. પા. પુ. ૧, વિ. ૧ પૃ. ૬૭) આ રીતે મિશ્ર-મિશ્ર સધિઓની માત્રાસહ્યા અને મધિમા આવતા તાલનું સ્વરૂપ વસ્ત્રે આપણને પર્યસંધિતાલનું મંગલતાલ સાથેનું અનુમધાન સૂચવે છે. અને આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી આપણને એ અનુસધાનની નિષ્પત્તિ તરત સમજાય છે. કોઈ પણ ગાયક ઉપરના કોઈ તાલમા કોઈ ગીત એટલે વાદ્યમય રચના ગાનો હોય ત્યારે એની વાણી પણ એ ગીતની તાલવદ્ધ યોજનાને અનુકૂલ થાય, તેની સાથે સારૂપ્ય સાથે એ સ્વાભાવિક છે અને એ અનુકૂળતા કે સારૂપ્ય એજ મધિવદ્ધતા. સર્ગીતના તાલમા વાલમાત્રાની અમુક અમુક યોજના કે આકૃતિ આવતી હોય છે, અને વાણી એ કાલમાત્રાને નિયત પદ્ધતિએ વાદ્યમય માત્રાથી પૂરે એમાથી સંધિ થાય. લાવણી તાલની એક વાલમાત્રા વાણીના લઘુથી પુરાય અથવા બે વાલમાત્રાઓ બે લઘુથી કે એક ગુરુથી પુરાય, તો લાવણીની આઠમાત્રાઓ બે ચતુષ્કલ સંધિઓથી પુરાય. જેમ રઘોઠી પૂરનાર, કલ્પિત પુષ્પપાદડોની આકૃતિ રગથી પૂરે છે તેમ વામ્ગેશ્વર તાલની વાલમાત્રાની આકૃતિને વાણીની — અશરોની કાલમાત્રાથી પૂરે અને એ રીતે સધિઓ નિષ્પન્ન થાય. પિંગલમા રૂઢ થયેલો જાતિ શબ્દ પણ આનું સમર્થન કરે છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા જાતિ શબ્દ જે અર્થમા વપરાયો હોય છે તે અર્થ લગભગ આધુનિક રાગને મળતો છે, એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે અને જાતિછંદો વંધા જ તાલવદ્ધ ગીતમા ગાવાને અનુકૂલ હોય છે. એટલે હવે માત્ર જાતિછંદમધિઓને સર્ગીતના તાલો સાથે ઘટાવવાનું જ વાકી રહે છે પણ એમ કરીએ તે પહેલાં સર્ગીતમાં તાલનું સ્થાન અને તેના સ્વરૂપનો સાદામા સાદી રીતે જરા વિચાર કરી લઈએ

સર્ગીત એ સ્વરોની હ્રદ્ય આકૃતિથી નિષ્પન્ન થાય છે. માનવ કંઠ તો અનેક સ્વરો વાઢી શકે છે પણ તેમાથી અમુક જ સ્વરો જે હ્રદ્ય છે તેનો જ સર્ગીત પ્રયોગ કરે છે. ભૌતિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ સ્વરો હવાના અમુક સહ્યાના આદોલનોથી થાય છે. આ આદોલનોની સહ્યા વધે તેમ તેમ સ્વર વધારે ઉચ્ચ કે તારુ બને, ઘટે તેમ મન્દ્ર બને સર્ગીત સા રે ગ મ પ ધ ની એવા સાત સ્વરોનો પ્રયોગ કરે છે આ સ્વરોના આદોલનો વચ્ચે

૧ સર્ગીતના સાત જ સ્વરો મનાય છે અને તેથી સપ્તક એવું નામ રૂઢ થયું છે પણ ધરી રીતે આવી વધારે સ્વરો સર્ગીત પ્રયોગે છે અને ઉચ્ચતાની દૃષ્ટિએ એ સ્વરો જે બે સ્વરો વચ્ચે આવે છે તેમાના એકના ધોરણે તે કોમલ કે સૌન્દર્ય બોલાય છે જેમ કે કોમલ 'રે' તે 'સા' અને 'રે' વચ્ચેનો પણ 'મ'

અમુક પ્રમાણ હમેશાં રહેલું હોય છે. વાલલા તરીકે આપણે જે સ્વરને 'સા', એટલે મધ્યમ સપ્તકનો 'સા' ઠરાવ્યો હોય તેમાં ૨૪૦ આંદોલનો હોય તો તે 'સા' સાથે સંબંધ રાખતા 'પ'નાં ૩૬૦ એટલે કે દોઢાં આંદોલનો થાય અને આ સપ્તક પૂરું થતા પછી તાર સપ્તકનો જે 'સા' આવે તેનાં ૪૮૦ એટલે પહેલા 'સા'ના કરતા વર્મણાં આંદોલનો હોય. અને એ જ રીતે નીચેના એટલે મન્દ્ર સપ્તકમાં જતાં મન્દ્રનો 'સા' મધ્યમના 'સા'થી અઘાં એટલે ૧૨૦ આંદોલનોનો હોય. આમ આ ત્રણેય સપ્તકો અને તેના સાતેય સ્વરો અંદરઅંદર નિયત સંબંધવાળા હોય છે. એમ હોય તો જ તેનો સંગીતમાં પ્રયોગ થઈ શકે. પણ દરેક ગાયકને પોતાનો 'સા' નક્કી કરવાનો હક હોય છે. કોઈ ૨૪૦ આંદોલનોવાળા ધ્વનિને 'સા' સ્થાપે તો કોઈ ૨૫૬ આંદોલનોવાળા ધ્વનિને 'સા' સ્થાપે. એમ દરેકને પોતાનો 'સા' સ્થાપવાની છૂટ છે પણ એ 'સા' સ્થપાયા પછી વાકીના ઘડા સ્વરો અંદરઅંદર એ જ નિયત સંબંધવાળા હોવા જોઈએ. એ આલુ પહ્જપ્રામ અંદરઅંદર નિયત સંબંધવાળા સ્વરોનો એક સૃષ્ટિ છે.

જ્યારે ગાયક કોઈ પણ ગીત અમુક રાગમાં ગાય છે ત્યારે તે આ સંગીતે સ્વીકારેલા સ્વરોનો પ્રયોગ કરતો હોય છે. હવે આ સંગીતના મંસ્કારોનું પૃથક્કરણ કરીશું તો જણાશે કે આમાં સ્વરો ઉપરાંત તાલનું તત્ત્વ પણ મેળુ મળેલું હોય છે. સંગીતના સાજામાં સ્વરોત્પાદક વાદ્ય સારંગી કે દિલરુવા હોય તો તાલોત્પાદક સાજ તબલા કે મૃદંગ હોય છે. આ તાલ અનેક પ્રકારના હોય છે. તે ભિન્નભિન્ન સંખ્યાનો માત્રાના હોય છે અને ભિન્નભિન્ન સંખ્યાના માત્રાખંડોમાં વિભક્ત હોય છે. માત્રાઓની ભિન્નભિન્ન પ્રકારની રચનાથી તેની ભિન્નભિન્ન હૃદય આકૃતિઓ થાય છે. સાજથી ગવાતા સંગીતમાં આ તાલ તેની માત્રાઓ અને એ માત્રાઓના પણ સૂક્ષ્મ વિભાગો, તબલા કે મૃદંગના ભિન્નભિન્ન પ્રકારના અવાજથી વ્યક્ત થાય છે.

આ રીતે તાલ તત્ત્વ સંગીતમાં પ્રવેશ પામી સંગીતના સ્વરોને કાલમાં મર્બાંદિત કરે છે. કોઈ પણ રાગમાં ગવાતા ગીતમાં, સંગીતના સ્વરો હોય છે એટલું જ નહીં, એમાં દરેક સ્વર અમુક માત્રા મુઘી પ્રયોજાયેલો હોય છે અને રાગની આકૃતિ આ રીતે સ્વર અને એ સ્વરની કાલમાત્રા એ બેથી નિયત થાય છે.^૧

અને 'પ'ની ઘઙ્ઘેનો તે 'મ' તીવ્ર કહેવાય. આ કોમલ અને તીવ્ર ગવાતા પણ સ્વરો જ છે પણ મુઘ્ય સ્વરો સાત સ્વીકારાતા હોવાથી કોમલ તીવ્ર અને પુદ્ધ ઘડા માટે સામાન્ય નામ શ્રુતિ કહેવાય છે.

૨. અલક્ષ્ય રાગ વ્યક્ત કરતું ઘડુપ સંગીત તાલવદ્ધ હોતું નથી. ગાયક ધની યાર રાગ શરૂ કરતા 'નોનડોમ' લે છે તેને તાલ નથી હોતો જો કે તેને લય હોય છે.

આ તાલમાત્રા તે કોઈ પણ કાલમાપક યત્રથી માપીને નક્કી કરેલો સર્વસમત સમય નથી જેમ સ્વરોમા ગાયક પોતાનો 'સા', પોતે નક્કી કરે છે, તેમ તાલ માટેની માત્રાનો ગાલો પણ ગાયક પોતે જ નક્કી કરે છે અને સ્વરોની પેઠે જ, એ એ વાર નક્કી કરેલા માત્રાસમયને જ માત્રાની વધી રચનાઓ — માત્રાના વધા પ્રકારના વિભાગો માટે, તેણે પછીથી અનુસરવાનું હોય છે.

આપણે ઉપર જોયું કે માત્રાનો ગાલો ગાયક પોતે નક્કી કરે છે હવે ગાયનમા સા રે ગ મ પ ધ ની એ સાત સ્વરોના ત્રણ સપ્તકો હોય છે અને મધ્યમ સપ્તકના 'સા'ના આદોલનોથી તાર સપ્તકના 'સા'ના આદોલનો વમણા હોય છે, અને મદ્ર સપ્તકના તારના આદોલનો અરધા હોય છે, તેને મલતી રીતે, આ નિયત થયેલી માત્રાનો ગાલો પણ લય ઉપર આધાર રાખે છે લય એટલે ગીતનો વેગ સામાન્ય રીતે ગાનાર ધીમા વેગથી ગાન શરૂ કરે છે અને ત્વરિત વેગ તરફ જાય છે વેગની દૃષ્ટિએ લય ત્રણ છે વિલંબિત, મધ્ય અને દ્રુત ધારો કે કોઈ ગાયક વિલંબિત વેગથી ગીત શરૂ કરે છે તો તે જ વલ્લે એ વિલંબિતની માત્રાનો ગાલો નક્કી કરશે પછી ધારો કે સગીત આગળ ચાલતા તે વેગ વધારવા માટે છે, તો પહેલાના વેગ વરતા વમણો વેગ થાય ત્યાં સુધી તેણે મધ્યલયમા ગાયુ ગણાય વિલંબિત લયની નક્કી કરેલી માત્રાનો ગાલો, તેથી અર્ધ થાય ત્યાં સુધી મધ્યલયની માત્રા ગણાય એ જ પ્રમાણે મધ્યલયની માત્રાથી ગીત શરૂ થાય અને પછી વેગ વધવા માટે તો, મધ્યલયની માત્રાનો ગાલો તેનાથી અર્ધો થાય ત્યાં સુધી ગીત દ્રુત લયમા ચાલ્યું ગણાય આ રીતે માત્રાનો ગાલો જ્યારે ગાયક નક્કી કરે છે ત્યારે તે અમુક લયની માત્રાનો ગાલો નક્કી કરે છે, પણ એક વાર એમ કહ્યા પછી તેણે તે ગાલોના માપને ઘટાડી રહેવું જોઈએ અને વધારે ત્વરિત લયોમા જવું હોય ત્યારે પણ તેના પ્રમાણની સીમામા રહેવું જોઈએ સગીત જેમ સ્વરમા તેમ તાલમા પણ અદરઅદરના સંબંધોથી ગૂંથાયેલી એક સૃષ્ટિ છે સામાન્ય પદ્યપઠનમા પણ આપણે વેગ વધારીએ ઘટાડીએ છીએ વિધિપુરસર શ્રોતાવર્ગ આગળ પઠન કરવું હોય તો અમુક વેગમા પઠન કરીએ, પોતાને માટે જ પ ન કરવું હોય તો તે કરતા વધારે ત્વરિત વેગમા કરીએ, એ જ વસ્તુ ગોઠવા માટે પઠન વરતા હોઈએ ત્યારે એથી પણ વધારે ત્વરિત વેગમા કરીએ આમ કાવ્યપઠનમા પણ આપણે વેગ ઓછો વધતો કરીએ છીએ પણ તે વેગ એ કાવ્યકલાનું અંગ નથી હોતો કાવ્ય વહારના પ્રયોજનોને તે આભારી છે પણ મગીતમા વેગ એ પણ સગીતકલાનો જ ભાગ છે અને સગીતનું કેટલુંક વૈવિધ્ય એ તત્ત્વ ઉપર આધાર રાખે છે આ રીતે સગીતના લયને પદ્યના સ્વાદ સાથે સીધો સંબંધ નથી પણ માત્રાનો ગાલો લય ઉપર આધાર રાખતો હોવાથી

આપણે તેની આટલી ચર્ચા કરી આપણે પ્રસ્તુત વાત એ છે કે સંગીત જેમ સ્વર તેમ જ તાલથી નિયુક્ત થયેલું હોય છે તેના તાલતત્ત્વને પદ્યરચના સાથે સંબંધ છે અને એ તાલ અનેક માત્રાવડોમા અને માત્રાઓમા વિભક્ત થયેલો હોય છે

આ રીતે સામાન્ય વ્યવહારમા તાલનો અર્થ માત્ર ધ્વનિનો ઘડવારો એવો થાય છે તે સંગીતમા સૂચ્ય વિકસિત અને પુષ્ટ થાય છે સંગીતમા તાલ એ અમુક સંખ્યાની માત્રાની, પટોળા ઊપરના ફૂલ જેવી આવર્તનવાળી, એક હ્રદ્ય આકૃતિ છે આ આકૃતિ અને તેના અગોપાગો સંગીતમા તબલાના ઘોઝા વત્તા વલવાળા અનેક પ્રકારના ધ્વનિથી ધ્વનન થાય છે, એટલે તાલનો મુખ્ય અર્થ ધ્વનિનો ઘડવારો એ અહીં લુપ્ત તો નથી થતો પણ એ ગૌણ વર્તે છે અને તાલનો મુખ્ય અર્થ કાલમાત્રાની આવર્તનશીલ હ્રદ્ય આકૃતિ એના થાય છે હવે, પાછું ફરીને જોતા, જણાશે કે પદ્યરચનામા પણ તાલનો ઘડવારો નિયત સંખ્યમાત્રાના સંધિઓને જુદા પાડવા, તેમને વ્યક્ત કરવા જ આવતો હતો, છતાં સામાન્ય વ્યવહારનો અર્થ અને સંગીતપરિભાષાનો અર્થ વચ્ચે ધ્યાનમા રાખવા તેવા છે

ઊપર કહ્યો તે સંગીતતાલ સંગીતમા સંગીતસ્વરમય સ્વરૂપમા મળી આવે છે પણ તેનામા એટલું કલાસામર્થ્ય છે કે સ્વરો વિના પણ, તેને વલાજગતમા સ્વતઃ સ્થાન છે એની પ્રતીતિ આપણને સંગીત વિનાના મૃદંગવાદનમા થાય છે પણ તેનો વધુ જ પ્રસિદ્ધ સર્વવિદિત દાણલો છે આપણો ઢોલ માત્ર આઘાતજય ધ્વનિથી એ રસનિષ્પાદક કલાત્મક આકૃતિઓ રચે છે અને તાલના આ સમર્થર્થો જ તે સંગીતવિશિષ્ટ પદ્યરચનામા ઝનરી આવી શકે છે એનું સ્વરૂપ આપણે સંગીતની એક પછી એક વિશેષતા દૂર કરીને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ ધારો કે કોઈ એક માણસ વક્ષા પણ સાજ વિના તબલા કે મૃદંગ વિના ગીત ગાય છે સંગીત શ્રવણગમ્ય કલા છે તો સંગીતના વચ્ચે તત્ત્વો સ્વર અને તાલ શ્રવણગમ્ય જ હોવા જોઈએ એમ હોય તો આપણે તાલનો ભૌતિક અંશ શોધી કાઢવો જોઈએ ધ્વનિના ભૌતિક સ્વરૂપનું ચક્રચરણ કરતા વિજ્ઞાન તેના નીચે પ્રમાણે ઘટક અંશો ઘટાવે છે પહેલો સ્વર સ્વરને ઊપર જોયું તેમ આંદોલનસંખ્યાથી નિયત કરી શકાય છે હવે તાલ આ આંદોલનસંખ્યાને તો અસર કરી શકે નહીં એમ થાય તો 'સા' તે 'સા' જ ન રહે આંદોલનસંખ્યા વધે કે ઘટે તો તે કોઈ યીજો જ સ્વર થઈ જાય એટલે તાલ, સ્વરને અસર કરી શકે નહીં ધ્વનિનું સ્વરૂપ ઘડવામા ઘીજુ તત્ત્વ તે તેની ઊપાધિ કે વસ્તુ ઘડીએ સાવાના તાર, લોહાનો તાર, તાતનો તાર, એ દરેક એક જ સ્વર કાઢે ત્યારે પણ તેમા ભેદ રહે છે — આપણે ઘડીએ કે 'ઊપાધિભેદાત' જુદા જુદા માણસા આપણે અવાજો

ઓઢઢીએ છીએ તે સ્વરના ઉપાધિતત્ત્વને લીધે આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે પ્રસંગે તો એક જ માણસ ગાય છે એટલે ઉપાધિમેદને અવકાશ નથી. એટલે તાલ ઉપાધિમેદથી વ્યક્ત થઈ શકે નહીં ધ્વનિનુ ત્રીજુ તત્ત્વ તે તેની વિપુલતા છે આપણે એક ગીત ગાતા હોઈએ પણ શ્રોતાવર્ગ મોટો હોય તો મોટો અવાજ કાઢીએ, શ્રોતાવર્ગ નાનો હોય અને એનુ એ જ ગીત હોય તો હઢવો અવાજ કાઢીએ વધ્રે ગીતમા 'સા' એનો એ જ રહેવાનો છે, વધા સ્વરો એના એ જ રહેવાના છે, ફેર પડે છે તે માત્ર મોટા નાના અવાજનો. આ ફરકને માટે આપણી માપમા જોઈએ તેવા ચોક્કસ શબ્દો રૂઢ નથી. મૌતિક દૃષ્ટિએ આ ફરક આદોલનવિસ્તારના વધારા ઘટાઢાર્થી થાય છે. હઢવા બોલાતા 'સા'ના અને મોટેથી બોલાતા 'સા'ના આદોલનોની સત્ત્વા તો એક જ હોય છે, પણ હઢવા અવાજમા એ આદોલનોનો વિસ્તાર ઢૂકો હોય છે માટે મેં ઉપર તેને અવાજની વિપુલતા કહી છે સગીતમા' અને પદ્યરચનામા તાલ, સ્વરની વિપુલતાથી દર્શાવાય છે પદ્યરચનાના પઠનમા તાલની માત્રા જરા મોટેથી બોલાય તે વખતે અવાજ હઢવાથી ઝલટો એટલે જરા મારે હોય તેથી તાલને પદ્યમાર પણ કહી શકાય સાધારણ ગદ્યના પઠનમા કોઈ શબ્દ તરફ વિશેષ ધ્યાન સેંચવુ હોય ત્યારે આપણે એ શબ્દ ઉપર માર દઈએ છીઈ — એ શબ્દ (સરુ તો તેનો અમુક અક્ષર) વધારે મોટા અવાજે બોલીએ છીએ, તેમ પદ્યમા પણ માર આપણે અવાજને મોટો કરીને દર્શાવીએ છીએ મૌતિક દૃષ્ટિએ તાલ અવાજની વિપુલતાથી, અવાજના મારથી દર્શાવીએ છીએ એમ કહેવાય ગદ્યમારમા ક્વચિત્ મારવાઢા અક્ષરનુ ઉચ્ચારણ વિલંબિત કરવામા આવે છે, પણ પદ્યમાર, કે તાલનો માર તો ક્ષણિક જ હોય છે એ એક થઢકારાના રૂપનો હોય છે ઢીમે વાચતા હોઈએ ત્યારે પણ એ થઢકારો આવે છે, અને મનમા વાચતા હોઈએ ત્યારે પણ તેના માનસિક ઉચ્ચારણમા એ થઢકારો હોય છે આટલી ચર્ચા ધ્યાનમા રાખીને આપણે એમ કહી શકીએ કે જાતિછદોમા સધિઓ, સામાન્ય રીતે, અમુક અમુક સગીત તાલના અર્થમા, સામાન્ય રીતે, દરેક વાલમાત્રા વાળીની એક માત્રાથી પૂરવાથી થાય છે, અને

૩ સગીતમા તાલ હમેશા મારથી જ, અવાજની વિપુલતાથી જ, દર્શાવાય છે એમ નથી સમ આવતા ગાનાર ક્વચિન્ જેના પર સમ પઢતો હોય તે સ્વરનુ ઉચ્ચારણ એકદમ ઢીમુ કરી નાલે છે ક્વચિત્ સમનો આગઢના સ્વરને થઢકારો આપી ક્ષણિક અવાજ વધ કરી પછી તરત સમનો સ્વર ઉચ્ચારે છે પણ આ વધા પ્રકારો સ્વરની ઓછીવત્તી વિપુલતા ઢ્વારા જ વ્યક્ત થાય છે એમ કહી શકાય અને સગીતમા તો આ ઉપરાત અમિનયથી પણ તાલ ઘણી વાર વ્યક્ત થાય છે

તેમા તે તે સંગીતતાલનો તાલ તે તે તાલની કાલમાત્રાને પૂરનારા અક્ષર ઉપર પડે છે આ તાલ ઉચ્ચારણમા થકકારાથી ઘ્વન કરવામા આવે છે

આ અતિ સામાન્ય રૂપે કરેલી ચર્ચા દાખલા આપી સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ સંગીતના તાલની કાલમાત્રાને ધાર્ણીના અક્ષરોની કાલમાત્રાથી પૂરવી એટલે શુ, એ ક્યારે નિયમપૂર્વક પુરાયેલી ગણાય, ક્યારે નિયમ વિના પુરાયેલી ગણાય, એ સ્વઘ્ન દાખલાથી વતાવવુ જોઈએ એ હુ સંગીતના ભિન્નભિન્ન ગીતો સ્વરાકનો સાથે ઉતારીને વતાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

પહેલુ ગીત હુ 'કેશવકૃતિ'નુ રાગ છુ જેનુ સ્વરાકન ઘર્વેએ આપેલુ છે મૂળ ગીત નીચે પ્રમાણે છે

સદ્ગુહશરણ વિના અજ્ઞાનતિમિર ટલ્લને નહી રે,	
જન્મ મરણ દેનારૂ વીજ સરૂ વલ્લશે નહી રે	સદ્ગુહ ૦
પ્રેમે વચનામૃત પાન વિના, સાવાલોટાના ભાન વિના,	
ગાઠ હૃદયની જ્ઞાન વિના, ગલ્લશે નહી રે	સદ્ગુહ ૧
શાસ્ત્ર પુરાણ સદા સમારે, તન મન ઇન્દ્રિય તત્પર વારે,	
વગર વિચારે વલ્લમા, સુખ રલ્લશે નહી રે	" ૨
તત્ત્વ નયો મારા તારામા, મુક્ત સમજ નરતા સારામા,	
સેવક સુત દારામા દિન વલ્લશે નહી રે	" ૩
વેશવ હરિની કરતા સેવા, પરમાનન્દ વતાવે સૈવા,	
શોધ વિના સજ્જન એવા, મલ્લશે નહી રે,	" ૪
	કે હુ પ ૧૭

આમા પહેલી બે પક્તિઓ ધ્રુવ કે ટેકની છે અને તેની પછી કડીઓ આવે છે ધ્રુવની દરેક પક્તિ અને દરેક કડી એક સરસી રીતે ગવાય છે ઘર્વેએ નમૂના માટે ધ્રુવની ઘને પક્તિઓના અને પહેલી બે કડીના સ્વરાકનો ભેગા આપેલા છે આમાની પહેલી કડીમા પાઠદોષ છે, તેથી હુ માત્ર વીજી કઠીનુ સ્વરાકન આપુ છુ ઘર્વેએ પોતાની પદ્ધતિથી સ્વરાકનો આપેલા છ પણ આ પછી જે સ્વરાકન મારે આપવાન છે તે માતલકડેની પદ્ધતિનુ છે તે સાથે સરલાયકુ મહેલુ પડે માટે હુ આના સ્વરાકનો પણ માતલકડેની પદ્ધતિથી આપુ છુ ઘર્વેએ ગીતા સ્થાયી અને અતરો એ બે ભાગો સ્વરાકનમા દર્શાવ્યા નથી પણ એ ગરુરતા હોવાથી હુ દર્શાવુ છુ

૪ ઘર્વેમાં 'પ્રેમામૃતવચ' એકો પાઠ છે, જે દેવંતી રીતે રાહિત છે ઉપરનો પાઠ 'કેશવકૃતિ' જોઈ મુધાવો છ

राग देस, ताल त्रिताल, मात्रा १६

स्थायी

सा सा सा सा	रे रे म म	प — नि —	सां रें सां सां
स द गु रु	दा र ण वि	ना ऽ अ ऽ	जा ऽ न ति
ज ऽ न्म म	र ण दे ऽ	ना ऽ रुं ऽ	वी ऽ ज ख
२	०	३	×
नि ध प ध	म प म ध	प ध म ग	रे — — —
मि र ट ठ	शो ऽ ऽ न	हो ^१ ऽ ऽ ऽ	रे ऽ ऽ ऽ
रुं ऽ व ठ	शो ऽ ऽ न	हों ^१ ऽ ऽ ऽ	रे ऽ ऽ ऽ
२	०	३	×

अंतरी

म — म —	प प नि नि	सा — सा सा	सां — सां —
शा ऽ स्त्र पु	रा ऽ ण् स	दा ऽ सं ऽ	भा ऽ रे ऽ
२	०	३	×
नि — नि —	सां — सां —	नि सा रें सां	नि ध प —
त न म न	इं ऽ द्वि य	त ऽ त्प र	वा ऽ रे ऽ
२	०	३	×
रें — रें रें	रें रें रें —	नि रें सा सा	नि ध प प
व ग र वि	चा ऽ रे ऽ	व ठ मां ऽ	सु ख र ठ
२	०	३	×
म प म ध	प ध म ग	रे — — —	
शो ऽ ऽ न	हो ऽ ऽ ऽ	रे ऽ ऽ ऽ ।	
२	०	३	

गा. वा पा पु १ वि ३. पु १८७

प्रथम खप पूरनी स्वराकननी पद्धति जाणी लईए. गीतनी पक्तिओ अही प्रथम स्वराकन पहेला आपेली छे ते स्वराकनमा तरत जइशे. सामान्य रीते स्वराकनमा गीतनी पक्तिनी उपर स्वरो दशवाय छे अने नीचे ताल-चिह्नो अपाय छे आ गीत त्रितालनु छे तेमा सोळ मात्रा आवे छे, अने ए सोळ सोळ मात्रा त्रितालमा आवता ते चच्चार मात्राना खडो के कौं ठमना विभक्त थाय छे. गीतनी पक्तिमा क्याक ऽ आवु अवग्रहचिह्न आवे छे ते खात्री मात्रा के मात्रानो अभाव बतावे छे अने तेनो अर्थ एवो छे के ते मात्रा के मात्राविभाग

આગળ અક્ષરથી પૂરવાનો છે ગીતનો પ્રથમ પક્ષિત સદગુરુ । ધરણ વિ । ના ડ અ ડ । જા ડ નતિ । એમ છે તેમા પ્રથમ કૉલમમા ચારેય માત્રા જુદાજુદા અક્ષરથી પુરાય છે, 'સદગુરુ', એવા ચાર અક્ષરથી વીજા કૉલમની ચાર માત્રાઓ પળ 'ધરણ વિ' એવા ચાર અક્ષરથી પુરાય છે ત્રીજા કૉલમમા પહેલી માત્રાને સ્થાને 'ના' છે અને વીજી માત્રાને સ્થાને અવગ્રહ છે તેનો અર્થ એવો સમજવાનો કે પહેલી માત્રામા આવતો 'ના' વીજી માત્રાનો પળ પૂરે છે અર્થાત્ ગીતનો એ એક અક્ષર ત્યાં કે માત્રાને પૂરે છે એ જ રીતે ત્રીજા કૉલમમા આવતો 'અ' અને ચોથામા આવતો 'જા' પોતાને સ્થાને રહીને પછીની માત્રા પળ અર્થાત્ બન્ને માત્રા પૂરે છે આ રીતે જોતા ગીતના અત્તરફ આવતા 'શે' કુલ ત્રણ માત્રા, પછી આવતો 'હી' અને 'રે' દરેક ચત્તાર માત્રા પૂરે છે ગીત પક્ષિતના અક્ષરોની ઉપર આવતા સ્વરાવનોમા કયાક — આઢી લીટી આવે છે ત્યાં એમ સમજવાનું કે એ માત્રામાં તેની આગળનો સ્વર લવાવવાનો છે દાક્ષલા તરીકે ગીતને અંતે 'રે' આવે છે તેના ઉપર રે સ્વર છે તેનો અર્થ એ કે ગીતનો 'રે' રે સ્વરમા ગાવાનો છે હવે આપણે જોઈ ગયા કે ગીતનો 'રે' અવગ્રહથી ક્ષતાવેલી વાકીની ત્રણ માત્રામા પળ લવાય છે અને એ પ્લુતિની પ્લુતિની માત્રાઓ ઉપર — આઢી લીટી છે એટલે એ પ્લુતિની માત્રાઓ પળ — આઢી લીટીની આગળ આવેલ રે સ્વરથી જ પૂરવાની છે અર્થાત્ ગીતનો 'રે' ચાર માત્રામા લવાય છે, અને એનો સ્વર રે પળ ચાર માત્રામા લવાય છે પ્લુતિમા આમ સર્વત્ર વનતુ નથી — ક્ષવચિત્ત જ, કો છે આગળ જોઈ ગયા કે અત્તરફ આવતો 'શે' ત્રણ માત્રામા લવાય છે, પળ પ્લુતિની માત્રાઓ જુદાજુદા સ્વરમા ગાવાનો છે 'શે' ની પહેલી માત્રા, ઉપર લલ્લેલ મ મા, તેની વીજી માત્રા, ઉપર લલ્લેલ પ મા અને ત્રીજી માત્રા પાછી ઉપર લલ્લેલ મ મા ગાવાની છે

પદ્યરચનાને આ સ્વરવૈવિધ્ય સાથે જાણુ વામ નથી એક જ પદ્યરચના અનેક રાગમા, અને એક જ રાગમા અનેક સ્વરવૈવિધ્યથી ગાઈ શકાય તેમ જ કે કે ત્રણ સ્વરોમા સાદી રીતે પઠી શકાય, કે એક જ સ્વરમા પળ પઠી શકાય પદ્યરચનાને માર્મિક સંજ્ઞ સંગીતના તાલની સાથે છે આગળ આપ્યા તે સ્વરાવનોમા ગીતના અક્ષરોની નીચે જે ૨ ૦ ૩ x આવા સંખ્યાઓ અને ચિહ્નો આપેલાં છે તે તાલના ચિહ્નો છે ત્રિતાલ કુલ સોઠ માત્રાનો છે તેનો મુખ્ય તાલ જે સમ ગણાય છે તે સોઠ માત્રા, x આવી નિશાની વરી છે ત્યાં પહે છે ત્રિતાલના વીજા ગોળ અંગો હોય છે તે ૦ અને આકાઢાથી ક્ષતાવેલા છે જરૂ તો જેમ ગીત સાદી રીતે થોડા સ્વરોમા ગાઈ શકાય છે, અને એક માત્રાના સોઠમા ભાગ જેટલા દૂરા ચાલમા મિશ્ર

મિત્ર સ્વરો મૂકી ગાઈ શકાય છે, તેમ તાલ લાગે લાગે અતરે માત્ર ચપટી વગાડીને બતાવી શકાય છે, તેમ જ એક તાલની માત્રાનો સોळाશ જેટલો ટૂંકો ભાગ પળ તબલાના બોલોચી બતાવી તાલને સમૃદ્ધ કરી શકાય છે જેમ એક આંખી સ્વરમૃષ્ટિ છે, તેમ જ એક આંખી તાલમૃષ્ટિ છે પચરચનામા જેમ સ્વરોનું સાદામા સાદુ રૂપ, અથવા છેલ્લે એક સ્વર જેવું સાદુ સ્વરૂપ ડગરું, તેમ તાલનું પળ સાદામા સાદુ સ્વરૂપ, માત્ર સધિમા અમુક થડકારા રૂપે જ ઝનરી આવ્યું છે

આપને સ્વરાકનની પદ્ધતિ ગોઠ ગોઠ જોઈ લીધી હવે અહીં તરત સમજાશે કે આ ગીતમા તાલમાત્રા પૂરવાને પ્રયોજેશ અક્ષરોમા એવી સામાન્ય વ્યવસ્થા છે કે ઘાળીનો લઘુ અક્ષર તાલની એ કાલમાત્રા પૂરે છે, અને ઘાળીનો ગુણ તાલની બે કાલમાત્રા પૂરે છે રા ર ગુ । ર ર ન વિ । ના ૬ અ ૬ । જા ૬ ન તિ । એના સોઠ માત્રા બરાબર એ જ વ્યવસ્થાથી પુરાઈ છે આગળ જતા શા ૬ સ્ત્ર પુ । રા ૬ ન સ । દા ૬ સ ૬ । મા ૬ રે ૬ । એ પળ એ જ પ્રમાણે; તેમ જ ત ન મ ન । ર ૬ દ્રિ ય । ત ૬ ત્વ ર । તા ૬ રે ૬ । પળ એ જ પ્રમાણે પુરાઈ છે આજુ ગીત જોતા જણાશે કે કશા પળ પ્રયત્ન વિના દરેક ચાર ચાર કાલમાત્રાનો સડ ચારચાર અક્ષરમાત્રા-ઓચી પુરાય છે (કડીના અતરફ 'શે નહીં રે' મા ગુણ અક્ષરો વગારે માત્રા રોકે છે પળ તે પળ આજુ ગીતમા એ સ્થાને એક જ રીતે એક જ પ્રમાણથી પૂરે છે અને ત્યાં પળ અક્ષરમાત્રા અને કાલમાત્રા સાથે સવધ તો નિયત જ હોય છે) અને આ પ્રક્રિયા ઇટલી વધી સ્વાભાવિક લાગશે કે જાણે ગીતમા એથી અન્યથા વની જ ન શકે એમ પ્રયમ પ્રત્યય તો થશે પળ વધા ગીતોમા એમ નથી થતું અને હવે હું તેનો દાખલો આપું છું મારું મુખ્ય વક્તવ્ય એ જ છે કે પચરચનામા એ સવધ નિયત હોય છે અને એ નિયત સવધ એ પિંગલનો અધિકાર દર્શાવે છે એ નિયત સવધ આજુ ગીતમા સઘળ ન હોય તો એ ગીત પિંગલના અધિકારમા ન આવે હવે હું ઉપરનાથી વિલક્ષણ ગીત લઉં છું જે પિંગલના અધિકાર બહારનું છે

એ ગીત ગુજરાતી નાટક મહાલીના 'અજબ કુમારો' નાટકનું મગલગીત ગીત છે એના રચયિતા પ્રસિદ્ધ કવિ મૂલશંકર હરિનંદ મૂલાળી છે અને તેની તર્જ પ્રસિદ્ધ સંગીતજ્ઞ પંડિત વાઢીલાલે રાધેલી છે આ ગીત અને તેનું સ્વરાકન મેં શ્રી જયશંકરભાઈ જેશો આ નાટક મહાલીના વિખ્યાત નટ હતા અને કવિના અને પંડિત વાઢીલાલના નિકટના સ્નેહી હતા તેમની પાસેથી મેલવ્યું છે અહીં હું પ્રથમ એ ગીત ચોપડોમા છાતું હતું તે રીતે મીઠે ઉતારોશ અને પછી તેનું સ્વરાકન આપીશ ગીતના ગાનમા બેવડાની પવિત્રશોના સ્વરાકનો લિપિમા બેવડોશ નહીં

‘अजय कुमारी’ नाटकनु मंगलगीत
जय नटवर धाओ री व्हारे वेगे चढो
करुणाधन कोमल कमलदललोचन हरि. . . . धाओ री०
तुम विण अवर भ्राता ना
आता दाता दाता
विपदमोचन भक्तरोचन
आत्तं आ सुणि दीनती
करो दृष्टि दुखी प्रती
धाओ धाओ रमापती — दयाली — करुणा०

राग कल्याण : ताल दीपचंदी

स्थायी

ग रे सर सर	रे रे —	— — रे रे	नि नि —
ज म न ट	व र ऽ	ऽ ऽ धा ओ	री ऽ ऽ
३	×	२	०
१			
म — प —	ग — रे	ग — — प	ग रे —
व्हा ऽ रे ऽ	वे ऽ ऽ	गे ऽ ऽ च	ढो ऽ ऽ
३	×	२	०
१			
नि ध प म	ग ग —	ग — ग —	ग ग ग
क रु णा ऽ	घ न ऽ	को × म ल	क म ल
३	×	२ ×	०
ग ग ग —	ग ग ग	म रे रे रे	नि नि —
द ल लो ऽ	च न ह	री ऽ धा ओ	री ऽ ऽ
३	×	२	०
१			
म — प —	ग — रे	ग — — प	ग रे —
व्हा ऽ रे ऽ	वे ऽ ऽ	गे ऽ ऽ च	ढो ऽ ऽ
३	×	२	०

अंतरंगी

नि ध प प	ग ग ग	ग — ग —	ग — —
तु म वि ण	अ व र	भा ऽ ता ऽ	ना ऽ ऽ
३	×	२	०

— — રે —	૧ ગમ પ —	ગ — રે —	ગ — રે
ડ ડ ત્રા ડ	તાડ ડ ડ	ડ ડ શા ડ	તા ડ ડ
૩	×	૨	૦
સા રે સા —	ગ ગ ગ	પ — પ પ	ગ — ગ
દા ડ તા ડ	વિ પ દ	મો ડ ચ ન	મ ડ વત
૩	×	૨	૦
ધ — ધ ધ	નિ ધ નિ	સા — રે રે	સાનિ સા ધ
રો ડ ચ ન	આ ડ સં	આ ડ સુ નિ	ધોડ ડ ન
૩	×	૨	૦
પ — — —	ધ નિ ધ	નિસા રે રે	સાનિ સા ધ
તી ડ ડ ડ	ક રો ડ	દુડ ષ્ટિ દુ	લોડ ડ પ્ર
૩	×	૨	૦
પ — — —	નિ ધ નિ	સા — રે રે	સાનિ સા ધ
તી ડ ડ ડ	ધા ડ ઓ	ધા ડ ઓ ર	માડ ડ પ
૩	×	૨	૦
પ — — —	મ પ —	૧ મપ ધનિ સા નિ	ધ પ —
તી ડ ડ ડ	દ યા ડ	લુડ ડ ડ ડ	ક રુ ડ
૩	×	૨	૦
પ — ૧ ગ	ગ ગ —	ગ — ગ ગ	ગ ગ ગ
ળા ડ ડ ડ	ધ ન ડ	કો ડ મ લ	ક મ લ
૩	×	૨	૦

આ પછી “દલ્લોચન હરિ ધાઓ રી બહારે વેગે ચડો” વગેરે ધ્રુવ પક્તિઓ
 એ જ સ્વરોમા અને એ જ તાલોમા આવે છે એટલે ફરી વાર લક્ષી નથી

આ ગીતની સ્વરાવનપદ્ધતિ એની એ જ છે પણ એક વ વાવત તરફ
 ધ્યાન લેવું જરૂરી છે અહીં અર્ધમાત્રાનો ઉપયોગ થયો છે પહેલો માગ
 જેને સ્થાયી કહે છે તેમા અર્ધમાત્રા આવતી નથી પણ અતરામા આવે છે ‘ત્રાતા’
 શબ્દનો ‘તા’ છે તેની પહેલી અર્ધમાત્રા ‘ગ’માં અને બીજી અર્ધમાત્રા ‘મ’

માં વોલાય છે આવી જ રીતે 'વીનતો' ના 'વી' ની બે અર્થમાત્રાઓ જુદા-જુદા સ્વરોમા વાલાઈને પછી તેની પ્તુતિની માત્રા પાછી જુદા સ્વરમા વોલાય છે સ્વરો તરફ જરા નજર કરતા જ આનુ સ્વરવંચિધ્ય વિશેષ છે એ જણાશે જો કે સ્વરોની કેટલીય શીળવટ તો મેં સ્વરાવન લક્ષવામા છોડી દીધી છે — એ આપણા પ્રશ્નને પ્રસ્તુત નથી માટે પણ આ ગીત સાસ તો એ વતાવવા મૂક્યું છે કે આમા ઘણા સ્થાનો એવા દેખાશે જ્યાં લઘુ ગુરુ અદારોનો કોઈ નિયમિત રીતે સંગીતની કાલમાત્રાઓમા વિનિયોગ થયો નથી વાવલા તરીકે 'જય નટવર' એ છ લઘુ અદારોમા પહેલા પાંચ એક સરસી રીતે અકેકો સંગીતની માત્રા રોકે છે, પણ છેલ્લો 'ર' ત્યાં જ ચાર માત્રા રોકે છે 'ઘ્રે' નો દરેક ગુરુ બંબે માત્રા રાખે છે, પણ 'થે' નો દરેક ગુરુ ત્રણ ત્રણ રોને છે 'ધાઓ' ના બંને ગુરુ સ્થાયીમા અકેકી જ રોખે છે, અત્રામા પહેલો ગુરુ બે અને વીજો એક માત્રા રોકે છે 'ધાતા ત્રાતા ધાતા ધાતા' માનો દરેક શબ્દ બંબે ગુરુનો છે પણ ગીતમા જુદી જુદી સંખ્યાની માત્રાઓ રોકે છે અને 'દયાલુ' નો 'લુ' એક સાથે ચાર માત્રા રોકે છે સ્થાયીમા 'વશ્યા' લલણા ઉચ્ચારાઈ ત્યાર માત્રા રોકે છે પણ એ જ શબ્દ પછીથી આવતા 'ર' બે માત્રા અને 'ના' ચાર માત્રા રોખે છે અલબત્ત આજ્ઞા ગીતમાં 'સદગુરુ' ગીતની પેઠે કશાઈ કાલમાત્રા અને અદારમાત્રાનો પ્રમાણવદ્ધ મેલ આવતો જ નથી એમ નથી ગીત દીપવદી સાલમા છે જેની ૧૪ માત્રાઓ હોય છે, અને તેના ગીળ અગો ૪ ૩ ૪ ૩ માત્રાવડોના છે દીપવદીમાથી નિષ્પન્ન થતો જાતિસધિ સખ્તવલ છે, અને તે જ્યાં વપરાયો છે ત્યાં અઠનો રહેતો નથી.

કમલદલ લા। ચન હરી ધાંઓ

વિપદમોચન। ભવરોચન। અર્ત આ મુર્ગો। ધીનનો

પરા વૃષ્ટિ દુ। શ્રીપ્રતી

ધાઓ ધાઓ ર। માપની

અહીં, પહેલાં પવિત્રતાં બે મપ્તરલ સધિઓ છે પછીનો એક પવિત્રતા આવી વિષમ હરિગીતનો જ છે, અને તે પછીની બે અર્થ પવિત્રતા તે પણ વિષમહરિગીતા ઉત્તરાણનો છે આમ સધિશ્રાતા આવર્તનો આવે છે પણ તે મઠગ નથી આવતાં ઉત્તરનાં મળન જા મિલાય અદારોમાથી યોજા નહીં સખ્તવલા નહીં જહે અને ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે આ પ્રમાણ માત્રમા માપા પ્રયોગનો ધારે તેમ છતાં અતર-માત્રાનો કાલમાત્રા સાથે પચા વિષમ મધ્ય ન રાખવાનું પ્રયોગનું? જવાબ એ છે કે આ જ્ઞાનિશ્રા માત્ર માવાને માટ જ રખાયલા છે એ મવાય ત્યાર જ અનુષ્ઠ મપુર અતરા પ્તુત વર્દને કેવો રોગે માવનને મુન્દર કરે છે તે મનમાય ત્યારે

ज तेमा अक्षरविन्यासनु सोन्दर्य समजाय आ जातनी रचनाने आपणे 'गीत' अर्थान् केचळ गीत व्होशु आ गीतोनो खासियत ए जणाशे के ते एक वाजु मात्रामेळ रचनानी पेठे पठनक्षम नथी, तेम बीजी वाजु ए सादा गद्य तरीके पण पठनक्षम नथो. 'जयनटवर०' कोई मात्रामेळ रचनानी पेठे पठी शकाशे नही, तेम ज गद्यनी पेठे पण पठी शकाशे नही. आनो एक बीजो दाखलो 'नूपुरक्षकार' माथी उतार — स्वरावन विना.

जातनो पुकार

गीत^१

दुरितकूपे पडचो हु हे जगत्त्राता !

लोभन लता नो रवी मुज पाय चकयो —

दुरित कूपे० १

श्रवण न धरी तुज वाणी मगल,

कूपमुख अध वनी

चरण मूकयो.

दुरित कूपे० २

करुण रुदन सुणी तात ! उगारो,

नो रखवा दिव्य प्रभा

हु अति भूख्यो

दुरित कूपे० ३

आ गीत वाचता तरत समजाशे के तेमा कोई नियत मानासख्यावाळा सधि-ओ नथो पण वाची जोता ए वावत कई शका रहेती होय तो ते, पुस्तकने अते स्वरावन अने तालावन आपेलु छे तेयो निरस्त थाय छे त्या लखेलु छे के "ताल जपा — अन्य मते, दीपचंदी (तालनी माना १४)" गीत नीचे ताल टप्पो बह्यो ते साळ मात्राना त्रितालनो ज एक प्रकार छे, (गायन वादन पाठमाळा पु १ विभाग १ पृ ६९) अने बीजी रीते गाता १४ मात्राना तालयो पण गवाय एम कहचु गायननी दृष्टिए आमा वशो ज विसवाद नथी, कारण के गायक एक्नु एक गीत भिन्नभिन्न रागमा तेम ज तालमा गाई शके. पण १६ मात्राना अने १४ मात्राना वने तालोमा गाई गकाय एनो अर्थ ए थयो के अही कोई अमुक मात्राना ज अक्षरसधियो नथी अक्षरन्यास जोता पण एम ज जणाशे अने गीत वाची जोता जणाशे के ते गद्यमा पण वाची शकाय

६ मयूर रूपे विराजो हे विश्वराजा ए वगळी गीतनी चाल राग — जगलो, सोरठ, अने कईक अशे गोडसारग — एम मिथण जणाय छे ताल, टप्पो. नूपुर क्षकार (प्रथम आवृत्ति) पृ. ७४

અર્થ નથી. આ જ સરી રીતે અપઘાગદ્ય, અપઘ-અગદ્ય છે. ધ્યાનપૂર્વક જોશો તો આમાં પદ્ય કે ગદ્યની પંક્તિઓ પણ જણાશે નહીં. 'સદ્ગુરુ' કાવ્યમાં પંક્તિઓ છે. 'જય નટવર૦' માં પંક્તિઓ આપી છે પણ તેનો કશો અર્થ નથી, કારણ કે એ પદ્યની પંક્તિઓ વનતી નથી, તેમાં જ ગદ્યની પણ વનતી નથી. માત્ર લંબ પોતાની સંગીતની ઋમિક પાઠમાલામાં ગીતોને ભિન્ન પંક્તિબદ્ધ આપતા જ નથી તેનું કારણ કદાચ આ જ હોય કે એ ગીતોમાં પંક્તિઓ હોતી નથી. આમાં માત્ર સ્વાયી અને અંતરો, કે એવા જે કોઈ સંગીતના ભાગો આવે છે તે જ હોય છે, પંક્તિઓ હોતી નથી. આમ ગેયતાની દૃષ્ટિએ આપણે કાવ્યોના નીચે પ્રમાણે ભાગો કરી શકીએ : (૧) અગેય પદ્યરચના, જેવા કે પ્રો. ઠાકોરના અગેય પૃથ્વીવદ્ધ પરિચ્છેદો. અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે અગેય એટલે કોઈ પણ માણસ ગાવા ધારે તો પણ ગાઈ જ ન શકે એમ નહીં, પણ કતીએ ગાવાના હૃદયથી નહીં રહેલી, અને માટે ગાવા વિના માત્ર પઠન કરવાથી તેનું ભાવન વધારે સારું થાય એવી. (૨) ઘીઝી પાઠ્ય-ગેય રચનાઓ જેવી કે 'સદ્ગુરુ' : આ રચનાઓ ગવાય છે પણ સાથે સાથે પાઠ્ય પણ છે. બે ત્રણ સ્વરોથી સાદી રીતે તો તેનું પઠન-ગાયન થઈ શકે, ગાવી જ ન હોય તો પણ સાદું પઠન થઈ શકે. (૩) અપાઠ્ય અને ગેય એટલે કે કેવલ ગેય. માત્ર ગાવા માટે જ રહેલી, અને ગાવા સિવાય તે ગદ્ય કે પદ્ય તરીકે પઠી ન શકાય એવી."

૭. હું માનું છું કે મેં ઉપર જેને અપાઠ્ય અને કેવલ ગેય કહ્યાં અને જેને પાઠ્ય-ગેય કહ્યું, તેનો ભેદ અભિનવગુપ્ત પણ કરે છે. 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર'ના પંદરમા અધ્યાયમાં સંસ્કૃત સમ અર્થસમ વિષમ વૃત્તો આપી દીધા પછી નીચે પ્રમાણે આવે છે :

एवमेतानि वृत्तानि समानि विषमाणि च ।

नाटकाद्येषु काव्येषु प्रयोक्तव्यानि सूत्रभिः ॥ ૧૧૨

सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि यान्यवृत्तानीह पिंडशः ।

न च तानि प्रयोज्यानि हतशोभानि तानि हि ॥ ૧૧૩

यान्यत्र प्रतिपिद्धानि गीतके तानि योजयेत् ।

ધ્રુવાયોગે તુ વક્ષ્યામિ તેષામેવ વિવલ્પનમ્ ॥ ૧૧૪

અર્થે એવી છે કે 'આ પ્રમાણેનાં સર્વ વિષમ વૃત્તો નાટક વગેરે કાવ્યમાં યોજવાં, ઘીઝી વૃત્તો પણ નમ્રહ કરી અહીં — આ પુસ્તકમાં કહેલા છે તે પ્રયોગયોગ્ય નથી. કારણ કે તે શોભા વિનાના છે. અહીં જે પ્રતિપિદ્ધ વર્ષો તેને ગીતમાં યોજવા, તેને વિશે ધ્રુવાયોગમાં આગળ કહીશ.' આના ઉપર અભિનવગુપ્ત કહે છે : "નનુ હતશોભાનીતિ ચેત્ કવ્યં પ્રયોજ્યાનીત્યાહ : યાન્યત્ર પ્રતિપિદ્ધાનીતિ ;

આ રીતે સધિને, એટલે કે અમુક સધિના આવર્તનોથી થતી પવિત્રને હુ ગેયકૃતિઓમા જાતિછદોનુ વ્યાવર્તક લક્ષણ મળુ છુ એટલે ગેયકૃતિઓમા સધિઓના આવર્તનો દેખાય તો જ અને ત્યા જ પિંગલનો અધિકાર, પિંગલની હકૂમત, તેની વહાર નહીં અને સધિના આવર્તનોનુ આટલુ મહત્ત્વ છે તો જ્યા જ્યા જાતિછદોના સધિના સલગ આવર્તનો ન દેખાય, ત્યા ત્યા તેનો શાસ્ત્રીય સુલાસો વરવો એ પણ પિંગલશાસ્ત્રનુ કામ છે જેમ કે ઉપર મેં 'સદ્ગુરુ' ગીતને પાઠ્ય વહ્યુ, તેમા ચતુષ્જલ સધિઓના આવર્તનો બતાવ્યા, પણ ત્યા જ પાછુ પવિત્રના અત્તર તરફ ચતુષ્જલ સધિના અવર્તનો વધ પડી નવા જ લઘુગુરુઓ આવતા જણાય છે સદગુરુ । શરણ દિ । નાઽ અઽ । જ્ઞાઽન તિ । મિર ટલ । શે ઽ ઽ ન । હી ઽ ઽ ઽ । રે ઽ ઽ ઽ । એમા ચાર ચતુષ્જલો પછી 'શે'ની બેને વદલે ત્રણ માત્રા થાય છે, તે પછી 'હી'ની ચાર થાય છે, 'રે'ની ચાર થાય છે અત્તર ત્રણ માત્રા રાગસો આગલ આવશે, પણ એટલુ તો અહીં પણ બતાવી શકાય કે મેલે પાંચમા સ્થાની અક્ષરમાત્રાના ચતુષ્જલો નથી આવતા, પણ આખા ગીતમા તે સ્થાને આ એક જ નિયત રીતે નિયત સ્થાનતા અક્ષરોની નિયત પ્લુતિ થાય છે આવી નિયમિતતા આપણે પેલા અપાઠ્ય ગીતોમા જોઈ નથી

ગીત પાઠ્યમાનત્વાભાવાત્ ન વૃત્તગતા શ્રવ્યતાપેક્ષતે કેવલ તાલયોજનાય સામ્યમશ્યકર્તવ્યમિતિ માત્રાણા વર્ણાના નિયમસ્તનાશ્રીયતે ।" પૂર્વપક્ષ કરે છે કે 'જો વૃત્તો શોભા વિનાના હોય તો પછી તે યોજવા જ શા માટે ?' તેનો સુલાસો કરે છે કે 'અહીં જે ગીતો પ્રતિપિદ્ધ વર્ગો તેમા પાઠ્યતા નથી, તેથી વૃત્તગત શ્રવ્યતાની તેમા અપેક્ષા હોતી નથી તેમા તો તાલયોજના માટે જ માત્રાઓ અને વર્ણો યોજેલા હોય છે અહીં ગીતોનો પાઠ જ નથી થઈ શકતો એમ કહેલુ છે, તે મેં ઉપર કહેલુ છે તે જ અર્થમા એમ હુ માનુ છુ કાવ્ય ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય, વત્તે રૂપમા તે શ્રવ્ય કે શ્રાવ્ય કહેવાય છે, તે શ્રાવ્યતા આ ગીતમા નથી એમ કહેલુ છે તે માત્ર ગેય છે

ઉપર 'વૃત્તગતા શ્રવ્યતાપેક્ષતે' એમ છે ત્યા—પા સોટો જણાય છે પણ અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે એમ હુ માનુ છુ [મ ના ગા વોં ૨. અધ્યાય ૧૫, પૃ ૨૮૬-૭)

૮ મરાઠી ઓઢીમા સધિઓ હોતા નથી, માત્ર પ્રાસ હોય છે. મારી દૃષ્ટિએ હુ એને પ્રાસવદ્ધ ગદ્ય કહુ એ પદ્યરચના નથી એનુ પઠન સ્વરોના લહેવાથી થાય છે એ સ્વર પણ એમ તો હરિકીર્તનકારો ગદ્યને પણ એવા, જ સ્વરોના લહેવાથી બોલે છે વધારેમા વધારે એટલુ વધી શકાય કે એ કઈત ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચેનો આકાર છે આગલ જતા એ ઓવી જ સંધિવદ્ધ થઈ અમગ નામની પદ્યરચના થને છે

મગીતના તાલની માના સાથે જાતિછંદના મધિઓને મધ્ય છે, અને તેથી તેના અંગ પરિણામો જાતિછંદના યધોમાં પ્રવીત થાય એ સ્વાભાવિક છે તેવું આ પરિણામ એ છે કે મગીતના એક તાલની મમસ્ત માત્રાના જાતિ-છંદના બે મધિઓ મળાય છે તેથી યધા જ જાતિછંદના ચરણમાં બેવી સંખ્યાના સધિઓ જ હોય છે એક વઢુ જ માદા દાળલા કેવો હોય તો ચતુષ્વલ છંદોમાં ચોપાઈ ચાર આવર્તનવાળા છે, તો પછી રોઝા છ આવર્તનવાળા, અને સર્વથો આઠ આવર્તનવાળા છે એ સ્પષ્ટ જાતિછંદનો મેલ મગીતતા સાથેના સમઘને રડને હોવાના મૂલ્ય સિદ્ધાંતો સમયિત કરે છે આ સ્પષ્ટ એટલું ધ્યાન છે કે જ્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ ચરણમાં મધિનાં યેવી આવર્તનો ન દેવાય ત્યાં એ વાચતનો શ્રુંગમાં તરયાની જવાબદારી પિંગલે સેવી જોઈએ અને એ શ્રુંગનો મેનોપરાર્થ થતાં, ફરી મૂલ્ય સિદ્ધાન્તને એક વિશેષ સમયન મળે એ સ્વાભાવિક છે

જાતિછંદના તાલોના અને મધિઓના મગીતના તાલો સાથેના આ જાતના સમઘનો વેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે અને એ પ્રશ્નોના શુભાસામાયી જ જાતિછંદના સ્વરૂપ ઉપર વિશેષ પ્રવાસ પડે છે, અને આ પ્રવાસથી વઢી આપણા મૂલ્ય સિદ્ધાન્તને વિશ્વ-પ્રતિવિશ્વ મ્યામે વિશેષ સમર્થન મળે છે આ સમઘના પહેલો પ્રશ્ન આ પ્રમાણે મુકાય તાલનો સમઘ અનંત કાલ સાથે હોવાથી તેને પ્રમત્તથી ઘટ ન કરીએ ત્યાં સુધી તે અનંત ચાલ્યા કરે એવું તેનું સ્વરૂપ છે એક ગોતમાં જે તાલ શરૂ કરેલો હોય છે તેને ગીતમાં ઘટ કરીએ નહીં ત્યાં સુધી તે એક સરગો ચાલ્યા કરે છે તો તે રીતે છંદમાં શરૂ થયેલી, એ તાલમાંથી જ ઉદ્ભવેલી સધિપરપરા પણ અનંત ચાલ્યા જ કરે અને એમ એ મત ત ચાલ્યા ફરે તો પછી છંદની પવિત્રો કેવી રીતે એક બીજીથી જુદી પડે? જાતિછંદમાં તો ચાર ચતુષ્વલે ચાપાઈની પવિત્ર થાય છે, છ ચતુષ્વલે રોઝાની પવિત્ર થાય છે, આઠ ચતુષ્વલે સર્વયાની પવિત્ર થાય છે, અને જો સધિપરપરા સતત ચાલુ રહેતી હોય તો એક પવિત્ર પૂરી થઈને બીજી શરૂ થઈ એની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય? આ પ્રશ્ન સાચો છે અને આપણે જોઈશું કે 'એ પવિત્રોનો વિચ્છેદ કરવામાં જ પિંગલ વિવાસ પામ્યું છે

આ વિચ્છેદ માટે પિંગલ મુશ્કેલી કરીને બે હિકમતોનો ઉપયોગ કરે છે એક તો પ્રાસનો, બીજો પવિત્રના અત્ય સધિ કે સધિઓને અને તે સાથે સ્વચિન્ પ્રથમ મધિને અમુક ચોક્કસ રૂપ આપવાનો ધને ભાગે આ વખતે હિક-મતો એક સાથે પ્રયોજાય છે આમાં પ્રાસ તો સુપ્રસિદ્ધ છે, જો કે હજી સુધી તેનું રહસ્ય પૂરેપૂરું પિંગલમાં સ્વીકારાયું નથી અને બીજી હિકમત તરફ તો ધ્યાન જ ગયું નથી એમ કહું તો ચાલે

जातिछंदोमा प्रास पक्तिने छेडे आवे छे ए प्रसिद्ध छे ए त्या, घणा माने छे एम, अलवार माटे आवे छे ए खोटु छे, एनु मुख्य प्रयोजन सधिओना सतत आवर्तनोमा पक्तिनो अत बताववानु छे माटे ज तेने हिंदीमा तूकान्त, तूक-टूकनो अत कहे छे प्रास पक्तिओने जुदी पाडतो जाय छे अने वब्बे पक्तिओने अत आगळ साधी तेना युग्मो पाडतो जाय छे जेम वे छूटा पतराने एक छेडे काणु पाडी तेमा कडी परोवीए तो वे पतरा भेगा थाय छे, (घणा ताम्रपत्रो एवी रीते भेगा करेला होय छे) तेम प्रास एक कडीनी पेठे एक ज जगाएथी वे पक्तिओने सावे छे आ रीते सधाईने भेगी यपेली पक्तिना युग्मने आपणे कडी वे टूक कहीए छोए आ रीते भेगी यपेली वे पक्तिओ गानमा थोडा वैविध्ययो आरोह-अवरोहनु एक सपुट रचे छे आथी जातिछंदोनु एकम आ प्रसिद्ध वे पक्तिनी एक टूक वे कडी छे आपणा पिगलो अत्यारे जातिछंदोना चार चरणो गणे छे पण ते सस्कृत पिगलोनी देखदेखीए आपणा घणाखरा जातिछंदो कविताप्रयोगमा जोईशु तो वब्बे पक्तिना ज जणाशे लावी पक्तिपरपराओमा, चोपाईना घणा लावा परिच्छेदोमा चारयी निशेप भागी शकाय तेवा चतुष्पाद छंदो नही पण, प्रासबद्ध कडीओ मळशे

एटले प्रास ए जातिछंदोमा सधिनी सतत परपरामा पक्तिनो अत व्यक्त करवानु काम करे छे सस्कृत अनावृत्तसधि अक्षरमेळ वृत्तोमा पक्तिनो अत चरणान्त यति अने चरणान्त गुहना विलवनथी दर्शावाय छे, एटले सस्कृत वृत्तोने चरणान्त दर्शावा प्रास आवश्यक नथी सस्कृत पिगलोमा प्रास मान शोमानो शब्दालकार छे, अने तेथी एनी चर्चा पिगलोमा कदी थई नथी पिगलकारो प्रथम सस्कृत वृत्तोना पिगलकारो थया अने पछी तेमणे जातिछंदोने पिगलना अधिकारमा लीधा तेनु परिणाम एक ए आव्यु के अपभ्रंश जातिछंदोमा प्रास सार्वत्रिक बन्यो त्यारे पण पिगलकारोए जातिछंदना निरूपणमा तेने आवश्यक स्थान आप्यु नही आ विचारदोष आपणा सुधी पहोच्यो छे सद्गत के ह ध्रुवे पिगलना प्रश्नोनी ऊडी चर्चा करी छ पण तेमणे प्रासतो प्रश्न समग्रपण विचार्यो नथी जातिछंदोमा मध्ययति ए छंदनु अग नथी एम कही तेओ आगळ कहे छे के आतर प्रास ए पण छंदनु अग नथी अने ते सवधमा प्रासनी चर्चा करे छ

“ए शब्द (प्रास) व्युत्पत्तिमा स अनुप्रास साये अने अर्थमा स यमक साये सवध धरावे छे वर्ण के वरडीनी आवृत्ति ते अनुप्रास, अने वर्णना समूहनी आवृत्ति ते यमक बने शब्दालवारो छे प्राचीन यमकमा आधुनिक प्रासनो अतमवि थाय छे प्रासना वे प्रवार छे एव चरणना अत्य भागने

તે પછીના ચરણના અત્ય ભાગ સાથે યોડનારો યમક તે અત્યપ્રાસ એને સાધારણ બોલીમાં પ્રાસ કહે છે. ચરણના સ્થાને પરસ્પર યોડનારો જે યમક તે આતરપ્રાસ. પહેલા પ્રકારનો પ્રાસ ગૂજરાતી હિન્દી વગેરે ભાષાના પદાત્મક સાહિત્યમાં પદાન્તના પર્યાય વાચ્યો છે. ચરણોને યમક દ્વારા અત્ય ભાગમાં સાવઢી રેવાની રીતિ એ ભાષાઓમાં રુઢ છે. જ્યાં સૂચી આપના દોહરા ચોપાઈમાંથી અત્યપ્રાસ નીવડી જશે નહીં ત્યાં સૂચી આપની પદ્યરચનાના એક લાક્ષણિક અભિમત અગ તરીકે એ ટકી રહેવા નિર્મિત છે. પરંતુ આતર પ્રાસની હકીકત ખુદી છે. પ્રવચોમાં યોજાતા ઘીજા ચલકારોની પેઠે એ એક શબ્દાલવાર છે. ” (પ અ આ પૃ ૩૫)

અહીં આતરપ્રાસને શબ્દાલવાર કહ્યો તે ઘરાવર છે, અને ચરણાન્ત પ્રાસને તેથી ભિન્ન કહ્યો તે પણ ઘરાવર છે, પણ તે શા માટે આવે છે, તેનું છન્દમાં શું સ્થાન છે તે વે હુ ધ્રુવે કટધુ નથી પ્રાસ ચરણને અતે આવે છે, તે સાદા વિધાન તરીકે સાચું છે. પણ છન્દોરચનાની દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ-સ્થિતિથી ઝલટું કમન છે. પહેલા ચરણ સિદ્ધ થઈ તેને અતે પ્રાસ આવે છે, એમ નથી પણ પ્રાસ જ ચરણનો અંત સિદ્ધ કરે છે — વ્યક્ત કરે છે, એમ છે. અને દોહરા ચોપાઈમાંથી અત્ય પ્રાસ નીવડી જશે નહીં ત્યાં સૂચી એ પદ્યરચનાના અગ તરીકે ટકી રહેશે એનું કહેવું એ તો શબ્દાન્તરે પુનઃવચન છે એમની આ વિષયની વધી ચર્ચા જોતા જણાય છે કે તેમના મનમાં એવો વહેમ છે કે ચરણાન્ત પ્રાસ એ છન્દનું અગ છે, પણ તે કેવી રીતે, શા નિયમોથી, એ સર્વથી વિચાર નહીં કરેલો હોવાથી એ સર્વથી નિર્ણયાત્મક વિધાન તેઓ કરી શક્યા નથી. આ જ નિમિષમાં તેઓ આમલ્લ કહે છે “આપણી પદ્યરચના સાથે કઈ પણ સંબંધ ઘરાવતો હોય, તો અત્યપ્રાસ ઘરાવે છે. મધ્યપ્રાસ તો કેવલ સોમાશ્વે છે.” (એકન પૃ ૫૯) અહીં પણ એમનું વચન સદિગ્ધ છે.

પ્રાસ એ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત અનુપ્રાસમાંથી આવ્યો જણાય છે, પણ એ, સ્વરૂપે, અનુપ્રાસ નથી તેમ યમક પણ નથી. પ્રાસને કેટલાક અત્યાનુપ્રાસ કહે છે. કેટલાક અંદર યમક કહે છે. પણ એ યથા નવા પ્રયોજેલા શબ્દો આમક છે. હેમચંદ્ર પ્રાસ માટે સામાન્ય રીતે અનુપ્રાસ શબ્દ વાપરે છે. (છંદોનું પૃ ૨૬ ૪) અને ‘પ્રાકૃતપિંગલ’ અને ઘીજા કેટલાક પિંગલો યમક શબ્દ વાપરે છે. પણ તેમાંનો કોઈ શબ્દ પ્રાસનો ચોક્કસ અર્થ વતાવવા સમર્થ નથી. સામાન્ય રીતે વે મિત્રાર્ય શબ્દોનો અત્ય અક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વર એક જ હોય ત્યારે

૧ મરાઠી ઓઢી ગદ્ય જેવી જ છે છતાં માત્ર પ્રામલો તેની પક્તિઓ પડે છે, એ પક્તિના અંત વતાવવાનું પ્રાસનું સામર્થ્ય વતાવે છે.

એ વે શબ્દો વચ્ચે પ્રાસ મળ્યો ગણાય 'કામ' અને 'ધામ' વચ્ચે પ્રાસ છે વધે શબ્દો ભિન્ન છે વધેમા અત્ય અક્ષર 'મ' એક જ છે, ઉપાન્ત્ય સ્વર 'આ' એક જ છે અનુપ્રાસ માન કોઈ પણ વ્યજનના આવર્તનથી થાય છે 'કાવ્ય-પ્રકાશ' તેનું લક્ષણ 'વર્ણસામ્યમનુપ્રાસ', અર્થાત્ વર્ણસામ્ય એટલે અનુપ્રાસ એવું મૂત્ર વહી ટોવા કરે છે કે 'સ્વર વૈમાદૃષ્ટ્યેપિ વ્યજનસદૃશત્વ-વર્ણસામ્યમ્।' સ્વર ભિન્ન હોવા છતાં વ્યજનનું સદૃશ્ય હોય — સામ્ય હોય તે અનુપ્રાસ. 'હૂવ ચલિત જલ હાલે' ('ગાનનસર', પૂર્વાલાપ) એ પક્ષિતમા 'લ'ની આવૃત્તિથી અનુપ્રાસાલકાર થાય છે તેમા 'લિ' 'લ' 'લે' એમ જુદા જુદા સ્વરો સાથે 'લ' આવે છે આપણા પાદાન્ત પ્રાસ માટે આવું વર્ણસામ્ય કઈ કામ ન આવે. અને એ નોંધવા જેવું છે કે અનુપ્રાસ ઘણે ભાગે એક જ પક્ષિતમા આવે છે, જ્યારે પ્રાસનું સ્થાન ધનુશ્વરુ નિયત છે — વે પક્ષિતને અતે જ એ આવે યમકમા વે કે વધારે અર્થવાળા અક્ષરો ભિન્ન અર્થમા એ ને એ ક્રમમા આવૃત્ત થાય છે."

વળતે વળમેવના થકી નરધારી નર ધારણા નથી

૬ પિ પૃ ૬૬

અહી પ્રથમ પાદમા 'વળતે' અક્ષરો એ ને એ ક્રમમા વે વાર આવે છે અને ત્યાં મિત્ર જગાએ એ અક્ષરોનો એક જ અર્થ થતો નથી વીજા પાદમા 'નરધા' - નુ પણ એમ જ વને છે 'હઢવે હઢવે હઢવે હરજી' એમા 'હઢવે' અક્ષરો ફરી વાર આવે છે, પણ અથ એનો એ રહે છે તેથી તે યમક નથી પણ યમક અને પ્રામમા ઘણો ભેદ છે યમકમા વે વે વધારે અક્ષરો આવૃત્ત થવા જોઈએ, પ્રાસમા વે અક્ષરો આવૃત્ત થવાની જરૂર નથી, અત્ય અક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વર એ વે આવૃત્ત થવાની જરૂર છે 'કામ' અને 'ધામ'મા યમક છે જ નહીં, પણ પ્રાસ છે અત યમક પણ ઘણે ભાગે અનુપ્રાસની પેઠે એક જ પક્ષિતમા આવે છે પ્રાસ વે પક્ષિતઓને છેડે આવે છે

ઉપરની જે પ્રાસની વ્યાખ્યા આપી તેમા થોડી વિગત ઝમેરવી રહે છે પક્ષિતના અતના વધે શબ્દોમા છેલ્લો અક્ષર પ્રત્યય હોય તો પ્રત્યય વાદ કરીને તેનો આગળ પ્રાસ મેલ્યવો જોઈએ દૃષ્ટાન્તરથી આ નિયમ કેટલો સ્વાભાવિક છે તે તરત સમજાશે

મૂરખ મિત્રો મઢી, ગાઢ દડ ગમત વરસે,

મારિ પરસ્પર લાત, વાતમા મસ્કરિ ઘરસે,

દલપતકાવ્ય મા ૨ પૃ ૫૭

૧૦ અર્થે સત્યયમિત્રાના વર્ણના સા પુન શ્રુતિ । યમકમ્

કાવ્યપ્રકાશ, ઉલ્લાસ ૧, સૂત્ર ૧૧૭

વન્ને અત્ય શબ્દોમા 'શે' પ્રત્યય છે તેથી પ્રાસ 'કર' અને 'ધર' એ શબ્દો વન્ને મેલવ્યો. એમ ન થાય તો પ્રાસની અપેક્ષા અપૂર્ણ રહેશે. કયંચિત્ તેને આઘાત લાગશે. 'સાધમાં' સાથે 'હાથમાં' પ્રાસ ઘરાવર છે પણ 'હાથમાં' સાથે 'નાદમાં' કે 'મોદમાં' એ પ્રાસવૃદ્ધિને સંતોષશે નહીં, જો કે ત્યા અંત્ય અક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વર એક જ છે. સંસ્કૃત વૃત્તોમા પ્રાસ આવશ્યક નથી પણ જો પ્રાસ રાક્ષવો હોય તો સપૂર્ણ પ્રાસ રાક્ષવો જોઈએ. વાગ્દાન પ્રાસો ધણા રમણીય છે.

રે પ્હેલાં ન હતી વદી અનુભવી આવી ઉદાસીનતા,
દીઠી શુ ન વઠોર ! તે કરુણ જે વ્યાપી મુલે દીનતા !
'ઉપાલમ', પૂર્વાલાપ

'તા' પ્રત્યય હોવાથી પ્રાસ તેની પહેલાના બે અક્ષરોમા મેલવ્યો છે. પ્રત્યયો લાંબા હોય ત્યા પણ આ જ નિયમ પઢાવો જોઈએ.

વ્યોમથી જલ્લની ધારા જોરમા પડતી હતી;
ઢઢી પલગને પાપે સુન્દરી રહતી હતી !

'રમા', પૂર્વાલાપ
અત્યના 'તી હતી' એ ત્રણેય અક્ષરો પ્રત્યયના છે, એટલે તેની પૂર્વેને સ્થાને 'પડ' અને 'રહ'નો પ્રાસ મેલવ્યો આપણે જોયું કે પ્રામ બે ભિન્ન શબ્દો વન્ને મેલવવો જોઈએ. તેથી એવનો એક શબ્દ વન્ને પક્તિને અતે આવે તો પ્રાસ મલ્લથો ગણાય નહીં ત્યા તે શબ્દને પ્રત્યયની પેઠે વાદ કરીને તેની પહેલા પ્રાસ મેલવવો જોઈએ. જેમ કે :

મુલ મીઠાં, ને મનમા વપડ, સ્વારય લગી સગાઈ છે,
, , , કદી જીલમકારી જીવને, મૂરલની મિત્રાઈ છે.

દલપતકાવ્ય મા. ૨. પૃ. ૫૭

અહીં વન્ને પક્તિને છેડે 'છે' એક જ શબ્દ છે. તો પ્રાસ તેને છોડીને તેની આગલ મેલવ્યો.

ઉપર કહ્યું કે વન્ને શબ્દોમા એક જ પ્રત્યય હોય તો તેને વાદ કરીને પ્રાસ મેલવવો પણ એક શબ્દમા પ્રત્યય હોય અને બીજામા પ્રત્યય ન હોય તો પ્રત્યય વાદ કરીને પ્રાસ મેલવવાની જરૂર રહેતી નથી જેમ કે

વોલી શક્યો નહિ મુલથી વાળી
આસુવ્રવાહે આલ ભરાળી.

‘ભરાણી’મા ‘ણી’ પ્રત્યય છે, પણ ‘વાણી’મા ‘ણી’ પ્રત્યય નથી તેથી તેને વાદ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ઉપરનો પ્રાસ નિર્દોષ છે તેમ જ જો કે એકનો એક શબ્દ બન્ને પક્ષિને છેડે આવવાથી પ્રાસ બનતો નથી, પણ એ જ શબ્દ બન્ને જગાએ જુદા જુદા અર્થમાં આવતો હોય તો પ્રાસ મઢધો ગણાય. દાખલા તરીકે ‘આવો’ વિશેષણનો ‘આવો’ ક્રિયાપદ સાથેનો પ્રાસ ચાલી શકે. વઢી પ્રાસ માટે અત્યાક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વરની આવૃત્તિ આવશ્યક વહી પણ તેમાં કેટલીક છૂટ લઈ શકાય છે—કોઈક રીતે પણ ઉચ્ચાર સામ્યની અસર થતી હોય તો દાખલા તરીકે

ધીરેચથી ઢાઢી રહે ત્યા વીજણા

કોણ બોજુ રે—વિના તે સદાવત્સલ લોમડા.

આતિથ્ય પૃ ૧૨૭

‘ઢ’ અને ‘ળ’ના ઉચ્ચારસામ્યને લઈને આ પ્રાસ સુનિર્વાહ્ય બને છે તેમ જ

આજે વિદેશીને હાથે થયા છેવ જ જર્જર

દેશી મુજ,—દેવતા એ જોવા આવ્યો છુ મદિર

એજન, પૃ ૧૧૨

અહીં ઉપાન્ત્ય સ્વર ભિન્ન છે છતાં પ્રાસ સુનિર્વાહ્ય છે આ વધાને હું સુનિર્વાહ્ય ગણુ છું પણ ઉપાન્ત્ય સ્વરનો મેલ જ ન હોય, અત્યાક્ષરમાં પણ માત્ર સ્વર જ સરસો હોય એ વધાને હું પ્રાસામાસ ગણુ છું. અલવત્ત પ્રાસ વીજી અનેક રીતે વિકાસ પામ્યા છે પણ અહીં તે આપણો વિષય નથી. અહીં તો માત્ર પક્ષિનો અત વતાવવા તે આવે છે એ જ મુખ્યત્વે પ્રસ્તુત છે.”

૧૧. પ્રાસ સંબધી એક નાની હકીકત નોધુ છું. પ્રાસસ્થાનના શબ્દો ઘણે ભાગે તો બંને અક્ષરોના જ હોય છે પણ જ્યાં પ્રાસસ્થાનના બંને શબ્દો વધારે લાવા હોય છે ત્યાં પ્રાસનો અપેક્ષા અત્યંત બે અક્ષરથી જરા આગઢ વધે છે ‘સાગર’નો સાથે ‘નાગર’નો પ્રાસ સુન્દર લાગશે તેવો વીજો કોઈ નહીં, લાગે ‘પામર’ કે ‘નટવર’ એટલા સુન્દર નહીં લાગે, તેમ છતાં એ સોડા નથી. આ માત્ર એક વલણ છે, નિયમ નથી, અને જુદા જુદા વિષયો અને છંદો પરત્વે તેનું બલાવલ જુદુજુદુ હોય છે. દલપતરામનો નીચેનો મનહર જોવા જેવો છે

મનહર છંદ

મેલો ઘેલો પેલો જુઓ આગ ચેલમાં ઠમેલો

ગોદડે ગૂંધેલો એવો આવે હનૂમાનજી,

કાઢ્યા હાથ દારૂવાઢ્યા, દોસે દાઢી મોઢું કાઢું,

પાઘડીનો પલ્લો પૂઢે પૂછડા સમાનજી,

પ્રાસ સામાન્ય રીતે બે પંક્તિઓને અંતે જાવી અને પંક્તિઓને ભિન્ન કરીને પાછી સાથે છે, પણ કોઈ કોઈ વાર એક પંક્તિના બે સડોને પણ તે સાથે છે આનો એક દાખલો પ્રથમ સસ્ત્રુતમાથી આપુ — અને તે પણ અના-
ધૃત્તસધિ અક્ષરમેલ્ય વૃત્તનો.

મવલધિબુધશોત સસ્ત્રુતિન્નેપનોઃ

કુતરિપુવિજયાશ પ્રાપ્ત્યુદાવનાશ ।

અગ્નિ હરમુનેનાનન્તવીર્યેણ તેના —

હિલધિબુધચમૂનામ્ પ્રાપ્ય લક્ષ્મીમનૂનામ ॥

કુમારમભવ ૧૩, ૫૧

આ શ્લોક 'કુમારમભવ'ના ૧૩મા સર્ગનો છે કુમારમભવના આઠ સર્ગો જ કાલિદાસના લખેલા છે, તે પઝીના પ્રક્ષિપ્ત છે, એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે અને આ શ્લોકમા ચમક નહીં પ્રાપ્ત આવે છે, એ એ માગ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો એક સ્વાસ પુરાવો ગણાય કાલિદાસે ચમકનો ઉપયોગ કયો છે, પણ પ્રાસનો કદી નહીં, પણ આપણે તો આને એક ચરણના બે ચત્તિાદોના પ્રાસના દૃષ્ટાન્ત સરીવે જાઈએ છીએ અને ઉતારવાનું સાસ વારણ તો એ છે કે આવા જ પ્રાસવાળા શ્લોકો ગુપ્તરાત્રીમા થયા છે કવિ રત્નેશ્વરના આ શ્લોકો પ્રસિદ્ધ છે, પણ હું તે પહેલાના જૈન કવિ શાતિસૂરિનો એક શ્લોક ઉતાર છું :

નિરુપમ બુલવાલી, રૂપની ચિત્રસાલી,

અવિકુલ ગુણવલ્લી, વામભૂપાલમલ્લી;

,, કદ્દ હુદ્દ સુર રાણી, માનવી મદ્દ ન જાણી,

અહવ હુદ્દ જિ નારી, તોદ તુ હુદ્દ ગવારી

વૃત્તરચના પૃ ૧૨

ત્રીજા ચરણમા 'મદ્દ' અને ચોથા ચરણમા 'હુદ્દ' એક ગુરુ તરીકે અને 'ગવારી'નો પ્રથમાક્ષર ગધુ તરીકે ઉચ્ચારવાના છે તે દેખીતું છે આ માત્ર એક જમત્કાર એક શબ્દાલંકાર જ છે અને તેનું માત્ર ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે.

લોક નાસાનાસ કરે, પ્રાસ પામો તેની ઠામે

એને નાવે આપ જોને રામજી જમાનજી,

ઠેકી ઠામ ઠામ આગ, લગાડીને આપો સરો,

હસા હનૂમાનજી કે મુલ્લા મુલેમાનજી.

અહીં પ્રાસમા 'જી' તો પ્રત્યય તરીકે બાદ વરવો જોઈએ પણ તેની આગળ ઉપા-
ન્ય સ્વરની જગાએ આપો અક્ષર આવૃત્ત કરેલો છે 'સમાનજી' 'જમાનજી'મા
ત્રી કાઢતા પણ ત્રણ અક્ષરો સુધી પ્રાસ જાય છે

હવે આપણે પક્તિનો અત વ્યક્ત કરનાર યોજો હિત્તમત, અતના સધિ-
ઓને અમુક ધ્વાસ રૂપ આપવું, એ જોઈએ આના સોથી સરલ દાલલા ચોપાઈ
અને તેના પેટાપ્રકારોમાંથી મળે છે આપણે જોઈ ગયા કે ચરણાકુલ, અલક
અથવા અરિલ, જેકરી અને ચોપાઈ (વિશિષ્ટ) એ સર્વ ચોપાઈના પ્રકારો ગણાય
છે ચરણાકુલની ઉત્પાપનિકા | દાદા દાદા દાદા | ગા ગા, એમા છેલ્લા સધિને
| દા ગા

ગાગા અથવા દાગાનુ વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે અરિલ દાદા દાદા દાદા
| દાલલ એમા અત્ય સધિને દાલલનુ વિશિષ્ટ રૂપ આપેલ છે ચોપાઈ સિવાય-
નો પદ્ધતિ પણ અહી પ્રન્નુત છે તેની ઉત્પાપનિકા દાદા દદા દાદા લદાલ
એમા પણ અત્ય સધિને વિશિષ્ટ રૂપ આપેલ છે આ વધા દાલલામા સધિના
અનેક પર્યાયોમાંથી એક પર્યાયને જ અત્ય સધિ તરીકે પસંદ કરેલો છે પણ જેકરી
ચોપાઈમા તે ઉપરાત જરા વિશેષ બને છે જેકરી. દાદા દાદા દાદા લગા એમા
લગા, અને ચોપાઈ દાદા દાદા દાદા ગાલ એમા અત્ય સધિનુ રૂપ ગાલ
એ વન્નેમા અત્ય સધિને નિશ્ચિત લગાત્મક રૂપ તો મળે છે પણ તે ઉપરાત
તે વન્નેમા અક્ષરમાત્રા ગણતા જણાશે કે એ સધિમા એક અક્ષરમાના
ઓછી થાય છે અહી પણ સધિપરપરા તો ચાલુ રહેવી જોઈએ અને
રહે જ છે,—દરેક સધિ ચાર માત્રાનો હાવો જ જોઈએ નહિતર મેલ તૂટે,
એટલે સ્વર તો એમ બને છે કે અક્ષરસધિની એક માત્રા તૂટે છે, પણ
ચતુષ્કલ બાલસધિ એમનો એમ જ રહે છે, અર્થાત્ એ અત્ય સધિ લગા અને
ગાલ પૂરેપૂરી ચાર બાલમાના પૂરે છે, અને એ રીતે સધિપરપરા અને તજ્જન્ય
મેલ સુરક્ષિત રહે છે ઉપરના વન્ને દૃષ્ટાન્તોમા એટલે કે જેકરીમા અને
ચોપાઈમા, ધ્યાનપૂર્વક પઠન કરતા જણાશે કે ગામા એક માત્રા વધે છે,
અર્થાત્ એ સધિનો ગુરુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત થાય છે

આ પ્રક્રિયા વધા પ્રકારના સધિઓના જાતિછદોમા થાય છે એ પ્રક્રિયા
વ્યવસ્થિત રીતે તો આપણ આ પછીના ભિન્નભિન્ન સધિના જાતિછદોના
પ્રકરણોમા જોઈશું પણ ઉપરની પ્રક્રિયાના વિશેષ દૃષ્ટાન્તો તરીકે એક વે
ઘોજા સધિઓના છદો જોઈએ

હીર ગાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાલ ગા
અહી અત્ય સધિ ઉપરાત પ્રથમ સધિને ગાલનુ વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે અને
અત્ય સધિ ગા મૂક્યો છે ત્યાં એક અક્ષરમાત્રા સહિત થાય છે અને ગા

ઘટલે અત્ય ગુરુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત થાય છે અહીં વિશિષ્ટ લગાતમક રૂપ, અત્ય એક નહીં પણ બે સધિઓને મળેલું છે, તે પણ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે આ પ્રક્રિયાને આપણે પ્લુતિ-સદ્વૃત્ત-અક્ષરમાત્રા-મદન એમ અથવા વાલ્સધિના રક્ષણપૂર્વક અક્ષરાધિનું સદન એમ વહી શકીએ આનો એક જ વીજો દાસલો લઈએ આપણે ગયા પ્રત્તરણમાં મદનાવતાર જોઈ ગયા તેમાં દરેક પક્તિમાં પચવલ સધિના ચાર આતંત્રનો આવે છે આમાં અને શૂલળામાં શો ફેર છે તે વચ્ચેની ઉત્પાપનિકા પાસે પાસે મૂકીને જોઈએ

મદનાવતાર* દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા

દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા

આ મદનાવતારની બે પક્તિઓ ઘડી હવે શૂલળાની એક પક્તિ લઈએ

શૂલળા દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા

દાલદા દાલદા દાલદા ગા

હું ધ્યાન દોરવા માગું છું તે એ ઉપર કે મદનાવતારમાં દાલદાના આવર્તનો એમ ને એમ ક્યાંઈ પણ વિશિષ્ટ થયા વિના ચાલ્યા વરે છે શૂલળાની પક્તિમાં અતે દાલદા સધિ સ્થિત ઘડી ત્યાં તેનું ગા એવું માત્ર એકાક્ષર રૂપ રહે છે અક્ષરમાત્રા માત્ર બે જ રહે છે, પણ એ ગુરુ ત્યાં આસો પચવલ વાલ્સધિ પૂરે છે, પાચમાત્રાનો પ્લુત વને છે અને એવા પ્લુત સ્વરૂપે પક્તિનો અત્ત દશવિ છે ચોપાઈ અને જેવરીમાં એક જ અક્ષરમાત્રા સ્થિત થતી હોતી, અહીં ત્રણ માત્રાઓ સ્થિત થાય છે ચોપાઈ જેવરીમાં ગુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત થાય છે અહીં શૂલળામાં અત્ય ગુરુ પાચમાત્રાનો પ્લુત થાય છે આ અત્ય સધિઓને સ્થિત કરવાનો વ્યાપાર અટપટો છે, અને તેના વધારે અટપટા સ્વરૂપો આપણે જાતિછે તેના મેઢના નિરૂપણમાં વધારે વિસ્તારથી તપાસીશું

આ અક્ષરમાત્રાસદનનું એક વીજુ પરિણામ પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે એવી એ પક્તિને અતે શબ્દોચ્ચારણને હાનિ થયા વિના સમીક્ષના લલકારે અવકાશ મળે છે આપણા માણમટ્ટોને પક્તિના અતનો પ્રલલિત લલકાર વરતા ઘણા સમઢઢ્યા હશે

આપણે જોયું કે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમાં વૃત્તના ચરણને અતે યતિ આવતી અને ત્યાં ગુરુ આવતો અને તેનું વિલલન થતું શ્લોકાર્થે યતિસ્થાને વિલલન ઉપરાત વિરામ પણ આવી શકતો વઢી ચરણની અદર મધ્યયતિ આવતી અને ત્યાં ટૂંકું વિલલન થતું જાતિછદોનો મેઢ ભિન્ન પ્રકારનો હોવાથી એમાં યતિનું સ્વરૂપ એનું એ રહી શકતું નથી પ્રાચીન પિંગલવારોએ સંસ્કૃત

વૃત્તો અને જાતિછંદોના નિરૂપણમા બંનેના સ્વરૂપની ભિન્નતાનો, તેમના મેઢની ભિન્નતાનો વિચાર કર્યો નથી એટલે ઘટેમા જાણે એક જ સ્વરૂપની યતિ હોય એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તે છે, પણ જાતિછંદોનો મેઢ જોતા એ માન્યતાની અનુપપત્તિ તરત જણાશે. પહેલુ તો એ કે જ્યાં એક જ સરસી કાલમાત્રાવાઢ્યા સધિના આવર્તનો થતા હોય ત્યાં કોઈ સધિની મધ્યમા વિલબન કરી જ ન શકાય. એમ કરીએ તો તેનુ કાલમાન વધી જાય, અને મેઢ તૂટે જાતિ-છંદોમા ઘણી વાર એમ સધિની અદર યતિ આવે છે. રોઢ્યા અને આર્યા આના પ્રસિદ્ધ દાખલા છે. રોઢ્યાની પવિત્ર દલપતરામ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે થાય છે :

રોઢ્યા :   ૧   ૧   ૧   ૧   ૧   ૧
 દાદા   દાદા   દાલ'લ   દાદા   દાદા   દાદા

અહીં ત્રીજા સધિમા ત્રણ માત્રા પછી યતિ આવે છે જે મેં એકવઢા અવતરણ ચિહ્નથી બતાવેલી છે. આસો પ્રવાહ ચતુષ્કલોનો છે, ચચ્ચાર માત્રાએ તાલ આવે છે, તેમા ત્રીજા ચતુષ્કલમા યતિ આવર્તી હોવાને કારણે જો વિલબન કે વિરામ કરીએ તો તાલપ્રવાહ તૂટે, મેઢ તૂટે. તે જ પ્રમાણે આર્યામા પણ અમુક પ્રસંગે સધિની અદર યતિ આવે છે. આર્યાના પ્રથમદલની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે છે :

૧   ૧   ૧   ૧   ૧   ૧   ૧   ૧
 દાદા   દદા   દાદા   દદા   દાદા   લદાલ   દાદા   ગા ।

અહીં નિયમ એવો છે કે છઠ્ઠા ચતુષ્કલમા જો ચારેય લઘુ આવે તો પહેલા લનુ પછી યતિ આવે પણ જો ત્યાં જગણ એટલે લગાલ આવે તો યતિનો વગો નિયમ નથી. અર્થાત્ છઠ્ઠુ ચતુષ્કલ લ'લલલ અથવા લગાલ બને હવે એન કોઈ ભાગ્યે જ કહી શકશે કે ત્યાં જ્યારે ચતુર્લઘુ રૂપ હોય ત્યારે યતિને લીધે વિલબન થાય અને લગાલ રૂપ હોય ત્યારે વિલબન ન થાય એક જ છદમા આમ માનવુ જ અશક્ય છે. જો તો છદનો મેઢ ચતુષ્કલોના આવર્તનોનો છે, એને આપણે ઘરાવર સમજીએ તો પછી યતિને કારણે વિલબનનો અવકાશ રહેતો નથી. એટલે આ વચ્ચે પ્રસંગે યતિનો અર્થ ત્યાં શબ્દનો અંત આવે એટલો જ કરવો જોઈએ. છન્દશાસ્ત્રમા આ સ્થાને વીજા લઘુથી પદ શરુ થાય છે, એટલુ જ વહ્યુ છે (છ શા. ૪, ૧૮), યતિ કહી નથી, યતિની ચર્ચા તો તે પછી છઠ્ઠા અધ્યાયના આદિમા આવે છે. હેમચન્દ્ર પણ સૂત્રમા યતિ શબ્દ વાપરતો નથી ટીકામા વાપરે છે ત્યાં એ શબ્દ ઉપચારથી વાપરે છે."

અહીં આપણે પવિત્રની અદર મધ્યયતિ એક સધિની અદર આવતી જોઈ, પણ કેટલાક દાખલામા તો એવુ બને છે કે ચરણને અંતે મધિ પૂરો થયો હોતો

નયો, અને મધિનો ઘાઝીનો ભાગ પછી આવતા ચરણનો પ્રારંભમાં હોય છે અર્નાન્ ચરણાન્ત યતિ પણ મધિની અંદર પહેલો હોય છે ત્યાં પવિત્રના અતનો યતિ વિઠ્ઠા જે વિગમ રૂપનો હોઈ શકે જ નહીં આના ઘાગલા જાતિ છદોની વિસ્તૃત ચર્ચામાં આગળ આવશે પણ અહીં ટૂંકમાં એટલું નહીં પણ જે મધ્યા પ્રત્તરણમાં લીલાવતી અને પદાવતી એ છન્દોમાં પ્રથમ નિસ્તાલ દા આવે છે, અને પછી દાદા ચતુષ્પલોમાં આવતોનો ચાલતા છેવટે મા આવે છે, એ મા અૂળં ચતુષ્પલ છે, જો તે પછીની પંક્તિમાં પહેલા નિસ્તાલ દા રાધે જોડાઈ આવે ચતુષ્પલ બને છે અર્નાન્ ચરણાન્તે પણ ત્યાં વિલક્ષ્યાત્મક જે વિરામાત્મક યતિ નથી. નિષ્પન્ન એ અર્ધ જે જાતિછન્દોમાં મધ્યયતિ તેમ જ ચરણાન્ત યતિ દ્વન્ને અવસ્થ રીતે વિલક્ષ્યાત્મક જે વિરામાત્મક નથી જાતિછદોમાં યતિ એટલે જે શબ્દાના એ માત્ર એ છદોમગી છે સસ્ટૃત વૃત્તો અને જાતિછદો વચ્ચેની સરળમગી ચરતા આપણે એમ વહી શકીએ જે પ્રાસ એ સસ્ટૃત વૃત્તાનુ અગ નથી, ત્યારે સૂરાન્ત પ્રાસ એ જાતિછદોનુ અગ છે, યતિ એ મસ્ટૃત વૃત્તાનુ અગ છે ત્યારે જાતિછદોની એ એક મગી માત્ર છે એનો ચમત્કાર છે તેની ના નથી, પણ તે છન્દનુ આવદયક અગ નથી, એક છદોમગી છે, અને એ મસ્ટૃત્વા પરમ છે

જાતિછદોમાં જો યતિ જ ન હોય તો પછી પઠનમાં કપાઈ વિરામ જ ન આવે? તાઈ પણ પઠન સઢગ યો રીતે ચાલે શકે? પ્રાસથી અને ઘીઝી રચનાપુક્તિઓથી ચરણનો અત અવશ થાય પણ ત્યાં વિરામ જે વિલક્ષનનુ સ્વાન ન હાય તો પઠનનાર સ્પાસ યો રીતે લઈ શકે? અર્વાનો સતત ચાલ્યા કરતા હોય તો શ્વામ ચાવાનો પણ વિરામ યો રીતે મળે? આનો એ જવાબ એ છે જે શૂલ્કના જવા છદમાં આપણે જોઈ જે પંક્તિને અંતે ત્રણ માથા જેટલો અનકાર ગાઢો છે ત્યાં ગુરુના વિઠ્ઠનને દબાવે વિરામ લેવો હોય તો લઈ શકાય પણ આ જવાબ અથા પ્રમગોને બ્યારી શકતો નથી ઘણા જાતિ-છદોમાં અત્ય મધિમાં એવો જે એટલો અનકાર અવવાશ હતો નથી ત્યાં શુ સમજવું? સ્વ તો આ માત્ર સ્વાસ ચાવાનો પ્રશ્ન નથી પંક્તિનો સાત્પર્યાય શ્રોતાને મનમાં ઊતરે એટલા માટ પણ વિરામની જરૂર હાય છ આના એક જવાબ એ છે જે સંગીતના સ્વરો સાધેના જે સ્વરો વિનાના વિલક્ષિત પઠામાં તો પઠન એટલું ધામુ હોય છ જે મમે ત્યાં સ્વાસ લઈ લેવાય છ પણ તેવા નહીં પણ આનાર્થ આગળ કરવાના પઠનમાં, છદને અંતે જો સધિ પૂરી થતો હોય તા ત્યાં જે સધિ જેટલો સમય વિરામ વરી શકાય છ વ સધિથી આલો તાલ બની રહે છે, અને એ તાલ આલો વચમાં જતા તાલ પરપરા ચાલુ રહે છે મેં

પહેલા પ્રકરણમાં કહ્યું તેમ તાલપરંપરામાં કે સધિપરંપરામાં નિઃશબ્દ ચાલેલો કાઢ પળ તાલપરંપરાનું—છંદનું અંગ બની રહે છે, અને તાલ તૂટતો નથી. પણ તે સિવાય પળ પઠનકાર ગમે ત્યાં અનુક્રમ પ્રયોજન માટે છંદને પડતો મૂકી શકે છે, અને પછી પાછું પઠન જ્યાંથી પડતું મૂક્યું હતું ત્યાંથી સાધોને આગળ ચાલી શકે છે. તેથી પણ આગળ જઈને પઠનકાર પ્રયોજનને ક્ષાતર છંદને ગમે ત્યારે પડતો મૂકી શકે છે, અને ગમે ત્યારે ગમે ત્યાંથી પાછો શરૂ પણ કરી શકે છે. એ વસ્તુ છે છંદનું અનુસંધાન કલ્પી લેવાનું રહે.

પરિશિષ્ટ ૧

કે. હ. ધ્રુવનો અનાવૃત્તસંધિ માત્રામેલ સંબંધી મત

મેં સવડા જાતિછંદોના મેલ, સધિઓના આવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે એમ કહ્યું. કે. હ. ધ્રુવ તેમાં બે છંદોનો અપવાદ માને છે. કાવ્ય અને પ્લવંગમ એ બે છંદોને તેઓ અત્યંતિક ગણે છે, અને વચ્ચેમાં ૧૧મી માનાયે યતિ હોય ત્યારે તેને મિત્ર દર્શાવવા વચ્ચેને ઉપકાવ્ય અને ઉપપ્લવગમ એવા નામો આપે છે. અને આ યતિને લોધે આ વચ્ચે છંદો અનાવૃત્તસધિ બને છે એમ માને છે. આપણે એમનું આશુ કથન જોઈએ.

“આવૃત્ત સધિના સમચતુષ્પદ માત્રાબદ્ધ સાથે સરસાવતા અનાવૃત્ત સધિના છંદની સંખ્યા છેક કમી છે માત્ર બે જ માનાવદ્ધ અનાવૃત્ત સધિના મઢી આવે છે એકને આપણે પિંગલમા પ્લવગમ અને વીજાને કાવ્ય કહિયે ઊંચે એ નામ અપભ્રંશ ભાષામાંથી ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવ્યા છે અપભ્રંશ સાહિત્યના પ્લવગમ અને કાવ્ય આવૃત્તસધિના સમચતુષ્પદ માનાવદ્ધ છે. પહેલા છંદના ચરણમાં બાબા સધિના ચાર આવર્તન પછી બાહ્યા આવે છે. વીજાનું ચરણ ઉક્ત સધિના છ આવર્તનથી નીપજે છે. તેમાં છેલ્લા આવર્તનમાં બાબા સધિની ગાગા મંદ વપરાય છે ચરણ આવૃત્તસધિના હોવાથી એ બે છંદમાં મધ્ય યતિ છે નહિ. ગૂજરાતીમાં પ્લવગમ અને કાવ્યના જૂના નામથી જે બે માત્રાબંધ ઓઢાણાય છે, તેમાં અનાવૃત્તસધિ આવે છે, અને ચરણના બે સહ પડે છે, અર્થાત્ એમાં મધ્ય યતિની જરૂર છે. આ અગત્ય તપાસતને લીધે એમને નવા નામથી ઓઢાણવાની અગત્ય જોઈ એકને હૂ ઉપપ્લવગમ અને વીજાને ઉપ-કાવ્ય કહું છું. તેમની ઝઠવણી નીચે પ્રમાણે છે :

ઉપપ્લવગમ . વાવા 'વાવા' વાહ । હવાવા વાહગા ।

ઉપકાવ્ય : " " " " વાવા વાગા ।

પહેલાછદમા પાચ અને વીજામા છ માત્રાસધિ છે તે પૈકી ચોથો જે હવાવા સધિ, તેના વીજી માત્રા ઉપર ભાર પડે છે અને વીજા વપામા પહેલી માત્રા ભારપુસ્ત છે એમા પૂર્વપર વાહ અને હવાવાનૂ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ટકાવી રાસવાને માટે મધ્ય યતિ એકાન્તિય ઉપપત્તિ ધરાવે છે, અર્થાત્ તે આવશ્યક છે મધ્ય યતિ દૂર થતા સધિનૂ અનાવૃત્તત્વ નાશ પામી ગૂજરાતી માપાના ઉપપ્લવગમ તથા ઉપકાવ્ય ડ્રપશ્રદાના અનુક્રમે પ્લવગમ બને વાવ્ય બની જાય છે" (પ એ આ પૃ ૩૬-૩૭)

આ આલ્પ નિરૂપણ જાતિછદોની યતિ પણ અનાવૃત્તસધિ વૃત્તોની યતિ જેવી જ છે એવા મતવ્યથી પ્રેરાયેલું છે મેં આગળ વહ્યું તેમ જાતિછદોનો મેઢ સધિઓના સતત આવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે, અને તેમા અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા આવતી વિલબનાત્મક કે વિરામાત્મક યતિને અવવાશ જ નથી, વારણ કે ચતુષ્કલની વચમા વિરામ કે વિલબન કરવા જોઈએ તો ચતુષ્કલ પછી ચતુષ્કલ ન રહે, ને મેઢ તૂટે એક વાર એટલું સ્વીકારીએ એટલે પછી ચતુષ્કલોનો પ્રવાહ જ રહે છે કે હ ધ્રુવે યતિને અનાવૃત્ત-સધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો જેવી ગણી, તેથી પક્તિના સઢો સ્વીકાર્યા અને તેથી યતિ પછીના સઢનો એક સ્વતંત્ર સઢ તરીકે વિચાર વર્ષો, અને યતિસઢોના સધિઓ ભિન્ન હોવા જોઈએ એ પોતાના મતને અવલગી ભિન્ન સધિઓ શોધવા પ્રેરાયા છરી રીતે રોઢા અને ઉપકાવ્ય તથા પ્લવગમ અને ઉપપ્લવગમ વર્ણના તાલો દલપતરામે ચતાવ્યા છે તેવા ચતુષ્કલ સધિના જ છે, અને યતિથી તેમા વર્ણો ફેરફાર થતો નથી દલપતરામના તાલો ફરી જોઈએ

કાવ્ય | | | | | |
દાદા   દાદા   દાલ'લ   દાદા   દાદા   દાદા

પ્લવગમ . | | | | | |
દાદા   દાદા   દાલ'લ   દાદા   દાલગા

આવી, સધિની અદર યતિ, આર્યાના છઠ્ઠા ચતુષ્કલમા આવે છે ત્યા તેઓ ચતુષ્કલ આવર્તનો સ્વીકારે છે તો અહીં ન સ્વીકારવાનું કશું કારણ નથી.

આપને ગયા પ્રકરણમાં જાતિછેડના મેલનો ચિદ્ધાન્ત જોયો. એ મેલ અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા નિયમો વધી જાતિરચનાઓમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે તે જોવું જોઈએ. આ પ્રકરણમાં આપને ચતુષ્કલ સધિ રચનાઓ એ દષ્ટિએ જોઈએ.

चतुष्कल रचनाओंना प्रारंभयी ज एक प्रश्न उपस्थित थयो छे, ते ए के कोई कोई रचनाओंमा—खास करीने आर्या वने पद्धतिमां, विपम संधिस्थाने जगण शा माटे निषिद्ध कर्यो छे? एक बीजो प्रश्न पण उपस्थित थयो छे के क्यांक चतुष्कल संधिओ छूटा पडता नथी त्यां पण 'ताल लगाएक' सूट्यो गणी तेने निर्वाह्य गणे छे तेनु कारण शु छे? हाल तुरत तो आपणे पहेलो ज प्रश्न विचारिए.

આપણે જોઈું કે વધા મંધિઓ, અમુક અમુક તાલના અર્થમાં, તાલમાત્રાની જગાઈ. અક્ષરમાત્રાના વિનિયોગથી થયા છે. ચતુષ્કલ મધિ લાવણીના તાલમાંથી થયો છે. લાવણીનો તાલ સદગત વર્તે નીચે પ્રમાણે આપે છે :

लावणी: १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

गायन वादन पाठ्याळा पुस्तक १, पृ. ६९

માત્રાના અંક નીચેની સંજ્ઞાઓ તાલની છે. આમાં ÷ ચિન્હવાળું તાલસ્થાન છે તે સમ એટલે કે સોમાં મુખ્ય છે. તે પછી રૂઝી માત્રા નીચે નિશાની છે તે ગોળ તાલસ્થાન દર્શાવે છે. પંચરવનામાં આપણે તાલસ્થાન ચઢકારથી દર્શાવીએ છીએ અને તેને તાલ કહીએ છીએ તો એ રાંતે અહીં પહેલી માત્રા ઉપર આવતા સમને પ્રવાન તાલ કહીએ અને ત્રીજી માત્રા ઉપરનાને ગોળ તાલ કહીએ. મુખ્ય તાલ માટે અક્ષર ઉપર ઊંચી લોટી અને ગોળ તાલ માટે અક્ષર ઉપર ગોઠ્ઠ પોટ્ટુ મીઠુ કરતા આપણો સઘિ દાદા થાય.

સામાન્ય રીતે પિંગલના મુખ્ય તાલ જ સ્વીકારાય છે અને તેમાં વરુ સોટું નથી. પણ અહીં આપણે જરા વધારે જીગવટયી જોવાની જરૂર છે. ચતુષ્કલના ગાંગા માલલ લલગા લલલલ એ ચારેય પ્રસ્તારોમાં મુખ્ય તાલ માટે

પહેલી માત્રા ઉપલબ્ધ છે, તે સાથે સાથે ગીળ તાલ માટે ત્રીજી માત્રા પણ ઉપલબ્ધ છે માત્ર લગાલ એ એક જ વિકલ્પ એવો છે જ્યાં ગીળ તાલ માટે ત્રીજી માત્રા ઉપલબ્ધ નથી, કારણ કે તે મધ્ય ગુહનો પહેલી માત્રા નીચે દટાયેલી છે ચતુષ્કલ રચનાના પ્રારંભમા પદ્ધતિમા અને આર્યામા વન્નેમા, વિષમ સ્થાને જગળ નિષિદ્ધ કરેલો છે તેનું કારણ એ છે કે પક્તિના પ્રારંભમા ચતુષ્કલ મધિની વન્ને તાલની માત્રાઓ તાલને માટે ખુલ્લી હોય તો સાદું રચનાનો પ્રારંભ સ્વલ્પ વિના, અઢચળ વિના થઈ શકે.

ગીળ તાલ જગળમા દવાયેલો હોવાથી તેનો ઉચ્ચાર ધિકટ, જરા વિશેષકારક જણાય છે અને જો કે પિંગલમા ગીળ તાલ આપણે સ્વીકારતા નથી તો પણ જગળમા ગીળ તાલ દવાયેલો હોવાથી એક સાથે અઢોઅઢ જગળો આવતા આલી રચનાનો મેઢ વરવો થને છે એટલા માટે કોઈ ચતુષ્કલ રચનામા સ્પષ્ટ નિષેધ વિના પણ, જગળો, એક સાથે વે જેટલા પણ અઢોઅઢ આવતા નથી ચોપાઈમા કોઈ જગાએ જગળનો નિષેધ કર્યો હોતો નથી, પણ તેમા પણ ક્યાઈ એક સાથે વે જગળા આવેલા જણાશે નહીં કવિ સ્વાભાવિક રીતે જ તેને ટાળીને ચાલે છે કવિતાની એક જગળપૂર્ણ વનાવટી પક્તિ કરી જોઈશું તો તેનું ઉચ્ચારણ જ જગળસાતત્યની અનિષ્ટતા બતાવી આપસા "લગાર વિવેક વતાવ માઈ" એ ઉચ્ચારણમાં સ્વઢચઢ જણાશે આર્યાની પક્તિ વધારે લાવી છે તેમા જગળસાતત્ય વધારે વિશેષકારક જણાશે " વિચાર વિવેક વિનોદ ત્રણેય વદીય મઢે ન સહે વસ્યા" વાચતા આ કોઈ પદ્યરચના છે એમ પણ નહીં લાગે ગાઢાની મુસાફરીમા અનેક ધાઓમાથી પસાર થતા, અથવા સવારીમા ઊટ કે ધોડુ સવતા જે અનુભવ ધાય છે તેમા જેવો અનુભવ અહીં થશે કારણ એ છે કે ગીળ તાલ ક્યાંવ અનવવાસ રહે તેનો ધાઓ નથી પણ ક્યાઈ પણ લગીલગ વે મધિઓમા એવું વનતા મેઢ અસહ્ય થને છે એટલે જગળ વિશે એ પહેલે સ્થાને ઇષ્ટ નથી એમ ધહ્યા પછી ધીજુ એ વહેવાનું આવે છે કે ક્યાય પણ વે જગળો લગીલગ આવે તે ઇષ્ટ નથી આ વે અનિષ્ટોનો સમય જ અશક્ય કરવો હોય તો પદ્ધતિ અને આર્યામા છે તેવો જ નિયમ કરવો પડે એટલે વે જગળને એવી સ્થાનોમા નિષિદ્ધ કરવો પડે

તેમ છતાં પિંગલપારોએ વધી ચતુષ્કલ રચનાઓમા એમ ધરેશું નથી પણ જે અમુક અમુક રચનાઓને તેમણે બહુ જ સફાઈદાર ગણી તેમા જ તેમણે જગળનો નિષેધ કર્યો મસ્કૃત પિંગળોએ આ રીતે આર્યાના વધારણ ઉપર શૂં વધ્યા આપ્યું અને તેમા એવી સ્થાને જગળ ન પેમી જાય તેની ચીવટ રાહી છે જ પ્રમાણે અપભ્રંશ પિંગલપારોએ તેમના અતિપ્રિય છંદ ઢોહરા વિશે

પણ એવી સમાજ રાખી. પણ તે સિવાયના છંદોમા એનો નિષેધ ન કર્યો. છતાં ચોપાઈઓનો પ્રવાહ જોશો તો ચરણના આદિમા જગણ મામ્મે જ જણાશે. દલપતરામને છંદો ઉપર સારું પ્રભુત્વ હતું એટલે દલપતકાવ્ય માં ૨૫ માયી અકસ્માત્ હાથ આવ્યો તે ચોપાઈનો એક પરિચ્છેદ દૃષ્ટાન્ત તરીકે લઉ છું. તેના પૃષ્ઠ ૫૧, ૬૦ ઉપર પ્રાસવદ્ધ ૨૬ ચોપાઈઓનો એક પરિચ્છેદ છે તેમા કુલ ચાર જગાએ જગણ વપરાયો છે. દુ તે તે પક્તિ ઉતારુ છું અને જગણ નીચે લીટી કરુ છું.

સારથિ શક્યો ન ધીરજ આણી
કરવા લાગ્યો વિચાર ત્યારે
તે નહિ યોલી શક્યો તયાપિ
રહે ઘણા બાઝક નરનારી

આ ચોરમાયી માત્ર એક જ સ્થાને ચરણના પ્રારમ્ભમા જગણ છે — ઉપર ઉતારેલી પક્તિઓમાયી છેલ્લીમા.

તો હવે એ પ્રશ્ન રહેશે કે જગણ આવો વિક્ષેપકારક હોય તો તેને અમુક સ્થાન પાછું નિયત શા માટે કરી આપે છે? પદ્ધતિમા તો, એ અતે આવે છે ત્યાં એ પક્તિનો અન વ્યક્ત વસ્તુ લગાત્મક રૂપ છે એટલો મુલાસો થઈ શકે. આર્યાના સ્થાનની ચર્ચા આર્યાનિરુજના આગઝ કરીશું

આગઝ ચાલતા પહેલા એક વસ્તુનો મુલાસો કરવો રહે છે આવૃત્ત-સંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા મોતીદામનું લક્ષણ ચાર જગણ મળાય છે દલપતરામ પણ તેને ચાર જગણથી બનેલો છંદ જણાવે છે અર્થાત્ અહીં જગણો લગો-લગ આવેલા જણાય છે પણ દલપતરામની તાલયોજના જોતા જણાશે કે એ સ્તરી રીતે ચાર જગણનો બનેલો નથી

મોતીદામ છંદ—અક્ષર ૧૨

જજોજિ જહા જગદીશ જપાય,
રસો ગણિ મોવિન્દદામ રચાય; ૧૨૮

દ પિ પૃ. ૪૪

તાલ પહેલી માત્રા ઉપર નથી પડતી, પહેલી માત્રા બાદ કરીને શરુ થાય છે. અને પઠન કરતા જણાશે કે પહેલી માત્રા બાદ કરીને ગાલલ સંધિના આવર્તનો શરુ થાય છે પ્રથમ પક્તિને અંતે 'પાય' છે એ, પછીની પક્તિના 'ર' ને

મેઢરિને એવું ચતુષ્પાલ રહે છે. એટલે કે આ છંદ માલલ સંધિનાં આવર્તનોનો છે, લગાલના આવર્તનોનો નહીં.

આર્ષામાં અને પંદ્રતિમાં જગમને વિકલ્પે સર્વંલઘુ ચતુષ્પાલે આવી શકે છે, અહીં એ પ્રસ્તુત નથી એટલે જરૂર નથી. મયાસ્થાને તેની જગ્યા આગળ કરીશ.

આ લગાલના નિપેયનો સુભાસી જેમ ગીગ તાલવી થાય છે તેમ જ બે સંધિઓ છૂટા ન પડતાં પણ અનુક અનુક અક્ષરયૂધોમા રચના નિર્વાહ્ય ગણાય છે તેનો સુભાસી પણ આ ગીગ તાલવી મળે છે. બે સંધિઓ છૂટા થવારે ન પડે? આગળ સંધિનો અંત્ય રુપ પછીના સંધિના આદ્ય રુપ સાથે મળીને એક ગુહ બની જાય ત્યારે. એટલે આ પ્રસંગ પ્રથમ સંધિ માલલ, લલલલ કે લગાલ હોય અને તે પછીનો લલગા, લલલલ, કે લગાલ હોય ત્યારે જ બને. આ જાતનાં સંધિઓનાં સંદિલિપ્ત થયેલાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય (૧) માલમાલમા (૨) માલમાલલ (૩) માલમાલ (૪) લલલમાલમા (૫) લલલ-માલલ, (૬) લલલમાલ (૭) લગામાલમા (૮) લગામાલલ, (૯) લગામાલ. આ બધા રૂપોમાં પહેલી માત્રા મુલ્લી છે, પાંચમી મુલ્લી નથી, ગુહની પહેલી માત્રા નીચે દટાયેલી છે. પણ આમાં ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, અને ૮ રૂપો ચતુષ્કલ રચનાઓમા આપણે વપરાયેલાં જોઈશું. ઘર્વે એ તો આ રચનાઓનો સાત સ્વીકાર કર્યો છે. તે કહે છે :

ચચ કદિ બે સાથે મળે, તો તેના અવેશ,

લગામાલમા ને મળી માલમાલમા વેશ.

૭

ગાયન વાદન પાઠમાંથી પુસ્તક ૧, વિભાગ ૩, પૃ. ૫૩

આ દોહરામાં જ ચચ એલે બે ચતુષ્કલોની જગાએ (૭) અને (૧) તો આવી ગયાં. ઘર્વે એ આ બે જ જણાવ્યા છે અને અલક્ષ આ બે રૂપો જ વધારે વપરાય છે પણ ઉપર લખ્યા તે બીજાં પણ વપરાય છે. દાખલા તરીકે પહેલા જ પ્રકરણમાં આપણે ઉત્તારેલ તુલસીદાસની ચોપાઈની ચોથી પદ્યિતમા 'પ્રભુ ઘિલોલિ જનુ' એવું અક્ષરયૂથ જોઈશું હતું તે લલલમાલલલ હતું. 'દલપતકાવ્ય'માં એક આવી ચોપાઈ આવે છે.

સકલ હિંદુનાં રાજ્યસ્થાન

નહિ કોઈ દ્વારામતી સગન;

અહીં પ્રથમ પંક્તિમા 'સકલ હિંદુના' છે તે લલગાલગા છે. અર્થાત્ પારી રીતે નિર્વાહ્ય રૂપોને ટૂંકમા મૂકવા હોય તો દાલગાલદા અને લદાગાલદા કહેવા જોઈએ. નિપિદ્ધ રૂપો માટે હુ એમ વધુ કે જેને અને ગાગાલ આવે છે તે જ નિપિદ્ધ છે. અર્થાત્ આગલી ત્રણ માત્રાઓ ગમે તે રૂપમા આવી શકે છે માત્ર પાછળી પાંચ માત્રાઓ ગાગાલ રૂપમા આવે છે ત્યારે જ એ રૂપો નિપિદ્ધ બને છે.

હવે આ કારણ શોધવું ધનુ સહેલું બને છે દાલગાલદા અને લદાગાલદામા અલગત પાંચમી માત્રા એટલે કે વીજા ચતુષ્કલના મુખ્ય તાલની પહેલી માત્રા ગામા દટાઈ જાય છે પણ એ ચતુષ્કલની ત્રીજી, સઠગ ગણતા સાતમી માત્રા એ ગુરુ પછીના લઘુને લીધે ગીળ પ્રાસ માટે ઉપલબ્ધ બને છે, અને તેથી મુખ્ય તાલનો લોપ થતા પણ ગીળ તાલથી મેઢનો ઉદ્ધાર થઈ મેઢ આગલ ચાલવા લાગે છે પણ નિપિદ્ધ અક્ષરમૂલ્ય દાલગાલગાલ કે લદાગાલગામા, વીજા ચતુષ્કલની મુખ્ય તાલની તેમજ ગીળ તાલની વચ્ચે માત્રાઓ લુપ્ત થતા એ આશુ ચતુષ્કલ તાલ રહિત રહી જાય છે, અને તેથી મેઢ લક્ષિત થઈ જાય છે માત્રાસરૂપા માડોને હુ વિશેષ સ્પષ્ટ કરું

૧ ૨ ૪ ૧ ૭	૧ ૩ ૪ ૬ ૭	૧ ૨ ૪ ૧ ૮	૧ ૩ ૪ ૧ ૮
(૧) લદાગાલદા	(૨) દાલગાલદા	(૩) લદાગાગાલ	(૪) દાલગાગાલ
૩ ૪ ૮	૨ ૪ ૮	૩ ૪ ૭	૨ ૪ ૭

આ ચારેય પહેલા ચતુષ્કલમા પહેલી એટલે મુખ્ય તાલની માત્રા ખુલ્લી છે. એટલે પિંગલનો નિયમ સચવાઈ જાય છે તે પછી (૨) કે (૪) જેવા રૂપમા ત્રીજી માત્રા ખુલ્લી હોય કે (૧) કે (૩) જેવા રૂપમા ઢકાયેલી હોય તે મહત્વનું નથી મહત્તરનું એ છે કે બધા રૂપમા વીજા ચતુષ્કલની પહેલી માત્રા, એટલે સઠગ ગણતા પાંચમી માત્રા ગુરુમા ઢકાયેલી છે એટલે વીજા ચતુષ્કલના મુખ્ય તાલને અવવાશ નથી મેઢનો, પણ તેમજ ગીળ તાલ જે ચતુષ્કલની ત્રીજી માત્રા ઉપર એટલે કે સઠગ ગણતા સાતમી માત્રા ઉપર પડવી જોઈએ, તે લદાગાલદા અને દાલગાલદામા ખુલ્લી છે, અને લદાગાગાલ અને દાલગાગાલમા એ પાંચમી અને સાતમી, બન્ને ઢકાયેલી છે, અને તેથી પહેલા વેમા મેઢ ઝગરી જાય છે, વીજા વેમા ભાગે છે બહી પણ મેઢને ભાગનાર તમાલ જ જણાશે વીજા ચતુષ્કલમા લગાલ આવે અને એનો પહેલો લઘુ આગલા સંધિ સાથે જોડાઈ જાય એટલે, લગાલનું મુખ્ય તાલસ્થાન પણ લોપાય, એનું ગીળ-તાલસ્થાન તો પહેલેથી જ લુપ્ત હતું

આ ઉપરથી આપણે ચતુષ્કલસંધિ જાતિઓ વિશે બે મુખ્ય નિયમોં વરી શકીએ, કે એની રચનાઓમા બને ત્યાં સુધી પંક્તિને પ્રારંભે જગણ ન મૂકવી.

ક્યાક આવી જાય તો ચાલે ત્રીજુ એ કે પક્તિમા કોઈ પણ સ્થાને કે જગણ સાથે આવવા દેવા નહીં, આવે તો દોષ છે ત્રીજુ એ કે ચતુષ્કલસધિ જાતિ-ઓમા ગમે ત્યાં કે ચતુષ્કલ સધિઓતી, જગાએ ^{લદા} _{દાલ} માલદા આવી શકે. એથી મેલ લોપાનો નયી ત્યાં તાલ 'લગીરક તૂટઘો' છે એટલું કહેવાની પણ જરૂર રહેતી નયી અને આપણે ચતુષ્કલ રચનાઓમા આવતો એક અષ્ટકલ સધિ ગણીશુ, અને મૂઢ સધિ દાદાની અપેક્ષાએ અને નિષ્પાદ કે દ્વિતીયીક સધિ ગણીશુ જેમ દાદામા એક જ સ્થાને — પ્રથમ માત્રાએ તાલ મૂકીએ છોએ તેમ આમા પણ માત્ર પહેલી માત્રા ઉપર તાલ મૂકીશુ ગીણ તાલનો પિંગલના નિર્દેશ નયી કરતા તે વ્યવહાર ચાલુ રાસ્ટ્રીશુ આવા જ ચતુષ્કલનો એક ત્રીજો નિષ્પાદ સધિ છે પણ તે જવલ્લેજ ઘણાય છે, અને તેના ઉત્તરેશનો પ્રસંગ હવે નજીકમા જ આવે છે -

સોઢ માત્રા એટલે પોઢસી રચનાઓમા આપણે પદ્ધતિ જોઈ ગયા. અપ-મ્મ શ પિંગલ પ્રમાણે આપણે તેનું માપ નીચે પ્રમાણે આપેલું

પદ્ધતિ - દાદા [!]દદા [!]દાદા [!]લદાલ [!]

અહીં માત્રાઓ સઢગ ગણતા, તાલ ૧, ૫, ૯, ૧૩મી ઉપર પડે છે પણ આપણે ગયા પ્રવરણમા જોયું કે દયતરામની આ છદનો તાલવ્યવસ્થા જુદી છે આપણે તેનો લક્ષણછદ જોઈએ

પ્રતિ ^૨ચરણ ^૧સોઢ ^{૧૧}માત્રા ^{૧૪}પ્રમાણ,
તે ^૨ચરણ ^૧અત ^{૧૧}જો ^{૧૪}જગણ આણ,
ત્રણ [!]ચક્ર [!]દુદ [!]રત્ન [!]જ તાલ,
પદ્ધરી [!]છદનો [!]એ [!]જ ઢાલ

દ વિ પ. ૧૪

હવે અહીં જો માત્ર પદ્ધરી છદના પ્રાચીન સ્વરૂપનો જ પ્રશ્ન હોત તો જવાબ સહેલો છે અને તે આપણે આગલા પ્રવરણમા આપ્યો કે ઉપર ઉત્ત્યાપનિકામા આપ્યું તે જ તેનું સાચું સ્વરૂપ છે (ગત પ. ૩૦૮-૧૦). ત્યાં આપણે જોયું કે એ પ્રાચીન ઉત્ત્યાપનિયામા દલપતરામની તાલયોજના યેસી શકતી નથી, કેમ કે તેમાં ત્રીજી માત્રા તો તાલને માટે અવશ્ય ઉપલબ્ધ હોય છે પણ તે પછીથી છઠ્ઠી ઉપલબ્ધ હોતી નથી પણ આપણ માટે એટલું ઘસ નથી દલપત-રામનો પદ્ધતિ તે મૂલે પ્રાચીન અપભ્રંશનો પદ્ધરી નથી, આગલ જરૂરે એમ

પળ કહીએ કે એને પદ્ધરીનું નામ પળ ન અપાય, પળ આપણે ત્યા જ અટકી શકીએ નહીં. આપણે એ તપાસ કરવો જોઈએ કે એ કોઈ વીજો છદ છે કે છદ જ નથી? અને વીજા છદ હોય તો આપણો મેઝપ્રોજનામા તેને કયા સ્થાને મળે? અને માટે આપણે દલપતરામના પદ્ધરીનો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ એ રોતે જોતા જણાશે કે દલપતરામ જેમ ચોંચા ચતુષ્કલને સ્થાને લગાલ મૂકે છે તેમ ઘણી જગાએ વીજા ચતુષ્કલને સ્થાને પળ લગાલ મૂકે છે. આગળ જે લક્ષણ ઉત્તાર્યું છે તેમા અને તે પછી આવતા વીજા છદોમા પળ વીજા ચતુષ્કલને સ્થાને લગાલ છે. પળ તેમા એક અપવાદ છે. લક્ષણછદનું ચોથું ચરણ

પદ્ધરી છદનો એ જ ઢાઢ

એમ થાય છે અર્થાત્ એમણે સર્વત્ર વીજે સ્થાને લગાલ મૂક્યો નથી અહીં તો ગાલગાગાલ એવું અષ્ટકલ પળ આવે છે અને આ અષ્ટકલ તે ઉપર સ્વીકારેલું દાલ ગાલગાગાલ નથી. ઉપર ઉપરનો જોવા જઈએ તો એ નિષિદ્ધ કરેલું ગાલગાગાલ

થવા જાય છે પણ એ નિષિદ્ધ અષ્ટકલ અને આ વચ્ચે એક જ નથી એ નિષિદ્ધ અષ્ટકલમા પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ પડનો હતો અને એમ કરવા જતા વીજા ચતુષ્કલ તાલ વિનાનું રહી જતું હતું અહીં એમ નથી અહીં તાલ ત્રીજી માત્રાથી શરૂ થાય છે એટલે એનો ગુણધુન્યાસ માત્ર જોઈ તે નિષિદ્ધ ઘણી લેવું બરાબર નથી જાતિછદનો મેઝ તાલથી થાય છે અને તાલ તૂટતા તૂટે છે. માટે આપણે એનો લઘુગુણોજના ઉપરાત તાલયોજના પણ જોવી જોઈએ.

આ છદ દલપતરામે પોતે યોજ્યો હોય એમ જણાતું નથી એમણે પોતે માત્ર એક દલ છદ નવો યોજ્યો છે, આ પદ્ધરીને એમણે નવો કહ્યો નથી. તપાસ કરતા આ છદ તેમણે હિંદીમાથી લીધો હોય એમ મને જણાયું છે દલપતરામને હિંદી સાથે આવડતું હતું, તેમણે પોતે હિંદીમા કાવ્યો લખ્યા છે અને તેમણે જેમ સંસ્કૃત તેમ હિંદી પિંગળનો પણ અભ્યાસ કરેલો હતો ઉપરનો છદ તેમણે હિંદીમાથી લીધો છે તો આપણે આ છદની યોડી હિંદી પવિત્રાં પણ જોઈએ નીચેની કિતઓ દુ 'પૃથ્વીરાજરાસા'માથી લઈ છું ત્યાં આને છદ કહેલો છે.

છદ

કન્ઠ હી દેશ સિન્ધુ સમધ્ય । ૧

ચૈત્રસેન ર્શ્વ પર્વત સનધ્ય ॥ ૨

સંવત અઠાર ઓગનીસ સોદ્દ । ૩
 વલ્પાત રૂક સંપ્રામ હોદ્દ ॥ ૪
 પાત્તેર માર સવ્વા પ્રમાન । ૫
 તરહે પક્ષાન ચહુઆન રાન ॥ ૬
 સંવત અઠાર છત્તીસ જાન । ૭
 કચ્છ હી સિન્ધુ ઢોલત નિધાન ॥ ૮
 પરસિન્ધુ વન્ય કારન પ્રમાન । ૯
 રહ સુનહિ વાત ચહુઆન રાન ॥ ૧૦
 કચ્છ હી દેશ મૂપાલ હોદ્દ । ૧૧
 યૂ હિ કર્ન કરિ હેતિ કો ॥ ૧૨

• પૃથ્વીરાજ રાસેકો પ્રથમ સંસ્કૃત ૫૦ ૩૯

માત્ર છંદની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ થોડો અનુદ્ધિ જણાય છે. આપણે તે સુધારીને તેનું સ્વરૂપ જોઈશું. પંક્તિઓ ૨ થી ૭ અને ૯ તથા ૧૦માં પૂર્વાર્ધમાં પ્રથમ ચતુષ્કલ પછી લગાલ આવે છે. પણ ૧લી, ૮મી અને ૧૧-૧૨મીમાં 'પદ્ધરોહંદ'ની પેઠે જ ગાલગાગાલ આવે છે. પ્રથમ

ચતુષ્કલ પછી લગાલ આવે છે તેને દાદાલગાલ એ રૂપે મુકાય, અને ૧, ૮ વગેરે પંક્તિમાં ઉપલબ્ધ થતા બીજા રૂપને ગાલગાગાલ એમ મુકાય. આમાં વધેલા પહેલી બે માત્રાઓ નિસ્તાલ છે. એટલે દા ને વાદ કરીને જોતાં દાલગાલ અને લગાગાલ એવાં રૂપો મળી આવે છે. આપણે આગળ જે ચતુ-

ષ્કલનિષ્પાદ્ય અષ્ટકલ જોયું તેનું સ્વરૂપ $\frac{\text{દાલ}}{\text{લગા}}$ ગાલદા હતું. અને એમાં માન

એક જ મુદ્દા તાલ આપણે પહેલી માત્રા ઉપર મૂકેલો હતો. અહીં પદ્ધરીમાં આવતું રૂપ દાદાલગાલ એ સ્પષ્ટ રીતે દાલગાલદાના છેલ્લા નિસ્તાલ વાને અંતેથી ઉપાડી આદિમાં મૂકવાથી થયેલ છે. સરી રહે આ સંગીતની મુપ-તિદ્ધ પ્રક્રિયા છે. સતત અનવીચ્છન્ન ચાલતા તારને ગમે ત્યાંથી શરૂ કરીને આગળ ચાલી જાય છે. મોતીદામમાં આપણે યા જ પ્રક્રિયા જોઈ હતી. અહીં પણ એ જ પ્રક્રિયા છે. દાલગાલદાદાલગાલદાદાલગાલદા જામ એક અંતત શ્રેણી ચાલે છે. તેમાં રચના પહેલાં વાંધી શરૂ કરો તો સધિ દાલગાલદા

માયાના વાવાહવાહનો (પ્રયોગ) પદ્ધતી (પ્રા. પજ્ઞહિયા. હિ. પદ્ધતી)-
મા ધાય છે." (પ. ઐ. આ. પૃ. ૩૦) કહેવાની માથે જ જરૂર હોય કે તે અને
તે સંજ્ઞાને છોડીને તેમણે અહીં વા અને હ સંજ્ઞા લીધી છે. એમણે પ્રાકૃત
પજ્ઞહિયા માં આ સધિ કહ્યો છે, પણ મેં યાગજ્ઞ બતાવ્યું છે કે હેમચન્દ્ર
વગેરેએ આપેલા દૃષ્ટાન્તોમાં આ સધિ મોઠવી શકાતી નથી. એટલે આ સધિ
સરો તો દલપતરામના અને હિંદી સાહિત્યના પદ્ધતીનો છે.

કે. હ. છુવે જેને હુ નિષ્પાદ્ય વહુ છુ એવા આ વાવાહવાહ સધિને
મુજ્જન મધિઓમાં સ્થાન આપ્યું અને એના જેવા જ દાલગાલદા સધિને ન ગણાવ્યો
એ આશ્ચર્ય જેવું છે. સર તો ચતુષ્કલ રચનાઓમાં આ, દાલગાલદા જ વધારે
વપરાય છે. અને એ એમણે સ્વાંવાર્ધું પણ છે (પ. એ. આ. પૃ. ૩૮). કદાચ
એવો તર્ક થાય કે વાવાહવાહના આવર્તનોથી જેમ હિંદી પદ્ધતી થાય છે તેવો
કોઈ છદ દાલગાલદાના આવર્તનોથી થતો નથી, એવું એનું કારણ હોય.
અત્યારના પિંગલમાં એવો છદ નથી એ સ્પષ્ટ પણ પ્રાચીન પિંગલોમાં
દાલગાલદાના આવર્તનોવાળા છદો મળી આવે છે. જેમ કે :

उग्नदित्तवतावभासुरो
ता गओ मसानं मुणीसरो ।
त च केरिस कालगोवर
सिवसिवालदारियमओवरं ।

जसहरचरिउ १, १३

આમાં સ્પષ્ટ રીતે દાલગાલદાના આવર્તનો જણાશે. દરેક પદ્ધતિમાં આ સધિના
આવર્તનો છે. 'મહાપુરાણ'માં પણ આ છદ વપરાયો છે.

वल्लहंतरगगकंपण
एम जाम जायं पयपणं
माणिमाणवित्थारमयणं
सित्यं यतंणिहियमगणं

આ રચનાઓની સ્વતંત્ર છંદ તરીકે ક્યાઈ ગણના થઈ નથી. પણ તેનું વધારણ જોતા તેમ થવાની જરૂર છે અને જ મેઝનો એક અક્ષરમેઝ છંદ પિંગલોમા નોધાયો છે. હિન્દી 'છન્દ-પ્રભાકર,' 'રણપિંગલ' વગેરે તેને કામદા કહે છે. તેનું માપ :

કામદા : ગાલ ગાલ ગા ગાલ ગાલ ગા = ૧૦ અક્ષરો

આને આપણે દાલગાલદાનું લગભગ સ્થૂળ રૂપ ગણી શકીએ. એના આમાં વે આવર્તનો થાય છે. એ રીતે એ ઉપર ઉતારેલ વે જપમ્મ શ છંદોને મેઝનો થાય. 'સંગીત છંદોમંજરી' (પૃ ૯) અને મોઝ માનનાં ગણી રાગ કેદારો તાલ ચતુશ્ર જાતિ ત્રિનાલમા તેના સ્વરાવનો આપે છે અર્થાત્ અને અષ્ટકલ મધિના આવર્તનોનો છંદ ગણી શકાય વર્વે આ સ્વીકારતા, એનું લલિત છંદને મેઝનું પઠન પણ થાય છે એમ નોંધે છે (ગાયન વાદન પાઠમાઝા પુ ૧, વિ ૩, પૃ ૭). કામદા સાહિત્યમાં વપરાયેલો મેં જાણ્યો નથી, એટલે વેમાથી કંઈ એક જ પદ્ધતિ લેવી છે તે કહી શકતો નથી એટલે એની વર્તે શક્યતા સ્વીકાર છું. લલિત છંદના નિરૂપણ સાથે તેને ફરી જોઈશું પણ અહીં તેને આ અષ્ટકલના આવર્તનથી સિદ્ધ થતા છંદ તરીકે ગણવામાં કશો દોષ નથી. આ સિવાય પણ કેટલાક છન્દોમાં તેના આવર્તનો આવે છે પણ તે રચનાઓ સોઝથી વધારે માનનાં છે, એટલે અહીં પોઝથી રચનાઓના સદર્મમાં એને લેવો નથી પણ આટલા ઉપરથી એટલું તો અવશ્ય જણાયું હશે કે દાલગાલદા સધિ ચતુષ્કલ રચનાઓમાં વે ચતુષ્કલોની જગાએ માત્ર આકસ્મિક રીતે જ નથી આવતો પણ તેના જ આવર્તનોના વિશિષ્ટ છંદો પણ છે.

પોઝથી રચનાઓમાં આપણે પદ્ધતિ જોઈ ગયા હવે બાકી ચોપાઈના સામાન્ય નામે ચાલતો ત્રણ રચનાઓ જોવાની રહી તે પણ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

ચરણાકુઝ	દાદા	દાદા	દાદા	ગાગા
				દાદા

એમાં પૂરી સોઝ અક્ષરમાત્રા છે, અને ચરણાન્ત વ્યક્ત કરવા અત્યસધિને વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે.

અલક	કે	અરિલ્લ	દાદા	દાદા
			દાદા	દાલલ

એનાં પળ પૂરી અક્ષરમાત્રાઓ છે, અને અંત્ય સંધિને જુદી રીતે વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે.

જેકરી : દાદા દાદા દાદા લગા

ચોપાઈ : દાદા દાદા દાદા ગાલ

આ વસ્ત્રેના અંત્ય સંધિ કે રીતે વિશિષ્ટ થાય છે. તેનું રૂપ લગાત્મક છે તે સપરાસ તેમાથી એક અક્ષરમાત્રા રાટલિત કરેલી છે. અલગત્ત એ અંત્ય સંધિ પોતાના ગુણને ત્રણ માત્રાનો જુદું કરી આપી ચતુષ્કલ માત્રાસંધિ પૂરી આપી સંધિનાં આવનાંનોતો મેઢા ચાલુ રાસ છે. આ સંડનબ્યાપાર મેટલાક બોઠા જાણીતા છંદોમાં આથી પણ આગળ ગયેલો માલૂમ પડે છે. જેમ કે :

હાલકા છંદ — માત્રા ૧૪, તાલ ૪

જુગ જુગ જુગ ઘડ ગુણ અતે,

હાલકા છંદ કહ્યો સંતે;

પ્રથમ પછી ચારે ચારે

તાલ ધરે, ન જગન ધારે.

૫૨

દ. પિ. પૂ. ૧૧

જુગ એટલે ચચ્ચાર માત્રાના ત્રણ સંધિઓ અને અંતે ગુણ. તેમા કયાઈ જગન ન આવે. પહેલી માત્રાથી તાલ શરૂ થઈ આગળ ચચ્ચાર માત્રાએ તાલ આવે. એટલે કે ૧લી, ૫મી, ૯મી, ૧૩મી ઉપર તાલ. આપણી રીતે

હાલકા : દાદા દાદા દાદા ગા

દાદા રૂપ મૂવડુ એટલે જગનનો સ્વયંતા જ ન રહી. અંતે એક ગુણ આવે છે, તે અત્ય ચતુષ્કલ કાલસંધિનો એકલો પ્રતિનિધિ છે, અને આપણા ચતુષ્કલને પૂરે છે એટલે કે ત્યાં ચાર માત્રાનો જુદું થાય છે. પઠનમાં સ્વાભાવિક રીતે ગુણને લંઘાવોને ચાર માત્રાનો કરીને જ પછી તે પછીની પંક્તિ આપણે બોલીએ છીએ. આ સંડનબ્યાપાર તેથી પણ આગળ તુરગ છંદમા જાય છે :

તુરગા છંદ — માત્રા ૧૨, તાલ ૩

જુગ જુગ જુગ ઘડ ધરિયે,

જગન ન જતિમા કરિયે;

પ્રતિ જતિ પ્રથમ જ તાલે

તે વૃત તુરગ રૂપાલે.

૪૧

દ. પિ. પૂ. ૧૦

અહીં જતિ શબ્દ ધોટી રીતે વપરાયો હોય એમ જણાય છે. પણ આ ઉપરના હાલકાને જ મલ્લનો છદ જણાય છે. લક્ષણમાં અંતે ગુરુ પદ્ધતિ નથી પણ ઉદા-
હરણમાં સર્વેશ છે. આપણી રીતે તેનો ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય:

तुरगः दादा दादा दादा

पंक्तिए पंक्ति छूटी पाड़ोने बोलवो होय तो एक आवा चतुष्कल जेठलो सनय विराम के बिलंन करी पछो वीजो पंक्ति बोलवो जोईए. कारण के बावनां बेकी ज होई सके. पठन करता आ वाचत स्पष्ट धरो. पण. वच्चे पंक्तिने एक गणी पठन करता वचमां एवा विरामनी के बिलंननी जरूर नही जणाय. पण त्वारे ए छ. चतुष्कलीनी छंद गणाय.

આથી પણ ટૂંકો ૧૧ માત્રાત્રો આર્મીર છે. તેનો ઉત્પાદનિકા દાદા
 દાદા ગાલ એવી 'દલપતિંગલ'મા આપેલી છે (દ. પિ. પૃ. ૯). પણ આ
 દોહરાનું સન ચરણ છે, એની ચર્ચા દોહરાના સદર્ભમા કરવી જવારે અનુકૂળ
 પડશે. આ ટૂંકો છંદ તો ભાગ્યે જ વપરાય છે, એટલે તેને અહીં લેતો નથી.
 એવો જ એક છંદ વરવીર 'રણપિંગલ' મા. ૧, પૃ. ૧૦ મેં આપે છે તેનું સ્વરૂપ
 દાદા દાદા ગાલગા એ પ્રમાણે છે, તે. યતિ પૂર્વનું દોહરાનું વિષમ પાદ
 થઈ રહે છે, એટલે એની ચર્ચા પણ અહીં નથી કરતો.

પોઝગો રચનાના મુખ્ય મુખ્ય જાતિ છંદો અહીં પૂરા થાય છે. પેન વિપવની પદ્યગંતા ક્ષાતર તેના મુખ્ય મુખ્ય તગાતમક છંદો પન આપળે જોવા જોઈએ. આમા સ્વામાવિક રોતે સીયો પહેલો પ્રસિદ્ધ તોટક આવે જે સંસ્કૃત સાહિત્યમા પન ક્વદ પ્રસિદ્ધ છે.

तोटक : ललगा ललगा ललगा ललगा

आने ज नाममा तेम ज स्वरूपमा मळी एक् मोटक छे जे हाल वपरातो नयी, पण घगो जूनी हसे एम मानु छु, कारण के ठेठ 'भरतनाट्यशास्त्र'-मा तेनी उल्लेख छे.

मोटक : गालल गालल गालल गालल

મોદકાનુ આ સ્વરૂપ 'હંડોમંજરી'માં છે (૨, ૧૩). દલપતરામ આને મોદકા કહે છે (દ. વિ. પ. ૪૩). પણ મરતે આપેશ્ તેનુ સ્વરૂપ જરા ભિન્ન છે:

આદો દ્વો પન્ચમઞ્ચૈવાપ્યષ્ટમં નૈધનં તથા ।

ગુરુષ્થેવાદશે પાદે યત્તન્મોટક યથા ॥

મ. ના. ગા. વો. ૨, ૧૫, ૪૦, પૃ. ૫૨૮

અર્થાત્ પહેલા વે, પાચમો, આઠમો, છેલ્લો એટલા અક્ષરો ગુરુ. પાદમા કુલ
અક્ષર અગિયાર. આ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે થાય :

ગાગા લલગા લલગા લલગા

આ પછી દોષક લઈએ.

દોષક : ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા

દ. પિ. પૃ. ૩૮

વિદ્યુન્માલા પળ પોઢમી રચનાનું જ લગાત્મક રૂપ છે.

વિદ્યુન્માલા : ગાગા ગાગો ગાગા ગાગા

મોતીદામ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ

મોતીદામ : લ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલ

આ વધા છદોમા ચતુષ્પલના એક જ પર્યાયના આવર્તનો આવે છે. દોષકમા
અંતે ગાગા છે પણ તે તો અત્ય ચતુષ્પલને આપેલું વિશિષ્ટ રૂપ છે, જેમ
મરત મોટકમા પ્રથમ ચતુષ્પલને આપેલું છે તેમ. યજ્ઞ ચતુષ્પલના મિશ્ર
પર્યાયોના મિશ્રણથી થયેલી લગાત્મક રચનાઓ પણ હોય છે તે આપણે આગળ
જોઈ, અને તે ચાલુ સદર્ભમા આપણે દૂકમા જોઈએ.

અમરવિલસિતા : ગાગા ગાગા લલલલ લલગા

જલોદ્ધતગતિ : લગાલ લલગા લગાલ લલગા

ચંચલાક્ષિતા અથવા ગોરી : લલલલ લલગા લગાલલગા

પ્રહરણવલિતા : લલલલ લલગા લલલલ લલગા

પળવ : ગાગા ગાલલ લલગા ગાગા

નવમાલિની : લલલલ ગાલગાલલ ગાગા

શુદ્ધમલરૂતી : ગાલલ ગાગા લલલલ ગાગા

અહીં ચતુષ્પલના પર્વાઓ ઉપરાંત યે જગદૈશ્વરીવીર મધિદાલ/લદા-ગાલદાનો પ્રયોગ
પણ થયો છે. ચઢી અથવા મધિ મહિત હોય એવા પણ છદો મળે છે જેમ કે

ઉપસ્થિતા : ગાગા લલગા લલગા લગા

મૃન્તા : લલલલ લલલલ ગાગા ગા

અવસ્થિતા તો જેવરીનું જ લગાત્મક રૂપ જણાશે. ત્યાં એક માત્રા લલિત થઈ છે વૃત્તામા હાલકની પેઠે એ માત્રા લલિત થઈ છે -

આ વધા લગાત્મક જાતિઠરીમા ચતુષ્કલનો તાલ વધા આવે ? કે હ ધ્રુવ તોટક સવધો વહે છે. “તોટકમા . . ચિત્રરચનાના સધિ, જે એ બિનજોર રૂપથી શરૂ થાય છે, તેના પ્રથમ સધિના એ એ બિનજોર રૂપ નોંધા રાખી જોરદાર વીજથી આરંભ થતા ત્રણ ‘ચ’ સધિ અને તે પછી ‘દા’ વીજ ગોઠવાઈ જાય છે. અર્હિ . . પહેલા એ બિનજોર લઘુ વીજનું બિન-જોરપણું જાઢવવાને પ્રથમ માત્રાત્મક સધિના ‘દા’ વીજમા ગુરુ રૂપ વાપરવું પડે છે.” (સા વિ પૃ ૨૧૩) ભાવાર્થ કે-લલગાને સધિ ન ગૂંતા લેલને નિસ્તાલ માત્રાઓ તરીકે બહાર રાખી ગાલેલના આવર્તનોથી ‘તોટક’ નિષ્પન્ન થયો માનવો. આ રીતે લલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગા આપણે પ્રથમ આ પ્રશ્ન વધા સયોગો ધ્યાનમા લઈ વિચારી જોઈએ પ્રથમ તો એ કે લઘુ ઉપર તાલ ન જ પડી શકે એમ ન વહેવાય. ચોપાઈ જેવા છંદના સામાન્ય પઠનમા પ્રથમ માત્રાએ જ તાલ પડવાનો, પછી ત્યાં લલગા રૂપ હોય કે લલલલ હોય એટલું જ નહીં વચમા જ્યાંજ્યાં આવા રૂપો આવે ત્યાં પણ સધિનો પ્રથમ માત્રાએ જ તાલ પડવાનો મ્યમરવિલમિતામા ત્રીજું અને ચોથું ચતુષ્કલ લલલલ લલગા છે તે બંનેમા પ્રથમ માત્રાએ પડવાનો અને એમ થતા ત્યાં પઠનમા વશુ અવુક્ત જણાતું નથી વીજ આ રીતે અલ્પચાર વરતા પ્રથમ જ લલલલ આવે ત્યાં શું કરવું ? દાખલા તરીકે ચંચલાક્ષિતા કે ગૌરીના ન્યાસમા ? અહીં કોઈ રીતે પહેલો માત્રાઓને બાદ કરી શકાશે નહીં એમ વરતા જતા અતે આવતા લગાગાલગામા તાલ મૂકી શકાશે નહીં એટલું જ નહીં કેટલીક જગાએ લલગાના આવર્તનો હોય ત્યાં પણ આમ નહીં કરી શકાય દાખલા તરીકે નીચેના એ અર્ધસમ વૃત્તોમા :

વેગવતી { લલગા લલગા લલગા ગા
ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા

વેતુમતી : { લલગા લગાલ લલગા ગા
ગાલલ ગાલગાલલલ ગાગા

બંનેમા પ્રથમ અર્ધમા ત્રણ ચતુષ્કલો અને ચોથા ચતુષ્કલની જગાએ એક ગુરુ માત્રા છે, જે ચાર માત્રાઓ બને છે અને વીજા અવમા તો સ્પષ્ટ ગાલલયા જ આવર્તનો શરૂ થાય છે પઠનમા પણ પ્રથમાધમા લલગાયા જ આવર્તનો શરૂ થાય છે, અને તેમા તાલ પ્રથમ લ ઉપર જણાશે એટલે મને વધી રીતે વિચારતા કોઈ પણ એક પર્યાયના તાલનો વિચાર તેને વિત્તથી વિશિષ્ટ કરી કરવો એ સાચી પદ્ધતિ જણાતી નથી લગાલ જવો પર્યાય જેમા ગૌણ તાલ દબાયેલો રહે છે

વૃન્તામા અનંદિ ગાગા તાલનિર્ણાયક બને છે ચચલાક્ષિકા અથવા ગૌરીમા દ્વૈતીયીક સધિ તાલમાત્રાનો નિર્ણાયક બને છે

ચચલાક્ષિકા અથવા ગૌરી : લલલલ લલગા લગાગાલગા

જલોદ્ધતગતિમા પ્રથમ માત્રા સિવાય કોઈ ત્રીજી માત્રા તાલયોગ્ય જણાતી નથી

જલોદ્ધતગતિ . લગાલ લલગા લગાલ લલગા

અહીં લલગામા ગા ઉપર તાલ નાંખવા જતા વાધો એ આવે કે એ ત્રીજી માત્રા લગાલમા ઉપલબ્ધ નથી એટલે તેમા પ્રથમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પહેલી પર જ તાલ નાંખવો પડે

પ્રહરણકલિતા લલલલ લલગા લલલલ લલગા મા લલગા એમ ત્રીજી માત્રા ઉપર તાલ નાંખવા જતા આજ ચતુર્લંબુ ચતુષ્વલ્લા ત્રાજા માત્રા ઉપર તાલ નાંખવો પડશે આ ચતુર્લંબુમા કોઈ ગુરુ તો નથી જુ, અને જો વધા લંબુમાયી તાલ માટે કોઈની પસંદગી કરવી હોય તો આજ લંબુની કરવી જોઈએ કારણકે આજ પઠનનો થડકારો એને મળે છે લલગામા આપણે ઘણાં વાર પહેલી માત્રા ઉપર તાલ જાયો છે, એટલે ઉપર આપી તે તાલ-વ્યવસ્થા જ બરાબર છે પ્રશ્ન માત્ર રહ્યો તોટકનો તેમા લલગાના જ આવર્તનો છે આપણે સામાન્ય રીતે લંબુ ગુ વચ્ચે જ પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે તાલ માટે ગુરુને જ પસંદ કરીએ છીએ દલપતરામ પણ તોટકમા ત્રીજી માત્રાથી ચતુષ્કલ તાલ શરૂ કરે છે એટલે તાલ ગુરુ પર આવે એ સ્વીકાર ઉપપન્ન બને છે પણ તે માટે પહેલાં બે લંબુન વાજુ પર ત્રાહી ચાલુ સધિ ગણવાની જરૂર મને જણાતી નથી મને લલગાના પઠનમાં તેમ જ તોટકની કવિતાના પઠનમા પણ લલગા સધિ જ સમઢાય છે જમ જે

રમતા ભમતા કદિ દિવ્ય વન,
ફુલડા જડિયા રહલા મુજન,
બહુ વેઢ રહ્યા પડિ મૂજ વને,
ગુધિ આજ દઝ રસિકા ત્હમને

‘અવતરણ’, કુસુમમાઢા પૃ. ૧

આમા પઠનમા લલગાના આવર્તનો જ સમઢાશે.

ષોડશી રચનાઓ પછી હવે ચોવીર્ગી રચનાઓ આવશે વીજી રીતે વહીએ તો ચતુષ્કલના ચાર આવનનોવાળા પ્રકાર પછી છ આવનનોના પ્રકાર-વાળી રચનાઓ આવે એક આલો તાલ એ સંગીતના કાલમાનનો અલગ વિભાગ છે, અને એક તાલમાનમા વે સધિઓ આવે છે એટલે રચનાઓનો વિસ્તાર વધે સધિની વચ્ચે વાળો હોય.

આમા મુલ્ય એ રચનાઓ છ કવિત કે રોઢા, અને પ્લવગમ

રોઢાની રચના તો સાદી છે પણ તેને વિશે એક એ વાત વહેવાની પ્રાપ્ત થાય છે પહેલુ એ કે તેમા અગિયાર અક્ષરે યતિ વહેતી છે પણ પ્રયોગમા તે પઢાની નથી તેલુ કારણ મેં આગળ કહ્યુ તે પ્રમાણે એ છે કે જાતિછંદોમા યતિ એ છંદનુ આવશ્યક અગ નથી, પણ ભગી છે, — શોમા છે આના દૃષ્ટાન્તો પુષ્કળ મળી રહે છે જેમ કે

શિરિમિરિ શિરિમિરિ શિરિમિરિ એ મેહા વરિસતિ,
 સ્લહ્લ સ્લહ્લ સ્લહ્લ એ વાહલા વહતિ,
 ઝઝઝઝ ઝઝઝઝ ઝઝઝઝ એ વૌજુલિય જ્ઞવર્ષ
 યરહર યરહર યરહર એ વિરહિમિમણુ કપર્ષ

પ્રાચીન ગૂજરકાવ્યસંગ્રહ પૃ ૩૮

અહીં કોઈ પણ પક્ષિતમા ૧૧મી માત્રાએ શબ્દ પુરો થતો નથી સર્વત્ર ચારમી માત્રાએ પુરો થાય છે 'રણપિંગલ'મા નોંધ છે કે 'રોઢાના ચરણમા ૧૧મી માત્રા લઘુ હોય તે રોઢા કાવ્ય વહેવાય છે' (રણપિંગલ મા ૧૧ પૃ ૩૬-૩૭) પણ યતિ જો છંદનુ અગ હોય તો તે આવીપાઠી થઈ શકે નહીં એ જ પિંગલ રસાવલીમા પણ ૧૧મી માત્રાએ યતિ આવશ્યક વહે છે પણ દયારામની રસાવલીમા સમગ્ર એ યતિ પઢાઈ નથી.

ચિંતામણિ માટો પગ 'જેનો આપ્યો મલ્લિપો,
 ત્યારે તે ચિંતામણિ' થકિ દાતા અતિ વલ્લિયો, ૧૭૩
 થો મહાપ્રમ્ સ્વનત્ર પુરુષ શ્રામુલ સામલ્લિયુ,
 તેમનિ કૃપા જ્ઞમહા તેનૂ ભાગ્ય અતઃ વલ્લિયુ ૧૭૪

— દયારામકૃત કાવ્યમણિમાળા પૃ ૨૭૧

માત્ર ત્રીજી પક્ષિતમા ૧૧મી માત્રાએ શબ્દ પુરો થાય છે, તે સિવાય કયાઈ ૧૧મીએ યતિ પઢાઈ નથી પહેલા પક્ષિતમા 'પણ આગળ શબ્દ પુરો થાય છે ત્યાં ૧૨ માત્રા પુરો થાય છે ત્રીજીમા 'ચિંતામણિ આગળ શબ્દ પુરો થાય છે ત્યાં ૧૦માત્રા પુરો થાય છે ત્યાં તો અહીં યતિ પઢાઈ જ નથી એમ વહેલુ

જોઈએ. આ દૃષ્ટાન્ત સાથે સાથે એ પગ વતાવે છે કે ચોપાઈની પેઠે રોઢામા પગ વઢને પ્રાસવદ્ધ પંક્તિએ અકેક કર્ડા ગણાય છે, જે વધા જાતિછંદો માટે સ્વાભાવિક ઘોરણ ગણાવુ જોઈએ.

દયારામે રસાવલા પગ લખ્યાં છે તે. પગ આ રસાવલીથી મિશ્ર જણાતા નથી :

રસાવલા

હીરા રત્ન પરીક્ષા' જ્યમ સહુ જ્ઞવેરિ માહ્યર;
 એદશ અમૂલ્ય ચિંતામણિ શુ ત્હે મતિ વાહ્યર. ૪૭
 વિરલ નામ પગ લહે' દૃષ્ટિગોચર નથિ કેની;
 તે માટે શુ ચિંતા'મણિ કયહું ઓ પગ છેની? ૪૮
 વંદીજન નૃપનદૃશ' સમા પર્યંત વચ્ચાણે;
 રંગ મ્હેલ રાણી' વૃત્તાન્ત અનુભવી જાણે. ૪૯

દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા. પૃ. ૨૪૬.

આમા પગ યતિનુ નિયત સ્થાન જણાનું નથી. કેટલીક જગાએ ૧૨મી માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે અને છેલ્લી પવિત્રમા તો ૯મી માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે. એટલે યતિ પઢાઈ નથી.

રોઢા છદમા યતિ છદનુ ઢગ નથી એ સ્વરૂપ પગ તે સાથે એ પગ સ્વીકારવુ જોઈએ કે ૧૧મી માત્રાએ યતિ હોય છે ત્યારે રચનામા એક સુન્દર મંગી આવે છે. એમ ને એમ ચાલ્યા આવતા ચતુષ્કલોમા ભાષાની એક હિકમતથી છદ આલો દીર્ઘો ઝડે છે. આ મંગી આ પછી આવતા પ્લવંગમમા પગ આવે છે. આ મંગીને લોધે એ યતિસ્થાને લઘુગુરુન્યાસ ઉપર જે અસર થાય છે તે તરફ પિંગલકારોનુ ધ્યાન ચલુ નથી પણ તે જોવા જેવુ છે. ૧૧ માત્રાએ યતિ આવે એટલે ત્રોજા ચતુષ્કલમા ત્રણ માત્રા પછી શબ્દ પૂરો થાય એમ થવા માટે એ ત્રણ માત્રાઓ ત્રણ રૂપે આવી શકે. લલલ, ગાલ અથવા લગા. આમા ઘણે ભાગે ગાલ, તેથી ઓછી સવ્યામા લલલ, અને કવચિત જ લગા આવે છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમા રોઢા વધુ વપરાયો નથી પણ છપ્પાના પહેલા ચાર ચરણો રોઢાના ચરણો હોવાથી સામઢગાથી રોઢાની પુષ્કલ પવિત્રઓ મઢી શકે. તે જોતા તરત જગણે કે ગાલ રૂપ જ વિશેષ વપરાયુ છે આપણે ૮મા પ્રકરણમા રોઢાનુ જે દૃષ્ટાન્ત ઉતાર્યું છે તેમા ગાલ અને લલલ વચ્ચે રૂપો સ્પષ્ટ મઢી આવે છે સીની વધારે વપરાઈ એનો છે એટલે એના દૃષ્ટાન્તો અહીં આપતો નથી. માત્ર લગાના આપુ છુ.

મદિયી મોટુ દાન, અળૂયી લોંબી નાનો,
ગબનધિ પ્હેઝૂ મન, ધિવેંક દેવોયી દાનો,
ચદધિ નિર્મલ દામા, ક્રોષ અળીયી તાનો
દુધધિ ઝજઝો યદસ, અમલ મદિરાયી માનો

બૂ વા દો મા ૩, પૂ ૩૧૨-૩

ઝલ્લાલ ઝતારતો નયી વીજુ દૃપ્તાન્ત

વૃક્ષ એકના ડાઢ, વાર મલિ ભાત મળોજે,
પાંગડિ ત્રગનેં સાઠ, ગુર્ણજન જોઈ ગળોજે
ચતુર જુઝા ધોવીસ, સરમ પઝ તેના ફઢિયા
એકવિસટ્સ છમેં, પત્ર કવિલોને વઢિયા

એજન, પૂ ૩૧૫

વિપ્ર વાચજે વાણ, વિયા સ્ટરસ સાવાના,
મોમી સ્ટરસ મળો, ગળો સ્ટરસ ગાવાના,
જોમી સ્ટરસ ધોલ, બોલ સ્ટરસ દા પુયે,
કહે સ્ટરસ ધન ધર્મ, નેક રાલિસ નહિ નુચે

એજન, પૂ ૩૧૮

પહેલા કવિતમાં ત્રીજી પંક્તિમાં યતિ સ્થાને 'દામા', વીજામાં ચોથી પંક્તિમાં 'છમેં', ત્રીજામાં વીજી પંક્તિમાં 'મળો' એટલા જ રગા રૂપ છે અને તે પણ કશાઈ એક જ થડીમાં થે નયી એ જ એનો વિરલતા અને અનિષ્ટતા થતાવે છે વાકી તો કયા જ ગાલ છે આ પછો એક વીજી આવત પણ નોંધવા જેવી છે આમાંથી કોઈ પણ એક રીતે અગિયાર માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય, પછી એ રચના આગઢ કયા રૂપે ચાલે છે? અત્યંત એક રીત તો તરત સૂઝે એની છે કે ચતુષ્કલનો વાકીનો રધુ આવી પછો ચતુષ્કલો આગઢ. ચાલે એવુ ઘણી જગાએ વને પણ છે જેમ કે પહેલા છદની પહેલી પંક્તિમાં "દાન અળૂયી," એમાં યતિ પછી આવતા 'અ' રધુથી અધૂરુ રહેલુ ચતુષ્કલ પૂર થાય છે પણ સત્રજ એમ વનતુ નયી ઘણી જગાએ ત્યાં દાલગાલદા એવો દ્વિતીયીક સધિ આવે છે જેમને "વૃક્ષ એકના ડાઢ વાર મલિ ભાત ગળી જે" એમાં 'વૃક્ષ એકના', એ દાલગાલદા છે તે પછી 'ડાઢ વાર મલિ' એ પણ દાલગાલદા છે એ જ પ્રમાણે 'લોઝ વોઝ સ્ટર' તથા 'ધર્મ નેક રા' એ વળા દાલગાલદાના જ રૂપો છે પણ વિશેષ એ છે કે જ્યાં શબ્દાત્ત રગાથી થાયછે, ત્યાં, એની પછી લ આવીને ભાગ્યે જ ચતુષ્કલ પૂર થાય છે, ઘણે ભાગે

તો લગાગાલદા જ ત્યા થાય છે, અને એ રીતે જગણ બને ત્યા સુધી ટાઢ-
વામા આવે છે ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમા 'ક્ષમા ક્રોધ એ' 'છસેં પત્ર વવિ' એ
બને લગાગાલદા છે માત્ર 'મળે ગ'મા જ જગણ આવે છે આ આશ્વી રૂપા-
વતીની વાર્તામા મને વધા મઢીને એ સ્થાનના પવિ જ જગણો મઢ્યા છે
નિચોડ એ થયો કે ૧૧મી માત્રાએ યતિ આણવી હોય તો દાલ એ રૂપ જ
ઈષ્ટ છે, લગા ઈષ્ટ નથી, અને લગા આવે ત્યા પળ એ ચતુષ્કલમા
જગણ ઈષ્ટ નથી

અહીં આપણે જોયું કે બે ચતુષ્કલોની જગાએ લદાગાલદા આવે છે
તો આગઢ પોઢશો રચનામા લદાગાલદાના આવર્તનથી જેમ એક પોઢશી
રચના જોઈ તેવી ચોવીસી પણ થાય છે તે જોઈએ અલબત્ત આ રચના પણ
અપભ્રંશ સાહિત્યમા જ વપરાયેલી મળે છે

હેલા ઇય કહિઝળ તેળ જુઘરાઈણા સમગ્ગ ।

દાઘયદેજ્જ પત્તવવહારસારમગ્ગ ॥

મહાપુરાણ સ્કંદ ૧, પૃ ૧૪૭

આની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

। । । ।
દાદા દાલગાલદા દાલગાલદા ગા

અહીં પ્રથમ એક ચતુષ્કલ આશ્વી આવી પછી દાલગાલદાના વ આવર્તનો થાય
છે પછી છ આવર્તનો પૂરા થવાને એક ચતુષ્કલ છૂટ તેની જગાએ માત્ર ગા
આવે છે, જે ત્યા આશ્વા કાલસન્ધિન પૂરે, અર્થાત્ એ ગા ચાર માત્રાનો છ
આને મઢતા આવલી છદમા છલ્લુ આશ્વી અક્ષરચતુષ્કલ લખાઈ જાય છે

આવલી ઘરિઝળ ઇસી સુણિગ્ગયવેસય

દૂરવિમુક્કસગય જણિયતોસય ।

તિસ્સા રઝકણ પરિસેસિયગઓ

એવત્ત ભરેણ જ્ઞાણાલય ગઓ ॥

મહાપુરાણ સ્કંદ ૧, પૃ ૧૨૧

। । । ।
ઉત્પાપનિકા દાદા દાલગાલદા દાલગાલગા

છઠ્ઠું ચતુષ્કલ આશ્વી અનક્ષર છ એ આશ્વીય વિરામથી અહીં પુરાય છે આવી
રીતે દાલગાલદાના અમુક સ્થાનના પ્રયોગથી પણ અપભ્રંશમા અને પ્રાચીન
ગુજરાતીમા મિનમિત્ત રચનાઓ થઈ છે, તે વર્ધોના દૃષ્ટાન્તો અહીં આપતો

નથી એવી મળીઓ છે, જે આ વાર છદ્મ સ્વસ્થ સમજાયા પછી કોઈ પણ પવિત્ર રહેઠાઈનો પ્રયોગો શકે, અને યાજ્ઞનાર બોઢથી શકે તેને બુદ્ધાબુદ્ધા છદ્મો નામો પડતા નથી (જુઓ પ્રા ગુ છ પ ૬૧)

અભ્યંત્રે ઢગા પ્રવરણમા જાનુ કે ધત્રીયો રચનાઓમાં આંતર પ્રાસવાળી યજ્ઞ રચનાઓ થાય છે, જેમાં નાંચો વધારે પ્રાસવાળી વિભવો છ યજ્ઞો મત્રા જેટલો લાંબો પતિમાં એકો મળીઓ કરવાને પુણ્ય અવકાશ મળી રહે પોડનો રચનાઓ એટલો ટૂંકો છ કે આ એકો મળીઓ થઈ શકે નહીં પણ ધોડીનો રચનાઓ લાંબો છ, અને તેમાં ધત્રીઓ એકો આંતર પ્રાસની મળીઓ કરી છે અન્નસ્ત આનો રચનાઓ અત્યારના ગુજરાતી માહિત્યમાં પ્રચલિત નથી, પણ અન્નસ્તમા એ મળી આવે છે નમૂના તરીકે હુ એવ દૃષ્ટાન્ત લઉં

તિસૂસરિદારદ સુરહિસનીરદ સુરભવને
કોડલકુલકલલિ વિવસિતસપદલિ રમવને ।
ઉદવાગુ કરેવિગુ જિગુપગવેવિગુ પંગમુડ
પરવદ જયનાયદ કજણિયમાયદ રિમહમુડ ॥

મહાપુરાણ ૧૩, ૯, પ ૨૨૯

આ આજનો રચનાનો માત્રા ગીતો તો ૨૪ થઈ રહેત એ રીતે અને સાદો રોડો મળવો હોય તો ગળી શકાય એમ થતા આ ચતુષ્પદો નીચે પ્રમાણે પાંચે શકાય પહેલી જ પવિત્ર માત્ર ચતુષ્પદે અલ્પચિરામ કરી ઉતાર છું.

તિસૂ, સરિદારદ, સુરહિસની, રદ સુર, ભવને

પણ આ જાતના સધિઓ ત્યાં ઉદ્દિષ્ટ નથી ઉદ્દિષ્ટ નીચે પ્રમાણે છે:

સિ] ધૂ સરિદારદ, સુરહિસનીરદ, સુર ભવને
કો] કુલકુલ, કલલિ, વિવસિત, સપદલિ, રમવને ।

આ પ્રમાણ યાચતા પતિનો આંતરપ્રાસ તરસા વધારા થશે પહેલી પવિત્રતા દારદ—મીરદ નો આંતરપ્રાસ, બીજીમાં કલલિ—સપદલિ નો આંતરપ્રાસ વ્યક્ત થતા ઉચ્ચારણમાં જ એ આંતરપ્રાસ ઝડી આવશે અને માટે એ જ સાચો સધિન્યાસ છે તેથી ઉદ્ધાપનિયા નીચે પ્રમાણે થાય.

દા] દાદા દાદા, ' દાદા દાદા, ' દાદા ગા
દા] દાદા દાદા, ' દાદા દાદા, ' દાદા ગા

પઠનમા પહેજો દા નિસ્તાલ છે તે જુદો બોલાય છે, અને તેની પછી ચતુષ્કલો શરૂ થાય છે છેવટે ગુરુ આવે છે, તે ગુરુ, પછોની પવિત્રતા દા સાથે સયોગાઈ પૂરુ ચતુષ્કલ થઈ રહે છે આવી રીતે જ્યાં પવિત્રતા પહેજો માત્રાઓ ઉપરની પવિત્રતા અત્યંત અક્ષરો સાથે જોડાઈ સધિ રચાતી હશે ત્યાં હુ તેને પરાહ્નુસ કાંસથી દર્શાવીશ એ નિસ્તાલ દા પછી વચ્ચે ચતુષ્કલોના યતિલહો પડે છે, જે આનંદપ્રાસથી સાધેલા છે આ અષ્ટમાત્રક સંઘોને એ રીતે એક ઉપાગ તરીકેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે તે વતાવવા તેને અંતે મેં અર્ધવિરામ કરેલું છે એક સધિ વતાવવા હુ અર્ધવિરામ વરુ છું, તો વચ્ચે સધિનો લહ વતાવવા હુ અર્ધવિરામ વરુ આ રચના ત્રિમગીને વહુ જ મઢની છ ત્રિમગી કરતા તેના એક આતરપ્રાસવદ્ધ અષ્ટકલ ઓછું છે એટલો જ ફેર છે

ત્રિમગી માના દસ આળો, આઠ પ્રમાળો, વલ્લિ વસુ જાળો, રસ દીજે

અંતે ગુરુ આવે, સરસ સુહાવે, મળતા ભાવે; ત્યમ કીજે

આમાથી ત્રીજુ અષ્ટકલ કાઢી નાલતા ઉપરની અપભ્રંશ રચના બની રહે:

મા] ત્રા દસ આળો, આઠ પ્રમાળો, રસ દીજે,

અ] તે ગુરુ આવે, સરસ સુહાવે, ત્યમ કીજે.

આને આપણે દ્વિમગી રાઢા કહી શકીએ

આ જાતની આતરપ્રાસની મગીઓ અપભ્રંશમાથી ગુજરાતીમા ઊંચી આવી નથી પણ એક બીજા પ્રકારની મગી ગુજરાતીમા આવે છે તેનું દૃષ્ટાન્ત આગળ શામળમાયી આપેલા અવતરણમાથી મઢી આવે છે

મોગી લટરસ મગો, મગો લટરસ ગાવાના

ગોગી લટરસ લોલ, લોલ લટરસ શા પુન્યે

અહીં યતિસ્થાને ‘મગો-મગો’ અને ‘લોલ-લોલ’ ના પ્રાસો આવે છે આગળ જોખેલા યતિલહોને અંતે આવતા આતરપ્રાસથી આ ભિન્ન છે, અને તેને માટે પ્રાસસાવઢી એક નામ આપવું મને યોગ્ય લાગે છે સાવઢાકા એ અકોડા એકવીજાને અડાને મિઢાયલા હોય છે તેમ આ પ્રાસો અડોને પાસેપાસે આવે છે, માટ આને સાવઢી કહી છ કેટલાક આને યમવરાવઢી વહે છે પણ ઉપરના દૃષ્ટાન્તથી સમજાશ કે અહીં પ્રાસ છે યમવ નથી—જો કે ક્યાક ક્યાક પ્રાસ સાથે યમક પણ મઢેલા મઢી આવે છે કે હ ધ્રુવે ‘પદ્યરચનાની ઇતિહાસિક આલોચના’મા ‘અનુભવવિન્દુ’ને આ પ્રાસસાવઢીની

યુક્તિથી પોતાની રીતે શોધન કરી મૂક્યું છે મૂઝવાળ્ય છપ્પામા છે,
હુ તેમણી રોઝા જેટલી ચાર પક્તિઓ એક જગાએયો ઉતાર છું.

જાણી લે જગદીશ ઘોશ સદ્ગુને નામી,
અવસર છે આ વાર, સાર શ્રોપતિ ભજ સ્વામી,
તેં જાવૂં નથી દૂર, ઝર અતર અવલાકી,
ટાલ અસત અહવાર, ચાર સ્વત્ રહ્યો હુ રોતી

પ એ આ . ૬૧

અર્વાચીન યુગમા નર્મદે 'ત્રિદુભોની પડતી'ના વાલ્યમા અને બીજા
કેટલાક વાલ્યોમા રોઝાનો વિસ્તૃત ઉપયોગ થયો છે તેણે પણ ક્યાંક સુંદર
પ્રાસસાવળી પાડી છે હુ થોડી પક્તિઓ ઉતાર છું

સલામ રે દિલદાર ચારની વધૂલ કરજે,
રાલ્લિશ મા દરજાર, સાર સમર્જી ઝર ધરજે
ધણા ધણા લઈ ઘાવ તાવથી લૂંટ તપાયા
નહી ભોગપર ભાવ તાવમા નીર મરાયા

નર્મવલિતા પૃ ૭૩૩

સાધારણ રીતે નર્મદ પ્રાસ મેઢવવામા વધુ કુશલ નથી પણ ઉપરની પક્તિઓમા
તુલ્યનત પ્રાસ તેમ જ પ્રાસમાકળી વસ્ત્રે સુંદર છે

રોઝા ઘોઘવદ્ધ પઠનને માટે અનુકૂળ છે એ ઘોઘને આઘ વેગ આપવા
એના પરિચ્છેદોના પ્રારમ્ભમા 'અહ' કે 'એહ' એવું છદ વહાર મલ્લમા બોલાઈ
પછી પઠન શરૂ થાય એવી પરપરા કેટલાક પ્રાચીન વાલ્યોમા નોંધાયેલી
મળી આવે છે ક્ષાસ કરીને ફાગ કે ફાગુ વાલ્યોમા આવો પ્રારમ્ભિક ઉમેરો
મળી આવે છે જેમકે

અહ સોહગ સુંદર રૂવવતુ ગુણ મણિમહારો
કવળ જિમ કલવત કતિ સજમ સિરિહારો
મૂલિમદ્ મુનિરાજ જામ મહિયલિ બોહતજ
નયરરાય પાડલિયમાહિ પહુતજ વિહરતજ ॥ ૨ ॥

પ્રાચીન ગુજરાતી વાલ્ય પૃ ૩૮

'દેશવિમલસૂરિફાગ'માથી પણ હુ થોડી પક્તિઓ નીચે ઉતાર છું

અહે મનિ ધરો સરસ તેં સરસતો, વરસતો અવિરલ વાણિ
સિરિતપગછપતિ ગાદસુ ભાવિસ્યુ નિત મુધિહાણિ

જેન ઐતિહાસિક ગૂર્જર વાલ્યસત્રય પૃ ૧૮૬

आ पण उपर जेवी ज रचना छे तेमा विशेषमा बचमा प्राससाकळी छे जे आगळ आपेला अवतरणनी बीजी पक्तिमा पण जणाय छे ते सिवाय अही नोधवा जेवु विशेष ए छे के अही पक्तिओना छेला चतुष्कलनी एक मात्रा खडित थईने ते गाल बनेलो छे षोडशी चोपाईना अत्य सधिना बघा विकल्पो रोळाना अत्य सधि तरीके आवे छे उपर प्राचीन गुजराती बाव्यमाथी लोबेला अवतरणमा आवता 'ढारो-हारो' ए प्रासमा चरणाकुळनो अत्यसधि गागा छे, ते पछोनी प्रासबद्ध बडीमा आवतो 'हतउ-रतउ' मा अरिल्लनो दालल सधि छे, तेनी उपर आपेला 'नर्मकविता'ना दृष्टान्तमा 'करजे-घरजे' ए चरणाकुळनो दागा सधि छे अने उपर आपेल फागमा आवतो 'वाणि-हाणि' ए गाल के गा७७ सधि छे आ सधिमा अत्य ह्रस्व इ कदाच गुरु बोलातो हशे एवा तकंधी आ गाल न जणाय पण स्पष्ट गालान्तना दृष्टान्तो ए ज पुस्तवमा अन्यत्र मळी आवे छे जेम के

लहूँअ लगइ सुविचारचतुर सुविवेक सुजाण ।

रत्नपरीक्षा रजवई राय अनु राण ॥ २ ॥

तउ देसल नियकुलपईव ए पुत्र सधन ।

रूपवत अनु सीलवत परिणाविय कन ॥ ३ ॥

साहु रायदेसलह पूतु तनु सेवइ पाय ।

कला करी रजविज खानु बहु देइ पसाय ॥ १०

जैन ऐतिहासिक गूर्जर बाव्यसचय पृ २४०-४१

पृ २३८ उपरना 'सघपति समरसिंह रास'नी बीजी भाषा १४ रोळानी छे, तेमाथी मान गालान्त रोळा में उपर उतार्या छ अही 'वाणि-०हाणि' जेवी शकाने स्थान नथी कारण के त्रणय रोळामा अते अकार आवे छे, अने गुजरातीमा अकार असदिग्ध ह्रस्व छे आ गालान्त रचना शुभारना फागुमा रुढ थई जणाय छ 'मनिधरि०' ए दृष्टान्त 'हिमविमलमूरिफाग'नु छे ते ज प्रमाणे नयसुन्दर, रूपचदकुवर रासमा फाग आवे छे त्या आ ज रचना छे आनी पेठे ज 'रोळानो परिच्छद पद्य बहाराता रत्नद्वारप्रारभक अज्यवधी शरू थाय छे, अने मध्यमधि आगळ प्रास साकळी पण पड छे नयसुन्दर प्रासनी प्रस्तावना चोपाईथी करे छ अने पछी फागनो रोळा शरू थाय छे

(ढाळ — फागनी देशी)

ईम अनोपम अमृतथि गळी करे गोष्टि भलि भलि मन रळी;

बामिनी कनक गौर शरीरा, रूपचद रससागर हीरा

આ પછી 'અહે' થી રોઝા શરૂ થાય છે અહીં આવતો 'અહે' તે 'હિમવિમલ-સૂરિફાગ'માં આવતા 'અહે' થી અભિન્ન હશે એમ હું કલ્પના કરું છું. એ એવું જ ઉચ્ચારને જુદી જુદી રીતે લખવાનો આ રીત હશે એમ હું માનું છું

અહે   હીરુ મુઢડી ઝપર તીળી ધરે સરસ સયોન,
રસ સુરત રમે હેજે એ, રેજે એ સવઝા મોગ   ૨

અહે   અહવરતા અતિરગ, અધરસ અમૃતપાન,
કરે કુવર તજી ઘોડા, ઘોડા અતિ અમમાન   ૩

સુન્દરી વહે તવ સ્વામી, વામી મૂવો રોઝ;
ટેવ ભલી નહિ એ તુમ્હ, અન્હ સહી વરસી ટોઝ   ૪

નન મમ વરતા અનના, ઝગના ઘોડે સોય,
ઘાઠુપાસ મુચતત્તર, રસમર વધે દોય   ૫

ચોઝી કસળ ઘટૂકે, મૂકે તોહિ ન વત,
ધળ ગજમત કરે વસા, અકુશ કર જ મહત   ૬

આનંદવાચ્યમહોદધિ ૬, ૮૯

પ્રસિદ્ધ 'વસન્તવિલાસ' આ જ પરપરાનો છે

પહિઠડ સરસતિ અરચિસુ રચિસુ વસતવિલાસ
વીણુ ધરદ વરિ વાહિણ વાહિણ હસલડ જાસુ
વસત્તણા ગુણ ગહગહ્યાં મહમહ્યાં સવિ ધનસાર
નિમ્બુવન જયજયવાર પિકા રવ વરદ અપાર

રોઝામાં ઘગી વાર અગિયારને બદલે વારમાં માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે કેટલાક રોઝામાં ત્યાં જ યતિ આવે છે એમ 'રણપિંગલ' વહે છે, અને અગઢના ઘાસલામાં આપણે એમ જોયું પળ છે અને રોઝા જો ગાલાન્ત હોય તો પહેલી ૧૨ માત્રા પછીનો ભાગ ૧૧ માત્રાનો થઈ રહે પહેલી ૧૨ માત્રાને ત્રે ગણવી મુશ્કિલ નથી, અત્યંત ઓછું હોય તો તે સહેલાઈથી થઈ શકે, એટલે આ રચના સહેજે ૧૩+૧૧ દોહરા જેવી લાગી જાય ધળ પાગુડી લાવી પરપરા જોતા તરત સમજાશે કે તે રોઝા છે અને ઉપરના વચ્ચે દૃષ્ટાન્તોની બેટલીવ પક્તિઓ રોઝામાં બેસશે, દોહરામાં નહીં બસે જેમ કે પહેલા દૃષ્ટાન્તની 'કરે કુવર તજી ઘોડા' 'ચોઝી કસળ ઘટૂકે', અને ઘીજા દૃષ્ટાન્તની 'નિમ્બુવન જયજયવાર પિકા રવ' આપણા સંપ્રત્યક્ષને લીધે ઘણી વાર જાતિછંદોમાં આવો ભ્રમ થવા સમ્ભવ છે અને એટલા માટે લાગે તાવ્યાનું પઠન કરી તેમાંથી નિર્ણયક થઈ શકે

એવી પક્તિઓ લઈ તેના ઉપરથી છંદના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. દેર્શાઓમા તો એ પઠનનું ઘણું વધારે મહત્ત્વ છે એ આપણે આગળ જોઈશું.

રાઝાનો અત્યસધિ ચોપાઈના જ અત્યસધિના વધા વિવલ્પો ઘરાવે છે રોઝાને અતે ઢાગા અથવા ગાગા ઢાવે એ તો આપણે જોઈ ગયા ઘણી જગાએ અરિલ્લની પેઠે ગાલલ પગ આવે છે એ પગ જોનું ઘણો વાર ગાલ આવે છે, —લાસ કરીને રોઝાની ફાગુ રચનામા પગ ચોપાઈમા પગ સામાન્ય રીતે નહીં સ્વીકારાયેલા એવા અત્યસધિના જુદા જ પ્રકારના વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી રોઝામાથી પ્લવગમ અને આમાળવ થયા છે તે હવે આપણે જોઈએ.

પ્લવગમ આપણને પરિચિત છે આમાળવ માત્ર અન્નપ્રશ સાહિત્યમા જ આવે છે આપણે પ્રથમ તેનું સ્વરૂપ જોઈએ ‘છંદકોષ’મા તેનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપેલું છે.

મત્ત હુવડ ચડરાસી, ચડપડ ચારિવલ

તેસઠિજોણિ નિવધી જાણહુ ચહુયદલ।

પચ્ચકલુ વજિજ્જહુ ગગુ મુટ્ટુવિ ગગહુ

સોવિ અહાણહુ છદુ જિ મહિયલિ વુહ મુણહુ ॥ ૧૭

છંદ કોષ

અર્થમા ઝનરવા વરતા આ લક્ષણછંદના પઠનથી જ સ્વરૂપનિર્ણય કરવો વધારે સલાહમરેલું છે સ્પષ્ટ રીતે ઉત્પાપનિકા

આમાળવ | | | | | |
                   દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   દાલલ   લ

એમ થાય. હેમચંદ્ર જેને ‘રાસવ’ કહે છે તે પગ આ આમાળવ જ છે, જો કે એનું લક્ષણ વહુ ગોઝગોઝ આપેતું છે અહીં પગ એનો લક્ષણછંદ ઉતારે છું.

સુરરમણી અગવઃવહુવિહરાસવધિણિઅ

જોઈવિદવિદારય સય અમુણિઅચરિય।

સિરિસિદ્ધતયનરેસરુલચૂડારયણ

જયહિ જિનમર વીર સયલમુવળામરણ।

છંદાનુ૦ પૃ ૩૫અવ

વરાવર પાઠ વરતા જગાશે કે અહીં રોઝાના છેલ્લા ચતુષ્કલમા માત્ર એવું તથા અક્ષર જ રાખ્યો છે અને એ અક્ષર લગાઈને એ આજ્ઞા ચતુષ્કલને પૂરે છે સર્વત્ર પાઠ એ જ રીતે થઈ શકેશ હજી સુધી આપણે ચતુષ્કલ રચનામા જે જે માત્રાલઙ્કારો જોયા તેના આ સૌથી વધારે મોટું છે, આમા ત્રણ અક્ષર-

માત્રાઓ સ્થિત થયેલી છે. લઘુ ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે. અહીં મેં પહેલા પ્રકરણમાં કહેલું કે જાતિછદોમાં કયાક કયાક એકલો લઘુ જ ત્રણ કે વધારે માત્રાનો પ્લુત થાય છે તેનું આ દૃષ્ટાન્ત છે. આ છદ રોઝાનો જ પ્રકાર છે આમાં મધ્યયતિનો ઉલ્લેખ નથી અલબત્ત હેમચન્દ્ર રાસકમાં યતિ મૂકે છે—જરા જુદે સ્થાને. તેનું રાસકનું લક્ષણ “દામાત્રાનો રાસકો હૈ.” ટીકા: “દા” એટલે દશમાત્રા નગણસ્વ રાસક. ઠેરિતિ ચતુર્દશભિર્માત્રાભિર્વતિ.” (છન્દોનું ૩૫અ) અર્થાત્ અઠાર માત્રા અને અતે નગણ (લલલ) નું એક પાદ અને તેમાં ચૌદ માત્રાએ યતિ. એ ભેદ યતિની આગત્નુકતા વતાવે છે પણ પઠન પરથી આમા-
ણક અને રાસક એ એક છે એ તરત જણાશે અને એક જગાએ તો એમ સ્પષ્ટ કહેલું પણ છે (જુઓ આલો ચર્ચા માટે—પ્રાચીન ગુર્જર છદો, પૃ ૮૦-૮૧)

પ્લવગમ પણ આમાણવ જેવો જ રોઝામાંથી નિષ્પન્ન થયેલો છદ છે. વસ્ત્રેમાં અક્ષરમાત્રા ૨૧ છે વસ્ત્રેમાં અતરફ ત્રણ ત્રણ માત્રા સ્થિત થઈ છે જે કઈ ફરક પડે છે તે સ્થાનપદ્ધતિનો છે. આમાણકમાં છેલ્લા ચતુષ્કલમાં માત્ર એક લઘુ જ છે, અને તેની ત્રણ માત્રાઓ સ્થિત થઈ છે. પ્લવગમમાં છેલ્લા બે ચતુષ્કલોમાં થઈને ત્રણ માત્રાઓ સ્થિત થઈ છે આપણે જોઈએ કે કેવી રીતે. પ્લવગમની ઉત્પાદનિકા ૮માં પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે છે:

પ્લવગમ: ૧   ૧   ૧   ૧   ૧
                  દાદા   દાદા   દાલ'લ   દાદા   દાલગા

આમાં અતે આવતો દાલગા બે રીતે આવે, લલલગા અને ગાલગા. ગુજરાતીમાં ઘણે માથે ગાલગાનું જ પ્રાધાન્ય છે દલપતરામે આપેલા લક્ષણછંદમાં સર્વત્ર ગાલગા જ આવે છે અને એ લક્ષણછંદ પછી આપેલા ઉદાહરણોમાં ચાર છદોમાં માત્ર બે પવિત્રમાં જ લલલગા રૂપ છે, બાકી સર્વત્ર ગાલગા જ છે આ ગાલગા રૂપ જ ગુજરાતે પસંદ કર્યું છે એમ કહી શકાય આ રૂપ જ્યારે વારાવ છે ત્યારે પ્રથમ ગા ત્રણ માત્રાનો પ્લુત બને છે અને છેલ્લો ગા ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે આ રીતે ગાલગા—, અને એમ થઈને ત્યાં છેલ્લું અષ્ટકલ બની રહે છે સૂક્ષ્મ ધ્યાન દર્દી પઠન કરતા એ પ્રમાણે પ્લુતિઓ જણાશે હું માનું છું કે આ પ્લુતિને લીધે જ આ છદનું નામ પ્લવગમ પડ્યું છે, પણ એ મારો તર્ક છે, તેના પર હું મુખ્ય આધાર રાખતો નથી. મુખ્ય આધાર પઠન જ હોઈ શકે અને એવું પઠન ચતુષ્કલ રચનાઓનાં અનેક જગાએ જણાઈ આવતો. દાખલા તરીકે આપણે જોયેલું ‘સદ્ગુરુ’ એ ગીત એના દૃષ્ટાન્ત તરીકે હું સીધી પ્રથમ ઉત્તર. તેમાં છાવી ધ્રુવ પવિત્ર ૩૨ માત્રાની યતી હતી:

સદગુર। શરણ વિ। નાઽ અઽ। જાઽ નતિ
મિરટલ। શેઽઽ ન। હી ઽઽ ઽ। રે ઽઽ ઽ

(ગત પૃ ૩૪૭)

એમા 'શેનહી' ઉપર પ્રમાણે જ ગાલગા છે અને તે ઉપરના મઠનગાયનમા અષ્ટ-
વલ વને છે તેનો પછી રે ચાર માત્રાનો પ્લુત આવો કુલ વત્રીસ માત્રા પૂરી
થાય છે વર્ષે પ્લવગમમા ગાલગાને ઉપર પ્રમાણે જ અષ્ટવલ થતુ ગણે છે :

“પ્લવગમની માત્રાઓ સંગીતના ચાલુ વ્યાવહારિક તાલોમાથી કોઈની
સાથે મઝની નથી આવતી, તેથી ગાવામા વહુ અનુકૂળતા થઈ પડતી નથી પણ
જો તેને સપૂર્ણ અંશે ગાયનને અનુકૂળ બનાવવો હોય તો તેનો છેલ્લો સધિ
જે/દાલમા છે તેને વદલે ગાલગા એવો કરવામા આવે તો તેમાનો પ્રથમ ગા
૩ માત્રા સુધી લવાવી, તથા છેલ્લો ગા ૪ માત્રા સુધી લવાવી આજ્ઞા વૃત્તની
૨૪ માત્રાઓ કરી, ચોનાલ અથવા એકા તાલમા ગાઈ શકાશે ને એ જ
કારણથી માપમા પદાન્તે ગાલગા (અથવા રગણ) આળવા વિશે સાસ
વિકલ્પ જણાવ્યો છે ”

ગાયનવાદન પાઠમાઝા પુ ૧ વિ ૩, છંદોગીત વિનોદ, પૃ ૬૨

અનેક ચતુષ્વલ રચનામા આ ગાલગા આઠ કાલમાત્રાઓ પૂરે છે આપણે
ઘોઢા વીજા દાખલા લઈએ “ઓઘવજી સદેશો કેજો શ્યામને” એ દેશો પણ
રોઝાની જ દેશી છે અને શુદ્ધ પ્લવગમમા વસે છે તેમા અતે આવતો ગાલગા
'શ્યામને' તે અષ્ટવલ છે શ્યામન — એ રીતે આવા અનેક દાખલા પરથી
આપણ ચતુષ્વલ રચનામા ગાલગા અને અષ્ટવલનુ સમીકરણ કરી શકીએ

હજી એક પ્રશ્ન રહે છે અતે ગાલગાને વદલે લલલગા હોય ત્યારે પ્લુ-
તિની વ્યવસ્થા કેવો રીતે થાય ? આપણે વન ભગાની મિથ્ય રચનાનો છદ
'દલપતપિંગલ'માથી ઉતારીએ

દ્વિપુત્રો અનુસાર, નગરિઓ નોંઘમા,
કોઽધ્વજ સૌંદર, મરજતા ગોંઘમા,
સુદાઓ ગુમસાર, મહા ગુણ મરદમા,
કો જાણે વર્હિ ઠાર, ગયા મઝિ મરદમા

દ પિ પૃ ૧૫

'નોંઘમા' 'ગોંઘમા' સ્પષ્ટ રીતે 'નોઁવમા —' 'ગોઁવમા —' એમ બોલાય
છે પણ એ પછી 'મરદ'મા' પણ એ જ રીતે એટલે કે પહેલી બે માત્રા પછી

પ્લુતિની એક માત્રા વધારીને અને અત્ય ગુરુ પછી વે માત્રા વધારીને બોલાય છે. એટલે કે 'મરુદમા —' 'ગરુદમા —' એ રીતે. પઠન કરતા આ સ્પષ્ટ થશે. પણ સાત પ્રયત્ન કરીને ગરુદમા ~~~ એમ અત્ય ગુરુને પાંચમાત્રાનો પ્લુત કરવો હોય તો કરી શકાશે. જો કે એવો પાઠ પ્લવગમના મેં સામઘ્યો નથી પણ એવું પઠન કરીએ તો ત્યાં ચરણને અતે દાલગાલદા સધિ આવે આ રીતે:

ગરુદમા ~~~
દાલગાલદા

હજી આની એક તદ્દન ભિન્ન પ્રવારની પઠનપદ્ધતિ સ્વીકારવી જોઈએ, જે મને નરસિંહરાવની પ્લવગમ વિશેની ચર્ચા ઉપરથી મૂકે છે^૧ એમનો જ દાખલો લેતા તે મારી રીતે નીચે મુજબ મુકાય.

છત્રે ધાતી છાપ' છઢીધર ~~~ છાજતા
દાદા દાદા દાલ' લદા દા લલલ ગાલગા

આ પદ્ધતિ પ્રમાણેનું પઠન મેં કોઈક જ વાર સામઘ્યુ છે પણ એ છે તે રૂપે ધાત્વીય છે અને એના જેવી જ છઢીમગીમા એના જેવું જ પઠન બીજે મેં સામઘ્યુ છે એટલે આને સ્વીકારવું જોઈએ. અહીં ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે અહીં પ્લુતિ અને અત્ય ગાલગા એકપિંડ બની દાલગાલગાનો દ્વિતીયીક સધિ બને છે. અને એ રીતે રોઢાની ૨૪ માત્રા થઈ રહે છે

આ પ્લુતિવ્યવસ્થાથી આપણે આ છઢીનો મેઢ અને તેના સધિઓના આવર્તનો સ્પષ્ટ કરી શકીએ છીએ તેથી પ્લવગમના દલપતરામે આપેલા લક્ષણમાં જે અપૂર્ણતા કે વિસવાદ દેખાતો હતો તેનો ખુલાસો થઈ જાય છે. દલપતરામ પ્રમાણે પ્લવગમની ઉત્પત્તિકા:

દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાલગા

ચાર ચાર માત્રાએ તાલ પડે છે એટલે ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭ એમ પાંચ તાલ પડે છે પણ પ્લવગમની માત્રા કુલ ૨૧ છે, તો ૧૭માં પછી ૨૧માં ઉપર તાલ કેમ ન પડ્યો? બીજો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઝૂમો થાય છે કે પ્લવગમના સ્વાભાવિક પઠનમાં અત્ય ચારની પહેલી માત્રા ઉપર તાલ પડે છે, તો તાલની

૧ જુઓ નરસિંહરાવનું Gujarati Language and Literature Vol. II, p. 287. એમણે અહીં પ્લવગમ અને ગરુદા વિશે વધુ છે તે લાંબી ચર્ચા માંગે છે તેથી એ આ પ્રકારના પરિશિષ્ટ તરીકે મૂકી છે.

વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવો? અક્ષરમાત્રા ગણતા એ ૨૦મી માત્રા થાય. વસ્ત્રનો ચુલાસો મેં દર્શાવેલ પઠનમા રહેતી પ્લુતિમાત્રાઓ મૂકવાથી થઈ જાય છે, અને જાતિછંદોમા અંત્ય એક કે બે સંધિઓની અક્ષરમાત્રા ખંડિત થાય છે એ નિયમને પ્રવલ્લ સમર્થન મળે છે -

મેં ઉપર કંહ્યુ કે આભાળક અને પ્લવગમ બંને રોઢાની નળ અક્ષર-માત્રા ખંડિત કરવાથી થતી ભિન્નભિન્ન રચનાઓ છે આ વસ્ત્રે ભેદોનો વિકલ્પ સ્વીકારીને તેની એક જ ઉત્થાપનિકા આપવી હોય તો નીચે પ્રમાણે થાય.

।   ।   ।   ।   ।
દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   દાલદા

વચ્ચે આવતી યતિ જે જાતિછંદનુ અગ નથી તે અહીં મૂકી નથી કારણકે આભાળકમા નથી. અને અતે દાલદા મૂક્યુ છે તેમાથી આભાળકની દાલલ્લ તેમ જ પ્લવગમની ગાલગા તેમ જ લલલગા વસ્ત્રે ભગીઓ નિષ્પન્ન કરી શકાશે. આ વસ્ત્રે રચનાઓનુ પઠનગાન એટલુ વધુ એક સરખુ છે કે કવિઓએ એક જ છંદમા વસ્ત્રેનો પ્રયોગ વર્ષો છે દાલદા તરીકે અબ્દુલ રહેમાન જે છંદ શુદ્ધિ માટે આગ્રહ ધરાવતો જણાય છે તેને એક જ છંદમા વસ્ત્રે પ્રયોજ્યા છે :

જિણિહડ વિરહહ કુહરિ એવ કરિ ઘટિલયા

અત્યલોહિં અકયતિય ઇકલ્લિય મિલ્હિયા ।

સદેસડડ સવિત્યર તુહુ ઉત્તાવલડ

કહિય પહિય પિય ગાહ વત્યુ તહ ડોમિલડ ॥૧૨

સંદેશરાસક, પૃ ૩૬

અહીં પહેલી બે પક્તિ પ્લવગમની અને ત્રીજી બે આભાળકની છે અબ્દુલ રહે-માનને તો આભાળક સુવિદિત હતો પણ એ રચનાનો ઉલ્લેખ પણ નહીં જાણ-નાર દલપતરામે કેવળ અતરસૂસયો આ બંનેનુ મિશ્રણ કરેલુ છે કે હ. ઘુબે પ્લવગમના લક્ષણ સર્વો નોધ કરતાં તે તરફ આપણુ ધ્યાન ઝેંચેલુ (ગત પૃ. ૩૧૨) આપણે ફરી જોઈએ

હિંદુ મટી હુ હાલ, યમો છુ મુરોપિયન,

કોઈ ન જાણ મને, હવો આ હિંદુ જન,

ચીન વિલાયત જાજ, રાજ મારુ ઠમું,

હિંદુની હાલ દેખિ, અધિક તો ધાવરુ. ૫૦

દલપતકાવ્ય મા. ૨. પૃ. ૨૭

અહીં પહેલી બે પક્તિઓ આભાળકની છે, અને ત્રીજી બે પ્લવગમની છે ।

હવે રોઝાની મુખ્ય મુરત્ત લગત્તમક રચનાઓ જોઈએ તેમા સૌથી પ્રસિદ્ધ મત્તમધૂર છે

મત્તમધૂર   ગાગા   ગાગા ।   ગાલલ   ગાગા   લલગા   ગા

સંસ્કૃત સાહિત્યમા આ વપરાયો છે ગુજરાતીમા પણ રમણભાઈએ એક જગાએ વાપર્યો છે હુ વે જ પક્તિઓ ઉતાર છુ

જાગો પુત્રો હિંદતણા આઢસ છોડી,

ધારો થાસે શૂ મદદે દેવ જ કોઈ,

કવિતા અને સાહિત્ય વો ૪, પૃ ૧૪૯

આમા કુલ પાંચ ચતુષ્કલો છે અને અત્ય ચતુષ્કલ સ્થિત થવાથી ત્યા એવલો ગુરુ રહે છે જે પઠનમા ચાર માત્રાનો પ્લુત થાય છે આની પછી અસત્રાધા.

અસત્રાધા   ગાગા   ગાગા   ગા ।   લલ   લલલલ   ગાગા   ગા

અહીં યતિને સસેડીને પાંચમા ગુરુ પછી મૂકી છે અલવસ આ યતિ જાતિછદની જ યતિ છે વાકી ચતુષ્કલો ઉપર પ્રમાણે જ છે આ વહુ વપરાતો નથી આ પછી વાન્તોત્પોઢા અને જલધરમાલા લઈએ

વાન્તોત્પોઢા   ગાલલ   ગાગા   ગાલલ   ગાગા   ગાગા

જલધરમાલા   ગાગા   ગાગા ।   લલલલ   ગાગા   ગાગા

પહેલામા યતિ નવી વીજામા મત્તમધૂર જેથી ચાર ગુરુ પછી યતિ છે વસ્ત્રેમા પાંચ જ ચતુષ્કલો છે, છટ્ટુ આશુ સ્થિત થયેલુ છે, અને એ આશુ ચતુષ્કલ જેટલો અહીં વિરામ આવે છે

ઉપર આપેલા છદોમા મુખ્યત્વે ગાગાના આવર્તનો છે તો આ જ વર્તમા આવતા મમરાવઢી છદમા માત્ર લલમાના પાંચ આવર્તનો છે વીજી રીતે વહીએ તો આમાં તોટક કરતા લલગાનુ એક આવર્તન વધારે છે દલપતરામ એનુ યોજુ નામ નરિની આપે છે

મમરાવઢો   લલગા   લલગા   લલગા   લલગા   લલગા

પાંચ આવર્તનો હોવાથી આમા પક્તિને અતે એક લલગાના આવર્તન જેટલો વિરામ આવે છે અને એ રીતે એમા પૂરા છે એટલે વેંકી આવર્તનો ઘડી રહે છે આ છદ ગુજરાતીમા પણ વપરાયો છે વલિચ્છી સચરદારે આ છદને સૉનેટ માટ વધારે અનુકૂળ ગણ્યા છે, અને અગ્રજા સૉનેટના પર્વાય તરોવે એઓ એને ધ્વનિત થઈ છે નમંદ ઉપરનો એમનો સૉનેટ આ છદમા છે ધોડો પક્તિઓ લઈએ

વિર નમંદ ! તૂં જગમા લડિ જંગ ગયો
તુજ વીરછવી નિરસી ચલ અશ્રુ ભરે !
કઈ પુષ્પ નવા સિલતા તુજ પ્રેમ-કરે
સ્વઘ સર્વ વિલેરિ દઈ કૃતકૃત્ય થયો ;

વિલાસિકા, પૃ. ૨૬

ચતુષ્કલોનાં છ આવર્તનોવાળા રોઝા પછો ઓઠ આવર્તનોવાળો વશીસ માત્રાનો સર્વયો આવે. તેને વશીસો સર્વયો જ કહે છે. સામાન્ય ચોપાઈના એક પ્રકાર ચરણાકુળના લક્ષણમા અંતે બે ગુરુ આવે એવો સામાન્ય નિર્દેશ આવે છે અને છતાં ત્યાં એક ગુરુ પણ ચાલે છે તેમ જ વશીસા સર્વયાના લક્ષણમા અંતે બે ગુરુ આવશ્યક ગણે છે પણ એક ગુરુ ચાલે છે. તેમ જ જેમ સામાન્ય ચોપાઈના અરિલ્લ કે અઢિલા પ્રકારમા અંતે દાલલ આવે છે તેમ જ સર્વયામા પણ આવે છે. હું 'અંગદવિષ્ટિ'માંથી એક દૃષ્ટાન્ત લઉં છું :

સર્વયો

હૂકમ હોય હજૂરી કેરો, સોપી નાહુ વાધો સાયર,
હૂકમ હોય હજૂરી કેરો, મહાકામ કરવા છુ માયર;
હૂકમ હોય હજૂરી કેરો, જુદે જોર કરુ ત્યાં જાહર,
કાસદ કામ સોપ્યુ વજમ મુજને, છેક મુને કેમ કીધો કાયર ? ૪૪

વૃ. કા. દો ૧,૪૩૪-૩૫

છેલ્લી પક્તિ ટાંકવચ્ચી છે તે સરખી કરોને વાચવી પડે એવી છે, વાકીની બરાબર છે. વધીમા અત્ય ચતુષ્કલ દાલલ આવે છે અંતે એક ગુરુનુ દૃષ્ટાન્ત પણ એ જ કાવ્યમાંથી મળી રહે છે.

વિષ્ટિ કામ કરવુ તે ધાને, કરગરિ બોલ શા માટે કહિયે ?
નગર જાગર કરવુ નિરવશી, શનુવચન શા માટે સહિયે ?
સુત પરિવાર સંધારુ એના, હવે રાજ બેશો વયમ રહિયે ?
લક્ષ ઘસા સીતા અહિં લાવુ, જરૂર પણ અયોધ્યા જઈએ. ૫૨

એજન, પૃ. ૪૩૬

તેમ જ ચોપાઈ સામાન્યનો જે વિશેષ પ્રકાર ચોપાઈ તરીકે ઓઢાયા છે તેમા અત્ય ચતુષ્કલ એક માત્રા જેટલુ ટાંકિત થઈ ગાલ બને છે, તેમ જ સર્વયામાં પણ વશીસાનો એકવશીસો ગાલાન્ત સર્વયો બને છે, અને ચોપાઈની અલ્પલિટ રચના કરતા ચોપાઈની ગાલાન્ત રચના જેમ વધારે લોકપ્રિય છે, તેમ જ

વત્રીસા કરતાં એકત્રીસો વધારે લોકપ્રિય છે. વત્રે સર્વેયાની રત્યાપત્રિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

સર્વેયો વત્રીસો : દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગાગા

સર્વેયો એકત્રીસો : દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગાલ
સોઝ માત્રાએ યતિ છે પણ તે છંદનું અંગ નથી. એટલે કે અવિચલ નથી. સર્વેયાની પંક્તિ ઘણી લાંબી છે, ચતુષ્કલ રચનામાં એ જ સૌથી વધારે લાંબી છે, એટલે એમાં અનેક જાતની છંદોભંગીઓને અવકાશ છે. તેમાં સૌથી પહેલાં હું અંત્ય સંધિઓની અક્ષરમાત્રા સંકેતનો પ્રકાર હાથમાં લઉં છું. સર્વેયાની મૂળ વત્રીસ માત્રા તેમાંથી એક તૂટીને એકત્રીસો થયો. એ સંકેતવ્યાપાર આગળ ચાલતા ત્રીસો સર્વેયો થાય. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે રુચિરા એવી રચના છે (ગત પૃ ૩૧૩). પણ ચોબોલા તરીકે ૩૦ માત્રાની જે રચના પ્રસિદ્ધ છે તેને પણ હું સર્વેયો જ માનું છું. દલપતરામે એ આપેલ નથી. પણ 'રણપિંગલ'માં એ આવે છે. સામાન્ય રીતે આ ૧૬ અને ૧૪ માત્રાની અર્થસમ જાતિ મનાય છે. 'પ્રાકૃતપિંગલ'તેનું આ જ લક્ષણ આવે છે (પ્રા. પં. પૃ. ૨૨૬). પણ 'રણપિંગલ' પોતે તેને ત્રીસી રચના કહે છે, એ જ મતાર્થ છે. આમ મધ્યયતિને ચરણાન્ત ગણી રહ્યા જ પંક્તિ પૂરી થવાનો ઘણી વાર ભાસ થાય છે અને એ ભાસ પાછી સ્વતંત્ર છંદોધિકારને ઉપકારક પણ થાય છે. 'રણપિંગલ' ચોબોલા નીચે પ્રમાણે આવે છે :

“ચોબોલા, ચોબોલા, ચતુષ્પદા, ચતુર્વંશા, ચતુર્વંશન, ચતુર્વંશા :
૧-૩ વિષમ પદમાં ૧૬ માત્રા. ૨, ૪ સમપદમાં ૧૪ માત્રા. પ્રત્યેક દલમાં
૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૧, ૨૫, ૨૯ માત્રાએ તાલ.

વિષમ પદે ત્રિ સોઝ બાજુ પછિ, સમમાં ચૌદ સદા ધરજો;
પ્રથમ ઉપર પછો શ્રુતિ શ્રુતિ ચઢના, તાલો ચોબોલે ધરજો. ૩૫
ત્રીસ ચલાના ચે દલ છે પણ, ચાર પદે ચોબોલા છે;
ચતુર્વંશા પછિ ગોંદ કહે છે, ચતુષ્પદા ચોબોલા છે.” ૩૬

આ છંદ ગુજરાતીમાં બહુ વપરાયો નથી, પણ તેનું દૃષ્ટાન્ત તરીકે મહત્ત્વ છે. કહેવાનો માથે જ ગમ્મર જોય કે પડના તેનો અર્થ મુઠ ચાર માત્રાનો પદ ચતુષ્પદ પૂરું કરે. આ જ મહત્ત્વનારમાં આગળ ચાલતા ચોબોલા આવે. જેમાં ૨૮ માત્રા છે અને ચતુષ્પદના સાત અક્ષરનો છે. આ છંદ ગુજરાતીમાં મુશ્કેલ

વપરાયો છે. વત્રીસી રચનાની કત્યાર સુધી ગગાવેલી વધી શાલાઓમાં આ સૌથી વધારે વપરાયો છે. દેસીઓમા વપરાતી ચોપાઈ દાવટી તે આ પ્રકાર છે. 'કાન્હડદેપ્રવંધ'માં જે પવાહુ દાવે છે તે આ જ પ્રકાર છે :

ગર્મિ ગર્મિ મારેવા લાગા, મલિકા સવે વચિ કીધા

અંગે અર્ગિ વિહુ દલ સાહ્યા મલિકિ ઉંચલા દીધા. ૫૧

સોગિણિ ગગ સપરાણા ગાજઈ; સાહ્યા કાવદ્ તીર;

ઝડદ્ લોહ વીજ જિમ કલકલ, મઢઈ મોટા પીર. ૫૨

કાન્હડદેપ્રવંધ (કાવૃત્તિ ૨) પૃ. ૩૪

આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી તરત જણાશે કે જેમ ધોડશી રચનામાં દાગાન્ત સાથે ગાલાન્ત રચના છે, જેમ રોઝામા દાગાન્ત અને ગાલાન્ત બન્ને રચના છે, જેમ સવંધામા વત્રીસો અને દ્વિત્રીસો સવંધો છે તેમ ચોપાયામા પણ અઠાવીસો અને સત્તાવીસો, દાગાન્ત અને ગાલાન્ત બન્ને રચનાઓ છે. દયારામ આ ચોપાયા રચનાને દુર્વંચાછદને નામે પ્રયોજે છે આ નામ 'દલપતપિંગલ'મા નથી પણ હિન્દી 'છન્દ.પ્રમાકાર'મા 'દોઢ' (છ. પ્ર. પૃ. ૬૧) મઢે છે ત્યાં તેનું સ્વરૂપ ૧૬-૧૨ અંતે કર્ગ (=વે ગુરુ) એમ આપેલું છે પણ એક ગુરુ પણ ચાલે એમ દર્શાવેલું છે. પણ દયારામ ૨૭સી ૨૮સી બન્ને રચનાઓ દુર્વંચા નામથી વાપરે છે

જયશ્રી વલ્લભહરિ હરિચલ્લભ શ્રીમ્હાપ્રભુ વાગીશ,

શ્રી કૃષ્ણાનન વિશ્વાનર પરમાનંદ મ્હાલક્ષ્મીશ.

દયારામકૃત વાઙ્મયમણિમાલા મા ૩જો, પૃ. ૧૧

કુરગાક્ષી કમલાક્ષી વામલતા કદર્પા રગા,

કેતકી માલતી માધવી મુગ્ધા મજુકી માનની ગગા.

એજન, પૃ. ૧૦૭

પહેલી વે પવિત્રો ૨૭ માત્રાની છે, વીજી વે ૨૮ની છે. આ રચનામાં ૧૬ માત્રાએ યતિ સચવાઈ નથી, એ યતિની અનિશ્ચલતા કતાવે છે. આ રચનામા છેલ્લું ચતુષ્કલ આપુ પઠનમા ચિરામ રૂપ છે અને ત્યાં અંતે માલ આવે ત્યારે માલ ચોપાઈની પેઠે મા-લ બને. અને ચોપાઈમા જેવી લગાન્ત જેકરી રચના છે તેવો ચોપાયાની શુદ્ધ જાતિ રચના જોકે ગુજરાતમાં મઢો આવતી નથી, પણ ચોપાયાનિષ્પન્ન પદોમા એવી લગાન્ત રચનાઓ છે. જેમ કે સ્વ. મેષાણીનું—

નવા કલેવર ધરો હસલા નવા કલેવર ધરો
 ભગ્વી કયા ગદ ગધાઈ સાફ ચદરિયા ધરો
 હસલા નવા કલેવર ધરો

અતે આવતી ટેક ટાલીને વાચતા આ શુદ્ધ લગાન્ત ચોપાયો છે દયારામનુ
 પ્રેમ અણ અવતરે પ્રેમરસ એના ઝરમા ઠરે

એ પળ લગાન્ત રચના છે^૧ આ પદ છે, એને શુદ્ધ જાતિછદમા નહી ગણી
 શકાય, પણ આગળ ઉપર આ રચનાનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે માટે
 અહીં આ રચનાનુ દૃષ્ટાન્ત આપુ છું અને જો કે અત્યાર સુધી લગાન્ત ચોપાયો
 વપરાયો નથી પણ તે વાપરી શકાય એવો છે એ આ ઉપરથી જણાશે આ
 પ્રમાણે વધી ચતુષ્કલ રચનાઓમા અત્ય સધિઓ એક સરસી રીતે જ લલિત
 થાય છે

આ ચોપાયોના સ્વરૂપ વિશે મારે વિશેષ હવે એ કહેવાનું કે આ જ
 રચનાનો પહેલો ચતિલ્લહ સ્વતંત્ર પવિત્ર હોય એ રીતે લલિત થતાં દોહરા
 રચના નિષ્પન્ન થાય છે અને તેમ થતાં પણ તેના પ્રાસનું સ્થાન જે હતું
 તે જ રહે છે દોહરો, ચોપાયોની ૨૭મી રચનામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે નહીં
 રીતે તે વાગે પાસે પાસે મૂકી ચતાવું છું

ચોપાયો   દાદા   દાદા   દાદા   દાદા'   દાદા   દાદા   ગાલ
 દોહરો   દાદા   દાદા   દાલદા'   દાદા   દાદા   ગાલ

વતેમા ગાલ આગળ જ પ્રાસ આવે છે

આ દાલદા તે આમાળક-સ્ત્રવગમની પેઠે અષ્ટકલનું લલિત રૂપ છે અને એ કે
 છદોની પેઠે જ, પ્લુતિની માત્રા દાલદાના જુદાજુદા પર્યાયોમા ઝમેરતા રયા અષ્ટ-
 કલા થઈ રહે છે જેમ ચાવોલો દ્વિપદી છે, પણ ચતિસ્થાને ચરણાન્ત ગણા-
 વાયો તે ચાર ચરણનો ગણાયો તેમ જ આ દોહરો પણ દ્વિપદી જ છે, પણ
 ચતિસ્થાને ચરણાન્ત ગણાવાથી તે ચતુષ્પદ ગણાયો, અને ચતુષ્પદ ગણાવાથી
 પછી તે અર્થતમ માત્રામેળ જાતિ ગણાયો ચોલવાની સગવડ સાત્તર તેમા

૨ 'ગાલગાધિદ'મા શુદ્ધ લગાન્ત ચોપાયો મળે છે :

સમુદિતમદને રમણોવદને ચુમ્બનવલિતાપરે

મુગમદતિલક લિલિતિ સપુલક મુગમિય રજનીકરે।

ગીતગોવિંદ ૧૫।૨

ચાર પદો ગણીએ તો મળે પણ એ સ્વરૂપે દ્વિપદી છે જેમાથી દોહરો ઊતરી આવ્યો છે તે મૂઝ ચોપાયો દ્વિપદી છે, અને ચોપાયા દ્વિપદીનો મૂઝ પ્રાસ સાચવીને તેમાથી ઊતરી આવેલો દોહરો પણ દ્વિપદી છે દોહરામા દલાન્તે ગાલ એવું લગાત્મક રૂપ છે એ ચોપાયને આભારી છે, અને એના પવિત્રના પ્રારંભમા આવતા યતિલ્હડમા કોઈ લઘુગુરુ સ્થિર નથી એ પણ એના પૂર્વજ ચોપાયને આભારી છે પ્લવગમમા અને આભાણકમા દાલગા અને દાલલલ એવા લઘુગુર્વાત્મક રૂપો સ્થિર થયા તેનું કારણ એ ત્યાં ચરણને અતે આવે છે એ છે દોહરાના દાલદા સ્થાન ચરણને અતે મૂઝથી નથી પણ જેમ જેમ દોહરાનો પહેલો યતિલ્હડ સ્વતંત્ર ચરણ થતો ગયો તેમ તેમ ત્યાં દાલગા રૂપ નિશ્ચિત થતું ગયું છે ગુજરાતને ગુર્વન્ત રૂપ અને તેમા પણ ગાલગા માટે પક્ષપાત છે પઠનમા આ ગાલગા, ગાગલગા — રૂપ લે અને અત્યંત ગાગલ આવ્યા પછી એક ચતુષ્કલ જેટલો વિરામ આવે, અને એ રીતે રચના પૂરી ઓઠ ચતુષ્કલ જેટલી થઈ રહે

૨. બર્વે આ મતને પોતાની રીતે ટેકો આપે છે :

“જો કે દોહરો એ સંપૂર્ણ અંશે ગેય (સંગીતક્ષમ, ગાયનને અનુકૂળ) નથી તો પણ જો ગેય કરવો હોય તો ઉત્તમ પક્ષ એ છે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની અંતનો દાલદા એ સધિ છે તેને ગાલગા એવું સ્થિર રૂપ આપવું અને તેમાના પહેલા ગુરુને ૩ માત્રા તથા બીજા ગુરુને ૪ માત્રા સુધી લવાવવી, અને તે જ પ્રમાણે ત્રીજા તથા ચોથા ચરણના ઉપાન્ત્ય ગુરુને ૩ માત્રા સુધી લવાવવા-મા આવે તો તેથી આજ્ઞા વૃત્તમા સંગીતના તાલના ૪-૪ માત્રાના ગાઢા પડશે, ને પછી તે ચતુશ્ર જાતિ એક તાલો, લાવળી કે ચલતીમા ગવાશે અથવા કદાચ ગાલગાન બદલે પ્રથમના ગાને બદલે દા રાક્ષી (વિપમ ચરણને) અતે લગા એવું કાયમનું રૂપ રચાય તો પણ સારું કેવળ ગરવી વગેરેમા જ્યાં જ્યાં સાંભળીઓ ગવાય છે તે સાંભળી તે દોહરો જ છે, માત્ર વિપમ ચરણને અતે લગા રચાય તો પણ ગાવા તરીકે, અને સાંભળી તરીકે પણ દોહરાનો ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે ”

ગા વા પા પુ ૧ વિ ૩ પૃ ૭૮

અહીં મારા મતને સંપૂર્ણ સમર્થન મળે છે માત્ર એટલું જ કે સમચરણને અતે ગાગલ આવ્યા પછી એક ચતુષ્કલ જેટલો વિરામ આવે એ એમણે કહ્યું નથી પણ લાવળીમા એ ગાન લેવું હોય તો ત્યાં પૂરી ૩૨ માત્રા થવી જ જોઈએ એ એમના વક્તવ્યમાથી ફલિત થાય છે બીજું એમણે ગાલગાને બદલે દાલગા આવી

શકે એમ વહ્ધુ એનો અર્થ એ થયો કે ત્યા ગાલગાને બદલે લલલગા રૂપ પળ આવે અને એમ થાય ત્યારે—જો કે વર્ષે સ્પષ્ટ વહ્ધુ નથી પળ—ત્યા લલલગા ~~~ એમ અત્ય ગુરુ પાંચ માત્રાનો પ્લુત બને અને એ રીતે દાલગા-લદા જેવો અટકલ સધિ બને જેની છેલ્લી ત્રણ માત્રાઓ અનક્ષર થાય અને ત્યા વિલંબન કે વિરામ આવે હવે દાલદાના પર્યાયોમા એક જ પર્યાય જોવો યાકી રહે છે દાલલ લ, જે આભાષવની ભગીને મળતો છે મેં આગલ વહ્ધુ તેમ આ ભગી પ્રાચીન છે, અને જૂના અપભ્રંશ સાહિત્યમા આ ભગીવાળા દૂહા ધળા મળે છે ત્યા ત્યા અત્ય લઘુને લવાવીને ચાર માત્રાનો પ્લુત કરવો જોઈએ

તુલસીદાસના રામાયણમા આવા દૂહા સારી સંખ્યામા આવે છે ઉદા-
હરણાર્ય હુ એવ ઉત્તાર છુ

મોહસમ દોન ન દીનહિત' તમ સમાન રઘુવીર।

અસ વિચારિ રઘુવશમણિ' હરહુ વિષમ ભવપીર॥

આથમ ભજનાવલિ પૃ ૧૩

મેં ધ્યાન વડેને તુલસીદાસના અનેક દૂહાનુ પઠન-ગાન સામઢ્યુ છે, અને તેમા જોયુ છે કે જ્યારે જ્યારે આ રીતે દાલલ લ આવતુ ત્યારે અત્ય લઘુનુ પ્રલંબિત પઠન-ગાન થઈ ત્યા આહુ ચતુષ્કલ પુરાતુ

હજીં એવ યાવત મારે સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ મેં ઉપર વહ્ધુ કે દોહરાના સમ યતિમંડનો અત્ય સધિ ગા~લ લાગાઈ પછી એવ ચતુષ્કલ જેટલા ત્યા વિરામ આવે ચોપાયામા અને દોહરામા બનેમા એમ થાય છે પણ તે સાથે એ પણ નોંધવુ જોઈએ કે દોહરાના સાચી જેવા પ્રલંબિત ગાનમા ગાલનો ગુરુ સાત માત્રા મુધી લવાઈ પછી લઘુથી એ અટકલ પૂર થાય છે આ રીતે

। । । ।
દાદા દાદા ગા—~લ

સંગીતમિથ્ય પઠનમા તો આમ થાય છે પણ જરા પણ સ્વર-વૈવિધ્ય વિનાના પઠનમા શુ થાય છે? સૂક્ષ્મતાથી જોતા મને એમ જણાયુ છે કે એવુ પઠન કે રીતે થાય છે વર્ગમા સિધ્ધ પઠન કરતો હોય એવા વિધિસર પઠનમાં ગાલગાના પહેલા ગુરુમા પણ પ્લુતિ નથી આવતી ત્યા માત્ર પહેલા ગુરુ ઉપર તાલ આવે છે અને છેલ્લા ગા પછી ત્રણ માત્રાનો વિરામ આવે છ એટલે કે ત્યા દાલગાલદા હોય એ રીતે માત્ર દાલગા ધોલાઈ યાકીની માત્રા અનક્ષર રહે છે, તે સાથે ધ્વનિનૂન્ય પણ બને છે એટલે કે ત્યાં ત્રણ માત્રાના વિરામ

રહે છે અને વીજા યતિલ્હમા એ જ રીતે ત્યા પાંચ માત્રા ધ્વનિશૂન્ય રહે છે. પણ માળસ કેવલ પોતા માટે વાંચતો હોય કે ગોંધતો હોય ત્યારે આટલો ધ્વનિશૂન્ય ગાલો પણ તે પાઢતો હોતો નથી. ત્યા પઠનવાર
 | દાદા | દાદા | ગાલગા | એમ પ્રવાહવદ્ધ ગાલગાના પહેલા ગુર પર તાલ નાંચી ત્યાથી તાલ છોડી દે છે. અને વીજો યતિલ્હ આવતા ત્યા તાલ શરૂ કરે છે. અને એ તાલ પણ ગાલના તાલથી છોડી દેઈ, તરત ત્રીજો યતિલ્હ શરૂ કરે છે એમ થાય છે. તાલ સઢગ ચાલતો હોતો નથી. છતાં દરેક પક્તિમા ચતુષ્કલ સધિના જ આવતંતો હોવાથી એનો ધોન મેઝવદ્ધ લાગે છે. હુ માનું છું કે એ મેઝ લાગવામા દોહરાનુ વૈધિક પઠન સઢગ તાલવાલુ હોય છે એનો સસ્કાર પશ્ચાદ્ભૂ તરીકે કામ પણ કરે છે પણ આવું, તાલનુ તૂટક પઠન થઈ શકે છે માટે તાલ પોતે સઢગ નથી, અથવા ન હોય તો ચાલે એવું નિગમન મને સ્વીકાર્ય નથી. જાતિછદોના વિકાસમા મ્પાઈ પણ તાલ તૂટક ચાલતો હોય એવો પ્રસંગ મેં જોયો નથી. તાલ જાપો જોઈને છોડી શકાય છે, અને પાછો તે પકડોને આગલ ચાલી શકાય છે. શિલક વર્ગમા કવિતા શીલવતો હોય ત્યારે દોહરાનુ ચરણ પઠી એ ચરણ અને તાલ વચ્ચેને છોડી દેઈ વિવરણ કરે, અને વિવરણ પૂર થતા વીજુ ચરણ તાલ સાથે પાછો ડચ્ચારે છે, ત્યા એના વિવરણ દરમિયાન તાલ ચાલતો નથી હોતો એમ, પ્રયોજન માટે, પઠન અને તાલ વચ્ચેને છોડી શકાય છે પણ છન્દનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ તાલવદ્ધ છે, અને એ તાલ જે કૃતિમા અભિપ્રેત હોય તે કૃતિમા સઢગ હોય છે

દૂહો ચોપાયા સાથે ડપર દર્શાવ્યું તેમ માર્મિક સવય ધરાવે છે એ વાવત અનેક રીતે છદોમા જણાઈ આવે છે ઘણી વાર એક જ કડીમા એક પક્તિ દોહરાની અને એક ચોપાયાની આવે છે

રાજ પાષને પારખૂ, નાઢી ને વલ્લિ ન્યાય,
 તરવૃ તતરવૂ તસ્કરવૂ આઠે આપવઢાય.

મા પ્રસિદ્ધ કહેવત છે કહેવતો ઘણી સિધિલ રચનાવાલી હોય છે, પણ ડપરની કહેવત પિંગલની દૃષ્ટિએ સફાઈવાલી છે તેમા પહેલી પક્તિ દોહરાની છે અને વીજી સતાવીસા ચોપાયાની છે દયારામના દોહરામા આવા મિશ્રણો મઢી આવે છે :

નાનાવિધિ સ્તુતી કરી, પરમ પુરૂપ આનદ,
 જય જય જય શ્રુતિ ગીત ગાય છે, માલી નાના છદ.

ભૂમિ રક્ષણ કરવા માટે ઘાયોં વરાહ, અવતાર,

૧ પછે વપિલ રૂપે થઈ, વહ્યો સાશ્વ વીચાર ૧૧

સ્વાયંભુવના દ્વિતિય પુત્ર ઉત્તાનપાદ મતિ ધીર

તેનો ધ્રુવ વાઙ્મય થયો, વહિ ઉત્તમ ગમીર ૭૧

ધ્રુવે રાજ્ય ધનુ નર્મુ, પછ ગયા નિજ લોક,

સર્વંનિ ઝગર સદા બિરાજે, ધ્રુવ સદા નિશોવ ૮૨

દયારામકૃત પરચુરણ કવિતા (પ્રા વા સી), પૃ ૧૪૯-૧૫૬

આર્વાચીન કવિતામા પણ આવો એક પ્રયોગ મઢી આવે છે

એકલ લાવ, એવલ જોવ, એવલ રમવ, હિંસ!

એવલ ઘાટે વિચરવ, કરમ ન ગદી રહીશ

શેપના વાવ્યો, પૃ ૮૦

સામાન્ય રીતે દોહરાના વધારણમા ગાલ્પાન્ત યતિલ્લહ જ સ્વીવારાય છે પણ અન્ય સ્વરૂપના અત્ય સધિવાળા ચોપાયાના યતિલ્લહો દોહરામા કતરેલા મઢી આવે છે જેમકે—

વહીવહીને રાતભર ટપટપ નેવાં પુવે

આમ શરૂએ એવલુ કોણ રહી રહિ હવે.

નનકે તમરા તિમિરમા, તરૂચી જલકણ શરે,

બહાણાં વદલી પણ પર ફોરા લલકર્યા કરે,

ધન ગગડે, ધયરે ધરા, છાતી ઝડે છહી,

પડધા ગિરિગોરમતા પ્રગટે ઝરચી વહી!

પડપા ફરતાં જીવની ધોળ વેદનાં વહે?

ટપટપ નેવાંરવ ધણી લચી પોપચા વહે

આતિથ્ય, પૃ ૧૩૮

આની ઉત્પાપનિકા આ પ્રમાણે થાય.

। દાદા । દાદા । દાદા । દાદા । દાદા । દાદા લગા

શુદ્ધ દોહરામા આ આમા પેર એટલો જ છે કે દોહરામા પ્રાસધારવ અત્ય ગાઠ મધિને વદલે અહીં લગા સધિ છ યીજી રીતે મહીએ કે આ ગાલ્પાન્ત ચોપાયાને વદલે લગાન્ત ચોપાયાનાથી કતરી આવેલ છે એના જૂના એવ કે લાલ્લા મહે છે તે મૂકુ છુ

મેઢોં રયોં નયોં જાગતાં, જાગતાં જુજયાં થયે

સરાંયર ધનુ સમાગ્યા, હેંગા મેંરામણ ગય

હ્રસ્વ દીર્ઘની ઘળી છૂટ લેવી પડે છે, પણ લોકગીતના દૂહામાં આવી છૂટ ઘળી વાર આવે છે એક બીજો દાખલો પણ મેં સંઘરેલો છે તે મૂકુ છું બોઢા અને મોરના ટૂંકા સવાદમાં એ મોરની ઉક્તિ છે.

અમે ડુગરવઢના રાજિયા કાકર ચળી પેટ ભરા,
મારી રતે ના બોલુ તો હુંડા ફાટી મરા.

દૂહો લલકારાતા અદર ગદ્ય ટૂંકડા પણ બોલાતા, તેમ અહીં થયું છે તેવા ટૂંકડા કાઢી નાખતા દૂહો નીચે પ્રમાણે થાય.

ડુગરવઢના રાજિયા, કાકર પેટ ભરા,
મારી રતે ન બોલુ તો, હુંડા ફાટી મરા

મા બન્ને દૂહાની મારી વાચના સાચી હોય તો આ લગાન્ત ચોપાયા સાથે સંબંધ ધરાવતા દૂહા છે તેમ જ દાગાન્ત ચોપાયા ઉપરથી ઉતરેલા દૂહા પણ મળે છે.

લાઓ પિઓ સુવાસ ત્યો, મનના રાખો હેતા,
મરી જબુ છે માનવી, છાતીએ હાય દેતા

બીજો વધારે સફાઈવાળો છે —

હાલૂ હાલૂ નર થયો, રાખ્યો ન રહે રમે,
હાય હને પણ પેંગડે, તાળી મીડયા તમે

મામ દોહરાના ઢલના આજ્ઞા પ્રાસધારક યતિલઢના ચોપાયાના પ્રાસધારક યતિલઢના વધા વિકલ્પો જણાય છે

દૂહો અતિ સુદર છે અતિ લોકપ્રિય છે અને અતિ પ્રસિદ્ધ છે તેથી તેને વિશે બહુ જીળવટથી ચર્ચા થયેલી છે જેમ સંસ્કૃતપ્રાકૃત પિંગલકારોએ વધી રચનાઓ વિશે ચર્ચા ન કરતા આર્યા વિશે જ જીળવટથી ચર્ચા કરી તેમ અપભ્રંશ-હિંદી પિંગલોમાં દોહરા વિશે થયું છે એટલું જ નહીં દોહરાના સ્વરૂપની ચર્ચાના ઘણા સૂચનો આર્યામાથી લેવાયા છે, એમ હું માનું છું આપણે પણ દોહરા વિષયની એ ચર્ચા અહીં જોડીએ

૩. એવા જ વાજા દૂહો

ચંદનકા વટકા મલા, અવર કાઠકા મારા;

પડિતકી ડુ ઘડી મલી, મૂરલશૂ જમારા

આનંદકાવ્યમહોદધિ, વૉ ૬ રૂપચંદ્રવરરાસ પૃ ૫૩

‘પ્રાકૃત પેંગલ’ મુલ્યમુલ્ય જાતિછંદોની વાચતમાં છંદના એક ગુણનો જગાએ લઘુ મૂલ્યવાળો જે ભિન્નભિન્ન આકૃતિઓ થાય તેનાં જુદાંજુદાં નામો આપે છે. તે પ્રમાણે દોહાની ભિન્નભિન્ન આકૃતિઓના તે જુદાંજુદાં નામો આપે છે. જેમ કે ૨૨ ગુરુ અને ૪ લઘુ મળી ૨૬ અક્ષરના દૂહાનું નામ ધ્રમર છે. દોહરામા આઘી વધારે ગુરુઓ ન આવી શકે અને આઘી ઓછા લઘુ ન આવી શકે. ઉત્થાપનિકા કરી જોઈએ :

ગાગા ગાગા ગાલગા ગાગા ગાગા ગાલ

કુલ ત્રેર અક્ષર થયા તેમાં ૧૧ ગુરુ છે અને ૨ લઘુ છે. તે ઉપરના આંકડા સાથે મળી રહે છે. ‘પ્રાકૃત પેંગલ’ આનુ દૃષ્ટાન્ત પળ આપે છે જેનું ભાષાન્તર કંઈક મીઠે પ્રમાણે કરી શકાય :

છે અઘીગે પાવંતી જેને ગંગા શીપ,
જે વ્હાલો છે લોકને, વદૂં હું તે રીશ.

આ તો છંદોનું ગણિત થયું પળ આ પછી ‘પ્રાકૃત પેંગલ’ દૂહાના લઘુગુણની સંખ્યા વિશે આગળ કહે છે, તે જોઈએ :

વારહ લટુઆ વિષ્ણી તહ વાઈસે હિં સ્વતિણી મળિઆ ।

વત્તીસ હોદૂ વેસી જા રૂઆર સુદિની હોઈ ॥ ૮૩ ॥

પ્રા. પં. પૂ. ૧૪૪

અર્થ એવો છે કે દોહારચનામાં વાર લઘુ હોય તો તે વ્રાહ્મણી, વાલીસે ક્ષત્રિયાણી, વત્તીસે વૈશ્ય અને રૂઆર તે સૂત્રિણી ગણાય. રૂઆરનો અર્થ ઉપર આપેલી સંખ્યાથી વધારે લઘુવાળી રચના તે સૂદ્રા એવો અર્થ થાય. આ વધામા સિદ્ધાન્ત મને એવો જણાય છે કે ગુરુ તૂટીને જેમ જેમ લઘુ વધતા જાય તેમ તેમ રચના શિથિલ થતી જાય. અને આ સિદ્ધાન્ત વધી જાતિરચના માટે હું સાચો માનુ છું. અક્ષરમેલ વૃત્તોમા પળ આપણે આ જ નિયમ ઉપર આવ્યા હતા, અને અહીં પળ એ જ નિયમ સાચો પડે છે.

‘પ્રાકૃત પેંગલ’ એક વીજો પળ નિયમ ઉપર જેવી જ આલકારિકા ભાષામા કહે છે.

જસ્તા પડમહિ તોણ જગના દોસોતિ પાઝ પાણ ।

ચંડાલહ ઘર રહિઆ દોહા દોસ પઝસેઈ ॥ ૮૪ ॥

જેના પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં જગણી હોય તે ચંડાલના ઘરમાં રહેલી દોહા-રચના દોષ પ્રકાશે છે. અહીં ચિપમ ચરણમા જગળ નિપિદ્ધ કર્યો છે, તે માત્ર

प्रारभमा ज निपिद्ध कयों छे के आखा चरणमा ते स्पष्ट नथी. गुजराती पिंगलोमा आ सबधी कशु कह्यु नथी पण हिंदी 'छंद प्रभाकर' आ लक्षणनी चर्चा दोहा (चडालिनी) एवा नामयी करे छे 'प्राकृत पंगल'मा चडाल शब्द मात्र निकृष्टताना अर्थमा छे पण 'छंद प्रभाकर' ए जाणे दूहानो प्रचार होय एम गणता जणाय छे कदाच कोई परपरामा एयो शब्द रूढ थई गयो हशे. आपणे सविस्तर एनु वचतव्य जोईए

“दोहा (चडालिनी)

ल० — जहा विपम चरणानि परे, कहू जगन जो आन।
बखान ना चडालिनी, दोहा दुख की खानि॥

टी० — गणागणका विचार प्रधानत छन्दके आदिमें ही देखा जाता है अतः एव दोहेके पहले और तीसरे चरणके आदिमें कोई ऐसे शब्दका प्रयोग न करे कि जिसके तीनो वर्ण मिलकर जगणवा रूप (७-७) सिद्ध हो जाय। यदि ऐसा हो तो ऐसे दोहेको चडालिनी कहने हैं। यह दूषित है अतएव त्याज्य है। जगणसे अभिप्राय यह है कि प्रथम तीन वर्णोंमें (लघु गुरु लघु) मिलकर एक शब्द पूर्ण हो (अर्थात् जगणपूरित शब्द जैसे तीसरे चरणमें 'बखान' लिखा है) यदि प्रथमके तीन वर्ण मिलकर जगण तो सिद्ध होता हो परंतु शब्द प्रथम और दूसरे अथवा दूसरे और तीसरे वर्णोंके मिलनेसे हि पूर्ण होता हो तो ऐसा शब्द दूषित नहीं है।” भावार्थ के विपम चरणमा जे निषेध कयों ते निषेध चरणना प्रारभनो समजवो चरणनी मध्यमा जगणनो निषेध न समजवो पण 'छन्द प्रभाकर' एयो आगळ जईने कहे छे के आ जगणना निषेधनो अर्थ एवो समजवो के जगणना त्रणय अक्षरो मळीने एक शब्द यतो होय तो ज ए निपिद्ध छे, जेमके उपरना दूहामा 'बखान' शब्द. पण जो जगणना पहिला बीजा अक्षरयी एक शब्द बनतो होय तो निषेध लागु न पडे जेम के पहिला चरणमा 'जहा वि' छ ए निर्दोष छे तैम ज बीजा त्रीजायी एक शब्द बनतो होय तो पण ए जगण निर्दोष छे आ छेवटना विकल्पनु दृष्टान्त 'छन्द प्रभाकर'मा मळनु नथी मळवु दुलंभ छे, कारण के बीजा त्रीजा अक्षरयी एक शब्द बनवा माटे पहिलो लघुमात्रायी आखो शब्द बनवो जोईए. गुजरातीमा सामान्य विचार करता तरत तो एवो शब्द मात्र 'न' ज जणाय छे 'न मूर्ख समजे एटलू' 'न मान के आदर रहे' 'न बोल एवु अघटतू' अलवत, 'जहा वि' जेवु सफाईवाळु तो ए नथी प्रेमानन्दनी प्रसिद्ध पवित्राओमा जरा फेरफार करी आपणे 'जहा वि' जेवा दृष्टान्त माटे एक दूहो उपजावी शकौए.

तुटी गरीसी झूपड़ी, लुटी सरीसी नार,
सदषां सरीसां छोफरां, मळषा न बीजी चार.

(गुदामाचरित्र बडवा १३, ११ उपर्या)

अहीं आपणे एटलुं उमेरीए के जगणमां पहला एक के घे अक्षरे शब्द पाय
तो चाले क्षेम ज प्रणयो यधारे अक्षरनो शब्द रयां आवे तो पण चाले
जेम के

प्रदक्षिणा पांते करी

शामळ, पंचदंड २६७ यू. पा. दो. १. पृ. ४०४

निशाळमांधी नीसरी

दल्पतराम.

कोई आपणे जोडी काडीए.

वनारसी साडी सजी

मने आखा जगणनो एक ज शब्द बने ते पण तहुन निषेध करवा जेवुं नयी
जणातुं.

प्रणाम बीधो पोपटे

शामळ, 'पंचदंड' कडी २८८ यू. का. दो. १, ४०५

पतीज पाडो मूजने

शामळ, 'नदयत्रीसी' कडी ४९३ यू. का. दो. १, ३७४

आमां एकशब्दी जगण खास खराब नयी लागतो एटले जगण विकट छे,
एटलु घ्यानमा राखी तेनो बयाक धतो प्रयोग दोपपर गणयो जोईए नहीं.
खर तो जगणनी अंदर बयाक शब्दान्त जोईए ए नियम दोहरा के एवा कोई
एक छन्दनो नयी पण सधि बने शब्दान्तनो छे.

आपणे जोयु के दोहराना दलनो उत्तर यत्तिखंड चोपायानो उत्तर खड
छे. ए उत्तर यत्तिखंड सर्वेयाना उत्तर यत्तिखंडना मात्राखंडनयी थयेलो छे.
सत्तावीसा चोपायामा अतनी पांच मात्रा प्लुत रूपे अनक्षर रहेली छे. कैदलाक
दोहरामा आ उत्तरखड हजो बधारे खोडत घई मालनो लघु अनक्षर बने छे.
जेमके:—

दिन गणंता मास गया, वरसे आतरियां,

सूरत भूली साह्यवा, नामे बीसरियां.

હરિ રહ્યક કાલુ કાલું ન હર' જાય જગલમે બેઠમ;
સો કોપત નહિ ઘચેંગો' સંત પતાલ તર પેઠમ.

દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા, भा. ૧, પૃ. ૧૨૪

बीजां दलोंनां दृष्टान्तोः

स्वपचिरानि अतिशयसंभव' को लहि नृप हिय बात.

एजन, पृ. १३२

हरि सहिष्णु अति कृपानिधि, सो क्यों छोड़े देव ?

एजन, पृ. १३३

આ વધા દૃષ્ટાન્તોમા દાલદાને વદલે લદાદા થયું છે, તેને હું મેલની કાતિ કે દોષ ગણતો નથી. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે આ દાલદા ઉચ્ચારતા કે ગયાતા કોઈ વાર દા-લદા—એ પ્રમાણે પ્લુતિવદ્ધ થાય છે, અને કોઈ વાર દાલદા-લ—એ પ્રમાણે પ્લુતિવદ્ધ થાય છે. આ બીજી રીતના પ્લુતિવદ્ધ સ્વરૂપનો પર્યાય લદાદાલદા છે એ આપણે જાણીએ છીએ. એ ઘડેને આપણે ત્રીતીયીક અટકલ સધિઓ કહ્યા છે. તો એ રીતે દાલદા-લ—ની જગાએ લદાદા-લ—પણ આવી શકે. અર્થાત્ દાલદાની જગાએ લદાદા સ્થોતું નથી.

નવે પ્રસંગે પહેલી માત્રા ઉપર તાલ આવે. દાલદા અથવા લદાદા

દોહરાના યતિષડોને ઝલટાવવાથી સોરઠો થાય છે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ પણ એથી ભિન્ન રીતે દોહરાના યતિષડોના જુદાજુદા ન્યાસથી યતી જુદીજુદી રચનાઓ 'રઘુનાથરૂપક ગીતારો' નોંધે છે. જેમકે,

जवं समुद्रं नित जाप, सागर-भव तिरवो सहल ।

जल तिरिया पाहण मुजड़, पतसिय नाम प्रताप ॥

र रू गो. पृ. २

અહીં પૂર્વાર્ધ સોરઠાનું છે, ઉત્તરાર્ધ દોહરાનું છે. 'રૂપક' તા પ્રાસને અતમેજ કહે છે અને આ રચનાને ઘડા-દોટા કહે છે.

एक बीजी रचता लईए :

राम वरण जुग रूप ऐ, सह वरणी सिरताज ।

रहै मुकुटमणराज, आपर अवरी ऊपर ॥

एजन

અહીં પૂર્વાર્ધ દોહરાનો છે, અને ઉત્તરાર્ધ સોરઠાનો છે. રૂપક આ પ્રાસને મધ્ય-મેલ કહે છે અને રચનાનું નામ તૂંબેરી કહે છે. આ વધી રચનાઓમા કાવ્યમી

તત્ત્વ એ છે કે પ્રાસ ગાલ સંધિનો જ મળે છે, પછી એ ગાલ દલની મધ્યમાં હોય કે દલને અંતે હોય.

ઉપર આપી તે મધ્યમેઝની રચના આપણા લોકસાહિત્યના દૂહામાં પણ જણાય છે. જેમ કે :

વાડી માથે વાદળાં, મેડી માથે મેહ;
દુઃખની દાક્ષલ દેહ, મુક્ત દેલાડો ભાળના.

કાઠિયાવાડી જવાહીર, પૃ. ૩૧

માગશરમાં માનવી, સૌના એક જ શ્વાસ;
તે વાતુનો વિશ્વાસ, જાણ્યું કરશે જેઠવો.

એજન, પૃ. ૨૫

ગરના ડુગર જાગિયા, ફરક્યાં વેણુના વન્ન,
મ્હે તારુ રે મન્ન, વકોલ ન થ્યું વરડાધણી.

એજન, પૃ. ૩૪

દૂહા જરા લલચડા છે પણ એ દૂહા છે અને મધ્યમેઝના છે એટલું સ્પષ્ટ છે.
આવો એક અર્વાચીન દૂહો પણ

વાદલ વલ સજિએ વલી, મેં વારે મંડાય;
(પણ) કાગા નવ કોલાય, સૂકલ ઠૂટા સાગના.

કાગવાણી, ભા. ૨જો, પૃ. ૮૬

લંકિત થયેલા યતિલંડોવાલી પણ આવી રચના મળી આવે છે :

હરિયા અપાઠે હુવા, વાલલ ડુગરડા;
(પણ) કાગા કોલે ના, મનનાં વલિયલ માનવી

એજન, પૃ. ૮૫

આ મધ્યમેઝનો જ દૂહો છે પણ તેમાં પ્રાસના અધિષ્ઠાનમૂત ગાલ સંધિ
લંકિત થઈ માત્ર ગા રૂપે જ રહ્યો છે અલબત્ત પ્રાસ વધુ સારો નથી.
આની સુદર પણ જરા અટપટી રચના શાહ અબ્દુલ લતીફના દૂહાની છે.
શ્રી માળકે એનો પ્રયોગ કર્યો છે :

ધીંગા ગઢ ધીરજ તણા, ટગમગ ડુલે અસાર,
અવોલ અંતર કલકલે, 'પિયુપિયુ' કરે પુકાર;
વરસે વજ્જર ધાર, વિજ શવુકે ધન ગઢગઢે.

૧૨

આલવેલ, પૃ. ૫૩

અહીં દૂહા પછી અર્ધસોરઠો આવી દૂહો દોઢાય છે, અને પ્રણેય પંક્તિઓમાં ગાલ સંધિએ એક જ સઢંગ પ્રાસ આવે છે. આને દોઢિયો દૂહો કહી શકાય જો કે સોરઠો લોકસાહિત્યનો દોઢિયો દૂહો આનાથી ભિન્ન છે.

દોહરાના જ યતિજંડોને સ્વતંત્ર ચરણ સરીકે લઈ બનેલાં બે છંદો આપણે અગઢ જોઈ ગયા તે અહીં વિચારી લઈએ. (ગત પૃ. ૩૮૧) તેમા વરવીર દોહરાના પ્રથમ એટલે વિષમ યતિજંડોનો બનેલો છે. દાદા દાદા ગાલગા. અહીં ગાલગા અષ્ટકલ બને છે. સાહિત્યમાં આનો પ્રયોગ જોયો નથી. પણ બાલ જોડકણાંમાં જોયો છે. જેમ કે

હોકાનાં બે કાચલાં,
સોનાનાં બે માછલાં.

અહીં કાચલાં—, માછલાં—એમ બોલાય છે. અને આથીર દોહરાના સમ-યતિ-જંડોનો બનેલો છે. તે પણ સાહિત્યમાં વપરાયો જોયો નથી. બાઝ જોડકણાંમાં આવે છે, જેમ કે

છેયે માંડ્યાં હાટ,
ત્યાયી નિકઢ્યાં ભાટ.

પણે ભાગે અહીં અંત્ય ગાલ, તેનો ગુરુ પ્લુત બની આવ્યો અષ્ટકલ બને છે. વાર્તા કહેતાં ત્યાં લહેકાથી ગુરુ સાત માત્રાનો પ્લુત બને છે.

દોહરો અતિ પ્રસિદ્ધ હોવાથી વીજા કેટલાક છંદોનાં સ્વરૂપો, એ છંદો દોહરામાયો નિષ્પન્ન થયા હોય એ રીતે નિરૂપાય છે. એવું એક સ્વરૂપ સોરઠો આપણે જોઈ ગયા. તેમ જ છપ્પાની છેલ્લી બે પંક્તિમા જે ઉલ્લાલો આવે છે, તેને દલપતરામ

પછિમાં બે કઢને બેવડુ, દુહા પ્રથમ પદ જાણજો ૧૭૯

એમ કહે છે એટલે કે :-

દા દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા દાલદા

એમા પ્રથમ બે માત્રાનો નિસ્તાલ દા આવી પછી દૂહાનું પ્રથમ પદ દાદા દાદા દાલદા બેવડાય છે એમ કહે છે. તે જ પ્રમાણે 'પ્રાકૃત વેંગલ' એક ચુલિઆલા છંદનું નિરૂપણ પણ દોહરાના વંધ ઉપરથી કરે છે:—

અય ચુલિઆલા છદ।

ચુલિઆલા જડ દેહ વિમુ

દોહા ઉપ્પર મત્તહ પચઇ ।

પઞ પઞ ઉપ્પર સંઠવહુ

સુદ્ધ કુસુમગણ અંતહ દિજ્જઇ ॥ ૧૬૭ ॥

પ્રા. પં. પૃ. ૨૭૪

અર્થ એવો છે કે દોહા ઉપર જો પાંચ માત્રા આપો તો ચુલિઆલા થાય. અને તેને પદ પદ ઉપર મૂકવી. અંતે શુદ્ધ કુસુમગણ દેવો. અહીં પદનો અર્થ દલ એટલે કે દ્વિદલ ચુલિઆલાનું એક દલ, એટલે અર્ધ એવો કરવાનો છે. કુસુમગણ એટલે લઘુ પછી ગુરુ પછી બે લઘુ, લગાલલ. ઉપરના લક્ષણ પ્રમાણે અને લક્ષણછંદ પ્રમાણે ઉત્પાદનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

ચુલિઆલા : દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા ગાલુલ ગાલુલ

અહીં ઉત્તરશ્લોકની માત્રા સર્વથા ઘટ્ટીસાના ઉત્તરશ્લોક જેટલી પૂરી સોઝ થઈ રહે છે. પૂર્વશ્લોક અલબત્ત દોહરાનો એટલે ત્રણ અક્ષરમાત્રા સંહિત હતો તેવો રહે છે. આ પ્રમાણે પિંગલોની પદ્ધતિ છે, પણ એને હું ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી. આ ચુલિઆલા ઘમેરે સગી રીતે દ્વિવદોઓ છે જે કઢવાને અંતે ગવાતો. 'મહાપુરાણ'ના આ ઘટ્ટી રચનાઓ દ્વિવદો ઘટ્ટાઓ તરીકે આવે છે. આપણે ત્રણેયના દૃષ્ટાન્તો જોઈએ.

છુડુ છુડુ વારણિ ધસુમઙ્ગિ સેષ્ણઙ્ગિ જામ હ્ણતિ પરોષ્ણઙ્ગિ ।

અતરિ સામ પઙ્ગુ તર્હિ મતિ ચવતિ સમુન્નિભિ નિયવઙ્ગ ॥

મહાપુરાણ, પૃ. ૨૮૮

આનો ઉત્પાદનિકા નીચે પ્રમાણે થાય .

દાદા દાદા દાલલલ' દાદા દાદા ગાલુલ ગાલુલ

એ જ પ્રમાણે એક ઉલ્લાલ લડ છુ .

પરમાણુ અટ્ઠ જઙ્ગ મેલવર્હિ તો તસરેણુ સમુન્નિભવઙ્ગ ।

અટ્ઠર્હિ તસરેણુર્હિ પિંડવર્હિ એક્કુ જિ રહરેણુઙ્ગ હવઙ્ગ ॥ .

એજન, પૃ. ૨૩

આનો ઉત્પાદનિકા આ પ્રમાણે થાય :

દા દાદા દાદા દાલલલ' દાદા દાદા દાલલ લ

હવે સોંચો લઈએ આનું વધારણ સામાન્ય સોરઠાર્થી જરા ભિન્ન હોવાથી તેનાં બે દૃષ્ટાન્તો લડ છુ.

વદિત સિદ્ધયણનાહુ ધોતસયઈ ઝાધુટ્ઠઈ.

વિણિ વિ બુઢ્ઢઈ તાઈ મુહસાલહિ ઝવવિટ્ઠઈ.

एज्ज, पृ ५३०

તા સ્વયરાયસુયાહિ વમુ મહેસહ અચ્ચુડ.

ગિરલવાર જિણિદુ સાલવારહિ સચુડ.

एज्ज, पृ ५३१

આની ઉત્પાનિકા

। दादा । दादा । गाल' । दादा । दादा । गालगा

આમ એનો સધિન્યાસ સામાન્ય સોરઠા જેવો જ છે, પણ તેનો પ્રાસ સોરઠાની પેઠે ગાલ સધિનિઠ નથી પણ ગાલગાનિઠ છે જો દોહરા ઉપરથી જ સોરઠો થયો હોય તો પ્રાસ ગાલનિઠ બને વઢી 'મહાપુરાણ'મા અનેક જાતની દ્વિપદીઓ આવે છે પણ કેરાઈ દોહરો દ્વિપદો તરીકે આવતો નથી ચુલિઆલા દોહરામાધી વ્યુત્પન્ન થયો એમ લાગે પણ એમા જે પાંચમાથાઓ દોહરાના ગાલના અંતે લગાડાય છે એમ કહેવાય છે ત્યાં શબ્દાન્ત યતિ પણ નથી ઉત્તરસ્થાને અંતે ગાલલ ગાલલ એવા બે સધિઓ આવે છે જે માત્રારચનાનો ચરણાન્ત યતાવે છે એટલે મને બા. રચનાઓ વગીરીના કાઠા ઉપરથી સ્વતઃ રીતે ઘડાઈ હોય એમ લાગે છે પછીથી દોહરો ધીમે ધીમે ઘટાતા, એના સૌંદર્યના માહાત્મ્યને લીધે એની સાથે અનુસંધાન કરી વીંગા છદો નિરૂપાવા લાગ્યા અને તેની અસરથી એ છદોના અગો પણ દોહરા જેવા થયા. એટલે અત્યારનો પ્રચલિત સોરઠો એ દોહરાને ઝલટાવીને કરેલો છદ છે એ સ્પષ્ટ, પણ તે પહેલા સોરઠો દ્વિપદી તરીકે સ્વતઃ રીતે વિકસેલો પણ સ્પષ્ટ

આઠમા પ્રકરણમા સર્વેયાના સામાન્ય વર્ગમા લીલાવતી, પદ્યાવતી, મરહટ્ટા, ત્રિભંગી, ટુમિલા, વગેરે છદો મૂક્યા છે તે વધા મૂઢ બધ્વે પ્રાસવદ્ધ પવિત્રનો કડોના રૂપના હતા, અને તે મૂઢ વઢવામા આવતી દ્વિપદીઓને મળતી રચના છે પછીથી એ ચાર પવિત્રના છદો વગ્યા છે વધાને એ સાથે

• મૂકવાની તેમનું સ્વરૂપ જગાઈ આવે

લીલાવતી	दा	दादा	दादा'	दादा	दादा'	दादा	दादा	दादा	गा
પદ્યાવતી	दा	दादा	दादा'	दादा	दादा'	दादा	दादा	दादा	गा
મરહટ્ટા	दा	दादा	दादा'	दादा	दादा'	दादा	दादा	गाल	

ત્રિભંગી : દા દાદા દાદા ' દાદા ' દાદા દાદા ' દાદા ગા
 દુમિલા : દા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગા

વધામા પહેલો એક નિસ્તાલ દા આવી પછી ચતુષ્કલો શરૂ થાય છે. લીલાવતી પચાવતી ત્રિભંગી અને દુમિલામા આવા સાત ચતુષ્કલો આવી પછી છલ્લે ગા આવે છે, જે પછીની પક્તિના નિસ્તાલ દા સાથે મઢી ઝાઝમુ ચતુષ્કલ રહે છે. વાકી તો આ રચનાઓમા યતિલઢો અને તેને જોડતા આતરપ્રાસોની વારીગરી છે. આ રચનાઓમા આવતો દાદા દાદા દાદા ગા એ ચોપાયાનો અત્યંત સહર્મ ગર્ભાશ્રય. મરહૂટા રચના આ વધારી એટલે જ અસર નિરાઢી છે કે ત્યાં ચોપાયાના સહર્મ બદલે દોહરાનો અત્યંત સહ આવે છે. ચોપાયામાથી દોહરો થતા તેના અત્યંત સહર્મ જે ફેરફારો થાય છે તે જ ફેરફારો થઈ આ મરહૂટાનો અત્યંત સહર્મ બને છે. વાકી આપણે ચતુષ્કલ રચનાઓ વિશે જે જોઈ ગયા છો એ તેથી વિશેષ અહીં કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.

અન્યથા વઢવામા આવી મિત્ર પ્રકારની દ્વિપદીઓ પણ આવતી તેમાની કેટલોક મહત્વની છે તે અહીં જોઈ જઈએ આમા હું સૌથી પ્રથમ આરણાલ લઉં છું.

જો જિપ્પડ નહારિણા કુલસધારિણા પયડસુહડરોલેં.

સો જિમ્મહ માણવે જિણડ દાણવે દેવ કલહકલે ॥

મહાપુરાણ, સહ ૧, પૃ ૨૬૬

ઉત્પાપનિકા દાદા દાલગાલગા ' દાલગાલગા ' દાદા દાદા ગા

આપણે આ પ્રકરણમા દાલગાલગાના આવર્તનોવાઢી ધોડશી અને ચોધાસી રચનાઓ જોઈ હતી તેવી આ વગ્રીસી રચના છે. પક્તિની મધ્યમા આવતા વગ્રે યતિલઢો આતરપ્રાસથી સાધેલા છે. એક વે આથી જરા વિલક્ષણ પ્રકારની દ્વિપદીઓ જોઈએ.

જે શ્લોક સગરિ વદ્ધા તે જિય મેલિલિય પુજિયવ.

પિયવયણહિ વત્યાહરણહિ જિયજિયપુરહં વિસજિય ॥

મહાપુરાણ, પૃ ૪૫૮

અહીં વે યતિલઢો આતરપ્રાસથી સાધેલા છે. આપણે જોયેલા છંદોમા પચાવતી છંદ આવા આતરપ્રાસથી સધાયેલો છે. આ વગ્રે રચનાઓને આપણે પાસે પાસે મૂકી સરસાવી જોઈએ.

પમાવતી દા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા
 જે રુદ્ધા' સગરિ વદ્ધા' તેણિવ મેલિલિવિ પુજ્જિય
 દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલલ

પહેલો યતિસહ શ્રાદ્ધ કરતા વીજો યતિસહ પમાવતી જેવો જ છે, પમાવતી પેઠે જ આતરપ્રાસ ધારણ કરે છે, અને અત્ય યતિસહ પળ પમાવતી પ્રમાણે જ ચાલે છે માત્ર પમાવતાનો એક છેલ્લો ગા આમા નથી, તેનો પુલાસો સ્પષ્ટ છે કે અક્ષરમાત્રાસહનમા એ લુપ્ત થયો છે હવે પમાવતીમા વીજો પ્રાસધારક યતિસહ દાદા દાદા' છે તેની પહેલાનો એ પ્રાસધારક યતિસહ દા દાદા દાદા' એટલો લાવો છે તેને વદલે અહીં 'જે રુદ્ધા' દા દાદા એટલુ જ છે છતાં એટલો ટૂંકો સહ પછીના દાદા દાદા સાથે પ્રાસવદ્ધ છે અર્થાત્ એ પળ ઓછામા ઓછો એટલો લાવો એટલે કે અષ્ટક્ષર જોડીએ એ ટૂંકો છ એનો એ અર્થ થયો કે, એ યતિસહ સ્વત્ત્ર હોય એ રીતે સહિત થયો, એટલે એની અષ્ટકલમા સ્વત્ત્ર માયાઓ પ્લુતિથી પૂરવી જોડીએ એ પ્રમાણે તેનું પઠન કરી જોતા રચનાનો પાઠ મુદર થઈ રહે છે આ રીતે—

જે રુદ્ધા' સગરિ વદ્ધા' તેણિવ મેલિલિવિ પુજ્જિય
 દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલલ

આને જ મળતો વીજો દાસલો 'મહાપુરાણ'માથી મળે છે

હયકમ્મે જિણવરચમ્મે ઉવરિ ઉવરિ રકુ વિ ચઢ્ઢા.

કયગાવેં પલિવ પાવેં હેટ્ઠામુહુ રાઝ ધિ પઢ્ઢા.

મહાપુરાણ ૨૧, ૧ પૃ ૩૩૪

ઉપરની જ પદ્ધતિએ પ્લુતિ મૂકી આનું પઠન કરતા ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા લ

ઉપરની રચના કરતા અહીં એવું લઘુ વિશેષ છે પમાવતીમા અતે જે મુદ્ધ બાવતઃ હતો તે અહીં સહિત થઈ માત્ર લઘુ રહ્યો એ લઘુ પ્લુત થઈ આલુ ચતુષ્કલ પૂરે એટલે રચના વચીસી થઈ રહે

ઉપરની રચનાઓમા પ્રાસવદ્ધ અષ્ટકલોમા માત્ર પહેલુ જ સ્પષ્ટિત થયેલું છે. પણ વગ્ને એ રીતે સ્પષ્ટિત થયા હોય એવી પણ રચના મળે છે આપણે પ્લુતિની માત્રા ઝમેરીને જ જોઈએ.

પિયમેલડ્ઁ ' ગયકાલડ્ઁ ' એકાંહિ દિણિ સહકારિણિ ।

ણિરુવમસડ્ઁ ' સંધુરગડ્ઁ ' ણાહિતણયમણહારિણિ ॥

મહાપુરાણ, સધિ ૫, પૃ ૭૨

અર્થાત્ જેમ ચોપાયાનો સોઢ માત્રાનો પહેલો યતિલઢ યજ માત્રા જેટલો સ્પષ્ટિત થઈ તેમાથી દોહરાનો પહેલો યતિલઢ વચ્ચો, તેમ અહીં પણ પચાવતીમા આવતા પ્રાસવદ્ધ અષ્ટકલોની વચ્ચે માત્રાઓ સ્પષ્ટિત થઈ એ રીતે આ સ્પષ્ટિત-વ્યાપાર, જ્યાં જ્યાં સ્વતંત્ર પક્તિ ગણી શકાય એટલો લાવો યતિલઢ મઢી આવ્યો ત્યાં ત્યાં પ્રવૃત્ત થયો

હું આગઢ કહી ગયો કે અપમ્નશ પ્રવધોમા કઢવાને અંતે જે ઘટ્ટાઓ આવતી તેમા વપરાતી આ વધી દ્વિપદીઓ છે આવી તો ઘણી ભિન્નભિન્ન દ્વિપદીઓ છે, પણ તેમની વિવિધતા ઉપર દર્શાવેલા વ્યાપારોથી જ થયેલી છે. આ દ્વિપદી પ્રકાર અહીં નિરૂપાયો છે તો સાચેસાચે ઘટ્ટા અને દ્વિપદીના વિશેષ નામથી ઓઢાસાતી રચનાઓ જોતાં જઈએ વગ્ને 'પ્રાકૃત પંગલ'મા આપેલી છે ઘટ્ટાનો લક્ષણછદ નીચે પ્રમાણે છે

અય ઘટ્ટા

પિંગલ કઢ દિટ્ઠઁ છદ ઝકિટ્ઠઁ ઘટ્ટ મત્ત વાસદિટ્ઠ કરિ ।

ચઝ મત્ત સત્ત ગણ વે ધિ પાઞ મણ તિણિતિણિ રુહુ અત્ત ઘરિ ॥૧૧॥

પ્રા પં પૃ ૧૭૦

પઠન ઉપરથી, અને આ લક્ષણછદના વધારામા એક ગાહામા વિશેષ લક્ષણ આપેલું છે તે ધ્યાનમા લેતા તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

ઘટ્ટા ઢા ઢાઢા ઢાઢા' ઢાઢા ઢાઢા' ઢાઢા ઢાઢા ઢાલલ લ

ઉપરના લક્ષણછદમા પહેલા ઢલના અત્ત યતિલઢમા 'ઘટ્ટમત્તવા' એ દ્વિનીયીક અષ્ટકલ છે તેમ જ વીજા ઢલના પહેલા યતિલઢમા 'મત્ત સતગણ' પણ દ્વિનીયીક અષ્ટકલ છે, પણ એ છદનુ અગ નથી છદના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આવતી ઘટ્ટામા એ સધિ નથી એટલે ઉપર આપી તે જ ઉત્થાપનિકા વરાવર છે તેમા આતરપ્રાસ આવશ્યક છે, જો કે લક્ષણમા વહ્યો નથી એ રીતે એ પચાવતીની વહુ નજીક જાય છે

पञ्चावती दा दादा दादा' दादा दादा' दादा दादा दादा गा
घता दा दादा दादा' दादा दादा' दादा दादा दादा ल

तफावतने हवे शब्दोमा वताववानी जरूर रहेती नयी

बीजो छद द्विपदी लईए तेनु लक्षण 'प्राकृत पंगल', प्रथम वे छदोमा
आपे छे पठन जोता मने पहेलो लक्षणछद दोपवाळो जणाय छे एटले हु
बीजो छद लउ छु

सरसइ लइ पसाउ तहि पुहविहि करहि बइत्त कइअणा ।

महुअर चरण अत लइ दिज्जहु दोअइ भणहु बृहअणा ॥ १५३

आनी उत्पापनिका नीचे प्रमाणे थाय

द्विपदी दादा दादा दादा दादा दादा दादा दादा

उपरना लक्षणछदमा 'लइ पसाउ तहि' अने 'चरण अत लइ' ए बन्ने द्वितीयीक
अष्टकलो छे, अने घणी द्विपदीओमा ए अष्टकल ए स्थाने आवे छे पण
व्यापक तरीके (महापुराण सधि २, वडवक १३, वाँ १ पृ २९) ते ज्ञाव
क्याक वपरामेलो छे त्या जोता, ए स्थाने एनो प्रयोग अव्यभिचारी जणातो
नयी तेम ज घणी द्विपदीओमा ए सधि अते वपरामेलो जणाय छे जेमके
द्विपदीना दृष्टान्त तरीके 'प्राकृत पंगल' नीचेनी द्विपदी आपे छे

दाणव देव बेबि दुक्कतउ गिरिवर सिंहर कपिओ ।

हअ गअ पाअ घाअ उट्ठनउ धूलिहि गअण ज्ञपिओ ॥ १५५

प्रा पं पृ २६०

अही अते 'सिहर कपिओ' अने 'गअण ज्ञपिओ' बन्ने लदागालदा छे अने उपर
कहेला 'महापुराण'ना कडवानी घणी द्विपदीओमा आ जसधि अते आवे छे अरुवत्त
'प्राकृत पंगल'भायी पहेली उतारेली द्विपदी जोता जणाशे के छइनु ए, अविचल
अग नयी, पण घणी द्विपदीओमा आ अते आवे छे अने तेयी आ छदने एक
विशिष्ट ढाळ मळे छे, वली आ द्वितीयीक मधि, पक्तिमा ठेठ अते आवतो
होय एवा दाखला विरल ज छे माटे आ लक्षणने हु नोधवा लायक लक्षण
गणु छु अरुवत्त, आ वधी ३२शे रचनाओ छे एटले सूटतं मानाओ
विलम्बन के विरामभा पुराय छे ए याद राखवु जोईए

आठमा प्रवरणना क्रमे चालता हवे आर्याभूषना छदो लेवा जोईए
आपणे जोई गदा वे संस्कृत पिंगलकारोए आर्यानि अगे घणो विचार कयो छे
अने तेयी आर्यानु स्वरूपा बह्व ज चोक्कम धायु छे चतुष्पलसधिमेल रावधी

મંથેદન ઘાતિ યાગે છે. પણ તે સાથે સાથે એનને જગનની આવશ્યકતા અને તે પણ અમુક જ સ્થાને શા માટે જણાઈ? જગનનો નિષેધ કરતા કરતા પણ પિંગલકારો મેને અમુક સ્થાને આવશ્યક જમ્મર માને છે. જેને કે 'પ્રાકૃત પેંગલ' મટે છે:

एवमे जं मृत्तमन्ती मे पाञ्चके नि होष्ट सगृहिणी।

પામ્મ-હીણા રટા વેસાં વહુ પામ્મના હોઈ ॥ ૬૩

પ્રા. પં. પૃ. ૧૧૮

જગનનું એક નામ નાયક છે. એ શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરીને વહે છે આર્યા ને ગાથા, તેમાં એક નાયક હોયતો કુલવતી, એ નાયક હોયતો સગૃહિણી, નાયક વિનાની રાહેલી અને વહુ નાયકવાળી વેદ્યા થાય. પ્રાકૃત 'સગૃહિણી'નો અર્થ એક ટોકારાર વિધવા થયા પછી પરણેલી (એજન) અને વીજી વ્યભિચારિણી (એજન પૃ. ૧૧૯) આપે છે. અર્થાત્ અહીં જગનનો વિરોધ તો છે તે સાથે તેની આવશ્યકતા પણ વહી છે. 'વૃત્તજાતિસમુચ્ચય' આ જ વાત વીજી રીતે વહે છે.

ठाणटिऊओ पसाहइ ठाणहरहियो (अ)जेण विनडेइ।

મજ્ઞાથ પિન્ન લઘઈ તેણ ગુર મંજ્ઞઓ રાખા ॥

વૃત્તજાતિસમુચ્ચય

“પોતાને સ્થાને રહેલો સોમા આપે છે. સ્થાન રહિત થતા કોપે છે. મર્યાદા ઉત્તલમતો નથી, તેથી મધ્યગુરુ (જગન) રાજા કહેવાય છે.” અહીં પણ જગનનો નિષેધ અને આવશ્યકતા વચ્ચે વહેલી છે. અને વિચાર કરતા તેનો નિષેધ અને આવશ્યકતા તેના એક જ લક્ષણમાથી ઊભા થતા જણાય છે. એ લક્ષણ તે તેનું વિકટત્વ. જગન સિવાયના વધા ચતુષ્વર પર્વ્યંઓ ઉચ્ચારણમા વહુ જ લીસાં છે, ફીસાં છે. એ લીસાપણુ લાવે માલે અશ્ચિકર લાગે છે તેમાં પણ આર્યા જેવી લાવી પક્તિમા તો તે અશ્ચિકર લાગે જ અને તેથી ત્યા વિકટત્વ આવશ્યક બને છે. જમવામા જેમ પોંચી વસ્તુઓમા થોડી વટક માવે છે, તેમ. અને તેથી તેને છઠ્ઠે સ્થાને આવશ્યક ગણ્યો પાંચ સ્થાન મુખી લીસા સધિઓ આવતા અશ્ચિ અપચિત થાય તે છઠ્ઠે સ્થાને જગનથી લુપ્ત થાય. તેને છઠ્ઠે જ આવશ્યક ગણ્યો એનું કારણ એ કે એની પછી પાછા વીજા સધિઓ આવે જેથી પંક્તિ પૂરી થયા પહેલા એનું વિકટત્વ લુપ્ત થાય. અને એ રીતે પાછી પક્તિ લીસી બની રહે નરસિંહરાવ પોતાની રીતે આ વાત રજૂ કરે છે.

“લગાલ — એ લઘુગુરુ યોજનાનું સ્વરૂપ એવું છે કે લના નીચાણમાથી ગાની દોષંતાના શિખર ઉપર ચઢી તરત લના નીચાણમા પડાય છે. આ ગતિ

હોડીની ગતિમા થતા ફેરફારના જેવી છે, પામીની સપાટી ઉપર થોડી વાર — તાલો વચ્ચે — સરલ ચાલીને પછી એક તરંગની ટોચ ઉપર ચઢી તરત હોડી પાછી સરલ સપાટીમા પડીને ચાલે ત્હેવુ માન જગણથી થાય છે, અને પક્તિમા ઝલ્લાસ મળે છે અથવા ક્વચિત્ ક્વચિત્ ન્હાનો તરંગ ઉપર ચઢી પાછી હોડી પડે ત્હેવુ માન પણ જગણથી થાય છે, ” (વસત, શ્રાવણ મઘત ૧૯૭૩, વર્ષ ૧૬, અંક ૭, પૃ ૪૬૨) આ જગણનો નિપેધ અને તેની છટ્ટા સ્થાને નિયુક્તિ ઘટે જગણના સ્વરૂપની ઝડી સમજે અને વલની સૂક્ષ્મ સંવેદનશક્તિ અને સર્જનશક્તિ દર્શાવે છે

સિદ્ધાન્ત તરીકે આપણે સ્વીકાર્યું કે જે જગણ મેળા ન આવી જાય એ રીતે પ્રથમ સ્થાને જગણ આવી શકે આ જાતનો જગણના પહેલો પ્રયોગ મને સદ્ગત રાજારામ રામશંકરના ‘નાગાનન્દ’ નાટકના ભાષાન્તરમા જણાય છે

સમાન કુલને વચનો સમાન રૂપાનુરાગ સંવધ
પરસ્પર પ્રેમ થર્કા, કરનારા પુણ્યવત જન વિરલા

નાગાનન્દ નાટકનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર પૃ ૩૬

આ પછી સ્વાભાવિક રીતે એ પ્રશ્ન આવે કે જગણના વિકલ્પે છટ્ટે સ્થાને સર્વલઘુ ચતુષ્કલ આવી શકે અને એ આવે ત્યારે તેના પહેલા અક્ષરે શબ્દ પૂરો થવાનો નિયમ શા માટે કર્યો? જગણ માથે આ સર્વલઘુ ચતુષ્કલને ઉચ્ચારણમા કશી સમાનતા નથી જગણ ઉત્પત્ત છે, સર્વલઘુ ફોસુ અને શિથિલ છે પણ આ કારણને લીધે જ આ સર્વલઘુ જગણના જેટલુ જ વિરલ બનેલુ છે અને એ વિરલત્વમા એ જગણના જેવુ જ છે એમ કહી શકાય શિથિલત્વને લીધે આ સર્વલઘુ ચતુષ્કલ જગણ જેટલુ જ અનિષ્ટ ગણાયેલુ છે ‘પ્રાકૃત પેંગલે’ જેમ જગણની અપ્રશસ્યતા આલંકારિક ભાષાથી કહી છે, તેવી જ રીતે લઘુબહુલત્વની અપ્રશસ્યતા પણ કહી છે તે કહે છે

તેરહ લઘુઆ વિપ્પી એઆઈસેહિ શક્તિણી મણિઆ ।

સત્તાઈસા વેશી સેસા સા સુદિણી હોઈ ॥ ૬૪ ॥

પ્રા પં પૃ ૧૧૧

બાર્યા તેર લઘુથી બ્રાહ્મણી, એકવીસ લઘુથી શત્રિયાણી, સત્તાવીસ લઘુથી મેંશ્યા, અને એવા વચારે લઘુથી સૂદ્રિણી થાય છે આ વિધાન લઘુનુ અનિષ્ટત્વ જ દર્શાવે છે અને લઘુજન્ય શિથિલતા જ એનુ કારણ જણાય છે

સર્વલઘુ ચતુષ્કલ શિથિલ છે એ સ્વરૂપ પણ તેના પહેલા અક્ષરે યતિ એટલે કે શબ્દાન્ત આવવાથી એનુ શિથિલત્વ ઘટે છે એ નરસિંહરાવનો અભિપ્રાય યથાર્થ

છે એના ગીતિ ઉપરના ત્રણ લેખમાં સર્વલઘુના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેઓ કાલિદાસનો લીધેનો યતિસદ્ છે છે

પ્રસીદ રમ્ભોઽધિરમસરમ્માત્ ।

અહીં છઠ્ઠો ગણ 'રુ ધિરમ' એ ચાર લઘુનો બનેલો છે તે સવધી તેઓ કહે છે "રમ્ભો" એ પાંચમો ગણ અને 'રુ' એ છઠ્ઠા ગણના આરમ્ભે આવેલો મઝી 'રમ્ભોરુ' શબ્દ બે ગણ બન્ને વહેંચાઈ જવાથી, બંને ગણમાં એ શબ્દ પગ મૂકીને ઝૂમી છે તેથી બન્ને ગણને જોડનાર અવોહો દાઘલ ધાય છે અને બે ગણ શિલ્પટતામાં ગૂંથાય છે . ઉપર વક્ષ્યા પ્રમાણે શિલ્પટતા સાધક બે ગણ ઉપરનું આક્રમણ ના હોય તો શિથિલતા આવે; ઉદાહરણ:—

(૧) અપરાધી નૂનમહ પ્રસીદ કાન્તે પરિહર સરંભમ્ ।

મામ હોય તો 'કાન્તે' અને 'પરિહર' એ બે ગણ જુદા જુદા શબ્દોને લીધે અશુભલિત રહી શિથિલતા પાત

(૨) "રાજે રેને અરણો મગલ કાઢા બનનિકટે જેવો"

(રા વેશવલ્લભ ધ્રુવકૃત 'વિક્રમોર્વશીય નાટક' આપૃતિ
૨ જી, અ ૫, શ્લોક ૪)

આ સ્થળે પણ ઉપર કહેલી સ્થિતિ જ આવે છે છઠ્ઠો ગણ—બનનિક વાર લઘુનો અને પાંચમો અને છઠ્ઠો ગણ જુદા જુદા શબ્દોને લીધે અશુભલિત રહી શિથિલતા આવે છે "

'વસત' માધ સવત ૧૯૭૩, વર્ષ ૧૬, અક ૧, પૃ ૩૫, ૩૬ પણ આ ઉપરાંત એક વીજી વાવત પણ હું નોંધવા ઇચ્છુ છું તે એ છે કે સામાન્ય રીતે શબ્દનો અર્થ એક જ લઘુ સધિ વહાર જાય એ ઇચ્છ નથી એવું એકથી વધારે વાર થતા રચના બિલ્પટ બને છે, અર્થવોધ વિક્ષિપ્ત ધાય છે આ વિક્ષેપકતા જ સર્વલઘુની પમદગી કરાવનાર તત્ત્વ છે જગણ ગીણતાલને દાઢી દે છે તેને લીધે વિકટ બને છે, વિક્ષેપક બને છે તેમ આ સર્વલઘુ ચતુષ્કલ પણ આગળા શબ્દનો છેલ્લો એક જ લઘુ તેમાં આવે છે તેને લીધે વિક્ષેપક બને છે અને એ જા છઠ્ઠા સ્થાનના, જગણના સ્વરૂપનો નહીં તો, એક ભિન્ન સ્વરૂપનો ધિરલ અને વિક્ષેપક પ્રયોગ બની રહે છે

અને છઠ્ઠા સ્થાનનો પ્રયોગ વિક્ષેપક છે માટે જ એવો નિયમ છે કે એની પછી સાતમે સ્થાને જો સર્વલઘુ આવે તો ત્યાંથી નવો શબ્દ શરૂ થવો જોઈએ આ સવધી મતમેદ છે, તે આપણે ગયા પ્રવચનમાં (પૃ. ૩૨૦) જોઈ ગયા છીએ

હાયાધુ, આ સર્વલઘુ સવધી નિયમ, છઠ્ઠો સધિ ગમે તે હોય, એટલે કે છઠ્ઠા સધિના વચ્ચે વિકલ્પોમા પ્રવર્તતો માને છે, અર્થાત્ છઠ્ઠાના સ્વરૂપથી એને સ્વતંત્ર માને છે, ત્યારે 'વૃત્તરત્નાકર' છઠ્ઠો સર્વલઘુ હોય ત્યારે જ તેને પ્રવર્તતો માને છે. હુ હાયાધુનો મત સાચો માનુ છું તેનું કારણ એ છે કે છઠ્ઠે સ્થાને એક વિશેષકારક તત્ત્વ આવ્યા પછી, તે પછી તરત જ શબ્દભગનો વીજો વિશેષ અનિષ્ટ છે જેમ રચનાના પ્રારંભમા અવિશેષ આવશ્યક છે તેમ જ અતે પણ આવશ્યક છે અને છઠ્ઠો જ સધિ વિશેષકારક છે ત્યારે તો વિશેષ કરીને સાતમો વિશેષકારક ન જોઈએ પ્રયોગો જોતા પણ આ હાયાધુના મતને જ સમર્થન મળતું મને જણાય છે. સાતમે સ્થાને સર્વલઘુના દૃષ્ટાન્તો મેઢવવાની દૃષ્ટિએ 'જ્ઞાનપંચમીકથા'માની ત્રીજી અને ચોથી કથાની દરેકની સવાસો આર્યાઓ હુ જોઈ ગયો તો તેમા સાતમા સ્થાનના વધા સર્વલઘુ ચતુષ્કલ સધિ-ઓમા સધિના પ્રારંભથી જ શબ્દ શરૂ થાય છે આ વધા દૃષ્ટાન્તોમા છઠ્ઠો સધિ જગણ જ છે, એટલે છઠ્ઠો સર્વલઘુ હોવાની આવશ્યકતા પરાસ્ત થાય છે. પહેલી વધામા આવા ચાર દૃષ્ટાન્તો છે વીજીમા ત્રણ છે. હુ દરેકમાથી વચ્ચે લઉં છું.

(૧) તદિવસે જિચ્ય તીએ ગમ્મે સુહ-અસુહકમ્મ પરિયરિઓ !

શ્લો ૧૬

(૨) દેસતિ વહુજણાણ ધમ્મ જિણદેસિય ચ પડિદિયહ !

શ્લોક ૧૧૧ જ્ઞાનપંચમીકથા ૩ મહાકથા પૃ ૨૫, ૨૬

(૩) ઉવગરણેણ સમેયા રધણે સુવ્વયા વિ ઝહ્કુસલા !

શ્લો ૨૫

(૪) જહ્ ચિત્ત ન વિસુદ્ધ તા જાણ તવોવળ પિ ધરસરિસ !

શ્લો ૧૨૧, એજન, પૃ ૩૨, ૩૩

ચારેય દૃષ્ટાન્તોમા છઠ્ઠો સધિ જગણ છે, અને ચારેયમા તે પછી સર્વલઘુ સધિ આવતા સધિના પ્રારંભથી શબ્દ શરૂ થાય છે એટલે નિયમ હાયાધુ પ્રમાણે એવો જ ગણવો જોઈએ કે સાતમો ગણ જ્યારે જ્યારે સર્વલઘુ હોય ત્યારે ત્યારે તેમા પહેલા લઘુથી જ શબ્દનો પ્રારંભ થવો જોઈએ. વીજી ગીતે કહીએ તો શબ્દનો અને સધિનો પ્રારંભ એક સાથે થવો જોઈએ. આ નિયમ સર્વલઘુ માટે જ પરવાનું કારણ હુ માનુ છું કે વધા પર્યાયોમા સર્વલઘુ જ્યારે જે શબ્દો વચ્ચે વહ્ચાય છે ત્યારે જ સીધી વધારે વિશેષ કરે છે. વીજા સધિઓ એવો વિશેષ કરતા નથી.

આર્યાના પૂર્વાર્ધમાં છઠ્ઠે સ્થાને લગાલ કે લ'લલલ મૂકોને પથપઠન અતિ લૌસુ થતુ અટકાવ્યુ તો ઉત્તરાર્ધમાં એ જ કામ છઠ્ઠા સધિને યોજી રીતે વિશેષ-કારક કરોને કર્યુ, અહીં સધિનુ જ સ્થાન કર્યુ, — એ ચતુષ્કલની ત્રણ માત્રા કાપી નાહી ત્યા માત્ર એક લઘુ રહેવા દીધો. એથી ચાલ્યો આવતો ચતુષ્કલ-પ્રવાહ વિચ્છિન્ન થાય, તેમા વિશેષ આવે એ દેસોતુ છે. અને પઠન પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. અને આ પ્રમાણે ત્યા ચતુષ્કલો ઓછાવામા મુદ્કેલી પડે એવુ થવાનુ છે માટે તેની આગલુ ચતુષ્કલ સર્વલઘુ હોય તો ત્યાથી શબ્દારંભ થવો જોઈએ એવો નિયમ કર્યો જેથી એ ચતુષ્કલનો સસ્કાર બરાબર પડે. અહીં પણ એ નિયમ સર્વલઘુ માટે જ છે. આ પ્રમાણે આર્યાના પરપરાપ્રાપ્ત નિયમોનો પૂરો છુલાસો થઈ રહે છે, જો કે યતિ અને પઠનનો પ્રદન હજી વિચારવાનો રહે છે. પણ એ તરફ જઈએ તો પહેલા હજી મધિઓ વિશેનો જ એક પ્રદન વાકી રહે છે તે જોઈ લઈએ.

આપણે આગલ જોઈ ગયા કે વધી ચતુષ્કલમધિ રચનાઓમા એ ચતુષ્કલોની જગાએ લદાગાલદા કે દાલગાલદા આવી શકે છે. તો એ દ્વિતીયીક અઘ્ટકલ સધિને આર્યાયૂથમા અવકાશ આપવો કે નહીં એ પ્રદન રહે છે. નરસિંહરાય એને અવકાશ આપવો એવો મત દર્શાવે છે અને તેને માટે તેઓ નીચેના દૃષ્ટાન્ત સાસ રચીને મૂકે છે.

ચિના જ્ઞાન જે ઘોલે તે નર હલવો પડે જ્ઞાનિયર્ગે.

મગ્નમાન થઈ ઊભો દુર્યોધન તે લાગે હસી કૃષ્ણા.

એજન, પૃ. ૩૫૦

પહેલા દૃષ્ટાન્તમાં આર્યા લદાગાલદાર્યા અને વીજામાં દાલગાલદાર્યા શરૂ થાય છે. એટલુ જ નહીં ક્યાક આ દ્વિતીયીક સધિ દ્વિત્વા સ્થાનના જગથનુ કામ પણ કરે છે એમ તેઓ બતાવે છે. ગોતિની ચર્ચામા તેઓ દૃષ્ટાન્ત આપે છે:

“પવિત્ર જન્મો ત્યાથી પાવન તેને કોણ કરે યોજુ ?

(મણિલાલ દ્વિવેદીનુ ‘ઉત્તર રામચરિત’)

અને પછી વીગધા દીપ્ત આપે છે:

“(અહિ ‘કોણ કરે’ એ શબ્દો ઉત્પાદીને ‘કરે કોણ’ એમ કાર્યાથી સંધિલ્ય ગુણારામે; મ્હે જ મ ૧૮૮૪ મા જૂના ‘બુદ્ધિપ્રવાસ’ માં પૃ. ૧૨૭-મે તે ચતાવ્યું હતું.)”

એજન, પૃ. ૭૩૦

અહીં મણિભાઈની મૂળ પંક્તિમાં છઠ્ઠે સ્થાને આવશ્યક જગથને સ્થાને 'કોળક' ગાલલ આવતો હતો. નરસિંહરાવે સૂચવેલો ફેરફાર 'કરે કો'થી ત્યાં લદા-ગાલદા બને છે, અને તેથી પંક્તિમાં શ્લેષ આવે છે એ સાચું છે. સ્વરી વાત તો એ છે કે એ સ્થાને કંઈક પણ વિક્ષેપ દૃષ્ટ છે, તે અહીં આ સધિથી બની રહે છે, એટલે રચના આસ્વાદ્ય થાય છે.

પ્રો. દ. ક. ઠાકોર તો આ અષ્ટકલ સંધિ સ્વીકારે છે એટલું જ નહીં એમણે એના અનેક પ્રયોગો કર્યા છે, જે તેઓ આ ગીતિની ચર્ચાના સવધમાં જ દર્શાવે છે. જેમ કે:—

“મ્હોર કરું તુજ અર્પણ ચાપ ચ્હઢાવી રહેલ મનસિજને;

ઉત્તમ શર પાંચેના બની વીધ જા પથિકબધૂજનને.”

વસંત, 'ચૈન, સંવત ૧૯૭૪ વર્ષ ૧૭, અવ. ૩. પૃ. ૧૫૧

અહીં 'બની વીધ જા' એ લદાગાલદા છે. આર્યામૂયમાં આ અષ્ટકલ સંધિનો પણ સૌથી પહેલો પ્રયોગ મને 'નાગાનન્દ' નાટકના ભાષાન્તરમાં જ મળે છે:

વિધિ હરિહરને પણ જે, ગર્વને લિધે નમી ન જાણે તે

શેઠરક આજ તુજને નમુ છૂ નવ માલિકે, મના બ્હેલી.

નાગાનન્દ નાટકનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પૃ. ૩૧

અહીં 'ગર્વને લિધે' એ લાલગાલદા છે.

આ રીતે આ પ્રયોગો સિદ્ધાન્તથી ગાંઠા છે, અને કવિપ્રયોગોથી અર્વાચીન કાલમાં સમર્થિત છે. પણ એમ હોય તો દોષિત કરેલા મગનભાઈ ચતુરભાઈના નોંધેના પ્રયોગો વિચારવા રહે.

લતા ગેરબી પાડુ પાડુ પયો

અને

પચ્ચાણનું શ્વેષ્ટ વાળ તું ધા

અહીં ન સ્વીકારવાનું કારણ એક જ હોઈ શકે કે અહીં એક જ યતિશ્વંડમાં--
લાલગાલદા કે લદાગાલદાના એકને બદલે બે પ્રયોગો થાય છે. અને એમ થતાં સંવાદનો પ્રકાર બદલાઈ જાય છે આ મેઢ બદલાઈ જાય છે એ મતને એક વીજી રીતે પણ સમર્થન મળે છે આપણે આગળ (પૃ. ૩૭૮) જોઈ ગયા કે અષ્ટકલના બે આધતંનો આવતા હોય એવા જુદા જ છંદો પિંગલો આપે છે. મલચત નહીં જેવો વાક્યતંને અવલંબી છંદને નવું નામ આપવાનું બલણ પ્રાચીનોમાં

અમર્યાદિ હતુ છતાં અહીં તો આપણે કહી શકીએ કે આ સધિના વે આવર્તનોથી મેઢનું સ્વરૂપ વદલાય છે પઠનની અસર જરૂર વદલાય છે એટલે નરસિંહ-રાવતે વાધો હું આ કારણથી સ્વીકાર છું આ પદ્ધતિની વિચારણાથી આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે પ્રાચીન ઇન્દ્ર શાસ્ત્રીઓ આર્યાપૂથમા આ સધિને અવકાશ નહીં આપોને આર્યાને અમુક જ સ્વરૂપની શુદ્ધ રાખવા ઇચ્છતા હતા અને તેથી મૂઢ આર્યામા આપણે જે પરપારો સ્વીકાર્યા, જગણ સવધી અને આ અઘટવલ સવધો, તે પણ અસ્વાદરૂપ જ ગણવા જોઈએ આપણે એકદરે સ્વીકારવું જોઈએ કે આર્યાના મૂઢ નિયમો કલાની આવશ્યકતાની વધુ સૂક્ષ્મ સમજણ દર્શાવે છે

હવે આપણે આર્યાના પઠન સવધો વિચાર કરીએ મેં ગયા પ્રકરણમા કહ્યું છે તેમ જાતિછદોમા હું યતિને વિલગનાત્મક કે વિરામાત્મક સ્વીકારતો નથી એ માત્ર, એ સ્થાને શબ્દ પૂરો કરવાની ભગીરૂપની છ અને આ વાગતને વિપુલા ગામની સ્વીકારાયેલી આર્યાથી સમર્થન મળે છે આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ વિપુલા આર્યામા વાર માના એ યતિ નથી આને હું પછીથી પેસી ગયેલી શિથિલતા માનતો નથી આપણું શાસ્ત્રવધનનું સામાન્ય માનસ જોતા શિથિલતા પછીથી પેસી ગયેલી હોય એ શક્ય લાગતું નથી એ એવી શિથિલતા હોત તો પિંગલ તેને સ્વષ્ટ રીતે યતિભગ માનત અને એ શિથિલતા જ હોત તો કાલિદાસ જેવો છદોનો સૂક્ષ્મ કલાવિદ એનો પ્રયોગ ન કરત આપણા શિષ્ટ કવિઓ એ તો પિંગલમા યતિસ્થાને શબ્દ તોડવાની જે છૂટ આપી છે તે પણ કદાઈ ભોગવી નથી તો આ એક આર્યાનો વાગતમા કાલિદાસ એમ કરે એ સમ્ભવતુ નથી કાલિદાસની એ આર્યા નીચે પ્રમાણે છે

ईवीसिचुम्पिआइ भमरेहि सुउमारवेसर सिहाइ ।

आदसअदि दअमाणा पमदाओ सिरीसकुगुमाइ ॥

અહીં પ્રથમ દલમા પવિત્રની અદર આવતા સાનુસ્વાર ઇ અને હિ વચ્ચે લઘુ છે અને ત્રીજું ચતુષ્કલ 'આઇમ' એમ થતા યતિ રહેતો નથી 'ભમરેહિ' નો મ વારમી માત્રા થઈ ત્રીજા ચતુષ્કલનો ભાગ બને છે એવી જ રીતે વીજા દલમા 'દઅમા' એ ત્રીજું ચતુષ્કલ બને છે, અને ત્યાં આવેલા 'દઅમાણા' શબ્દનો ણ, ષોણ, ચતુષ્કલ, ચતુષ્કલ, ગાય છે એટલે, યતિ રહેતો નથી, યતિ સત્પી, હોય તો કદી લુપ્ત થાય નહીં, આધીપાછી થાય નહીં એટલે હું આ યતિને પણ જાતિછદોની યતિ જેવી માત્ર એક છદોભગી જ માનું છું એ રીતે આર્યાને પણ હું સઢગ પઠન કરવાની રચના જ માનું છું અને ત્રીજા માત્રાનું સઢગ પઠન ન થઈ શકે એમ પણ ન કહી શકાય એ રીતે એ પણ ચત્રીસી રચનાની

અત્ય વે જ્ઞાનાનાં યજ્ઞનયી થયેલો પ્રકાર જ ગણાય આર્યાનાં અતે ગા આવશ્યક છે તે ચાર માત્રાનો પ્લુત થઈ ત્યાં વચ્ચેસ માત્રા પૂરી થઈ રહે છે પણ તે સાથે આર્યાનાં વીજાં દલનાં પઠનનો યજ્ઞસ વિચાર કરવાનો રહે કારણ કે તેમા છઠ્ઠુ ચતુષ્કલ ત્રણ માત્રા જેટલુ યજ્ઞસ થાય છે દલપતરામ એ યજ્ઞસ માત્રાવાળા ચતુષ્કલને નિસ્તાલ રાખી સાતમાની પહેલી માત્રાથી તાલ શરુ કરે છે પણ આપણે જે રીતે તાલ સમજીએ છીએ એ રીતે એ શક્ય નથી

। । । । । । । ।
દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લ દાદા ગા

પાંચમા ચતુષ્કલની પહેલી માત્રાએ તાલ પડ્યો પછી શુ પાંચ માત્રાએ તાલ પડ્યો એમ ગણવુ ? ચતુષ્કલ સધિના મેઢમા એ શક્ય નથી. હુ માનુ છુ કે ત્યાં અતે લદાગાલદા સધિ વને છે અને તેની વીજીં લઘુ માત્રા પ્લુત હોય છે આ રીતે

। । । । । । । ।
દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લદાદાગા—

મા, માત્રાઓ મેઢવવાને કરેલી કોઈ યુક્તિ નથી જે રીતે પરપરાથી પઠન થાય છે તેને સૂક્ષ્મતાથી જોતા મને ત્યાં એ અષ્ટકલ સધિ જણાયો છે અને તેથી એ યતિચ્છેદ આજો સઘ્ન ચતુષ્કલ સધિના આવર્તનોનો થઈ રહે છે પક્તિને ઠેઠ અતે લદાગાલદા આવે તે વિરલ છે પણ દ્વિતીયા તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ આર્યા વિશે બાટલુ કહ્યા પછી આર્યાયૂચની વીજીં રચનાઓ, જેથી કે ગીતિ, માટે યજ્ઞસ કશુ કહેવાનુ રહેતુ નથી

આર્યાનાં પઠન મવધી મેં જે ઉપર કહ્યુ તે જાતિચ્છેદના અત્યતમ સમીતવાળા શુદ્ધ પઠનની દૃષ્ટિએ કહ્યુ છે પરંતુ તે સાથે નોંધવુ જોઈએ કે અત્યારે આર્યા અને ગીતિઆ આપણા સાસ્ત્રીઓ અને હરદાસ વાવાઓ અમુક રીતે જ ગાય છે એ રીતે ગાતા તેમા મધ્યવતિ વધુ દૂઢ રીતે આવે છે અને આજુ ગીતપઠન પ્રલપ્તિ સ્વરોથી તિયત સઘ્નની માત્રાથી ગવાય છે તેમા પહેલી વાર વાર માત્રા પછી ચાર માત્રાનો અવકાશ આવે છે જે સ્વરોનાં વિલંબનથી પુરાય છે, અને દલનાં અતે આવતા ગુરુ પછી વઢી વીજુ છ માત્રાનુ વિલંબન થાય છ એ રીતે આર્યાનુ, પહેલુ દલ કુલ ચાઢીસ માત્રાનુ વને છે અને વીજુ પણ ગાનામા એટલી જ માત્રાનુ થાય છે આ ગીતપદ્ધતિ મેં ગુજરાતમા સર્વત્ર જોઈ છે અને હુ માનુ છુ કે મહારાષ્ટ્રમા પણ એ જ રીત છે આના સસ્કારો એટલા વધા દૂઢ છે, કે હવે વદાચ વિપુલા આર્યા આપણે ત્યાં ન રવાય. એમ કરવા જતા યતિની રદ અપેશાને આધાત પહોંચે અને

છતાં આપણુ રચિત્ર ધોમે ધોમે એટલું લખવિત્ર થતુ જાય છે કે વિપુલાર્થી
પણ એ મર્યાદા નથી.

અર્થાર્થાન માઝમા આર્થાનુષંગ પ્રયોગો પણ ઓછા થયા છે આપણા
નવા ગવિઓને અસરમેઝ શ્રુતી વધારે પ્રિય અને હનિતર થઈ પડ્યા છે એ
નિવારણ એનું કારણ હોય પણ આપણા પ્રચાંગસોલી પ્રો. ઠાકોરે આર્થાનો પણ
વિસ્તાર નથી છે અને તે શ્રુતિ પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે તેમજ પોતે તેને
આર્થાતિજન નહીં છે હું એ ચાલના વે છદો ઉતારું છું.

પૂના અને મુઘર્દ

૧. પૂના મુઘર્દ તુલના સારે કરી મેમ નવિજન તો ।
પૂના શુદ્ધત સોઢે મુઘર્દ રતાવર કટિ પર ધરતો

૪. આર્થાના પઠન સઘા 'પ્રાણત પેગલ'મા એ મોતિ છે.

પઠમ પી એમાઝ વીએ તિહસા વિચમ જાઆ ।

તોએ મઝરર ટુનિઝ અહિરર ટુનિઝ ચઝત્ત્વા ગાહા । ૬૨ ॥

પ્રા પે પૂ ૧૧૭

અર્થેવો છે કે ગાયાના પહેલા પાદનુ પઠન હસગતિ જેવું, યોજાનું નિહની ફાઝ
જેવું, યોજાનું ગજવરનો ગતિ જેવું, અને ચોથાનું સર્વ જેવું 'પ્રાણત પેગલ'ને
આવી આલંકારિક ભાષાના સાથ છે આગળ જગનની વાવતમા જગનના
પર્વાય નામા શબ્દ પર ફલેવ કરી ગાયાને રહા વગેરે નહીં, અને લઘુના ઓછા
વધારે ભરાયા ઉતરચી શ્રાહ્યો કશિયાળો વગેરે નહીં ત્યાં આપણે જગનની
અમુક સ્થાને આપશ્યવતા અને અન્યથ પ્રશસ્ત્યાપ્રશસ્ત્યતા તથા લઘુના ભરાવાની
અપ્રશસ્ત્યતા, એટલું તો સમજી શકતા હતા, પણ ઉપરના વર્ણનથી તો એવી પણ
ઓછા પ્રવાસ પડે છે. વધારેના વધારે એટલું નહીં થવાય છે કે પ્રથમ પાદ એટલે
યતિલ્લહ ટૂકો છે, તે ધીમે ધીમે ગવાય એટલે એની હસ જેવી મયર ગતિ નહીં
વીજો યતિલ્લહ લાવો અઢાર માત્રાનો છે એટલે એની ગતિને નિહની ફાઝ
સાથે સરસાવી (જેમ શાર્દૂલવિશ્રીઢિતમા લાંબા યતિલ્લહને નિહની ફાઝ સાથે
સરસાવ્યો છે તેમ) ત્રીજાની ગતિને ગજગતિ સાથે સરસાવી, ગજગતિ પણ ધીમી
હોય છે પણ પહેલા યતિલ્લહની ગતિ હસ જેવી અને વીજાની ગજ જેવી એવો જે
ભેદ વર્ચો તે તો માત્ર ઉપમાર્થવિધ્ય માટે જ વર્ચો હશે, કારણ કે વગ્ને યતિલ્લહો
સરસા છે છલ્લાની ગતિને સર્વ જેવી નહીં તેનું કારણ તેમા ચતુષ્કલ સધિઓનો
પ્રવાહ છઠ્ઠું ચતુષ્કલ, સહિત થઈ ગતિ સ્થલિત થાય છે એ હાલ જોઈએ એવી
રીતે વર્ણનને થેસતુ કરી શકીએ છીએ પણ પઠનપદ્ધતિ નક્કી કરવામા વર્ણન
માર્ગદર્શક થઈ શકે એવું નવો વઢુ આલંકારિક ભાષાનો આ દોષ છે

પૂળાની સરિતાઓ ઉદવિલાહિયો રસલત મુવડની,
મહિયોધન ટેકરિયો એકે અવરે શિશુવનધન સહ શી ગિરણી.

શિવાજી કદમે અન્નિત અય મહિત પાર્વતી મુકુટે
એક ધરે છે જોડી ભક્તિજ્ઞાનયી અમર વની નિકટે;
અવરે ભવ્ય સનાતન ધારાપુરિની ત્રિમૂર્તિ, કન્હેરી
ગુફાહારમા સમામડપે અમોઘવત્સલ તે મુદિતા ધેરી.

ભગનાર (દં. સ. ૧૯૪૨) પૃ. ૨૯૨

આ છંદ વિશે પ્રો. ઠાકોર કહે છે: “લક્ષતા લક્ષતા આ નવો છંદ
બેસી ગયો. એને ‘આર્યાતિલક’ નામ આપુ છું. પક્તિ” ૧ લી — આર્યાની
વીજી પંક્તિ; ૨ અને ૩ — આર્યાની ૧ લી પક્તિ; ૪ થી — પૂર્વાધમા ચાર
માત્રા ચઘારે, ઉત્તરાધ, આર્યાની ૧ લી પક્તિનો: એ પ્રમાણે એનું માપ છે.”
(ભગનાર ટિપ્પણ પૃ ૭૯) વિશેષ એટલું વતાવવા જેવું છે કે અહીં છટ્ટે
સ્થાને જગન મૂકવાનો કે ત્યાં સર્વલઘુ ચતુષ્કલ આવ્યું હોય તો પહેલે લઘુએ
સબ્દ પૂરો કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો નથી. પણ તેથી સાસ મેઢ વગડતો જણાતો
નથી. કારણ કે આથી રચના જુદી છે. વીજુ એ કે ‘ઉદવિલાહિયો’ એ
દ્વિતીયીક અષ્ટકલ સંધિ છે અને ત્રીજુ એ કે અવતરણની છેલ્લી પક્તિમાં
પહેલા યતિજંડમા એવા બે દ્વિતીયીક સંધિઓ લાગલાગટ પાસે આવતાં મેઢ વડ-
લાય છે, અને તે ગીતિ જેવો સુન્દર તૃતી લાગતો આથી રચના તેમ છતાં
નવી છે, અને કોઈને નિતાન્ત સુન્દર ન લાગે તો પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય
છે. નવો પ્રયોગ સાચી દિશાનો છે.

પ્રો. ઠાકોરે આર્યાના એક વીજા પ્રકારનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનો જલેલસ
આપણે હમણા ગીતિના સ્વરૂપની ચર્ચા જોઈ તેમા આવે છે નરસિંહરાવ એ
આર્યામાં ક્ષતિ વતાવે છે કે તેના પહેલા યતિજંડના છેલ્લા ચતુષ્કલમા એક
માત્રા ઓછી છે. તે આર્યા નીચે પ્રમાણે છે:

પીરવ નૃપનૂ રાજ્ય, ધૃષ્ટોનો શાસક જગ આશામા,

ત્યા અવિનય કો આજ, મુગ્ય તપસ્વી કન્યા સહ માહે ?

(વ. ક. ઠાકોરનું ‘અભિજ્ઞાન સાકુન્તલ’ અક ૧, શ્લોક ૨૩)

વસંત, માર્ગશીર્ષ, સંવત્ ૧૯૭૪, વર્ષ ૧૬, અક ૧૧, પૃ. ૬૭૫

આના જવાબમા પ્રો ઠાકોર કહે છે: “મ્હારા તરજુમામા આવા ચાર શ્લોક
છે. . . . જે નવો આર્યા કે નવો ગીતિ, કે નવો આપણા પરપરાગત છન્દ:-

શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલો થોડું પણ વચગાંધ. આ ચાર દલોક નથી મિથ્ય રચનાના છે. એમાં વિપમ પાદ સોરઠીના છે અને સમપાદ આર્યા કે ગીતિના સમપાદને મળતા છે. એટલે એને સોરઠી આર્યા કે સોરઠી ગીતિનાં નામ આપુ છું." (વસંત, પંચ, સપ્ત ૧૯૭૪, પર્વ ૧૭, અક ૩. પૃ. ૧૪૯) સામગ્રી જતાં તેઓ પોતે એવી યીજી એ સોરઠી આર્યા ડનારે છે તે જોઈએ :

રાજાએ શુ ધર્મ ચીતરવો મદિં રુચે ન મર્યું હાયે ?

— મતામદના ધર્મ ગ્યાં થ્યાં એવા સદોષ જ તે.

એજન, પૃ. ૧૫૮

આ યીજી સ્તોત્રના આર્યાસિકમાં જગજનુ સ્થાન સાચવ્યું છે, ફહેલામા સાચવ્યું નથી, તેથી રચના લૂલી લાગે છે એ તો દેસીતુ છે એટલે આવી સોરઠી આર્યામાં પણ આર્યાની સાસિયતો રાખવી સારી એટલું તરત જણાશે પણ નરસિંહરાવની ચર્ચાનો એ વિષય નથી. એમણે મૂઝ મુદો એ ચર્ચો છે કે સોરઠીના યતિસિકો સાથે આર્યાના યતિસિકોનું આ મિથ્યન સુબ્રાવ્ય છે ? — સવાદો છે ? નરસિંહરાવ એ વિશે નીચે પ્રમાણે કહે છે : "સાત જોવાનું એક એ છે કે એ મિથ્ય રચનામાં લયવપ સાચવાય છે કે કેમ ? એ સકલનામાં ઘટનામાસ્ય છે કે કેમ ? મને તો લયમગ સ્પષ્ટ લાગે છે, અને ઘટના કાલિવાલ્લી જણાય છે, . . . મૂને તો આ રચના જોઈને, મળપતિનું માધુ કપાઈ ગયેલું ચન્દ્ર-લોકમાં પડપાથી હાથીનું માયુ લાવીને ઘડ ઉપર બેસાડ્યું તે કથા યાદ આવે છે." (એજન, જ્યેષ્ઠ, સપ્ત ૧૯૭૪, પૃ. ૨૭૧) નરસિંહરાવને આ સંયોજન વિસવાદો જણાયું. પણ સવાદના સસ્વાર માટે પણ અભ્યાસ અને પરિચયની જરૂર હોય છે. આ જ જાતનું મિથ્યન આઠમા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છૂડામણિમાં પૂર્વાર્ધે દોહરો છે, ઉત્તરાર્ધે આર્યા છે અને બેરાલુમાં ત્રણ પાદો કે યતિસિકો દોહરાના છે અને ચોથો યતિસિક આર્યાનો છે આ રચનાઓ દોહરાને કેટલી વધી મળતી છે એ વતાવવા પ્રથમ દોહરાનું અને પછી તેમાં જ થોડા ફેરફાર કરી રચેલ છૂડામણિ અને બેરાલુનું દૃષ્ટાન્ત આપુ છું :

દોહરો : સોરઠિયો દૂહો મલો, મલી માલની વાત,
જોબન છાયી તારણી, તારા છાયી રાત

છૂડામણિ : સોરઠિયો દૂહો મલો, મલી માલની વાત
જોબન છાયી તારણી, તારાથી છાયલી રાત

બેરાલુ : સોરઠિયો દૂહો મલો, મલી માલની વાત
જોબન છાયી તારણી, તારાથી છાયલી રાત

જો દોહરા અને આર્યાનુ મિશ્રણ થયું તો સોરઠાના અત્ય યતિલઘ સાથે એનું મિશ્રણ ન જ થઈ શકે એમ ન કહેવાય. ઉપરના મિશ્રણમાં આપણે જોઈએ છીએ કે દોહરાનો પૂર્વયતિલઘ તેર માત્રાનો છે, અને આર્યાનો દાર માત્રાનો છે; અને એકને વઢલે વીજો મૂકી શકાય છે તો સોરઠાનો ત્યા આવતો ગાલાન્ત યતિલઘ અગિયાર માત્રાનો છે, એ પણ આર્યાના પૂર્વ યતિલઘની વધુ જ નજીવ છે, અને ત્યા કેસી જાય એવો છે આપણે આ બે રચનાઓ સાથે સોરઠી-આર્યા કે સોરઠી-ગીતિને પણ સ્યાન આપીએ ઉત્પાદનિવા.

સોરઠી-આર્યા { દાદા દાદા ગાલ' દાદા દાદા લડાલ દાદા ગા
દાદા દાદા ગાલ' દાદા દાદા લ દાદા ગા

આને સોરઠી-આર્યા કહેવી હોય તો કહેવાય, પણ એક વીજો રીતે પણ આના મેઢનો છુલાસો કરી શકાય અને એમ કરતા નરસિંહરાય બે છંદોનું મિશ્રણ કહે છે તે મિશ્રણનું અંબલબન પણ ન કરવું પડે. પૂર્વયતિલઘમાં બારને વઢલે અગિયાર માત્રા છે, અને એમ યતિલઘને પણ સ્વતંત્ર માની તેના માત્રા-લઘનનો વ્યાપાર આપણે આગળ અનેક જગાએ જોયો છે. એટલે જ એક યતિ-લઘિત આર્યાનું જ સ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય અને એ વધારે સાચું છે એ રીતે આના મેઢનો છુલાસો વધારે સમર્થ અને વસ્તુને અનુરૂપ બને છે અને જે સોરઠાનો પ્રાસ છે એ પણ આર્યા સાથે વિસવાદી નથી. એવી રીતે બે યતિલઘોનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપી પ્રાસથી સાધવાના પ્રયોગો આપણે રોઢામાં જોયા છે. (ગત પૃ ૧૩૧) અને ત્યા પણ આ જ અગિયાર માત્રાનો લઘ હતો.

૫ અહીં આન મળતો એક મિશ્ર રચના મને 'મૃચ્છકટિક'માં મળી છે તે નોંધુ છું.

જે અતબ્રલ જાણિઅ' માલ તુલિદ વહેદ માણુસે ।

તાહુ સ્થલણ ન જાઝદિ' જ ઠ' વન્તાલગદો વિવજ્જતિ ॥

મૃચ્છકટિક (Kale's Edition 1924) અવ ૨, શ્લોક ૧૪, પૃ ૫૬

આમાં સ્પષ્ટ રીતે પહેલા નળ યતિલઘો આર્યાના છે, અને ચોથો યતિલઘ તે વિયોગિનીના સમવાદનો છે આ પ્રમાણે

દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લડાલ દાદા ગા

દાદા દદા દાદા' લલગાગા લલગા લગાલગા

પણ આ નાટકનો સંસ્કૃત ટીકાવાર પૃથ્વીધર નીચેની ટીકામાં આને વૈતાલીય છંદ કહે છે અને ટીકા કરે છે "તુલિત લલિતમિતિ 'વા પદાન્ત' —"શ્ચિત્તિ બિન્દો-

તરીકે તેની પદોમા ગણના થાય છતાં એનું માપ એક જાતિછંદના જેવું જ સુઘડ છે એટલે અહીં તેનો ઉલ્લેખ આવશ્યક ગણુ છું. અજની ગીત સોથી પહેલું કાન્તે લખ્યું ગણાય છે, પણ યોજા કેટલાકાં છંદોમા તેમ કામા પણ, એમના મિત્ર રાજારામ રામશંકર તેમના પુરોગામી નીચે છે એમના 'નાગાનન્દ'ના ગુજરાતી ભાષાન્તરમા પૃ. ૪૩મે એક અજની ગીત છે પણ એના પ્રાસ મેઢવ્યો નથી એટલે એ હૃદ્ય જણાતું નથી. એટલે કાન્તનું જ અજની ગીત દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉતારુ છું :

વિપ્રયોગ

(અજની ગીત)

આવાગે એની એ તારા :

એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા :

તરુણ નિશા એની એ : દારા —

ક્યા છે એની એ ?

પૂર્વાભાષ, (આવૃત્તિ ૩), પૃ ૫૫

પહેલી ત્રણ પક્તિઓ સોઢ સોઢ માત્રાની એક જ પ્રાસથી સાથેલી છે. એમા ચાર ચતુષ્કલ સંધિઓ આવે છે એને ચરણાકુળની ત્રણ પક્તિઓ કહી શકાય. ત્રણેય પક્તિમા અત્ય ચતુષ્કલ ગાગા છે ચોથી પક્તિ ટૂંકી છે, દસ માત્રાની છે, ઉપરના પ્રાસથી વિખૂટી છે, અને એ ચરણાકુળની અત્ય છ માત્રાઓ સ્પષ્ટિત થઈને વનેલી છે અર્થાત્ એનો અત્ય ગુરુ આઠ માત્રા જેટલા કાલ સુધી લવાવનાનો છે આની સાસ લૂંચો તો એ છે કે ત્રીજી પક્તિ પ્રાસથી આગલી બે સાથે સધાયેલી છે, છતાં અર્થમા અને પઠનમા એ ચોથી સાથે વધારે ગાઢ રીતે સધાયેલી છે એમ બતાવવા પઠનમા ત્રીજી પક્તિ આગળ — આવું ચિન્હ પણ કરેલું છે ત્રીજી પક્તિ પ્રાસથી પહેલી બે સાથે સધાયેલી અને અર્થ અને પઠનથી ચાથી સાથે સધાયેલી હોવાથી એક સુંદર ભગીનો અનુભવ થાય છે તેની ઉત્પાદનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

અજની : દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા ગા — — —

એક યોજા ગીતમા કાન્તે આ રચનામા જરા ફેર કરેલો છે.

બહાલાઓને પ્રાર્થના

રોનારૂં ભીતરમા રોતું,
 લ્હોનારૂં ભીતર ના લ્હોતું.
 દૂર સલાનુ હંયુ
 સાથે રોતુ ને જોતુ
 બહાલાઓ બહાલાને કહેજો !
 સાગરમા તો સાથે બેજો ,
 સ્ત્રેવાના એવાયોજાના
 સાથે સો સ્ટ્રેજો

આ ગીતમા મૂલ્લ ફરક તો પ્રાસ રચનાનો છે પણ તેની ચર્ચા પહેલા એક લેખનમુદ્રણપદ્ધતિનો ફરક જોઈ લેવો જોઈએ 'બહાલાઓને' વાઘના પહેલા છદમા ત્રીજો ચોથી પક્તિ ભેગી વાચતા તે ઉત્થાપનિકા પ્રમાણે થઈ રહે છે, પણ તેમા ત્રીજોમા ત્રણ ચતુષ્કલો છે એટલે એક ચતુષ્કલ ઓછો છે અને તે નીચેની પક્તિમા છવાયો છે ત્રીજો છદ ઉત્થાપનિકા પ્રમાણે જ છે એ સવધી છદનો દૃષ્ટિએ મારે કઈ કહેવાનુ નથી પહેલા છદમા વંદાચ અર્ચની દૃષ્ટિએ કવિએ એટલો ફેરફાર કર્યો હશે મુખ્ય કહેવાનુ છે તે પ્રાસ વિશ છે અહી ત્રીજી પક્તિ પ્રાસ-યોજનાથી વિચૂટી પડી જાય છે, અને ચોથી પ્રાસયોજનામા સામીલ થાય છે પણ એમ થવાથી એક ત્રીજો ફેરફાર થાય છે ત્રીજો ચોથી મેઢી બોલાઈ એક છઠ્ઠીસા સવંદાની સઢગ પક્તિ વની જાય છે એને જરી રીતે હવે ત્રણ પક્તિનુ વાવ્ય કહેવુ જોઈએ જેમા ત્રીજો પક્તિ વધારે લાવી છે આ રીતે

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા દાદા દાદાગા -- --

મને પોતાને અજનીનો મૂલ્લ પ્રાસયોજના જ વધારે સુંદર લાગે છે

અહી સર્વત્ર પ્રાસનિષ્ઠ સધિ આપણ ગાગા જોયો છે, પણ કયાક દાગા પણ ચાલે કયાક દાદા પણ ચાલે એના દૃષ્ટાન્તો પ્રો ઠાકોરના કાવ્યોમાથી મળી રહે છે

રામેશ્વર ઇડાંએ ચઢકે

પુરી દારિકા વાસી શઢકે

મા રહારી વાઢીની ઢઢકે

જય જય મા મ્હારી !

સપ્તશૂલ પજાવ એવ' વર :

પરશૂ અરવલ્લી વોજે કર .

તેમ લટકતી સંહ્યાદ્રિ કટિ પર : જય જય મા મ્હારી !

‘માજીનુ સ્તોત્ર’, મળકાર, પૃ. ૨૧૨

પ્રો ઠાકોરે આ રચનામા વીજા પળ કેટલાક ફેરફાર કર્યા છે પહેલા તેનું ,
દૃષ્ટાન્ત લઉ

અ સો નમંદા મટ્ટ

લખાલે રહેતી'તી ન્હાની,

જાનૈયા આવ્યા સ્હેલાણી,

એકે મુરકી નાલી છાતી — કેવી, નાની ?

મળકાર, પૃ ૯૭

પ્રાસરચના આગલ જોઈ ગયા તે જ અજનીની વિશિષ્ટ છે તે જ છે ફરક
માત્ર ચોયા ચરણમા થયો છે — તે ચોયા ચરણની વે માત્રાઓ વાપવાનો.
તેના પઠનની પ્લુતિની ગવસ્થા ધ્યાનમા રાખવા જેવો છે એ પ્લુતિની માત્રાઓ
દર્શાવતા નીચે પ્રમાણે બને છે .

દાદા — ગા ગા — — —

કેવી — ન્હા ની — — —

વ્યા છે એની એ — — —

જૂની અને નવી પક્તિ અને તેના પ્લુતિસ્થાનો સરસાવવાથી ફરક ધ્યાનમા
આવશે આ ફરકમા રચના પોતાનું જૂનું સૌંદર્ય કઈક પણ છૂંદે છે એમ
હું માનું છું એમની એક વીજો રચના પણ જોઈએ

કોકિલ વિલાપ

કોકિલ ટહુક્યો ઉચ્ચ ઘટામા,

ટહુકત ઉતર્યો અવ છટામા,

ગ્યા તડવાશીઝા હિંડોઝે હીચૂ હૂ કોઢે

મળકાર, પૃ ૧૦૧

અહીં ફેર માત્ર એટલો છે કે પહેલાં વે પક્તિમા એક પ્રાસ છે, અને ચોથી
ટૂકો છતાં ત્રીજા ચોથામા એક વીજો પ્રાસ છે આજ્ઞા કાવ્યમા પ્રાસનો આ
એક જ રીત રાખો નયો પણ તે વધા પ્રમાણે જોવાનો જરૂર નથી આ
પ્રમાણે આ રચના ગુજરાતીમા અનેક રીતે વિકસી છે

प्लवंगम-पठन विशेषा अन्य मतोनी चर्चा

Language and Literature Vol. II p. 286 7 ऊपर नरसिंहराव देशा अने पदनी चर्चा करे छे, अने तेमा देशांना पण कालनु मात्रामाप होवु जोईए एम सार्वगत करवा दाखला आपे छे तेमा तेओ प्लवंगमनो दाखलो आपे छे : "(b) Take the following line of the regular metre known as प्लवंगम :—

छने याती छाय छडीघर छजता

and the following line of garabi of the type of आसां मासो शरदपुन्यमना रात्य जा :

हा । देव । नु विपरीत दूबडु दीबलु ?

You can read one and the other in convertible forms, the underlying metric formation being one and the same; the difference consisting in the chanting of them and the shifting of the यति; thus in प्लवंगम the यति is after the eleventh mātrā while the garabi is a non-stop line altogether. Read the garabi line with the caesura after त in विपरीत and the डु turned into a three mātrā प्लुत and it will be प्लवंगम; or read and chant the प्लवंगम line without the caesura after य in छाय and without lengthening the र in छडघर into a प्लुत and it will be the garabi of the type stated.

[Note : I would not insist on the प्लुत in the प्लवंगम metre; for it is possible to read it as one matra syllable and yet secure the rhythm. The प्लुत variation is but an ornamental element in chanting]

नरसिंहराव प्लवंगम अने प्लवंगमना गरबी वन्नेना बघनी अभिग्रता स्वीकारे छे. छता वन्नेनो भेद पण करे छे. ए भेद एक तरफयी प्लवंगममा

૧૧ મી માત્રાએ યતિ છે, ગરવીગા યતિ નથી એનો ગળાવે છે. તેઓ કહે છે કે પ્લવંગમ રાગતિક છે, ગરવીનું પઠન સતત ઘવિરત છે પણ અહીં સરી વાત એ છે કે પ્લવંગમનું પણ પઠન તો સતત જ છે, વારણ કે યતિસ્થાને આપણે વિરામ કે વિલંબન કરી શકતા નથી. એ યતિવાળું ચતુષ્કલ વીજા ચતુષ્કલો જેવું ચાર માત્રાનું જ રહે છે વીજા, એ પ્લવંગમ અને ગરવીના પઠન-માનનો એક એકો ભેદ કરે છે કે પ્લવંગમમાં 'છઢીધર' શબ્દનો 'ર' પ્લુત થાય છે. ગરવીમાં એમ થતું નથી. હવે 'ર' પ્લુત થતો હોય તો કેટલી માત્રાનો પ્લુત થાય છે એ પણ નક્કી થવું જોઈએ. પ્લુતની માત્રાઓ ન આપી હોય ત્યારે એ સાધારણ રીતે ત્રણ માત્રાનો ગણાય. 'ર' એ પ્રમાણે ત્રણ માત્રાનો બનતા ઉત્પાદનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

છને યાતી છાય છઢીધર ૫ ૫ છાજતા

પ્લુતિની માત્રા સાથે ગણતા કુલ ૨૩ માત્રા થાય હવે એઓ જ 'હા દેવ'ની પક્તિમાં એ રીતે 'દૂઘડૂ'ના 'ડૂ'ને પ્લુત કરવાથી ઉપર પ્રમાણે પઠનમાત્રાઓ થઈ રહેશે એમ કહે છે કરી જોઈએ. મૂળ પક્તિ નીચે પ્રમાણે છે.

હા દેવ શુ વિપરીત દૂઘડૂ વીધલુ

આમા હાદે, વર્ણવિપ, રીત દૂઘડૂ, વીધલુ એ પ્રમાણે માત્રાગણો છે પહેલા બે ચચ્ચાર માત્રાના, 'રીત દૂઘડૂ' એ આઠ માત્રાનો, અને 'વીધલુ' પાંચ માત્રાનો. એ રીતે એમાં કુલ ૨૧ માત્રા થઈ રહે છે એમાં 'ડૂ' ગુણ છે તેને પ્લુત કરવાથી એક માત્રા વધે છે તો કુલ ૨૨ માત્રા થાય એટલે વધે પક્તિઓ સરસી થતી નથી સ્વર તો નરસિંહરાવે પોતાના સિદ્ધાન્તના સમર્થન માટે આશી પક્તિનું માત્રામાપ આપવું જોઈતું હતું અને પ્લુતિની માત્રાસંખ્યા પણ આપવી જોઈતી હતી 'છઢીધર'ના 'ર'ની ત્રણ માત્રા કહી તો તે સાથે 'દૂઘડૂ'ના 'ડૂ'ની પણ કેટલી માત્રા તે કહેવી જોઈતી હતી થઈ પ્લવંગમમાં પ્લુતિ મૂકવી હોય તો મુકાય ન મૂકવી હોય તો પણ પઠન બરાબર ચાલે એ નોંધ તો એમના મૂળ સિદ્ધાન્તને વિષાતક છે એમ પ્લુતિ વિકલ્પે નાહી શકાતી હોય તો માત્રામાપ છેવટે અસિદ્ધ રહે આ વધા વિસવાદનો છુલાસો મેં આ પ્રકરણમાં કહ્યું એ રીતે જ થઈ શકે છે કે પ્લવંગમ એ મૂળ રોઝાની જ પ્લુતિવદ્ધ રચના છે. અને પ્લુતિની માત્રાઓ મૂકવાની ભિન્નભિન્ન પદ્ધતિથી ભિન્નભિન્ન રચનાઓ અને પઠનો થાય છે આમાળક અને પ્લવંગમ એ માત્રાલંબનના ભિન્ન વ્યાપારથી થયેલ છે અને એ વધે પદ્ધતિ છોડી પ્લુતિ ચાર ચતુષ્કલો પછી નાહવી હોય તો તે ત્રણ વિશેષ માત્રાની જ જોઈએ આ પ્રમાણે

છને, યાતી, છાંય છ, ઢીધર, ૐ છાજતા,
 હા દે, યશુધિપ, રીત દુસડૂ, ૐ દીધલુ,

સાથે સાથે પ્લવગમ વિશેનો વર્વેનો મત જાડે એ તેઓ કહે છે “હે
 રૂતિહાસ ઉપરથી આ વિશે વિચાર કરીએ તો પ્લવગમની ઉત્પત્તિ દોહરામાથી
 થયેલી હોય એમ ચોક્કસપણે જણાય છે, તે એવી રીતે કે ‘દુહાનુ ધીજુ ચરણ
 તે પ્લવગમનો પ્રથમ યતિવાલો જાડ છે અને દુહાના પહેલા ચરણમાની આરમની
 ત્રણ માત્રા ઓછી કરી, જાર અને સધિની વ્યવસ્થા મૂળ પ્રમાણે રાક્ષવાથી
 પ્લવગમનો ધીજા યતિવાલો જાડ વને છે ’ (ગાયનવાદન પાઠમાઢા પુ ૧
 વિ ૩ પુ ૬૨) વર્વેએ જાપેલુ અવતરણ કે હ ધ્રુવનુ છે (સા વિ મા
 ૨ પુ ૨૧૭) પણ ધ્રુવે એ મત ઠેઠ સુધી રાક્ષ્યા કે વેમ એ જાણવા સાધન
 નથી પ એ આ પુ ૩૭ એ પ્લવગમનુ નિરૂપણ આવે છે, ત્યા ઉપરના મતનો
 અનુવાદ થયો નથી, એટલે એ મત એમણ છાડી દીધો હોય એ સ્થિતિમાં
 આપણે એને વર્વેનો મત જ માનીએ વર્વેનુ કહેવુ ન્યાસથી પ્રથમ સ્પષ્ટ કરીએ
 | | | | |
 દાદા દાદા દાલ લદાદા યાલગા એ પ્લવગમનો વર્વેનો ન્યાસ છે અલબત્ત
 પ્લવગમમાં યતિ મુદ્રામાં દાદા દાદા દાલ આવે છ અને તે દુહાના ઉત્તર યતિ-
 જાડ દેખાય છે, પણ તે આવસ્મિજ જ છે દુહામાં ગાલ છ પણ એ ગાલ ચતુ-
 પ્લવ છે, અને તેની પછી એક આલુ ચતુષ્વલ અનક્ષર છે વર્વે પોતે પણ
 દોહરાના સ્વરાવનમાં ગા ત્રણ માત્રાનો અને લ ચાર માત્રાનો આપે છે (ગા
 વા પા પુ ૧, વિ ૩ પુ ૮૦) જ્યારે પ્લવગમમાં તો દાલ લ એ ચતુષ્વલ-
 પરપરાની એક વડી છે અને તેની પછા પાછુ લગોલગ દાદા આવે છે એટલે
 ગાલ આગઢ રચનાનો કોઈ સ્વાભાવિક અવયવ પડતો નથી અને તેનો સ્વતન્ત્ર
 અવયવ તરીકે વિચાર કરવો અપ્રમાણિક છે કે હ ધ્રુવે અનાવૃત્તસધિ વૃત્તોની
 યતિ, અને જાતિછદોની યતિનો મૂળ સ્વરૂપમદ ન જોયા તેનુ આ એક
 પરિણામ છે

ત્રિકલ, પંચકલ, સપ્તકલ, જાતિઓનો મેલ

જાતિરચનામા આવર્તિત થતો ત્રિકલ સધિ સંગીતના દાદરા તાલમાથી નિષ્પન્ન થાય છે. વર્વે દાદરા તાલનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

દાદરો. ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
÷   ૦

આનુ અર્થ ત્રણ માત્રાએ થાય તેમા પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ પડે છે. દરેક માત્રાને અક્ષરથી પૂરતા આ સધિને આપણે દાલનુ રૂપ આપી શકીએ. ત્રણ માત્રાનો લલલ સધિ પગ છે. પગ ગુરુ અક્ષર ભારે હોઈ એ સ્વાભાવિક રીતે વધારે તાલક્ષમ છે. તેથી ત્રિકલ બોજ સાધારણ રીતે દાલ એવા રૂપથી નિર્દેશાય છે. ત્રિકલ સધિનો એક પર્યાય લગા થાય અને એ રૂપ આપણે દાલમાથી નિષ્પન્ન કરી શકતા નથી, જેમ લગાલ રૂપ દાદામાથી નિષ્પન્ન કરી શકતા નહોતા તેમ ચતુષ્કલની પદ્ધતિએ, દાલના ત્રણેય પર્યાયો માટે આપણે દલ્લ એવી સજ્ઞા કરી શકીએ, પણ એમ કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે લગાનુ લગાલ જેવું મહત્ત્વ નથી. એટલે સામાન્ય રીતે આપણે દાલ સજ્ઞાથી જ ચલાવી લઈશું.

આ સધિના છદો ગુજરાતીમા વહુ ઓછા વપરાય છે. દલપતરામ છ માત્રાના ચરણનો વામ છદ આપે છે, તે તો માત્ર એક કૌતુકરૂપ છે. એની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

વામ   ૧   ૧
દાલ   દાલ   દાલ

એ પછી હીર આવે છે. તે મહત્ત્વનો છે. આઠમા પ્રકરણમા આપણે એનું લક્ષણ જોયું છે (જુઓ ગત પૃ ૩૨૩), અને સધિઓના પ્રવાહની દૃષ્ટિએ તે નીચે પ્રમાણે નૂકી સવાય.

હીર. ગાલ દાલ' દાલ દાલ' દાલ દાલ' ગાલ ગા

આ છદમા પક્તિ દર્શાવવા અત્ય સધિઓને લગાત્મક રૂપ મળેલું હોવા ઉપરાંત આજ સધિને પણ લગાત્મક રૂપ મળેલું છે. અત્ય સધિની એક માત્રા ખડિત થયેલી છે, જેને ગણતરીમા લેતા સધિના કુલ આઠ આવર્તનો થાય છે, અર્થાત્

બેકી આવતંનો થઈ રહે છે. યતિ છ છ માત્રાએ એટલે દાદરાના એક એક તાલે મૂકી છે, તે, અલક્ષ્ય, એક મગી છે, છદનુ અગ નથી.

આ પછી ઢાઠમા પ્રકરણના ક્રમે હું મહીદીપ લઉં છું, અને તેનું લક્ષણ ફરીથી ઉતારું છું :

૧૭. મહીદીપ છંદ — માત્રા ૨૨, તાલ ૪

યાવિન વઢ રાવઢ અત, જુગલ દીર્ઘ દીજે,
દાર વઢ ઉપર વિરામ, મહીદીપ કોજે;
પ્રથમ ઉપર ઘટ ઘટ પર, તાલ સરસ તેમા,
મુળતા પદ સરસ દિસે જુવિત સરસ જંમા. ૧૫

દ. પિ. પૃ. ૧૫

પઠન કરતા આમાં પણ ત્રિકલ સંધિના આવતંનો જણાશે. પણ દલપતરામે એનો તાલ પહેલો માત્રા પછી છ છ માત્રાએ નાખ્યો છે, એટલે ઢાપણી પરિ-
માપામા એને પદ્કલ સંધિના આવતંનો વહેવા પડે. ધામ કરવાનું કારણ ચારની પક્તિઓમાં 'મુળતાં પદ' એ સ્થાને ત્રિકલ સંધિઓ જુદા પડતા નથી એ છે. અહીં ત્રીજો ચોથો માત્રાઓ 'તા' અક્ષરમા મેળો થઈ ગઈ છે. અને ચતુષ્કલ રચનાના લદાગાલદા અને દાલગાલદા એ બે દ્વિતીયીક સંધિઓ સાથે સરસાવી શકાય. આ દ્વિતીયીક સંધિઓ, એક સંધિનો અત્ય લઘુ વીજા સંધિના આદ્ય લઘુ સાથે જોડાઈ જઈ એક ગુરુ થવાથી થયા હતા તેમ જ અહીં ત્રિકલ સંધિઓમા પણ એક સંધિનો અત્ય લઘુ, વીજા સંધિના આદ્ય લઘુ સાથે મઢવાથી આ પદ્કલ સંધિ નિષ્પન્ન થયો છે. ગાલ કે લલલ સાથે લગ્ના કે લલલ મઢવાથી એ થાય. એ રીતે ત્રિકલોમા ૪ દ્વિતીયીક સંધિઓ થાય : ગાગાગા, ગાગાલલ, લલગાગા, લલગાલલ. ઉપર આપેલ 'મુળતા પદ' એ લલગાલલ સંધિ છે. આ વધા સંધિઓ ત્રિકલ જાતિઓમા દ્વિતીયીક સંધિઓ તરીકે આવી શકે છે. અહીં, ચતુષ્કલોમા $\frac{\text{લદા}}{\text{દાલ}}$ ગાગાલ હતો તેવો કોઈ નિષિદ્ધ

સંધિ નથી. અર્થાત્ ત્રિકલ રચનામા દાદાદાને અવકાશ છે. અને તેમ છતાં વહેવું જોઈએ કે એક જ પક્તિમા આ દ્વિતીયીકના એકથી વધારે આવતંનો સોમતા નથી. આપણે એક એવી પક્તિ દૃષ્ટાન્ત્ર સ્વાતર બનાવી જોઈએ :

યુદ્ધોપ્પા જિતનાસ્સ પશ્વો પળ અત્તે સ્તો

હારેલા પશોથી અધિકૂં મુલ ના પેલે.

રચનામા પદ્કલનો મેઢ પ્રતીત થતો નથી. એટલે ત્રિકલ રચનામા આ દ્વિતી-
યીક સંધિ એક અપવાદ રૂપે જ આવી શકે. પદોમા ત્રિકલો અને તેના દ્વિતી-

ચીકોના કલામય સંયોગથી અનેક સુંદર રચનાઓ થાય છે તે આપને આગઢ જોઈશુ.

આ મહીદીપ છંદમાં લદાના આવર્તનો પળ આવે છે તે આપને ઉપરના છંદમા 'મહીદીપ' (લગાગાલ) શબ્દમા જોઈ શકીએ છીએ. યથી ત્રિકલના આવર્તનોમાં કાંઈ ભગાળ પડતુ નથી કેમ જે દાલમા છે તેમ જ લદામા પળ ત્રિકલના તાલ માટે પ્રથમ માત્રા ઉપલબ્ધ હોય છે. આ ઉપરથી ત્રિકલ રચના માટે આપને દાલ ઘરાયર લદા એવું સમીકરણ કરી શકીએ.

આ સમીકરણ ત્રિકલ રચનાઓ માટે સાચુ છે એટલુ જ નહી પળ અન્ય રચનાઓ માટે પળ સાચુ છે એ આપને આગઢ જેમ જેમ પ્રસંગો આવતા જશે તેમ તેમ જોઈશુ. અત્યાર પહેલા આનો એક પ્રસંગ આવી ગયો છે તે અહી નોંધીએ. ચતુષ્કલના દ્વિતીયોક સંધિઓ, આપને જોયુ કે લદાગાલદા અને દાલ-ગાલદા હતા અને તેમા પહેલી ત્રણ માત્રાઓમા લદા અને દાલ આવે છે એ ઉપરના સમીકરણ પ્રમાણે જ છે. અહી યાદ રાખવુ જોઈએ કે આ સમીકરણના વચ્ચે સંધિઓમા પહેલી માત્રાએ તાલ આવે છે, એ પ્રમાણે પહેલી માત્રાએ તાલ આવતો હોય તો જ એ સમીકરણ સાચુ પડે, કોઈ અન્ય માત્રા પર તાલ આવતો હોય ત્યારે સાચુ પડે નહીં. દાખલા તરીકે આ દ્વિતીયોક સંધિમા અત્ય ત્રણ માત્રાઓ આવે છે ત્યા એ લાગુ કરી શકાય નહી. કારણ કે એ ત્રણ માત્રામા જે ગીળ તાલ છે (જે આપને ચિહ્નથી ઘરાવતા નથી)

તે ઉપાન્ત્ય માત્રા ઉપર છે, લદાગાલદા એ પ્રમાણે, ત્યા ઉપરનુ સમીકરણ લગાડવા જઈએ તો લદાગાલ શક્ય વને, અને પછી ત્યા, આપને આગઢ જોઈ ગયા તેમ, ઉપાન્ત્ય માત્રા ઢકાઈ જાય એટલા માટે આપને મહીદીપની ઉત્પાપનિકા ઢલપતરામથી જુદા પડી નીચે પ્રમાણે રાખીએ :

દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાગા

ઉપરની ચર્ચાથી આપને પ્રથમ એમ કહી શકીએ કે આ છંદ ત્રિકલનાં આવર્તનોનો છે, અને આપને દાલમા પ્રથમ માત્રાએ તાલ કહ્યો છે તે મુજબ અહી પળ મૂકવો જોઈએ. પટ્કલ ક્યાક આવે તો તેને અપવાદ તરીકે આવતો દ્વિતીયોક સંધિ ગણવો. તે ઉપરાત અહી જોઈ શકાશે કે યાના અંતે આવતા વે સંધિઓ સ્થિત થયા છે. તેમા પ્લુત માત્રા ઉમેરતા તેનું રૂપ ગાઁ ગાઁ થાય. અને એ પ્રમાણે મહીદીપનુ પઠન થાય પળ છે. પળ ઘધારે રૂઢ પઠનમા વચ્ચે ગુહ ઘોલાઈ પછી વે માત્રા પ્લુત ઘોલાય છે. અર્થાત્ અત્ય ગા

ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે. વક્ષે પ્રકારની પ્લુતિઓને સ્થાન આપતાં મેઢની
 ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

મહીદીપ { ૧ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા ગા
 ૨ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાગા — .

વીજી પદ્ધતિએ અતે પદ્કલ આવે તે સ્પષ્ટ છે. દલપતરામે ચાર માત્રાએ
 યતિ વહી છે પણ તેને હુ છદનુ અંગ ગણતો નથી એટલે મૂકતો નથી.

આઠમા પ્રકરણમા ત્રિકલ જાતિછદોના નિરૂપણમાં મેં આ વે છદો
 પછી દિંદોના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી હતી. અહીં એ તરત હાથમા ન લેતા નિરૂપ-
 ãની સરલતા ક્ષાતર પ્રથમ ત્રિકલ સધિના લગાત્મક રૂપોનુ નિરૂપણ કરીશ.
 ત્રિકલ જાતિઓની સરલામળીમા ત્રિકલની લગાત્મક રચનાઓ વધારે વિકાસ
 પામેલી જણાય છે — છેવટ સંધ્યામા તો વધારે છે જ 'દલપત પિંગલ'મા
 આપેલી રચનાઓમાથી આપણે મુખ્ય મુખ્ય જોઈએ :

સમાનિકા : ગાલ ગાલ ગાલ ગા અક્ષર ૭

દૃષ્ટાન્ત : રોજ મધદાનિકા

જો સતી સમાનિકા ;

દ પિ. પૂ. ૩૩

વે પવિત્રો વસ વસો. અહીં ગાલ અર્થાત્ જાતિસધિ દાલના કુલ ચાર આવ-
 ત્તનો થયાં છે, જેમાના છેલ્લા સધિનો અંત્ય એક લઘુ સહિત થયો છે, અને
 તેથી પવિત્રનો અત્ય ગુરુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે. એ રીતે ત્રિકલના કુલ ચાર
 આવર્તનો થઈ રહે છે. તાલ ગાલની પહેલી માત્રા ઉપર પઢે છે એ સ્પષ્ટ
 છે તે પછી પ્રમાણિકા લઈએ જેનુ વીજુ નામ નગસ્વરૂપિણી છે.

નગસ્વરૂપિણી અથવા પ્રમાણિકા છદ — અક્ષર ૮

જરા લગાડિ જીવઢો,

પ્રમાણિકાપણૂ ઘઢો ;

વધે વઢાઈ વિશ્વમા

મલૂં વસો મવિવ્યમા. ૩૩

દ. પિ. પૂ. ૩૫

આની ઉત્થાપનિકા : લગા લગા લગા લગા

એમ થાય, અર્થાત્ આ લદાનુ લગાત્મક રૂપ છે. આમા તાલ વ્યાં આવે ?
 આપણે મહીદીપ છદમા એક પવિત્રના પ્રારંભમા આવતા 'મહીદીપ' શબ્દમા

પહેલી માના ઉપર તાલ નાખ્યો હતો : લડાદાલ એ રીતે છે. પણ દરેક સ્થાને તાલ ક્યાં પડે છે તે પઠનથી નક્કી કરવું જોઈએ. અહીં તાલ સ્પષ્ટ રીતે બેકી સ્થાને આવતા ગુરુ પર પડે છે. અને તૈયી આપણે તાલ એ ગુરુ ઉપર મૂકવો જોઈએ. એ પ્રમાણે ઉત્પાપનિકા : લગા લગા લગા લગા એમ થશે. અહીં મોતીદામનો દાખલો સ્વાભાવિક રીતે યાદ આવશે. તેમા દલપતરામ જગણના આવર્તનો નિર્દેશ છે પણ તાલ પહેલા લઘુ પછીના ગુરુ ઉપર મૂકે છે, એટલે સુધી પ્રમાણિકાનો દાખલો મોતીદામ જેવો છે, પણ તૈયી આગળ તેનું સામ્ય જતું નથી. મોતીદામમા નિસ્તાલ લઘુને આપણે છૂટો કરી પછી આદિ તાલ ગાલલ સધિના આવર્તનોથી દર્શાવ્યો હતો. અહીં એમ કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે અહીં, પઠનમા લગાના આવર્તનો સમઢાય છે. અને ભિન્ન કરીને ગાલના આવર્તનો અવશ્ય કરવા પડતા નથી. એમ કરવું હોય તો ધાય, પણ લગાના આવર્તનો થઈ શકતા હોય તો તેને નિવેધીને ગાલ મૂકવો એ મને એક નિરર્થક પ્રક્રિયા જણાય છે. અર્થાત્ સર્વત્ર પઠનને જ આવા પ્રશ્નોમા આપણે નિર્ણાયક રાખવું જોઈએ. અને પઠનથી નિર્વાહ પામતી કોઈ વસ્તુનો નિવેધ કરવો ન જોઈએ. અર્થાત્ વધા સધિઓ તાલથી જ શરૂ કરવા જોઈએ એવો નિયમ કરવાની હું અહીં જરૂર જોતો નથી. મોતીદામમા, અને બીજી પ્રથમ નિસ્તાલ આવતા દાવાઢી ચતુષ્કલ રચનામા આપણે નિસ્તાલ માત્રાઓ અલગ કરીને. સન્ધિઓ શરૂ કરતા હતા, તે માત્ર પઠનને વફાદાર રહેવા જ, નિસ્તાલ માત્રાથી સધિ શરૂ ન જ કરી શકાય એવા કોઈ સિદ્ધાન્તને લીધે નહીં. આ પછી હું સમાનિકા-પ્રમાણિકા જેવું જ ચામર અને નારાચનું જોડકું લઉં છું. બંનેની ઉત્પાપનિકા પાસે પાસે મૂકું છું :

ચામર : ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

નારાચ : લગા લગા લગા લગા લગા લગા લગા લગા

ચામરમા ગાલનો સાત આવર્તનો પછી એક ગા આવે છે, જે ગાલનું સ્થિત રૂપ છે. નારાચમા લગાના કુલ આઠ આવર્તનો આવે છે. એક જ લગાત્મક સધિના આવર્તનોવાઢા છન્દોમા ઉપરના જ સૌથી વધારે વપરાય છે. તેનાથી ધળા ઓછા વપરાશવાળો છન્દ સેનિકા જોતા જઈએ.

સેનિકા : ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

अही छ आवंतनो छे, छेत्ला सधिनो एरु माना समानिका-चामर प्रमाणे लुप्त
याय छे नीचेनु दृष्टान्त सेनिकानु छे तेना आतरप्राप्तनु दंचिन्ध ध्यान
खेचे एनु छे:

पतिया सणाहणेहरतिया
मुतिया गिमीलयच्छित्तिया।

१५

महापुराण, खंड १, ३, ५. पृ ४०

आ पछी सारग लउ छु:

३५ सारग छद — अक्षर ९

तम सहिते नित्य रहे,
सउ जन सारग वहे;
भणि भणिने भक्ति करे,
भवजळ ते तुतं तरे.

५०

द. पि. पृ. ३७

आ छद बहु वधरातो नथी. पण तेमा जुदाजुदा लगात्मक रूपोधी त्रिकलना
आवर्तनो यमा छे ए तरीके ए लीघो छे. 'दलपत पिंगळ'मा छापमूलयो
के कोई कारणथी ताल बराबर जणातो नथी ते सुधारीने हु भूकु छु:

सारग: ललल लला गाल लला

आ पछी एक बार तो बहु ज लोकप्रिय यमेलो ललित छद हु लउ छु:

५७ ललित छद — अक्षर ११

नर रळा गण' न्याल हु थयो,
ललित लक्षणे 'ज्ञानमा गयो;
जन जगत्पती 'जो न ते भजे,
न मुच सपती' स्वर्गनी सजे १०१

द. पि. पृ. ४२

आ छदनी पादटीपमा लखेलु छे के 'ललितमा छद्म अक्षर पछी
गति आवश्यक छे.'

भेळनी दृष्टिए जोता आमा स्पष्ट रीते त्रिकलनां जुदा जुदा लगात्मक
रूपोधी त्रिकलनु आवर्तन यमेलु जणासो छदनु लगात्मक रूप आपी तेमा
सधिनो अत अल्पविराम भूको दर्शावता न्यास नीचे प्रमाणे यशे:

ललल, गाल, गा ' गाल, गाल, गा

દરેક યતિલટમા ત્રિકલના બે આવર્તનો પછી એક ગુરુ આવે છે યતિલટનો અત્ય સધિ ધણી વાર પક્તિના અત્યસધિની પેઠે લલિત થાય છે, એ ધ્યાનમા આવતા તરત સમજાશે કે, યતિલટને અતે આવતો ગા એ ગાલનુ લલિત રૂપ છે. એ રીતે જોતા પ્લુતિની માના ઝમેરતા આની જાતિછદ તરીકેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

। । । । । । ।
દાલ દાલ દા ૫ દાલ દાલ દા ૫

એમ કરતા પક્તિમા બેકી આવર્તનો થઈ રહે છે, એટલે આ જાતિછદ સ્પષ્ટ રીતે ત્રિકલના આવર્તનોનો બની રહે છે. અને પઠન સવાદી ઘની રહે છે. પણ સામાન્ય રીતે લલિત છદ આ રીતે ગવાતો નથી એ ઉપરની રીત કરતા વધારે પ્રલલિત રીતે ગવાય છે, અને ત્યારે તેની પ્લુતિ લવાઈ દરેક લલિત ત્રિકલના ચત્તાર આવર્તનોનો બને છે નીચે પ્રમાણે :

। । । । । । ।
દાલ દાલ દા ૫ — ૫ દાલ દાલ — ૫

આ રીતે પ્લુતિ લાવી ટૂંકી કરીને આ છદ બે રીતે ગાઈ શકાય છે. લાવી અને રુઢ પરપરા બીજી રીતની છે આ બીજી રીતમા યતિલટને અતે આવતો ગુરુ છકલ બને છે, સગીતનુ આલુ પટકલ એ ગુરુ પૂરે છે આ વગેરે મતને બંનેનો સંપૂર્ણ ટેકો છે અલબત્ત પ્રાચીન પરપરા પ્રમાણે બંને આને અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા સ્થાન આપે છે :

“૧૧ લલિત

ઇતર નામ ભાવિની, કનકમજરી, ભામિની, ઇન્દિરા, શુદ્ધ કામદા, વિબુધવલિતા, રાજહસી

છદ—ત્રિષ્ટુમ ૬૬૪ મુ વૃત્ત

અક્ષર ૧૧ (ગાયનમા માત્રા ૧૬)

માપ ન ર ર ર લ મ ડદા૦ — લલિત થાય છે, નારરા ભમે

।। ।।S ।।S । 5

૬ અને ૫ અક્ષરે યતિ આલા વૃત્તની ૧૬ માત્રા થાય છે સરી, પણ તેના ચાર ચાર માત્રાના પૃથક્ પૃથક્ લટકો નહીં પડવાથી ૬૪ઠો અને ૧૧મો અક્ષર ત્રણ માત્રા મુધો લવાતો, ત્રણ ત્રણ માત્રાના છૂટા છૂટા લટકો પાડી જલદ દાદરા તાલમાં ગાઈ શકાય અથવા તો (વિલક) દાદરામા ગાઈ શકાય તે માટે ૬૪ઠો અને ૧૧મો અક્ષર ૬ માત્રા મુધો લવાતો ગાવામા આવે છે.”

ગા. વા. પા. પુ ૧, વિ ૩, છદોગીતવિનોદ. પૃ. ૧૩

ચર્વેં ઇન્દિરા નામ આપ્યું છે તે 'ભાગવત'માં આવતું ગોપિકાગીત આ છંદમાં છે અને તેમાં ઇન્દિરા શબ્દ આવે છે તે ઉપરથી પડેલું છે :

જયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજ ।

શયત ઇન્દિરા શશ્વદન હિ । વગેરે.

આનું લલિત નામ નમંદે પાડેલ છે (નમંકવિતા પૃ. ૧).

'આ સંદર્ભમાં આપણે કામદા ફરી જોઈ જઈએ. ચતુષ્કલ રચનાને અંગે તે આપણે જોયું હતું. તેની ઉત્પાપનિકા

કામદા : ગાલગાલગા ગાલગાલગા

એવી આપણે ત્યાં કરી હતી અને ત્યાં દ્વિતીયાક સંધિ ગાલગાલગાનાં બે આવતંન-વાળો આ છન્દ મળ્યો હતો. પણ આ છંદ બીજી દૃષ્ટિએ જોતા લલિતને બહુ જ મળતો છે અને તેની લલિત પ્રમાણે ઉત્પાપનિકા કરતા તે ત્રિકલ રચના બની શકે :

કામદા : ગાલ ગાલ ગા — ગાલ ગાલ ગા —

અર્થાત્ તેને ત્રિકલના મેઢમા લેતા તેના પાંચમા અને દસમા સ્થાનના ગુરુને ત્રણ માત્રાનો કે વિલંબિત રીતે લેતા

કામદા : ગાલ ગાલ ગા — — ગાલ ગાલ ગા — —

એમ છ માત્રાનો પ્લુત કરવો જોઈએ. ધાટલી લાંબી પ્લુતિ તો જાણ્યે શકે — શોભી શકે, જો કામદામા એ સ્થાને લલિતની પેઠે યતિ હોય. કામદા ગુજરાતીમા વપરાય નથી. એ મરાઠીમાં વપરાય છે અને 'છન્દોરચના'માં આપેલા તેના માપમાં યતિ છે અને તેણે આપેલા દૃષ્ટાન્તમા પણ યતિ છે :

કૃષ્ણ વસ્ય હેં' મયદ ઘેઝની

અલિલ વિશ્વહી' ત્યાત જાકુની

રગણિ સંગમા' હૃદયિ ઉત્મુક

જાય અષ્ટમી' — કુમુદનાયક.

છન્દોરચના, પૃ. ૪૦૧

પણ આ દૃષ્ટાન્ત, પટવર્ધન વહે છે તેમ શુદ્ધ લગાત્મક નથી (એજન પૃ ૧૮૨ ૭૧૦મા છન્દ ઉપરની ટીપ), જાત્યાત્મક છે. ચર્વેં તેને લગાત્મક ગણે છે અને તેમા પાંચમે અક્ષરે યતિ માને છે. તે વહે છે : "(આ છન્દ) ૪, ૬ કે ૧૬ માત્રાના કોઈ પણ તાલમા ગવાશે. આમ છે તોપણ ૩ કે ૬ માત્રાના

જલદ દાદરા કે દાદરામા ગાવાનો પ્રચાર વિશેષ છે; ને એ તાલોમા ગાતી વચ્ચે ૫મો અને ૧૦મો અક્ષર ૬ માત્રા મુઘો લવાવીને બોલવામા આવે છે.”

ગા. વા. પા. પુ. ૧, વિ. ૩, છદોગીતવિનોદ, પૃ. ૭

આવી વિશેષ ત્રિકલની કોઈ લગાત્મક રચનાઓ જોવી હુ આવશ્યક માનતો નથી. ત્રિકલની લગાત્મક રચનાઓ જોતા એક વાત જણાશે કે તેના જાતિ-છદોમા લદા ઓછુ વપરાય છે, પણ તેની લગાત્મક રચનાઓમા લગાના આવતંનો ઠીક ઠીક આવે છે.

હવે 'હુ દિંડી લડ છુ. આઠમા પ્રકરણમા (ગત પૃ. ૩૨૫) કે. હ ઘુવનો ઉપન્યાસ મેં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો હતો :

। । । । । ।
દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગામા

અને એની અપૂર્ણતા વિશેના મારા તર્કો દર્શાવ્યા હતા. અહીં હવે હુ એના મેઢની ચર્ચા હાથમા લડ છુ

આ ઉત્પાદનિકા અનેક દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે. દિંડી મૂઢ મરાઠી સાહિત્યનો છદ છે અને સદ્ગત નરસિંહરાવ કહે છે કે મરાઠી નમૂના ઉપરથી મોઢાનાથ સારાભાઈએ એને ગુજરાતીમા ઉતારી ઉપર જે ઉત્પાદનિકા આપી તે પ્રમાણે જ મોઢાનાથ અને વોજા કેટલાક ગુજરાતી કવિઓએ દિંડીઓ લખી છે પણ તે મરાઠી મૂઢ દિંડીથી કેટલીક રોતે ભિન્ન છે અને ભિન્નતા પિંગળની દૃષ્ટિએ જાણના જેવી છે આ ભિન્નતા નરસિંહરાવ પોતે, સ્વીકારે છે તેઓ કહે છે.

“દિંડીનુ માપ નીચે પ્રમાણે છે —

ગોઢવોલેકૃત 'વૃત્તદર્પણ'મા વર્ણુ છે — ચરણ ચાર, અંત્ય યમક, બન્ને ચરણમા ક્યવા ચારેમા સરખો, બાત્રાનો નિયમ (વર્ણનો નથી), ચરણમા ૧૯ માત્રા, નવમી માત્રાએ યતિ, પ્રથમ વિભાગમા પ્હેલો ત્રણ માત્રાનો ગણ (માલ, લમા; ક્યવા લલલ), પછી ત્રણ ગુરુ, ક્યવા ૬ લઘુ, ક્યવા લઘુ-ગુરુ મઢીને ૬ માત્રાનો ગણ, ઘીજા વિભાગમા, ૩ માત્રાનો ગણ, પછી ૩ માત્રાનો ગણ, તે પછી બે ગુરુ.

૧. I once thought and still think that dindi (as also abhanga) was first introduced into Gujarati poetry by Bhola-nath Sarabhai (who wrote his dindis, deliberately on the Marathi model sometime before A.D. 1880). Gujarati Language, and Literature Vol II p 267.

વસ્તુતઃ નીચે પ્રમાણે સ્વરૂપ છે:—

(I) દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા. . . ગા

અથવા (II) દાલ દાદા દાદાલ દાલ ગા—ગા

અને વધુ વિવલ્પમા છેવટના ગુરુ તે અનુક્રમે છ અને ત્રણ માત્રાના પ્લુત છે—તેથી ગા. . . ગા ને વદલે પા. . . પા. . મુકાય.

અર્થાત્, નીચે પ્રમાણે દિડોનું સ્વરૂપ બે વિકલ્પોમાં દર્શાવાય:—

દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા ગા

અથવા દાલ દાદા દાદાલ દાલ ગા ગા

(તાલસ્થાન ઊર્ધ્વરેખા (I) થી દર્શાવ્યા છે.)

પેટા તાલ ૦ સંજ્ઞાથી દર્શાવ્યા છે. દિડોની ગેયતા વિચારતાં, વસ્તુતઃ છેવટના બે ગુરુ તે પ્લુત છે, પ્રથમનો છ માત્રાનો, બીજો ત્રણ માત્રાનો તેથી ગા ગાને વદલે પાદ પાદે એમ મૂકાય, તો પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થાય.

તાલવ્યવસ્થા:—૪ થી, ૧૦મી, ૧૬મી અને ૨૨મી માત્રાઓ ઉપર તાલ આવે છે (મુખ્ય તાલ); અને ૧લી, ૭મી, ૧૩મી અને ૧૯મી ઉપર પેટાતાલ.

(પ્લુતદર્શન સ્વીકારીને જ તાલસ્થાન ને પેટાતાલસ્થાન ૨૨મી અને ૨૧મી માત્રાએ વતાવ્યાં છે.)

વસ્તુતઃ I વાળો વિકલ્પ II વાળામાં અંતર્ભાવ પામે છે. પરંતુ પેટા-તાલના દર્શન માટે બે વિકલ્પો જુદા મૂલ્યો છે. ઉદા. I વિકલ્પમાં ૭મી માત્રા (પેટાતાલવાળો) ત્રીજો દાનો પ્રથમ માત્રાએ સ્પષ્ટ છે, પણ વિકલ્પમાં એ જ ૭મી માત્રા દાની બીજી માત્રા સ્થાને હોઈ પેટાતાલ કાઢે છે. અર્થાત્ બીજી માત્રાઉપર પેટાતાલ હોય તો II માં નિગૂઢ કોઈ સ્થાને હોય તો I માં પ્રથમ માત્રાનું સ્થાન ભૂલે પ્રગટ રહે છે.

નોંધ:—ગોડબોલેના 'વૃત્તદર્પણ'માંથી ઉતારો આપ્યો છે તે પછીનો ભાગ મેં ફલિત સિદ્ધાન્ત (corollary) રૂપે વિસ્તારથી મૂલ્યો છે.

મુદ્રિત (આવૃત્તિ ૧૯૪૭) પૃ. ૧૧૯-૧૨૧

અહીં દિડોના સ્વરૂપ વિશે નરસિંહરાવે જે કઈ કહ્યું છે તે સાચે જ સામાન્ય રીતે સહમત છું. જો કે પેટાતાલસ્થાન ૨૧મીને વદલે ૧૯મીએ કહેવું જોઈએ. તેમ જ ઉપર પ્રધાનગોળ તાલના દડ અને મીઠા કરેલાં છે.

તેમા પળ મને મુદ્રણદોષ જળય છે પળ તે વિષે વિશેષ લલવાની જરૂર નથી, કારણ કે નીચે મેં જ પૃષ્ઠિવદ્ધ ઉત્થાપનિકા આપી છે તે જ તેમને ઉદ્વિષ્ટ છે તેમ હું માનું છું અહીં પાત્ર એક વે વાવત મારે સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ હું સંગીતના ગીણતાલને જાતિછદની ધર્મામા સાસ કારણ વિના લાવવા માગતો નથી એટલે દિડોના સ્વરૂપમા હું એનો નિર્દેશ ન કરું વીજુ, હું જાતિઓમા યતિને આગનુંક માનું છું એટલે ૧મી માત્રાએ દશવિલા યતિને હું છદનું અંગ ન માનું અને એમ કરવાને મને મરાઠી દિડોઓનું જ સ્મર્યન છે પટવર્ધન 'છન્દા-રચના'મા દિડોના દૃષ્ટાન્તો આપે છે તેમા સર્વત્ર યતિ નથી હું તેમાથી પહેલા વે દૃષ્ટાન્તો ઉતારું છું

(૧) ઘોષ એવા 'મ્યાનગ્રા તુકારામ' !

રાઝલાચી હી વાટ સુમ્યારામ !

ગૂઢ ભક્તોચી દાઢવીત લીલા !

પહા દિણ્ડો ચાલલી પઞ્ડરીલા

(૨૬૧)

(૨) "મળો પઢિલા દાઢનિ મકરતોળ્ડી

સુખેં હસ્તેંચો વાઢવેલ પ્રોંડો,

પરી મૂર્ખાવેં ચિત વાઢવેના

દયો કૂર્મોંચ્યા પાઢવેલ સેના " (તુકારામ પૃ ૨૧૫૮૮)

છન્દોરચના પૃ ૪૧૦

અલવત્ત ગોઢવોલેએ આપેલા દિડોમા નવમી માત્રાએ યતિ છે, 'છન્દ પ્રમાકર' પળ યતિ માન છે (છન્દ પ્રમાકર પૃ ૫૬), પળ સિદ્ધાન્ત જોતા યતિ આવશ્યક નથી અને દૃષ્ટાન્ત પળ એનું જ સ્મર્યન કરે છે એટલે આપગ યતિને છન્દના લક્ષણમા સ્વાકારોશુ નહીં એ દૃષ્ટિએ દિડોની પ્રધાન ગૌગ વગ્ને તાગો દર્શાવતો ઉત્થાપનિકા હું નીચે પ્રમાણે આપું

દિડો દાલ] દાદાદા, દાલ દાલ, ગા - - , ગા ✓

૨ પટવર્ધન આ છદન મૂઢગાવર્તન. અર્થાત્ પળમાત્રક સૈધિના આવર્તનો વાઢો મળે છે એકી સિદ્ધાન્તથી ત્રિકલ રચના સ્વીકારતા નથી, પળમાત્રક જ સ્વીકારે છે અલવત્ત વધા ત્રિકલ રચનાઓનો પળમાત્રક રચનાગામા સમાવેશ કરી શકાય, પળ તેમા છન્દના સ્વરૂપનું પૂરેપૂરું વિશિષ્ટ દર્શન થતું નથી, એ એ યોજનાની અપૂર્ણતા છે તેઓ દિડોનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે

૭૦ દિણ્ડી ૨ ૨ | — — — | ૨ ૨ | ૨ ૨ | — +

છન્દોરચના પૃ ૪૦૫

અહીં મારે એટલું ઉમેરવાનું કે અંતે આવતું ત્રિકલ તે, પછી આવતી પંચતના ત્રિકલ સાથે જોડાઈ, એક પટ્કલ રહે. એ રીતે પટ્કલ તાલપરંપરા સ્થાપિત થાય. આ રીતે આ, નરાતિહરાએ કહ્યું છે તેમ, સંગીતપ્રધાન રચના છે, અને તેથી તે પદોના વર્ગનો છે, પણ તેના માત્રાબદ્ધ સધિઓ જાતિની માપક જ મુષડ અને મુરેલ રીતે આવે છે, એટલે જાતિઓમાં તેને લઈ ટાકાય છે. પદોમાં આપણે જોઈશું કે ઘણી ત્રિકલ અને પટ્કલ રચનાઓમાં આ પ્રમાણે એક નિસ્તાલ ત્રિકલ આવી પછી દાદરાના પટ્કલના આવર્તનો તેમાં શરૂ થાય છે, અને તેથી મેં ઉપર અર્ધવિરામથી દર્શાવેલ છે તેમ પટ્કલ સધિઓ પણ આમાં દર્શાવવા જોઈએ.

ગુજરાતીના આવતા, આ રચનાનો એક સ્થિર રહેલો પટ્કલ તૂટીને બે ત્રિકલોનું રૂપ પામ્યો એનું પિંગલની દૃષ્ટિએ એ મહત્ત્વ છે કે એક તાલમામી બે સંધિઓ નિષ્પન્ન થાય છે તેનો આ સ્પષ્ટ દાખલો છે. અહીં દેખાતો દાદાદા ગુજરાતીના આવતા દાલ દાલ દાલ અને આશી રચના સહંગ ત્રિકલાત્મક થતો. મરાઠી જાગનાર વર્ણે પણ એ ત્રિકલાત્મક રચના જ સ્વીકારી છે. તેનું માપ તેઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

દાલ, દાલ દાલ; દાલ, દાલ, ગા ગા

આને મારા પિછાના મૂકુ તો નીચે પ્રમાણે થાય

લદા	દાદાદા	લદા	લદા	દાગા
દાલ	દાલ	દાલ	દાલ	

અતે બે ગુરુ જોડીએ તેને બદલે અહીં એક જ ગુરુ મૂકેલો છે તે સરતચૂક જ જણાય છે. કારણકે પૃ. ૪૦૯ ઉપર દિઢાની ચર્ચા કરે છે ત્યાં અતે બધે ગુરુ આવશ્યક ગણ્યા છે પણ તેમને પ્લુત માત્રાઓ સોટો રીતે દર્શાવી છે. પૃ. ૩૫૯ ઉપર તેઓ નીચે પ્રમાણે પ્લુત માત્રાઓ મૂકે છે.

“પહા। દિઢાં યા—। લલો પશ્ઢ—। રી ૬૬ લા। ૬૬

છન્દોરચના પૃ. ૩૫૯

અત્યંત પિછા એક પ્લુતમાત્રા દર્શાવે છે. તેમજ અંતે આવતા બધે ગુરુને પ્લુત ગણ્યા છે સરા પણ દરેકની પ્લુતિ માત્રાં હોવી જોઈએ તેટલાં ગણો નથી. ઉપરનો પંક્તિમાં ઉપાન્ય ‘રાં’ છ માત્રાનો પ્લુત બને છે, અને બાકી પટ્કલમાં તે એક જ અક્ષરનો વિન્યાસ હાંકો જોઈએ, અને અંત્ય ‘લી’ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત હોવો જોઈએ, અને તેને પછીના ગગમા સ્થાન મળવું જોઈએ. મને સ્મરણ છે કે તેમની આ સરતચૂક મહારાષ્ટ્રીય ટોંકાકારોએ વ્યાક યતાવી છે.

ઘર્વે તાલ અક્ષરનીચે આડી લીટીથી બતાવે છે, તે મેં પણ કાયમ રાખેલ છે. આ ઉપર તેઓ લખે છે :

“આમા પ્રથમની ૩ માત્રા મૂકી ચોથી માત્રાથી માઢી ‘છ છ માત્રાએ તાલ આપી દાદરા તાલમા ગવાય છે; એ તાલ ગાતી વલતે ઉપાન્ત્ય ગુરુને કુલ ૬ માત્રા સુધી લવાવવામા આવે છે, ને છેલ્લા ગુરુને ત્રણ માત્રા સુધી લવાવી તેની સાથે આરમ્ભનો ત્રણ માત્રાઓ લઈ તાલનો ગાઢો પૂરો કરાય છે.”

ગા. ઘા. પા પુ. ૧. વિ. ૩, છદોગીતવિનોદ પૃ. ૧૭

ગુજરાતીમા દિઢોઓ સઢગ ત્રિકલાત્મક બની પળ, કાન્તે, તેમના ઘણો વાવતમા પુરોગામી રાજારામ રામશકરે, અને પછીથી નરસિંહરાવે પળ, મરાઠી દિઢોઓ લખો છે પ્રથમ દાખલો રાજારામનો હઃ — ,

ન્યાય માર્ગે મેં યોજિ પ્રજા સર્વ,
સજ્જનો વર્ધા સુખી ન મને ગર્વ.
સ્વસાદૃશ્ય વીઘુ વધુજનોને મેં
રાજ્યપાલન પળ વર્ધૂ અતિ પ્રેમે.

નાગાનન્દ નાટકનુ ભાષાન્તર, પૃ. ૧૩

પહેલો પક્ષિમા દાલ પછો દાદાદા આવે છે, જો કે પછીનીમા દાલના સઢગ આવર્તનો આવી જાય છે

કાન્તની દિઢો શુદ્ધ મરાઠી દિઢો છે તેમા સર્વથ પહેલા દાલ પછો દાદાદા આવે છે.

છત્ર જેવા બેઠા હતા પિતાજી,
લગ્નગ્રથી અભિનવ રસાલ તાજી,
જનેતાઓ રૂઢેતા સચિત જ્યારે,
તે અમારા દિવસો વહી ગયા રે

‘રમા,’ પૂર્વાલિપ, પૃ. ૮

મહી નવમી માત્રાએ અતિ પઢાઈ નથી.

હવે પચ્ચકલ જાતિરચનાઓ લઈએ આપણે આગઢ જોઈ ગયા કે તેની મુખ્ય જાતિરચનાઓનો સધિ દાલદા છે મદનાવતાર કે વામિનીમોહનમા આ સધિના ચાર આવર્તનો થાય છે ફૂલળામા આઠ સધિઓ આવે છે અને તેના અત્યસધિનુ ધડન થવાથી એ આ સધિનો સૌથી મુન્દર અને વ્યાપક છદ બન છે ઘર્વે ક્ષપતાલ નીચે પ્રમાણે દશવિ છે :

૭ ક્ષપતાલ, માત્રા ૧૦. ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦

ગા. વા. પા. પુ. ૧, વિ ૧, પૃ. ૮૧

પાંચ માત્રાએ અર્ધતાલ થઈ રહે. એટલા ભાગમા માત્રાઓ બે અને ત્રણ એવી રીતે વિભક્ત થાય છે. અને તેમા પ્રથમ માત્રા ઉપર પ્રધાન તાલ પડે છે આપણે શૂલનામા જોયેલો સધિ ઉપરની માત્રારચનાને અનુકૂલ કરી સમજી શકાય છે. દાલદામા પ્રધાન તાલ પહેલી માત્રા ઉપર પડે છે અને દાલદાના બે વિભાગો દા અને લદા કરીએ તો, તેના વિભાગો પણ ક્ષપના માત્રાવિભાગો સાથે સમાન્તર થઈ રહે છે, મેઢમા આવી રહે છે. અને આગઢ ઉપર જ્યારે ગોળ તાલ ગણનામા લેવાની જરૂર પડશે ત્યાં એનો ફરી વિચાર કરીશું. હાલ તો આપણે શૂલનાના દૃષ્ટાન્તોથી આગઢ ચાલીએ:

ચીજ કડવૂ હતૂ ગર્ભ કડવો હતો,

ગર્ભનૂં સ્થાન પળ હતૂ એવું;

હતૂ શૈશવ કટૂ યુવા કડવી હતી

વૃદ્ધપણુ આવિયૂ ઝેર જેવું

‘લીલાલી’ વાગવાળી, भा. ૨જો, પૃ. ૧૧

પ્રથમ ચરણમા એક તરફ ‘હતૂ એ’ લદાદા છે, તેમ જ બીજી પક્તિમા ‘હતૂ શૈ’ તેમ જ ‘યુવા કડ’ બન્ને લદાદા છે પ્રશ્ન એ છે કે દાલદાના આવર્તનો સાથે આ લદાદાના આવર્તનો આવે શકે? તેથી ‘મેઢને હાનિ થાય?’

હારી રીતે આ પ્રશ્ન આના કરતાં જરા મોટો છે. પચકલ વીજના ત્રણ જાતિસધિઓ વિકલ્પે થાય. આપણે સ્વીકારેલ દાલદાના આવર્તનો પાસેપાસે મૂકી એના સતત પ્રવાહમાથી જુદીજુદો જગાએથી સધિનો આદિ કલ્પી આપણે એ વિકલ્પો જોઈએ

દાલદાદાલદાદાલદા

પહેલે જ અક્ષરેથી પચકલ લેતા દાલદા મળે છે. બીજે અક્ષરેથી લેતા લદાદા મળે છે ત્રીજે અક્ષરેથી લેતા દાદાલ મળે છે. તે પછી દાલદા ફરી આવે છે. એટલે કે પચકલના ત્રણ જાતિ સધિઓ થયા: દાલદા, લદાદા, દાદાલ. આ ત્રણેય એક જ સઠળ પક્તિમા આવી શકે તે કેમ એ પ્રશ્ન આપણે વિચારવાનો રહે છે. પણ એ પ્રશ્ન હાપમા લઈએ તો પહેલાં આ સધિઓ એટલે લદાદા અને દાદાલ સધિઓના છદો આપણે જોઈ જઈએ

લદાદા સધિ દાલદા સધિના આવર્તનોવાળા છદોમા અપવાદ તરીકે આવે છે, પણ એના જ આવર્તનોનો કોઈ જાતિછદ નથી દાલદાનો જાતિછદ પ્રથમ ગમક લઈએ

૧ ગમક છદ — માત્રા ૫ તાલ ૧

કઠ ઘાળ,
પદ જાળ,
તે ગમક
પદ સમક ૧
ત્રીજી જ,
કઠ કીજ,
ત્યા તાલ,
સમાલ ૨
દ પિ પૃ. ૭

ઉત્થાપનિકા દાદાલ

અહી ત્રીજી માત્રા ઉપર તાલ કહેલા છે તે દાલદાના આવર્તનોમા આવતો તાલ જ છે, દાલદાદાલદા આ શ્રવણીમા ત્રીજા અક્ષરથી પચકલ લેતા દાદાલ મળે, તેમા તાલ ત્રીજી માનાએ જ હોય આ છદ તો માત્ર કાંતુક જેવો છે એનાથી ઘમણા આવર્તનોવાળો દીપક ઘઘારે ઘપરાદામા આવે છે તે આપણે જોઈ ગયા તેનો ઉત્થાપનિકો

દીપક દાદાલ દાગાલ

ઘાઘ છે તે આપણે જોયું અહીં ઘેકી આવર્તનો છ અને અતે આવતા ગાલ અક્ષરો છદના અતને વિશિષ્ટ રૂપ આપવા આવે છે

આ ઉપરાંત દલપતરામ એક જલ્લતરણ આપે છે તે જોઈએ

૮ જલ્લતરણ છદ — માત્રા ૧૩, તાલ ૩

તેર કઠનો જ પદઘ,
જાણજો જલ્લતરણ છદ,
પાલ પાલે જ વિશ્રામ,
ગુહ લઘૂ અતને ઠામ ૪૬

દ પિ પૃ ૧૦

ઉત્પાપનિકા: દાલદા દાલદા માલ

આ સ્વરૂપનો સુલાસો સરલ છે. શ્રીજા સંધિની છેલ્લી વે માત્રા સંક્રિત કરી તે અંત્ય હોવાથી તેને લગાત્મક રૂપ આપેલું છે. એ ત્રણ સંધિ પછી પણ સંધિના બંકી આવર્તનો પૂરા કરવા ત્યાં ચોથું આવર્તન અધરરહિત રહે છે, અને તે વિરામથી પુરાય છે. સ્વાભાવિક પઠન એમ જ થાય છે. મને આ છંદમાં લાલે સુધી ટકી રહેવાની શક્તિ જણાતી નથી. લાલો પંક્તિના કાવ્યના મુલ્યવંશ તરોંકે એ આવી શકે એમ જણાય છે. આને વપરાયેલો જોયાનું મને યાદ નથી. પણ આને મળતો એક છંદ કે. હ. ઘૂવ સંપાદિત પ્રેમાનન્દના માત્રમાં વપરાયેલો છે:

વલવલે વિરહિણી વિરહ વાધ્યે
મમ્મયે મોહના વાણ સાધ્યે.
પિપુ વિના અદ ઘડી નવ મુહાયે
જીવ જડુનાય વિરહે રેં જાયે. ૮

પ્રેમાનન્દકૃત માસ, પૃ. ૫

પ્રેમાનન્દે આને માત્ર 'છંદ' કહેલ છે અને તે દેશીઓની વચ્ચે વચ્ચે આવે છે. એ પણ દેશીની રીતે જ ગવાતો હોવો જોઈએ. છેલ્લી પંક્તિમાં રે છે તે દેશીની લાક્ષણિક છે. પણ તે સિવાય છંદનું ઘટતર દેશી જેવું ચિયિલ નથી, જાતિ જેવું સુષક છે, એટલે અહીં લઈએ. તેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય:

દાલદા દાલદા દાલદા મા

અંત્ય ચોથા ચતુષ્કલનો ત્રણ માત્રા સંક્રિત થઈ છે અર્થાત્ અંત્ય ગુરુ પાવ માત્રાનો પ્લુત બને છે, વરાદર ફૂલણાનું અંત્ય અર્ધ છે.

આ પછી પંચકલ સંધિશ્રીનાં મિત્રમિત્ર સ્વરૂપના લગાત્મક સંધિનાં આવર્તનોવાળા છંદો જોઈએ. તેના સૌથી વધારે પરિચિત મુજંપ્રયાત કે મુજંગી છે. ઉત્પાપનિકા દલપતરામ પ્રમાણે કહું છું.

મુજંગી: લગાયા લગાયા લગાયા લગાયા

એનાથી જરા ઓછો પ્રસિદ્ધ સમિળી.

સમિળી: માલમા માલમા માલમા માલમા

અપજાતિના પ્રવાહના વારંવાર છૂટક આવવાથી પ્રસિદ્ધ થયેલો

ગ્રાહી કે } ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા
વિધ્વકમાલા }

છેલ્લા સંધિનો અત્ય લઘુ સ્થિતિ થયેલો છે.

મુજંગીનો અર્થ સોમરાજી લગાગા લગાગા ક્યાક વપરાય છે. સ્ત્રિવિળીનો અર્થ વિમોહા ગાલગા ગાલગા વપરાતો યાદ નથી. એ જ પ્રમાણે વિધ્વકમાલાનો ઉત્તરાર્થ હારી ગાગાલ ગાગા પણ વપરાયો યાદ નથી. તે પછી શૈલ લઈએ:

શૈલ: લગાગા લગાગા લગાગા લગાલ

અહીં ચોથા પંચકલના અત્ય ગુરુને વદલે એક લઘુ મૂક્યો છે એટલે એ લઘુનું પઠન ગુરુ તરીકે થશે. જાતિઓમાં એમ થાય છે એ હું આગળ કહી ગયો છું. ઉપાન્ય ગાને ત્રણ માત્રાનો પ્લુત કરીને પણ પંચકલ પૂરું કરી શકામ. એ પછી દલપતરામે આપેલ કદ જોઈએ.

કંદ: લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લ

પઠન કરતા તરત જણાશે કે મુજંગામાં એક લઘુ ઉમેરવાથી બનેલો આ છદ તદ્દન મેઢ વિનાનો છે. ચાર આવર્તને એક પક્તિ પૂરી થાય છે, પક્તિને લંબાવવી હોય તો વીજા બે આવર્તનો મુધી લંબાવવી જોઈએ એટલે કે ત્રેને છ આવર્તનોની કરવી જોઈએ, અને એ બે આવર્તનો પૂરવા એકલો એક લઘુ અહીં અસમર્થ નીવડે છે. એ પછી દલ લઈએ જે દલપતરામે પોતે નવો બનાવ્યો જણાય છે.

દલ: ગાલલલ ગાલલલ ગાલગા ગા

અત્ય ગુરુ ચોથું પંચકલ પૂરે છે અર્થાત્ અત્ય ગુરુ પાંચ માત્રાનો પ્લુત બને છે.

પટધમી: લલલગા લલલગા લલલગા ગાગા

અહીં પણ અત્ય સંધિમાં એક માત્રા સ્થિતિ થઈ છે તેથી અત્ય ગુરુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત બને છે.

આ સિવાય વીજા કેટલાક 'દલપત પિંગલ'માં આપેલા છે પણ તે મહત્વના નથી, એટલે લેતો નથી. પણ આપણા પિંગલોમાં નહીં આવતો એક છદ લડ છુ — અશ્વઘાટી. આ છદ ગુજરાતીમાં કોઈ પ્રસિદ્ધ કવિએ વાપર્યો નથી. એ છદમાં રચેલા પદિત જગન્નાથના શ્લોકો સંસ્કૃત જાણનારા શાસ્ત્રીઓમાં વહુ પ્રસિદ્ધ છે આ છદ દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ છે, મરાઠીમાં વપરાયો છે, અને પટવર્ધન તેની નોંધ લે છે. હું પ્રથમ જગન્નાથનો એક શ્લોક લડ :

મજાપિતોઽધિમતિ મજારોઽધિ વત મજાપતેઽપ ધનદ.

મજાપટીતિ મુળમુજાપિતસ્ય ન તુ મુજામિત ચ મનવમ્ ॥

જિ જાપતો જવતિ? કિ જાનતી સ્વપિપિ? સિજાનનૂપુરપદે!

તજાપુરેતિ! નવજાધિ! સાધુ તદિદજાતુ યા વિમુ કિવે? ૧૩ ॥

અશ્વઘાટી

પટવધન આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે. હુ મારી લગાની સજામા તે ઉતારુ છું.

મામાલ । માલલલ । મામાલ । માલલલ । મામાલ । માલલલ । મા

ઉ. ર. પૃ. ૧૯૦-૧૯૧

આ રીત પણ ઉપપન્ન છે આ રીતે જોતાં આમાં પચ્ચલના છ આવતંનો થઈ એવ ગુર આવે છે, તે વેલી આવતંનો પૂરા થયા દશમત્રય વને છે, અર્પાત્ એ ગુરુ દશ માત્રાનો પ્લુત વને છે અથવા તેનો પછી વિરામ આવી ગુરુ દશ માત્રાનો ગાઢો ત્યા જામ છે. પણ અનેક વારના સાંભળેલા પઠનોથી મન નીચે પ્રમાણેનો ન્યાસ સૂતે છે.

મા] માલમા, લલલમા; માલમા, લલલમા; માલમા, લલલમા;

આ રીતે પક્તિના અત પછો આઠ માત્રાનો ગાઢો મયા પછો ધીજો પક્તિનો પહેલો ગુરુ મઢતા દશ માત્રાનો તાલ પૂરો થઈ રહે. એમ કરતાં પક્તિમા રહેલા આતરપ્રાસો બધારે સ્ફુટ થાય છે, તાલ પઠન પ્રમાણે નિર્દેશાય છે, અને આપણે અનેક સર્ગીતાત્મક રચનાઓમા જોયું છે તેમ, છેલ્લો એટલે ચોથો દશવલ સધિ વે પક્તિઓ વચ્ચે વિભક્ત થઈ વે પક્તિઓ રેગાઈ જાય છે સર્ગીત પ્રધાન હોવાથી મેં પચ્ચલ ઉપરાત દશવલ પણ અર્ધવિરામથી દર્શાવ્યા છે. આ અશ્વઘાટો જો કે ગુજરાતીમા નથી આઠનો પણ કોણ જાણે કેમ, એમથી કઠારી આવી હોય એવી એક રચના દલપતરામ આપે છે:

૮૨ લીલા છંદ — અક્ષર ૧૪

તૂં માયિ જગ લલિ, થાવયો નહીં જ લેડા,

લીલા વિપેજ મન, કોધૂ સદા પ્રવેશ;

રે લામનો ન કદિ, કોધો જ તેં તપાસ,

દમી દિઠો જ દિલ, દોઠો ન દેવદાસ.

૧૮૪

દ. વિ. પૃ. ૫૨

તાલમાં છાપની ભૂલ હોય કે ગમે તેમ હોય એક સરખી તાલની માત્રાની શ્રેણી ચાલતી નથી. પહેલી પછી છટ્ટો, પછી અગિયારમી આવે છે ત્યાં સુધી પંચકલની શ્રેણી ચાલે છે, પણ પછી 'ન' ઉપર તાલ આવે છે તે ચાર માત્રાએ આવે છે, અને 'લે' ઉપર આવે છે તે પણ ચાર માત્રાએ આવે છે. એ તાલ પ્રમાણે તો એટલો ભાગ દોહરાનો સમ યતિચઢ "થાવ્યો નહીં જ લેશ" વંચાય ! કોઈ રચનામાં એક જ પંક્તિમાં એમ પંચકલ સાથે ચતુષ્કલનું મિશ્રણ ન થઈ શકે. કવિની સમજ એવી હતી, કે છાપની ભૂલ છે તે જાણવા સાધન નથી. હું તેનો પંચકલોનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે કરું :

ગા ગાલગા, લલલગા, ગાલગા લગાલ;

અત્યંત લંબે ગુરુ કરતાં ત્યાં એક પંચકલ બની રહે. પછી અશ્વધાટીની પેઠે આઠ માત્રાનો વિરામ આવો પછીની પંક્તિનો નિસ્તાલ ગુરુ તેમાં મઢી આશું દશકલ થાય. છદ સુંદર નથી લાગતો, પણ અશ્વધાટીની અસર દેખાય છે માટે ઉતાર્યો છે. આ પછી હું પંચકલની કોઈ લગાત્મક રચના અહીં ચર્ચવા જેવી મહત્ત્વની માનતો નથી.

હવે હું તાલની ચર્ચા હાથમાં લઉં છું. આપણે દાલદા સધિને મુખ્ય સંધિ

તરીકે સ્વીકાર્યો છે. તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ એ છે કે બીજા સધિઓને દાલદાના પ્રવાહમાંથી જ નિષ્પન્ન કરવા અને એ નિષ્પન્ન થયેલા સધિઓમાં પણ એ પ્રવાહમાં જ્યાં તાલ આવતો હોય તે જ સ્થાનનો તાલ પણ રાખવો. હું સ્પષ્ટ કરું :

દાલદાદાલદાદાલદાદાલદા

પહેલાં અક્ષરથી શરૂ કરતાં દાલદા સધિ મઢે છે, તેમાં પહેલી માત્રાએ દાલદા એમ તાલ છે. બીજા અક્ષરથી શરૂ કરતાં લદાદા નિષ્પન્ન થાય છે અને તેમાં અંત્ય દા ઉપર તાલ છે એટલે સધિમાં લદાદા એમ જ તાલ રાખવો જોઈએ. ત્રીજા અક્ષરથી શરૂ કરતાં દાદાલ મઢે છે અને તેમાં બીજા દા ઉપર તાલ છે, તો દાદાલ એમ જ એમાં તાલ રાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે એકતરંગ વ્યવસ્થા કરતાં

ભુજગી : લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા

એમ પાય છે. એ પ્રમાણે તાલ ગાંગો પઠન કરતાં મનો યાંધો આવતો નથી. એ પ્રમાણે વિષ્ણુવમાલા કે દાર્દ્રીમાં યીજા દા ઉપર તાલ આવે

પાઠી કે } ગાંગાંગ ગાંગાંગ ગાંગાંગ ગાંગા
વિષ્ણુવમાલા :

દલપતરામ આમા પહેલા ગા ઉપર તાલ ગાંધે છે, — પળ હુ માનુ છુ, તેમને મક્ષરમેલમાં આ આવતંનાત્મન ક્ષય સમજાયુ નહોતું માટે, યાની આ જ એલે દાદાલ સધિના ગગર અને દીપક વપ્રેમાં તેઓ દાદાલ એ પ્રમાણે જ તાલ ગાંધે છે. કે. હ. છુ. પળ દાદાલ સધિ સ્વીયારતા એ જ રચાને તાલ ગાંધે છે. તેમને તેને યાદાદ મટેલો (પ. જે. આ. પૂ. ૨૦) છે પણ તેમને દયાવા કે મુજગી વિશે આ પુસ્તકમાં વર્દ મટેલુ નથી.

અહીં એ સ્પષ્ટ મરતુ જોડીએ ને જ્યાં ગગામા કે ગામાલ એ સધિના જ આવતંનાં પ્રારમ્ભી શરુ થમા હોય ત્યાં જ આ પ્રમાણે તાલ આવસ્યન બને છે પણ જોડી યીજા સધિથી શરુ થયેલા છદ્મા વચગા ઉપરનાં જોડી સધિ આવતો હોય તો દરેક સધિએ પ્રારમ્ભી પાલી આવતી તાલની શ્રેણી પ્રમાણે તાલ લેવો જોડીએ. દાલદા લદાદા દાલદા દાલદા એમ આવે ત્યારે યીજા લદાદા સધિએ પહેલી માત્રાએ તાલ લેવો જોડીએ. તે જ પ્રમાણે દાદાલ વચમા આવે તો તેને પણ પહેલી જ માત્રાએ તાલ લેવો જોડીએ. દાલદા સાથે લદાદા આધ્યાનો દાલદા, આપણે પત્તવલના નિરુપણના પ્રારમ્ભમાં ઉતારેલ કાવ્યમાં જોડી ગયા હતા

યીજા વઢ્યૂ હતૂ ગમે મઢ્યો હતો
ગમેનૂ સ્થાન પણ હતૂ વઢ્યૂ

આમા દાલદાથી આવતંનો શરુ પાય છે અને પવિત્રને અતે 'હતૂ વઢ્યૂ' ત્યાં લદાદા ગા એમ આવે છે ત્યાં લદાદામાં પણ પાલી આવેલી શ્રેણી પ્રમાણે પહેલું માત્રાએ જ તાલ આવે દાદાલ માટે મીષેનુ દૃષ્ટાન્ત મળે છે

શબ્દ શોલે શરો સવરુ વિદ્યા મળે
અધ્યાત્મા ઠકરે આવી ઓષ

મક્તિજ્ઞાનના પદો, પદ ૪૧, મ કા સ પૂ. ૪૮૬

અહીં 'અધ્યાત્મ' એ દાદાલ છે અને ત્યાં પણ પહેલી માત્રા એ જ તાલ પડે છે. જ્યાં લદાદા કે દાદાલના આવર્તનો પ્રારંભથી જ હોય ત્યાં લદાદા અને દાદાલ એમ તાલ પડવો જોઈએ અને તેના લગાગા અને ગાગાલ એ રૂપોમા પણ એ જ તાલ ઊતરી આવવો જોઈએ, એટલું મર્યાદિત વ્યવસ્થા અહીં છે.

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે દાલદાના અવર્તનોમા લદાદા આવે અને દાદાલ આવે એ વચ્ચેની સરખી અસર છે? કે કઈ ફરક છે? અહીં આપણે જેમ લગાલની સાથે અસર સમજવા લાવણીના ગોળ તાલની સ્થિતિનો વિચાર કર્યો હતો તેમ અહીં પણ જાણના ગોળ તાલનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. અને આ સદર્ભમા હું દાલદા સધિનો જ્ઞાન સાથેનો આશો સવધ ફરી વાર વિચારી જવા ઇચ્છુ છું. બર્વે જાપ આપ્યો છે તે ફરી વાર જોઈએ.

જપતાલ ૧૦ માના. ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦

પહેલા કહી ગયો તેમ અહીં ઢસની અર્ધ પાંચ માત્રા લેતા તેના બે વિભાગો ૨+૩ એવા સ્પષ્ટ મારૂં પડે છે. આપણે જૂલનાનો જે દાલદા સધિ લઈએ છોએ તેમા પણ દા+લદા એમ લેતા ઉપર પ્રમાણે વિભાગો પડી રહે છે પણ પ્રધાન અને ગોળ વચ્ચે તાલો ધ્યાનમા લેતા કેટલીક મુશ્કેલીઓ પ્રતીત થાય છે જાપ તાલમા ત્રીજી માત્રા ઉપર ગોળ તાલ છે આપણે હમેશા મુખ્ય સધિ પસંદ કરતા, તાલ માટે ગુરુ અક્ષરને અવકાશ હોય એવી રીતે સધિની ઘટના કરીએ છોએ. તેને બદલે, ઉપર આપેલા જ્ઞાનના નિરૂપણમા દાલદામા ગોળ તાલ મૂકતા

તે લઘુ ઉપર આવશે: દાલદા એ પ્રમાણે તાલ સ્થાને ગુરુ મૂકીએ તો સધિ દાદાલ થશે આ સધિ પણ પંચકલનો જ પર્યાય છે પણ તેમા તાલની વ્યવસ્થા

આપણે સ્વીકારી છે તેથી ભિન્ન જણાશે દાદાલમા આપણે બીજા દા ઉપર મુખ્ય તાલ મૂકીએ છોએ, તેને બદલે ઉપરના સધિમા બીજા દા ઉપર ગોળ તાલ આવશે. આ પ્રમાણે જોતા જપતાલની માત્રાવ્યવસ્થામાથી આપણે વરાવર દાલદા મેઢવી શક્તા નથી એમ કરવા માટે આપણે એક બીજી ઉપપત્તિનું

અવલંબન લેવું પડશે, જે પણ પ્રામાણિક છે દાલદાની ઘટના બે રીતે સમજે છે.

આ પંચકલનું પૃથક્કરણ વરતા તેમા પ્રધાન રૂપે દાલ એવું નિકલે બીજ જણાશે. આ દાલમા ગોળતાલબદ્ધ દા ઉમેરવાથી પંચકલ બીજ નિષ્પન્ન

ધાય છે; દાલમાં દાં ઉમેરતા દાલદાં થશે, અને દાલની પૂર્વે દાં ઉમેરતાં દાદાલ થશે. યથે રૂપો પિગલના મધ્યો સાથે અભિન્ન છે આમા જાપની મુલ્ય વ્યવસ્થા, એટલે કે પાંચ માત્રાના ૨ અને ૩ માત્રાવિભાગો કાયમ રહે છે. તે ઉપરાંત તાલવ્યવસ્થા પણ કાયમ રહે છે: ઉપર જે જાપતાલની માત્રાઓ તાલ સહિત વતાવી છે તેમાં, એ તો કહેવાની જરૂર જ નથી કે પ્રધાન તાલો વચ્ચેનું અંતર પાંચ માત્રાનું છે, અને એમ હોય તો પછી ગોળ તાલો વચ્ચે પણ એટલું જ પાંચ માત્રાનું અંતર હોય. ઘરા મહત્વની વાત તો પ્રધાન ગોળ વચ્ચેનું અંતર છે. જાપ તાલના પૂર્વાધને જ સધિ ગણી તેના આવર્તનો કરતા નીચે પ્રમાણે થાય.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
÷ — ÷ — ÷ —

અહીં ગોળ તાલ અને પ્રધાન તાલ વચ્ચેનું અંતર એક વાજુથી ગણતા બે માત્રાનું છે, બીજી વાજુથી ગણતા ત્રણ માત્રાનું છે. દાલ દાં ના આવર્તનોમાં પણ એજ અંતર જણાશે.

૧ ૩ ૪ ૧ ૫ ૬
દા લ દા દા લ દા
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬

ગોળ તાલ પ્રથમ સંધિમા ચોથી માત્રા ઉપર છે. તેની પૂર્વનો પ્રધાન તાલ તેનાથી ત્રણ માત્રા દૂર છે, તેની પછીનો પ્રધાન તાલ તેનાથી બે માત્રા દૂર છે. એટલે કે દાલદાં અને તેની જ સાથે દાદાલ વચ્ચેની ઘટના જાપતાલને સમાન્તર જ છે અને તેથી દાલદાં એવો ગોળતાલયુક્ત સધિ આપને પિગલ માટે પ્રમાણમૂત ગણી શકીએ. અને હવે આપને દાલદાંના આવર્તનો સાથે તે સિધાવતા બીજાં આવર્તનોનો મેલ જોઈએ. ઉપર જે દાલદાંનો પ્રવાહ આપેલો છે તેમા પહેલી અને છઠ્ઠી માત્રા પ્રધાન તાલ માટે ઉપલબ્ધ છે. હવે દાલદાંના પ્રવાહમા લદાદા મળતા એ જ સર્યાની માત્રાઓ એ જ રોતે ઉપલબ્ધ રહે છે:

૧ ૩ ૪ ૧ ૫ ૬
દા લ દા લ દા દા
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬

એને એ જ ૧લી અને છઠ્ઠી પ્રધાન તાલ માટે, અને ૪થી અને ૯મી ગોળ તાલ માટે ઉપલબ્ધ રહે છે, એટલે દાલદાંના આવર્તનોમા કયાંય લદાદા આવ-

वायी मेळने जरा पण विक्षेप थरो नही वोळवामा पण विक्षेप थतो नथी.
हवे दादलामा दादाल भळता शी असर थाय छे ते जोईए

१	३	४	१	८	१०
दा	ल	दा	दा	दा	ल
२		५	७	६	

अही प्रधान ताल माटे १ली अने ६ठ्ठी उपलभ्य छे गौण ताल माटे ४थी उपलभ्य छे, पण ९मी नथी उपान्त्य दानी जगाए गुरु आवे तो ९मी मात्रा गुरुनी आंगली मात्रा नीचे दवाई जाय पण आपणे लगालमा जोयु छे के एटलायी मेळ तूटतो नथी मात्र उच्चार उत्कट थाय छे गागालनो उच्चार पण उत्कट छे तालयी स्वतंत्र रीते विचारता पण बे गुरु पछी एक लघु आवता उच्चार घणो ज उत्कट वने छे एवी असर करवा ए पर्यायनो उपयोग करी सकाय पण ए उत्कट होवा छता दादाल के गागालना आवर्तनोनो छद वनाववामा कसो प्रत्यवाय नथी

१	३	५	१	८	१०
दा	दा	ल	दा	दा	ल
२	४		७	६	

• । दादाल सधिने स्वतंत्र सधि लेता जणाय छे के तेमा गौण प्रधान तालनी एवी व्यवस्था छे के तेना आवर्तनमा वझेने खुल्ली अवाधित मात्रा मळी रहे छे माटे ज दादाल के गागालना आवर्तनोनो छदो मळी रहे छे हवे दादाल-
ना आवर्तनोमा वीजा पर्यायो भळता मेळने शी असर थाय ते जोईए

१	३	५	१	८	६
दा	दा	ल	दा	ल	दा
२	४		७		१०

पहेलानी पेठे ज १ली ६ठ्ठी गौण ताल माटे अने ३जी ८मी प्रधान ताल माटे उपलभ्य छे अर्थात् मेळ पूरेपूरो सचवाई रहे छे पण दादाल साथे लदादानो मेळ एटलो सारी भळतो नथी

१	३	५	१	७	६
दा	दा	ल	ल	दा	दा
२	४		८		१०

अही गौण ताल माटे १ली ६ठ्ठी उपलभ्य छे पण प्रधान ताल माटे ८मी उपलभ्य नथी एटले मेळ वगड छ एटले दादालना प्रवाहमा लदादाने अनिष्ट ज गगवो जोईए दादालना प्रवाहवद्ध कोई छदमा में लदादा पर्याय जोयो नथी लदादाना प्रवाहवाळो कोई जातिछद नथी एटले एनी साथे मेळनो प्रश्न रहेनो नथी, पण तेम छता उपरनी रीते गणतरी करी जोता

जणाश के लदादाना प्रवाहमा दालदा भळता गीण ताल माटे मात्रा अनुप-
लभ्ये वने छे, अने लदादा साथे दादाल भळता गीण अने प्रधान वध्ने तालो
माटे मात्रा अनुपलभ्ये वने छे आ वधा परिणामो नोचे प्रमाणे सगुहीत करी
शकाम

दालदाना प्रवाहमा लदादानो सपूर्ण मेळ वैसे पण दादाल आवता
गीण तालनी मात्रा दवाय अने रचना उत्कट वने

दादालना प्रवाहमा दालदानो सपूर्ण मेळ वैसे पण लदादा आवता
प्रधान तालनी मात्रा दवाय एटले एने अनिष्ट गणवो जोईए

लदादाना प्रवाहमा दालदा आवता गीण तालनी मात्रा दवाय छे, अने
दादाल आवता गीणप्रधान वननी मात्राओ दवाय छे, एटले के मेळ तूटे छे

वधा परिणामोने एक नजरे जोता जणाश के त्रिकल सबधी आपणे जे
एक समीकरण वयु के दाल = लदा ए ज अही प्रवर्त छे दालदामा दाल
छे ते लदा वनी वने छ एटले दालदा साथे लदादानो मेळ वसे छे ते ज
प्रमाणे दादालमा पण दाल छे तेथी तेनी साथे दालदानो मेळ वैसे छे.
लदादामा दाल छे नही तेथी तेनी साथे कशानो सपूर्ण मेळ वसतो नथी
अने आ रीते दालदाना मेळनो विस्तार जोता दालदानु आपणे दाल + दा एव
पृथक्करण वयु ते विद्वप्रतिविब न्याये समर्थित पाय छे अने तेथी दालदाने
जाति छदोनो प्रकृतिभूत सधि मानवामा कशो बाधो आवतो नथी

पण अही उमेरवु जोईए के अही दालदा, लदादा अने दादाल सधिओ
विशे जे कई कह्यु छे ते पिंगलतो उभयतिनी दृष्टिए कह्यु छे आपणे दालदा
वोजने प्रवान लई तेना तालोने मूळभूत गणो उपर प्रमाण परिणामो जोया
पण सगोतनी दृष्टिए त्रणेष सधिओने स्वतंत्र लई शकाम, अने सगोतनी
दृष्टिए गमे त्या ताल मूकी श्रेणी रचवामा कशो दोष आवे नही पण एटलु
कहेवु जोईए के सधिनू जे कोई स्वरूप लईए, अने तेना जे बोई तालव्यवस्था
स्वानारीए तेने पछो बळगो रहीने ज आखी रचनामा तालव्यवस्था
वरवी जोईए एटलु पिंगळ माटे आवश्यक छे सामान्य रीते दालदा के लदादा

દાદાલ એમ તાલ મૂકી શ્રેણી કરતા વધો આવશે નહો, વારણ કે પહેલો માત્રાએ જ મુખ્ય તાલ મૂકીએ તો ત્રણેય સધિઓને અવકાશ મળશે જ કારણ કે સધિની પહેલી માત્રા હમેશા સુલ્લી હોય જ પહેલી સિવાયની માત્રા લીધો હોય ત્યારે જ જોવાનું કે તાલની માત્રા ઉપલબ્ધ છે કે નહીં અને વધારે જાણવટથી છદનો અસર પારખવી હોય તો ગૌણતાલની માત્રાનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ પણ તે સાથે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પિગલે પોતાનો પક્ષપાત આપણે પ્રકૃતિભૂત ગણ્યો છે તે દાલદા સધિ તરફ વતાવ્યો છે

હવે સપ્તકલ રચનાઓ લઈએ એ ૧૪ માત્રાના દીપચદી તાલમાથી નિષ્પન્ન થઈ છે વર્ષે દીપચદી તાલ નીચે પ્રમાણ આપે છે

હોરી-દીપચદી ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

તાલના અર્ધમાં સાત માત્રાઓ આવે અને તેમાં પહેલાં લડમા દાલ આવે છે. અને બીજા લડમા દાદા આવે છે અર્થાત્ દાલદાદા એમ સધિ નિષ્પન્ન થયો. આ સધિની શ્રેણીમાંથી નીચેના સધિઓ નિષ્પન્ન થાય

દાલદાદાદાલદાદાદાલદાદાદાલદાદા

પહેલા અક્ષરથી સધિ લેતા દાલદાદા, બીજાથી લેતા લદાદાદા, ત્રીજાથી લેતા દાદાદાલ અને ચોથાથી લેતા દાદાલદા અને એ પ્રમાણ જ શ્રેણીના તાલો દરેક સધિમાં કતરો આવે અહીં પ્રથમ સધિ દાલદાદા મળે છે, પણ તેના કરતા વધારે પ્રસિદ્ધ અને પરિચિત સધિ દાદાલદા છે જે હરિગીતમાં આવે છે

હરિગીત દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા

અત્યંત ગુરુ પક્તિનો અત્યંત વતાવવા આવે છે એ સાથે દાદાલદાના પૂરા ચાર આવર્તનો છ દલપતરામ આ છદમાં ૧૪મી કે ૧૬મી માત્રાએ યતિ વહે છે અલગત યતિ એ છદનું અંગ નથી, પણ તેના વે વૈકલ્પિક સ્થાનો કેમ થયા તે જોવા જેવું છે ૧૪ માત્રાએ તો સધિના વ આવર્તનો થઈ રહ્યા એટલે યતિ આવી શકે એ દેખાતું છે પણ સોળે આવે છે ત્યાં સુધી રીતે ઉત્પાદનિવા જ

જરા જુદી થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. દાદાલદાને બદલે ત્યાં પહેલો નિસ્તાલ દા જુદો કરી પછી દાલદાદાનાં બે આવર્તનોએ યતિ આવે છે એવો એનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે :

દા. દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા દાલગા

એક એવો મત છે કે પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ આવે એ રીતે જ સંધિ નક્કી કરવો. હું એવો કોઈ સિદ્ધાન્ત કાઢવાના મતનો નથી. સંધિનું સ્વરૂપ પઠન ઉપરથી જ દરેક પ્રસંગે નક્કી કરી લેવું એમ હું માનું છું. અત્યાર મુઘી આપણે સંધિઓની એ રીતે જ શ્રવણ કરી છે અને આશ્રમાત્રા ઉપર તાલ ન હોય એવા સંધિઓ સ્વોત્પત્તિ છે. આ પણ તેવો પ્રસંગ છે.

અર્ધાંશીન યુગમાં હરિગીતનાં ઠીક ઠીક નવાં રૂપો યોજાયાં છે. સોપી પહેલાં નર્મદાશંકરે પંક્તિમાં આવતો પ્રથમ નિસ્તાલ દા કાઢીને જ રચના શરૂ કરી, જેને આપણે છઠ્ઠીસી રચના કહી શકીએ.

છઠ્ઠીસો હરિગીત : દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા દાલગા

છઠ્ઠીસી અને અઠાવીસી રચનાઓના મિશ્રણને નરસિંહરાવે વિષમ હરિગીત કહી. નરસિંહરાવે એથી ઝાગઝા જઈને ટૂંક હરિગીતની રચના કરી. તેના સામાન્ય રૂપની ઉત્પાદનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

ટૂંક હરિગીત :	દાલદાદા	દાલગા
	દાલદાદા	દાલગા
	દાલદાદા	દાલગા
	દા દાલદાદા	દાલગા

અહીં સંધિ પ્રથમ માત્રાના તાલવાળી દાલદાદા છે અને દરેક પંક્તિમાં તેનાં બે આવર્તનો છે, પણ ઘોઝા સંધિની અત્યંત બે માત્રાઓ ટૂંકિત થઈ છે, જે ત્યાં વિલંબનથી પુરાય છે, પણ ઘોઝી પંક્તિ ઉપસંહારાર્થે લાંબી થાય છે તેમા પ્રથમ નિસ્તાલ દા આવે છે, જે આગલી એટલે ત્રીજી પંક્તિના સંધિ સાથે જોડીને બાકી સંધિ બની રહે છે. તેમને પોતે ઘોઝી પણ બધારે વૈચિત્ર્યમય રચનાઓ કરી છે. સદ્ગત યાવુરાય, કવિ ન્હાનાલાલ તથા સુવરદારે પણ આ જ સંધિના જુદોજુદો સંરૂપાના આવર્તનોવાળી પંક્તિઓની ભિન્નભિન્ન રચનાઓ કરી છે, જેની વિગત આપવાની મને જરૂર જણાતી નથી.

આ પછી આપણે બાનાયી અર્ધ સધિસહ્યાવાળો ઉઘોર લઈએ. આઠમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ દલનતરામના લક્ષણ ઉપરથી તેની નીચે પ્રમાણે ઉત્થાપનિકા થાય :

ઉઘોર : દાદાદાલ દાદાગાલ

અહીં દલદારામ આ સપ્તકલના દરેક દા ઉપર એક એમ ત્રણ તાલો નાચે છે.
 દા દા દા લ એ રીતે. એ દેખીતું જ અનુપવન છે દાલદાદાની શ્રેણીમાંથી આપણે
 આ સધિ નિષ્પન્ન કરતા તેમાં દાદાદાલ એ પ્રમાણે તાલ નાચેલો, અને એને જ
 સાચો ગગલો જોઈએ દલપતરામે જ ઉઘોરથી અરધા વત્તામાં દા દા દા લ એમ
 તાલ નાચેલો છે મેં આગળ પદ્ધતીને અગે કહેલું કે દલપતરામ કોઈ વાર
 ગુરુના સમ્ભવમાત્રથી ગુરુના ભારને સત્તાલ ગણવા પ્રેરાય છે, તેવું અહીં થયેલું
 છે (ગત પૃ. ૩૭૭).

હવે સપ્તકલની લગાત્મક રચનાઓ જોઈ જઈએ

સૌથી પહેલા પ્રિય લલગાલમાં પચાક્ષરી આવે છે પછી

તોમર લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ

અહીં સપ્તકલના બે આવર્તનો છે, તેમાં વીજા સધિનો અત્ય ગુરુ સંદિત થયેલો છે તેની માત્રાઓ ઉપાન્ત્ય ગાની પ્લુતિથા પુરવાની છ પછી

મજુકતા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા

હસ લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા

હસમાં ત્રણ આવર્તનો થાય છે, ચોથા આવર્તનનો ગાલો વિરામાત્મક રહે છે.

૧૪ હપમાળી છદ — અક્ષર ૧૭

રાસ જા જિમ ગાલયો ઘવવા વયે બહુ ધાય,
 રાણિ જો ધુમ્મ રૂપમાઢિ ચિતે ન મૂપતિ જ્ઞાય,
 ઘોલવો મુલ ઘોલ તે કરિ તોલવત વિચાર,
 વાઢવો નહિ આકરો અગવુદ્ધિ એવં ઉચાર

૧૧૭

દ પિ પૃ ૫૪-૫૫

ઉત્થાપનિકા • ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલ

અહીં ગાલગાલલના ત્રણ આવર્તનો છે, અને ચોથું આવર્તન સહિત થઈ ગાલ રૂપ ધરે છે

આ રૂપ પ્લુતિઓથી પુરાઈ પૂર સપ્તકલ ધરે છે, પણ તેમ કરવાની પદ્ધતિઓ બે છે, એક તો અતે આવતા લઘુને જ પાંચ માત્રાનો પ્લુત કરવો એ પણ તે કરતા વધારે પરિચિત પદ્ધતિ ઉપાન્ત્ય મુશ્કેલી ત્રણ માત્રાનો કરી અત્ય લઘુને ચાર માત્રાનો પ્લુત કરવાની છે. ઢાલ નામે પ્રસિદ્ધ સપ્તવલ્લ દેશોમા અત્ય લઘિત સધિ ધણો વાર ગાલ રૂપે આવે છે અને ત્યારે મેં કહી તે યોગી રીતે એ પ્લુતિવદ્ધ થાય છે 'કાદવરી'માથી ચાર પક્ષિત લઈ સ્ફુટ કરે.

ઢાલ

મૂઢ કોટર પત્ર છાયા જોઈ વસમું ઠમ
શુક સમૂહ અનેક આવી કરિ સિંહા વિધામ.
પત્ર વિદુળા પાલકી વરિ પક્ષી દરમી પાન
દિવસ રજનો તિહા રહિ ઢિ જાણી ઉત્તમ સ્થાન

કાદવરી, કાદવું ૪

આ ઝલવત સપ્તવલ્લનો દેશો છે, પણ તેમા સધિઓ અગીયુદ્ધ છે તેની ઉત્થાપનિકા

દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા ગાલ

એમ થાય છે અને પઠનમાત્રમા અત્ય સધિ ગાલ, ગા ૭લ૭- આ પ્રમાણે ઉચ્ચારાય છે રૂપમાઝી આ દેશો સાથે સરસાવતા એ દેશોનું જ ભગાત્મક રૂપ જણાશે પ્લુતિની માત્રા બે રીતે પૂરતાં નીચે પ્રમાણે થાય

૧ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગાલ - -
૨ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગા ૭લ ૭લ -

આ પઝી ચર્ચરી બે વિવુધપ્રિયા લઈએ

૧૧ ચર્ચરી અથવા વિવુધપ્રિયા છદ - અક્ષર ૧૮

રાસ જો જિમ રાસજ, જન ભાસજ ન મુસ મલુ,
ચર્ચરી ચિતમા થશે, વલિ કલ્પ વારણ નેટલુ,

વલેશથી લવલેશ જો કદિ ક્રોધ અંતર ઊપજે,
નેનમા વઢિ વેનમા પળ શાંતિ સજ્જન તો સજે.

૨૦૫

દ. વિ. પૃ. ૫૭

ઉત્થાપનિકા : ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગા

અત્યસંધિમા વે માત્રા સ્થિત થઈ છે એ દેહીતુ છે. દલપતરામે વાર માત્રાએ
અલ્પવિરામ કરેલુ છે તે યતિ દશવિ છે, એટલે જાતિઓમા હોય છે તેવી
શબ્દાન્તસૂચક યતિ ત્યાં છે, જે છંદનુ અળ નથી. રોઢાની પેઠે સંધિની અદર
યતિ અવગ્રાનુ આ પળ દૃષ્ટાન્ત છે. આને મઢતી પળ દેહી હોય છે, જેમા
અતે ગાલગા આવે છે, પળ તે અહીં મૂકવાની સાસ જરૂર નથી.

આ પછી ફૂલળા લઈએ. ફૂલળા જાતિ પચકલ છે, પળ આ લગાત્મક
ફૂલળા સપ્તકલ છે

૧૦૧ ફૂલળા છદ — અક્ષર ૧૯

સજ જોમરે સલુળો સદા સુમ વાક્યમાહિ મિઠાશ,
ફૂલતુ જ વાઢક ફૂલળાતળુ હાંસિ હોય હુલ્લાસ;
નર નારિ ધારિ ત્રિચારિને વઢિ સારિ સારિ કહેજ;
સુણિ રક ને વઢિ રાય તે દિલ રાજિ રાજિ રહે જ. ૨૦૭
દ. વિ. પૃ. ૫૭-૫૮

ઉત્થાપનિકા . લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા લલગાલ

આનો અત્ય સંધિ રૂપમાઢી જેવો છે અને તેની પેઠે વે રીતે તેનુ પઠન થાય.
પ્લુતિની માત્રાઓ પૂરતાં બંનેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

૧. લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ —

૨. લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ લ

પહેલી પદ્ધતિમા સપ્તકલની માત્રાઓ પૂરી કરવા અત્ય લ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત
બને છે, બીજીમા ઉપાત્ય ગા ત્રણ માત્રાનો પ્લુત બનતા અત્ય લ ગુરુ બને છે
એટલો રૂપમાઢી કરતા આમા ભેદ છે. પળ આ વધી રચનાઓમા ફૂટતી
માત્રાઓ છેલ્લા સપ્તકલના અત્ય ગાલમા કોઈ બીજી રીતે પળ વહેંચીને
સ્ફુટિગોજના કરી શકાય. આ પછી ગીતક કે મુનિશેવર લઈએ.

छोए. आपणे सौयी पहेला हरिगीतनी सधि दादालदा लईए. एमा सधिनी श्रीजी अने छठो मात्रा पर ताल पडे छे. आना प्रवाहमा जो दालदादा आवे तो तेयी तालमात्राना स्यानमा काई विक्षेप आवतो नथी केम जे दालदादामा श्रीजी माना अने छठो मात्रा यन्ने सुटली छे, अने तेयी बन्ने तालने पोतानी मात्रा मळी रहे छे, आ प्रमाणे: दालदादा. पण लदादादा सधिमा श्रीजी माना दटायेली छे, जो के छठो उपलभ्य छे, पण एटलायी सवादनी निर्वाह थतो नथी. पठन करी जोता जणाशे के दादालदाना आवतनोमा लदादादायी विक्षेप थाय छे. मात्र सधिओने मूकीने वाचता पण ए विक्षेप जणाई आवशे. आपणे बन्नेना दाखला लई जोईए:

दादालदा दालदादा दालदादा दादालदा

पठनमा क्याई विक्षेप आवतो नथी. पण

दादालदा दादालदा लदादादा दालदादा

लदादादा आंगळ मेळ तूटे छे खास दाखलो बनावी जोता पण एम ज जणाशे.

नरदेव भीमकनी मुता महाभारत महि कथी जे

‘महाभारत’ आंगळ मेळ तूटे छे ते ज प्रमाणे ए प्रवाहमा दादालदाल पण नही आवी शके कारण के एमा छठो मात्रा अनुपलभ्य छे. अर्थात् दादालदाने मात्र एक ज सधि दालदादा अनुकूल पड्यो. आपणे कही शकीए के अही पण दाल अने लदानु समीकरण साचु पड्यु हवे आपणे दालदादा ए सधिना प्रवाहनो विचार करीए आमा लदादादा सरलतायी भळशे. दालदादामा ताल १ली अने ४ थी मानाए आवे छे ए बन्ने मात्राओ लदादादामा उपलभ्य छे आपणे अही पण दाल अने लदानु समीकरण जोईए छोए. पण दादालदा नही आवी शके कारण के एमा १ली उपलभ्य छे पण ४ थी दटायेली छे एटले अही पण एक सधिने बीजो एक ज सधि सवादी नीकळ्यो अने बाकीना वे विसवादी नीकळ्या

ते पछी लदादादा लेवानी जरूर नथी कारण के एना आवतननी कोई जातिरचना नथी, जोके आंगळ जोईशु के पदोमा एना आवतनोवाळी

પુનઃ રચનાઓ આવે છે. પણ ઉપરની પદ્ધતિ એનો પણ વિચાર કરી જોઈએ. આમાં રજી અને દટ્ટી માત્રાએ તાલ છે. આની સાથે ત્રણમાર્થી એક પણ સધિ સવાદી નથી થઈ શકે. કારણ કે એ ત્રણેય સધિ દાર્થી શરૂ થાય છે. જેમાં યીંજી માત્રા દટ્ટાવેલી છે. તેમાંથી શા અતવાઢા યે સધિઓ એટલે દાદા-લદા અને દાડદાદામાં છટ્ટી માત્રા ઉપલમ્બ છે, પણ દાદાદાલમાં તો રજી અને દટ્ટી ઘણે દટ્ટાવેલી છે. પણ સપ્તકલોમાં આપણે જાણું. તેમ ઘણે તાલોને પોતાની માત્રા મઢી શકે. તા જ સવાદ સચવાય છે, એમ પણ તાલની માત્રા લુપ્ત થતા સવાદ રહેતો નથી. એટલે દાદાદા સાથે કોઈ યીંજી સધિ સવાદી થઈ શકતો નથી.

હવે ધાર્કી રહ્યો દાદાદાલ. આમાં ૧લી અને ૫મી માત્રાએ તાલો છે. દાદાલદામાં પણ ૧લી અને ૫મી માત્રા ઉપલમ્બ છે, એટલે એ સધિ દાદાદાલના પ્રવાહમાં આવી શકે. દાલદાદા અને લદાદાદા ઘણેમા પાંચમી માત્રા ઉપલમ્બ નથી. એટલે એ વે સધિઓ ન આવી શકે. અહીં પણ દાલનું શરૂદા એ સમીકરણથી જ સવાદી સધિ મળે છે. આ પ્રમાણે સવાદી કે વિસવાદી સધિઓ દાલ લદાના સમીકરણથી જ શક્ય થને છે. લદાદાદામાં દાલ વે લદા એકેય નથી. એટલે ત્યાં સવાદી સધિ મળી શકયો નથી. અલપ્ત એમાં લદા છે, પણ સમીકરણમાં પહેલી માત્રાએ તાલવાઢો લદા કે દાલ સધિ છે, લદાને સમાન રૂપ અશક્ય છે.

આગઢ દાલદામાં જોમું તે રીતે આ સપ્તકલોની ઉપપત્તિ વિચારી જોઈએ. આપણી પાસે પ્રથમ માત્રાએ તાલવાઢો દાદા સધિ છે, અને તેથી જ પ્રથમ માત્રાએ તાલવાઢો દાલ સધિ છે. આ ઘણે જોડતા દાલદાદા અને દાદાદાલ એમ બે રૂપો મળે. એ ઘણેમાં આપણે ઉપર સ્વીકારેલા તાલો યથા-સ્થાને ડાનરેલા છે. એ રીતે આને એ વે સધિઓનો ધનેલો એક સશ્લિષ્ટ સધિ કહી શકીએ. સશ્લેષની ઉપપત્તિ એથી પણ આગઢ ચાલે છે.

દાલના પર્વાયો અને દાદાના પર્વાયો ઉપરના સધિમાં મૂલતા જે જે રૂપો મળે છે તે સધળા સપ્તકલ સાથે સવાદી થાય છે. આપણે કરી જોઈએ.

दादालादादा दादा कायम राखी दालना पर्यायो गाल, लगा,
 ललल मूकी शकाशे : जेम के गालदादा, लगादादा, लललदादा ए वधां संवादी
 रूपो छे. तेवी ज रीते दाल गालल, दालललगा, दाल गागा, दाललललल
 ए पण सवादी छे. पण दादामायो आपणे लगाल निष्पन्न करी शकता नथी,
 तो दादानी जगाए लगाल मूकता निष्पन्न यतु रूप संवादी नहीं बने. दाल-
 लगाल ए दालदादा साथे संवादी नथी. — दालदादा दाललगाल एम भेगु
 बोली शकाशे नही. तेम ज दाल लगाल ए प्रमाणे ताल नाखीने पंक्ति
 रची शकाशे नही. एक दृष्टान्त बनावीने मूकुं.

देव समस्तनी सराना सर्व सदस्य आविया छे.

दाल लगालदा लगागा दाल लगाल दालगा गा

दादागाल के दादादाल, दालदादा साथे संवादी थई शकतु नथी कारण के
 अही दालनी जगाए दादा आवे छे, ते एनो पर्याय नथी. तेम ज दादानी जगाए
 आवतो दाल पण एनो पर्याय नथी

बीजी रीते ए ज संधिसंश्लेष दादादाल तरीके पण मूकी शकाशे.
 अने त्या पण दरेक बीजभूत संधिना स्वीकार्य पर्यायो आवी शकाशे, अस्वीकार्य
 नही आवी शके. दादाने स्थिर राखी दालना पर्यायो आवी शकाशे जेम के
 दादालगा दादागाल दादाललल तेम ज दालने स्थिर राखी दादाना पर्यायो
 मूकी शकाशे. जेम के गालल दाल, गागा दाल, ललगा दाल, लललल दाल. पण
 दादानी जगाए लगाल नही मूकी शकाशे मात्र संधिओनु पठन पण सवादी
 नहीं लागे. आपणे मूकी जोईए

दादा गाल लगाल दाल

ए प्रकारनी पंक्तिओ रची जाता ए वधारे स्फुट थशे.

सवार साज उपास्य देव

विशे ज ध्यान अवश्य मेव

શોભતુ નથી. એ ઉધોર જેવું જરા યજ્ઞ જણાશે નહીં. ઉધોર પ્રમાણે તાલની માત્રા ઉપલબ્ધ હોવા છતાં એ ઉધોર ઘનતો નથી. એનું પઠન સરલ છે પણ એવું સરલ જ પઠન જોઈશું હોય તો ઉધોરથી અન્ય કોઈ છદ તરીકે એને પ્રયોજી શકાય તે જુદો પ્રશ્ન પણ આ પૃથક્કરણ અહીં સાચું ઠરે છે.

ઉપર લીધેલા મશિષ્ટ મધિઓ દાદાદાલ અને દાલદાદા એ યેમાયી એનેયમાયી ઉપરની પદ્ધતિએ દાદાદાલદા કે લદાદાદા એટલે કે ઉપરના વિશિષ્ટ તાલવાળા સધિઓ નિષ્પન્ન નહીં થઈ શકે એટલે એ સધિઓને સ્વત્ર સર્વે એ જ પદ્ધતિએ તપાસી સવાદી પર્વાયો શોધીએ એમ કરતાં દાદાલદામા પર્વાય આવી શકે. એવી માત્ર એમ જ મધિ છે દાલ એટલે દાદાલદાના સવાદી પર્વાયો લાગાલદા, લાલગાદા, લાલલલદા એટલા જ થઈ શકશે તેમ જ લદાદાદા સધિમા પણ વચના આવતો દાદા માત્ર પર્વાયવાળો છે એટલે તેના સવાદી પર્વાયો લગાલદા, લગાલલદા, લલલગાદા અને લલલલલદા એટલા જ થઈ શકશે. દાદાની જગાએ લગાલ મૂકતા સધિ વિસવાદી થઈ જશે. લલગાલદા (તાલ ધ્યાનમાં રાખવાના છે) સધિના આવર્તનોથી રચના થઈ શકશે નહીં. લલગાલદા લલગાલદા એ પઠન પણ વિષમ લાગે છે તેની રચના કરી જોઈએ : 'ન કરાય એ કરવું પડે' શોભતુ નથી એ સવાદી હોવાનો ભાસ થાય છે તેનું કારણ કે અજાણતા જ આનું પઠન દાદાલદા જેવું થઈ જાય છે 'ન કરાય એ કરવું પડે' એ પ્રમાણે બાકી એ લગાલવાળો મધિ ત્યાં સવાદી બની શકતો નથી. આમ ભિન્નભિન્ન રીતે ઝાપત્તિ જોતા પરિણામો ઘરાઘરા જણાય છે અર્થાત્ પૃથક્કરણ સાચું છે.

અને પચ્ચલમા મેં જેમ છેવટે કહ્યું તેમ અહીં પણ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે જો કે જાતિછદોના પ્રયોજન માટે આપણને દાદાલદા સધિ પ્રકૃતિભૂત જણાય છે પણ સંગીતના પ્રયોજનો માટે દાદાલદા, દાલદાદા, લદાદાદા, દાદા-દાલ વગેરે સરસ જ છે, અને સંગીતવાર તેમાં પોતાની કલાને અનુકૂળ રીતે ગમે ત્યાં તાલ નાણી તાલવિસ્તાર કરી શકે.

परिशिष्ट क

जातिछंदोनुं परिशिष्ट : डिंगलना छंदो

गया प्रकरणमा जातिछंदोना मेळनी चर्चा पूरी थाय छ तेमा में गुजरातीमा परपराथी चाल्या आवता जातिछंदोना मेळ दशविलो छ आमा दशविओ मेळ ए प्रकारना सर्व छंदोने लागु पड छ ए बताववा व भिन्नभिन्न परपराना छंदोना हु टूकमा जुदा जुदा परिशिष्टमा जोई जवा इच्छु छु तेमानी एक परपरा ते डिंगलनी बीजी ते गजलोनी

अही डिंगलना पिंगलोनी के डिंगल भाषाना स्वरूपनी चर्चा करवानो इरादो नवो आ प्रकरण माट एटलु कहेवु वस थस के हिंदीथी भिन्न एक डिंगल भाषा छ, जेमा भाट चारणो कविता करता अने ए डिंगलना पिंगलने पण डिंगल कहे छ 'रणपिंगल' भाग ३जामा डिंगलना छंदो आपेला छ अने दृष्टान्तो गुजरातीमा तेम ज डिंगलमा पण आपेला छ ए गुजराती दृष्टान्तो मने एटला सुंदर नथी लाग्या एटले एमा घणीखरी जगाए प्रमाण-भूत गगल डिंगलनो ग्रंथ 'रघुनाथरूपक गोतारो', तेने ज प्रमाणभूत गणी हु तेना ज दृष्टान्तो अही आपीश अलवत्त एम करवामा हु जातिछंदोना ज क्रम अनुसरोश जातिछंदोना मेळ विश मारे ज कई कहेवानु हतु ते में सविस्तर आ पहेलाना प्रकरणोना कही दाखलु छ एटके अही हु मात्र डिंगलनु दृष्टांत, ते उपरथी तेनी उत्पापनिका मूको, आगळ कही गपला मेळना सिद्धान्तोथी तेना स्वरूपनो खुलासो करोश विशय नही अहा आपेला छंदोना नामो डिंगलना विशय नामो छ, ए नामो काई कोई जातिछंदोमा जुदा अर्यमा आवे छ, तेनाथी तेन भिन्न समजवा हु पहेला पोडशी रचनाओ लउ छ प्रथम दुमल —

हुमेल

दसरण नृप भवण हुळा, रघुनंदण,
कवसल्या उर दुष्ट निकदण।
रूप चतुरभुज प्रकटत रीघो,
दरसन निज मातान दीवो॥

र रू गी पृ ६०

ડિંગલની એક લાસિયત અહીં જ નોંધવી જોઈએ તે એ કે તેમાં ઘણા છદોમાં આદ્ય દ્વાલામાં^૧ એટલે વડોમાં વેં વેં નળ માથાઓ વધારાની આવે છે એ આદ્ય વડોમાં જ આવે છે, પછાની વડામાં આવતી નથી ગીતનો લલકાર શરૂ કરવા એ વધારાની માથા ગચના ચોલાતી હશે એમ હું માનું છું — જેમ જાતિછદોમાં આપણે જોયું કે કેટલાક રોજાના પઠનમાં 'એહ' એમ પ્રથમ આવો પછો છન્દ શરૂ થતો ~

ઉપરના દુમેલમાં પહેલા ચરણમાં વેં માથા વધારે છે, તે બાદ થરતા થયા ચરણો સોઠ માથાના, ચાર ચતુષ્કલના છે, અને તેમાં અતનું કોઈ એક જ પ્રકારનું લગાતમ્બ રૂપ નિર્દિષ્ટ નથી અત્ય સધિ પ્રથમની વ પવિત્રઓમાં ચાલલ છે, થોજી વેમાં ગાળા છે આગળ લલના પગ આવે છે પ્રાપ્ત વચ્ચે પવિત્રનો છે, એ લાસ નોંધવું જોઈએ કારણ કે માત્ર પ્રાસના ફરકથી ડિંગલ કવિઓ છદને જુદું નામ આપે છે આની ઉત્પાદનિકા

દાદા દાદા દાદા દાદા^૧

દાદા દાદા દાદા દાદા^૨

૧ અને ૨ ચતુષ્કલોનો પ્રાસ

આ પછો હું પાલવળો લઉં છું દૃપ્તાન્ત

પુલિયો નેહુ ચાપ કથ તોષણી,

ધામ જનક મિલિયા રજધાણી ।

હતો કઠે પોરસ કુલ હાણી,

અન્ન તેં સિયા દગૈન્નર આણિ ॥

ર રૂ ગી પૂ ૧૬૬

દુમેલમાં અને પાલવળીમાં એટલો જ ભેદ છે કે દુમેલમાં વચ્ચે પવિત્રોનો પ્રાસ છે, પાલવળીમાં ચારેય ચરણોનો એવ જ પ્રાસ છે આ પ્રાસના કારણે દુમેલને અર્ધપાલવળો પણ કહે છે આમાં પણ પ્રથમ પવિત્રમાં વેં માથા વધારે આવે છે ઉત્પાદનિકાની જરૂર રહેતી નથી આ પાલવળાના ત્રીજા ચરણને પ્રાસમુક્ત રાખ્યો ૧-૨-૪ ચરણોનો સઢગ પ્રાસ રાખતા શબ્દરૂપત થાય છે.

^૧ ૧ શાલા શબ્દના સામાન્ય અર્થ છદ કે કઢી થાય છે જુઓ 'રૂપક' પ ૫૨, ૫૯ પણ કયાક દત્ત કે ચરણ પણ થાય છે (એજન પ ૬૨) વહેતો અર્થ સામાન્ય હોઈ હું એ અર્થમાં એ શબ્દ વાપરું છું એ શબ્દ ગૂજરાતીમાં રૂઢ કરવા જયો છે 'રણપિગલ માં દવાલો શબ્દ આવે છે રણપિગલ ભાગ-૩ ડિંગલ પૂ-૧.

શબ્દનો અર્થ ઢિંગલમા પદ થાય છે. આમાં એક પદમા એટલે કે ત્રીજા ચરણને અંતે પ્રાપ્ત લુપ્ત છે. માટે તેને શબ્દલુપ્ત કહેલ છે.

શબ્દલુપ્ત

ઢેરા રોપયા ઉત્તર દિસ ઢારણ,
મન નહવં લકેસુર મારણ ।
વલે વિચાર કરે લિપમીઝર,
ધરે જનમ મરજાદા ધારણ ॥

ર. રૂ. ગી. પૃ. ૧૭૮

આમા પણ પ્રથમ પંક્તિમા ત્રણ માત્રા વધારે આવે એમ 'રુપક' કહે છે. પણ ઢેરા શબ્દમાયી ત્રણ માત્રા વાદ કરીને પાઠ થઈ શકે નહીં. એટલે હુ આ નિયમ અને પહેલો પંક્તિનો પાઠ ઓટો માનુ છુ. 'રણપિંગલ' પહેલી પંક્તિમા જે જ માત્રા વધારે કહે છે, અને પાઠ 'ઢેરા રોપિયા ઉત્તર દિસ ઢારણ' આપે છે. (ઢિંગલ પૃ. ૬૧, ૭૦) તેમા આવતુ માપ પ્રમાણભૂત ગણવુ જોઈએ. તેમા જે માત્રા વધારેનાં ગણી રા રોપિયા ડ, તર દધ ઘગેરે શબ્દોનો ચતુષ્કલોમાં પાઠ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી ઢિંગલ પ્રાસને કેટલુ મહત્ત્વ આપે છે તે જણાશે. આ પછો ફીલોલ.

ફીલોલ

મદોદર । મોલે મૂલમતી,
જલ આસી વારધ લાઘજતી ।
જલ આયર વારધ લાઘજતી
મુંહ મઢેં મોલે મૂલમતી ॥

ર. રૂ. ગી. પૃ. ૧૬૧

એનુ લક્ષણ એવુ આવેલુ છે કે દરેક પંક્તિમા ચાર ચતુષ્કલો, છેલ્લુ ચતુષ્કલ સગળ એટલે લલના, ચારેય પંક્તિનો એક સઘળ પ્રાસ, અને ત્રીજો પંક્તિમા શબ્દોનો ત્રીજો પંક્તિમા ઝૂયલો આવે, અર્થાત્ એમાના કેટલાક શબ્દો ફરીને આવે. પણ પઠન કરતા માલુમ પડ્યો કે પહેલી જે માત્રા નિસ્તાલ રહે છે, અને પછી તાલ શરુ થાય છે. ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

દા] દાદા દાદા ગાલ્લ ગા

અત્ય ગુરુ, પછીની પંક્તિમા નિસ્તાલ દા સાથે જોડાઈ ચતુષ્કલ રહે. ઉપર ચતાવ્યો તે ઝૂયલો ઢિંગલના છદોનુ એક મહત્ત્વનુ લક્ષણ છે. ઘણા છદોમાં એ આવે છે.

આ પછી ઉમંગ લઈએ.

ઉમંગ

કાટિયા ધૃતનાક લિયા કર મેં
રચના કહ સૂપનલા ઘરમેં ।
મારી રૂક વીર ઉમે નર મેં
તિસડી ન લક્ષી સુપનતર મેં ॥

ર. રુ. ગી. પૂ. ૧૩૩

‘રૂપક’ સોઠ માયા, અંતમા ગુરુ, અને ચારેય પંક્તિમાં એક જ પ્રાસ એટલું જ લક્ષણ આપે છે. પણ પઠન કરી જોતાં રૂલોલની પેઠે આમાં પણ પહેલો નિસ્તાલ દા આવે છે તેને જુદો કરી ઉત્થાપનિકા કરવી જોઈએ. ફરક એ છે કે રૂલોલમાં અંતે ગાલલ ગા આવતું હતું, આમાં અંતે દાદા ગા આવે છે.

ઉત્થાપનિકા : દા] દાદા દાદા દાદા ગા
તે પછી સાવક અડલ લઈએ :

સાવક અડલ

દાસરચી લિખમણ મુત દશરચ,
દોઝ મુળે સિધારે દસરચ ।
દીહ ઉચાટી કીધે દશરચ
દીધો પ્રાણ પછાડી દસરચ ॥

ર. રુ. ગી. પૂ. ૧૧૨

આ ચાર ચતુષ્કલોની પંક્તિવાળી પોડસી સાદી રચના છે. એનું વિશેષ લક્ષણ માત્ર એટલું જ છે કે તેમાં એક જ ચતુષ્કલ શબ્દ ચારેય પંક્તિને અંતે આવવો જોઈએ. આનો એક વીજો પ્રકાર પણ છે.

નિરલે અવાસા મર નિજર,
નહ દેલે દશરચ નૂપ નિજર ।
નિજ દેલે નહ વંધવ નિજર,
નર દોઝા બિલસ્યા સહ નિજર ॥

એજન, પૂ. ૧૧૩

ઉપર કરતાં ફરક એટલો જ છે કે અહીં અત્ય ચતુષ્કલની એક માત્રા સંકિત થઈ એ ત્રિકલ નામન થને છે, અને એ ત્રિકલ શબ્દ ચારેય પંક્તિને અંતે આવે

છે એ ત્રિકલરો અત્ય લઘુ વિલંબાઈ ત્યા ચતુષ્કલનું કાલમાપ પૂરું થાય. પ્રથમ પક્તિમા ‘અવાસા’ શબ્દમા અ ગુરુ ઇષ્ટ છે. ત્યા કદાચ ‘આવાસા’ શબ્દ હશે, અથવા તે પછી આવતો વ બેવડો બોલાઈ અ ગુરુ થતો હશે.

આ પછી સેલાર છદ લઈએ.

સેલાર

તપસીરો રૂપ ધરે અતતાઈ
અડગ કુટી ગઈ સીત ઝઠાઈ.
સિવલ પુકારી સાદ સુળીજે
કોજે હો હરિ! બાહર કોજે ॥

ર. રૂ. ગી. પૂ. ૧૩૫

આ પણ ચતુષ્કલ યોડશી રચના છે. દુમેલની પેઠે તેના પહેલા છદની પહેલી પક્તિમા બે માત્રા વધારે આવે છે. વીજી પક્તિનાં છન્દની દૃષ્ટિએ ‘અડગ’ ને વદલે ‘અડર’ પાઠ વધારે સારો છે. છેલ્લા એટલે ચોથા ચરણમા વિધિ નામનો શબ્દાલકાર આવે છે. વિધિના સ્વરૂપ વિશે વિશેષ જાણવા મળતુ નથી પણ તેની જરૂર પણ જણાતો નથી ‘ટૂંરણિંગલ’ વિધિ શબ્દ ન વાપરતા કેવલ શબ્દાલકાર શબ્દ વાપરે છે (ઢિંગલ પૂ. ૭૪). આ ગીતમા પછીના છદોના છેલ્લા ચરણો ‘ધીરો રે આયો હૂ ધીરો।’ ‘ભાગો રે નમ મારગ ભાગો।’ ‘દીજો રે પ્રભુનું સુદ દીજો।’ અને ‘છોડે રે તન સીલ ન છોડે।’ એ પ્રમાણે આવે છે એ ઉપરથી એનું સામાન્ય સ્વરૂપ જણાઈ આવશે આમ આવી સાદી દ્વિશ્વિતયો થતી અસરોને પણ ઢિંગલ મહત્ત્વ આપી તેનો નવો છદ બનાવે છે. આ પછી સર્વયો — ઢિંગલનો સર્વયો લઈએ.

સર્વયો

પરહસ્ત પટે, કર ફૂંક કટે।
મિદવાળ મટે, હૃદમાળ હટે ।
રતકુમ જગાવળ રાળ રટે ॥

ર. રૂ. ગી. પૂ. ૧૧૮

ઢિંગલે પ્રાસે પ્રાસે પક્તિ ગણી છે, પણ છેલ્લી પક્તિનું સ્વરૂપ જોતાં એને યોડશી ત્રિપદી ગણવી મને યોગ્ય લાગે છે. ગુજરાતીમાં જે સર્વયો રચના પ્રસિદ્ધ છે તેથી આ ઘટ્ટ મિન છે. આની ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે થાય.

લલગા લલગા' લલગા લલગા ।

લલગા લલગા' લલગા લલગા ।

લલગા લલગા લલગા લલગા ।

મધ્ય યતિ તેમ જ ચરણાન્ત યતિ મઢો કુલ પાંચ યતિસ્થાનોનાં ચતુષ્કલોમાં સઢંગ પ્રાપ્ત. પુજરાતીમાં જાતિછંદોમાં કોઈ ત્રિપદી રચના નથી, અહીં છે.

આ પછી શ્રવંકો લઈએ: હું મારી રીતે પંક્તિઓ પાઢી લલુ છું.

. શ્રવંકો

પૂછી માં આગલ આય પ્રમા ।

પિતુ બંધુ ન દિસે અંગ પ્રમા ।

સજ-રાજ ન રંગ ન રંગ નરા, ગન રાજ ન રંગન રાજ સમા । ૧

પુત્તર વર માશ્યો નુપ પાસં ।

મહ સો સુત ઓ લિય તિળ પાસં ।

શ્રીરાધવ લિલ્લમળ લિલ્લમળ રાધવ રાધવ લિલ્લમળ વનવાસં ૨

૧જન, પૃ. ૧૧૪

ઢિંગલ આને ચતુષ્પાદ રચના ગણે છે, મેં ત્રિપાદ ગણી છે. ત્રણેય પાદોમાં એક સઢંગ પ્રાપ્ત આવે. પહેલી બે પંક્તિઓ ધાર ચતુષ્કલોની ષોડશી રચના, ત્રીજો આઠનો બત્રોસી રચના, પણ તેમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શબ્દો ફરી ફરીને આવવા જોઈએ. આ પ્રમાણે શબ્દો ફરી ફરીને આવે એવી ઢિંગલમાં ધળો રચનાઓ છે. ઢિંગલમાં ધળે ભાગે લલકારીને ચોલવાના છંદો આવે છે, અને તેમાં માત્ર પુનરુક્તિ પણ પઠનથી અતર કરી શકે છે. મૂઢ પ્રમાણે ત્રીજી પંક્તિને એક ન ગણતા બે ગણવા જતા બીજા છંદમાં યતિમંગ થાય, એટલે ત્યાં સઢંગ પંક્તિ જ હ્રુષ્ટ જણાય છે. પઠન જોતાં આ રચનામાં પણ પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ જાય છે તે દૂર કરીને દાદાના આવર્તનો ગણવા જોઈએ. ઉત્થાપનિકા એ રીતે નીચે પ્રમાણે થાય:—

દા] દાદા દાદા દાદા ગા

દા] દાદા દાદા દાદા ગા

દા] દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગા

ઢિંગલ પોઢસીયી વધારે લાવી રચનાઓને પણ પોઢસી તરીકે જ નિરૂપે છે, પણ હુ મારા ક્રમ પ્રમાણે નિરૂપણ કરીશ અને હવે મારી દૃષ્ટિએ જે બત્રીસી રચનાઓ છે તેનું નિરૂપણ કરીશ સૌથી સાદો પ્રથમ ત્રવકડો લઉ છું.

ત્રવકડો :

અગદ મેલિયો સદ દૂત અપપર, વલ અકલા મજબૂત વઢાલો ।

વપ સિણમાર ધૂત સલ બંઠો, રચે સમા અદમૂત રઢાલો ॥

ર રૂ ગી પૂ ૧૭૯

દુમેલમા જેમ ગીતની પ્રથમ કડીમા ત્રણ માત્રાઓ વધારે આવે છે તેમ અહીં પણ ત્રણ માત્રા વધારે આવે છે તે પછી દાદાના આઠ આવતંનો આવે છે સોઢ માત્રાએ યતિ આવે છે યાસ ઉત્થાપનિકાની જરૂર રહેતી નથી 'અગ' એટલું ગદ્યમા બોલી પછી ચતુષ્કલવદ્ધ પાઠ કરતાં વરાવર સર્વેયો બત્રીસો જણાશે બીજી પક્તિમા 'વપ સિણ' ચતુષ્કલ પછી 'ગાર ધૂત સલ' આવે છે તે દાલગાલદા અષ્ટકલ સધિ છે, તે કહેવાની જરૂર નથી ઢિંગલે ઉપરના છદને પોઢસી રચના ગણી છે, અને હુ એને બત્રીસી ગણુ છું એટલે, ઢિંગલ પ્રમાણેનો ચતુષ્પાદ છદ મારી રીતે નિરૂપતા દ્વિપાદ બને છે આ પરિણામ વધી બત્રીસી રચનામા આવશે આ પછી હુ છોટો સાંજોર લઉ છું.

છોટો સાંજોર

એકળ દિન અમર સકલ મિલ આયા, કરી અરજ સામલ કરતાર ।

રાજ વિના મારું કુળ રાવળ, ભૂરો વવળ ઉતારું માર ।૧

ફલા સક્ષત મઢિયો અસુરાળો, સકટ જીરો અકચ સહા ।

દીનાનાથ ! તૂજ વિન ડુલરી, કિળનં જાય પુકાર કહા ॥ ૨ ॥

ર રૂ ગી પૂ ૧૮

આમા પણ કાવ્યના પહેલા છદમા બે માત્રાઓ વધારે છે, તે છોટીને છદનું પઠન કરવાનું છે 'રૂપક' ત્રણ માત્રાઓ વધારે વહે છે પણ તે ભૂલ છે છોટો સાંજોર છદતા ચરણો વિકલ્પે એકત્રીસ માત્રાના અને ત્રીસ માત્રાના હોય છે એકત્રીસ માત્રાના હોય ત્યારે આઠમો સધિ ગાલ આવે, ત્રીસના હોય ત્યારે આઠમો સધિ ગા આવે પહેલી કઢી એકત્રીસ માત્રાની ગાલાન્ત છે, બીજી ત્રીસની ગાન્ત છે એમ અહીં અત્ય સધિની એક અને વિકલ્પે બે માત્રાઓ સ્થિત થઈ છે

સાંળોરના ચાર પ્રકાર ગણાય છે તેમાંનો પહેલો બેલિયો તે ૩૧સો ગાલાન્ત સર્વયો છે, અને થોજો સોહળો તે ગાત ત્રીસો સર્વયો છે તેના ઉદાહરણોની જરૂર રહેતી નથી થોજો પ્રવાર જાગડો છે એ ૨૮સો થોપાયો છે આપણે દૃષ્ટાન્ત લઈએ

જાગડો સાળોર

પઢિયો મુરજાય સેસ ઇલ ઝપર સક્ત રાણ સુત સાક્ષી ।

ચરકે ભાલ ઘન ચરા થાળા, મુલ્લ કુમલાળા માક્ષી ॥

ર રૂ ગી પૂ ૧૧૧

પ્રથમ પક્તિમા બે માત્રા વધારે છે તે પછી ચતુષ્કલો ચાલે છે સોઝ માત્રાએ યતિ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી કારણકે 'રૂપક' તો એ યતિલક્ષણે ચરણ જ ગણે છે અત્ય ચતુષ્કલમા બે ગુરુ ઇષ્ટ છે, જો કે 'રૂપક' એને લક્ષણ ગણતુ નથી આઠમું ચતુષ્કલ આશુ અહીં અનક્ષર રહે છે 'રૂપક' આ રચનાનું એવું લક્ષણ કહે છે કે આમાં કયાક કયાક નેગણ લલ્લ અવશ્ય આવવો જોઈએ સાંળોરનો ત્રીજો પ્રવાર લુહડ સાળોર છે આપણે ઉદાહરણ લઈએ

લુહડ સાળોર

મ્યાકુલ લલ્લ સેસ વિમીપણ બોલે, કમલાપતસૂ જોર કર ।

ધનુષધરણ ધોરજ ઝર ધરજે, હિવ કીજે ઉપચાર હર ॥ ૧ ॥

એજન, પૂ ૧૧૩

પ્રથમ કહી બે દ્વાલિમા બે માત્રા વધારે છે, બાકી આ ૨૧સો સર્વયો છે, જેમા સોઝ માત્રાએ યતિ છે, અને અત્ય આઠમા સધિની ત્રણ માત્રા સ્થિત પડે ત્યાં માત્ર એવું જ લઘુ રહે છે એ અત્ય લઘુ ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે આ માત્રાલક્ષણ આમાળવ જેવું જ છે જેનો અત્ય ચતુષ્કલ સધિ એક માત્ર લયી પુરાય છે અને આમાળવની પેઠે જ એ અત્ય સના ઉચ્ચારણને મદદ કરવા આગલા સધિની અત્ય બે માત્રા પણ બે લઘુરૂપ લે છે જાતિ છદોમા સર્વમાનુ આમાળવ જેવું સ્વરૂપ ગુજરાતીમા આવતું ન હતું, તે અહીં આવે છે આપણે પ્રથમ આમાળવ આપી પછી લુહડ સાળોરની ઉત્પાપનિકા મૂકીએ, જેથી વસ્ત્રે સરસાચી થાયા

આમાળવ' દાદા દાદા દાદા દાદા દાલ્લ લ

લુહડ સાળોર' દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાલ્લ લ

બન્ને જગાએ અત્ય લઘુ પછીની ચતુષ્કલની ત્રણ માત્રાઓ અનક્ષર રહેલી છે. 'રૂપક,' સુહૃદ સાળોરનું સ્વરૂપ આપતાં અતે વે લઘુ માત્રા કહે છે પણ તેના ડાહરણમાં સર્વત્ર ઉપર પ્રમાણે દાલલ લ આવે છે, અને એ જ સ્વરૂપ જણાય છે. આ પછી હું પાલાલો લઉં છું :

પાલાલો

ધરિયો પણ જનકાં ફસી મન ધારે ધનક પિનાક ચઢાય ધરે ।

મહપત આય સયવર માહેં વસુદા કુંમરી તિકો વરે ॥ ૧ ॥

તાત હૈત ઇષકી પરતિગ્યા, સામલ વાત નહૈં સરસાલ ।

તનમન ધાર માલ દસરથ તણ, મેં ગલ રાલ દર્ડે વરમાલ ॥ ૨ ॥

એજન, પૃ. ૭૪

આમાં છોટા સાળોરની પેઠે ત્રીસો અને એકત્રીસો સર્વથો વિકલ્પે આવી શકે છે, ત્રીસા સર્વથાની પંક્તિ ગાન્ત હોય, એકત્રીસાની ગાલાન્ત હોય. 'રૂપક' સાળોરથી આનો ભેદ વતાવે છે કે સાળોરમાં લઘુ ગુરુ ભેદ છે આગા નથી, પણ સાળોરમાં પણ એ ભેદ માત્ર અત્ય સધિ સવધી હતો, અને એ તો અહીં પણ સચવાયો છે. મારા પોતાના પ્રયોજન માટે મને આટલું નિરૂપણ પૂરતું લાગે છે આ પછી સિંહલો લઈએ.

સિંહલો

પરગત ફમ ભ્રાત ચહેં પરણીજે, માણ કિતા પા મારિયા ।

ઢાળા હૂત સજોડા ઢેરા પાછા વીદ પધારિયા ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ. ૮૬

પહેલી પંક્તિમાં વે માત્રા વધારે છે, તે વાદ કરી આનો મેઢ વિચારવાનો છે આ કૃતિ પ્લવગમની પેઠે છેલ્લા વે સધિઓ સ્પષ્ટિ થઈને વનેલી છે, અને પ્લવગમની પેઠે જ તેને અતે પ્લુતિવદ્ધ ગાલગા આવે છે જેમાં પ્લુતિની માત્રા પૂરતાં તે અષ્ટકલ બની રહે છે સુહૃદ સાળોર જેમ સ્પષ્ટિ માત્રાની પદ્ધતિએ આભાળકને મળતો છે તેમ આ સિંહલો પ્લવગમને મળતો છે વચ્ચેને સરસાલી શકાય માટે બનેલી ઉત્થાપનિકાઓ સાથે સાથે મૂકુ છું

પ્લવગમ : દાદા દાદા દાલ'લ દાદા ગાલગા

સિંહલો : દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલગા

બન્ને જગાએ ગાલગા ઉચ્ચારણમાં યાજગા — થઈને અથવા પ્લવગમને અંગે વતાવેલો છે તેવો કોઈ વોજો રોતે પ્લુતિ સાથે અષ્ટકલ બને છે પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી જાતિછંદોમાં આને મળતી કોઈ રચના નથી

આ પછી અને મઢતી રચના લહચાલ લઈએ :

લહચાલ

સુત આત કટે સક ધોટ યધે ધવ,
 ચીસ મુજાળ વિચારિયો જી ।
 નિરવીજા વાનર નેમ ગમુદ્ગર,
 પેલ્લ ઇસો મન ધારિયો જી ॥ ૧

અર્જન, પૃ. ૨૧૩

પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ રહી પછી ગાલગના છ આવર્તનો આવી સેલ્લે ગાલગાજી આવે છે ગાલગાના આવર્તનોમા ક્યાક ગાગા પળ આવી જાય છે આ અતે આવતા ગાલગાજીને લીધે ત્યા ગા ૫ લગા - $\frac{\text{જી}}{\text{ગા}}$ - એમ અષ્ટવલ ઉપર વીજી ચાર માત્રાનુ ચતુષ્કલ મૂકો રચના કરી જોવાનો પ્રયત્ન વિચાર આવે પળ વાનુ પઠન જોતા હુ અને સહ્યામેઢમા મૂકવા ઇચ્છુ છુ એટલે એ પ્રકારમા વાનો પારી વિચાર કરીશ

આ પછી હુ અમેલ લઉ છુ. એનો અર્થ મેલ એટલે પ્રાસ વિનાનો ધાય છે આલા ઢિંગલમા આ એક જ પ્રાસહીન રચના છે. એનુ લક્ષણ આપ્યુ નથી પળ એ છોટો સાળોર અને પલાલા જેવો ત્રીસો એકત્રીસો સર્વયો છે

અમેલ

મવરો વન માહિ પ્રીત સુ શાચો, ઉવર જઠં દરસણ અભિલાસ ।
 આશ્રમ ઉર્મ સહોદર આયા, ત્રિભવન નાયક સૈસ તઠં ॥ ૧ ॥

— અર્જન, પૃ. ૧૪૧

પહેલી પક્તિમા બે માત્રા વધારે છે, તે અતા વાવી રહેલી પક્તિ એકત્રીસાં સર્વયાની ગાલાન્ત છે, વીજી ત્રીસાની ગાન્ત છે આ પછી અરટિયો

અરટિયો

એવળ દિહાઢે મુનિરાજ અજોધ્યા, વોમવ આવળ કીધો ।
 રાજાહત મિલે રિષરાજા, વો મસ આસળ વીધો ॥ ૧ ॥

અર્જન, પૃ ૧૪

છદ શુદ્ધ ૨૮સો ચોપાયો છે, વિશેષ એટલું કે અતે બે ગુરુ જોડીએ અને ‘રૂપક’ કહે છે કે પક્તિમા કયાઈ નગણ (લલલ) ન આવે. પ્રથમ પક્તિમા ત્રણ માત્રા વધારે છે જાગડો સાળોર અને આ અરટિયામા ફેર એટલો જ છે કે અરટિયામા નગણ ન આવે, જાગડામા નગણ કયાક કયાક અવશ્ય આવે. ઉત્થાપનિકાની જરૂર રહેતી નથી. આ પછી અરટ લઈએ :

અરટ

ઇમ રાજ કરે અજનદ આયોધ્યા નેત વધી નિપતેત ।

જગા જીત તપોબલ જાલમ ઓપ વડે અલઢેત ॥ ૧

એજન, પૃ. ૬૨

આ સત્તાવીસો ચોપાયો છે. તેને અતે ગાલ આવે છે. અને ગુજરાતીમા જેમ દોહરામા અને મરહટ્ટામા અતે આવતા ગાલમા અત્ય લઘુસ્થાને ઘણેમાએ અ હોય છે તેમ અરટમા પણ અત્ય લઘુ સ્થાને અ જ આવે છે. પહેલી પક્તિમા બે માત્રા વધારે હોય છે ઉત્થાપનિકા :

અરટ : | | | | | | |
          દાદા   દાદા   દાદા   દાદા   '   દાદા   દાદા   ગાલ

આ પછી હુ કાઢમુગટ રચના લઉ છુ :

કાઢમુગટ

તરવર વન તિલ્લર જોવતા સરતર, કાર સારંગ તુઝીર કર ।

બર લોહા લીઠો અગ રખુવર, પર ઘર પઢિધો ઘરણ પર ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ ૧૪૦

આ રચના કુદ્દ સાળોરમા અમુક રીતના પ્રાસ મૂકવાથી થયેલી છે હુ પ્રથમ આ રચનાની ઉત્થાપનિકા આપુ, તેથી તેનું સ્વરૂપ દર્શાવવું વધારે સહેલું પડશે.

લલ લલદા દાદા દાદા દાલલ' લલદા દાદા દાલલ લ

લલદા દાદા દાદા દાલલ, લલદા દાદા દાલલ ર

પહેલી બે માત્રા ચરણમા વધારાની છે તે દૂર કરી છદ જોવો જોડીએ. કુદ્દ સાળોર પેઠે આમા ચાર યતિલ્લડો છે તેમા અતે ‘રૂપક’ના વહેવા પ્રમાણ બે લઘુ—પણ મારી દૃષ્ટિએ ત્રણ લઘુ આવશ્યક છે આ રચનામા વિશેષ એ છે કે વધા યતિલ્લડોમા પણ પહેલું ચતુષ્કલ લલથી શરૂ થવું જોડીએ, અને લલથી તેનો અંત આવવો જોડીએ, દરેક યતિલ્લડમા પહેલા બે લઘુ અક્ષરો છે તે જ યતિલ્લડોમા છેલ્લા આવવા જોડીએ, અને ચારેય યતિલ્લડોના પ્રાસ

મઢવા જોઈએ. શુદ્ધ સાગોરમાં અમુક અમુક સ્થાને દાની જગાએ થે લલ મૂકી, અમુક પ્રાસરચના કરી એ જ આનુ વિશેષ છે. આ પછી હમાવલો લઈએ:

હંસાપલો

પમધરરા મયણ જગતરા પાલગ, સરરા અચલ સતરા સાય ।

ઘરરા દિયણ જગતરા યચ્છલ, નંરરા રૂપ નમો રધુનાય ॥ ૧૧ ॥

એજન, પૃ. ૧૪૮

પહેલી બે પક્તિમાં બે માત્રા વધારે છે તે વાઢી નાજતા આ ગાલાન્ત એકત્રીસા સંવેયા રચના છે. તેમા વિશેષ એ છે કે તેમા રા (છઠીનો પ્રત્યય) ફરી કરીને આવવો જોઈએ ‘રૂપક’ કહે છે કે આમા ઉલ્લેસાલકાર આવવો જોઈએ. એ અલકારનો અર્થ એ છે કે એકને વહુવિધે વહુગુણથી વર્ણવવો સ્વર નહીંએ તો શબ્દોના અમુક રૂપના પૌન:પૌન્યની આ રીતિ છે આને મઢતો પાઢગત છે તે લઈએ:

પાઢગત

ગગાઢદિ દુઢુઢોઢા દલ ગાજે, તાગૂઢદિ તવલ વાજે રિણાતૂર ।

રાગઢદિ રામ રાવણ જુથ રોપે, સમગૂઢદિ સમામ અઢે સજસૂર ॥ ૧ ॥

માગઢદિ મૂત જોગણ ગણ મૈરવ, આગઢદિ અમર અપછર ગણ આણ ।

પાગઢદિ પ્રબલ પરચર દુર પેલત, વાગઢદિ બ્યોમ સુર છયા વિમાણ ।

એજન, પૃ. ૨૧૬

ઢિંગલની પદ્ધતિ પ્રમાણે પહેલા ચરણમા વધારાની માત્રા છે, એટલે સ્વરૂપ નિર્ણય માટે હુ બીજી કઢી લઢ છુ આ જાતિના પઢનથી જણાશે કે આ ચતુષ્કલ રચના છે, તેમાના રવાનુકારી શબ્દો દૂર રાખી વારવાર પાઢ કરી જોતા જણાશે કે એ રવાનુકારી અક્ષરોથી ત્રણ લઘુ બને છે એ ત્રણ લઘુઓથી વ્યાક સર્વ લઘુ ચતુષ્કલ બને છે, વ્યાક લલલગાલદા અષ્ટકલ બને છે હુ છેલ્લો પક્તિમા ચતુષ્કલો અલ્પવિરામથી અને અષ્ટકલો અર્ધવિરામથી વતાવુ:

પાગઢદિ પ્ર, બલ પર,ચર દુર, પેલત, —

વાગઢદિ બ્યોમ સુર, છયા વિ, માણ

પહેલા યતિલઢમા લલલલ, લલલલ, લલલલ, ગાલલ એમ ચતુષ્કલો પઢે છે. બીજામા લલલગાલલલ; એમ પહેલુ અષ્ટકલ આવે છે, પછી લગાલ, ગાલ

અમ સંધિઓ આવે છે. આ રીતે ગગતા પહેલી પક્તિમા બે માત્રા ઘધારે છે. 'રૂપક' ત્રણ માત્રાઓ ઘધારે કહે છે તે મૂલ છે. કેવલ રવાનુશારી શબ્દોથી અહીં નવો છંદ કરેલો છે. યાકી આ ગાલગ્નત એવત્રોમો સર્વમો છે. આ પછી હુ સતસર્ગોં કરું છું.

સતસર્ગોં

આમા મૂગ માર સેસનૂં આશે, વંધવ! મુખો સમીતા ।

દારણ કુટી વિટગી દોસં, સહી ગમાઈં સીતા ।

રે મન મીતા રે મન મીતા વિષ વિષ કીજિયે ॥ ૧ ॥

અગન, પૃ. ૧૩૮

પહેલી પક્તિમા બે માત્રા ઘધારે છે તે યાદ કરતા આની પહેલી બે પક્તિઓ જોાઢો સાળોરની એટલે ૨૮સા સર્વયાની છે. અને ત્રીજી પક્તિમાં છેવટે ગાલગ્ના છે તેને અષ્ટકલ ગગતા એ પક્તિ પણ ૨૮સી યની રહે છે. આ ત્રીજી પક્તિ છદમા રે થી ધારૂ ધાય છે અને તે પછી આવતા બે શબ્દો રે સાથે બેવઢાય છે. અને પછીનું યાવય આસા ગીતમા એનું એ આવે છે. આ પછીના છદોની પક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે 'રે રગ સોટે રે રગ સોટે, વિષ વિષ કીજિયે' ॥ 'રે મુધ આવે રે મુધ આવે, વિષ ૦ ।' 'રે વૃત્તધારી રે વૃત્તધારી, વિષ ૦ ।' 'રે જળમ્હારા' યગેરે. આમા ત્રીજી પક્તિ ટેવના પ્રકારની છે આ પછી દીપક લઈએ: એનું સ્વરૂપ ધરાવર સમજાય માટે એની પક્તિઓ હુ મૂલમા છે તેથી જરા જુદી રીતે લખુ છું.

દીપક

ફમવર સીય સેસ વઢે રય ઊપર, તહક સારથી સઢે તુરગ

નગર હલક હાલે નરનારી

ધર ઘધો છોજે ધરવારી

મિલ તાનૂં દી સીલ ડમગ ॥ ૧ ॥

અગન, પૃ. ૧૦૯-૧૦

પહેલી પક્તિ (ત્રણ ઘધારાની માત્રા યાદ કરતા) ગાલગ્નત એવત્રીસા સર્વયાની છે. પછીની બે પક્તિઓ શુદ્ધ પોઢશી ચોપાઈની પ્રાસવદ્ધ છે, અને તેમાની ત્રીજી પક્તિને છેલ્લું પદ એવી રીતે મલ્લે છે કે એ આખી પાછી ૩૧સા સર્વયાની થઈ રહે એટલે કે એ પદર માત્રાનો સર્વયાનો ઉત્તર યતિલ્લ છે. એક સુન્દર વૈચિત્ર્યમય રચના છે ઘધારાની ત્રણ માત્રા છોડતા ઉત્થાપનિકા.

દોષક : દાદા દાદા દાદા દાદા ' દાદા દાદા દાદા ગાલ

દાદા દાદા દાદા દાદા

દાદા દાદા દાદા દાદા

દાદા દાદા દાદા ગાલ

ગાલની સાથે ગાલનો અને યજ્ઞની જે પવિત્રતા દાદા સાથે દાદાનો પ્રાસ મળે.
આ પછી ચોટિયો લઈએ :

ચોટિયો

મારે આવરે રિણ રોપણ વકા, વંધુ સુગ્રીવ વકારે !

૫ ઝૂઠે મુળ ધૂમજઘડઅધાયો, ધીંગ ક્રોધ ઝર પારે !

હું હિય આવિયો પગમાંડ હકારે ॥ ૧ ॥

મૌને આય અનાહક માર્યો, સામ ધૂન વિણ લેસા !

જાદવ વંશ દેવકી જામણ, ઘર અવતાર ઘરેસા ॥

દાહ દસરથ મુત વદલો જદ દેસાં ॥ ૪ ॥

અજન, પૃ. ૧૫૩-૫૪

પહેલામાં ત્રણ માત્રા વધારે છે એટલે એ ન લેતાં બીજી કઢી જ લઈએ.
તો જણાશે કે પહેલી જે પંક્તિઓ ૨૮સા ચોપાયાની ગાળાન્ત છે. તેની
સાથે એક ટૂંકી એ જ પ્રાસવાળી પંક્તિ ઘડાડેલી છે. ડિંગલમાં અને રૂપકમાં
આપેલા મેતમંથાં આ ટૂંકો પંક્તિનુ મ પ નિશ્ચિત થઈ શકતું તથા પણ
ઉપર આપેલા ગીતની છેલ્લી પંક્તિમાં પાંચ ચતુષ્કલો સ્પષ્ટ છે. ત્યાં છઠ્ઠું
વિલંબન કે વિરાતમક રહે. આ પછી એક ઘણી જ વૈચિત્ર્યમય રચના લઈએ
ચિત્તવિલાસ :

ચિત્તવિલાસ

ધનુધારે ! રે ધનુધારે !

સર એકા બાલ સિધારે !

મહારાજધિરાજ સુગ્રીવ મનારા સારા કારજ સારે !

કીમો ભૂપ પુરી કેકંધા દોનળ દૂર વિદારે

રે ધનુધારે ॥ ૧ ॥

રઘુરાજા ! રે રઘુરાજા !

રિપ મૂક ગિહદ દરાજા !

ચોમાસ રહે ઘે બ્રાસ મુચના તામ ઘટે જસ તાજા ।
 દેસે રામ પયોધર દામણ સીત વિરહ તન રાજા ।
 રે રઘુરાજા ॥ ૨

અન, પૃ. ૧૫૫-૫૬

આ જરા અટપટી રચના છે, ગેય છે, પણ શુદ્ધ ચતુષ્કલોની છે, અને જાતિ-
 છદો જેવા જ તેના સધિઓ સ્પષ્ટ છે. હું નીચે તેને ચતુષ્કલોમા દાદા મધિ-
 ઓમાં પૃથક્કૃત કરી મૂકુ છું :

	ધનુ]	ધા રે	રે ધનુ	ધા રે	—			
	દા]	દાદા	દાદા	દાદા	દા			
	સર]	એ કા	વાલ સિ	ધારે	રે ધનુ	ધારે	—	
	દા]	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દા	
મહા]	રાજધિ	રાજસ	પ્રાવ મ	નારા	સારા	ધારજ	સારે	—
દા]	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા
	કીધો	મૂપપુ	રાંવે	વધા	દોવળ	દૂર વિ	દારે	રે ધનુ
	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા
						ધારે	—	

રઘુ]	રાજા	રે રઘુ	રાજા	—			
દા]	દાદા	દાદા	દાદા	દા			
રિપ]	મૂકગિ	ઢદ દ	રાજા	રે રઘુ	રાજા	—	
દા]	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દા
શો]	નાસ ર	વગેરે					
દા]	દાદા						

આ પ્રમાણે છંદના ચતુષ્કલોની વ્યવસ્થા છે. ઉપરની ઉત્પાપનિકામા મેં 'ધનુ-
 ધારે' નુવની પેઠે વેવઢેલ છે, તે મને પઠન કરતા આવશ્યક જણાય છે. હું
 માનુ છું કે ત્યા પઠન એ રીતે થતુ હશે જો કે મેં સામઢેલુ નથી. પણ
 ણટલો ભાગ વાઢી નાલ્લવો હોય તો વાઢી શકાશે અને 'ધારે' પછી બે અનક્ષર
 માત્રા રાલ્લો તેને પછાની લાલ્લો પવિત્તના પહેલા નિસ્તાલ દા સાથે જોઢી
 ઉપરની પેઠે જ ચતુષ્કલ રચી શકાશે વઢ્ઢે રીતે ચતુષ્કલો વેકી સલ્થાના
 પડે રહેશે અલલ્લત્ત આનો પાઠ સામઢલ્લા વિના આ વ્યવસ્થા મેં કરી છે
 ણટલે અશે ઉપરની ઉત્પાપનિકા અજમાયશી ગણાય

નિશાળી નામની કેટલોક રચનાઓ ડિંગલ આપે છે, તેમા ધળેસરી
 ચતુષ્કલ રચનાઓ છે આપણે તે લઈએ :

શુદ્ર નિશાળી

તિથિ અજા સામલ સંલલ પાંચે દુક પાલા,
તસકર દવે ઉલૂક ઝૂં ઝેંગા ફિરનાલાં ।
પડોન છેડે પારકો વિદ્યવર્ણ વિચલા,
એસા રાજ કરે અવધ દશરથ નૃપચાલા ॥ ૧

एजन, पृ. २७०

उत्थापनिका नांचे प्रमाणे थाया

दादा दादा दालदा' दादा दादा गा
दूहानા અર્ધની એક પક્તિ છે, તેનાં ફરક એટલો જ છે કે દૂહામાં અતે શાલ
જાવે છે તેની જગાએ અહીં માત્ર ગા છે. દૂહાનો આલો એક પ્રકાર આપણે
જોયો પણ હતો (ગત પૃ. ૪૧૩).

गरवत निसाणी

દહ પ્રતાપ આઠુંદિસા પસરે અવની પર ।।
હિતુ કમઝ ફૂઝ વિહર માત ચક્ર હળમર ।।
નિત અત કઢે લે । નહ તહ કે દુલ તોમર ।
સૂરજકુલ સૂરજ તપે વહ તૈત સિયાવર ।। ૧

एजन, पृ. २७०

उत्थापनिका ।

दादा दादा दालदा' दादा दादा लल

શુદ્ર નિસાળીની પેઠે જ દોહાના અર્ધની એક પક્તિ અને શુદ્ર નિસાળીને અતે
ગા હતો તેની જગાએ અહીં લખ્યું છે, એટલો જ ફેર. બાકી દૂહાનો જ મેલ છે.

निसाणी गधर

જિણ પુર ચુપરાજે અવરન મારજે કેવલ મેધ ધુરાયદા ।
સવ રહે ઠિકાણે હુકમ પ્રમાણે, મારત મતે જલાદા ।।
કાલાદ અરાણે ભય નહિ આણે ભય દુજ દીના લાયદા ।
રાઘવ રાજિન્દા અવધતિ નદા, એસા રાજ દિપા યદા ।। ૧

एजन, पृ. २७१

આપણે આગલ જોઈ ગયેલ આ પદ્યાવલી જ છે. એના જ આતરપ્રાસો પણ છે
(જુઓ ગત પૃ. ૩૧૭, ૪૧૮) ફરક માત્ર એટલો જ કે આ નિસાળીમાં
ચરણાન્તે પણ ગુરુ દ્રષ્ટ ગણેલા છે.

નિસાળી પૈડી

જિણ રશ્યત સાત સુખા સરસાઈ, સાતૂ રીત મીત નહકાઈ,
નિજદલ ગવણ અગમ કર દીરઘ ઘેરત નગર અરદા હ ।
પટ રિત હી સફલ કુસુમ વન દરસત, પટહી સાસ ડપાઈ હરપત
વારહ માસ સદા મન માયા પાવસ પૂર સરદા હૈ । ૧

એજન, પૃ. ૨૭૨

ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

દા] દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગાગા
દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાગા ગા
દા] વગેરે

પહેલી પક્તિમા પહેલો દા નિસ્તાલ છે પછો વઝીસો સર્વયો આવે છે જેના
છેલ્લા ત્રણ અક્ષરો ગુરુ છે, અને યતિસહોનો પ્રાસ છે. પછી વીજી પક્તિમા ત્રીસો
સર્વયો છે, જેનો છેલ્લો ગા પછીની પક્તિનો દા પકડી આશુ ચતુષ્કલ રચે
છે. નરસિંહરાવ 'નૂપુરજ્ઞકાર'મા આ છદનો પ્રયોગ કરે છે, તે ઉપર પ્રમાણે જ
છે, પરંતુ કઈક સરતચૂકથી તેઓ ઉપર આપેલી વીજી પક્તિને સર્વયો માને
છે તેમનો છદ જોતા તે ઉપર પ્રમાણે જ નીકળશે

જો ! પાઢવ કૌરવ રમણ ચઢાવી, ચદ્ર વશને મહુ દીપાવી
લુપ્ત કર્યા નિર્વાણ વિશે સહુ ઉદય અસ્ત પલટાવીને.

નૂપુરજ્ઞકાર, પૃ. ૮૮

વીજી પક્તિ ૩૦ માત્રાની છે, એકત્રીસ કે વઝીસની નથી. પછી એમણે ત્રીસી
રચનાને પણ સર્વયો કહી હોય તો વશુ કહેવાનું રહેતું નથી

નિસાળી સિર સુલી

નાચે મોર નિહારે અહિષ્ણ ઝપરે,
મૂપક સીસ ન ધારે ઘાત મજારિયા ।
માહોમાહ ન મારે વૈર બુન્યાદરા,
એસે તેજ અકારે રાજ રધુપતિ ॥

એજન, પૃ. ૨૭૩

આની ઉત્પાપનિકા કરતા તે ઘરાવર પ્લવગમ ચડી રહે છે, પણ ફરક એ છે
કે આ નિસાળીમા ચાર માત્રાએ યતિ આવે છે, અને ચાર માત્રાના ચારેય
યતિસહો પ્રાસથી જોડેલા છે, અને ચરણાન્ત પ્રાસ છે નહીં.

निसाणी सोहणी

फिरं नवीता ग्वालिया गायी सिध करै रखवाली।
 निघटव एण पिलग सूं दायालेण लगावर आली॥
 चिडिया आद बिहग बन बाजी हूत हसै दे ताली।
 बधे गरीदाँ बल इधव ऐसी धाक सिमावर वाली॥

एजन, पृ २७४

उत्थापनिका नीचे प्रमाणे धाय

दादा दादा दादा' दादा दादा दादा गागा
 पहेला यतिखडमा दोहरानो पहेलो यतिखड, अने से पछी चार पतुष्कलो
 जेमानु छेल्लु गागा

निसाणी रूपमाला

यामण चार वेदवे बकता, आगम दृष्टी ग्याँत धुरदर।
 साहुवार सको धजवधी दूजी जात अलेप कुरदर॥
 सारा ही सुखपूर विचारै निदत और नरेस उरदर।
 ऐसी राम प्रभा जिस आग देखत लाग सहज पुरदर॥

एजन, पृ २७४

बन्नीसो सर्वयो छे, जनी छेल्लो सधि गालल रूप ले छे उत्थापनिकानी जरूर
 रहेती नथी चारेयमा अंकज प्राण छे

निसाणी माव

धाम धाम जग होम बढ धुन रिप अभिराम ररदे।
 दयावत अत साह मोम दिल, हित परपीड हरदे॥
 पवन अवर जिह सुखी अनारौ धन गृह पूर घरदे।
 अदल नीत जगजीत अयोध्या रघुवर राज करदे॥

एजन, पृ २७५

उत्थापनिका दादा दादा दादा दादा' दादा दादा गागा
 अते न गुरुवाळो २८ सो चोपायो अने सळग प्राप्त

निसाणी कीगर

सटतीसूं बब तणा खितधारी विग्रह रूप घरारा है।
 धू नामे आय करे निजराणी ले धन जिने घरारा है॥

घर घर का हूँ चहुँ चक् धूँ दिल सल पडे दरारा है।
कवसल्यानद जसी का रेंगा ऐसा तेज करारा है॥

एजन, पृ. २७७

उत्थापनिका • दा] दादा दादा दादा दादा' दादा दादा गागा गा
निसाणी दुमिला

दड धजा बे होत दार धनुवका धार।
पल छ सास पुणजे पुकार, छद मदरा सार॥
चोरी परचित हरण नार नर जोरी नार।
ऐसा राज कारे उदार कवसल कवार।

एजन, पृ. २७७-७८

उत्थापनिका • दादा दादा दालगालदा दादा गाल

आवी चार पक्तिनी एक छद थाय तेमा पक्तिनी मध्यमा आवता गाल
आगळ शब्दयति, अने ए गाल अने पक्तिने अते आवता गाल ए आठेय
गालनी एक प्राप्त आनु वाठु २३सा गालान्त रोळानु छ अने धचमा गाल
काववा भाटे बीजो अष्टकल सधि दालगालदा करवो आवश्यक छे

निसाणी वार

सेवे ससि सूरज इद सिव ब्रह्मादि ब्रह्म वृदारका ।
जपं दुय रसण हजार सूं हरिगुण नित सीस हजारका ॥
कह कह सह धवा मछ कहं पडत जन कारापार का।
वरणन कर कासूं वरणजै, कवसलजिह राजकवार का॥

एजन, पृ २७८

उत्थापनिका नीचे प्रमाणे थाय

दा] दादा दादा दालदा' दादा दादा दागा लमा

पहेली बे मात्रा निस्ताल छे, ते पछी दूहानो विषम यतिखड आवे छे अने
पछी जेकरीनी एक पोडशो पक्ति आवे छ, एम करीने एक पक्ति थाय छे
'रूपक' अते गालगा आवश्यक माने छे, ज उतर प्रमाणे बे सधिओमा वहेंचाय
छे आखी रचना मने सुन्दर देखाती नयी पछी पठनमा कोई नवी ज भगी
दाखल यतो होय तो कही शक्तो नयी

अही चतुष्कल रचनाओ पूरी थाय छे आ पछी निकल रचनाओ
रुत छु

ઢિંગલમા ઢિંગલ રચનાઓ થતુ ઓછી જગાય છે મોઘી ગહેલી મોઘો
લઈએ.

ગોતો

વિદેહી તળેં દિવાળ. દૈત ચાપ ધરે આળ ॥
તોઢયા ઓય તાળ. ઝઢિયા ઠરે અપાળ ॥
રાજ ચાપ અનં રાળ. પિનાવ પં ધરે પાળ ॥
હિલે હોગ હીળમાન. દઈ ઘાળ દઈ ઘાળ ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ ૭૬

‘હ્યુક’ ધાનુ તથાન એવુ ઘાધે છે ને દરેક પદમા આઠ અક્ષરોથી ચાર માત્રા
વરવી, અને એવાં આઠ ચરણો ઠરવા અતમા ગુરુલપુ મૂવવા અઠેય પદોનો
એક સઠગ પ્રાસ રાસવો અને અતની તૂકમા ચીપ્સા આવે ઉપર આઠ ઘણોથી
ચાર માત્રા ધાય છે એ લઘુ પળ ત્યા દરેકમા ત્રિકલ સધિના ચાર આવર્તનો
આવે છ અતે ગુરુલપુ ગાલ વહેલુ છે એટલે આને ગાલના ચાર આવર્તનોનો
છદ વહેવો યોગ્ય છે અત્ય ત્રિકલ નિવાય કોઈ જગાએ ગાલને વદલે લગા
પળ આવે છે એ સ્વીકારયુ જોઈએ

ઉત્થાપનિકા ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ

આઠને વદલે ચાર પદનો છદ વરવાથી અર્ધંગોલો ધાય છે તેમા પળ અત્ય પદમા
ચીપ્સા જોઈએ (એજન પૃ ૧૩૬) બીજી રચના ચીરકઠ છે

ચીરકઠ

વરા જોડ રૂપકોસ, સામ પાય નામ સીસ ।
વાઘ ચાલ મહાવીર, કૂદિયો કિસીસ ॥
નિસાચરા કાલનેમ, પતીલક તળો પેમ ।
માગ બીચ વળે રહ્યો, સદમા મુનીસ ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ ૧૯૫

ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે

ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ, ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ।
ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ, ગાલ ગાલ ગાલ ॥

આ અર્થ છદ થયો આના અત્ય ગાલ સાથે બાકીના અર્ધના અત્ય ગાલનો
પ્રાસ મળે અત્ય સધિ તરીક ગાલ જ આવે, તે નિવાય વચાવ લગા બાધી
શકે આ પછી પચ્ચત્ત રચનાઓ આવે પચ્ચકલોમા પ્રથમ વઢો સાળીર લઈએ

वडो साणोर

मुरा दरस सर पडु मुनुकला तेवीस घर
जुग विसय सभत कल दुसर जतरै।
पच कलतणी द्वे चार गण विषम पद,
सामुहं मेल गण कला सतरै ॥१

एजन पृ ५०

लदा दालदा दालदा दालदा दालदा
दालदा दालदा दालदा गा
दालदा दालदा दालदा दालदा
दालदा दालदा दालदा गा

ढिगलना घणा छदोनी पेठे पहेला छदनी पहेली पक्तिमा त्रण मात्राओ वधारे
वावे छे ते सिवाय, आ प्रसिद्ध झूलणा: ज छे आमा पाच पाच मात्राना
सधिओना आवतनो स्पष्ट छे वधाक दालदा साथे लदादा वपराय छे, जे
झूलणामा पण बने छे* पछी शुद्ध सैणोर लईए:

शुद्ध सैणोर

मगण आद गुर तीन फल रमा बिबुधा मही,
पिता पिगल गिरा मात तन पीत।
रिषि कैश्यप अरोहण कमठ शृगार रस,
मगध पत दुज वरण नयण त्रिय भीत ॥

एजन, पृ ५२-५३

* आ रचना सादी छ छता ढिगलकार एनु स्वरूप केवु ग्रामक आपे
छे, एनो आ छद चौकस दाखलो पुरो पाडे छे 'रूपक' आनु स्वरूप एव
आपे छे के प्रथम पदमा ६, ५, ५ अने सात मात्राओथो २३ मात्राओ,
बीजा पदमा बे चार पाच पाच मात्रा पछी ७ मात्रा, विषम पद एटले
बीजा चरणमा पाच पाच मात्राना चार गण थाय छे अने चौथा चरणमा
१७ मात्रा राखवी जौईए (एजन, पृ ५१) आ लक्षणनी अपूर्णता बताववा
हु दा अने ल सजाथी उपर प्रमाण गणो मूकी बत बु छु पहेलु चरण
बाम करी सकाम

दादादा, दालदा, दालदा, दादालदा

आथी कदी साणोरनो मेल आवी सकशे नहीं छेल्लो सात मात्रानो गण
दादादाल मूकु तो पक्ति वधारे विसवादी जणाशे में उपर बताव्यो तैज
सरो मेल छ

અત્યાપનિકા

દાગ] દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા
દાલદા દાલદા દાલદા ગાલ

પ્રથમ પક્તિમા ત્રણ માત્રા વધારે છે તે અતા પચ્ચલના આવતનો झूलणानी રીતે જ ચાલે છે, ફરક એટલો જ કે झूलणामા અતે સધિ લખિત થઈ ગા રહે છે ત્યાં અહીં ગાલ રહે છે એમાનો ગુરુ ચાર માત્રાનો પ્લુત થઈ ત્યાં પચ્ચલ પૂરુ થાય છે આમા પળ લડાદાનુ મિથળ છે આ પછી એક પ્રહાસ કે મરવત નામની પચ્ચલ રચના આપો છે, તે માન્ત झूलणा જ છે, સિવાય કે પહેલી કઢોની પહેલી પક્તિમા ત્રણ માત્રાઓ વધ છે આ પછી મુક્તાગૃહ લઈએ-

મુક્તાગૃહ

પગા વદ ઉતમગ મા કનૈયી પધારે
પધારે મહલ કો દડ પાળી ।
વિદેહી સુનાને ગુણી જેતી વિગત,
વિગત તતી પુણી તાત વાળી ॥ ૧

અજન, પૃ ૧૦૪

પહેલી પક્તિમા ત્રણ માત્રાઓ વધારે છે તે સિવાય આ લડાદાના મિથળવાળો झूलणा જ છે વિશવમા પહેલો પક્તિ (એણે ચાર આવતનો યતિલક્ષ) નો છેલ્લો શબ્દ પછોનો પક્તિમા ફરો આવે તે જ પ્રમાણે ત્રીજો પક્તિનો છેલ્લો શબ્દ ચોથો પક્તિમા ફરો આવે આ પછી સાવશઢો લઈએ

સાવશઢો

સુળે વદળ અગદ વલહ, સુમઢ સરસાવિયા,
ચરક જલવાલ જિમ ત્રિકુટ જળ થાવિયા ।
ચાલ વાધ ધુરા દરુજ લલચાવિયા ।
અતવપ અકપન સમર સજ અવિયા ॥

અજન, પૃ ૧૮૩

પહેલી પક્તિમા ત્રણ માત્રા વધારે છે તે સિવાય આ રચના ધામિનીમોહન કે મદનાવતાર છે, જેમા દરેક પક્તિમા દાલદાના પચ્ચાર આવતના આવે છે અહીં ચારેા પક્તિના એક સઢા પ્રાપ્ત છે યન્ન પક્તિના પ્રાપ્તને અર્થ સાવશઢો કહેલો છે (અજન પૃ ૧૮૭-૮૮) આ પછી વાટિયાલ રુઝ છુ :

चोटियाल

मुणे सुपनखा वेंण चढ हाविया साकुरा,
 खर दूंपर निसर पल झाल खागा,
 पूर तन पहरिया ॥
 उरस छवता थका आविया अडाकी,
 आखता असुर रघुवीर आगा
 कोप लोयण विया ॥ १

एजन, पृ. १३१

पट्टेली व्रण मात्रा वधारानो बाद करता गुर्वन्त झूलणानी पक्ति आवे
 छे ते पछो दालदा दालगा एटलो एक् लटकती पक्ति आवे छे अने पछो
 फरो वार ए प्रमाणे ज आवो वडो पुरो थाय छे लावा झूलणा पक्तिओ वन्ने
 प्राप्तयी सघाय छे ते उपरात पेली वन्ने लटकती पक्तिओ पण प्राप्तयी
 सघाय छे उत्थापनिका

दाल] दालदा दालदा दालदा दालदा
 दालदा दालदा दालदा गा
 दालदा दालगा ।

आ अर्ध थयू

हवे सप्तकल रचनाओ लईए तेना पहेला प्रथम प्रोढ लईए

प्रोढ

मगके मुक्कामा करे मियुला । आविया अवघेस ।
 सुण अतुल साज झलूस सारा । मिले छव मियलेस ॥ १

एजन, पृ. ८३

आ स्पष्ट रीते वे प्राप्तबद्ध पक्तिओनी एक् वडीनी सप्तकल रचना छे पण
 रुक्क तेनी चार पक्तिओ पाड छ, अन पहेलोन पाच, चार, व्रण, चार, ए
 प्रकारे १६ मात्राओ, अने बोझाने व्रण, चार, व्रण ए रीते १० मात्राओ वहे
 छे तेना खरा मेळनी उत्थापनिका नीचे प्रमाण छ

दा] दालदादा दालदादा' दालदादा गाल

अथ गाल पछो व मात्राओ अनशर रहे छे, ज पछोनी पक्तिना प्रथम निस्ताल
 दा साये मळी आवु सप्तकल पूर करे छ कयाक दाल + दादाने बदले लदा-

દાદા આવે છે, જેનો પુલાસો આગળ જાતિછદોમા આવી ગયો છે. વીજો પ્રીઢ નામનો રચનામાં પક્તિમા પ્રથમ આવતો નિસ્તાર દા નથી હોતો એટલો જ ફરક હોય છે. દૃષ્ટાત :

પ્રીતકર પુરહૂત ઝરર । ઝઠે રઘુવર આપ ।

સહસ ભગ કિય ચસમ સહમા । સકત મેટે ત્રાપ ॥

એજન, પૃ ૮૫

જુદી ઉત્થાપનિકા આપવાની જરૂર નથી આ પછી ફક્લરો લઈએ

ફક્લરો

મુળ સેસરે મુળ સેવરે, દિલકે કઈ ઉપદેસરે ।

વનવાસ જાવળ વેસરે, હમ આશિયો અવધેસરે ॥ ૧

એજન, પૃ ૧૦૭

ઉત્થાપનિકા : દાદાલદા દાગાલગા । દાદાલદા દાગાલગા

આ અર્થ થયુ. દરેક પાદ ચૌદ માત્રાનુ, દાદાલદાના બે આવર્તનોનુ, પદાન્તે ગાલગા આવે, અને ચારેય પદોનો એક સઢગ પ્રાસ. આ પછી હેલો.

હેલો

ઝઠ આય કવસલ માત આગે, છુલે સીરપ પાય લાગે ।

દલ્લે વાયક દોળ ॥

કેંકઈ બદનામ કીધો, દોષ મોટો મનૈ દોષો ।

હુવો સારે હીળ ॥ ૧

એજન, પૃ. ૧૧૬

ઉત્થાપનિકા :

દા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા દાલદાદા

દલદાદા ગાલ

આ અર્થ થયુ. પહેલો પક્તિમા આતરપ્રાસ. અને તેને એક ટૂંકી પક્તિ દાલદાદા ગાલ લટાકાવેલો. એ પક્તિને એકો જ વીજો પક્તિ સાથે પ્રાસમો સાથેલો. કાવ્ય જોવાયો પ્રાસ યોગ્યતા સમજાસે. ગાલ પછી ચાર માત્રા અનશર રહે છે. પહેલા છદનો પહેલો પક્તિમા બે વધારે માત્રા આવે, બાકી બધીમાં ૧૪ માત્રા જ આવે. આ પછી ખાસ લઈએ.

भाख

आयो भरय अवध अभग, मडे पावडी उत्तमंग ।

रइयत कीध अंत उछरग, इम आवास जाय उमंग ॥ १

एजन, पृ. १२२

रूपक एक चोकल अने पछो बे पचकल करी कुल चौद मात्रा करवानु कहे छे पण छंद स्पष्ट रोते आपणे उधोर कहीए छीए ते छे.

दादादाल दादागाल

चारेय चरणनो एक प्राप्त. वड्वे लीटीनो प्राप्त मळे त्याले अरध भाख कहेवाय.
आ पछी घमाल लईए.

घमाल

रावण ससा दिग्गज रूप दडकवन रमे,

निरलज सुपनखा तिण नाम गरक अनग में ।

• सीतानाथ आगल सार आई विण समै,

• भाल सकाति अदभुत नरम सुचि रत सभ्रमें ॥

एजन, पृ. १२८

उत्थापनिका. दाद.] दालदादा दालदादा दालगा

आवी चार पवित्रओ धाय. अत्य दालगामा बे मात्रा अनक्षर रही छे, ते उपरात ते पछो आवर्तनो सन सहजाना करवा त्या एक सप्तकल जोईए जनी दाल जेटलो भाग अनक्षर रह्यो छे, अने ए दालनो अनक्षर मात्राओ ते पछोनो पवित्रमा प्रथम आवता निस्ताल दादा साथे जोडाई सप्तकल रचे. ए अनक्षर मात्राओ मूकता उत्थापनिका नीचे प्रमाणे थाय :

दाद] दालदादा, दालदादा; दालगा -, - ~

दादा,] दालदादा बगेरे

चारेयना सळग प्राप्त छे. आ पछी भवर गुजार लईए

भवर गुजार

हणु मिलत धुर हर दीव मिर हय, रिधु वजरंग हुवो समरय ।

चवे रघुवर वयण वनचर, सीत सुध साजै ॥

तो करु अरियण तेण वण कण, हरय मारु विसख हण हण ।

विकट पूरु मनावछत, गहर गुण गाजै ॥ १

एजन, पृ. १५०

उत्पापनिवा साष्ट छे

दा] दालदादा दालदादा' दालदादा दालदादा
दालदादा दालदादा' दालदादा गा

आ अर्धं ययुं तेषां पहेला पवित्रा यन्ने यत्तिडो प्रासयी सधायेन बीजी
पवित्र बोया पवित्र साये प्रासयद्ध आवे बीजा पवित्रमा या पछी रुडा अनसार
छे अनं ते पछागी पवित्रा दा माये जाडाई मस्तकल रचे ते पछी कँवार
लईए

कँवार

दिगलय अगद आद द्वादश, तहविया तेखी ।

इन अरण सो विच त्रिस्त आतुर, दरि द्रग देखी ॥ १

एजन, पृ १६१

उत्पापनिवा गरज छे

दा] दालदादा दालदादा' दालदादा गा

आवो बे पवित्रनी एक कडो घाय विसय खुगसानी जरूर नया आ पछी
अठतालो लईए

अठतालो

भाके कुमवालें बेर काजा, सकजोत उधेल साजा ।

विशण गो खल कुम लाजा, जाग ताजा जोत ॥

जाय जोगण बढ जाजा, प्रजुण बन्ही बरे प्राजा ।

बहण आवध होम वाजा, रुपि दरजा रोत ॥ १

एजन, पृ २०६-०७

पहेली पवित्रमा चार मात्रा बधारे छ, ते जता बाकी दालदादा दालदादा एम
बे सप्तकलना यत्तिखडो नण छ, अन चौथो दालदादा गाल छ त्या
अर्धकडो थई प्रासनी योजना जोबो सरल छ उत्पापनिवानी जरूर नया
आ पछी काछो लईए

काछा

रघुपत जगतमिण उपसात रालें, भामणी चिहु ओर भाले

तन बिचाले जो बरे ।

चित लग चालें गाल गालें, घर समालें धीर ॥

દૂરે દિલાલે કંક કાલે અવલ ધાલે ઝવરે ।
 ઢાઠા ઢવાલે તેણ તાલે વય ઘડાલે ઘોર ॥ ૧

એજન, પૃ. ૧૪૫

પહેલી પંક્તિમાં ચાર માત્રા ઘણારે છે એટલે એ કાઢીને જ ઉત્પાપનિકાનો વિચાર કરવાનો. એમ કરતાં ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

દાદા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા' દાલગા
 દા] દાલદાદા' દાલદાદા' દાલદાદા' ગાલ
 દા] દાલદાદા' દાલદાદા' દાલદાદા' દાલગા
 દા] દાલદાદા' દાલદાદા' દાલદાદા' ગાલ

દાલગા સાથે દાલગાનો પ્રાસ મળે, ગાલ સાથે ગાલનો પ્રાસ મળે તે ઉપરાંત એકથી ૧૨ સુધીના સ્થાનોમાં પ્રાસ છે. આ પછી ત્રિકૂટચંચ લઈએ.

ત્રિકૂટચંચ

કુલેં મ્નાત મંત્રો સુત ઘટે, ઝર ક્રોધ રાવણ ઝપટે ।
 મન સમજ નહવેં ઘટે મરણો, સજે ઘણ ધમસાંગ ॥
 વય ઓઝ વાજત્ર વાજિયા, સજ રોપ વગતર સાજિયા ।
 કસ કમર ઘડકાર ગહર કાર, ઘર ઘજર આવધ સઘર ઘર ॥
 ચઢ ચલે રથ પર ઢુર ચમર, મઢ અવર નિસચર રિણ મવર ।
 મિલ ચહુર મૂછા મુહર મર, વજ પક્ષર ગૂધર મિઢજ વર ।
 ગજ ચોર ફરહર છુલ અગર, ક્ષુક અતુર લોયણ અગનસર ।

અર આવિયો આરાણ ॥ ૧

એજન, પૃ. ૨૧૧

પહેલી ત્રણ પંક્તિની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે .

દા દાલદાદા દાલગા' દા દાલદાદા દાલગા
 દા દાલદાદા લગાદાદા' દાલદાદા ગાલ
 દા દાલદાદા દાલગા' દા દાલદાદા દાલગા

આ પછી પણ સધિઓ તો ચાર પંક્તિઓ સુધી આ જ પ્રમાણે ચાલે છે. પણ અમુક અસર કરવા તેના લઘુવહુલ અને લઘ્વત રૂપો વપરાય છે. અને લગમગ દરેક સંધિમાં પ્રાસ રાખેલા છે અને એ ચાર પંક્તિઓ પૂરી થતાં એક નૂકો પંક્તિ લટકાવેલો આવે છે. દા દાલદાદા ગાલ અને ઉપરની વીજી

પંક્તિના ગાલ સાથે તેનો પ્રાસ મળે છે. આથી કૃતિ પ્રાસ માટે જ છે. એના પ્રાસો મૂળ છંદ ઉપરથી જોઈ લેવા. આ પછી ચિત્તહિલોલ લઈએ.

ચિત્તહિલોલ

તે હુકમ સોતા સ્વર લેવળ, સકજ રામવ સંત ।
રહ લંક દિસ સજ ઉદવલંધળ, હાલિયો હળમત ।
તો બલવંતજી બલવંત ધારમ લાંધવે બલવંત ॥ ૧

પ્રજન, પૃ. ૧૬૩

ઉત્પાપનિકા :

દા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા ગાલ -

દા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા ગાલ

તો દા] ગાલદાદા ગાલદાદા દાલદાદા ગાલ

આ ઉપરથી સપ્તકલોનો વિન્યાસ સમજાશે અને ૧થી ૫ સ્થાનોમા સઢંગ પ્રાસ અને તેમાં ૩, ૪, ૫ સ્થાને એક જ શબ્દ ઉપર છે તે પ્રમાણે ફરી ફરીને આવે અને ત્રીજો પંક્તિ 'તો' થી શરુ થાય. હવે સુવળ લઈએ.

સુવળ

લંગરી રિમ સેન લાડો, ગુમર ધારક લાજ ગાડો ।
ફલ કાંઠે કુંભેળ આઢો, કૂશ જાઢો કૂશ જાડો ॥ ૧

પ્રજન, પૃ. ૨૦૬

ઉત્પાપનિકા : દાલદાદા દાલદાદા

આવી ચાર પંક્તિઓ, તેમાં સઢંગ પ્રાસ, અને ચોથી પંક્તિમાં આવે છે તેથી ચીપ્તા. આ પછી માલરી લઈએ.

માલરી

મિથલા મહિપતીજી અવની કોથ ગિગ આરંભ ।
તેઢે સમગતીજી લિલ ફુરમાળ બાહુ પ્રલભ ॥
કર કર કામતીજી સોપે જૈય હય જસ સંભ ।
નાગર નોવતીજી ધર ધર ધુરત દ્વાર અસંભ ।
ધર દ્વાર નોવત ધુરત બાજત તોસ પદ્ અવરેસ ।
બંધ પોલ વિસાલ તોરણ વળે ચિત્ર વિશેષ ॥

प्रत सदन पीत पताक फरकत वरण चहु सुखवेद ।
मध जननपुर सुर अमुर मानव पडे समूत पेव ॥ १

एजन, पृ. ७०

आ एक सुन्दर रचना छे. तेमा पहेजो चार पक्तिओनो गधिन्यास नीचे प्रमाणे छे:

दादादाल गा — गा ७ दादादाल दादागाल

बराबर स्पष्ट थाप माटे एक सरल पक्तिने उपरना न्यासमा मूकी बतावु.

ना गर नी व ती — जी ७ घर घर घुर त द्वा रज स भ
दा दा दाल गा — गा ७ दा दा दाल दा दा गा ल

पण एक जुदी रीते पण आनु पठन चई शबे.

दादादाल गागा — ७ दादादाल दादा गाल

अर्थात् मात्र जो एदलो ज पाच मात्रानो प्लुत बने पछीनी पक्तिओनी उत्थापनिका सरल छे आ पछी गजगत लईए

१

गजगत

कुभज बहु कहै जो सियवर सुण नहे ।

जदे पग बहे जो गेलो बन गहे ॥

बन गहे गेलो जेण विच में रहे राखस रोस में ।

तन तुग नाम कबध तिणरो करग जोजन कोसमे ॥

सो हुवो गदप थाप वासव धिके प्रारुम धारिया ।

विणसीस दूर प्रसार बाहा घणा जीव सहारिया ॥ १

एजन, पृ. १२५

आनी पहेली वे टूकी पक्तिओनी उत्थापनिका भाखरीना बन्ने विकल्पो प्रमाणे ज छे

जी

दादादाल गा — गा ७ दादादाल गा — ७

दादादाल गा — गा ७ दादादाल गा — ७

अथवा

जी

दादादाल गागा — ७ दादादाल गा — ७

दादादाल गागा — ७ दादादाल गा — ७

આ પછી

ધા] દાલ્દાદા દાલ્દાદા દાલ્દાદા ગાલ્ગા

એવી ચાર પવિત્રો આવે છે જે હરિગીત જેવી જ છે તેમા વિશેષ એ છે કે
 વીજો પવિત્રના છેન્ના ષોડા શબ્દોનું, પછોની લાઘી પવિત્રમા સિંહાવલોકન થાય

આ સપ્તવલ રચનાની એક સિંહવલી નિસાળી છે તે જોઈએ

નિસાળી સિંહવલી

રમુવસ નાયન ક્રીત જિનરી વવળ વરણં રાજ ।
 વુળ સાજ વરણં ક્રીત જો નર ઉદધ વર્ધે પાજ ॥
 દધ પાજ વર્ધે વવળ લાઘે ઉત્તર મારગ છેહ ।
 મગ છેહ ઉત્તર કરં ગિળતી વૂંદ સાવળ મેહ ॥

એજન, પૃ ૨૭૬

ઉત્પાપનિકા ધા] દાલ્દાદા દાલ્દાદા દાલ્દાદા ગાલ

પણ આમા વિશેષ એ છે કે આમા સિંહાવલોકન થાય છે, એટલે કે પવિત્રના
 અતમા આવતા શબ્દો તે પછોની પવિત્રના આદિમા ફરી આવે છે એમ આવતા
 રણે ભાગે શબ્દોનો ક્રમ ઝલટાય છે

આ સિવાય ‘રૂપક’ કેટલીક કુડલિયા રચનાઓ આપે છે તે પણ ટૂંકમા
 જોઈ જઈએ

શ્લઙ્ગ ઝલટ

આઠૂ દિસ વરતે અદલ, રાઘવવાલે રાજ ।
 સીસ સમપિ સોહડા, કર મન વછત વાજ ॥
 વાજ મન વછતા પૂર સગલા કિયા ।
 ઘવલ હરિ દુરગ ઘન દેસ કિતરા દિયા ॥
 કીધ અર નિકટવ જીત રાવળ જિસા ।
 જમી પગ ફીલ જિમ, દવે આઠૂ દિસા ।

એજન, પૃ ૨૭૯

પહેલો દોહરો છે અને તે પછી મદનાવતાર આવે છે દોહરાના છેલ્લા ચતુષ્પદનું
 સિંહાવલોકન થાય છે, અને દોહરાના પહેલા શબ્દો, મદનાવતારને અંતે આવી
 કુડલી થાય છે અને ‘છન્દ કાપ’ ચંદાયણો કહે છે અને તે આપણે આગળ જોઈ
 ગયા (ગત પૃ ૩૩૪) આ પછી કુડલિયો રાજવટ રૂંદે

રાજવટ

સિયવર રાજ સમાપિયા, પાટ અવધ લવ પેસ ।
 કુસ નં સમપ કુસાવની, વધવ મુતી વિશેષ ॥
 વધવ મુતી વિશેષ, દોષ મુત મરત મુદતિય ।
 તશા નં તમેનલો, પુતર નં પુતર વતિય ॥
 અસો લિલમણ ઉમય, ઐગદ નગરી અગદ નં ।
 ચદ્રકેત ચદ્રવતી, સત્રવણ મુતી મુતદ નં ॥
 કનવજ મુસાહ સમુષાત કર પતિ મધુરા દમ પાપિયા ।
 દ્વણ મીઠા મછ વહ આઠહો તિયર રાજ સમાપિયા ॥

એજન, પૃ. ૨૮૦

અહીં દોહરા પછી છંદો આવે છે, અને પહેલાની પેઠે જ સિંહાવલોચન અને વુઢલી થાય છે. ગુજરાતોમા આ રચના જાણીતો નથી. ‘રૂપક’ સુદ્ધ કુઢલિયો આપે છે તે આપણો કુઢલિયો જ છે, દોહરાનો છંદો મિથળ. એટલે તે અહીં વતારતો નથી તે પછી દોહરા લઈએ :

દોહરા

રૂપક યહ રઘુનાથરો, પિંગલ ગીત પ્રમાણ ।
 કહિયો મછારામ વધિ, જોધનગર જગ જાણ ॥
 જોધનગર જગજાણ ઘાસ મૂંડી વિસતારા ॥
 વગસીરામ મુજાવ, જાત સેવગ કૂવારા ॥
 સવત ઠારે સતક વરસ તેરઠો વચાણી ।
 મુકલ ભાદવા દસમ વાર સસિ હર ધરતાળો ॥
 મત અનુસારે મેં વહ્યા, મુઘ કર લિમો મુજાણ ।
 રૂપક યહ રઘુનાથરો પિંગલ ગીત પ્રમાણ ॥

એજન, પૃ. ૨૮૧-૮૨

અહીં પ્રથમ દૂહો, અને પછી ચાર પક્તિ રોઢાની આપે છે અને વચ્ચે સિંહાવલોચન થાય છે. પણ અતે રોઢા પછી દોહરા થાય છે, અને પ્રથમ દોહરાની પહેલી પક્તિ આપી અત્ય દોહરાની છેલ્લી પક્તિ ધની કુઢલી રચાય છે, તે પછી કુઢલની લઈએ

કુઢલની

કીર્જ તીરય કોટ, કોટ ગોદાન તામ દિગ્ગિયકં ।
 અમય કરે રાજ ઓટ, કર વે વિવાહ કિન્ના ॥

કિશ્ના ધ્યાહે કોડલો જુ કિન્યાવલ સેવે ।
 માલ સજાના મુલક દુર્ગાં ઉદકે દત્ત દેવે ॥
 રામ રામ દક તરફ દુર્ગ તરફાં સહ દોર્ગ ।
 તઠ ન હૈં સમ તૂલ કોટ જો તીરથ કોર્ગ ॥

‘
 એજન, પૃ. ૨૮૨

આપને આગળ જોયું કે ‘રણપિંગલ’ કુટલિનો આપે છે, અને તેમાં આપા અને રોડાનું મિશ્રણ આવે છે. (ગત પૃ. ૩૩૧) હું માનું છું કે આ તે જ કુટલિનો છે, જો કે આપાનો છેત્રો યતિલઢ અહા ગુદ્ધ ઝનરેલો નથી. ‘રૂપક’ પછી બહો પ્રયમ આપાં હોવાનું જ વહે છે, છતાં પિંગલના પુસ્તકમાં જ આવો મૂલ જોઈ આવશ્યક થાય છે. ‘રૂપક’માં તેનો સુલાસો મળતો નથી.

હવે આપને સંશ્યામેઝ પ્રકાર જોવાનો રહ્યો. કવિત જેવા છદો આપને હિંદીમાંથી જ લાંબા છે, અને હિંદીમાં તેનો વહોલો વપરાશ છે, પણ ડિંગલમાં તો મને એક જ અસાદિશ્ય સંશ્યામેઝ રચના મળે છે — સપસરો. આપને જોઈએ :

સપસરો

અંગા ઝસસે સવાયો તાયો મુને વૈળ રાગવાલા,
 વઢાલાં છોહ મેં છાયો ચલાં ચોલ વ્રજ ।
 કલેસા આધાયો લેળ રડવકા સજોર વાયે,
 વઢુકાં રામરે માયે આયો કુમકત્ત ॥ ૧

‘
 એજન, પૃ. ૨૦૦

‘રૂપક’ આનું લક્ષણ એવું આપે છે કે વિષમ ચરણોમાં ૧૬ વર્ણ અને સમપાદોમાં ૧૪ વર્ણ એ પ્રમાણે એક દ્વાલામાં ૬૦ વર્ણ હોય છે. પ્રથમ દ્વાલાના પ્રથમ પાદમાં ૧૯ વર્ણ હોય છે એમ કહ્યું છે પણ ગતી જોતા અઢાર જ થાય છે. આવો મૂલ, કોણ જાણે કેમ, ‘રૂપક’માં વે યળ જગાએ થઈ છે

આપને આગળ મુક્તમારા તરીકે જેનો નોંધ કરી તેમાં અને આમાં કશો ફરક નથી. આ સ્વર્ધો ‘રૂપક’ એક વિશેષ નિયમ એવો આપે છે કે આમાં સગળ (લલગા) ભગળ (ગાલલ) અને નગળ (લલલ) ન આવે, અર્થાત્ આ રચનામાં કોઈ પણ જગાએ વે કે વવારે લઘુઓ ભેગા થાય તેનો નિષેધ કર્યો. આનું કારણ સંશ્યામેઝનો ચર્ચાના આવો જાય છે. સંશ્યામેઝના દરેક અક્ષર વે માત્રાનો થવો જોઈએ. ડચ્ચારણમાં દરેક અક્ષરનો એ પ્રમાણે ડચ્ચાર ન કરવો હોય તો વવારે સારી રીતે એ છે કે દરેક ચતુરક્ષર સધિને બાઢ

માત્રાનો જરવો, અને તે ઇયો રોને કે દરેક લખુને બે માત્રાનો જરવાને વડેલે લખુને લખુ જ બોલે તેનો પછો આવતા નજીવના ગુફને પ્લુત જરવો. આ પ્લુત દૂર ન પછી જાય માટે બે કે વધારે લખુઓ મેળા જરવાનો નિપથ થયો. આ યુધિયો મધ્યમ પગ લખુ આવે તો તેનો મૂટતો માત્રા પૂરવા માટે તેનો પછી તરત જ ગુફ મઠા જ રહેવાનો આ નિયમ મહ્યમેઢનુ જે સ્વરૂપ આપને મળી કમ્યું તેના કલિત નિગમાનો હોઈ, એ સ્વરૂપના સમયનરૂપ બને છે.

આપના પવિત્રો અને મુક્તપારા જરતા લવાઈમા આ છદ અર્થો છે, એ પણ નોંધવું જોઈએ. વોના છદો જરતા આ છદનો માપામા જોડાશરો વધારે થાવે છે તે જાગઢના લખુને ગુફ જરવાને, જેમકે ગં. પટખનુ ઉપર જટુકા મર્યું છે.

આ પછો વોજો છદ હુ સહ્યમેઢ તરીવે જોયા હજી છુ, તે સહ્યમેઢ અવલય છે એમ હુ જહો લખુનો મધો પઠન ઉપરયો જણાય છે કે પદાચ એ સરપમેઢ હોય. અને એમ હોય તો ઉપરના ચતુરશર સધિમા સહ્યમેઢયો એ મિત્ર પ્રકારનો છે એ જાતિછદ તરીવે હુ એ જાર જોઈ ગયો છુ એ છદ છે સહવાલ. એનુ રૂપાન્ત આ પ્રવરણમા આવો ગમ્યું છે, એટલે ફરી ઉતારતો નથી. એના સહ્યમેઢના પઠનમા એનો દરેક અક્ષર બે માત્રાનો બોલાય છે. અને એના સધિઓ ચતુરશર નહી પણ ત્ર્યશર છે એ રીતે એનુ પઠન નીચે પ્રમાણે થાય

સુત	માત્ર ૫	ટે સપ	ધીટ ૪	થે ધક
દાદા	દા દા દા	દા દાદા	દાદા દા	દાદાદા
	ચોસ મુ	જાળ વિ	ધારિયો	જો
	દાદા દા	દાદા દા	દાદા દા	દા
નિર	વાજા -	વાનર	ને મગ	મુત્રર
દાદા	દાદા દા	દાદાદા	દાદાદા	દાદાદા
	ધેલ હ	સો મન	ધારિયો	જો
	દાદાદા	દા દાદા	દાદાદાદા	દા

જરા વિલિખિત રીતે — ધીરે ધીરે બોલતા લખુને ગુફ જરવા પડે છે તે સરાવ નથી લાગનુ. દરેક ત્ર્યશર સધિ છે માત્રાનો દાદાદા બને છે અને બાઠ સધિઓનો એક પક્તિ બને છે બાઠમા સધિમા ચરણાન્ત જો આવે છે, તે પછોનો પક્તિના પહેલા બે અક્ષરો સાથે મઢો દાદાદા સધિ પૂરો થઈ રહે છે. કયાક કોઈ ગુફ ચાર માત્રાનો પણ બને છે, તે ઉપર જોઈ શકાય છે. પછોનામા પવિત્રો પ્રારમ ગુફયો થાય છે ત્યાં એ ગુફ પણ ચાર માત્રાનો બને છે જેમ કે ચોવા દાલામા

પે—	પે મા	પ્રારમ	સોય ઘ	ડીતમ
દાદા	દા દાદા	દાદાદા	દા દાદા	દાદાદા

એ રીતે પહેલો ગુરુ ચાર માત્રાનો બને છે આ રચનાને સરયામેઢ છદોમા સ્થાન મઢણુ નથી ગુજરાતોના એ નથી જ એમ નથી, દારાલા તરીકે આગઢ ડર પડેના હું જે તાટનો ચાલનો રચના લેવાનો છું તે શુદ્ધ શ્વશર સરયામેઢ જ છે એ રાગમા ગવાય છે એ જુદો પ્રશ્ન છે, પણ તેન રાગમા ન લેતા જો પડત કરાંએ તો એ શ્વશર સધિયાઢો સરયામેઢ થઈ રહે છે અહીં આથી વિશેષ એનો ચર્ચા અસ્થાને છે માત્ર એટલું કે ડપરની રચના શ્વશર સધિનો સરયામેઢ છદ હોવાનો મને સમય જણાયો છે, અને માટે તેને હું એ વર્ગમા મૂકું છું.

અહો ઢિંગલની ચર્ચા પૂરી થાય છે ઢિંગલની વિશેષતાઓ અહીંથી જોઈ જવી હોય તો તેનાં સ્થાન લક્ષણો એ કહેવાય કે તે જાતિછદોની જ મળોઓ છે એનો મળોઓ ધળોલરો પ્રાસવંચિત્રનો હોય છે, તેથી ડાંછ પ્રસંગે સિંહાવલોતતવો અને એનો ડાંછે વોપ્તાનો હોય છે કયા કયાક એમા 'જા' કે 'રે' જેવા સંબોધનોને નિયત સ્થાન હોય છે, અને કયાક તો અનુક્રમ એટલે કે છઠ્ઠી વિમલિતના રા પ્રત્યયવાઢા શબ્દોની પણ મળી હોય છે. એ વધી રચનાઓ પડતના અસરકારક થાન એ દૃષ્ટિએ સર્જાઈ છે, અને હજો પણ એનો એ અસર છે પડતમા, મુશાવરાના એ સકઢ નોવડ એનો વધારે અહો પ્રસ્તુત નથી મારો મુખ્ય આશય તો ડડનો નજરે અને જોઈ જઈ, જાતિછદોના સિદ્ધાન્તો ત્થા પણ સામું પડે છે એટલું બતાવવાનો છે.

પરિશિષ્ટ ૬

જાતિછદોનું પરિશિષ્ટ ૨ જું : ગક્કલ

આ પરિશિષ્ટમા હું સાધારણ રાતે ગુજરાતમા ગક્કલન નામે ડાંછલાય છે તે છદોના મેઢનો ઢૂકો ચર્ચા કરવા ઇચ્છું છું. લરી રીતે ગક્કલ એ કોઈ છદ કે છે રક્ષારનુ નામ નથી દી૦ વ૦ કૃષ્ણલાલ શવેરી કહે છે “ ‘ગક્કલ’ એ છદનુ નામ નથી ‘ગક્કલ’ એ કાવ્યનો એક પ્રકાર છે એ મૂઢ લરવી શબ્દ છે અને એનો અર્થ પ્રનશુકન થાપામા અવવા વાવ્યરૂપે વોલ્વુ એમ થાય છે. ‘ગક્કલ’ના મૂઢ એટલે કારસી સાહિત્યમા ગક્કલના વસ્તુ સવધ નીચે મુજબ નિર્દેશ કરેલો છે

“પ્યાર, મોન્દરં, મનની વેદના, ઝગ્મતતા ધર્મવતા શબ્દો, ધિયોગને અગે પઢના દુ સોનો વિગત, પ્રેમનુ રદન, માશૂક જોહે એક થઈ જવા માટેની ફિતર, ગાલ પરના તલ તથા ફવાટાના વજાણ, માશૂક જોહે મુલાવાતનો તોવ દચ્છા, તેમ જ મુલ્-ચેનનો અભાવ, વેંચેનો, ઝગમગરો, અત.વરણ ચાઢી નાચે એવી નિઃશ્વાસ, દુઃસાતનાદ, યદન, અશક્તિ અને શરીરના મુપાઈ જવાનું ધર્મન — એ સિવાય બોજુ કાઈ તેમા હોજુ જોઈએ નહીં આ રોતે આગમ-માશૂકના ધિયોગની યાતના, માશૂકની પોતાના આશય તરફ બેપરવાઈ, આશવની માશૂક પ્રત્યે મિલન માટે આજીઝો અને વિજ્ઞપ્તિ, ચાલાચાલા — જે જેનો મેંકદે એક પણ વચ્ચે સ્વોચાર થતો નથી, તે તેમાથી નિર્દિષ્ટ થયું જોઈએ. આ ઉપરાંત મદ્ય-દારૂના ઝગમગનો — પોનારાઓનો — આનંદ, વગન ઋગ્નુ સૃષ્ટિસૌંદર્ય, ગુલાચ અને બોજા ફૂંચીથી ભરેલા વામ અને તેમા ગાયન કરતા બુલબુલ ધમેરેની શોભાના ધર્મન પણ તેનું સાધન ગણાય છે છેવટ ડોઢપાલુ સતો અને વહેવાતા સૂફી દરવેશોના વારસ્તાન તથા ડોઢ, તેમના પાલક ને દમ, તેમનું વનાવટી અને કૃત્રિમ સાધુપણુ — એને ઝપાડા પાડવા તેમ જ તેવા રૂઝગોને આવલા મારવા માટે પણ ‘ગમ્મલ’નો ઉપયોગ થાય છે” (‘ગુજરાતી ગમ્મલો’ પ્રસ્તાવના પૃ. ૬, ૭)

‘શાઈરી’ના કર્તાનો પણ એ જ મત છે તેઓ વહે છે. “અરબી માપામા તો ગમ્મલ એટલે ‘સ્ત્રીઓથી વાતો વરવો’ એમ છે, પણ પિંગલ્લાસ્ત્રીઓએ એની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે આપી છે “ગમ્મલ તે પયોનું નામ છે જે જેમા પ્રેમ, મોહ, રૂપ, મુન્દરતા, પ્રેમનું દીવાનાપણુ, મોજ, આશા, ડર, રજામદી, પુશી, ગમી, પાનસર, ફૂલ, પતંગિયુ, મજનુ, લલ્લા ધમેરે શબ્દો વડે પ્રેમ વિષયોના ધર્મન થાય, અથવા બોધક આજ્ઞાઓ વરવામા આવે ” (‘શાઈરી’ ભાગ ૧-૨. પૃ. ૬૯) પણ આ વિષયની કવિતાઓ ફારસી ઉર્દૂમા જે અમુક છદોમા ગવાઈ તે ગમ્મલ કહેવાવા લાગી, અને તેમાની જે જે ગુજરાતીમા ઋતરી તે પણ ગમ્મલો કહેવાઈ ગુજરાતીમા અર્વાચીન યુગ પહેલા પણ કોઈકોઈ જૈન કવિઓએ ગમ્મલો લખી છે, અને દયારામે પણ ગમ્મલરેખતા લખ્યા છે પણ ગુજરાતીમા તેનો પહેલો શોભ રંગાડનાર મસ્ત કવિ ચાલાશકર છે તેના અનુસરણમા મણિલાલ નમુભાઈએ ગમ્મલો લખી છે અને પછી ચલાપોએ ગમ્મલોને વહુ લોકપ્રિય કરી, અને અત્યારે પાદપૂતિ સાથે ગમ્મલોનો પણ મુશાયરો થાય છે. ગુજરાતીમા ગમ્મલોના થોડા જ પ્રકારો ઋતર્યા છે, અને તેમા છદની દૃષ્ટિએ કેટલાક પ્રયોગો તથા ફેરફાર થયા છે, એટલે ગમ્મલોના મેઢનું સ્વરૂપ જાણવું જરૂરનું છે

મૂળ 'ગજલ'ના કોઈ વિષયનું સઘન નિરૂપણ થતું નથી. "ગજલની સાસિયત એ છે કે દરેક વેતમા ભિન્નભિન્ન ભાવના કે લાગણી દર્શાવાય છે: કોઈ એક અનુક્રમ વિચાર, ભાવ યા લાગણી એક જ વેતમા સમાઈ જાય છે, તેની પછીની વેતમા તેને સ્થંભવામા આવતી નથી, મતલબ કે આસી ગજલ એક જ માવનું દર્શન કરાવતી નથી, પરંતુ તેમાં જુદીજુદી ભાવનાઓ એકત્ર થયેલી જોવામા આવે છે." ('ગુજરાતી ગજલો', પ્રસ્તાવના પૃ. ૮) "ગજલની કડીઓ એવી હોવી જોઈએ કે એક કડીને બીજી કડી સાથે જોડાણ હોવું ન જોઈએ. એક ગજલને મેંના પોષ્ટની કહાણી, કે કીમી જુસ્સો, કે માત્ર છાજ્યામા પૂર્ણ કરવી ન જોઈએ. કહાણી કિસ્સાઓ, કે છાજ્યા માટે રુબાઈ, મુસદ્દસ, કે કતૂબ હોવા જોઈએ." ('શાયરી' મા ૨, પૃ ૬૯-૭૦) પણ ગુજરાતીમા આ મર્યાદા સત્તરવાઈ જણાતી નથી અત્યંત ગુજરાતીમા પણ કહાણીઓ કે કિસ્સાઓ ગજલોમા જવલ્લે જ લખાયા છે, પણ એક ઊર્મિવાન્યમા આવી શકે તેવી ભાવની સઘનતા આપણી ગજલોમા આવે છે, જેમ કે કલોપીની 'સનમની શોધ'ની ગજલ હિસ્તી પ્રાર્થનાના સઘન ભાવનું કાવ્ય છે 'આપની યાદી'નો પણ ભાવ સઘન છે. અને છતાં વસ્ત્રમા ગજલના જેવા સઘાઘા પણ છે મૃદુલ ભાવસઘનતાને આપણે ગજલનો દોષ નહીં ગણીએ.

દી૦ વ૦ કૃ૦ મો૦ શંકેરી વહે છે કે ગજલના એક 'કાવ્યની પાંચ સત્તર યા ઓગળાંસ વેતની સહ્યા રાખવામા આવે છે,' ('ગુજરાતી ગજલો' પૃ. ૬) પણ આ વધન પણ આપણી ગજલે સ્વીકાર્યું નથી આપણી ગજલ વેતની કોઈ સહ્યા આવશ્યક માનતી નથી, એ પોતાની ઊર્મિના પ્રવૃત્તીકરણ માટે જોઈએ તેટલો વિસ્તાર કરે છે.

ગજલ એ દ્વિદલ છંદ છે, તે વચ્ચે પવિત્રોની કહી કે વેતોની વનેલી હોય છે. વેતના દરેક ચરણને મિસરા કહે છે 'શાઈરી'ના વર્તા, યા ચરણને તૂક પણ કહે છે એ મિસરા કે તૂકની એક કહી માટે 'શેઝર' એવું નામ છે, જેના ઉપરથી કવિ શાયર કહેવાય છે, અને પિંગલ શાઈરી કહેવાય છે. ગજલના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવા પહેલાં હું એક ટૂંકી ગજલ ઉતારું છું જેથી દૃષ્ટાન્ત આપી વર્ણન કરવું સહેલું પડે

સપના દિલાસા શા ?

જતા મદફત તરફ ઘરચી વજબવા ઢોલતામા શા ?

વજબવા ઢોલતામા શા ? રજબવા આ તમાસા શા ?

પતા પહેલા કબ્રે મુજને હનું ના કોઈ ઓઢતતુ,

કબર ઓગઢ હૈ મારી ફૂલો, સાકર પતાસા શા ?

ગયો રમનાર વેચાઈ સડાનો બેનસીબોને;
પછોંથી નાણવા તેનો ઉપર ઘાતરજપાસા શા ?
બોજાને વાજ તાં એકે હતો હરગિસ મુઝાયો ના—
કહો, તોનાનો હાલત પર પછા મુઝવા નિસાસા શા ?
દમે આશ્વર પતતિયાને કહો છો તુ તમે આવી ?
ન આપ્યો પ્રેમ તો મુજને—હવે સપના દિલાસા શા ?

ગુજરાતી ગણનો પૃ. ૧૧૩

કુલ પાંચ કડી કે વેંતનુ અ. કાવ્ય છે. ફારસી છંદોમાં પ્રાસ વધુ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે, અને પ્રાસ ઉપર ઘણી ક્ષિણિક મરો તેમા ચર્ચા છે. ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા જણાશે કે પહેલી કડીના ચત્રે ચરણો કે તૂકો એક જ પ્રાસથી સપાયાં છે. પછોંથી કડીના એમ થનુ નથી, પણ પછોંનો દરેક કડીનો ચોજાં પક્તિ, પહેલી કડીનો પ્રાસ ચોલ્લી જાય છે, એમ પહેલી વડીનો પ્રાસ વડોએ કડીએ સઝગ ચાલે છે. આ રીતે પ્રાસનો દૃષ્ટિએ પહેલી કડી, પછોંની વડીઓથી જુદી પડે છે. આને શાઈરોમા 'પૂર્વકડી' કહેલી છે. આવી પૂર્વકડીઓ કોઈ ગણલમા એકથી વધારે પણ હોય અર્થાત્ પહેલી કે ત્રણ કે ઘોડી કડીઓમા વધા દલો કે તૂકો પહેલી કડીનો પેઠે જ એક જ સઝગ પ્રાસવાળા હોય. ઉપરની ગણલમાં છેલ્લી વેંતમા કવિએ પોનાનુ તજ્જલુસ ગૂંચેલુ છે એ ફારસી કવિઓનો રિવાજ હતો. એ છેલ્લી વડોને 'શાઈરો' મા 'પૂર્વકડી' કહેલી છે.

અહીં મેં ઉપરની કડીઓમા પ્રાસનો નિર્દેશ કરેલો છે, પણ ફારસી પિગલ તેનુ વ્યવહાર કરી તેના બે વિભાગ દર્શાવે છે, કાફીયત્ કે સાદોરીતે ચોલ્લા કાફિયા અને રદીફ ઉપરની ગણલમા પ્રાસવાળી દરેક પક્તિમા છેવટે એક જ અક્ષર આવે છે 'શા' (કે 'શા'). એ આ ગણલનો રદીફ છે. અને રદીફ પહેલા ગણલનો કાફિયા આવે છે. 'શાઈરો'મા આ રદીફને તૂકાન્ત કહેલ છે. તેના કર્તા કહે છે : "તૂકાન્તમા માત્ર એકમા એક જ અક્ષરો એક જ સ્વરૂપે હોવા આવશ્યક છે, અર્થો સાથે સમઘ નથી. એક જ સ્વરૂપ સાથે તેના તે જ અક્ષરો હોય, પણ તૂકાન્ત આગળના શબ્દો એવા જોડવામા આવે કે તૂકાન્તના અર્થ વદલાઈ જતા હોય તોપે વાધો નથી. તૂકાન્તનુ હોવુ એ આવશ્યક નથી. પણ સાધારણ રીતે તૂકાન્ત હોય તો ઠીક લાગે છે તૂકાન્ત નાનામા નાનો એક અક્ષરો પણ થઈ શકે છે, જેમ કે છે યા, થી, ને વગેરે. તૂકાન્ત ગમે તેટલો મોટો પણ થઈ શકે છે :

અદા પણ તમારી અતિ મન પસદ

જફા પણ તમારી અતિ મન પસદ .

અપલી કઢીમાં 'અદા, જફા, પ્રાસો છે, વાકી વધા શબ્દો સૂકાન્ત છે. સૂકાન્ત જેટલો લાવો હશે, તેટલો નિભાવવો કઠિન થઈ પડશે." (શાઈરી મા.૨, પૃ. ૬૪-૬૫)

આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે કાવ્યમાં આપણે જેને ટેક કે ધ્રુવ કે ધ્રુવસંક્રમણ કહીએ તે રદીફ છે. પણ એટલું વિશેષ કે રદીફ કઢીનો અંદર જ સમાઈ ગયેલો હોય છે ત્યારે ટેક કે ધ્રુવ કે ધ્રુવસંક્રમણ વાર કઢી વહાર લટકાવેલો હોય છે. અને યાંજુ એ કે પ્રાસવદ્ધ શબ્દનો પ્રત્યય પણ છૂટો હોય તો તે પણ રદીફ ગણાય.

જે મક્કા મઢતી સનમની યાદમાં

તે મક્કા ક્યાંથી મઢે ફર્યાદમાં

આમાં 'માં' રદીફ છે. રદીફ પહેલા કાફિયા આવવો જોઈએ તે 'યાદ' અને 'ફર્યાદ'માં આવી જાય છે. પ્રાસની ચર્ચામાં આપણે આ જ આવશ્યકતા જુદા શબ્દોમાં સ્વીકારી છે: એ રીતે કે ચરણને અંતે એક ને એક પ્રત્યય કે શબ્દ આવતો હોય તો એને બાદ કરી તેની આગળ પ્રાસ મેળવવો જોઈએ. (જુઓ ગત પૃ. ૩૫૯) આ ઉપરાંત ફારસી પિગલોમાં રદીફ કાફિયા વિશે જે શીખવટ વાળી ચર્ચા કરી છે, તેમાં ઉત્તરવાનો જરૂર નથી, ગુજરાતીમાં લક્ષાતી ગમ્મલોને માટે તો નથી જ.

ગુજરાતી ગમ્મલોલેખકોએ રદીફ કાફિયાના આ વધા નિયમો પાલ્લપા નથી. પૂર્વકઢીની વધે સૂકો રદીફ કે કાફિયા વાળી હોવી જોઈએ, અને પછીની દરેક વેતની યાંજી તુકે એને શીલવો જોઈએ એ નિયમ ઘણા પાલ્લપો નથી. ચાલાશકર કવિ, જેને ફારસી સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ હતો તે પણ સર્વત્ર એક સરસી રીતે રદીફ કાફિયા પાલ્લતા નથી. તેમની 'સરસ લે' ગમ્મલમાં તેમણે વધે પાલ્લે છે.

ઉતારના કંઈ પ્યાર એ, દિલદાર સરસ લે;

ગમસ્વાર જિગર સ્વારની, કંઈ માર સરસ લે.

ગુલિસ્તાનમાં હેરાન છે, મસ્તાન આ મુલ્લુલ;

મર પ્યાર નથી માર, વફાદાર સરસ લે.

ગુજરાતી ગમ્મલો, પૃ. ૧૯

અહીં પહેલી કઢીમાં વધે ચરણો પ્રાસવદ્ધ છે. તેમાં 'સરસ લે' રદીફ છે અને 'દિલદાર- માર'થી કાફિયા રચાય છે, પછીની કઢીમાં એ રદીફ કાફિયા કઢીની યાંજી ગમ્મલમાં મિલે છે, અને આખી ગમ્મલમાં એ પ્રમાણે સંકલ્પ

પાય છે દરેક વહાંને અંતે 'સમર છે' આવે છે અને તેની આગળ 'સમજદાર', 'સ્વચરદાર', 'નિમહદાર', 'સરદાર', વગેરે શબ્દોથી કાફિયા રચાય છે પણ એની જ એક વીંજી ગઝલમાં આ નિયમો પઢાયા નથી 'દીઠી નહીં !' ગઝલ જોઈએ

બલિહારી તારા અગતી, ચવેલોમા દીઠી નહીં;
સહ્તાઈ તારા દિલની, મેં યગ્નમા દીઠી નહીં;
મન મહારૂં એવું કુઠ્ઠું, પુષ્પપ્રહાર સહે નહીં,
પણ હાય ! તારે દિલ દયા, મેં તો જરા દીઠી નહીં

ગુજરાતી ગઝલો, પૃ ૧

અહીં 'દીઠી નહીં' રદીફ છે તે વીંજી નહોતી ઝટકે છે અને આસી ગઝલમાં પણ ઝટકે છે પણ રદીફ પહેલાં પહેલી નહોતી પણ કાફિયા નથી, અને આસી ગઝલમાં કાફિયા છે જ નહીં મગિમાઈ નમુમાઈની 'અમર આશા'માં રદીફ અને કાફિયા બન્ને સચવાયા છે

નહીં લાલો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે,
સપા સગર સનમનામાં રહમ ઝંકો રૂપાઈ છે
જુવાઈ જિંદગીમરની કરી રો રો વધી વાડી,
રહી ગઈ વસ્તની આશા અગર ગરદન ચપાઈ છે

એકન, પૃ ૩૧

'છે' રદીફ છે અને 'છુપાઈ-ઝંકો-ચપાઈ' આગળ જતા 'અમાઈ' વગેરેથી કાફિયા રચાય છે પણ બાલાશનરની પેઠે જ એમણે પણ ક્યાંક ગાન રદીફ જ સાચવેલ છે પણ કલાપીએ તો ક્યાંક ક્યાંક વસ્ત્રેમાયી કદા જ સાચવ્યું નથી જેમકે :

હનારા રાહ

ઘટાયેલું અને ઘૂઠું ઘસીને તીક્ષ્ણ તૈં કીધું,
કર્પૂં પાછું હતું તેવું, અરે ! દિલ્લવર હૃદય મારું
ગમીના જામ પો હૃદય ધરી માશૂક ! તને ગરદન !
ન સજરથી કર્યા ટુકડા ! ન જામે ફેર પાયો વા !
પછી વસ મસ્ત દિલ કીધું, લગાડી ચરમ મેં જોયું,
સિત્તમગર તોય તું મારો, સરો ઉત્તાદ છે પ્યારા !

આમાં રદીફ નથી કાફિયા નથી તેમજ આપણો પ્રાસ પણ નથી પ્રાસ વિનાની કવિતા ફારસીમાં બિલકુલ નથી એમ નથી 'શાયરી'ના કર્તા "સામાન્ય

કઢી" વિશે કહે છે: "કોઈ પળ વજન સહિત બે તૂકોની કઢી થાય છે. સામાન્ય અથવા સાદી કઢીની વસ્તે તૂકો સપ્રાસ હોતો નથી. ઉદાહરણ:

પ્રેમ મુજ્જુ ડરયી કડો જૂદો પડી શકતો નયી,
બાઢવયયી એ દયાહિણ તો ગઢાનો હાર છે.

"હાર", શાર્દરી મા. ૨ પૃ. ૭૨

આનો અર્થ હું એમ સમજુ છું કે જ્યારે કોઈ એક જ કઢી છટ્ટા મુક્તક તરીકે કહેવામાં આવે ત્યારે તેને પ્રાસની જરૂર નથી. અને ગણલનું સ્વરૂપ જોતા આ અપવાદ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે રદીક અને કાફિયા વચ્ચે સઢગ ગણલના દરેક વેતમાં મૂર્તિ થતા લક્ષણો છે. એ લક્ષણ એક જ તૂકમાં અનવકાશ બને છે પણ સઢગ ચાલતી ગણલમાં તો પ્રાસ આવશ્યક છે, ગણવો જોઈએ.

ગણલના છદો, હું આગળ બતાવીશ એમ જાતિછદોના જેવા, આવૃત્તરાધિ છદો છે. જાતિછદોમાં મેં કારણો આપી દર્શાવેલું છે કે તેમાં ચરણાન્ત વતાવવા પ્રાસ આવશ્યક છે. એટલે ગણલમાં પણ પ્રાસ આવશ્યક ગણવો જોઈએ. ગણલની રીત પ્રમાણે તેમાં પૂર્વે કડોનો પ્રાસ, પછીની કઢીઓમાં અત્રે સઢગ રાખવાથી એક પ્રમાણની સુદર મળી બને છે. તેમાં પણ ગણલના મૂળ નિયમ પ્રમાણે જો એક વેત કે કડીને બીજી કઢી સાથે અર્થનો સંબંધ જ ન હોય તો તો સઢગ પ્રાસ આવશ્યક ગણવો જોઈએ, કારણ કે સઢગ પ્રાસ ન રાખીએ તો પછી એ ગણલને સઢગ એક કૃતિ રાખનાર બીજો કોઈ વસ્તુ રહેતો નથી. પણ એમ ન હોય, અને એક જ ભાવ કે ઝમિની ગણલ હોય તોપણ આપણા જાતિછદોની પેઠે ગણલમાં પણ કઢીએ કઢી સ્વતંત્ર પ્રાસવાળો હોય તો તેમાં હું કશું સ્તોટ્ર જોતો નથી. એવી ગણલો ગુજરાતીમાં લસાઈ પણ છે મણિભાઈ નમુભાઈની 'નિરાશા એ જ છે આશા' (ગુજરાતની ગણલો પૃ. ૩૩) ગણલમાં એવા પ્રાસો છે, જો કે ક્યાક ક્યાક વધુ નિષ્પ્રાણ પ્રાસો છે, ક્યાક પ્રાસો નથી. અર્થાત્ ગુજરાતી કવિતામાં ગણલના મૂળ સઢગ પ્રાસને ચડેલે આવતો દરેક કઢીનો સ્વતંત્ર પ્રાસ જાતિ-છદોના મેળને અનુકૂળ હોવાથી આપણે સ્વીકારી લેવો જોઈએ. એક માપાની કવિત્વરીતિ બીજી માપામાં જતા ચડેલ ફેરફારો અવશ્ય થાય, તેવો આ એક ગુજરાતીમાં થયેલો ફેરફાર આપણે સ્વીકારવો જોઈએ.

આપણે આગળ જોઈએ કે ગણલમાં સઢગ ભાવ હોતો નથી સઢગ ભાવ કે મધ્યમ મટે રૂઝાઈ મુગદ્દસ કે કાત્તો પ્રયોગ થાય છે. આ વિશિષ્ટ રચનાઓ પણ પ્રાસની મંત્રીથી સ્વતંત્ર નિમિત્ત થઈ છે. તે આપણે અહીં જ જોઈ લઈએ.

ખતમ્ નામના થયમા પહેલી ત્રીજી તૂકો નિષ્પ્રાસ હોય છે, ધોંજી ધોંજી સપ્રાસ હોય છે. જેમ કે

આ તો વિહ્વાત છે ચઢવાન વહાદુર શૂરા
જાતે આશાદ રહી ચોલતા પવંસના વદ
રંગે, રૂપે, કદે, સોનાએ, મનોહરતામા
સબડીયા રોસે અક્ષલ હસ્ત વતુકીં દાદંદ

"શાર", શાયરી મા. ૨, પૃ. ૭૨

ફવાઈમાં પહેલી ધોંજી અને ધોંધોમા એક જ પ્રાસ હોય છે ધોંજી પ્રાસ વહારની હોય છે. જેમકે :

હરગિશ્ વતવં શવંતે અત્વે ન સૂરમ્
તા અન્ ફફે અન્દોહ્ શરાવે ન સૂરમ્
નાને ન જ્ઞનમ્ વર નમકે હેચ વસે
તા અન્ જિગરે સમ્પત પવાવે ન સૂરમ્.

હકીમ સૈયામ

મુસદ્દસમા પહેલી ચાર પવિત્રો એક જ પ્રાસમા હોય છે, અને તે પછી બે સ્વતંત્ર પ્રાસની આવે છે. એમ છ પવિત્રનો એક વધ પાય છે. મોટા મોટા કવિઓએ ઇતિહાસો આ વધમા વળંપેલા છે. ઉદાહરણ :

કદમને કિયામતની ચાલે ડઠાવી,
પલકમા હસારો ફસાદો, જગાવી
ફાત નૈતયી નૈતને કો મિલાવી,
ડઠાવી ગયો મુજ હૃદયને ચુરાવી
નિરાધાર મુજને વનાવી સુટારો,
થયો એક પલ્લવારમા ગુમ ટગારો.

"વહ્શી" રાદેરી

હવે આપણે અરબી-ફારસી છંદોની ઘટના જોઈએ છંદોના ઘટક અવયવો તરીકે અમુક અમુક શબ્દો, નવકી થયેલા છે આ શબ્દો બે પ્રકારના છે; મૂળ શબ્દો જેને 'અર્કાન' કહે છે તે, અને તેમાથી ઝગજેલા શબ્દો જેને 'ફુસ્-આત' કહે છે તે મૂળ શબ્દો (૧) ફઝલુન્ (૨) ફાઝલુન્ (૩) મુસ્-તફઝલુન્ (૪) મફાઈલુન્ (૫) ફાઝલાતુન્ (૬) મુતફાઈલુન્ (૭) મુક્તાઅલ-તુન્ (૮) મફઝલાતુ એ પ્રમાણે બાઠ છે આ શબ્દો અમુક અમુક માપના અક્ષરોના ગુણોના સંકેત તરીકે સ્વીકારાયા છે. એ સંકેતોને નીચે પ્રમાણે

આપણા લગાત્મક સંકેતોમાં ઉતારી શકાય. ફઝલુન્ = લગાગા, ફાઇલુન્ = ગાલગા, મુસ્તફાઇલુન્ = ગાગાલગા, મફાઇલુન્ = લગાગાગા, ફાઇલતુન્ = ગાલગાગા, મુતફાઇલુન્ = લલગાલગા, મુફાઅલતુન્ = લગાલલગા, મફ્ફલાતુ = ગાગાગાલ. ફઝલુન્ લગાગા અને ફાઇલુન્ ગાલગા સ્પષ્ટ રીતે પચકલ છે, બાકી વધા સપ્તકલ છે. મુસ્તફાઇલુન્ (ગાગાલગા) અને મફાઇલુન્ (લગાગાગા) ઉપરાંત મુતફાઇલુન્ (લલગાલગા) અને મુફાઅલતુન્ (લગાલલગા) મિશ્ર શબ્દો તરીકે સ્વીકારાયા છે એ વતાવે છે કે આ શબ્દો લગાત્મક રૂપના છે, તેમાં માત્રા-મેઢી પરિવૃત્તિ શક્ય હોત તો પછીના બેનો પહેલા બેમાં જ સમાવેશ થાત. એટલે એક મૂઢ સિદ્ધાન્ત તરીકે આપણે ફારસી ગણલોના આ ઘટક અવયવોને લગાત્મક માત્રામેઢી સંધિઓ સમજવા જોઈએ.

મેં આગળ કહ્યું કે આ અર્કાનમાયી મિશ્રમિશ્ર પ્રક્રિયાઓથી નવા શબ્દો સિદ્ધ કરવામાં આવે છે જેને ફુરુશાત કહે છે. આ પ્રક્રિયાઓ 'જિહાફ'ના સામાન્ય નામથી ઓઢાયા છે. દાખલા તરીકે ફઝલુન્ શબ્દમાયી નીચે પ્રમાણે આઠ શબ્દો સિદ્ધ કરાય છે: ૧ ફઝ્ ૨. ફઝલ્ ૩. ફઝલ્ ૪. ફાલુન્ ૫. ફઝ્ ૬. ફાઝ ૭. ફઝલામ ૮. ફઝ્લાન. અને 'રણપિંગલ' વિકૃતગણો કહે છે, જે નામ હુ પણ સ્વીકારી લઉ છું. કોઈ કોઈ વાર જુદા જુદા અર્કાનમાયી ફઝલો એક વિકૃત ગણ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે જેમકે ઉપર આપેલો ફઝ્ ફાઇલુન્માયી પણ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. 'રણપિંગલે' વધા અર્કાનમાયી ફુલ ૧૧૬ વિકૃતગણો સિદ્ધ થતા વતાવ્યા છે. આપણે એ વધા જાગવાની જરૂર નથી. એ વધાય ઉર્દૂમાં વપરાતા પણ નથી. આપણા પ્રયોજન માટે અમુક ગણ વિકૃત ગણ છે અને તે અમુક મૂઢ શબ્દમાયી સિદ્ધ થયો છે તે જાણવાની જરૂર નથી. છંદના સ્વરૂપના નિરૂપણના જે કાર્દ ગણ કે ગણો વપરાયા હોય તેનું લગાત્મક રૂપ જાણો એ જ જરૂરનું છે.

અરબો ફારસી છંદોનું એકમ એક કઢી કે વેંત છે, અને તેના સ્વરૂપ-નિરૂપણમાં આઠી વેંતનું સ્વરૂપ નિરૂપાય છે. સસ્ત્રત સમવૃત્તોની પેઠે તેના એક જ ચરણ કે તૂકનું સ્વરૂપ નિરૂપાતું નથી, પણ બે તૂકનું નિરૂપાય છે, અને તેનું કારણ એ જણાય છે કે તેની બીજી તૂક કોઈ વાર પહેલોથી મિશ્ર હોય છે.

છંદોનું સાદામાં સાદું સ્વરૂપ તે એક વેંતમાં ઉપર આપેલા અર્કાનના આઠ, છ કે ત્રણ આવર્તનોનું છે. ત્રીયો વધારે પ્રચલિત રૂપ આઠ આવર્તનોવાળું છે. એટલે કે એક તૂક કે પંક્તિમાં એક શબ્દના ચાર આવર્તનોવાળું છે. ફારસી પિંગલના અર્કાન ઉપરથી છંદોનાં નામો પડેલા છે. ઉપર આઠ અર્કાન આવ્યાં

તેમાંનાં સાતનાં આવર્તનોથી સાત છંદો બને છે. 'પાઈરી' માંથી જ આ કોઠો હું ઉતારું છું. આ કોઠામાં આવર્તન સંખ્યા તે એક પંક્તિની સમજવી.

નામ	આવર્તન સંખ્યા	અર્જનનો શબ્દ
૧ મુતકારિવ	૪	ફઝલુન્ (લગાગા)
૨ મુતદારિક	"	ફાઈફુન્ (ગાલગા)
૩ રજશ	"	મુસ્તફ્ફુન્ (ગાગાગા)
૪ હજજ	"	મફાઈલુન્ (લગાગાગા)
૫ રમલ	"	ફાઈલાલુન્ (ગાલગાગા)
૬ કામિલ	"	મુતફાઈફુન્ (લલગાલગા)
૭ વાફિર	"	મુફાબલતુન્ (લગાલલગા)

આઠમો શબ્દ મફઝલાત (ગાગાગાલ) તેનાં ચાર આવર્તનોનો કોઈ છંદ બનતો નથી. ગયોના મિશ્રણમાં માત્ર તે વપરાય છે. ૧લો મુતકારિવ તે વરાવર મુજગો છે. બીજો મુતદારિક 'દલપ્ત પિગલ'માં નોંધેલો સમિયણો છે. ત્રીજો રજશ તે હરિગોતના દાદાલદાના ગાગાલગા એવા લગાત્મક રૂપનો સપ્તકલ સંધિનો છંદ છે. ૫ પછોના વઘાય, સપ્તકલ સંધિના મિશ્રમિશ્ર લગાત્મક રૂપોનાં આવર્તનોવાળા છંદો છે. એક વાત સરત ધ્યાનમાં આવે છે કે આપણી ગુજરાતી માપામા સપ્તકલ છંદો ઘટુ ઓછા છે, ત્યારે ફારસી અરબીમાં સપ્તકલ છંદોનો જ વિશેષ કરીને વિકાસ છે. ગુજરાતી ગઝલો ધર્મીસરી આ સપ્તકલોની જ છે, જો કે બીજા પ્રકારો પણ કોઈ કોઈ મળી આવે છે. મુતકારિવની એક સુષ્ઠ રચના પતીલની આ નીચે દૃષ્ટાન્ત તરફે ઉતારું છું :

નહી આશના આશનાથી જુદો છે,
 લુદાનો ન વદો લુદાથી જુદો છે.
 લડે જગ આ ને કરે હુકમ પેલો
 સિરાહી નહી પેશવાથી જુદો છે.
 ભરાયા કટોરા શરાવે શિરાસી,
 વરે જેમ ગુર્વા કરે તેમ ગાસી;
 ગુનો શાહનો ના ગદાથી જુદો છે,
 લુદાનો ન વદો લુદાથી જુદો છે.

પ્રાસ જરા વ્યવરે જટિલ છે, પણ સધિ ફઝલુન્ લગાગા સ્પષ્ટ છે. ફાઈફુન્ ગાલગાની કોઈ ગઝલ મારા ધ્યાનમાં નથી. રજશના ગુજરાતીમાંથી ધણા દાખલા મળી શકશે. રજશમાં મુસ્તફ્ફુલુનના એટલે ગાગાલગાના ચાર આવર્તનો આવે.

હૂ જાઝ છૂ હૂ જાઝ છૂ ત્યા આવશો કોઈ નહી
સો સો દિવાલો ધાધતા ત્યા ફાવશો કોઈ નહી.

ઘરાવર ગાંગાલગાના પચ્ચાર આવતનો છે ગજલમા ઘળે મુધી ઘરાવર આ
લગાતમક સધિ સચવામ છે કોઈ જગાએ ગુજરાતીમા ન સચવાયો લાગે, ગુરુની
જગાએ બે લઘુ લાગે, પણ ત્યા ઘણુરુ ઉચ્ચારણકંર હોય છે જેમકે આ
ગજલમા જ આગલ.

આ ચશ્મ દુરજે છે ચઢધુ અલમ ઘધી નીહાલવા,
તે ચશ્મ પર પાટો તમે વીંટી હવે ટક્કશો નહી

‘આ ચશ્મ દુર’ એમા ગાંગાલગાના છેલ્લા માની જગાએ ‘દુર’ છે પણ ત્યાં
બે લઘુ નથી, કારણ કે પારસી પ્રમાણ અહીં દુર્ એવો ઉચ્ચાર ઇષ્ટ છે એવી જ
રીતે ‘તે ચશ્મ પર’મા ‘પર્’ ઉચ્ચાર છે, અને એ ઉચ્ચાર ગુજરાતીના સાધારણ
ઉચ્ચારણથી થતું દૂર નથી, કારણ કે ‘પર’નો અત્ય ‘અ’ દ્રુત બોલાવ છે,
અને પ્રો ઠાકોર તો આને ‘પર્’ ઉચ્ચારી ગુરુ મળવાના મતના છે એ જ રીતે
‘શક્તો’ ઉચ્ચાર થાય છે અને એમ બંને દ્વયમા લગાતમક ઉચ્ચારણ સચવાય
છ પણ આ સધિવાળી વીંટી અનેક ગજલો જોતા એક ગુરુની જગાએ બે
લઘુના ઢાલલા મઢી આવે છે ‘ઈશ્વનો વદો’ ગજલમા

તે એક ટીપૂ લાલ દુનિયા વેવતા ના ના મઢે.

‘તે એક ટી’ ‘પૂ લાલ દુનિ’ એમા વીંટા સધિમા સધિના છેલ્લા ગુરુની
જગાએ ‘દુનિ’ આવે છે અને બે લઘુ ગણ્યા વિના છૂટકો નથી અને ‘પ્રેમથી
તુ શુ ઢરે’મા

૨૬ ઘાસ વર રસમર અને એવુ થતા તૂ શુ ઢરે?

એમા ‘રસમર અને’ એક સધિમા પાંચ લઘુ મળ્યા થઈ ગયા છે તેમા પહેલા
ચાર ગાંગાની જગાએ છે એમ આપણા બધાઓ આ સધિઓને હમેશા લગાતમક
જ રાખતા નથી કયાક કયાક તેના માનામેઢી રૂપોથી ચલાવી ને છે અને
સધિઓ સ્વત્ત્વે માનામેઢી છ એટલે એને વોપ ગળી વાઢવો ન જોઈએ અલબત્ત
એટલું સ્વાંકારવું જોઈએ કે આવી છૂટ થતું લેતા ગજલનું મૂલ્ય સૌન્દર્ય ઓછું
થયો વિના રહેતું નથી ‘શાર્દરી’મા વર્તાએ આ છૂટને વાજવી ગળી છે આ
રજસ છદના જ દુષ્ટાન્તમા ‘સમજૂ અને સમજી જઈ અભિમાનને વળસાઢવો’
એ ઢાહ્યામાઈ ઘોઢસાજીની પવિત્ર તેમણ સ્વીકારી છ (શાર્દરી મા ૧,
પૂ ૨૭) આમા ‘સમ’, ‘અભિ’ અને ‘વળ’ નળેય લઘુ ઢિકી ગુરુની
જગાએ છે

आपणे फारसी उच्चारण विशे मोडो विचार क्यों तो साथे साथे ए पण अही ज नोधी लईए के ऊर्दूमा 'ए' अने 'ओ' ह्रस्व अने दीर्घ बन्ने छे. गुजरातीमा कविओ घणी जगाए ए वन्ने स्वरोने ह्रस्व पण प्रयोजे छे, अने आपणा उच्चारणमा ए कढगु जगातु नयी एटले गुजरातीमा पण छदनी आवश्यकता प्रमाणे ए वन्ने स्वरोने ह्रस्व के दीर्घ लई शमाय. गुजरातीमा तो गमे त्यारे ह्रस्वने दीर्घ अने दीर्घन ह्रस्व गणवानी छूट पण छे ज.

हवे हसज लईए. तेनो शब्द मफाईलुन् लगागागा छे जातिछंदोमा आ स्वरूपनो कोई छद नयी, जो के दालदादाना आदेश तरीके लरादादा आवे छे. पण गझलोमा लगागागाना आवतनोवाळी गझलो पुष्पळ रचाय छे. 'सरस्वतीचंद्र' नी प्रसिद्ध गझल 'दिवा छोडी, पितामाता' ए हसज छे. कलापीनी पहेली गझल 'फकीरी हाल' 'अये उल्फत' 'अये वेगम' ए हसज छे. मणिलालनो प्रसिद्ध गजल 'कही लाखो निराशामा' पण आ ज छे. बधारे दाखलानी जरूर नयी.

रमल प्रवारनो शब्द फाईलाहुन् गालगागा छे. एना चार पूर्ण आवतनोवाळी गुजरातीमा कोई गझल मन मळती नयी एटले 'शार्दरी' मा. १ मा तेना दृष्टान्त तरीके एव पवित आपेली छे ते उतार छु:

हु कहु हिम्मत धरी के मुज हृदयनी चोर तु छे.

आमा 'मत' अने 'मुज' एक गुहनी जगाए आवे छे, एटलो तफावत रहे छे ते सहेज नोधु छु

आ पछी कामिल आवे छे जेमा मुतफाईलुन् ललगालगाना चार आवतनो आवे बराबर आ मापनी गझल मळवी मुश्किल छ कारणके आपणा लेखको गझलोनु लगात्मक रूप बराबर साचवता नयी, अने जरा मात्रामेळी परिवृत्तियो आनु दादादा रूप यई जवानो सभव बहु प्रदळ छ पण 'शार्दरी' ना कर्ताए बताव्या प्रमाण आवृत्तसधि अक्षरमेळ गीतक के मुनिशेखर छद बराबर आ ज मापनो छे दलपतरामनु दृष्टान्त बराबर बध बनी रहे छे:

सजि जो भरी सळगाव बढुक् ताकि तोड निशान तू

शुभ ए कळा मुनिशखरे शिखरेल ते ज समान तू.

मस्त कवि बालाशकरनी 'हरिप्रेमपंचशी' नी पहेली गझलना नमूनानी पवित उपर कहेल कामिल छे:

गई यक् व यक् जों हवा पलट् नाँ तोँ दिलमें अपने करार यह

શ્રી ઉમાસંકર આ મૂલ પક્તિને નસોરની ઓઢલાવે છે. તે વરાવર
વામિલ છે. પણ તેના નમૂના પર લલાવેલી ચાલાશંકરની પક્તિઓમા એનું
લગાત્મક રૂપ સચવાયુ નથી.

વલિહારિ તારા અગતી ચબેલિમા દીઠી નહી.

‘વલિહારિ તા’ એ લલગાલગા વરાવર છે, પણ પછીના સંધિઓ ગાગાલગામા
સરી પડે છે.

આ પછી છેલ્લો પ્રકાર વાકિર, મુકાબલ્લુન્ લગાલગાના ચાર અવ-
તંતોનો આવે. ‘શાદીરો’મા આનો પક્તિ મળતી નથી. એટલે એનું દુષ્ટાન્ત હું
‘રણપિંગલ’માથી ઉતારું છું :

સદાચરણે સદા સુલ છે, દુરાચરણે નકી દુલ છે;
રલાવટ રાલવી ઠિક છે, રલાવટ એ રહો રલ છે.

રણપિંગલ મા. ૩, પૃ. ૬૧

ગુજરાતીમા શુદ્ધ સ્વરૂપની આ ગણલ મળતી મુશ્કેલ છે.

આ વચા છદો આવૃત્તસધિ છે. તેમનો મેલ સધિના આવૃત્તનો છે એ
સ્પષ્ટ છે. અને ફારસી પિંગલના આ અર્જન મુખ્ય છે એ જોનાં આટલા ઉપરથી
પણ ગતલોનો મેલ માત્રામેલો છે એવું કહેવામા કશું સાહસ નથી. પણ આ
સિવાયના ફારસી છદો પણ માત્રામેલના ધોરણે જ વિસ્તાર પામે છે, એના પણ
પુષ્કલ દાખલા મળી રહે છે તેમાના કેટલાક જોઈએ :

આપણે લગાગાના ચાર આવૃત્તનોવાળો મુતકારિવ જોઈ ગયા. તે પછી
‘શાદીરો’માં (૨) મુતકારિવ મકબૂર છદ (૧૨ અક્ષરી) આવે છે.

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલ
લગાગા લગાગા લગાગા લગાલ

વરાવર આ જ માપનો ‘દલાતપિંગલ’માં સૌલ છદ મળી આવે છે :

યમા યાજવો તે યને ધારિ ધીર,
યવી સૌલમા કે નદીનીર ધીર.

અહીં અંતર મધિ સ્પષ્ટ રીતે એક માત્રા જેટલો સંહિત થયો છે. એ પછી
‘શાદીરો’માં ૧૧ અક્ષરી (૩) મુતકારિવ આપેલો છે :

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ પઝલ
લગાગા લગાગા લગાગા લગા

करूं याद तारी हमेशा खुदा
नथी कोई तारा बिना बिदरिया

भही छेल्लो सधि वळी वधारे खडित धाय छे तेनी अंत्य वे मात्रा अनशर
बने छे. आ पछी दशाक्षर (४) मुत्क रिब नीचे प्रमाणे आवे छे :

फअलुन् फअलुन् फअलुन् फअलुन्
गागा लगगा गागा लगगा
तुज नामनी हू माळा जपू छू
पापो थकी हू तीवा करू छू.

पठन करता मालूम पडशे के अही गागालना आवतंनो छे अने बीजा अने
चोया सधि, वशेनी अकेरु मात्रा खडित थयेलो छे.

गागाल गागा गागाल गागा

बिध्वकमाला के ग्राही अने आमा एटलो ज फेर छे के ग्राहीमा मात्र चोया
सधिनी ज एक मात्रा खडित थयेलो छे. तेनो बीजो सधि अलड छे.

ग्राही : गागाल गागाल गागाल गागा

बदाच अही शका धाय के मूळ सधि लगावाने स्थाने बीजा ज सधि गागाल
मूकीने छदनो मेळ दशबिबो ए प्रामाणिक छे ? खरु प्रमाण तो पठन छे, अने
पठनमा जे थतुं होय ते दशबिबु ते अप्रामाणिक होई शके नही पण खास
तो ए कहेवानु छे के फारसी पिगलनी परिभाषामा अेव ज नामना छदमा
एम आलो सधि फरी जवाना घणा दृष्टान्तो छे आ पछीनो (५)
मुत्कारिब छद (१४ अक्षर) एवो छे

फअलुन् फअलुन् फअलुन् फअलुन्
गागा गालगागा गागा गालगागा

आमा स्पष्ट रीते चतुष्कल सधिना गागा अने गालल रूपना कुल छ आवतंनो
छे. आपी ज कोई पण एक शब्दने आगने सधि गणी शकता नथी. शब्दो
गोठवाता पठनमापी कोई जुदो ज सधि नीवळो आवे छे आमा पण फअलुन्
आवे छे एटले एने मुत्कारिब वल्लो छे पण छदनो मेळ ए पचकल फअलुन्ने
अवजवनी नथी एटले के कोई अनुक शब्दना नामनी छद ए ज शब्दना
पिगलसधिना आवतंनोनी छे एम कहो श शो नही अने माटे ज आपणे
माटे बधा फारसी नामो जाणवानी हु अगत्य जानी नथी. अदरनो मेळ

જોઈ લઈએ એટલે વસ. એક ૧૧ અક્ષરી (૬) મુતકારિવ વરાવર દોષક છે :

ફાઅફઝલ   ફઝલ   ફઝલુન્
ગાલલગાલ   લગાલ   લગાગા
=ગાલલ ગાલલ   ગાલલ   ગાગા

દૃષ્ટાન્તની જરૂર રહેતી નથી. ૧૧ અક્ષરી (૭) મુતકારિવ અક્ષમ છંદ તે વરાવર વિધ્વકમાલા જ છે :

ફઝલુન્   ફઝલુન્   ફઝલુન્   ફઝલુન્
ગાગા   લગાગા   લગાગા   લગાગા
=ગાગાલ   ગાગાલ   ગાગાલ   ગાગાલ

દૃષ્ટાન્તની જરૂર નથી. આ પછી (૮) મુતકારિવ અક્ષમ છંદ (૨૦ અક્ષરી) :

ફાઅફઝલુન્   ફાઅફઝલુન્   ફાઅફઝલુન્   ફાઅફઝલુન્
ગાલલ ગાગા   ગાલલ ગાગા   ગાલલ ગાગા   ગાલલ ગાગા

આ દોષકની વેવડી પવિત્ર વરાવર છે. (૯) મુતકારિવ અક્ષમ છંદ (૨૦ અક્ષરી, ૧૬ શબ્દો) :

ફઝલુન્   ફઝલુ   ફઝલુન્   ફઝલુ   ફઝલુન્   ફઝલુ   ફઝલુન્   ફઝલુ
લગાગા   લગા   લગાગા   લગા   લગાગા   લગા   લગાગા   લગા

અહીં લગાગાલગા દ્વિતીયીક અષ્ટમાત્રક સંધિનાં ચાર આવર્તનો છે અથવા દરેક સ્ત્ર સંધિ લગાને લગા — ગગાને આઠો રચનાને લગાગાનાં આવર્તનની ગણી થાય. તે પછી (૧૦) મુતકારિવ ૨૦ અક્ષરી લઈએ :

ફઝલુન્   ફઝલુન્   ફઝલુન્   ફઝલુન્   ફઝલુન્   ફઝલુન્   ફઝલુન્   ફઝલુન્
ગાગા   લગાગા   ગાગા   લગાગા   ગાગા   લગાગા   ગાગા   લગાગા

મેઢતી દૃષ્ટિએ આ નીચે પ્રમાણે થાય :

ગાગાલ ગાગાલ   ગાગાલ ગાગાલ   ગાગાલ ગાગાલ   ગાગાલ ગાગાલ

આગઢ આ પ્રકાર આવી ગયો છે એટલે વિશેષ વહેવાની જરૂર નથી.

(૧૧) મુતકારિવ મરુવજ ૨૦ અક્ષરી :—

ફઝલ   ફઝલુન્   ફઝલ   ફઝલુન્   ફઝલ   ફઝલુન્   ફઝલ   ફઝલુન્
લગાલ   ગાગા   લગાલ   ગાગા   લગાલ   ગાગા   લગાલ   ગાગા

आ स्पष्ट रीते चतुष्कल संधिनां आवर्तनो छे. दृष्टान्तनुं पठन करतां ए विशेष स्पष्ट यशे.

न पूछ सहचर केँ हाल शा छे, विचित्र हुं पेच तावमां छुं
न चेन पामु न जीव जाये, अजब तरहना अभावमां छुं.

अर्कानमां कोई चतुष्कल शब्द नथी. वधौ चतुष्कल रचनाओ आ रीते सिद्ध पाय छे.

(१२) मुतक्रारिब २२ अक्षरी

फाअ फऊल फऊल फऊल फऊल फऊल फऊल फऊल
गाल लगाल लगाल लगाल लगाल लगाल लगाल

मेळनी दृष्टिए आनां आवर्तनो गाललनां छे. नीचे प्रमाणेः..

गालल गालल गालल गालल गालल गालल गालल गा

अंत्य आठमा संधिना बे लघुओ अनक्षर रह्या छे.

हवे (१३) मुतक्रारिब १८ अक्षरी लईएः .

फअडुन् फअलुन् फाअऊऊडुन् फअलुन् फअलुन् फाअऊऊलुन्
गागा गागा गाललगगा गागा गागा गाललगगा

स्पष्ट रीते ग.गा अं गालल एम चतुष्कलता बे पर्यायीनां आवर्तनो छे.
अ. पछो (१४) मुतक्रारिब मुसाअफ १८ अक्षरी लईए.

फअडुन् फअलुन् फअलुन् फाअऊऊडुन् फाअऊऊलुन् फअलुन्
गागा गागा गागा गाललगगा गाललगगा गागा

मेळनी दृष्टिएः

गागा गागा गागा गालल गागा गालल गागा गागा.

हवे (१५) मुतक्रारिब १५ अक्षरीः

फअडुन् फअलुन् फअडुन् फअलुन् फअलुन् फअलुन् फअ
गागा गागा गागा गागा गागा गागा गागा

अंत्य आठमा संधिनो अंत्य गुरु अनक्षर छे.

हवे (१६) मुतदारिक १२ अक्षरी लईएः .

फाइडुन् फाइडुन् फाइडुन् फाइलुन्
गालगा गालगा गालगा गालगा

મા આપણો સમિવળી જ છે.

(૧૭) મુતદારિક ૨૪ અક્ષરી

ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્
લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા

તોટકયી વેવડી છાવી એક પવિત છે.

(૧૮) મુતદારિક ૮ અક્ષરી:—

ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્
ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

આવૃત્તસધિ લગાત્મક દિયુન્માલા છે

(૧૯) મુતદારિક ૧૨ અક્ષરી તે ઉપરના સધિના છ આવર્તનોનો છે.

હવે (૨૦) હજાજ આવે છે. સોઝ અક્ષરી હજાજ આપણે જોઈ ગયા છીએ. તેના વિકારો લઈએ. તેમા પ્રથમ (૨૧) હજાજ ૧૪ અક્ષરી:

મફઝલ્ મફાઈલ્ મફાઈલ્ મફઝલ્
ગાગાલ લગાગાલ લગાગાલ લગાગા

મેલની દૃષ્ટિએ બાનો નીચે પ્રમાણે સધિવિન્યાસ થાય:—

ગા] ગાલલગા ગાલલગા ગાલલગા ગા—

ત્રિવલ અને પટ્કલ સધિના આમા આવર્તનો છે. પહેલો ગા નિસ્વાલ છે અને પછી ગાલલગાની પહેલી માત્રાથી પટ્કલ તાલ શરૂ થાય છે. ચોથા આવર્તનમા ગા છે તે ચાર માત્રાનો પ્લુત છે, અને પછીની પવિતના પહેલા ગા સાથે મઢી પટ્કલ રહે છે. ઉદાહરણનુ પઠન કરતા એ માલૂમ પડશે:

સો ગાર ગુનહ્ ગાર જતાગાર તમારો—

પગ લાલ જલત્ ચાર પુસ્તાર તમારો—

કોઈ અર્જનના શબ્દયી ત્રિવલ કે પટ્કલ રચના પતી નથી, તે અર્જન ઉપરથી સામેલા ગુણોથી થાય છે એ પછી લઈએ

(૨૨) હજાજ ૧૧ અક્ષરી —

મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફઝલુન્
લગાગાગા લગાગાગા લગાગા

ત્રીજા સધિની છેલ્લી બે માત્રા અનક્ષર છે. 'શાઈરી' માં તેનું નીચે પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત છે :

મને તૂં ઓઢલે છે સાર છૂ હું
મહબ્બતની કયાનો સાર છૂ હ.

આ છંદની એક ગક્તલ ગૂજરાતી ગક્તલિસ્તાનમાં મળે છે.

પિતાની ફોજના સાચા સિપાઈ
પિતાના જગમાહે ધૂજનારા

ગૂજરાતી ગક્તલિસ્તાન, પૃ ૧૬૨

આ ગક્તલમાં આગળ જતા રવીન્દ્ર કે કુાફિયા આગળ ચલાવ્યો નથી અને એક કડીમાં સ્વતત્ર પ્રાસ પણ ઘણી જગાએ નથી પછી (૨૩) હજજ ૧૨ અક્ષરી હૈં :

મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફાઈલ
લગાગાગા લગાગાગા લગાગાલ

ચોથો સધિ લુપ્ત થયો છે અને ત્રીજા સધિની એક માત્રા સ્થિત થઈ છે. હું માનું છું ઉપાન્ત્ય ગાને ત્રણ માત્રાનો પ્લુત કરીને એ મેઢવી લેવાય છે. દૃષ્ટાન્ત :

ન સમજે પ્રેમના જે મર્મને સાર
મહબ્બતનો કહેવાયે સતાવાર

(૨૪) હજજ ૧૬ અક્ષરી

મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફાઈલુન્
લગાલગા લગાલગા લગાલગા લગાલગા

'શાઈરી' કહે છે તેમ આ બરાબર નારાચ છે દૃષ્ટાન્તની જરૂર નથી.

(૨૫) હજજ અલ્લવ છંદ ૧૪ અક્ષરી —

મફૂઝલ મફાઈલુન્ મફૂઝલ મફાઈલુન્
ગાગાલ લગાગાગા ગાગાલ લગાગાગા

પઠનમાં એનો મેઢ નીચે પ્રમાણે છે :

ગા] ગાલલગા ગાગાગા ગાલલુગા ગાગા

પહેલો વે નિસ્તાલ માત્રા ગયા પછી પદ્મલતા આવતંનો પાલે છે પંચિના અતે
ગાગા આવે છે, તે પછીની પંચિના નિસ્તાલ ગાને મેલ્લી એક પદ્મલતા થને
છે અગ્રજ અતે ગોલ હસજ ૧૪ અક્ષરીનો અને આનો મેલ્લી એક જ છે.
પઠન માટે 'સાચરી'ની વે પંચિતઓ ઉતાર છુ :

હું નેન થકી નેનો અમ્ પાર મિલાવીને

ચરુદા થમો આજે સરુવસ્થ મુમાયીને

હવે રજસના પ્રકારો લઈએ. (૨૬) રજસ મત્તો ૧૬ અક્ષરી :

મુફાઈડુન્ મુફાઈડુન્ મુફાઈડુન્ મુફાઈડુન્

ગાલલગા ગાલલગા ગાલલગા ગાલલગા

'સાઈરી'નુ જ દુષ્ટાન્ત લઈએ :

સાર તળા હાલ થકી આપ સરવદાર નયો

ચેન નયો ઝવ નયો દર્દ તળો પાર નયો.

સ્પષ્ટ રીતે ત્રિકલવદ્ધ પદકલોના આવતંનો છે.

હવે (૨૭) રજસ ૧૬ અક્ષરી :

મુસ્તફાઈડુન્ મુસ્તફાઈડુન્ મુસ્તફાઈડુન્ મુસ્તફાઈડુન્

ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા

'સાઈરી'એ નીચેનુ દુષ્ટાન્ત આપ્યુ છે સપ્તકલનાં ચાર આવતંનો છે દુષ્ટાન્ત :

વાયા કલેવર કારમૂ છે ગદકીનો ઘાડવો

સમજૂ જને સમજી જઈ અભિમાનને બળસાડવો

આ પછી 'સાઈરી' (૨૮) રજસ મત્તો આપે છે આ પળ સોલ્લી
અક્ષરનો છે અને તેથી સાર આવેલ. રજસ મત્તોથી તેને જુદો બતાવવા
તેઓ તેને ૧૬ અક્ષરી બી કહે છે. ન્યાસ :

મુફાઈડુન્ મફાઈડુન્ મુફાઈડુન્ મફાઈડુન્

ગાલલગા લગાલગા ગાલલગા લગાલગા

દુષ્ટાન્ત : નીચ મઢે ન ઝેંચયી, પુન્ય મઢે ન પાપયી

સાક જુદી હવા થકી તેજ મઢે ન આપયી

હાફિઝની પ્રસિદ્ધ ગઝલ જેને સફીયત ન્હાનાલાલે 'અકબરશાહ'મા ઉતારી છે
તે આ સધિઓની છે :

મુત્રવેં સુશ્નવા વગો તાજેં વ તાજેં નો વનો
વાદ્યેં દિલકુશા વજો તાજેં વ તાજેં નો વનો
વરજેં હયાત કમ્ સુરી ગર ન મુદામ મય્ સુરી
વાદેં વલુર્ વયાદેં ઝ તાજેં વ તાજેં નો વનો

સ્પષ્ટ રીતે નિકલવદ્ધ પદ્મલના આવર્તનો છે.

• હવે રમલ લઈએ. (૨૯) રમલ સોઢઅક્ષરી નીચે પ્રમાણે છે :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્

માને વિપે વધારે કહેવાની જરૂર નથી આ પછી જરા ક્રમભંગ કરીને
૩૦માને વદલે ૩૧મો રમલ મહૂફ પદર અક્ષરી લઝ છુ :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્

ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા

ચોથા સધિનો અત્ય ગુરુ અનક્ષર થયો છે સુરી રીતે આ જ ગુજરાતીમા વધારે
વપરાયો છે. છોડી ધીધેલો ૩૦મો રમલ પદર અક્ષરી હવે લઝ છુ :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્

ગાલગાગા લલગાગા લલગાગા લલગા

વાનુ દૃષ્ટાન્ત 'શાઈરી'મા નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :

ઝન્મતો કા ન કરે શોર સરજામ નથી

મુલ્ નથી વાગ નથી રગ નથી જામ નથી.

આ પછી ૩૨ રમલ મજનૂન ૧૪ અક્ષરી છે તે ઉપરના જેવો જ છે, ફેર માત્ર
છેલ્લા શબ્દમા છે. ઉપરના ૩૦માનો અત્ય શબ્દ લલગા છે, હવે આવે છે
તેમા ગાગા છે :—

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્

ગાલગાગા લલગાગા લલગાગા ગાગા

દૃષ્ટાન્ત: યાદ તારી ન કદી આહ ! વિસારી દિલથી

બેવફા તેં ન કરી વદ્દર અમારી દિલથી

આ છેલ્લા બે પ્રવારની ગજલનું પઠન મેં સામઢચું નથી. અને કેવઢ અક્ષર-
વિન્યાસથી કોઈ સધિના આવર્તનો અસદિગ્ધ રીતે પ્રતીત થતા નથી.

આ પછી આપેલો (૩૩) રમલ મજનૂન ૧૬ અક્ષરી પણ આને જ
મઢતો છે :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત

ગાલગાગા લલગાગા લલગાગા લલગાલ

દૃષ્ટાન્ત : આહ પર આહ કરી આહ યદે આગ લગાવ
પારાની આસ સજી આપ થલે નામ દિપાવ.

આનું પળ પઠન મેં સાંમઝણુ નથી અને ઉપરના છંદ કરતાં આને વિશે વિશેષ
ધનું ચોકસા રીતે કહી શકતો નથી. પણ યધાનો મેઢ મને એક જ દેસાય છે.
આના અંત્ય સધિ કરતા ઉપરનાનો અંત્ય સધિ યધારે સંદિત છે એટલો જ ફેર
છે. આની પછી (૩૪) રમલ મધગૂર ગોઢ અશરી આથે છે, એ સ્પષ્ટ રીતે
સપ્તચલનાં આવર્તનોનો છે. ઉત્પાપનિવા :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત
ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાલ
મૂઢ ઉત્પાદિક્ તળા અસ્તિત્વમા ગુમ્ છે હ્યાસ
કોણ સમજે કયૂસ સ્યૂલામા હતો કોનો નિવાસ

(૩૫) રમલ છંદ ૧૧ અશરી :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્
ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા

ઘોમુ સપ્તકલ આલુ લુપ્ત ધમ્ છે અને તૂવના છેલ્લા સપ્તચલની યે માત્રાઓ
પણ સંદિત થઈ છે. દૃષ્ટાન્ત :

પ્રેમપંચે જે મિટાયે જાતને
તે જ સમજે પ્રેમ ઘેરી વાતને

(૩૬) રમલ ૧૨ અશરી :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત
ગાલગાગા લલગાગા લલગાલ

દૃષ્ટાન્ત : સંત્ય વિળ કોઈ નથી નેક વિચાર
સાચને 'આંચ નથી એક લગાર

આ પ્રકાર પણ મેં સાંમઝણો નથી. અને અશરગ્યાસ ઉપરથી મને કોઈ સધિનાં
આવર્તનો પ્રતીત થતા નથી.

(૩૭) રમલ મજનૂન છંદ ૧૧ અશરી

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્,
ગાલગાગા- લલગાગા લલગા

દૃષ્ટાન્ત : મૂર્ત મની ન બનાવો મુજને
પાઠ જૂઠા ન ધનાવો મુજને.

આ રચના ઉપરના જેવી છે, માત્ર તેની છેલ્લી એક માત્રા સહિત થઈ છે. આનો પણ મેઢ હું બતાવી શકતો નથી

(૩૮) રમલ મશ્કૂલ છદ ૧૬ અક્ષરી

ફાઇલાત ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત ફાઇલાતુન્
લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા

દૃષ્ટાન્ત સમજી ગયો હવે હું પરિણામ દિલ્લગીનું
મરવા વિના વશુ એ નવિ ઠામ દિલ્લગીનું

પઠન ઉપરથી સમજાશે કે આનો મેઢ નીચે પ્રમાણે છે

લલ, ગાલ ગાલ, ગાગા લલ, ગાલ ગાલ, ગાગા
સમ, જીગ યોહ, વે હું પરિ, ણામ દિલ્લ, ગીનું
મર, વાવિ નાવ, શૂ એ નવિ, ઠામ દિલ્લ, ગીનું —

: પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ છે પછી ગાલગાલરૂપે એક પદ્ધત આવે છે પછી ગાગાલલ, આવી પરી ગાલગાલ, આવી અતે ગાગા આવે છે જે પછીની પક્તિના લલને મેઢવી લઈ પદ્ધત રચે છે સુદર પદ્ધત રચના છે અને આપણી ઘણીકરી પદ્ધત રચનાઓમાં બને છે તેમ તેની પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ ગયા પછી તાલવદ્ધ પદ્ધતો શરૂ થાય છે રમલનો મૂઢ શબ્દ સપ્તકલ છે, પણ તેને રાક્ષીને ધીજા વિકારી શબ્દો વડે થયેલી રચના ત્રિકલ પદ્ધતના મેઢવાળી છે બીજે પણ આવું આપણે જોયું છે

(૩૯) રમલ ૧૪ અક્ષરી

ફાઇલાત ફાઇલુન્ ફાઇલાત ફાઇલુન્
ગાલગાલ ગાલગા ગાલગાલ ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત હું વહૂ ચિલાપ વર્ મન વહે સદૂર કરૂ
પ્રેમ રાહમાં કદી ધેંયંને ન દૂર કરૂ

દલપતરામનો સમાનિવા છદ છે અને ત્રિકલ પદ્ધતનો મેઢ છે પ્લુતિચિહ્ન મૂકતા ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણ થાય

ગાલ ગાલ ગાલ ગા ~ ગાલ ગાલ ગાલ ગા ~

(૪૦) રમલ મહનૂફ છદ ૧૫ અક્ષરી પહેલાં આ જ નામનો એક છદ આવી ગયેલો છે તેથી આને Bનું ચિહ્ન વરેલું છે ન્યાસ

ફાઇલાત ફાઇલાત ફાઇલાત ફાઇલુન્
ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત : રોજ રોજ રાત્રિને રમો જ રાગ રંગમાં

ચામરો ચલાવિ ચિત્ત મોહિ મોરચગમાં

દલપતરામના ચામરનું દૃષ્ટાન્ત અહીં વેસી રહે છે. છેલ્લો ગા ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે, એ પ્લુતિ ગણતા આમાં ગાલનાં આઠ આવર્તનો છે.

આ પછી કામિલ આવે છે. 'ધાર્દરી' (૪૧) કામિલ ૨૦ અક્ષરી નીચે પ્રમાણે આવે છે :

મુતફાઇલુન્ મુતફાઇલુન્ મુતફાઇલુન્ મુતફાઇલુન્

લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા

મેં આગળ કહ્યું તેમ દલપતરામનો લગાત્મક ગીતક છંદ વરાચર આનું દૃષ્ટાન્ત ઘની રહે છે.

આ પછી (૪૨) વસીત ૧૪ અક્ષરી આવે છે :

મુફ્તઇલુન્ ફાઇલુન્ મુફ્તઇલુન્ ફાઇલુન્

ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત : વાત મિલનની રાત્રી હાલ નહીં તો નહીં.

આજ નહીં તો નહીં કાલ નહીં તો નહીં.

સ્પષ્ટ છે કે અહીં ષટ્કલના આવર્તનો છે. વિષમ ષટ્કલો ગાલગાનાં ઘનેલાં છે. સમ ગાલગાના ઘનેલા છે જ્યાં અત્ય ગા ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે. ગાલગા ૮ એ રીતે.

(૪૩) મુસારિજ્ છંદ ૧૪ અક્ષરી

મફૂલ ફાઇલાતુન્ મફૂલ ફાઇલાતુન્

ગાગાલ ગાગાલગા ગાગાલ ગાગાલગા

દૃષ્ટાન્ત : આનંદનો જમાનો આનંદમય હવા છે

ફસલે બહાર આવી ચારે તરફ ઘટા છે.

અહીં ષટ્કલોનાં આવર્તનો થાય છે, નીચે પ્રમાણે :

ગા ગાલગાલ ગાગાગા ગાલગાલ ગાગા

પહેલો ગુરુ નિસ્તાલ છોડી આવર્તનો શરૂ થાય છે, અંત્ય ગાગા પછીની પવિત્રો

ગુરુ પકડી ષટ્કલ ઘને છે આગળ આવી ગયેલ ૩૮મો રમલ મરકૂલ સોઝ અક્ષરી અને આ વચ્ચેમાં મેઝ એક જ છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે અહીં પહેલો નિસ્તાલ ગુરુ છે તેની જગાએ રમલમા બે લઘુ આવે છે. પઠન તદ્દન એક સરખું છે.

(૪૪) મુજારિઝ્ છદ ૧૪ અક્ષરી

મફૂલ ફાઈલાત મફાઈલ ફાઈલુન્
ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત કામિલ ગણાય સર્વ તર્હ હર્ કમાલમા
તેની મિસાલ થૈ ન શકે કોઈ હાલમા

આનો મેઢ નીચે પ્રમાણે છે

ગા] ગાલગાલ ગાલલગા ગાલગાલ ગા

અહીં પણ પહેલો ગુરુ નિસ્તાલ છે તે પછી પટ્કલો શરૂ થાય છે અત્ય ગુરુ
ચાર માત્રાનો પ્લુત છે, જે પછીની પક્તિના ગુરુ સાથે મઢી એક પટ્કલ રચે છે

(૪૫) મુજારિઝ્ છદ ૧૫ અક્ષરી

મફૂલ ફાઈલાત મફાઈલ ફાઈલાત
ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગાલ

દૃષ્ટાન્ત વારુ હજાર વાર જો પામૂ હજાર જીવ
પર્વર્દિગાર આપ મને તૂ હજાર જીવ

સધિન્યાસ ગા] ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલ

ઉપર માફક જ પહેલો ગુરુ નિસ્તાલ છે પછી પટ્કલો શરૂ થાય છે છેલ્લો
ગાલ પઠનમા ગાલ થઈ ચાર માત્રાનો બને છે અને પછીની પક્તિના
ગુરુને મેઢવીને પટ્કલ બન છે

(૪૬) મુજૂતસ્ છદ ૧૬ અક્ષરી

મફાઈલુન્ મફાલાતુન્ મફાઈલુન્ મફાલાતુન્
લગાલગા લલગાગા લગાલગા લલગાગા

દૃષ્ટાન્ત સરીદ લાજ કરે છે મુજાત તાજ ગુમાવી
મજા મનાવતો મૂરખ કજાત લાજ ગુમાવી

અહીં સ્પષ્ટ છે કે પટ્કલોના આવર્તનો છે એકી સ્થાન લગાલગા છે, બેકી
સ્થાને લલગાગા

(૪૭) મુન્તરિહ છદ ૧૫ અક્ષરી

મફૂતફાઈલુન્ ફાઈલુન્ મફૂતફાઈલુન્ ફાઈલાત
ગાલલગા ગાલગા ગાલલગા ગાલગાલ

દૃષ્ટાન્ત ફેરવ તળી લ્હાય છે ચેન મઢ ના લગાર

આ પળ પટ્કલો જ છે. ઇટલું કે ઘીજા ષટ્કલની છેત્લી એક માત્રા અનક્ષર રહી છે.

(૪૮) સરીઝ્ છંદ ૧૨ અક્ષરી :

મફતફલુન્ મફતફલુન્ ફાફલાત
ગાલલગા ગાલલગા ગાલગાલ

દૃષ્ટાન્ત : રંગ નથી ઢંગ નથી જ્યાં લગાર
પ્રેમ નથી સાર નથી ત્યાં લગાર.

અહીં પણ પટ્કલો છે, ચોરુ અનક્ષર રહ્યું છે.

(૪૯) સરીઝ્ ૧૧ અક્ષરી :

મુફતફલુન્ મુફતફલુન્ ફાફલુન્
ગાલલગા ગાલલગા ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત : વાયુ હવે મીત તળો વાય છે
પ્રાણ વિના પ્રાણ હવે જાય છે.

અહીં પણ ઉપરની પેઠે ત્રણ પટ્કલો છે, ફેર ઇટલો જ કે છેત્લા ષટ્કલની અંત્ય એક માત્રા અનક્ષર રહી છે.

(૫૦) સ્વફીફ છંદ ૧૦ અક્ષરી

ફાફલાતુન્ મફાફલુન્ ફઝ્લુન્
ગાલગાગા લગાલગા ગાગા

દૃષ્ટાન્ત : આગ દિલ્ની બુજાવ તો જાણું
દિલ્ થકી દિલ્, લગાવ તો જાણું.

આ પણ મેં સામઢ્યો નથી અને એનો મેઢ ન્યાસમાં સ્પષ્ટ થતો નથી.

‘શાઈરી’માં આ રીતે કુલ પચાસ છંદો આપેલા છે. પણ આમાં વધા સમ-
છંદો જ છે, ઇટલે કે વેતની બન્ને તૂકો એક સરખી જ છે. પણ ગણલોમાં
અસમ તૂકો પણ હોઈ શકે છે. તેનું સ્વરૂપ જોવા માટે હું થોડા.દાસલા
‘રણપિંગલ’માંથી લઈ નીચે ઉતારું છું :

૩૧૨ વહેરે મુલ્કારિવ મુસમ્મન અરૂજ સાલિમ, જવં મકસૂર.

ફઝ્લુન્ ફઝ્લુન્ ફઝ્લુન્ ફઝ્લુન્
ફઝ્લુન્ ફઝ્લુન્ ફઝ્લુન્ ફઝ્લ
લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા
લગાગા લગાગા લગાગા લગાલ

दृष्टान्त तमारे तमारी भली रीति सांवी

भले को लवाडी लवे लक्ष बात

अही बीजी तुकनो छेल्लो शब्द एक् मात्रा जेटलो खडित थयो छे आ पछीना ३१३ मा छदमा ए ज प्रमाणे बीजी तुकनो छेल्लो शब्द फअल् एटले लगा बने छे, अर्थात् वळी एक मात्रा बघारे खडित थाय छे ते पछी ३१४ मा छदमा ए ज स्थाने मात्र फअ् गा आवे छे अर्थात् मूळ पचकल लगागानी जगाए मात्र एक गुरु ज रहे छे, त्रण मात्राओ कपाय छे ('रणपिंगल भाग ३ पृ ३००—३०२) एक् ज विशेष दाखलो आपु छु ४०मा छदमा बन्ने पक्तिओ भुतफाइलून् एटले ललगालगाना त्रण आवर्तनोनी छे ४१मा छदमा नीचे प्रमाणे छे

मुतफाइलुन् मुतफाइलुन् मुतफाइलुन्

मुतफाइलुन् मुतफाइलुन् फइलातुन्

ललगालगा ललगालगा ललगालगा

ललगालगा ललगालगा ललगालगा

दृष्टान्त प्रमुने भजो मळने तजो शुभता सजो,

ममता तजो दृढता सजो दृढबाबा

अर्थात् बीजी पक्तिना छेल्ला सप्तकलनी एक मात्रा खडित थई ४२मा छदमा बीजी पक्तिनी छेल्लो शब्द फइलुन् ललगा बने छे अर्थात् सप्तकलनी त्रण मात्राओ अनक्षर वनी बाकी चार मात्राओ रही (एजन, पृ ६०-६२) आटला दाखला बस यश गुजरातीमा आ प्रकारना छदो बहु विरल छे

आ सब दाखला उपरथी जणाश के फारसी छदो के गझलोनी मेळ जातिछंदोनी मेळ छ अने तेनो न्यास मूळ लगात्मक छ, जो के गुजरातीमा तेनु लगात्मक रूप शिथिल वज छ 'शार्दीरी'ना छदोमा थोडानो मेळ बतावी शकतो नथी पण तेनु कारण तेनु पठन हु जाणतो नथी ते छे पण ते छदोने पण पासे पासे मूकी सरखावी जोता ते जातिछंदो होय एवु निगमन स्पष्ट बने छे हु नीचे ए बधान पासे पासे मूकी बतावु छु

(३०) फाइलातुन् फइलातुन् फइलातुन् फइलुन्

(३२) फाइलातुन् फइलातुन् फइलातुन् फअलुन्

(३३) फाइलातुन् फइलातुन् फइलातुन् फइलात

(३६) फाइलातुन् फइलातुन् फइलात

(३७) फाइलातुन् फइलातुन् फइलुन्

(५०) फाइलातुन् मफाइलुन् फअलुन्

૩૦, ૩૨, ૩૩, ૩૬, ૩૭ એ ઘષામા પહેલો શબ્દ ગાલગાગા સપ્તકલ છે. ઘીજો લલગાગા પટ્કલ છે ૩૦, ૩૨, ૩૩ મા ત્રીજો પણ લલગાગા છે એ ત્રણ રચનાઓમા, ઘીયા સધિમા જે ત્રણ રૂપો આવે છે, ફફલાત લલગાલ પફલુન્ લલગા અને ફફ્લુન્ ગાગા, એમાં પહેલામાથી ઘીજુ એક માત્રા સ્થિત થઈને થયેલું છે, અને ફફ્લુન્ એ લલગાનો જ પર્યાય છે ૩૬-૩૭ ૫૦ મા એ જ ત્રણ રૂપ ત્રીજા શબ્દ સરીકે અતે આવે છે ૫૦ મા પફલાતુન્ને બદલે આવતો મપાફલુન્ લલગાગાને બદલે લગાલગા છે, અર્થાન્ રૂપાન્તર જ છે એટલે આમાં મેઢ બતાવી શકતો નથી છતાં આમા થતા ફેરફારા જાતિછદોના જ ત્યાગિવ ફેરફારો છે એમા દાકા નથી અર્થાન્ આપણે કહી શકીએ કે ફારસી છદો લગાત્મક રૂપા સધિવાઢા જાતિછદો છે અને ગુજરાતીમા એના સધિઓમા લગાત્મક રૂપ સિધિલ બને છે

અતે આપણે થોડી ગુજરાતી ગઢલો લઈ તેનુ સ્વરૂપ અને તેમા આવતુ શીધિલ્ય કે ફેરફારો જોઈ જઈએ તેને માટે હુ દી વ કૃષ્ણલાલ કાવેરી સપાદિત 'ગુજરાતી ગઢલો' પસદ કરુ છુ એક એક ગઢલનો ન્યાસ હુ લગાત્મક રૂપમા આપતો જઈશ

૧ અહા પૂરી, સીંલી વ્હા,
લગા ગાગા, લગા ગાગા
સીંતલ મધુરી, છે સુલ વ્હા,
લગા ગાગા, લગા ગાગા

૨ વલિહારી તા, રા અગની, વ્હલીમા, દીઠી નહી,
ગાગા લ ગા ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા

પણ ગુજરાતી ગઢલોમા વ્યાંવ આ મૂઢ શબ્દ પણ ગઢલની વચમા ફરી જાય છે જેમકે આ ગઢલમા

વાગમા અનુરાગમા કે પુષ્પના મેદાનમા
ગાલગા ગા ગાલ ગા ગા ગાલગા ગા ગાલગા

૧ સદગત બાલાશવરે આ ગઢલની રાહ " ગઈ યક્ વચક જો હ્વા પલ્લ,
નાં તોં દિલમેં મે, રેં કરાર હૈ " એ પક્તિ આપી છ ફારસી લઘુગુરુ જોતા
એ પક્તિ મુતફાફલુન્ (લલગાલગા)ના આવર્તનોની છે બાલાશકરની કવિતામાં
પહેલો સધિ 'વલિહારિતા' એ પ્રમાણે છ પણ પછીના સધિઓ એ પ્રમાણે
નથી એટલે કે વર્તાએ લલગાલગા અને ગાગાલગા વચ્ચે ભેદ માંયો નથી એમ
પ્રતીત થાય છે

आमा गालगागाना त्रण आवर्तनो पछी अते गालगा आवे छे. आवु पणी वार बने छे फारसी गझलोना नियमो प्रमाणे आ दोष गणाय पण आमा फेरफार यईने पण सधि सप्तकल ज रहे छे ए रीते जातिछदना स्वरूपने ए फेरफार हानि करतो नथी, अने तेथी गुजरातीमा एने अपनावी शक्या. ते साथे ए पण कहेवु जोईए के एक ज पक्तिमा एक ज सधिमा भिन्नभिन्न लगात्मक रूपोनु मिश्रण नथी ज धतु एम नथी गाललगा अने ललगागाना मिश्रणोवाळी धणी पक्तिओ मळसे तेथी ज सप्तकलना मिश्रणवाळी पक्तिओ पण छे दाखला तरीके 'रणपिंगल' भा ३ ना ३४५ मा छदनु स्वरूप नीचे प्रमाणे छे:

३४५ मुस्तफ्इलुन् फाइलातुन् मुस्तफ्इलुन्
गागा लगा गालगागा गागालगा अने

३४६ फाइलातुन् मफाईलुन् फाइलातुन्
गालगागा लगागागा गालगागा

आमा मिश्रणो छे पण एक वार पहेली पक्तिमा के मेळमा जे स्वरूप नक्की कयुं ते पछीथी बदलावी शकातु नथी पण गुजरातीमा मेळवाळु रूप आपणे बदल्याना केटलाक दाखला छे, अने ते जातिमेळने हानि करता नथी, ए तरीके आपणे तेनु समयन करी शकीए

३ आ गझलमाथी दाखला माटे सरल बेत पाचमी लउ छु:

कर, गान, गोरे, वान, धुँधट, मा न, राखि, ए
गा गाल गाल गाल गाल गा ल गाल गा
पुर, वार, करु, प्यार, निगह, दार, खवर, ले
गा गाल लगा गाल गाल गाल गाल गा

अही क्याक गाल अने क्याक तेनो पर्याय लगा आवे छे तेने उपर कह्यु तेम दोष न गणवो जोईए

४ कोई पण बेत बराबर बेसती नथी पण आखी गझलमा रदीफ 'छे हरी हरी' गाल गाल गा छे, एटले ए त्रिकलना ज आवर्तनो गझलमा छे एम हु मानु छु एम लेता पक्तिनु पठन नीचे प्रमाणे करवु जोईए

आज झाखी यँकेँ यार्नीँ छेह रीह री
गाल गाल गाल गाल गाल गाल गा
मात आख्डीँ जादु गारियेँ छेह रीह री
लगा गाल गाल गाल गाल गाल गा

अने तेम छता कोई पक्ति सतोपकारक जणाती नथी

૫. અર્હિ વેવદર્ દુનિયાતળી દરવાર મહિ હમમસ્તને
લલ ગાલગા લલગાલગા લલગાલ ગા લલગાલગા

પણ આગલ જતા લલગાલગાની જગાએ ગાગાલગા ક્યાવ આવે છે.

માસૂક તારી વેવદર મરીં ફેરની પારાફી
ગાગાલ ગાગા ગાલગા લલ ગાલગા ગાગાલગા

વગેરે.

૬ જિગદૂનો યા,ર જૂદો તો, વપો સસા,ર જૂદો છે
લગા ગા ગાલ ગાગા, ગા લગા ગાગાલ ગાગા ગા

૭. મધુર મધુરી, આલઢીનીં ક,ટાક તે ક્યમ, વીસરે
ગાલ ગાગા ગાલગાગા ગાલ ગા ગા ગાલગા

પણ ધોવી પક્તિ :

દરિયાઈ મો, જે રડવડધો, દુ દુ લ તો ક્યમ વીસરે
ગાગાલ ગા ગા ગાલ ગા ગા ગાલ ગા ગાગા લગા

સધિ ગાગાલગા થાય છે અને તેના પૂરા પાર આવતંનો થાય છે

૮ વસ્ દ, ફેસ, ગાઠ, કહીંસ, કફ, મમં, વાળીં, મા
વાત, હુવમ, મા વ, રીસ, યાંર ન, અજં, દાર, લગાડ

ગાલ કે લગાના આવતંનો છે પહેલી પક્તિમા છેલ્લા આવતંનની જગાએ
એવ ગુરુ જ માત્ર છે વીજી પક્તિમા પૂરા આઠ આવતંનો છે એ રીતે
અસમ પક્તિવાઢી વેત છે

૯ અગર તે યા, ર શીરાશી, મહાઈ મ, ન મેઢાવે
લગા ગા ગાલ ગાગાગા લગા ગા ગા લગાગાગા

૧૦ હૃદય, કોષ, માર્હીં, પ્રેમ, રત્ન, રાઘીં, નેધ, યું
ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા
સમ, પંચ વ, યું ત, ને અ, મૂલ્ય, મેં ર, ઢી ર, ઢી
લગા ગાલ ગા લગા લ ગાલ ગા લ ગા લ ગા

પણ અદર ઘણો પક્તિમા અનિયમિતતા આવે છે

૧૧ ડહો નાદા, ન મા બુલબુલ, રહો ગુલજા, રમા ના ના
લગા ગાગા લગા ગા ગા લગા ગાગાલ ગા ગા ગા

૧૨ દિલ શુ દિલ લા,શ્યા પછી શેં, ચેં તુ શુ લી, જાફને
ગા લ ગા ગા ગા લગા ગા ગા લ ગા ગા ગાલગા

૧૩. કહીં લાલો, નિરાશામા, અમર આશા, છુપાઈ છે
લગા ગાગા લગાગાગા લગા ગાગા લગાગા ગા

૧૪. આસુઢાં મા, રાં લુવે એ, મૂરતી કો, કોણ છે
ગાલગા ગા ગા લગા ગા ગાલગા ગા, ગાલ ગા

૧૫. અહા હું એ, કલો દુનિયા, બિયાવામાં, સૂંનો મટકું,
લગા ગા ગા લગા ગા ગા લગાગાગા લગા ગાગા

૧૬. કહી તૂં જા,ય છે દોરી, દગાબાજી, કરી કિસ્મત્
લગા ગા ગા

૧૭. લતમ્ અય્ દ, દંદિલ ધૈ જા, ન તારં કો,ઈ છે અહિં યાં,
લગા ગાગા લગા ગા ગા લ ગાગા ગાલ ગા ગા ગા

૧૮. છેલ્લી કડી

ચાક, દિલ્ બે, હાલ, આ મ,ળીતું, આય, ના વિ, ધે
ગાલ, ગા લ ગાલ ગા લ ગાલ ગાલ ગા લ ગા
અહાં સ, નમ્ હ, વે મ, લાં દિલ્, મા મ, કાન, દેન, દે
ગા લ ગા લ ગા લ લ ગા ગા લ ગાલ ગાલ ગા

ઘણી પંક્તિઓ અનિયમિત છે ઉપરની છેલ્લી કડી સરલમાં સરલ છે.
અને મેઢ એ પ્રમાણે જણાય છે.

૧૯. ૨૦. દિધાં છોડી, પિતામાતા, તજી વ્હાલી, ગુણો વારા
લગા ગાગા

૨૧. કટાયેલૂ, અને વૂઠૂ, ઘસીને તી,ક્ષણ તેં કીધૂ
લગાગાગા

૨૨. અરે રે ઝ, ઢતૂ લજર, દિલે ફૂટી, ફુલાબૂ મેં
લગાગા ગા

૨૩. અરે તેં વા,ગમા તુ પર, નક્ષર મેં ફક્ત કીધી તી,
લગા ગા ગા

૨૪. હૂ જાઝં છૂ, હૂ જાઝ છૂ, ત્યા આવસો, કોઈ નહી
ગા ગાલ ગા

૨૫. તૂં યાર વ્યા, દુશ્મન્ કયો, જાણૂ નહી
ગા ગાલ ગા, ગાગા લગા ગાગા લગા

ત્રણ જ આવર્તનોવાળી પંક્તિ છે.

૨૬. સાંકીં જે શરા, વ મને દિધો, દિલદારને, દીધો નહી
લ લ ગા લગા, લ લગા લગા, લલગાલગા, ગાગા લગા

આજા કાવ્યમા લલગાલગા સઠગ સચવાતુ નથી. ગાગાલગા આવી
જાય છે.

૨૭. પેદા થયો, છૂ દૂઢવા, તૂ ને સનમ્
ગાગા લગા, ગા ગાલગા, ગા ગા લગા

ત્રણ જ આવતંનો.

૨૮. આ આતશે, તાપે તપે,લો હૂં વઢે,લો વાવરો,
ગા ગાલગા

૨૯. જ્યા જ્યા નજર, મારી ઠરે, યાદી ખરી, ત્યા આપતી
ગા ગા લગા

માશુકોના, ગાલની છા, લી મહી લા, લી અને
ગાલગાગા ગાલગા ગા, ગા લગા ગા, ગા લગા

એમ સધિઓ વદલાય પણ છે.

૩૦. અમે જોગી
લગા ગાગા

૩૧. જો ફરકના, તો શૂ શુદા
ગા ગાલગા ગા ગા લગા

૩૨. ચોગાનમા આલમ તણા
ગાગાલગા ગાગા લગા

૩૩. મિટ્ટી હતો તે આપનો
ગાગા લગા ગા ગાલગા

૩૪. ધાકયો તમારી રાહમા
ગાગા લગા ગા ગાલગા

૩૫. આવૂ કહો કયા એકલો
ગાગા લગા ગા ગાલગા

૩૬. ફકીરીમા સહીરીમેં
લગા ગાગા લગાગાગા

૩૭. સદા મન મસૂત તૂ મારું રહે
લગા ગાગા લ ગાગા ગા

૩૮. વન્યો હૂ પ્રેમનો વદો
લગા ગાગા લગાગાગા

૩૯. અરે જા શૂ અવાયે નહિ
લગા ગા ગા લગાગા ગા

૪૦. વગર તૂ હાર હૈયાના
લગાગાગા લગાગાગા

૪૧. વગર હૂ વા,ઈ ભાવે નહિ
લગાગાગાલ ગાગા ગા

૪૨. મિઠા હસવા મહી સચ્ચાઈ
લગા ગાગા લગા ગા ગા

૪૩. જગ છો ગમે તે મહો સને
ગા ગા લગા ગા ગા લગા

૪૪. નિગાહ તુજની, અરે !
લગા ગા ગા

૪૫. કતલ આપાવને કરવાને
લગા ગા ગા લ ગાગાગા

४६. अहा शा आज वषवि   ४७. सने हूं जोउं छूं चंदा
लगा गा गाल गागागा   लगा गागा लगा गागा
४८. नव सूँझे उपाय, कै डों,लाय, मारि, किस्ती
गा ल गाल गाल गा ल गाल गाल गागा

*

अन्य दशा जोइ डरत
गाल लगा गाल लगा
धिमे धिमे गती करत्
लगा लगा लगा लगा

क्यांक क्यांक उच्चारमां छूट लेवी पड़े छे. पण छंदनु माळखुं आ ज_छे.

४९. देवें दी,धि दया, करि के,वि मने,
लल गा ल लगा ललगा ल लगा
अहों मू,ति मनो,हर मा, शुकनी
लल गा ल लगा लल गा ललगा

५०. शरूद पू,नमनी, रडिया,ळि तदा
ल ल गा ललगा ललगा ल लगा
मनें सा,भरें आ,पणि रा,त सखी
ल ल गा लल गा लल गा ललगा

५१. क्यां छे मजा
गा गा लगा

५२. अ]खड एक धार अजब को वही रही
ल]गाल गाल गाल गाल गा ल गाल गा
खु]लीसु, दाइ, त्याजु दाइ को न ही रही
ल]गाल गाल गाल गाल गा ल गाल गा

५३. तौरों धा, पर धा, मनें मा,रि रह्या
लल गा लल गा लल गा ल लगा

५४. खूब करी जो, इल्मनी सो,दागरी हा,जी गयो;
गा लगा गा गालगा गा गालगा गा गा लगा

२. न. ४९ अने ५० तथा कविश्री न्हानालालनी 'एक ज्वाला जले तुज नेननमें' ए अणाय गझलो एक ज छंदनी छे.

५५. माँराँ पा,पेँ ओँ अँ,तर मे,लु थयुं,
लल गा ल ल गालल गा ल लगा

५६. कदी तलवारजी धमकी
लगा गागा लगा गा गा

५७. आनो न्यास बे रीते थई शके छे.

दुर दिल्यी, सहु ससा,र करू के, न करू
लल गागा, लल गागा, ललगागा, ललगा
हूवेँमाँ आ, पनु आगा, र वरू के, न करू
लल गागा, लल गागा, ललगागा, ल लगा
तमेँ कहशो, केँ जफा मा,रीँ वफाने, बदले
लल गागा, ल लगा गा, ल लगागा, ललगा
वहोँ नेअय्, सन मू प्या,र वरू के, न वरू
लल गागा, लल गागा ल लगागा, ललगा

कोई कोई लीटी जरा जुदी रीते पण बेसी शके छे.

हूदे, माँआ, पनु, आँगा, रक रू बे, न करू
लगा लगा लगा लगा ललगा गा ललगा
कहो, नेँ अय्, सनम्, हू प्या, र वरू के, न वरू
लगा लगा लगा लगा ललगागा ललगा

पण बीजी बधी ए प्रमाणे बेसी शक्ती नथी. वन्ने पढतिमा अनियमितता
तो मळे छे ज.

५८. आखोथीँ व्हे छेँ, धारा तो,य जिगर् बळे छे
गाँगाल गाल, गागा गा,गाल गा ल गागा

५९. बीजी कडी :

इस्के धारा, बीनी मजा, जोवा हवे, तैयार छूँ
गागा लगा गागा-लगा गागा लगा गागाल गा

६०. तज्योँ में राहू

लगा गा गा

६१. शू मजा फकि,रोधि डाँकी, गरू न मुखहू, आपनु
गा लगा गा गाल गागा गा ल गागा, गालगा

६२. खुदाएँ पाव खोलियु न सीव आज रात
लगा ल गाल गा लगा लगा ल गा ल गा श

६३. नयी उल्फन्, तमारी पा,स पण् नफ्रत्, तोँ छे के नें,
लगा गागा, लगागागा, ल गा गागा, ल गा गा गा

६४. अमारा ला,स च्छानारा
लगागा गा, ल गागागा

६५. लपाई प्रेमनी
लगागागा

६६. लखूं तें प,नमां प्यारा
लगा गा गा

६७. आ प्रेम ए,वी वस्तु छे
गा गाल गा गा गालगा

६८. सब्द, सनम्, आप,शे ? पु,छूं स,नम् जि,वाइशे ?
गाल लगा गाल गा ल गा ल गा ल गाल गा
दिल्धि, दिल् द,वाव,णे तुं, गोद,मां सु,माइशे
गाल गाल गाल गा ल गाल गा लगालगा

६९. पाँरोँ बोइ छे, दर पर अही, हाइर बिरा,दर मा नही
ल ल गालगा, लल गा लगा, गा गा लगा, लल गा लगा

अथत्ति गागालगाने ज संधि गणवो जोईए. ललगालगा सळंग चालतो नधी.

७०. जनम्ना जो,गिटा छईए
लगागागा लगागागा

७१. गा गा तुं ब,वंत दम् बदम्
गा गा लगा, गा गा लगा

७२. प्रभू पररवा, हूदे जेजे
लगा गा गा, लगा गागा

७३. यहूं हूं पूं
लगा गा गा

७४. व्याजो, जोँवननी, अदा थड, गई
लगागा लगागा लगा गा लगा

७५. रंगो वसंतना छे, मुज दागदार दिल्मां
गागा लगालगागा गा गालगाल गागा

७६. संताइ इहे,शे क्यां सुधी
गागागा गा, गा गा लगा

७७. बिश्य व्यापी, छे छतां सं, ताय छे
गाल गा गा मर लगा गा,गालगा

७८. देह रूपे, चेतनाना, हाथमा
गालगागा, गालगागा, गालगा

७९. जतां मदफन, तरफ घरखी
लगा गागा लगा गा गा

८०. हता जे बा,फिगाळाओ, मही साये, थनारा
लगा गा गा ल गागागा लगा गागा, लगागा

अंत्य सप्तकलनी बे मात्राओ अनक्षर रही.

૮૧. નહીં આ, જના આ, જનાયો, જુદો છે
લગા મા, લગા મા, લગા મા, લગા મા

૮૨. દયાની દૃષ્ટિ મારા પર
લગાગાગા લગાગાગા

૮૩. છે]રગ એ જ, ગત્નો જ્યા, રે હવા ફરે છે
ગા]ગાલ ગા લ, ગાગા ગા, ગાલ ગાલગાગા

૮૪. મને આ ગઝલ વેસતી નથી.

૮૫. વ]ન્વેથિ, પ્રેમ, રૂપ, નાં પર, દા ઉઠાવી જા
ગા]ગાલ ગાલ ગાલ લ ગા, ગાલ ગાલ ગા

૮૬. અનુભવથી, વધૂ મઝશે ૮૭ પ્રણય લગની
લગાગાગા લગાગાગા લગા ગાગા

૮૮. અન્ય માટેં સૂન આપિ જે અહીંથી જાય છે
ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

૮૯. નવૂ જીવન, બનાવા ચા, હ
લગા ગાગા લગાગા ગા

‘ગૂજરાતી ગઝલિસ્તાનમા’ થી બે ત્રણ નોંધવા જેવા પ્રકારો લઉં છું :
ગઝલ ૧૪૬મી પૃ. ૧૪૧

પરવા નહીં, કો દાદ યા, ફિરિયાદ ના, સૂને
ગાગા લગા ગાગાલગા ગાગાલ ગા, ગાગા
જાલિમ જહા, થી કામ હૂ, બેવારને, ધૂ. છે
ગાગા લગા, ગા ગાલગા, ગાગાલગા, ગા ગા

છેલ્લા સધિની અત્ય ત્રણ માત્રા અનકાર થઈ છે.

ગઝલ ૧૭૩મી પૃ. ૧૬૨

પિતાની ફો, જના સાચા, સિપાઈ
લગાગા ગા, લગા ગાગા, લગાગા

ગઝલ ૨૧૮ પૃ. ૨૧૧

સુદા સી, ચલકૂના પળ, અકીલો, તમારો છું
લગા મા લગા ગા ગા, લગાગા, લગાગા ગા
તમારે, ઘણા જળ પળ, પ્રથમ તું, અમારો છું
લગાગા લગા ગા ગા, લગા ગા, લગાગા ગા

પ્રથમ લગાગાગાનો અત્ય ગા ચાર માત્રાનો થઈ આતુ સપ્તકલ બને છે. આ એક જ ઢાગલો એવો છે જેમા પ્રથમ સધિની માત્રા અનકર બને છે એટલે અસે ગઝલ સંગીત અને દેશીના પ્રકારમા પડે છે આ ઉપરાત હુ કાન્તની એવ ગઝલ નીચે ઉતારુ છુ.

ગાન વિમાન

સહી એ દૂર માનસના મને સપના માસે :

હેરે થાક્યો, બની લાપ્તા,ર પત્તલના, વાસે !

ગઝલની રીતે આતી ગઝલમા વાકિયાં રાઠગ ચાલે છે એટલે એ ગઝલ છે એમા શ્વા નથી. તેનો સધિન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે :

લગાગાગા, લગાગાગા, લગાગાગા, ગાગા

મને થી જ એ સજાપાએ વહેતુ કે ફારસી પિંગલમા આવી કોઈ ગઝલનો ઉલ્લેખ નથી ફારસી ગઝલમા એમના શબ્દને હુ પ્રમાણ માનુ છુ — અને એ સિવાય પણ એમનુ પિંગલનુ જ્ઞાન ઘણુ ઊંડુ અને વિસ્તૃત છે, એટલે હુ સ્વીકાર છુ કે ફારસી પિંગલમા આ છંદ નથી. તેમ છતા આનો ન્યાસ જોતા આ ગઝલ મેઢનો દૃષ્ટિએ નિર્દોષ છે, પઠન કરતા મને સુન્દર જણાઈ છે તેના છેલ્લા સપ્તકલની ત્રણ માત્રા સહિત થઈ છે ઉપર 'ગઝલિસ્તાન'ની ૧૪૬મી ગઝલ ઉતારી છે તેમા પણ છેલ્લા સપ્તકલની ત્રણ માત્રા સહિત થઈ છે. છતા બેના પઠનમા એક સૂક્ષ્મ ભેદ છે 'ગઝલિસ્તાન'ની ગઝલનુ સપ્તકલ ગાગાલગા છે, અને તેની અત્ય ત્રણ માત્રા ઊંડી જતા ગાગા રહે છે, તેમા અત્ય ગુરુ પ્લુત બને છે પ્લુતિ, સધિને અને પવિતને અતે આવે છે ઉપર કાન્તની ગઝલમા, એ અત્ય લગાગાગા સપ્તકલની આદિની એવ અને અતની વે એમ મઢીને ત્રણ માત્રા સહિત થાય છે તેથી આગલા સપ્તકલના ગુરુને ત્રણ માત્રાનો પ્લુત કરવો પડે છે. આ ભગીથી ગઝલના પઠનમા એક સુન્દર ચમત્કાર આવે છે. સહિત માના મૂલતા ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય .

લગાગાગા, લગાગાગા, લગાગાગા ~ ગાગા —

આથી ઉપાન્ત્ય સપ્તકલનો અત્ય અકર ગુરુ હોય એ દૃષ્ટ છે.

કલાપીએ પણ આ જ માપની ગઝલ લખી છે જે કાન્તની અસરની જ જણાય છે :

દિલની વાત :

દિલે કૈ વાત છૂપેલી, સહી તૂપી, કહેવી !

હૃદય અર્પ્યું, જુદાઈ ત્યા, સહી રાખે, કેવી !

અને કવિ ન્હાનાલાલની ગણલ

મરેલા વિશ્વમા આ દિલ્હાનાં સિંહાસન, ચાલી

અકબરશાહ, અ ૨, પૃ ૫૪

એ પણ આ જ માપની છે, અને સમ્ભવ છે કે એમણે પણ વાન્તની ગણલના નમૂના ઉપર જ આ લેખી રીય

ઉપર મેં વને તેટલા દૃષ્ટાન્તો લીધા છે, એટલા માટે કે ગુજરાતી ગણલનો આલો કોક સ્પષ્ટ થાય ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમાથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે ઘણાંસરા દૃષ્ટાન્તો સપ્તકલના જ છે અને ગણલો પણ સપ્તકલની જ ઓછામા ઓછા દોષવાળી છે સપ્તકલ સિવાયની ઘણીસરી ગણલો બહુ જ અનિયમિતતાવાળી છે, જો કે એમ હોવાનું વશુ કારણ નથી—સિવાય કે તે પ્રકાર ઉપરનું અપ્રભુત્વ અથવા તે પ્રકારના સ્વરૂપના અસ્પષ્ટ અને શિથિલ સંસ્કારો

ઉપરના દૃષ્ટાન્તોથી એ પણ સ્પષ્ટ થયું હશે કે ગણલોએ ગુજરાતીમા પોતાની રીતે પ્રગતિ વિકાસ કે ફેરફાર કર્યા છે ગણલની વસ્તુની વાસ્તવતા તો ફેરફાર થયા જ છે, પણ તેના વાહ્ય કલેવરમા પણ થયા છે ગણલના રદીફ વાકિયા ઘણાંસરાએ પાઠ્યા નથી ઘણા ગણલલેખકો એ જાણતા પણ નહીં હોય પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ જાતિછદ સરીકે એમા પ્રાસ પઢાય તો બસ છે વળી ગણલના માપમા જે શબ્દો અપાય છે તે લગાતમ્બ રૂપના છે, તેને વદલે ગુજરાતીમા તેના જાત્યાત્મક સંધિઓ જ વપરાય છે એ પણ મહત્વનો ફેરફાર છે અને તેથી જે ગુજરાતી ગણલોના માપો આપ્યા છે તેમા દરેકને મૂળ શાસ્ત્રગત-માપ સાથે મેલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી વારણકે લગાતમ્બ રૂપ છોડ્યા પછી એમ વરવામા જ્ઞાણો અર્થ રહેતો નથી એટલે મેં તેનો જાત્યાત્મક મેલે વતાવીને જ સતોષ માન્યો છે વળી પારસી ભાષાની લાસિયતને લીધે પારસી પારિભાષિક શબ્દના વીધામા ગુજરાતી શબ્દ મૂકવો એ પણ ભાષા પર એક પ્રવારનો અત્યાચાર છે, જો કે વ્યાક વ્યાક મેં માત્રા ગણવી સહેલી પડે માટે એમ કરેલું છે

આ પ્રકરણ વધ કરતા પારસી પિંગલના, હું જેને મેલ વહુ છું તેવા, મેલના અભ્યાસ માટે મને નીચેના પ્રશ્નો વિચારવા એવા જણાય છે તે તરફ અગુલિનિર્દેશ વરુ છું

(૧) પારસી પિંગલના લગાતમ્બ પારિભાષિક શબ્દોનું સ્વરૂપ કેટલે અસે અરબી પારસી ભાષાને આભારી છે ?

(૨) ગમ્મલોમા પવિત્રની અંદર યતિ ઇટલે જાતિછંદોમા આવતી શબ્દાન્ત યતિ જેવું કઈ છે કે નહીં? હોય તો કયા કયા?

(૩) 'શાઈરી'ની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે એક કોયડો મૂક્યો છે જેને હ નીચેના શબ્દોમા મૂકુ :

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલ્

અને એ જ લગાત્મક રૂપ આપતા

ફઝલુન્ મફાઈલુ મુસ્તફઝલુન્

એ વસ્ત્રે ન્યાસમા એક જ - લઘુગુરુપ્રમ છે, તો વસ્ત્રેમા ફેર શો? મને મારી રીતે કામ કરતા નીચેનો પ્રશ્ન થયેલો

આલોચિ વ્હે છ ધારા તો યે જિગર્ વલ્લે છે

મા ગા લ ગા લ ગાગા ગા ગા લગા લગાગા

આને માટે

મફઝલ ફાઝલાતુન્ મફઝલ ફાઝલાતુન્

એમ થઈ શકે અને

મુસ્તફઝલુન્ ફઝલુન્ મુસ્તફઝલુન્ ફઝલુન્

એમ પણ થઈ શકે ફારસી પિંગલની દૃષ્ટિએ વસ્ત્રે ચાલે? વસ્ત્રે ન ચાલે તો વેમાથી એક જ પક્તિ પસંદ કરવાનું કારણ શું? 'શાઈરી'મા પહેલી મફઝલ આપી છે — થીજી નથી આપી

૪ અને આ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો રહે છે ગમ્મલોમાથી રદીફ કાફિયા છોડી દઈએ, તેના સધિનું લગાત્મક રૂપ છોડી દઈએ, કડીએકડીએ બદલાતા ભાવોને વધલે સલ્લગ નિરૂપણ લાવીએ, તો મછી સામાન્ય જાતિ-છંદમાં — કહો કે હરિગીતમા અને દાદાલદાની ગમ્મલમા ફેર શો રહ્યો? ગમ્મલની લાક્ષણિકતા શી? દરેક બેને વાક્ય પૂરું થવું જોઈએ એને ગમ્મલનું લક્ષણ કહી શકાય? અથવા એક પ્રકારની મસ્તી કે વેપરવાના ભાવને લક્ષણ કહી શકાય?

આ પ્રશ્નોની ચર્ચા મારા પુસ્તકની યોજનામા આવતી નથી મારા પુસ્તકને અગે મારે ઇટલું જ ચતાવવાનું છે કે ગુજરાતીમાં આવેલી ગમ્મલનો મેલ જાત્યાત્મક છે મૂલ મેલમા સધિઓ લગાત્મક હતા તે ગુજરાતીમા શિથિલ બનેલા છે ઉપરના પ્રશ્નો ફારસી પિંગલરચનાઓના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો છે, જે તરફ તદ્વિદોનું માત્ર ધ્યાન દોરુ છું

સંખ્યામેલ છંદો અને અનુષ્ટુપ : મેલની દૃષ્ટિએ

આ પ્રવારને સંખ્યામેલનું નામ એટલા માટે આપ્યું છે કે આ છંદોના સ્વરૂપમા અમુક અક્ષરમથ્યા આવથી જોઈએ એટલું જ સામાન્ય રીતે આવશ્યક ગણાય છે. લઘુગુરુ વિશે અનિયમ પ્રવર્તે છે. ગુજરાતીમાં આ પ્રવારના બે છંદો છે, ધનાધરી અને મનહર. પવિત્ર એ એમનું સામાન્ય નામ છે આપણે પ્રથમ દલપતરામે આપેલાં ઘટ્ટોના પરપરાગત લક્ષણો જોઈએ :

૧૨૨. ધનાધરી છંદ અક્ષર—૩૨

ચરણ ચરણ મધ્ય, વરણ વચ્ચીસ વસે,
વિશ્રામ વિશ્રામ ટામ અક્ષર પ્દા આઠ આઠ;
પણો તો આનંદાદ, છંદ તે ધનાધરી છે,
એમ છંદગુનાર પિંગલમા લલેલ પાઠ;
અતે ગુરુ લઘુ આણ, ધા તો જોડ લઘુ જાણ,
વિશ્વપતિને વસાણ, ઠરાવીને ઠીક ઠાઠ;
ચારે ચરણોમા વળે, એકસો અઠ્ઠાવીસ છે,
અર્ધે છંદમા તો ચાર ઉપર સોમીત સાઠ.

૨૩૬

દ. પિ પૂ. ૬૫

આના સ્વરૂપ વિશે સૌથી પહેલા એ જોવાનું કે લલ્લવામા આની આઠ પવિત્રો થાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે એ ચાર ચરણોનો જ છંદ છે. ચરણો જાતિઓની પેઠે પ્રાસવદ્ધ છે, એ પ્રાસ સઝગ છે એટલું વિશેષ છે, અને તેથી ચારેય ચરણો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે ચરણ લાલુ વચ્ચીસ અક્ષરનું હોવાથી સોઠ સોઠ અક્ષરની પવિત્ર સામાન્ય રીતે લલાય છે આજ્ઞા છંદમા એ રીતે ૧૨૮ અક્ષરો થાય દલપતરામ કહે છે કે આઠ આઠ અક્ષરે વિરામ એટલે યતિ આવે અને અતે પ્રાસ આવે. લઘુગુરુનો કોઈ નિયમ નથી. આગલ કહે છે કે અતે ગુરુ લઘુ આવે અને ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા તેમ છે. પણ તે ઉપરાત દલપતરામ જોડ લઘુ—વે લઘુ પણ મૂલવાનો વિવલ્પ વતાવે છે ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા તેમ તેની પછી આવતા દૃષ્ટાન્તમા પણ દલપતરામે જોડ લઘુ આપેલા નથી. પણ આ આજ્ઞો સંખ્યામેલ પ્રકાર મૂલ હિંદીમાથી ગુજરાતીમા

ઠ્ઠરી આવ્યો છે, અને હિંદીમા તે સૂઝ સંઘાયો છે, તેમા ચરણાન્તે વે
લઘુવાલો પ્રકાર મલો આવે છે હુ દૃષ્ટાન્ત સાતર ઉતાર છુ :

ભરત સદાહી પૂજે પાદુમા ડો સનેમ
ફતે રામ સીય ઘધુ સહિત સિધારે બન ।
મૂપનરા કૈ કુરુષ મારે સલમુઠ ઘને
હરી દસસીસ સીતા રાધવ વિવલ મન ।
મિલે હનુમાન ત્યો મુવઠ સો મિતાર્દ ઠાનિ
વાલી હતિ દીનો રાગ્ય મુપ્રીર્ધાહિ જાનિ જન ।
રસિવ બિહારી કેસરી પુમાર સિધુ લાધિ -
લવ જારિ સીય મુધિ લાયો મોદ બાઢો તન ।

છન્દ પ્રમાજર, પૃ ૨૧૮

‘છન્દ પ્રમાજર’મા તો ઘનાક્ષરીમા અતે લઘુગુરુ આવ્યાનો પણ દાસલો છે તે
ઉતારવાની જરૂર જોનો નથી દલપતરામે આઠ આઠ અક્ષરે યતિ વહી છે પણ
‘છન્દ પ્રમાજર’ સોઠ સોઠ ઘર્ણે યતિ વહે છે “સોલહ સોલહ ઘર્ણોંકિ વિશ્રામ
સે ૩૨ ઘર્ણ હોતે હૈ ।” (અજન) પણ એવ યીજો આવી જ બઝોશી રચનાને
‘છન્દ પ્રમાજર’ આઠ આઠ અક્ષરે યતિવાલો ગણે છે (જુઓ ૮ વિજયા (૩૨
ઘર્ણ) પૃ. ૨૨૦) આ પછી મનહર લઈએ પ્રથમ દલપતરામનુ લક્ષણ જોઈએ .

મનહર છદ અક્ષર ૩૧

અક્ષર જો એકત્રીસ, ધારી ધારીને ધરીસ,
સીમાઢે ગુરુ સર્જીસ, તે પદે તમામને,
આવે ઘર્ણ આઠ આઠ, પઠના પવિત્ર પાઠ,
કરાવી વિશ્રામ ઠાઠ, ઠીક ગણી ઠામને,
ગુરુ લઘુ ગણિતથી, નિયમ તે મધ્ય નથી,
શીલોને સજો મુલ્લથી હૈયે રાખી હામને,
સારો છદ મુલ્લધામ, નવી મનહર નામ,
રચી દલપતરામ, કરો શુભ કામને

૨૩૪

આમા ચરણાન્ત પ્રાસ ઉપરાન્ત દરેક પહેલા ત્રણ યતિલઘોમા સલ્લગ આતર પ્રાસ
છે જે શોભાનો છે, છન્દનુ અગ નથી ઉપરની ઘનાક્ષરી રચના સાથે સરસાવતા
આમા ફેર ઇટલો જ છે કે આમા બઝોસને બદલે એકત્રીસ અક્ષરનુ ચરણ થાય છે,
અને ચરણને અતે ગુરુ આવે છે બાકી ઘઘેમા આઠ અક્ષરે યતિ વહેલી છે મનહરમા

અંત્ય ગુરુની આવશ્યકતા સિવાય આ છંદમાં ગુરુલઘુનો કશો જ નિયમ નથી એમ કહેલું છે અને એ લક્ષણ ધનાક્ષરી અને મનહર વચ્ચેનું છે. દલપતરામ અક્ષર-સંખ્યા પ્રમાણે છદોના ત્રમ રાખે છે એટલે એમના પિંગલમાં મનહર પહેલો આવ્યો ત્યાં એમણે એ લક્ષણ કહ્યું, તે પછીથી આવતા ધનાક્ષરીમાં પણ સમજી લેવાનું. દલપતરામે તાલના સ્થાનો કહ્યા નથી, પણ વચ્ચેના પહેલા અક્ષરથી શરૂ કરી પછી ચાર ચાર અક્ષરે તાલ મૂચ્યો છે, એટલે ચાર ચાર અક્ષરે તાલ છે એમ સમજવાનું. એ સ્થિતિ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે આ આવૃત્તસંધિ મેઢવાળો છદ છે, અને તેનો સંધિ ચતુરક્ષર છે. આમાં જે યતિ કહી છે તેમાં આપણે દલપતરામ અને ‘છન્દ પ્રભાકર’ વચ્ચે તો ફરક દોઠો, પણ કે. હ. ધ્રુવે, પોતે નવા પ્રયોજેલા વનવેલી છદના સ્વરૂપની ચર્ચ કરતાં આમાં યતિ આવશ્યક નથી એમ કતાવેલ છે આપણે એમનું વક્તવ્ય સવિસ્તર જોઈએ :

“કવિત સરસા માપના ચાર ચરણનો અક્ષરબંધ છે. તે ધનાક્ષરી અને મનહરની સામાન્ય સજ્ઞા છે. ધનાક્ષરી છદના ચરણમાં ચતુરક્ષર સંધિના આઠ આવર્તન આવે છે. છેલ્લો એટલે કે આઠમો સંધિ ત્રણ અક્ષરનો લેવાયો મનહર છદનું ચરણ નીપજે છે. આથી ધનાક્ષરીને વધીસૂ અને મનહરને એકત્રીસૂ કવિત કહેવું પ્રાપ્ત છે. છેલ્લા સંધિમાં એક અક્ષરની ન્યૂનતાને લીધે એકત્રીસૂ કવિત અંતે ગુરુ માત્રા લે છે. વીજા છદોની માફક કવિત પ્રાસવદ્ધ છે. તેના પ્રત્યેક ચરણને અંતે યતિ એટલે વિરામ છે. ચરણની અંદર આઠમે, સોઢમે અને ચોવીસમે અક્ષરે યતિ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય નીચેનાં કવિ દલપતરામના કવિતો જ કરી આપશે.

ધનાક્ષરી

પાઈ પાઈ પ્રેમપાન પ્રથમ તૈં પુષ્ટ કર્યો;
પછી પીઢા પમાડી વિજોગપાન પાઈ પાઈ.
ઘાઈ ઘાઈ ભેટવાને આવતો હૂ તારે ધામ;
ઘીરે રહી સામો ઝડી આવતો તૂ ઘાઈ ઘાઈ.
ગાઈ ગાઈ શીત તને રીસવતો રૂડો રીતે;
ગુજારૂ છૂ દિવસ હૂ હવે દુઃખ ગાઈ ગાઈ.
‘માઈ, માઈ’ કહીને ઘોલાવતો તૂ ભાવ ધરી;
મલો મિત્રતાનો ભાવ મજબૂ તૈં, માઈ માઈ!

(ટીપ) પ્રસ્તુત ધનાક્ષરી કવિત ‘પાર્વસ વિરહ’માંથી આપ્યું છે.

મનહર

મૂતલના લોકે એ નમે ઇન્દ્રમુવનમા
 જને જુદી જુદી મેટ માનથી ધરાવી છે
 ગ્રીકે તો ઈસપીતિ, આરવે નાર્દટ, ઇગ-
 લીસે શેવસપીયરની પોથી પરઠાવી છે.
 હિંદુઓ હોશ ધરી પચનત્ર તળી પોથી
 ધરી તે તો ઇન્દ્રને અધિક મલી માવી છે.
 વહે દલપતરામ, વીજા સીની વધ વરી
 હિંદુઓને હમેશની પાગડી વધાવી છે

(ટીપ) પ્રસ્તુત મનહર કવિત 'દલપતવાવ્ય'ના 'ફાવંસવિલાસ'માંથી
 લીધું છે

પ્રથમ ઉદાહરણમાં પહેલા ચરણના ચોવીસમાં અક્ષરે અને ચોથા ચરણના
 આઠમાં અક્ષરે વિરામ લેતા 'વિજોગ' અને 'ચોલાવતો' પદના કડકા થઈ
 જાય છે, અર્થાત્ ત્યાં યતિ ઇષ્ટ નથી તેથી જ રીતે દ્વિતીય ઉદાહરણમાં
 ત્રીજા ચરણના સોઢમાં અક્ષરે વિરામ લેતા 'ફાવંસ' — ના કડકા પાડ્ય છે;
 એટલે ત્યાં પણ યતિ ઘટતી નથી એવગ્રીસા વગ્રીસા કવિતમાં બે સધિએ યતિ
 મળી વાર મૂકેલી જોવામાં આવે છે, તે આતર પ્રાસની પેઠે શોભા સારૂ જ
 છે. .” (સાહિત્ય અને વિવેચન ભાગ ૧ પૃ ૧૧૪-૧૫)

ઉપરના દૃષ્ટાન્તો અને તેના સ્વરૂપની ચર્ચામાંથી નીચેના લક્ષણો પ્રતીત
 થાય છે કવિતના બંને પ્રકારો અમુક સધિના અમુક સંખ્યાના આવર્તનોથી
 ચપેલા છે કવિતના અર્થ સધિનો અતઃતરફનો ભાગ લગાત્મક રૂપ લે છે
 ઘનાક્ષરી પૂરી વગ્રીસી રચના છે, અને તેના અર્થ સધિ સ્પષ્ટ થઈ તેમાંથી
 મનહર ઘપેલો છે તેમાં સામાન્ય રૂપે આઠ આઠ અક્ષરે યતિ વહેલી છે, પણ
 પિંગલકાર દલપતરામે પોતે એ યતિ પાઢી નથી આ વધા લક્ષણો જાતિઓના
 વિશેષ લક્ષણો છે ફરક માત્ર એ છે કે જાતિઓના સધિઓ અમુક સંખ્યાની
 માત્રાના હોય છે ત્યારે કવિતના સધિઓમાં માત્રાની નિયત સંખ્યા નથી
 પણ અક્ષરની નિયત સંખ્યા છે કે ૬ છુદ્ધ કહે છે તેમ તે ચાર અક્ષરનો
 બનેલો — ચતુરક્ષર સધિ છે

આ પ્રમાણે અક્ષરની સંખ્યાથી કવિતનું માપ થતું હોવાથી પરપરાના પિંગ-
 લકારો તેને અક્ષરમેલમાં મૂકે છે દલપતરામે તેને અક્ષરમેલમાં મૂકેલો છે.
 'છન્દ પ્રમાણે' તેને વર્ણમેલમાં મૂક્યો છે પણ વાલીના વધા જ લક્ષણો તેનાં
 જાતિમેલના છે અક્ષરમેલનું એટલે વૃત્તોનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે એમાં સધિ-

ઓનુ આવર્તન હોતુ નથી અને ત્યા લઘુગુણનો ધ્રમ સ્થિર હોય છે કવિતમા સધિઆનુ આવર્તન છે અને લઘુગુણનો નિયમ નથી લક્ષણોનુ મહત્ત્વ જોતા આ પ્રવાર વૃત્તો કરતા જાતિઆને વિશેષ મલ્લતો છે

આ પ્રકારના છદોનુ પઠન જોતા મને એ જાતિ જ જણાય છે આમા લઘુ-ગુણનો ધ્રમ નથી એ સાચુ પણ અહીં દરેક અક્ષર બે માત્રાનો પઠાય છે, અને એમ થઈને એનો સધિ નિયત સહ્યાની માત્રાનો એટલે આઠ માત્રાનો થઈ રહે છે ધનાક્ષરીના અત્ય સધિનો એક અક્ષર લ્હિત થતા ત્યા ગુરુ આવશ્યક બને છે તેનુ કારણ પણ એ ગુરુ પ્લુત થઈ લ્હિત અક્ષરની બે માત્રા પૂરી શકે એ છે મને ઘરાઘર યાદ છે કે હુ ગુજરાતી શાળાના નીચલા ધોરણોમા મળતો ત્યારે અમને મહનરનુ પઠન દરેક અક્ષર બે માત્રાનો થાય એ રીતે જ શીખવતા અને એ ધમને વહુ વટાળા મરેલુ લાગતુ દાક્ષલા તરીકે અમને નાનપણમા નીચેની પક્તિઓમા

ગમે તેમ રમે કોઈ સમે મન મમે ત્યારે

દયા તજી દમે પ્રાણીને પરોવી શૂઢમા

‘ગ મે તે મ ર મે’ એ દરેક અક્ષર એક સરસો લાવો બે માત્રાનો બોલાવતા ‘છન્દોરચના’ના વર્તી પટવર્ધન પણ આ પ્રકાર વિશે આ જ વહે છે તે આ રચનાપ્રવારને છન્દ એવુ પારિભાષિક નામ આપે છે, અને અમગ ઓવી ધનાક્ષરીને એ વર્ગમા મૂકે છે “મરાઠીતીલ અમદ્ગ, ઓવી, ધનાક્ષરી” ઇત્યાદિ-નાથી રચના છાન્દસ આહે” (છ ર પૂ ૫૧૪) અને એ રચનાના માત્રામાપ વિશે કહે છે “છન્દોત પ્રત્યેક અક્ષર, મગ તે દિસાયલા લઘુ અસલે તરી ગુરુ ઉચ્ચારાયવેં આણિ ગુરુચ સમજાયવેં અસતે સારીચ અક્ષરે ગુરુ મ્હળજે દ્વિમાત્રવ માનાયવી હા છન્દાચા મૂલ્મૂત નિયમ અસત્યામૂઢે છન્દાતીલ પચ-ગણ હા ચાર અક્ષરાચાચ અસતો લઘુ અક્ષરચ નાહી મ્હળૂન લગત્રમાચા પ્રશ્નચ ઉદ્મવત નાહી મ્હળૂન છન્દાસ લગત્રમેદાહીત અક્ષરસહ્યાચ પચ મ્હળતાત” (છ ર પૂ ૫૧૨-૧૩) ભાવાર્થેને છન્દમા પ્રત્યેક અક્ષર, પછી તે દેલવામા લઘુ હોય તો પણ, ગુરુ ઉચ્ચારવાનો અને ગુરુ જ સમજવાનો છે વધા જ અક્ષરો ગુરુ એટલે બે માત્રાના માનવાનો આ છન્દોનો મૂઢમૂત

૧ માઢ ચારણો આ છદ એ જ રીતે નથી પઠા તેઓ અર્ધ પ્રમાણે દુવડા કરી અનુવૂઢ પઢે તેવી રીતે, એટલા દુવડામા આવગ લઘુને લીધે છૂટતી માત્રાઓ એક બે ધધારે મુરુઆને લગાડી આઠ બે ઘાર બે મોઢ અક્ષરામાં ધમણી માત્રાઓ કરી છે એમ પઠતાં છદનુ પઠન સ્વાભાવિક અને છટાદાર થાય છે

૨ મહારાષ્ટ્રી પિંગળે આપલ્લ ધનાક્ષરીના લક્ષણ માટે જુઆ પરિશિષ્ટ

નિયમ હોવાથી છંદોમાં પદ્યગણ (અષ્ટકલસંધિ) ચાર અક્ષરોનો જ છે. લઘુ અક્ષર જ નથી એટલે લગત્રમનો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી. અર્થાત્ છન્દ એટલે લગત્રમ્ભેદથી અતીત અક્ષરસંખ્યાનું પદ.

આ રીતે વ્યક્તિ સંપૂર્ણ જાતિછંદ ષડ્ રહે છે. તે ચતુરક્ષર સંધિઓના આવર્તનોનો બનેલો છે, અને તેમાં સામાન્ય રીતે દરેક ચતુરક્ષર સંધિ આઠ માત્રાનો પાપ છે. આ આઠ માત્રા દરેક અક્ષરને એ માત્રાનો બોલીને કરીએ, કે અર્થને અનુકૂલ રહીને, આઠ કે ચાર કે સોઝ અક્ષરના ટંડમાં, લઘુ બોલાતા અક્ષરો જેટલી માત્રાઓ તેમા આવતા ગુરુઓમાં ઝમેરીને બોલીએ, એમ ગમે તે રીતે કરી શકીએ. આ પ્રમાણે હોવાથી વ્યક્તિની ઉત્પાદનિકા જાતિ-છંદો જેટલી ચોકસ રીતે નહીં આપી શકીએ. છતાં બહુ જ સાદા રૂપમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકીએ :

ઘનાક્ષરી	દાદા દાદા; દાદા દાદા'; દાદા દાદા; દાદા દાદા';
	દાદા દાદા; દાદા દાદા'; દાદા દાદા; દાદા દાદા';
મનહર	દાદા દાદા; દાદા દાદા'; દાદા દાદા; દાદા દાદા';
	દાદા દાદા; દાદા દાદા'; દાદા દાદા; દાદા ગા —;

અહીં દરેક દા માટે અલગ અક્ષર લઘુ કે ગુરુ આવે છે એટલું વિશેષ લક્ષણ સમજવાનું.

કવિશ્રી સ્વરદારે આ રચનામા થોડો ફેર ફરી એક નવો છંદ ડાખ્યો છે તેને તેમણે મુક્તધારાં વાહ્યો છે આમા મનહર કરતાં એટલો જ ફરક છે કે મનહરનો અંત્ય સંધિ જે ત્ર્યક્ષર છે તેને તેમણે વધારે સ્પષ્ટિ કરી દ્વ્યક્ષર કર્યો છે અને તે હમેશા ગાલ રૂપમા આવવો જોઈએ અને આ લઘુ તે અસ્વરિત અ જ હોવો જોઈએ એમ ઠરાવેલ છે આ દરેક પ્રતિયા જાતિ-છંદમા આવી ગયેલી આપણને પરિચિત પ્રતિયા છે. અત્ય સંધિનો સ્થાનવ્યાપાર એ તો પરિચિત છે, અને સત્તાવીસાં ચોપાયામા અત્ય સંધિ ગાલ બને છે તે પણ પરિચિત છે અને દોહરાના અત્ય સંધિ ગાલમા અતે અક્ષર આવે છે એ પણ આપણે સર્વે જાણેલું છે. વિશેષ શુ, આ છંદ ડિંગલમા વપરાઈ ગયો છે તે આપણે ડિંગલના પ્રકરણમા જોઈ ગયા (ગત પૃ. ૫૦૮) આ સિવાય તેઓ તાલ વિશે કેટલુંક કહે છે તે આપણે વધા છંદો વિશે અન્યન ચર્ચવાના છીએ ત્યાં ચર્ચીશું. અહીં તેનું એક દૃષ્ટાન્ત વસ થશે. વલિકાની પ્રસ્તાવનામાં ૨૩૦ મી કડી તેમણે છંદના દૃષ્ટાન્ત તરીકે ડાખી છે તે જ લઈએ.

નવીન વિ । ચારને હુ । લાવતો કો । કવિ જેમ
 વળામા વી । ટાતો તેને । દેવા અવ । તાર,
 વલ્પનાના । વાદલોમા । ઝડતો તે । ધૂમી વઢી
 વીજઢી સી । વવિતાને । શાધી લાવે । વ્હાર,
 પ્રિયા, મારા । પ્રેમને હુ । એમજ હુ । લાવતો આ
 આશામા વી । ટાતો તારા । ગાતો ગુણ । ગાન
 નવનવા । તરગોના । રગોને ઝ । ઢાવી જગે
 મોઘા તારા । સોંદર્યની । કરાવુ પિ । છાન

અમા નિશાનીઓ સવરદારે આપ્યા પ્રમાણે કાવ્યમ રાખી છે તેમાં ઝમી
 લીટી તાલની છે તે દલપતરામના તાલ પ્રમાણે જ છે તે સ્પષ્ટ છે અક્ષર નીચે
 લીટી કરી છે તે સવરદાર જેના ઉચ્ચારણને 'શાન્ત' કહે છે તેવો 'અ'
 છે ઉપર વહધુ તેમ એનો ચર્ચા હુ આગલ ઉપર કરવાનો છુ

આ કવિતને મળતો એવ છંદ વગાઢીમા છે જેને પયાર કહે છે તેમા
 દરેક પવિતમા ચોદ અક્ષર આવે છે અને આઠમે યતિ ઢાવી પવિતના
 ૮+૬ અક્ષરોના ભાગ પડે છે પ્રવાહી પયારમા કવિઓ ઇચ્છા મુજબ
 ૪, ૬, ૮ કે ૧૦ અક્ષરે યતિ મૂકે છે (સક્ષિપ્ત ભાષાપ્રકાશ વાગલા
 વ્યાકરણ-સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય, પૃ ૩૫૭-૯) પયાર છંદ વ પવિતએ
 પૂરો થાય છે અર્થાન્ અહી દરેક પવિતમા ચતુરક્ષર સધિઓના ઘ્રણ
 આવર્તનો થાય અને ચોથો સધિ સ્થિત થઈ ત્યા માત્ર વે અક્ષર જ રહે
 આ છંદ આપણા કવિઓ કવચિત્ વાપરે છે થી ઉમાશંકરના 'આતિથ્ય'માથી
 થોડી પવિતઓ મૂકુ છુ એ વાવ્ય સદ્ગત રવીન્દ્રનાથના એક વાવ્યના મૂલ
 છંદમાથી જ અનુવાદ છે એટલે દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ સારા ઓચિત્ય ધરાવે છે

વલિષ્ઠોને ચરણે ના ચિત્ત મારુ શૂકે,
 વલ આપો દોનને ના હીન ગણી મૂવે

ધોર્ય આપો, ચિત્તને હુ જેથી શકુ રાત્રી
નિત્ય તળો તુચ્છતાર્યા ઝવે ને ંવાવી
ધોર્ય આપો, ચરણે તમારે નામો ગિર,
ઝહનિશ પોતાને હુ રાત્રી શકુ સ્થિર

‘વલ આપો, નાય’ ‘આતિથ્ય, પૃ ૪૨

શ્રી ડમાશકરે ૮ મા અક્ષરે યતિનો નિયમ ૫ મી પક્તિમા પાઢપો નથી. આપળા ષવિનોમા આવા નિયમો નથી આ છદો વધારે સેઢાતા ંના મેઢની શીળવટના નિયમ સ્પષ્ટ થઈ શકે

‘છન્દોરચના’ ષનાશરી સાથે અમગને ગળાવે છે અમગ મૂઢ મરાઢી રચના છે, ષળ તે ષળા વરમોધી ગુજરાતીમા પ્રવેશ પામી છે તેને પ્રથમ ગુજરાતીમા રાવનાર માઢાનાય રારામાઈ છે, જેમળે પ્રાર્યનાના વેટલાક મજનો અમગમા રચ્યા છે ગુજરાતમા પ્રાર્યનાસમાજ સ્થાપાયો તે પહેલા મુવઈમા તે સ્થપાયેલો અને મુવઈમા અમગો ગવાના ંને લોપે ં છદ પ્રાર્યનાઓમા આવ્યો ંમ હુ માનુ છુ પ્રથમ ગુજરાતીમા જે અમગ ઝતરી આવ્યો છે તેના સ્વરૂપ વિજે અત્યાર સુધીમા શુ વહેવાયુ છે તે જોઈં ‘પદ્યરચનાના પ્રવાર’ના લેખમા કે હ ધ્રુવ કહે છે

“અપભ્રંશ કાઢના ઝત્તર માગમા જ્યારથી અર્વાચીન સાહિત્યનો આરમ લેણી શકાય, તેવામા અક્ષરવધ ષુનદ્વજીતિ થાય છે ં રચનાના અર્વાચીન વૃત્તો આવૃત્ત સધિના છે આવૃત્તી અક્ષરવધ સેઢધાનુ માન હિંદીને અને મરાઢીને છે ં રચનામા ત્રળ પ્રવારના સધિ અત્યારસુધીમા ષપરાટમા આવ્યા છે, ંકાશર, દ્વધશર ને ચતુરશર નીચેના અમગમા પહેલા વે સધિના ઝદાહરણ છે —

અમગ

પાપવાસનાઝો થાય જ્યારે કાય,

પામશે ઝદય ષુળ્ય વૃત્તિ

અમગમાઢા

અહિ પહેલા ત્રળ ચરણો દ્વધશર સધિની ત્રળ આવૃત્તિના ષનેલા છે છેલ્લા ચરણમા ંકાશર સધિની ચાર આવૃત્તિ છે પ્રત્યેક સધિના આરમમા જોર પડે છે” (સાહિત્ય અને વિવેચન મા ૨ પૃ ૩૦૦) આગઢ જતા આ જ અમગને અનુલક્ષીને તેઝો કહે છે, “અહી પ્રત્યેક ચરણનો ઝપાત્વ અક્ષર પ્લુત છે” પછી ઝમેરે છે, “પ્લુત ઝચ્ચારણનો કાઢ સગીતમા ત્રળ માત્રાનો ઢેરવ્યો છે” (ંજન, પૃ ૩૦૬)

કે હ ધ્રુવ કહે છે કે પ્લુત ઝચ્ચારણનો કાઢ સગીતમા ત્રળ માત્રાનો ઢેરવ્યો છે ષળ સગીતમા તો ંથી વધારે માત્રાના પ્લુતો ષળ આવે છે

અને માથાના મેઢ માટે તો માથાની સર્યા કોઈક રીતે મેઢવી આપવી જોઈએ. તેમાનુ કશુ અહીં કયું નથી, અને શાસ્ત્રના પ્રમાણથી જાણે કે નિર્ણયને આશ્રયી બનાવ્યા છે આપણે કવિતની માથાઓ નક્કી કરી જેમ તેનુ સ્વરૂપ નક્કી કર્યું તેમ આનુ પણ કરવુ જોઈએ

ઉપર આપણે જનુ દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ તે અમગના પહેલા ત્રણ ચરણો છ છ અક્ષરોના છે, ચોથુ ચરણ ચાર અક્ષરોનુ છે આ પ્રકારને 'વૃત્તદર્પણ'કાર મોટો અમગ કહે છે તેની પ્રાસરચના ઉપરથી તે તેના પેટા પ્રકારો પાઠી બતાવે છે એ પણ જોતા જેવા છે

અમગ તુકારામાચે

કાય વાળુ આતા ॥ નપુરે હી વાળી ॥ મસ્તક ચરણી ॥ ઠેવીયેલા ॥ ૧ ॥

થોરીવ સાડિલી ॥ આપુલી પરિસે ॥ ઘન્ય કેલે કૈસે ॥ લોહડાસી ॥ ૨ ॥

બે દૃષ્ટાન્તો ઘસ થશે આમા વીજા ચરણનો ત્રીજા સાથે પ્રાસ છે પહેલુ અને છેલ્લુ પ્રાસમુક્ત છે ઘણા અમગોમા પ્રાસ માત્ર અત્યાક્ષરનો જ હોય છે, ઉપાન્ત્ય સ્વર સુધી જતો હોતો નથી

હવે પ્રાસની વીજી પદ્ધતિવાળા અમગો જોઈએ

અમગ તુકારામાચે

પઢરીસ જાવે ॥ જીવન્મુક્ત વ્હાવે ॥ વેશવા મેટાવે ॥ જીવલગા ॥ ૧ ॥

જન હે સુખાચે ॥ દિલ્યા ષતત્યાચે ॥ મા અતવાઢીચે ॥ નાહી કોળી ॥ ૨ ॥

અહીં અજનીની પેઠે સરસી સર્યાના અક્ષરવાળા ત્રણ ચરણો સઢળ પ્રાસવાળા છે, ચોથુ છુટુ છે

હવે 'વૃત્તદર્પણ'કારના નાના અમગો' જોઈએ એ સબધી તે રહે છે નાના અમગને બે ચરણો હોય છે તેમાના પ્રત્યેક ચરણને આઠ આઠ અક્ષરો હોય છે ધર્વચિત્ પહેલા ચરણને છ અક્ષરો હોય છે વપ્તે ચરણોમાં, પ્રાસ હોય છે હવે ઉદાહરણો જોઈએ

અમગ તુકારામાચે

જરી વ્હાવા તુજ દેવ ॥ સરી મુલમ ઉપાવ ॥ ૧ ॥

કરી મસ્તક ઠંગળા ॥ લાગે સતાચ્યા ચરળા ॥ ૨ ॥

માવે ગાવે ગીત ॥ ઘુડુ કરોનિયા પિત્ત ॥ ૩ ॥

તુમા મ્હને પાર ॥ થાહા થરી ઉપવાર ॥ ૪ ॥

એક વીજુ આ નાના અમગનુ જ દૃષ્ટાન્ત જાઈએ

૩ અમગના અનેક પ્રકારો માટે આ પ્રકરણનુ પરિશિષ્ટ જુઓ

અમગ તુપારામાત્રે

દેવા પાપી નાહી માવ ॥ મવિત્ત ઘરી ઘરી ધાવ ॥

સમર્પિલા નાહી જીવ ॥ જાળાવા હા વ્યભિચાર ॥ ૧ ॥

વૃત્તદર્પણ પૃ ૪૨, ૪૩

આ ઉપરથી જણાશે કે આઠ આઠ અક્ષરના ચરણવાળા પળ અમગો હતા

પઠનમા આ અષ્ટાક્ષર અમગો કવિતના જેવા જ જણાય છે અર્થાન્ તેના પઠનમા દરેક અક્ષર ઘડે માત્રાનો ઘને છે તેમા અર્થ પ્રમાણે ટુકડા કરી લઘુનુ લઘુ પઠન ઘરી કોઈ પાસેના ગુહમા માત્રા મેલવવાનુ ઘવ્ય નથી વઢી એનુ ચરણ ઇટલુ ટૂકુ છે કે તેના અર્થ પ્રમાણે ટુકડા પળ ન પડી શકે. આ રીતે આ અમગ પળ ચતુરક્ષર સધિના ઘડે આવર્તનોના ચરણવાળો થઈ રહે છે, અને તેના દરેક સધિનો અલેક અક્ષર ઘડે માત્રાનો ઘને છે અર્થાત્ એ ચતુરક્ષર સધિ અષ્ટમાત્રવ પૂરી રહે છે એની ઉત્પાપનિકા ઘહુ જ સાદો ઘાઘ

દાદા દાદા, દાદા દાદા,

દાદા દાદા, દાદા દાદા,

એમ આ અષ્ટાક્ષર ચરણવાળો અમગ દાદાના આવર્તનનો હોય છે સગીત-પ્રધાન હોવાથી તેના અષ્ટકલ સધિઓ પળ ઘતાવ્યા છે આ અમગને જ હુ મૂઠ પ્રકૃતિમૂત સપૂર્ણ અલ્પલિત અમગ માનુ છુ

આપણે સૌથી પહેલો ઉતારલો અમગ, આનો સધિઓ લલિત થઈ ઘનેલો છે પઠનગાનમા એ એમ જ ઘોલાય છે

પાપ વાસના - ઓ -

ઘાય જ્યારે ક્ષ - ઘ -

પામશ ઉ દ - ઘ -

પુ - ઘ્ય - વૃ - ત્તિ -

કે હ ધ્રુવે આના સ્વરૂપ ઘિરો જે કહ્યુ છે, તેનુ ચોક્કસ રૂપ ઉપરની ઉત્પાપનિકામા મઢી રહે છે ઉપરનો જ અમગ આપી તેઓ કહે છે “અહિ પહેલા ત્રણ ચરણો દ્વચક્ષર સધિની ત્રણ આવૃત્તિના ઘનેલા છે છેલ્લા ચરણમા એકાક્ષર સધિની ચાર આવૃત્તિ છે પ્રત્યેક સધિના આરમમા જોર પડે છે ” વઢી આગલ જતા કહે છે “અહિ પ્રત્યેક ચરણનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર પ્લુત છે પ્લુત ઉચ્ચારણનો કાલ સગીતમા ત્રણ માત્રાનો ઠેરવ્યો છે ”

(સાહિત્ય અને વિવેચન માં ૨ પૃ ૩૦૦ અને તે પછી ૩૦૬) પહેલા ત્રણ ચરણોના પ્રારંભમાં બન્ને અક્ષરે એક દાદા સધિ થતો હોવાથી ત્યાં દ્વયક્ષર સધિ છે એમ કહ્યું. તે દરેકના આદિમાં દાદાનો તાલ પડે છે એ દેખીતું છે. ચોથા ચરણમાં દરેક અક્ષર ચતુષ્વલ સધિની માત્રા પૂરે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે છુટ્ટો બોલાય છે એટલે ત્યાં એકાક્ષર સધિ કહ્યો. પહેલી ત્રણ પવિત્રીમાં અપાન્ય અક્ષર ચાર માત્રાનો બને છે એટલે એને પ્લુત કહ્યો — જો કે સંગીત-શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈ તેને ૩ માત્રાનો કહ્યો જે ઓટું છે અને એ પવિત્રીમાં અત્ય અક્ષર પણ ચાર માત્રાનો પ્લુત છે એ વાત, એ અક્ષર અત્ય હોવાથી ચરણાન્ત લલકાર ગણી કે ગમે તેમ ગણી તદ્દન છોડી દીધી. વર્વે પણ અભગના આ વસ્ત્ર પ્રકારો — અભગ મોટો અને નાનો વસ્ત્ર આપે છે, અને મેં ઉપર બતાવી તે પ્રમાણે જ અક્ષર માત્રાની વ્યવસ્થા કરે છે. પઢકર ચરણમાં આ અભગમાં પહેલા ચાર અક્ષરોની દરેકની જેટલી માત્રા ગણે છે, તેના કરતા વમણી માત્રા પાંચમાં છટ્ટાની ગણે છે. અત્ય ચતુરક્ષર ચરણમાં દરેક અક્ષરની પણ વમણી માત્રા ગણે છે. વર્વે અભગને એક તાલમાં બેસારે છે એટલે એ દરેક અક્ષરની બે ને વધે એક માત્રા ગણે છે, પણ પ્રમાણ મેં ઉપર આપ્યું તે પ્રમાણે સાચવે છે (ગાયન વાદન પાઠમાં પુ ૧ વિ ૩ પૃ ૪૯-૫૧)

એટલે અભગનું સ્વરૂપ આપણે એવું કહીએ કે એના ચારેય ચરણમાં આઠ આઠ અક્ષરો આવે તો એ ધનાક્ષરી જેવી જ રચના ગણાય. ચરણનો દરેક અક્ષર બે માત્રાનો થાય છે અને તે રીતે દરેક ચરણમાં દાદા સધિના ચત્ત્વાર આવર્તનો થાય. તેના અત્ય સધિઓને સ્પષ્ટ કરતા ગુજરાતીમાં ઊતરી આવેલ પ્રકાર નિષ્પન્ન થાય. તેમાં પહેલા ત્રણ ચરણો છ છ અક્ષરોના થાય, તેમાં પહેલા ચાર અક્ષરો તે દાદા દાદા બને, અને પછી રહેલ અર્ધ અક્ષર પ્લુત થઈ અર્ધ દાદા ચતુષ્વલને પૂરે. એટલે કે છમાંના અત્ય બે અક્ષરો ચત્ત્વાર માત્રાના પ્લુત થાય. આ અભગનું ચોથું ચરણ ચાર જ અક્ષરનું હોય છે, અને તેથી દરેક અક્ષરે અર્ધ દાદા ચતુષ્વલ પૂરવાનું હોય છે. આ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયા પછી જો હું ધ્રુવ પ્રમાણે એકાક્ષર સધિઓ માનવાની જરૂર રહેતી નથી. વારણ કે એ તો આપણે પિંગલમાં સ્વીકારેલો પ્લુત છે, જેમની વ્યવસ્થા પ્લુતિમાત્રાસંખ્યા આપી કરવાની હોય છે. આ રીતે અભગો પણ પવિત્ર જેવી જ આતિરચનાઓ છે. તેમાં જાતિ જેવા જ નિયતમાત્રાસંખ્યાના સધિઓ છે, સધિઓના નિયત માત્રાસંખ્યાનાં આવર્તનો છે, ચરણનો અંત બતાવવા પ્રાપ્ત હોય છે, ચરણના અત્ય સધિઓ સ્પષ્ટ કરી નવી ટૂંકી રચનાઓ કરેલી હોય છે,

એમ વધી રીતે આ સંહ્યામેઢ છંદો જાતિના પ્રકારના છે તેમા ફેર માત્ર એટલો જ છે કે તેમા સધિની માત્રાઓ પૂરવાની પદ્ધતિ જુદી હોય છે. સામાન્ય રીતે જાતિછંદોના સધિની માત્રાઓ અક્ષરની માત્રાઓથી પુરાય છે ત્યારે આ સંહ્યામેઢ છંદોમા વચ્ચે માત્રા અકેક અક્ષરથી — પછી તે અક્ષર ગુરુ હોય તેમ લઘુ પળ હોય — પુરાય છે. આ સધિ આપણે જોયા તે પ્રકારોમા તો

દાદા કે દાદા દાદા; છે એટલે કે તેમા કોઈ લઘુ માત્રાને સ્થાન નથી, એટલે સધિમા જ લઘુ આવે તો વેબી રીતે માત્રાની વ્યવસ્થા કરવી એ પ્રશ્ન ઝમી યતી નથી. જાતિછંદોથી આનુ નિરૂપણ અહીં જુદુ કર્યું છે પણ અતે તો તેનો સમાવેશ આપણે જાતિછંદોમા જ કરવાનો છે પરંપરાથી આને અક્ષરમેઢ ગણવામા આવતા, તે પ્રકાર સાથે આને વશો સવધ નથી, તેમ છતાં આ પ્રકારમા કાલમાત્રા સાથે અક્ષરમાત્રા મેઢવવાની એક જુદી જ પદ્ધતિ અહીં અનુસરાય છે એ રીતે આ પ્રકારનું મહત્ત્વ છે

આપણે અહીં સુધી જોઈ ગયા કે અનુષ્ટુપનો આપણે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢવૃત્તમા અતર્ભાવ કરી શકતા નથી આ વૃત્તોમા અમુક અમુક સધિઓ આવે છે, અને એમા લઘુગુરુના સ્થાનો નિયત હોય છે અનુષ્ટુપમા વધારેમા વધારે આઠ અક્ષરોમાથી ત્રણ કે ચાર સ્થાનોમા જ લઘુગુરુ નિયત થયા છે અને તેમા પણ ઘણા અપવાદો છે વધારેમા વધારે આપણે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના અનુષ્ટુપોને એક ઉપજાતિ જેવો પ્રવાહ ગણીએ, અને એ પ્રવાહનું નામ અનુષ્ટુપ કહીએ એટલું કરી શકીએ, એમ મેં પ્રકરણ ૭ મા કહેલું છે (પત્ર પૃ ૨૧૧). પણ એ મને સતોપકારક લાગતું નથી પ્રસિદ્ધ ઉપજાતિ નિયત છંદોમાથી થયેલી છે અને તેમા મૂઢ છંદથી ફેરફારવાઢી પક્તિઓ મઢે છે તેમાની ઘણીએક તો કોઈ મઢતા છંદની હોય છે, એમ થઈને ઉપજાતિ થાય છે અનુષ્ટુપમા પહેલેથી જ કોઈ પ્રકૃતિમૂત છંદ હોય અને પછી તેમા ફેરફાર થઈ વીજા વીજા છંદો થયા છે એમ બતાવી ન શકીએ ત્યાં સુધી આને ઉપજાતિઓ માની શકાય નહીં એટલે આપણે આ સંહ્યામેઢ પ્રકારના મેઢની દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરી જોઈએ

અનુષ્ટુપનું એક લક્ષણ સંહ્યામેઢને વહુ જ મઢતું છે. તે એ કે સંહ્યામેઢમા ચરણના અક્ષરોની સંહ્યા નિયત હોય છે અલબત્ત વૃત્તોમા પણ અક્ષર-સંહ્યા નિયત હોય છે, પણ તેના વીજા મહત્ત્વના લક્ષણો અનુષ્ટુપમા નથી એટલે વૃત્તોમા એનો અતર્ભાવ ન થઈ શક્યો તો પછી તેને માટે સંહ્યામેઢ પ્રકાર જ વિચારવાનો રહે છે. અલબત્ત માત્ર નિયત અક્ષરસંહ્યાથી કોઈ છંદ સંહ્યામેઢ થઈ જતો નથી; એ નિયત સંહ્યામાથી, આપણે ઉપર જોયું

તેમ જાતિછદોના સધિઓ નિષ્પન્ન થવા જોઈએ. એટલે આપણે મુખ્યત્વે સધિની શક્યતા જોવાનું રહ્યું.

આ માટે 'રઘુવંશ'ના પહેલા સર્ગના વધા અનુષ્ટુપોને લગાત્મક રૂપે ઉતારી મારી સમક્ષ રાસી તેનો મેં અમ્યાસ કર્યો પહેલા સર્ગમા કુલ ૧૪ અનુષ્ટુપો છે, અનુષ્ટુપોના ચાર ચરણોમા વિપમ અને સમ ચરણો ભિન્ન પ્રકારના છે, એટલે એનું એકમ શ્લોકાર્ધ ગણવો જોઈએ ૧૪ અનુષ્ટુપોની શ્લોકાર્ધની પવિત્રઓ એ રીતે ૧૮૮ થાય. આ વધી પવિત્રઓમા એક વાત તરત નજરે પડે છે, અને તે એ કે દરેક શ્લોકાર્ધને અતે લગાલગા આવે છે સસ્કૃત પિંગલો આ સ્થાનના નિયતાશરોનો વિચાર કરતા અત્ય અશરોનો વિચાર નથી કરતા, તેની, ' પહેલાના ત્રણ અશરોનો વિચાર કરે છે, અને ચ્યક્ષર ગણોની પરિભાષામા ત્યા જગણ લગાલગે આવશ્યક ગણે છે (ગત પૃ ૧૪૨). પણ તેથી મેં અહીં સૂચવેલા લક્ષણને હાનિ નથી થતી, કારણકે અત્ય સ્થાને લઘુ આવે તો પણ તે પદાન્તના નિયમથી ગુરુ વરી શકાય છે અને ત્યાં ગુરુ આવશ્યક છે એમા તો કોઈ શકા જ નથી ઉપરના ૧૮૮ શ્લોકાર્ધમા માત્ર ૨૪ પાદોમા અતે લઘુ છે, જે પ્રમાણમા ઘણી ઓછી સંખ્યા છે પણ આ ગુરુને તો મેં આગળ ઝળાવ્યું તેમ એક અળધારી દિશાએથી સમર્થન મળે છે બ્યજનાન્તને ગુરુ ગણવો જોઈએ એમ કહેતા 'ઘૃત્તરત્નાવર'નો ધિદ્વાન ટીકાકાર નારાયણ ભટ્ટ કહે છે કે એમ ન ગણીએ તો 'તનુવાગ્વિભવોઽપિસન્' એ પાદમા અત્ય 'સન્' ગુરુ ન થઈ શકે. મારી દૃષ્ટિએ આ યુક્તિ અનુપપન્ન છે (જુઓ ગત પૃ ૨૪), પણ એથી એટલું અવશ્યક ફલિત થાય છે કે નારાયણ અનુષ્ટુપના અર્ધને અતે ગુરુ આવશ્યક માને છે આ ઉપરથી આપણે એટલું અસંદિગ્ધ નિગમન કાઢી શકીએ કે અનુષ્ટુપમા શ્લોકાર્ધ લગાલગા આવશ્યક છે.

લગાલગા ચતુરક્ષર ગુચ્છ છે જાતિઓમા ઓ સંખ્યામેઢમા પણ અત્ય સધિને લગાત્મક કરવાની રુઢિ જાણીતી છે એટલે આ એક વાદ્યતમા આ ઇક્ષણ સંખ્યામેઢમા પ્રતીત થાય છે આ ઉપરથી આપણે સાધારણ રીતે વિપમ ચરણના અતમા ચતુરક્ષર ગુચ્છ છે કે નહીં તે જોવાને દોરાઈએ એ પાદમા પણ પિંગલવારોએ અત્યાક્ષર છોડી તે પહેલાના ત્રિકને માટે યગણ લગાગા દ્રષ્ટ ગણેલો છે (ગત પૃ ૧૪૧) સમ ચરણના ઉપમાનના આધારે, અને પાદને અતે સસ્કૃત-પિંગલમા સર્વત્ર અતે ગુરુ આવે છે એ ધોરણે, વિપમ પાદને અતે પણ આપણે ગુરુ આવશ્યક ગણવો જોઈએ એટલે વિપમ પાદના છેલ્લા ચાર અશરો લગાણાગા થયા વિપમપાદ સમપાદ કરતા વધારે છૂટવાળો છે, એટલે આ અત્ય સ્થાને વિપમપાદમા ૫૩ જેટલા લઘુઓ આવે છે. એટલું જ નહીં,

પિંગલકારોએ આપેલા ત્રિવ લગાગામા પળ અપવાદો આવે છે પળ આ અપ-
વાદો માત્ર એકતાનતામા ભગ કરવા જ આવતા હોય એટલા જ છે આ
૧૮૮ શ્લોકાર્ધમા લગાગાની જગાએ ગાલલ માત્ર ૪ વાર, લલલ ૭ વાર, અને
ગાગાગા ૭ વાર આવે છે આ ફેરફાર આવે છે ત્યા પળ તે વચાઈ એક જ
શ્લોકના વને શ્લોકાર્ધમા આવતો નથી, અને એકદર આજ્ઞા શ્લોકપૂરમા દૂર
દૂર વેરાયલા આવે છે દાસલા તરીકે ગાલલ ૧૨ક, ૩૧ક, ૭૧ક, ૮૧કમા
આવે છે લલલ ૧૬, ૨૩, ૩૦, ૩૪, ૫૩, ૬૦, ૬૧ એ શ્લોકોમા
આવે છે ગાગાગા ૨૦, ૨૫, ૨૯, ૩૯, ૮૭, ૯૧, ૯૩ એ શ્લોકોમા આવે
છે અર્થાત્ આ અક્ષરગુચ્છો માત્ર અપવાદ તરીકે એકતાનતા ટાલવા શ્લોકના
પૂરમા આવે છે અને અપવાદ રૂપે છે આ સર્વ ઉપરથી વિપમપાદનુ પ્રકૃતિ-
મૂત અત્ય ચતુષ્ક આપણે લગાગાગા ગણવુ જોઈએ

આ ઉપરથી એક તર્ક થાય છે. સંખ્યામેલ છદો ચતુરક્ષર સધિના
આપણે જોયા છે તેમા દરેક અક્ષર વે માત્રાનો યોગ્ય છે વઢી તેમા ચરણને
અતે સધિની માત્રાઓ સહિત કરાય છે, ધનાક્ષરીમા અત્ય ચતુરક્ષર સધિના
છેલ્લા વે અક્ષરો ગાલ અથવા લલ વને છે, મનહરનો અત્ય ચતુરક્ષર સધિ
ગુર્વન્ત અક્ષર વને છે, અમગમા પહેલા ત્રણ પાદના અત્ય ચતુરક્ષર સધિઓ
દ્વચક્ષર વને છે તો એ રીતે આપણે વહી શકીએ કે અનુષ્ટુપ ચતુરક્ષર સધિનો
છે અને તેના વિપમ ચરણના ચતુરક્ષર સધિઓ લગાગાગા વને છે, અને
સમચરણના ચતુરક્ષર સધિઓ લગાલગા વને છે આ ચતુષ્કો દરેક અપ્તકલ
વની રહે એને માટે વિપમ ચરણમા લગાગાગાને અતે એક માત્રાની પ્લુતિ
કે વિરામ આવે અને સમચરણને અતે આવતા લગાલગા પછી વે માત્રાની
પ્લુતિ કે વિરામ આવે

અને અહીં એક યસ્તુ યાદ કરવા જેવી છે મેં આગળ (ગત પૃ.
૧૫૦-૫૧) વહ્યુ છે તેમ 'વૃત્તવાતિક' અનુષ્ટુપનો ન્યાસ એના વહુલતમ
ગુરુના રૂપમા જ આપે છે નીચે પ્રમાણે

ગાગાગામા લગાગાગા । ગાગાગાગા લગાલગા ॥

એના એ અનેક મેદો સ્વીકારે છે, પળ મૂલ્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે જ આપે
છે. આને જ પ્રકૃતિમૂત લક્ષણ ગણીએ તો અનુષ્ટુપ ચતુરક્ષર સધિનો ગણી
શકાય, અને એ સધિને કુલ આઠ માત્રાનો ગણી શકાય, અત્ય ચતુરક્ષર
સધિઓમા, વિપમ પાદમા એક માત્રા સહિત થઈ લગાગાગા રૂપ થયુ,
સમમા વે માત્રા સહિત થઈ લગાલગા રૂપ થયુ વિપમમા અત્ય લગાગાગાની

જગાએ ગાગાગાગા આવ્યાના દૃષ્ટાન્તો આપણે ઉપર નોંધ્યા, તેથી મૂઠ પ્રકૃતિને વધી હાનિ થતી નથી એ સ્પષ્ટિતની જગાએ ત્યાં અસ્પષ્ટિત રૂપ આવે છે એમ થયું. દરેક ચરણમાં જ્યાં જ્યાં આઠ ચતુરશ્વર ગાગાગાગાની જગાએ લઘુમિશ્રિત ચતુષ્કો આવે ત્યાં લઘુને લીધે છૂટતી માત્રા પાસેના પાસેના ગુરુના વિલંબનથી મેઢવી લેવાય આ મેઢવબુ સુલભ પડે તે માટે પાદના આઠ ચતુરશ્વર સધિઓમાં વચલા વચ્ચે લઘુનો નિર્પેધ વર્ષો છે, જેથી વિલંબન કરવાનો ગુરુ અક્ષર દૂર ન પડી જાય આઠ ચતુરશ્વર સધિઓમાં આદિથી દૂરમાં દૂર ગુરુ લલગામાં બીજો આવે, અને એના વચ્ચે આગલા લઘુની માત્રા મેઢવી લેવી તદ્દન સહેલી પડે અલબત્ત લગાગાગાની જગાએ લલલગા પળ અપવાદ રૂપે આવે છે પણ ત્યાં ત્યાં આગલા ચતુષ્કોમાં અતે ગુરુ આવી ગયેલો હોય છે અર્થાત્ પહેલા ચતુષ્વની છૂટતી માત્રાઓ એ ચતુષ્વનો અત્ય ગુરુ જ પૂરી વરી લે છે પછીના ચતુષ્કને પોતાની છૂટતી માત્રાઓ જ પૂરી વરવી રહે છે જે અત્ય ગુરુ સહેલાઈથી વરી શકે અત્ય લલલગાના દૃષ્ટાન્તો 'રઘુવશ' માથી જ મૂકુ 'ભીમકાન્તૈર્નૃપગુણ' (રઘુવશ ૧, ૧૬) મા પહેલા ચતુષ્વમાં એક જ માત્રા છૂટે છે તે અત્ય ગુરુ વિલંબનથી પૂરી શકે છે ઘણાકરા અત્ય લલલગા ચતુર-શ્વરવાળા પાદોમાં આગલો ચતુરશ્વર સધિ ગુરુપ્રધાન હોય છે ઉપર 'ભીમકાન્તૈ' એમાં ત્રણ ગુરુ અને એક લઘુ છે સાત જ એવા દાખલા છે, તે વધામાંની ગુરુની સંખ્યા આપુ ૧૬, ૨૩, ૩૦, ૫૩ એ શ્લોકોમાં પહેલા ચતુષ્વમાં ત્રણ ગુરુઓ છે શ્લોક ૩૮ અને ૬૧માં ચાર ગુરુઓ અર્થાત્ આસુ ચતુષ્વ ગુરુ-ઓનું છે એક માત્ર ૬૦માં શ્લોકમાં 'ઉપપન્ન નનુ શિવ' એમાં લલગાગા લલ-લગા છે, તેમાં પહેલા ચતુષ્કલમાં બે જ ગુરુઓ છે પણ એ ગુરુઓ પણ ચતુ-ષ્વમાં અતે આવે છે, એટલે વિલંબનથી એ ચતુષ્કની આઠ માત્રા પૂરી કરવાનો સમય છે આ જ દૃષ્ટિથી 'રઘુવશ'નો ચોથો સર્ગ ઝડતી નજરે જોઈ ગયો તો તેમાં જ્યાં જ્યાં પ્રથમ ચરણમાં બીજું ચતુષ્ક લલલગા છે ત્યાં સર્વજ્ઞ આગલા ચતુષ્વના અતમા ગુરુ છે તેમાં એવા પ્રયોગો ૮૮ શ્લોકોમાં ત્રણ જ છે 'વગાનુલ્લાય તરણ' (૩૬૪) 'ઉત્વલ્લાદશિતપય' (૩૮૮) 'ઇન્દ્રિયાસ્થાનિવ રિપૂન્' (૬૦૪) પહેલામાં પહેલું ચતુષ્ક ગાગાગાગા સર્વગુરુ છે, બીજામાં ગાલગાગા છે, તેમાં એક જ લઘુ છે અને અતે ગુરુ છે, ત્રીજામાં પહેલું ચતુષ્ક પાછું ગાગાગાગા સર્વગુરુ છે આ ઉપરથી આપણે નિયમ કરી શકીએ કે બીજા ચતુષ્વમાં જ્યારે પહેલા ત્રણેય લઘુ આવે ત્યારે આગલું ચતુષ્ક ગુર્વન્ન હોય છે, જેથી એ ચતુષ્વની છોટ પછીના ચતુષ્ક ઉપર ચઢતી નથી અને આપણે સાથે સાથે એ પણ નોંધ્યું જોઈએ કે વિષમ પાદમાં જ્યારે બીજા ચતુષ્વમાં પહેલા ત્રણ લઘુ હોય ત્યારે પાદાન્તે ગુરુ હોય જ છે, પાદાન્તે

ગુરુત્ર બદલે લઘુ થાવી શકે છે એ વિકલ્પ આ પ્રસંગે નિરવકાશ બને છે. આને પણ આપણે મહત્ત્વનો નિયમ ગણવો જોઈએ

વધા શ્લોકો* જોતા એક વીજો પણ નિયમ કરી શકીએ અનુષ્ટુપમા ક્યાઈ — કોઈ પણ સ્થાને — ત્રણથી વધારે લઘુઓ ભેગા થઈ શકે નહીં પહેલા ચતુષ્કની અંદર તો આ વધી ન બની શકે કારણકે તેની મધ્યનુ વીજુ અને ત્રીજુ સ્થાન વચ્ચે લઘુથી પૂરી શકાતુ નથી. એટલે વધારેમા વધારે લઘુ મૂકતા તેના બે જ રૂપ થઈ શકે લગાલલ લલગાલ. અને એની અંદર તો વેથી વધારે લઘુઓ ભેગા થઈ શકતા નથી તેમ જ સમપાદનુ અત્ય ચતુષ્ક તો લગાલગા નિયત જ છે, તેમા તો બે લઘુ પણ ભેગા થઈ શકતા નથી પહેલા પાદનુ ચતુષ્ક સામાન્ય રીતે લગાગા છે તેમા તો એક જ લઘુ છે, પણ અપવાદ રૂપે તે લલગા થઈ શકે છે તે પ્રસંગે ‘રઘુવશ’ના પહેલા અને પાંચમા સર્ગમા જોયુ તેમ વીજા ચતુષ્કમા જ્યારે આદિમા ત્રણ લઘુઓ હોય છે ત્યારે આગલુ ચતુષ્ક ગુર્વન્ત હોય છે, વહુસ. તો ગુર્વહુલ હોય છે એટલે ત્રણથી વધારે લઘુ ભેગા થવાનો સંભવ માત્ર પહેલા ચતુષ્કના અત્ય લઘુઓ વીજા ચતુષ્કના આદિ લઘુઓ સાથે મળીને ચાર લઘુઓ ભેગા થાય તો જ ઊભો થાય પણ એવુ ક્યાઈ આ બે સર્ગોમા બન્યુ નથી પહેલા ચતુષ્કને અંતે વધારેમા વધારે લઘુઓ ભેગા થઈ શકે લગાલલ કે ગાગાલલ રૂપમા અને તેની પછી જો લલગાગા આવે તો જ ત્યાં ચાર લઘુઓ ભેગા થાય પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ ત્યાં કદી લલગાગા* આવતુ જ નથી ત્યાં સામાન્ય રીતે લગાગાગા આવે છે, અને તેના અપવાદમા આપણે ઉપર જોયુ તેમ, ગાલલગા લલલગા અને ગાગાગાગા જ આવે છે આ પૈકી ગાલલગા અને ગાગાગાગા આવતા તો લઘુની સંખ્યા વેથી વધવાની જ નથી અને લલલગા આવે છે ત્યારે

* કોઈ પિંગલ એ સ્થાને લલગા એટલે લલગાગાનુ ચતુષ્ક સ્વીકારતુ નથી. ‘છંદ સૂત્ર’મા એને સ્થાન નથી પણ તેનો ટીકાકાર હલાયુધ તેનુ એક ઉદાહરણ આપે છે “સકારેણ(115)પિ ક્વચિદ્વિપુલા દૃશ્યતે । યથા — જિતે તુ લમતે લક્ષ્મી મૃતે ત્રાપિ વરાગના । ક્ષણવિધ્વસિનિ કાયે વા ચિન્તા મરણે રણે ॥” અહીં ત્રીજા ચરણનો ન્યાસ લલગાગા લલગાગા એવો થાય છે અર્થાત્ આ સવિપુલા અનુષ્ટુપ છે અથવા કહો કે આનુ અત્ય ચતુષ્ક લલગાગા છે પણ તેની પૂર્વના ચતુષ્કને અંતે ગુરુ છે, એટલે અહીં પણ ચાર લઘુઓ ભેગા થવા પામતા નથી હલાયુધના શબ્દો જોતા એ પણ આ પ્રયોગને વિરલ માનતો જણાય છે અને હલાયુધ તો વધી વિપુલામા ચોથો ગુરુ હોય છે એવી આમ્નાય ટાકે છે (ગત પૃ ૧૪૭) એટલે સવિપુલામાં લલગાગા પહેલા ગુરુ હોય જ.

તો પહેલુ ચતુષ્ક ગુર્વન્ત હોય છે એ હમણા જોયુ એટલે એ પણ અનુષ્ટુપનો એક ફલિત નિયમ ગણવો જોઈએ કે તેમાં ક્યાઈ એક પાદમા ચાર લઘુઓ ભેગા થવા પામતા નથી આ લક્ષણ અનુષ્ટુપમા સંખ્યામેલનો સવાદ હોવાનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તેને અને મહત્વનુ છે ચાર લઘુઓ ભેગા થઈ જાય તો તેનો સૂટતી માત્રાઓ પછી ગુરુમા ઉમેરતા મુશ્કેલી પડે સામાન્ય રીતે તો અનુષ્ટુપમા વેધી વધારે લઘુઓ ભેગા થતા નથી ત્રણ લઘુઓ વા તો એ ચતુષ્કલોના અત્ય અને આદિ મળીને થાય, વાં તો યોજા ચતુષ્કના આદિમા અપવાદ રૂપે થાય અત્ય ચતુષ્ક લલલગા હોય ત્યારે તે એક જ ચતુષ્ક હોવાથી તેના ગુરુમા ત્રણ માત્રાઓ ઉમેરી પઠન કરવુ મુકર છે પ્રયોગથી તેનો જ્ઞાતરી વરી શકાશે એ સધિઓ વચ્ચે જ્યારે ત્રણ લઘુઓ ભેગા થાય ત્યારે ત્યા લગાલલ લગાગાગા કે લગાલલ લગાલગા ચતુષ્કો હોય આ સયોગમા ચતુરક્ષર અષ્ટવલ માત્રાસધિનો પેટાસધિ દ્વચક્ષર ચતુષ્કલ સધિ પ્રથમ છૂટો બોલાય છે એટલામા પહેલા લઘુ અક્ષરની સૂટતી માત્રા પૂરવી સહેલી પડે છે તે પછી લલલગા એક ચતુરક્ષર સધિ બની રહે છે, અને તેમા પણ અત્ય ગા લવાઈને સૂટતી ત્રણ માત્રાઓ પૂરી દે અતે ગાગા કે લગા આવે તેને સૂટતી માત્રાથી ઉચ્ચારવુ મુકર છે એં દેખીતુ છે આ વધા ઉપરથી એટલુ ફલિત થાય છે કે અનુષ્ટુપમા ક્યાઈ ત્રણથી વધારે લઘુઓ ભેગા થતા નથી, અને એનુ કારણ અનુષ્ટુપના પાદમા આઠ અક્ષરસ્થાનો છે ત્યાના વધા અક્ષરો મળી સોઢ માત્રા ફરવી સહેલી પડે એ છે ગુજરાતી મનહરમા જેમ દરેક અક્ષર, લઘુ પણ ગુરુ બોલાઈ એ માત્રાઓ કરી કુલ માનાઓ પૂરી થાય છે તેવુ સંસ્કૃતમા શક્ય નથી એટલે સંસ્કૃતમા લઘુઓ પઠનમા લઘુ જ રહે અને એને લીધે અક્ષરથી વમણી માત્રા થવામા જે માત્રાઓ છૂટે તે તે પછીના ગુરુને પ્લુત કરી મેલવી લેવી જોઈએ. મનહરમા આ પદ્ધતિ પણ અપ્રત્યાર થાય છે અને સંખ્યામેલમા મુખ્ય સધિઓ ચતુરક્ષર અને પેટા સધિઓ દ્વચક્ષર હોય છે એટલે વા તો દ્વચક્ષર સધિને અતે અથવા તો ચતુરક્ષર સધિને અતે ગુરુ જોઈએ જ

આ ઉપપત્તિ સાચી હોય તો અનુષ્ટુપને સંખ્યામેલમા મૂવી શવાય ધનાધારી મનહરનો માપક જ અનુષ્ટુપ પણ આઠ માત્રાના ચતુરક્ષર સધિઓનો બનેલો ગણાય, અમગ — જ્ઞાસ કરીને નાના અમગની પેઠે તેમા પણ એ ચતુરક્ષર સધિઓનુ એક પાદ થાય આગલ વહુપુ તેમ દરેક પાદનો અલ્પ સધિ સહિત છે, અને વિષમનો એક માત્રાલહિત અને સમનો એ માત્રાસહિત એ સધિ હોવાથી અનુષ્ટુપ અર્ધસમવૃત્ત બને છે પાદમાં જ્યાં જ્યાં લઘુ આવી શકે ત્યાં ત્યાં એ લઘુનુ ઉચ્ચારણ લઘુનુ જ રહે અને એની સૂટતી એક માત્રા તે પછી આવતા ગુરુનો પ્લુતિથી પુરાય આ એનુ સ્વરૂપ થયું

અને આ વિશેષ સમવિત એ રીતે બને છે કે, અનુષ્ટુપ ગુરુપ્રધાન છંદ છે. મેં 'રઘુવંશ' ના જે પહેલા સર્ગનું લગાતમ્બ ન્યાસ મૂકી પૃથક્કરણ કરેલું છે ત્યાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે પાદમા ગુરુની સંખ્યા વધારે હોય છે પહેલા સર્ગમાં કુલ ૧૪ શ્લોકો એટલે ૧૮૮ વિપમ ચરણો છે તેમાં એ અષ્ટાક્ષરી વિપમચરણોમાં માત્ર ૩ ગુરુ આવ્યા હોય એવો એક જ દાસલો છે ચાર ગુરુના ૨૧ ચરણો, પાંચ ગુરુના ૬૫, છ ગુરુના ૭૬, અને સાત ગુરુના ૧૭ વિપમ ચરણો છે આ આવડા અનુષ્ટુપને ગુરુપ્રધાન દર્શાવવા પૂરતા સબલ છે. સમચરણમાં અત્યંત ચતુષ્ક લગાલગા નિયત હોવાથી આઠમાથી ચાર અક્ષરોમાં ગુરુની સંખ્યા અરધની એટલે બેની નિયત થઈ ગઈ હોવાથી આ ચરણમાં વિપમ ચરણ જેટલા ગુરુઓ આવી શકતા નથી તેમ છતાં એવંદર આજ્ઞા છંદને ગુરુપ્રધાન ગણવો પડે એટલા ગુરુઓ તેમાં છે ૧૮૮ સમ પાદોમાં ત્રણ ગુરુ અક્ષરના ૨૫ પાદો છે, ચારના ૮૫, પાંચના ૫૫ અને છના ૨૩ પાદો છે એટલે સમચરણ પણ ગુરુપ્રધાન છે એટલે અનુષ્ટુપ એવંદરે ગુરુપ્રધાન બને છે. પાદમાં અક્ષરની વમણી માત્રાઓની નજીક સહેલાઈથી જઈ શકાય એટલા માટે ગુરુની સંખ્યા આવડી મોટી છે

અનેક લક્ષણોથી અનુષ્ટુપ આ મંથ્યામેલમાં પડતો જણાય છે છતાં આ હજી મારો તર્ક છે એ સિદ્ધાન્ત ક્યારે થાય કે જ્યારે સંગીત સિવાય (બે ત્રણ સંગીત સ્વરો ચાલે) એનું વિધિપુરસ્કર પ્રવાહબદ્ધ પઠન થતું હોય, અને તેમાં સૂક્ષ્મકાલમાપક યંત્રથી આપણે સાબીત કરી શકીએ કે અનુષ્ટુપનું દરેક ચરણ ૧૬માત્રા લે છે ત્યારે એવા યંત્રનું પ્રમાણ ન મળે ત્યાંમુઘી આ તર્ક રહે અને કોઈ તેને ન સ્વીકારે એ એટલું જ સંભવિત છે પણ એ ન સ્વીકારવું હોય તો એનું બીજું પરિણામ સ્વીકારવું જોઈએ કે અનુષ્ટુપનું પઠન એક સરખો સમય નથી લેતું અને છતાં તેમાં સવાદ છે, એ સવાદ અનાવૃત્તસધિ વૃત્તોનો નથી, પણ કદાચ, મિશ્રોપજાતિ ગણાતા છંદપ્રવાહને મળતો છે, જેમાં ભિન્ન ભિન્ન છંદના ચરણો મળીને એક પ્રવાહ બધાય છે, પણ તેમાં મિશ્રોપજાતિ જેવા ભિન્નભિન્ન છંદો નહીં બતાવી શકીએ, તેમ જ અનુષ્ટુપનું કોઈ મૂળ પ્રકૃતિ-મૂળ સ્વરૂપ પણ નહીં બતાવી શકીએ એ વાધો હમેશાં રહેવાનો અને મિશ્રોપજાતિ જેવો છંદ પ્રવાહ ગણવો હોય તો સમપાદાન્તે લગાલગા આવે છે, એ એક તત્ત્વ એમાં પણ કાયમ છે, એ નોંધવું જોઈએ જોકે માત્ર એટલા એક લક્ષણથી કોઈ સમાક્ષર પક્તિઓ છંદ બની શકે નહીં, જેમ ઓઘી, માત્ર પ્રાસથી છંદ બની શકે નહીં તેમ છેવટે આ એક છંદ અત્યાર સુધીના આપણે પૂર્ણ અપૂર્ણ નિર્ણય કરેલા મેલના વધા નિયમોને સૌથી વધારે કપટકર નીવડે છે એની સાદાઈ અને એની વિશાલતા જ, નિયમશોધનને સૌથી વધારે પ્રતારક નીવડે છે.

परिशिष्ट १

मराठीमां घनाक्षरीनुं स्वरूप

उपर घनाक्षरी सबधमा मराठी 'छन्दोरचना' नु समर्थन लीधु तो मराठीमा घनाक्षरी ते ज आपणो घनाक्षरी छे थे येम ते जोवु जोईए. मराठीमा अतिप्रसिद्ध 'वृत्तदपण' जोता प्रथम एवी असर थाय के मराठी घनाक्षरी, आपणा घनाक्षरीयी तद्गन भिन्न छे घनाक्षरीनु लक्षण ते नीचे प्रमाणे आपे छे .

“घनाक्षरी छद ओवी प्रमाणे छे, पण तेवा चार मळीने एव घनाक्षरी थाय छे घनाक्षरीनां सोळ चरण थाय छे, चार चरण मळीने तेनु पाद थाय छे; प्रत्येक पादमा पेढामा चार चरण तेमा पहेला व्रण चरणोमाना प्रत्येकमा आठ अक्षर थई १२ मात्रा थवी जोईए वने चोया चरणमा सात अक्षर थई ११ मात्रा थवी जोईए, एवो प्राय नियम छे दरेक पादमा व्रण व्रण चरणोनी यमक अने प्रत्येक पादमा चोया चोया चरणोनी यमक थवी जोईए” ('वृत्तदपण,' पृ ४६) आनी अर्थ ए थाय के गुजराती घनाक्षरीना अष्टाक्षर यतिखडने अही चरण गण्यु अने तेवा व्रण चरणोने सळग प्राप्तवाळा वयां चोया चरणोने प्राप्त ए तो सळग घनाक्षरीनो ज प्राप्त छे 'वृत्तदपण' ना दृष्टान्तयी ज स्पष्ट करवा प्रयत्न करु

घनाक्षरी वामनाची

अहो कैवेयी हूं काय ॥ वेलें तुवा हाय हाय ॥
न म्हणवे तुज माय ॥ जन्मोजन्मी वैरिणी ॥ १ ॥
सर्व जगदगिराम ॥ वना घाडिला तो राम ॥
वेलें विस्मयात कुनाम ॥ की हूं पतिमारिणी ॥ २ ॥
तुझ्या वघें न अधर्म ॥ तुज मारावें हा धर्म ॥
परि निंदील हूं कर्म ॥ राम पापवारिणी ॥ ३ ॥
नाही तरी प्राण आज्य ॥ तुझें घालोनिद्या प्राज्य ॥
जाळानिया सामराज्य ॥ दाखयिता करणी ॥ ४ ॥

पठन करता आनु पठन गुजराती मनहर जेवु ज थरी मनहरमा आवा ज आतरप्राप्ती या ज स्थाने चरणमा आवे छे, ए आपणे उपर आपेला मनहरना दृष्टान्तमा जोयु, जो के ए छन्दनु अग नयी अलवार छे वने अष्टाक्षर यति-

સહની ૧૨ માત્રા અને સપ્તાક્ષરની ૧૧ માત્રા કહી છે, પણ એ નિયમ પઢાયો નથી 'સર્વજગદમિરામ'ની દસ જ માત્રાઓ થાય છે એટલું જ નહીં આગળ (વૃત્તદર્પણ પૃ ૪૭) ઉપર આપેલા મૌરોપતના દૃષ્ટાન્તમા ચોથું ચરણ જે સાત અક્ષરનું હોય છે, તેમા એક જગાએ છ જેટલા ગુરુઓ છે 'પીતા ઘાવેં જા પરી' મૌરોપતના એક વીજા ઉદાહરણમા એ ચરણ 'જાલેં તેન્હા સક્ષણ' છે તેમા પણ બે જ લઘુ છે, પાંચ ગુરુ છે પઠન એકધારે ગુજરાતી મનહર જેવું જ દરેક અક્ષરને સરખો વેં માનાનો કરતું ચાલ્યું આવે છે એટલે અહીં ધનાક્ષરી તે આપણો મનહર જ છે અલબત્ત અહીં ઓવીના ઉલ્લેખથી મોટાઢો થવા સંભવ છે, કારણકે ઓવી તો અક્ષરસંખ્યા કે માત્રાસરયામા વતેમા અનિયત છે પણ 'વૃત્તદર્પણ' ઓવીને ઉપર પ્રમાણે નિયતરૂપ આપી તેને ધનાક્ષરીનું યગ ગણે છે પણ તે ઓટું છે અને સદગત રાજવાડેએ એનું સ્પષ્ટ સહન કરેલું છે તે કહે છે કે મોડવોલેના 'વૃત્તદર્પણમા' જે ધનાક્ષરી છાપેલા છે, તેમા અક્ષરોનું લઘુગુરુત્વ અસલ પોથીમા જોડેને છપાવેલ નથી આજકાલ મદ્યને શુદ્ધ કરી લખવાના નિયમ પ્રમાણે છાપેલું છે તેથી કરીને તેનું છદસ્ત્વ વિના કારણ ભ્રષ્ટ થયેલું જણાય છે

પિંગલના ધનાક્ષરીનું લક્ષણ રામદયાલૂએ 'વૃત્તચંદ્રિકા'મા આ પ્રમાણે આપેલું છે —

વિચારચર્ચા મલયોર્ગનાના

ન યત્ર, મૂપે ૧૬ સ્તિથિમિ ૧૫ યંતિર્ગુહ ॥

અતે ધરાપાવક ૩૧ વર્ણપાદા

સમીરિતાઽસી ફળિના ધનાક્ષરી ॥

પાદમા ૩૧ અક્ષરો અને સોઢિમા અક્ષર પર યતિ, એટલો જ નિર્બંધ (નિયમ) આ ધનાક્ષરીમા છે મરાઠી ધનાક્ષરીના પાઠમા યતિ પ્રત્યેક ૮મા અક્ષર પર હોઈ, પ્રત્યેક અક્ષરદ્વદ્વમા એક અક્ષર ઘન એટલે દીર્ઘ થતો જણાય છે સંસ્કૃત ધનાક્ષરીમા ગુરુલઘુનો નિર્બંધ નથી ત્યારે તે લક્ષણ જો મરાઠી ધનાક્ષરીને લમાઢીએ તો ગુરુલઘુ માત્રાની ભાજગડ નહીં જેવી થાય છે

રામદયાલૂએ વચ્ચેસ અક્ષરોની ધનાક્ષરી પણ કહેલી છે પણ તેનો પ્રચાર મરાઠીમા અઘાપિ નથી (રાજવાડ કૃત 'મરાઠી છદ્' પૃ ૮)

ઉપરે 'વૃત્તદર્પણ'માથી આપેલા દૃષ્ટાન્તોમા ઘોઈ કોઈ પવિત્રમા એકાતરે ગુરુ આવે છે, પણ તેનો નિયમ નથી હું તો માનું છું કે આમા છદની દૃષ્ટિએ એટલું જ પ્રસ્તુત છે કે ગુરુઓ લઘુની નજીવ જ હોવાથી

લઘુને લઘુ રાહી શબ્દને કે સહને અક્ષરથી ચમળી માત્રાનો કરવાને
 છૂટતી માત્રા પાસેના ગુણમા સહેલાઈથી ડમેરી શકાય છે વાકી મેં ઉપર
 જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ ઘનાક્ષરી તે આપણો મનહર જ છે તેને ઓવી સાથે
 ગૂચમા નાખવાની જરૂર નથી

પરિશિષ્ટ ૨

ઓવી અને અભંગ

મરાઠી પિંગલો ઓવીનું નિરૂપણ કરે છે ગુજરાતી પિંગલોએ હજી સુધી
 ઓવીનો પિંગલોમા સમાવેશ કર્યો નથી આપણામા વધુ ઓછા કવિઓએ ઓવી
 લખી છે નર્મદાશકરે ઘોડી લખી છે (નર્મ કવિતા, આવૃત્તિ ૪ થી, પૃ ૭૮૭)
 અને નરસિંહાચે ‘બુદ્ધચરિત’મા કિસાગોતમીમા ઘોડી પવિત્રો ઓવીની લખી
 છે હું પોતે એને પિંગલમાન્ય છદ ગણતો નથી, છતાં તેને અપાયેલા મહત્ત્વને
 લીધે મારે તેનું સ્વરૂપ ટૂંકમા પણ દર્શાવવું જોઈએ, અને એને માન્ય ન કરવાના
 કારણો રજૂ કરવા જોઈએ

‘વૃત્તદર્પણ’મા ઓવીનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપેલું છે —

“ઓવીને ચાર ચરણ હોય છે ત્રણ ચરણોને અતે યમક હોય છે, ચોથાને
 હોતું નથી પહેલા ત્રણ ચરણોમા આઠ આઠ અક્ષરો અને છેવટના ચરણમા સાત
 અક્ષરો હોવા જોઈએ આ મુખ્ય નિયમ, પરંતુ શબ્દ અર્થ એના અનુરોધમા કવિ
 વધારે ઓછા અક્ષરો મૂકે છે

સદાહરણ ઓવી જ્ઞાનદેવ

જો સર્વાં ભૂતાંચે ઠાયી ॥ ઢેપાતેં નેનેંચિ કાહી ॥

આપ પર જયા નાહી ॥ સંત-અ પે જેસે ॥

વૃત્તદર્પણ પૃ ૪૫

આમા ઉપર કહેલું માપ વરાયર છે જે ઓવીથી ઘનાક્ષરી વન્યાનું ‘વૃત્તદર્પણે’
 કહેલું તે આ ઓવી અલ્પવ્રત્ત એમા મનહરના એક ચરણ જેટલી જ નિયતતા
 છે ‘રણપિંગલે’ પણ ઓવીનું આ જ લક્ષણ અને ઘનાક્ષરી સાથેનો તેનો સંબંધ
 કાઢ્યો છે તે ‘વૃત્તદર્પણ’ને આધારે જ હોય એમ જણાય છે નરસિંહરાવ આ વર્ણની
 નોંધ કરી, કહે છે “રણછોડભાઈ ઘનાક્ષરી અને ઓવીને એકરૂપ ઠરાવવા
 જાય છે પરંતુ હજી સમયે તો મનહર જોડે એકતા સમયે ને તે પણ ઓવીની
 શિથિલતા, તેમા યમગની યોજના, इत्यादि જોતાં લ્યમ્બેડ સ્પષ્ટ છે પણ કરતા
 ગદ્યનું સ્વરૂપ (લ્યત્યાગને સંબંધે) હેમા છે, આવી જે જે ઉચ્ચારાતી સાંભળી

हशे, अने अत्य अक्षरो विलक्षण रीते लेवाता साभळ्या हशे, तेने ओवीनु स्वतंत्र स्वरूप, हेनी अतन्त्रताने लीधे ज, स्पष्ट जणाशे. 'ज्ञानेश्वरी'माथी उदाहरण आप्पाथी आ घात स्पष्ट काईक थशे :

जैसी अवधी चि नक्षत्रें बेंचावी । १२

ऐसी चाड उपजेल जें जीवी । ११

तै गगनाची वाघावी । ८

लोय जेवी ॥ ४ अध्याय २०, - २५९

जैसें शाखासी फूल फळ । ९

एकि हेळा वेटाळु म्हणिजे सकळ । १३

तरि उपडुनिया मूळ । ९

जेवी हाती घेणे ॥ ६ एजन, २६१

तेवी माझे विभूति विशेष । १०

जरी जाणो पाहिजेत अशेप । ११

तरी स्वरूप एक निर्दोष । १०

जाणिजे माझे ॥ ५ एजन, २६२

ओवीना पिता ज्ञानेश्वर*नी आ ओवीओमा स्पष्ट रीते चोया चरणो सात अक्षरना नथी, चार, पाच अने छ अक्षरना छे, ते यथासभव लबावीने लहेकाववाना छे "

* (टीप) श्री श्लोक वामनाचे, अभग वाणी प्रसिद्ध तुकयाची ।

ओवी ज्ञानेशाची, किंवा आर्या मयूरपताची ॥

ए प्रसिद्ध मराठी गीति सुविदित छे "

सुद्धचरित, (आवृत्ति १ ली) टिप्पण, पृ ७९-८०

नरसिंहराव मात्र चोया चरणनी अक्षरसख्यानो अनियम नोधे छे, पण आगल्या त्रण चरणोमा पण अक्षरसख्या एकसरखी नथी में दरेक चरण सामे अक्षर-सख्या नोधी छे

पण ओवीनी अनियमितता आथी पण वधारे छे राजवाडेए 'मराठी छंद'मा ओवीनी लावी चर्चा करी छे तेमा प्रथम पदरमा शतकना भीष्माचार्यनु ओवीनु लक्षण उतारेल छे, अने पछी तेनी भूमिका उपर ओवीना स्वरूपनी चर्चा करी छे आ लक्षण नीचे प्रमाणे छे

(१३) गायत्रीछंदापासोनि धृतिपर्यंत ।

(१७) प्रथ ओवीयाचे तीन चरण जाणावे मिश्रित ।

(૧૨) પ્રતિષ્ઠેપાસીનિ જગતીપર્યંત ।

(૫) ચોયા ચરણ ॥૪૨૭॥

જાનસાહે, માગેપ્રમાતર

‘ રાજવાડે આ વિશે કહે છે : “આ ઓવીનો અર્થ આ પ્રમાણે : પહેલા ત્રણ ચરણો ગાયત્રીથી માઢીને ધૃતિપર્યંતના કોઈ પણ છદના હોય, અને ચોથું ચરણ પ્રતિષ્ઠાથી માઢીને જગતીપર્યંતના કોઈ પણ છદનું હોય. એટલે પહેલા ત્રણ ચરણો પડશરી વૃત્તથી અષ્ટાદશાક્ષરી વૃત્તપર્યંતના કોઈ પણ વૃત્તના હોય અને ચોથું ચરણ ચતુરશરી વૃત્તથી દ્વાદશાક્ષરી વૃત્ત પર્યંતના કોઈ પણ વૃત્તનું હોય એટલે, પહેલા ત્રણ ચરણોમાં ૬થી ૧૮ અને ચોથા ચરણમાં ૪થી ૧૨ પર્યંત અક્ષરો હોય જાનેશ્વરના કેટલાક ઓવીચરણ પાંચ અક્ષરના મઠો આવે છે અને ચોથું ચરણ ત્રણ અક્ષરનું મઠે છે, એટલે મેં ઓવીનું લક્ષણ એવું વ્યાખ્યાનું છે કે ઓવીના પહેલા ત્રણ ચરણ મુપ્રતિષ્ઠા (૫) થી માઢીને ધૃતિ (૧૮) છદ પર્યંતના કોઈ પણ છદનું હોય અને ચોથું ચરણ મધ્યમાછદ (૩) થી માઢીને જગતી છદ (૧૨) પર્યંતના કોઈ પણ છદનું હોય. માત્ર તેમાં એક વાત લક્ષમા રાત્રવી જોઈએ કે, પ્રાય ચોથા ચરણના અક્ષરો પહેલા ત્રણેય ચરણોમાંથી કમી અક્ષરનું જે ચરણ હોય તેના અક્ષરોથી વધારે અક્ષરોવાળું ન આવે આ વધાનો હત્યર્થ એ કે ઓવીના ત્રણ ચરણો મુપ્રતિષ્ઠાથી ધૃતિ પર્યંત જેટલા કોટપવધિ વૃત્તો છે તે વૃત્તોના હોય છે, અને ચોથું ચરણ મધ્યમાથી જગતી પર્યંત જે લક્ષાવધિ વૃત્તો છે તે વૃત્તોનું હોય છે.

ઓવી બે પ્રવારની હોય છે, સમચરણી અને વિપમચરણી સમચરણી ઓવી તે કે જેના પહેલા ત્રણ ચરણોમાં સમ એટલે સરખી સંખ્યાના અક્ષરો હોય, અને વિપમચરણી ઓવી તે કે જેના પહેલા ત્રણ ચરણોમાં વિપમ અક્ષરો હોય” (મરાઠી છદ પૃ. ૨૦-૨૧) આ પછી સમ અને વિપમ ઓવીગોના પેટા વિભાગો પાડે છે તે મને નોંધવાની જરૂર લાગતી નથી તે પછી રાજવાડે ‘જાનેશ્વરી’માંથી સમચરણી ઓવીગોના દૃષ્ટાન્તો આપે છે પડશરી ઓવીથી શરૂ કરે છે.

અહ નમો થાયા ! વેદપ્રતિપાદ્યા ॥

જય સ્વસવેચા । આત્મરૂપા ॥ ૧૧૧ — અધ્યાય ૧

આ પછી સપ્તાક્ષરી, અષ્ટાક્ષરી, નવાક્ષરી, દશાક્ષરી, એકાદશાક્ષરી, દ્વાદશાક્ષરીના દૃષ્ટાન્તો આપે છે આથી વધારે અક્ષરોની સમચરણ ઓવીઓ જાનેશ્વરીમાં નથી એમ વહી પછી વિપમચરણી ઓવીના દૃષ્ટાન્તો આપે (એજન, પૃ ૨૧-૨૨) છ ઉપર નર્સિસહરાવે એવા આપેલા છે એટલે હું ધીજા દૃષ્ટાન્તો લેતો નથી.

વિપમાક્ષરી, ઓવી વિશે રાજવાડે એક નિયમ કહે છે એક ચરણ પચાક્ષરી હોય તો બીજા ચરણો પઢક્ષરી અથવા અષ્ટાક્ષરી હોય છે અષ્ટાક્ષરી ચરણ હોય તો બીજા બે ચરણો નવાક્ષરી અથવા સપ્તાક્ષરી હોય છે એટલે કે એકથી ત્રણ પર્યંત પ્રત્યેક ચરણનું ન્યૂનાધિક્ય હોય છે આ કરતાં વધારે ન્યૂનાધિક્ય હોય તો વધારે અક્ષરો ઘણે ભાગે કાઢી નાખીને બીજા ચરણો મળતા કરી લેવાય છે (એજન પૃ ૨૪)

હું આને રાજવાડેનો તર્ક માનું છું એ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક્ય કરવાનું કારણ એ વાત છે કે 'જ્ઞાનેશ્વરી' માં ઓવી છદ છે દસમી કલમમાં પચાક્ષર ચરણાત્મક અમંગથી દ્વાદશાક્ષર ચરણાત્મક અમંગપર્યંત અમંગના સુપ્રતિષ્ઠાદિ પ્રકારો કહ્યા છે તે જ પ્રકારો ઓવીના છે અર્થાત્ સુપ્રતિષ્ઠા અમંગ પ્રમાણે જ પચાક્ષરાત્મક ઓવી બોલાય છે એટલું જ કે જેમ અમંગમાં ચરણનો ઉપાત્ત્ય પ્લુત બોલાય છે, તેમ ઓવીમાં અત્ય અક્ષર પ્લુત બોલવાનો હોય છે

આનો અર્થ એ થયો કે રાજવાડે ઓવીના ચરણોને અમંગ પ્રમાણે સમ કરવા ઇચ્છે છે તેમ કરવા તે પોતે ઓવીના શબ્દોને છોડી દેવાનું કહે છે એ તો વિલક્ષણ છે જ પણ તેથી પણ વધારે વિલક્ષણ એ છે કે તેઓ જ્યાં અક્ષરો ન્યૂન હોય ત્યાં વેદપઠનમાં થાય તેવી સ્વરભક્તિ કરવા કહે છે 'ફાકે' શબ્દને તેઓ 'ફાકાકે' કરે છે અને 'આઠવો' શબ્દના અત્ય 'વો' ને તોડીને 'આઠઝ' કરે છે "આ સ્વરચ્છેદનો પ્રકાર વૈદિક ઋચાઓના છન્દપ્રસ્તારમાં કરે છે" એમ પ્રમાણ આપે છે (મરાઠી છદ, પૃ ૨૪-૨૫)

આ પ્રતીતિકર લાગતું નથી આ સાચું હોત તો રાજવાડે પદરમાં શતકના ભીષ્માચાર્યનું જે ઓવીનું લક્ષણ ઉતાર્યું છે તેના ચરણોમાં જ આટલી વધી ન્યૂનાધિક્યતા ન હોત એટલે હું માનું છું કે ઓવી મૂળ તો એક પ્રકારનું સપ્રાસ ગદ્ય છે તેને ચરણરૂઢ કરનાર તત્ત્વ એક માત્ર પ્રાસ છે તેમાં ત્રણ ચરણો એક જ પ્રાસના હોય છે, અને ચોથું ટૂંકું પ્રાસ વિનાનું હોય છે આથી ઓવીમાં છન્દોના એકમો પડી શકે છે તેમાં પ્રથમ તો ચરણોની અક્ષરસંખ્યાનો વંશો જ નિયમ નહોતો એમ હું માનું છું સિવાય એટલો જ કે પ્રાસ વહારનું ચોથું ચરણ આગલા કોઈ ચરણથી વધારે લાંબું ન હોઈ શકે પણ જેમ જેમ તેનો વપરાશ વધ્યો તેમ તેમ વધારા ચરણોમાં અક્ષરસંખ્યા સરખી કરવાનું વલણ ઊભું થયું એ અમુક લલકારથી બોલાતી, અમુક સ્વરોથી ગવાતી એ સર્લ પગ એમ તો મહારાષ્ટ્રના હરિવંશાઓ ગદ્ય પણ ગાય જ છે, અમુક આરોહાવરોહથી વોળે છે આટલા જ લક્ષણોથી હું ઓવીને પિંગલમાન્ય છદ્દ નહીં શકતો નથી રાજવાડે તેના ચરણોમાં આવતા જે વોટખવધિ છદોની

વાત કરે છે તે છન્દસ્તત્ત્વ નહીં સમજવાનું પરિણામ છે તે ઓવીમા વેદકાલીન છન્દની સરલતા સાદાઈ વિશાળતા જુએ છે, પણ વેદકાલમા પણ આપણે વીજા પ્રવરણના પરિશિષ્ટ ૧ માં જોઈ ગયા તેમ પાંચથી વધારે છદો નહોતા એ છદોને કોટધ્વધિ કહેવાની પ્રથા તો પછીથી પિંગલના ગણિતકોએ ઊભી કરેલી માયા છે આપણા પિંગલે બે જ પ્રકારના છદો માન્ય કર્યા છે એક અનાવૃત્ત-સધિ અક્ષરમેલ, જેમા ભિન્ન પ્રકારના સધિઓ કોઈ ગૂઢ રીતે મેળા થઈ એક સવાદો પવિત રહે છે તે વીજા જાતિછદો જેમા અમુક માવાના સધિના અમુક સ્થાના આવર્તનો હોય છે આની બહારનો આપણે કોઈ છદ જાણતા નથી ઓવીનો ઉપરના કોઈ પ્રકારમા અતર્ભાવ થઈ શકતો નથી તે માત્ર અમુક પ્રકારનું પ્રાસવદ્ધ ગદ્ય છે રાજવાડે ઉપરાંત જ ચર્ચામા એક સ્થલે (મરાઠી છદ પૃ ૨૫-૬) ‘જાનેશ્વરી’નું જ પ્રમાણ આપીને કહે છે તે સાચું છે આ ઓવી નામનો જે વધ છે તે ગદ્યા છે પણ સ્વરો, અને કેવલ ગદ્ય પ્રમાણે — સપમક ગદ્ય પ્રમાણે વંચાય છે પણ સ્વરો અને ગદ્ય જ ગણવું જોઈએ

રાજવાડે અભગના અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી અભગના પણ પુષ્કલ પ્રકારો મતાવે છે અતે કહે છે ચતુરક્ષરી ચરણોથી દ્વાદશાક્ષર ચરણો પર્યંતના પદાહરણો અને લક્ષણો ઉપર આપ્યા છે કેટલાક અભગોમા ચરણોમા ત્રેર કે ચૌદ અક્ષરો મળી આવે છે પરંતુ એવા ચરણો વિરલ ચૌદ અક્ષરોથી વધારે અક્ષરો અભગના ચરણોમા આવતા નથી સારાશ, ચતુરક્ષરી વૃત્તોથી ચતુર્દશાક્ષરી વૃત્તો પર્યંત જેટલા લક્ષાવધિ વૃત્તો છે તે સર્વે અભગ છે એટલું જ કે અભગત્વ મેલવવા માટે વૃત્તોનું ચોપુ ચરણ ઊનાક્ષર હોવું જોઈએ ઓવીને પણ આ જ સિદ્ધાન્ત વત્તોઓહો લાગુ પડે છે (મરાઠી છદ પૃ ૧૮).

આગળ જતા કહે છે અભગમા ચાર કે સાડા ત્રણ ચરણ એક સાથે બોલાય છે તે સમગ્રને ચતુષ્ક (મૂલ મરાઠી ચૌવ) કહે છે; ઓવીમા દરેક ચરણ તિરાલું બોલાય છે અભગમા ચરણનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર લવાવીને પ્લુત બોલાય છે ઓવીના ચરણનો અત્ય અક્ષર પ્લુત બોલાય છે પ્રાય અભગના સર્વ ચતુષ્કો એક જ છદ હોય છે દરેક ઓવી સ્વતંત્ર હોવાથી એક ઓવીને વીજા ઓવી સાથે છદોદૃષ્ટિએ કાંઈ સંબંધ હોતો નથી અભગ સર્વ પ્રકારે છદોમય છે ઓવીનું ઘલણ પઢની અપેક્ષાએ ગદ્ય તરફ વિશેષ છે પ્રાય અભગના ચતુષ્કના પહેલા ત્રણ ચરણોમા નિયમિત અક્ષરો આવતા લાગે છે ઓવીમા અક્ષરોનો નિયમ ન હોય તો ચાલે પહેલા ત્રણ ચરણોમાં યમક સાધ્યો એટલે કામ પત્યુ એટલે ઓવી સપમક ગદ્ય છે (એજન, પૃ ૧૯)

આ પ્રમાણે ઓવી અને અમગમા પ્રથમ સરસી જ અનિયમિતતા હતી એમ જણાય છે. ફરક માત્ર પ્રાસ મેઢવવાની પદ્ધતિનો હતો. અમગમા ઓવી પ્રમાણે પ્રાસ આવી શકે છે. પણ તે સિવાય પહેલા વીજા ચરણનો, તેમ જ વીજા વીજા ચરણનો પ્રાસ આવી શકે છે, એટલું અમગમા વિશેષ વૈચિત્ર્ય છે. આથી વિકાસ જોતા નરસિંહરાવનો તર્ક કે ઓવીમાથી જ અમગ થયો એ ઉપપન્ન જણાય છે (બુદ્ધચરિત ટીકા પૃ ૮૧). ઓવીના પદો ધીમે ધીમે સમતા મેઢવતા ગયા અને તેમાથી છેવટે અમગની સફાઈદાર રચના થઈ. પણ આ એક ઐતિહાસિક તર્ક છે, તેની સાથે પિંગળને સાસ સવધ નથી. પિંગળ, ઓવીને છદ ન વહેવાના અને અમગને છદ વહેવાના કારણો આપે એટલે એનું કામ પૂર થાય છે. ઓવી ગદ્ય છે, તેમા કોઈ છાદસ માપ નથી — મેઢ નથી. અમગને જે અર્વાચીન સ્વરૂપ મળ્યું છે, અને જે સ્વરૂપ ગુજરાતી સાહિત્યે સ્વીકાર્યું છે તેમા માપ છે, મેઢ છે, મેઢનું તત્ત્વ મનહર જેવા ચતુષ્કર સધિઓ છે, જેમા દરેક અક્ષર બે માત્રાનો છે, અને ષડ્ધ્વર અમગમા વીજા સધિ સ્થિત થયેલો છે. ઓવી અને અમગના પઠનમા એક ભેદ રાજવાડે બતાવ્યો તે સાચો છે અને મુદ્દાનો છે. એ ભેદ તે એ કે ઓવીમા અત્ય અક્ષર જ પ્લુત થાય છે. અમગમા ઉપાન્ત્ય પ્લુત થાય છે (હુ ઝમેરીશ કે અત્ય પણ એવો જ પ્લુત થઈ ત્યા અષ્ટકલ રચાય છે). આ ફરકનું કારણ સામાન્ય એ કે ઓવીમા જે કાંઈ સ્વરોનો આરોહ અવરોહ આવી શકે તે માત્ર ગદ્યના લલવારના પ્રકારનો જ આવે, અને અત્ય પ્લુતિ પકિતનો અત્ત દર્શાવવા આવે, એ તાલમાનાવદ્ધ ન હોઈ શકે, અમગ — નિયત સંખ્યાક્ષર અમગ, તાલવદ્ધ સંગીતની ભૂમિકા થાય છે, અને તેથી તેની પ્લુતિ તે તાલની કાલમાત્રા અમુક વિશેષ પદ્ધતિએ પૂરવા આવે છે, અને છ અક્ષરોમાના, છેલ્લા બે અક્ષરો ચારચાર માત્રાના પ્લુતો વને છે, — અત્ય ચરણના ચાર અક્ષરો પેઠે જ.

देशी के पद

મેય હોવા છતાં જે પદ્યરચનાઓ પિંગલના અધિકારમાં આવે છે તેનો હું દેશી કે પદમા અંતર્ભાવિ કરવા ઇચ્છુ છું. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આવતી પદ્યરચનાઓ દેશીના નામે બોલવાય છે એટલે આપણે પ્રથમ દેશીનો અર્થ સ્પષ્ટ કરીએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને સંગીતનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં આ દેશીનો ઉલ્લેખ મળે છે સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં 'રામાયણના' ચાલકાડમાં લવકુરો યુધિયોની સમામાં રામાયણ ગાયુ એયુ વર્ણન છે (સર્ગ, ૪ શ્લોક ૩૬ નિઃ) અને ત્યાં છેલ્લા શ્લોકમાં તે 'માર્ગવિધાનસપદા' ગાયુ એવો ઉલ્લેખ છે ત્યાં તેના ઉપરની તિલ્કા નામની ટીકામાં માર્ગનો અર્થ કરતાં લખ્યું છે "ગાન દ્વિવિધ । માર્ગો દેશી ચેતિ । તત્ર પ્રાકૃતાવલરી ગાન દેશી । સંસ્કૃતાવલરી તુ ગાન માર્ગ ।" અર્થાત્ ગાન બે પ્રકારનું છે માર્ગ અને દેશી તેમાં પ્રાકૃતને અવલવતુ ગાન તે દેશી સંસ્કૃતને અવલવતુ ગાન માર્ગ માર્ગનો અર્થ અહીં આપણે જેને ઊસ્તાદી ગાયન વહીએ છીએ તેવો છે અને ઊસ્તાદી નહીં એટલું જુદા જુદા દેશમાં પ્રાકૃત જાતોમાં ગવાતુ તે દેશી એટલે તાત્પર્ય જણાય છે. સંગીત ઉપર પ્રાચીનતમ ગ્રંથ તે 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર' છે અલબત્ત એનો મુખ્ય વિષય નાટક છે, પણ નાટકનું એક અંગ સંગીત છે, તેથી તેમાં સંગીત વિશે પણ ઘણું આવે છે તેમાં માર્ગ અને દેશી એ ભેદ આવતો નથી પણ તે પછીના સંગીત ઉપરના પુસ્તકોમાં આ ભેદનો સ્વીકાર આવે છે સંગીતનું પ્રાચીનતમ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક લોચનની 'રાગતરંગિણી' છે તેમાં વિષયની પ્રસ્તાવનામાં જ આવે છે :

માર્ગદેશી વિભેદેન ગીત તુ દ્વિવિધ મતમ્ ।

માર્ગસ્તુ ગન્ધર્વાદિગીતગતયઃ દેશ્યસ્ચ તત્તદ્વાગ્ધિતાસ્તાસ્તાસ્તત્તદ્ દેશગીત-
ગતયઃ इह तु मार्गाभावान्नोदाहृता (ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીતની
સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસિક સમાલોચના, પૃ ૮)

અહીં ગ્રન્થકાર સંગીતના માર્ગ અને દેશી એવા બે પ્રકારો કહે છે માર્ગને ગાન્ધર્વ પણ કહ્યો છે, જેને અન્યથા પણ સમર્થન મળતું આપણે જોઈશું. દેશી

એ માર્ગનાં ભિન્ન રાગોને આશ્રયે ભિન્નભિન્ન દેશોમાં તે તે રાગની રુઢ થયેલી, ભિન્નભિન્ન ગતિ કે ગતો છે. ગ્રન્થનો વિષય માર્ગસંગીત છે એટલે તેમા દેશી ગીતોના ડાહ્યરણો આપ્યા નથી આ પછીનો સંગીતનો એવો જ પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ 'સંગીતરત્નાવર' છે તેના પ્રથમ સ્વરાધ્યાયમા જ કહેલું છે :

ગીત વાદ્ય તથા નૃત્ય ત્રય સંગીતમુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

માર્ગો દેશીતિ તદ્દ્વેષા તત્ર માર્ગઃ સ ઊચ્ચતે ॥

યો માર્ગિતો વિરચ્યાર્ચં પ્રયુક્તો ભરતાદિભિઃ ॥ ૨૨ ॥

દેવસ્ય પુરત શમોનિયતામ્યુદયપ્રદ ॥

દેશે દેશે જનાના યદ્ રુચ્યા હૃદયરજકમ્ ॥

ગાન ચ વાદન નૃત્ય તદ્ દેશીત્યભિધીયતે ॥ ૨૨ ॥

સંગીતરત્નાવર, પૃ ૬

ગીત વાદ્ય અને નૃત્ય એ ત્રણ સંગીત કહેવાય છે તેમા ગીત બે પ્રવારનુ, માર્ગ અને દેશી, જેને ગ્રહ્યા વગેરેએ ઇછ્યો અને ભરત વગેરેએ શમુની આગળ પ્રયોજ્યો અને જે અવશ્ય અમ્યુદય આપનારો છે, તે માર્ગ. જુદા જુદા દેશોમા લોકોની રુચિને લીધે જે હૃદયરજક બનેલું છે તે ગાન વાદન અને નૃત્ય દેશી કહેવાય છે આગળ ચોથા પ્રવચ્ચાધ્યાયમા પણ આ જ કહે છે

રજક સ્વરસદર્ભો ગીતમિત્યભિધીયતે ॥

ગાન્ધર્વગાનમિત્યસ્ય ભેદદ્વયમુદીરિતમ્ ॥ ૧ ॥

અનાદિસપ્રદાય યદ્ ગન્ધર્વ સપ્રયુજ્યતે ॥

નિયત શ્રેયસો હેતુસ્તદ્ ગાન્ધર્વ જગુર્બુધા ॥ ૨ ॥

યત્તુ વાગ્મેયવારેણ રચિત લક્ષણાન્વિતમ્ ॥

દેશીરાગાદિપુ પ્રોક્ત તદ્ ગાન જનરજનમ્ ॥ ૩ ॥

સંગીતરત્નાવર, ચતુર્થાધ્યાય, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૨૭૧

રજક સ્વરસદર્ભને ગીત કહે છે તેના બે ભેદો હોય છે, ગાન્ધર્વ અને ગાન. ગન્ધર્વોથી પ્રયોજાતુ અનાદિ સપ્રદાયવાલું અને નિશ્ચય શ્રેયના હેતુનૂત જે છે તેને ગાન્ધર્વ કહે છે, અને જે લક્ષણયુક્ત જનરજન કરનારુ ગીત દેશી રાગો વગેરેમા વાગ્મેયકારોએ પ્રયોજેલું હોય તેને ગાન કહે છે ટીકામા કલિલનાય આ ગાન્ધર્વને જ માર્ગ કહે છે અને સ્પષ્ટ કરે છે કે વેદની પેઠે ગાન્ધર્વ સંગીત અપીર્યેય છે અને દેશી પીર્યેય છે તેનો રચનાર વાગ્મેયકાર કહેવાય છે :

વાચ ગેય ચ કુસ્તે ય સ વાગ્મેયવારક ॥

એજન, અધ્યાય ૩, શ્લો ૨, પૃ ૨૪૩

અર્થાત્ ઘાળી અને ગીત ઘણેનો રચનાર તે વાગ્મેયવાર આપણા પ્રેમાનન્દ વગેરે વાગ્મેયવારો હતા અત્યારના ધધિઓ પણ ગીત કરે ત્યારે વાગ્મેયવાર જ ગણાય

આ ઘણામાથી એટલું ફલિત થાય છે કે સસ્વારેલું હસ્તાદી શાસ્ત્રીય સંગીત તે માર્ગ અથવા ગાન્યર્થ અને તે સિવાયની ભિન્નભિન્ન દેશોમા રૂઢ થયેલી જે ગાનની ગતો તે દેશી

ઉપર એવું ગૃહીત કરેલું જણાય છે કે દેશીઓ સર્વે માર્ગનગીત ઉપરથી ભિન્નભિન્ન દેશમા રૂઢ થયેલી તે તે રાગની ગતો છે પણ આ એક શ્રદ્ધાથી ઊભી કરેલી માન્યતા છે સર તો અનેક સ્થાને જે સંગીત પ્રચલિત હોય છે તેમાથી સસ્વારાઈને જ મગીતશાસ્ત્ર રચાય છે પઢિત ઓવારનાય સ્પષ્ટ વહે છે કે "શિષ્ટ સંગીતનું આરમ્ભસ્થાન ઓવસંગીતમા છે . . મારાં ઘણા વર્ષોના અનુભવ અને ચિંતન પછી વધુ છું કે શિષ્ટ સંગીતના મૂળ લોકસંગીતમા રહેલા છે" (નવરાત્ર મહોત્સવ, પાટો, શિષ્ટ સંગીત અને લોકગીત, પૃ ૩૩) આ ગત જ શાસ્ત્રાધિ જણાય છે લોકપ્રચલિત વસ્તુમાથી જ સસ્વારીને અલગ કરેલી વસ્તુ પછી પવિત્ર કે દેવી મનાય છે માપામા આ વ્યાપારનું બીજું ઉદાહરણ મળી રહે છે આપણે સંસ્કૃત માપાને દેવી ગીર્વાણિગરા વહીંએ છીએ. પણ એ લોકમાપાને જ સસ્વારીને રચાયેલી છે સંસ્કૃત શાસ્ત્રનો એ જ અર્થ છે પણ પછી એ જ મૂળભૂત ગણાઈ અને તેમાથી ભિન્નને દેશમ ગણી તેમ અહીં પણ થયું છે અર્થાત્ દેશી ગણાતી ઘણી ગતો શાસ્ત્રીય સંગીતની સામગ્રીરૂપ હશે તે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે, જેમ સંસ્કૃત શાસ્ત્રીમાથી કેટલાક તદ્ભવો થયા છે, તેમ શાસ્ત્રીય રાગોમાથી ભિન્નભિન્ન દેશમા ભિન્નભિન્ન ગતો રૂઢ થઈ હશે અને તે પણ દેશી જ ગણાય આ તો દેશીના માર્ગ સાથેના સવધર્મી વર્ચા થઈ આપણા પ્રયોજન માટે તો આપણે એટલું જ પ્રસ્તુત છે કે દરેક પ્રાતમા, અથવા આપણા પ્રયોજન માટે માપામા, અમુક અમુક ગતો કે ઢાલો રૂઢ થયા હોય છે, જેમા સાહિત્ય લેખાય છે, અને એવા ઢાલોમા લેખેલા સાહિત્યના ગીતપ્રવારને દેશી વહે છે

પણ સંગીત એ દેશીના સ્વરૂપની એક જ વાજુ છે એની બીજી વાજુ તે પદરચના છે એ દેશી ગતમા રચાયેલું સાહિત્ય પાછું પદરચના પણ હોવું જોઈએ અને એમ હોવાથી દેશીને પિંગલગત સ્વરૂપ પણ હોય છે આ રીતે દેશી એ અમુક અમુક રૂઢ સ્વર રચનામા ગવાતી રૂઢ પદરચના છે

આ દેશીઓ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમા દેશી, ઢાલ, પદ, ગરબી, ઝુટક એમ અનેક નામે ઓળખાય છે પ્રાચીન ગુજરાતી છંદોના ટમા પ્રકરણમા

વતાવ્યું છે કે ત્રુટકનો ઢાઢમા સમાવેશ થાય છે અને ઢાઢો દેશીઓ તરીકે પણ ઓળખાય છે એવી જ રીતે ગરવીઓ પહેલા પદ તરીકે ઓળખાતી અને પદો દેશીઓ પણ કહેવાતા આવી રીતે આ વધા પ્રકારોનો સમાવેશ દેશી શબ્દમાં થઈ શકે એનું છે છતાં આ વિશાળ વર્ગને માટે હું દેશી અને પદ એવું સંયુક્ત મથાળું દર્શાવું છું, તેનું કારણ એ છે કે પદ શબ્દ અત્યારે વધારે વિસ્તૃત અર્થમાં વપરાય છે, અને તે વિસ્તૃત અર્થની પથરચનાનું સ્થાન પણ અહીં જ છે. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં, હું કહી ગયો તેમ, પદ શબ્દ દેશીનો પર્યાય હતો પણ અત્યારે દેશ્ય રાગના અગિયારાં વિનાનું કોઈ ગેય કાવ્ય હોય તેને પણ પદ કહે છે પદ શબ્દ અહીં તેના મૂળ વિશાળ અર્થમાં વપરાય છે પદ એટલે ગેય પથરચના અને એ જ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય છે એ દ્રષ્ટ છે પથરચના ન હોય એવા ગીતો માન ગીત કહેવાવા જોઈએ, જેના દાખલા હું પ્રકરણ ૯ માં આપી ગયો છું (પૃ ૩૫૦-૫૩).

છદોનાં બે મુખ્ય વિભાગો, સંસ્કૃત વૃત્તો અને જાતિછદો ત્રીજા સહ્યામેલ છદોનો મેં અતે જાતિછદોમાં જ સમાવેશ કર્યો છે તે ઉપરાંત દેશી અને પદોને પણ મેં એ સ્વતંત્ર પ્રકાર ગણેલો છે પણ જાતિછદો અને દેશી અને પદો વચ્ચે પણ કોઈ મૂળગત ભેદ નથી એટલું જ નહીં વધુ જ સરસાપણું છે વતેનાં મેલનો પાયો સધિઓનાં આવતંતો છે વત્તે વચ્ચે જે વાઈ ભેદ છે તે એ છે કે દેશીઓ અને પદોમાં ગેયતા વધારે આગળ પડતી છે આને લીધે વત્તે વચ્ચે જે મુખ્ય મુખ્ય તફાવતો નિષ્પન્ન થાય છે તે નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય

જાતિછદોમાં સામાન્ય રીતે કાલમાત્રાઓ, લઘુ બરાબર એક માત્રા અને ગુરુ બરાબર બે માત્રા એ ધોરણે પુરાતી હતી કયાક કયાક પ્લુતિ આવતી તો એ પ્લુતિની માત્રાસહ્યા અને છદમાં તેનું સ્થાન નિયત હતા આ ધોરણ દેશીઓમાં શિથિલ થાય છે અને જાતિછદોમાં જે છૂટી છવાઈ નિયત છૂટો હતો તે વધી અતન્ત્ર રીતે અહીં ભોગવાય છે એ અતન્ત્રતાની પણ એટલી સામાન્ય મર્યાદા છે, કે અક્ષરવિન્યાસમાંથી સધિઓ પ્રતીત થવા જોઈએ એમ ન થાય ત્યારે કૃતિ પિંગલ બહાર જાય

આ કૃતિઓ ગેયતાપ્રવાન હોવાથી ઘણી જગાએ પિંગલના સધિઓની વચ્ચે આજ્ઞા સંગીતના સધિઓ આવે છે આપણે દિંડીમાં જોયું કે તેની પક્તિમાં પ્રયમ દાલ આવી પછી દાદાદા આવે છે જાતિછદોમાં આ પટ્કલનું સ્થાન નિયત હતું તે દેશીઓમાં અનિયત થાય છે, અને કેટલીક તો આજ્ઞા દેશીઓ પટ્કલના જ અક્ષરવિન્યાસવાળી હોય છે

ઉપરના બન્ને લક્ષણો દાખલાથી તરત સ્પષ્ટ થશે પહેલા એક લોક-ગીતની ગરબી ઉતારુ છું

નદ એક સમે ગાય ગોતવા ગયા જો;
જતા જાણીને શ્યામ સાથે ધયા જો
મેઘ વરસે વરસે ને મેઘની શઢી જો,
દિવસ આયમ્યો ને સાજ તો સ્હેજે પડી જો
નદ વહે છે કે શો ઉપા લીજિયે જો
શરી કૃષ્ણ સઘાતે નવ લીજિયે જો

સામઢેલું

પઠનથી જણાશે કે આ દાલના આવર્તનોવાઢી ગરબી છે તેમા પ્રથમ દાલ આવી પછી એક દાદાદા આવે છે — દિંડીની પેઢે ત્રીજી પક્તિમા ‘જાણીને’ ઘોથીમા ‘વરસે વર’ તે જ પ્રમાણે પાત્રમીમા ‘વહે છે કે’ અને છેલ્લીમા ‘કૃષ્ણ સ’ દાદાદા છે અને ગાગા છે તે ગા ~ ગા ~ થઈ કુલ આઠ આવર્તનો થાય છે અને છતાં આ શુદ્ધ મહીદીપ નવી આમા પ્રથમ દાલ નિસ્તાલ જઈ, પછીથી તાલ સાથે પટકલો શરૂ થાય છે તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણ થાય :

દાલ] દાદાદા, દાલ દાલ, દાલ ~ ગા ~ , ગા ~

દાલ,]

અત્ય ગા ~ પછીની પક્તિના દાલ સાથે જોજઈ એક પટકલ રચે, અને એ રીતે આ ચાર પટકલની રચના છે તેમા કયાક કયાક દાલની જગા એવ ગુરુ જ પૂરે છે, જેમ કે

જતા જાણીને શ્યામ સા ~ થયે યા ~ જો ~   તેમ જ
નદ વહે છે કે શો ~ ઉપા લીજિયે ~ જો ~

ઉપલી લીટીમા ‘સા’ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે નીચલીમા ‘શો’ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે એવી જ રીતે કેટલીક જગાએ ત્રણને ગુરુ ને કેટલીક જગાએ ગુરુને ત્રણ થવું પડે છે

દિવસ] આયમ્યો ને, સાજ તો સ્હે, જે પડી ~ , જો ~ .
અહીં ‘ને’ અને ‘તો’ ત્રણ થાય છે અને

શરી] કૃષ્ણ સ, ધાતે નવ, લીજિયે ~ , જો ~

એમા ‘ણ’ અને ‘વ’ બન્ને ત્રણને ગુરુ થવા પડે છે. આ છૂટો જાતિલક્ષણો હતો જ, પણ અહીં વધારે સઘ્યામા આવે છે અત્ય પ્લુનોને નિપત સ્થાન છે, તે

જાતિછદોનુ જ લક્ષણ છે, પણ પક્તિ વચ્ચે આવેલા 'સા' અને 'શો' એ પ્લુતોને નિયત સ્થાન નથી પણ આ અનિયમ છતાં પક્તિ વાચતા તરત જ ત્રિવલો જીભે ચડે છે એટલે આ લોકગીત પદ્યરચના પણ છે જ

બાલ જોડકણા અને ધૂનો પણ ગાન અને તાલ સાથે અર્ધગીતમા ગવાય છે અને તેવી રચનાઓ પણ દેશીઓ જેવી છૂટી ભોગવે છે.

રા ૭મ, લદમણ, જા ૭નવી — ,

જે બો,લોહનુ, મા ૭નવી — ,

'રા' ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે એક તાલ જોડકણ આ છૂટના સ્વરૂપો અને બહુલતા બતાવવા નીચે ઉતારું છું

એક કોઠામા, ચતરી કોઠા,

તેમા રમે, નાના મોટા,

નાને મોટે, નાણી ગોઢી,

ભાગી રે હર,ણાની ટોઢી,

હરેણ સા ૭ય, હેરાફેરા

ભાગ્યા રે દિ,લ્હીના ડેરા

દિલ્હી ઊપર, આ ૭ણ મા ૭ણ,

ભાગી રે સો,નાની મા ૭ણ,

મા ૭ણ ઊપર, મો-તી-

વીવી આવે રો-તી-

બિબીનાં હાંધમા, ધો-બો-

ફોડ મિયાનો, હો-કો-

હોવાના બે, કા ૭ચલા-

સોનાના બે, મા ૭છલા— ,

આટલી ઘંધી છૂટ છતાં પઠનના પ્રવાહમા માત્રાના ઉચ્ચારણમા વચાસ મૂલ નથી આવતી. ચાલકો પણ એ બોલી શકે છે, એ બતાવે છે કે તે તે પદ્ય-રચનામા આવી આવી છૂટો બહુ સ્વાભાવિક રીતે ગોઠવાઈ જાય છે અને ભાષાની એક પ્રકારની લવચિકતા કહી શકાય અને કુશલ કવિ તેનો સુદર ઉપયોગ કરી શકે છે જેમ કે દયારામની ડાળલીલાની ગરવી

મારગ મૂકોની વહુ છું ક્હાના વચારની જો

મને રોકી રાખી છે કોણ વારની જો

મારે માથે મટૂકી મહીતણી તપે જો
મેઢા ઘીત્યા પછી ગોરત માર નહીં જાવે જો.

દયારામરસમુદા, પૃ ૩૪

આ ગરવી આગલ આપેલી લોવગીતની ગરવી 'નદ એક સમે' એ જ ઢાઢની છે.
ઢાલ] ઢાઢાઢા; ઢાલ ઢાલ; ઢાલ મા ~ મા ~ તેમા આગલ જતા નીચેની વે
પક્તિઓ આવે છે:

આધા રહો અડશો મા ગિરધારિ ઘેલા મા ઘસો જો
જે કાઈ માઢો છો તે અર્થ નહે સરે કશો જો.
ત્રિવલોમા તે નીચે પ્રમાણે ગવાય છે

ઑઑઑ રહો] અડશો મા ગિર; ધારિ ઘેલા, મા ઘસો ~, જો ~
જે કાઈ;] માઢો છો તે; અર્થ નહે સ; રે કશો ~, જો ~

લઘુના ચિન્હો ઉપરથી જનારો કે વેટલા ઘણા ગુરુઓને લઘુ કરવા પડે છે.
વીજી પક્તિમા 'વાઈ' એક ગુરુ ઘોળાય છે અહીં કવિએ 'આધા રહો અડશો
મા' એ માવ વતાવવા ગુરુઓને લઘુ કર્યા છે, ગુરુઓને દવાથી લઘુ કરવાથી
તેના પ્રત્યાઘાતનો ધક્કો અનુભવાય છે અને એ અર્થને પોષે છે પણ અણપડ
રચનારને હાથે આ છૂટથી રચનામા કેવલ કુરુપતા આવે છે એ પણ સાચુ
છે અને આવી છૂટ સ્વચ્છદથી વપરાય તો અતે સધિઓ ઓઢલાય પણ નહીં,
અને રચનાની છાદસતા જ નાશ પામે. ઘઢી અને લીધે જ માપાનો જોઢળીમા
અતપ્રતા પણ આવે

આપણે ઝોયુ કે દેશીઓ પદોમા સગીતનુ પ્રાધાન્ય હોય છે આથી
સગીતના કેટલાક લક્ષણો પદરચનામા ડતરી આવે છે તેમા સૌથી મહત્ત્વનુ
એ છે કે સગીતમા સ્થાયી અને આતરો એવા વે માગ હોય છે તેમાના સ્થાયીને
મઢતો અવવા ઇના ઉપરથી ડતરી અવેલો ધ્રુવ કે ટેક એવો એક માગ
કેટલીક દેશીઓમા કે પદોમા હોય છે. સ્થાયી, આતરા પછી ફરી ઢાર ગાવાનો
હોય છે, અને આતરા વિમાગ ફરી ઢાર આવે તો તેની પછી ફરી ઢાર ગાવાનો
હોય છે, તેમ ધ્રુવ દરેક ઢડીએ ઢડીએ ફરી ઢાર ગાવાનો હોય છે પદ કે
દેશીમા માત્ર ધ્રુવ વે ટેકનો જ નિર્દેશ ઢરેલો હોય છે, આતરાનો નિર્દેશ હોનો
નથી, પણ એ આતરાની અનેક પક્તિઓથી જ પદરચનાનુ મુસ્સ કાઢુ અપાય
છે અને તેને જ ઢડી ગણવામા આવે છે ૧મા પ્રવરણમા આપેલા 'સદ્ગુરુ'
પદમા પ્રથમ વે પક્તિઓ સ્થાયી વે ધ્રુવની છે, અને પછીની ૧થી ૪ સસ્વા
આપેલી ઢડીઓ દરેક આતરો છે, જેની પછી ધ્રુવપક્તિ ફરી ફરીને ઘોળાય

કડવું ૧મું—રાગ સટ

મૂક્યા પિંડારિયા પ્રેરી, રાધાને, લીધી ઘેરી,
 હૃદેમા રોશ આળો, બોલ્યા પછે ચક્રપાળી ૧
 લટકે પાગ માડે, પોતાની હઠ ન છાડે,
 એની જો હઠ મૂકાવું, તો દાણી નામ કહાવું ૭
 વઢતા વાય જો વહાણું સહુને વાજ આણું
 પ્રભુનો રોશ જાણી, રાધાજી બોલ્યા વાણી ૮

૪૮ કા દો ૧, પૃ ૧૦૯-૧૦

કડવું ૧૨મું રાગ સટ

કુળ્ળ ધૂતારી ધૂમટા વાઢી રે, આજ્યા વિના આસઢી કાઢી રે;
 જાઓ વપા આપ્યા પાસી રે, રાધાને રોકી રાસી રે
 વઢતા વાયે વહાણું રે, સહુએને વાજ આણું રે—ટેવ

ઝૂચી ને અલગેલડી રે, મુલ્લ ઘણું ગુમાન,
 જોવનિયાનું જોર જણાવે, હું ડતારું અભિમાન ધૂ આ

એજન, પૃ ૧૧૧

૧મા કડવાની વઢી જે રીતે ગવાય છે તે જ રીતે ૧૨મા કડવાની
 ટેક પક્તિઓ ગવાય છે ટેવ પક્તિઓમા માત્ર એવ રે વધારે છે તે
 પદ્યરચનામા કે સંગીતમા કસો તફાવત નથી કરતો વધી પક્તિઓ દાદાદા
 એવા પદ્મલ સઘિની છે

દા] તા-પ- , ડારિયા; પ્રેરી- , --
 દા] દા દાદા; દાદાદા, દાદાદા; દાદા
 રા,]ધાને- , લી-ધી, ઘેરી- , --
 દા]દાદા દા, દા દાદા, દાદાદા, દા દા
 હ]દેમા- , રો-શ, આળી- , --
 દા]દાદાદા, દાદાદા, દા દા દા,
 ઘો]ન્યા પ છે, ચ-ક્ર, પાળી-; --
 દા]દા દા દા, દાદાદા,

પક્તિનો પહેલો અક્ષર છોડીને પટ્કલનો તાલ શરૂ થાય છે અને ત્રીજા પટ્કલનો છેલ્લો અક્ષર એ પટ્કલને પૂરૂ કર્યા પછી આગલ ચાર માયા પૂરે છે, જે પછીની પક્તિના પહેલા નિસ્તાલ અક્ષરને મેલવી દઈ આસુ પટ્કલ પૂરૂ કરે છે એમ આસી પક્તિ ચાર પટ્કલની બને છે, જે પ્રાસયી અને અત્ય સધિયી પછીની પક્તિ સાથે જોડાયેલી હોય છે ૧૨મા કઢવાની પળ ધ્રુવની પક્તિઓનો આ જ ન્યાસ છે

ધૂ] તારી- , ધૂમટા, વાઢી- , રે-
 દા] દાદાદા, દાદાદા, દાદા દા, દાદા
 આ]ગ્યા વિના, આસઢી, વાઢી- , રે-
 દા]દા દાદા, દાદાદા, દાદા દા, દાદા

વે પક્તિઓ વસ ઘસે હવે આ પછીનો આતરો લઈએ નીચે દાદાદા નથી લખતો

ઝૂંચી- , ને અલ, વે-લ , ડીરે- , મુલ ધ, ણુગુ- , મા- , --, --, --, --
 જોવનિ, યાનુ- , જોર જ, ણાનેહુ,
 ઝૂંતા- , હ અભિ, માન ધૂ, તારી- ,
 ધૂમટા, વાઢી- , રે-આ, ગ્યા વિના,
 આસઢી, વાઢી- , રે--

આ ગરવી ધણા સમઢી હશે તેમા આતરાયી, સગીત તાર સ્વરો તરફ જાય છે, અને પછી નીચે ઝૂંતરી ટેકને પવડી લઈ એક આઢી અનવ પાસાં-વાઢી સગીત આકૃતિ રચે છે કેવલ સગીતકૃતિનોમા સ્થાયી અને આતરાનો આવો જ સવધ હોય છે ધ્રુવ અને આતરામા એકની એક જ સગીત આકૃતિનુ આવર્તન થાય, એને પદરચનામાયી દેસી કરવાની પિંગલકૃત સાદામા સાદી યુક્તિ ગણવી જોઈએ

વિગલની ધ્રુવોમા બીજી પળ કેટલીક સાસિયતો છે. વેટલીક ધ્રુવોની સગીતની સ્વતત્ર એકમો બનતી જ નથી, એ આહી પક્તિને વઢીને જ રહી શકે છે, અને પક્તિ અને ધ્રુવ યન્ત્રે મેળા મઢીને જ એવ આવૃત્તિ રચી શકે છે દેશીઓમા ઘણી ધ્રુવો આવી જ છે અને આપણે ધ્રુવલડ કહીશુ. જેમ કે

જગતનુ સુલ સાકલ્લનુ છે પાળી રે, જાળી લે

વળશી જાતા વાર નહીં સત વાળી રે, જાળી લે

વૃ વા દો ૧, પૃ. ૭૨૧

આહી પક્તિ પ્લુતિ સહિત ૩૨ માનની રચના છે અને દરેક પક્તિને અતે 'રે-જાળી લે-' વાર માનનો ધ્રુવલડ આવે છે એ ધ્રુવલડનુ સ્વતત્ર અસ્તિત્વ નથી, માપા અને અર્થની દૃષ્ટિએ નથી પણ અહીં પ્રસ્તુત એ છે કે સગીતની દૃષ્ટિએ પણ એનુ સ્વતત્ર અસ્તિત્વ નથી કયાક આવા ધ્રુવલડો, એકો અને બેકો, પક્તિઓમા જુદા જુદા આવે છે, તેને આપણે બેવડા ધ્રુવલડો કહીશુ.

કારતક માસે કેમ ગયા છો મૂકી રે રસિયાજી !

પ્રાણજીવનપ્રભુ ! શી વાતે હુ ચૂકી રે રગ રસિયાજી.

ચૂકી છુ પણ દાસીદોષ સમાવો રે રસિયાજી

મારા સમ, જો મનમા કાર્ક લાવો રે રગ રસિયાજી.

દયારામરસસુધા, પૃ ૧૦૩

અને પછી વધી પક્તિઓમા એ ધ્રુવલડો જ વારાફરતી આવ્યા કરે છે અહીં પહેલીમા 'રે રસિયાજી' અને બીજીમા 'રે રગ રસિયાજી' બેવડા ધ્રુવલડો છે.

સગીતના એવમમા ધ્રુવલડ કયા મૂકવો કેવલો મૂકવો એ કવિની વિવક્ષા ઉપર આધાર રાલે છે

ચદ્રમાગા ને ચદ્રાવલ્લી રે લોલ,

ચપક લતા છે ચારુરૂપ, વ્રજવાસણી રે લોલ,

તાલ્લી દેતા વાગે શાશ્વર જૂમલા રે લોલ

લલિતા, વિશાસા, વ્રજમગલ્લા રે લોલ,

માધવી ને માલતી અનૂપ વ્રજવાસણી રે લોલ,

તાલ્લી દેતા વાગે શાશ્વર જૂમલા રે લોલ

દયારામરસસુધા, પૃ. ૨૧

અહીં દયારામે બીજી પક્તિમા 'વ્રજવાસણી રે લોલ' એટલો ધ્રુવલડ, અને તે પછીની ત્રીજી પક્તિ આહી ધ્રુવની મૂકી છે અર્થાત્ ત્રણ પક્તિની વઢીમા થોડ પક્તિ ધ્રુવની છે

ધ્રુવસહના ટૂકામા ટૂકા સ્વરૂપોમા વ્યવચિત્ત્વ એક જ અક્ષરના મઢે છે
જેમ કે

આજ મને આનંદ વાઘ્યો અતિ ઘણો મા !

ગાયા ગરવા છંદ બહુચર માતૃત્ત્વો મા !

વૃ૦ કા૦ દો૦ ૨, પૃ ૬૮૭

અહીં 'મા' એ એવાદાર ધ્રુવસહ છે ધ્રુવસહ પક્તિમા અમુક જ જગાએ આવે
એવો કોઈ નિયમ નથી તે અતે આવે તેમ આદિમા પણ આવે, મધ્યમા પણ
આવે અલબત્ત એ જ્યાં આવે ત્યાં સંગીતની દૃષ્ટિએ શોભવો જોઈએ ઉપરના
દાસલામા ધ્રુવસહ પક્તિને અતે છે પણ

પરમેશ્વરીને પાયે પડી હો બહુચરી, વહુ કઢીજુગના કર્મ,

અવલ નથી કાઈ એવડી હો બહુચરી, શક્તિ રાજજો રામં

વૃ૦ વા૦ દો૦ ૧, પૃ ૬૮૯

અહીં 'હો બહુચરી' એ ધ્રુવસહ પક્તિની મધ્યમા છે અને

સાહેલડી હે ! સ્મૂં વહિયે વારોવાર જાણો છો મુજ માન-વાતડી હો લાલ

સાહેલડી હે ! કરુણાની નજરે બોલાવ, તો ટઢે મુજ મન ભ્રાતડી હો લાલ

આનંદકાવ્યમહોદધિ, ૧, પૃ ૧૨૮

અહીં ધ્રુવસહો આદિ અને અત એમ વચ્ચે સ્થાને જુદા જુદા છે આદિમા
'સાહેલડી હે' અને અતે 'હો લાલ' એમ છે કોઈ કોઈ વાર પક્તિનો અત
વેવડાય છે ત્યારે પણ ધ્રુવ જેવી અસર થાય છે પહેલા એક સાદા ધ્રુવસહ-
વાળો દાસલો લઈએ

લાલજી વારતક મહિને રથ જાદવરાયે સેડિયો હો લાલ

ઘેલા આવજો મહારાજ !

લાલજી ચાસડિયેયી રઢધાસડધા પણ ઘણી સમા હો લાલ

ઘેલા આવજો મહારાજ !

અહીં 'ઘેલા આવજો મહારાજ' એ ધ્રુવસહ છે નીચેનો ઢાઢ ઉપર જેવો છે,
જો કે ઉપરની પટકલની ઇટલે વિલયિત અને નીચેની ઢાઢ દ્રુત ચતુષ્કલ
છે ઇટલો ફેર છે

દેસી કામિની દોમ કે કામે વ્યાપિયો રે

કે કામે વ્યાપિયો રે

ઘઢી ઘણો ઘનલોમ કે વાઘ્યો પાપિયો રે

કે વાઘ્યો પાપિયો રે

અહીં કોઈ એક જ સ્તંભ ફરી ફરીને આવતો નથી પણ પક્તિનો જ અમુક ભાગ વેવડાય છે તેથી ધ્રુવ જેવી જ અસર થાય છે છતાં આને ધ્રુવ ન કહેવી જોઈએ એને એક પક્તિ દોઢવાની સ્થાસ ભગી ગણવી જોઈએ

આ જ જગાએ પણ નોંધ લઈએ કે દેશીઓ અને પદોમા રે, જો, લોલ, લો, જી, હોજી, કે, રેકે, જેવા તાનપૂરકોનો છૂટથી વપરાટ થાય છે આમાના કેટલાકનો વાઈ અર્થ થતો હશે પણ અત્યારે તો એ સર્વ પૂરક તરીકે જ આવે છે પણ તે સિવાય તેની છદ વિશેની કેટલીક સ્થાસ અસર છે તે જોવા જેવી છે આવા તાનપૂરકો પક્તિને અતે આવે ત્યારે અતના ઘોતવ બને છે પક્તિની મધ્યમા તે ગમે ત્યાં કેવળ માત્રા પૂરવા આવે છે, ત્યારે છદ સાથે એને વશો સંબંધ હોતો નથી, પણ એ કોઈ કોઈ વાર દેશીની પક્તિમા અમુક નિયત સ્થાને આવે છે ત્યારે તેના સ્થાનથી ત્યાં શબ્દાન્ત યતિ થઈ છદની એક ભગી બને છે હમણાં ઉપર જ આપણે ‘દેસી કામિની૦’ દેશી જોઈ તેમા ‘કે’ અને ‘રે’ બને છદમા અમુક સ્થાને આવે છે, અને બને એ જગાએ પક્તિમા શબ્દાન્ત યતિનું કામ કરે છે પણ આ કરતા પણ વિશેષ સૂચીથી એ પક્તિની અદર પ્લુત બની છદનો વિચિત્ર ભગીઓ રહે છે હું દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરું મીરાબાઈનું ગીત —

મુલ્લડાની માયા લાગી રે મોહન પ્યારા

એક પક્તિ વસ થશે આ સપ્તકલ રચના છે અને તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.

મુલ્લડાની, માયા લાગી, રે— મો, હન પ્યારા,
લડાડાડા, લ ડાડાડા, લડાડાડા, લડાડાડા,

અહીં ‘રે’ ની પહેલા ચરણનું ઓંચ આવે છે, બે સપ્તકલો પૂરા થાય છે, અને પછી આવતા ‘રે’ ને લીધે ત્યાં શબ્દાન્ત યતિ આવે છે—પણ વિશેષ એ છે કે એ ‘રે’ સપ્તકલની પાંચ માત્રાઓ પૂરે છે અને તેથી પછીના શબ્દનો પહેલો અક્ષર બે માત્રાને સ્થાને આવે છે અર્થાત્ છેલ્લા સપ્તકલનો પહેલો દ્વિમાત્રક અક્ષર ‘રે’ સાથે મળીને સપ્તકલ રહે છે, અને ત્યાં જો એકથી વધારે અક્ષરો શબ્દ હોય (અને ઘણી વાર એમ જ બને છે, જેમ અહીં બન્યું છે) તો એ શબ્દના વીજા અક્ષર ઉપર પછી એ સપ્તકલના તાર પડે અર્થાત્ એ જ શબ્દ બે સપ્તકલો વચ્ચે વહેંચાય આ વધારી એક ઘણી સુંદર ભગી રચાય છે ગીતોનો આવો આલો એક પ્રવાહ બતાવી શકાય જે અર્વાચીન યુગ સુધી ચાલેલો છે

છે ત્યારે પટ્કલ બને છે उदाहरण માટે હુ પ્રથમ નરસિંહરાવની એક ચોપાઈ લઉ છુ ચોપાઈની પક્તિઓ ઉતારતા જ સાથે સાથે અલ્પવિરામથી ચતુષ્કલો છૂટા પાડુ છુ

જાતુ, એ ઋષિ, જનને, યાચ,
 ઔપધ, કહ તુજ, બાઝક, કાજ,
 એહ સુ,ળી વા,લે તુજ, પાસ,
 આવી, હુ ઘરી, મ્હોટી, આશ

બુદ્ધચરિત, પૃ ૨૫

ત્રિતાલી ચોપાઈ પટ્કલ રચના છે અને ઉપરની ચોપાઈ એમા ગવાતા તેના અક્ષરોનો વિન્યાસ નીચે પ્રમાણેના પટ્કલોમા થાય છે.

જાતુ] એ ઋષિ, જનને —, યાચ —, —
 દાદા] દાદાદા દાદાદા, દાદાદા, દા
 ઔપધ] કહ તુજ, બાઝક, કાજ —, —
 દાદા] દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દા
 એહસુ] ણીકા —, લેતુજ, પાસ —, —
 દાદા] દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દા
 આવી] હુ ઘરિ, મ્હોટી —, આશ —, —
 દાદા] દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દા

પહેલી ચાર માત્રાઓ નિસ્તાલ જઈ, પછી પ્રથમ માત્રા પર તાલ સાથે પટ્કલો શરુ થાય છે ત્રણ પટ્કલો પૂરા થયા પછી એક કાલમાત્રાદ્વિક વધે છે તે પછીની પક્તિનો પ્રથમ ચાર માત્રાઓ લઈને આશુ પટ્કલ બની રહે છે એમ આ રચના ચાર પટ્કલની છે હવે આ કાલમાત્રાના પટ્કલો અક્ષરોથી પૂરવાની પ્રક્રિયામા આવુ બને છે કે ચોપાઈનુ પહેલુ ચતુષ્કલ નિસ્તાલ ચતુષ્કલ પૂરે છે, અને પછીના અક્ષર-ચતુષ્કલો કાલમાત્રાના પટ્કલોને પૂરે છે ચોપાઈના ત્રિકલનો છેલ્લો અક્ષર પ્લુત બની એ પટ્કલને પૂરવા ઉપરાંત પછીનુ દ્વિકલ પણ પૂરે છે, ચોપાઈનો એ લઘુ છ માત્રાનો પ્લુત બન છે ચતુષ્કલોમા ગાગા હોય તો તે ગાગા — બને છે, જેમકે 'મ્હોટી' 'ળીકા', ગાલલ હોય તો તેનો દરેક લઘુ ગુરુ બની ગાગાગા બને છે જેમકે 'હુ ઘરિ' 'બાઝક' 'એ ઋષિ', લલગા હોય તો પહેલા બે લઘુ લઘુ જ રહી દ્વિકલ પૂરે છે અને છેલ્લો ગુરુ ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે, જેમકે 'જનને', ચતુષ્કલ સર્વલઘુ હોય તો તેના પ્રથમ બે લઘુ લઘુ જ રહી, પહેલા દ્વિકલને પૂરે છે, અને પછીનો દરેક લઘુ ગુરુ બને છે જેમકે 'કહ તુજ' પણ ચોપાઈમા ચતુષ્કલોની જગાએ લદાગાલદા કે દાલગાલદા આવે છે

ત્યારે માપાને અનુકૂળ હોય એ રીતે કાલમાત્રાઓ પુરાય છે. અને ચતુષ્કલ રચનામાં લગાલ અહીં પણ વિશેષ વર્ચા વિના રહેતો નથી. શામળની પક્તિઓ નીચે ઉતારું છું તે ઉપરથી એ જણાશે.

સિપ્પુર, નામે, સુદર, ગામ,
નારસિંહ રા; જાનુ, નામ,
વસે એવ શ્રા; હ્રમ્મ મ્હા, મતી,
પતિવ્ર,તા તે,ને ઘેર, સતી.

આનાં પદ્ધતો નીચે પ્રમાણે પુરાશે.

સિપ્પુર]	નામે —,	મુ'દર,	ગામ —,	—
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા,	દા
નાર]	સિંહ રા,	જાનૂ—,	નામ —,	—
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા,	દા
વસે]	એક શ્રા,	હ્રમ્મ મ્હા —,	મતી —,	—
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા,	દા
પતિવ્ર]	તાતે —,	ને ઘેર,	સતી —,	—
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા,	દા

મૂળના લાલગાલદા કે લદાગાલદા સંધિઓ સિવાયના બધા જ સંધિઓ એના એ જ રહ્યા છે, અને આપણે આગળ જોઈ ગયા તે જ યોજના પ્રમાણે અક્ષરો કાલમાત્રાને પૂરે છે. 'નારસિંહરા'ને બદલે 'અચલસિંહરા' હોત તો 'અચ' લઘુ જ રહી વાકીનો લઘુ લ ગુરુ બની ત્યાં ચારમાત્રાનો યાત

અર્થાત્ લલલલનુ લલગા—વગત અને તેમ જ એ 'અચલ' ગાલલ પણ બની શકે. 'પતિવ્ર, તાતે—' એ પદ્ધતો ઉચ્ચારમાં સુંદર લાગતા નથી. તેનું કારણ અહીં શબ્દ-ભંગ કુરૂપ થાય છે તે છે, અને કઈક અશે 'પતિવ્ર' જગણ છે એ પણ છે. એને પતી] વ્રતાતે, નેઘેર', એમ કરીને સુધારી શકીએ. એમ સુધારવાની સગવડ છે કારણ કે 'તાતે' પછી એક દ્વિકલ અનક્ષર રહેલું હતું તે પુરાઈને, 'નેઘેર' ચતુષ્કલ અવિશિષ્ટ રહી શકે છે; પણ એમ દર વક્તા ન પણ બને. લાલગાલ તરીકે

ઝનાઢે ઝઢા જઢ જાય
નદી સરોવર જઢ સૂવાય

એ પક્તિઓમાં પક્તિ બીજીમાં 'નદીસ રોવેર' એમ જ કરવું પડે છે. 'નદીસ' લગાલ સુદર નથી પણ પહેલું ચતુષ્કલ 'નદી' કરીએ તો પછી 'સરોવર'

શબ્દ પછીના પદ્મલ માટે અગવડ ભરેલો નીચકે છે, જો જે એ પણ 'સરોવર' એમ વરીને ચલાવી શકાય વચન એ છે જે કોઈ વાર ચતુષ્વલોને પદ્મલોમા વહેંચતા શબ્દભગ સરક ધ્યાન આપવું પડે છે. ચતુષ્વલ કરતા પદ્મલ રચના વિલયિત હોવાથી શબ્દભગ વધારે મુશ્કેલી લાગે છે એમ હું માનું છું.

અક્ષરચતુષ્વલો પદ્મલોમા પડતા માતાનો અવવાન વધે છે અને તેથી કોઈ કોઈ વાર કવિ એ અવવાનો અક્ષરમાત્રાથી અથવા કોઈ તાનપૂરકથી પણ પૂરે છે અને ત્યારે એ ત્રિતાલી ચોપાઈ, માત્રામેલચાપાઈના ચતુષ્વલોમાં સમાવી શકાય નહીં નરસિંહરાવનો નોતેની પચાસો ત્રિતાલી ચોપાઈનો છે :

એવું રાણીનું સૌંદર્યપૂર, એવો પ્રેમ એનો ભરપૂર

એવું] રાણીનું સૌંદર્ય પૂર — —

દાદા] દાદાદા દાદાદા દાદાદા દા

એવો] પ્રેમ એ નોતર પૂર — —

દાદા] દાદા દા દાદાદા દાદાદા દા

ત્રિતાલી ચોપાઈમા શબ્દો ઘસાવર વેસો રહે છે પણ અહીંના પદ્મલ સધિઓ 'રાણીનું' 'સૌંદર્ય' 'પ્રેમ એ' ચતુષ્વલોમા ઠાસીને ભરતાં શબ્દોચ્ચાર કઠોર થાય છે

એવું, રાણીનું, સૌંદર્ય, પૂર,

એવો, પ્રેમ એનો ભરપૂર

કર્ણકઠોર લાગે છે, અને છતાં આ પદ્મલ રચના પણ રહે છે ચોપાઈ, અને એને ચોપાઈ ગણવામા એ સગવડ પણ છે

આ ચોપાઈની પેઠે જ ચંદ્રાવળા પણ પદ્મલ તાલમા ગવાય છે — તેની રચના આવી ચતુષ્વલની છે છતાં આ ચતુષ્વલ ચોપાઈ સપ્તકલમા પણ ઠતરી શકે છે, અને ત્યારે પણ મૂઝા ચતુષ્વલો જ વિશેષ માત્રાઓ લઈ સપ્તવલો રચે છે

મૂઝા ચતુષ્વલ, તેનો પદ્મલ, અને સપ્તવલ વિસ્તાર સહેલાઈથી સરલાવી શકાય માટે એ જુદો જ પવિત રહ્યો પ્રણયની ઉત્થાપનિવા નીચે આપું છું :

ચાત્યો, શ્યામ રજનિમા, ચાત્યો

માર્ગ, જ્યોતિ અનુપનો, શાત્યો

ષટ્પલ :

ચાલ્યો] શ્યામર; જનિમાં - ; ચાલ્યો - ; -
 દાદા] દાદાદા; દાદાદા, દાદાદા;
 માર્ગ;] જ્યોતિષ; નુપનો -; શાલ્યો -; -
 દાદા;] દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા;

સપ્તકલ :

ચાલ્યો] શ્યામર; જનિમા -; ચાલ્યો -; -
 દાદા] દાલ દાદા; દાલ દાદા; દાલ દાદા; દાલ
 માર્ગ] જ્યોતિષ; નુપનો -; શાલ્યો -; -
 દાદા] દાલ દાદા; દાલદાદા; દાલદાદા; દાલ

અહીં સપ્તકલનો વિસ્તાર ષટ્કલ વિસ્તારને બહુ જે મળતો છે ષટ્પલો ચાલુ થાય છે, ત્યાંથી ષટ્પલનું પહેલું દિવલ અહીં ત્રિકલ બને છે એટલો જ ફેર પડે છે ષટ્કલના વાકીના બે દિવલો એમ ને એમ રહે છે ચતુષ્કલોની સાથે સરસાદીને ચોલવું હોય તો એમ કેહવાય કે જ્યાંથી સપ્તકલો શરૂ થાય ત્યાં દરેક ચતુષ્કલની પહેલી દિવલ ત્રિકલ બને છે, અને બીજી દિવલ ચતુષ્કલ બને છે

ચોપાઈની પેઠે દોહરો પણ ષટ્પલમા અને સપ્તકલમા ગવાય છે, અને ત્યારે મૂઢ ચતુષ્કલોની વિસ્તાર ઉપર જણાવ્યું તે જ પ્રમાણે ઘાય છે નરસિંહરાવે 'મહાભિનિષ્કર્મણ' કાવ્યના પ્રારંભમા 'વંદર્શી વનમા વટવલે' એ ચાલની દેશીમા ઘોડી કડોઓ આપી છે એમાની કેટલીક વડોઓ દોહરાની છે :

નાથ સમીપ સૂંતી હતી, મૃદુ શ્યામા જેહ;

અર્ધ ઝઠી ત્યાં રાણીએ, તજી પ્રાવરણે વેહ

આ શુદ્ધ માત્રામેલ રચનાનો દોહરો છે, અને નરસિંહરાવે તેને પ્રેમાનન્દની વંદર્શી વાઢી દેશીમા ગાવા લાગેલો છે આ દેશી કેટલાકને મતે ષટ્પલની છે, કેટલાકને મતે સપ્તકલની છે આપણે વગ્ને રીતે જોઈએ આ દેશી ગવાય છે તે રીતે હું નીચે અક્ષર સધિઓ મૂકું છું

નાથ સે, મીપે સૂ, તી હતી, - મૃદુ શ, શ્યામા -, જે -હ,

દાદા દા, દાદાદા, દા દાદા, દા દા દા, દાદા દા, દાદા દા,

અર્ધ ઝ, ઠીત્યા -, રાણીએ, - તજિ પ્રા, વરણે -, વે -હ, નાથ.

દાદાદા, દાદા દા, દાદાદા, દા દા દા, દાદાદા, દાદા દા

મુલ છ પટ્કલની રચના બને છે. આની વિશેષતા એ છે કે દોહરાના પહેલા યતિલંઢનું દાલદા આવી ગયા પછી એનો છેલ્લો અક્ષર પછીના એક દ્વિવલ્લ જેટલો લંબાય છે. ચોકસાઈ તાતર ધ્યાન દોરવાનું કે 'મૃદુ' અને 'તજિ' બંનેમાં લઘુઓ લઘુ જ ઘોલાય છે, અને અંકેકું દ્વિવલ્લ જ પૂરે છે. એને વધારે સાદી રીતે નીચે પ્રમાણે વરી શકાય જો કે એ એટલું સુંદર નથી લાગતું.

. . . . તીહતી, — મૃદુ, ધમ્યામા, ...

પણ એ પછીના દલમા એમ કરવું ફાવતું નથી. એમ કરવા જતા આમ ધાય :

. . . . રાણીએ, — તજી, પ્રાવરણે . . .

દાદાદા

'પ્રાવરણે' શબ્દ આશો એક પટ્કલમા બેસાડતા કોમતો નથી. અને આમ કરવાથી મૂઝ ચતુષ્કલો ભાગે છે .

હવે એ જ દોહરાના ચતુષ્કલોનો સપ્તકલોમા વિનિયોગ વરી જોઈએ.

નાઁયસ, મીઁયસૂ, તીહતી, — મૃદુશ, ધ્યામા —, જેઁઁહ,
અઁયંઝ, ઠીઁત્યા —, રાઁણીએ, — તજિપ્રા, વરઁણે —, દેઁઁહ

દાલદાદા, દાલદા દા, દાલદાદા, દાલ દાદા, દાલદાદા, દાલદાદા

આ તાલાન્તરવ્યાપારની પ્રક્રિયા ટૂંકમા વહેવી હોય તો એમ વહેવાય કે દરેક ચતુષ્કલના પહેલા દ્વિવલ્લને નિવળ વરવો અને બીજા દ્વિવલ્લને ચતુષ્કલ કરવો. 'મૃદુ' 'તજિ' એ ચારેય લઘુ જ રહે છે એ ધ્યાનમા રાતવું જોઈએ.

આપણે આગળ જે અનેક ચતુષ્કલ રચનાઓ જોઈશું તેમા ધણી આ પ્રમાણે તાલાન્તર વરે છે — મુખ્યત્વે પટ્કલમા જાય છે. આ પ્રમાણે ચતુષ્કલો પટ્કલ અને સપ્તકલમા જતા જોયા છે પણ પચકલમા જવાના દૃષ્ટાન્તો જોયા નથી.

દેશીઓમા એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે તેમા એક જ વડીમા ક્વચિત્ અમુક સ્થાને તાલ વદલાય છે, અને તે અમુક સુધી ચાલીને, પછી પાછો મૂઝ તાલ આવે છે. આ પ્રકરણમા આપણે પ્રેમાનન્દની દાણલીલાની જે ગરવી જોઈ તેમા આવતી આતરાની લાવી પક્તિઓ અમુક સુધી ચતુષ્કલમા પણ ગવાય છે. હું ન્યાસથી તે સ્પષ્ટ વહું

ઊઘી, ને અલ; બેઁલ, ડી રે; મુઘે ધ, ણુ ગું; મા —, — ઁન;
જોવનિ, યાનુ; જોર જ, ણાવે.

ઠૂતા-; ટુ અભિ; માન ધૂ; તારી-;
 ધૂમટા; વાઠી-; રે-આ; જ્યા વિના;
 આલહી; વાઠી-; રે- -

અહીં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે 'ઠૂતી. . . જણાવે' એટલો ભાગ ત્વરિત ચતુષ્કલોમા ગવાય છે, અને પછી 'ઠૂતારુ'થી પાછો પટ્કલ તાલ ચાલે છે. આગળ જોઈશું કે ધીરાની પ્રમિદ્ધ કાફીઓમા પણ આતરાની દોઢ પક્તિ ત્વરિત ચતુષ્વરમા ચાલે છે, અને પછી રચના ચાલુ સપ્તકલોમા ગવાય છે.

દેશીઓમા અને પદોમા સંગીતની અસરને લીધે એક ઘીજુ ચહાર પઢતુ લક્ષણ તેમા એ હોય છે કે માત્રામેલ છડીના જેવી સમ કઢીવદ્ધ પક્તિઓ તેમા હોતી નથી. તેમા બે પ્રવારની અસમતા જણાય છે. દરેક પક્તિમા સધિસહ્યા એક સરસી હોતી નથી, એટલે કે પક્તિઓ લાંબી ટૂંકી હોય છે. અને કઢી બે જ પક્તિની કે સમસરસ પક્તિની હોવી જોઈએ એવો નિયમ પણ રહેતો નથી પક્તિની લંબાઈ અને પક્તિની સહ્યાનુ નિયામક સંગીત બને છે. સંગીતના આરોહ અવરોહ, ઘઠાવ, કે મરવાપણુ વતાવવાના ચિહ્ન સરીકે ધણી વાર પ્રાસ જુદી જુદી જગાએ આવે છે. તે ઉપરાંત શોમા સરીકે તો આવે જ છે. એક સાદો દાખલો હોય.

અળ તેડ્યા ખાતાં રે નદને આગળે,
 વળ થરાન્યા કરતા ધરના વામ જો;
 એવે રે મિયે જઈ મળના માવને,
 પલકે પલકે થરતી હુ પરણામ જો.
 બોધવજી સદેશો વહેજો ધામને — ધ્રુવ.

ધ્રુ. વા. દો. ૧, પૃ. ૭૭૬

રચના સ્પષ્ટ રીતે વ્યવસ્થિત છે. ધ્રુવ સાથે વઢી પાંચ પક્તિની પડે. અને પ્રાસો પ્રારંભથી નજીવ નજીવનો થયે પક્તિએ આવવાને મદલે ઘીજી અને ઘોષીમા આવ્યા. અને પ્રાસ પછી 'જો' તાનપૂરક આવ્યો. એ પ્રાસ અને તાનપૂરક, એ બે પક્તિઓની સંગીતગત રચનાસમાનતા દર્શાવે છે એથી ચપારે અટપટો દાખલો હોય; પક્તિઓ ઉતારતા જ હું અટપટોના અર્ધવિરામો થઈ છું :

મોંડુ] મા મોટુ-; વાસલહીને; શરદે વાનટ; વા-ઝા
 હોતો;] ઘેલોં પડે-; મારા ધરમા; મર્યોં મમતુ મ્હોં રોં; વા-ગા-
 મુજ;] અવર ઉપર એ; વાજે છે

મુનિ;] અંતર મારું; દાને છે

પૈનો;] શબ્દ ગગનમા; ગાજે છે

મ્હારુ;] મન મોહમુ-; ચાનલદોને; શબ્દે કાનડ; પા-ઢા-

દયારામરગમુધા, પૃ. ૭

પહેલી બે પ્રાસવદ્ધ પંક્તિઓના સંગીતગત સમાનતા છે. તે પછી બે પ્રાસવદ્ધ ટૂંકી પંક્તિઓના પણ સમાનતા છે. એ પછીની પંક્તિના મધ્યમા આવતો 'ગાજે છે'નો પ્રાસ યોગ્યનો છે, જો કે અર્થદૃષ્ટિએ 'ચાજે છે,' 'દાસે છે'ના અર્થને પુષ્ટ કરે છે, એટલે કે ત્યાં એ પ્રાસ અર્થને પુષ્ટ કરવા આવે છે. આ પ્રાસવૈવિધ્ય લગભગ અસંરંચ્ય પ્રવારનું છે. એનું વૈવિધ્ય ચતાવવા એક બીજો દાસતો લઉં : એ પણ દયારામનું જ પદ છે.

કામળ] દોસે છે ધૂલ; ચેલા તારી; આં-સમા-; રે-

મોહુ;] મા-સમા-; રે-કામળ;

મદ હસીને; ચિતડુ પોયું;

કુટિલ કટાક્ષે; ચાલજ કોયું;

અદપડિયાલો; આલે શીળું; શા-સમા-; રે-કામળ;

આની પ્રાસરચના ગયા પદ સાથે સરસાવવા જેવી છે. પહેલી પંક્તિનો ઉત્તરાર્ધ અને પછી તેની સાથે દોઢાતી અરધી પંક્તિમા સંગીતની સમાનતા છે, અને બન્ને વચ્ચે પ્રાસ પણ છે. પછીની બે ટૂંકી પંક્તિઓ પ્રાસવદ્ધ છે, અને તે એક સંગીતનું સંપુટ રહે છે. એ પછીની પંક્તિને પેલી બે ટૂંકી પંક્તિઓ સાથે અર્થનો કે સંગીતનો સંબંધ નથી તો પ્રાસ પણ નથી. બન્ને દૃષ્ટિએ તે પ્રથમની પંક્તિઓ સાથે જોડાયેલી છે, તો એની સાથે એને પ્રાસ છે. આમ મૂઝ માત્રામેઝ રચનામા નહોતી એવીન બી જ રૂબીઓ આ દેશીઓ અને પદોમા આવે છે અને એ એટલી વધી સૂક્ષ્મ અને સસ્યાવધ છે કે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવી શકાય આ છેલ્લી બે રચનાઓ દેશી કરતા પદ તરીકે વધારે ઓછાવાય છે. અત્યારે તો આવી રચનાને પદ જ કહે છે.

માત્રામેઝ રચનાઓ સાથે સરસાવતા દેશીઓ અને પદોમા અનેક છૂટો કે શિથિલતાઓ છે, (જો કે તે સ્વચ્છદ નથી) અને તેથી કોઈ પણ દેશીના સંધિઓ ધોષવા માટે આસી દેશીનું વારંવાર પઠન કરી તેની આદર્શ પંક્તિ ધોધી કાઢી પછી તે પ્રમાણે તેની ઝળાપનિકા કરવી જોઈએ. દાસલા તરીકે પ્રેમાનન્દની નીચેની પંક્તિઓ લઈએ :

મ્હેતે વજાડખો શરા, સમર્યા યનમાઢી;
 લાગી હસવા ચારે વર્ણ, માહોમાહે દે તાઢી :
 કેસર તિલક વિશાઢ મ્હાલે કીધા છે;
 કોઈએ નાના વાઢ કેડે લીધા છે
 કોઈ જોવા ઠાઢી છાવ અવઢા ઝઢે છે
 કોઈ વહુવારુ તજવાઢ નળદો પૂઢે છે.

માત્ર માત્રાઓ ગણતા આ દેશીના સધિઓ હાથ આવશે નહીં, અને અજમાયશ માટે જુદા જુદા કલ્પોને લેતા, સાચા સધિ શોધતા ધણી ધાર લાગશે, પણ અનેક ધાર પાઢ કરતા આમા

કેસર તિલક વિશાઢ મ્હાલે કીધા છે

એ પવિત્ર આદર્શપવિત્ર જણાશે. અને પછી યધો પવિત્રોનો ન્યાસ એ પ્રમાણે કરતા મુશ્કેલી નહીં જણાય આ આદર્શ પવિત્ર લઘુ ગુણના ઉચ્ચારણમા સરલ ચાલે છે અને તેમા વે જ જગાએ પ્લુતિની માત્રા જણાશે — નીચે પ્રમાણે :

કેસર, તિલક વિ, શાઢ, મ્હાલે; કીધા, છે - ;

કોઈએ, નાના; વાઢ, કેડે ; લીધા, છે - ;

પવિત્રને અતે વે માત્રા પ્લુતિની આવે છે, તે, આપણે જોઈ ગયા તેમ, વધા 'પ્રવૃત્તસંધિ છદોની સામાન્ય સ્થાતિયત છે. વનમા 'શાઢ' એમ એક માત્રા પ્લુતિની આવે છે, તે અર્થ પવિત્રે આવતી આ દેશીની એક મંગી છે. એ જગાએ કવિએ શાઢ સધિ મૂક્યો છે અને વધાક વધાક એ મ્થાને પ્રાસ પણ મેઢવ્યો છે આનો સધિ અલવત્ત ચતુષ્પલ અને અષ્ટવલ છે, અને રચના રોઢાની છે એ દેખીતુ છે આટલુ સ્પષ્ટ થતા આપણે આની દેસીનો ન્યાસ કરી શકીશુ :

મ્હેતે વજાડખો; શઢ, સમર્યા, યનમાઢી

લોંગી,] હસવા, ચારે; વર્ણ, માહોમાહે; દે તાઢી - ;

કેસર, તિલક વિ; શાઢ, મ્હાલે; કીધા, છે - ;

કોઈએ, નાના; વાઢ, કેડે; લીધા, છે

કોઈ;] જોવા, ઠાઢી; છાવ, અવઢા; ઝઢે, છે

કોઈ;] વહુવા વંઢજ; વાઢ, નળદો; પૂઢે, છે

આમા કયાઈ સ્વચ્છન્દ નથી. વધા સધિઓ વરાવર ધારવા આવે છે. અને કોઈ કોઈ પવિત્રોમા આદિમા આવતા દિવલો અને તેમા ગુણોને લઘુ કરવા

પડે છે તે પંક્તિઓનો વેગ વધારે છે, મહેતાની મદકરી કરવા ચહેલી નાગરાણીઓના ઉત્સાહનો વેગ દતાવે છે. આમ દેશી અર્ધને અનેક રીતે પોપે છે, અને સોમાવે છે.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જાતિઓમા ચતુષ્કલ રચનાઓમા અષ્ટકલ સધિ કયાક કયાંક આવે છે, તેમ જ ત્રિકલ રચનાઓમા કયાક પટ્કલ સધિઓ આવે છે; આપણે એ પણ જોધુ કે મૂલ્લ ચતુષ્કલ રચના જ્યારે પટ્કલ દેશી વને છે ત્યારે તેના વધા જ કાળમાત્રા સધિઓ ત્રિકલ વિનાના કેવલ પટ્કલો દાદાદા વને છે. અર્થાત્ અહીં અર્ધતાલમાત્રાનો નહીં પણ પૂર્ણતાલમાત્રાનો સંધિ પદ્યરચનામા વપરાયો છે. અહીં આપણે એવા દાગગ્રા માત્ર અષ્ટાગ્ગના અને પટ્કલના જોયા. તે સિવાયના દમ માત્રાતા જાપ તાલના અને પાંદ માત્રાના દીપચંદીના એવા સધિઓ પદ્યરચનામા આવે છે સરા? આનો જવાબ માત્ર 'હા' કે 'ના'થી આપી શકાય એવો નથી. હું એક દાગગ્રાવી આ વસ્તુ-સ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવા પ્રયત્ન કરુ છુ. નીચેની પંક્તિઓ ઘણી ગ્રાહ્ય નાનોમા જનોઈને પ્રસંગે સ્ત્રીઓ ગાય છે.

બડવા વાને કડી હાથે થાંટી હીરે જડી રે
બડવો જૈં વેઠો છે દાદાજીને સોઢે ચડી રે

આ ગીત નીચે પ્રમાણે દશમાત્રાના ગવાય છે

બડવા -] વાને કડી -, હાથે થાંટી -, હીરે જડી -, રે -
દાદા દા] દાદા દાદા દા, દાદા દાદાદા, દાદા દાદાદા, દાદા
બડવો -] જૈં વેઠો છે -; દાદા જીને -, સોઢે ચડી -, રે -
દાદાદા;] દા દાદા દાદા, દાદા દાદાદા, દાદા દાદાદા; દાદા

પ્રથમ દાદાદા પછી દશકલો શરુ થાય છે દરેક દશકલમા દાદા અને દાદાદા એવા વિભાગો જળાઈ આવે છે. પ્રથમ દાદાદા વાદ કરતાં, પછી ત્રણ દશકલો આવે છે, અને અંતે આવતો 'રે' દાદા વાનો પછીની પંક્તિના દાદાદા સાથે જોડાઈ આઠ દશકલ રચી લે છે વઢી પિંગલના પચ માત્રા દાલદા સધિમા આપણે જોયેલું કે તેમા દાલદા એ પ્રમાણે પહેલો મુખ્ય અને બીજો ગોળ તાલ છે. એ તાલોથી પાંચ માત્રાઓ ૩+૨ એમ વિભક્ત થતી હતી. ઉપરના ગીતમા ઘરાઘર તેની જ ચમણી માત્રાઓ ૪+૬ એમ ઊઠટે ક્રમે વિભક્ત થયેલી દેખાય છે. વઢી દશકલોમા અત્યંત બે માત્રા દરેક દશકલોમા અનક્ષર છે. એમ ઘણી રીતે આ રચના પિંગલની સધિવિન્યાસપદ્ધતિને મળતી, એની

જ સૂચીવાળી છે. છતાં હું આવી રચનાઓને પિંગલમાં મૂકવાને બદલે પિંગલના અને સંગીતના સંયુક્ત સીમાબાની ગણું. એમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે પંક્તિના અક્ષરો જોતાં તેમાં દશકલની કલ્પના થઈ શકશે નહીં. ગમે તેટલી વાર રટણ કરતાં પણ તે દશકલોમાં પડશે નહીં. એટલે એને શુદ્ધ પિંગલની ગણતાં વાંધો આવે છે. અને તેમ છતાં તેની ભંગીઓ એવી-છે કે એક વાર ગવાયા પછી તેને પૂર્ણતાલસંધિમાં મૂકતાં તેની ધૂનીઓ જાણી શકાય. એટલે આવી રચનાઓનાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો હું દેશીઓ અને પદોનું નિરૂપણ પૂર્ણ થઈ રહ્યો એક પરિશિષ્ટમાં મૂકીશ.

સમસંખ્યસંધિવદ્ધ પંક્તિઓની દેશીઓ

ગયા પ્રકરણમા આપણે જોયું કે સંગીતથી જાતિછદોના સામાન્ય લક્ષણોમા અનેક ફેરફારો થાય છે તેમા એક ફેરફાર એ કે રચનાની પંક્તિઓમા આવતા સંધિઓની સંખ્યા વધી પક્તિમા એક સરખી રહેતી નથી આ દૃષ્ટિએ જોતા જે પદ્યરચનાઓની પંક્તિઓમા સંધિઓની સંખ્યા એક સરખી રહેતી હોય તે રચનાઓ માત્રામેલ છદોની નજીકમા નજીકની ગણાય એટલે આ પ્રકરણમા જે રચનાઓમા પંક્તિમા આવતા સંધિઓની સંખ્યા એક સરખી જ હોય એવી રચનાઓ લઈશું આ રચનાઓ ઘણી સરખી બે પ્રાસવદ્ધ પંક્તિઓની ઘડીવાળી હશે પણ તેમા અપવાદ પણ આવશે કારણ કે કોઈ કોઈ રચનાઓમા બે પંક્તિમા પ્રાસો નથી હોતા, એને વદલે એમા એક આતર પ્રાસ હોય છે, જે એક પંક્તિનું વ્યક્તિત્વ, સ્વતંત્રપણું બતાવના હોય છે.

અહીં પણ રચનાઓનું નિરૂપણ હું જાતિછદોના પ્રકારોને નમે જ કરીશ સૌથી પહેલા આપણે ચતુષ્કલ રચનાઓ જોઈએ અને તેમા પ્રથમ ધોડસી રચનાઓ જોઈએ ચોપાઈ જ ચતુષ્કલ રચનાઓમા સૌથી ટૂંકી છે કોઈ કોઈ એથી ટૂંકી રચનાઓ મળે છે પણ તે અતલ્લહિત ચોપાઈની જ દેશીઓ છે એ ટૂંકમા પ્રથમ જોઈ જઈએ.

ઢાલ ઝલાલુ

જીમ સરિ સમુખિ હોઈ

કોઠિ વરસ કવિ જોઈ

જેન ગુર્જર કવિઓ ૧, પૃ ૫૭

દાદા દાદા દાગા એવી આની ઉત્થાપનિકા થાય અર્થાત્ ચોથું ચતુષ્કલ અહીં અનક્ષર રહ્યું છે આ ઝલાલુ જેવી જ આદોલની રચના પણ છે :

થાઈ ધુમણિ ધોર

દોલઈ દોહર દોર,

કચળ ચૂડી એ

રણવડિ રૂયડી એ

આપણા કવિઓ, પૃ ૩૩૪

અહીં પ્રથમ બે પક્ષિજો દાદા દાદા ગાલ છે અને તે પછીની બે દાદા દાદા
 ઇ છે, એટલે ત્રીજુ ચતુષ્પાલ પણ એક માત્રા જેટલુ સહિતે થયુ છે, અને
 દ્વિતીયાર્ધમા તો ત્રીજુ ચતુષ્પાલ પણ માત્ર એક સાનપૂરકથી પુરાયુ છે આ
 રચનાનો ચપરાટ વિરલ છે નરસિંહ, ચાતુરીમા ઢાઢના મુખ સરીખે બે
 પક્ષિજો વાપરે છે તે ઉપરનાને મઝની જ છે

આજની, રજની, જી સામઢ, સજની, જી

નરસિંહ મહેના કૃત વાવ્યસગ્રહ, પૃ ૧૨૦

આ રચના ચતુષ્પાલમા બેની રહે છે પણ ચંદાચ પદ્વલોમા ચવાતી હશે

આજની, રજની, જી — —, સામઢ, સજની, જી — —, એ પ્રમાણે.

'જૂના કાવ્યોમા શલોકા આવે છે, તેનો અદારદેહ આ ચોપાઈ જેવો જ
 જણાય છે જેમ બે અમરામ કુલિયા શલોકા

સરસ્વતી માતા બ્રહ્માની બેટી,
 યુધ્ધની શાતા વિદ્યાની પેટી
 ગણપત દેવના ચર્ગ આરાધુ
 માન માગીને જિદ્યા હુ સાધુ ૧

મોટા સૂવાના ચરુ વજ્રાણ,
 સમજી લેજો ચતુર મુજાણ
 દરલીનો બાદશાહ મેહનદ શાહ જીવા,
 નવલ્લડમા પ્રગટખો છે દીવો ૨

સૌમા શિરોમણ ગુજરાત ઘાપી
 હેમદક્ષાનને સુદાગરી આપી
 રાજ મોગધે વરે વલ્લોલ
 શેહેરમા વીત્યા મસબાડા સોઢ ૩

ગુજરાતી મુગલા ચતુર મુજાણ
 ત્રણે માર્દના કરુ વજ્રાણ
 વડા તે વીરા મુજાતક્ષાન
 તેને પાદશાહના અતિ ઘણા માન ૪

પળી વાર દેગી કોઈ માળામેઢ રચનાની પળી જ નજીક ચાલે છે
 અને ત્યારે તે તે રચનાની દેગી તરોફે ઓઢસાય છે આ નદર્શમા તોટકની
 ચાલ એનો સારો દાખલો છે તોટક જો કે મૂઢ ગ્ગાત્મક છે, પણ મેઢની
 ટૂંકિયે ઘોઢસો જાતિરચના છ તેના ઉપરની દેશી તેને પળી મઢની છે :

પુગ્ગોત્તમ પરજનેત્ર નમો,
 પરિપૂરણ વ્રહ્મ પવિત્ર નમો,
 રવિ કોટિકલાપર હ્રા નમો,
 મગધાન સુરામુર મૂપ નમો.

મ્. પા દો ૧, પૃ. ૫૫૧

અહીં 'નમો'નો ધ્રુવમ્પદ અને તે પહેલા આવતો પ્રાગ એ દેશીના લક્ષણો છે.
 જો કે તે ઉપરાત તે દેશીમા ગવાતી તો હશે જ ઉપરની રચના શુદ્ધ તોટક
 છે અને ગાવામા પણ શુદ્ધ ચતુષ્પલોમા ગાઈ ગાયાય એવી છે. પણ આપણે
 આગઢ જોઈએ

મળે ઇન્દ્ર મુનીન્દ્ર ઉપેન્દ્ર નમો,
 વરણાવર શ્રી હરિચંદ નમો,
 સચ્ચિદાનંદ શ્રી અવિનાશી નમો,
 કમઢાવર વૈકુઢયામી નમો

એજન

તોટક જેવી લાગતી પણ આ રચના ચતુષ્પલ રચનાથી દૂર ગયેલી છે અને
 તેનો અક્ષરચિન્યાસ ગાતા તે પટ્કલોમા ગવાતી હશે એમ જણાય છે જરા
 વિલંબિત લયે તોટકના પ્રવાહમા ગાતા જ સ્વાભાવિ રીતે પટ્કલોના
 પ્રવાહમા પડી જવાશે પટ્કલોમા તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય .

મળે] ઇન્દ્ર મુ, નીન્દ્ર, ઉ, પેન્દ્રન, મો
 વર,] ણાવર, શ્રી અવિ, નાશી ન, મો
 સચ્ચિ] દાનન્દ, શ્રી અવિ, નાશી ન; મો
 કમ] ઢાવર, વૈકુઢ, ઢાશીન, મો

આ પવિત્રો શુદ્ધ તોટકમા પઠી જ નહીં ઢાકાય અને છતાં એને તોટક
 સાથે સંબંધ છે એ સ્પષ્ટ છે જરા તો એમ અને છે કે તોટકનો મૂઢ અક્ષર
 સધિ અહીં પટ્કલ વનતા, મનહર જેવી એક નવી સહ્યામેઢ રચના અને
 છે, મનહરમા આઠ માત્રાનો ચતુરક્ષર સધિ આવે છે, અહીં છ માત્રાનો

શ્ર્યદાર સધિ આવે છે વસ્ત્રેમા પછી લઘુગુરુનો મેંદ રહેતો નથી, દરેક અક્ષર દ્વિમાત્રક બને છે ડિંગલમા જોડેલો લઘુચાલ (ગત પૃ ૪૮૬, ૫૦૯-૧૦) આવી શ્ર્યદાર રચના છે ઉપર જતા તોટકની ચાલતા અવતરણો આવી ગયા તે જ કવિ આગળ જતા તોટકનું નામ આપ્યા વિના ગોઠી ગુર્જરીની દેશી આપે છે તે પળ તોટકની દેશી જ ળગાય છે

રાગ ગોઠી ગુર્જરી

વર] આપી વ, ળધા ચતુ, રાનન, જો,

પછે] મૂપનુ, ફૂલ્યુ-, તનમન, જો,

અજન, પૃ ૫૫૯

આ પળ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના પટ્કલોમા ચાલતુ માલૂમ પડશે અહીં સર્વલ્પુ ચતુષ્કલ 'તનમન'મા પહેલા બે લઘુ પઠાશે અને મ અને ન ગુરુ પઠાશે આ હુ માત્ર અનુમાનથી કહેતો નથી અમારી (પ્રશ્નોરા નામર બ્રાહ્મણની) નાતમા આવી તોટકની ચાલ પટ્કલોમા ગવાતી મેં સામઠી છે તેમાથી યોડી પવિત્રો ઉતારું

દરબાર તજ્યા દુર્યોધનના,

મધુસૂદન આદર માન વિના,

વિદુરનો ભાવ, લલનાર મહાકર નાગર પૃ ૧૫

આ શુદ્ધ તોટક છે પળ તે પટ્કલોમા ગવાય છે દરેક લલગા ચતુષ્કલના લઘુઓ, ગવાતા ગુરુ બને છે અને તાલ લલગાના ગા ઉપર આવે છે ગાગાના એ રીતે અહીં સઠળ લલગા છે પળ એ પટ્કલ છે તેથી કવિ બે લઘુ મૂકવાની દરકાર કરતો નથી આની પછીની પવિત્રોમા જ એ પ્રતીત યક્ષે

જઢહલે ગોલ આકાશથી જાઢિયા,

સુદિર મદિર મેઢીને માઢિયા,

નવરગી ચિત્રામણ જે નાઢિયા,

જઢધા કાચ લીલા તે મોંયે ઢાઢિયા

અજન, પૃ ૧૬

આમા બે લઘુવાઢી લલગા સધિ ક્યાક જ દેલાશે 'જઢહલ'મા 'જઢ' લઘુ પઠાય છે, અને 'હ' અને 'ઢે' બન્ને ગુરુ પઠાય છે ધનાચરા શ્ર્યદાર સધિઓ છે, અને તોટકની પટ્કલ ચાલે ગવાય છે ક્યાક તો શ્ર્યદારને બદલે ચતુરદાર અને દ્વિધાર સધિઓ પળ આવે છે

મિધુકોની પેઠે વિદુર પેટ ભરે,
તે કૃષ્ણ તળી નોકરી શૂં કરે ?

એજન, પૃ ૨૬

પક્તિઓના પટ્કલ સંધિઓ નીચે પ્રમાણે પડે છે :

મિધુકો, ની પેઠે, વિદુર પેટ ભરે
દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા
તે-કૃ, ણ તળી, નોકરી, શૂં કરે
દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા

‘વિદુરપે’ એમા ચાર અક્ષરે પટ્કલ થાય છે, અને ‘તે-કૃ’ મા બે અક્ષરે પટ્કલ થાય છે આગળ ઉતારેલ ગોડી ગુર્જરાની ઘઘી અનિયમિતતા આમા આવે છે વાઠુ તોટકનુ છે

આ જ પટ્કલવિધાન ગાલલ સંધિના આવર્તોવાઢી રચનામા પણ બને છે, ન્હાનાલાલનો ‘વિલાસની શોભા’ કાવ્યમા આવતી ગીતરચના આ પ્રકારની છે તેની પટેલી ચાર પક્તિ પટ્કલોમા ગદાય છે એ રીતે ઉતારુ છુ :
ઓ સહિ !, ઓ મુજ, દેવિ પ,ધારો -, આ વન,નો નિર,સો મહિ,મા --
તેજ ત,ળા મરિ,યા સુસ, રોવર, તેજસ, ત્યા ધમ,લો ઇષ,ઢધા --
તેજને, માઢવ, તેજના, પુપ્પો -,તેજનુ, મદિર, રસ નુ વ,ઢૂ - -
તેજની, વેલીશુ, લાવેશુ, લોનિજ, અન્તર, મ્હારૂય, ક્ષોલેચ,ઢધુ --

કેટલાક કાવ્યો, ભાગ૦ ૨, પૃ. ૫૩

આ કાવ્ય પટ્કલોમા ઉપર પ્રમાણે ગદાય છે આ સઘઘી કવિ પોતે કહે છે .
“ગુજરાતી પિંગલમા બાવીસ અક્ષરના અક્ષરમેઢ બાવીસા સઘઘી જાણીતા છે, એ આ ઢાઢનુ શુદ્ધ વધારણ માની શકાય તે સઘઘીને માત્રામેઢ કયે, તેમા યે ક્યહાક ક્યહાક માત્રાઓ વધાર્યે પણ આ ઢાઢનુ રૂપ સાધી શકાશે ”

એજન, ટીકા પૃ ૧૧

અહી કહેલો બાવીસો સઘઘી તે દલપતપિંગલનો મદિરા છે

ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગા અક્ષર ૨૨
ઉપરની ગરબી બાવીસો સઘઘી છે એમ કહ્યુ છે તે યથાર્થ છે પણ તે શુદ્ધ અક્ષરમેઢ હોય તો તેને માત્રામેઢ કાર્યા પછી પણ તેમા કયાક કયાક માત્રાઓ વધારી ન શકાય એ સિદ્ધાન્ત કવિના ધ્યાનમા નથી જરી રીતે ઉપરની રચના મૂઢ ચતુષ્કલની પણ દેશી થતા પટ્કલમા પડે છે અને દરેક મૂલ ચતુષ્કલ પટ્કલ

યવાને લીધે તેમા માત્રા વધારી દવાય છે પહેલી વે પક્તિમા સર્વત્ર ચતુ-
ષ્વતો જ છે, એવ 'ધારા' સિવાય વધા ગાલલ પણ છે પણ પછી ત્રીજી
પક્તિયી જ મૂળ ગાલલમા માત્રાઓ વધરા માટે છે, અને આસી ગરવીમા
પણ પછી માત્રા વધીને થયલા પદ્મલો જ આવે છે

આ દેશીને અગે યતો ચતુષ્કલનો વિચાર કે વિસ્તાર હિંદી પિંગલ
'છન્દ પ્રભાકર'ના ધ્યાનમા પણ છે સર્વેયાના લગાતમક છન્દો આપતા
મત્તગયન્દ (ઇન્દ્રવિજય)નુ સ્વરૂપ આપી તે લખે છ

“સર્વેયાઓમેં અર્થાન્ મદિરા, ચકોર, મત્તગયન્દ, મુમુક્ષી, વિરીટ, પ્રમૃતિ
વૃત્તોમેં યદુધા ગુરુચુગા ક્રમ ઠીક ન મિલનેવે વારણ વિદ્યાર્થીયોકો ભ્રમ
હોતા હૈ કિ યથાર્થમેં યહ સર્વેયા હૈ વા કોઈ વિશેષ માત્રિવ છદ હૈ ।
इसका एक उदाहरण गोचे देते हैं यथा—

आई भले हौं चली सखि मानमें पाई गोविंदके रूपकी झाकी
यह भगणके लिये इस प्रकार पढ़ा जायगा ।

आई भले हु चली सखि मानम पाइगु विंदक रूपकि जानी

‘છન્દ પ્રભાકર, પૃ ૨૦૩

‘પ્રભાકર’ અહીં ભાષા પર અત્યાચાર કરીને પણ શબ્દોને મૂળ ગાલલ રૂપમા
ઠાસવા માગે છે પણ એમ કરવાની જરૂર નથી સરી વાત તો એ છે કે
એ ગાલલ રૂપ પદ્મલ વચ્ચુ છે અને તેથી વધારે માત્રાને અવદાશ મળે છે
આથી ગાલલનુ જે નવુ સ્વરૂપ બને છે તેનો પ્રસ્પાત વાલ્લો ગગનુ નીચેનુ
વાચ્ય છે

તારાકી જ્યોતમે ચન્દ્ર છૂપે નહિ
સૂર છૂપે નહિ વાદર છાયો ।
ચચલ નારીકો નૈન છૂપે નહિ
દાતા છૂપે નહિ માગત આવો ।
રત ચઢધો રજપૂત છૂપે નહિ
પ્રીત છૂપે નહિ પીઠ દિસાયો ।
કહે કવિ ગય મુખો શાહ અક્બર
બમેં છૂપે ન ભમૂત લગાયો ।

આમા શ્વશર નધિના બીજા વેટલાક રૂપો મડી રહેશે ‘તારાકી,’ ‘નારીકો’
ગાગા છે ‘રત ચ’ લલલ છે ‘જ્યોતમે,’ ‘નૈન છૂ’ ગાલગા છે પઠન કરતા
માલૂમ પડશે કે આમા મૂળ ગાલલ રૂપ નષ્ટ થઈ તેની જગાએ શ્વશર

દાદાદા વીજ આવેતું છે રાના વધી રીતે મનહર જેવી થઈ ગઈ છે ફોર માત્ર એટલો કે મનહર ચતુરદાર સધિની રચના છે, અને ઉપરની શ્વશર સધિની રચના છે યાત્રી વસ્ત્રેમા ચારેય પતિતઓમા સઘન પ્રાસ છે, (હિંદો પિંગલ પ્રમાણે સવંચામા ચારેય પતિતમા સઘન પ્રાસ જોઈએ) વસ્ત્રેમા દરેક પતિતમા મધિના*સાત આવતંતો આવ્યા પછી બાઠમુ સ્થિત થાય છે આ પ્રમાણે આ મૂલ ચતુષ્પલનુ પટ્કગોષ્ઠરણ ધણા નવા રૂપાનુ નિષ્પાદક બને છે

આ રીતે લલમા અને ગાલન બનેમાયો પટ્કલ શ્વશર સધિ નિષ્પન્ન થાય છે પણ વનેમા એક ફેર રહી જાય છે તે એ કે લલમામાયો નિષ્પન્ન થતા સધિમા છેલ્લા ગા ઉપર તાલ આવે જો ગાલમાયો નિષ્પન્ન થતા સધિમા પહેલા ગા ઉપર તાલ આવે અહીં આ લલમા અને ગાલલ સધિની દેશીઓનુ પ્રવરણ પૂર વરી મૂલ પોઢશો જાતિઓની દેશીના ઢાઢો ઉપર જઈએ

આપણા વધિઓની ઘણી દેશીઓ ચોપાઈની છે કઢવાના મુસબધમા ઘણી વાર ચોપાઈની રચના આવે છે 'વાદવરી'ની પતિતઓ

અતિ ઝચુ ને શાલા પ્રૂઢ જી

વનકલિ ઢાકિ વાટર મૂઢજી

અતિ] ઝચુ ને, શાલા -, પ્રૂઢ -, જી

વનકલિ,] ઢાકિ -, વાટર, મૂઢ -, જી

આ પ્રમાણે પટ્કલો આવે પણ ગાવામા નીચે પ્રમાણે અક્ષરવિન્યાસ વરાય છે, અને એ વધારે સૂચીવાદો છે

અતિ] ઝચુને, શાલા -, -પ્રૂઢ, જી

વનકલિ,] ઢાકી -, વાટર, - મૂઢ, જી

અહીં ત્રીજા પટ્કલનો તાલ અનક્ષર માગા ઉપર પડ છે અને ગાવામા એ મગી સુદર લાગે છે ઘણી દેશીઓમા આપણે આ સૂચી જોઈએ છીએ
હવે એવ બીજો પ્રકાર લઈએ

રાગ ગરવી

શીમા શી કહુ રે રૂઢી,

વરણન કરતા જાય ચિત્ત બૂઢી,

હરિવર જોયા રે રગમા,

મીહિ હુ તો રસિયાજીના અગમા ૧

૪૮ કા દો ૧, પૃ ૮૦૩

चतुष्कल तालनी ज रचना छे न्यास नीचे प्रमाणे :

शोभा, शी कहु, रे—, रुडी,
वरणन, वरता, जाँयचित, वूडी,
हरिवर, जोया, रे—, रँगमा,
हू तो, रसिया, जीना, अँगमा,

देशीनी खासियत ए छे के तेमा विषम पक्तिमा पक्तिना अर्ध एटले एक
अष्टकल पछी चार मात्रानो रे आवे छे

न्हानालालनी गरबी

सुखदुख आवे रे—स्हेजो
मार्जीना चरणवमलमा रहेजा

उपर प्रमाणे ज छे न्हानालाले घणी जगाए ए रीते स्वामीनारायण सप्र-
दायना ढाञ्चोनो उपयोग कयौ छे

लग्नगीतनी नीचेनी पवितओ पण आनाथी ७२१ ७६१ १८ चोपाईनी
ज देशी छे

एक झारा उपर झारी रे
ए तो कन्या थै अमारी रे

गावामा नीचे प्रमाणे सधिओ पडे छे *

एक, झारा, ऊपर, झोरी रे,
एतो, कन्या, थै अ, मोंरी रे,

देशीओमा आम घणी द्वार गुरुओने टूवा करेला होय छे

अही चोपाईनी देशीओ पूरी करी आपणे रोळानी देशीओ रुईए -

पद राग गरबी

हरिजन साचा रे जे उरमा हीमत राखे,
विपते वरची रे कदि दोन वचन नव भाखे १
जगनु सुखदुख रे माइव मिथ्या करी जाणे,
तनघन जाता रे अतरमा जोक न आणे २
पर उपवारी रे जन प्रम निमममा पूरा,
देहिव दुखमा रे दाहो नहि साधू शूरा ३

वृ का दो ३, पृ ६८१

શ્રુતિ વહુ જ સપાઈવાળી છે ચતુષ્પલો મુદર રીતે ચાલ્યા આવે છે. આ દેશીનું
 એક લક્ષણ એ છે કે પહેલાં બે ચતુષ્પલો પછી દ્વિતલ રે આવે છે. રોઝામાં
 અગિયારમી માત્રાએ યતિ આવતી હતી. અહીં રોઝાની ૯મી અને ૧૦મી માત્રા
 'રે' થી બને છે. આથી જરા ફેરવાળી યોજી રચના લઈએ.

ગરબા છંદ

કેશવ શૃપાનિપાન	અરજી ડરમા આણો;	
મવતપ્રિય મગવાન	જીવદયા મન જાણો.	૧
સેવખને સનમાન,	ચરિને સોપો ચામુ,	
દાસ હું ઠરી દુવાન	નિત્ય લરા નિજ નામુ.	૬
રટતા રાજદ્વાર	પહિત થઈને પવવા;	
દેવદિણ છદિદાર	સહિ લે તેના ધમજા.	૨૩

વૃ. ચા. દો ૧, પૃ. ૭૪૬-૪૭

ઉપર જેવી સપાઈવાળી અને જરા વપારે સૂઝીવાળી આ રચના છે.
 ચતુષ્પલ વિન્યાસથી એ વધારે સ્પષ્ટ થશે

કેશવ, શૃપાનિ, ઘાન, અરજી; ડરમા, આણો;
 મવત, પ્રિય મગ, વાન, જીવદ, ચામન, જાણો,
 વૃ. ચા. દો ૧, પૃ. ૭૪૬

ત્રીજું ચતુષ્પલ સર્વંત્ર માન આવે છે, અને વચ્ચે પંક્તિઓનો એ મધ્યસધિ
 પ્રાસથી જોડાયેલો છે અને આગળ જોયેલી

ગરબા છંદ

આજ મને આનંદ વાઘ્યો અતી ઘણો મા,
 ગાવા ગરબાછંદ વહુચર માતતણો મા
 રસના જુમ્મ હજાર તે રટને હાથો મા;
 રૂંછો અણ લગાર લે મનમથ માયો મા.

વૃ. ચા. દો ૨, પૃ. ૬૮૭-૮૮

આ પણ ઉપર જેવી સુષ્ટ મુરેલ રચના છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે આમાં 'મા'
 શબ્દ ધ્રુવલ્લહ તરીકે આવે છે

આ વધે રચનાઓ મૂઝ રોઝાથી જેવી રીતે જુદી પડે છે તે જરા જોઈએ.
 રોઝા અને આ રચના, બંનેનો ન્યાસ પાસે પાસે મૂકીએ.

રોઝા : દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાદા દાદા
 ગરચો દાદા દાદા ગા'લ દાદા દાદા દાદા

રોઝાના ત્રીજા ચતુષ્કલમા યતિને લીધે સાધારણ રીતે દાલ તો આવતું હતું અને તે પછી એક લપુ આવી ચતુષ્કલ પૂર થતું હતું. અહીં એ યતિ આગળના દાલનું જ ગા'લ વરી આવ્યું ચતુષ્કલ બનાવ્યું, અને એ ગા'લાન્ત સડોનો એક મધ્યપ્રાસ બનાવ્યો પઠન કરી જોતા આ નવી મળી આ જ રીતે અસ્તિત્વમા આવી એમ લાગશે. પણ આમ થવાથી દાદા દાદા ગાલ એક યતિસહ બને છે અને તે દોહરાના ઉત્તર યતિસહ જેવો જ દેખાય છે. અને છતાં એમ નહીં કહી શકાય કે ઉપરના ગરબા છદમા પૂર્વ યતિસહ એ દોહરાનો ઉત્તર યતિસહ છે.

હવે વીજી જાતની દેસીઓ લઈએ :

થાઢ

ફારેંગ વડવા રે રૂઢી રસપોઢી
 હરિ હેતે જમાડુ રે ધીમા કાવકોઢી
 અઢવીને સૂરણ રે મેપીની માજી
 વઢીને કૂરજ રે તરત વરી તાજી
 રાહના અધાણા રે ગગાજઢ સારી
 પ્રેમીજન કહે છે રે એ છે વહુ સારી

વૃ. કા. દો. ૨, પૃ. ૬૧૭

ચતુષ્કલોનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.

કા] રેલા, વડવા, રે—, રૂઢી, રસપોઢી
 હરિ;] હેતેજ, માડુ; રે—, ધીમા, કાવકોઢી

અહીં પહેલી બે માત્રાઓ નિસ્તાલ છે, તે પછી ચતુષ્કલો ચાલે છે. વીજી ચતુષ્કલ પૂર થયા પછી એટલે પ્રારંભથી ગણતા દસ માત્રા થયા પછી ચાર માત્રાનો પ્લુત 'રે' આવે છે, અને તેનું સ્થાન નિયત છે, તેથી તે દેસીનું લક્ષણ બને છે કવચિત્ આ 'રે' ઓછી માત્રાનો હોય તો પણ ચાલે—જ્યાં સુધી એનું સ્થાન નિયત હોય ત્યાં સુધી જેમ કે

અવિ]નાશી, આવો; રે—, જમવા; કૃષ્ણ હ, રિ
 શ્રી,] ધર્મ અવિનુત, રેજ, માડુ, પ્રીત વ, રો

વીજી પક્ષિતમા 'રે' ત્રણ માત્રાનો છે, એટલા અપવાદથી દેસીનું લક્ષણ બદલાઈ જતું નથી .

આનાથી જરા ભિન્ન ઢાલો રહ્યો :

રાગ ગરબી

સતી નારનુ સાધન રે, કે હરિવરને ગમવા;
સતી દેહ દમે છે રે, કે રમિયા નગ રમવા. ૧
છગની દૂઢ છાગી રે, કે પ્દામલિયા સગે;
સતી રસવગ થે છે રે, કે રસિયાને રગે. ૪

ચૂ. વા. દો. ૨, પૃ. ૬૩૩

સતી] નારનુ, સાધન; રે-કે, હરિવર; ને ગમ,વા
સતી;] દેહદ, મે છે, રે-કે, રસિયા; નગ રમ,વા
એમ ચતુષ્પલો પડી રહે છે ઠના રવના ત્રિતાલી ચોપાઈનો પેઠે પટ્કલમા
પળ સ્વાભાવિક રીતે પડી સવે છે

સતી] નારનુ; સાધન, રે-કે, હરિવર; ને ગમ; વા
દાદા દાદાદા દાદાદા, દાદાદા દાદાદા; દા દાદા; દા
સતી;] દે હ દ; મે છે -, કે -કે; રસિયા-, સગરમે, વા
દાદા; દાદાદા; દાદાદા, દાદાદા, દા દાદા, દાદાદા, દા
આ વસ્ત્રેમા ગાઈ શકાય છે પણ ગીતેના પટ્કલોમા જ લેવાશે. હઠથી
ચતુષ્પલોમા નાપવા જતા શોભશે જ નહીં

પદ રાગ ગરબી

બ્હાલે મોરલી લીધી છે હાથ વજાહે છે ઘેરી રે,
આવી ઊભા છે ઝમુનાને તીર પીતાવર પેરી રે ૩
બ્હાલે પેર્મા છે ફુલડાના હાર વાઘ્યા છે વાજુ રે,
એને રહેકે છે કાનો માય કુડલિયા કાજુ રે ૪
બ્હાલે મૃગલા પમાડ્યા મોહ ધર્મને નાદે રે,
હરિ ગાય છે સુદર ગીત મધુરા માદે રે. ૫
હરિને હેતે કરીને હાથ શાલ્યાનો હેવા કે,
સહી બ્રહ્માનંદનો નાથ રમવા જેવા રે ૬

ચૂ. વા. દો. ૧, પૃ. ૭૯૧

અત્યાપતિકા

બ્હાલે] મોરલી, લીધીછે, હાથવ; જાહેછે; ઘેરી-; રે
દા દા] દાદાદા દાદાદા દાદાદા દાદાદા દાદાદા દા

રોઢા : | | | | | |
           દાદા દાદા દાલ'લ   દાદા દાદા દાદા
 ગરબો   દાદા દાદા ગા'લ   દાદા દાદા દાદા

રોઢાના શ્રીજા ચતુષ્કલમા યતિને લીધે સાધારણ રીતે દાલ તો આવતુ હતુ અને તે પછી એ લઘુ આવી ચતુષ્કલ પૂર થતુ હતુ અહીં એ યતિ આગળના દાલનુ જ ગા'લ કરા આસુ ચતુષ્કલ બનાવ્યુ, અને એ ગાલનંત સ્વડોનો એક મધ્યપ્રાસ બનાવ્યો પઠન કરી જોતા આ નવી ભગી આ જ રીતે અસ્તિત્વમા આવી એમ લાગશે પણ આમ થવાયી દાદા દાદા ગાલ એમ યતિસહ બને છે અને તે દોહરાના ઉત્તર ચતિસહ જેવો જ દેખાય છે અને છતાં એમ નહીં વહી શકાય કે ઉપરના ગરબા છદમા પૂર્વ યતિસહ એ દાહરાનો ઉત્તર યતિસહ છે

હવે બીજી જાતની દેશીઓ લઈએ

થાઢ

વારેગ વડવા રે રૂડી રસપોઢી
 હરિ હેતે જમાડુ રે ધીમા ચવકોઢી
 બઢધીને મૂરણ રે મેથીની ભાજી
 વઢોન કૂરજ રે તરત કરી તાજી
 રાફના અયાળા રે મગાજઢ ધારી
 પ્રમીજન વ્હે છે રે એ છે વહુ સારી

વૃ કા દો ૨, પૃ ૬૧૭

ચતુષ્કલોનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે

કા] રેલા, વડવા, રે—, રૂડો, રસપોઢી
 હરિ,] હેતેજ, માડુ, રે—, ધીમા, ચવકોઢી

અહીં પહેલી બ માત્રાઓ નિસ્તાર છે, તે પછી ચતુષ્કલો ચાલે છે. બીજુ ચતુષ્કલ પૂર થયા પછી દટલે પ્રારંભથી ગણતા દસ માત્રા થયા પછી ચાર માત્રાનો પ્લુત 'રે' આવે છે અને તેનુ સ્થાન નિયત છે, તેથી તે દેશીનુ લક્ષણ બને છે વચ્ચિત્ આ 'રે' ઓછી માત્રાનો હોય તો પણ ચાલે—જ્યાં સુધી એનુ સ્થાન નિયત હોય ત્યાં સુધી જમ કે

અર્ધિ]નાશી, આવો, રે—, જમવા, વૃણ હ, રિ
 શ્રી,] ધર્મ મંચિનગુત, રેજ, માડુ, પ્રીત વ, રી

બીજી પક્તિમા 'રે' ત્રણ માત્રાનો છે, દટલા અપવાદથી દેશીનુ લક્ષણ બદલાઈ જતુ નથી

આનાથી જરા ભિન્ન દાસલો લઈએ :

રાગ ગરબી

સતી નારનુ સાધન રે, વે હરિચરને ગમવા;
સતી દેહ દમે છે રે, વે રમિયા નગ રમવા. ૧
લગતી દૂઢ લાગી રે, વે શ્યામાઢિયા સમે,
સતી રસવસ થે છે રે, વે રસિયાને રંગે ૪

વૃ ૧૧ દો. ૨, પૃ ૬૩૩

મતી] નારનુ, સાધન; રે-જે, હરિચર, ને ગમ,વા
સતી;] દેહદ, મે છે, રે-જે, રમિયા; સગ રમ,વા

એમ ચતુષ્વલો પડી રહે છે છના રચના ત્રિલાલી ચાપાઈની પેટે પટ્કલમા
પળ સ્વામાયિક રીતે પડી શકે છે

સતી] નારનુ, સાધન, રે-જે, હરિચર, ને ગમ, વા
દાદા દાદાદા દાદાદા, દાદાદા દાદાદા, દા દાદા, દા
સતી,] દે હ દ, મેછે -, રે -વે, રસિયા-, સગરમ, વા
દાદા, દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દા દાદા, દાદાદા, દા

આ વખેમા ગાઈ શકાય છે પણ નીચેના પટ્કલોમા જ લેવાશે હઠથી
ચતુષ્વલોમા નાસવા જતા શોભશ જ નહીં

પદ રાગ ગરબી

બ્હાલે મોરલી લીધી છ હાથ વજાડે છે ધેરી રે,
આવી ઊમા છે જમુનાને તોર પીતાપર પેરી રે ૩
બ્હાલે પેર્મા છે ફુલહાના હાર વાઘ્યા છે વાજુ રે,
એને લ્હેકે છે કાનો માય કુહલિયા ફાજુ રે ૪
બ્હાલે મૃગલા પમાડપા માહ વર્માને નાદે રે,
હરિ ગાય છે સુદર ગીત મયુરા માદે રે. ૫
હરિને હેતે કરીને હાય જ્ઞાત્યાનો હેવા રે;
સાચી બ્રહ્માનદનો નાથ રમવા જવા રે ૬

વૃ ૧૧ દો ૧, પૃ. ૭૧૧

ઉત્થાપનિકા

બ્હાલે] મોરલી, લીધીછે, હાથવ, જાડેછે; ધેરી -, રે
દા દા] દાદાદા દાદાદા દાદાદા દાદાદા દાદાદા દા

આવી] ઝમાછે; જમનાને; તોરપી; તાવર; પેરી—; રે
 દાદા] દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા દાદાદા; દા
 હરિને] હેતેવ; રીને—; હાથશા; લ્યાનો—; હેવા—; રે
 સલી] બ્રહ્મા—; નદનો, ના—થ; રમ વા—; જેવા—; રે

અતે દ્વિકલ 'રે' આવે છે, અને તે પછીની પક્તિના નિસ્તાલ ચતુષ્કલ સાથે જોડાઈને પટ્કલ થને છે એ દેહીતુ છે પણ વીંજી કદાચ તરત ધ્યાનમાં ન આવે એવી સૂઝી એ છે કે ત્રીજા પટ્કલમાં દરેક પક્તિમાં ગાલ આવે છે. આને રોઝાની જ ભગી ગણવી જોઈએ. રોઝામાં ત્રીજા ચતુષ્કલમાં 'દાલ' આગળ શબ્દાન્ત યતિ આવતી એવી જ રીતે અહીં ત્રીજા પટ્કલમાં આવે છે. એમ પવાયો પક્તિ ત્રિતાલી ચોપાઈ જેવી જણાય. જેમ કે

બહાલે મોરલી લીધો છે હાથ
 આવી ઝમા છે જમનાને તોર
 હરિને હેત કરીને હાથ

ઉપરની પક્તિઓ ત્રિતાલી ચોપાઈ જેવી છે, પણ એ ઉપરથી ત્રિતાલી ચોપાઈની પક્તિ આ દેશીના વધારણમાં છે એમ વહેવું યથાર્થ નથી. પઠન કરતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે જેમ ત્રિતાલી ચોપાઈ પટ્કલોમાં વહેતી તેમ જ આ રોઝા પટ્કલોમાં વહે છે ચોપાઈ કરતાં રોઝા લાંબો છે, એટલે ચોપાઈની પક્તિના અંત આગળ શબ્દાન્ત આવતા ચોપાઈની પક્તિ જોવી હોય તો જોવાય પણ એમ વરવાને બદલે એમ વહેવું જ યોગ્ય છે કે અહીં રોઝામાં અમુક સ્થાને ગાલ આવે છે એવી ભગી છે અહીંના ગાલ આગળ પટ્કલ પણ પૂરુ થતુ નથી. પછીના પટ્કલનો આધાર ગાલ સામે જોડાય છે: 'હાથ' 'તોર' એ પ્રમાણે. પણ છેલ્લી પક્તિમાં 'નાથ' આવું પટ્કલ પૂરે છે ત્યાં પણ એને ચોપાઈની પક્તિ વહેવી અપ્રમાણિક છે જેમ ચોપાઈમાં ગાલ આવે છે એ એક પોઢીની રચનાની ભગી છે, તેમ અહીં મધ્યમાં ગાલ આવે એ એક રોઝાની ભગી છે. બન્નેમાં ભગીની પ્રતિયા એક જ છે જેમ આ પ્રવરણમાં આગળ આવેલા ગરબાછંદના મતિવડો દોહરાના ઉત્તર યતિવડો જેવા છે, છતાં ત્યાં દોહરાનો યતિવડ નથી તેના જંબુ જ આ છે કવિ ન્હાનાલાલની પ્રસિદ્ધ ગરબી

મારા નયનાની આઢસ રે ન નિરસ્યા હરિને જતો;
 એ મટપૂ ન માર્યું રે ન ઠરિયા ઠાણી કરો.

વેટલાક વાંચ્યો—મા. ૨. ૫. ૧૬

ઉપરના જ વાઠાની છે :— [સહેલાઈથી સમજાય તેવા લઘુના ગુરુવરણો વિહિત થયાં નથી]

મારા] નવળાની; આઠસ, રે—ન; નિરહ્યા—; હરિને જ; રી

૧૬૦,] મટવૂ ન, માર્યું—, રે—ન; ઠરિયા—; જાણી ને; રી

રોઢામા ધ્રુવલ્લહ આવતો હોય, અને એ ધ્રુવલ્લહ બાદ કરતા બાકી ચોપાઈની પક્તિ જ રહેતી હોય ત્યારે એ ઘેસીમા ચાપાઈનું કાઠું વધારે બહાર પડતું દેખાય, જેમ કે

વાગી સ્વયંવરમા હાવ, તે નઢ આબ્યો રે;

માગા ભૂપ સર્વના નાક, ઓ નઢ આબ્યો રે

જાણે ઉદયો નૈવધ માણ, તે નઢ આબ્યો રે;

અસ્ત થયા સી તારા સમાન, ઓ નઢ આબ્યા રે

૧૬૧ વૃ વા દો ૧, પૃ. ૧૫૧

વાગી] સ્વયં—, વરમા, હા—ય, તે નઢ, આબ્યો—, રે

માગા,] ભૂપસ, સર્વના—, ના—ય; ઓ નઢ; આબ્યો—, રે

ધ્રુવલ્લહ અર્થની દૃષ્ટિએ તરત અલગ પડી જાય છે એટલે વાકીની પક્તિ અલગ જોવાનો પ્રસંગ મળે છે છતાં સગીતની દૃષ્ટિએ ધ્રુવલ્લહ માર્યેની આલી પક્તિ એ જ રચનાનું એકમ છે રચની વસતે પણ કવિ મનમા ચોપાઈ રચીને ધ્રુવલ્લહ વઢવાડી દેતો હશે એમ મને લાગતું નથી રચના દરમિયાન ધ્રુવલ્લહ આલી પક્તિને એ ગણગણતો હશે એવી મારી કલ્પના છે તેમ છતાં કવિ પણ આ ચોપાઈની પક્તિ જોઈ શકે એમ હું ગાનું છું અત્યારનો કવિ તો અવશ્ય જોઈ શકે. રચનાવ્યાપાર વલતે તે એ ભાગ વિશે સમાન હોય, અને તેથી એ ભાગને ચોપાઈની દૃષ્ટિએ પણ સાચે સાચે સુષ્પ્ત કરતો જાય એ શક્ય છે એટલે આ રચનાનું રોઢામા આવતી ચોપાઈની મગી કહેવી હોય તો કહી શકાય. પણ એ રચના તો રોઢાની જ છે નરસિંહનું એવું રોઢાનું પદ જોઈએ :

પદ ૨ જુ

વદ્રાવનમા માનની મધ્યે મોહન રાજે,

૧૬૨ ૧ વઢે પરસ્પર વાઢૂલડી ધૂન નેપૂર વાજે

કાલા વૃષ્ણ ત્યા સંચરે, નાદ નિર્ધોષ થાય,

૫ મહાપ માહે મલપતા, વ્હાલો વાસઢી વાય

તાઢી દેતા તારુણી, જ્ઞાનરનો જ્ઞાનકાર,

૭ કટિ વિવિધી રણજ્ઞને, ધુધરીના ધમકાર.

ધન રે ધન એ સુદરી, ધન શામળધાન,
નરસંધો ત્યા દીવી ધરી રહ્યો, કરે હરિનુ ગાન ૮

નરસિંહ મેહેતાકૃત શાવ્યસપ્તહ, પૃ ૧૮૭-૮૮

આના ષટ્કલો નીચે પ્રમાણે પડે .

વદ્મા-, વનમા-, મા-ન, ની-મધ્યે, મોહન, રાજે-,
કઠેપ, રસ્પર, વાહુલ, ઢીં ધૂન, નેપુર, વાજે-,

મહપ, માહે-, મલ-પ, તાઘ્હાલો, વાસઢી, વાય-,
તાઢી-, દેતા-, તા-હ, ણી જ્ઞાજ્ઞર, નોજમ, વાર-,

કટિ-, કિકિણી, રણ-જ્ઞ, જે ઘુધરી, નાયમ, વાર-,

ધન રે-; ધન એ-, સુ-દ, રીધન, શામળ, વાન-,
નરસંધો, ત્યા દીવી, ધરીર, હ્યોકરે, હરિ નુ-, ગાન-,

ષટ્કલોમા અક્ષરનો વહેંચણી કોઈ ક્યાક જુદી રીતે પળ કરે, પળ ગવાતા
એકદર આ રીતે અક્ષરો વહેંચાય હવે આ દેશી વાચતા અદર કેટલોક
પવિનઓ દોહરાની જણાય છે ઉપરના અવતરણમા ૫ અને ૭ સંખ્યાવાળી
કઢીઓ દોહરાની લાગે તો પ્રશ્ન એ યાય છે કે આ દેશીન દોહરાની દેશી ગણી
જાય ? આ આવી જૂતિ જોતા તો તેમા દોહરા અવસ્માતથી આવતો જણાય
છે દોહરાના અર્ધની માત્રાઓ ૨૪ થઈ રહે છે એટલે દોહરો રોઢા જેવો
દેતાય એ સમ્બધિત છે પણ આ આવી કૃતિ દાહરાના નમૂના પર થઈ નથી
જ ૧લી અને ૮મી કોઈ રીતે દોહરામા વેસે તેવી નથી એટલે આને દોહરાની
નહી પણ રોઢાની જ દેશી ગણવી જોઈએ છતા તેમા ગ્રીજા ષટ્કલમા દાલદા
લાવે છે, અને અત ગાલ આવે છે તે દોહરાના નેવી ભગી છે એટલું સ્વીકારવું
જોઈએ આગળ જોઈ ગયા તેમ કેટલીક દેશીગોમા ધ્રુવલડો બાદ કરતા
વાકીની લખિત પવિનઓ તથારે દોહરા જેવી જણાય છે જેમ કે —

પછી સુદામાજી ચોલ્યા, મુળ સુદરી રે,
હુ શહુ તે શિષ્ય માન, પેલી કોળે કરી રે,
જે નિમ્નું છે તે પામિમે, મુળ સુદરી રે,
વિધિએ લલી વૃદ્ધિહાણ, પેલી કાળ કરી રે

વુ વા દો ૧, પૃ ૨૪૨

ષટ્કલોમા અક્ષરવિયાસ નીચે પ્રમાણે યાય

પછી મુ, દામોજી, ચો-લિ, યામુળ, સુદરી, રે--;
હુ શહુ; તે શિષ્ય; મા-ન, પેલી કો, જે કરી, રે-

જે;] નિમ્નું-; છે તે-; પા-મિ, યે મુળ, સુદરી; રે
વિધિ;] એ લક્ષી; વૃદ્ધિ-; હા-ળ, ઘેલી ચો, જે ઘરી, રે

મામા દોહરાની મગી વધારે સારી રીતે પ્રતીત થાય છે. આમા ધ્રુવસહો વાદ કરતા વિપમ પવિત્રને અતે દાલદા અને સમપવિત્રને અતે ગાલ એવપાદ ચાલ્યુ આવે છે, અને પ્રાસ ગાલના જ મળે છે, એ વધે લક્ષણો દોહરાના જ છે તેમ છતાં આવી પવિત્ર રોઝાની છે, એ તરફ દુર્લભ ન થરવુ જોઈએ. મન પઠનસમયે ત્યાં અર્ધકમગીવિશિષ્ટ રોઝા જ મૂર્ત થાય છે. અલવત્ત આગઝ આવા પ્રસંગે કદમ્બુ હતુ તેમ રચનાર રોઝા સાથે સાથે દોહરા તરફ પણ સમાન રહી રોઝાના કાઠામા દોહરો પણ ઉતારે એ સમવિત્ર છે એવો એવ દાસલો મઠી પણ રહે છે અને તે પણ એવ પ્રાચીન વવિગાધી.

કડવુ ૩૨. રાગ રામગ્રી

વચન પ્રમુના સામઠી મન વાઢીએ જી
ચરણે કર્યા પ્રણામ થોલ્યુ પાઢીએ જી
એક અમારી વીનતી મન વાઢીએ જી
સાચુ મુળીએ સ્વામ થોલ્યુ પાઢીએ જી

વે નઢારયાન, પૃ ૫૭

મહી ધ્રુવસહો વાદ કરતા શુદ્ધ દોહરો રહે છે :

વચન પ્રમુના સામઠી, ચરણે કર્યા પ્રણામ
એક અમારી વીનતી, સાચુ મુળિયે સ્વામ

આપણે પટ્વલોનો ન્યાસ જોઈએ

વચન પ્ર, મૂના-, સા-મ, ઠી મન, વાઢીએ, જી--;
ચરણે-, કર્યા પ્ર, ના-મ, થોલ્યુ-, પાઢીએ, જી--;

દોહરાની મગીયો સમ વિપમ પવિત્રોના અનોમા વૈવિધ્ય આવ્યુ, એકમા અતે ગાલગા ઘીજોમા અતે ગાલ આવ્યુ, તેથી વેવડા ધ્રુવસહોને સ્થાન મઠમ્બુ અને તે ધ્રુવસહો પણ મિત્રમિત્ર લવાઈના વતેમા છેલ્લુ પટ્કલ 'જો'નુ છે. ઉપાત્ત્ય પટ્વલ ગાલગા પ્રાસવદ્ધ છે તેની આગઝ વિપમપવિત્રમા પટ્કલની છેલ્લી વે દ્વિકલો ધ્રુવસહના આથ વે અક્ષરો પૂરે છે ત્યારે સમ પવિત્રમા એ આથુ પટ્કલ ધ્રુવસહના આથ વે ગુણ અક્ષરા પૂરે છે, એમ અનેક રીતે વૈવિધ્ય માવે છે. પ્રાચીન કવિઓએ આ મગીને લૂંચ વિવસાધી છે. જન કવિઓએ આ દોહરાને અણીશુદ્ધ રાખવા કાઢજી રાખી છે.

ઢાલ • યાદી ફૂગી અતિ ઘણી મન મમરા રે • એ દેસી ૧૫ મી.

ભવ નાટિકમા જોયતા ચિત્ત ચેતોરે !

એક જીવ ઘડુ, માવ ચતુર ચિત્ત ચેતોરે

આ વા મ ૧, પ ૨૩૪

અલગત અને પદ્મલમા તો હર્દ જ ધકાય પણ આ એટલુ સુષદ છે કે તેને ચતુષ્કલોમા પણ હર્દ ધાપાય

ભવ ના, ટિકમા, જોય, તા ચિત્ત; ચેતો, રે—;

એક જીવ ઘડુ, માવચ, તુર ચિત્ત; ચેતો, રે—;

અહીં દોહરાનો રોઝાના અગમા વિનિયોગ થતા તેમા વિષમ યતિછંદોમા દાલદામા અતે આવતી એ પ્લુત માત્રાઓ અહીં અનવવાદ બની જાય છે

આપણે માત્રામેઢ છંદોમા જોયુ કે પ્લવગમ એ રોઝાની જ પ્લુતિવદ્ધ રચના છે એ પ્લવગમ પોતે જ દેશીથી તરીકે વપરાય છે દલપતરામે પ્લવગમનુ લક્ષણ આપ્યા પછી દાલદા આપ્યા છે તેમા નીચેનો દાલદો પણ આપ્યો છે :

માટે મારા મિત્ર, વિચારો યાત રે,

પાપી મટી પવિત્ર, બનો મલિ ભાત રે,

જીવનનુ પલ્લ જાણિ, મજો-મગવાન રે,

અતર પ્રીતી આણિ, ધરો નિત ધ્યાન રે

દ વિ પ ૧૫

આમા અતે ગાલગા આવે છે અને તેના અત્ય ગાને સ્થાને તાનપૂરક 'રે' આવે છે, જે દેશીનુ લક્ષણ છે આમા અગિયાર માત્રાએ યતિ મૂકી છે અને તેને લીધે ત્યા ગાલ આવે છે, અને ગાલાન લઢો પાછા પ્રાસથી સાધ્યા છે છતાં આ ગાલ તે વરાબર ગરવા છંદના ગાલ જેવો નથી કેમ જે ગરવા છંદનો ગાલ, ઉચ્ચારણમા ગાલ છે

પ્રસિદ્ધ 'ઓઘવઝી સદેસો કહેજો શ્યામને' એ દેસી શુદ્ધ પ્લવગમનુ દૃષ્ટાન્ત છે આપણે તેનુ એક આધુનિક દૃષ્ટાન્ત હર્દે

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

ઝઝઝતા શા ડરમાગર ઝલ્લાસ જો !

નિર્જરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકા :

મયણે ઝલ્લવે નમણુ નિર્મલ હાસ જો;

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

સંધિઓ યરાયર પ્લવગમના છે તેમા દેશીના તત્ત્વ એટલાં છે કે તેમાં એક પક્તિ ટેકની છે, અને અતે આવતા ગાલગાના છેલ્લા ગાની જગાએ સમ પક્તિઓમા જો આવે છે અને એ જો પહેલાના ગાલનો પ્રાસ છે એટલે પ્રાસ પણ સમપક્તિનો જ છે. કહો 'ધારને ઘડને' પાચ પક્તિઓની છે અને તેમા છેલ્લી પક્તિ એ પહેલી પક્તિનું ટક તરીકેનું પુનરાવર્તન છે.

પ્લવગમ એ રોઝાની પક્તિના અત્ય સર્ધિતોના સહનયી ધાય છે, એટલે ઘન્ટ્રેમા પાલસધિઓ સરસા જ છે અને તેથી ઘન્ટ્રેના મિથળની રચના શક્ય બને છે. એવી એક રચના આપણને અર્વાચીન સાહિત્યમા મળે છે. નવિ ન્હાનાલાલના 'ધળ'મા

ઝગ્યો મૂરજ જો લીલૂડા બનમા રે
ઝગ્યો ઝગ્યો સરવર-ગિરિવરને તટે
જાગ્યા ધોર ઘટામાના પત્નેરૂ રે
જાગ્યા જાગ્યા મેના, પોષટ, મોરલા.

વિપમ પક્તિ રોઝાની છે અને તેમા છેટલા ચતુષ્વલની જગાએ તાનપૂરક રે— આવે છે. વીજી પક્તિ શુદ્ધ ગાલગાના પ્લવગમની છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે આજ્ઞા વાચ્યમા કશાઈ પ્રાસ આવતો નથી. આ મિથળ એક રીતે રોઝા અને પ્લવગમની સમાનતાનો પુરાવો છે.

હવે સર્વથાની રચનાઓ લઈએ.

આપી ઘઠીસી રચનાઓ ઘોડી જ મળ્યો ધારણ કે દેશીઓ ગાવા માટે છે અને તેથી તેને અતઃ તરફ લલવાર માટે પ્લુતિનો અવશ્યાસ જોઈએ છે. નીચેની કૃતિ ત્રીસી દેશી છે.

રાગ ગરવાનો

પઢવે, વ્રહ્મા, પાસ પુ,વારી, વસુધા, સુરમી, રૂપ ધ,રી—,
સુર સર, વે શ,કર અજ, આદિ, આવ્યા, જ્યા અધિ,નાશ હ, રી—
સફાર્ધવ ચતુષ્વલો આવે છે. ઢાકોરના રણછોડજીનો પ્રસિદ્ધ ગરવો આ જ ઢાઢનો છે.

ચાંલોને જૈ, યેરેદેવ, દરશન, કરવા, ઢાંકોરમા, ઠાંકોર વિ,રાજે,છે—,
દીના,નાય દ,યાઢ દાં,મોદર, દરશન,થી દુખ, ભાગે, છે—,

પહેલી પક્તિમા એક સાથે સાત દીર્ઘને લઘુ કરવા પડે છે. પ્રસિદ્ધ 'વૈષ્ણવ-જન'નું પદ પણ ત્રીસી રચના છે.

વૈષ્ણવ, જન તો, તેને, કહિયે, પીઠ પ,રાઈ, જાણે, રે—
પરદુઃખે ઉપ,કાર ક,રે તોંય, મન અભિ,માન ન, આણે રે,—
હવે એક બીજી પ્રસિદ્ધ ઢાઢ લઈએ :

વૈશંપાયન ઍણિવેરેં વોલ્યા સુજ જનમેજય રાય જી
વિસ્તારી તુજને સંમ્ભાવુ ભારતનો મહિમાય જી

ચતુષ્કલો કરવામાં કસું વિરોધ નથી પણ આના અંતના અક્ષરો નીચે પ્રમાણે
ગવાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે :

ભારત, નો મહિ, મા—, યજી,

પરંપરાયી આ રીતે જ ગવાય છે. 'જી' અંતવાઢી ધળી ઢાઢોમાં આ પ્રમાણે જ
પ્લુતિઓ આવે છે. વધારે તાનપૂરકોવાઢા ઢાઢલા લઈએ :

મહાકાઢીનો ગરવો

મા તું પાવાની પટરાળી કે કાઢી કાઢિકા રે લોલ.

મા તારો ઢુગરડે છે વાસ કે ચંડવુ ઢોહલું રે લોલ.

વ. કા. ઢો. ૨, પ. ૬૧૬

ન્યાસ :

મા તુ] પાવા,ની પટ;રાળીં કે,કાઢો; કાઢિ, કારે; લોઽલ,
મા તારોં;] ઢુગર,ડે છે; વાસ કે, ચંડવુ; ઢોહ, રુરે; લોઽલ.

પહેલા ચતુષ્કલ પછી તાલપદ અષ્ટકલો શરૂ થાય છે. વરાવર મધ્યે ઇટલે
ચોથા ચતુષ્કલમાં છેલ્લા લઘુ તરીકે 'કે' આવે છે. અન્ત્ય ચતુષ્કલ લોઽત
આવે છે. તે પછીની પંચિત્રના ચતુષ્કલ સાથે મઢી અષ્ટકલ રહે છે. લોઽલ
પહેલાં ઢ્વિકલ 'રે' આવે છે જે હ્રપાન્ત્ય ચતુષ્કલમાં મઢે છે. તેમ જ છેલ્લેથી
ત્રીજા ચતુષ્કલમાં ગાઽલ આવે છે. આ વધાનાં ગરવામાં નિયત સ્થાનો છે.

હવે ધ્રુવસંઢોવાઢી ઢેસીઓ જોઈએ :

વઢ સામું ધળું ભારે માણસ વોલ્યાં પરમ યચંન વઢુજી

વઢોં વઢુનરસમેં કાઢ ન જાળો મ્હેતા વૈષ્ણવ જંન વઢુજી

છેલ્લું ચતુષ્કલ ધ્રુવ છે. તેની પહેલા ગાઽલ આવે છે : 'ચંન', 'જંન'.

એ ઢઢિયા સાથે ઢાથ, નાય કેમ મીઢો રે જાઢયજી;

હું મઢું છું તમારી ઢાસી, નાનીને હીઢો રે જાઢનજી. ૨

વ. કા. ઢો. ૧, પ. ૬૧

ઉત્પાપનિકા .

૧] બઢિયા, સાયે, વાય નાય વેમ, મીઠો રે—, જાદવ, જી,
હ:] કહુ છુ ત, મારી, દાસિ નાસિને, હીઠો રે—, જાદવ, જી

‘રે જાદવજી’ ધ્રુવસડ છે અને ઉપર પ્રમાણે સધિઓમા બ્યાપે છે વચલા અષ્ટકલમા આવતી પ્રાગ સાવઢી, એવ્ય ધ્રુવસડ વગરે દેશીના સાસ રૂપાનો સ્પષ્ટ છે

અર્ગત, નુ સુમ્ય, માવઢ, નુ છે, પાળી, રે—, જાળી, ઝે—,
વળશી, પાતા, વાર નહીં રાત, વાળી, રે—, જાળી લે—,

‘રે જાળી લે’ ધ્રુવસડ છે આ પશ્તિમાયી ‘જાળી’ વાઢી નાસતા યાવીની પશ્તિ રોઢાની જણાય છે પણ એટલા માટે આ રચનામા અગમા રોઢા છે એમ નહીં કાવાયે નહીં આ જ જાતની એવ વેવઢા ધ્રુવવાઢી પશ્તિઓ જોઈએ :

વારતવ માસે મેલી ચાલ્યા કત રે વ્હાલાજી,
પ્રીતલડી તોડીને આપ્યો અત મ્હારા વ્હાલાજી

વૃ કા દો ૧, પૃ ૮૩૬

વારત, માસે, મેલી, ચાલ્યા, કૃત, રે—, વ્હાલા, જી—,
પ્રીત લડી તો, ડીને, આપ્યો, અૃત, મ્હારા, વ્હાલા, જી—,

આમા વેવઢા ધ્રુવસડો છ ‘રે—, વ્હાલા જી—,’ અને ‘મ્હારા, વ્હાલા, જી—,’ વચ્ચે છલ્લા ત્રણ ચતુષ્કલો રોડે છે

૧ તો બઢિયા સાયે વાય હો રે હઠીલા રાળા,
ત તો જોઈન મરિય નાય હો રે હઠીલા રાળા

૪

૧ તો, બઢિયા, સાયે વાૃથ, હો—, રે—ૃહ, ઠીલા, રાળા,

વૃ કા દો ૧, પૃ ૭૦

લટવાઢા તારે લટકે રે લેરલઢા હુ લોમાળી,
વાસલડી કેરે કટકે રે ચિતઢાને લીધુ તાળી

વૃ કા દો ૧, પૃ ૭૮૧

લટ] વાઢા, તારે, લટકે રે—, લેરલ ઢા હુ, લોમાળી
વા,] સલડી, કેરે, કટકે રે—, ચિતઢા, ને લી, ધુતાળી

ચોથુ ચતુષ્કલ આલુ ‘રે—’ થી પુરાયુ છે, અને ત્યા પડતા ચતિલઢો પ્રાસયી જોડાયા છે

ધેરોને પીતાબર લાલ પલવટડી તમે ચાલોજી
જુવતી જનને મોહ્યા રે લાલ લગ્નસદતી ગતે ચાલોજી

‘લાલ’ નો ‘લા’ ત્રણ માત્રાનો પડુન હોઈ એ ધ્રુવપદ શબ્દ આશુ ચોપુ
ચતુષ્કલ રોકે છે. પછોની પશિમા ધ્રુવ જરા મોટું બને છે અને તેથી આગલું
ચતુષ્કલ જરા ત્રિશિષ્ટ થાય છે :—

જુવતી, જનને; મોહ્યા રે, લા-લ;

એમ થાય છે, અને એ જાણી જોઈને કરેલું જણાય છે કારણ કે ‘રે’ વાઙી
નાસ્વો હોત તો ગુરૂને ટૂંકાવવો પડત નહીં. દેશીકારો એમ ધણો વાર જાણી
જોઈને રચનામા અમુક સ્થાને લઘુક મૂકવા ગુરૂને લપ્તુ કરે છે.

જતને જાઢબ્યુ રે જોવન મૂધર મેટ, કરેજા;
જો હરિ નહી મઢે રે, મહારા પાપી પ્રાણ તજેશ. ૮

વૃ. વા. વો. ૧, પૃ. ૧૧

સત્યાપનિકા :

જતને, જા-લ; બ્યુ-, રે-; જોવન, મૂધર; મેટ કરેજા;
જો હરિ, નહે-મ; ઢે-, રે-; મહારા, પાપી; પ્રાણ ત, જેજા;

‘જાઢબ્યુ’ ‘નહેમઢે’ એ અપ્તવલબ્યાપી ચાલુગા છે, જે ચતુષ્કલ જાતિ-રચના-
ઓમા અનેક જગાએ આવે છે. ધણુલરુ તે અતમા આવે છે, જેમ કે પ્લવગમમા
અને પદોમા — ‘સદ્ગુરુ’ (ગત પૃ ૩૪૭) જેવી રચનાઓમા; અહીં વિશેષ એ
છે કે એ ચાલુગારે પક્તિના પૂર્વાર્ધમા આવે છે. બે બોજા દૃષ્ટાન્તો જોઈએ.

વઢતા બ્હાલમા રે નવાબ્યા લલચાબ્યા લોચન

વઢતા, બ્હા-લ, મા-, રે-; ચાબ્યા લલચા; બ્યાલો, ચ-ન;

અહીં મધ્યમા આવતા ‘રે’ ની માત્રા ઘટી છે, પણ તેવું ધણી વાર દેશીઓમા
થાય છે તેથી રચના વદલાતી નથી.

સજ્જન સામઢો રે હરિની વાઢ લિલા કં ગાશુ.

દયારામરસસુધા પૃ. ૨૫ અને ૫૩

અહીં આપણે સંવેદ્યાની દેશીજી વધ કરીએ અને તેનાથી ટૂંકી ચોપાયાની દેશીઓ
લઈએ.

પ્રથમ ૨૮સા ચોપાયાનું એક પ્રસિદ્ધ અને શુદ્ધ રાગીતવાળું લોકગીત
લઈએ :

રાજલ પાળી ગ્યાતા અમે સંયર પાળી ગ્યાતાં
માધવપુરનો મારગ અમને વેરી ધેને લાગ્યો
તારા હાયનો આગલિયો રાજલ હાથની આગલિયો
જાણે ચોઢા મગની પલિયો રાજલ ચાઢા મગની ફલિયો
(સામઢલુ)

આટલુ વસ યશે 'માધવપુરનો' એ પક્તિ શુદ્ધ ૨૮સા ચોપાયાની છે ઘીજી
પક્તિઓ પણ ચોપાયાની છે જ પણ તેમા દેસીના લક્ષણો છે જે નીચેની
ઉત્પાપનિકા ઉપરથી સ્પષ્ટ યશે -

રાજલ, પાળી, ગ્યાતા - અમે, સંયર પાળી, ગ્યાતા - -,
માધવ, પુરનો, મારગ અમને, વેરી ધેને, લાગ્યો -

તારાં,] પેગની આ, ગલિયો રાજલ, પેગની આ, ગલિયો -
જાણે,] જોઢા મગની, પલિયો રાજલ, ચોઢા મગની, ફલિયો

પહેલી પક્તિમા ઘીજા અપ્ટવલમા પ્લુતિ ગોઠવાઈ છે તે ધ્યાનમા લેતા પક્તિ
અઠાવીસા ચોપાયાની થઈ રહે છે ચોપાયામા અત્ય ચતુષ્વલ અનંતર છે તેની
ચાલમાત્રા મૂવતા રચના ઘીજી થઈ રહે છે માધવપુરવાઢી પક્તિ તો પહેલા
વહધુ તેમ ચોપાયાની છે જ પણ તેના અત્ય સાતમા ચતુષ્વલ પછી વે જ માત્રા
અનંતર રહે છે, તે પછીની પક્તિની આજ વે માત્રા સાથે મઢીને આજુ અપ્ટવલ
પૂરુ કરે છે ઘીજી પક્તિઓ પછી એ પ્રમાણ જ પૂરી થાય છે 'તારા' અને
'જાણે' વચ્ચે માત્રાના જ છે પઠનભેદે કોઈ પહેલી પક્તિમા પ્લુતિ ઘટાઢી
'અમે' ત્રણ માત્રાનુ પણ વરે, 'ગ્યાતા-અમે,' એ પ્રમાણે

પ્લવગમમા અતે જઘી ચાલગાની મગી આવે છે તેઘી મગી ચોપાયાના
પૂર્વાધમા આવતી એક રચના જોઈ છે તે નીચે ઉતાર છુ

નારી કુજરની વસુ પહેર્યાં સાયલ ઘાસેં રે,
તે તો મારુ ધાનઢા, વ્હેરે કેમ તમાસેં રે, ૪
દેવવસન વ્હેરે વહૂ, નજર ન આવે તેઈ રે,
મેંદે મૂક્યા મોદસો, પાસે મૂક્યા લેઈ રે ૫

આ કા મ ૧, પૂ ૧૦

ઉત્પાપનિકા .

રે

દાદા દાદા ગા-લગા-દાદા દાદા દાદા ગા -

પઠનમાં ચોપાયાની દેસી જણાતો, પણ પૂર્વાર્ધમાં દોહરાની મંગી છે. — દોહરાનો જ યતિગંઢ છે.

જાતિ પ્રવારનો ચોપાયો ૨૮સો ધો ૨૭નો હોય છે પણ દેસીઓમાં ૨૬સો ચોપાયો પણ મળે છે. રચના સારી છે, હું ચતુષ્વલો અને અષ્ટવલોમાં પક્તિઓ મૂકું છું.

જાતે, છો અતિ; રસિયા, રે જગ; જીવન, જાના; રે —, —;

તમો માં, રે મન; રસિયા, રે જગ; જીવન, જાના; રે —, —;

મૂ. વા. દો. ૩, ૭૭૭

કોઈ પાઠભેદે યોજી પક્તિનો પ્રારંભ 'તમો' મા, એમ પણ કરે. પણ મને એ પાઠ મુન્દર નથી યાગતો. અને મેં અનેક છોત્તીતો દેસીઓ સાંભળી છે તેની પરપરા જોતા પહેલો પાઠ મને સારો લાગે છે. આવા પઠનભેદો તેમ છતાં હોઈ શકે અને દરેક જમાણે તે હું મોંઘીસ પણ નહીં. આ દેસીની એક વિલક્ષણતા એ છે કે પક્તિમાં અર્ધચો વધારે લાલો ધ્રુવગઢ છે, જે મહુ વિરલ હોય છે, છઠ્ઠીસ માત્રાનો પક્તિમાં પહેલાં ત્રણ ચતુષ્વલો જ સ્વતંત્ર છે, બાકીનો ભાગ ધ્રુવમાં જાય છે.

આપો જ એક મિત્ર પ્રવારની રચના લઈએ:

પછે મુલ્જીએ તેઢિયો રંગીલા કૂવર રે;

લઈ મસ્તક મૂવયો હાથ રંગીલા કૂવર રે.

એવલા ગામ નવ ચાલિયે રંગીલા કૂવર રે;

ધામ પડે જો કોટ રંગીલા કૂવર રે.

૧૫

મૂ. વા. દો. ૧, પૂ. ૫૬૩

ઉત્પાપત્તિકા :

પછે મુલ્જિયે; પૂ-છિ, મૂ ર; ગીલા, કૂવર; રે —, —

લઈ,] મસ્તક, મૂવયો; હા —, થે ર; ગીલા, કૂવર; રે —, —

એવલા, ગામ નવ; ચા-લિ, યે ર; ગીલા, કૂવર; રે —, —

ધામ પડે જો; કો-ટ, ર; ગીલા, કૂવર; રે —, —

અત્ય 'રે' સાથે છઠ્ઠીસ માત્રા થાય છે. આમાં ચોપાયા સાથે દોહરાની મંગી છે, પણ પઠન દોહરા પ્રમાણે નથી, ચોપાયા પ્રમાણે છે. દોહરામાં 'પૂછિયુ' પછી યે માત્રા અનંતર રહે તે અહીં 'ર' થી પુરાવેલી છે. તેમ જ દોહરામાં અત્ય લઘુ લઘુ જ બોલ્લય છે, અહીં તે મુલ્ બને છે.

એક જગાએ રાસામા મઢી આવતી પ્રતીવ પક્તિ જોવા જેવી છે તે નીચે ઉતારુ છું

કેશર, વરણો, હો—વાઢ વ, સૂવો, મારા, લા— —૭લ,

પક્તિ સુદર છે અને વીજી રીતે પણ ગાઈ શકાય પણ ઉપરની રીત સાદી છે તે મેં સ્વીકારી છે

પ્લવગમમા અત્ત તરફ આવતી ભગી એટલે અપ્તવલવ્યાપી ગાલગાની ભગી જેવી ભગી ચોપાયામા પણ એક જગાએ જોઈ છે તે નીચે ઉતારું છું

જો જો વરમ્ અધોર કે વપિ મનસૂ રડ રે,

ધિવ ધિવ મમણવિવાર કે ગુરનરને નહે રે

ત્રિયા એહ સ્વભાવ કે કોઈની નહી રે,

આ સસાર અસાર કે ધર્મ કરો સહી રે

આ વા મ ૩ ૧૩૫

ઉત્પાપનિવા

જા જો, વરમ, અ, ધોર વે, વપિ મન, સૂ—રડે—, રે—, —,

અહી અત્ય ગાલગા અપ્તવલવ્યાપી છે

માત્રામેઢ છંદોની ચર્ચામા આપણે જોયેલું કે દોહરો એ સ્થિતિ ચોપાયાનું એક સ્વરૂપ છે એ ક્રમે ચાલતા હવે આપણ દોહરાની દેશીઓ જોઈએ આગલા પ્રવરણમા મેં વતાવેલું છે કે ચતુષ્પલ રચનાઓ જેવી રીતે પટ્વલ બને છે મન ત્યા દોહરો પટ્વલ અને સપ્તવલ બને ત્યારે તેનું કેવી રીતે પઠન થાય છે, એટલે એ વાત અહી ફરી લખતો નથી માત્ર એટલું સ્મરણ કરાવવું થયેલું કે ‘નઢાહ્યાન’મા આવતી ‘વંદરમી વનમા વલવલે’ એ દેશી અને તેની જોડેની ‘મૂઝી મમે છે રે મામિની’ એ વધે દેશીઓ દોહરાને મઢતી છે, અને તે પટવલમા તેમ જ સપ્તવલમા સુદર રીતે ગવાય છે અહી તો હવે કેટલાક જન વધીઓએ શુદ્ધ દોહરાનું થાટું લઈ તેની આસપાસ ધ્રુવો કે શીખર અથવા લણાડીને દેશીઓ કરેલી છે તે જોઈશું

જો માણસ વરિ લેલવો તો મત જાઓ છડિ, લાલરે,

જાસ્યો તોહી રાલશુ વાઢક જિમ રા મડિ, લાલરે

આ વા મ ૧, પૃ ૩૨

અહી શુદ્ધ દોહરાન અતે ‘લાલરે’ ધ્રુવલડ લગાડલો છે, તે પાંચ માત્રાનો છે અને તેથી ઉત્તર યતિલડ પૂરી સોઢ માત્રાનો થઈ રહે છે એટલે

દોહરાના અત્ય યતિલક્ષ્મી સહિત પચેલો ભાગ અહીં ધ્રુવપી પુરાય છે એજ
બીજી શ્રુતિ લઈએ

ઈતના દિન હુ જાણતો રેહા, મિલસ્યે વાર બે પાર, મેરે નદના,
હવે વચ્છ મેઝો દોહિલો રેહા, ગીવન પ્રાણ-આમાર, મેરે નદના

એજન, પૃ ૪૫

મધ્ય ધ્રુવગ્રહ 'રેહા' અને અત્ય ધ્રુવગ્રહ 'મેરે નદના' વાદ ચરતાં રહેતા
અધારપિંડનુ વાટુ દોહરાનુ જણાસે અને છતાં તેમા કાઈ કોઈ ચતુષ્પલ્લોમાં
માત્રા વધેલી જણાસે 'વારબે' 'હવે વચ્છ' 'પ્રાણ આ' સધિઓમાં ચારચી
વધારે માત્રાઓ આવે છે, તેને ચતુષ્પલ્લમા નાસતા સ્વચ્ચારણ વગર છે, અને
પઠન કરતા આ રચના સહેલાઈથી પદ્મલ્લમા પડી જતી જણાય છે એના
ધ્રુવલ્લો પળ પદ્મલ્લમાં જ સ્થાન અને અવગણન પામી પામે છે, એટલે આ
દોહરાની પદ્મલ્લની દેસી છ હુ પદ્મલ્લ જુદા લ્લનુ છુ

ઈતના, દિન હુ, જાણ તીરે, હા --, મોલસ્યે, વારબે, ચારમેરે;
નદના,

હવે વચ્છ, મેઝો, દોહિલો રે, હા --, જીવન, પ્રાણજા, પારમેરે
નદના,

આવી દોહરા ઉપરચી ચરેલી દેસીઓના ઘણા દૃષ્ટાન્તો જન કવિઓની
શ્રુતિઓમા મળે છે, પણ આ રચના અત્યારે આપણને પરિચિત નથી એટલે એ
વધી અહીં રેતો નથી

અહીં ચતુષ્પલ્લની દેસીઓ વધ કરી હવે ત્રિલ્લની દેસીઓ ઉપર આવીએ
આમાં સૌથી પ્રથમ એ વહેવાનુ બે માત્ર ત્રિલ્લો આવે એવી માત્રામેલ રચનાઓ
પળ વિરલ છે, મહીદીપમા પળ પદ્મલ્લો આવે છે, તો પદ્મલ્લો વિનાની દેસીઓ
અશક્ય હોય એમા આશ્ચર્ય નથી દેસીઓના સામાન્ય પ્રાસ્તાવિક પ્રકરણમા
આપણે પદ્મલ્લમિથ ત્રિલ્લ રચનાની ગરવીઓ જોઈ છે 'નદ એક સમે'
અન 'રાધ રૂપાલી' અહીં બેટલીક લોકગીતની ગરવીઓ જરા જોઈએ

ચઢ મુઢ ચપટીમા ચોઢધા રે
આજ દંતોને રણમા રોઢધા

ઉત્પાપનિવા

ચઢ, મુઢ, ચપટીમા, ચોઢધા --, રે

આજ,] દંતોને, રણ મા, રોઢધા -- -- --,

અત્ય તાનપૂરક 'રે'ની પહેલાં વે ગુરુ આવી આવું પદ્ધતિ પૂરે છે. એનું સ્થાન નિયત છે એટલે એ ગરવીનું લક્ષણ છે. તે સિવાય ઘણાવરા ત્રિવલો આવે છે. પણ 'દંતોને' પદ્ધતિ છે. ઘણી ત્રિવલ ગરવીઓમા જોયું છે કે પહેલા ત્રિવલ પછી તરત એક પદ્ધતિ આવે છે. અહીં પણ બીજી પંક્તિમા એમ બનેલું છે. એવ બીજી શ્રુતિ લઈએ :

બાંઢા રેશમીં તે આગલા દિરાજે જો
નવા નતિયામા' પૂધરી ગાજે જો

ઉત્થાપનિવા :

બાંઢા] રેશ, મિતે; આગ, લાલિ; રાજે-; જો ✓

. નવા;] નતિયા મા; પૂધરી ✓; ગાજે-; જો ✓

ઉપરની શ્રુતિને વહુ મઢની ધા ગરવી છે. દરેક પંક્તિને અંતે ત્રિવલ 'જો' આવે છે, જે પટ્ટીની પંક્તિના ત્રિવલ સાથે મઢી જઈ પદ્ધતિ રહે છે અર્થાત્ પહેલા ત્રિવલ પછી તાલ સહિત પદ્ધતિ આવે છે, જેમાનું પહેલું કોઈ વાર ત્રિવલવદ્ધ ન હોતા પદ્ધતિ હોય છે. વાકીમા ત્રિવલો આવે છે. કયાક એક પ્લુત ગુરુથી ત્રિવલ બને છે :

હવે વધારે અટપટી ત્રિવલ લેખીઓ લઈએ :

ચિદ્ધુર આવ્યો ધુર ધાર અતિ હાથમા રે લોલ;

નાથ વ્હોળો જેમ છૂટ વુદે સાથમા રે લોલ.

રથ ત્રિવળી અનેક ધોર ધમવતી રે લોલ;

ધજા ફરફરે ને વલશ વાતિ ચમવતી રે લોલ

વૃ. કા. દો. ૨, પૃ. ૭૩૮

ઉત્થાપનિવા :

ચિદ્ધુર] આવ્યો ધુર; ધાર, અસી, હાથ,મારે, લોલ

નાથ,] વ્હોળો જેમ; છૂટ, વુદે, સાથ,મા રે; લોલ

વગેરે. ન્હાનાલાલની 'ભેદના પ્રશ્ન'ની ગરવી આ જ ઢાઢની છે :

મ્હેં તો રુદુએ લીધ્યું મ્હારું અમણુ રે લોલ;

કોઈ ભેદુ આવો તો ભેદને મળુ રે લોલ

મારી આલે અદૃશ્ય આમુઢા વહે રે લોલ :

વિધિ જોઈ જોઈ કા હસી રહે રે લોલ;

૧. 'નતિયો' એ શકુ આકારની વાઢકને પહેરાવવાની ટોપી છે જુદા જુદા રગની ત્રિકોણાકાર પટ્ટીઓથી એ શકુ આવાર બનેલો હોય છે.

ન્યાસ :

મ્હેંતો] કંકુ, એ સીં; પ્પૂ, મ્હારુ; આગ, પૂ રે; સોલ
કોદ;] મેંદુઆ; વો તો, મેદ; ને મ; પૂ રે; સોલ

મ્હારી;] આસે એ; દુદય, આમુ; ઢાય, હેરે; સોલ
વિધો;] જોઈ જો; ઈ, વાહ; સીર; હેરે; સોલ

દાલ] દાદાદા; દાલદાલ, દાલદાલ; દાલ

આંચી પળ વધારે લાવી, વધારે અટપટી અને વધારે સુદર, એક બીજી
ગરબી લઈએ.

બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને સુરરાય, નામી સીસ સકલ દેવતા રે
માના સુદર જશ ગાય, શરણ આવ્યા ચરણ સેવતા રે.
પાહિ પાહિ જગત માત પાહિ પાહિ ભુવનેશ્વરી રે
પાહિ દાનવ બુલ પાત, પાહિ પાહિ વિશ્વભરી રે

વ. વા. દો. ૨, પૃ. ૭૫૦.

ન્યાસ : બ્રહ્મા] વિષ્ણુ, ને સુર; રાય, નામિ; સીસ, સકલ; દેવ, તો; રે,
માના,] સુદર, રજસ; ગાય, શરણ, આવ્યા, ચરણ; સેવ, તો; રે,
પાહિ;] પાહિ, જગત; માત, પાહિ; પાહિભુવ; નેશ્વ, રી; રે,
પાહિ;] દાન, વકુલ; પાત, પાહિ; પાહિ વિ; શ્વ મ, રી; રે

વૃં વાં દોં ૨, પૃ. ૭૫૦

રચના ધણી લાવી બુલ દસ ત્રિવલોની છે પહેલા ચાર ત્રિવલો બે વાર
ગવાઈ પછી પવિત્ર આમલ ચાલે એ રીતે ગવાતી મેં સામલ્લી છે. ઉપાઠ ધણો
જોરવાલો છે ચાર ત્રિવલે યતિ પડી ર્યા થતા યતિલડો અહીં પ્રાસયી જોડાયા
છે, એમ કૃતિમા વેવડા પ્રાસો છે દાદાદાનુ કોઈ નિયત સ્થાન અહીં જણાતુ
નથી, પણ 'પાહિભુવ' અને પાહિવિ' વટકલો છે એક પવિત્રમા પહેલા ત્રિવલ
પછી દાદાદા આવે છે :

દીન શરણાગત દેવ ત્રાણ અવિવા ગોરી વરો રે
દીન] શરણાગત, દેવ, ત્રાણ; અવિ, કાંઈ; રીક, રો; રે
દાલ] દાદાદા; દાલદાલ, દાલદાલ, દાલદાલ; દાલ

મેં સામલ્લી આવી જ રચના નીચે પ્રમાણેની છે :

નમ્ર] ગણપતિને, પાય નમ્ર; ગણપતિને, પાય મોઢા; સીવ શકર; નેન મૂરે; સોલ
મામી પણ વધારે લાવી રચના મળી આવે છે :

સુળો કૃષ્ણ તળી વાળ છે પ્રમાણ રે તાળ પઢી મેલી રે;
મજો ચંતન્ય અલ્હ તજો મર્વ વિપય વામના પેલી રે. ૧
શોક દુઃખ થયે મુલેથી આનંદ રે મનમા ન આળો રે;
રાગદ્વેષ વીક વહેમ વામ ત્રોષ રે શત્રુ ફરી જાળો રે. ૨

મુ. વા. દો. ૩, પુ. ૬૧૬

સુળો] કૃષ્ણ, તળી; વાળ, છે પ્ર; ગાળ, રે ૭; તાળ, પઢી; મેલી-; રે ૭
મજો;] ચંતન્ય ૭; અલ્હ, તજો; મર્વ, વિપય; વામ, ના ૭; પેલી-; રે ૭
શોક;] દુઃખ, થયે; મુલે, યિઆ; નદ, રે ૭; મન, માન; આળો-; રે ૭
રાગ] દ્વેષ, વીક; વહેમ, વામ; ત્રોષ, રે ૭; શત્રુ, ફરી; જાળો-; રે
મુલ બાર ત્રિવલો છે અતે 'રે' નિયત છે, પણ વચમા 'રે' આવે છે તેને
નિમત્ત સ્થાન નથી. એટલે એ છદ્મ અંગ નથી.

જરા જુદી રચના તરીકે મ્હાનાલાલની એક ગરબી લઈએ :

મને પાછુ આપો ને પેલુ આપો રે પ્રાણ મ્હાર પારેવુ;
પેલી પુણ્યે હો! વાધેલી પાપ : પ્રાણ મ્હાર પારેવુ;
મણિફૂલ જેવી કલશી નચવતુ, રે પ્રાણ મ્હાર પારેવુ;
લાવો મીઠી એ નેહમરી આલ, પ્રાણ મ્હાર પારેવુ.

કે. વા. ૨, પુ. ૩૭

ઉત્થાપનિકા

મને] પાછુ આ, પોને પેલુ, આપો રે, પ્રાણ માર, પા ૭-રે ૭; વૂ ૭
પેલી,] પુણ્યે હો, વાધેલી, પા ૭-લ; પ્રાણમારુ; પા ૭-રે ૭; વૂ ૭

પહેલુ ત્રિવલ છોડ્યા પછી સત્તાલ પટ્કલો શરૂ થાય છે તેમા પહેલુ ત્રિવલ
વિનાનુ પટ્કલ છે, તે પછી આવતુ પટ્કલ પહેલી પંક્તિમા ત્રિવલવદ્ધ છે, પણ
બીજીમા નથી, તે પછી એટલે ત્રીજુ વઢી પહેલી પંક્તિમા ત્રિવલ વિનાનુ
પટ્કલ છે, અને બીજી પંક્તિમા ત્યા પ્લુતિવદ્ધ ગાલ (પા ૭-લ) આવે છે તે
આ રચનાની વિશિષ્ટ ભાગી છે ચોથુ પટ્કલ ત્રિવલવદ્ધ છે અને ત્યાંથી
ધ્રુવલ્હ શરૂ થાય છે જેનો અત્ત ઉપર આપ્યા પ્રમાણે આવે છે. આ કૃતિમા
પટ્કલો વધારે છૂટથી આવે છે. સમ પંક્તિમા ગાલ આવે છે, પણ તેને
દોહરાના ગાલ સાથે કશો સંબંધ નથી એ આ દેશીની એક ભાગી છે.

મોજા ભગતના ચાલસા, ઉપર જેવી જ ત્રિવલ-પટ્કલ મિશ્ર
રચના છે.

મૂરતો રહી રહી વમાણો રે માથે મેલસે મોટો પાળો
 પાઈધૂતીને ધન મેલુ ફીધુ ઘોટીધ્વજ વહેવાળો,
 પુણ્યને નામે પા જે ન વાવયો અધવચ્ચી છૂટાળો મૂરતો
 વુ વા દો ૧, પુ ૮૨૬

ઉત્પાપનિકા

મૂરતો, રહોર, ડી-ક, માળો-રે, મા-ધે, મેલસે, મો-ટો, પાળો-;
 ---, પાઈધૂ, તીને-ધન, મે-લુ, ફી-ધૂ, ઘો-ટી, ધ્વજ-કહે, વાળો-
 ---, પુણ્યને, ના-મે, પાજે ને, વાવયો, અધવચ્ચે, ધી-લૂ, ટાળો-
 મૂરતો, રહોર . પહેલી પક્તિ પ્રમાણે

આમા વેટલાક પદ્મલો ત્રિવલ્લવદ છે અને વેટલાક ત્રિવલ્લરહિત છે પણ વિશેષ એ છે કે દરેકનું સ્થાન નિયત છે સ્થાન વિશે ટૂંકમા મૂહી શકાય કે પક્તિના પ્રારંભથી ત્રીજુ પદ્મલ ત્રિકલરહિત છે એટલે ધ્રુવમા 'રહોર' ત્રિકલરહિત છે અને આતરાની બને પક્તિનું પહેલું અનક્ષર પદ્મલ પછીનું ત્રીજુ પણ ત્રિકલરહિત છે તે ઉપરાંત ધ્રુવના અંતનું અને આતરાના વધા પ્રાસના પદ્મલો પણ ત્રિવલ્લરહિત છે આતરાની પહેલી પક્તિ ધ્રુવરહિત છે છતાં આશ્વી રચના સમસાધ્ય સધિયદ્ધ છે, કારણ કે ધ્રુવપક્તિ અને આતરાની દરેક પક્તિમા સધિસાધ્ય સરસી છે તે સાથે એ નોંધવા જેવું છે કે આતરાની પક્તિનું પહેલું પદ્મલ અક્ષર જાય છે, પણ તેને ગણનામા લેવું જોઈએ અને એમ કરતા સધિસાધ્ય સરસી થઈ રહે છે અત્યાર મુઘી આપણ સધિસાધ્ય એ જ રીતે ગણતા આવ્યા છીએ એક બીજી વાત તરફ ધ્યાન સેવવા જેવું છે તે એ કે સામાન્ય રીતે માત્રામેલ છદોમા પક્તિને અંતે અક્ષર સધિઓ આવે છે અહીં પક્તિના પ્રારંભમા અનક્ષર સધિઓ આવે છે આ વિલક્ષણ જણાય ગણ તેમા આશ્ચર્ય જેવું વશુ નથી કારણ કે રચના સંગીતપ્રધાન છે, અને સંગીતમા એવમ આજુ સઘળ છે, તેમા પક્તિભેદ હતો નથી એટલે એ અનક્ષર વિભાગ જે પહેલો દેખાય છે તે બીજી રીતે વહીએ તો આગલી પક્તિની પછી જ આવે છે આપણે તેમ છતાં એવી રીતે પક્તિઓ પાઠી શકીશું નહીં કારણ કે એમ કરવા જતા ધ્રુવના પહેલાં શબ્દ 'મૂરતા'ની વ્યવસ્થા બરાબર થઈ શકતી નથી અનક્ષર વિભાગ પક્તિને અંતે આગવાનો આગ્રહ રાખવો હોય તો નીચે પ્રમાણે ઉત્પાપનિકા આપવી પડે (માત્ર પદ્મલો બતાવીશ)

મૂરતો,

ચ્છીર, છી વ, માળા રે, માયે, મેલ્લે, મોટો, પાળો, ---,
 ઘાઈધૂ, તોને ઘા, મેઢુ, કાધુ, કોટી, ઘરજ વે, વાળો, ---
 પુણ્યને, નામે, પાણેન, વાલ્યો, અવવચ, ધીલૂ, ટાળો, મૂરતો
 ચ્છીર, ---

આવી રીતે ઉત્પાપનિવા આપતા અનંશર સધિઓ પક્તિને અતે સ્પષ્ટ દેશાશે
 માતરાતા એ અનંશર વિભાગમા જ ધ્રુવનુ પહેલુ પટ્વલ વલમ થઈ રોપાય છે
 એ સૂત્રી વધારે સ્પષ્ટ થશે પણ એમ કરવા જતા ધ્રુવનો માત્ર એક પહેલો
 શબ્દ પક્તિમાથી ટાલોને તેની સ્વતંત્ર પક્તિ બનાવવી પડશે, અને એ પણ વિલ-
 અષળ જ લાગશે છાર તા આ સંગીતના પ્રવાન્યનુ પરિણામ છે અને અહીં પણ
 આપણે પિંગલના સાદા સ્વરૂપને ચઢીતી રહી ઉત્પાપનિવા ઘટાવીએ એ યોગ્ય
 કે હવે નીચેનું પદ લઉ

રે શિર સાટે નટવરને વરિયે, રે પાછા તે પગલા નવ ભરિયે રે શિર૦
 રે અતર દૃષ્ટિ કરી ચોઢધુ, વે ઢહાપણ જાણૂ નવ ઢોઢધુ,
 એ હરિ સાદ માયુ પાઢધુ, રે શિર૦

૪ વા દો ૧, પૂ ૭૧૫

આમ પહેલી દૃષ્ટિએ આની પક્તિઓ વધારે ઓછી સહ્યાના મધિઓની જણાય
 પણ સંગીતના એવમ તરફ ધ્યાન રાખી ઉત્પાપનિવા કરતા પક્તિઓ સમ-
 સંહ્ય સધિઓની જણાશે રચના પટવલમા ગવાય છે અને હુ પટવલોમા જ
 ઉત્પાપનિવા કરુ છ

રે] શિરસાટે, નટવર, ને વરી,યે -

રે,] પાછા તે, પગલા -, નવ ભરી,યે -

રે,] શિર સાટે, નટવર, ને વરી,યે -

રે,] અતર, દૃષ્ટિ કરી,યો -,યુ -

વે,] ઢહાપણ, જાણૂ -, નવઢો -, ઢધૂ -

એ,] હરિમા -, રુ મા -, ધૂ ધો -, ઢધૂ -

રે,] શિર સાટે, - - - - -

આ જ પદ આટલી સરલતાથી સપ્તવલમા પણ ગવાય છે, ત્યારે ઉપરનો દરેક
 પદકર સધિ એની એ જ રહે છે, અને તેમા દરેકમા વીજી માત્રા પછી

એક માત્રા ઝમેરાય છે, અને એ રીતે સપ્તકલ બને છે. વધારાની માત્રા સર્વંજ
~ ચિન્હથી દૃઢ બતાવીશ.

રે] શિરઁસાટે; નટઁવરે; નેઁવરી; યે~

રે;] પાઁછા તે; પગઁજા~ , નવઁમરી; યે~ (ટેકની પશિત ફરી લક્ષતો નથી)

રે;] અઁતરે; દૃઁષ્ટિ કે; રીઁજો~; યૂ~

કે;] હ્રાઁવે; ક્રાઁશૂ~; નવઁહો~; ળધૂ~

એ;] હરિઁસા~; રૂઁમા~; યૂઁધો~; ળધૂ~ (ટેક નથી લક્ષી)

સપ્તકલ રચનામાં સધિ લઘુથી શરૂ થાય ત્યારે લદાદાદા સધિ અને ગુરુથી
શરૂ થાય ત્યારે દાલદાદા સધિ વપરાયો છે તે સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે :

શિરઁસાટે; નટઁવરે, નેઁવરી; યે~

લદા દાદા; લદાદાદા; દાલદાદા; દાલદા

મા વધે સધિઓ એક જ રચનામાં મળી શકે એવા છે એ આપણે સપ્તકલના
જાતિછદોની ચર્ચામાં જોઈ ગયા છીએ (ગત પૃ ૪૭૩).

અહીંથી સપ્તકલ રચનાઓ જ હવે લઈએ જાતિછદોમાં ત્રિવલ પછી
પચકલ આવતા હતા પણ પચાલની સ્પષ્ટ દેશીઓ બની નથી પ્રેમજનન્દે
મુજગી છદની દેશીઓ લખી છે, તે માત્ર વગારે શિયલ કરેલો મુજગો જ
છે તેમાં દેશીઓના ઘોજા કોઈ જાસ લક્ષણો નથી અલવક્ત પિંગલ અને
સંગીતના સમાન અધિકારની મૂમિમાં દશકલ રચનાઓ આવે છે તે આપણે
તે સવધીના પરિશિષ્ટમાં જોઈશું એટલે હવે સપ્તકલની દેશીઓ લઈએ

સપ્તકલની દેશીઓમાં સૌથી પહેલી ઢાઢી રચના સ્મરણમાં આવે છે.
આ રચના એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે અહીં માત્ર તેનું એક જ દૃષ્ટાન્ત આપીશ.

ઘરા જીતી, ઘર ધવીરા, છઢગ તણિ પર, તાંબિ

મચોંતિ તે, રાગ સોપી, મોગવી મુગ, આપિ ૪૫

યોંવગ ઝાળી, પ્રીત આળી, રાળોંં બહુ અતિ, રમ્ય

તજી ઘોઢા, વરિં ક્રીઢા, અમરાનીં, અ, ગમ્ય ૪૬

- માદવરી, પૃ. ૩૬

મેં પાઠમાં જ મપાવેલો દર્શાવતા અલ્પચિરામો કરેલો છે તે ઉપરથી જાનું
સામાન્ય સ્વરૂપ દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા ગાલ છે એ સ્પષ્ટ થશે

કવચિત્ તેમા લદાદાદાનુ મિથુન થાય છે, જે સંવાદને પ્રતિવૂલ્લ નયી. સંગીતના જે તાલ ઉપરથી આ સધિ નિષ્પન્ન થયો છે, એટલે કે દીપચંદી તાલ તે સંગીતમાં જરા કઠળ અને અટપટો ગણાય છે પણ ગુજરાતને તે વધુ ફાવી ગયો છે. અને અમળ સ્ત્રીઓ આ તાલના લોકગીતો અને અમળ ધાવા આ તાલના મજનો વધુ આસાનીથી ગાય છે. નીચેની લોકગીતની પંક્તિઓ સપ્તકલની છે :

જોગીઢાપુ રે શિવજી તમારું મેં જાણ્યુ રે
જટામાં ધાલીને કોને આવુ કયાથી આણ્યુ રે

જોગીઢાપ, પુ રે શિવજી, તમારું મેં, જાણ્યુ રે —
લદાદાદા, લ દા દા દા, લદા દાદા, લ દા દાદા
જટામા ધા,લીને કોને, આવુ કયાથી, આણ્યુ રે—

નરસિંહ મહેતાના, શૂળનામા ન હોય એવાં ધના મજનો આવી રચનાનાં હોય છે. એનુ નાગદમનનુ પદ આ જાતની રચના છે.

જલ કમલં છાડી જાને વાલાં સ્વામી અમારો જાગરો;
જાગરો તને મારરો મને વાઢહત્યા લાગરો.

નરસિંહ મેહતાકૃત, કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૪૬૩

જલ] કમલ છાડી, જાને વાલા, સ્વામી અમારો, જાગરો—
દાલ દાદા, દાલ દાદા, દા લદાદા, દાલદાદા

પરમાતિયા પણ આ સધિરચનાના હોય છે :

માતા રે જ, સોંદા હરિજે, ધૂમળે ધા, લે—
લ દા દાદા, લ દા દાદા, લદાદા દા, લદાદાદા

એજન, પૃ. ૪૬૫

તેમ જ

જાંગો રે જશોં, દાંના જીવન, વ્હાળેલા વા, યાં —
લદા દા દા, લદા દાદા, લદા દા દા, લ દાદાદા

એ જ પ્રમાણે

મોંઢી રે મર,વોંઢળ હરિ ને, વેચવા ધા, લી—
લ દા દા દા, લદા દા દા, દાલદા દા, લદાદાદા

છેલ્લાં ત્રણ દૃષ્ટાન્તોમા જેમા એક જ અક્ષર આલુ સપ્તકલ પૂરે છે ત્યાં એ અક્ષર લઘુ થઈને સપ્તકલ પૂરે છે એમ માનવાની જરૂર નથી એની નીચે લખેલો લ એ ત્યાં પારિભાષિક લ છે એ અક્ષર આલુ સપ્તકલ પૂરે છે એટલો જ અર્થ છે બાકી આવી ઘણી રચનાઓમા ગુરુ પળ લઘુનું સ્થાન સાચવવા લઘુ બને છે, એ ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમા જોયું હશે. એક વધારે અટપટી રચના લઈએ.

સરસ્વતી છદની ચાલ

શ્રી ગુરુ પ્રતાપે ગાઈએ કિરપા તે સાધુ જન,
પરિબ્રહ્મ મારો આત્મા મારું મન તે અરજુન.
અરજુન સુણો ગીતાસાર, પાઠવ માનજો નિર્ધાર,
સસાર સુ સરસો રહેને મન મારો પાસ,
સસારમા લેપાય નહિ તે જાણ મારો દાસ   અરજુન

ઉત્થાપનિવા :

શ્રી] ગુરુ પ્રતાપે, ગાઈએ કિર, પાતે સાધુ, જન્

દાલદાદા, દાલ દા દા, દા લ દાદા, દાલદા
પરિ,] બ્રહ્મ મારો, આત્મા મારું, મન તે અર,જુન
દા, દાલ દાદા, દાલદા દા, દાલદાદા, દાલ

અરજુન] સુણો ગીતા, સાર પાઠવ, માનજો નિર, ધા-ર
દાદા, લદા દાદા, દાલ દાદા, દા લદાદા, દાલદા

સ] સાર સુ સર, સો રહે ને, મન મારી, પા-સ
દા, દાલ દા દા, દાલદાદા, દાલ દાદા, દાલદા

સ] સારમા લે, પાય નહિ તે, જાણ મારો, દાસ
દા, દાલદાદા, દાલ દાદા, દાલ દાદા, દાલ

અરજુન] સુણો ગીતા, ...

દાદા, લદાદાદા . . . . .

આતરો બને ધ્રુવો વધી પક્તિઓની સધિસસ્યા સરસી જ છે.
સપ્તકલોની બહુ સુદર પાસાદાર રચના છે

એક જરા જુદા ઢાઢની ગરવી લઈએ :

કાનૂડો રે વાનૂડો રે જમનાજીને આરે પાળીઢા વારે રે વેનો વાનૂડો

" " " " ઓંચિતો આવે, આવીને બોલાવે રે " "

" " " " ફોડે જઢની હેલુ, બોલે કાલુ પેલુ રે " "

" " " " વૂદાવનની વાટે વાણે મહિને માટે રે " "
 " " " " ડોલરિયો થં ઢોલે, જેમ તેમ ઢોલે રે " "
 " " " " બ્રહ્માનંદ પહેલી, વીધી મુને ઘેલી રે " "

૪ વા દો ૨, ૫ ૮૧૫

બધ્વે પવિત્રની વડી નથી, પણ દરેક પવિત્ર સ્વતંત્ર છે એવું હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે પવિત્રની અંદર આતરપ્રાસ હોય છે તે જામા છે જાનો ન્યાસ :

કૉનૂંડોરે, વાનૂંડોરે, જનનાજીને, ઑં રે પાંણીંદા, વરિરે વેંનીં, વૉનૂંડો-
 લદાદાદા, લદાદાદા, લદાદાદા, લ દા દા દા, લદાદા દા, લદાદાદા,

ઓર્ચિતો, ઑંચિ ઑંચીં નેંચોં, લંચિ રે વેં નોં,

દાલદાદા, લદા દા દા, ડદા દા દા

દરેક પવિત્રમા કુલ છ સપ્તવલો છે પવિત્રમા યાદિમા અને અતમા એમ બન્ને છેડે ધ્રુવસહો છે પ્રારંભનો ધ્રુવસહ પહેલા વે સપ્તવલો રોકે છે અતનો ધ્રુવ સહ પાંચમા સપ્તવલના છેલ્લા વે દ્વિવર્ણો અને છેલ્લુ છઠ્ઠુ સપ્તવલ આશુ રોકે છે આતર પ્રાસની સૂચી એવી છે કે ચોથા અને પાંચમા સપ્તવલોના આદ્ય લદામા એ આવે છે આ કૃતિમા વેટગ્રીક પવિત્રોમા ગુરુઓને ઠાસી ઠાસીને મરેલા છે એવું જણાશે 'ઓર્ચિતો' એ પવિત્રમા એક જ સપ્તવલમા પાંચ ગુરુને લઘુ વરવા પડે છે, તે હું માનું છું ભાવની ઘનતા અને ત્વરા માટે છે એ જ ઢાળનું એક વીજુ વંરાગ્યનું ગીત છે તેમા એવું ગુરુનું મરતર નથી :

જાવું છે રે જાવું છે, જાવું છે નેદાન, મજ મગવાન, રે જીવ જાવું છે
 જાવું છે રે જાવું છે રે, રેવાનું છે વાચું, માની લેજે સાચું, રે જીવ જાવું છે
 જાવું છે રે જાવું છે રે, માલ ધન મેલી, ઠાલું ઠેલી, રે જીવ જાવું છે

ચીર્તનસમ્રહ, ૫ ૭૬, ૭૭;

આમા ઉપરના કરતા રચના વધુ જ સરલ અને પ્રસન્ન પ્રવાહવાળી જણાશે.

असमसंख्यसंधिवद्ध पंक्तिओनी देशीओ

एवी वेदलीय देशीओ मळे छे जेमा सगीतना प्राधान्यने लीये, दरेक पंक्तिमा संधिओनी सख्या सरखी न होय, अर्थात् ओछीवती सख्याना संधिओ पंक्तिओमा होय अही पण आपणे रचनाओ दने त्या मुधी गया प्रकरणना प्रमे ज लईसु

सत्यनामानु रूराणु

जाण्यु जाण्यु हेत तमार जादवा रे लोल,
हेत ज होय तो हैडामा घरताय जो,
अमे तमारी आखडिये अळखामणा रे लोल,
वालय होय तो नयणामा झळवाय जो

वृ का दो १, पृ ८१९

चतुष्कल रचना छे -यास

जाण्यु, जाण्यु, हेत त,मार, जा ७ द, चारे, लो—, — ७ ल,
हेत ज, होय तो, हैडा, मा वर, लो ७ य जो—,
अमे त,मारी, आखडि, ये थळ, ला ७ म, नारे, लो—, — ७ ल,
वालय, होय तो, नयणा, मा झळ, का ७ य, जो—, ध्रुव

पहेली पंक्तिमा एटले वे विषम पंक्तिमा चार अष्टकलो एटले आठ चतुष्कलो छे बीजीमा एटले सममा त्रण अष्टकलो छ चतुष्कलो छे पहेली पंक्ति १२ सी छे, बीजी २४सी, प्लवगमनी, 'ओघवजी सदेशो ०' देशीनी छे

गरा जुदा ढाळनी पण आने मळती बीजी देशी लईए

सजनी श्रीजी मुजने सामर्पा रे
हैड हरख रह्यो जभराय,
नेणे आसूनी घारा बहे रे
दिरहे मनडु व्याकुळ थाय
सजनी श्रीजी मुजा सामर्पा रे

वृ का दो, १, पृ ८०१

માની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે ધાય :

સજની] શ્રીજી, મુજને; સાંભ,યોં રેં;

હેઠે, હરણ ર,હ્યાં ઉમ, રાંય,

નેને, આસૂ,ની ધા, રાંય, હેં રેં,

ચિરહે, મનહૂ, વ્યાપુલ, ધાંય,

સજની, શ્રીજી, મુજને, સાંભ,યોં રેં;

આ પાંચ પવિત્રોનાં એક સંગીત એકમ બને છે એમા એવી પવિત્રોમા પાંચ ચતુષ્વલો છે, અને બેકીમા ચાર છે. વધી એકી પવિત્રો એક જ ઢાઢધી ગવાય છે, અને બેકી પવિત્રો તેનાથી જુદા પણ એક જ ઢાઢમા ગવાય છે છતાં તેમા એક મેંદ છે પહેલી અને શ્રીજી પવિત્ર એક સરસી ગવાય છે પણ પહેલીમા પહેલું ચતુષ્વલ મૂક્યા પછી અષ્ટવલ તાલ શરૂ થાય છે, અને શ્રીજીમા પવિત્રના પ્રારંભથી જ અષ્ટવલ તાલ શરૂ થાય છે, વધે બેકી પવિત્રોમા પણ એવો જ મેંદ છે. બીજી પવિત્રમા પવિત્રના પ્રારંભથી જ અષ્ટવલ તાલ શરૂ થાય છે. ચોથીમા પહેલા ચતુષ્વલે આગલી પવિત્રના ચતુષ્વલ સાથે સંધાયેલું અષ્ટવલ પૂરું થઈ, પવિત્રના પહેલા ચતુષ્વલ પછી અષ્ટવલ શરૂ થાય છે. આ મેંદનું કારણ એ છે કે પહેલી પવિત્રમા પાંચ એટલે કે એકી સંખ્યાના ચતુષ્વલો છે તેની આગળ આવી ગયેલી 'જાણ્યુ જાણ્યુ હેતં' વાઢી દેશીમા એમ નથી થતું કારણ કે દરેક પવિત્ર બેકી સંખ્યાના ચતુષ્વલોની છે. ઉપરના 'સજનીં' ગીતમા ચાર પવિત્ર બેકી ચતુષ્વલ સંખ્યા (૧૮) થઈ રહે છે એટલે ત્યાં 'સજનીં' પવિત્રની ધ્રુવ મૂકીને છદનો એકમ પૂરો થયો છે, અને ત્યાં ધ્રુવ પવિત્રનો મૂલ તાલ એનો એ જ રહે છે. ધ્રુવને પહેલી બે પવિત્રો પછી મૂકી હોત તો એ ધ્રુવમા તાલબ્યવસ્થા શ્રીજી પવિત્ર જવી થરવી પડત. એમ એક જ ધ્રુવ પવિત્ર જુદા જુદા તાલમા મૂકવી પડે એ સંગીતનો દોષ ગણાય એટલે આવી અસમગસ્યસપિચ્છ પવિત્રોમા ધ્રુવપવિત્ર એક સરસા તાલવાઢી આવે અને માટે સમાઢ રાજવી જોઈએ પણ કોઈ કોઈ લોકગીતોમા આ તાલની ચીવટ એટલી વધી રચાઈ હોતી નથી ત્યાં અષ્ટવલ તાલ એક સરસી ગવાતી પવિત્રોમા પણ ફરતો રહે છે પણ લોકગીત તેની દરકાર થરતું નથી નીચેની પ્રસિદ્ધ દેશી એવા પ્રાચીની છે

સોનલા ગહિ રે રૂપલા દહૂલો રે

દાન કુવર મેઢીદહે રમવા જાય

ઝાઢવે ચઢીને દહૂલો દોટોવિયો રે

જઈ પઢધો જઢ જમનાની માહ્ય

વા તો તારી માતાએ તુજને મારિયો રે
 વા તો તારે દાદે દીધો ગાઝ
 વા તો તારે મેરુએ તુજને મોઢવ્યો રે
 વા તો તારે ઘરડે નાર વજાત

પક્તિઓ સામઢેલી તે પ્રમાણે લેલી છે ગીત ગવાતા તેના નીચે પ્રમાણે ચતુષ્કલો પડે છે

સોનલા, મેંટિરે, રૂપલાં દડૂઝડ, લોં રેઁ, ૧
 કાંનવુદર, મેંઢિદડેં, રમવા, જાઁય, ૨
 જાંઢવે; ચડિને, દડુલોં દોં, ટાઁવિ, યોરેઁ, ૩
 જં પડયોં, જઢ જમ, નાની, માઁહ, ૪
 વાં તોં તારોં, માંતાંએ, તુજને, માઁરિ, યારેઁ, ૫
 કાં~ તોં તારેં, દાદે, દીધો, ગાઁઢ, ૬
 વાં તોં તારેં, મેંરુએ, તુજને, મોઁઢ, ઘ્યોરેઁ, ૭
 વાં તોં તારેં, ઘરડે, નાર ક, જાઁત; ૮

આમા 'સજની*' દેશીની પેઠે જ એકી પક્તિમા પાચ ચતુષ્કલો પડે છે, બેકીમા ચાર આમ એકી સરૂયા આવવાથી એકી પક્તિઓ એક જ રીતે ગવાતા છતાં તેના અષ્ટકલો એક જ જગાએ આવતા નથી પક્તિ ૧ અને ૫મા પ્રારમ્ભથી અષ્ટકલ શરૂ થાય છે, પક્તિ ૩ અને ૭મા પહેલુ ચતુષ્કલ છોડીને અષ્ટકલનો પ્રારમ્ભ થાય છે પક્તિ ૨ અને ૬મા પહેલા ચતુષ્કલ પછી અષ્ટકલ શરૂ થાય છે પક્તિ ૪ અને ૮મા પ્રારમ્ભથી જ અષ્ટકલ શરૂ થાય છે સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વચ્ચે પક્તિઓની વડી પડે છે, અને છતાં દરેક વડીમા અષ્ટકલ જુગ જ રીતે શરૂ નથી થતુ કોઈ પણ વડીથી શરૂ કરવા જતા વિમાસનમા પડીએ વે એ વડીમા અષ્ટકલ તાલ વધાથી શરૂ કરવો 'સજની*' દેશીમા આ વાધો નહીં આવે કારણ કે પાચ પાચ પક્તિના એકમો ધ્રુવથી નક્કી થઈ ગયા છે, અને દરેક એકમ એક સરસો જ ગવાય છે 'સોનલા*' ગીતમા પણ જો ચારચાર પક્તિએ પાચ ચતુષ્કલની ધ્રુવ આવત તો આ મુશ્કેલી ન રહેત પણ લોકગીતે સગીતની સફાઈ તરફ ઇટલુ ધ્યાન આપ્યું નથી. પણ તાલની આ અસ્થિરતા છતાં, ચતુષ્કલનો પ્રવાહ અસ્પષ્ટ કરે છે, ઇટલે ગવાતા તેનો દોષ દેખાતો નથી સગીતની દૃષ્ટિએ આને માટે એમ કહેવાય કે આમા તાલવ્યવસ્થા દૂષિત છતાં, લય સચવાઈ રહ્યો છે આ જાતની ગરવીઓ નરસિંહમા છે નરસિંહની ચાર પક્તિઓ લઈએ :

મોરલીનેં વાંઢાં રે વાંઈ મારેં મનેં વસ્યોં રે

સુદર મુસડુ દ્યામ યદન,
 મોર મુગટ રે ચાંલોજીને શોભતાં રે
 ફુદ્દલ કાઢવે હરિને વરણ
 મોરલીને ચાઢા રે ચાંઈ મારે મન વસ્યો રે

નરસિંહ મહેતાશ્રીત વાઘ્યસપ્તહ, પૃ ૪૦૪

ગાવામા અને તાલમા પણ વરાવર 'સોનલા' ગરગીને આ મઢની છે ફેર માત્ર એટલો છે કે ચાર પવિત્ર એ ધ્રુવ થાવે છે એટલે તાલ પાંચ પાંચના એનમમા એવ સરસો ચાલ્યા કરે છે નરસિંહ મહેતાના સપ્તહના આ ઢાઢની ગરગીઓ એવી રીતે છપાઈ છે કે એ આ ગરગીના ઢાઢની છે એવો સંશય પણ ન જાય છાપવામા પવિત્રોની એવી વ્યવસ્થા રાગવી જોઈએ કે જેથી બને ત્યાગુધી ઢાઢનું સૂચન થાય—એવડ પવિત્રો તો વરાવર દેનાય

પવિત્રોમા વિષમસાધ્ય સધિઓ હોય ત્યારે તાત્કાલિકવસ્થા વેવી રીતે થાય છે તે સ્પષ્ટ કરવા 'સજની' ના ઢાઢની જ પણ જરા જુદા વધવાઢી એવ રચના ન્હાનાલાલની આ નીચે લખે છે. વધારા ન્હાનાલાલને એ રચનાનો ઢાઢ ઉપરની 'સજની' રચના ઉપરથી જ સૂક્ષ્મો હશે, કારણ કે સજની રચના સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયના વધિની છે પવિ ઉપર એ સપ્રદાયનાં વાઘ્યોની ધળો અસર છે

જગત ઉતારી દિધ વર દેવને રે
 સાચવજો એ પ્રાણવિરામ જો ।
 મીજે દાસનય અમ આસડી રે
 નથિ અપશુકન ઘડી અભિરામ જા
 લ્યો, ને વરજો જતન અધીવડુ રે

'ધર્મરાયના પાર્પદને' — વેટલાવ વાઘ્યો મા ૨

આ ગરગી ગવાતા તેના ચતુષ્કલ્પદ્ધ અષ્ટવલો નીચે પ્રમાણે પડે છે

જગત ઉતારી, દિધ વર, દેવ, ને રે,
 સાચવ, જો એ, પ્રાણ વિરામ, જો—,
 મીજે, દાન સમય અમ, આજ, ઢી રે,
 નથિ અપશુકન ઘ, ઢી અભિ, રામ, જો—
 લ્યો ને, વરજો, જતન અધીવ, ડુ રે,

'સજની' નો જ ઢાઢ છે, પણ એવ તફાવત છે 'સજની' મા એકી પવિત્ર, પાંચ ચતુષ્કલની હતી, વેકી ચારની હતી, અહીં એકી તો પાંચની જ છે

પણ વેંકી પણ પાવની હોવાથી, વચ્ચે પક્તિએ સધિઓની સહ્યા સમ(૧૦) થઈ રહે છે, એટલે વધી એકી પવિત્રઓના અને વધી વેંકી પક્તિઓના અષ્ટકલો એક સરસા જ ચાલે છે 'સજની' અને તે પછી અહીં સુધી લીધેલી વધી જ મરવીઓમા એકી પક્તિના છેલ્લા વેં સધિઓ ગાળ, લગાળ; એવ સરસા આવે છે અને તેમાં વિશેષ એ છે કે અત્ય લગાળના આદ્ય લની જગાએ સર્વથ ગુરુ છે જેને લઘુ બોલવાનો હોય છે એથી ગાવામા એવ જાતની લચક આવે છે, તે સુદર ટાંગે છે. 'સોનલા મેંઢી' લોકગીતમા ઘણા ગુરુઓને લઘુ કરવા પડે છે. ન્હાનાલાલની રચનામા પણ ઘણી મેંઢીઓમા એમ કરવું પડે છે પણ મેં એવી ઓછામા ઓછી છૂટવાળી કહી દૃષ્ટાન્ત માટે પસંદ કરી છે આ પ્રમાણે ગુરુઓને લઘુ કરવા પડે છે છતાં ગાવામા વધી કઢગતા આવતી નથી, ક્યાક એક પ્રવારની ઉચ્ચાર-વિલક્ષણતાથી — લચકથી ત્યાં ગીત સુદર પણ લાગે છે. એક વીજી ચતુષ્વલ રચના સહ છુ જેમા ઉપર કરતાં ઘણે લાચી પ્લુતિ આવે છે :

માતા જસોદા જુલાવે પુત્ર પારણે;

झूले लाडकड़ा पुष्पोत्तम आनदभरे;

हरखी निरखीने गोपीजन जाये वारण,

अति आनद श्रीनदाजीने घेर.

માતાં

દયારામરસસુધા, પૃ. ૧૨

પરપરા પ્રમાણેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે છે :

માતા] જસો,દા ઝૂ; લાવે, પુત્ર, પા—, —ર; જે —,

झूले;] લાડક, ઢા પુર; પોત્તમ, આનદ, મેં —ર,

हरखी;] નિરહી, ને ગો, પીજન, જાયે; વા—, —ર; જે —,

अती,] આન,દશ્રી, નદા, જીને; વેં —ર,

માતા;] પસો,દા ઝૂ, લાવે, પુત્ર; પા—, —ર, જે —

આમા એકી પક્તિ આઠ ચતુષ્વલોની છે અને વેંકી છે ચતુષ્વલોની છે મધ્રેમા ચતુષ્વલોની સહ્યા વેંકી છે અને અષ્ટકલ તાલ એવ સરસો વધી પક્તિઓમા ચાલે છે અલગત પટેલી પક્તિમા પ્રારમથી અષ્ટકલ શરૂ થતું નથી, પણ પહેલું ચતુષ્વલ છોડીને થાય છે, પણ વધી પક્તિઓમા સપિસહ્યા વેંકી હોવાથી પછી દરેક પક્તિમા, એવી વેંકી વધી જ પક્તિઓમા પહેલું ચતુષ્વલ છોડ્યા પછી અષ્ટકલો શરૂ થાય છે એવી પક્તિને અતે ગા—, —ગા; ગા— આવે છે એ દેવીની મંગી છે તેથી જ રીતે વેંકીમા ગાળ આવે છે. ગીત પ્રગિદ્ધ છે.

ઉપર આપેલી 'સોનલા ગેડી૦'નું લોકગીત પટ્વલમા પળ ગાઈ શકાય :
 સોન, લાઁ, ગેઢિ, રેઁ, રૂપ, લા દ, ડૂઁ, -ઢ, લોં રે, -ઁ,

વાન, કુવર, ગેઢિ, દડે, રેમ, નાઁ; જાઁ-ય,

આમા દરેક પક્તિમા પટ્વલો આસા આવી જાય છે, પહેલીમા પાંચ, બીજીમા ચાર, એટલે દરેક પક્તિ પટ્વલથી શરૂ થાય છે, અને તાલવ્યવસ્થામા ઘણી ભાજગઢ કરવી પડતી નથી.

આપણે ત્રિકલ પટ્વલ રચનાઓમા જ હવે આગળ ચાલીએ પ્રથમ એક ત્રિકલપટ્વલ દેશી રાઈએ જે ઢાઢમા 'સજની૦'ને વાઈવ મળતી છે.

સહુ કોઈં ભાવે ભજો ભગવાને રે,

મારુ વહધુ વરોની ભ્રાત,

ત વળ સાર નહીં સસારમા રે,

મન જોતો વિચારી વાત

સહુ કોઈં.

વૃ વા દો ૧, પૃ ૫૮૬

સહુ કો] ભાવે મે, જોઁભગે, વાનનેઁ, રેઁ

દા લ] દા દા દા, દાલ લદા, દાલ દાલ, દાલ

મારુ, વહધુ વ, રોઁનીઁ, ભ્રાત

લદા, દા દાદા, દાલ દાલ, દાલ

એવળ, સારને, હીઁસઁ, સારમાઁ, રેઁ

દાલ, દાદાદા, દાલ દાલ, દાલ દાલ, દાલ

મને, જો જો વી, ચાઁરીઁ, વાત,

લદા, દાદાદા, દાલ દાલ, દાલ

સહુકોં, ભાવે મે, જોઁભગે, વાન નેઁ, રેઁ-ઁ

ઘણી ત્રિકલ પટ્વલ રચનાઓમા ઘને છે તેમ અહીં પ્રથમ એક તાલ વહારનું ત્રિકલ આવી, પછી પટ્વલ તાલ શરૂ થાય છે તેમા પળ વિશેષ એ છે કે પહેલા ત્રિકલ પછી એક ત્રિકલરહિત પટ્વલ જ આવે છે, અને પછી ત્રિકલ-વદ્ધ પટ્વલો આગળ ચાલે છે આ પ્રાંતરની ઘણી રચનાઓમા એમ ઘને છે ઉપરની રચનામા પહેલી પક્તિમા તાલરહિત ત્રિકલ પછી કુલ ત્રણ પટ્વલો આવી અંતે એક ત્રિકલ આવે છે, અને બીજી પક્તિમા પ્રથમ તાલ-રહિત ત્રિકલ આવી પછી બે પટ્વલો આવી અંતે એક ત્રિકલ આવે છે.

એ રીતે બેકી પંક્તિમાં એક પદ્મલ ઓછું છે. દરેક પંક્તિના અંતમાં એક દાલ આવે છે જે પછીની પંક્તિના પહેલા દાલ સાથે જોડાઈ પદ્મલ બને છે. એમ દરેક પંક્તિ પછીની પંક્તિ સાથે રેખાઈ જાય છે. ધ્રુવની પંક્તિ એ જ રીતે આગલી માથે રેખાઈ જાય છે. વાચ્ય ધ્રુવથી પૂર્ણ થઈ જાય, ત્યારે અંત્ય દાલને જ ઇંચાવીને પદ્મલ પૂર્ણ થઈ જાય. આ જ પ્રવારની એક બીજી રચના છે :

કર પ્રમુ સંગાયે કૂટ પ્રીતઢી રે,
મરી જાયુ મેલી ધનમાલ;
અંતકાળે સગુ નહી મોર્દિનુરે.

વ. વા. ધો. ૧, પૃ. ૭૧૬

ઉત્પાપનિકાની જરૂર નથી. એક બીજી પ્રસિદ્ધ ગરબી રહી છે :

આજની ઘડી રે રઠિયામણી
હારે મ્હારા વ્હાલાજી આગ્યાની વધામણી જી રે આજની૦
હારે સોહામેળ પૂરોની સાચિયા
હારે ઘેર મરુપતા આવે તે દરિ હાથિયા જી રે આજની૦

ઉત્પાપનિકા :

આજની ઘ; ઢી રે રઠી; યામણી૫;

હા રે મ્હારા; વ્હાલાં જીઆ; બ્યાની વે; ધામણી૫; જી રે—; આજની
આવી જ એક પ્રસિદ્ધ ગરબી :

આનંદ સાગર ઝલટપો રે લોલ
શ્રી વસુદેવ દેવકીને દ્વાર જો
આઠમ માદરવા વદી રે લોલ
રોહિણી નક્ષત્ર વુધવાર જો
પ્રગટધા શ્રીકૃષ્ણ મન ભાવતા રે લોલ.

ઘોઠ પદસાગર ભા. ૧, પૃ. ૪૧૯

ઉત્પાપનિકા :

આનંદ; સા ૫ગરે; ઝલટપોરે; લો ૫લ

શ્રી] વસુદેવ; દેવકીને; દ્વાર જી ૫;

આઠમ; મા ૫દ રે; વાવદી રે; લો ૫—લ;

રોહિણી ન, દાત્ર વુપ, ચાર જો, ,

પ્રગટયા શ્રી, વૃષ્ણમન, ભાવતારે, લો-લ,

દયારામની 'ગરબે રમવાને ગોરી નીતયાં રે લોલ' એ ગરબી આ જ ઢાઢની છે ધ્રુવના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપણે એ ગરબી ૧૨મા પ્રવરણમા જોઈ ગયા હજી દયારામની એવ ત્રિવલ-પટ્વલ ગરબી લડ છું

શ્યામ રગ સમીપે ન જાવુ, મારે આજ ધકી શ્યામરગ સમીપે ન જાવુ

જેમા વાઢાશ તે તો મી એકમરગ,

સર્વમાં વપટ હશે આવુ મારે આજ ધકી શ્યામરગ સમીપે ન જાવુ

વસ્તૂરી વેરી વ્રિદી તા વરૂ નહો

વાજઢ ના આલમા અજાનુ, મારે આજ ધકી શ્યામ રગ સમીપે ન જાવુ

દ ર ગુ પૂ ૧૭

ઉત્પાપનિકા .

શ્યામ રગ, સમીપેન, જાવુ મારે! આજ ધકી, શ્યામ રગ, સમીપેન, જાવુ;

જેમાવા, ઢાશ તે તો, સી-એક, સ-રસુ,

સર્વમા, વપટ હશે, આવુ મારે, આજ ધકી, શ્યામ રગ, સમી પન, જાવુ;

પ્રથમ એક નાની વાત નોધો લઈએ પહેલી પક્તિમા 'જાવુ' વેવાર આવે છે તેમા પ્રથમ 'જાવુ' ત્રિવલ છે, અને અત્ય 'જાવુ' પટ્વલ છે પ્રાસ આલ્પા કાવ્યમા સઢગ છે, એવનો એવ પ્રાસ ચાલ્યો આવે છે, અને તે પહેલી પક્તિના પહેલા 'ત્રિવલ 'જાવુ' સાથે મઢે છે સામાન્ય રીતે ધ્રુવલ્લઢ આલ્પો લખાતો નથી, તેનો પહેલો શબ્દ માત્ર પ્રતીક તરીકે લખાય છે પણ એ ધ્રુવલ્લઢ મઢીને જ સગીતનો એકમ વને છે માટ ધ્રુવલ્લઢની આલ્પી પક્તિ મેં લખી છે અને પક્તિઓ પરપરા પ્રમાણે ન પાડતા, સગીતના આલ્પા એકમના અવયવો પ્રમાણે પાઢી છે ગાવામા 'સર્વમા' 'વાજઢ' એ પક્તિઓ પહેલી 'શ્યામ રગ' પક્તિ સાથે સમાન્તર સ્વરે ગવાય છે, માટે લખવામા પણ તેને એ જ સ્થાન આપેલુ છે 'જેમા વાઢાશ' 'વસ્તૂરી' એ પક્તિઓ આતરા પેઠે આરોહ્યી ગવાય છે, તે મેં જુદી પાઢીને વતાવી છ એ રીતે આમા લાવી પક્તિ સાત પટ્કલોની થાય છે અને ઢૂકી પક્તિ ચાર પટ્કલોની થાય છે અને એમ વારા ફરતી આવતી પક્તિઓમા ગરબી આગઢ ચાલે છે એક બીજી લોકગીતની ગરબી લઈએ

શરદ પૂનમની રાતડી ને

વાઈ ચાદો ચઢધો આવાશ રે

આવેલ આશા મર્યાં રે
 વનરા તે વનના ચોકમા
 વાઈ નાંચે નટવર લાલ રે
 આવેલ આશા મર્યાં રે

ન્યાસ^૫

શરદ પૂ, નેમની ૭, રા ૭-ત, ઢી ને^૬
 કાઢ,] ચાંદો ચે, ઢપો ૭ મા ૭, કાશ રે ૭,
 આ ૭વેલ, આશા મે, યાં રે- ,
 વનરાતે, વેનના ૭, ચો ૭-વ, મા ૭
 વાઢ,] ના ૭ચે ૭, નેટવર, લાલ રે ૭
 આ ૭વેલ, આશા મે, યાં રે- ,

પહેલી અને ચોથી પક્તિમા આસુ ત્રીજુ પટ્કલ માત્ર માલ રોવે છે એ મરબીની મગી છે પટ્કલો બહુ સુદર રીતે વહેંચાયેલા છે પહેલી બે પક્તિઓમા દરેકમા ત્રણ પટ્કલો અને એક ત્રિકલ છે છતાં પિંગલ દૃષ્ટિએ મેદ છે કે પહેલી પક્તિ સત્તાલ પટ્કલોથી શરૂ થઈ તેમા ત્રણ પટ્કલો પછી એક ત્રિકલ આવે છે, જ્યારે બીજી તાલ બહારના ત્રિકલથી શરૂ થાય છે અને ત્રણ પટ્કલો તે પછી આવે છે અલગત એમ થવાથી પહેલીનું અત્ય ત્રિકલ બીજીના આઠ ત્રિકલ માથે જોડાઈ ત્યાં આસુ પટ્કલ વની રહે છે પક્તિઓમા કોઈ જગાએ પ્રાસ નથી પ્રાસની અપેક્ષા દર કડીએ આવતી આછી પક્તિવ્યાપી ધ્રુવચી સતોષાય છે

ઉપરની રચનાઓમા કડીઓ ચઢ્યે પક્તિઓની નથી, કોઈ કોઈ વિષમ-પક્તિઓની છે, તે તરફ ધ્યાન ગયું હશે તેથીઓમા કેટલીક ત્રિપદીઓ હોય છે પ્રબન્ધોમા ત્રિપદીઓ મળે છે

ચઢવુ ૧૧ મુ — રાગ મરજિયો ત્રિપદ્યય

રોતી દેલી પ્રજાનો નાથ રે,
 પ્રભાવતી પતે છ હાથ રે,
 કેમ પેનામા પદ્મનો નાથ, વિષાતાએ શુ લ્હયુ રે ૧
 વારે ચઢજો દેવ મોરાર રે,
 રૂવે સુધન્યાનો નાર રે,
 જાય ધરમા ને આવે મહાર, મૂલી જમ મરપલી રે ૨

૫ મા દો ૧, ૫ ૭૪

ન્યાસ :

રોનો] દેગી પ્ર; જાનો -; સાય -; રે

પ્રમા;] વેતી ઘ; મે છે -; હાય -; રે

કેમ;] વેળામાં; પટ્તો -; નાય વિ; ધાતાએ; મુ લ્લુપું; ---; રે

માણી રચના ત્રિકલ વિનાના પટ્કલોની છે. વિશેષ ચર્ચાની જરૂર નથી. આપણાં સાયના પળ એક નિશ્ચિત પ્રવારની રચના છે તે સાધારણ ત્રણ પંક્તિઓમાં લખાય છે :

પાળી મરૂને ઓડળી મારી ફરકે
પાદરે ટોપી કાઢકે
કે મારા વીરની

ઘણાં સાયનામાં, માત્ર અક્ષરવિન્યાસ તરફ જોનાં, ચતુષ્કલ કે ત્રિતાલી ચોપાઈ જેવા ચતુષ્કલો જમાય છે.

પાળી મરૂને, ઓડળી, મારી, ફરકે
પાદરે, ટોપી, કાઢકે
કે, મારા, વીરની -

એમ વાચતા ચતુષ્કલો તરત જગાઈ આવે છે. પણ સાયનાં પટ્કલોમાં આવે સૂરે ગવાય છે અને જો કે લલવામાં ત્રણ પંક્તિઓ આવે છે પણ ગાવામાં બીજી ત્રીજી પંક્તિ ભેગી વરી ગવાય છે એટલે એ બે પંક્તિને એક લલવા વધારે પ્રામાણિક છે.

પાળી મરૂને -, ઓડળી; મારી -; ફરકે -;

પાદરે, ટોપી -, કાઢકે; મારા -, વીરની -;

સાયના અનેક રીતે ગવાતા સામઘ્યા છે. ગુજરાતમાં ઉપરની રીતે ગવાય છે. કાઠિયાવાડમાં નીચે પ્રમાણે ગવાતા સામઘ્યા છે : [ગુરચિહ્નો નથી મૂકતો]

પાળી મ; રૂને -, ઓડળી, મારી -, ફરકે -; જો - -;

પાદરે; ટોપી -; કાઢકે; મારા -, વીરની -; - - -;

અર્થાત્ પહેલી પંક્તિમાં એક પ્લુત 'જો' નું પટ્કલ વધે છે. અને બીજીમાં એક અનક્ષર પટ્કલ વધી બન્ને પંક્તિઓમાં કાલસધિઓ સરખા થઈ રહે છે.

વ્યાક એ અનંતર પદ્ધતિ પછી 'સાધના' શબ્દ અતિ ત્વરિત બોલાઈ નવા પદ્ધતિની ચર્ચાની માત્રાઓ ધૂન્ય રહે છે :

ચીરની; ---; સાધના" = ૨;

અર્થાત્ આસો શબ્દ એ માત્રામાં બોલાઈ પછી ચાર માત્રા અનંતર તેમ જ ધૂન્ય રહે છે. એમ થાય ત્યારે ચીજી પક્તિ પહેલી કરતાં એક પદ્ધતિ જેટલી વધારે લાંબી થાય. આ રચનામાં પદ્ધતિને અંતે આવતો ગાલગા, અને 'ફરકે' શબ્દકે નો પ્રાસ તેની સાતિયત ગણાય.

હવે વધારે અટપટી રચનાઓ લઈએ. તેમાં પ્રથમ માત્ર ધ્રુવને લીધે પક્તિઓ નાની મોટી થતી હોય તેવી રચનાઓ લઈએ.

રાજકાજ મૂળોને પરતા નાશિ નજર જ્યા પુગે નહી
દરિયાપારે ગિરિયો પાછલ રાજરમત સંતાઈ રહી થાલક મ્હારા
મળવાર

પ્રાસવદ્ધ એ પક્તિઓ ખીસો સંધ્યો છે, બન્ને પક્તિઓ સરસી છે પણ ચીજી પક્તિને અષ્ટમાત્રક ધ્રુવલટ લાગેલો હોવાથી પક્તિઓ અસમસંખ્ય સંધિની થતી છે એવું ચીજી રચના લઈએ.

ફૂલના પેરી રે જામા ફૂલના પેરી
ફૂલ્યો રસિક મુજાળ જામા ફૂલના પેરી ટેક
ફૂલનો મૂગટ કુડલ ફૂલના છે થાન
ઓઢી ઉપરણી ફૂલોની શોમે થાલો મીને થાન જામા.

અત્યાપનિકા :

ફૂલના પે; રી રે જામા; ફૂલના પે; રી---;
ફૂલ્યો રસિક મુ; જાળ જામા; ફૂલના પે; રી---;
ફૂલનો મૂ; મૂગટ કુડલ; ફૂલના છે; થા---;
ઓઢી ઉપરણી ફુ; છોની શોમે, થાલો મીને, થાળ જામા;
ફૂલના પે, રી---;

આ રચના બન્ને માત્રાની પણ ચોપાયાની દેશી છે ધ્રુવને લીધે ધ્રુવયુક્ત પક્તિ એમાં લાંબી થતી છે ચોપાયા પછી દોહરાનો વર્ગ આવે. દોહરા વિશે દુ આગલા પ્રકરણમાં વર્ણવેલું છે એટલે અહીં તો માત્ર ધ્રુવને લીધે દોહરાની દેશી અસમસંખ્ય સંધિવાળી થતી હોય એવા દાખલા જ જોવાના રહે એવા દાખલા મેં મેં પ્રકરણમાં કહ્યું હતું તેમ જૈન કવિયોમાં વિશેષ આવે છે જે અત્યારે

વહુપરિચિત નહીં હોવાથી તે લેતો નથી. પણ એ ધ્રુવવડી વહુ સુંદર છે, અને સામઢા ઘિના પણ સમજી શકાય એવી સાદી છે તે ઉતાર છું :

મપુર હૂંવે અતિ ઝૂઝલો રે, યલિય સુગન્ધ વિલાસ
તો પણ ભમરો નેતકી રે, જાયે લેણ મુલામ
હે સજની ! જેહમુ લાગો રંગ

અંત્ય ઘઢાણ અને ઘચમા આવતો તાનપૂરક 'રે' યાડી નાસતા ઘાટુ સ્પષ્ટ રીતે દોહરાનુ ઘર્ષે રહે છે. તેની પદ્ધતિ ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે ધાય.

મપુરે હૂં; વે અતિ; ઝૂઝલો; રે --; યલિયમુ; મન્ધવિ; લા --; --અસ;
તો પળ; મમરો--; નેતકી; રે --; જાયે--; લેણમુ; યાસે હો; મજની--;
જેહમુ; લાગો--; રં --; --અમ;

વિશેષ ઘહેરાની જરૂર નથી.

હવે ઘધારે અટપટી રચનાઓ લઈએ. તેમા પ્રથમ નમંદાશકરની લાવળી લઈએ :

જય જય મરવી મુજરાત
દીપે અરળુ પરમાત
જય જય મરવી મુજરાત
ધ્વજ પ્રવાશશે શઢઢ કુમુવી પ્રેમશીર્ય અવીત
તુ મળવ મળવ નિજ સતતિ સહુને પ્રેમમક્તિની રીત
ઝૂંચી તુજ સુદર જાત
જય જય મરવી મુજરાત

આશી કૃતિ શુદ્ધ ચતુષ્વલ-અષ્ટવલ રચના છે, ઉત્પાપનિવા :

જય] જય મર,વી મુજ, રા -,અત
દી,] વે અર,ળુ પર, મા -,અત
જય,] જય મર,વી મુજ, રા -,અત;
ધ્વજ પ્રવાશશે, શઢઢ કુ,મુવી; પ્રેમ શીર્ય અ;કી -,અત
તુ,] મળવ મ,ળવનિજ; સતતિ, સહુને; પ્રેમ મક્તિની; રી -,અત
ઝૂ,] ચી તુજ, સુદર, જા -,અત
જય,] જય મર,વી મુજ; રા -,અત;

બધી લાવી ચતુષ્કલ રચનાઓમા આનરે આતરે ચંચિધ્ય માટે દાલ ગાલદાનો
લદા
 દ્વિતીયીક મધિ આવવો જોઈએ, તે અહીં આવે છે એ નોંધવા જેવું છે મણિલાલ
 નમૂમાઈની પ્રસિદ્ધ લાવણી આને મળતી જ છે.

પ્રિયે રે તે તે ક્યમ વિસરાય ?

ઘઢી ઘઢી ચમકિ ચિત્ત ઝમરાય

અગ તવ માર્ગ ગમન ન લમાય,

થમિત વલિ લુલિત મુગ્ધ દેહાય,

આલિંગન આશિચીલચી ચાપુ તે ધરી પ્રેમ,

ચૂધાયેલી મૃણાલિ સરસા દુર્બલ દોસે તેમ,

એમ મમ ઝર ધરિ જ્યા ઝધાય—પ્રિયે રે ૦

પ્રિયેરે] તે તે, ક્યમ વિસ, રાય

ઘ,ઢીઘઢિ, ચમકિ ચિત્ત ઝમ, રાય

અગ તવ, માર્ગ ગ,મન નલ, માય

થ,મિતવલિ, લુલિત મુગ્ધ દે, હા—,—અ,

આલિંગન અશિ,ચીલ,ચી—, ચાપુ તે ધરિ, પ્રે—,—અ,

ચૂધા,યેલી, મૃણાલિ, સરસા, દુર્બલ, દોસે, તેમ

એમ મમ, ઝર ધરિ, જ્યા ઝ, ધાય

પ્રિયે રે, તે તે ક્યમ વિસ, રા—,—અ,

આના અષ્ટકલોની ગોઠવણ 'જય જય ગરવી ગુજરાત' કરતા જરા ભિન્ન છે
 અને ચતુષ્કલો કરતા અષ્ટકલો જ વધાર આગળ પડતા છે સહ તો લાવણી
 મૂલ તાલ જ છે, અને પછી એ તાલવાળી રચનાને એ નામ લગાડવામા
 આવ્યું છે અને લાવણી તાલ અષ્ટકલ જ છે

નર્મદ એવ પ્રકારની લાવણીઓ રજા છે એવ સાદામા સાદી

વહા ગયૂ કનેચી મ્હારુ રમવડુ પ્યારુ

શૂ થયૂ હતૂ શૂ ધાયું હવે દિલ હાયું

નર્મવાલ્ય, શૂ ૭૨૮

ન્યાસ

વહા] ગયૂ કનેચી, મ્હારુ, રમવડૂ, પ્યારુ, —

શૂ,] થયૂ હતૂ શૂ, ધાયું હવે દિલ, હાયું, —, —,

આનાથી વધારે અટપટી

જો નિ હરણી પલી ત્યાહ, ઝટ વહુ જ્યાહ, એલી કૂરે,
નવ સાય કાગરા તેહ ઝચિ તે નૂરે

એજન, પૃ ૭૨૮

ન્યાસ

જોનિ] હરણી, પેલી, ત્યાહ ઝટ વહુ, જ્યાહ એલી, કૂરે,—
નવ,] સાય કાગરા, તેહ ઝચિ તે, નૂરે — — ,

આવી પવિત્રો આવી ગયા પછી વધારે ટૂંકી આવે છે

સી વાન લાઢીં તે સ્હોય !
મુલ રાવ ડાહધુ નૂ હોય !
સી આલ આલો જાય !

મને જોઈ શટ્ટ જડ માહ્ય હસી શરમાય, હરલ છે ઝરે — નવ૦

સી] વાન લાઢીં, સ્હોય, —
મુલ,] રાવ ડાહધુ નૂ, હોય, —
સી,] આલ આલન, જોય, —

મને,] ગોઈ શટ્ટ જડ, માહ્ય સીશર, માયહ, રલ છ, ઝરે, — નવ, સાય૦

લાવી પવિત્રોની અદર આતર પ્રાન છે અને તે પ્રાસ આગલ છેલ્લા પ્રવરણમા 'વાનૂડો રે૦' વાલી શરવીમા જમ અડાઅડ આવલા બે સપ્તવલોના પ્રારંભમા આવતા લદાનો પ્રાસ હતો તમ અહીં પણ બે અડાઅડ અષ્ટવલોમા અષ્ટવલોના પ્રારંભમા આવતા ગાલના જ છ નર્મદાશવરે વીરસિંહ વાવ્યમા જે નવો છદ યોજલો છે તે આ લાવળીમાની લાવી પવિત્રનો જ વિસ્તાર છે

વીરવૃત્ત

શુભ પ્રભાત શ્રાવણમાસ । પાણિનો માસ । એવુ આવાસ । દીપતૂ સ્હોય
મધિ પ્રકાશતો ત્હા સૂર્ય । સ્વેતન રલત । સૃષ્ટિ આસલત । થઈ રહિ જોય

નમસ્કવિતા પૃ ૪૩૨

ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય, અને એ આપતા કવિતામા આપેલા દહો વાઢી નાંખવા પડશે

શુભ] પ્રભાત શ્રાવણ, માસ પાણિનો માસ એવુ બા, વાસ દીપતૂ, સ્હોય —
મધિ,] પ્રકાશતો ત્હા, સૂર્ય સ્વેતન, રલત સૃષ્ટિ બા, સલત થઈ રહિ, જોય — — ,
'જોનિ હરણી' કરતા અહીં એક અષ્ટવલ વધારે છે એટલા જ ફરક છે પ્રાસ અને એ જ છે હજી એક જુદા પ્રચારની લાવળી જોઈએ

દેશ દુ સઘી જે જન દાસે, શલ મુળી ઝઠે,
 જસદ શુભ શલ મુળી ઝઠે,
 શલ મુળી ઝઠે રે તેહ પર પ્રભુ પળ કાટ ત્રૂઠે — ૧
 નર્મવિતા પૃ ૫૦૨

ઉત્પાપનિકા

દેશ દુ સઘી, જે જન, દાસે, શલમુ, ણીઝ, ઠે—
 જ, સદ શુભ, શલમુ, ણીઝ, ઠે —, —, —;
 શલમુ, ણીઝ, ઠે રે તેહ પર, પ્રભુ પળ કાટ ત્રૂ, ઠે —, —, —;

પઠન ગાનમા આ રચના વહુ પ્રવલ છે આમા પુનરાવર્તિત થતા શબ્દોના
 ઉપયોગથી વુશલ થવિ ઘણી પ્રવલ અસર ઉપજાવી શકે અહીં જે પ્રાસો,
 પુનરાવર્તનો, અને પ્લુતિઓ દર્શાવી છે તે સર્વ આ છદની અગમૂત છે ત્રીજી
 પક્તિમા 'ઠે' લઘુ ધાય છે એને પળ છદની ભગી જ ગણવી જોઈએ

આ પછી મરાઠી ચાલની સાસી લઈએ આ રચના મરાઠીમાથી આવી
 છે મરાઠીમા આ નામની યે રચનાઓ છે, જેમાથી પહેલી તે શુદ્ધ ચોપાયો
 છે તેને આપણે આ સાસીને નામે આઢલતા નથી આપણે એ નામ વધારે
 જાદિલ રચનાને આપીએ છીએ આ રચનાને કાન્તે લોકપ્રિય થીરી છે પળ
 તેનો પહેલો પ્રયોગ તેમના સાહિત્યમિત્ર રાજારામ રામશ્વરે કરેલો છે
 આપણે પ્રથમ એમનું જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ

સાસી (મરાઠી ચાલની)

શિરા તળા મુલમાથી વહે આ શોણિતની વહુ ધારા
 મધ્ય યોગ્ય ઘણુ દિસે હજી આ માસ દેહમા મારા
 વેઠો શૂ થાકી, નહિ તુજ તૃપ્તિ દિસે પાકી

આસી રચના ચતુષ્કલ — અષ્ટકલની છે ઉત્પાપનિકા

શિરાતળા મુલ, માથી, વહે આ, શોણિત, ની વહુ, ધારા, —,
 મધ્યયોગ્ય ઘણુ, દિસે હ, જીઆ, માસ દેહમા, મારા,
 વેઠો, શૂ થાકી —, નહિ તુજ, તૃપ્તિ દિ, સે પા,કી —, —, —, —,

પહેલી પક્તિ ૨૮સા ચોપાયની છે, અને તેનું આજુ આઠમું ચતુષ્કલ પ્લુતિથી
 પુરાઈ પૂરી થતીસ માત્રા થઈ રહે છે ત્રીજી પક્તિ પળ પહેલી સાથે પ્રાસથી
 વધાયેલી ચોપાયની જ છે, પળ તેના છેલ્લા ચતુષ્કલ પછી પ્લુતિ નથી
 આવતી, પળ એ ચતુષ્કલ ત્રીજી પક્તિના પહેલા ચતુષ્કલ સાથે જોડાઈ ત્યા

અષ્ટવલ પૂર પાય છે એટલે કે ત્રીજી પંક્તિમા 'વેઠો; ' આગળ અષ્ટવલ પૂરું થયું. તે પછીના અષ્ટવલની અત્યંત માત્રા અનધાર રહે છે, જે મેં — વરી દર્શાવેલી છે. તે પછી પંક્તિનું ઘોજુ અષ્ટવલ આવે છે, અને તે પછી એક અષ્ટવલ આવે છે, તે એ પંક્તિના પહેલા અષ્ટવલ જેવું પ્લુતિવદ્ધ અને એની માથે પ્રાસયી જોડાયેલું હોય છે. 'સૂયા, વી—,' અને 'સે પા, ફી—,' એ પ્રમાણે. એ પછી એક આસુ અષ્ટવલ અનધાર રહે છે ત્રીજી પંક્તિમા એ રીતે અત્યંત ઘુલ દસ માત્રા અનધાર રહે છે. ઘોજી ગીતે વહીએ તો, પહેલી પંક્તિ ચોપાયાની અને એક અનધાર ચતુષ્વલ મઢી વત્રીસ માત્રાની. ઘોજી પંક્તિ ચોપાયાની, અને ત્રીજી પંક્તિના પહેલા ચતુષ્વલ સાથે વત્રીસ માત્રાની. એ ચતુષ્વલ વાદ કરતા, વાકીની ત્રીજી પંક્તિ, કુલ દસ માત્રાની પ્લુતિ સાથે વત્રીસ માત્રાની. આ રચનાના પ્રાસો અને પ્લુતિઓ એની વિશેષતા છે. વહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે ઘોજી પંક્તિ અને ત્રીજી પઠનગાનમા સઘન બોલાય છે.

આ પછી આપણે વાંચનારો રચના રૂઝિએ જેમા ઉપર કરતા ઘોઢો ફેર છે.

માનસ સર

અતર ઉછઢધુ હો ! સહસા ધંયં ગઢધુ હો !
 શોભ થયો વૃત્તિમા અતિશય તરંગ જબ્બર ચાલે,
 માનસ સર મારૂ ડોઢાધૂ, સૂવ ચલિત જલ હાલે
 સ્થાનક ન મઢધુ હો ! સહસા ધંયં ગઢધુ હો

પૂર્વાલાપ, પૃ ૪૩

ઉત્થાપનિકા •

અતર] ઉછઢધુ હો—, સહમા, ધંયં ગ, ઢધુ હો, —, ———;
 શોભ થયો વૃ, ત્તિમા, અતિશય, તરંગ, જબ્બર; ચાલે, —,
 માનસ, સરમા, રૂ ડોઢાધૂ, સૂવ ચલિત જલ, હાલે,
 સ્થાનક,] ન મઢધુ હો—, સહમા, ધંયં ગ, ઢધુ હો —; ———;

આમા પળ પૂર્વ દૃષ્ટાન્તની પેઠે જ ચોપાયાની પ્રાસવદ્ધ પંક્તિઓ આવે છે પણ તેના પ્રારંભમા તેમણે ત્રીજી પંક્તિ જેવી જ પંક્તિ મૂકી મુખવધ કરેલો છે અને એ મુખવધમા ત્રીજી પંક્તિ જેવો જ પ્રાસ, અને પ્રાસના સ્થલે પ્લુતિ મૂકી છે વઢી પ્રારંભમા મૂકેલી પંક્તિના પ્રથમ પ્લુતિવદ્ધ અષ્ટવલ પછીનો ભાગ ધ્રુવ કરેલો છે, અને એ એટલે કે પહેલી છેલ્લી પંક્તિના અગત્ય છેલ્લું ચતુષ્વલ અનધાર કરેલું છે એટલે કે અત્યંત પંક્તિ પછી વાર માનની પ્લુતિથી વત્રીસ માત્રાઓ થાય છે

સદ્ગત વર્વે આ રચના આપી છે પણ તેઓ અનક્ષર રહેલી માત્રા ગણતરીમા એટલે કે ન્યાસમા વતાવતા નથી એટલે એનો અહીં ડલ્લેરા કરતો નથી પણ ઉપર આવેલું મારું નિરૂપણ એની સાથે સરસાચી ગવાય એવું છે

સદ્ગત મેઘાળીએ આ જ રચના પ્રસિદ્ધ 'કોઈનો છાંડકવાયો' શાબ્દમા યોજેલી છે પણ તેમા ચોપાયા પછી આવતી પક્તિના વધમા થોડો ફેર કરેલો છે આપણે જોઈએ

એવી કોઈ પ્રિયાનો પ્રીતમ આજ ચિંતા પર પોડે
 એકલડો ને અળસૂંલો અગનપિછોડી ઓડે
 કોઈના છાંડકવાયાને
 ચૂમે પાવજવાલા માંડે

આની ઉન્યાપનિકા નીચે પ્રમાણ થય

એવી, કોઈ પ્રિ,યાનો પ્રીતમ, આજ ચિ,તાપર, પોડે,—;—
 એકલ,ડોને, અળ ધૂ,સૂંલો, અગન પિ,છોડી, ઓડે
 કોઈના, છાંડક,વાયા, ને—ચૂમે, પાવજ,વાલા, માંડે,—,—,

મરાઠી ચાલની સાલ્લીમા શ્રીજી પક્તિમા પહેલા ચતુષ્વલ પછીના અષ્ટવલને અતે બે માત્રાની પ્લુતિ આવતી તેને બદલે અહીં વીજા અષ્ટવલના પહેલા ચતુષ્વલમા આવે છે અને એ પ્લુતિત્રદ નધિ સાથે શ્રીજી પક્તિનો આતર પ્રાસ આવવાને બદલે શ્રીજી પક્તિ પહેલી બે ચોપાયાની પક્તિઓ સાથે પ્રાસથી જોડાય છે આ રચના પણ સુંદર છે આમ આ મરાઠી ચાલની સાલ્લીને પણ અનેક રીતે વિકસાવી શકાય

આની પછી નવલરામે યોજેલો મેઘ છંદ લઝ

એન કુવેર તળો ગળ રક્ષણ રોજ બરે ફુલ બાગ
 જે ગુણવત સુજાણ ચતુર રસરંગી પ્રેમી અયાગ
 સગીર રૂપ સલૂનો

નિજ પત્ની પધિની નારનુ પાછે વ્રત પ્રેમે
 છે સહજ ગુગમ રૂઝેવુ સદા પ્રીતિના નેમે

માત્ર સાદા પઠન ઉપરથી જ સમજાવે કે પક્તિઓ ચતુષ્વલોમા વધુ સરલ રીતે વહે છે વીજી પક્તિ દોઢાવેલી છે તે સઘળ ગવાય છે

એન કુ,વેર ત,ળો ગળ, રક્ષણ, રોજ બ,રે ફુલ, બા—,—અગ;
 જે ગુ,ણ,વત સુ,જાણ ચ,તુર રંગ,રંગી, પ્રેમિ અ,યાઅગ, નિગત,
 સગા, લૂનો,—,—,—

નિજ;પત્ની, પધ્વિની; ના-ર, નૂ પા;લે વ્રત, પ્રેમે;-,-,-

છે; સહજ સુ,ગમ રે; વૂ-સ,દાપ્રી; તીના, નેમે;-----;

પળ ગાવામા જેમ કેટલીક ચતુષ્કલ રચનાઓ પટ્કલોમા ગવાય છે તેમ આ પળ પટ્કલોમા શરૂ થઈ અત સુધી પટ્કલોમા ગવાય છે. પટ્કલોમા તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે ધ્યાય : (સાસ જરૂર હોય ત્યા જ ગુરુચિહ્ન મૂકુ છુ)

એક કુ;વેર ત;ળો ગળ, રક્ષણ; રોજ વ,રે ફુલ, વા--;---ગ;

જે ગુળ; વત સુ; જાળ ચ; તુરસ; રંગી-; પ્રેમી અ; -યાગ; સંગીત;
રૂપસ; લૂળો;-~

નિજ;પત્ની-, પધ્વિની,- નાર; નૂપા-, લે વ્રત; પ્રેમે;-;-

છે-; સહજમુ; ગમરે-; વૂ-સ; દાપ્રી-, તીના-, નેમે-;

પળ આવી આતરાવાળી રચનાઓ કોઈ વાર વે મિત્ર તાલોમા ગવાય છે તેમ આ પળ ગાઈ શકાય તેવી છે વીજી પક્તિ 'તુર રસ'; સુધી ચતુષ્કલ-અષ્ટકલમા ચાલી પછીથી પટ્કલોનો પ્રવાહ ચાલે એમ પળ ગાઈ શકાય. પ્રેમાનન્દની દાળલીલાની ગરવીમા એમ થાય છે એ હુ કહી ગયો છુ

નરસિંહની એક વહુ જ પ્રસિદ્ધ કૃતિ લઝ :

નાગર નદજીના લાલ

રાસ રમતા મારી નથડી સોવાળી

કાના જડી હોય તો આલ

રાસ રમતા મારી નથડી સોવાળી.

નાની નાની નથડી ને માહી ઘણેરા મોતી

નથડીને કારણે હુ નિત્ય ફરુ છુ જોતી જોતી જોતી નાગર.

ઘોઢપદસાગર, ભા ૧, પૃ. ૫૨૮

ન્યાસ .

નાગર] ન-દ, જીના, લા-,--લ;

રા-, સર, મન્તા, મારી, ન-ચ,ડીઓ, વાળી,

વાના, જડી, હોય તો, આ-,--લ, રા-,સર,

મન્તા, મારી, ન-ચ,ડીઓ, વાળી,-,-,

નાની, નાની, ન-ચ, ડીને, માહિ ઘ,ણેરા, મોતી,-,-;

ન-ચ,ડી ને;વા-ર,ળે હુ, નિત્ય ફ,રુ છુ; જોતી, જોતી;જોતી નાગર;

આશી ચતુષ્કલ રચના છે અને પ્લુતોનો ન્યાસ વધુ સૂચીથી કર્યો છે. આનાથી વધારે જટિલ એક વીંજી રચના નરસિંહની જ લઈએ :

જમો તો જમાડુ રે જીવન મારા ટેક
 ઘાલાજી મારા, સોત્રણ થાઢ મરી લાવુ
 કાઈ મોતીડે વધાવુ રે જીવન મારા
 નરસિંહ મહેતાકૃત વાવ્યસપ્રહ, પૃ. ૫૬૬

ન્યાસ :

જૈમો, તો જ, માડુ, રે-; જી-, વન; મારા, -
 વા; લાજી મારા; -સો વ્રજ, થા-ઢ મરી, લાવુ, -
 કે; મોતી ડે વે; ધાવુ રે-; જી-, વન, મારા, - -;

આશી કૃતિ ચતુષ્કલમા વહે છે રચના અટપટી છે, પણ ગવાતા બરાબર આ રીતે જ આ જ પ્લુતવદ્ધ અક્ષરન્યાસથી ગવાય છે વીંજી પક્તિમાં પહેલા અષ્ટકલ પછીના અષ્ટકલમા પહેલી વે માત્રા અનક્ષર રહે છે, અને એ ઉપર રચનાનો તાલ પડે છે, અને તે પછી મા-લ ચતુષ્કલ આવે છે, એ વધી આ રચનાની મળીઓ છે પણ સરી રીતે જોઈએ તો વધા પ્રકારની રચનાઓની વધી મળીઓ ગણાવી શકાય એમ નથી માન દિગ્દર્શન થઈ શકે

પ્રકરણ ૧૨મામા 'માઘ મન મોહ્યુ૦' અને 'વામળ દીતે છે' કૃતિઓ આપી છે જે વિશેષે કરીને પદ વહેવાય છે તે ઘણાસરા અસમ-સમ્યસધિની પક્તિવાઢા હોય છે એની અનેક રચનાઓ મળે છે તે વધી અહીં ઉતારવી શક્ય નથી એટલે આગળ ચાલીએ.

હવે પદ્મલ રચનાઓ લઈએ સેમા પ્રયમ હુ દયારામની એક મુદર ગરવી લઉં છુ :

પાધરે પયે જા !

નેળ નચાવતા નદના કૂવર પાધરે પયે જા !

મુદરી સામુ જોઈ વિઢુલ વામળડી મા યા

ગુમાની પાધરે પયે જા !

આવ ઓરો એવ વાત વહુ તુને યાનમા જાનૂદા !

શીદ હટીલા અટકે ? હુ તો તારી છુ સદા, ગુમાની પાધરે પયે જા

દયારામરામુપા, પૃ ૮૧

આ ષટ્કલ સધિઓની રચના છે ઉત્પાપનિકા :

નેળન; ચાવતા, નદના, કૂવર; પાઘરે, પથે—; જા—; —; —;
સુદરી; સામુ—; જો—ઈ; વિઠ્ઠલ; વાસલ; ઢીમા—; વા—ગુ;
માની—; પાઘરે, પથે—, જા—; —; —;

પહેલી પક્તિમા 'જા' આવે છે તે જ સ્થાને બીજી પક્તિમા 'વા' આવે છે. પળ એ 'વા'ના જ પટ્કલમા ધ્રુવનો પહેલો અક્ષર સ્થાન મેળવે છે. અહીં ધ્રુવ ગરવીના પ્રારંભમા 'પાઘરે પથે જા' એમ આપેલ છે પણ ત્યાં સ્ત્રી રીતે ધ્રુવપક્તિ નીચે પ્રમાણે જોડીએ :

પાઘરે પથે જા ગુમાની પાઘરે પથે જા

ઉત્પાપનિકા :

પાઘરે; પથે—; જા—ગુ; માની—; પાઘરે; પથે—; જા—; —; —;

ઘણી ધ્રુવોમા, આ પ્રમાણે પ્રથમના શબ્દો ફરી અત્ર તરફ આવે છે ત્યારે વચ્ચમા થોડા બીજા શબ્દો હોય છે, તેવી આ પળ છે આગલ જોયેલી 'શ્યામ રંગ' અને 'ફૂલના પેરીને' એવી ધ્રુવો છે એવી ધ્રુવોમા આતરા પછી ધ્રુવલક્ષ્મીનો મધ્યમાગ જોડાય છે જેમકે ઉપરની ધ્રુવમા 'ગુમાની' થી ધ્રુવલક્ષ્મી જોડાય છે

હજી દયારામની એક ત્રિકલ-પટ્કલવદ્ધ અતિ પ્રસિદ્ધ પણ અતિ જટિલ રચના લઃ :

ચાલ બેલી અલબેલી પ્યારી રાધે !

તને તારો કાન બોલાવે,

તને ઘનશ્યામ બોલાવે;

તને તારો પિયુ બોલાવે, સરસ સમય સાથે સાથે પ્યારી રાધે.

એમ વહી પતિ અતિ રતિસ્મૃતિ કરાવી,

સજાવ્યા શૃંગાર જેમતેમ સમજાવી,

લાવી લલિતા પટરાણીને પધરાવી

સોપી શ્યામ, સોપી શ્યામ, મુદર શ્યામ કરી પ્રણામ,

વઢી વામ કુજધામ પુરણવામ નિગમયામ,

શો વિશ્રામ તે ગુણગ્રામ કથે આમ દયારામ

હર્ષ વાધે, વાધે, પ્યારી રાધે

દયારામરસમુદા પૃ ૭૪

ઉત્થાપનિકા

ચાલ] બ્હેલી બલ, બેલિ પ્યારિ, રા-ધે-,-
 તને- તોરો-], વ્હોન વોલોવે, -
 તને- પન,] ર્યોમ વોલોવે, -
 તને- તોરો-], પિયુ વોલોવે, સરસ સમય,
 સાધેસા, થે પ્યારી, રા-ધે-,-

અમ,] વહિ પતિ અતિ, રતિ સ્મૃતિ ય, રા-,-, ઘો-
 સજા,] વ્યા શૂગાર, જેમતેમ સમ, જા-,-, વી-
 લાવિ,] લલિતા પટ, રાણિને- પથ, રા-,-, વી-
 સોપિ,] શ્યામ સોપિ, શ્યામ સુદર, શ્યામ કરિ પ્ર, પામ
 વઢી,] વામકુજ, ધામ પુરણ, વામ નિગમ, યામ
 શોવિ] થામ તે- ગુણ, ગ્રામ વધે, આમ દયા, રામ
 હર્ષ] વાધેવા, ઘેપ્યારી, રા-ધે-,-

ઘણી અટપટી રચના છે દયારામે ટૂંકા પ્રાપ્તો નાસી તેને વધારે અટપટી કરી
 છે છતાં પઠનગારમાં સુદર છે દલપતરામે અને નર્મદાશવરે વધેએ આની
 નવલ કરી છે

હવે હું દેસી અને પદીમાં સપ્તકલ રચનાઓ લઉ છું સપ્તકલ સધિ
 દીપવદી તાલમાંથી આવેલો છે, અને એ તાલ સાધારણ ગાયક માટે અધરો
 ગણાય છે પણ ગુજરાતમાં તો અનેક-લૅવ-ગીતો મંજનો સપ્તકલ રચનામાં
 વહુ આસાનીથી ગવાય છે

મન મતવાલો પ્યાલો ચાણિયો
 પ્યાલો પ્રેમહૂદો પીધો રે
 જરા રે મરણ વાકો ગમ નહી
 સદગુરુ શબ્દે સિધાપો રે મન મતવાલો
 અમર વરસે ન અમર્યું ભરે
 ખીન ઘરણી આગ્રાશા રે
 વાટ- કુમારી પ્યાલો ભરી દીધે
 કોલ્યા લલમણ દાસા ર મન મતવાલો
 (સ્મરણમાંથી)

ઉત્થાપનિકા

મન મત, વાગો પ્યાલા, ચા-સિયો, -
 લદા લદા લદા લા લા લા લા લા, લદા

प्यालो, प्रेम हूदो, पीघोरे -
 दादा, लदादादा, ल दादादा
 जरारे म, रण वाको, गम नही, -
 लदा दा दा, लदा दादा, लदा दादा, लदा
 सदगुरु, शवदे सि, घायोरे -,
 दा दा, लदा दा दा, लदा दादा,
 मन मत, वालो प्यालो, चा - खियो, - - -
 अमर वर, से - ने अभ, यूँ - भ रे, -
 भीजे, धरणीया, काँसा रे -,
 अटलकू, माँरी प्यालो, भरी दीये, -
 बोल्या, लछमण, दाँसा रे -
 मनमत, वालो प्यालो, चा - खियो, - - -

भजनोमा घणी बार 'हे जी' आवे छे ए अही पण आवे छे. ते प्रारंभमां
 'चाखियो' पछी आवे छे अने त्यारे ए सप्तकल नीचे प्रमाणे पुराय छे :

चा - खियो, - -
 हेँजि प्याँलो

अर्थात् 'हेँ जि' उमेराता पठीना गुरुओ लघु थाय छे एक बीजु गीत लउं :

बन गया फकीर मेरे दाता बन गया फकीर जी
 अखंड धारा अमर वरसे स्वात्पू वरसे नीरजी
 देवी देवता मेळे मळिया गुणपती गभीर मेरे दाता०
 सात समुदर खारा भरिया तेमा मीठी एक वीरडी
 डुगर माथे देरी दीठी दीठो घडनारो पीर मेरे दाता०

उत्थापनिका

बन गया - फकीर मेरेँ दाँताँ, बन गया - फकीर जी -,
 अखँड धारा, अमर वरसे, स्वात्पू वरसे, नीरजी -,
 देँवी देँवता, मेँळे मळिया, गुणपती गभीर
 मेरेँ दाँताँ, बन गया - फकीर जी -
 सात समुदर, खार भरिया, तेँमा मिठि ऐँक, वीरडी -
 'डुगर माथे, देँरी दीठी, दीँठो घडनारोँ, पीर
 मेरेँ दाँताँ, बन गया - फकीरजी -

પપાવ દાલદાશ અને પપાવ છદાદાશ સધિ આવે છે તે સહેલાઈથી જોઈ શકાય
આમા ભજનની હવે પપાવ 'રે' મળે છે એમ ચાચ ત્યારે આસપાસની માત્રાઓ
ઘટે છે, જેમકે 'દેંચી' રેં દેંચતા', 'મૈંલે' રેં મલિયા' એવી જ રીતે
'માઈ' પણ મળે જેમકે 'અલંદ ધોરોં મોંઈ', સાતેય અક્ષરો લઘુ આપને
'વ્યામરણ૦' 'ફૂલના પેરી૦' વગેરેમાં ધ્રુવમા જોયુ હતુ તેમ અહીં પણ
ધ્રુવમા આદિના શબ્દો અતમા ફરી આવે છે અને વચમા ઘોડા શબ્દો મુવાય
છે, અને એ વચમા મુવાયલા શબ્દોથી જ ધ્રુવસદ અતરાની પવિત્ર સાથે જોડાય
છે આ પ્રક્રિયા ઇટલી સ્કંદ છે કે એક નાટકમા મસ્ત્રીની રચના સામઢેલી
તેમા પણ એ જ પદ્ધતિ છે રચના સપ્તકલ છે, અને હાસ્યની વૃત્તિ પણ
સપ્તકલમા આવી શકે છે એ આ ઉપરથી જણાશે, જો કે હાસ્ય ઠકા
પ્રકારનુ નથી

હોંકો વાલો લાંગે માઈ માઈ હોંકો વાલો લાંગે
ચલમ તો ચતુરાઈ કરેને હાંકો હરિની પાયા
ચલેચીમા હાય જ નાચ્યો જાણે ગંગાજીમા નાયા માઈ૦

ઉત્થાપનિકા

હોંકો વાલો, લાંગે માઈ માઈ, હોંકો વાલો, લાંગે —,
ચલમ તો ચતુરાઈ કરેને, હોંકો હરિની, પાયા —,
ચલેચીમા, હોંક જ નાચ્યો જાણે, ગંગાજીમા, નાયા
માઈ માઈ, હોંકો વાલો, લાંગે —

વરાવર 'વન ગયા ફતોર' ની જ આ રચના છે 'હાયજ૦' વાઢ્યા સપ્તકલમા
સાત અક્ષરો છે, અલ્પવત્ત આ ચઘા લઘુ જ છે, અને તેમા પાંચ ગુરુઓને લઘુ
વરવા પડે છે એથી હાસ્ય ઠીક પોપાય છે એમ મને લાગે છે હવે હુ ધીરાની
કાફી નામે આઢ્યાસાથી રચનાનો દાસલો લઈ છુ એમા આતરો અથવા
આતરાનો અમુક સુધીનો ભાગ ચતુષ્કલ છે, બાકી આખી રચના સપ્તકલ છે
આ કાફીઓ પણ પદ વહેવાય છે

મત મળે સાચારે અગમની તે ચવર્યુ કરે
માવે મેટુ તેને રે, સરખે મારા વારજ સરે સત૦
ઝલટી સરિતા ચઢી ગગન પર વિણ વાદળ વરસાય
વિના આમ ત વિજળી ચમકે, ગેવા ગરજના થાય /
ધીરે ધીરે વરસે રે, વરસીને અમર્યુ મરે સત૦

ઉત્થાપનિવા :

સત્તે મલ્લે, સાઁચા—, રેઁ—, અગમની તે, સ્વયંઁક, રેઁ—,

ભાંવે મેટૂ, તેઁને—, રેઁ—, સંવે મારા, કાર્જઁસ, રેઁ—,

ઘણે ભાગે આટલી ધ્રુવ ગવાયા પછી અતે હોઁ—, જીઁ—, એમ આવે છે
આતરાની રચના ચતુષ્વલ છે, અર્થાત્ તાલ બદલાય છે તેને માટે હોજીવાળા
બે સપ્તવલોની જરૂર પડે છે પ્રથમ, આલો આતરો ચતુષ્વલમા છડ છુ

ઊલટી, સરિતા, ચઢી ગ, ગનપર, વિણ વા, દલ્લ વર, સા —, — ઁય,

વિના આમ તે, વિજલ્લી, ચમકે, ગેવિ ગ, રજના, થા ઁય, ૨

ધી] રેઁધીરે, વરસે—, રેઁ—, વરમોને, અમયંઁમ, રેઁ—,

સત્તે મલ્લે, ...

ઉપરના આતરાનો અત્ય શબ્દ 'થાઁય' બોલાઈને પછી ધ્વનિરહિત વિરામ આવે
છે અને પછી પાછા સપ્તવલો ચાલે છે અને તેની સાથે ધ્રુવપક્તિ જોડાઈ જાય
છે એ આલો આતરો સાલ્લી વહેવાય છે એમ સ્મરણ છે, અને તે દરમિયાન
તબલા બધ રહે છે પણ ઘણી વાર એ આલો આતરો ચતુષ્વલમા નથી ચાલતો,
બીજી પક્તિના અર્ધ પછીથી સપ્તવલમા સરે છે આ પ્રમાણે —

ગેઁબી ગ, રજના—, થા ઁય

ધી] રેઁધીરે, ...

આલો રચના વહુ ચમત્કારવાળી અને સુદર છે આની ભગીઓ તરત ધ્યાનમા
આવે એવી છે ધ્રુવનુ વીજુ સપ્તવલ ઘણે ભાગે બે જ ગુરુઓથી આલુ
મરાય છે, અને તે પછીનુ ત્રીજુ 'રે'થી મરાય છે, ક્વચિત્ જ તેમા
પછીના શબ્દના એકાદ અક્ષરને સ્થાન આપવુ પડે છે અત્ય સપ્તવલમા પણ એક
જ ગુરુ આવે છે ઉપાન્ત્ય સપ્તવલની એક શાસિયત પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય
છે 'સ્વયંઁક' 'વાર્જઁસ' અને 'અમયંઁમ' ત્રણેયમા અતે લઘુ છે અને
તેની પહેલા ત્રણ માત્રાની પ્લુત ગુરુ છે એમ આ રચનામા સૂચીદાર ભગીઓ
છે મેં ક્વચિત્ જ આમા અપવાદો જોયા છે

આટલાથી આવી રચનાનુ દિગ્દર્શન થઈ જશે એવી આશાથી આ
પ્રકરણ પૂરુ કરુ છુ

દેશીઓ અને પદોનું પરિશિષ્ટ

પ્રકરણ ૧૪મા મેં વહુપુ કે કેટલીક રચનાઓ એવી હોય છે કે તેના અક્ષરવિન્યાસ ઉપરથી સામાન્ય રીતે સઘિઓ પ્રતીત થાય નહીં, પણ એ વસ્તુ ગાતા સમઝ્યા પછી તેના સઘિઓ પાડી શકાય અને તેની ઉત્થાપનિકામા દેશીઓ જેવી જ સૂચીદાર મળીઓ જોઈ શકાય આમા મેં મુખ્યત્વે દસવલ અને ચૌદકલ રચનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો આગલા પ્રકરણોમા પદ્કલ રચનાઓનો એક વર્ગ તરીકે મેં દેશીઓમા સમાવેશ કર્યો હતો પણ એનો અર્થ એવો નથી કે પદ્કલ રચનાઓ ઘણી જ ગાતા સામઝ્યા વિના માત્ર અક્ષર-વિન્યાસથી પકડી શકાય છે અર્થાત્ કેટલીક પદ્કલ રચનાઓ પણ આ પરિશિષ્ટનો વિષય બને છે અને તેને હું પહેલી લઈશ નીચે કવિ ન્હાનાલાલનું એક લગ્નગીત ઉતારું છું

મૂરજ ઝમ્યો રે કેવડિયાની ફળમે .

કે વ્હાળેલા વાયે નવલા રે

મૂરજ ઝમ્યો રે મણિ માળેકની ટશરે;

કે વ્હાળેલા વાયે નવલા રે.

આ ગીત ન્હાનાલાલનું છે પણ તે મૂળ એ લોકગીત ઉપરથી લીધેલું છે અને તેની આ કડીમા તો વધુ થોડો ફેરફાર કર્યો છે એ લોકગીત પ્રસિદ્ધ છે અને નીચે પ્રમાણે પદ્કલમા ગવાય છે ગીત, ઉપર, ચાર લીટીમા છે પણ ગવાતા તે બે લીટીનું જ બને છે, જેની દરેક પંક્તિ ધ્રુવવદ્ધ છે નીચે પ્રમાણે :

મૂરજ] ઝમ્યો—, રે કે—, કડિયાની, ફળમેકે; વ્હાળે—; લાવાયે, નવલા—, રે

મૂરજ] ઝમ્યો—, રે મણિમા, માળેકની; ટશરે કે, વ્હાળે—, લાવાયે, નવલા—; રે

બેઘલ અક્ષરવિન્યાસ જોતા તેની પદ્કલ રચના હાથમા નહીં આવે અલબત્ત જેણે સામઝ્યા હશે તે તરત પદ્કલને પકડશે, પણ નહિતર નહીં પકડાય. પણ પકડાયા પછી આ ગીત એ પિંગલ શૃતિ હોય એવી રીતે જ ઉત્થાપનિકામા પડી જશે આપણે જોઈ ગયા તેવી ઘણીસરી પદ્કલ રચનાઓ પેઠે જ પહેલી કે દ્વિકલ પાડામાં પછી શાલદદ પદ્કલવચાત્ જાતે છે વીજા પદ્કલમા 'રે', લોવામા 'કે' અને અંતે 'રે'નું સ્થાન નિશ્ચિત છે આવી રચના પદ્કલની છે, તેમા ત્રિકલો આવતા નથી એવી રચના પકડવી વધારે અપરી

છે વ્યાક પળ ત્રિવલ નજરે પડે તો ત્રિવલ પટ્વલ વને પવડાય છે, અને ગરવીઓ અને લોવગીતો ઘણા દાદરા તાલમા હોય છે એ સમારીને ત્રિકલ ષટ્કલનો પ્રયોગ સ્વાભાવિક રીતે વાચનાર કરે, પણ ત્રિકલરહિત પટ્કલ પવડવુ વ્યયારે અધરુ છે સરસાવવા માટે એક ગીતની લીટી લઉ છુ.

વડતાલ ગામને ગોદરે હિંડોલો આવાની ઢાલ

આમા 'વડતાલ' ગાલગાલ તરત નજરે પડે છે અને તેને લીધે 'હિંડોલો' 'આવાની' પટ્કલો પણ નજરે પડે છે વાકીના 'ગામને' 'ગોદરે' ત્રિવલવદ્ધ પટ્કલો તરત પ્રતીત થાય છે પણ ત્રિવલરહિત પટ્કલો એમ પકડાતા નથી વીજુ લગ્નગીત અમારી નાતમા ગવાતુ અહીં લઉ છુ.

પીલો પીલો તે વાનો મેં મુળ્યો
પીલો હલ્લદરનો છોડ
સોય રે વાનો મેં નિરલ્લિયો
ગોરા વિયા ભાઈ રે તમને પિઠઢા કરીશ
જ્યમ રે સાજનિયા સતોલ્લે
દુરિજન દુરિજા રે હરને ઢાવલે પાય
દશમનિયા રે દાને વલે
રાતા રાતો તે વાનો મેં મુળ્યો, વગેરે

સાત પક્તિની પીલા વાનાની એક કડી છે પછી રાતા વાનાની એવી જ વીજી કડી શરુ થાય છે ગીત ગવાતા પટ્કલ સધિઓ નીચે પ્રમાણે પડે છે

પીલો] પીલો તે, વાનો—, —મેં સૂ, ણ્યો
પીલો, હલ્લદરનો, છો—૫ડ,
સોય રેવા, નો મેં—, —નિરલ્લી, યો
ગોરા, વિયા ભાઈ, રે તમને, પિઠઢા કે, રી—૫શ,
જ્યમરે સા, જનિયા સ, —તોલ્લે, શે
દુરિજન, દુરિજન, રે હરને, ઢાવલે, પા—૫ય,
દશમનો, યારે દા, —શે બે, લે
રાતો]

બહુ સૂચીથી અનુક અમુક પક્તિને અતે સધિ અધૂરો રાખી પછી આવતી પક્તિના આદિ શબ્દથી આસુ પટ્કલ રચેલુ છે ગવાતા તાલ શોવનારને મુશ્કેલી પડે પણ

गानाराने में बहु सरलतायी ताल साचची अर्थात् सधि साचची गातां सामळ्या छे अमुक अमुक स्थाने अनक्षर मात्राओ उपर ताल पडे छे अने तेयी वृत्ति बहु सूत्रीवाळी जणाय छे

उपर आपेला बने लग्नगीतो में सप्तवलमा पण गवाता सामळ्या छे पट्कल अने सप्तवल वच्चे मात्र एक ज मात्रानी फेर होवायी आम थवु सहेलु छे बनेनी सप्तवल उत्पापनिवा नीचे दूवमा आपु छु

सूरज] ऊँच्यो --; रेँचै --; बडीयानी, फणसो के; व्हा ७णे --; लाँवाये;

नवैला --; रे ७

सूरज, ऊँच्यो --; रे ७मणिमा, णेऊँकीनी, टशरे के; . . . . .

हवे 'पीळो०' नी उत्पापनिवा :

पीळो] पी ७ळो ते, वा ७नो --, ७में सू; ण्यो ७

पीळो, हळदरनो, छी ७ -- ड,

सोंय रे वा; नो ७मे --, ७निरखी, यो ७

गोरा, किया भाई, रे ७तमने, पिठडा के, री ७ -- सा,

ज्यम रे सा, जनीया स, ७तोस, शे ७

दुरिजन, दुरीजन, रे ७हरने, डा ७बेले, पा ७ -- य,

दशमनी, या ७रे दा, ७शे वळे ७

रातो]

एकी पक्तिमा अते अचूरो रहैतो सधि, ए ज पक्तिमा अनक्षर मात्राणी शरु थनी उपान्त्य सधि, बेकी पक्तिमा मात्र गालची पुरातो आखी अत्य सधि, ए बधी आ गीतनी भगीओ छे

नीचेनु बाळगीत पण पट्कल रचना छे :

चकली तारा खेतरेमा में शीशवी चाव्यो

शीशवे चडी जोउ रे कोई मानवी आवे

लीली घोडी पीळो चावलो किया भाई आवे

घूषरियाळी ध्येत्यमा वेई वा आवे

खोळामा बावन बंटडो पवरावती आवे

दूधे भरी तलावडी नवरावती आवे.

તેની ઉત્પાપનિતા.

ચેવેલી, તારા-; રેતરમો; -મેં-, શોશયો, વામ્પો-;

શોમ્પે, પેડી-, જોડ રે, -વોર્ડ, માનવી, આવે-;

લીલીપો, હીપીહો, પાવતો, -પી-, યામાઈ, આવે-

ધૂપેરી, માઢી-, ઘૂલ્યેમાં, -પે-, રૂં વા-; આવે-

લોઢામા; વાવન, વેટહો, -પેવ, રાવતી, આવે-

દૂધેમે, રીતે-, લાવેહી, -નય, રાવતી, આવે-

આની એ મળી અત્ય દ્વિપલ અનકાર એ તો સાદી અને તરત પકડાય એવી છે પણ વધારે મુદર મળી તો ચાપા પટ્કલુ પ્રથમ દ્વિપલ આકાર રહે છે અને એના ઉપર જ તાર આવે છે એ છે ઉપર પ્રમાણે ઉત્પાપનિતા ત્યાં વિના આ ગીતની એ સૂચી પકડવી અઘરી છે કોઈ કોઈ વાર આગાને આસાં પટ્કલો અનકાર આવે છે અને એવી રચનાઓ ગવાતી સામઢપા વિના પકડવી અશક્ય છે દુ મીચે યે પવિત્રી ઉતાર છુ

વાનૂહા વાનૂહા તેં તો શૂ વીધુ જો ગોરસ પીધુ ગોરી ગાયનુ .

નાયને વારણ ઘડની છે પાઢી જો પીએ શબોઢી લ્યો નાય પીરસુ.

ઉપરની યે પવિત્રીમાં અત્ય પ્રાસ નથી, અર્ધાન્ આ પ્રાસવદ્ધ વડી નથી દરેક પવિત્ર છુટ્ટી છે, અને તેમા આતરપ્રાસ આવે છે પવિત્ર ઘણી લાવી છે, પણ તેમા અનકાર પ્લુત પટ્કલો મૂનતા તે ઘણી વધારે લાવી છે તે જણાઈ આવશે એ ધોડિયા ગીત છે, જેમા લાવા પ્લુત ઉચ્ચારણોને સ્વાભાવિક રીતે સ્થાન મળે છે

વાનૂહા, વાનૂહા, તેં તો શૂ, ---, વીધુ જો, ---, ગોરસ, ---;

પીધૂ-, ગોરી-, ગાયનૂ, ---;

નાયને, વારણ, પીની છે, ---, પાઢીજો, ---, પી એ શ, ---;

વોઢી-, લ્યોના ય, પીરસૂ, ---;

કુલ વાર પટ્કલો ગવાય છે, તેમા ચાર પટ્કલો અનકાર છે આ પ્લુત પટ્કલો કૃતિનુ અગ છે વારણ કે વાઢ્યને ળધાઢવાના પ્રયોજન માટે તે આવશ્યક છે આમા પહેલા યે પટ્કલો 'વાનૂહા ય', એમ કરીને ત્રિવત્તવદ્ધ કરી શકાય પણ બાકી રચના જોતા એ કૃતિનુ અગ નથી એમ સમજાશે

પચ્ચલની તો દેશીઓ જ નથી મળતી. પણ દશકલની દેશીઓ મળે છે. અને અક્ષરવિન્યાસ ઉપરથી એ પચ્ચલ એવી નથી, એ નીચેના દાખલા ઉપરથી તરત સમજાશે. અમારી નાતમા—ગ્રાહ્યણની ધણીસરી નાતોમા—જનોઈમાં બઢવાનુ નીચેનુ ગીત ગવાય છે. હુ જે જ પવિતઓ ઉતારુ છુ :

બઢવા કાને કઢી હાયે વીટી હીરે જઢી રે

બઢવો જૈં વેઠો છે દાદાજીને સોઢે કઢી રે.

અક્ષરવિન્યાસ જોઈએ તો રચના સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્ચલની જણાશે પણ એ દશ-કલમા ગવાય છે. તેની ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે થાય :

બઢવા—] કાને કઢી—; હાયે વીટી—; હીરે જઢી—; રે—
દાદાદા] દાદા દાદાદા; દાદા દાદાદા; દાદા દાદાદા; દાદા

બઢવો—, જૈં વેઠો છે—; દાદાજીને—; સોઢે કઢી—; રે—
દાદાદા; દા દાદા દાદા; દાદાદાદાદા; દાદા દાદાદા; દાદા

પહેલા ત્રણ દિવલો પછી પાંચ દિવલની પરપરા શરૂ થાય છે. અને ચતુષ્ચલ 'રે' આવે છે જે પછીની પવિતના ત્રણ દિવલ સાથે જોડાઈ દશકલ રચે છે. રચનાની એક પાસિયત એ છે કે દરેકે દરેક સધિમા પાંચમુ દિવલ અનક્ષર છે, તે આગળના અક્ષરની પ્લુતિથી બનેલુ હોય છે. પચ્ચલ સધિના, જે માત્રા અને ત્રણ માત્રા (કે ત્રણ માત્રા અને બે માત્રા) એવા બે અવયવો છે, દા-લદા કે દાલ-દા એમ તો અહીયા પાંચ દિવલો ત્રણ અને બે કે બે અને ત્રણમાં વહેંચાયેલાં છે. કાને, કઢી—; હાયે, વીટી—; એ પ્રમાણે એક વીજુ ગીત લઉ છુ જે અમારી નાતમા કન્યા બોલાવતી ક્યવતે ગવાય છે

લીલૂઢા તે વાસની વાસલી શેરીએ ગાજતી જાય રે

મરવા તે વાગની વેટડી કેઈ વેન સાસરે જાય રે.

ગવાતા આની પચ્ચદિવલ ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય છે :

લીલૂઢાતે—; વા—સની—; વા—સલી—; શે—રીયે—, ગા—જ—;—;
તી———; જા—યરે—;

મરવાતે—, વા—પની—; વે—ટડી—, કેઈ વેન—, સા—સ—;—;
રે———; જા—યરે—;

પરપરા પ્રમાણે ઉપર પ્રમાણે ગવાય છે દરેક લઘુ દિવલ તો છે જ, જો કે વધી જગાએ ગુરુના ચિહ્નો કર્યાં નથી આમા પણ દરેક દશકલ સધિનુ છેવટુ

द्विकल अनक्षर रहे छे. हजी एक बीजी रचना लउ. ए पण लगनगीत ज छे, अने केटलीक नातोमा गवाय छे.

ढोलीडा ढबूक्या लाडी चालो आपणे घेर रे
ऊमा रूहो तो मागु मारा दादाजीनी शीस रे
हवे केवी शीस रे लाडी हवे बेवा बोल रे
परण्या एटले प्यारा^१ लाडी चालो आपणे घेर रे

उत्पापनिका :

ढोलीडा ढ—; बूक्या लाडी—; चालो आपणे—; घे—रे—;
ऊमा रूहोतो—; मागु मारा—; दादाजीनी—; शी—रारे—;
परण्या एटले—; प्यारा लाडी—; चालो आपणे—; घे—रे—;

॥ दरेक दशकल सधिमा छेल्लु द्विकल अनक्षर छे. 'चालो आपणे' सधिमा पाच अक्षरो छे, दरेकने द्विकल राती दशकल करी शवात, पण तेम न करता 'आप' बस लेखु बोलाई पाचमु द्विकल अनक्षर राखेलु छे. 'परण्या एटले' ए सधिमा छ अक्षरो छे छता द्रुत अक्षरोने खोडा करीने पण छेल्लु द्विकल अनक्षर धरेलु छे आम करवामा भाषाना साधारण उच्चारण उपर बसो अत्याचार यतो नथी,—गीतनी विलंबित गतिने लीये, हु धार छु हजी एक बीजी आवी ज दशकल रचना लउ छु ए पण लगनगीत छे :

माडवडे बाई ढाळो ने बाजोठी—	१
के फरती मेलावो बवायटी	
तेडावो के आशापरीना जोशी—	३
के आज मारे लखवी छे बकोतरी	
बघावो मारा बीया भाईने छेडे—	५
के जाय मारा केई बेनने नीतरे	
बेनी रे तमे सूता छो बे जागो—	७
तमारे मैयर पगरण आदयाँ	

१. 'प्यारा'नो अर्थ 'पारका' एवो छे एक दूहामा पण आ शब्द आ अर्थमा आवे छे

घोडाने घी पाते, कामळ करगरिये नही
चमकी दी चढपे, प्यारा पोताना करे

ઉત્પાપનિવા :

માઈ૫વ] હે વાઈ ઢાલો-; ને ઘાજોઠી૫કે;
દાદાદા] દા દા દાદાદા; દા દા દા દા દા;

ફરતી મેલા-; વોકવાવ-; ટી-
દાદા દાદાદા; દાદાદાદાદા; દાદા
તેડા-; વો વૈ આશા-; પરિના જોશી૫કે;
દાદાદા; દા દા દાદાદા; દાદા દાદા દા;

આજ મોરૈ તસવી-; છે કકોત-, રી-

દા દા દાદાદા; દાદાદાદાદા; દાદા
વધા-; વો મોરૈ કીયા-, મોઈને છેડે૫કે;
દાદાદા; દા દા દાદાદા; દા દા દાદાદા;

જાંય મોરાં કેઈ-; બેંનને નોતે-; રે-
દા દા દાદાદા, દાદા દાદાદા; દાદા
બેની-; રે તમે સૂતા-; છો કે જાગો૫ત;
દાદાદા; દા દા દાદાદા, દા દા દાદાદા

મારે મૈય૫ર; પગરણ આદિ-, યાં-
દાદા દાદાદા, દાદા દાદાદા, દાદા

આમા પળ નિયમ તરીકે જોઈશુ તો દરેક સધિમા પાચમુ દિવલ અનક્ષર જ રહેતુ જણાશે તેમા થોડા અપવાદો દેસાય છે તેનો જ માત્ર વિચાર કરીએ પહેલી ત્રીજી અને પાચમી પક્તિમા અત્ય સધિમા આશુ દિવલ અનક્ષર નથી હોતુ, તેમા ઉપાન્ત્ય માત્રા અનક્ષર હોય છે, પણ અત્ય માત્રા પક્તિના 'કે' થી પુરાયેલી હોય છે પણ આ 'કે' તો તાનપૂરક છે, સગીતનુ અગ છે, ઇટલે એને ધરી રીતે હુ અનક્ષર દિવલનો અપવાદ નથી ગણતો પછી અપવાદ તરીકે માત્ર ૭મી પક્તિ રહે છે જેમા છેલ્લી માત્રા તાનપૂરક નહી પણ પછીની પક્તિના શબ્દનો આદ્ય અક્ષર લે છે આ એક જ અપવાદ આશી કૃતિમા છે, તેને અગ્રેજી વહેવત પ્રમાણે, નિયમસમર્થક અપવાદ ગણુ છુ ઇટલે આ ગીતમા પણ પાચ દિવલસધિનો છેલ્લો દિવલ અનક્ષર રહે છે. એક વીજી બાબત પણ લક્ષમા રાજવા જેવી છે આ ગીતમા પહેલા ત્રણ દિવલો પછી દશકલપરપરા શરુ થાય છે, અને ઉત્પાપનિવા આપતા મેં તે ચોક્કસાઈથી વતાવેલુ છે પણ જો એ સરત ન રાખીએ, અને આદિથી જ પચદિવલ સધિ ગણવા માડીએ તો, સધિના અતનો અનક્ષર દિવલ અછતો થઈ જશે, ધ્યાનમાં

નહીં આવે એટલે કે ઉત્પાપનિવા પટાવતાં આ સમાજ હમેશા આપસ્યક સમજવી જોઈએ. પહેલી પંક્તિમાં ‘વાઈ’ પાંચમીમાં ‘માઈ’ બંને અનેક ગુણ છે, પણ તે દર્શાવવા થોડું સામ સજ્જાનો ઉપયોગ કરવાને બદલે મેં યંત્રે અક્ષરો લખી લખી આ ગુણ સાધેલો છે.

મેં આ પરિશિષ્ટમાં પ્રારંભમાં વૃદ્ધોને પદ્મલને જાતિછદોમાં સ્વીકારેલું છે છતાં કેટલીક રચનાઓમાં તે ગવાયા વિના પચડી શકાતું નથી, અને તેથી તે પ્રકારની રચનાઓ આ પરિશિષ્ટમાં પડે છે એ જ વાત સપ્તકલ માટે પણ સારી છે કેટલીક સપ્તકલ રચનાઓ ગવાયા વિના પચડાય તેવી નથી. અને તેથી તેનો એક દાસલો, ચૌદકલ રચનાઓમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં જોતા જઈએ આ દાસલો પણ લગ્નગીતનો છે.

મોર જાજે ઝગમગે દેશ

મોર જાજે આયમગે દેશ

ચલ્લી જાજે રે વેવાયુને માઢવે હો રાજ

વિયા વેવાઈ મુતો છૂં કે જામ

વિયા વેવાઈ મુતો છૂં કે જામ

કિયા માઈ ચરરાજાએ સીમાઢા ધેર્યા માણારાજ

ગીત સપ્તકલમાં નીચે પ્રમાણે ગવાય છે

મોર જાજે, ઝગમગે, દે- - - દે

લદા દાદા, દાલદાદા, દાલ દાદા

મોર જાજે, આયમગે, દે- - - દે

લદા દાદા, દાલ દાદા, દાલદાદા

ચલ્લીજા, જે રે વેવાયુને, માઢવે હો, રા- - - રા

લદાદાદા, લ દા દા દા, લદાદા દા, દાલ દાદા

વિયા વેવાઈ, મુતો છૂં કે, જા- - - જા,

લદા દાદા, લદા દા દા, દાલ દાદા,

કિયા વેવાઈ, મુતો છૂં કે, જા- - - જા,

લદા દાદા, લદા દા દા, દાલ દાદા,

કિયા માઈચર, રાંજાંઈ સિમાંડા, ધેર્યામાણા, રા- - - રા.

લદા દા દા, લદા દા દા, લદા દાદા, દાલ દાદા,

ગીત વધુ પ્રસિદ્ધ છે ગીતમાં આવતા ‘મોર જાજે’ ‘ઝગમગે’ ‘આયમગે’ વગેરે ચતુરક્ષર સંધિઓ સપ્તકલની સૂચના કરે, અને એમ થાય તો

उत्थापनिका वदाच गीत साभळ्या विना पण करी शाय, पण बाकीना
सधिओमा ह्रस्व दीर्घनी छूट एटली वधी छे वे सधिओ प्रतीत न घाम

हवे हु चौदकल रचनाओ लउ छु प्रथम एव लग्नगीत लउ छु जे
घणी नातोमा गवाय छे

दादाने आगण आवलो
आवो घेर गभीर जो
एक पादडलु में ताडियु
दादा गाळ मा दैश जो
लिलुडा ते वननी चरकलडी
ऊडी जाशु परदेश जो
आजे दादाना देशमा
काले जाशु परदेश जो

उत्थापनिका

दादाने, आ-गण, आवे- , लो-
दादादा, दादादादा, दादादा, दा दा

आवो, घेरग, भीर जो -,
दादा, दादादा, दादा दादा,

एवपा, देडलूमों, तोडी -, यू-
दादादा, दादादादा, दादादा, दादा
दादा, गाळमा, दैश जो -,
दादा, दादादा, दादा दादा,

लिलुडाते, वननी -, चरकल, डी-
दादादा, दादा दादा, दादा दा, दादा
ऊडी, जाशु पर, देशजो -,
दादा, दादा दा, दादा दादा,

आजेदा, दा-ना -, देश -, मां -
दादादा, दादा दादा, दादादा, दादा
वाजे, जाशुपर, देश जो -,
दादा, दादादा, दादा दादा,

દશવત્સમા જેમ આપને પાંચ દિવલોમા થે અને ત્રણા સધિઓ વતાવ્યા, તેમ અહીં સાત દિવલોમા પણ સધિઓ પડે છે. દાદાદાદા અને દાદાદાદામા સપ્તવલ સધિ જેમ ત્રણ અને ચાર અને ચાર અને ત્રણ માત્રામા ઘહેંચાતો હતો તેમ અહીંમા સપ્તદિવલ સધિ ત્રણ અને ચાર કે ચાર અને ત્રણ દિવલોમા ઘહેંચાય છે. આ ઉત્પાપનિકા જોવાથી તરત સમજાશે કે સપ્તદિવલો પવિનઓમા કેવી રીતે વિભક્ત થયા છે.

આ જાતની દેશીઓ પણ ઘણી છે, અહીં તેનું દિગ્દર્શન માત્ર કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

- પરિશિષ્ટ ધ

'પ્રવાહી છંદ' કે સઠંગ પદ્યરચનાના પ્રયત્નો

આપને અગ્રેજી સાહિત્યના પરિચયમા આવ્યા તે સાથે તેના અનેક પ્રકારોના પ્રયત્નો અને પ્રયોગો કરવાના આપણા સાધારોને કોઈ જાગ્યા તેમા અગ્રેજીમા જને 'એપિક' (epic) કાવ્યો કહે છે, જેને માટે આપણે 'વીરરસ મહાકાવ્ય' નામ યોજેલું છે તે રચવાના પણ કોઈ જાગ્યા. કવિ નર્મદાશંકર ઘણો વાંચતોમા નવા જમાનાના કોઈ મૂર્તિમંત્ર કરે છે તે પોતાના 'વીરસિંહ' કાવ્ય નીચેની ટીપમા કહે છે "જ્યારથી મને સમજાયું કે હવે હું કોઈ પણ વિષયની કવિતા લખવામા ફાવીશ ત્યારથી મને એવો બુદ્ધો ઊઠેલો કે જિંદગીમા એક મોટી વીરરસ કવિતા તો લખવી જ." આ બુદ્ધો સિદ્ધ થવા આગળ વિચાર કરતા તે કહે છે "પછી વૃત્તના વિચારમા પડ્યો."

અગ્રેજીમા એપિક મહાકાવ્યો જે છંદમા વ્યાપક રીતે લખાય છે તેને અગ્રેજીમા 'બ્લૅક વર્સ' કહે છે. મહાકાવ્યને માટે ગુજરાતીમા પણ 'બ્લૅક વર્સ'નું કામ આપી શકે તેવી કોઈ પદ્યરચના જોઈએ. એમ સમજાતા અનેક કવિઓએ તેના પ્રયત્નો કર્યા. પિંગળમા આપણે આ પ્રયત્નોને પણ પિંગળ દૃષ્ટિએ જોઈ જવા જોઈએ.

અહીં અગ્રેજીમા 'બ્લૅક વર્સ' કોને કહે છે, અને કાવ્યરચનામા તે કેવી રીતે ઉપયોગી કે અર્થવાહક થાય છે તે પ્રથમ જોવું જોઈએ. એને વિશેની 'એનસાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'એ આપેલી વ્યાખ્યા હું પ્રથમ ઉતાર છું.

Blank verse, the unrhymed measure of iambic decasyllable adopted in English epic and dramatic poetry. The epithet is due to the absence of the rhyme the ear expects at the end of successive lines.

‘બ્લેક’નો વાચ્યાર્થ ‘ખાલી’ એવો થાય છે. ‘બ્લેક વર્સ’ એટલે ‘ખાલી પદ્યરચના’ સારી શબ્દ અમુક અપેક્ષિત વસ્તુનો અભાવ દર્શાવે છે. ‘એનસાઇક્લોપીડિયા’ કહે છે કે કવિતાની એક પછી એક આવતી પવિત્રઓને અતે વાન જે પ્રાસની અપેક્ષા રાખે છે તે આમા નથી માટે આ પદ્યરચનાનું નામ બ્લેક એવું પડેલું છે. તેના સ્વરૂપ વિશે તે કહે છે કે તે દશાક્ષરી હોય છે, અને તેમા અમુક સંધિના આવર્તનો આવે છે. આ સંધિ એક લઘુ અને એક ગુરુ એવા ત્રમે બે અક્ષરોનો બનેલા હોય છે. અર્થાત્ આ પદ્યરચનાની પવિત્રમા એ સંધિના પાંચ આવર્તનો આવેલા હોય છે. આપણે જાતિહૃદોમા જોઈ ગયા કે પ્રાસ કે તુકાત શબ્દપ્રવાહમાથી પવિત્રઓને છૂટી પાડી આપે છે. એ પ્રાસ કાઢી નાંખવાથી શબ્દપ્રવાહ પાછો અવાધિત બહેવા માટે છે. એપિથ કવિતાનો, મહાકાવ્યનો વિષય, જેમ મહાન વ્યક્તિઓ મહાન કાર્યો, મહાન બનાવો, મહાન અને ઉદાત્ત વિચારો, હોય તેમ તેની શૈલી અને તેની માપા પણ મહાન અને ઉદાત્ત હોય છે, અને તેને માટે ઘણી વાર લાંબા વાક્યો આવે. સપ્રાસ રચનાઓમા પવિત્રઓના છેડા આવે, ત્યાં લાંબા વાક્યોને એમા બહેવામા વિઘ્ન આવે, અને તેથી પ્રાસનો લોપ કરીને અગ્રેજી કાવ્યે સઙ્ગ રચના સાધી પણ અગ્રેજી બ્લેક વર્સનું સામર્થ્ય માત્ર આટલા ઉપર આધાર રાખતું નથી. અગ્રેજી કવિતા ગવાતી નથી, તે બોલાય છે, તે પાઠ્ય હોય છે, ગેય હોતી નથી. આ લક્ષણને લીધે તે નિપ્રાસ બનતા મહાન વાક્યો અને પ્રવલ્લ શબ્દપ્રવાહને ધારણ કરવા સમર્થ પામ્ય છે. એટલે બ્લેક વર્સનું કામ આપનાર પદ્યરચના અગેય પણ હોવી જોઈએ. આ લક્ષણ અગ્રેજી વિવેચન ચલ્લેલે નહીં પણ આપણે પહેલેથી જ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

‘બ્લેક વર્સ’ના સ્વરૂપ વિશે અગ્રેજી વિવેચક સેટસવરી કુ કહે છે તે જોઈએ. એ એના ત્રણ લક્ષણો આપે છે (૧) the overrunning of the line એટલે કે વાચ્યનું એક પવિત્રમાથી ઉભરાઈને બીજીમા વહ્યું. (૨) the variation of the pause એટલે યતિને પવિત્રમા યથાચ્છ રચાને મૂકવાની સગવડ અને (૩) the employment of the trisyllabic feet એટલે ત્ર્યક્ષર સંધિ કે બીજનો પ્રયોગ.¹

आमाना पहेला बे लक्षणो महावाक्यमा महावाक्यो आवे एम आपणे बहुधु तेनी सगवड माटे ज छे ज्या सुधी प्रास होय त्या सुधी पवितने अत्त छे, अने ते अत्त आगळ वाक्यने विरमवानी जरूर पडे ज प्रास जता वाक्य पवितना अतने वटीने पण आगळ जवु होय त्या सुधी जई शके पण ए ज रीते वाक्यने जवु होय त्या सुधी जईने पछी अर्थाधीन विराम पण लेवो पडे. एटले जे स्थाने विरमवु होय त्या विरमवानी पण तेने सगवड जोईए. अर्थात् पद्यरचनामा यथेच्छ यति मूकवानी सगवड पण होवी जोईए त्रीजु लक्षण अंग्रेजी कवित्ताना स्वरूपने लगतु छे, जो के तेमा रहेलो सिद्धान्त सर्व सळग पद्यरचनाने लागु पडे छे आगळ जोई गया तेम ब्लॅक यसं रचना लघु-गुरु घटित सधिना आवर्तनोनी घनेली छे, पण एवा एक् सरखा आवर्तनोयी रचना बटाळाजनक थई जाय, तेमा वैविध्य आणवा तेमा श्र्यक्षर सधिनी छोट आवती होय छे तेनो यही उल्लेख करेला छे

आपणा विवेचकोमा प्रो बळवतराय ठाकोरे सीयी पहेला विचारपूर्वक सळग पद्यरचनानो प्रयोग कर्यो अने एनु विवेचन पण कर्युं तेमना प्रमाणे गुजराती ब्लॅक यसंना लक्षणो आ प्रमाणे तारवी दावाय (१) अगेयता. (२) सळगता के अखडितता जे सेन्टस्वरीना पहेला लक्षण साथे सवध धरावे छे, (३) यतिस्वातश्य, जे सेन्टस्वरीनु बीजु लक्षण छे, अने (४) अभावात्मक लक्षण के ए रचना एकविध थई क्लेरावर यवी न जोईए.

अर्थात् प्रो ठाकोरे सेन्टस्वरीना लक्षणोमा एणे नही कयेल अगेयतानो उल्लेख कर्यो अने तेने प्रथम स्थान आप्यु अने आपणे पण आपणी कसोटोमा एने मुख्य महत्त्व आपवु जोईए

आ अगेयतानो स्थाल आधुनिक ज छे, अंग्रेजी कवित्ताना ससर्गजन्य छे ए पहेला आपणे आगळ जोई गया तेम सस्वृत प्राकृत अपभ्रंश गुजराती सर्व कविता गवाती ज आ अगेयतानो स्थाल नर्मदने हतो ते एक जगाए लखे छे "हु बोल्पो के हमारी प्राकृत कविता अंग्रेजी प्रमाणे सादी रीते नथी बोलाती पण कईक गवाय छे ४१ नवलराम आ दृष्टिए नीचेनो अभिप्राय जाये छे ते यण नोधवा जेवो छे "आपणी भापामा कविता बोलाती नथी पण गवाय छे एक दोहरो पण रागडा ताण्या विना आपणे बोलता नथी कविता बोलवी ज ए शु ते आपणामा थोडा समजता हसे . आ रीति सपूर्णपणे अंग्रेजीमा प्रवर्तमान छे-तेमा तो कविता वाचती वेळा

રાગ જરા પળ કાઢવો એ અતિ નિશ્ચય ગણાય છે પણ આપણે જે આવ મળનાર પણ રાગ પાઢે છે ત્યારે જ રાજી થઈએ છીએ, તેને પરમાપાનો કામ્ય સઘથી આપો વિરાગી નિયમ શા થામનો? 'હૃદોદ્ભવ કવિતામા પણ એક વૃત્તના વાઘ્યોવાળી ભાષાની પદ્યોએ પહોંચતા હજી ગુજરાતીને ધાર છે, અને તે વચ્ચે આવવા પહેલા અવશ્યનુ એ છે કે કવિતા ગાવાની રીત જઈ આપણામા તે ગોલવાની રીત પડવી જોઈએ" આ તેમનો લેખ ૧૮૮૨નો છે

આ પ્રવારની રચના માટે જુદા જુદા લેખોએ જુદા જુદા નામો આપ્યા છે પ્રો ચલ્લવતરાય ઠાકોર જેમણે આની સૌથી પહેલી ચર્ચા કરી તેમણે ચર્ચાનું મયાલુ 'સલ્લગ અગેય પદ્યરચના' એવું કરેલું એક શબ્દ નહીં પણ ઘર્ષનાત્મક શબ્દગુચ્છ એ એને રૂઢ થવામા વિધ્નકર છે, નહિતર 'બ્લૅક વર્સ'નો ઘણો અર્થ આમા વરાવર આવી રહે છે તેમણે પાછળથી ચર્ચામા 'પ્રવાહી' છદનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે નામ અત્યારે ઘણે રૂઢ થતું જાય છે પ્રવાહી છદ એટલે ભાષાના પ્રવાહિત્વને અવિધ્ન ધારણ કરવાને સમર્થ છદ એવો હું કહું સદ્ગત કે હું ધ્રુવ, પદ્યરચાની ઐતિહાસિક આલોચનામા આને અવદ્ધ છદ કહે છે "મેળના ઝરાયી છૂટતો પદ્યરચનાનો પ્રવાહ નિબદ્ધ હોય, અથવા તો અવદ્ધ હોય અમુક માપની પવિત્રોના જૂથમા કે જૂથોમા પ્રસરતો પ્રવાહ તે નિબદ્ધ માપસર રચાયેલી પવિત્રને ચરણ, પદ કે દલ કહે છે, અને ચરણ કે દલના જૂથને છદ નામ આપે છે ચરણોની સંસ્થાના ઘઘન વગર છૂટથી પસરતી પદ્યરચના તે અવદ્ધ ઇંગ્રેજીમા સ્પેન્સરશ્રુત Faerie Queene પોપશ્રુત Iliad એ વાઘ્યો નિબદ્ધ પદ્યરચનાના છે, અને મિલ્ટનશ્રુત Paradise Lost તથા ટેનિસન શ્રુત Princess અવદ્ધ રચનામા છ (૫ એ આ પૃ ૧૫) ટૂંકામા કહેવું હોય તો શ્લોકશ્રુત કે કડીશ્રુત તે નિબદ્ધ અને જેમા શ્લોક કે કડી પડતી નથી તે અવદ્ધ આ શબ્દ પણ સારો છે અંગ્રેજી બ્લૅક શબ્દની મેઠે એ પૂરેપૂરો અભાવાત્મક છે, પણ પ્રવાહી શબ્દ જેટલો તે રૂઢ થયો નથી કવિથી સ્વરસદાર આને 'અલ્પ પદ્યરચના' કહે છે એ પણ સારો પ્રયોગ છે જો કે રૂઢ થયો નથી

આ પ્રવારમા બ્લૅક વર્સને માટે જે જુદા જુદા પ્રયત્નો થયા છે તે આપણ જોઈશું તેમા બ્લૅક વર્સ હોવાના દાવા વિના થયેલા પ્રયોગો પણ જોઈશું આમાના ઘણાસર પ્રયોગો આપણા પિંગલમા આવી ગયેલા છદોના જ છે અને તેથી આ છદોને પણ આપણા પિંગલના પ્રકારોના અનુસંધાનથી જોવા યથારે અનુકૂળ પડશે પણ આ પ્રયત્નોમા સદ્ગત કવિથી સ્થાનાલાલનો અપદ્યાગ

કે ઢોલનશૈલીને નામે ઓઢવાતો પ્રયત્ન પિંગળના છંદો વહારનો છે. એ ચાહન રીતે, આપણે સમજીએ છીએ તેવો કોઈ છંદનો નથી, તેને પહેલો લઈશું.

છંદ વિશેનો એમનો અભિપ્રાય સ્ફુટ કરવા આપણે પ્રથમ જરા છંદોની મૂમિકા જોઈ જઈએ. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેની વિવેચન-મીમાસા પ્રમાણે કાવ્ય એટલે વાઙ્મયસર્જન ગદ્યમા હોઈ શકે. દારાલા સરીકે 'વાદબરી' એ કાવ્ય જ છે. પણ કાવ્યવલ્લાની કોઈ ગૂઢ આવશ્યકતા પૂરી પાડવા કાવ્યને ક્યારેક ગદ્યથી દત્તર કોઈ ળાસ વાહનની જરૂર પડે છે, અને ત્યારે કાવ્ય પદ્યમા વહે છે. આવું વાહન તે છંદ છે, જે આ પુસ્તકનો વિષય છે. કવિશ્રી આ વાહનને પણ સ્વીકારે છે, અને તેમના વેટલાય કાવ્યો આ મતનુ સમર્થન કરે છે. પણ કાવ્યની એ વિશિષ્ટ આવશ્યકતા માટે છંદ સિવાયનું પણ વાહન હોઈ શકે અને તેમની ઢોલન કે અપઘાગદ્ય શૈલી એ પ્રતારનું વાહન છે એવો એમનો દાવો છે. 'ઇન્દુકુમાર' મા. ૧લાની પ્રસ્તાવનામા તેઓ વહે છે : "એ સદ છે કે ઉછઢનું ઘસમસતું કે ધીર ગમીર રસનું સરણું મનુષ્ય હૃદયમા ફૂટે છે, ત્યારથી જ કંઈક અનેરા આઢોલને ઢોલતું તે વહે છે. . . અસ્ફુટ કલ્પના સ્ફુટ થાય, વાણીથી પર ભાવ વાણીમા ડત્તરે, અને રસ રૂપી આત્મા કવિતા દેહે અવતરે, તેની સાથે જ દેહની સુન્દરતાની પેઠે, વાણીનું ઢોલન પણ જન્મે છે" ઢોલન એ તેમણે અંગ્રેજી Rhythm (સવાદ) માટે પ્રયોજેલો શબ્દ છે. એમની શૈલીના વિરોધીઓ પણ અહીં સુધીની એમની મીમાસા કવૂલ કરે છે એ વહેવાની માગ્યે જ જરૂર હોય પણ, તેઓ આગઢ વહે છે. "વાણીનું એ ઢોલન સૌન્દર્યના અને વલ્લાના મહાનિયમ પ્રમાણે રચાવું પડે છે, વારણ કે અર્થનો આતર સુન્દરતાની વાણી તો વાહ્ય મૂર્તિ છે સૌન્દર્ય અને વલ્લાનો પરમનિયમ Symmetry' સમપ્રમાણતાનો છે, એ જ અવયવની પુનરુક્તિ-પરપરાનો નથી સુન્દર એક ફૂલ' કે સુન્દર આ ચિત્ર અનેક અણસરણી પાદડીઓ કે રેલાઓનું બનેલું વહુધા હોય છે, એવી જ રીતે અનેક અણસરણા ચરણરૂપ અવયવોગૂંથાઈ એક સુન્દર કાવ્ય પણ બને . . . ધારસની ચોરસ ગોઢ કે ત્રિકોણ લાડીની હારો વડે વલાવિધાયક સુન્દર ફરસબન્દી બનાવે

૪. કવિના વક્તવ્ય માટે આ અંગ્રેજી શબ્દ સારો નથી — ડલટો બ્રામક છે સિમેટ્રીમા તો એક જ આવાર કે અગની પુનરુક્તિ હોઈ શકે છે

૫. આ દૃષ્ટાન્ત પણ વરાવર નથી ઘણા ળરા ફૂલોમા પાદડીઓ એક જ આવારની કે સરણા આવારની હોય છે અણસરણી પાદડીઓવાઢા ફૂલોને પણ વચ્ચે લીટી ઢોરીને એવી રીતે ઢુ-ભાગી શકાય કે જેથી જમણી અને ઢાબી વાજૂના આવારો વરાવર સરણા થઈ રહે આવે જ સિમેટ્રી વહે છે. વધારે પારિભાષિક શબ્દ કહેવો હોય તો bilateral symmetry.

છે, પણ તેમા જ સર્વલ સુન્દરતાનો સમાવેશ થવાનો દાવો કોઈ કરતુ નથી આકાશ પાટે પ્રકૃતિનો કલાનાયક વારવાર જે નવરંગ અદ્ભુત ફરસવન્દી માટે છે તે કઈક ઓર અણસરતા રંગશરણોની હોય છે તેમ જ કવિતામા પણ વાણીની ગોઠ કે ચોરસ તસ્તીઓની પરપરા કે પુનરુત્તમા વાણીનો સર્વસૌન્દર્ય ઢોલનનો સમાવેશ થઈ જતો નથી, અને કુદરતને વધારે મળતા અણસરતા સૌન્દર્યઢોલનવાળી વાણીને માટે સ્થાન રહે છે . એટલે વાણીનુ ઢોલન એકસરણુ નિયમિત - Regular હોવુ જોઈએ એમ પણ સિદ્ધ થતુ નથી કવિતાને આવશ્યક વાણીનુ ઢોલન અણસરણુ Irregular હોય ત્હો પણ જો રસને અનુરૂપ હોય તો, સૌન્દર્યના તેમ જ કલાના મહાનિયમાનુસાર જ તે છે " વાણીનુ નિયમિત ઢોલન વાવ્યનુ વાહન થઈ શકે એ કોટિ વચિને માન્ય છે એમા સદહ રહેતો જ નથી પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે નિયમ વિનાની કોઈ રચના છદ જેટલુ જ વાવ્યનુ વાહન થઈ શકે કે કેમ ?

કવિ પોતે આને છદ કહેતા નથી તેઓ પોતે જ કહે છે "સાર્થે જ મારી શૈલી અપદ્ય છે અગદ્ય છે અપદ્યાગદ્ય છે એને છદ મેં માણ્યો નથી ને સદાયે ઉચ્ચાર્યું છે કે એ ગદ્ય નથી " આટલા ઉપરથી જ એમની શૈલી આ પિંગલના અધિકારની ચહાર જાય છે એટલે એ સર્વથી વશુ કહેનાનુ બહીં પ્રસ્તુત નથી માત્ર એટલુ ઝમેરીશ કે કવિના પોતાના વિધાનો ઉપરથી પણ કહી શકાય કે અછાન્દસ રચના વાવ્યનુ વિશિષ્ટ વાહન થઈ શકે નહીં પોતાની ઘડતર કયામા પરાજયના ઉચ્ચારણમા તેઓ કહે છે "અને ચૌધુ આજે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષોના અનુભવ બંને વચૂલત આપુ છુ . હુ શોધવા ગયો મહાછન્દ, ને નાગર્યો જઈને ઢોલનશૈલીના શબ્દમઢલમા મહાછદને આરે મેં પગલુમે માઢધુ નથી " ઘઢી કહે છે "ઢોલનશૈલી એ વીસમી સદીની પ્હૈલી પચ્વીસીની ગુર્જર સાહિત્યની હાર અને જીત એ મહાછદ નથી, એટલી એની હાર છે, એનાથી વધારે રસવાહિ છદ શોધાને ત્યારે એ હારસો, એટલી એની જીત છે " આ વચૂલતમા કવિ એ પણ વચૂલ કરે છે કે કવિતા માટે જે જોઈએ છે તે તો છદ જ એઓ પોતે શોધવા તો ગયા હતા છદ જ, અને હજી પણ મહાછદની જરૂર છે એટલુ એ સ્વીકારે જ છે એટલે આ ચર્ચા આ પુસ્તકના અધિકારની નથી કવિ કહે છે તેમ એ અપદ્ય છે માત્ર એટલુ વિશેષ હુ ઝમેરીશ કે તેઓ આને અગદ્ય માને છે પણ હુ એને રાગમુન્નત ગદ્ય ગણુ છુ '

૬ આને વિગની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ મારો લેખ 'અર્વાચીન વાવ્ય સાહિત્યમા શઢગ અગેય પદ્યરચના (ઢર્કેક ઢર્ગ)ના પ્રયત્ના '

વાવિય ધ્યાસ્યાનો-૨, પૃ ૧૧-૧૨૦

અપચાગદ્ય શૈલીને આમ ટૂંકમાં પતાવી હું વિષયની ચર્ચાની સગવડ સાતર પ્રથમ માત્રામેઢી સધિથી નિષ્પત્ત કરેલા સઢગ છદના પ્રયત્નો લઈશ આમા મુખ્યત્વે કટાવ અને રામછદ આવે છે પણ એ વે પહેલા સસ્કૃત પિંગલોના દઢકો જોઈ જવા જાડે

આપણે જોઈ ગયા કે સસ્કૃત પિંગલોમા સમવૃત્તોનું વર્ગીકરણ વૃત્તોના અક્ષરોની સંખ્યાને અવલંબીને કરેલું હોય છે તે પ્રમાણે એક અક્ષરથી છઠ્ઠીસ અક્ષરો સુધીના વૃત્તોને ભિન્નભિન્ન નામો આપેલા હોય છે છઠ્ઠીસથી વધારે અક્ષરોવાળા વૃત્તો દઢક કહેવાય છે દઢકનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેમા પ્રથમ છ લઘુ અક્ષરો આવે છે અને પછી ગાલગાના સાત કે વધારે આવર્તનો એક ચરણમા આવે છે એવા ચાર સરખા ચરણાવી એક વૃત્ત થાય છે ગાલગાના આવર્તનોની સંખ્યા સઘો કોઈ ળાસ નિયમ જણાનો નથી 'વૃત્તરતનાવર'ની ટીકામા નારાયણ મટ્ટ ૧૧૧ અક્ષર સુધીના દઢકો હોઈ શકે એમ કહે છે અહીં મારે ળાસ કહેવાનું, એ છે કે સત્તાવીસ અક્ષરથી ઓછી સંખ્યાના દઢકના સ્વરૂપની રચના એક મઢી આવે છે, તે જોતા હું અનુમાન કહ છું કે ઓછી સંખ્યાના પણ દઢકો હસે, પણ ૧ થી ૨૬ સુધીની સંખ્યાના સમવૃત્તોના નામો પાડી દઈ તેથી વધારે અક્ષરોની સંખ્યાવાળા વૃત્તો માટે જ દઢક નામ રૂઢ કરેલું હોવાથી ળા નાની કૃતિઓને દઢક કહી નથી દાખલા તરીકે 'રઘુવંશ'મા આવતો નીચેનો શ્લોક

રઘુપતિરપિ જાતવેદોવિશુદ્ધા પ્રગૃહ્ય પ્રિયા

રઘુવંશ, ૧૨, ૧૦૪

શ્લોક ળાલો લખવાની જરૂર નથી અહીં મલ્લિનાથે વૃત્તનું નામ આપેલું નથી પણ 'શિશુપાલવધ'મા ળા જ વૃત્ત આવે છ અને ત્યાં મલ્લિનાથ તેનું મહામાલિની કહે છે પિંગલના 'છન્દ સૂત્ર'મા છેલ્લા ગાથા પ્રકરણમા તેને નારાચક કહેલો છે ગમે તે નામ આપો પણ ળા સ્પષ્ટ રીતે દઢકની જ રચના છે

ચાસ લલલલલલ ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

પહેલા છ લઘુ છે અને પછી ગાલગાના ચાર આવર્તનો છે હું માનું છું કે ળા પહેલા છ લઘુ લલકારની ળાદ્ય ગતિ મેઢવવાના પ્રયોજનથી આવે છે, માકી ળાલ્લી રચના ગાલગાના આવર્તનની જ છે અર્થાત્ ળા રચના માત્રામેઢ પચકલ સધિના ગાલગા એવા લગાત્મક રૂપનાં આવર્તનોની છે સસ્કૃત સાહિત્યમા દઢકો ઘણા ભાગ પાઢિત્યપ્રદર્શન માટે આવે છ

ગુજરાતી પિંગલો ળા રચનાનો ઉલ્લેખ કરતા નથી પણ આપણા સાહિત્યમા એક જગાએ ળા રચનાનો પ્રયોગ થયો છે સદગત છોટાલાલ

નરભેરામ મટ્ટે 'શાન્તિસુધા' કાવ્યમા અનેક છંદોના પ્રયોગો કર્યા છે તેમા દહક પળ આવે છે :

નિરલિ નિરલિ પેઠા મુનિ વાગના ભાગમા, માર્ગ રૂઢો નિહાઢી,
વની વાઢ વે પામ ગૂલાવની, સડક વચ્ચે રહ્યાં, કંક વ્યારા નિહાઢમા
રઢા છોડના વેય પાસે, સિચ્ચા પાણિયે, અમૃતે જાણિયે, નીક રૂઢી
કરી, વીક રાચી સરી, ઠીક ઠામે ઠરી માઢિયે, માઢિયે, કંક ચમેલિ
ચપો અને મોગરો, કંક દાઢીમ અજીર જાતિફઢી, કંક વાદામ
નારિય લીવૂઢિ છે, કંક અઢોટ ને જમરૂચી રૂઢિ છે, કંક
વેલી ચઢી શોમતી માઢવે, કંક નાચી રહી છે લતા તાઢવે,
કંક હાયોં દિસે કેઢ કેરી વઢી, જેમ પસા ઘરી ઊમિ સાહેલડી."

આ દહકમા આવતંન લેતો પચકલ સધિ ગાગાલ છે એ ધ્યાનમા આવ્યુ હતો.
ગાલગાને વઢલે ગાગાલના આવતંનો પળ આવી શકે તેમા નવાઈ નથી.
અને આગલ જઈ વહી ગકીએ કે વાકી રહેલ લગાત્મક સધિ લગાગામા પળ
આવી શકે.

સઢગ રચનાની અપેક્ષાએ આ રચના કઢાઢાજનક છે તે તરત તજરમા
આવ્યુ હતો. અને કઢાચ એ કઢાઢી ઓછો કરવા જ વચિ અહી તહી પ્રાસો
મૂકે છે — પહેલા અનિયમિત આતરે, અને 'કંક ચમેલિ ચપો અને મોગરો'
એ સ્થાનથી તો ગાલગા ચાલમા ગાલમા ગાલગા એમ ચાર ગાલગાના આવતંનોની
પ્રાસવદ્ધ પક્તિઓ જ અત સુધી ચાલે છે. પહેલા છ લઘુઓ પછી ગાગાલ
સધિ શરૂ થાય છે પળ. પઠન કરતા જણાય છે કે વર્તા તરત જ ગાલગાના
આવતંનોમા સરી પડે છે, જે દહકની દૃષ્ટિએ અનિયમિતતા ગણાય. પળ આપણે
તો એ જ જોવાનુ છે કે આ રચના લઘાળ સહન કરી શકે એવી નથી. અને
તરત જ મુજમીના ઢાઢમા સરી પડે છે અર્થાત્ અગેય રહી શકતો નથી.

આ પછી આપણે રામહરની ચર્ચા હાયમા લઈએ પ્રથમ તેનુ દૃષ્ટાન્ત
વતારુ છુ :

જય થજો જય થજો

જ્યા વસ્યા

આયં મસ્કારેની પિમઢ પ્રસરાવતા

પરમુ નિજ સ્વંપ પર નિરતર ધારતા

પ્રલયકાલાગ્નિસમ અરિદલ વિદારતા

રૂઢ અવતાર મહાવીર વિપ્રેન્દ્રે છે

રામ ભાગેવ વઢા —

શત્રુને મારતા, મિત્રને તારતા,

પ્રેમને શીયંના સૂત્ર સ્વીકારતા

કર્મહીન જગતને પરમ વર્તવ્ય નિષ્ક્રામનો પાઠ — શિશ્વવાહતા

વિષ્ણુના અશ યોગીન્દ્ર ગરુડધ્વજ

કૃષ્ણ યાદવપતિ —

આની સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવા પહેલા કવિશ્રી સરવરદારે અસઢ પદ્ય રચના તરીકે આની ચર્ચા કરી છે તે જોઈએ 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા' ના માપણોની ચોથી રચનામા 'અસઢ પદ્ય'ના પ્રયોગોમા તેઓ નીચેની પંક્તિઓ પ્રથમ ઉતારે છે :

સરયૂના તટ ઉપર પૂર્ણ અત્યંત ઘનધાન્યથી,

વૃદ્ધિ પામેલ ઉત્તરોત્તર નિત્ય આનંદમય

દેશ કોશલ મહા, ત્યા વસે અયોધ્યા

નામની લોકવિદ્યાત જ નગરી

મનુ માનવેંદ્રે સ્વહસ્તે જ નિર્મા હતી

* * *

ગોઠવ્યા હાટ ચઢુટા વહુ સુન્દર વિભાગમા

અટારી ઉચ્ચ પર સહજ ફરફર થતી . . .

ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા, પૃ ૧૬૫

સરવરદાર આ ફરફરા વિશે લખે છે “આ રચનામા ‘દાલદા’ બીજ બે પંક્તિમા બે વખત ભાગી પડ્યું છે જુઓ .

વૃદ્ધિ પા . મેલ ઉત્ . તરોત્તર . નિત્ય આ . નંદમય .

દેશ કો . શલ મહા . ત્યા વસે . અયોધ્યા .

અહીં પહેલી પંક્તિમા ત્રીજા સધિમા ‘દાલદા’ને બદલે ‘લદાદા’ — ‘તરોત્તર’ — ગૂંથળી ચડી છે અને લય તૂટે છે ત્રીજી પંક્તિમા ચોથા સધિમા ‘અયોધ્યા’ શબ્દ સમાયો છે તે પણ ‘લદાદા’ ત્રીજાનો છે ત્રીજી બે પંક્તિઓ પણ જોઈએ .

ગોઠવ્યા . હાટ ચઢુ . ટા . વહુ . સુદર વિ . ભાગમા

અટારી . ઉચ્ચ પર . સહજ ફર . ફર થતી .

મઠી પહેલી પંક્તિમા ચોથા સધિમા દેલાવમા પાંચ માત્રા અને ‘દાલદા’ બરાબર લાગે છે, પણ ‘સુદર વિ’ એમ બોલતા ‘સુદર’ શબ્દની છેવટની યુતિ

‘ર’ પર મોટો ભાર તાલનો આવે છે, અને તેથી એ શબ્દ ઘણો વડગો સમજાય છે. વીજી પવિત્રમા પહેલા જ સધિમા પાછો ‘અટારી’ શબ્દ આવ્યાથી ‘દાલદા’ વદલે ‘લદાદા’ વીજ વાપર્યું છે ને ઝપાઝો લયભગ થાય છે વદી એમ કહીએ કે અગ્રેજી અલ્લહ પથમા પણ તાલનું પરિવર્તન એક વે સધિમા થઈ શકે છે, પણ અગ્રેજી છદ માત્રામેલ નથી ગુજરાતી માત્રામેલમા અને તે પણ ‘દાલદા’ વીજના સધિમા આવું પરિવર્તન વદી નમે નહીં ‘દાદા’ ‘દાદા’ વીજમા ‘દાલદાલદા’ જેવું પરિવર્તન ચાલી શકે, કેમકે ત્યાં લય નથી શકે છે, ‘દાલદાલદા’ મા ‘લદાદાલદા’ કે ‘દાલદાલદાદા’ કરતા ત્રણ ‘દા’ સાથે થાય છે. એટલે આવા વીજમા, જે માત્રા પર તાલ પડે ત્યાં તાલ સુદ્ધ સઘાવો જ જાડે નહીં તો રચના લગડી થઈ જાય છે વઢી રા મનહરરામે પ્રત્યેક પવિત્રના સધિ એક સરસા રાહ્યા નથી, પણ પવિત્રની ગમે તેટલી સ્વૈચ્છિક લવાઈ રાહી છે, અને ગમે તેટલા સધિ તેમા સમાવ્યા છે લયને નિયમમા રાહવા પવિત્રમા સધિની સહ્યા એકસરસી રહેવી જોઈએ, તો જ એ પવિત્રમાથી ઝમરાઈને વીજી એક વે અનેકમા વલિના વિચાર—ભાવ—કલ્પના આદિ સમાવવાની છૂટ મળી વહેવાય ‘અલ્લહ પથ’ માટે આ રામછદની યોજના સંપૂર્ણ થઈ શકી નથી” (એજન, પૃ ૧૬૬)

અહીં સ્વરદારનો પહેલો વાધો એ છે કે રામછદમા દાલદાનો પ્રવાહ છે તે ક્યાંક ક્યાંક લદાદા વીજ આવવાથી વિક્ષિપ્ત થાય છે આગળ પચ-કલ રચનાના સ્વરૂપની ચર્ચામા એ સધિના ત્રણેય લગાત્મક સ્વરૂપાની સવા-દિતાની હું ચર્ચા કરી ગયો છું ત્યાં મેં બતાવેલું છે કે લદાદા સધિ દાલદા સાથે તદ્દન સવાદી છે એ ચર્ચા અહીં ફરી ન કરતા માત્ર એટલું જ કહીશ કે પ્રાચીન વાઘ્યામા પણ દાલદા સાથે લદાદાનું મિશ્રણ થતું આગળ તેના દાલદા આવ્યા છે પણ અહીં ફરી એક આપું

લોકીની લાજ મરજાદ તે પરહરો,
નીરમે ધૈન હરિ ગુણ ગાવો,
મનના મનોરસ પૂરશે માવજી,
‘તજી સસૌર’ વૈકુઠ જાવો

નરસિંહ મહેતાકૃત વાઘ્યસંગ્રહ, પૃ ૪૮૪

આતો પ્રવાહ દાલદાનો છે અને તેમા ‘તજીસ’ લદાદા છે પચકલ રચનાની ચર્ચામા મેં કહેલું છે કે દાલદા સાથે દાદાલ એટલો સવાદી નથી જો કે તે પણ નરસિંહના મનનોમા આવે છે

ग्रथ गरवड करी, वात न करी खरी,
जेहने जे गमे, तेने पूजे,
मन कर्म वचनथी आप मानी लहे,
सत्य छे ए ज मन एम सूजे

एजन, पृ ४८५

अहीं दालदाना आवर्तनप्रवाहमा 'मनकर्म' ए दादाल छे ए कैंक विक्षेपक छे ए पठनमा ज वरताय एवु छे पण ए पण आवी शके छे एटलु ज नही, हु आगळ जईने एम कहेवा इच्छु छु के लावी सळग रचनामा आवा विक्षेपक सधिओ ऐकविध्य टाळवा आवश्यक छे अग्रेजीमा ए प्रमाणे भिन्न प्रकारना सधिओ आवे छे पण श्री खबरदार कहे छे के अग्रेजी रचना मात्रामेळ नयी एटले ए दाखलो काम न आवे पण हु मानु छु के अग्रेजीनो दाखलो अही उपपन्न छे जे ऐकविध्य टाळवानु जरूरी छे, ते ऐकविध्य सधिना आवर्तनथी थाय छे अग्रेजी रचनामा सवाद जातिछंदोनी पेठे सधिना आवर्तनथी निष्पन्न थाय छे तो त्या जेम सधि बदलाववानी जरूर ऊभी थाय छे तेम अही पण सधि बदलाववानी जरूर ऊभी थाय छे ज अने दालदामा लदादा सधि सवादने साचवीने विविधता लावे छे ते इष्ट छे बळी छेल्लेथी वीजी पक्तिमा 'सुन्दर वि' एवो सधि आवे छे त्या ते 'सुन्दर' शब्दना 'र' अक्षर पर आवता तालनो बाधो ले छे एमनु कहेवु छे के 'र' उपर मोटो ताल आवे छे अने ए तालथी उच्चारण बढगु थाय छे प्रथम तो ए के 'र' उपर ताल छे ते पिंगलनो ताल नथी, सामान्य पिंगलो एनो उल्लेख करता नथी हु एना पर ताल मानु छु पण ते गीण छे अने ए गीण तालथी कन्नु बाधा भरेलु बढगापणु आवतु नथी खरु तो त्या जे विलक्षणता जणाय छे ते 'विभाग' शब्द बे सधिओ वच्चे वहेँचाई गयो छे तेनी छे सुंदर वि । भागमा, ए रीते आवी विलक्षणता पिंगल ऐकविध्य टाळवा प्रयत्नपूर्वक आणे छे ते में आर्या अने गीतिनी चर्चामा बतावेलु छे ए रचनामा पहेला दलमा छठठु चतुष्कल ज्यारे ललल होय त्यारे पहेला ल आगळ यति आवे छे, अर्थात् त्या एक शब्द पाचमा अने छठ्ठा चतुष्कलो वच्चे वहेँचाय छे अने अखंड रचनामा ऐकविध्य टाळवा आ युक्ति पर्ण उपयोगमा लेवा जेवी छे श्री खबरदारना छेल्लो बाधो ए छे के रामछंदमा दरेक पक्तिमा सधिनी सख्या एक सरसी नथी खरी रीते आ बाधा सळग रचनानी सामे लई शवाय नही आपणे ज बळा प्राप्त लोपी बडी तोडीए छीए, ते साथे ज पक्तिनो वध पण तूटे ज छे जातिछंदोनी प्रवाह स्वरूपथी ज सळग छे, अने तेने प्राप्तथी आपणे पक्तिमा बाधता हुता, ए प्राप्त तूटता ए प्रवाह तेना मूळ स्वरूपनो एटले

સલ્લગ થઈ રહે છે જ પછી એો અર્થ પ્રમાણે લાધી ટૂંકી પશિઓમા લસવામા કસો દોષ નથી શ્રી સબરદાર મદે છે કે પશિ અણસરથી વરજાધી એવ પશિનનો અર્થપ્રવાહ ઉભરાઈને ધીજી પશિતમા જદે શવશે નહીં પણ નહિનર એમસરથી લસાતી પશિનઓમા પણ જેને પશિત મળીએ છીએ તે સરેસર પશિત છે જ નહીં, નજરથી વાચતા પશિત છે, પણ પઠા વરતા કે સામઝતાં પશિત નથી જ, પશિતનો અત રયા શ્રવણમા આવવાનો નથી શેષસપિયરના નાટયો મજવાય છે ત્યારે, તે કેવઝ અર્થને અનુકૂલ રીતે જ બોલાય છે ત્યા પશિત હતી નથી અંગ્રેજી ઢલેં વ' યસં પશિતઓમા લસાય છે તે તો એવ માત્ર રહિ છે, ઢલેં ક વસંના મૂલ પ્રાસવદ્ધ સ્વરૂપનો અગાવદયવ સાચવી રાખેલો અવરોપ છે વક્તૃત્વ વઝા શેષસવવાના પુસ્તકોમા ઘણી ધાર પશિત છોડીને ઢલેં વ' યસં ગદ્યમા જ લસાય છે અહીં યસં એટલે પચરચાગુ જીવાતુમૂત તત્ત્વ પશિત કે સધિની સહ્યા નથી, પણ આવતાંન પામતો સધિ પોતે જ એક માત્ર છે

આ પ્રમાણે રાગછદ વિશે શ્રી સબરદારે દરાવિલા વાધા હુ સ્વીકારતો નથી અને છતાં તે ઢલેં વ' યસંનુ વામ આપી શવે એમ હુ માનતો નથી અને તેનુ એક જ મુખ્ય કારણ કે તે જોઈએ તેવો શ્રેય નથી દાલદા અને તેના બીજા કે પર્માયો સહેલાઈથી શૂલળાના ઢાઝ કે લઙ્ગમા પડી જાય છે અને તે ઘણી મોટી અણપ છે પણ તે મિવાય આ છદનુ સામર્થ્ય સ્વીકારવા જેવુ છે અુદાત્ત ખાવોને લાવા સમય સુધી વહેવાની એની શક્તિ છે પરમાતિયામા આ સધિની રચનાઓ પુષ્પઝ આવે છે, અને ત્યા આપણે જોઈએ છીએ કે ધીર ગમીર રીતે પ્રોઢ ખાવોને વાળીમા ટકાવવાની એનામા તાવાત છે વઝી કેટલાવ પ્રાચીન વાવ્યોમા શૂલળા રણાગણોના અને રાહાઈના વર્ણનામા પણ વપરાયેલો જોવામા આવે છે, જે એની એ દિશાની શક્તિ પણ દશવિ છે અને હુ માનુ છુ કે પૂરો ઢલેં વ' વસં ધયા વિના એ એવિક વાવ્યોમા વાપરી શકાય સરો

આ પછા આપણે વટાવ લઈએ વટાવન વાઈ પિંગલે છદ તરીકે સ્વીકાર્યો નથી પ્રાગર્વાચીન વાવ્યમા કોઈ વાધે તેને પ્રયોજ્યો નથી અર્વાચીન યુગ પહેલા તે માત્ર વાલજોડકળામા જ દેસાય છે નર્મદાસવરે તેને આગગાઢી કાવ્યમા (નર્મં વનિતા પૃ ૧૮૬) અને પછી 'શાકુન્તલ'ના અનુવાદમા વાપર્યો કદાચ તે દાસલા ઉપરથી મણિમાઈ નમુમાઈએ તેને 'ઉત્તરરામચરિત'ના અનુવાદમા વાપર્યો

આ છદ તાવા સલ્લગ વર્ણનો માટે અનુકૂલ છે, કારણ કે તેમા પ્રાસ નથી તે માત્ર કે ચતુષ્વલ્લાનો અથવા તેના દ્વિતીયક અષ્ટકલ્પનો સતત અધિરામ

પ્રવાહ છે. માટે જ કદાચ પિંગલોએ એને સ્વીકાર્યો નહીં હોય, કારણ કે પિંગલો પાદ વિના પદ્ય અશક્ય ગણતા. આપણે મણિભાઈનું દૃષ્ટાંત જોઈએ :

કોકો ઠામે સ્નિગ્ધ રમ્ય ને નયન હસાવે, વઢિલ કો કાઢી,
વઢિલ કો મૂરી, કોકો ઠામે રૂપ ભયકર ધારી કર્કશ
દેતીં ત્રાસ બહુ ઠામે ઠામે વઢી મરેલી ક્ષમ ક્ષમ
ક્ષમ ક્ષમ વ્હેતાં કારણો તેના શબ્દે, દિશા રૂંપાલી;
પણે જણાયે તોયે પુણ્યના, આશ્રમ શ્રદ્ધિના; પવંત
પેળા ઢોકા કરતા, સરિતા ધીમી, ડહાળી વ્હેતી; અરણ્ય
વ્હોળા મધ્યે ન્હાનાં રમણીય લીલા ઉપવન દીસે;
એવા એવા વિવિધ પ્રદેશો પરિચિત મુજને દૃષ્ટે આવે;
દીસે દીસે સત્ય દડકા અરણ્ય આજે ! કોકો ઠામે."

વર્ણનનું પ્રાવલ્ય અને પ્રૌઢિ તરત જણાઈ આવે એવા છે. સાથે સાથે એ પણ નોંધવા જેવું છે કે અહીં દરેક પવિત્રતામાં સધિઓની સરુષા સરસી નથી, મારા મત પ્રમાણે એની જરૂર પણ નથી. આ રચના સઢંગ છે. પણ તેની સામે મારો મુખ્ય બાંધો એ છે કે કટાવ અષ્ટવલ રચના છે, તેનો તાલ બહુ જોરદાર છે અને તેથી તેમા આઠ આઠ માત્રાના ચોસલા પડી જાય છે, આઠ આઠ માત્રાએ અલ્પવિરામ કે અલ્પતરવિરામ મૂકવું જ પડે છે પ્રો. ઠાકોર તેમ છતાં આ રચનાની સઢંગ છંદ તરીકે હિમાયત કરે છે. 'આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ'માં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું લાઘુ કાવ્ય 'વૃષ્ટિ પછી કુદરતનું સૌંદર્ય' મૂકી ટિપ્પણમાં એની રચના વિશે લખે છે. "શ્રી રામનારાયણે કટાવના ગુણદોષ આપણા મુગમા થયેલા વૃત્તવિકાસની ચર્ચા કરતા સારા ચર્ચ્યા છે. 'પોતે એ રચના અજમાવી અજમાવી તેના પરિચયો થશે તો હું ધારુ છું કે રચનાની ગુણવત્તા એમને વધારે આકર્ષશે. ('આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ' ૧૯૩૯ની આવૃત્તિ ૨, પૃ. ૧૨૨) ૧૯૪૬ની આવૃત્તિમાં લખે છે. "એમની આ કૃતિ મુજરાતી કવિતા અને તેની 'blank verse' (બ્લૅંક વર્સ)ના વઢ બંધિધ્ય સમૃદ્ધિ, કટાવમા પૂરેપૂરાં ધીલી શકે છે તે બતાવી આપનાર એ પ્રથમ પહેલાં કવિ છે. મુવત લયસંચિતનો આ કૃતિ એક ઉત્કૃષ્ટ નેમૂનો છે." (એન. વી. જી. આવૃત્તિનું ત્રીજું મુદ્રણ, પૃ. ૧૨૭) આપણે 'સમૃદ્ધિ'માં ઉતારેલ એ કાવ્યનો અત ભાગ જોઈએ.

૮. 'અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યમાં સઢંગ પદ્યરચના' એ લેખની ચર્ચા અહીં અભિપ્રેત છે, જેનો આ પ્રકરણમાં મેં આ પહેલાં ઉલ્લેખ કરેલો છે.

પડી રહ્યો જ મેષ ઘટકે શાં નેચરનાં
 ટોલે ટોલ્યા સ્વનત્ર ધાતાં, સ્વમૂળ ધેરા
 અવ વિશે ફરિ પલોત્રયી કોલાહલ કરતાં
 આવે પાછા ! હંપ્રમત્ત ધાતિને આવે,
 એક ધીજાને આટીવાલે, ઉઠે ઝગર ને
 નીચે પાછાં ! જનગતિ થરિ રાગ રમી મિત
 ગાદ મનોહર આપિ મુક્ત્યુ યુદાવન આજે
 વિષ્ણુપદમા શૂ આ પાછૂ !

અહો, પૂજો પળ
 જો ને અધિય જ મૌતુપચર્યો ધાય શૂ પેલૂ ?
 સ્નેહવિષ્ણુરૂપ — શૃષ્ણમુમુટ — શિશિપલાપ ધેરી
 કમાત સુદર ! આછી આછી દિવસદીપ રામ
 પ્રથમ ભાગતી !

વધ્યો જ પ્રવાસ ! વધ્યા થલિ રંગ !
 વિલાસિ ચન્દ્યા રતિમૂઢ કરાવર શૂર્યતણા
 જલદોદરમાં પ્રસરી નવ રૂપ પ્રહે અતિ સુદર :
 નામ થહે જગ 'અવુદચાપ' મૂંને પળ સ્થાગતિ
 સ્નેહપમાન વિંટી સડ મૂમિ અને નમને
 લદ્દ લેતિ સ્વગોલ વિશે જમિની

મન જો ! મન જો !

રતિરંગ કરે ફરેતર શૂ બહુ આજ સદ્ધ : . . . . .

આટલુ થસ થસે અહીં પળ મને તો સ્પષ્ટ અષ્ટકલ માત્રાના ચોસલા પડી
 જતા જણાય છે, કશ્ચિત્ સોઢમાત્રાનુ ચોસલુ પડે છે; તાલનો થકો
 ઘટલો પ્રવલ છે જે રચના એમ થકે થકે થમતી જ પાલે અને એ પાલ
 પણ લાવી ફલગ નથી, સદતા ધોડા જેવી ટૂંવી ચાલ છે રામછદ કરતાં
 આ ચાલ વધારે ટૂંકી છે, રામછદના જેવા આના પ્રલવ આદોલનો નથી.
 અમુક જાતના વર્ણનવાચ્યો, જેમા વેગી કાર્ય થતાથવાનુ હોય તેમા આ
 રચના સોમે એવી છે ત્રિભુવન ગીરીસાવર વ્યાસના ચાલવાચ્યોમાં આનો
 સારો પ્રયોગ થયો છે 'ઉપરના વાચ્યમા અત્ત તરફ ત્ગાલ જે' (પહેલો લ
 કાપી નાસતા) ચાલલના આવર્તનો આવે છે, આળવા પદ્ધતિ છે તેને પણ હું
 તો કટાવનો મર્યાદા ગણુ છુ

આ જ વર્ગમા પ્રો ઠાકોરે શરૂ કરેલ ગુલકવી અને પ્રવાહી હરિગીત
 આવે ગુલકવી વિશે તો પ્રો ઠાકોરે પણ કદી ઢલે ન વસંતો દાવો કર્યો નથી

आपणे अही चर्चेली वधी रचनाओमा एनु पगलु सौधी टूकु छे हरिगीतनो सधि लावो छे, एना लगात्मक रूपोनु र्वविध्य वधारे, पण एमा वे ताल आवे छे जे एने संगीत तरफ वहेलु धवेने छे तेम छत्ता प्रवाही छंद तरीके एना अनेक प्रयोगो थया छे, वेठलाक खरेखर सुंदर थया छे मात्र एटलु ज के एमाना कोईने ज्ञेक वसंतु स्थान आपी सकाय नही अने एटलु विशेष नोधवु जोईए के आ प्रयोगोमा लगभग वधे ज पक्तिओमा सधिसख्या अर्थ प्रमाणे ओछीवत्ती राखयामा आवेली होय छे

आधी अर्थ प्रमाणे सधिओनी ओछीवत्ती सख्यावाळी पक्तिओनी रचनाने हमणा 'परपरित' एवु नाम मळधु छे, जेम के परपरित झूलणा, परपरित हरिगीत ए रीते गुलबकी रचना परपरित समानिका के प्रमाणिका छे. आधी रचनाओमा क्याक पक्तिने छेडे आखो सधि पूरो करेलो होतो नथी त्या विरामधी सधि पूरो करी मेळ साचवीने आगळ चालवु जोईए, एटलु प्रसंगवशात् कहेवानु प्राप्त थाय छे जेमके :

जुवो उघाडु आ वमाड, जाव ज्या रुचे;

स्वल्प बिंदु ये दयानु ना खपे हुने

भणकार, पृ १९

लगात्मक न्यास . लगा लगा लगा लगा लगा लगा

गाल गाल गाल गाल गाल गाल गा

पहेली पक्तिमा लगा आब्यु बीजी लगाथी शरू नथी थती पण गालथी थाय छे, एटले लगाना आवर्तनो अविच्छिन्न राखवा पहेली पक्ति पछी एक ल जेटलो विराम लेवो जोईए अर्थात् लगा ~ एम करीने मेळ साचववो जोईए.

एवी ज रीते परपरित हरिगीतमा पण जेम के :

तू जगतनू आश्चर्य छे

जगतमा छे ताज, ने छे ताज जेवा कंक कं,

तू तो परतू ताजनों ये ताज छे

एनो न्यास दा] दालदादा दालदा

दालदादा दालदादा दालदादा दालदा

दा] दालदादा दालदादा दालदा

पहेली पक्तिमा अते दालदा आवे छे बीजी पक्तिमा पहेलो सधि दालदादा छे तेनी साये तेनी मेळ वेसाडवा पहेली पक्तिने अते एका पूरतो विराम लेवो जोईए एम विरामोधी एव ज सधिना सळंग आवर्तनो करवा जोईए. उपर रामछंद कहेलो से परपरित झूलणा गणाय.

प्रीतिने पोषे छे, विषयने गौरव आवे छे सद्गत नवलरामे मेघदूतगा नापा-
न्तर माटे छदनी पसदगीनी चर्चा करता कह्यु छे के सस्कृत वृत्तो प्रीतिने पोषे
छे, छता तेमणे वृत्तद्वय मेघदूत माटे गेय मेघछय योग्यो लेनु कारण तेमना
कहेवा प्रमाणे ते समये सस्कृत छदोनो लोकोंने परिचय नहोतो, अम्पास नहोतो
ए हतु ए कारण अत्यारे रह्यु ज गयी, एटले सस्कृत वृत्तो प्रवाही रचना तरीके
काममा आवी शके छे अने आवे छे, ए योग्य छे सौतेना गाम्भीर्य माटे
वृत्तो ज अनुबूळ गणाया छे ते योग्य छे, अने तेमा अनेक रचयिताओ
चरणान्ते ऊभराता वाक्यो रखे छे, एटले ए सबधी विशेष कहेवानु नयी

पण आ बधा वृत्तो ब्लेंक वर्सन धाम आपी शके ? कवित्री न्हानालाले
मान्यु के सद्गत गोवर्धनरामे सस्कृत वृत्तोमा अत्यप्राप्त छोडी दी, गुजरातीमा
ब्लेंक वर्स दाखल कर्यो (साहित्यमयन पृ १२३-२४) पण प्रथम विचारीए
के एटलु करवायी रचना ब्लेंक वर्स वने ? दृढ यतिवाळी रचनाओ मदाक्रान्ता,
भालिनी, स्रग्धरा, शिखरिणी वगेरेमा मध्ययति वाडी आव्या बिना न ज
रहे वळी ए बधी रचनाओमा आवती लावी लघुनी अक्षरावलिओने लीघे
वाक्यरचना गद्यनी निवट चागी न ज शके ए लघुओतु पठन एटलु त्वरित
थाय छे ए लघुओ वच्चे अर्थयति मूकी न ज सकाय अर्थात् यथेच्छ यति
तेमा शक्य नयी ए बधामा ह्रस्वदीर्घता स्थातो एटलु दृढ छे के ह्रस्व-
दीर्घनी छूट लेता पण वाक्यने सरल चलावी शकाय नही एटले आ छदो,
भले प्रवाही वाक्योने धारण करे, तो पण ब्लेंक वर्स वनी न शके

ब्लेंक वर्सने माटे प्र० व० व० ठाकोरे पृथ्वीने समर्थ गण्यो अने तेना
प्रयोगो करी धताव्या तयारी वर्णनकाव्यो माटे अनेक कवियोए एने सळंग
रचना तरीके चापर्यो छे ए जोता ह्व एनी हिमायत करयानी जरूर रही
नयी पण श्री खबरदार घणा समययी पृथ्वीनी ए शक्ति स्वीकारता नयी
आपणे एमनो मत जोई तेनी चर्चा करीए पृथ्वी सामे तेमनो सौधी मोटो
बाधो ए छे के तेमा शब्दोनु उच्चारण अगुजरती थई जाय छे हु तेमणे
आपेलु अवतरण ज उठ छु

अ। त मुख जे। स्फुरे। स्फुरणमा। प्र नी। वी रहे,
बिचा। र अभिला। प गा। न रति ते। तणा। भास्वर
भजे। उर उम। ग थी। मरल दी। न शिशु। भावयी
अने। क युग दे। शना। अण म्हा। नुभा। वो त्हे

શ્રી સચ્ચરદાર કહે છે: "ગુજરાતી વાગ્વ્યાપારને નિયમે શબ્દની છેલ્લી લઘુ શ્રુતિ તો દ્રુત, જાણે વ્યંજન જેવી બોલાય છે. તેમ જ શબ્દાગમા પળ ગુરુ પછીની લઘુ શ્રુતિ દ્રુત બોલાય છે. . . .ઉપરના ઉદાહરણમાં વીજી પંક્તિના 'વિચાર'નો 'ર', 'અભિલાષ'નો 'પ', 'ગાન'નો 'ન', 'ભાસ્કર'નો 'ર' એ વધા અક્ષરો શુદ્ધ રીતે દ્રુત જ ઉચ્ચારાય છે. તો પછી આ છ સંધિમા ચાર શ્રુતિઓ આસી બોલાય તો ગુજરાતીના ઉચ્ચાર કંઠંગા થાય ને તેમ ઘટાં શ્રવણ કઠોર બને તો નવાઈ નથી. ત્રીજી ચોથી પંક્તિમા ગ, ન, ક, શ એ શ્રુતિઓ પળ પૂરા ભાર સાથે બોલવી પડતી હોવાથી તે કંકશ થઈ જાય છે, અને ઉચ્ચાર તૂટે ત્યાં લયભંગ પળ થાય." આ વાધો જો સાચો હોય તો ગુજરાતી માટે ઘટાં જ વૃત્તો પ્રતિકૂલ ગણાય. કારણ કે વૃત્તોમા લઘુના અનેક સ્થાનોમાથી ઘણી જગાએ શબ્દાન્ત અ આવી જવાનો, પળ આ વાધો વૃત્તો ઉપરાત જાતિછંદોને પળ લાગુ ન પડે? જાતિછંદોમા પળ લઘુના નિયત સ્થાનો હોય છે, એટલું જ નહીં નિયત સ્થાન ન હોય ત્યાં પળ લઘુઓ વપરાય જ છે.

ઓ ઈશ્વર તું એક છે

સરખો તૈં સંસાર

આ સોહરામાં 'એક' અને 'સંસાર'મા આવતા લઘુઓનાં સ્થાનો પિંગલ-નિયત છે. પળ તે સિવાય પળ શ્વ ર સ ર લઘુઓ આવે છે. આમાનાં બન્ને 'ર' શ્રી સચ્ચરદાર કહે છે તેવા સાધારણ વાતચીતમા દ્રુત બોલાય છે, પળ ઉપરની વાગ્યપંક્તિઓમા તો પૂરા લઘુ બોલાય છે. 'ઈશ્વર'નાં બન્ને લઘુઓ અને 'સરખો'નાં બન્ને લઘુઓ સરખાં બોલાય છે અને સરખો કાલ લે છે. એટલે આ વાધો સાચો હોય તો કોઈ પળ કવિતા લગાય નહીં. જો તો મેં પહેલાં પ્રકરણમા બહુધુ તેમ ગુજરાતી બોલતી માપામાં કોઈ બે સ્વરો એક સરખો વણત લેતા નથી, કોઈ ગુરુ કોઈ લઘુથી વમળો સમય લેતો નથી. કવિતામાં પડતી માપા એટલે અંશે પોતાનું નૈસર્ગિક ઉચ્ચારણ સુધે જ છે. અને નહિતર પળ પઠન ઘટાં કાવ્યનું ઉચ્ચારણ ગદ્ય વર્તાં ઘટારે ધીમું હોય જ છે. એટલે એ વાધાને હું વાજવી ગણી શકતો નથી. અને શ્રી સચ્ચરદાર પોતે સ્વીકારે છે તેમ પૃથ્વી તેના જૂના નામ 'વિલબિતગતિ' પ્રમાણે વિલબિત રીતે પઠાય છે એટલે તેમા પૂરુ યતિસ્વાતથ્ય છે. એ રીતે આ વૃત્ત બ્લૅક ઘસાંની એક આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે.

શ્રી સ્વરદારનો વીજો વાધો પ્રાં ઠાકોર પૃથ્વીને અગેય કહે છે તે સામે છે તેઓ કહે છે “કોઈ પણ સમર્થ સંગીતકાર ગમે તેવી ગદ્ય પદ્ધતિને પણ અમુક રાગ-તાલમા ઘેસાડી ગાઈ બતાવશે, પછી તેમ કરતા તેના કેટલાક સ્વરોને લવાવશે યા ટૂંકાવશે એમ છે તો પદ્યની નિયમિત લયમા લખાવેલી પદ્ધતિઓ તો વધી અગેય બને જ નહીં” (એજન, પૃ ૧૭૩) પણ અહીં અગેય શબ્દ તેના માત્ર યૌગિક અર્થમા વપરાયો નથી સદર્ભ ઉપરથી તરત જોઈ શકાશે કે ‘અગેય’નો અર્થ અહીં, લાગુ પઠન કરતા પણ જે રચના ગાવાની આવશ્યકતા ઊભી થતી નથી, જે કોઈ પણ પ્રકારના સંગીતમા સરી પડતી નથી એવી ઢલેંક વર્સની મુખ્ય આવશ્યકતા એ છે કે તેનું ગદ્યની પેઠે પઠન શક્ય હોવું જોઈએ પછી ગદ્ય પણ ગાઈ શકાય છે તે અર્થમા આ રચના પણ ગાઈ શકાતી હોય તો તેનો વાધો નથી પૃથ્વીના પઠનમા ગાવાની આવશ્યકતા આવતી નથી, અને તેથી તે ગેમ નથી આ લક્ષણ ઢલેંક વર્સને માટે આવશ્યક છે કે કેમ તે વિશે શ્રી સ્વરદાર સ્પષ્ટ હા કે ના કહેતા નથી તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે એવું અગેય પદ્ય ગુજરાતીમા હોઈ શકે જ નહીં. તેઓ આ જ સદર્ભમા આગળ કહે છે કે “કવિતાને ગદ્ય જેવી બોલવા જ માગો તો બોલી શકાશે . પણ તેમ કરતા પણ અમુક પદ્ધતિઓ અનેક વાર બોલાતા પદ્યમાનુ તાલતત્ત્વ અને તેનું નિયમિત મુસ્વરસ્ત્વ તો પાઠક કે શ્રોતા આગળ છતુ થયા વગર રહેવાનું નથી અને આખરે તેથી કવિતાની ગેયતા પ્રત્યક્ષ થવાની જ” (એજન, પૃ ૧૭૩-૭૪) અલ્પત્ત તાલતત્ત્વને લીધે ગેયતામા સરી પડાય તો ગેયતા આવી જવાની પણ અહીં શ્રી સ્વરદારની ધ્યાન વહાર એ વાત રહી જાય છે કે અનાવૃત્તમધિ વૃત્તોમા તાલતત્ત્વ છે જ નહીં અને તેવી તાલતત્ત્વાનુગામી ગેયતા તેમા આવી જવાની નથી એ દૃષ્ટિએ પૃથ્વી ઢલેંક વર્સનું કામ આપવાને લાયક છે તેના અનેક અલ્પત્તરા થયા છે અને તે વધા જ બતાવે છે કે લાઘા વાક્યોને ધારણ કરવાને તે સમર્થ છે

અને છતાં પૃથ્વી ઢલેંક વર્સનું પૂરેપૂરું કામ આપી નહીં શકે ઢલેંક વર્સ અગ્રેજીમા બે કામ કરે છે એક, એપિક એટલે બોરસ કાવ્યમા તે સઙ્ગ રચના સરીકે વપરાય છે, અને બે, નાટકમા પાત્રોની ઉક્તિમા વપરાય છે પૃથ્વી એપિક માટે લાયક છે, અત્યાર સુધી તેનો જે સફળતાથી ઉપયોગ થયો છે તે સર્વ એપિકમા જ થયો છે પણ નાટકમા તે સફળ થઈ શકતો નથી એક તો, એના સધિઓમા આવતા લઘુગુરુના નિશ્ચિત સ્થાનોને લીધે, તેમા વાક્ય ગદ્યની સરલતાથી આવી શકશે નહીં એ સધિઓને અનુકૂળ થવા વાક્ય-રચનાને મરડાવું પડશે જ અને વીજ, પૃથ્વીનો મેલ આવર્તનાત્મક નથી, તેમા આદિ મધ્ય અને અંત છે, એટલે તેમા વાક્ય ગમે ત્યાંથી શરૂ કરી ગમે ત્યાં

પૂર્ણ વરતાં તેનો મેઢ અલ્પ આપી શકશે નહીં પ્રો ઠાકોરે પૃથ્વીમા
યતિસ્વાનશ્ચતા ઉદાહરણ તરોકે નીચેની પક્ષિઓ આપી છે .

વહે વસત । પ્રાપ્તન સ્મરણ સૂર જાગે વધે
શિલે । ઊર નિમન્નતા અનુક એ ત્રહારા મળી

અલ્પતા દહની નિશાની કરેલી જગાએ યતિ ઓવી શકે છે એ રીતે એ
દુષ્ટાન્ત સાચુ છે પણ વે યતિચિન્હોની વચ્ચેનુ વાક્ય એવલુ વાચવા આપ્યુ
હોય તો તેમા પૃથ્વીનો મેઢ વરતાઓ નહીં “પ્રાપ્તન સ્મરણ સૂર જાગે વધે
શિલે” એટલુ જ વાક્ય વાચતા પૃથ્વીનો મેઢ તેમા પ્રવટ દેખાને ? હુ માનુ
છુ નહીં દેખાય પક્ષિઓમા એ વાક્ય જે સ્થાન મોગવે છે તે સ્થાન દર્શાવીને
મૂવતા — આ રીતે —

પ્રાપ્તન સ્મરણ સૂર જાગે વધે
શિલે । ઊર નિમન્નતા અનુક એક ત્રહારા મળી

એ પૃથ્વી છે એમ જાણ્યા પછી પણ, સહની આગળનો ભાગ પૃથ્વીમા
વેસાડીને વાચતા જ મેઢ હાથ આવશે, તે સિવાય નહીં આવે અને ‘શિલે’
આગળ વાક્ય વધ કરીશુ તો મેઢ અધૂરો રહેલો જણાશે એ મેઢનુ એકમ
પક્ષિતા આદિથી અત સુધી ચોક્કસ જ વ્યક્ત થાય છે નાટકને માટેની સહ્ય
પદ્યરચના તો વાક્ય ગમે ત્યાંથી ઉપાડી ગમે ત્યાં પૂર કરતા પણ મેઢ સત્તવાઈ
રહે એવી જોઈએ અગ્રેજી બ્લૅક વર્સ રચના એવી છે એટલે પૃથ્વી વધી રીતે
બ્લૅક, વસંતુ કામ આપી નહીં શકે એપિકમા પૃથ્વી સહ્ય પદ્યરચના તરીકે
ચાલી શકશે, નાટકમા નહીં ચાલે

જાનિછવોના સધિઆ અને જાવૃત્તસધિ વૃત્તોના સધિઓથી વનતી સહ્ય
રચનાગોને જોતા એમ જણાય છે વે જાતિછદાવાળી રચનાઓ પ્રાપ્ત વાઢવાથી
સહ્ય તરન થઈ શકે છે, પણ તેનો સધિ સંગીતના તાલમાથી નિષ્પન્ન થયેલા
હોવાથી તે રચના ધાઢે જઈ સંગીતમા રાગી પડે છે, એ એની અપૂર્ણતા છે
ત્યારે કોઈ પણ અનાવૃત્તસધિ વૃત્તને સહ્ય કરતા મુશ્કેલી એ આવે છે કે
એના ગાદનુ એકમ પક્ષિતા આદિથી શરુ થઈ અતે યતિ આવે છે ત્યાં પૂર
થાય ત જાતિછદાવાળી રચનાઓ સ્વરુપતઃ અનત આવર્તનવાળી હોઈ સહ્ય
હતી, તેને પ્રાપ્તથી જ આપણે ધડીધરુ કરી હતી તે પ્રાપ્ત નીવડી જતા પાછી
સહ્ય બની રહે છે વૃત્તોમા પક્ષિ પ્રાપ્તથી વધારતી નહોતી પણ, લઘુગુહના સ્થિર
ક્રમનાઢા અનુક અમુક સધિઓના નિયત ન્યાસથી વધારતી હતી, પ્રાપ્ત વિના
પણ તેમા પક્ષિતને આદિ ને અત છે એ એની વિરોધતા છે, પૂર્વી છે, એટલે
વૃત્તોની પ્રવાહી રચનામા મેઢનુ એકમ વ્યક્ત થવા પક્ષિતનો અત વ્યક્ત થવો

ज जोईए. वृत्तोमां आपणे जोई गया के तेमां खरी विराम श्लोकार्ध एटले वे पंक्तिए आवे छे, एटले सामान्य रीते वृत्तोनी पंक्तिओ वे सुधी सळंग करी सकाय. अने ए मुश्किल नथी कारण के सत्तर अक्षरना पृथ्वीमां वे पंक्तिए पूर्णविराम नहीं तो अर्धविराम अने अर्धविराम नहीं तो अल्पविराम आपवामा मुश्किली आवे नहीं. एटले एपिक माटे सळंग पद्यरचना तरीके पृथ्वी आवी शके. पण तेनी लघुगुरुना स्थिररूपवाळी रचनाने लीधे अने तेना भेळना एकमना आदिथी अंत सुधीना विस्तारने लीधे ते नाटकने आवश्यक ब्लॉक वर्स बनी शके नहीं. नाटकना ब्लॉक वर्स माटे आपणे हजी अन्यत्र जीवु रहचुं.

जे कारणोयी पृथ्वी जेथी रचना नाटकोचित सळंग पद्यरचना नथी यई शक्ती ते ज कारणोयी अनुष्टुप पण न यई शके. अनुष्टुपने अनुक्त चौकस वर्गमां हजी निःशंकपणे हु मूकी शक्ती नथी, पण एक बात नक्की छे के तेना संवादाने पद्य आदि अने अंत छे. अनुष्टुप अर्धसप्त वृत्त छे, तेमां विषम चरणनो छेल्लो चतुरक्षर संधि घणेभागे लगागागा आवे छे अने सम-चरणनो छेल्लो चतुरक्षर संधि लगालगा आवे छे. हजीकेय लगागागा पूर्ण नियत नथी पण श्लोकार्ध लगालगा तो कोई पण वृत्त जेटलु स्थिर छे. एटले एना श्लोकार्धनो अंत दृढ छे. लावा वर्णनवाव्योमा ए चाले पण नाटकनी उक्तिओमा ए अंत नडे. नाटकने माटे श्रीमती हसा बहेनें आ छद वापर्यो छे, पण तेनु परिणाम मने अनुष्टुपना लाभमा जतु जणातु नथी,—एमनो प्रयत्न समर्थ छे छता. एक टूको दाखली लउ.

ओफेलिया : ना जाणु हु पिता मारा । शु मारे तो विचारवु.

पोलोनीयस : वाह ! हु शीखबीश ए, तू तो छे बाळकी खरी

जी माने दान आवाने खरा सिक्का. नथी खरा

सिक्का ए. मूल्य आकबु घटे तारु विशेष तो.

नहीं तो — वस वाक्य आ हाफे लवाणथी अने

तूटे प्लेला करु पूह — मने मूर्ख ठरावशे.

हेमलेट, पृ. २७

आमा पक्ति वच्चेथी शरु यई पक्ति वच्चे पूरा घता वाक्यो छे. ते स्वतंत्र वाचका आप्या होय तो तेने अनुष्टुपमा बेसाडता बहु बार लागशे. "तु तो छे बाळकी खरी, जो माने दान आवाने खरा सिक्का." आ वाक्य सम चरणथी शरु याय छे एटले वदाव बेसे. पण "नथी खरा सिक्का ए." आ वाक्य बेसाडता वे भ्रण प्रयत्नो अवश्य करवा पडे. "मूल्य आकबु घटे तारु विशेष तो" ए वाक्य पण तरत नहीं बेसे एटले आ रचना नाटकने अनुकूल न

પડી શકે આપણા પુરાણો અનુષ્ટુપમા લક્ષ્યાયા છે, અને તેવી રીતે મહાકાવ્ય અનુષ્ટુપમા લક્ષી શકાય પણ નાટકને માટે એ રચના અનુકૂલ નહીં પડે

નાટકની ઉપનિઓ માટે હું જે હ ધ્રુવના વનવેરીને સમર્થ ગણુ છું તે મનહર ધનાક્ષરીના ચતુરક્ષર સધિનાં આવર્તનનાં બનેલો છે એ સધિમાં લઘુગુરુનો કાંઈ ક્રમ નથી એટલે વાક્યરચનાને થોડું લઘુગુરુસ્થાન સાચવવા કે અમુક માત્રાઓ પૂરી કરી આપવા મરડવાની જરૂર પડતી નથી વાક્ય-રચના ગદ્યના ધ્રમને યથેચ્છ અનુસરી શકે છે, તેટલી જ ભાવને આવશ્યક હરખોઈ વાક્યભગીને પણ ધારણ કરી શકે છે વઢી તેમા વાક્યો ગમે તેટલા લાંબાટૂંકા આવી શકે છે, અને વાક્યો પવિત્રમા ગમે ત્યાંથી શરૂ થઈ ગમે ત્યાં પૂરા થતા તેના મેઢને હાનિ થતી નથી મૂઢ રચનાના પ્રાસ વાઢી નાહ્યાથી તેમા પશ્ચિત્ત પણ રહેતી નથી, જો કે સામાન્ય રીતે તેમા સધિના ચાર આવર્તનોની એટલે સોઢ અક્ષરની પશ્ચિત્ત પડાય છે આની મેઢ આવર્ત-નાત્મક છે એટલે તેમા યતિનો પ્રશ્ન રહેતો નથી માહર ધનાક્ષરી લાંબી પરપરાથી અર્થને અનુસરીને ગેયતા વિના, પઠાતા આવ્યા છે નવલરામ કવિતા બોલવી શુ કહેવાય તેના દાહલા તરીકે “હિન્દુસ્તાનની કવિતા માટ ચારણો બોલે છે તેનો વિચાર” વરવા કહે છે રમણભાઈ પણ કવિતને વીરરસ-કાવ્યને ઉચિત્ત ગણે છે “મિલ્ટનના વાક્યોચ્ચય (period)ની કલ્પના ગુજરાતી ભાષામા બતાવવી વહુ અપરી છે તથાપિ આ પ્રકારના વાક્યો-ચ્ચયનુ ઉદાહરણ આપવાનો એક નિર્વલ પ્રયત્ન કરીશુ” કહી સેઓ પ્રેમાનન્દના ઓલાહરણના લઢાઈના વર્ણનને નિપ્પારા કવિતમા મૂકે છે

અનિરુદ્ધ વારીણી જોઈ રહ્યો હાથમા તો
 ભોગલ લીધેલી ને અઢળી વરતો પીઢે
 ચેંચતી ઓલાને,— રોતી જે કાલાવાલા કરતી
 તેના ભળી વઢી બોલ્યો, ‘મહિલા ! તુ ઘેલી છે,
 કાનિઓ યુદ્ધમા જતા રોવાયા વઢી મુણ્યા છે ?
 ધનનુ ગર્જન થયે કેસરીએ ફાઢ ના
 ‘મરી એવુ વઢી વન્યુ છે ? તથા મોવર વાગે
 ને નાગ ત્યા ઢોલે નહીં એવુ વઢી જોયુ છે ?

કવિતા અને સાહિત્ય થાં ૧ લુ, પૃ ૧૬૭

અર્થાત્ આ મનહર કે કવિતને કે હ ધ્રુવ પહેલા પણ આપણા સમર્થ વિવેચકોએ અગય ગણ્યુ છે, પાઠય ગણ્યુ છે, વાક્યોચ્ચય માટ યોગ્ય ગણ્યુ છે

આની સામે શ્રી લક્ષરદારનો વાંચો નીચે પ્રમાણે છે “એ નિવધમા તેમણે જણાવ્યુ હતુ કે વનવેલીમા યતિ નથી, તાલ નથી, પ્રાસ નથી, માત્ર

ચતુરક્ષર સધિ છે અને પ્રત્યેક પક્તિમા એવા ચાર ચાર સધિ છે, આવી રચના જેને આપણે શુદ્ધ પદ્યરૂપે ઓઢીએ તેવી, તેને પદ્યરૂપ કહેવાય નહીં અને એ માટે મેં . . . ઉલ્લેખ કીધો જ હતો કે “વનવેલી”મા “માત્ર અક્ષરગણના સિવાય ઘોઝુ વશુ નિયામક તત્ત્વ ના હોવાથી હું તેને પદ્યમા કે છવમા ગણતો નથી” (ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા પૃ ૧૬૭-૧૬૮) અલબત્ત કે હું ધ્રુવે વનવેલીનો પુરસ્કાર કરતા નિવંધમા વહેલુ કે તેમા તાલ નથી, માત્ર ચતુરક્ષર સધિ છે (સાહિત્ય અને વિવેચન મા ૧, પૃ ૧૧૭) પણ હું પૂછું છું કે વનવેલીનો ચતુરક્ષર સધિ જે મનહરમાયી લીધેલો છે તે સતાલ કે નિસ્તાલ હોવા સઘી શ્રી જીવરદાર પોતે શું માને છે? તેઓ તો કબૂલ કરે છે કે “‘કવિતા’ ની રચનામા ચતુરક્ષર સધિ છે, પણ એનો ભય તો પ્રત્યેક સધિની પહેલી તથા ત્રીજી શ્રુતિ પર અનુક્રમે મુખ્ય અને ગૌણ તાલ આવ્યાથી ને રાખ્યાથી જ સધાય છે” (ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા પૃ ૧૬૮) તો પછી વનવેલીમા એ તાલ છે એમ માનીને તેઓ વનવેલીને અલ્પ રચના તરીકે સ્વીકારતા શા માટે નથી? હું પણ માનું છું કે મનહરના ચતુરક્ષર સધિમા પહેલા અને ત્રીજા અક્ષર ઉપર અનુક્રમે પ્રધાન અને ગૌણ તાલ છે અને એ તાલ એ જ વનવેલીનું પદ્ય તરીકેનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ છે ભલે કે હું ધ્રુવે એ ન સ્વીકારું પણ આપણે એ સ્વીકારતા હોઈએ તો એને માનીને વનવેલીનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું જોઈએ અને તાલને ન સ્વીકારતા છતાં કે હું ધ્રુવ કહે છે કે “એના વધના સરજાપણાને માટે એક વાવતની સાવધાની રાખવી જરૂર છે પ્રત્યેક પૂર્ણવાક્યનો આરંભ એમા એકીના અક્ષરથી થવો જોઈએ છે એમ કરવાથી ગમે તે વાક્ય વાચતા અથવા ઉતારતા ઘટનામા વૈપર્ય આવતું નથી” (સાહિત્ય અને વિવેચન મા ૧, પૃ ૧૨૦) અહીં વાક્યારંભ ચતુરક્ષર સધિના પહેલા કે ત્રીજા અક્ષરથી કરવા કહેવું તેનું કારણ એ જ છે કે વાક્યના પ્રારંભનો પ્રયત્ન, પદ્યના તાલ સાથે મેલમા આવે અને આ મેલ માત્ર વાક્યના પ્રારંભને જ હોય એટલું હું વસ માનતો નથી શ્રી જીવરદાર સાથે સહમત થઈ હું કહું કે વનવેલીમા સધિનો પ્રધાન તાલ શબ્દના આદિ ઉપર આવે એ જરૂર છે કારણ કે ગુજરાતીમા શબ્દનો આદ્યક્ષર હમેશા સપ્રયત્ન હોય છે, અને એમ ન બન ત્યાં તાલ શબ્દની અંદર પણ ગુરુ અક્ષર, જે તાલધ્રમ હોય છે, તેના પર પડે એમ થાય તો સારું આવી સૂચના કે હું ધ્રુવની ચર્ચામા સ્પષ્ટ રૂપે નથી પણ તેમના વનવેલીના નમૂનામા તાલ વરાવર એ જ રીતે સઙ્ગ સચવાયો છે હું આ નીચે વનવેલીની ૧૩ પક્તિઓ ઉતારું છું અને તેમા ચતુરક્ષર સધિના આદ્યક્ષર પર તાલદર્શક ટૂંકો દડ કહું છું

મારા, સહ શહેરી વંધુઓ ને મિત્રો । સાંભળિયે.	૧
સીંકરના શવને હુ દાહ દેવા આવ્યો છુઃ હું	૨
ગુણ ગાવા નથી આવ્યો ગુણ તો મુઆની ગતે	૩
મુઆ વાસે જાય છે; ને અવગુણ એકલા જ	૪
અહિયા ગવાય છે; તો સીંકરનૂ પળ એમ	૫
મળે થાય. મહત્તાની મૂરતી જે ઘૂંટસ, તે	૬
સીંકરને લોભી કહે છે સરેસર, એમ જ જો	૭
હોય, તો તે શોચનીય દોષ હતો; અને તેનો	૮
દડ પળ મરનારે ઘણો મારે મર્યો છે જ.	૯
એને વિશે મૈયતના પ્રસંગે હૂ વે જ બોલ	૧૦
બોલવા કમો છૂ, મને ઘૂંટસની ને બીજાની	૧૧
પરવાનગી મઠી છે. ઘૂંટસ, સરેજ સારા	૧૨
માણસ છે; ને એવા જ સારા એઓ સરવે છે	૧૩

ઉપરની ૧૩ પદ્યિતઓમા વાક્યન ચતુરશ્વર સઘિઓ આવે તેમા શબ્દના આઘાશર પર તાલ ન પડતો હોય એવા દાસલા ‘મુઆની’ (પ. ૩) ‘ગવાય છે’ (પ. ૫) ‘કમો’ (પ. ૧૧) ‘પરવાનગી’ (પ. ૧૨) એટલા ચાર જ છે. અને તે દરેકમા તાલ સીધું અક્ષર ઉપર પડે છે પણ મારે આથી આગળ જઈને એમ કહેવાનું કે આમ લાગે અતરે તાલ કયાક છૂટો છવાયો શબ્દના આઘાશર પર ન પડે ત્યાં એવાદ તાલ તિરોહિત રહે તો પણ સામાન્ય પ્રવાહને વાધો ન આવે.

“મને ઘૂંટસની ને બીજાની પરવાનગી મઠી છે.” એમ તાલવ્યવસ્થા કરીએ તો તાલમા ક્ષતિ ન આવે. ‘ને’ અવ્યય હોઈ લઘુ પ્રયત્ન છે તેના પર તાલ ન નાસીએ તો પણ વાધો ન આવે. નિયમિત માત્રામેઢમા પણ ચતુષ્પલ તાલ કયાક તિરોહિત થતો આપણે જોયો છે આમ વરવાથી પઠન મરણી વધારે સમાન્તર ચાલી શકે છે, અને તાલનું સ્પર્ધન જીવન્ત રહે છે આ ઉપરાંત હજી એક છૂટ વનવેલીના વધારણમા અત્યંત રહેલી છે. મનહરમા આઠમા ચતુરશ્વર સઘિને સ્થાને શ્વશર સઘિ આવતાં વર્ષાત્ એક અક્ષરની ચાલમાત્રાઓ વિચારમણી પુરાતી. વનવેલી સઘિ છે, તેમા શરણો નથી, પણ તેમા પણ જ્યાં

વાક્ય પૂર થાય ત્યાં એટલે વાક્યાન્તે અક્ષર કે એથી પણ નાનો મધિ મૂકી શકાય અને એ રીતે વાક્યાન્તે આવશ્યક પૂર્ણવિરામ લઈ શકાય વાક્યાન્તે આસાં ચતુર-ક્ષર સધિના કાલ જેટલો વિરામ તો લઈ જ શકાય એ કહેવાનો જરૂર નથી

આ રીતે શ્રી સ્વરદારની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં પણ જણાશે કે કે હ ધ્રુવની વનપત્ની શ્રી સ્વરદારની અસહ્ય રચનાની વધી આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડે છે વનવેલી વિશ્વનુ મારુ વનવધ્ય પૂર કર તે પહેલાં હજી એક વાત કહેવાની રહે છે સહ્યામેઢ છદોના પ્રકરણમાં હું કહી ગયો કે મનહર કે કવિતનો જે ચતુરક્ષર સધિ છે તે કાલમાત્રાની દૃષ્ટિએ અષ્ટકલ છે અર્થાત્ એ ચતુરક્ષર સધિ આઠ કાલમાત્રા રોકે છે જૂના સમયમાં કવિતના પઠનમાં દરેક લઘુ કે ગુરુ ગમે તે બદલ માત્રા રોકે એ રીતે ઉચ્ચારતા અને એમ આઠ માત્રા થઈ રહેતી માટે જ તેમાં લઘુગુરુના નિયત સ્થાન નથી એમ કહેવાય છે પણ ત્યાં મેં કહેલું કે આ આઠ માત્રા આમ દરેક અક્ષરને કે માત્રાનો કરી પૂરી કરવી એ કઢગુ છે, કટાઢાજનક છે, સધિમાના જ ગુરુને યોગ્ય રીતે લવાવી શૂદ્ધતી માત્રા પૂરવી એ સરી રીત છે એ જ દૃષ્ટિને આગઢ લવાવી હું એમ પૂછું કે નાટકની ઝક્તિઓનું પઠન એવી રીતે ન કરી શકાય કે ચાર આઠ કે સોઢ અક્ષર સુધીમાં અર્થને અવશ્યક વિરામ મૂકી એ શૂદ્ધતી માત્રા પૂરી દઈએ? આ ન જ થઈ શકે એવું મને નથી લાગતું પણ આ કામ આ દૃષ્ટિવાઢા નટોએ કરી જોવું જોઈએ જો એમ થઈ શકે તો હું માનું છું કે વનવેલીની એ એક મોટામાં મોટી સિદ્ધિ ગણાય પણ આ તો માત્ર મારી વલ્પનાની વાત છે કુશલ પઠનકોવિદોએ એ કરી જોવું જોઈએ

વનવેલીનો પ્રતિસ્પર્ધી છદ શ્રી સ્વરદારનો 'મહાછદ' છે આ મહા-છદ એક રીતે ધ્રમરાવઢી છદ છે જેમાં લલગાના પાંચ આવર્તના આવે છે અગ્રેજી બ્લૅક વર્સ પંચાવર્તની છે એટલે એમણે લલગાના પાંચ આવર્તનો લીધા છે આ લલગા સધિ અહીં એ જ સાદે રૂપે આવતો નથી શ્રી સ્વરદાર કહે છે કે હિંદીમાં લલગા કે ગાલલના આવર્તનોવાઢા લગાત્મક સર્વથામાં સધિમાના લઘુ સ્થાને ગુરુ પણ આવે છે તેમ જ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે આ જ લલગા રચના ઉપરથી કરેલી દેશીમાં — 'વિલાસની શોભા'ના કાવ્યમાં — લઘુની જગાએ ગુરુ મૂકેલો છે તે પ્રમાણે આ મહાછદમાં યથેચ્છ લઘુને સ્થાને ગુરુ બાવી શકે એટલે લઘુ-ગુરુ દૃષ્ટિએ તેમાં નિયત માત્ર એટલું જ કે લલગામાં અત્યંત ઉપર તાલ પડે છે ત્યાં ગુરુ જોઈએ તે સિવાય લઘુગુરુ સંબધી કશો નિયમ અવશ્યક નથી અને આ મહાછદમાં તેમણે એક કાવ્ય વર્ણુ છે અને તેમાંથી લાવા ઉતારા તેમણે 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાવાઢા'ના ચોથા વ્યાખ્યાનમાં આપેલા છે (પૃ ૧૮૦ ૧૮૫-૧૯૫)

એક વાત અહીં શ્રી સ્વરદારને પૂછવાનું મન થાય છે યીજી અનેક રચનાઓ તાલવદ્ધ હોઈ ગેયતામા સરી પડે છે એમ વહી યીજા રચયિતાઓની તે તે રચનામા તેમણે દોષ વતાવ્યો છે તેમની પોતાની રચના પણ તાલવદ્ધ તો છે જ. ત્યારે તેમા ગેયતાના દોષનું શું થયું ? 'વનવેલી'મા એ દોષ એમણે એક પ્રવારની પાશયુક્તિથી વતાવ્યો કે હ ધ્રુવ વહે છે કે વનવેલીમા તાલ નથી, તો તે પદ્ય જ નથી, માટે તે અલ્પપદ્યરચના નથી. પછી પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે કે વનવેલીમા તાલ છે, એક નહીં પણ બે તાલ છે, એક પ્રધાન અને એક ગોણ, માટે તે ગેયરચના છે, માટે તે અલ્પ પદ્યરચનાને લાયક નથી. અને પોતાની રચનાના તાલ વિશે તે વધુ વહેતા જ નથી પણ એમના તાલની દૃષ્ટિએ એમની રચનાની પણ પરીક્ષા કરવી જ જોઈએ. સ્વર તો લલગા અને ગાલલ સધિમા લઘુને સ્થાને ગુરુ આવે છે તે કેવો રીતે આવે છે તે પ્રથમ જોવું જોઈએ આ સવધી મેં આગળ લઘાણથી અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી જણાવેલું છે કે ચતુષ્કલસધિ રચનાઓ વિલંબિત રીતે ગવાતા દરેક ચતુષ્કલ પદ્કલ બને છે તેથી લલગા અને ગાલલમા લઘુ સ્થાને ગુરુ આવી શકે છે (પૃ. ૫૧૧-૬૦૧ અને પૃ. ૬૦૨-૦૩) આ રીતે આ પ્રક્રિયા પોતે સંગીતની જ છે, અને શ્રી સ્વરદારના લાવા હ્રદાહરણોના અનેક વારના પઠનોના સસ્વારના પૃથક્કરણથી હું કહું છું કે આ રચનાઓ સહેલાઈથી સંગીતમા ઊતરી જાય છે—વનવેલી વરતાં વધારે સહેલાઈથી. પણ સંગીતમા ન ઊતરવા દર્શાવે તો પણ તેનો તાલ કઠાવ જેવો મારે છે અને તેથી ગદ્ય વાક્યો તાલે તાલે ઠોકરાય છે તેનો સધિ પણ ટૂંકો છે અને તેથી તેના પઠનમા પ્રલંબતા આવતી નથી. એ સપઢી વાવતમાં વનવેલીની લાયકાત વધે છે પણ વિશેષ તો ઘણા લાવા સમયથી વ્યવિત અને મનહરનું અગેય પાઠ્યતાથી પઠન કરવાની પરપરા છે તેનો સપઢો લાભ વનવેલીને મળે છે, લલગા કે ગાલલ રચનાને એવો કોઈ લાભ મળતો નથી મેં આગળ વનવેલીના ફકરા આપેલા છે અહીં શ્રી સ્વરદારના હ્રદમાની ચોડી પક્તિઓ નીચે ડાલ્યા.

અહો ભવિતનો આનંદ તો કઈ ઓર જ છે !
 અને નાચની આ અપરપાર લીલા યધી
 નહીં કો પણ આત્મા વધી નિજ કોટિ જીમે !
 જગમા પૂરી ગાઈ શકે ; પ્રભુનો વરુણ,
 વડે લાલ શરા સરિતા અને ધોધ રુપે
 ચિરવાલ અલ્પ આ વિશ્વે વહી રહી છે

વધે વિશ્વમા આપને ઝડી ફરી વઢિયે
 અને નાથની આજ્ઞાનુ પાલન નિત્ય કરી,
 વધી સૃષ્ટિના ચક્રોત્તમી ગતિ સાચવિયે,
 તોય નાથની શક્તિનો પાર નથી જડતો

ગુજરાતી કવિતાની રચનાવઢા, પૃ ૧૮૯

પઠન કરતા દરેક તાલ વાક્યરચનાને વિક્ષેપ કરે એ રીતે થડવાય છે સગીતસ્વરોનો પ્રયોગ ન કરીએ તો પણ આ રચના જે ઢાઢમા સાધારણ રીતે ગવાય છે તે રાગનુ અનુસધાન મતત રાખવુ પડે છે મારો તો એવો પણ અનુભવ છે કે એ રાગના મનમા ઉદ્ભાવન વિના આ રચનાના તાલનો પ્રારંભ જ કરી શકાતો નથી એટલે વનવેલી જેવી હોવા છતાં આ રચના વનવેલી જેટલી નાચંકર નીવડે એમ હુ માનતો નથી આ ગેય છે, એની ચાલ ઢૂકી છે, અને તાલનો થડવો વધારે વિક્ષેપકારક છે

વધા માત્રામેઢ મધિઓમા આ દાદાદાદા અને દાદાદા એટલે કે અપ્ટ-માત્રક અને પન્માત્રક સધિઓમાથી વનેલા આ ચતુરશ્કર અને ત્ર્યશ્કર સત્યમેઢ સધિઓ જ માત્ર સઢળ પદ્યરચના માટે કામ આપી શકે સપ્તમાત્રક અને પચ-માત્રક સધિઓમાથી પણ ચતુરશ્કર અને ત્ર્યશ્કર મધિઓ વની શકે એ જાતનુ વર્ણન આપને 'મુસઢાની માયા લાગી' એ ગીતમા અને એના જેવા ઢીજા ગીતોમા આગઢ જોયુ છે (ગત પૃ ૫૮૬) એ ગીતમા આગઢ પણ એવા જ ચતુરશ્કર સધિઓ આવે છ મુસઢુ મેં જોયુ તારુ સવં જગ, થયુ સારુ, વઘેરે ત્યાં. ચતુરશ્કર સધિના અક્ષરો અનુક્રમે લદાદાદાની માત્રાઓ. અનુક્રમે પૂરે છે, અને સ્થાને ગુરુ હોય તો તે લઘુ થાય છે, અને દાને સ્થાને લઘુ હોય તો તે પણ ગુરુ થાય છે આ જ પ્રક્રિયા પચલના ઢીજમા પણ થાય છે પણ તેના દાઢલા આપતો નથી પણ પ્રક્રિયા અમુક અમુક ગીતોમા ઢઢ થાય તો પણ એનો ચતુરશ્કર કે ત્ર્યશ્કર સધિ સઢળ પદ્યરચનાનુ કામ ન આપી શકે કારણ કે તેમા લઘુ આવે છે અને ત્યાં પઠન લચક લાય જે પ્રવાહી રચનાને અનુકૂઢ નથી અર્થાત્ આ જાતના પ્રયોગોમા માત્ર ચતુરશ્કર દાદાદાદા અને ત્ર્યશ્કર દાદાદા એ જ કામ આપી શકશે

આજ્ઞા પ્રશ્નને સમગ્ર રીતે જોતા એમ જણાય છે કે આપણા સાહિત્યમા સઢળ રચના ઢરીકે કોઈ એક જ છંદ થદાચ ન વપરાય અનેક કવિઓ જુદા જુદા છંદો વાપરે, અને ઘર્ણન અને નાટક વસ્ત્રને માટે પણ મિત્રમિત્ર છંદો

વપરાય નાટકને માટે હજી મુધીના વધા પ્રયત્નોમા મને સૌથી કાવેલ વનવેલી' છદ જ જણાયો છે પણ તેના પળ સૂબ પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે વિસ્તૃત પ્રયત્ના વિના એની ધરી વસોટી થઈ શકે નહીં વનવેલીમા અનેક રીતે નવા નવા પ્રયત્નો થઈ શકે એવા મને તર્કો થાય છે, પણ એ પ્રયોગો થાય નહીં તે પહેલાં એને વિશે અહીં કહેવું બહુ ફલદાયી નથી અને લાવા વર્ણનવાવ્યો, મહાકાવ્યો, વીરરસ વાવ્યોને માટે હું માનું છું અનેક છદો વપરાશે એન માટે વનવેલી વહુ વપરાશે એવું મને જણાતું નથી એને માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમા નીવડેલા અનુષ્ટુપને માટે મોટું ક્ષેત્ર છે એમ હું માનું છું પૃથ્વીને માટે તો હવે કદાચ મલામળની પણ જરૂર રહેશે નહીં, તેણે પોતાનું ક્ષેત્ર નક્કી કરી લીધું છે પણ આ ઉપરાંત હું વસન્તતિલવાને પણ આ ક્ષેત્રને માટે તૈયાર છે એમ માનું છું તેમા લાવા લઘુગુસ્તા ગુચ્છો નથી તેમા લઘુગુસ્તની સંખ્યા એકસરસી છે તે મધુર છે તેમ જ ભારક્ષમ પણ છે, સતત ચાલી શકે તવા છે સાધારણ રીતે ગુજરાતીમા લાવા પ્રવાહનો નિવાહ વરવા ૧૬ની નજીકની સંખ્યાના અક્ષરોના વૃત્તો આવે છે અનુષ્ટુપ (અર્ધ), પૃથ્વી, મદાક્રાન્તા, શિશ્વરિણી, મનહર, કવિત, શ્રી સ્વરદારનો મહાછદ એ વધામા અક્ષરસંખ્યા ૧૬ કે તેની નજીકની છે વસન્તતિલવા ૧૮ અક્ષરનો છે, ઘણો જ નજાક છે પણ આ વધામા આપણે ત્યાં મિથ્રોપજાતિને નામે જે છદોમિથ્રણો પ્રવાહી છદ તરીકે પ્રયુક્ત થવા માહિયા છે, તે કદાચ સ્લેગ રચનાના દાવા વિના, ઘણું મોટું ક્ષેત્ર વચ્ચે વરી લે તો ના નહીં હવે, તો આ મિથ્રણમા ૧૧થી માંડીને ગમે તેટલી લાવી રચનાઓ- પૃથ્વી મુધીની આવ્યાના દાખલા છે છદમા એક પવિત્ર છદના સવાદનું એકમ છે એમ ગણતા, ગમે તે છદની પવિત્ર, અને ઘણી જગાએ યતિલઙ્કમા પણ સ્વતંત્ર મઝ છે એમ ગણતા, યતિલઙ્ક પણ આ મિથ્રણમા આવે શકે છે એ રીતે આ મિથ્રણના વૈવિધ્યનો પાર નથી તેમા અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ સાપે આવૃત્તસધિ લગાત્મક છદો પણ આવે છે આ સર્વથી વાક્યમગીન માટે પુષ્કળ અવકાશ રહે છે અલ્પવત્ત આ છદોવૈવિધ્યન માટે દાક્ષવર્ગ હજી જોડે એ તવા પાવરધો થયો નથી ગુજરાતીમા હવે કવિસમેલનો થાય છે, કવિઓ પોતાના કાવ્યો ગાઈં બતાવે છે, પઠન વરી બતાવે છે એવા પ્રયાગા વપતા શ્રોતાવગને પણ આ વૈવિધ્યનો અભ્યાસ થઈ જાય એ વનવાજોગ છે યાત્રી કવિતાના સરા રસિયાજાને તો આ વૈવિધ્ય મમજનું અને પ્રયાજનું સાહજ સાધ્ય થઈ ગયું છે

અલ્પવત્ત આ આવું ક્ષેત્ર હજી પ્રયાગી જ દર્શાવે છે એું ભવિષ્ય વિગાળ છે અને કોતુહાલ્યો છે

वे शब्दो उपसंहार रूपे

वधा छदो अने छद प्रवाहोने समग्रताथी जोता उपसंहार रूपे मने एक वात बहेवा जेवी लागे छे ते ए के छन्दनी पठनपद्धति बदलाता छन्दोविकासनी नवी दिशा ऊघडे छे भारतवर्षना प्राचीनमा प्राचीन छदो वैदिक छदो छे. एने में आ पुस्तकमा विषय कर्मा नथी पण तेमाथी सस्कृत वृत्तो एटले के अनावृत्तनधि वृत्तो विकस्या छे ए स्पष्ट छे आ विकासना वधा बारणो आपणे जाणता नथी, पण वैदिक भाषा उदात्त-अनुदात्तादि स्वरो साथे पठाती हती, ते स्वरो, पछीनी सस्कृत भाषामाथी लुप्त थया, ए पठनपद्धतिना फरकने नवा वृत्तविकासनु एक कारण हु मानु छु

उपर कहा ते सस्कृत वृत्तो मगीतना अमुक अमुक स्वरोमा पठाता, अने ए वृत्तोनु एकम श्लोक हतु अने श्लोकना चरणो अने यतिखंडो तेना अगो अने उपागो हुता पठनमाथी अर्वाचीन कालमा संगीत नीकळी जता, अने मळग पठनपद्धति अस्तित्वमा आवता श्लोकबध छूटी गयो, अने मळगतानी, दिशाए वृत्तोना मिश्रणो थया, वृत्तोना बधारणमा फेरफार थया वळी वृत्तो ए कृत्रिम रीते योजेला मगणादि अक्षरगणोथी घडाया नथी, पण लघुगुरुओना भिन्नभिन्न मयोजनोथी थयेला सधियो तेना घटको छे ए समजाता, एक नवी दिशाए वृत्तोना विकास थयो शक्य छे, जो के आ सधियोनी स्पष्ट समझण के स्वीकार विना, एना अवलवनथी सस्कृत वाङ्मयमा पण वृत्तविकास थयो छे ए आपणे जोई गया (प्रकरण ७)

आ वृत्तोथी तद्दन स्वतंत्र छद प्रवाह जाति छदोनो छे ए छदोनो प्राण नियतसव्य मात्रासधि छे ए पवाह सस्कृत छदोमा भळता, लगात्मक मात्रा-मेळी छदो अस्तित्वमा आव्या, अने सस्कृत साहित्यमा तालबद्ध छन्दोगाननो प्रवेश थयो, एनी देखादेखी, अनावृत्तसधि अक्षरमेळ वृत्तो, जे गवाता छता स्वल्पत तालहीन हुता, तेने तालबद्ध गानमा ढाळवानो प्रयत्न मौलावधे कर्यो (पृ २९६) आवा प्रयत्नो मौलावध पहिला पण थया होय ए जयत सभवित्र छे, अने तेनो पुरावो कदाच संगीतशास्त्रना पुस्तकोमाथी मळी जावे

आ पुस्तकमा आवता मात्रामेळ छदो, सस्यामेळ छदो, अने पद के देसी ए सर्वना प्राणभूत सधियो एक ज होवाथी, आ त्रण्य जाति छदोमा

સ્વાભાવિક રીતે અતર્ભાવ પામે છે. પણ ત્રણેયમા પઠનપદ્ધતિ ભિન્ન છે અને માત્રાગણનાની પદ્ધતિઓ ભિન્ન છે તેથી એ ત્રણેયનો વિકાસ ભિન્નભિન્ન રીતે થયો છે — થાય છે

માત્રામેલ રચનાઓ ભિન્ન ભિન્ન સધિઓના ભિન્ન ભિન્ન સત્થાના આવર્તનોને અવલબીને વિકસી આ સધિઓ સગીતના તાલમાથી નિષ્પન્ન થયા હોવાને લીધે તુકાન્તપ્રાસ આવશ્યક બનતા, એ પ્રાસના અવલબને આતરપ્રાસની હિકમતથી છદો નવી દિશાએ વિકસ્યા અને સગીતના અનુસંધાનને લીધે માત્રાઓની પ્લુતિથી પણ એક નવીન વિકાસરેખા આલેખાઈ

જેમ સસ્ત્રુત વૃત્તો સગીતરહિત થઈ, તેમાથી સ્લગ રચનાની દિશાએ વૃત્તો વિકસ્યા, તેમ માત્રામેલ રચનાઓમાથી પણ સગીત નીકળી જતા, અમુક આવર્તનોનો પશ્ચિત્વધ તૂટતા, પરપરિત રચનાઓ શરૂ થઈ આનો વિવાસ હજી ચાલુ છે

પદ અને દેસીઓ, માત્રામેલ રચનાથી વધુ ભિન્ન નથી માત્રામેલ રચનાના નિયમો તેમા શિથિલ થાય છે, અને વીજી વાજુ રચના સગીતપ્રધાન બને છે એટલો જ ફેર છે અત્યારે સગીતની દૃષ્ટિએ અનેક નવા પ્રયોગો થાય છે પણ તેની પિંગલવાજુ જોઈએ તેવી વિકસતી નથી કેટલાક પ્રતિભાસાહી કવિઓ સહજ સૂક્ષ્મી નવી રચનાઓ કરે છે પણ ઘણા તો હલકા ગીતોની નવલથી ભાષા પિંગલ અને સગીત ત્રણેયને વગાડે છે

સત્થામેલ છદોમા પણ માત્રામેલ સધિઓ જ છે, એ જોઈ ગયા પણ એની પઠનપદ્ધતિ અગ્રેજી વ્લેન્કવર્સને અનુકૂળ કરાય છે એ એના વિકાસની નવી દિશા છે અને એ દિશાની શક્યતા ઘણી મોટી છે નવા નાટકોમા અને તેમા નહીં તો શેક્સપિયરના નાટકોના ભાષાન્તરોમા એનો પ્રયોગ થવો સંભવિત છે મેં આગલ ચતાવ્યું તેમ સપ્તકલ સધિના ચતુરશર સધિની હજી અપૂર્ણરૂઢ સત્થામેલ રચનાઓમા ક્યાક ક્યાક એક ગુદનો જગાએ બે લઘુ આવે છે, તેમ વનવેલી જેવી મહ્યામેલ રચનામા પણ, અલગત વિરલ સ્થાને, એક ગુદનો જગાએ બે લઘુ મૂકી શકાય કે કેમ, અને એ દિશાએ વિરાટ શક્ય છે કે કેમ તે જોવાનું રહે છે અનુપ્દુપ, જે મારી દૃષ્ટિએ મત્થામેલ હીવાનો ઘણો ગમવ છે, તેમા પુરાણોના વર્તાઓએ પાદમાં કવચિત્ નવ અક્ષરો મૂક્યા છે, અને અર્વાચીન યુગના અનુપ્દુપોમા પણ એવા દાણા કદાચ મઠી આવશે મેલ સાચવીને એમ કરી શકાય એમાં મને મંદેહ નથી યહી આપણી માત્રામેલ કવિતાઓમા કવચિત્ પદ્ય વહાર પશ્ચિના પ્રારંભમાં એવંચે ગચના શબ્દો આવે છે (પ્રાચીન ગુજરાતી છદો પૃ ૧૬૪) અમાના

छप्पामा अखानु नाम एम क्याक पद्य बहार रही गयेलु जोवा मळे छे.
'वली' 'अने' 'पण' जेवा अव्ययो एम गद्यमा बोली अथवा अनुक्त राखी
कवितानो अर्थ घणी वार करवो पडे छे जेम के

नदनदनी घामलडी रे, विरहतणो भडारजी

मन हीसे छे हरि मल्लवाने पण पीडे लोकाचार वेणु वाजे छे

(दशमस्वघ, कडवु ६२ मु)

अही 'पण' शब्द पद्य बहारनो छे आ वधी हिकमतो वनवेलीने काम लागे
के नही ए जोधानु रहे छे कविने आ दिशामा घणा अखतरा करवाने क्षेत्र
वहोळु छे, अने एम आपणा पिगळने पण दायके दायके नही तो जमाने
जमाने कईक उमेरवानु, कईक नवी व्यवस्था करवानु रहेसे पिगळ वधियार
विषय नथी, पण भाषाती पेठे, काव्यनी पेठे, विकासशील विषय छे.

સૂચિ

[છંદના નામ પછી ફૂદડી મૂકી છે, વિશેષ નામો જાડા અક્ષરમા છાપેલાં છે, અને પુસ્તકનું નામ એકવડાં અવતરણ ચિહ્નોમાં મૂકેલું છે.]

‘અક્ષરશાહ’ ૫૨૮, ૫૪૬
અક્ષર ૩, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૪, ૧૭, ૨૪,
૧૨૨, ૧૮૮ —નું સ્વરૂપ ૭
અક્ષરછંદ ૬૬
અક્ષરગણછંદ ૬૬
અક્ષરમાત્રાછંદન ૩૬૪
અક્ષરમેલ ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૪૯, ૫૦,
૭૨, ૧૨૫, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૦૯,
૫૫૯
અલ્પંદ પદ્યરચના ૬૬૬
અગ્રેય પદ્યરચના ૧૫૫, ૩૫૪, ૬૬૬
‘અજબકુમારી’ ૩૫૦
અઠતાલો* ૫૦૨
અતિજગતી* ૭૫
અતિઘૃત્તિ* ૭૫
અતિશક્ત્વરી* ૭૫
અતિશાયિની* ૨૫૫
અતીવ્ર ૪૨
અત્યુક્તા* ૭૫
અત્યષ્ટિ* ૭૫
અધિઘૃત્તિ* ૭૫
અનાવર્તની ૭૨, ૨૨૮, ૨૨૯
અનાવૃત્તસંધિવૃત્ત ૧૩, ૧૪, ૪૯, ૬૯,
૯૫, ૧૦૯, ૧૨૫, ૧૫૧, ૧૬૩,
૧૭૮, ૧૮૮, ૧૯૦, ૧૯૧,
૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૮,
૨૦૧, ૨૦૬, ૨૨૫, ૨૨૮, ૨૩૭,

૨૬૫, ૨૮૧, ૨૮૪, ૨૯૩,
૨૯૬, ૩૦૭, ૩૫૭, ૩૬૨,
૩૬૪, ૩૬૭, ૩૬૮, ૫૫૧, ૫૫૯,
૫૬૫, ૫૭૨, ૬૭૮, ૬૮૧, ૬૮૩,
૬૯૦ —અયતિક (અર્ગંડ) વૃત્ત
૬૮, ૮૩, ૯૦, ૯૧ ૯૪, ૧૬૨,
૧૬૩, ૧૬૮, ૧૯૨, ૧૯૯, ૨૨૧,
૨૨૩, ૨૩૦ ૨૪૪, ૨૪૭, ૨૬૩
—સમયતિક (સલ્લઙ) વૃત્ત ૬૯,
૯૧, ૯૪, ૧૦૩, ૧૬૦, ૧૬૨,
૧૬૮, ૧૭૨, ૧૮૫, ૧૮૬,
૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૮, ૧૯૯,
૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩ ૨૩૦, ૨૪૭

અનિવદ્ધ ૧૨૨
અનુકૂળા* ૧૧૨
અનુદાસ ૧૨૪
અનુનાસિક ૯
અનુપ્રાસ ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯
‘અનુભવચિન્દુ’ ૩૯૧
અનુષ્ટુપ* ૨૪, ૩૫, ૫૬, ૭૫, ૭૭,
૧૦૦, ૧૧૮, ૧૨૭, ૧૫૪, ૧૫૫,
૧૬૨, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૮૬, ૨૧૯,
૨૩૦, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૭૩, ૫૪૮,
૬૭૮, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૯૦
વૈદિક ૦ ૧૪૫ વપાલા ૦ ૧૪૫
વિપુલા ૦ ૧૪૫ અવિપુલા ૧૪૫,
૧૪૬, ૧૪૭ ૨ વિપુલા ૧૪૫,

१४६ न विपुला १४५, १४६,
 १४७ त विपुला १४५, १४६,
 म विपुला १४६ स विपुला
 १४७, ५६३ —नो लगात्मक
 न्यास . १५० —अने गायत्री
 ५८, ५९ —नु स्वरूप (दलपत-
 राम प्रमाणे) १४१ रामायणनो०
 ११९ —वक्त्रना एक प्रकार तरीके
 १४२ वक्त्रनु स्वरूप, वक्त्र अने
 अनुष्टुप १४३ अनुष्टुप अने
 पथ्या १४४ —छदोमजरीमा
 १४७ —४८ —वृत्तवार्तिकमा १४९
 तेनो न्यास ५६१ —अने श्लोक
 १४९ —ना विविध सधियो २८९—
 ९० —एक उपजाति जेवो प्रवाह ?
 २९१, ५६५ —अने सख्यामेळ
 ५५९ —नो श्लोकार्ध ५६०
 —नो विषमपाद ५६० तेमा
 चतुरक्षर सधि ५६१ अनु-
 ष्टुपना श्लोको परयो तारवेला
 —फलित यता नियमो ५६२—६४
 अनुष्टुपने सख्यामेळमा मूकी
 शकाय एक तर्क ५६४, ५६५
 अनुष्टुप गुरुप्रधान छद ५६५
 (जुओ 'ब्लेन्कवर्सना प्रयत्नो')
 अनुस्वार ९, १०, १७, १९, २०,
 २१, २४, २५, २७, ४१,
 (जुओ स्वर, सानुस्वार)
 अपद्यागद्य ३५४, ६६६, ६६९
 (न्हानालालना 'अपद्यागद्य' माटे
 जुओ 'डोलन शैली')
 अपभ्रंश ४५, ४६, ३५७, ३७४,
 —पिगलो ३०६, ३७०, ४०९
 —प्रवधो ४२१

अप्रमत्ता * २२०
 अपराजिता * २४३
 अपरवक्त्र * ८८, १२५, १२८, १३२,
 १४०, १४३, १४७, १४८, १६३,
 १९०, २१९ २४४, २४५, २५२,
 २९३
 अपवाद २७, १९०, २७५, ३६७, ६६०
 अपवाहक * ११६, १८९
 अवद्ध ६७
 अवद्ध छद ६६६
 अव्दुल रहेमान ३९९
 अभग * ३५५, ५५२, ५५५, ५६४,
 ५६७, ५६८, ५७२, ५७३
 नानो अभग * ५५६, ५६४.
 मोटो अभग * ५५६
 सुप्रतिष्ठा अभग * ५७१
 अभग तुकारामाचे * ५५६, ५५७
 अभगो—जाति रचनाओ ज—
 ५५८
 'अभगमाळा' ५५५
 अभिनवगुप्त १०१, १२१, १२२, १५६,
 १८०, ३५४.
 अभिनय १२१
 'अभिसार' १५३, १७३, २३८
 अम्यस्त ६८, २००, २०१ —मदा-
 कान्ता * १८५
 'अमरकोष' ३७
 अमेल * ४८६
 अयतिक छदो ७३
 अयतिक वृत्तो ८१—९० (जुओ
 अनावृत्त सधिवृत्त)
 अरट * ४८७
 अरटियो * ४८६

‘અરણ્યકાઢ’ ૪

અરવી ૫૧૯, ૫૪૬, અરવી-પારમી
છદોની ઘટના ૫૧૭ તેના
પ્રવારો ૫૨૧ તેમા મપ્તબલ
છદોનો વિશેષ વિકામ ૫૧૯

અરજુન ૬૨૮

અરવિદમુલ્હી * ૧૧૫

અર્જન ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૨૨, ૫૨૬

અર્ધઘટ્ટા * ૪૨૧

અર્ધસમ વૃત્ત ૭૪, ૧૨૭, ૧૪૨, ૧૬૩,
૧૬૭, ૧૭૦, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫
૨૬૮, ૨૯૧, ૨૯૨, ૫૬૪,
૬૮૩ — માત્રામેલ જાતિ ૪૦૪

અર્ધ સોમરાજી * ૪૫૯

અર્ધ વિમોહા * ૪૫૯

અલક અથવા અરિલ્લ * ૩૦૮, ૩૬૩,
૩૭૯, ૩૯૩

અલકાર ૩૫૭

‘અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યમા સઢગ પદ-
રચના’ ૬૭૫

અવિતય * ૯૦, ૧૬૩

અશ્વઘોષ ૧૩૯

અશ્વધાટી * ૪૫૨, ૪૬૦, ૪૬૧

અશ્વલલિત * ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪

અપ્ટકલ ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૨

— સધિ ૫૯૫

અપ્ટિ * ૭૫

અહિમણિ (મુદગ) * ૨૫૭, ૨૬૬

અસવાધા * ૧૧૬, ૪૦૦

‘અગદવિદ્ધિ’ ૪૦૧

અગ્રેજી ૩, ૪, ૧૭, ૬૭૩ — છદ

૨૯૪, ૬૭૨ — સાહિત્ય ૧૨૦

અજની * ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૯, ૫૫૬

અતમેલ ૪૧૪

અત્યપ્રાપ્ત ૩૫૮

અવાલાલ પટેલ ૧૧૭, ૨૪૮, ૨૫૩

આવૃત્તિ * ૭૫

‘આતિથ્ય’ ૩૬૧ ૪૦૮, ૫૫૪, ૫૫૫

આદેશ ૧૯

‘આનંદવાલ્મ્યમહોદયિ’ ૩૯૪, ૪૦૯,
૫૮૪, ૬૧૨, ૬૧૭, ૬૧૯, ૬૨૦

‘આપણા વધિઆ’ ૫૯૭

‘આપણી વધિઆસમૃદ્ધિ’ ૨૬૪, ૬૭૫

આમાણવ * ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૯, ૪૦૪,
૪૦૫, ૪૦૬, ૪૪૧, ૪૮૪

આમીર * ૩૮૧, ૪૧૬

આર્યા * (જુઓ ગાથા) ૩૦, ૩૨, ૧૪૦,

૨૬૩, ૩૧૮, ૩૧૯ ૩૩૪, ૩૬૫,

૩૬૮, ૩૭૦, ૩૭૨, ૪૦૯, ૪૨૨

૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૭, ૪૨૮,

૪૩૦, ૪૩૧, ૫૦૮, ૬૭૩

પદ્યા આર્યા ૩૨૧, ચપલાં

૩૨૧ કુહલિનીં ૩૩૧ આર્યા-

તિલક ૪૩૨, ૪૩૩ સોરઠી

આર્યા કે સોરઠી ગીતિ

૪૩૪, ૪૩૫ — ની પરપરાપ્રાપ્ત

હત્યાપત્રિકા ૪૨૩ — અને જગણ

૪૨૩ — ૨૭

આર્યાજૂથમા દ્વિતીયીક અપ્ટકલ સધિનું

સ્થાન ૪૨૮ આર્યા સઢગ

પઠન કરવાની રચના ૪૩૦

આર્યાની મિથ્ય રચનાઓ ૪૩૪,

૪૩૫

આરણાલ * ૪૧૯

‘આરાધના’ ૧૫૩, ૧૫૪

आरोह अवरोह १२६, १६१, १६२,
३५७

‘आलवेल’ १७३, २४२, ४१५.

आवर्तन ५, ७२, ८८, ११५, १५२,
१८९, १९३, १९४, १९५, २०२,
२०५, २२०, २२८, २२९, २३७,
२४३, २७५, २९४, ३००, ३०१,
३०४, ३२७ ३३८, ३३९, ३५२,
३५५, ३५६, ३५७, ३६४, ३६५,
३६६, ३६७, ३७१, ३७२, ३७८,
३७९, ३८०, ३८३, ३९८, ४३०,
४३६, ४४३, ४४४, ४४५, ४४७,
४४९, ४५७, ४६५, ४६७, ४७२
४७३, ४९८, ५३८, ५५२, ५५३,
५७७

—पटवर्धननु ‘आवर्तनी’ निरू-
पण २२९

आवृत्त १९५, २००, २०१

आवृत्तमधि ६९ १८८, १९३, १९५
२३७, ३६७, ६९०. —मेळ ५५०
—मात्रामेळ ४८, ६६, ३०७
—रूपमेळ ६८ —अक्षरमेळ
१०९, १५१, १९५, १९८,
२२५, २३७, २६५, २७०, २७१,
३७१, ५१६, ५२२, ५९४
—अक्षरमेळ वृत्तोनो न्यास (दलपत-
पिगळ प्रमाणे) १०९-११४

आवली* ३८९

‘आश्रमभजनावलि’ ४०६

आतरो ५८०, ५८२

आतरप्राम ३५८, ५४९,

आदोलनो ३४१, ३४२, ३४३,
३४४, ३४५

इकसरो* ५००

इयाम्बिक ट्रोकीक २९४

इयेम्बिक पेन्टामीटर २३५

इन्द्रवज्रा* ४०, ४१, ५९, ६०, ७३,
७४, ७५, ८१, ८२, १०९, ११९,
१५१, १७६, २०६, २१०, २१६,
२१७, २१९, २२१, २२६, २२७,
२३०, २३७, २६६, २७१, २९१,
२९२

इन्द्रवंशा* ८२, ८३, २१०, २१७,
२१९, २२१, २३०, २३६,
२६५, २६६, २६७, २९२

इन्दिरा* ४५०

इन्द्रविजय अथवा मत्तगयन्द* ११४,
४३६

‘इन्दुकुमार’—१ ६६७

इलोल* ४७९, ४८०

‘ईश्वरप्रार्थनामाळा’ ८२

उक्ता* ७५, ८०

उक्था* ७४

उडुपय* १३६

उत्कृति* ७५.

‘उत्तररामचरित’ १६५, १६६,
४२८, ६७४

‘उत्तर हिन्दुस्तानी संगीतनी सक्षिप्त
ऐति० समालोचना’ ५७४

उद्गता* २८, ७३, १३७, १३८,
१३९, १४०, १९०, १९१, २५२

—नो उपयोग १३९

उद्गीति* ३२२ (जुओ गीति)

उदात्त १२४

उघोर* ३२९, ३३०, ४६९, ४७६,
५०१

उन्माल्या* १३४. १३५.

'उन्मेय' १५३

उपकाव्य* १९६, ३६७, ३६८

उपगीति* ३२२, ३३१ (जुओ गीति)

उपजाति* ४१, ८२, ८४, १८७,

२३०, २३१, २३२, २३३,

२३४, २६५, २७३, २९१,

२९३, ४५९, ५५९ - नवो

दलोकवध १८७ मिश्रोपजाति

२८१ उपजाति . कलहस-

मजुभाषिणीनी २६८

उपघ्मानीय २२, २३, ४१

उपमालिनी* २४०

उपसर्ग ४३, ९६

उपस्थिता* ११६, ३८२, ३८३,

३८४

उपेन्द्रवज्रा* ४०, ४१, ५९, ८२,

८३, १५१, १६४, १७२, २०६;

२१०, २१६, २१७, २१९,

२२१, २२६, २२७, २३०,

२६६, २७१, २७४, २९२,

उभाशंकर १६७, १७०, १८०, २३६,

२३७, २४४, २५८, २६०, २६८,

२८९, ५२२, ५५४, ५५५

उभग* ४८०

उल्लाली* ४१६

उल्लाल(-ल्लो)* ३१६, ३३५

उष्णिव* ७५

उल्लेखालकार ४८८

उयट १७

उर्दू ५२१

'उयंशी अने यानी'

उष्मान्त २२

'ऋ'नु उच्चारण १

'ऋग्वेद' २६, १२१.

'ऋक्प्रातिशार्य' १६, १७,

ऋषभ* २८३

ऋषभस्वर ११९

ऋषगगजविलसित* १८९

एकपाद* ६३

एकल* ६८, २००, २०१

एकाक्षरसंधि ५५५, ५५८

'एनसाईक्लोपीडिया ब्रिटानिका' ६६३,

६६४

एपिक ६६३, ६८१

एलेक्झान्ड्राईन - २३५ :

'ओखाहरण' ५८६

औदी* ३५५, ३५८, ५५२, ५६५

५६६, ५६७, ५६८, ५६९ - तेनु

लक्षण 'वृत्तदर्पण प्रमाणे' ५६८;

राजवाडे प्रमाणे ५६९ - ना

प्रकार ५७० - सप्रान गद्य

५७१-२; - माघी अभग?

५७३ - अने अभग वच्चेनी

भेद ५७३

औपच्छदसिक* ८७, ८८, ८९, १२८,

१३१, १३४, २०७, २१९,

२२१

घटाव* ६६९, ६७४, ६७५ (जुओ

'ब्लेन्कवर्सना प्रमत्तो')

घडी के घेत ३५७, ५१२, ५१८

घनम् ५१६, ५१७

घमळ* १११

घरिमकरमुजा* २४३

कल्हस * ८५, २१२, २१९, २२१,
२६७, २६८

कल्हसा अथवा द्रुतपदा * २२७

कला १५

कलापी ५१२, ५१५, ५२१, ५४५

'कलापीनो केकारव' ७४, ९१, ९२,
१७३

'कलिका' ५५३

कलिता * ११०

कलिनाथ १२१, ५७५

कवित * २०२, ५०८, ५०९, ५४८,
५५१, ५५२, ५५४, ५५८, ५८६,
६८४, ६८७, ६८८, ६९०

'कविता अने साहित्य' २७३, ४००
६८४

'कविदर्पण' ३२५, ३२६

कवि, न्हानालोल व. १८४, १८५,
२३४, २३६, २३७, २५५,
२७७, २७९, ४६८, ५२८,
५४१, ५४६, ६०१, ६०८, ६१३,
६२१, ६२३, ६३३, ६३४,
६५४, ६६६, ६७९, ६८७

कवि, सोमेस्वर ११

कळाकुसळ अथवा लवंगलता * ११४

कता * ४६९

कद * ११२, ४५९

कदा छद * ३३०

कणित १२४

काग ४१३

'कागवाणी' ४१३, ४१५, ४१६

काछो * ५०२

'काठियावाडी जवाहीर' ४१५

'कादवरी' ४७०, ६०३, ६२६

कान्त, कवि १०, ८४, १७९, १८१,
२७३, २९८, ३६०, ४३७,

४५५, ५४५, ५४६, ६४५

कान्तोत्पीडा * ११६, ४००

'कान्हडदे प्रवध' ४०३

काफिया ५१३, ५१४, ५१६, ५४७

कामदा * ३७९, ४५०

कामा अथवा स्त्री * ११०

कामिनीमोहन के मदनावतार * ३३३,
३३४, ४९८

कामिल * ५१९, ५२१, ५३२

कालमात्रा ५७७

काव्य ३, ४, ६, ७, १५, १०३,
१६९, २९७, ३६७, ३६८ - मा
विनागो गेयतानी दुष्टिए ३५४

- मा छदनु स्थान ४

काव्य अथवा रोळा * १९६ ३१०,

३११, ३१२, ३३०, ३३१,

३३५, ३५६, ३६५, ३६८,

३८७, ३९१, ३९२, ३९३,

३९५, ३९७, ३९८, ४९९,

४०१ ४०३, ४३५, ४३६,

४५१, ४७१, ४७८, ५०७,

५०८, ५९४, ६०४, ६०५,

६०६, ६०८, ६०९, ६११,

६१२, ६१३ - मा यति ३८६,

- अने दोहरी ३९४ - नी मुख्य

मुख्य लगात्मक रचनाओ ४००

'काव्यदर्पण' ९६, ९७, ९९

'काव्यप्रवाश' ३५९ - बार १०५

'काव्यमंगला' १७०, १७२, १७३,
१८४

'काव्यमीमांसा' ४

काव्यशास्त्र ९६, २७४
 काश्यप १९०
 'काव्यसूत्र' १०५
 कान्दिदास ३८, ८३, ८४, ९०,
 १०४, १२९, १३९, १६५, ३६२
 काळीदास ३३६, ४२६, ४३०
 'किरातार्जुनीय' १३९, १४६, १९४
 किरीट* ११४, ६०२
 किशोर* ११५
 'कीर्तन संग्रह' ६२९
 'कीर्तिकौमुदी'—११
 कीर्त्य ३७, १३९
 कुटज* ८५
 कुटिला* ११७
 कुङ्कुमलक्ष्मी* ११६, ३८२, ३८४
 'कुमारसम्भव' ३६, ३७, ३६२
 कुमारान्विता* ११०, १८८
 कुररीरुता* ६९, ७१
 'कुमुममाळा' ३८५
 कुमुमविचित्रा* ११२
 कुमुमिल्लतायेल्लिता* २४०
 कुडली* ५०७
 कुडलिनी* ३३१, ५०८
 कुडल्लियो* ३३०, ३३१, ३३३, ३३४,
 ३३५, ५०७ —तोटक* ३३२
 —राजवट* ५०६, ५०७
 'कुजविहार' ९४
 कृति* ७५
 केकिनी शारदा* ११३
 केकीरव* २७२
 'केटलाव काव्यो'—१ १८४, १८५
 ०३८, ६०८
 —२ ४७, ६०१, ६२३, ६३३

केतुमती* ११५, ३८३,
 केतुमाळ* १११
 केदारभट्ट २३१
 'केशवृत्ति' ३४६
 केसर* २४१
 कंवार* ५०२
 कोकिलक* १३४, १३५, १६३ १९०
 कोमळ ९, १०
 क्रम १८, २९
 क्रांचपदा* ११६, १८९
 क्रीडा* २४२
 'कलान्त कवि' ९४, १६६, १७३,
 २६०
 क्षमा* १९४, २०४, २१६, २२०
 क्षीरस्वामी ३७, ३८
 क्षेमेन्द्र ८०, १६५
 खफीफ छंद* ५३४
 खवरदार, अरदेशर फरामजी
 ३२९, ४००, ४६८, ५५३, ५५४,
 ६६६, ६७१, ६७२, ६७३, ७७४,
 ६७९, ६८०, ६८१, ६८४, ६८५,
 ६८७, ६८८, ६९०
 खजा* १११
 खड ९१, १९२, १९३, २००
 लायणा ६३९
 गजछंद* २६४, २६५, २६६, २६९
 गजगत* ५०५
 गजेन्द्र वृक्ष २६४
 गशाल २०२, २९४, ४७७, ५११,
 ५१२, ५१९, ५२१, ५३५, ५४७
 —नृ स्वरूप ५१०; —ना
 छंदो आवृत्तमयि छंदो ५१६

‘शार्ङ्गरी’मा आपेला गझलना ५०
सम छदोना स्वरूप ५२२-
५३४ ‘रणपिगल’मा आपेली
असम तूकोनु स्वरूप ५३४;
कैटलीक गुजराती गझलोनु लगा-
त्मक रूप ५३६ थी ५४४

गटुलाळ ८७

गण २९९ - पद्धति ७६, ७७ - नी
अशास्त्रीयता, अपूर्णता ७७,
७८, ७९

गण छद्म* ६६

गद्य ३, ६, ७, १५, १२२, १२३,
१२६, ३५३, ५७२, ६८१

- गान १२६

गद्यभार ३४५

गन्ते २७, २८

गमक छद्म* ३२६, ३२७, ४५७,
४६२ *

गरवा छद्म* ६०५, ६०६

गरवी* ५१, ४०५, ४४०, ४४१,
५७६, ५७७, ५७८, ६०७

गरुडस्त* १३५

गग, कवि ६०२

गगादास १०४

‘गगालहरी’ १६५

‘गगोत्री’ ८२, १६७, १८७, २३७,

गाया अथवा आर्या* ३०, ३२,
७५, १४०, १५४, २३३,
२६३, २७५, ३१८, ३१९,
३२१, ३३१, ३३४, ३६५,
३६८, ३७०, ३७२, ४०९, ४२२,
४२३, ४२४, ४२५, ४२७,
४२८, ४३०, ४३१, ४३२,

४३४, ४३५, ५०८, ६७३
(जुआ आर्या)

गान ५७५

गान्धर्व ५७४, ५७५, ५७६

गायत्री* ५३, ५६, ५८, ५९, ७४,
१४५, २३२, २३७, ५७०
द्विपदागायत्री १५३

‘गायनवादन पाठमाला’ ६१, ११९,
१९७, २००, २०५, २०८,
२१०, २६६, २९६, २९७,
३०१, ३०६, ३४१, ३४६,
३४७, ३५३, ३६९, ३७२,
३७९, ३९७, ४०५, ४४२,
४४९, ४५१, ४५५, ४५६

ग्राही के विध्वकमाला* ११२, २३३,
२३७, २७०, २७१, ४५९,
४६२

गीत १२१, ३५३, ५७५ - ना
प्रकार ५७५ - ना मंद ५७५
गीति* ३२२, ३३१, ४२३, ४२६,
४२८, ४२९, ४३१, ४३३,
४३४, ६७३ - उद्गीति* ३२२
- उपगीति* ३२२, ३३१

गीतक के मुनिशेखर* ११३, ४७१,
४७२, ५२१, ५३२

‘गीतगोविंद’ १०४, ४०४

गुजराती ३, ८, ९, १०, १३, ४४,
४६, २३७, २६८, ३९६, ४५०,
४५१, ४५४, ४५५, ४७७,
४८२, ५२१, ५३५, ५३७, ५४८
- काव्य १५५, १६७, २४२
- गझल ५४६ - पिगळ ८, १२,
२०९, ३०६, ३३१, ४११, ५६८,

६०१, ६६९ - भाषा २७८

- उच्चारण ८, ९, १०.

'गुजराती कवितानी रचनावळा'

६७१, ६८१, ६८५, ६८७, ६८९,

'गुजराती गझलो' ५११, ५१२, ५१३,

५१४, ५१५, ५३६

'गुजराती गझलिस्तान' ५२७, ५४४,

५४५

'गुजराती भाषामां वर्णव्यवस्था' १३

गुरु ३, ५, ६, ७, ८, ९, १०, १२,

१३, १४, १५, १६, १८,

१९, २०, २३, २४, २७, ३०,

३९, ४१, ११५, ११८, १४१,

१५१, १५९, १६१, १६२,

१६८, १७७, १८८, १९१, १९६,

२१५, २१८, २१९, २३०, २७६,

२८७, २९३, ३४९, ३५०, ३६४,

३८५, ४१०, ५०९, ५२०, ५४८,

५५३, ५६०, ५६२, ५६३, ५६४,

५६५, ५७७, ५७८, ५८०, ५८७

- विवेक १९ - पाटन २८३

- बहुलवृत्त २९३ गुरु करण

२८६, २८८

गुलबंकी* ६७६

गोय २९७

गोखो* ४९६

गोडबोले ४५१, ५४२, ४५३, ५६७,

गोडी गुजरीनी देसी* ६००

गोडी गुजरी राग ६०१

'गोरसी' २४९

गोवर्धनराम ६७९

गौण ताल ३६९, ३७०, ३७२, ३७३,

४२६, ४५३, ४६५, ४६६, ४६७

गोरी* ११६

घत्ता* ४२१, ४२२

घनाक्षरी* ५५०, ५५१, ५५२, ५५५,

५५८, ५६१, ५६४, ५६८, ५८४

संस्कृत ० ५६७ मराठी ० ५६६,

५६७ - नुं परंपरागत लक्षण

५४८, ५४९ - नी उत्थापनिका

५५३ - नु लक्षण 'वृत्तवार्तिक'

प्रमाणे ५६६ - 'वृत्तचक्रिका'

प्रमाणे ५६७

'च' गण १०८

'च' संधि ३२४

'चक्रवाक' २३५

चकोर* ६०२

चतुर्मात्रकगण १०८,

चतुरक्षर संधि ५१, ५५३, ५५४,

५५५, ५६१, ५६२, ५६४, ५८६

६८५, ६८६, ६८९

चतुरंशा अथवा शशिवदना* ११०

चतुष्कल संधि (-रचना) ७३, १०८,

३०७, ३१२, ३१८, ३१९, ३२४,

३३९, ३५५, ३५६, ३६५,

३६९, ३७०, ३७२, ३७४, ३८८,

३९६, ३९७, ४२८, ४८८,

४९१, ४९५, ५२३, ५२५,

५५८, ५८६, ५८८, ५८९,

५९१, ५९५, ५९७, ५९९, ६२०,

६३०, ६३१, ६३२, ६४२, ६८८

चतुष्कल रचनाओं नुं परंपरागत स्वरूप

३०७ - ३२२

चतुष्पाद रचना ६३, ४८२

घण्टा* २११, २१९, २६७, २९२

चरण ५, ७३, १२७, १३३, १५२,
१९२, १९३

चरणकुळ* ३०२, ३०४, ३०५,
३०६, ३०७, ३३५, ३३६, ३६३,
३७९, ३९३, ४०१, ४३७
-ना ताल ३०२

चरणान्त ४७, ३५७, ३५८, ३६६
-प्राप्त ५४९

चर्चरी अथवा विदुषप्रिया* ११३,
४७०

चल* २४०

चचलाक्षिया अथवा गोरी* ११६,
३८२, ३८३, ३८५

चचळा* ११३

चन्द्रक्रीडा* ११३

चंद्रमोहन घोष २२५, २७६

* चदायणो* ३३३, ३३४, ५०६

चदायणी* ३३३, ३३४

चन्द्रवर्त्म* ८६, २१२, २१९, २६७,
२९२

चद्रावर्ता* १८९

चद्रावती* ११६

चद्रावळा* ३३५, ३३६ षट्कल
तालमा ५८९

चद्रावली* ३३६

चद्रोद्योत* २४१

चपकमाळा* १११

चामर* ११३, ४४७, ४४८, ५३२

चारिप्रवर्धन ३७, ३८

चित्तविलास* ४९०

चित्तहिलोल* ५०४

चित्रमाला* २४०

चित्रपदा* १११

चित्रा* १८३

चुलियाला* ४१६, ४१७, ४१८

चूडाणा छद* ३३२

चूडाणा उपदोहा विगाहा* ३३३

चूडाणा पचगाहा (आर्या) कुडलिनी*
३३३

चूडामणि* ३३६, ३३७, ४३४

चूर्ण १२२

चूनोलाल व. शाह २००

चोटियो* ४९०

चोटियाल* ४९८, ४९९

चोपाई* ४, ५, ६, ४८, ४९, ५०,
५१, ३०८, ३३९, ३५६, ३५८,

३६३, ३६४, ३७०, ३७१, ३७२,
३८०, ३८३, ३८७, ३९३, ३९५,

४०१, ४०३, ५८६, ५८७, ५८९,
५९०, ५९७, ५९८, ६०३, ६०६,

६०८, ६०९

चोपायो* ३१३, ३१४, ३३६, ४०२,
४०३, ५, ७८, ९, ४१२, ४१९,

४२१, ४८४, ४८७, ४९०, ४९४,
५५३, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९,

६४०, ६४४, ६४५, ६४६
लगान्त चोपायो ४०४ -दोहरानो

पूर्वज ४०४

चोबोला* ४०२, ४०४

चोवीसी रचनाओ ३८६, ३८९, ३९०

चौदकलरचना ६६१, ६६२

'छ' गण १०७

छदलक्षणो • भरतनाट्य शास्त्र ७५,
७६

'छन्द' कामदुधावत्स ३४६

छंद* ३७५

छंद ४, ५, ६, ७, १५, १९, २०,
११५ छंदोना प्रकार ६४; छंद
मिथणो शा माटे? २७३-२७४
छंदोमंगी २७४ - व्यंजनकालानी
सूक्ष्मरीति २७५ छंदोविकृतिनी
पद्धति २७६

'छंदःकोष' ३३३, ३३४, ३३६,
३९५, ५०६

'छन्दःपरिमल' ६५

'छन्दःप्रभाकर' २९९, ३०४, ३०९,
३१०, ३१५, ३७९, ४०३, ४११,
४५३, ५४९, ५५०, ५५१, ६०२

'छन्दःशास्त्र' ३, १४, २०, २१,
४९, ५३, ६४, ६६, ६७, ७९,
८९, ९०, ९५, ९७, १०७,
११५, १२८, १३०, १३३, १३७,
१३८, १४१, १४२, १५४, १५६,
१८८, २३०, २३१, २४०, २४४,
२५४, २७५, ३१९, ३२०, ३६५

'छन्दःसारसंग्रह' २२५, २७५

'छन्दःसूत्र' २१, २९९, ३२१, ५६३,
६६९

'छन्दोनुशासन' १३५, १८३, २३८,
२४०, २४१, २४२, २४३, २४४,
२४५, २४९, २५१, २५४, २५७,
२५९, २७२, २७७, २८३, २८७,
३०८, ३२०, ३२५, ३२६, ३५८,
३९५, ३९६

'छन्दोमजरी' ३०, ३१, ३२, ३५,
३६, ३९, ४०, ४२, ६७, ८०,
८९, ९०, १०३, १०७, १४७,
१४९, २६९, ३२०, ३८१, ५५५

'छन्दोरचना' ६१, ७२, ८१, ८५,
१०९, ११८, ११९, १२९, १६३,
१६६, १७२, १९०, २२८, २२९,
४५०, ४५३, ४५४, ४६०, ५५३,
५६६

'छन्दोविचिति' १९

छप्पो अथवा छप्पय* ३३५, ३८७,
५०७

छाया* २४१

'छाया घटकपर' ८८, ८९

छूट २७, २७५

छोटो गानोर* ४८३, ४८५,
४८६

छोटालाल नरभोराम भट्ट ६६९, ६७०

'ज' गण ३२, १०८, १४७, ३०६,
३१४, ३१५, ३२१, ३६९,
३७०, ३७२, ३७३, ३७४,
३८०, ३८९, ४१०, ४११,
४१२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६,
४२७, ४३४. -तेना निषेधनुं
कारण ३७०-७२, चनुक्कल सधि
जातिओ विशे जगण अंगे वे
नियम ३७३, ३७४

जगती* ५७, ७५, ७७, २३२,
२५९ ५७०

जगन्नाथ १६५, ४५९

जगदेव १०२

'जयमंगला' ३३, ३४

जयशंकरभाई ३४९

'ज्योतिरेखा' २४४

जलधरमाला* ११६, ४००

जगदीशतगति* ११६, १९३, २०४
२१६, २१७, २५२, २५३,

૩૮૨, ૩૮૫ - પૃથ્વીનું અપગ
સ્વરૂપ ૨૫૩
'જગહરચરિત' ૩૭૮
જલ્લતરણ * ૩૭૮
જાતિ છદો ૦૬, ૪૯, ૫૦, ૫૧,
૬૪, ૬૫, ૧૨૫, ૧૫૧, ૨૨૮,
૨૯૯, ૩૩૯, ૩૪૧, ૩૪૫, ૩૫૫,
૩૫૬, ૩૫૭, ૩૬૩, ૩૬૬,
૩૬૭, ૩૬૮, ૩૭૧, ૩૭૫, ૩૯૪,
૩૯૬, ૩૯૯, ૪૦૭, ૪૩૦,
૪૫૩, ૪૬૬, ૪૭૬, ૪૭૭,
૪૭૮, ૪૮૨, ૪૮૪, ૫૦૯,
૫૧૦, ૫૧૬, ૫૨૧, ૫૩૫,
૫૫૧, ૫૫૩, ૫૫૮, ૫૫૯,
૫૬૦, ૫૭૨, ૫૭૭, ૫૭૮,
૫૭૯, ૫૯૫, ૫૯૭, ૬૨૬,
૬૬૧, ૬૭૩, ૬૭૮, ૬૮૨
જાતિ-વિ વૃત્ત ૪૮, ૪૯,
જાતિ છદની સજા ૩૦૫-૬
જાતિ છદોમા મતિ-એકા ભગો
માત્ર ૩૬૬
જિહ્વામૂલીય ૨૨, ૨૩, ૪૧
જિહ્વા ૫૧૮
જીવરામ અજરામર મોર ૩૦૧
જૂનું ગુજરાતી સાહિત્ય ૫૭૭
જેકરી છદ * ૩૦૮, ૩૬૩, ૩૬૪,
૩૮૦, ૩૮૩, ૩૯૫
'જૈન ઇતિગૂર્જરકાવ્યસચય' ૩૯૨,
૩૯૩
'જૈન ગુર્જરકવિઓ' ૫૯૭
'જ્ઞાનપંચમીકથા' ૪૨૭
જ્ઞાનેશ્વર ૫૬૯, ૫૭૦
'જ્ઞાનેશ્વરી' ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨
ચ-૪૫

સહ* ૪૭૯
સહસ્રલટ* ૫૦૬
સહમુગટ* ૪૮૭
સહસ્રપત* ૪૭૮, ૪૭૯
સવેરી, ડી. વ. કુળલાર મો ૫૧૦,
૫૧૨, ૫૩૬
શૂળના * ૧૧૩, ૩૨૬, ૩૬૪, ૩૬૬,
૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૮, ૪૬૩, ૪૭૧,
૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૬૭૪
લગાત્મક શૂળના ૪૭૧
ટેક કે ધ્રુવ ૫૧૪, ૫૮૦
ટેનિસન ૬૬૬
'ઠ' ગણ ૧૦૭
ઠાકોર, પ્રો. વઠ્ઠાં રામ ક. ૮, ૧૫૫,
૧૬૬, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧,
૧૭૯, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭,
૧૯૧, ૧૯૬, ૨૩૭, ૨૫૭, ૨૬૧,
૨૬૨, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬,
૨૭૪, ૨૭૭, ધી ૨૮૧, ૨૮૩,
૨૯૮, ૩૫૪, ૪૨૯, ૪૩૨, ૪૩૩,
૪૩૮, ૪૩૯, ૫૨૦, ૬૬૫,
૬૬૬, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૮,
૬૭૯, ૬૮૧, ૬૮૨
'ઢ' ગણ ૧૦૮
ઢાહ્યાભાઈ ધોળશાની ૫૨૦
ઢિંગલ ૪૧૩, ૪૭૭, ૪૮૨, ૪૮૮,
૪૯૦, ૪૯૭, ૫૫૩, ૬૦૦, -ના
છદો અને જાતિ છદો માયેનો
તેમનો સવય ૪૭૭ - ૫૦૯
-ની લાસિયત ૪૭૮ ચતુષ્કલ
રચનાઓ ૪૯૧ ત્રિકલ રચનાઓ
૪૯૬ સપ્તકલ રચનાઓ ૪૯૯-

५०६ कुंडलिया रंगनाओ ५०६

मंमामेळ प्रार ५०८ — नी

विनोयताओ ५१०

डोलन ६६७ — घंती ६६७, ६६८

(जुमो 'ज्येष्ठसंता प्रयत्नो')

डोळरराय मांकड १७०

'ढ' गण १०८

डाळ ४७०, ५७६, ५७७

डालऊलान् ५९७

'ण' गण १०८

'त' गण १०८, १४५

तत* ११६

तलाम १०

तन्वी* ११६

तनुमध्या* ११५

तरलनयन* ११२

तानपूरण ५८५, ५८९, ५९२, ६६०

तामरस* ११२

तादक* ११२

ताल १०१, १०९, २०५, २०६, २०८

२०९, २१६, २१७, २२३,

२२९, २९५, ३०२, ३०४,

३०५, ३०९, ३२३, ३३९,

३४२, ३४४, ३४५, ३४६,

३४८, ३४९, ३५६, ३५७,

३६६, ३६७, ३६८, ३६९,

३७०, ३७३, ३७४, ३७५,

३७७, ३८०, ३८३, ३९८,

४०६, ४०७, ४४७, ४६२,

४६५, ४६६, ४६८, ४७२,

४७३, ४७४, ५५४, ५८२,

६७२, ६७६, ६७८, ६८५ — नी

घर्षा ४६१ — परते वर,

नरसिंहाय २२४ — मात्रा-

मेळना निरूपणमां ताम्भ रंगानो

(क. द. डा.) ३०१ — धी छुटा

पडता मधिओ ३०३ मधिनी

प्रथम मात्राए ३८४-८५ — जप०

३४०, ४५५, ४५६, ४६३,

४६४, ५९५, तेनो दाळदा मधि

माधेनो संबंध ४६३ — दादरो

३४०, ४४३, ४५४, ४५५,

६५५ तालान्त व्यापार ५९१

नितान्त ३४७, ३४८, ३५३

दीपचंदी ० ३४०, ३५०,

३५२, ३५३, ४६७, ५९५,

६२७, ६५० पद्यगंधिताल

३४१ लायणी० ३४०, ३६९

मगीत० ३४१

तिलवा* ११०

तीत्र ९, ४२, ४३, ४४

तुरग छट* ३८०, ३८१

तुलसीदास ४, ७२, ४०६

तुगा* १११

तूक ५१२, ५१६, ५३४ — अन्त

३५७, ३६६, ५१३

तुंवरी* ४१४

तोडक* ४९, ५०, ६८, ११२, ११६

२२६, २९६, ३८१, ३८३,

३८५, ३३६, ५३६, ५३९,

६००, ६०१

तोमर* १११, ४६९

नकूटवध* ५०३

नवकडो* ४८३.

निकल १०८, ३२२, ३२४, ३३०,

३३९, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६,
४४८, ४४९, ४५४, ४६६, ४९५,
४९६, ५२६, ५९५, ६२०, ६२१,
६२२, ६२३, ६२४, ६३५, ६३७
—रचनाओंनुं परंपरागत स्वरूप
३२२—२५ —सधिनी लगात्मक
रचनाओं ४४६—४५५

त्रिताली चौपाई* ५८६, ५८७,
५८९, ६०७, ६०८ (त्रिताली
चौपाई—पट्कल रचना ५८७)

त्रिपदी ६३८

त्रिपदी रचना ४८२

त्रिपाद ६३

त्रिमंगी छंद* ३१७, ३१८, ३९१
४१८, ४१९

त्रिभुवन गौरीशंकर व्यास ६७६

त्रिवेदी, कमळाशंकर प्रा० ३४

त्रिष्टुभ* ५३, ५७, ५८, ५९, ७५,
७७, २२१, २३०, २३२, २९३

त्र्यंबको*—४८२

त्र्यक्षरसंधि ६००, ६०२

‘द’ गण—१०८

दयाराम ३३४, ३८६, ३८७, ४०३,
४०४, ४०७, ४१३, ५११,
५७९, ५९३, ६३७, ६४८, ६४९

‘दयारामकृत काव्यमणिमाला’

३८६, ३८७, ४०३, ४१४

‘दयारामकृत परचूरण कविता’ ४०८

‘दयाराम रमसुधा’ ५८०, ५८३,
५९३, ६१६, ६३४, ६३७, ६४९

दलछंद* ११२, ३७५, ४५९

दलपतराम ४९, ६७, ७३, ८१, ८३,

८६, ८७, ९७, १०८, १०९,
१४१, १४२, १७१, २०६,
२०९, २१०, २११, २१४,
२१५, २१७, २२१, २२४,
३०१, ३०३, ३०४, ३०९,
३१०, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६,
३१७, ३२३, ३२६, ३२९, ३३०,
३३१, ३३२, ३३५, ३३९, ३६१,
३६५, ३६८, ३७१, ३७४, ३७५,
३७७, ३७८, ३८१, ३८५, ३९६,
३९८, ३९९, ४०२, ४१२, ४२३,
४३१, ४३६, ४४३, ४४५, ४४६,
४४७, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०,
४६२, ४६७, ४६९, ४७१, ५२१,
५३१, ५३२, ५४९, ५४२, ५५०,
५५१, ५५४, ६१२, ६५०

‘दलपत काव्य’ ४७, १७१, ३१२,
३३२, ३५९, ३६०, ३७१, ३७२,
३९९, ५५१

‘दलपत पिगळ’ ८१, ८३, ८५, ८६,
८८, ९३, ९४, १०९, ११०,
११५, २०९, २१७, ३०२, ३०७,
३०८, ३०९, ३१०, ३११—
३१९, ३२२, ३२३, ३२४, ३२७,
—३३१, ३३५, ३७४, ३८१,
३८२, ३९७, ४०३, ४४४, ४४६,
४४८, ४५७, ४५९, ४६०, ४६९,
४७१, ४७२, ५१९, ५२२, ५४८,
६०१, ६१२

दवे, प्रो. टी. जे., १३

दशकल ५९५

दशकल सवि ४६०, ६२६, ६५८,
६५९, ६६३

દઢક ૭૦, ૭૫, ૧૧૫, ૬૬૯, ૬૭૦
 દિઢી* ૩૨૪, ૩૨૫, ૪૫૧, ૪૫૨,
 ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૫૭૭, ૫૭૮,
 —ના મેઢનો ચર્ચા ૪૫૧-૫૫
 દોર્ધ ૧૩, ૧૬, ૧૯, ૨૨, ૨૩, ૪૫,
 ૪૬, ૧૮૦, ૫૨૧
 દોપક* ૩૨૭, ૪૫૭, ૪૬૨, ૪૮૯,
 ૪૯૦
 દોપાવિ* ૨૫૪
 દુમિલા છદ* ૧૧૪, ૩૧૮, ૪૧૮,
 ૪૧૯, ૪૩૬
 દુમેલ* ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૮૧, ૪૮૩
 દુવંયા* ૪૦૩
 દૂહો* ૩૧૪, ૩૧૫, ૪૦૭, ૪૦૮,
 ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૨,
 ૫૦૭ —વઢા દોહા ૪૧૪, દૂહો
 અને ચોપાયાનો સવધ-૪૦૭-
 —૯ દૂહો અને જગણ ૪૧૧-૨
 દેવછદ* ૧૧૪
 દેશી કે પદ ૧૨૦, ૩૧૫, ૩૧૭, ૪૪૦,
 ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૮૦, ૫૮૧,
 ૫૮૩, ૫૮૬, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨,
 ૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૬, ૫૯૯, ૬૦૪,
 ૬૦૬, ૬૦૯, ૬૧૦ —નો ઉદ્ભવ
 અને અર્થ ૫૭૬, દેશી પદો
 અને જાતિ છદો વચ્ચેનો ભેદ
 ૫૭૭ —નું વિશેષ લક્ષણ ૫૯૧
 —સંગીતની અમરનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
 ૫૯૨ —ના સધિઓ શોધવાની
 રીત ૫૯૩, ૫૯૪ સમસલ્ય ૦
 નધિવદ પવિત્રઓનો ૫૯૭
 થી ૬૨૯ ચોપાઈની ૬૦૩
 —ચોપાઈ અને રોઢાની ભગીઓ

૬૦૮ ચોપાયાની દેશીઓ ૬૧૬
 ત્રિકલની ૬૨૦ દોહરાની ૬૧૯
 પ્લવગમની ૬૧૨ પ્લવગમ-રોઢાનું
 મિશ્રણ ૬૧૩ ધ્રુવલ્લહોવાળી
 ૬૧૪ સપ્તકલની ૬૨૬-૨૯
 સવંયાની રચનાઓ ૬૧૩
 અસમસલ્યસધિવદ પવિત્રઓનો ૦
 ૬૩૦ થી ૬૫૩ ત્રિકલ-પટ્કલ
 દેશી ૬૩૫ ત્રિકલપટ્કલ
 ગરવો ૬૩૭ નર્મદની લાવળી
 ૬૪૧ મણિલાલની ૬૪૨
 દેશી-પદમા પટ્કલ રચના ૬૪૮
 દેશી-પદમા સપ્તકલ રચનાઓ
 ૬૫૦-૫૩ દશકલની દેશીઓ
 ૬૫૮-૬૦
 દેશ્ય ૪૬
 દોષવ* ૧૧૨, ૨૨૫, ૩૮૨, ૩૮૪,
 ૫૨૪
 દોહરો* ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૫, ૩૫૮,
 ૩૭૦, ૩૮૧, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬,
 ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૪,
 ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૧, ૪૩૪,
 ૪૩૫, ૪૪૫, ૪૮૭, ૪૯૪, ૪૯૫,
 ૫૦૬, ૫૦૭, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨,
 ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૪૦
 —અને જગણ ૩૧૫, દોહરાનો
 ઉત્તર યતિલ્લહ ૪૧૨; પૂર્વ
 યતિલ્લહ ૪૧૩ દોહરામાથી
 સોરઠો? ૪૧૮ દોહરો:
 પટ્કલમા અને સપ્તકલમા
 ૫૯૦-૯૧
 દોહાલ* ૫૦૭
 દાલા (વઢી) ૪૭૮

- द्विकल १०८
 द्विदल १४० ३१६
 द्विपदी ४२१, ४२२
 द्विपाद ६३
 द्रुत ८, २७८, ३४३
 द्रुततर ३६
 द्रुतमध्या* ११५
 द्रुतविलंबित* ८७, ८८, २१३, २१८,
 २१९, २२४, २२६, २४८, २४९,
 २६४, २६८, २६९, २९२
 द्वितीयकी संधि ४४४
 द्व्यक्षरसंधि ५५५, ५६४
 घमाल* ५०१
 घातु ९६
 घोरौ ५९२
 'धीरानी काफीओ' ६५२
 'धूम्रसेर' १५३
 घृति* ७५, ५७०
 घृतश्री* (अथवा पंचकावली । सरसी)
 १९५, २५०, २५३
 'घोळ पदसागर' ६३६, ६४७
 ध्रुव ३४६, ५१४, ५८०, ५८१, ५८३,
 ५८५, ६१९ — खड ५८३,
 ५८४, ६०५, ६१९, ६२९
 ध्रुव, केशवनाल ह २२, २३, ५०,
 ५४, ५६, ५७, ५९, ६१, ६२,
 ६७, ६९ ७०, ७१, ७२,
 ८५, ८९, ९२, ९३, १११,
 १३९, १६२, १९१, १९३, १९४,
 १९५, १९७, १९९, २००, २०३,
 २०५, २०६, २०९, २१०, २११,
 २१२, २१३, २१४, २१५, २१६,
 २१७, २२०, २२४, २२६, २४७,
 २४८, २४९, २५०, २५२, २५३,
 २५४, २५५, २६४, २९६, ३०३,
 ३०५, ३११, ३२४, ३२५, ३५७,
 ३५८, ३६८, ३७७, ३७८, ३८३,
 ३८४, ३९१, ३९९, ४४२, ४५१,
 ४५८, ४६२, ४७२, ५५०, ५५१,
 ५५५, ५५७, ५५८, ६६६, ६८४,
 ६८५, ६८७, ६८८
 ध्रुवा ४१, १२५
 ध्वनित* ४००
 'न' गण-१४५, ४८७
 नगस्वरूपिणी अथवा प्रमाणिका* १११,
 ४४६
 नज्ञोर ५२२
 नयुराम सुन्दरजी ९२
 'नयसुन्दररास' ३९३
 नरसिंह ३२७, ५९८, ६०९, ६२७,
 ६३२, ६४७, ६७२
 'नरसिंह महेताकृत काव्यसग्रह' ३२७,
 ५९८, ६१०, ६२७, ६३३,
 ६४८, ६७२, ६७३
 नरसिंहराव १८३, १८४, १८९, २२२,
 २२४, २३३, २३४, २६६, २७६,
 २७८, २९६, २९८, ३२५, ३२८,
 ३९९, ४२३, ४२४, ४२५, ४२८,
 ४२९, ४३०, ४३३, ४३४, ४३५,
 ४४०, ४४१, ४५१, ४५२, ४५४,
 ४५५, ४६८, ४९३, ५६८, ५६९,
 ५७०, ५७३, ५८७, ५८९, ५९०
 नकुंठक* १३५, १३६
 नदंठक* १६९, ७०, ७१, ९०, ९४,
 १३४, १३५, १३६, १३७, १६२,
 १३७, १६२, १६३, १७२, १९०,

२१९, २२२, २४९, २५०, २५१,
 २५२, २५३, २५४, २९२
 नमंदाशकर ३२८, ४००, ४५०,
 ८६८, ५६८, ६४१, ६४३, ६५०,
 ६६३, ६६५, ६७४
 'नमंभवित्ता' ३९२, ४५०, ५६८,
 ६४२, ६४३, ६४४, ६७४
 'नमं पिंगल' ३२४
 नलिनी अथवा अनरावलि* ११३
 'नलिनीपराग' २५६
 नवमारिणी* ११६, १८९, ३८२, ३८४
 नयलराम ६४६, ६६५, ६७०, ६८४
 'नळाख्यान' ६१९
 'नदवन्नीशी' ४१२
 'नागानद' १६९, २५७, ४२५, ४२९,
 ४३७, ४५५
 नाराच* ११३, ४४७
 नाराचव* ११७, ६६९
 नारायण भट्ट २२, २३, २४, २८,
 २९, ३०, ३५, ३६, ३९, ४०,
 ९७, १०२, १२८, १३८, १४७,
 १५०, २३१, ३२१, ५६०, ६६९
 निवद्ध ६७, १२२
 निर्वल्ल ४४
 निशा* ७०
 निशाणी* ४९१ शुद्ध निशाणी ४९२
 निशाणी-नारवत ४९२ गद्धर०
 ४९२ क्षोणर० ४९४ दुमिला०
 ४९५ पंटी० ४९३ माफ०
 ४९४ रूपमाला० ४९४ मार०
 ४९५ मोहणी० ४९४ गिह-
 चली० ५०६ सिरखुली०
 ४९३

निशिपाळ* ११३
 'निशीय' ९०, १७३, २३५, २६८,
 २७०
 नीरातिक्* २५९
 नूतन के रमणीयक* २४८
 'नूपुरझवार' २२२, ३५३, ४९३
 नृत्य २७४
 नैमायिको २९४
 'प' गण-१०७
 पटवर्धन ६१, ७२, ८१, ८५, ११८,
 ११९, १२९, १७२, २२८, २२९,
 ४५०, ४५३, ४५९, ४६०, ५५२
 पठन १४, ११७, ११८, १५५, १६४,
 १६५, १६८, १६९, १८३,
 १९१, २१८, २१९, २२२,
 २२३, २२४, २३३, २३९,
 २४०, २४३, ३५४, ३६६, ३९६,
 ३९९, ४४७, ४६८, ४९१, ५०९,
 ५१०, ५२३, ५६४, ५६५, ५७३,
 ५८६ - अने गान १२०
 पडघमी* ११३, ४५९
 पणव* ११५, १८८, ३८२, ३८४
 पत्नील १५४, २३५, ५१९
 पय्या* १४४, १४५, १४७, २१६,
 २४७
 पय्याववन* १८८, १५०
 पद के देनी ४४०, ५७४, ५७६, ५७७,
 ५८०, ५८१, ५९२, ५९३,
 (जुओ देसी ये पद)
 पदवध ११२
 पद्धति के पद्धरी* ३०८, ३६९, ३७०,
 ३७२, ३७५, ३७६, ३७८, ३८४
 पद्धति - हिन्दीमार्थी दल्पतरामे

लीवेलो ३७४ पद्धरीना तालनी
व्यवस्था ३७७
पद्य* २४०
पद्मावती* ३१६, ३१७, ३६६, ४१८,
४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४९२,
पद्य ३, ६, ६४, ९६, १२०, १२२,
१२३
पद्यछन्द* ६६
पद्यछन्दना प्रकार विविध पिगल-
वारोना मतव्यो-६६, ६७
पद्यभार २०१, २०४, २०५, २१०,
२१६, २२३, ३४०, ३४५,
त्रण पिगलकारोना मतनी चर्चा
२०६-२१७
पद्यरचना ३, ११९, ३४४, ३४५,
३४८, ३४९, ३६९, ५७६, ५८०
'पद्यरचनानी ऐति० आलोचना'
३३, ५४, ५५, ५७, ५८, ६२,
६७, ६८, ७०, ९३, १९१, १९५,
१९९, २००, २०३, २०५, २०६,
२१०, २१६, २२०, २२७, २५५,
२५८, ३६८, ३७८ ३९१, ३९२,
४४२, ६६६
'पद्यरचनाना प्रकार' १९१, १९२,
१९९, २००, २०३, २०४, २०७,
२१०, २१६, २२६, ३२४, ५५५
'पनषट' १७०, १७२, २३६, २७०
पयार* ५५४
'पराक्रमनी प्रसादी' ८८
परिवृत्ति १४, ४९
परपरित झूलणा* ६७७
परपरित समानिवा के प्रमाणिका*
६७७

परपरित हरिगीत* ६७७
'पराशर स्मृति' १४६, १४७
पवाडु* ४०३
पवित्रा* १११
पवित्र ५
पखालो* ४८५, ४८६
पचकल (-रचना) १०७, ३३९, ४४३,
४५५, ४६१, ४९८, ६२६, ६५८
-रचनानु परपरागत स्वरूप
३२५-३२८ पचकल बीजना
त्रण जाति सधियो-४५६;
पचकल सधियोना भिन्न भिन्न
स्वरूपोना लगात्मक सधिना
आवार्तनवाळा छंदो ४५८-६०
पडित, ओंकारनाथ ५७६
पडित घाडीलाल ३४९
पचकावली* १९५, २५०, २५३,
(जुओ धृतथी)
पचचामर* २२६, २९६
'पचदड' ४१२
पचाछद* ३३२, ३३३
पचाक्षरी* ४६९
पाठ ४
पाठ्य १२१, १२२, २९७, ३५४
-विशे भरत १२३ -वृत्त
२०५, २९६
पाठगत* ४८८
पाणिनी १९, २०, २१
पाद १२७, १५३, २३०
पादपूति १८६
पादान्त (लघु-गुरु) १२, २०, २३,
२४, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३५, ३९, ४१, ५४, ५७

‘पारका जप्यां’ १५३

पालवणी* ४७८

पावक* १११

‘पाखडी’ १५४, २३६

पिंगल ३, ४, ७, ११, १२, १३, १४,

१५, १६, १९, ३२, ४६, ५१,

५४, १०२, १३१, १४१, १४७,

१५४, १८८, १९०, २२०,

३६९, ३७०, ५७३, ५९६

—नो विषय ५२

‘पिंगलसूत्र’ २८

पुट* १२५, २२०

पुष्पिताग्रा* ८९, २१३, २१९, २४४,

२४५

पूर्व कडी, पूर्ण कडी ५१३

‘पूर्वालिप’ ६, १०, ११, १३, २६,

८४, ८७, १४४, १७३, १८२,

३५९, ३६०, ४३७, ४५५, ६४५

पृथ्वी* ८९, ९४, १६२, १६३, १७०,

१७२, १८६, १९३, १९७, १९८,

२०९, २१९, २२०, २२१, २२४,

२२९, २४७, २४८, २५३,

२७५, २८०, २८१, २८२, २९२,

२९३, २९६, ६७९, ६८१, ६८२,

६८३, ६९० (जुओ, ‘ल्लैकवसंना

प्रयत्नो’) अम्यस्त* १८७

—गाथा* २७६, —तिलक*

२६१, २६२, २६३

पृथ्वीपर ४३५

‘पृथ्वीराजराता’ ३७५, ३७६

पोष ६६६

प्रकृति* ७५

प्रगाथ* ६२, २३०

प्रतिष्ठा* ७४, ५७०

प्रतिभा ७

‘प्रतिज्ञायौगन्धरायण’ १२९

प्रत्यय ४३

प्रबंध १०४

प्रमदक* २५१

प्रभावती* ९३, १०३, २०९

प्रभृति* ६०२

प्रमदा* ६९, २१६

प्रमाणी* ११५

प्रमाणिका अथवा नगस्वरूपिणी*

१११, १४२, ४४६, ४४७,

४६३

प्रमिताक्षरा* ८६, १२५, २१२, २१८,

२१९, २२४, २२६, २४७, २४८,

२६७, २९२

‘प्रवास पुष्पाजलि’ ७३, ९२

प्रवाही छंद ६६३, ६६६

प्रवाही हरिगीत* ६७६

प्रहरणकलिता* ११६, ३८२, ३८५

प्रहृषिणी* ९२, ९३, ९५, १००, १०३,

१६०, १६१, १६४, १९४, २१६,

२१७, २१९, २२२, २६४, २७१,

२९२, २९६

प्रहास के गरवत* ४९८

प्राकृत ८, १०, ४१, ४३, ४४, ४५,

४६, १२२, २३२, २७७

‘प्राकृत पंगल’ ४५, ६७, १०७,

१०८, २७६, २८३, २९९, ३५८,

४०२, ४१०, ४१६, ४१७, ४२१,

४२२, ४२४, ४२५, ४३२

प्राचीन गुजराती ५७४

‘प्राचीन गुजराती’ वाक्य ३९२

‘प्राचीन गुजराती छंदो’ ३३८, ३९०,
३९६, ५७६

‘प्राचीन गुर्जर काव्यसंग्रह’ ३८६

‘प्राचीना’ १५४, २५८, २७०, २७१,
२७२, २७४, २८९

प्रास १५९, १८२, ३०६, ३५५, ३५६,
३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१,
३६२, ३९१, ४३७, ४३८, ४३९,
४७९, ५०३, ५१३, ५१६, ५५८,
५७१, ५७३, ५९२, ६१५, ६८२
—प्रासामास ३६१ —प्रास
साकळी ३९१, ३९२ प्रासनु
प्रयोजन ३५७ सस्कृत वृत्तोमा,
प्रासना प्रकार ३५७ ८ प्रास
अने यमक ३५९ प्रासना
उदा० ३५९-६२

प्रिय* ११०, ४६९

प्रियवदा* ८६, २१२, २१९, २६०,
२६७, २८२

प्रेमानंद ४११, ५७६, ५८१, ५९
५९१, ५९३, ६२६, ६४७

‘प्रेमानंदना मास’ ४५८

प्रौढ* ४९९, ५००

प्लवगम* १८६, १९६, ३११, ३१२,
३६७, ३६८, ३८६, ३८७, ३९५,
३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४०४,
४०५, ४३६, ४८५, ४९३, ५९२,
६१२, ६१३, ६१७, ६१९
प्लवगम-पठननी चर्चा ४४०-४४२

प्लुत (-ति) १४, १५, १९, २२, २४,
२६, २२९, ३२५, ३४८, ३५२,
३६४, ३९६, ३९८, ३९९, ४०६,
४१४, ४१६, ४२०, ४३९, ४४०,

४४१, ४४८, ४५२, ४५४, ५०९,
५५५, ५५७, ५५८, ५६१, ५७३,
५७७, ५७८, ५७९, ५८७, ६१३,
६४५

फडलुन् ५१७, ५१८, ५१९

फाईलातुन् ५१७, ५१८, ५१९

फाईलुन् ५१७, ५१८, ५१९

फाग के फागु ३९२, ३९३, ३९४,
३९५

फारसी छंदो २९४, ५१३, ५१७,
५१८, ५२२, ५३५, ५४५,
—पिंगळ ५१४, ५१९, ५४६, तेना
मेळना अम्मास माटे उपस्थित
घता प्रश्नो ५४६-५४७
—भाषा ५४६ —साहित्य ५१०

‘फावंसविरह’ ५५०

‘फावंसविलास’ ५५१

फुळुआत ५१७, ५१८

बडो साणौर* ४९६, ४९७

बन्नीसीरचना ४१९, ४२०, ४२२, ४८३

बळुआ ५६, ५७, ६७, १०४

बवें ६१, ११९, १९७, १९८, २००,
२०४, २०५, २०६, २०७,
२०८, २१० थी २१५, २१७,
२२१, २२२, २२३, २६५, २९६,
२९७, ३०१, ३०७, ३२५, ३४०,
३६९, ३७९, ३९७, ४०५, ४०६,
४४२, ४४३, ४४९, ४५०, ४५४,
४५५, ४७२, ६४६

बसीत* ५३२

बगाळी ५५४

(सद्) बाबुराव ४६८

ચાલાશંકર ૫૧૧, ૫૧૪, ૫૨૧,
 ૫૨૨, ૫૩૬
 વિન્દુ* ૧૧૧
 વિમ્બા અયવા લલિતતિલ્લા* ૧૧૧
 'બુદ્ધચરિત' ૪૫૨, ૫૬૮, ૫૬૯,
 ૫૭૩, ૫૮૭
 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ૫૯૮
 બૃહતી* ૭૫
 'બૃહત્ કાવ્યદોહન' ૫૧, ૩૩૫, ૩૩૬,
 ૩૮૮, ૪૦૧, ૫૮૧, ૫૮૩, ૫૮૪,
 ૫૯૨, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૩,
 ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૯,
 ૬૧૦, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૮,
 ૬૧૨, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫,
 ૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૮
 'વે નઢાહ્યાન' ૬૧૧
 ચેત ૫૧૨, ૫૧૮ (જુજો કડી)
 'ઘ્લેન્કવર્સ' * ૬૬૩, ૬૭૧, ૬૮૦,
 ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૭
 અગ્રેજી ઘ્લેન્કવર્સની વ્યાખ્યા અને
 સ્વરૂપ ૬૬૪ ગુજરાતી ઘ્લેન્ક-
 વર્સના લક્ષણો ૬૬૫ ઘ્લેન્કવર્સના
 ગુજરાતી પર્વાયો ૬૬૬ ઘ્લેન્કવર્સ-
 ના જુદા જુદા પ્રયત્નો • ઢોલન
 શૈલી (અપદ્યાગદ્ય) ૬૬૬ ૬૭,
 ૬૮ મસ્તૂત પિંગલના દહકો ૬૬૯,
 ૭૦ રામ છદ ૬૭૦ - ૬૭૪;
 સવરદારના યાપાનો અસ્વીકાર:
 ૬૭૧-૭૪ મટાવ છદ ૬૭૪ -
 ૬૭૬ તેના ઉપયાંગો ૬૭૪, ૭૫
 ગુલચકી અને પ્રવાહી હરિગીત
 ૬૭૬, ૬૭૭ અનુપ્ત ૬૭૮ પ્રવાહી
 અનુપ્તનું મયસ્થાન ૬૭૮;
 માટપોષિત સઘન ગચરચના

માટે એની અસમર્થતા ૬૮૩
 પૃથ્વી ૬૭૯ સવરદારનો યાપો
 ૬૭૯-૮૧ ઘ્લેન્કવર્સનું પૂરેપૂરું
 કામ આપી શકવાની અસમર્થતા
 ૬૮૧-૮૨. 'અપિક' મા ચાલે,
 નાટકમાં નહીં ૬૮૨ વનવેલી:
 નાટકની ઉક્તિઓ માટે સમર્થ
 ૬૮૪-૮૭; સવરદારનો યાપો
 ૬૮૪ ૮૫ 'મહાછદ'
 (સવરદારનો) ૬૮૭ - ૮૯
 - વનવેલી જેટલો કાર્યકર નીચડી
 શકે નહીં ૬૮૯ અનુપ્તપને મોટું
 ક્ષેત્ર; વમતતિલ્લાને પળ તક;
 મિથ્યોપજાતિની શક્યતા ૬૯૦

બોટાદકર ૯૦

'મક્તિજ્ઞાનના પદો' ૪૬૨

'મ'ગળ-૧૪૫

'મગવદજ્જુકીય' ૩૨૦

'મગવદપિંગલ' ૩૦૧

'મગવાનની લીલા' ૧૭૦, ૧૮૬

મટ્ટ, રાઝારામ ૧૬૯

મટ્ટિ ૩૧, ૩૪, ૩૫, ૨૫૨, ૨૬૦

'મટ્ટિવાલ્ય' ૩૩, ૩૪, ૨૫૨, ૨૬૧

'મળપાર' ૮૩, ૮૯, ૧૬૭, ૧૬૯,

૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૮૬, ૧૮૫,

૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૧, ૧૯૭,

૨૩૫, ૨૩૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૩,

૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૮, ૨૭૯, ૪૩૩,

૪૩૯, ૬૪૦, ૬૭૭

મદ્રિષ્ટાટ* ૧૩૨, ૨૪૫

મદ્રિષ્ટા* ૨૪૫

મરત ૩૩, ૩૪, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૭,

૧૨૩, ૩૮૧,

‘भरतनाट्यशास्त्र’ २०, २९, ७५,
७६, ९३, १०१, १०३, ११९,
१२०, १२२, १२५, १३९,
१५५, १५६, १५८, १८०, २२०,
२५९, २६०, २९५, ३४१,
३५४, ३८१, ३८२, ५७४

‘भरतेश्वरबाहुवलिरास’ ३३८

‘भर्तृहरिशतक’ ९०

भधभूति ९०, १६५

भंवर गुंजार* ५०१

भाख* ५००, ५०१

भाखरी* ५०४, ५०५

‘भागवत’ ९०, २३३, २३४, २८३,
४५०

‘भागवत दशमस्कंध’ २२९, २७६

‘भागवतशास्त्र’ ६४

भातखंडे ३४६, ३५४

‘भामिनीविलास’ १६६

भारवि १३९, १४७, २५३

भारव्यवस्था २८१

भाराक्रान्ता* २४०

भात्र २७४, २७५

भाषा १३, १५, १६

भास ८३, १२९

भीष्माचार्य ५६९, ५७१

भुजंगप्रयात* २९६

भुजंगशिशुसूता* ११५

भुजंगी* ११२, २७०, २७१, ४५८,
४५९, ४६१, ५१९, ६२६, ६७०,

भूयणा* २८७

भृङ्गावर्तनी* ४५३

भोगीलाल सांडेसरा ११, २८४

‘भोजाभगतना चावला’ ६२३

भोळानाय साराभाई ४५१, ५५५

भ्रमर* ४१०

भ्रमरपद* १३५, १३७

भ्रमर विलसिता* ४९, ६९, ११६,
३८२, ३८३, ३८४

भ्रमरावळी* ११३, ६८७ (जुओ
नलिनी)

भक्ररन्दिका* २४०

‘भ’ गण १४८

भगनभाई चतुरभाई पटेल ४२३, ४२९

भड्डाकर नागर ६००

भणिकल्पलता* १३४

भणिगुणनिकर* ११६, १८९

भणिवंध* १११

भणिलाल नमुभाई ४२८, ४२९,
५११, ५१५, ५१६, ५२१,
६४२, ६७४, ६७५

भतगयन्द* ११४, ४३६, ६०२ (जुओ
इन्द्रविजय)

भतमयूर अथवा माया* ११२, ११६,
४००

भत्ता* ११५

भत्ताश्रीडा* ११६

भत्तेभविश्रीडित* २८३

भदनललिता* २४१

भदनावतार के कामिनीमोहन* ३२५,
३३३, ३३४, ३६४, ४५५, ४९८,
५०६

भदलेखा* १११

भदिरा* ११३, ६०१, ६०२

भघु* ११०

भघुभार* ३१०

मध्य ३४३

मध्यसामा* ६९, १९४, २१६, २१७,

मध्यमा छद* ५७०

मध्यलघुपचव* ५९

मध्या* ७४

मनहर (कवित)* ३६१, ५४८, ५५२

५६१, ५६४, ५६६, ५६७, ५६८,

५७३, ५८६, ५८९, ६०३,

६८४, ६८६, ६८७, ६८८, ६९०

—नू स्वरूप ५० तेनु परपरा-

गत लक्षण ५४९ ५१ तेनी

उत्थापनिका ५५३

मनहरराम ६७२

मफ्चलातु ५१७, ५१८

मफाईलुन् २९४, ५१७, ५१८, ५१९

मयूरसारिणी* ११५

मरदुष्टा छद* ३१७, ४१८, ४१९, ४८७

मराठी ४५०, ५६६

'मराठी छद' ५६७, ५६९, ५७०,

५७२

मराठी विंगल ५५२, ५६८

मराठी साहित्य ४५१

महिलका* १११, ११४

महिलनाय ३३, ३४, ३७, ३८, ३९,

११७, २६१, ६६९

महानायक ६८४

महाछद ६८७, ६९० (जुमो 'मन्त्र')

वर्ग' ना प्रयत्नो)

'महापुराण' ३७८, ३८९, ३९०,

४१७ धी ४२२, ४४८

'महामारत' १५४

महामार्त्तिका* ११७

महामार्त्तिनी* ६६९

महालक्ष्मी* १११

महासङ्घरा* २८३

'महिम्नस्तव' १६५, १६६

महीदीप* ३२३, ४४४, ४४५, ४४६,

५७८, ६२०

मजुभाषिणी* ८४, ८५, १४०, २१२,

२१९, २२४, २२६, २५२,

२५४, २६७, २६८, २९२

मद ४२

मदर* ११०

मदानाला* ७४, ९१, ९४, ९५,

१००, १०१, १६०, १६१,

१६५, १६७, १६८, १७०, १७३,

१७४, १७५, १७६, १७७,

१८५, १९४, १९८, २०१,

२१४, २१६, २२२, २२४,

२३४, २३५, २३६, २३८,

२३९, २४०, २४१, २४२, २४३,

२४६, २५६, २९२, २९६,

६७९, ६९०

माणघनबुंठि* १३५, १३६, १३७

माघ ३६, ३९, ८५, १३९, १९५,

२५०, २५३

माणयतात्रीड* १११

माणेव, बरसानदास ४१५

माना ३, ५, ६, ७, ३४३, ३८८,

३४८, ३५१, ३५२, ४६७, ५५९

—अक्षर ३५२, —गण २९९

—बद्ध ४५४ —गणि ३०३

—काल माना ३४१, ३४२, ३४५,

३८६, ३५२ काल माना ३४३,

३५२

मावागर्भ ५०, १३४, १३५ —वृण

१२७

मात्रागणछंद ६६

मात्रामेळ १३, १४, १५, २६, ४८,
४९, ५०, ७१, ११५, १२९,
१६३, १८८, १८९, १९०, १९३,
१९५, १९९, २०२, २२६,
२९४, ३३९, ३५३, ५१८, ५२०,
५९३, ५९७, ५९९, ६२४, ६८९
—नी लगात्मक जाति ४९, ५०,
६८, ६९ महत्त्वना मात्रामेळी
लगात्मक छंदो ११५—११७;
मात्रा छंदोना मिश्रणोथी वनेला
नवा छंदो ३३०—३८

मात्रा छंद (वर्ण छंद)* १६, ६५, ६६

माधुर्य ४, ५

‘मारा सॉनेट’ २६२, २८०, २८३

‘मारी हकीकत’ ६६५

मार्ग १२०, ५७४, ५७५, ५७६

‘मार्गप्रभाकर’ ५६९

मालती* ११०

‘मालतीमाधव’ ७०, १६५

माला* ११६, १८९

मालिनी* ७८, ९२, ९५, १००, १६०,

१६१, १६२, १६५, १६७,

१६८, १७७, १९८, २१५, २१६,

२४१, २६६, २९२, २९६, ६७९

माल्यभारा (माल्यभारिणी)* ८८,

८९, २०७, २१९, २२१, २६१

माळा अथवा सृणि* ११३

मांडव्य १०२

मिल्टन ६६६

मिश्ररचना ४३६

मिश्रोजाति* २९१, ५६५, ६९०

मिसरा* ५१२

मीरांबाई ५८५, ५८६

मुक्तक १०४, १५३, १५४, १६५

मुक्तधारा* ५०८, ५०९, ५५३

मुक्तागृह* ४९८

मुज्तस्* ५३३

मुझारिम् ५३२ —छंद* ५३३

—अरव* ५३३

मुतकारिक* ५२५

मुतकारिव* ५१९, ५२२, ५२३,

५२४, ५२५ —अलम ५२४

—मकसूर ५२२

मुतदारिक* ५१९, ५२५, ५२६

मुतफाईलुन् ५१७, ५१८, ५१९

मुद्रक* २५४

‘मुद्राराक्षस’ ९२, ९३

मुनिशेखर के गीतक* १३१, ४७१,

४७२, ५२१, ५३२

मुन्सरिह* ५३३

मुफाअलतुन् ५१७, ५१८, ५१९

* मुशायरा ५१०, ५११

मुसद्दम* ५१६, ५१७

मुस्तफईलुन् ५१७, ५१९

मूळशंकर हरिनंद मूळणी ३४९

‘मूच्छकटिक’ ८१, १२९, १३०,

४३५

मृदग अथवा अहिमणि* २५७,

२६६

मेघ छंद* ६४६, ६७९

‘मेघदूत’ २१, २७, २७७, ६७९

मेघाणी, शबेरचंद ४०३, ६४६

मेळ ३, ६, ६८, ७२, १४२, १५१,

१९३, १९५, १९९, २२६, २२७,

२३०, २३३, २३६, २३७, २४४,

૨૪૫, ૨૪૬, ૨૫૧, ૨૮૯, ૨૯૪,
૩૩૯, ૩૬૭, ૩૭૦, ૩૭૩, ૩૭૪,
૩૭૫, ૩૯૮, ૪૩૦, ૩૪૩, ૪૬૫,
૫૩૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮
મધ્યમેલ ૪૧૪, ૪૧૫

મોટક* ૨૨૬, ૩૮૧, ૩૮૪

મોતીદામ* ૧૧૨, ૩૭૧, ૩૭૬,
૩૭૭, ૩૮૨, ૩૮૪, ૪૪૭

મોદક* ૧૧૨, ૩૮૧

મોરોપંત ૫૬૭

મૌલાવજ ઘોસેલા ૨૯૬

ય ૪૪

‘ય’વાર ૫૪

યતિ ૬૦, ૬૮, ૭૩, ૧૦૨, ૧૦૬,
૧૧૭, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૯, ૧૫૭,
૧૫૯, ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૭,
૧૬૮, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૦,
૧૮૬ ૧૮૮ ૧૮૯, ૧૯૦ થી
૧૯૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૩૭, ૨૪૪,
૨૫૧, ૨૬૩, ૩૧૩, ૩૨૧, ૩૬૪,
૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૮, ૩૮૬, ૩૮૭,
૩૯૬, ૩૯૯, ૪૦૩, ૪૩૦, ૪૪૨,
૪૫૦, ૪૫૩, ૪૬૭, ૫૪૭,
૫૪૯, ૫૫૦ યતિપૂર્વ અક્ષરનુ
ગુરુત્વ ૧૮૮-૧૯૧ યતિની
આવશ્યકતા-બે હ. ધ્રુવના
મતની ચર્ચા ૧૯૨-૯૫ એમની
રૂપિત યતિચર્ચાના બે કારણો
૧૯૫-૯૬ પ્રો. ઠાકોરલા
મતની ચર્ચા ૧૯૬-૯૮ યતિલઢ
૯૧, ૧૬૧, ૧૬૮, ૧૮૨,
૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮,
૨૩૦, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦,

૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૪૭,
૨૫૬, ૨૭૮ યતિભગ ૯૮, ૧૦૪,
૧૫૧, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨,
૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯,
૧૮૦, ૧૮૧, ૧૯૮, ૨૪૪, ૪૮૨

-ચરણાતે વપાતા શબ્દપ્રત્યય
૧૬૯-૭૦ -મધ્ય યતિના
સ્થાને યતિભગના દૃષ્ટાન્તો ૧૭૧,
૧૭૨-૭૫ યતિભગની નિર્વાહ્યતા
અને અનિર્વાહ્યતા ૧૭૫-૧૮૧
-અદોષ અને સદોષ ૧૦૦-૧૦૬
યતિના અર્ચની ચર્ચા ૧૫૭
ચરણાન્ત યતિ ૭૩, ૭૪, ૧૦૧,
૧૬૦, ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૯૧, ૧૯૩
ચરણાન્ત વિલબનયતિ છદનુ જ
અગ ૧૫૯ દૃઢયતિ ૧૯૭
મધ્ય યતિ ૭૩, ૯૯, ૧૬૧,
૧૬૮, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૬,
૧૮૭, ૧૮૮, ૨૩૦, ૨૩૭-
૨૪૩, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૫૬, ૨૭૮
મધ્યયતિ છદનુ જ અગ ૧૬૦
શબ્દાન્ત યતિ ૫૪૭, ૫૮૫
યતિસ્વાતઞ્ય ૬૫૬, ૬૮૦, ૬૮૨
યતિની આવશ્યકતાનુ કારણ
૧૬૦-૧૬૨ યતિ વસત તિલકા,
પૃથ્વી, નર્દટકમા ૧૬૨, ૬૩
હચિરા-પ્રહૃષિણીમા ૧૬૩-૬૪,
શિલ્પરિણીમા ૧૬૪-૬૫ તેના
અભાવનો સુલાસો ૧૬૭, ૬૮

યમક ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૨
-સાકળી ૩૯૧

યવમતી* ૧૧૫

યુક્તપર ૨૪

रू ४२, ४४
 'र' गण १४५
 'रघुनाथरूपक गीतारो' ४१३, ४१४,
 ४७७, ४७८, ४७९, ४८०,
 ४८१-५०८
 'रघुवन' २४, २५, २६, ७०, १०४,
 ११८, १४६, १५८, २९०, ५६०,
 ५६२, ५६३, ५६५, ६६९
 रजस्त* ५१९, ५२०, ५२८-मत्वी*
 ५२८
 'रणपिंगल' ८०, १०८, १३२, १६०,
 २४४, २४६, २५७, २५९, २६८,
 ३२१, ३२२, ३२४, ३३१, ३३२,
 ३३३, ३३६, ३७९, ३८१, ३८३,
 ३९४, ४०२, ४७७, ४७९, ४८१,
 ५०८, ५१८, ५२२, ५३४, ५३५,
 ५३७, ५६८
 रणछोडभाई उदयराम २६५, ५६८
 रत्नकरा* १११
 रत्नेश्वर ३६२
 रथोद्धता* ७६, ७८, ८४, १२५, १५१,
 २०२, २०३, २०६, २११, २१६,
 २१९, २२१, २२५, २२८, २२९,
 २४८, २४९, २५१, २५८,
 २५९, २६७, २८६, २८७, २९२
 विवाधित रथोद्धता २५९, २६०
 रवीफ ५१३, ५१४, ५१६, ५४७
 रमणभाई नीलकण्ठ २७३, ४००,
 ६८४
 रमणीयक* २१६, २४८
 रमल* ५१९, ५२१, ५२९, ५३०
 रमल मकसूर* ५३०
 रमल मज्जून* ५२९, ५३०

रमल मस्कूल* ५३१, ५३३
 रमल महझूफ* ५२९, ५३१
 रवीन्द्रनाथ ५५४
 रस्त १२१
 रसावला* ३८७
 रसावली* ३८६
 'राईनो पर्वत' ८६, ८७
 राग वल्ल्याण* ३५०
 राग केदारो* ३७९
 राग खट* ५८१
 राग गरवी* ६०३, ६०४, ६०६
 राग न्देस* २४
 (सद्) राजवाडे ५६७, ५६९, ५७०,
 ५७१, ५७२, ५७३
 राजाराम रामशकर भट्ट २५७, ४२५,
 ४३७, ४५५, ६४४
 रामछद* ६६९, ६७०, ६७२, ६७३,
 ६७४, ६७६, ६७७ (जुओ
 'ब्लेन्कवर्सना प्रयत्नी')
 रामदयालू ५६७
 रामधनदेव ३२, ३६
 रामधन भट्टाचार्य १८१, ३२०
 रामनारायण ६७५
 'रामायण' तुलसीकृत ४, ४०६
 वाल्मीकिकृत ११९, ५७४
 रामैयो १२६
 रासव ३९५, ३९६
 'रासतरगिणी' (लोचन) ५७४
 रादेरी ५१७
 रवमवनी* ११५
 रुचिरा* ९२, ९३, ९४, १६०, १६३,
 १६४, २१९, २२६, २६४, २७१,
 २९२, ३१३, ३१६, ३१८, ४०२

ग्वाई* ५१६, ५१७
 'रूपचदकुवदरास' ३९३, ४०९
 रूपवध २००
 रूपमाला* १११
 रूपमाली* ११३, ४६९, ४७०
 रपात्मक ६७
 रे ५१
 रोहिणी* २४१
 रोळा अमवा काव्य (जुओ काव्य अमवा
 रोळा) द्विभगी ० ३९१
 लक्ष्मी* २४२
 लगात्मक छंदो ३८१ - जाति छंदो
 ४९, ३८३ - रूपो १३२, १९०
 लग्नगीत ५१
 लघु ३, ५, ६, ७, ८, ९, १०, १२,
 १३, १४, १८, १९, २३, २४,
 २७, ३०, ३९, ४१, ४४, ४५,
 ४६, ११८, १४१, १५१, १६१,
 १६२, १६८, १७७, १८८,
 १९०, १९१, २१८, २३०, २७६,
 २९३, ३४९, ३५२, ३८५, ४१०,
 ५०९, ५२०, ५४८, ५५२, ५६२,
 ५६३, ५६४, ५७७, ५७८, ५८७
 लघुगुरु चर्चा ८ लघुकरणव्यापार
 २८५, २८६, २८८
 लय ३४३
 लयमेळ ७१
 ललना* ११६
 ललित* ११२, १३८, २४०, २६५,
 २६६, ३७९, ४४८, ४४९
 लेना इतर नामो ४४९
 ललितविद्या अथवा विद्या* १११

'ललितविस्तर' २८२
 ललिता* १३९, २५९
 लवगलता* ११४ (जुओ कळाकुशळ)
 लहचाल* ४८६, ५०९, ६००
 लावणी (के चलती)* ४०५, ६४१,
 ६४२, ६४३
 लीला छंद* ११२, ४६०
 लीलावती छंद* ३१६, ३१७, ३६६,
 ४१८, ४१९
 लोवसाहित्य ४१५
 लोचन ५७४
 लोमविलोम २२७
 लौकिक छंदो ४६, ५२, ६६
 'व'कार ५४
 वक्त्र* १४३, १४७, १४८, (जुओ
 अपरवक्त्र)
 वनवेली* ५५०, ६८४, ६८५, ६८६,
 ६८७, ६८८, ६८९, ६९०
 (जुओ 'व्हेन्ववसंना प्रयत्नो')
 वरतनु* १८९, २४४, २४५
 वरयुवती* १३४, १३६
 वरवीर* ३८१, ४१६
 धरमुन्दरी* ७९, ११६
 वर्ण १६
 वर्ण छंद १६, ६५, ६६ (जुओ
 मात्राछन्द)
 वर्णमेळ १६, ५५१
 वर्णवार्गास्वरी* ११४
 वर्णात्मक ६७
 'वसत' २४३, ४२५, ४२६, ४२९
 ४३३
 वसत के नदमुली* २८३

वसंततिलका* ४०, ४१, ४८, ८३,
९४, ११७, १५३, १६२, १६३,
१७२, १९३, २०८, २११,
२१७, २१९, २२१, २२४, २२७,
२३३, २३४, २३६, २३७,
२४९, २५०, २५५, २५८,
२५९, २६६, २६७, २७१,
२८४, २९२, २९३, ६९०
—नी लोमविलोम रचना २२७
—नो विस्तार २५५

‘वसंतविलास’ ३९४
‘वसुधा’ १७३, १८७, २७०, २७३
वस्तु के रङ्गा छंद* ३३७
वंशपत्रकम्* १२५
वंशपत्रपतित अथवा वंशदल* ७०,
७१, १३४, १३५, १३६, २२२,
२५४, २६१
वंशस्थ* ८२, ८३, १५३, २११, २१७,
२१९, २२१, २३०, २३३,
२३६, २६५, २६६, २६७, २९२

वाचयभंगी २७४
वागभिनय २०
वाग्देयकार ५७५, ५७६
वाणिनी* २४९, २५०
वाणी १९
वातोमि* २३०, २५७, २७१, २९२
वाफिर* ५१९, ५२२
वामछंद* ३२३, ३४३
वामन १०५
वार अथवा वारि* ११०
‘वार्षिक व्याख्यानो’ ६६८
वाल्मीकि ११९
विकल्प २९

विकृतगणो ५१८
विकृति* ७५
‘विक्रमोर्वशीय’ १६५, ४२६
विच्छेद १५८, ३५६ —ने माटे
पिंगलनी बे हिकमतो ३५६
विद्युत्माला* ११३, ३८२, ३८४,
५२६
विधि (गब्दालंकार) ४८१
विध्वंकमाला के ग्राही* ५२३, ५२४
विबुधप्रिया* ११७, ४७० (जुमो चर्चरी)
वियोगिनी* ८७, १२७, १२८, १३१,
१३२, १३४, २०७, २१३,
२१९, २२१, २४६, २५०,
२५१, २५५, २६५, २६८,
२६९, २९३, ४३५
विरहांक २८६, २८७
विराज* ५३, ५४, ५५, ५८, ५९, ६०
केवला विराज ५४ द्विपदा
विराज ५४, ५५, ५९
विराट के शुद्ध विराट* २४५
विराम १५७, १५८, २१८, ३६४,
३६६, ५६१ विरामात्मक यति
३६६, ४३०
विलम्बन १५८, १५९, १६०, १८८,
२१९, २२३, ३५७, ३६४,
३६५, ३६६, ४३१, ५६१
विलंबनात्मक यति ३६६, ४३०
विलम्बित ३४३
विलंबितगति (पृथ्वी)* ६८०
विलास* ११०
‘विलासिका’ ३२९, ४०१
विलासिनी* ११६
विशेष अथवा नील* ११३

विश्वविराट* २४५

विषम ७१, ७४, १३२, १३३, १४५,
१४८, -वृत्त १२७, १९०

विरागं १७, १९, २०, २१, २२, २५,
२६, २७, ४१

यिसधि ९७

विस्मिता अथवा मेघविस्फूर्जिता*

- २३८, २४१, २४६

वीप्सा ४९६, ५०४, ५१०

वीरखठ* ४९६

वीरललिता* १३५

'वीरसिंह' ६४३, ६६३

वृत्त* ११६

वृत्त १२, ४९, ५१, ६४, ६५, ७२,

८१, ९५, १०७, ११७, १३२,

१४४, १५१, १५२, १८८, १९३,

२१८, २२५, २३०, २३६

वृत्तीन् लक्षण ७२ वृत्तीन् मेळ

१५१ वृत्तीना स्वरूपनिरूपणनी

पद्धतिर्गो १०७ वृत्तीन् पर-

परागत पठन ११७ वृत्तीना

मिथ्यणो उपजाति-वसत २३३

शालिनी-मदा २३४ शालिनी-

सम्भरा २३४ मदा-सम्भरा

२३५ वसत-मदा २३६ वसत-

सम्भरा २३६ अनुष्टुप-इन्द्रवशा,

वशास्प-शालिनी २३६ शालिनी

-वसत ग्राही २३७ शिखरिणी

-सम्भराना यति खडोनु २३८

शिखरिणी-मदावाताना यति-

खडोनु २३८ सम्भरा-मदा-

त्रान्ताना यति खडोनु २३९

यतिखडोना मिथ्यणोमायी यता

छदो परपराप्राप्त पिगलो प्रमाणे

२४० - २४६ वृत्तविकास,

गुरुवहुल्यो लघुवहुल तरफ २९१

-९३ आपणी वृत्तरचनानो

विलक्षण मेळ २९४ वृत्तने

ताल साथे सवध नयी २९५

अर्वाचीन पिगलकाराना मत-

व्यो २९६ संगीत साथेनु

इच्छामूलक साहचर्य २९७-९८

'वृत्तजातिसमुच्चय' २८८, ४२४

'वृत्तचक्रिका' ५६७

'वृत्तदर्पण' ४५१, ४५२, ५५६, ५५७,

५६६, ५६७, ५६८

'वृत्तरचना' ८४, ८६, २८५, ३६२

'वृत्तरत्नाकर' १६, २३, २४, २८,

२९, ३०, ३५, ४०, ४२, ६७,

७०, ८०, ८९, ९०, ९७, १०७,

१२८, १३४, १३८, १४७,

३२०, ४२६, ५६०, ६६९

'वृत्तवातिन' ४०, ४१, १४९, ५६१

वृत्ता* ११६, १८९, ३८२, ३८३,

३८४, ३८५

वेग ३४३

वेगवती* ११५, ३८३

वेदकाळ २३७

वेदागो १९

वेरालुछद* ३३७, ४३४

वंकुठधामा* ११४

वंतालीय* ५०, ८७, १२७, १२९,

१३१, १३२, १३३, १३४,

१३६, २०७, २२२, २६८, २९३,

४३५, ४३६; तेना स्वरूप-

निर्णयनी चर्चा अन्ने उदाहरणो

१२९-३१

वैदिक छंदो ४६, ५२, ५३, ६४, ६६
 वैश्वदेवी* ९५, १६०, २१४ २२३,
 २५६, २९२
 बैसारी* १३२, २४५, २९३
 व्यंजन ८, ९, २१, २३, २७, ३५९
 स्पर्श व्यंजन ४४ ' संयुक्त
 व्यंजन ९
 व्यंजनांत ८, १८, २१, २२, २४,
 ४५; -स्वर १५०
 व्याकरण १९
 शबदरी* ७५
 शब्दान्त ४१२; -मति ५४७
 शरमा* २२०
 शालोका ५९८
 शंभु* ११३
 'शाईरी' ५१२, ५१३, ५१४,
 ५१५, ५१६, ५१७, ५१९,
 ५२०, ५२१, ५२२, ५२७,
 ५२८, ५२९, ५३२, ५३४,
 ५३५, ५४७
 'शाकुन्तल' १२५, १६५, ४२३,
 ४३३, ६७४
 'शान्तिमुधा' ६७०
 शामल ४८, ८७, ३९१, ४१२, ५८८
 शार्दूलविक्रीडित* ९४, ९५, १०३,
 १०८, १५३, १६०, १६१, १६२,
 १६८, १७२, १७३, १७४, १७७,
 १८७, १९५, २१६, २१९, २२०,
 २२२, २४१, २४३, २५४, २९२,
 २९३
 शालिनी* ६०, ७८, ९०, ९१ ९५,
 १०३, १०८, १०९, १६०, १६२,
 १६८, १७४, १७७, १८३, १९३,

१९८, २१४, २१६, २२३, २३४,
 २३६, २३७, २५६, २५७, २६६,
 २७१, २७३, २७४, २९१, २९२
 अम्यस्त शालिनी* १८३
 शालिसूरी ३६२
 शास्त्र १४
 शास्त्री, वि० ना० ३४
 शाह, अब्दुल लतीफ ४१५
 शिखरिणी* ६, १४, ९४, ९५, १०३,
 १५२, १५३, १६०, १६१, १६४,
 १६५, १६७, १६८, १७३, १७४,
 १७७, १७८, १७९, १८२, १८३,
 १९४, १९८, २०७, २०८, २१५,
 २१६, २२२, २२४, २३८, २३९,
 २४१, २४३, २४६, २९२, २९६,
 ६७९, ६९० खंड शिखरिणी
 १८३, १८४, २२४ शिखरिणीनो
 नवो श्लोकवध १८३ अम्यस्त
 शिखरिणी १८३, १८४
 शिखडिनी* २४३
 'शिशुपालवध' ३८
 शीर्षा* १११
 शुद्ध (अगेय) मय १९१, १९६
 शुद्ध संपोर* ४९७
 शृङ्खलापद्धति २५२
 शोअर ५१२
 'शेकसपियरना नाटको' ६७४
 'शेपना काव्यो' १५३, ४०८
 शेपा* ११०
 शैथिल्य २७
 शैल* ११२, ४५९, ५२२
 शैलशिखा* १३४, १९०
 शोभा छंद* २३८

श्येनी* ११६

‘श्रावणी मेळी’ २४२

श्री* ११०

श्रुतबोध ३०, ७६, ८३, १०७, १४१,
१४२, १४९

श्रुति ३४२

श्रुतिभग २७८

श्लेष ९६, ९७

श्लोक ७२, १४९, १५२, १५३,
१८८, २१८, २३०

श्लोकपक्ति, सवादनु एरुम-१५३

श्लोकबध १८१, २४२, २९८

श्लोकभग १५५, १५९

पदकल (-सधि, -रचना) ४४४,

४५४, ५२६, ५३१, ५७७, ५८१,

५८२, ५८७, ५८९, ५९०, ५९५,

५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०७,

६२१, ६२३, ६२४, ६२५, ६२५,

६३७, ६४८, ६५४, ६५५, ६५६,

६५७, ६६१

पङ्क्त्य स्वर ११९

पोडशी जातिरचना ५९९

पोडशी रचनाओ ३९०, ४७७, ४८३,
५९७, -तेना लगात्मव छदो
३८१-८३

सतखणो* ४८९

सत्यदेव मिथ, पडित ६४

‘सनतकुमारचरित’ ३३७, ३३८

‘सनमनो शोध’ ५१२

सपखरो* ५०८

सप्तबल (-रचना, -सधि) ११५,
३३९, ३५२, ४४३, ४९९, ५१८,

५१९, ५४६ ५९०, ५९१, ६२५,

६२६, ६२७, ६५०, ६५६, ६६१

-रचनानु परपरागत स्वरूप

३२८-३३० सप्तबल रचनाओ

४६७-४६९ सप्तबलनी लगात्मक

रचनाओ ४६९-४७२

सम ७१, १३२, १३३

-समदाविलासिनी* १३५

समनकुंठव* १३५, १३६

सममात्रवादेश २७६, २७७, २७९,

२८०, २८१, २८२, २८४, २८५

समवृत्त ७४, १८७, २४३

समानिवा* ११०, ४४६, ४४८, ५३१

समानो* २८, ३९, ११५

समास ९६

समुद्गी* ११०

सयतिर छदो ७३, -वृत्तो ९०-

९५ (जुओ अनावृत्तसपिवृत्त)

सयतिर वृत्तना नवा श्लोकबध

१८५-१८६

‘सरस्वतीकठाभरण’ ३६, ४२, ४३,

सरस्वतीछदनी चाल ६२८

‘सरस्वतीचन्द्र’ ५२१

सरसी* (पञ्चावली। धृतश्री) १९५,

२५०, २५३

सरीजू* ५३४

सरीजू छद* ५३४

सर्वगामी अयवा अग्रछद* ११४

सर्वैया* ३५६, ४०१, ४०३, ४१२,

४१३, ४१८, ४३६, ४८४,

६०२, ६०३, ६१३ बावीसा

सर्वैया ६०१ छवीसा सर्वैया

४३८ २८सो सर्वैया ४८९ २९सो

सवया ४८४ श्रीगो सर्वयो ४८४
४८५, ४८६ ४९३, ६४०
एवश्रीसो, सर्वयो ३१२, ४०२,
४८४, ४८५, ४८६, ४८८, ४८९
श्रीसो सर्वयो ३१२, ३१८,
४०१, ४०२, ४१७, ४८३, ६९२,
४९४ सर्वयो (द्विगुणो)* ४८१

सहजा* २४६

मकर २३१, २३२

महति* ७५

मवेत शब्दो ९७

'सक्षिप्त भाषाप्रवास यागग ध्यानरग'
५५४

मह्यमेळ ५०, ४८६, ५०८ ५०९
५१०, ५४८, ५५९, ५६०, ५६१,
५६४, ५७७, ६८७

सगम २४७, २४८, २५१, २५२ २५४
नवा छदो ब्यावयामा निमित्त-
भूत घता सधिओ २४७, २४८
सगीत ४, ५१, ५२, ११८, १२०,
१९८, २९५, २९७, ३४०,
३४१, ३४२, ३४३, ३४४,
३४५, ३४६, ३४८, ३५२,
३५६, ४५३, ४६६, ४७६,
५७५, ५७६, ५८३, ५८६,
५९२, ५९६, ५९७, ६७८
—अने तालतत्त्व ३४२, ३४४,
संगीतना मित्र मित्र गीनो
'स्वरावनो' साये ३५०
सगीतमा वेग ३४३

'सगीतछदोमजरी' ३७९

'सगीतरत्नाकर' ४५, १२१, १२५,
५७५

'सगीतागुमार छदोमजरी' २९७

'सपगति समरसिंह राम' ३९३

संज्ञाणा, जरांगीर ४२३ ५४५

मनुनता (सगतिवा)* ११२, ४६९

सगा १५

'सदेगरासव' ३९९

सधि ४८, ५०, ५१, ६८, ९६, ९७,

९९, १०६, १२७, १३१, १३७,

१५२, १५७, १९२, १९३,

१९४, २०१, २०२, २०४,

२०६, २०८, २१५, २२०,

२२५, २२७, २३०, २३७,

२३९, २४७, २५०, २५२,

२५४, २६०, २६४, २८७,

२८८, २९०, २९३, २९४,

२९५, ३००, ३३९, ३४०,

३४१, ३४४, ३४५, ३५२,

३५५, ३५६, ३५७, ३६३,

३६५, ३६६, ३६७, ३७१,

३७२, ३७४, ३७६, ३७७,

३८०, ३८३, ३८४, ३८५,

३९८, ४१२, ४२३, ४२७, ४२८,

४३६, ४४३, ४४७, ४५६,

४६३, ४६४, ४६७, ४६८,

४७६, ४९१, ५०३, ५२०,

५४७, ५५१ ५५२ ५५३,

५५९, ५६०, ५७७, ५९७,

६६४, ६७८ —न्यास ७८

—सदलेय ४७५ सधि विशे

वे ह ध्रुव २०० —धर्वे २०५

सधिनो व्याख्या २१८ विविध

वृत्ताना सधिओ २१८ पृथ्वीना

सधिओ २१९, अयतिक वृत्ताना

૨૨૧ સમતિવના - ૨૨૧,
૨૨૨ વન્નેના - ૨૨૩ માવાહ
વાહ સધિ ૩૭૮ દાલદા સધિ :
જાતિછદોનો પ્રવૃત્તિમૂત સધિ ૪૬૬
એક સધિ સાયે ઘીજા સધિનો
મવાદ સેમ વિસવાદ ૪૭૨-૭૫

સનિધિ ૯૬

સપ્રસારણ ૫૪

સમિથ્ર છદ* ૬૨

સમોહા* ૧૧૦

સયુક્ત વ્યજન ૮, ૧૮, ૨૧, ૩૦, ૧૮૦

-સ્વર ૧૧, ૧૮૧

સયોગ ૮, ૯, ૧૦, ૧૭, ૧૮,

૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૭, ૪૧,

૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૧૮૦ નિર્વલ

સયોગ ૨૭-ની નિર્વલતા ૪૪

સવાદ ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૮૨, ૧૮૩,

૧૯૨, ૧૯૩, ૪૭૨, ૪૭૪,

૫૬૫

સસ્કૃત ૮, ૯, ૧૦, ૪૧, ૪૪, ૪૬,

૧૨૧, ૧૭૮, ૫૭૬-છદ શાસ્ત્ર

૧૦૬-પિંગલ ૧૫૨, ૧૫૯,

૨૩૭, ૨૪૨, ૨૪૪ ૩૦૭, ૩૫૭,

૫૬૦, ૬૬૯-વૃત્ત ૧૪, ૧૨૭,

૧૫૫, ૧૫૯ ૨૯૪, ૩૫૭, ૩૬૬,

૫૭૭-સાહિત્ય ૫૭૪

‘સસ્તૃતિ’ ૧૮૫

સહિતા ૯૬

સાલી ૪૦૫, ૪૦૬-મરાઠી ચાલની

૬૪૪

સાર* ૩૦૦, ૩૦૧

સારગ* ૧૧૧, ૪૪૮

સારગી* ૧૧૩

સાવવઅટલ* ૪૮૦

સાવસઠો* ૪૯૮

‘સાહિત્ય અને વિવેચન’ ૨૨, ૬૯,

૮૫, ૯૦, ૯૧, ૯૩, ૧૬૨,

૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૨૦૪,

૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૬, ૨૨૭, ૨૪૭,

૨૪૮, ૨૫૦, ૨૫૩, ૨૬૪,

૨૯૬, ૩૨૫, ૩૮૩, ૫૫૧, ૫૫૫,

૫૫૮, ૬૮૫

‘સાહિત્યદર્પણ’ ૪૦

‘સાહિત્યમથા’ ૬૭૯

સાંજોર* ૪૮૪ છુદ્ધ સાંજોર ૪૮૪,

૮૮૫, ૪૮૭, ૪૮૮

જાગડો સાંજોર ૪૮૪, ૪૮૭, ૪૮૯

બેલિયો સાંજોર ૪૮૪

સોહળો સાંજોર ૪૮૪

સ્થિરવર્ણ ૫૮

સિલેવલ ૧૬, ૧૭

સિંહચલો* ૪૮૫

સિંહાવલોકન ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૧૦

સુલદા (વિષ્ણુ સુરેશ્વર)* ૧૧૪

‘સુદામાચરિત્ર’ ૪૧૨

સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય ૫૫૪

સુપ્રતિષ્ઠા* ૭૪

‘સુભાષિતરત્નમાઢાગાર’ ૮૭

સુમુલ્હી* ૧૧૨

સુવત્રા અયવા અચલા* ૨૪૪, ૨૪૫

સુવગ* ૫૦૪

સુવદના* ૯૨, ૯૪, ૯૫, ૧૬૦, ૧૯૫,

૨૧૬, ૨૨૨, ૨૩૯, ૨૪૨, ૨૯૨

સુવૃત્તતિલક* ૭૦, ૮૦, ૧૬૫

સુદરમ્ ૧૭૦, ૧૮૪

સુદરી* ૨૦૭

सेनिका* ११२, ४४७, ४४८
 सेन्ट्सवरी ६६४, ६६५
 सेलार* ४८१
 सैतव १४५
 सॉनेट २३५, २३८, २३९, २६२,
 ४००
 सोमराजी* ११०
 सोरटो* ३१५, ४१४, ४१७, ४१८,
 ४३४, ४३५
 सौन्दरछद* २२०
 'सौन्दरनन्द' १३९
 सौरभक* १३८
 स्कधक* ३२२
 स्नेहरश्मि १७०, १७२
 स्पेन्सर ६६६
 स्पेन्सरियन स्टान्डा २३५
 'स्मरणसहिता' ३२८
 'स्मृति' ८९
 स्रग्धरा* ९२, ९५, ९९, १००,
 १५३, १६०, १६१, १७३,
 १७४, १७५, १७७, १९४,
 १९५, १९८, २१४, २१६,
 २२२, २२३, २२४, २३४,
 २३५, २३६, २३८, २३९,
 २४०, २४१, २४२, २४३,
 २५६, २७३, २९२, २९६, ६७९
 -नो श्लोकवध २४२
 स्रग्विणी* ११२, ४५८, ४५९, ५१९,
 ५२६
 'स्रोतस्विनी' ९०
 स्वर १०, ११, १३, १९, २१, २२,
 २४, २५, २६, ४३, ४५,
 १२१, १२४, १२६, ३४१,

३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४९,
 ३५२, ३५९, ४३१ व्यजनात
 स्वर २५, २६
 स्परगधिन २७७
 स्वरभार ३
 स्वरामग ३४६, ३४७, ३४८, ३४९
 -नी पद्धति ३४७
 स्वरित १२४
 स्वागा* ७६, ७८, ८४, ११८, १५१,
 २०३, २११, २२५, २२८,
 २६४, २६७, २८५, २९२
 वर्धित स्वागता* २५९
 ह, ४२, ४४
 हकीम खंयाम ५१७
 हसज* ५१९, ५२१, ५२६, ५२७, ५२८
 हसज अखव* ५२७
 हतवृत्त ४०
 हरमान याकोबी ३३७
 हरिगीत* २९६, ३००, ३०१, ३०४,
 ३२९, ३३०, ४६७, ४६८,
 ४७३, ५१९, ५४७, ६७७
 छब्बीसो हरिगीत ४६८ खड
 हरिगीत ३२८, ३३०, ४६८ मिथ
 हरिगीत ३२९ विषम- ३२८,
 ३५२, ४६८ हरिगीतना ताल
 ३०४
 हरिगीतिका* ३००
 हरिणी* ९२, १६०, १६१, १७४,
 १७५, १७६, १७९, १९४,
 १९८, २१५, २१६, २१९,
 २२२, २२४, २४०, २९२
 हरिणी प्लुता* २६९
 हरिवुआ ५७१

हरिभद्रसूरि ३३७

हलायुध ०१, २२, २४, २९, ३९,
 ५३, ६३, ७२, ८२, ९७,
 ११७, १३४, १४५, १४६,
 १४७, १८८, १८९, २३०,
 २३१, २४६, ३२०, ३२१,
 ४२७, ५६३

हस* ११३, ४६९

हसा* ११०

हसाबहेन ६८३

हसाबलो* ४८८

हसी* ११३, २४३

हाफिज ५२८

हारिणी* २४३

हारी* ११०, ४५९

हालक* ३८०, ३८१, ३८३

हिन्दी ९, १७१, ३५७, ३७५, ३७८,
 ४१३, ४७७, ५०८, ५४८, ५४९,
 ६८७ — पिगल ४०९, ६०३
 — साहित्य ३७८

हीर छद* ३२३, ३२८, ३६३, ४४३

'हुन्नरखानगी चढाई' ३१२

हेमचन्द्र ३८, ४१ ४३, ४४, ९७,
 १३४, १३६, २३१, २३२,
 २३३, २३८, २४४, २४५,
 २४९, २५१, २५४, २५७,
 २५९, २७२, २७७, २८३,
 २८६, २८७, २९९, ३०८,
 ३०९, ३१०, ३२०, ३५८,
 ३६५, ३७८, ३९५, ३९६

'हेमलेट' ६८३

'हिमविमलसूरिपाग' ३९२, ३९४

हेमाचार्य ३९, ३२१

हेला* ३८९

हेलो* ५००

हू ४२

'हृदयवीणा' ८३, २३३

ह्रस्व ८, १६, १७, १९, २०, ५२१

'A Vedic Grammar for Students' 58, 60

'Bhagavat' 233

Blank Verse 664, 675

Diphthong 11

Epic 663

'Faerie Queene' 666

'Gujarati Language and Literature' 183, 200, 233, 266,
 276, 296, 398, 440, 451

'History of Classical Sanskrit Literature' 63

'History of Sanskrit Literature' 37

'Iliad' 666

Kymograph 13

Macdonell 58, 60, 141

'Manual of English Prosody' 664

M. Krishnamachari 63

'Paradise Lost' 666

'Princess' 666

Rhythm 667

Syllable 16, 197

Symmetry 667

हरिभद्रसूदि ३३७

हलायुध २१, २२, २४, २९, ३९,
५३, ६३, ७२, ८२, ९७,
११७, १३४, १४५, १४६,
१४७, १८८, १८९, २३०,
२३१, २४६, ३२०, ३२१,
४२७, ५६३

हस* ११३, ४६९

हंसा* ११०

हंसावहेन ६८३

हंसावलो* ४८८

हसी* ११३, २४३

हाफिस्त ५२८

हारिणी* २४१

हारी* ११०, ४५९

हालक* ३८०, ३८१, ३८३

हिन्दी ९, १७१, ३५७, ३७५, ३७८,
४१३, ४७७, ५०८, ५४८, ५४९,
६८७ - पिगल ४०९, ६०३
- साहित्य ३७८

हीर छंद* ३२३, ३२४, ३६३, ४४३

'हुन्नरखाननी चढाई' ३१२

हेमचंद्र ३८, ४१, ४३, ४४, ९७,
१३४, १३६, २३१, २३२,
२३३, २३८, २४४, २४५,
२४९, २५१, २५४, २५७,
२५९, २७२, २७७, २८३,
२८६, २८७, २९९, ३०८,
३०९, ३१०, ३२०, ३५८,
३६५, ३७८, ३९५, ३९६

'हिमलेट' ६८३

'हेमविमलसूरिफाग' ३९२, ३९४

हेमाचार्य ३९, ३२१

हेला* ३८९

हेलो* ५००

ह्र ४२

'हृदयवीणा' ८३, २३३

ह्रस्व ८, १६, १७, १९, २०, ५२१

'A Vedic Grammar for Students' 58, 60

'Bhagavat' 233

Blank Verse 664, 675

Diphthong 11

Epic 663

'Faerie Queene' 666

'Gujarati Language and Literature' 183, 200, 233, 266, 276, 296, 398, 440, 451

'History of Classical Sanskrit Literature' 63

'History of Sanskrit Literature' 37

'Iliad' 666

Kymograph 13

Macdonell 58, 60, 141

'Manual of English Prosody' 664

M. Krishnamachari 63

'Paradise Lost' 666

'Princess' 666

Rhythm 667

Syllable 16, 197

Symmetry 667